ἘΠΕΤΗΡΊΣ

ἙΤΑΙΡΕΊΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ἐβραβεύθη ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σπουδῶν.

ΤΟΜΟΣ ΜΒ΄

ἈΘΗΝΑΙ 1975-6

ΕΠΕΤΗΡΙΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Annuaire de l'Association d'Études Byzantines (Grèce)

Διευθυντὴς ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Β. Τωμαδάκης
(ὁδὸς Ἀσκληπιοῦ 67, Ἀθῆναι 144)
Directeur : Prof. Dr. N. B. Tomadakis (Rue Asklipiou 67, Athènes 144)

Ἐπεμελήθησαν τῆς ἐκδόσεως:

Τῶν τόμων Α' - ΙΒ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς
» ΙΓ' - ΙΗ' : Κων. Δυοβουνιώτης - Φ. Κουκουλὲς - Δ. Α. Ζακυθηνὸς
Τοῦ τόμου ΙΖ' : Φ. Κουκουλὲς
Τῶν τόμων ΙΘ' - ΚΒ' : Φ. Κουκουλὲς - Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΚΓ' - ΛϚ' : Ν. Β. Τωμαδάκης
» ΛΖ', ΛΗ', ΜΑ', ΜΒ' : Ν. Β. Τωμαδάκης - Σ. Ἰ. Κουρούσης
» ΛΘ' - Μ' (= Λειμῶνος) : Σ. Ἰ. Κουρούσης
Τοῦ Εὑρετηρίου τῶν τόμων Α' - Γ' συντάκτης : Ἐ. Γ. Κριαρᾶς
» » » ΙΑ' - Λ' συντάκτης : Ν. Μ. Παναγιωτάκης

Γραφεῖα : Ἀριστείδου 8, ὄγδοος ὅροφος, Ἀθῆναι 122
Bureau : Rue Aristidou 8/8, Athènes 122 - Grèce
Τηλ. 3237 - 173

Τὰ ἀνταλλασσόμενα περιοδικὰ καὶ τὰ πρὸς ἀγγελίαν ἢ κρίσιν βιβλία ἀποστέλλονται εἰς τὴν Ἑταιρείαν, Ἀριστείδου 8, εἰς τὸν διευθυντὴν δὲ μόνον τὰ χειρόγραφα.
Ἡ διεύθυνσις δὲν ἀναμειγνύεται εἰς τὴν διαχείρισιν τοῦ περιοδικοῦ.

Κατ' ἀπόφασιν τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1956 οἱ Ἑταῖροι καταβάλλοντες τὴν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν συνδρομὴν αὐτῶν λαμβάνουσι τὸν τόμον δωρεάν.

Ο (ΑΡΧΙ)ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΣΕΒΑΣΤΕΙΑΣ ΙΩΣΗΦ ΔΟΞΑΣ Ο ΖΑΚΥΝΘΙΟΣ ΕΝ ΚΡΗΤῌ, ΚΥΘΗΡΟΙΣ ΚΑΙ ΠΑΡΟΝΑΞΙᾼ

Α'

1. Ἀρχιεπίσκοπος ἢ μητροπολίτης Σεβαστείας καὶ ἔξαρχος Ἀρμενίας φέρεται Ἰωσὴφ Δόξας ὁ Ζακύνθιος, μεσοῦντος τοῦ ιζ' αἰῶνος.

Ἐπισκοπὰς Σεβαστῆς καὶ Σεβαστείας ἐν Μικρασίᾳ ἔχομεν πρὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Σελτζούκων Τούρκων. Ἡ μία ὑπέκειτο ὑπὸ τὸν μητροπολίτην Λαοδικείας, ἡ δὲ πόλις Σεβαστὴ (νῦν Σιβασλῆ) τῆς Φρυγίας ἔκειτο μακρὰν τῆς Σεβαστῆς ἢ Σεβαστείας τῆς παρὰ τὸν Ἅλυν ποταμὸν (νῦν Σιβάζ), γνωστοτέρας ἐκ τῆς παρ' αὐτῇ λίμνης ὅπου ἐμαρτύρησαν οἱ ἅγιοι Τεσσαράκοντα τῆς Σεβαστείας (9 Μαρτίου 320). Περὶ ταύτης λοιπὸν πρόκειται, τῆς καὶ διατελεσάσης πρωτευούσης τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας (ια' αἰ.), περιελθούσης δὲ ἀπὸ τοῦ 1397 εἰς τοὺς Τούρκους. Ἡ πόλις πρὸ τοῦ 1922 ἠρίθμει περὶ τοὺς 1500 Ἑλληνορθοδόξους καὶ 9.100 Ἀρμενίους, οἱ δὲ τελευταῖοι εἶχον ἐν αὐτῇ ναούς, προσκυνήματα καὶ σχολεῖα. Ἐν τούτοις ἡ Σεβάστεια κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα ἤδη δὲν ἀπετέλει αὐτόνομον ἐπισκοπήν, ὁ δὲ τίτλος τοῦ ἀρχιερέως Σεβαστείας ἐδίδετο ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου εἰς τιτουλαρίους ἐπισκόπους μέλλοντας νὰ χρησιμεύουν ὡς βοηθοὶ μητροπολιτῶν.

2. Οὕτω κατὰ Μάϊον 1629 ἐπὶ πατριαρχίας Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως ἐξελέγη ἐπίσκοπος Σεβαστείας Ἰωσήφ, ὡς τιτουλάριος. Τούτου γνωρίζομεν τὸ ὑπόμνημα ἐκλογῆς [1] καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη ἐν συνεχείᾳ εἰς ἀποστολὴν εἰς Μόσχαν [2]. Μετ' αὐτὸν ἀπαντᾶται ὡς Σεβαστείας ὁ περὶ οὗ πραγματευόμεθα Ζακύνθιος Ἰωσὴφ Δόξας, ὁ ὁποῖος εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν τοῦ 1629, διότι ζῇ καὶ δρᾷ μέχρι καὶ πέρα τοῦ 1684, ἐγγίζων τὰ ὅρια τοῦ αἰῶνος. Καὶ οὗτος φαίνεται τιτουλάριος, ἄνευ ἐπαρχίας [3], δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ ἔχῃ τίτλους ἐξαρ-

---

1. Κ. Ν. Σάθα, ΜΒ Γ', 1872, σ. 567.

2. Πρβλ. Gunnar Hering, Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620 - 1638, Wiesbaden 1968, σ. 223.

3. Πρβλ. Ἰωακεὶμ Φοροπούλου (εἶτα μητροπ. Πελαγονίας), Πίναξ τῶν τιτουλαρίων ἐπισκόπων, ἐν ΕΑ (= Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ Κωνσταντινουπόλεως) 21, 1901, σσ. 31 - 32, ὅπου σημειοῦνται ὁ Ἰωσὴφ Σεβαστείας τοῦ 1629, ὁ Νεόφυτος Σεβαστείας ἐκλεγεὶς ἐπὶ Καλλινίκου Β' κατ' Ἰούνιον 1696, ὁ Δανιὴλ Σεβαστείας ἐκλεγεὶς κατὰ Μάϊον 1784 ἐπὶ πατριάρχου Γαβριὴλ Δ', ὁ Ἰωσὴφ Σεβαστείας ἐκλεγεὶς κατ' Ὀκτώβριον 1793 ἐπὶ Νεοφύτου Ζ' καὶ εἴ τις ἄλλος. Ὁ Νεόφυτος Σεβαστείας τὴν 29 Ἰουνίου 1707 μετὰ τοῦ Μαξίμου Ἱεραπόλεως (Μαρᾶ) κ.ἄ. συλλειτουργεῖ μετὰ τοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Χρυσάνθου ἐν Μολδαβίᾳ. Πρβλ. S. Salaville ἐν ΕΕΒΣ 24, 1954, σ.

χίας «καὶ πάσης Ἀρμενίας» νομίμους. Οὗτοι ἢ τῷ προσεπορίσθησαν ἄλλοθεν ἢ ἀπὸ τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον ἢ τοὺς προσέθηκεν αὐτὸς εἰς ἑαυτόν, ὡς ὠνόμασεν ἑαυτὸν «Σεβαστείας καὶ Παροναξίας μητροπολίτην», χωρὶς ποτὲ νὰ ἔχῃ ἐν τῷ προσώπῳ του κανονικῶς συνδυασθῇ ἡ διοίκησις τῶν δύο ἐπισκοπῶν ἢ χωρὶς νὰ τῷ ἔχῃ ἀνατεθῇ «προεδρικῶς» ἡ Παροναξία.

3. Περὶ τοῦ Δόξα τούτου ἐγράφησαν μέχρι σήμερον σποράδην τινά, ἐκ τῶν ἑξῆς ἀφορμῶν : α′) ἐκ τῆς παραχωρήσεως εἰς αὐτὸν ἐν Κεφαλληνίᾳ τῆς μονῆς τῶν Σισσίων (1664)[1], εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν ὑπηρεσιῶν τὰς ὁποίας οὗτος προσέφερεν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645 - 1669)· β′) ἐκ τῆς ἐν συνεχείᾳ παραχωρήσεως εἰς τὸν αὐτὸν Δόξαν τῆς ἐν Ζακύνθῳ μονῆς τῆς Ἀναφωνητρίας (1667)[2] καὶ σχετικῶν σημειωμάτων τοῦ ἱστοριοδίφου Λ.Χ. Ζώη, ἐκδοθέντων ἐσχάτως[3]· γ′) ἐξ ἐπιγράμματος τοῦ γνωστοτάτου λογίου Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου (1654 - 1729)[4], ὁ ὁποῖος ἐπανερχόμενος ἐξ Ἑνετίας ἐκρατήθη ποτὲ εἰς τὸ Λοιμοκαθαρτήριον τῆς Ζακύνθου, εἶτα δ' ἀποβιβασθεὶς εἰς τὴν πόλιν ταύτην ἔτυχεν ἐκεῖ πολλῶν

---

361. Κείμενον τοῦ Σεβαστείας Δανιὴλ (εἶτα Βιζύης) τοῦ ἔτους 1787 ἐδημοσίευσεν ὁ Π. Ζερλέντης, Ἱστορικαὶ ἔρευναι, 1913, σσ. 303 - 306.

1. Ἠλία Α. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, τόμος δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. 272 - 289 : Μονὴ Σισίων. Τὸ ἔγγραφον ἐπανεκδίδεται καὶ ὑπομνηματίζεται περαιτέρω. Πρβλ. καὶ Λ. Χ. Ζώην, Μονὴ τῶν Σισίων καὶ Παλαιολόγοι, περ. «Ἑπτανησιακὴ Ἐπιθεώρησις» Ζακύνθου, Β′, 1923 - 1924, φύλλον 2, σσ. 14 - 15 (ὅπου τὰ κατὰ τὴν μονὴν τὸν ιϛ′ αἰῶνα).

2. Μαρῖνος Σιγοῦρος, Ἡγούμενος τῆς ἐν Ζακύνθῳ μονῆς τῆς Ἀναφωνητρίας, περ. «Φιλολογικὰ Καταστήματα» Κωνσταντινουπόλεως, 1907, σσ. 298 - 305.

3. Λ. Χ. Ζώης, Ἰωσὴφ Δόξας μητροπολίτης Σεβαστείας, ἔξαρχος πάσης Ἀρμενίας, ΕΦ (= Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος Ἀλεξανδρείας) 8, 1911, σσ. 54 - 57, καὶ Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου τοῦ αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1963, ἐν σ. 169. Ντῖνος Κονόμος, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1947, ἐν σ. 77 : Κυρία τῶν Ἀγγέλων ἢ Παναγία τοῦ Λαμπέτη ἢ Ἀκάθιστος (μονὴ εἰς Ἀργάσι, ὅπου σημειώματα τοῦ Λ. Χ. Ζώη).

4. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πρβλ. Κ. Ν. Σάθαν, ΝΦ, ἐν Ἀθήναις 1866, σσ. 437 - 439. (πρώην Λεοντοπόλεως) Σωφρονίου ⟨Εὐστρατιάδου⟩, Διδάσκαλοι τοῦ Γένους : β′) Ἀναστάσιος ὁ ἐξ Ἀγράφων ὁ Γόρδιος, περ. «Ρωμανὸς ὁ Μελῳδὸς» Α′, 1932, σσ. 133 - 152, ὅπου ἐκδίδονται 19 ἐπιστολαί του (αὐτόθι σσ. 153, 349 - 351 καὶ περὶ τῶν ἀδελφῶν τοῦ Γορδίου). Χρ. Γ. Πατρινέλη, Πρόσωπα καὶ θέματα τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1972.

Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Γορδίου ἐξέδωκεν ὁ Κ. Δυοβουνιώτης, Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου ⟨48⟩ ἐπιγράμματα εἰς πάντας τοὺς ναοὺς τῆς Ζακύνθου, ΠΑΑ (= Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν) 8, 1933, σσ. 45 - 54. Ὁ αὐτός, Ἀναστασίου Γορδίου ἐπιγράμματα, περ. «Θεολογία» 11, 1933, σσ. 319 - 328. Ὁ Γόρδιος ἔγραψεν ἐπιγράμματα δύο εἰς τοὺς Κρῆτας Γρηγόριον Μαρᾶν καὶ τὸν ἀνεψιόν του Μᾶρκον ⟨Μάξιμον Ἱεραπόλεως ἀπὸ τοῦ 1702⟩ ἡγούμενον τῆς Ἀναφωνητρίας Ζακύνθου (1698).

περιποιήσεων ὑπό τε τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα καὶ τῶν ἐκεῖσε ἐκκλησιαστικῶν, ὥστε νὰ ποιήσῃ χάριν αὐτῶν σειρὰν ἐπιγραμμάτων, ἀναφερομένων ἰδίᾳ εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Ζακύνθου καὶ εἰς ζακυνθίας προσωπικότητας, ἐν αἷς αὐτὸς ὁ Δόξας[1]. Τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο τὸν κολακεύει ὡς σοφώτατον, λογιώτατον, εὐγενῆ, ἐνάρετον καὶ διὰ τὴν ἐν τῷ πολέμῳ δρᾶσιν του. Καὶ δ′) ἐξ ἀνευρέτου φυλλαδίου τυπωθέντος ὑπὸ τοῦ Δόξα, ὅπερ δὲν εἶδον μὲν οἱ ἄλλοι βιβλιογράφοι (É. Legrand, προσφάτως Φ. Ἠλιού), ἀλλ' ἐγνώριζε μὲν καὶ ὁ Μ. Σιγοῦρος, ἀνατυπώσας τὸν πρόλογον αὐτοῦ, περιέγραψε δὲ λεπτομερῶς πως ὁ Λ. Χ. Ζώης ἐξ αὐτοψίας, πρᾶγμα ὅπερ ἄγει εἰς τὴν σκέψιν ἢ ὅτι εἶδε τοῦτο ἐν Ζακύνθῳ (ἴσως εἰς τὴν Φωσκολιανὴν Βιβλιοθήκην) ἢ κατεῖχεν αὐτὸ ὁ ἴδιος[2]. Περὶ ἄλλων τινῶν λανθανουσῶν εἰδήσεων, ἀγνώστων εἰς τοὺς γράφοντας ἢ μέρος αὐτῶν, γίνεται λόγος περαιτέρω. Ἀλλ' ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω ἐδόθη συγκεχυμένη εἰκὼν τοῦ ἀνδρός, τῆς δράσεως καὶ τῆς παιδείας αὐτοῦ. Οὐδεὶς τῶν βιογραφησάντων αὐτὸν (Νικ. Κατραμῆς, Λ. Χ. Ζώης καὶ οἱ ἀκολουθήσαντες αὐτοὺς) ἐγνώριζε τὴν δρᾶσιν τοῦ Δόξα ἐν Νάξῳ ἰδίᾳ, περὶ ἧς εὐθὺς ἀμέσως. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ παρόν μου μελέτημα ἡ δρᾶσις τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα εἰς Κρήτην δὲν διαφωτίζεται ἀρκούντως, ἐλλείψει ἀρχειακῆς ἐρεύνης, τὴν ὁποίαν ἀναμένομεν ἀπὸ ἕνα τῶν νεωτέρων ἐρευνητῶν.

4. Ὁ Δόξας ἔδειξε σχετικὴν δραστηριότητα κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον[3] καὶ συνεδέθη πρὸς τὴν δρᾶσιν τοῦ Ἑνετικοῦ στόλου εἰς τὰς νήσους τοῦ Αἰγαίου, τὴν Δωδεκάνησον, ἰδίᾳ τὰς Κυκλάδας καὶ τὰ Κύθηρα κατὰ τὴν δευτέραν δεκαετίαν τῆς παγκοσμίου ταύτης συγκρούσεως. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Φράγκοι ἐπέπιπτον κατὰ τῶν νήσων, τὰς κατελάμβανον, ἠρήμουν, ἐφορολόγουν, συνήθως δ' εἶτα ἀνεχώρουν ἐκεῖθεν, ἂν αὗται δὲν ἐχρησίμευον ὡς παραμονιμώτερα τοῦ στόλου των ὁρμητήρια ἢ πρὸς διαχείμασιν τῶν πληρωμάτων αὐτοῦ. Τὴν τύχην ταύτην ὑπέστησαν ἀπὸ τῆς Τενέδου μέχρι τῆς Κῶ, ἀδιακρίτως δόγματος καὶ θρησκεύματος, πληρώσαντος τοῦ πληθυσμοῦ τὰς δαπάνας τόσον πρὸς τοὺς καταδρομεῖς Φράγκους ὅσον καὶ πρὸς τοὺς μετὰ τὴν ἀποχώρησιν αὐτῶν ἐπανερχομένους Τούρκους. Καὶ τὰ μὲν Κύθηρα (μετὰ τῶν Ἀντικυθήρων) ὡς ἀνήκοντα εἰς τὰς Ἰονίους νήσους δὲν ἤλλαξάν ποτε κύριον, οὐδὲ κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τῆς Πελοποννήσου. Ἀλλ' εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ ἐπιρροὴ τῶν Φράγκων ἦτο μεγαλυτέρα, διότι ἐκεῖ ἐτύγχανον τῆς ὑποστηρίξεως τῶν Ἑλλήνων κατοίκων δυτικοῦ δόγματος (στα-

---

1. Τὸ κείμενον, δημοσιευθὲν τὸ πρῶτον ἐν «Θεολογίᾳ» 11, 1933, σσ. 320 - 321, ἐπανεκδίδεται περαιτέρω ὑπ' ἀριθ. 5.

2. Βλ. περαιτέρω σσ. 34 - 35.

3. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξας κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον (1645 - 1669), περ. «Κρητολογία», τεῦχος ΙΙ, 1976, σσ. 39 - 46 (πρόδρομος ἀνακοίνωσις).

θερῶς μειοψηφούντων ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων) καὶ τοῦ κλήρου αὐτῶν, μεταξὺ τοῦ ὁποίου οὐκ ὀλίγοι ἦσαν Ἰταλοί, Γάλλοι κ.ἄ. ἐθνῶν μοναχοί. Δι' ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους νῆσοι ὡς ἡ Πάρος καὶ ἡ Νάξος ἦσαν ἀπαραίτητοι εἰς τοὺς θαλασσοκρατοῦντας τοῦ Αἰγαίου Ἑνετοὺς καὶ λοιποὺς Φράγκους. Ἐπανειλημμένως δ' ἐστρατολογήθησαν Κυκλαδῖται ὡς μαχηταὶ ξηρᾶς ἢ πληρώματα στόλου κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον.

5. Εἰς τὴν καταγραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Δ. Α. Ζακυθηνοῦ καὶ εἰς τὰ Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους ἐν Ἀθήναις ἀποκειμένην συλλογὴν Ζερλέντου, φάκελος 173, ἐσημειώθη: *«1661, Μαΐου 25. Ἐπιτίμιον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεβαστείας καὶ Παροναξίας Ἰωσὴφ τοῦ Δόξα»* [1], πρᾶγμα ὅπερ ἐγέννησε ζητήματα εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν σχέσιν τοῦ ἐν λόγῳ Ζακυνθίου ἀρχιερέως πρὸς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον καὶ τὸν στόλαρχον τῶν Ἑνετῶν Francesco Morosini, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἱστορικὴν διαδοχὴν τῶν ἀρχιερέων Παροναξίας. Ὡς πρὸς τὴν τελευταίαν ταύτην, ἐγένοντο μὲν ἀπόπειραι συντάξεως τῶν ἀρχιερατικῶν της καταλόγων κατὰ τὴν ἣν ἐρευνῶμεν περίοδον (ἰδίᾳ ιζ' αἰ.)[2], χωρὶς ὅμως σταθερὸν ἀποτέλεσμα. Εἷς ἐκ τῶν λόγων τῆς ἀσταθείας ταύτης εἶναι καὶ ἡ ὡς ἄνω παρεμβολὴ τοῦ Δόξα μεταξὺ τῶν ἄλλως χορευόντων ἀρχιερέων τοῦ αἰῶνος τούτου.

Γνωρίζομεν ὅτι ὀλίγον πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου μητροπολίτης Παροναξίας ἐξελέγη (8 Ἰανουαρίου 1645) ὁ Νικόδημος, καὶ ὅτι οὗτος κατὰ Μάρτιον 1654 καθηρέθη ἐπὶ πατριαρχίας Παϊσίου Α' [3]. Εἶτα ἐπὶ πατριάρχου Παρθενίου Α' τὸ 1657 ἐξελέγη κατὰ τὸ σχετικὸν ὑπό-

1. ΕΕΒΣ 9, 1937, σ. 237.

2. Ὁ πλέον πρόσφατος κατάλογος εὕρηται ἐν τῷ ἄρθρῳ Παροναξίας μητρόπολις τῆς ΘΗΕ τόμος 10, 1967, στῆλαι 89 - 90, συνταχθεὶς ὑπὸ Β. Σφυρόερα. Παλαιότερον: V. Laurent (ζήσαντος κατὰ τὴν νεότητά του ἐν Νάξῳ), Chronologie des métropolites de Paronaxie au XVIIe siècle, ÉO 34, 1935, σσ. 139 - 150, καὶ τοῦ αὐτοῦ, La liste des métropolites de Paronaxia au XVIIe s. Additions et rectifications, αὐτόθι 36, 1937, σσ. 190 - 201. Πρβλ. καὶ Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ κατὰ τὸν ις' αἰῶνα Μητροπολῖτες Παροναξίας, περ. «Παρνασσὸς» 16, 1974, σσ. 400 - 417. Ἀρχιμ. Ἐμμανουὴλ Ἰ. Καρπαθίου, Ὁ κῶδιξ Α' τῆς μητροπόλεως Παροναξίας, «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 19, 1935, σσ. 139 - 141, 164 - 172, 200 - 204, 239 - 249, 275 - 281, 322 - 330 καὶ 405 - 410, ἰδίᾳ ἐν σσ. 280 - 281, ὅπου μνεῖαι ἀπὸ Θεωνᾶ μέχρι Ἰωσὴφ Β'. Βασ. Βλ. Σφυρόερα, Γάμοι καὶ διαζύγια στὴ Νάξο τὸν ιζ' καὶ ιη' αἰῶνα, περ. «Κυκλαδικὰ» 1, 1956, σσ. 33 - 46, 95 - 99 καὶ 265 - 275 (εἰδήσεις περὶ μητροπολιτῶν 1688 - 1811). Μαρίου Φωσκόλου, Συμπληρώσεις εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἐπισκοπικοὺς καταλόγους τῶν Κυκλάδων, ἐφ. «Καθολική» ἀρ. 1862, Ἀθῆναι 30 Ἀπριλίου 1974 (ὁ Νικόδημος μαρτυρεῖται τὴν 30.10.1662). Βασιλείου Γ. Ἀτέση, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀνατύπωσις ἐκ τοῦ ΕΦ 56 - 57 (1974 - 1975), ἐν Ἀθήναις 1975, σσ. 214 - 219: Παροναξίας.

3. Κ. Ν. Σάθας, ΜΒ Γ', 1872, σ. 589.

μνημα ὁ Παροναξίας Μακάριος [1], ὁ ὁποῖος τελικῶς (χωρὶς νὰ ἀρχιερατεύσῃ συνεχῶς) καθηρέθη κατὰ Μάϊον 1667 ἐπὶ Παρθενίου Δ' [2], ὅτε εὑρίσκομεν καὶ τὸ ὑπόμνημα τῆς εἰς διαδοχὴν αὐτοῦ ἐκλογῆς τοῦ Παροναξίας Θεοφάνους [3]. Παραλλήλως εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς Συλλογῆς Π. Ζερλέντου τῶν ΓΑΚ (περὶ ἧς ἀνωτέρω) ἀπαντᾶται κατ' Ἰούνιον 1658 ὁ Παροναξίας Νικόδημος (ὁ προκαθαιρεθείς), χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἂν ἐτήρει πνευματικὴν καὶ κανονικὴν κοινωνίαν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἢ ἤντλει ἐκ τῶν Φράγκων τὴν ἐξουσίαν (ἄλλως, ὡς θὰ ἴδωμεν, εὔνους πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν φανείς, πρᾶγμα ὅπερ θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι καὶ ὁ λόγος τῆς καθαιρέσεως). Ὑπογράφεται ὁμοίως καὶ τὴν 28ην Ἰουνίου 1661, ἤτοι τριάκοντα μόλις ἡμέρας μετὰ τὴν χρονολογίαν τοῦ ὡς ἄνω ἐγγράφου τοῦ Σεβαστείας καὶ Παροναξίας Ἰωσὴφ Δόξα, τὸν ὁποῖον προφανῶς δὲν ἀνεγνώριζεν. Εἰς τὰ ἔγγραφα τῆς ἐν λόγῳ Συλλογῆς μόλις τὸ 1664 ὁ Νικόδημος φέρεται ὡς πρώην Παροναξίας, ζῇ δὲ τοὐλάχιστον μέχρι τῆς 4ης Μαΐου 1670 ὡς πρώην Παροναξίας πάντοτε, πρᾶγμα ὅπερ μὲ ἄγει εἰς σκέψιν ὅτι θὰ εἶχεν ἀρθῇ ἡ καθαίρεσίς του. Ἐν τούτοις τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1667 ὑπογράφεται πάλιν Παροναξίας [4].

Δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν τὸν ἑπόμενον ἀσφαλέστερον τῶν προηγουμένων πίνακα ἀρχιερέων Παροναξίας:

Νικόδημος. Τὸ πρῶτον 8 Ἰανουαρίου 1645 - Μάρτιος 1654. Τὸ δεύτερον κατ' Ἰούνιον 1658 μέχρι 13ης Ὀκτωβρίου 1662. Τὸ τρίτον μεταξὺ τοῦ 1666 καὶ 1667 τοὐλάχιστον.

Μακάριος [5]. Ἀπὸ τοῦ Αὐγούστου 1657 μέχρι Μαΐου 1658 τὸ πρῶτον, τὸ δεύτερον κατ' ἄγνωστον χρόνον μετὰ τὸν Ὀκτώβριον 1662 μέχρι τῆς καθαιρέσεώς του (Μάϊος 1667).

Ἰωσὴφ Δόξας (προεδρικῶς) ἀναπληρῶν τὸν Νικόδημον [6], συναντώμενος ἀπὸ Μαρτίου καὶ 25 Μαΐου 1661 [7] μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ Αὐγούστου 1662.

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 593.

2. Κ. Ν. Σάθα, ΜΒ Γ', 1872, σ. 597.

3. Αὐτόθι.

4. Πρβλ. περαιτέρω τὰς πρὸς τὸν πάπαν ἀναφοράς.

5. Ὁ G. Hofmann ἀπέδωκε τὰ περὶ Νικοδήμου γραφέντα ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ Gaspare Emmanuel (1662) εἰς τὸν Παροναξίας Μακάριον, ὁ δὲ V. Laurent ἔκαμε σύγχυσιν τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα (Dossa) πρὸς τὸν Μακάριον! Βλ. περαιτέρω.

6. Ὁ Δ. Α. Ζακυθηνός, μεταξὺ τῶν συνήθων παραναγνώσεων ἀρχιερατικῶν δυσξυμβλήτων ὑπογραφῶν, ἀναγνοὺς *Παροναξίας Ἀθανάσιον* ὑπογράφοντα σιγίλλιον Παρθενίου τοῦ Α' κατ' Αὔγουστον 1652 (περ. Ἑλληνικὰ 2, 1929, σσ. 157 - 159) ἐδημιούργησεν ἀνύπαρκτον ἀρχιερέα. Ὀρθότερον ἀνέγνωσεν: *ὁ Παροναξίας Νικόδημος* ὁ V. Laurent, ÉO 36, 1937, σ. 199, ἀθετήσας ὀκτὼ ὅλους ἀρχιερεῖς φερομένους ὡς ἀρχιερατεύσαντας Παροναξίας κατὰ τὸν ιζ' αἰῶνα.

7. Ὅρα περαιτέρω.

Θεοφάνης Μαυροκορδᾶτος, ἀπαντώμενος ἀπὸ Ἰουνίου 1667 μέχρι τοὐλάχιστον τοῦ Φεβρουαρίου 1670. Οὗτος τὴν 24ην Ἀπριλίου 1671, εὑρισκόμενος εἰς Ρώμην ὑπέγραψεν ὁμολογίαν τοῦ λατινικοῦ δόγματος [1]. Μελέτιος (Ἰούλιος 1673). Οἱ ἐν συνεχείᾳ μέχρι τῆς αὐγῆς τοῦ ιη' αἰῶνος εἶναι ὁ Παρθένιος (Δεκέμβριος 1675), Σεραφεὶμ (10 Σεπτεμβρ. 1678), Γεράσιμος (1682 - 1686), Νεόφυτος, Ἰωάσαφ (πρὸ τοῦ 1687 - 1695) καὶ ἕτερος Μακάριος (1695 - 1700 καὶ πέρα τοῦ ἔτους τούτου).

Ἐκ τῆς ἐλλείψεως ὅλων τῶν ἐγγράφων τῶν μεταβολῶν, δὲν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς σήμερον ποσάκις καὶ διατί ἕκαστος τῶν ἀρχιερέων τούτων ἀνέλαβε τὴν διοίκησιν τῆς ἐπαρχίας Παροναξίας, καθῃρέθη, συνεχωρήθη κλπ. Καὶ ἄλλαι μὲν μεταβολαὶ ἐγίνοντο κατόπιν κανονικῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει (διάφορον ἐχούσης σύνθεσιν καὶ προαίρεσιν, λόγῳ τῶν συχνῶν ἐκεῖ ἀλλαξοπατριαρχιῶν) πατριαρχικῆς Συνόδου, ἔστω καὶ δι' ἀντικανονικοὺς λόγους (οἷος π.χ. ἡ καθυστέρησις ἐκπληρώσεως ἀνειλημμένων ἔναντι τοῦ πατριαρχείου οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων, εἰς ὃν ὀφείλονται πάμπολλαι μεταβολαὶ τοῦ ιζ' καὶ τοῦ ιη' αἰ.). Ὅμως ἡ παρεμβολὴ τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι ἀποτέλεσμα συνοδικῆς ἐνεργείας, ἀφοῦ — ὡς θὰ ἴδωμεν — διετάχθη ὑπὸ τοῦ στολάρχου τῆς Ἑνετίας Fr. Morosini, ὁ ὁποῖος δὲν ἠδύνατο κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἑνετοτουρκικοῦ πολέμου νὰ ἔλθῃ εἰς οἱανδήποτε σχέσιν πρὸς τὸ ὑποτεταγμένον εἰς τὴν Ὑψηλὴν Πύλην οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον, ἀπεναντίας μάλιστα (γνωρίζομεν καὶ ἐξ ἄλλων περιπτώσεων) ὑπεισῆλθεν εἰς τὴν διοίκησιν τῶν ἐμπολέμων περιοχῶν. Πῶς ἀπεμακρύνθη ὁ κανονικὸς μητροπολίτης Νικόδημος δὲν γνωρίζομεν, οὐδὲ ποῦ κατέφυγε μέχρι λήξεως τῆς ἀναταραχῆς. Ἡ ἐν Νάξῳ ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα, ἡ κατ' ἐντολὴν τῶν Ἑνετῶν ἀνάληψις αὐτῆς, πιστοῦται οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἐγγράφου τῆς συλλογῆς Ζερλέντη, ὅπερ δημοσιεύω περαιτέρω, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων εἰδήσεων, τὰς ὁποίας ἠγνόησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ μέχρι τοῦδε ἐρευνηταὶ ἢ παρηρμήνευσαν. Συνέπεσε δὲ μὲ τὴν πατριαρχίαν Παρθενίου Δ' τοῦ Μογιλάλου (1.5. 1657 - Ἰούνιος 1662). Πάντως ἡ περιπέτεια τοῦ θρόνου τῆς Παροναξίας δὲν ἦτο μοναδικὴ κατὰ τοὺς ις' καὶ ιζ' αἰῶνας, ὅτε ἐσαλεύθη ἐπανειλημμένως ἡ ἐν αὐτῇ τάξις διὰ τῆς, εἰλικρινοῦς ἢ μὴ καὶ ἐκ λόγων ἀνάγκης ἢ περιστασιακῆς σκοπιμότητος, προσχωρήσεως εἰς τὴν παπικὴν ὁμολογίαν ἀρκετῶν ἐκ τῶν ἀρχιερέων αὐτῆς, εἴτε ἐν ἐνεργείᾳ ὄντων εἴτε μετὰ τὴν ἐκεῖθεν φυγὴν καὶ καθαίρεσιν. Εἰς τοῦτο οὐκ ὀλίγον συνετέλεσε τὸ γεγονὸς ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν προδιετέλεσαν τρόφιμοι τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης, τὸ ὁποῖον καὶ παρεσκεύασεν αὐτοὺς ἀκριβῶς πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο τῆς λαθραίας ὑπεισαγωγῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὀρθόδοξον ἀρχιερωσύνην [2],

1. Ὅρα G. Hofmann, OCP II, 1936, σ. 404.

2. Οἷοι οἱ Μελισσηνοί, Κρῆτες ἢ Ζακύνθιοι (Μελισσουργοί).

καὶ δι' αὐτῆς ὁριστικὴν ἅλωσιν τῶν ὀρθοδόξων Πατριαρχείων, κατὰ τὰς βλέψεις τῆς Propaganda Fide.

Β'

Ἡ Παροναξία κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον

1. Δοθέντος ὅτι ὁ περὶ Κρήτης Ἑνετοτουρκικὸς πόλεμος ἐξειλίχθη εἰς σύρραξιν μεταξὺ τῆς Εὐρώπης ἔνθεν καὶ ἐξ ἄλλου τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καὶ ἐκρίθη οὐ μόνον κάτωθεν τῶν τειχῶν τοῦ Χάνδακος ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ Αἰγαῖον (οὗ ἀποκλειομένου ἐδυσχεραίνοντο αἱ ἀνεξάντλητοι τουρκικαὶ δυνάμεις αἱ θαλασσίως μετὰ τῶν ἐφοδίων αὐτῶν ἀποστελλόμεναι πρὸς τὴν Κρήτην) [1],

1. Ἡ βιβλιογραφία περὶ τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου», ξένη καὶ ἡμετέρα, εἶναι ἐκτενής, συνεκεντρώθη δ' ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ τοῦ Ἀντωνίου Γ. Σήφακα, Ἡ πολιορκία τοῦ Χάνδακος κατὰ τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ τοῦ Ἑνετικοῦ πεζικοῦ Ghiron marquis de Ville ἐν ΕΕΚΣ 1, 1938, σσ. 209 - 261, ἐν σσ. 210 - 212. Περὶ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν ἔγραψα ἄλλοτε συντόμως : περ. «Κρητικὰ Χρονικὰ» 1, 1947, σσ. 124 καὶ 619 - 620. Βιβλιογραφίαν καὶ ὁ Μ. Ἰ. Μανούσακας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 23, 1971, σσ. 245 - 308 (κατὰ τόπους). Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν πηγῶν σημειῶ ἐνταῦθα τοὺς εἰς οὓς παραπέμπω : Ἀθανάσιον Πικρόν, Κρητικὸς Πόλεμος (Σάθας), ἰδίᾳ τὰ τμήματα *21,* 250 ἑξ. καὶ *22,* 1 - 158 : Μαρῖνον Τζάνε Μπουνιαλῆν, Κρητικὸς Πόλεμος (Ξηρουχάκης), σσ. *417,* 3 - *433,* 16. Ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἑνετοὺς ἱστοριογράφους τὸν Andrea Valiero, Storia della guerra di Candia (α' ἔκδοσις 1679, β' ἔκδοσις εἰς δύο τόμους ἐν Τεργέστῃ 1859). Περὶ τοῦ πρωταγωνιστοῦ τῆς περιόδου Francesco Morosini, τοῦ τότε μὲν στολάρχου, εἶτα δὲ δόγου τῆς Ἑνετίας, γνωστοτέρου ἐκ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ γεγονότων τῶν μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ «Κρητικοῦ Πολέμου», βλ. Giuseppe Bruzzo, Francesco Morosini nella guerra di Candia e nella conquista di Morea (saggio storico), Forlì 1890, 8ο, σσ. 32. Ἐκ τῶν συγχρόνων πρὸς ἡμᾶς Κρητῶν ἱστοριογράφων, ἐχόντων ὑπ' ὄψιν Πικρόν, Μπουνιαλῆν, Valiero καὶ Hammer ἰδίᾳ, πρβλ. Β. Ψιλάκη, Ἱστορία τῆς Κρήτης Β', ἐν Χανίοις 1909, σσ. 318 - 320. Παν. Κ. Κριάρη, Ἱστορία τῆς Κρήτης (Νέα) Γ', ἐν Ἀθήναις 1937, σσ. 45 - 46 (εἰς ὅ τι ἀφορᾷ εἰς τὰ γεγονότα 1660 - 1661 μόνον). Ἐπίσης τὴν πρόσφατον ἑλληνικὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Γ' : Τουρκοκρατία 1453 - 1669, ἰδίᾳ ἐν σσ. 499 - 504. Ὁ Βούλγαρος συνάδελφος Ivan Dujčev, Avvisi di Ragusa. Documenti sull'Impero Turco nel sec. XVII e sulla guerra di Candia, Roma 1935 (OCA Nο 101) ἐδημοσίευσε σχετικὰ ἔγγραφα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Ραγούσης. — Διὰ τὸν κατὰ θάλασσαν πόλεμον τῶν ἐτῶν 1645 - 1669 πρβλ. Naval Wars in the Levant 1559 - 1853 by R. C. Anderson, Liverpool 1952, σσ. 121 - 184 (διὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ συγγραφεὺς δὲν γνωρίζει τὴν ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν καὶ ἐνδιαφέρεται ἰδίᾳ διὰ τὰ κατὰ θάλασσαν, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ συνεκτιμῶνται πρὸς τὰ κατὰ ξηρὰν καὶ τὴν διπλωματικὴν ἱστορίαν).

Τέλος σημειῶ βιβλία χρήσιμα διὰ τὴν πολιτικὴν τῶν παπῶν Ρώμης Ἀλεξάνδρου Ζ' καὶ Κλήμεντος Θ' εἰς τὸ θέμα τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν Γαλλικὴν πολιτικήν : Le pape Clèment IX et l'expédition des Français à Candie en 1669 par M. Charles Gèrin, Paris 1879, 8ο (σσ. 67 - 130 τῆς «Revue de questions

ἡ θέσις ὡρισμένων ἑλληνικῶν νήσων ἦτο ἰδιάζουσα[1]. Οὐ μόνον πληρώματα τοῦ στόλου καὶ πολεμισταὶ ἐστρατολογήθησαν ἐκ τῶν Ἰονίων νήσων (καὶ τῶν Κυθήρων) καὶ τῶν Κυκλάδων, ἀλλ' ἀσφαλῆ ὁρμητήρια καὶ τόποι διαχειμάσεως τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων ὑπῆρξαν ἡ Μῆλος, ἡ Νάξος, ἡ Πάρος, ἡ Σίφνος κ.ἄ. νῆσοι. Αὗται ὑπέστησαν τὰ πάνδεινα ἐκ τοῦ πολέμου[2], μονιμώτερον μὲν ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς στολάρχους Fr. καὶ Giorgio Morosini, Andrea Cornaro κλπ., εἰδικώτερον δὲ ἀπὸ τοὺς Γάλλους Marchese Villa κλπ.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὴν Νάξον, αὕτη ὑπέφερε κατὰ τὴν ἐκεῖ συγκέντρωσιν τῶν ὑπὸ τὸν Γάλλον Almeras ἢ Almerigo>Ἀλμερῖγον πεζικῶν δυνάμεων, τὰς ὁποίας ἐκεῖθεν, καιροῦ δοθέντος, διεβίβασε διὰ στόλου ὁ ἑνετὸς στόλαρχος Francesco Morosini εἰς τὸν λιμένα τῆς Σούδας. Ἡ θλιβερὰ αὐτὴ ἱστορία, ἀπολήξασα εἰς καταστροφὴν τῶν τε ξένων στρατιωτῶν καὶ τῶν ἐξεγερθέντων Κρητῶν χωρικῶν (λόγῳ τοῦ ὅτι αἱ ἐπιχειρήσεις πρὸ τῶν Χανίων ἐγένοντο εἰς ἀντιπερισπασμὸν τῆς γενικωτέρας ἐπακολουθησάσης κατὰ τῶν Τούρκων ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Candia Nova, τοῦ παρὰ τὴν Κνωσὸν φρουρίου αὐτῶν, Φορτέτσας, ὅθεν διώκουν τὴν Κρήτην καὶ κατηύθυνον τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ σημερινοῦ Ἡρακλείου)[3], ἔσχε διπλοῦν ἀντίκτυπον εἰς τὴν Νάξον. Πρῶτον κατὰ τήν, ὡς ἄνω εἶπον, συγκέντρωσιν ἐκεῖ τῶν Γάλλων, ὅτε οὗτοι ἐξέωσαν τῶν οἰκιῶν αὐτῶν καὶ τῶν κτημάτων των τοὺς Ναξίους καταφυγόντας εἰς τὰ ὄρη καὶ κατέφαγον πᾶν ἐδώδιμον ὅπερ εὗρον ἐκεῖ (καὶ ἠδύναντο νὰ τὰ

---

historiques» 1879). Le pape Clément IX et la guerre de Candie (1667 - 1669) d'après les archives secrètes du Saint - Siège par C h. T e r l i n d e n, Louvain 1904, 8°, σσ. XXXII + 364 (δημοσιεύονται καὶ διπλωματικὰ κείμενα). Ἡ ἱστορία τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους τοῦ Hammer, μεταπεφρασμένη ὁλόκληρος γαλλιστί, ἐν μέρει δὲ καὶ ἑλληνιστὶ (ὑπὸ Κ. Σ. Κροκιδᾶ, ἐν Ἀθήναις 1870 - 1876, τόμοι 6 μόνον ἔναντι 18 τῆς γαλλικῆς μεταφράσεως) εἶναι μὲν πεπαλαιωμένη, δίδει ὅμως εὐρυτέραν εἰκόνα τῶν εὐρωπαϊκῶν καὶ ἀνατολικῶν πολιτικῶν, διπλωματικῶν καὶ στρατιωτικῶν γεγονότων.

1. Καὶ τότε καὶ μετὰ ταῦτα. Βλέπε τὴν κατὰ τὸ 1823 ἐκτίμησιν τῶν νήσων καὶ τοῦ χώρου τοῦ Αἰγαίου ὑπὸ τοῦ ἐν Παρισίοις τότε Τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν (τῆς Ρόδου ποτέ!) παρὰ Κ. Ν. Σ ά θ α, Ἱστορικαὶ διατριβαί, ἐν Ἀθήναις 1870, σσ. 57 - 74, περιλαμβάνουσαν καὶ τὴν Κύπρον, ἐκτιμῶσαν δὲ κατ' ἀξίαν τὴν Μῆλον, τὴν Νάξον, τὴν Πάρον κ.ἄ. Κυκλάδας, μέχρι τῶν βραχονησίων τοῦ Αἰγαίου, εἰς ἃς ἀπέβλεπον οὗτοι.

2. Πρβλ. Ἀ. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 273 - 297 : Ὁ κόσμος τῶν Κυκλάδων μετὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου, καὶ 499 - 504 : Ἐπιχειρήσεις στὸ Αἰγαῖο καὶ δεινὰ τῶν νησιωτῶν καὶ τῶν ἄλλων Ἑλλήνων κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Περὶ λεηλασίας ἰδίᾳ τῆς Νάξου ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τὸ 1649 ὁ Π. Γ. Ζ ε ρ λ έ ν τ η ς, Ἱστορικὰ σημειώματα..., σ. 26. Τὰ περὶ τῆς λεηλασίας τῆς Νάξου ὑπὸ τῶν Γάλλων τοῦ Ἀλμερίγου τὸ 1660, ἐκτὸς τῶν κατωτέρω ἀναφερομένων ὑπὸ τοῦ Μπουνιαλῆ, ὅρα καὶ Β. Ψ ι λ ά κ η ν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 318. Αἱ κακοπραγίαι τῶν Φράγκων ἠνάγκασαν τοὺς νησιώτας νὰ προσφύγουν διὰ πρεσβείας των εἰς τὴν προστασίαν τοῦ Σουλτάνου. Πρβλ. Μ π ο υ ν ι α λ ῆ ν, *462*, 13 ἑξ.

3. Ὁ Ἀθ. Πικρός, Κρητικὸς Πόλεμος (Σάθας) *21*, 244 - 280 καὶ *22*, 155 - 156, λέγει ὅτι τοὺς Γάλλους τοῦ Ἀλμερίγου προϋπήντησεν ὁ Morosini εἰς τὰ Κύθηρα.

ἀγοράσουν λόγῳ τοῦ ὅτι ἔφερον πολλὰ χρήματα μετ' αὐτῶν). Ταῦτα δι' ὀλίγων ἐξιστόρησε παλαιότερον ὁ Μπουνιαλῆς καὶ μετ' αὐτὸν ἄλλοι συγγραφεῖς. Δεύτερον, διότι μετὰ τὴν πανωλεθρίαν ἔξωθι τῆς Κάντιας Νόβας καὶ τὴν ἐπισυμβᾶσαν πανώλη, κατησχυμμένοι οἱ Γάλλοι ἀπεχώρησαν, ὅσοι ἐσώθησαν, καὶ πάλιν συνεκεντρώθησαν εἰς Νάξον, διὰ νὰ φύγουν ἐκεῖθεν πρὸς τὴν πατρίδα των. Εἰς Κυκλάδας δὲ ἐκ λύπης ἢ θανατικοῦ ἀπεβίωσε καὶ ἐτάφη καὶ ὁ Ἀλμερῖγος :

Ὁ Ἀλμερῖγος ἤθελε κι' ἤλεγε νὰ γυρίσῃ (εἰς τὴν Γαλλίαν)
νὰ τόνε πᾶνε στὴν Ἀξιὰ λίγο νὰ σταματήσῃ
καὶ εἰς τὴν ἀρμάδα (τοῦ Morosini) *τ'ς ἔβαλε* (τοὺς Γάλλους του)
καὶ στὸ νησὶ τοὺς βγάνει
κι' ἀπὸ τὴν πίκρα ἀρρώστησε κι' ἐκεῖ 'χεν ἀποθάνει[1].

Σχέδιον τῆς μάχης τοῦ Νέου Χάνδακος (Candia Nova, Fortezza) τοῦ 1660 ὁ codex Marc. lat. serie 200, class. *10050*. Πρβλ. Σ π. Θ ε ο τ ό κ η ν, περ. «Ἑλληνικὰ» 3, 1930, σσ. 361 - 362. Ἡ διήγησις τοῦ Μπουνιαλῆ (Ξηρουχάκης), σσ. *417*, 19 - *433*, ἣν ἀκολουθεῖ θρῆνος τῆς Κρήτης. Κατ' αὐτὸν τοὺς Γάλλους :

ὁ γαρδινάλες τσοὶ 'πεψε ὁ μέγας Μαζαρίνης

(δηλονότι ὁ Γάλλος καρδινάλιος Mazarin τοὺς ἔστειλεν νὰ ἔλθουν εἰς τὸν ἑνετικὸν στόλον, τοῦ ὁποίου ἡγεῖτο ὁ Fr. Morosini). Καὶ ἐξακολουθεῖ, σ. *418*, 1 - 8:

εἰς τὴν ἀρμάδα νά 'ρθουνε πού 'τον ὁ Μορεζίνης.
Κι' ἀπῆς ἐφτάξαν ἐδεκεῖ, εἰς τὴν Ἀξιὰν τοὺς βγάνει
νὰ σταματήσουν στὸ νησὶ κι' ὅλη τὴ χώρα πιάνει.
Μὰ γίνη ἀνακάτωσις εἰς τὸ νησὶν ἀπάνω
ποὺ φάγαν ὅλα τὰ ὀζά, μὰ δὲν ἀναθιβάνω.
Μιὰ λίτρα ἐπήγαινε τ' ἀβγό, ὁποὺ τ' ὀρνίθια ἐφάγαν,
γιατὶ εἴχανε πολλὰ σολντιὰ κι' ἐπαῖρναν πολλὴν πάγαν!

Ἤτοι : Νὰ ἔλθουν πρὸς τὸν Μοροζίνην, καὶ ἀφ' ἧς ἔφθασαν ἐκεῖ, τοὺς ἀποβιβάζει εἰς τὴν Νάξον, διὰ νὰ σταθμεύσουν εἰς τὴν νῆσον, καὶ καταλαμβάνει ὅλην τὴν πόλιν (τῆς Νάξου, ἐξωσθέντων τῶν ἐντοπίων διὰ νὰ στεγασθοῦν οἱ στρατιῶται!). Ἀλλ' ἐπῆλθεν ἀναταραχὴ ἐπὶ τῆς νήσου, ἐπειδὴ ἔφαγαν ὅλα τὰ ζῷα, ἀλλὰ δὲν συζητῶ τὸ θέμα τοῦτο. Ἔφαγαν ὅμως καὶ τὰς ὄρνιθας καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ τιμὴ τοῦ ᾠοῦ ἀνῆλθεν εἰς ἓν νόμισμα, διότι οἱ στρατιῶται ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν πολλὰ χρήματα καὶ ὡς μισθοφόροι εἶχον ἱκανοποιητικὸν μισθὸν (paga).

Σημειωτέον ὅτι τὰ αὐτὰ ἐπανελήφθησαν καὶ ἀργότερον, κατὰ τὸν χειμῶνα τοῦ 1666 - 1667, ὅτε ἔφθασαν οἱ Γάλλοι τοῦ μαρκησίου De Ville καὶ οἱ ὑπ' αὐτοῦ στρατολογηθέντες εἰς Νάξον. Ὅταν δέ τις τῶν ἐντοπίων τοὺς κατηγόρησεν ὅτι μᾶλλον κατὰ τῶν βοῶν τῆς νήσου μάχονται ἢ τῶν Τούρκων, ὁ Γάλλος μαρκήσιος ἐπέβαλε συλλογικῶς εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου βαρὺ πρόστιμον, τὸ ὁποῖον εἰσέπραξαν οἱ Ἰησουῖται (διὸ καὶ ἐτιμωρήθησαν μετὰ ταῦτα ἀπὸ τοὺς ἐπανελθόντας... Τούρκους)! Ἡ εἴδησις ἀπὸ (ἀντιφερόμενον πρὸς τοὺς Ἰησουΐτας) Καππουκκῖνον, παρὰ Π. Γ. Ζ ε ρ λ έ ν τ η, Ἱστορικὰ Σημειώματα τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων (sic), ἐν Ἑρμουπόλει (= Σύρῳ) 1922, ἐν σ. 36.

1. Μπουνιαλῆς, Κρητικὸς Πόλεμος (Ξηρουχάκης), σ. *429*, 11 - 14. Ὁ Ἀθανάσιος

Τοῦτο συνέβη ἐν Πάρῳ, καθὼς πληροφορούμεθα ἀπὸ τὸν 'Αθαν. Πικρόν [1].

Τὰ γεγονότα περὶ ὧν ὁμιλοῦμεν συνέβησαν μεταξὺ τοῦ θέρους τοῦ 1660 καὶ τῆς ἀνοίξεως τοῦ 1661, δοθέντος ὅτι ὁ Μπουνιαλῆς τοποθετεῖ εἰς τὸ τέλος τοῦ Αὐγούστου 1660 τήν, μετὰ τὸν πρὸ τῶν Χανίων ἀντιπερισπασμόν, ἄφιξιν τῶν Γάλλων εἰς Χάνδακα :

Ἦτο τ' Αὐγούστου τ' σ ὕστερες, τσοὶ χίλιους ἑξακόσους
ἑξήντα, ὅταν ἤλθανε κι' ἐδῶκαν φόνους τόσους [2].

2. Ἡ ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας ταύτης καὶ εἰς ἐπίμετρον ἡ πανώλης ἐξ ἧς ἐμολύνθησαν οἱ Γάλλοι προυκάλεσαν, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀποτυχιῶν εἰς Τένεδον, Λῆμνον καὶ Σαμοθράκην, τὴν παῦσιν τοῦ Φραγκίσκου Μοροζίνη ὡς στολάρχου [3]. Τοῦτο ἐγένετο ἐντὸς τοῦ 1661. Νέος στόλαρχος ἐξελέγη ὁ Giorgio Morosini, ὁ ὁποῖος ὡς capitan general ἀνέτρεψε τὴν κατάστασιν ὑπὲρ τῶν 'Ενετῶν κατὰ θάλασσαν, εἰσήγαγε τοὺς αἰχμαλώτους, τὰ λάφυρα καὶ τὰ ἐκ τῶν ναυμαχιῶν ἐφόδια εἰς τὸν Χάνδακα καὶ ἔκαμε τοὺς Κρῆτας καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ ἄλλους Χριστιανοὺς ν' ἀναθαρρήσουν, ὡς διηγεῖται σκοτεινότερον μὲν (ὁ μὴ θέλων νὰ ἐπικρίνῃ τὸν Fr. Morosini) 'Αθαν. Πικρός, σαφέστατα δὲ ὁ ἡμέτερος Μπουνιαλῆς, καὶ διακριτικώτατα ὁ Andrea Valiero γράφων : *«Ebbe compimento quest'anno* (δηλαδὴ τὸ 1661) *con diverse morti e mutazioni di comandanti, mentre il patriarca di Constantinopoli Ioannicio, che dava intenzione d'operar gran cose a favore della repub-*

Πικρὸς διηγεῖται τὴν ἀποτυχίαν τοῦ 'Αλμερίγου ἐν Κυδωνίᾳ εἰς τὸ *21* τμῆμα τοῦ ἔργου του, ὅπου ἐπικρίνει αὐτόν τε καὶ τὸν Fr. Morosini. Ὁ Giuseppe Bruzzo, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 7 - 8, ἐκθέτει πῶς ὁ Morozini ἐθεώρησεν ὑπαίτιον τὸν προβλεπτὴν τοῦ Χάνδακος Antonio Barbaro καὶ τὸν ἀπεμάκρυνε, καὶ πῶς ὁ Barbaro οὗτος προσέφυγεν εἰς τὸ συμβούλιον τῶν Τεσσαράκοντα τῆς 'Ενετίας ὑφ' οὗ καὶ ἀπηλλάγη, ἐνῶ ὁ Morosini οὐ μόνον ἀνεκλήθη ἐκ Κρήτης εἰς 'Ενετίαν ἀλλ' ἐδέησε ν' ἀπολογηθῇ καὶ διὰ βαρυτάτας καὶ λίαν προσβλητικὰς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν δρᾶσιν του ἐν Κρήτῃ. Βλ. καὶ κατωτ., σημ. 3.

1. Ὁ 'Αθ. Πικρός, τμῆμα *21*, 163 - 168, λέγων περὶ τοῦ Morosini

Διεξιὼν δὲ βαιὸν ἴσχετ' ἐς Πάρον.
Ὤμωξε δ' 'Αλμέριγον ὀθνείου τάφου
τυχόντ' ἄνευθεν πατρικῶν μελημάτων...

2. Μπουνιαλῆς, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. *422*, 22 - *423*.

3. Τὰ περὶ ἀνακλήσεως τοῦ Fr. Morosini καὶ ἀναχωρήσεως παρὰ Πικρῷ, τμῆμα *22*, 135 - 158. Ὁ Μπουνιαλῆς, γράφων μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1669 ἅλωσιν τῆς Κρήτης, ἐπιρρίπτει εἰς τὸν διωκόμενον τότε διὰ τὴν πτῶσιν τοῦ Χάνδακος καὶ εἰς δυσμένειαν περιπεσόντα Morosini :

'Ετοῦτα ὅλα ἐστάθηκαν ὀγιὰ τὸν Μορεζίνη,
ποὺ 'Αλμερίγος ἔφυγε καὶ θάνατος ἐγίνη.

blica (Veneta) *fini i suoi giorni»* [1]. Τρία λοιπὸν σημαντικὰ δι' ἡμᾶς ἐδῶ γεγονότα ἔγιναν εἰς τὸν χῶρον τοῦ Αἰγαίου : 'Απέθανον ὁ 'Αλμερῖγος εἰς Πάρον, ὁ 'Ιωαννίκιος, προφανῶς εἰς Κύθηρα, καὶ ἀνέλαβε τὴν στολαρχίαν ὁ Γεώργιος Μοροζίνης, ταῦτα δὲ ἐντὸς τοῦ 1661. Καὶ τὰ τρία ἔχουν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν Κρήτην. 'Αλλ' ὁ συσχετισμὸς αὐτῶν μεταθέτει τὸ ἔτος τοῦ θανάτου 'Ιωαννικίου Β' ἀπὸ τὸ 1659/1660 εἰς τὸ 1660/1661. Διαφωτίζεται δ' ἡ κρατήσασα ἀνωμαλία εἰς τὴν περιφέρειαν τῆς Παροναξίας, εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς ὁποίας ἐπεβάλλετο νὰ προΐσταται ἀνὴρ τῆς ἀπολύτου ἐμπιστοσύνης τοῦ 'Ενετοῦ στολάρχου, οἷος ἦτο ὁ 'Ιωσὴφ Δόξας διὰ τὸν Φραγκῖσκον Morosini. 'Αλλὰ τίνα λόγον θὰ εἶχεν ὁ διάδοχος τοῦ Φραγκίσκου Γεώργιος Morosini νὰ κρατήσῃ εἰς Παροναξίαν ὡς ἔμπιστόν του τὸν ἔχοντα τὰ πιστὰ τοῦ προκατόχου του; Τοῦτο νομίζω ὅτι ἑρμηνεύει τὴν ἐκεῖθεν ἀποχώρησιν τοῦ 'Ι. Δόξα καὶ τὸ ὅτι οὗτος προσέφυγεν εἰς Ζάκυνθον, ἐν ἀναμονῇ τῆς ἐξελίξεως τῶν τοῦ πολέμου καὶ τῆς δικαιώσεως τοῦ Fr. Morosini, ὁ ὁποῖος θὰ ἐπαναχρησιμοποιηθῇ μόλις τὸ 1666.

Οὕτως ηὗρε καιρὸν ὁ Νικόδημος Παροναξίας νὰ ἐμφανισθῇ καὶ πάλιν εἰς τὸ προσκήνιον, ὡς φαίνεται ἐξ ἐγγράφου ἀπολυθέντος ἐκ Σίφνου τῇ 30ῇ 'Οκτωβρίου 1662, ὅπερ εἶναι σχετικὸν πρὸς τὰ πεπλασμένα φρονήματα τῶν ἀρχιερέων οἱ ὁποῖοι τὸ ὑπογράφουν πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν 'Εκκλησίαν, ἐχρησίμευσε δηλονότι διὰ τὴν ἐπανεγκατάστασιν αὐτῶν εἰς τὰς τεταραγμένου βίου ἐπισκοπάς των. Εἶναι δὲ οὗτοι, ἐκτὸς τοῦ Νικοδήμου ἀρχιεπισκόπου Ναξίας καὶ Πάρου, ὁ 'Αθανάσιος ἐπίσκοπος Σίφνου, ὁ Γεράσιμος ἐπίσκοπος Τζιᾶς καὶ Θερμίων, ὁ Παρθένιος Σαντορήνης καὶ ὁ Διονύσιος Μήλου. Χαρακτηριστικῶς δ' ὑπογράφεται ὑπὸ τοῦ Νικολάου 'Αναπλιώτου, νοταρίου Νάξου [2], ὃν φαίνεται εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ ὁ Νικόδημος. Οἱ ἱεράρχαι οὗτοι ἦσαν ὑποχρεωμένοι, διὰ νὰ διασώσουν καὶ τὰς ἐπισκοπὰς καὶ τὸ ποίμνιον αὐτῶν νὰ πολιτεύωνται δολιχοδρομοῦντες.

Τοῦτο ἐξηκολούθησεν ἀσφαλῶς καὶ ἐπὶ τοῦ διαδεχθέντος τοὺς δύο Morosini Φράγκου στολάρχου, δηλονότι τοῦ Andrea Corner, καθὼς καὶ κατὰ τὴν παρουσίαν εἰς τὸ Αἰγαῖον τεταραγμένης προσωπικότητος, τῆς ὁποίας ὁ ρόλος ὑπῆρξε σκότιος καὶ ἡ σύγκρουσις πρὸς τὸν ἐπανελθόντα εἰς τὸ προσκήνιον Francesco Morosini ὑπῆρξε μοιραία διὰ τὴν ἔκβασιν τοῦ πολέμου. Πρόκειται περὶ τοῦ Γάλλου μαρκησίου François Ghiron de Ville, τοῦ κατ' 'Ιταλοὺς Marchese Villa καὶ τοὺς Ἕλληνας μαρκέζε Βίλλα, στρατιωτικοῦ εὑρισκομένου εἰς τὴν

---

1. Andrea Valiero, Storia della guerra di Candia, II, σ. 156.

2. B. J. Slot, «Οὐνῖται» τῆς Μήλου καὶ Κιμώλου κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα, περ. «Κιμωλιακὰ» 6, 1976, σσ. 199 - 214, ἐν σ. 211. Τὸ ἄρθρον εἶναι ἀφελῶς ἀνιστόρητον καὶ ἁπλοϊκῶς ἐν αὐτῷ ἑρμηνεύονται τὰ γεγονότα καὶ χαρακτηρίζονται οἱ δῆθεν οὐνῖται, πράγματι δ' ἐκ τῶν περιστάσεων ψευδῶς καὶ πλασματικῶς ἀναγκασθέντες νὰ «ὁμολογήσουν».

ὑπηρεσίαν τῆς Ἑνετίας, ἀλλ' ὑπηρετοῦντος Γαλλικὰς βλέψεις, πιθανώτατα εἰς τὸ νὰ περιέλθῃ (εἰς περίπτωσιν ἥττης τοῦ Τούρκου) ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Γάλλους. Οὗτος κατῆλθε στρατολογῶν διὰ Κερκύρας, Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ προσωρμίσθη εἰς Μῆλον[1]. Αἱ πεζικαὶ δυνάμεις ἃς συνεκέντρωσεν ἦσαν ἄμαχοι, ἀπειροπόλεμοι καὶ κακῶς ὡπλισμέναι. Ἐπὶ πλέον δ' ὁ Villa ἐπανέλαβε τὸ σφάλμα τῆς τακτικῆς τοῦ Almerigo, δηλονότι ἐπίθεσιν ἀντιπερισπασμοῦ εἰς τὰ Χανιὰ (προφανῶς διὰ νὰ ἐλεγχθῇ ἀπολύτως ὁ κόλπος τῆς Σούδας, τῆς ὁποίας οἱ Ἑνετοὶ κατεῖχον τὴν νησῖδα) ἀποτυχοῦσαν καὶ διὰ τὸν χειμῶνα (Φεβρουάριος 1667) ἀλλὰ καὶ ἐπιτρέψασαν εἰς τοὺς Τούρκους νὰ εἰσαγάγουν νέας ἐνισχύσεις. Καὶ πάλιν αἱ κύριαι δυνάμεις τοῦ Villa ἐρρίφθησαν εἰς τὸν αἱμορροοῦντα Χάνδακα, ὅπου καὶ τὰ κατορθώματα τοῦ Γάλλου τούτου δὲν ἦσαν περισσότερα ἀπὸ τὰ τοῦ Almerigo καὶ ἡ διχόνοια πρὸς τὸν Fr. Morosini τὸν ἠνάγκασε ν' ἀποχωρήσῃ ἀδόξως περὶ τὸ φθινόπωρον τοῦ ἰδίου ἔτους[2].

3. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι παραλλήλως πρὸς τὸν Γάλλον μαρκήσιον, ἔχοντα τὴν εὔνοιαν τῆς Ρώμης, ἀποστέλλεται διὰ τῆς αὐτῆς ὁδοῦ καὶ πρὸς τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν τῶν Κυκλάδων, διὰ νὰ ἐπιθεωρήσῃ τὰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας, εἰσηγήσει τῆς Propaganda Fide (καὶ νὰ ἄρῃ διαφορὰς μεταξὺ διαφόρων ταγμάτων οἷα οἱ καπουκκῖνοι καὶ οἱ ἰησουῖται, καὶ τούτων πρὸς φραγκεπισκόπους ἰδίᾳ εἰς τὰς Κυκλάδας), ἀλλὰ

1. Ὁ Ἀθ. Πικρὸς δὲν ἐπρόλαβε νὰ ἐξιστορήσῃ τὰ κατὰ τὰς ἀποτυχίας τοῦ μαρκησίου de Ville, τοῦ ὁποίου εἶχεν ὑπερεξάρει τὴν προϊστορίαν καὶ τὰς οἰκογενειακὰς περγαμηνὰς (ψευδεῖς τε καὶ ἀληθεῖς), οὐδ' ἠδύνατο ν' ἀνασκευάσῃ πλέον ὅσα εἶχε γράψει εἰς τὸ *23* τμῆμα τοῦ ἔργου του, μετὰ τὰς οἰκτρὰς ἀποτυχίας τοῦ de Ville ἔν τε τῇ Κυδωνίᾳ καὶ τῷ Χάνδακι καὶ τὰς διαφαινομένας προθέσεις του νὰ ὑπηρετήσῃ μᾶλλον τοὺς Γάλλους ἢ τοὺς Ἑνετούς. Τοῦτο ὑπῆρξε πιθανώτατα ἡ αἰτία τοῦ νὰ μὴ προχωρήσῃ περαιτέρω ἡ συγγραφὴ τοῦ Πικροῦ. Ὁ Μπουνιαλῆς, σ. *447,* 1 - 24, καὶ τὰ περὶ τρικυμίας ἔξωθι τῆς Σούδας, αὐτόθι σσ. *448 - 450,* ποιητικώτατα! Ἐν συνεχείᾳ τὰ περὶ τῶν πρὸ τῶν Χανίων ἐπιχειρήσεων, τῆς ἀπωλείας 600 Χριστιανῶν, τῆς ἀποχωρήσεως τοῦ Γάλλου μαρκησίου καὶ τοῦ ἑορταστικοῦ θριάμβου τῶν Τούρκων τῆς Κυδωνίας (Χανίων).

2. Ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Γ', 1968, σ. 515, λέγει ὅτι ὁ Marchese Villa ἔφθασεν εἰς Σούδαν τὴν 26ην Φεβρουαρίου 1666, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ 1667, παρασυρθεὶς προφανῶς ἐκ τοῦ ὅτι more veneto (κατὰ τὸ ἑνετικὸν ἡμερολόγιον) τὸ ἔτος ἤρχιζε τὴν 1ην Μαρτίου, οἱ δὲ μῆνες Ἰανουάριος καὶ Φεβρουάριος 1667 ἐχρονολογοῦντο 1666. Τὰ τῆς διχονοίας Villa - Fr. Morosini (σκοτεινὰ ἄλλωστε διαμείναντα καὶ χρῄζοντα μελέτης, ὡς ὅλη ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ τῶν χρόνων ἐκείνων ὡς πρὸς τὴν Κρήτην), προχείρως ὁ Γ. Α. Σήφακας, ἐν ΕΕΚΣ 1, 1938, σ. 251.

Ὁ De Ville ἐγκατέλειψε τὸν Χάνδακα περὶ τὰ τέλη τοῦ 1667, ἀντικατασταθέντος σὺν αὐτῷ καὶ τοῦ Corner, ἀνέλαβε δὲ περαιτέρω τὴν ἄμυναν ἐκ μὲν τῶν Ἑνετῶν ὁ Francesco Morosini (πρβλ. G. Bruzzo, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 8), ἐκ δὲ τῶν Γάλλων ὁ Alexandre du Puy, marquis de Saint André Montbrun, ὁ ὑπὸ τοῦ Μπουνιαλῆ καλούμενος Σανταντρέας!

25 - 5 - 1976

πράγματι διὰ νὰ συντονίσῃ τὴν ὑποστήριξιν πρὸς τὸν πόλεμον ὅλων τῶν Χριστιανῶν, Λατίνων τε καὶ τῶν πλειόνων Ὀρθοδόξων, ἀνὴρ οὐχὶ τυχαῖος. Οὗτος εἶναι ὁ ἐκ Καρμηλιτάνων μοναχῶν ἐπίσκοπος τότε Ἱεραπόλεως Fra Giuseppe di Santa Maria, vescovo di Hierapoli, visitatore Apostolico, γνωστότερος, ἐκ τοῦ ἐπωνύμου του ὡς «monsignor Sebastiani»[1], ὁ ὁποῖος διεκινδύνευσε κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν, διὰ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν δυσεξήγητον ἄλλως ἀποστολήν του ἐν ὥρᾳ τοσαύτης ἀναταραχῆς. Οὗτος ἐξέδωκε τὸ Ὁδοιπορικόν του, ὅπου ἐπιδεικνύει καὶ τὴν ἀνθρωπιστικήν του κατάρτισιν, παρέχων ποικίλας ἀρχαιολογικὰς καὶ μυθολογικὰς εἰδήσεις, ἀλλὰ κυρίως στατιστικὰς καὶ πληροφοριακὰς περὶ τῶν ναῶν, τοῦ κλήρου, τῶν μονῶν, τῆς παιδείας, τῶν ἐθίμων τῶν κατοίκων ἀμφοτέρων τῶν δογμάτων, ἰδίᾳ τῶν Κυκλάδων (ἀλλὰ καὶ ἄλλων νήσων, ὡς τῆς Χίου). Ἀφοῦ εἶχεν ἤδη ἐπισκεφθῆ πολλὰς νήσους τοῦ Ἀρχιπελάγους, φθάσας εἰς Μῆλον ἐπεσκέφθη τὸν Fr. Morosini, ὃν εὗρεν εἰς τὴν ξηρὰν παρακολουθοῦντα τὴν θείαν λει-

1. Τὰ κατὰ τὴν περιοδείαν του ἐκτίθενται εἰς τὸ βιβλίον του, ὅπερ ὡς ἐπίσκοπος τῆς città del Castello (Ἑνετίας) ἐξέδωκε τὸ 1687 ἐν Ρώμῃ ὁ Giuseppe Sebastiani, Viaggio e navigazione di monsignor Sebastiani... prima vescovo di Hierapoli... nell'andare e tornare dell'Arcipelago. In Roma 1678 (ἐν σσ. 1 - 3 κεκαλυμμένα τὰ τῆς ὑπὸ τῆς Propaganda Fide ἀποστολῆς του). Τὸ βιβλίον ἔχει καὶ ἀρχαιογνωστικὸν καὶ γεωγραφικοϊστορικὸν χαρακτῆρα. Ὁ Βαυαρὸς ἱστορικὸς πατὴρ G. Hofmann, εἰς τὴν σειρὰν τῶν δημοσιεύσεών του Vescovadi cattolici della Grecia, ἣν ἐδημοσίευσεν εἰς τὰ «Orientalia Christiana Analecta» (OCA Nº XXXIV, 1934 Chios. Nº 107, 1936, Tinos. Nº 112, 1937, Syros. Nº 115, 1938, Naxos καὶ Nº 130, 1941, Thera (Santorino) ἐξέδωκεν ἀντιστοίχως τὰς ἐκθέσεις τὰς ὁποίας ὑπέβαλεν ἁρμοδίως ὁ Sebastiani οὗτος ὡς ἐπισκέπτης τῶν Νήσων :

α') OC XXXIV, 1934, σσ. 94 - 100 περὶ Χίου, ἣν ἐπεσκέφθη κατὰ Μάρτιον 1667.

β') OCA Nº 107, 1936, σσ. 74 - 79 περὶ Τήνου καὶ Μυκόνου, ἃς ἐπεσκέφθη κατὰ Φεβρουάριον 1667, ἐπιστρέφων ἐκ Νάξου εἰς Πάρον.

γ') OCA Nº 112, 1937, σσ. 76 - 83 περὶ Σύρου, εἰς ἣν ἔφθασε τὴν 29ην Ἰανουαρίου 1667.

δ') OCA Nº 115, 1938, σσ. 103 - 123 περὶ Νάξου, εἰς ἣν διέμεινεν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ Δεκεμβρίου 1666 μέχρι τέλους περίπου τοῦ Ἰανουαρίου 1667, καὶ

ε') OCA Nº 130, 1941, σσ. 71 - 76 περὶ Θήρας (Σαντορήνης), ἣν ἐπεσκέφθη τὴν 23 Φεβρουαρίου 1667.

Κατὰ ταῦτα ὁ Sebastiani ἔφθασεν εἰς Πάρον κατὰ Δεκέμβριον 1666, περὶ τὸ τέλος δὲ τοῦ αὐτοῦ μηνὸς μετέβη εἰς Νάξον, τὴν 29ην Ἰανουαρίου 1667 εἰς Σύρον (ἐκεῖθεν κατὰ Φεβρουάριον εἰς Τῆνον, καὶ ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου λήγοντος μέχρις Ἀπριλίου εἰς Θήραν. Περὶ Μήλου δὲν γίνεται λόγος, διότι ὁ Hofmann δὲν ἐδημοσίευσεν εἰδικὴν περὶ αὐτῆς πραγματείαν, ὥστε αἱ ἐν Viaggio e navigazione προερχόμεναι ἐκ τοῦ ἰδίου τοῦ Sebastiani περιηγητικαὶ πληροφορίαι ν' ἀναπληροῦν τὴν σχετικὴν ἔκθεσιν. Ἡ ἐπίσκεψις τῆς Μήλου συνέπεσε μεταξὺ τῶν ταξιδίων Σύρου καὶ Τήνου. Εἰς τὴν Πάρον ὁ «γέρων» Andrea Corner «ἠσθένει» καὶ δὲν ἐδέχετο τὸν Sebastiani. Ἐὰν ἡ ἀσθένεια ἦτο διπλωματική, μέχρι διακριβώσεως τοῦ σκοποῦ τῆς ἀποστολῆς του ἢ λήψεως εἰδικῶν ἐκ Βενετίας ὁδηγιῶν, ἄλλο θέμα.

τουργίαν. Συνωμίλησαν ἐπανειλημμένως, πρῶτον ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ ἔπειτα ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος «di acluni negotii spettanti al comprimento di molte cose ordinate nella visita» λέγει μυστηριωδῶς ὁ Ἱεραπόλεως [1]. Καὶ τὸν εὗρε πάντοτε εὐσεβῆ, γενναιόδωρον καὶ μεγαλόψυχον, ὅπερ μεθερμηνεύεται πρόθυμον νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἀποστολὴν τῆς Propaganda. Ἄλλως τε αὐτὴ ἀπέβλεπεν εἰς τὴν διὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὁμονοίας καὶ συνοχῆς τῶν πιστῶν τῶν δύο δογμάτων εὐκολωτέραν στρατολογίαν Ἑλληνορθοδόξων διά τε τὰ πλοῖα καὶ τὸ ἐπ' αὐτῶν πεζικόν, πρᾶγμα συμφέρον διὰ τὴν ὅλην ἐκστρατείαν. Εἶναι φανερόν, ὅτι εἰς ἀντάλλαγμα τῆς τοιαύτης ἀνοχῆς καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἀναγνωρίσεως τοῦ πρωτείου τοῦ Πάπα, οἱ ἀνατολικοὶ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι θὰ διετήρουν τὰς ἐπαρχίας των, παραλλήλως πρὸς τοὺς ἐκεῖ τυχὸν φραγκεπισκόπους. Θὰ συνυπῆρχον δηλονότι εἰρηνικῶς τὰ δύο δόγματα καὶ δὲν θὰ ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους ἡ ἐν Ἑπτανήσῳ ἢ Κρήτῃ τηρηθεῖσα ἀρχὴ (τῆς μὴ ἀνοχῆς ὀρθοδόξων ἀρχιερέων ἐν Κερκύρᾳ, Ζακύνθῳ καὶ Κρήτῃ, καὶ διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς διοριζομένων πρωτοπαπάδων).

Τὴν συγκέντρωσιν λοιπὸν εἰς τὴν Μῆλον προεκάλεσεν ἡ παρουσία ἐκεῖ ἀφ' ἑνὸς τοῦ στολάρχου καὶ ἐξ ἄλλου τοῦ Ἱεραπόλεως Sebastiani. Ὁ τελευταῖος οὗτος μᾶς πληροφορεῖ ὅτι εἰς τὸν λιμένα τῆς Μήλου εὑρίσκετο τότε (Ἰαν. - Φεβρ. 1667) ἐλθὼν ἐκ Ζακύνθου, ἀλλὰ δι' ἄλλου πολεμικοῦ σκάφους (vascello) ὁ Marchese Villa, τὸν ὁποῖον καὶ ἐδέχθη εἰς ἐπίσκεψιν ὁ Ἱεραπόλεως εἰς τὸ τοπικὸν τῆς Μήλου ἐπισκοπεῖον, ὅπου ἐπὶ μακρὸν συνωμίλησαν περὶ τῆς πολιορκίας τοῦ Χάνδακος καὶ τῆς βαρβάρου παρατάσεως τοῦ Κρητικοῦ πολέμου. Ἐκ τῆς συνομιλίας των ἐδικαιώθη ἡ φήμη περὶ τῆς εὐσεβείας (προσηλώσεως πρὸς τὸν Πάπαν!) καὶ τῆς ἀνδρείας τοῦ μαρκησίου. Ἐπὶ τῷ ἀκούσματι δὲ τῆς ἀφίξεως τοῦ νέου generalissimo (Morosini) εἰς τὴν Μῆλον, συνέδραμον ἄνευ ἀργοπορίας οἱ δημογέροντες καὶ ἄρχοντες τῆς νήσου ἐκείνης καὶ μετ' αὐτῶν οἱ Ἕλληνες ἀρχιερεῖς (metropolitani τοὺς λέγει) τῆς Νάξου (ὁ Νικόδημος!), τῆς Σαντορήνης (Θήρας), τῆς Σίφνου (Sifanto) καὶ τῆς Ἄνδρου (τὸν Μήλου δὲν ἀναφέρει διότι οὗτος εὑρίσκετο ἤδη ἐπὶ τόπου), οἱ ὁποῖοι ἐπεσκέφθησαν καὶ τὸν Ἱεραπόλεως, συνοδευόμενοι καὶ ἀπὸ τὸν Μήλου ⟨Διονύσιον⟩ e con un altro vescovo Zantiotto [2], che conduceva seco il general Morosini, ἤγουν καὶ ὑπὸ ἑνὸς ἄλλου ἐπισκόπου Ζακυνθίου, τὸν ὁποῖον ἔφερε μαζί του (προφανῶς ἀπὸ τὴν Ἑπτάνησον) ὁ στόλαρχος Fr. Morosini! Ὁ τελευταῖος οὗτος ἦτο ἀσφαλῶς ὁ Ἰωσὴφ Δόξας, καταλιπὼν τὴν μονὴν Σισσίων κατὰ τὴν ἐκεῖθεν διέλευσιν τοῦ παλαιοῦ του φίλου στολάρχου καὶ

1. G. Sebastiani, Viaggio..., σσ. 123 - 124, ἡ διήγησις : Arrivo del nuovo general in Milo e visita fattami dai vescovi greci.

2. Αὐτόθι, σσ. 123 - 124.

συνοδεύων αὐτὸν καὶ πάλιν εἰς τὴν ἐκστρατείαν! Τὸ περίεργον δ' ἐν προκειμένῳ εἶναι ὅτι συνέπραττε τώρα ὁ Ἰωσὴφ μετὰ τοῦ Νικοδήμου, ὃν εἶχε πρὸ πενταετίας μόλις προεδρικῶς ὑποκαταστήσει εἰς τὴν ὀρθόδοξον μητρόπολιν Νάξου! Ἑπομένως δὲν ἤχθη εἰς τὸ Ἀρχιπέλαγος διὰ νὰ ἀντικαταστήσῃ οἱονδήποτε (μὴ φίλιον πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς) ὀρθόδοξον ἀρχιερέα, ἀλλ' ἦλθε προφανῶς διὰ νὰ χρησιμεύσῃ πρῶτος σύμβουλος τοῦ Fr. Morosini διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα τῆς περιοχῆς. Καὶ ὑποθέτω ὅτι εἰς αὐτὸν θὰ ὠφείλετο ἡ διάσωσις τῶν ὀρθοδόξων ἀρχιερέων. Διότι, ἂν ἐξηρτᾶτο ἁπλῶς ἀπὸ τὴν Propaganda Fide, ἣν ἀντεπροσώπευεν ἐν προκειμένῳ ὁ Ἱεραπόλεως monsigner Sebastiani, οὐδεὶς θὰ εὕρισκεν ἔλεος καὶ τὸ παράδειγμα τῆς Ἑπτανήσου θὰ ἦτο ὑπόδειγμα.

Πιθανῶς ν' ἀντείπῃ τις, ὅτι οἱ Φράγκοι ἀπέβλεπον εἰς τὸ νὰ καταστήσουν οὐνίτας τοὺς ἀρχιπελαγίτας ὀρθοδόξους ἐπισκόπους, διὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν εἰς τὸ μέλλον ὡς ἐκλέκτορας τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' εἰς περίπτωσιν μὲν νίκης τῶν Ἑνετῶν, ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει βάϊλος τῆς Ἑνετίας καὶ οἱ πρέσβεις τῆς Γαλλίας κ.ἄ. καθολικῶν βασιλέων θὰ ἦσαν πανίσχυροι, διὰ ν' ἀναβιβάζουν οἷον ἤθελον πατριάρχην. Εἰς περίπτωσιν δ' ἥττης τῶν Ἑνετῶν, οἱ Τοῦρκοι (οἱ ὁποῖοι κάλλιστα ἐγνώριζον τὰ πράγματα) δὲν θὰ ἄφηναν τοὺς οὐνίτας ἐπισκόπους εἰς τοὺς θρόνους των, συμπράξαντας μάλιστα ἐν πολέμῳ μετὰ τῶν ἐχθρῶν των.

Τοῦτο ἀσφαλῶς ἀντελαμβάνοντο καὶ ὅλοι οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι τῶν Κυκλάδων. Διὸ ἐδέχοντο μὲν τὸ πρωτεῖον (ὅπερ δὲν εἶναι δογματικὸν θέμα), χωρὶς νὰ συζητοῦν περὶ ἑνώσεως τῆς Φλωρεντίας καὶ παραδοχῆς τοῦ ὅρου αὐτῆς, τὰς δὲ ἱκετηρίας αὐτῶν πρὸς τὸν Πάπαν περιώριζον εἰς θέματα ἀνθρωπιστικῆς μεταχειρίσεως. Ἠνείχοντο ὅμως καὶ τὴν δήλωσιν δογματικῆς ὑποταγῆς τῶν ὑφισταμένων αὐτοῖς κληρικῶν καὶ τὴν σύμπραξιν εἰς τὰ μυστήρια καὶ τὰς τελετὰς τῶν λατίνων (ἐξομολόγησιν ὑπὸ τῶν καππουκκίνων ἐν Νάξῳ π.χ., νὰ συμφοροῦν κλπ.).

Διὰ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἀρχιερέων παρὰ τῷ Ἱεραπόλεως, ἡ ὁποία ἦτο εἰς τὴν πραγματικότητα σύσκεψις, ἐξακολουθεῖ οὗτος διηγούμενος, ὅτι μετὰ τὴν ἀνταλλαγὴν διαφόρων φιλοφρονήσεων, εἰσῆλθον εἰς τὴν συζήτησιν τῶν βασικῶν ἀντιθέσεων ἐφ' ὧν ἠσκεῖτο πολεμικὴ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν (Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς) καὶ ἰδίᾳ ἐπὶ τοῦ θέματος τοῦ πρωτείου, τοῦ Ἱεραπόλεως προσθέντος τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἐνῷ ὁ Πάπας ἦτο εἷς, οἱ ζῶντες πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ἦσαν τότε (1667) πέντε καὶ σπανίως ἐγνώριζον τίς ἦτο ὁ ἀληθής, ἐνῷ οἱ ἀποστελλόμενοι εἰς τὰς νήσους ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου ἔξαρχοι τοὺς ἐφορολόγουν ἐπ' ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ ἢ πολιτικῆς ἐπεμβάσεως (τῶν Τούρκων, δι' ἐξορίας, φυλακίσεως κλπ.). Προσεφέρθησαν λοιπὸν οἱ ἀρχιερεῖς, αὐτὴ ἦτο ἡ κατάληξις τῆς συσκέψεως, νὰ γράψουν ἀπὸ κοινοῦ πρὸς τὸν Ἄκρον Ἀρχιερέα τῆς Ῥώμης καὶ ἐζήτησαν ὅπως ὁ Ἱεραπόλεως συντάξῃ (ἰταλιστί,

διότι πιθανώτατα ἐκεῖνοι δὲν ἐχρησιμοποίουν γραπτῶς τὴν γλῶσσαν ταύτην) τὴν ἀναφοράν. Ἀλλ' ὁ monsignor Sebastiani τοὺς ἀντέκρουσε λέγων, ὅτι ἔπρεπε νὰ τὸ πράξουν οἱ ἴδιοι ἑλληνιστί [1], συμφώνως πρὸς ὅσα ἡ καρδία των ὑπηγόρευεν! Καὶ ὅτι ἦτο ἀνάγκη ἐν τῇ ἀναφορᾷ ταύτῃ νὰ παρεμβάλουν ἀπαραιτήτως μίαν σαφῆ ὁμολογίαν τοῦ πρωτείου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας, κεφαλῆς οὔσης καὶ διδασκάλου πασῶν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ὡς ἀκριβῶς ἔπραξαν κατόπιν. «Καὶ μοὶ παρέδωκε τὴν ἀναφορὰν ἐκ μέρους τῶν ἄλλων ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Μήλου ⟨Διονύσιος⟩». Παραθέτει δὲ τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν αὐτῆς. Σημειωτέον ὅτι, μολονότι μετεῖχε τῆς συσκέψεως ὁ Ἰωσὴφ Δόξας, δὲν ὑπέγραψε τὸ ἔγγραφον, ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι οὐδεμίαν θέσιν εἶχε πλέον εἰς τὴν ὀρθόδοξον ἱεραρχίαν τῶν Κυκλάδων. Οἱ ὑπογράψαντες εἶναι ὁ Παροναξίας Νικόδημος, ὁ Σίφνου (Ἀθανάσιος), ὁ Σαντορήνης (Παρθένιος), ὁ Ἄνδρου Γαβριὴλ καὶ ὁ Μήλου Διονύσιος. Ρητῶς εἰς τὴν μετάφρασιν ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν Ἄνδρου καὶ Μήλου [2].

4. Πόσον παρηκολούθησεν ὁ Ἰωσὴφ Δόξας τὸν Morosini καὶ ἂν μετ' αὐτοῦ ἦλθεν ἐν συνεχείᾳ τὸ δεύτερον εἰς Χάνδακα δὲν δύναμαι ἐκ τῆς ἐρεύνης νὰ συναγάγω. Σχετίζεται ὅμως ἡ δευτέρα αὕτη συμμετοχὴ τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα εἰς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον, ὑπὸ νέαν ὅλως μορφήν, πρὸς τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου, ὅπερ πραγματεύομαι, ἐπανεκδίδω καὶ χρονολογῶ περαιτέρω. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ ἀναφορὰ τῶν ἀρχιερέων Κυκλάδων ὑπεγράφη τὴν 25 Μαρτίου / 3 Ἀπριλίου 1667, ἡ ἀναχώρησις τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα ἐξ Ἑπτανήσου καὶ ἡ ἐπαναπρόσληψις αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Fr. Morosini συμπίπτει μὲ τὴν ἐκεῖθεν διέλευσιν αὐτοῦ ἐκ Ζακύνθου, τὸ τέλος τοῦ 1666. Τότε καὶ ἐγράφη τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Γορδίου. Καὶ εἰς τὸν νοῦν τοῦ ἐπιγραμματοποιοῦ ἐκατοπτρίσθη ἡ φιλοδοξία τοῦ Ἰ. Δόξα, εἰς περίπτωσιν νίκης τῶν Χριστιανικῶν Δυνάμεων (ἰδίᾳ τῆς Ἑνετίας) νὰ ἴδῃ ἑαυτὸν ὑποκαθιστῶντα τὸν Ἰωαννίκιον Β', τὸν ὀλίγα ἔτη προηγουμένως ὁραματισθέντα νὰ ἐπανέλθῃ εἰς μίαν χριστιανικὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὡς πατριάρχης νὰ λειτουργήσῃ εἰς τὴν Ἁγίαν Σοφίαν!

---

1. Καλῶς ὁ Α. Βακαλόπουλος, ἔνθ' ἀνωτ., Γ', σ. 154, λέγει ὅτι τὸ πρωτότυπον τοῦ ἐγγράφου συνετάγη ἰταλιστί. Ὁ Sebastiani ἔφερε κληρικὸν διερμηνέα του ἐκ Ζακύνθου, διερχόμενος ἐκεῖθεν, ἀλλὰ — καθὼς ὁ ἴδιος μᾶς ἐπληροφόρησεν — καὶ οἱ περισσότεροι μὴ ἐντόπιοι εἰς τὰς Κυκλάδας δρῶντες φραγκεπίσκοποι καὶ μισσιονάριοι ἐγνώριζον καὶ τὴν νεοελληνικήν.

2. Τὸ κείμενον τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως καὶ ἐξ αὐτῆς πιστὴν ἀπόδοσιν εἰς τὸ ἑλληνικὸν παραθέτω εἰς τὸ Ἐπίμετρον ὑπ' ἀριθ. 7.

Γ'

Ἴδωμεν νῦν ἐντενέστερον τὰ τῆς ἡμιαγνώστου ταύτης προσωπικότητος, συγκεντροῦντες, αὐξάνοντες καὶ συσχετίζοντες τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ τοῦ Δόξα.

1. Αἱ παλαιότεραι περὶ Δόξα εἰδήσεις προέρχονται ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ζακύνθου Νικόλαον Κατραμῆν, ὁ ὁποῖος κατ' ἀρχὰς ἀνατρέχει εἰς τὸν Γεώργιον Ζαβίραν [1], καὶ ἐπάγεται: «Ἡ οἰκογένεια Δόξα φαίνεται ἐξ ἀπηρχαιωμένων ἐτῶν ὑπάρχουσα ἐν Ζακύνθῳ, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς Χρυσῆς Βίβλου τῆς νήσου, ἔνθα ὑπάρχει καταγεγραμμένη ἀπὸ τοῦ 1583. Κατὰ δὲ τὸ 1575 ἀπαντᾶται καὶ «Νικόλαος ἱερεὺς Δόξας, νοτάριος Ζακύνθου»... Ὁ Ἰωσὴφ λαβὼν τὴν προκαταρκτικὴν παιδείαν ἐν τῇ πατρίδι του καὶ προχειρισθεὶς ἱερεύς, μετέβη εἰς τὴν ἀλλοδαπήν, ὅπου χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Σεβαστείας, ἔσχε καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἐξάρχου πάσης Ἀρμενίας. Ἐπανακάμψας εἰς Ζάκυνθον ἐφημίζετο παρὰ πάντων ὡς ἀνὴρ σοφὸς καὶ ἐνάρετος· ἐμόνασεν ὅμως ἐν τῇ μονῇ τῆς Ἀναφωνητρίας, τὴν ὁποίαν καὶ ἔλαβε, κατὰ τὸ τότε ἔθιμον, παρὰ τῆς Βενετικῆς κυβερνήσεως, ὡς φαίνεται, ἰδίως ἐκ τοῦ διατάγματος τοῦ προβλεπτοῦ Πέτρου Βαλιέρου, ἔχοντος οὕτως [2]... Ὁ Δόξας συνέταξεν, ὡς προείρηται τὴν προμνημονευθεῖσαν Κατήχησιν. Ἀπεβίωσε δὲ ἐν τῇ ῥηθείσῃ μονῇ, ἔνθα μέχρι τινὸς ἐδεικνύοντο τὰ ἀρχιερατικὰ αὐτοῦ ἄμφια. Ἐκ τούτων νῦν ὑπάρχουσι μόνον ἓν ζεῦγος ὑπομάνικα καὶ δύο ἐπιγονάτια ἀρίστης κατασκευῆς, τὸ μὲν ἔχον διὰ κεντήματος τὸν Ἰ. Χριστὸν μετὰ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, τὸ δὲ ὡσαύτως τὸν Σωτῆρα καὶ τὰς λέξεις *Ἰωσὴφ μητροπολίτης*» [3]. Τὰς ὡς ἄνω εἰδήσεις ἐγνώριζον καὶ ἐχρησιμοποίησαν ἐν συνεχείᾳ ὁ Μ. Σιγοῦρος καὶ ὁ Λ. Χ. Ζώης, καίτοι ἔν τισιν ἀορίστους.

2. Σημαντικαὶ εἶναι αἱ εἰδήσεις ἃς παρέσχεν ὁ Λ. Χ. Ζώης εἰς διάφορα δημοσιεύματά του. Ὁ Ἰωσὴφ ἦτο υἱὸς Σίμωνος Δόξα καὶ Κιάρας τὸ γένος Σκυλίτση. Τὴν 4ην Δεκεμβρίου 1638 ἦτο ἤδη ἱεροδιάκονος. Διετέλεσεν ἡγούμενος τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων Ζακύνθου ἀπὸ 7 Ἰουνίου 1643 μέχρι 9 Σεπτεμβρίου 1647 τοὐλάχιστον, ὅτε ἀναγκαίως ἦτο ἱερομόναχος. Τὴν 19ην Ἰου-

---

1. Νέα Ἑλλάς, σσ. 344 - 345 «Ἰωσὴφ Δόξας ὁ ἐκ Ζακύνθου μητροπολίτης Σεβαστείας συνέγραψεν Κατήχησιν Ἱερὰν πρὸς τοὺς μέλλοντας ἀναβῆναι εἰς τὸν τῆς ἱερωσύνης βαθμόν... 1695...».

2. Βλέπε ἐπίμετρον ἀριθ. 8, ὅπου ἀναδημοσιεύω τὸ σχετικὸν ἀπόσπασμα χρονολογούμενον ἀπὸ 27ης Σεπτεμβρίου 1669 (μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου).

3. Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ 1880, ἐν σσ. 326 - 327. Καὶ ἐν σ. 235 λέγει ὅτι εἰς τὴν μονὴν Ἀναφωνητρίας «προσήρχοντο διαφόρων ἐπαρχιῶν ἀρχιερεῖς καὶ ἐμόναζον», μεταξὺ δὲ αὐτῶν καταλέγει καὶ Ἰωσὴφ Δόξαν τὸν Σεβαστείας (1664).

λίου 1651 ὑπογράφεται Gioseppe Doxa arcivescovo titolore di Sebastia afferma. Συνέγραψεν Ἱερὰν Κατήχησιν δυσεύρετον [1]. Κατὰ ταῦτα ὁ Δόξας ἐγεννήθη οὐχὶ ἀργότερον τοῦ 1616/18, διὰ νὰ χειροτονηθῇ διάκονος τῷ 1638!

Ἓν ἄλλο θέμα τὸ ὁποῖον διευκρινίζεται ἐκ τῶν παρεχομένων ὑπὸ τοῦ Ζώη βιογραφικῶν στοιχείων περὶ τῆς οἰκογενείας Δόξα εἶναι καὶ τὸ κοσμικὸν ὄνομα τοῦ Ἰωσήφ, πρὸ τῆς χειροτονίας αὐτοῦ. Ἐλέγετο Ἰωάννης, συμπεραίνω δὲ τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ὁ πάππος του ἐλέγετο Ἰωάννης καὶ ὁ πάππος τοῦ πάππου του ὁμοίως Ἰωάννης. Ὁ πατήρ του καὶ ὁ πρόπαππός του ἦσαν Σίμωνες [2]. Τοῦ πάππου του ἀδελφὸς ἦτο ὁ Ἀντώνιος Δόξας, τοῦ ὁποίου ὁ ἔγγονος ὁμοίως Ἀντώνιος (ἀδελφὸς τοῦ Ἰωσήφ) ᾐχμαλωτίσθη κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον ὑπὸ μπαρμπαρέζικων πλοίων τοῦ Ραΐζῆ Μουσταφᾶ Μενεξιλῆ [3]. Ἓν ἀκόμη κίνητρον νὰ πολεμήσῃ (διὰ τῆς μαχαίρας τοῦ πνεύματος) ὁ Ἰωσὴφ τοὺς ἀπίστους.

3. Ὁ Λ. Χ. Ζώης εἰς τὴν τελικὴν ἔκδοσιν τοῦ Λεξικοῦ τῆς Ζακύνθου πληροφορεῖ περὶ τοῦ συμπολίτου του, ὅτι ἡ οἰκογένεια Δόξα ἀπαντᾶται ἐν τῇ χρυσοβίβλῳ τῆς νήσου ἀπὸ τοῦ 1508, καὶ ὅτι ὁ γόνος αὐτῆς Ἰωσήφ, προχειρισθεὶς ἱερεύς, μετέβη εἰς τὴν ἀλλοδαπὴν (τὸ δεύτερον) καὶ προεχειρίσθη μητροπολίτης Σεβαστείας. Ἀλλ' ὑπὸ ποίου καὶ πότε προεχειρίσθη ἱερεὺς δὲν λέγει, περὶ δὲ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀποφεύγει νὰ εἴπῃ ἂν ἦτο τοῦ κλίματος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς Ἀχρίδος ἢ τῆς Ἑνετικῆς ἐπικρατείας [4], πιθανὸν διότι γράφων τὸ 1911 εἰς περιοδικὸν ὀρθοδόξου πατριαρχείου (τὸν ΕΦ) δὲν ἠδύνατο νὰ ὁμιλῇ περὶ μὴ κανονικῶς προχειρισθέντος ἀρχιερέως. Ἐν συνεχείᾳ λέγει ὁ Ζώης περὶ τοῦ Δόξα, ὅτι οὗτος «ἐγκαταλιπὼν τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας, κατόπιν ἀνωτέρας διαταγῆς (καὶ ἐδῶ σιωπᾶται ὅτι ἡ ἀνωτέρα αὕτη διαταγὴ ἦτο τῆς Ἑνετικῆς ἐξουσίας), ὑπηρέτησεν ἐπὶ ὀκταετίαν εἰς τὸν ἑνετικὸν στόλον ἐν Κρήτῃ καὶ ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου ἀρχιπελάγους, ἀμειφθεὶς διὰ παραχωρήσεως τὴν 26ην Ὀκτωβρίου 1664 (πέντε ἔτη δηλονότι πρὸ τῆς

1. Λ. Χ. Ζώη, Ἑπτανήσιοι ἱεράρχαι. Ἰωσὴφ ὁ Δόξας μητροπολίτης Σεβαστείας, ἔξαρχος πάσης Ἀρμενίας, περ. «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας 8, 1911, σσ. 54 - 57.

2. Αὐτόθι, σ. 55.

3. Αὐτόθι, σσ. 56 - 57.

4. Θὰ ἠδύνατό τις τολμηρῶς νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πρὸ τοῦ 1654 ὁ Δόξας ὢν ἔτι ἱερομόναχος καὶ ὡς ἱερεὺς ἐχρησιμοποιήθη κατ' ἀρχὰς εἰς Κρήτην ἢ τὸ Αἰγαῖον, καὶ ὅτι ἐχειροτονήθη ὑπὸ Ἰωαννικίου Β'. Ἀλλὰ πᾶσα τοιαύτη ὑπόθεσις θὰ ἦτο ἀναπόδεικτος, μολονότι φαίνεται πιθανή. Αἱ σχέσεις πάλιν τῆς Ζακύνθου πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, δὲν θ' ἀπέκλειον τὴν ἐκεῖθεν προχείρισίν του ὡς τιτουλαρίου, πάντως οὐχὶ ἐπὶ τῆς νήσου. Ἀλλὰ τότε διατί θὰ τῷ ἐδίδετο ὁ ψιλὸς τίτλος τοῦ Σεβαστείας ἀντὶ ἄλλου διαλαμψάσης ποτὲ ἐν Ἰλλυρίᾳ ἢ Μακεδονίᾳ ἐπισκοπῆς;

λήξεως τοῦ πολέμου) μοναστηρίου ⟨τῶν Σισσίων⟩ ἐν Κεφαλληνίᾳ, καὶ τὸ 1667 τῆς μονῆς Ἀναφωνητρίας τῆς Ζακύνθου». Σημειοῖ δ' ὅτι ἀπέθανεν ἀρχὰς τοῦ ιη' αἰ., καὶ ὅτι ὁ Παρθένιος Σκοῦφος ἐνήργησε τὴν 18ην Μαρτίου 1706 καταγραφὴν τῶν βιβλίων του κλπ. Ἦτο δ' ὁ ἱερομόναχος οὗτος Παρθένιος ὀρθόδοξος, ἀδελφὸς τοῦ φιλολατίνου Φραγκίσκου, Κρής.

Ἐκ τῶν μετὰ θάνατον τοῦ Λ. Χ. Ζώη δημοσιευθέντων σημειωμάτων του περὶ τῶν μονῶν καὶ ἐκκλησιῶν Ζακύνθου [1], προκύπτουν πλείονα στοιχεῖα. Οὕτω μανθάνομεν τὴν πρὸ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου δρᾶσιν τοῦ Ἰ. Δόξα. Ἡ οἰκογένεια ἦτο ζακυνθία, βορειοηπειρωτικῆς προελεύσεως, μεταξὺ δὲ τῶν δωρητῶν τῶν ναῶν τῆς νήσου εὑρίσκομεν Τζάσην Δόξαν [2]. Ποῦ ἱερώθη ὁ ἡμέτερος Ἰωσὴφ ἄγνωστον. Ἀλλ' ἐξακριβοῦται πῶς τὸ πρῶτον ἦλθεν εἰς τὸν ναὸν τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων (ἢ Παναγίαν τοῦ Λαμπέτη, ἢ Ἀκάθιστον), μονὴν τότε εἰς τὸ Ἀργάσι. Ἡ μονὴ εἶχεν ἀπὸ τοῦ 1588 καταστῆ κοινόβιον, ἐν αὐτῇ δὲ ἔμενον οἱ ἀπόμαχοι Ζακύνθιοι ἀρχιερεῖς, πρώην πατριάρχης (γράφε ἀρχιεπίσκοπος) Ἀχρίδος Παρθένιος Παλαιολόγος μετὰ τοῦ πρώην μητροπολίτου Δυρραχίου Ἱερεμίου [3] Λευκαδίτου. «Τῆς μονῆς περιελθούσης εἰς ἀθλίαν κατάστασιν (προφανῶς ἐκ γήρατος) ὁ πρώην ἐπίτροπος Τζουάνος Βάλσαμος ηὗρε τὸν Ἰωσὴφ ἱερομόναχον Δόξαν (ἐγνωρίζοντάς τον ἄξιον ν' ἀναστήσῃ καὶ νὰ φέρῃ τὸ αὐτὸ μοναστήρι εἰς τὴν πρώτην του κατάστασιν) νὰ τὸν φέρῃ διὰ ἡγούμενον, ὡς καθὼς ἦλθεν ὁ αὐτὸς Δόξας εἰς τὰς 15 Μαρτίου 1643, καὶ ἐμάζευσε τοὺς καλογήρους καὶ ἀνασταίνει καὶ εὐπρεπίζει τὸ αὐτὸ μοναστήρι μὲ μεγάλον πόθον καὶ κόπον καὶ ἔξοδα ἰδικά του. Οἱ δὲ καλόγηροι ⟨= οἱ ἐν τῇ μονῇ⟩ βλέποντες τὴν καλὴν ἀνάστασιν τῆς μονῆς, τὸν ἐκλέγουν ἡγούμενόν των ἕως ζωῆς του τῇ 7 Ἰουνίου 1643», καθὰ λέγει ὁ συμ-

1. Βλέπε σ. 6, σημ. 3 ἀνωτέρω, ἐν τέλει.

2. Λ. Χ. Ζώης ἐν Ντίνου Κονόμου, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο, σσ. 25, 132. Οὗτοι φέρονται ὡς δωρηταί.

3. Οἱ δύο οὗτοι ἀρχιερεῖς ἔμενον ἐν τῇ μονῇ πρὸ τῆς ἐκεῖ παρουσίας τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα, τὴν 10ην Μαΐου 1641, καθὼς βεβαιοῖ ὁ Λ. Χ. Ζώης, σ. 48, ἀντλῶν ἐκ τοῦ Ζακυνθίου συμβολαιογράφου Γ. Μαρτινέγκου. Μετὰ δὲ τοῦ πρώην Καστορίας Ἱεροθέου Ροδοστάμου (Κερκυραίου) εἶχον ἐγκατασταθῇ ἐκεῖ ἀποφάσει τῆς Ἑνετικῆς Συγκλήτου. Πρβλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 185. Σημειωτέον ὅτι ὁ Πορφύριος πρώην Ἀχριδῶν ἀπεβίωσεν ἐν Ζακύνθῳ τὴν 4ην Ὀκτωβρίου 1643, ὁ δὲ πρώην Δυρραχίου Ἱερεμίας Λευκαδίτης συνέταξε τὴν διαθήκην του τὴν 12ην Μαΐου 1644. Πρβλ. Λ. Χ. Ζώην, Διαθήκη ⟨1634, 1643⟩ Πορφυρίου ἀρχιεπισκόπου Ἀχριδῶν τοῦ Παλαιολόγου, περ. «Μεσαιωνικὰ Γράμματα» 1, 1931, σσ. 142 - 145. Ὁ Πορφύριος ἀφῆκε κληρονόμον του τὸν Ἱερεμίαν, ἦσαν δ' ἀμφότεροι Ζακύνθιοι. Αἱ μητροπόλεις Δυρραχίου καὶ Καστορίας ὑπήγοντο τότε εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ν. Κατραμῆς, Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου, 1880, ἐν σ. 324 θεωρεῖ τὸν Ἱερεμίαν (οὗ ἠγνόει τὸ ἐπώνυμον) Λατινοεπίσκοπον, παρέχει δὲ περὶ αὐτοῦ διαφόρους πληροφορίας, ἀναγομένας εἰς τὸ ἔτος 1634 ἰδίᾳ.

βολαιογράφος Ν. Σκουλογένης [1]. Κατὰ ταῦτα ἀπὸ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1643 ὡς ἀνακαινιστὴς καὶ ἀπὸ τοῦ θέρους τοῦ ἰδίου ἔτους ἡγούμενος τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων Ζακύνθου ὁ ἱερομόναχος τότε Ἰωσὴφ Δόξας δὲν εἶχεν ἔτι ἐκλεγῆ Σεβαστείας. Ἕπεται ἀσφαλῶς ἡ ἀρχιερατεία του (1651 ἢ πρὸ τοῦ ἔτους τούτου), ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ θρόνου καὶ ἡ χρησιμοποίησις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν εἰς Κρήτην καὶ Αἰγαῖον. Ἀμείβεται μὲ τὴν παραχώρησιν τῆς μονῆς Σισσίων Κεφαλληνίας [2], ἀλλὰ τὸ τρίτον ἐπιστρέφει εἰς Ζάκυνθον, διὰ ν' ἀναλάβῃ τὴν μονὴν τῆς Ἀναφωνητρίας (Ἀναφωνήτρια τοῦ Φλαμπουριάρη) [3] τῆς ὁποίας ἐσῴζετο ὁ κῶδιξ, καταστρωθεὶς διὰ χειρὸς τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα ἐν Ἑνετίᾳ τὸ 1672, ὅτε προφανῶς οὗτος μετέβη ἐκεῖ διὰ νὰ ζητήσῃ καὶ ἐπιτύχῃ τὴν ἄδειαν τῆς παραχωρήσεως αὐτῷ τῆς ἐν λόγῳ μονῆς, ἣν καὶ ἐπέτυχε τὸ αὐτὸ ἔτος. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὡς ἡ μονὴ Σισσίων ἦτο δι' ἀμφότερα τὰ δόγματα (λειτουργούντων ἐν αὐτῷ καὶ Λατίνων ἱερέων), οὕτω καὶ ἡ Ἀναφωνήτρια ἦτο μὲν κτῆμα τῆς Ἑνετίας, ἀνεκαινίσθη δὲ τὸ 1669, κατόπιν διατάγματος τοῦ Fr. Morosini. Ἡ μονὴ περιῆλθεν ὀλίγον πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Ἑνετίας (1783) εἰς τὴν οἰκογένειαν Φλαμπουριάρη, παρ' ᾗ ἐσῴζετο καὶ ὁ κῶδιξ αὐτῆς. Κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην «Ὁ κῶδιξ τῆς μονῆς ἀπετελεῖτο ἐκ σελίδων 230. Καὶ ἐν μὲν τῇ ἀρχῇ ἀναγινώσκεται : *«Μνήσθητι, Κύριε, Λεονάρδου καὶ Λάππας τῶν αὐθεντῶν καὶ δεσποτῶν τῆς νήσου ταύτης καὶ ἀοιδήμων* (sic) *κτητόρων τῆς ἁγίας καὶ ἱερᾶς μονῆς τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου τῆς Ἀναφωνητρίας...»*, κάτωθι δὲ τῆς εἰκόνος τῆς Ἀναφωνητρίας ἐν σελίδι α' : *«Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σεβαστείας ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀρμενίας Ἰωσὴφ ὁ Δόξας ὁ ἐκ Ζακύνθου ἐποίησε τὸν παρόντα κώδικα ἐν ἔτει ͵αχοβ' ἐν ταῖς κλειναῖς Βενετίαις»*, ἐν σ. γ' : *«Ἰωσὴφ ὁ Δόξας ἀρχιεπίσκοπος Σεβαστείας καὶ πάσης Ἀρμενίας ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος, ὁ δεσπότης καὶ προστάτης τῆς σεβασμίας μονῆς ταύτης»*. Σημειῶ ἀκόμη ὅτι ἐν σ. ϛ' εὑρίσκοντο τὰ ὀνόματα τῶν ἐπιτρόπων τῆς μονῆς, ἐν οἷς καὶ τοῦ Κρητὸς Ἀλοϊσίου Γραδενίγου [4].

Ἡ καταγραφὴ τῶν πραγμάτων τῆς μονῆς ἐγένετο τὴν 14ην Σεπτεμβρίου

1. Λ. Χ. Ζώης ἐν Ντίνου Κονόμου, Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια στὴ Ζάκυνθο, σ. 77.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 6, σημ. 1. Οἱ Παλαιολόγοι ἦσαν Κεφαλλῆνες. Ἀνάλογος παραχώρησις διὰ προσενεχθείσας πρὸς τὴν Ἑνετίαν ὑπηρεσίας εἶναι ἡ πρὸς τὸν Στέφανον Παλλαδᾶν πρωτοπαπᾶν Κρήτης ὑπὸ τοῦ Fr. Morozini τοῦ ἐν Ζακύνθῳ ναοῦ τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος εἰς χωρίον Χουρχουλίδι ὡς jus patronato (2 Μαρτίου 1670). Πρβλ. Ντίνου Κονόμου, Κρητικοὶ στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1970. Καὶ ὁ Μεθόδιος Μορώνης ἔλαβε τὴν μονὴν τῶν Στροφάδων καὶ ὁ Γεράσιμος Βλάχος τὴν τῆς Παλαιοπόλεως ἐν Κερκύρᾳ καὶ ἄλλοι ἄλλας.

3. Περὶ τῆς εἰκόνος τῆς μονῆς ὁ Ντῖνος Κονόμος, Ἱστορικὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας στὴ Ζάκυνθο, Ἀθήνα 1973, σσ. 22 - 26 : Ἀναφωνήτρα.

4. Λ. Χ. Ζώης, ἐν Ντίνου Κονόμου, Ἐκκλ. καὶ μον., σσ. 18 - 19.

1706 ἐπὶ τοῦ τότε ἡγουμένου Γαβριὴλ Μαλάκη [1]. Τότε πλέον δὲν ἔζη ὁ Ἰωσὴφ Δόξας· ἀλλὰ πότε ἀπεβίωσε δὲν εὑρίσκω. Ἐὰν ὅμως εἶχε γεννηθῇ περὶ τὸ 1616, μολονότι φαίνεται ἰσχυροτάτης κράσεως, δὲν θὰ ἐπέζησε πολὺ τοῦ 1700.

Σημειῶ ἀκόμη ὅτι εἰς τὸ Λεξικὸν Ζακύνθου ὁ Ζώης ἐγνώριζε τότε παραχωρητήριον τῆς μονῆς Σισσίων εἰς τὸν Δόξαν ὡς καὶ τὸ δι' αὐτὸν ποιηθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου ἐπίγραμμα.

4. Ὑπὸ τίνος ὡρίσθη μητροπολίτης Παροναξίας καὶ πόσον διήρκεσεν ἡ ἐκεῖ ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα διευκρινεῖται ἀπὸ ἔκθεσιν τοῦ ἐν Νάξῳ προϊσταμένου τῶν πατέρων Ἰησουϊτῶν Gaspare Emmanuel πρὸς τὸν αἰδεσιμώτατον πατέρα Paolo Olive, vicario general Societatis Jesu εἰς Ρώμην, ἐν ᾗ ὁ Ἰησουΐτης οὗτος ὁμιλεῖ περί τε τοῦ Δόξα καὶ τοῦ ὃν οὗτος ὑποκατέστησε κανονικοῦ ἀρχιερέως Παροναξίας Νικοδήμου (καὶ ἐκείνου ὡς φίλου τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καὶ ἑτοίμου νὰ ὑποταγῇ εἰς αὐτήν). Ἡ ἀναφορὰ αὕτη, ἐκ Νάξου τὴν 26ην Αὐγούστου 1662 γραφεῖσα, ἐδημοσιεύθη πρὸ πολλοῦ, ἀλλ' οὐδεὶς μελετητὴς μέχρι σήμερον τὴν ἐχρησιμοποίησε, πιθανῶς λόγῳ τῆς γλώσσης εἰς ἣν ἐγράφη ἢ διότι ἐνόμιζον ὅτι εἰς τὸ βιβλίον ὅπου αὕτη ἐδημοσιεύθη παρέχονται εἰδήσεις σχετικαὶ μόνον πρὸς τὰς δυτικὰς ἐκκλησίας τῆς Νάξου. Τὸ σχετικὸν πρὸς τὸν Δόξαν τμῆμα αὐτῆς ἔχει ὡς ἑξῆς ἐπὶ λέξει :

«... *Certe si Nicodemus ista repulsa minime dignus videbitur, hoc primum in eius causa videndum et curandum erit, ne illi a D(omino) Josepho Doxa, qui menses aliquot Nicodemi huius absentis archiepiscopatum ex generalis capitanei Venetorum mandato administravit, negotium facessatur; audivimus enim D(ominum) illum Josephum Nicodemo isti multi⟨s⟩ gravibusque criminationibus Romae conscisso invidiam tantam creare, ut se illum posse de throno suo deturbare romanae venetaeque aurae favore excellentissimique generalis capitanei brachio arbitretur. Quod revera minima moliretur si adverteret animum ad constantissimum Naxiensium et Pariensium ergo Nicodemum uti civem suum studium et amorem, quorum animos demereri sibi Josephus et voluntates a Nicodemo abalienare potuit numquam, quantumvis enim eruditione aliisque forte dotibus Nicodemo Josephus antecellat, tractandorum tamen animorum scientia longe est inferior*» [2].

Ἐκ τῆς ἐκθέσεως ταύτης ἐξάγονται : α') ὅτι ὁ Δόξας ἀντικατέστησε τὸν ἀπουσιάζοντα Νικόδημον, ἐντολῇ τοῦ στολάρχου Morosini [3]· β') ὅτι πρά-

1. Λ. Χ. Ζώης, ἔνθ' ἀνωτ.

2. Giorgio Hofmann, S. J., Vescovadi Cattolici della Grecia, IV Naxos. Roma 1938 (OCA № 115), σ. 29.

3. Ὅτι ὁ Fr. Morosini καὶ ὡς capitan general καὶ ὡς δόγης (1693) ἀπηγόρευσεν

γματι ἦτο λόγιος, ἀλλ' ὑστέρει κατὰ τὰς διοικητικὰς ἱκανότητας καὶ τὴν
ἐπιρροὴν ἣν ἤσκει ὁ Νικόδημος ἐπὶ τοῦ λαοῦ τῆς ἐπαρχίας. Ἂν λοιπὸν συσχε-
τίσωμεν τὸ περὶ τῶν Ἰησουϊτῶν ἔγγραφον τοῦ Δόξα τῆς 25ης Μαΐου 1661
πρὸς τὴν ἔκθεσιν τοῦ Gaspare Emmanuel τῆς 26ης Αὐγούστου 1662, καὶ
ταύτας πρὸς ἕτερον στοιχεῖον ἀσφαλές, καθ' ὃ ὁ Ἰωσὴφ Δόξας εὑρίσκετο εἰς
Ζάκυνθον τὴν 27ην Νοεμβρίου 1662 καὶ μετεῖχε τῆς συνελεύσεως πρὸς σύμ-
πηξιν τοῦ «ἀδελφάτου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου» τῆς οἰκο-
γενείας Μακρῆ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, τότε ἐξ ἀνάγκης θὰ συναγάγωμεν ὅτι ἡ
«ἀρχιερατεία» τοῦ Σεβαστείας Ἰωσὴφ εἰς τὴν Παροναξίαν διῆκεν ἀπὸ τοῦ
Μαρτίου τοῦ 1661 τοὐλάχιστον μέχρι τέλους Αὐγούστου 1662, ἂν μὴ καὶ
μέχρι τῶν μέσων τοῦ φθινοπώρου τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὅτε οὗτος ἀπαλλαγεὶς
τῶν ὑποχρεώσεών του, λόγῳ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς εἰς τὸ πρόσωπον
τοῦ Ἑνετοῦ στολάρχου Fr. Morosini, τοῦ προστάτου του, ἠκολούθησεν αὐ-
τόν, μεταβαίνοντα εἰς Ἑνετίαν διὰ τῶν Ἰονίων νήσων καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν
πατρίδα του Ζάκυνθον. Τὸ ἔγγραφον περὶ τοῦ ὡς ἄνω ἀδελφάτου, αὐτόγρα-
φον ὑπὸ τοῦ Δόξα ἐπικύρωσιν, ἐπανεκδίδω περαιτέρω ὑπ' ἀριθ. **3**, παρέχω
δ' ἐκεῖ καὶ τὰς ἀναγκαίας πρὸς κατανόησίν του πληροφορίας.

Ἓν νέον στοιχεῖον διὰ τὸν Δόξαν μοὶ ἀνεκοίνωσεν ὁ συνάδελφος κ. Μ. Ἰ.
Μανούσακας: Ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἑνετίας καὶ δὴ τοῦ
βιβλίου βαπτίσεων Α2 (1655 - 1701), φ. 29v, ἐξάγεται ὅτι τὴν 7ην Μαρτίου
1664 ὁ Ἰωσὴφ Δόξας φέρεται ὡς ἀνάδοχος εἰς βάπτισιν τελεσθεῖσαν ἐν τῷ
ναῷ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Γραικῶν τῆς Ἑνετίας. Πιθανώτατα, συμπε-
ραίνω, ἡ ἐκεῖ μετάβασίς του τὸ 1664 ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν εἰς αὐτὸν παρα-
χώρησιν τῆς μονῆς τῶν Σισσίων[1]. Κατὰ τὴν χρονολογίαν τῆς βαπτίσεως
μητροπολίτης Φιλαδελφείας ἐν Ἑνετίᾳ ἦτο ὁ Κρὴς Μελέτιος Χορτάτσης
(1657 - 1677) καὶ ἀναμφιβόλως ὀρθόδοξος, ὁ ὁποῖος δυσκόλως θὰ ἐπέτρεπεν
εἰς οὐνίτην ν' ἀναδεχθῇ ἐκ τῆς κολυμβήθρας ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ ναῷ τοῦ Ἁγίου
Γεωργίου ὀρθόδοξον νήπιον. Καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἀκόμη ὁ Ἰωσὴφ Δόξας
πρέπει νὰ ἦτο ὀρθόδοξος.

εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικοὺς τῶν Κυκλάδων νὰ ὑπακούουν εἰς τὸ οἰκουμενικὸν
πατριαρχεῖον ἢ νὰ δέχωνται ἐκεῖθεν ἀρχιερεῖς δεικνύουν αἱ σχετικαὶ διαταγαί του, προερ-
χόμεναι ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μητροπόλεως Παροναξίας, αἱ δημοσιευθεῖσαι ὑπὸ Π. Γ. Ζ ε ρ-
λ έ ν τ ο υ, Φραγκίσκου Μοροσίνου γράμματα διατακτικὰ κατὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλη-
σίας, ἐν ΔΙΕΕ 7, 1916, ἰδίᾳ ἐν σσ. 436 - 439. Τοιαῦτα ἔγγραφα, τοῦ Andrea Cornaro,
στολάρχου ὁμοίως εὕρηνται καὶ εἰς τὸ προμνημονευθὲν βιβλίον τοῦ S e b a s t i a n i,
Viaggi... 1687.

1. Κατὰ τὸν Μ. Σ ι γ ο ῦ ρ ο ν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 302, ὁ Δόξας «κατὰ τὸ 1665 τὴν
ἐξεμίσθωσεν εἰς ἱερομόναχόν τινα Συμεῶνα Ἀνδρονᾶν, ἀντὶ ὀγδοήκοντα ρεαλίων κατ' ἔτος,
κατὰ δὲ τὸ 1670 παρῃτήθη καὶ ἦλθε νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Ζακύνθῳ». Ὁ Τ σ ι τ σ έ λ η ς,
ἔνθ' ἀνωτ., σ. 287, λέγει ὅτι ὁ Ἀντρωνᾶς (πολεμιστὴς τοῦ κρητ. πολέμου) ὑπηρέτει
ἀπὸ τοῦ 1668, ἡγούμενος ἔγινε τὸ 1677.

5. Καὶ τὰ μὲν περὶ Ἰωσὴφ Δόξα πότε ἐγεννήθη, παρὰ τίνι ἐσπούδασεν,
ὑπὸ ποίου ἐχειροτονήθη διάκονος, ἱερεὺς καὶ ἀρχιερεὺς μένουν ἀδιευκρίνητα καὶ
δὴ μετὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀρχειακῶν πηγῶν τῆς Ζακύνθου. Ἀκόμη καὶ ἂν
οὗτος ἦτο γνήσιος ὀρθόδοξος, ἂν (διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοοῦμεν) τὸ οἰκου-
μενικὸν πατριαρχεῖον εἶχεν ὀνομάσει αὐτὸν Σεβαστείας καὶ δὴ μετὰ τὴν ἔξαρσιν
τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου καὶ τὴν θανάτωσιν τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Β'
(6 Μαΐου 1651) καὶ τὴν ἀπαγόρευσιν ὅπως ὑπηρετοῦν ὑπὸ τὸν πατριάρχην
Κωνσταντινουπόλεως ἀρχιερεῖς Ἑνετοὶ ὑπήκοοι, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη θεσπισθῇ
κατὰ τὴν καταβίβασιν τὸ 1636 τοῦ Κυρίλλου Α' ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸν θρό-
νον, θὰ ἦτο ἀδύνατον εἰς τὸν Ἑνετὸν ὑπήκοον καὶ προνομιοῦχον πολίτην τῆς
ἑνετοκρατουμένης Ζακύνθου Ἰωσὴφ Δόξαν νὰ παραμείνῃ ὑπηρετῶν εἰς τὸ
κλῖμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ δὴ εἰς ἐπαρχίαν διατελοῦσαν ὑπὸ τοὺς
ἐμπολέμους πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς Τούρκους. Ὁ Δόξας τὸ ὅτι ὑπηρέτει τοὺς
Ἑνετοὺς δὲν τὸ ἔβλεπεν ὡς ὑπηρεσίαν πρὸς τοὺς Λατίνους (τὸν Πάπαν), διότι
οἱ Ἑνετοὶ καὶ τὸν Λούκαριν καὶ τοὺς ἀνθρώπους του ἐπροστάτευσαν ἔναντι
τοῦ Πάπα καὶ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τῶν ὀρθοδόξων βυσσοδομούν-
των Γάλλων καὶ Αὐστριακῶν καθολικῶν, οἱ δ' Ἑνετοὶ κατὰ τὴν διάρκειαν
τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου ἐπρομάχουν τῆς Χριστιανοσύνης. Ἐξ ἄλλου εἶναι
γνωστὸν ὅτι τὰ πολιτικὰ συμφέροντα Ρώμης καὶ Ἑνετίας δὲν ἐταυτίζοντο
καὶ ὅτι ἀμφότερα τὰ κράτη ταῦτα προσεπάθησαν ποικιλοτρόπως νὰ ὑπηρε-
τήσουν τὰς ἰδίας των βλέψεις διὰ τῆς ὑποταγῆς ἢ τοῦ ἐπηρεασμοῦ τῆς Ἐκκλη-
σίας καὶ τῆς Παιδείας τῶν Ἀνατολικῶν. Ἐσχάτως ἡ δημοσίευσις τοῦ ὑπο-
μνήματος τοῦ Θωμᾶ Φλαγγίνη πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Γερουσίαν (1624) ἔρριψε
φῶς ἄπλετον ἐν προκειμένῳ[1]. Τὰ ἐν Ἰταλίᾳ ἑλληνικὰ γυμνάσια καὶ κολλέγια

---

1. Τὸ κείμενον: Ἀ θ α ν α σ ί ο υ Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η, Ἡ Φλαγγίνειος σχολὴ
τῆς Βενετίας, Θεσσαλονίκη 1975, ἐν σσ. 317 - 322. Ὁ ἐκδότης δὲν τὸ ἐξεμεταλλεύθη
ἀρκούντως οὐδ' ἐφρόντισε νὰ μᾶς πληροφορήσῃ περὶ τῶν ἐν προκειμένῳ ἀντιδράσεων
τῆς Propaganda Fide, διὰ σχετικῆς ἐρεύνης. Ἡ ὑλοποίησις τοῦ σχεδίου τοῦ Φλαγ-
γίνη ἐγένετο πολὺ βραδύτερον, λήγοντος τοῦ Κρητ. Πολέμου (Αὔγουστος 1665), ὅτε ἦτο
πλέον ἀργὰ διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν σκοπῶν τῶν ἐκτεθέντων πρὸ 40 ὅλων ἐτῶν.
Οὐ μόνον ἡ πολιτικὴ μεταξὺ Ρώμης καὶ Ἑνετίας εἶχεν ἀλλάξει, ἀλλὰ πολλοὶ τρόφιμοι τοῦ
γυμνασίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου εἶχον προσχωρήσει εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἢ ἐπανέλθει
εἰς αὐτὴν ἢ ὑπηρετήσει τοὺς σκοποὺς τῆς Ἑνετίας (καὶ οὐχὶ τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τοῦ κρά-
τους τῆς Ρώμης). Τινὲς δὲ προσεχώρησαν καὶ πρὸς τοὺς Τούρκους, ὡς οἱ Ἑνετοὶ ὑπήκοοι
καὶ ἰταλομαθεῖς, σχετικώτατοι δὲ πρὸς τὸ Ἑλλην. Γυμνάσιον τῆς Ρώμης Πατελλάροι θεῖος
καὶ ἀνεψιὸς (Ἀθανάσιος καὶ ὁ Νεόφυτος Κρήτης). Μετὰ τὴν ἀποφοίτησιν καὶ τὴν ἀνδρω-
σιν τῶν τροφίμων τῶν σχολείων τῶν προπαγανδῶν, τὰ ἀτομικὰ συμφέροντα, αἱ φιλοδο-
ξίαι καὶ ἡ γνῶσις τῆς πραγματικότητος ἔφερον τοὺς τροφίμους πολλάκις εἰς τὴν ἀντιπέραν
ὄχθην, καὶ αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς προσκαίρως ὑπογράψαντας ὁμολογίας, ὡς ὁ ρηθεὶς πατριάρ-
χης Ἀθανάσιος Γ' ὁ ἀπὸ Θεσσαλονίκης καὶ τὸ περιβάλλον του. Ἰδιαιτέρως ἡ Τουρκία,
διπλωματικώτατα φερομένη, μόλις ἥλωσε τὴν Κυδωνίαν καὶ τὸ Ρέθεμνος ἀνασυνέστησε τὴν
Ὀρθόδοξον ἱερὰν Σύνοδον Κρήτης, ἧς τὴν ὕπαρξιν ἀπηγόρευον οἱ Ἑνετοὶ καὶ ὁ Πάπας.

διὰ τοὺς Ἕλληνας, ὡς τὸ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ρώμῃ καὶ τὸ Κωττουνιανὸν
ἐν Παδούῃ, ἱδρύθησαν διὰ νὰ μορφώσουν κληρικοὺς ἐξ ὧν θὰ ἐπηνδροῦντο αἱ
ἐπισκοπαὶ καὶ ἀργότερον ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος, περιερχομένης τῆς ἀνατολικῆς
Ἐκκλησίας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Ἰησουϊτῶν. Ὁ Φλαγγίνης συνέλαβε
τὴν ἵδρυσιν τοῦ ἐν Ἑνετίᾳ ὁμωνύμου του Γυμνασίου διὰ νὰ ἐξώσῃ τοὺς Ἰη-
σουΐτας καὶ νὰ μορφώσῃ πιστοὺς εἰς τὴν Ἑνετίαν «ὀρθοδόξους» λογίους,
δι' ὧν θὰ ἐπληροῦντο αἱ ἐπισκοπαὶ (καὶ ἐνεργείαις τοῦ Ἑνετοῦ βαΐλου ἐν
Κωνσταντινουπόλει) καὶ ὁ οἰκουμενικὸς θρόνος δι' ἀνθρώπου πιστοῦ εἰς τὴν
Γαληνοτάτην (ὡς ὁ Λούκαρις).

Δεδομένου δ' ὅτι ἡ ἀρχιερατεία τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα δὲν εἶναι προγενε-
στέρα τοῦ 1647 καὶ ὅτι ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν τὸ
1655/1656 [1], εἶναι φανερὸν ὅτι ὡς Ἑνετὸς ὑπήκοος οὗτος αἰσθανθεὶς ἀνασφά-
λειαν ἐκ τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου κατέλιπε τὴν ἐπαρχίαν δι' ἣν εἶχεν ἐκλεγῆ
βοηθὸς ἢ τιτουλάριος μεταξὺ τοῦ 1647 καὶ 1651. Τρεῖς ὑποθέσεις εἶναι ἀκόμη
δυναταί. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ Δόξας πρέπει νὰ εἶχε χειροτονηθῆ ὑπ' αὐτοῦ
τούτου τοῦ Ἰωαννικίου Β' κατὰ τὴν πρώτην (-1648) ἢ δευτέραν του πατριαρ-
χίαν (Ἰούνιος 1651 - Μάϊος 1652), ἐντὸς τῆς ἐπικρατείας [2]. Ἡ δευτέρα, πιθα-
νωτέρα δέ, εἶναι ὅτι οὐδέποτε προσήγγισε τὴν Κωνσταντινούπολιν ὁ Δόξας, καὶ
ἡ χειροτονία του ἐγένετο εἰς Κυκλάδας ἢ Κύθηρα (ὅπου ἦτο εὔκολον νὰ εὑρεθοῦν
ἐν ἐνεργείᾳ ἢ σχολάζοντες ὀρθόδοξοι ἀρχιερεῖς διὰ νὰ ψηφίσουν κανονικῶς τὸ
τρίψηφον καὶ νὰ προβάλουν αὐτὸν εἰς τὸν πατριάρχην) κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ
Κρητικοῦ Πολέμου, εἰς ἀμοιβὴν τῶν πρὸς τὴν Ἑνετίαν ὑπηρεσιῶν του. Εἰς τὴν
περίπτωσιν ταύτην ἐξησφαλίζετο ἡ ὕπαρξις ἀρχιερέως ὀρθοδόξου, γνώστου τῆς
Δύσεως (καὶ τῆς γλώσσης), εὐγενοῦς ὑπηκόου τῆς Ἑνετίας καὶ ἐμπίστου
εἰς αὐτήν. Μία τρίτη περίπτωσις εἶναι νὰ ἐχειροτονήθη μετὰ τὴν τὸ 1654
καθαίρεσιν τοῦ Ἰωαννικίου. Ἀλλ' ἦτο ἤδη ἀπὸ τοῦ 1651 ἀρχιερεύς [3].

6. Καὶ περὶ μὲν τῆς πρώτης ὑποθέσεως οὐδὲν ἔχω νὰ εἴπω περισσότερον.
Ὡς πρὸς ἀνατροπὴν τῆς τρίτης ὅμως, ὅτι δηλαδὴ θὰ ἐχειροτονήθη (πιθανῶς εἰς τὰ

1. Ὁ Ζώης ἐν ΕΦ 8, 1911, σ. 55, δέχεται τὸ 1654.

2. Ὁ πρώην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωαννίκιος Β' παρελήφθη ἐκ Σίφνου ὅπου ἡσύ-
χαζε καὶ ἤχθη εἰς Κρήτην, διὰ νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς ἐν Χάνδακι ἀπὸ μακροῦ πολιορκουμένους
ὀρθοδόξους. Εἶτα ὡδηγήθη εἰς Μάνην διὰ τὴν ἐκεῖ, πρὸς ἀντιπερισπασμόν, ἐξέγερσιν τῶν
Μοραϊτῶν κατὰ τῶν Τούρκων. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρ-
χης Ἰωαννίκιος Β' ὁ ἀπὸ Ἡρακλείας εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Φράγκους κατὰ τὸν
Κρητικὸν Πόλεμον (1657 - 1659). Ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Μάνης,
περ. «Λακωνικαὶ Σπουδαὶ» Β', Ἀθῆναι 1975, σσ. 128 - 162.

3. Ζώης, αὐτόθι, σ. 56. Πρόκειται περὶ συμβολαίου, δι' οὗ ὁ Ἰωσὴφ ἐξουσιο-
δοτεῖ τὸν Πάτμιον Σοφιανὸν Κλιμόπουλον νὰ μεταβῇ καὶ ἐλευθερώσῃ τὸν ἀδελφόν του
Ἀντώνιον Δόξαν, αἰχμαλωτισθέντα τὴν 1 Μαρτίου 1651 ὑπὸ τῶν Μπαρμπαρέζων ἔναντι
τῶν Κυθήρων.

Κύθηρα) ὑπὸ τοῦ Ἰωαννικίου Β' πρώην διατελοῦντος, ἀλλ' ἐνεργοῦντος πατριαρ-
χικῶς, ἐξ ἐγγράφου τοῦ ὁποίου τὸ μὲν περιεχόμενον ἀνεκοίνωσα ἤδη ἐσχάτως [1],
τὸ δὲ κείμενον ἐκδίδω ἐνταῦθα [2], ἐξάγεται ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς Σεβαστείας (χωρὶς
νὰ ὀνομάζεται) εὑρισκόμενος εἰς τὰ Κύθηρα τὴν 12ην Νοεμβρίου 1659, μετὰ
τοῦ τότε ἐπισκόπου Κυθήρων, συνέπραξεν εἰς ἐπιτίμιον γραπτὸν τοῦ πρώην
Κωνσταντινουπόλεως Ἰωαννικίου Β' κατὰ τῶν ἀδικούντων τὴν ἐν τῇ νήσῳ
ταύτῃ κρητικὴν μονὴν τοῦ Ἀγκαράνθου [3], αἰτήσει τοῦ ἡγουμένου αὐτῆς Με-
λετίου Καλλονᾶ [4]. Πῶς εὑρέθη εἰς τὰ Κύθηρα ὁ Ἰωαννίκιος Β' ἐξήγησα
ἀλλαχοῦ [5], συντόμως δὲ λέγω καὶ ἐδῶ ὅτι ἀφοῦ συνήγειρε τοὺς Κρῆτας κατὰ
τὴν πολιορκίαν τοῦ Χάνδακος, ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ τότε Ἑνετοῦ στολάρχου
Fr. Morosini εἰς τὴν ἐκστρατείαν τῆς Μάνης καί, ταύτης ἀποτυχούσης, ἐπέ-
ρασεν εἰς τὰ Κύθηρα τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1659, ὅπου καὶ τοῦ λοιποῦ διέμεινεν.
Διὰ νὰ εὑρεθῇ δὲ κατὰ Νοέμβριον 1659 καὶ ὁ Σεβαστείας Ἰωσὴφ εἰς τὴν
αὐτὴν νῆσον (εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν ἀληθῶς παρεχείμαζεν εἰς Μῆλον ὁ Ἑνετικὸς
στόλος, ὃν παρηκολούθει), συνάγω ὅτι ὁ Ἰωσὴφ Δόξας παρηκολούθησε καὶ
τὸν στόλον καὶ τὸν πρώην πατριάρχην εἰς τὴν κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἔτους
ἐκείνου ἐκστρατείαν τῆς Μάνης καὶ οὕτω φαίνεται ὅτι θὰ ἦτο εἷς ἐκ τῶν
συλλειτουργησάντων μετὰ τοῦ Ἰωαννικίου ἀρχιερέων κατὰ τὴν τελεσθεῖσαν εἰς
Οἴτυλον δοξολογίαν καὶ ὁρκωμοσίαν τῶν Μανιατῶν, περὶ ἧς ὁμιλοῦν αἵ τε
ἑλληνικαὶ καὶ ἑνετικαὶ πηγαί. Ἀλλὰ ἡ παραμονή του θὰ διήρκεσε τόσον ὅσον
καὶ ὁ χειμὼν καὶ ἀπὸ τοῦ Φεβρουαρίου τοῦ 1660 θὰ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν παρὰ
τῷ Fr. Morosini ὑπηρεσίαν του, ἐν συνεχείᾳ τῆς ὁποίας εὑρέθη καὶ εἰς τὴν
Νάξον ὡς ἐντεταλμένος ὑπὸ τοῦ Ἑνετοῦ στολάρχου διὰ τὴν διοίκησιν τῆς
ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας Παροναξίας (Μάϊος 1661), παραμερίζων τὸν κανο-
νικὸν ποιμενάρχην αὐτῆς, ὡς σταλέντα ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τουρκικὸν ἔλεγχον οἰκου-
μενικοῦ πατριαρχείου!

7. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο πρέπει νὰ ὑπενθυμίσω, ὅτι ἡ προσπάθεια τῆς
Ρώμης, εἰς περίοδον καθ' ἣν ἡ Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία ἦτο ἀρκούντως
ἰσχυρά, ὥστε νὰ μὴ φοβῆται (ὅσον μέχρι τοῦ 1570) τὴν ἐπικράτησιν τῶν

1. Βλέπε σ. 28, σημ. 2.

2. Βλέπε τὸ Ἐπίμετρον τῆς παρούσης, ἀριθ. 1.

3. Περὶ τῆς ἐν λόγῳ κρητικῆς μονῆς βλ. τὸ ἄρθρον μου ἐν ΘΗΕ 1, 1962, στ. 277-279. Πρβλ. ἀκόμη ἐσχάτως καὶ Ἐλευθ. Πλατάκην, περ. «Κρητολογία» ΙΙ, 1976, σσ. 81 ἑξ.

4. Περὶ τοῦ ἀνδρός, μεταφράσαντος εἰς «ρωμαίικην» τὴν ἀκολουθίαν τῆς Ἀκαθίστου ἑορτῆς, ὅρα É. Legrand, BH de XVII s., II, 1895, σ. 40, καὶ XVIII s., I, 1918, σ. 228. Ἐπίσης τὸν L. Petit, Bibliographie des Acolouthies grecques, Bruxelles 1926, σ. 150.

5. Βλέπε σ. 28, σημ. 2.

Φράγκων εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν ὑπαγωγὴν εἰς τὴν οὐνίαν τῶν ραγιάδων
της, νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τὴν ψευδοένωσιν τῆς Φλωρεν-
τίας, καὶ ἡ διαμάχη μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν καὶ τῶν μὴ ὑπογρα-
φόντων μὲν ὑποταγὴν ἀλλ' ἐπηρεαζομένων ἀπὸ τοὺς Λατίνους (ὡς οἱ πατριάρ-
χαι Κωνσταντινουπόλεως Τιμόθεος Β' καὶ Ραφαὴλ Β' τῶν ἀρχῶν τοῦ ιζ' αἰ.)
ἢ τῶν ἐγκαθισταμένων ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς κατόπιν δολοπλοκιῶν καὶ ἐξαγο-
ρῶν (ὡς Κύριλλος Β' ὁ Κονταρῆς, Ἀθανάσιος Γ' ὁ Πατελλάρος, καὶ εἴ τις
ἄλλος) κατέληξεν εἰς τὸ νὰ μορφώσῃ τὴν στάσιν Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκά-
ρεως. Ἐστράφη οὗτος πολιτικῶς πρὸς μερίδα τῶν Προτεσταντῶν, ζητῶν
παρ' αὐτῶν προστασίαν, παραχωρῶν μίαν «Ὁμολογίαν», ἡ ὁποία οὐδέποτε
ἐκυρώθη ὑπό τινος Συνόδου ἢ ἀνεγνωρίσθη εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐπολεμήθη
ἀπὸ Δυτικοὺς πρέσβεις, τοὺς Ἰησουΐτας καὶ τὴν Προπαγάνδαν καὶ ἤχθη
εἰς τὸ μαρτύριον διὰ τουρκικῶν χειρῶν ἀλλὰ παπικῶν χρημάτων τὸ θέρος
τοῦ 1638. Ἡ ἀναταραχὴ αὕτη ἐδημιούργησε πολλοὺς φυγάδας ἀρχιερεῖς,
ἀμφοτέρων τῶν μερίδων, καθαιρουμένους ὑπὸ τῆς ἐπικρατούσης παρατάξεως,
πολλοὶ τῶν ὁποίων προσέφυγον εἰς τὴν Δύσιν πρὸς σωτηρίαν καὶ εὕρεσιν
πόρου ζωῆς (ὡς ὁ Ἐφέσου Μελέτιος Παντόγαλος ὁ Κρής). Παραλλήλως
δὲ καὶ ἐν συνεχείᾳ ἡ ρῆξις Ἑνετίας καὶ Δυτικῆς Εὐρώπης ἔνθεν, ἐξ ἄλλου δὲ
τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον ἐδημιούργησε
ἀφ' ἑνὸς τουρκοφίλους ἀρχιερεῖς (ὡς ὁ Νεόφυτος Κρήτης) ἀλλὰ καὶ ἑνετο-
φίλους, ὡς ὁ πρώην οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β', ὁ ὑπηρετήσας
τὰ σχέδια τοῦ Fr. Morosini ἐν Κρήτῃ καὶ Πελοποννήσῳ. Καὶ εἶναι μὲν
ἀληθὲς ὅτι ἡ Ἑνετία ὑπῆρξε μᾶλλον εὔνους πρὸς τὴν λουκάρειον μερίδα,
λόγῳ ἀντιθέσεώς της πρὸς ἄλλας δυτικὰς δυνάμεις. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατὰ
τὸ 1645 σύγκρουσιν, οἱ καὶ πρὸ αὐτῆς καταστάντες εἰς τὴν Τουρκίαν ὕπο-
πτοι ἀρχιερεῖς οἱ προερχόμενοι ἐκ χωρῶν ἃς κατεῖχον οἱ Φράγκοι (π.χ. Κρῆ-
τες, Ἑπτανήσιοι), ἐκινδύνευσαν, ὥστε ἠναγκάσθησαν νὰ καταφύγουν εἰς
τὴν Δύσιν ἢ τὰς ἑνετικὰς κτήσεις, ὡς ὁ Κισάμου Φιλόθεος Πηγᾶς, ὁ πρώην
Κωνσταντινουπόλεως Μεθόδιος Μορώνης, Κρῆτες, καὶ ἄλλοι. Τινὲς δ' ἐξ αὐτῶν,
ἐν οἷς Κύπριοι, Ἠπειρῶται κ.ἄ. καλοὶ Ἕλληνες, ὑπετάγησαν εἰς τὸν ὅρον τῆς
Φλωρεντίας καὶ ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ ὡς ἐφημέριοι Ἑλληνι-
κῶν Κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ὡς οὐνῖται ἀρχιερεῖς διὰ δυτικὰς ἐπαρχίας.

8. Μία ἄλλη πληροφορία περὶ Δόξα ὡς Παροναξίας λανθάνει. Τὸ 1936
ὁ ἀείμν. ἱστορικὸς G. Hofmann, γράφων περὶ τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν
τῶν Κυκλάδων καὶ ὁμιλῶν περὶ εὐεργετημάτων ὧν ἀπήλαυον οἱ ἐν Νάξῳ
πατέρες Καπποὐκκῖνοι, ἐσημείωσεν : Un altro metropolita Giuseppe Dossa,
scrisse una simile lettera (1 Marzo 1661), καὶ ἐν ὑποσημειώσει : Egli
si chiama «metropolita di Sebaste, presidente di Paros e Naxos»; ed'è
edito nella traduzione italiana da p. Clemente da Tezorio (Le Missioni dei

Minori Cappuccini) IV, Roma 1918, σσ. 132 - 133 [1]. Τὴν εἴδησιν ταύτην
ἐπρόσεξεν ὁ V. Laurent γράφων περὶ τῶν μητροπολιτῶν Παροναξίας κατὰ
τὸν ιζ' αἰ., ὁ ὁποῖος δυστυχῶς συνεσχέτισε τὸν Δόξαν, ὃν ρητῶς ὁ Hofmann
λέγει Ἰωσὴφ (Giuseppe) πρὸς τὸν Παροναξίας Μακάριον! Καὶ αὐθαιρέ-
τως συνήγαγεν «Il semblerait que le prélat nommé à Naxos ait connu
une prémière déposition; qu' il ait été transféré ensuite à Sivas ⟨Σε-
βάστειαν⟩ et ramené à Naxos dont il serait devenue, après 1661, titu-
laire, en abandonant à un autre son diocèse pontique» [2]! Κάθε ἄλλο
παρὰ αὐτὰ συνέβησαν. Οὔτε Μακάριος ἐλέγετο ὁ Δόξας, οὔτε ἐχειροτονήθη
ποτὲ Παροναξίας, οὔτε μετετέθη εἰς τὴν ἀνύπαρκτον διοίκησιν (ἐπαρχίαν)
Σεβαστείας, οὔτε ἐπανῆλθεν ἐκεῖθεν ὡς π ρ ό ε δ ρ ο ς (ὡς θὰ συνέβαινον
κανονικῶς τὰ πράγματα δι' ἕνα πράγματι πρόεδρον ἐπαρχίας). Ἁπλῶς πι-
στοῦται ὅτι ἡ «ἀρχιερατεία» ἢ προεδρία τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα ἐν Παροναξίᾳ
ἦτο συνεχής, βεβαιουμένη τὴν 1 Μαρτίου 1661, ὅτε οὗτος ὑπέγραψε τὸ εὐνοϊ-
κὸν διὰ τοὺς καππουκκίνους τῆς Νάξου ἔγγραφον.

9. Δοξᾶς ἢ *Δόξας*; Εἰς τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Ζακυνθίου Μάτεση, τὸ ὁποῖον
ἐδημοσίευσεν ὁ Κωνστ. Σάθας [3] ἐν τέλει ὑπάρχει ἡ ἑπομένη εἴδησις: *«1684,
Φεβρουαρίου 7, Πέφτη ἡμέρα τῆς Τυρινῆς, ἐκάμανε τὸν ⟨Τιμόθεο⟩ Τυπάλδο
ἐπίσκοπο Ζάκυθου καὶ Κεφαλλονίας, καὶ ἐμπαλλοταριστήκανε* (= ἐψηφίσθη-
σαν) *Τυπάλδος, ὁ Μαρουλᾶς, ὁ Δ ό ξ α ς καὶ ἄλλοι»*. Πληροφορούμεθα δὲ ὅτι
τὴν 2αν Μαΐου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἦλθεν ὁ ἄνωθεν ἐπίσκοπος εἰς Ζάκυνθον. Τὴν
αὐτὴν εἴδησιν ἔχομεν ἀπὸ τὸν Ἠλ. Τσιτσέλην [4]: *«ὁ παπᾶς κὺρ Δοξᾶς . . .
τρίτο μπουλλεττὶ* (= ψηφοφορία) *τοῦ Δοξᾶ καὶ ἔλαβε μπάλλες* (= ψήφους)
⟨εἰς τὸ ναὶ⟩ 46 καὶ στὸ ὄχι 241». Ὁ ἐκδότης τοῦ κειμένου ὑπεσημείωσεν [5]:
«Δὲν ἦτο βεβαίως ὁ Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξας, ὁ τῷ 1652 ὑποψήφιος».
Ὄντως δὲ καὶ τὴν 31ην Ὀκτωβρίου 1652 ἐγένετο ἐν Κεφαλληνίᾳ ἐκλογὴ
ἐπισκόπου Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ ἐξελέγη πρωτεύσας κατὰ τὴν σχε-
τικὴν ψηφοφορίαν ὁ Ἱερεμίας (κατὰ κόσμον Ἰωάννης Περιστιάνης) ἐντόπιος
ἐκ Ληξουρίου λαβὼν ὑπὲρ 265 ψήφους καὶ κατὰ 133. Μεταξὺ τῶν Ζακυνθίων
ὑποψηφίων ἦτο καὶ *ὁ Ζακύνθιος Δοξᾶς*, λαβὼν ὑπὲρ 67 καὶ κατὰ 230, ἀπο-
τυχών. Τοῦτον ὁ Τσιτσέλης λέγει ὅτι ἦτο «ὁ Ἰωσὴφ Δόξας μητροπολίτης
τιτουλάριος Σεβαστείας» [6].

Νομίζω ὅτι οὔτε εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν (1652) ὁ Ἰωσὴφ ἦτο ἱερο-

---

1. OCP II, 1936, σ. 404, καὶ σημ. 3.
2. ÉO 36, 1937, σ. 192.
3. Ἑλληνικὰ Ἀνέκδοτα Α', ἐν Ἀθήναις 1867, σ. 227.
4. Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα Β', Ἀθῆναι 1960, σ. 124.
5. Αὐτόθι, σ. 123, σημ. 1.
6. Αὐτόθι, σσ. 117 - 118.

μόναχος, καὶ εἰς τὴν πρώτην (1684) ἀρχιερεύς, ὅτι πρόκειται δὲ περὶ τοῦ αὐτοῦ προσώπου. Συνάγω δὲ καὶ τὸ ὅτι τὸ ἐπώνυμον Δοξᾶς[1] ἦτο τὸ πραγματικὸν (λαϊκόν), μεταποιηθὲν ὑπὸ τοῦ φέροντος ἐπὶ τὸ λογιώτερον εἰς Δόξας. Καὶ τὸ μὲν 1652 δὲν εἶχε κατισχύσει ὁ λόγιος τύπος, ἐνῷ τὸ 1684 εἶχεν ἐπιβληθῆ. Ἐπὶ πλέον ὅτι τὸ 1684 ὁ Δόξας ἀνεπτερώθη εἰς τὰς φιλοδοξίας του ἀπὸ τὴν ἐπαναφορὰν εἰς τὴν ἱστορικὴν σκηνὴν τοῦ Fr. Morosini, δρῶντος κατὰ τὸν Ἑνετοτουρκικὸν πόλεμον τῶν ἐτῶν ἐκείνων (1684). Ἀλλ' οἱ Κεφαλλῆνες ἤθελον χωριανόν των ἀρχιερέα!

10. Ἡ προσωπικὴ γνωριμία Ἰωσὴφ Δόξα καὶ Ἀναστασίου Γορδίου ἀνάγεται πάντως εἰς χρόνους μετὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ἀρχιερέως εἰς τὸν ἐνετικὸν στόλον καὶ πρὶν ἢ λήξῃ ὁ Κρητικὸς Πόλεμος. Ἀλλ' ὁ Δόξας, πρὸ τῆς τακτοποιήσεώς του εἰς τὴν μονὴν Σισσίων τῆς Κεφαλληνίας διῆλθε τοὐλάχιστον τὸν χειμῶνα 1662/1663 εἰς τὴν ἰδιαιτέραν του πατρίδα, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς συμμετοχῆς του εἰς τὰς συνελεύσεις ἃς ἐκάλεσεν ὁ Μακρηνικόλας διὰ τὴν σύμπηξιν τοῦ ἀδελφάτου τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, εἰς ἃς παρέστη ὁ ἀρχιερεύς, αὐτὴ δ' εἶναι ἡ πρώτη διαμονή, μετὰ τὴν «ἀρχιερατείαν» τῆς Νάξου. Τὸ δεύτερον εὑρέθη εἰς Νάξον συνεχῶς καὶ ὁριστικῶς διὰ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἡγουμενίας τῆς Ἀναφωνητρίας. Ὡς καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἡ γνωριμία τῶν δύο ἀνδρῶν ὑπῆρξε προσωπική, φαίνεται δ' ὅτι ὁ Ἰωσὴφ θὰ διηγήθη εἰς τὸν Γόρδιον τὰς περιπετείας του, τὴν φιλίαν, συνεργασίαν μετὰ τοῦ Fr. Morosini καὶ τὴν ἐκτίμησιν ἧς ἔχαιρε παρ' αὐτῷ, ἐνῶ καὶ ἄλλοθεν θὰ ἠδύνατο νὰ εἶχε πληροφορηθῆ ταῦτα ὁ ἐπιγραμματοποιός. Ὅσον δὲ καὶ νὰ ὑποτεθῇ ὅτι θὰ ἐπεθύμει νὰ κολακεύσῃ τὸν Ζακύνθιον ἀρχιερέα διὰ τὴν ρητορικήν του ἱκανότητα καὶ τὴν παιδείαν αὐτοῦ, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ φθάσῃ εἰς τόσον σημεῖον ὑπερβολῆς, ὥστε νὰ κινήσῃ τὸν γέλωτα τῶν ἀναγνωστῶν τῶν στίχων του, οἱ ὁποῖοι ἐπιτοπίως (ἀλλὰ καὶ ἐπὶ εὐρέος ἄλλου χώρου) θὰ ἐγνώριζον τὸν Ἰωσὴφ καλύτερον.

Ἰδοὺ τὰ ἐξαγόμενα ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος[2]. Πρῶτον ἐπαινεῖται ἡ καταγωγὴ τοῦ Δόξα, εὐλόγως ἀφοῦ οὗτος ἀνῆκεν εἰς οἰκογένειαν εὐγενῶν Ζακυνθίων. Εἶτα καλεῖται ὁ Ἰωσὴφ σοφώτατος καὶ λογιώτατος, τοῦ ὁποίου τὴν ρητορικὴν ἱκανότητα ἐθαύμασε κύκλος σοφῶν ἀνδρῶν. Ὡς ἱεροκήρυξ ἔτερπε τὸν εὐσεβῆ λαόν. Ὁ βίος του ὑπῆρξε σεμνός. Ἡ Κρήτη πρώτη, μετὰ τὴν Ζάκυνθον, ἐδέχθη τὸ κήρυγμά του, εἶτα οἱ κάτοικοι τῶν Κυκλάδων καὶ τῶν Σποράδων (δὲν διασαφηνίζει ἂν τῶν Βορείων, ὅπερ ἀπίθανον, ἢ τῶν Νοτίων, δηλαδὴ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἢ τῆς Δωδεκανήσου). Λόγῳ τῆς ἱκανότητός του, τῆς ἐπιρροῆς δηλαδὴ ἣν ἤσκει ἐπὶ τοῦ χριστιανικοῦ, ὁ Fr. Morosini

1. Κατὰ τὸ Δοξαρᾶς.
2. Ἐκτεθέντα ἤδη ἐν «Κρητολογία» II, 1976, σσ. 44-46.

26-5-1976

συνεφιλιώθη ἐκ νεότητός του πρὸς αὐτὸν καὶ ὁδηγῶν τὸν στόλον τῆς Ἑνετίας κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον (*ὅτ' ἦγεν ἐπ' Ἀγαρηνοὺς στόλον εἰς Κρήτην*) οὐδὲν ἔπραττεν ἄνευ τῆς γνώμης τοῦ Ἰωσήφ, διὸ καὶ τῷ ἔδωκε τὸν θρόνον Σεβαστείας καὶ πάσης Ἀρμενίας. Τώρα δ' ὁπότε ἀνήχθη ἐπὶ λαμπρότερον ἀξίωμα τὸν ἐδόξασε δι' ἀρχῆς λαμπροτάτης, διότι οὕτω τιμᾶται ἡ ἀρετή. Ἐὰν ἠννόει τὴν ἐκλογὴν τοῦ Morosini εἰς δόγην (1688), θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν, ὅτι τὸ ἐν λόγῳ ἐπίγραμμα ἐγράφη κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο. Ἀλλὰ τότε ποία θὰ ἦτο ἡ τιμὴ ἡ ἀπονεμηθεῖσα εἰς τὸν ἡγουμενεύοντα ἐν Ζακύνθῳ Δόξαν; Σημειωτέον ὅτι μεταξὺ τοῦ 1669 καὶ 1684 ὁ Morosini δὲν ἠδύνατο νὰ φανῇ χρήσιμος εἰς τὸν Δόξαν, διότι ἐτέλει ὑπὸ δυσμένειαν, λόγῳ τῆς ἀπωλείας (παραδόσεως εἰς τοὺς Τούρκους ὑπ' αὐτοῦ) τοῦ Χάνδακος, σημάνασαν ἧτταν τῆς Ἑνετίας καὶ τέλος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου, ἀπὸ δὲ τοῦ 1684 μόλις ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἐνεργὸν δρᾶσιν. Ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Γορδίου νὰ εἶναι τόσον ὄψιμον. Ἀσφαλῶς δ' ἐγράφη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου καὶ τὴν δευτέραν στολαρχίαν τοῦ Morosini (1666), ἐξουσιάζοντος καὶ τὸ Ἰόνιον. Δὲν ἀναφέρεται εἰς τήν, ἀδείᾳ τῆς Ἑνετικῆς Γερουσίας, ἀνάθεσιν τῆς μητροπόλεως Παροναξίας προεδρικῶς εἰς τὸν Ἰωσὴφ Δόξαν. Ἡ ἄδεια αὕτη ἦτο ἀπαραίτητος δι' ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας ὑπαγομένας πολιτικῶς εἰς τὴν Ἑνετίαν (Φιλαδελφείας, Κεφαλληνίας, Κυθήρων, Μεθώνης π.χ.) καὶ ὅταν οἱ ὀρθόδοξοι ἱεράρχαι ἐξελέγοντο ἀπὸ τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ὡς ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς διὰ τὴν Κεφαλληνίας - Ζακύνθου). Ἡ ἐγκατάστασις ὅμως ἀρχιερέως, μὴ ἐκλεγέντος ὑπὸ τῆς Ἰ. Συνόδου, ὑπὸ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς ἐνθυμίζει τὴν ἀνάθεσιν πλήθους ἐκκλησιαστικῶν περιοχῶν τῆς ἐπαναστατημένης Ἑλλάδος εἰς προκεχειροτονημένους ἐπισκόπους ἄλλων ἐπαρχιῶν μετὰ τὸ 1821 ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν Καποδίστριαν. Ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις τῆς Παροναξίας τὸ 1666 ἦτο ἤδη μακρυνὸν παρελθόν. Ἑπομένως ἄλλα ἐνόει ὁ Γόρδιος εἰς τὴν ὡς ἄνω περικοπὴν τοῦ περὶ Δόξα ἐγκωμίου του.

Ἐπειδὴ ἡ φύσις τῶν ἐπιγραμμάτων συνᾴδει πρὸς τὸ ἀσαφὲς καὶ γενικευμένον, δὲν προκύπτει ἐν προκειμένῳ κατὰ τρόπον ἀπολύτως σαφῆ πότερον διέταξεν ὁ Morosini, τὴν χειροτονίαν τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα εἰς Σεβαστείας καὶ τὴν προσθήκην «πάσης Ἀρμενίας», ἢ τὴν ἀνάληψιν προεδρικῶς τῆς μητροπόλεως Παροναξίας. Γεγονὸς εἶναι ὅτι ἡ ἐκλογή, καὶ δὴ μετὰ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1645 ἐνετοῦ εὐγενοῦς καὶ ὑπηκόου εἰς ἀρχιερέα ὑπὸ τῆς Συνόδου τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι ὅλως ἀπίθανος, ὅταν μάλιστα οὗτος ἐκλέγεται διὰ διαλάμψασαν ἐπισκοπὴν ὡς μητροπολίτης, ἀνυπάρκτου τότε μητροπόλεως, καὶ δὴ καὶ ἔξαρχος πάσης Ἀρμενίας, ἐνῷ οἱ Σεβαστείας τιτουλάριοι ἐπίσκοποι ἐξελέγοντο ὡς βοηθοὶ μητροπολίτου ἄλλης ἐπαρχίας. Καλύτερον ἐξηγοῦνται τὰ πράγματα ἂν θεωρηθῇ, ὅτι ὁ Morosini διέταξε πατριαρχικὴν σύνοδον ἀρχιερέων (ὑπὸ τὸν Ἰωαννίκιον Β') νὰ τιτλοφορήσῃ τὸν Σεβαστείας, καί, ἁρμοδίᾳ ἐγκρίσει, ἐγκατέστησεν αὐτὸν Παροναξίας προεδρικῶς. Ὅτε

καὶ ἡ τιτλοφορία ἐλάμβανε τὴν μορφὴν κανονικῆς πράξεως καὶ ἡ πολιτικὴ διαταγὴ δὲν ἀπῇδε τῶν κρατουσῶν· τότε συνθηκῶν διὰ τὰς ἐνετοκρατουμένας ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικὰς ἐπαρχίας.

Τρίτον δὲν διευκρινεῖται ἂν ὁ Morosini παρέλαβε τὸ πρῶτον τὸν Δόξαν ἐκ Ζακύνθου καὶ ἤγαγεν αὐτὸν εἰς Κρήτην καὶ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὰς νήσους, ἢ ἐὰν εὗρεν αὐτὸν εἰς Κρήτην ὑπηρετοῦντα ὡς ἱεροκήρυκα ἢ ἱερομόναχον καὶ προώθησεν αὐτὸν ὡς ἐπίσκοπον καὶ σύμβουλόν του κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον. Ὅτι δ' ὑπῆρχον Ἑπτανήσιοι κληρικοὶ εἰς Κρήτην πρὸ τοῦ 1645 ὑπόδειγμα ἔστω ὁ γνωστὸς συγγραφεὺς Ἀκάκιος Διακρούσης Κεφαλλήν. Διὰ τὴν δευτέραν κατάβασιν τοῦ Δόξα εἰς Ἀρχιπέλαγος (1666/1667) δὲν τίθεται ζήτημα μεθ' ὅσα ἤδη ἔγραψα ἀνωτέρω.

11. Γεννᾶται νῦν τὸ ζήτημα ἂν ὁ Δόξας ἦτο σοφώτατος ἢ ἁπλῶς λόγιος, καὶ δὴ ἔναντι συγχρόνων του ὀλιγογραμμάτων ἀρχιερέων. Τὸ ἔγγραφον τοῦ 1659, ἂν ἦτο αὐτόγραφον, οὐδόλως θὰ συνηγόρει εἰς τοῦτο, καθὸ βαρβαρικὸν καὶ ἀνορθόγραφον. Εὐτυχῶς κατέχομεν τὴν δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Λ. Χ. Ζώη ἐπικύρωσιν τῆς πράξεως συστάσεως τοῦ ἀδελφάτου Ἁγ. Ἰω. Θεολόγου, ἡ ὁποία ἂν δὲν συνηγορῇ διὰ τὴν σοφίαν του δεικνύει αὐτὸν λογιώτερον πολλῶν συγχρόνων του ἀρχιερέων (τοῦ Μεθοδίου Μορώνη π.χ.). Σημειωτέον ὅτι καὶ ὁ Ἰησουΐτης τῆς Νάξου ὁ ἀναφέρων περὶ αὐτοῦ εἰς τὴν ἐν Ρώμῃ Προπαγάνδαν τὸ 1662 τὸν θεωρεῖ λόγιον. Ἀποκλείεται λοιπὸν ἡ μάθησις νὰ ἦλθε μετὰ τὴν χειροτονίαν. Ἂν δ' ὑπηρέτησεν εἰς Κρήτην ὡς διδακτὴς (ἱεροκήρυξ), ἀδύνατον ἦτο νὰ χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸν χῶρον τῆς δράσεως τοῦ Μελετίου Βλαστοῦ ἢ τοῦ Γερασίμου Βλάχου ἱερομόναχος ἀμαθής.

Ἀλλ' ὁ Ἰωσὴφ Δόξας φέρεται καὶ ὡς συγγραφεὺς ἀνευρέτου τινὸς φυλλαδίου θρησκευτικοῦ περιεχομένου ὑπὸ τὸν τίτλον «Κατήχησις ἱερά, ἤγουν βιβλιόπουλον περιέχον βραχεῖαν εἴδησιν τῶν ἱερῶν Μυστηρίων» ἐν Ἑνετίᾳ 1695 παρὰ Ν. Σάρῳ τυπωθέντος καὶ ἐκ καταλόγου τοῦ βιβλιοπώλου (1720) γινωσκομένου [1]. Τοὺς βιβλιογράφους διέφυγεν [2] ὅτι τὸ φυλλάδιον περιγράφει ὁ Λ. Χ. Ζώης ἐξ αὐτοψίας, ὡς ἑξῆς: «Ὁ Δόξας συνέγραψε *Κατήχησιν ἱεράν, χάριν τῶν μελλόντων ἱερωθῆναι*, σήμερον λίαν δυσεύρετον. Τὸ φυλλάδιον... εἰς 16ον ἀποτελεῖται ἐκ σελίδων 16, πλὴν τοῦ προλόγου, προηγεῖται

1. Πρβλ. Φίλιππος Ἠ. Ἠλιού, Προσθῆκες στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία Α'... (1615 - 1799), Ἀθήνα 1973, σ. 321, ὅπου θεωρεῖται ἀβιβλιογράφητον.

2. Φ. Ἠλιού, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 148, ὁ ὁποῖος ἐπάγεται ἐν ὑποσημ. 51 (ἀγνοῶν τὴν μελέτην τοῦ Λ. Χ. Ζώη ἐν ΕΦ 8): «Δὲν μπόρεσα νὰ ταυτίσω τὴν ἔκδοση αὐτή. Δὲν νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὴν Ἱερὰ *Κατήχηση* τοῦ Ν. Βούλγαρη, τῆς ὁποίας πάντως ὑπάρχει ἀβιβλιογράφητη ἔκδοση Σάρου τὸ 1694. Ἴσως ὁ τίτλος ἀντιστοιχεῖ στὴ λανθάνουσα ἔκδοση Σάρου τῆς *«Κατηχήσεως Ἱερᾶς... εἰς ἁπλῆν φράσιν»* τοῦ Ἰ. Δόξα (1665)». Πράγματι οἱ δύο τίτλοι δὲν ταυτίζονται ἐξ ὁλοκλήρου.

δὲ ὁ Ἐσταυρωμένος φέρων πρὸς τὰ ἄνω τοῦ Σταυροῦ τὴν ἐπιγραφὴν INRI, ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν αὐτῆς τὰ γράμματα IC. XC., κάτωθι δὲ σκελετὸν ἀνθρώπινον. Ἔνθεν καὶ ἔνθεν τοῦ σταυροῦ φέρονται ἡ Θεοτόκος μετὰ τῶν γραμμάτων ΜΡ ΘΥ ἄνωθι, καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης μετὰ τῶν γραμμάτων ΑΓ. ΙΩ. ἐπίσης ἄνωθι. Ἐκ τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς τοῦ Χριστοῦ, κλίνοντος δεξιὰ τὴν κεφαλήν, χύνεται ἄφθονον αἷμα καὶ ὕδωρ. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς προμετωπίδος καὶ ὀπίσω τῆς 15ης σελίδος φέρεται ἡ σφραγὶς τοῦ τυπογράφου, ἐν ᾗ παρίσταται ἀνὴρ νηχόμενος καὶ κρατῶν δύο ἰχθύων οὐράς, ἔνθεν δὲ καὶ ἔνθεν τ' ἀρχικὰ τοῦ τυπογράφου στοιχεῖα N.S.» (= Νικόλαος Σάρος) [1].

Εἶναι προφανές, ὅτι ἐν Ζακύνθῳ ἐσῴζετο ἀντίτυπον τοῦ φυλλαδίου, ὅπερ καὶ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Ζώης γράφων τ' ἀνωτέρω. Ἐὰν τώρα τοῦτο ἦτο εἰς γλῶσσαν ἁπλῆν καὶ ποῖος τὸ διώρθωσε, καὶ τίς ὁ ἀκριβὴς του τίτλος ἄλλο θέμα. Δυστυχῶς ὁ Ζώης δὲν ἔδωκε τὰ ὡς ἄνω βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα.

Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ Ζώη, ἤδη τὸ 1907 ὁ Μαρῖνος Σιγοῦρος ἐγνώριζε τὸ φυλλάδιον, τὸν τίτλον του καὶ ἀνεδημοσίευσε τὸν πρόλογόν του, τὸν ὁποῖον εὑρίσκει τις ἐνταῦθα εἰς τὸ ἐπίμετρον ὑπ' ἀριθ. **9.** Ἐκ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ὁ ὁμιλῶν περὶ Ἑλλήνων καὶ ἑλληνικῆς γλώσσης Δόξας δείκνυται πράγματι λόγιος.

12. Πρὸς τὸν Κρητικὸν Πόλεμον συνδέονται καὶ δύο ἀρχιερεῖς τῆς Φιλαδελφείας, ὅ τε Ἀθανάσιος Βαλεριανός, ὁ ὁποῖος εὑρέθη εἰς Χάνδακα κατὰ τὴν ἔναρξίν του, ἐπιστέλλει δ' ἐκεῖθεν τὴν 24ην Σεπτεμβρίου 1645 πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Κοινότητα Ἑνετίας καὶ ἐπιστρέφει εἰς τὴν ἕδραν του (μέσῳ Ζακύνθου, ὅπου εὑρίσκεται κατ' Ἀπρίλιον 1648) μόλις μετὰ τριετίαν [2]. Ὁ δεύτερος εἶναι ὁ κατόπιν Φιλαδελφείας Γεράσιμος Βλάχος, ὁ γνωστὸς λεξικογράφος καὶ φιλόσοφος, ὁ ὁποῖος ἔνοπλος ἀντετάχθη κατὰ τοῦ ἐπιδρομέως, ὡς Κρὴς πατριώτης [3], ὡς ἔπραξαν οἱ ἐν Χάνδακι Σιναΐται καὶ ἄλλοι

1. ΕΦ 8, 1911, σ. 57.

2. Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα Πατριαρχικὰ Γράμματα (1547 - 1806), Βενετία 1968, ἐν σ. 69: *«ἤλπιζα... νὰ μισσεύσω* (ἐκ Χάνδακος δι' Ἑνετίαν)... *ἀλλὰ ὁ ἐρχομὸς τοῦ ἀθέου τούτου βαρβάρου μοῦ ἔκλεισε τὴν στράταν...»*. Καὶ ἀλλαχοῦ: *«Onde nata l'Occasione della morte del già reverendissimo vescovo di Cerigo et capatami la nova in Candia, mentre costì m'attrovavo per pubblico servizio...»*. Πιθανῶς ὁ ἀποθανὼν τότε ἐπίσκοπος Κυθήρων νὰ ἦτο ὁ ἄμεσος διάδοχος τοῦ Ἀθανασίου Βαλεριανοῦ Κυθήρων Σωφρόνιος Πάγκαλος, ὅτε δὲν γνωρίζομεν ποῖος ἦτο ὁ κατὰ τὴν τὸ 1659 παραμονὴν τοῦ Ἰωαννικίου εἰς Κύθηρα. Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Κυθήρων δὲν ὑπάρχει εἰδικὴ μελέτη ἡ ὁποία νὰ παρέχῃ τὴν σειρὰν τῶν ἀρχιερέων τῶν χρόνων ἐκείνων. Πάντως ἐπειδὴ τὰ Κύθηρα, ὡς μία τῶν Ἑπτὰ Νήσων ὑπήγοντο εἰς τὴν Ἑνετίαν, ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος αὐτῶν ἦτο (ὡς καὶ ὁ Κεφαλληνίας - Ζακύνθου) τῆς ἐγκρίσεως τῆς Ἑνετίας, ἠδύνατο δὲ νὰ χρησιμοποιῆται διὰ τὰς χειροτονίας οὐ μόνον Κρητῶν ἱερέων, ἀλλὰ καὶ ἀρχιερέων τῶν ἐνετοκρατουμένων περιοχῶν (καὶ τοῦ ἐν Βενετίᾳ Φιλαδελφείας).

3. Ἡ τελευταία βιογραφία τοῦ Γερασίμου Βλάχου (συνταχθεῖσα ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν

ἱερομόναχοι, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς 'Αγκαράθου ἡγούμενος 'Αθανάσιος Χριστόφορος, περὶ οὗ διέλαβον ἐσχάτως [1].

Οὕτω συνεπλάκη τὸ θέμα ἡμῶν πρὸς τοὺς Κρῆτας ἀρχιερεῖς καὶ ἱερωμένους τῶν χρόνων τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου καὶ τὸν κλεινὸν δραματιστὴν τῆς ἐπανακτήσεως τῆς 'Αγίας τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ χριστιανικῆς ἐν αὐτῇ λειτουργίας πρώην Κωνσταντινουπόλεως 'Ιωαννίκιον Β', μεθ' οὗ ὁ Σεβαστείας συνέπραξεν.

'Εν τῷ ἐπακολουθοῦντι ἐπιμέτρῳ ἐκδίδω μὲν τὸ ἐκ Κυθήρων ἀφοριστικὸν τοῦ 'Ιωαννικίου ὑπὲρ τῆς ἐκεῖ μονῆς 'Αγκαράθου καὶ τὸ ἔγγραφον τοῦ 1661 τὸ ὑπογραφὲν ὑπὲρ τῶν 'Ιησουϊτῶν ὑπὸ τοῦ Δόξα ὡς Παροναξίας, ἐπανεκδίδω δὲ βελτιωμένα α') τὴν ἐπικύρωσιν τοῦ ἀδελφάτου 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου Ζακύνθου ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Σεβαστείας 'Ιωσήφ, β') τὸ περὶ τῆς μονῆς Σισσίων παραχωρητήριον καὶ γ') τὸ περὶ Δόξα ἐπίγραμμα τοῦ 'Αναστασίου Γορδίου. Τέλος ἐν μεταφράσει ἐκ τῆς ἰταλικῆς (ἣν ἐπανεκδίδω) τὸ ἔγγραφον διὰ τοὺς Καππουκκίνους τῆς Νάξου (1661), καὶ ἰταλιστὶ καὶ ἑλληνιστὶ τὴν ἀναφορὰν τῶν ἐπισκόπων Κυκλάδων πρὸς τὸν Πάπαν (1667). 'Επιτάσσω δὲ τὰ προλεγόμενα τῆς Κατηχήσεως (1692).

'Εν 'Αθήναις, λήγοντος 1975.

τοῦ καθηγητοῦ Μ. 'Ι. Μανούσακα) περιλαμβάνεται εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Β. Ν. Τ α τ ά κ η, Γεράσιμος Βλάχος ὁ Κρὴς (1605/7 - 1685) Φιλόσοφος, Θεολόγος, Φιλόλογος, Βενετία 1973, ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία.

1. Βλ. «Κρητολογίαν» Α', 'Ηράκλειον 1975, σσ. 171 - 175.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

1

'Αφοριστικὸν περὶ τῆς ἐν Κυθήροις μονῆς 'Αγκαράθου (1659)

Τὸ πρῶτον ἔλαβον γνῶσιν ἐκ φωτοτυπίας τοῦ ἐγγράφου, παραχωρηθείσης μοι ὑπὸ τοῦ ἀειμν. συμπολίτου 'Ερρίκου Θ. Μοάτσου.

'Ο φίλος κ. 'Ελευθ. Κ. Πλατάκης δι' ἐπιστολῆς του τῆς 29.1.1976 μ' ἐπληροφόρησεν ὅτι τὸ πρωτότυπον εὑρίσκεται νῦν ἐν τῇ μονῇ 'Αγκαράθου, ἐπὶ μετρίως χονδροῦ χάρτου γεγραμμένον recto et verso, διαστάσεων 0,29×0,194.

'Ανωτέρω, σ. 29, ἔδωκα ἤδη τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου ἐν περιλήψει. Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ μονῆς 'Αγκαράθου ἔγραψα συνοπτικῶς ὅσα τότε ἐγνώριζον ἐν ΘΗΕ 1, 1962, στῆλαι 277 - 279, ὅπου καὶ παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην. Περὶ τῆς ἐν Κυθήροις πρὸ πολλοῦ διαλελυμένης διαδόχου μονῆς 'Αγκαράθου (περὶ ἧς καὶ τὸ ἐκδιδόμενον ἔγγραφον) δὲν ὑπάρχει μὲν εἰδικὴ μελέτη μέχρι σήμερον, ἀλλὰ ὑπάρχει φάκελος ἑνετικῶν ἐγγράφων σχετικῶν πρὸς αὐτήν, ὁ ὁποῖος ὑπὸ ἄλλων πρόκειται νὰ ἐκδοθῇ.

'Η διασπορὰ τῶν μοναχῶν τῆς κρητικῆς 'Αγκαράθου εἰς Σικελίαν καὶ Κύθηρα [1] δὲν ἠμπόδισε τὴν ἐπαναλειτουργίαν αὐτῆς μετὰ τὸ 1669 καὶ ἐν συνεχείᾳ τὴν διάσωσιν αὐτῆς μέχρις ἡμῶν [2].

'Ο ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἐπίσκοπος Κυθήρων δὲν ἐξηκριβώθη πῶς ὠνομάζετο [3].

'Η ἀρχαία οἰκογένεια Καλλονᾶ [4], ἀναφέρεται εἰς τὸν Κρητ. Πόλεμον τοῦ Μπουνιαλῆ ὡς Ρεθυμνία ('Απόκρισις καὶ καύχησις τοῦ Ρεθύμνου):

δυὸ διδασκάλους καὶ σοφοὺς εἶχα τοὺς Καλλονᾶδες (*586*,28)
. . . *Γεώργιο τὸν Καλλονᾶ κι' ἄλλους δοττόρες* (= ἰατροὺς) *πού 'χα* (*587*,12).

1. Περὶ τοῦ τελευταίου ἡγουμένου τῆς 'Αγκαράθου ἐπὶ ἑνετοκρατίας καὶ πολεμιστοῦ 'Αθανασίου Χριστοφόρου (εἶτα ἐφημερίου εἰς Livorno), βλέπε με ἐν «Κρητολογίᾳ» I, 1975, σσ. 171 - 175.

2. Πρβλ. 'Ε λ ε υ θ έ ρ ι ο ν Κ. Π λ α τ ά κ η ν, Εἰδήσεις ἐκ τῶν πηγῶν περὶ τῆς μονῆς 'Αγκαράθου, περ. «Κρητολογία» II, 'Ηράκλειον 1976, σσ. 81 ἑξ.

3. 'Εὰν ἦτο ὁ Σωφρόνιος Πάγκαλος ἐκ Κέας (1637 - 1673), εἶναι οὗτος ὁ συντάξας τὴν ἀκολουθίαν τῆς Θεοτόκου Μυρτιδιωτίσσης (α' ἔκδοσις 1744, β' 1789, γ' 1811 κλπ., πρβλ. L. P e t i t, BAG, Bruxelles 1926, σ. 167), περὶ οὗ É. L e g r a n d, **BH** de XVIII s., I, 1918, σ. 315 (N° 312) κλπ. Πρβλ. καὶ Σ π. 'Α β ο ύ ρ η ν ἐν ΘΗΕ 7, 1965, στ. 1086.

4. Πρβλ. περὶ Καλλονάδων τὴν συνταχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ 'Ι. Κ. Χ α σ ι ώ τ η Βιβλιογραφίαν, εἰς τὸ περ. «Θησαυρίσματα» 6, 1969, σσ. 234 - 235.

᾿Αλλ' ὑπῆρχον εἰς τὸ διαμέρισμα τοῦ Χάνδακος Callonà cittadini[1]. Καὶ ἱεροδιάκονος Κοσμᾶς Καλλονᾶς ἁγιογράφος 1662[2].

῾Ο ἐν τῷ ἐκδιδομένῳ ἐγγράφῳ Μελέτιος Καλλονᾶς καθηγούμενος ἐν Κυθήροις τῆς μονῆς ᾿Αγκαράθου εἶναι γνωστὸς ἐκ τῆς μεταφράσεως εἰς ρωμαίικην τοῦ ᾿Ακαθίστου, τυπωθείσης ἐν ῾Ενετίᾳ τὸ 1695 καὶ ἀνατυπωθείσης τὸ 1730[3]. Τὸ ἔγγραφον παρατίθεται κατωτέρω μεταγεγραμμένον καὶ ἐν συνεχείᾳ ὑπὸ τὴν ὀρθογραφίαν τοῦ πρωτοτύπου.

† ᾿Ιωαννίκιος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας ῾Ρώμης |[2] καὶ Οἰκουμενικὸς πρώην Πατριάρχης·

|[3] † ῎Εργον σεμνόν, τίμιον καὶ θεάρεστον ἐπενοήθη σιμὰ στοὺς εὐσεβεῖς Χριστι|[4]ανοὺς νὰ ἀφήνουνται πράγματα στὰ μοναστήρια καὶ ἐκκλησίες, διὰ νὰ |[5] ἐπέχουσι ἄπαυστον τὸ μνημόσυνον πρὸς τὸν δικαστὴν ἡμῶν Θεόν. Τὸ ὁποῖο |[6] γινόμενον ἐρχόμεστα εὐθὺς νὰ γνωρίζωμεν καὶ νὰ ὁμολογοῦμε τὴν φοβε|[7]ρὰν κρίσιν καὶ ἀνταπόδοσιν ⟦καὶ νὰ⟧ τοῦ Θεοῦ. Διά τοι τοῦτο μὲ κοινὴ γνώμη |[8] καὶ οἱ θεολόγοι τῆς ῾Αγίας μας ᾿Εκκλησίας ἀποφάσισαν ἡ ἐλεημοσύνη νὰ |[9] εἶναι τόσο ἐνδεχόμενη εἰς τὸν Θεόν, ὁποὺ νὰ ἐλευθερώνῃ ἀπὸ τὸν θάνατον |[10] τῆς ἀτελευτήτου κολάσεως τὸν ἄνθρωπον. Καὶ ὅσον λοιπὸν εὑρίσκεται μεγάλος |[11] ἐκεῖνος ὁποὺ ἔχει τὰ ἀφιερούμενα, τόσα μεγάλα καὶ φοβερὰ σφένουν |[12] ἐκεῖνοι ὁποὺ μὲ ὀλιγώτατον φόβον καὶ μάλιστα μὲ ἀδιαντροπιὰ καὶ ἀνευλά|[13]βεια γίνουνται ἀπόκοτοι νὰ ἱεροσυλοῦν καὶ νὰ κλέπτουν τὰ προσηλω|[14]μένα εἰς τοὺς ἱεροὺς τόπους τοῦ μόνου βασιλέως ἡμῶν Θεοῦ. Καὶ ὄχι |[15] διατὶ ὑστερούμενοι νὰ ὑστεροῦσι τὸν ἀνενδεῆ καὶ πλουτοδότην, μὰ |[16] σὰν ὁποὺ μὲ ὑπερήφανον καὶ διαβολερὴν γνώμην καὶ τὸν ἴδιον κρι|[17]τὴν καὶ πλάστην δὲν λογίζουν οἱ μιαροί, ὡς ἀθάνατοι.

|[18] ᾿Επειδὴ λοιπὸν καὶ ὁ τῆς σεβασμίας μονῆς τοῦ ᾿Αγγαράνθου πανοσιώτατος |[19] ἡγούμενος κὺρ Μελέτιος ὁ Καλλονᾶς διὰ τὴν τῆς πατρίδος του ἀφνί|[20]διον ἰσμαηλιτικὴν αἰχμαλωσίαν νὰ ἔχῃ ἀφανὲς τὰ τοῦ μοναστηρίου |[21] του ἴδια ᾿ποστατικά, τὰ κατὰ καιροὺς παρὰ φιλοθέων Χριστιανῶν |[22] ἀφιερωθέντα στὴν παρὸν νῆσον, στερεῖται μάλιστα διὰ τὸ νὰ ὑστερῆται |[23] καὶ τὰ τοῦ μοναστηρίου κατάστιχα, ἦλθε πρὸς ἡμᾶς καὶ δέεται |[24] μετὰ δακρύων νὰ ἐξεφωνήσωμεν ἀφορισμὸν εἰς ἀπειλὴν ἐκεινῶν |[25] ὁποὺ μὲ ἀφοβίαν Θεοῦ τὰ κρατοῦν. Καὶ ἡμεῖς δικαία(ν) τὴν ζήτησι(ν) αὐτοῦ |[26] ἐπινοήσαντες, γνώμῃ καὶ τῶν συνόντων μεθ' ἡμῶν ἁγίων ἀρχιερέων, |[27] τοῦ τε πανιερωτάτου Κυθήρων καὶ πανιερωτάτου Σεβαστείας, διὰ τῆς |[28] τοῦ Θεοῦ εἰς ἡμᾶς ἐξουσίας βοῶμεν καὶ λέγομεν: ῞Οποιος |[29] ἐκεῖνος εὑρίσκεται νὰ κρατῇ ἀπὸ λογαργιασμὸν τῆς ἄνωθεν μονῆς τοῦ ᾿Αγκα|[30]ράνθου πρᾶγμα κινητὸν ἢ ἀκίνητον, γραφές, γραφὴ ἢ κατάστιχον, |[31] εἰς ὅ,τι τρόπον εἶχεν εἴς τε νὰ κρατῇ ἀπὸ λογαριασμὸν πακτωσίας |[32] ἢ ἐντράδας καὶ εἰς κάθε μόδο ὁποὺ ἤθελε, εἴς τε τορνέσα, νὰ ἐμε|[33]τάβαλε στὰ ᾿ποστατικὰ σύνορα, κἂν εἰς πολύ, κἂν εἰς ὀλίγον τόπον, |[34] ἢ ἀνίσως καὶ εἶναι κανεὶς ὁποὺ νὰ εἶδε ἢ νὰ ἤκουσε ἀπὸ ἄλλους νὰ ἐμε|[35]τάβαλε σύνορα ἢ νὰ κρατῇ πρᾶγμα, νὰ ἔλθου(ν) οἱ τῆς περιοχῆς |[36] τῆς Χώρας εἰς ἡμέρας διορία ὀκτώ, κι' ἐκεῖνοι τῶν χωρίων εἰς δέκα |[37] πέντε, νὰ μᾶς τὸ φανερώσουν μὲ πνευματικὸν τρόπον, νὰν τῶς |[38] δώσωμε τὴν πνευματικὴν νουθεσίαν. Εἰδεμή, τοὺς ἔχομε |[39] ἀφωρισμένους, ἀσυγχώρητους, τυμπανιαίους, μετὰ θάνατον ἄλυ|[40]τους, καὶ ἡ μερὶς αὐτῶν μετὰ τοῦ ἀσεβῆ καὶ προδότου ᾿Ιούδα. |[41] ᾿Εξολοθρευθήτωσαν τὰ τέκνα αὐτῶν· γενηθήτωσαν ὡς χνοῦς κατὰ |[42] πρόσωπον ἀνέμου ἐν γενεᾷ μιᾷ, ἐξαλειφθείη τὸ πρόσωπον αὐτῶν |[43] ἀπὸ προσώπου τῆς γῆς. Καὶ νὰ ἔχουν τὴν κατάρα μας ἀπὸ Πατρὸς |[44] Υἱοῦ καὶ ῾Αγίου Πνεύματος.

|[45] Κατὰ τὸ ͵αχνθ' Νοεμβρίου ιβ' (= 12 Νοεμβρίου 1659)

|[46] † Πατριάρχης ᾿Ιωαννίκιος

(῎Αλλη χειρί:) *|[47] ᾿Εκηρύχθη εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος Γεωργίου εἰς τὴν |[48] ἐπισκοπὴν Σαββάτῳ βράδι, παρόντων τῶν ἄνωθεν ἀρχιερέων καὶ ἄλλων πολλῶν.*

---

1. Πρβλ. Μ. ᾿Ι. Μανούσακαν, ῾Η παρὰ Trivan ἀπογραφὴ τῆς Κρήτης, περ. «Κρητ. Χρον.» 3, 1949, σ. 49, Nº 22. Καὶ εὐγενεῖς, αὐτόθι, σ. 48, Nº 20. Καὶ Ρεθύμνιοι Callonà cittadini, αὐτόθι, σ. 56, Nº 5. ῾Η οἰκογένεια Καλλονᾶ εἶχεν ἀπελευθερωθῆ τῆς τάξεως τῶν villani δι' ἀνανεώσεως τῆς chartae franchitatis διὰ τῆς συνθήκης τοῦ ᾿Αλεξίου Καλλέργη (1299). Πρβλ. τὸν σχετικὸν κατάλογον παρὰ Κ. Δ. Μέρτζιῳ, «Κρητ. Χρον.» 3, 1949, σσ. 279, 283, Μιχαὴλ (Χριστοφόρου), Κώστας (τοῦ Μιχαὴλ) Καλλονᾶδες.

2. Πρβλ. Μ. Χατζηδάκην, «Κρητ. Χρον.» 3, 1949, σ. 580.

3. Πρβλ. É. Legrand, BH de XVII s., III, 1895, σ. 40 (Nº 665) καὶ XVIII s., I, 1918, σ. 228 (Nº 195). ῾Ομοίως L. Petit, BAG, Bruxelles 1929, σ. 150.

† ῾Ιωαννήκιος ἐλέω Θ(εο)ῦ ἀρχιἐπίσκοπος Κωνστ(αντιν)ουπόλεως ναίας ῥώμης |[2] καὶ Οἰκουμενικὸς πρόην Π(ατ)ριάρχης·

|[3] † ῞Εργον σεμνόν, τίμιον καὶ θεάρεστον ἐπὲνωΐθη. σημὰ στοὺς εὐσεβοῖς χριστοι|[4]ανοὺς νὰ ἀφύνουντε πράγματα, σταμοναστήρια καὶ ἐκκλησίαις, δΐὰνα |[5] ἐπέχουσοι ἄπαυστον τὸμνημὸσυνον, πρὸς τὸν δΐκαστὶν ἡμῶν Θ(εό)ν. τὸ ὀποίο |[6] γινόμενον, ἐρχόμεστα εὐθὶς ναγνορίζωμεν καὶ νὰ ὀμολογοῦμαι. Τὴν φοβε|[7]ρὰν κρίσιν, καὶ ἀνταπόδοσην, ⟦καὶ να⟧ του τοῦ Θ(εο)ῦ. διατοί, τοῦτο με κοινίγνωμι |[8] καὶ οἱ θεολόγοι, τῆς ἀγίας μας ἐκκλησίας, ἀποφάσισαν ἡ ἐλεὴμωσύνη νὰ |[9] εἶναι, τόσο ἐνδεχώμενη, οἷς τὸν Θ(εό)ν, ὀποῦ νὰ ἐλευθερώνι, ἀπο τὸν θάνατον |[10] τῆς ἀτέλευτίτου κολάσεως, τὸν ἄν(θρωπ)ον, καὶ ὅσον λοιπὸν ἐβρίσκετε μεγάλος |[11] ἐκείνος ὀποῦ ἔχι τα ἀφὶερούμενα; Τόσα μεγάλα καὶ φοβερὰ σφένουν |[12] ἐκεινοι, ὀποῦ με ὀλιγότατον φόβον· καὶ μά-

λιστα με ἀδιαντροπιὰ καὶ ἀνευλά|[13]*βια, γίνουνται ἀπόκοτοι, νὰ ἱεροσειλοῦν καὶ να κλέπτουν, τὰ προσὴλο*|[14]*μένα οἷς τοὺς ˙ἱ˙εροῦς τόπους τοῦ μόνου βασιλέως ἡμῶν Θ(εο)ῦ. Καὶ ὄχι* |[15] *διάτὶ ἠστεροῦμενη να ἠστερούσοι τὸν ἀνενδεῖ καὶ πλουτοδώτην. μὰ* |[16] *σαν, ὁποῦ με ὑπερηφανον καὶ διαβολερὴν γνώμην, καὶ τὸν ˙ἴ˙διων κρη*|[17]*τὴν καὶ πλάστην δὲν λογιζουν, οἱ μιαροὶ ὡς ἀθάνατοι.*

|[18] *᾿Επειδὴ λοιπὸν καὶ ὁ τῆς σεβασμείας μωνής του αγγαράνθου πανοσιώτατος* |[19] *˙ἱ˙γούμενος Κὺρ μελέτιος ὁ καλλονᾶς διὰ τὴν τῆς πατρύδος του ἀφνή*|[20]*δϊον ἡσμαΐλητικὴν ἐχμαλωσίαν νὰ ἔχι ἀφανές τα τοῦ μοναστηρίου* |[21] *του ἴδια ποστὰτικὰ τἀκατα, κεροὺς παραφιλοθέων χριστοιανῶν,* |[22] *ἀφιεροθέντα στὴν παρὸν νίσον στερῆτε μαλιστα διὰτοναηστερήτε* |[23] *καὶ τα τοῦ μῶναστηρίου κατάστιχα. ἦλθε προς ἡμας. καιδέεται* |[24] *μεταδακρύων. να ἐξεφωνησωμεν ἀφώρισμόν. εἷς ἀπηλὴν ἐκεινῶν* |[25] *ὁποῦ με ἀφοβίαν Θ(εο)ῦ τακρατοῦν καὶ ἡμεῖς δικέα τηνζήτησι αυτοῦ* |[26] *επινοήσανταις γνώμη καὶ τῶν συνώντων μεθημῶν, ἁγίων ἀρχιερέων* |[27] *τοῦτε πανηερωτάτου κυθήρων καὶ παν˙ἱ˙ερωτάτου Cεβαστίας, δια τῆς* |[28] *τοῦ Θ(εο)ὺ οἷς ἡμᾶς ἐξουσίας βοῶμαιν καὶ λέγωμαιν. ὁποιος* |[29] *᾿Εκεῖνος ἐβρίσκετε να κρατή, ἀπολογὰργιασμὸν τῆς ἄνωθεν μωνῆς τοῦ ἀγκα*|[30]*ράνθου πράγμα κηνιτὸν ἢ ἀκήνιτον. γραφαίς˙ γραφύ. ἤ κατάστιχον,* |[31] *εἷς ὅτι τροπον ὕχεν ἤστε νακρατει ἀπολογαριασμόν, πακτοσίας* |[32] *ἢ ἐντράδας, καὶ εἷς κάθε μόδῳ, ὁποῦ ἤθελεν ἡστε τορνέσα, νὰ ἐμε*|[33]*τάβαλε στα ποστὰτικὰ σήνορα, κάν εἷς πολή κὰν εἷς ὀλίγον τόπον,* |[34] *ἤ ανίσος και ειναι κὰνὶς ὁποῦ ναΐδε ἢ να ήκουσε ἀποάλους, να ἐμε*|[35]*τάβαλε σήνορα ἢ να κρατή πράγμα. ναελθου. ἢ τῆς περιωχῆς* |[36] *τῆς χῶρας εἷς ἡμέρας διορία ὀκτό. καὶ κείνοι τωνχορίων εἷς δέκα* |[37] *πέντε να μας το φανερόσουν με πνευματικὸν τρόπον ναντως* |[38] *δώσομαι τὴν πνευματικὴν νουθεσιαν, ἢ δὲ μΐ, τοῦς ἔχωμαι* |[39] *ἀφωρισμένους ἀσυγχόρητους τημπὰνιαίους μεταθάνατον ἄλυ*|[40]*τους. Καὶ ἡ μερεῖς αὐτῶν μετατοῦ ἀσεβῆ καὶ προδότου ˙ἱ˙οῦδα* |[41] *ἐξολοθρευθήτοσαν τα τεκνα αὐτῶν γενηθήτοσαν ὅς χνοῦς κατὰ* |[42] *πρόσοπον ἀνέμου ἐν γενεά μΐα ἐξαληφθίει τὸ πρόσοπον αὐτῶν* |[43] *ἀπο προσῶπου τῆς γῆς Καὶ νὰ έχουν τὴν κατάρα μας ἀπο π(ατ)ρ(ό)ς* |[44] *υ˙ἱ˙οῦ καὶ ἁγίου πνεύματοσ*

|[45] *κατα τῶ ͵αχνθ^ω νοεμβρίου ϊβ'* (= 12 Νοεμβρίου 1659)

|[46] *† ὁ π(ατ)ριαρχης ᾿Ιωαννίκιος* ⁝

("Αλλῃ χειρὶ) |[47] *ἐκηρίχθει εἰς τὸν ναὸν τοῦ μεγαλομάρτυρος γεωργίου εἰς τὴν* |[48] *ἐπισκοπὴν σαββατο βράδι παρόντων τῶν ἄνωθεν ἀρχιερέων καὶ ἄλλων πολῶν.*

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

ἀπόκοτοι = τολμητίαι.
ἀφνίδιος = αἰφνίδιος.
ἀφοβία (Θεοῦ) = ἔλλειψις φόβου.
ἀφορισμὸς (ἐκκλ.) = ἀποτομὴ ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας.
διαβολερὴ (γνώμη) = ἡ προσιδιάζουσα τῷ διαβόλῳ.
ἐνδεχομένη (ἐλεημοσύνη) = ἡ εὐπρόσδεκτος.
ἐντράδα, ἡ (intrada ἐνετ.) = τὸ ἔσοδον.
ἐξεφωνήσωμεν = ἐκφωνήσωμεν.
ἐπέχουσι = ἐπισύρουν.
ἐρχόμεστα = ἐρχόμεθα.
ἐπινοήσαντες = μετὰ σκέψιν ἀποφηνάμενοι.
ἱεροσυλοῦν = καθίστανται ἱερόσυλοι.
κατάστιχα = κτηματολόγια, κώδικες, ἐν οἷς καταγράφεται ἡ περιουσία.
λογαργιασμὸς (κρητικὸν) = λογαριασμός.
μόδος (modo ἐνετ.) = τρόπος.
πακτωσία (pactum, βυζαντ.) = ἐνοικίασις.
παρὸν νῆσον = παροῦσαν νῆσον (Κύθηρα).
πνευματικὸς τρόπος (μὲ π-ν τρόπον) = διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐξομολογήσεως.
᾿ποστατικὰ = ὑποστατικά, μετόχια, κτήματα.
πρᾶγμα (κρητικὸν) = περιουσίαν (ἀκίνητον ἰδίᾳ).
σιμὰ στοὺς = παρὰ τοῖς (εὐσεβέσι Χριστιανοῖς).
σφένουν (κρητικὸν) = σφάλλουν.
τορνέσα (tornesia) = νομίσματα.
τως (κρητικὸν) = των (ἀντωνυμία), αὐτῶν.
Χώρα, ἡ (Κυθήρων) = ἡ πόλις πρωτεύουσα.

2

Ἐγκύκλιος τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα ὡς ἀρχιεπισκόπου Παροναξίας ὑπὲρ τῶν ἐκεῖ πατέρων Ἰησουϊτῶν (1661)

Δὲν πρόκειται περὶ αὐτογράφου τοῦ Δόξα, πιθανώτατα δὲ τὸ κείμενον ἐδόθη αὐτῷ ἕτοιμον ἀπὸ τοὺς Ἰησουΐτας τῆς Νάξου πρὸς ὑπογραφήν, εἰς ἓν ἢ πλείονα ἀντίγραφα, διὰ τὰς διαφόρους ἐνορίας τῆς Νάξου, ὅπου καὶ ἀνεγνώσθη. Τοῦτο ἑρμηνεύει καὶ τὴν εἰς δημώδη λόγον σύνταξιν αὐτοῦ, πέρα τοῦ ὅτι ἔπρεπε νὰ εἶναι κατανοητόν, καὶ τὴν μεταφορὰν ἐκ ξένης γλώσσης ἐκφράσεων αἵτινες ἔχουν ἄλλον συνήθως τύπον εἰς τὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα, οἷον ὁ πρόλογος τοῦ ἐγγράφου.

Οἱ Ἰησου˙ΐ˙ται ἦσαν ἐγκατεστημένοι πρὸ πολλοῦ εἰς Νάξον[1], τόσον δ' ἐπηρεάζετο ὑπ' αὐτῶν καὶ τῶν τοῦ δυτικοῦ δόγματος κατοίκων τῆς νήσου ἡ κατάστασις τῆς ὀρθοδόξου μητροπόλεως Παροναξίας, ὥστε ἐπανειλημμένως κατὰ τοὺς ιϛ' καὶ ιζ' αἰῶνας ἀνεβίβασαν φιλοδυτικοὺς ἢ καὶ καθαρῶς οὐνίτας

1. Πρβλ. V. Laurent, La mission de Jésuits à Naxos de 1627 à 1643. Avant propos (τοῦ ἐκδότου) ÉO 33, 1934, σσ. 218 - 226 (καὶ ἔκδοσις τῆς σχετικῆς ἐκθέσεως) αὐτόθι, σσ. 354 - 375, καὶ τόμος 34, 1935, σσ. 97 - 105, 179 - 204, 350 - 367, 473 - 481. Ἰδίᾳ βλέπε τὸ τμῆμα τοῦ κειμένου : L'établissement de la Compagnie de Jésus à Naxie, ÉO 33, 1934, σσ. 360 - 363.

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Συμβολαὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Νάξου, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1972, ἐν σσ. 139 - 143 : Ἡ καθολικὴ μητρόπολις Νάξου (= ἐφ. «Ναξιακὸν Μέλλον», ἀρ. 28, Ὀκτώβριος 1966, σ. 1).

εἰς τὸν θρόνον. Ὅτι δ' ὁ ὑπὸ τοῦ Morosini ἐγκατασταθεὶς ἐκεῖ Ἰωσὴφ Δόξας καὶ ἐξώσας τὸν κανονικὸν ἐπίσκοπον ηὐνόει τοὺς Ἰησουΐτας τόσον ὥστε νὰ προστατεύσῃ τὴν περιουσίαν αὐτῶν (κτηματικὰς ἀπαιτήσεις διαφευγούσας, λόγῳ ἀποκρύψεως τῶν σχετικῶν στοιχείων, δι' ὧν ὁ ἐντόπιος Νικολὸς Ντεμαρῆς (De Marin) κατέλιπεν αὐτοῖς ἀκίνητα) φαίνεται φυσικόν, διότι οἱ Ἰησουῗται ἦσαν προστατευόμενοι τῶν καθολικῶν Δυνάμεων.

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου μανθάνομεν περὶ τοῦ παρεκκλησίου τῶν Ἰησουϊτῶν, κειμένου ἐντὸς τῆς πόλεως Νάξου, ὅτι ἐτιμᾶτο ἐπ' ὀνόματι τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ ὅτι οἱ μοναχοὶ τοῦ ἐν λόγῳ τάγματος συνετήρουν ἐκεῖ μονὴν καὶ ἤσκουν καὶ τὸ ἔργον τοῦ γραμματοδιδασκάλου. Πράγματι οἱ Ἰησουῗται προσεκλήθησαν εἰς Νάξον τὸ 1627 καὶ τοῖς παρεχωρήθη τὸ ἐκεῖ παρεκκλήσιον τοῦ δουκός, ἡ cappella ducale, detta Casazza. Δὲν ἦσαν δὲ πλείονες τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων [1].

Ἡ γαλλικὴ περίληψις τοῦ ἐγγράφου, παλαιὰ καὶ μὲ ἐσφαλμένην ἀπόδοσιν τῆς χρονολογίας αὐτοῦ (1641 ἀντὶ 1661), δεικνύει ὅτι τοῦτο τελικῶς περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἰησουΐτας, ἐκ τοῦ ἀρχείου τῶν ὁποίων τὸ ἀφήρεσε προφανῶς ὁ Ζερλέντης, ὁ συλήσας τὰ ἀρχειοφυλακεῖα τῶν μονῶν καὶ ἱδρυμάτων τοῦ Αἰγαίου. Ἀφοῦ δηλαδὴ δύο ἱερεῖς ἀνέγνωσαν τὸν ἀφορισμὸν εἰς τὰς ἐνορίας των καὶ ἐβεβαίωσαν τοῦτο δι' ἐπισημειώσεως ὑστερογράφου, παρέδωκαν τὸ ἔγγραφον εἰς πίστωσιν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους.

Ἀγνοεῖται ἡ συνέχεια τῆς ὑποθέσεως, δηλαδὴ τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ἀφορισμοῦ. Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου ἀποκατεστημένου καὶ ὡς ἔχει ἐν τῷ πρωτοτύπῳ.

(ΓΑΚ, Συλλογὴ Π. Ζερλέντου, φ. 173)

† Ἰωσὴφ ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Σεβαστείας, Πάρου τε καὶ Ναξίας καὶ παντὸς Αἰγαίου πελάγους.

Ὅλα τὰ ἁμαρτήματα ποὺ νὰ κάμῃ ὁ ἄνθρωπος, συγγνωστὰ καὶ θανάσιμα, μὲ τὴν ἐπιστροφήν, μετάνοιαν καὶ ἀ|²ποχὴν τοῦ κακοῦ μνέσκουσι συγχωρημένα καὶ λελυμένα· ἐξαιρέτως δὲ ἡ θεομίσητος πλεονεξία οὔτε |³ ἐν τῷ νῦν οὔτε ἐν τῷ ⟨μέλλοντι⟩ αἰῶνι ἔχει συγχώρησιν, ἂν δὲν ἐπιστραφῇ τὸ ἀδίκως παρμένο ἀπὸ τὸν ἄνθρωπον ἐκεῖνον |⁴ καὶ οὔτε ἀρχιερεὺς ἢ πνευματικὸς ἤ τινα ἄλλον πρόσωπον ἐκκλησιαστικὸν δύναται συγχωρῆσαι ταύτην τὴν |⁵ ἀδικίαν ἢ μᾶλλον εἰπεῖν θανάσιμον ἁμαρτίαν. Τούτου χάριν καὶ ἡ ἡμετέρα ταπεινότης εἰς ἀναζήτη|⁶σιν τῶν λογιωτάτων καὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν πατέρων καὶ διδασκάλων Ἰησουϊτῶν τῆς σεβασμίας μονῆς καὶ καππέλλας |⁷ τῆς Δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου ἐν τῷ ἄστει τῆς περιφήμου ταύτης πόλεως Ναξίας.

1. G. Hofmann, Vescovadi Cattolici della Grecia, IV Naxos, Roma 1938 (OCA, Nº 115), σσ. 155 - 156. Ἐν σσ. 205 - 206 εὑρίσκει τις πίνακα τῶν ναῶν τῆς Νάξου.

δίδομεν οὖν εἴδησιν παν|⁸τὸς ἱερατικοῦ τάγματος, μοναχικοῦ σχήματος, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, μικρῶν τε καὶ μεγάλων καὶ ἅπαξ εἰ|⁹πεῖν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν τοὺς οἰκοῦσιν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Δριμαλίας καὶ ἐν ταῖς Μέλανες |¹⁰ εἰς βάρος ἀλύτου ἀφορισμοῦ, ὅτι ἂν ἠξεύρῃ τινὰς ἀπὸ τὰ σκρίττα καὶ ὁμολογίες ὁποὺ τῶς ἄφηκεν τῶν ἄνωθεν |¹¹ λογιωτάτων πατέρων ὁ ποτὲ μακαρίτης ἐκεῖνος αὐθέντης Νικολὸς Ντεμαρῆς, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἐχαθήκασι πολλὰ με|¹²τὰ τὸν θάνατόν του, ἔτι δὲ ὅποιος ἔχει καὶ κρατεῖ ἀπὸ αὐτὰ ἢ καὶ ἐπλέρωσε μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἄνωθεν |¹³ Ντεμαρῆ εἰς τὰ χέρια τῆς ποτὲ κυρα - Τομαζίνας ἢ ἀλλονοῦ τινός, νὰ ἤθελεν τὸ ὁμολογήσει εἰς διορίαν ἡμε|¹⁴ρῶν δέκα πρῶτον ἐρχόμενον ἢ τοῦ ἐφημερίου τῆς ἐνορίας του ἢ εἰς πατέρα πνευματικὸν ἢ εἰς ἄλλον |¹⁵ πρόσωπον ἐκκλησιαστικὸν ἤθελε θελήσει· καὶ τοῦτό γε μυστικῶς νὰ ποιήσῃ διὰ νὰ τὸ εἰπῇ τῶν ἄνωθεν λο|¹⁶γιωτάτων πατέρων, νὰ πάρουν τὸ δίκαιόν τως ὡς καθὼς εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ἄνωθεν μακαριστοῦ ἐκείνου καὶ εὐεργέτου τους. |¹⁷ Ἀλλέως καὶ εἰς τὴν αὐτὴν διορίαν δὲν ἤθελαν ἐπιμεληθῇ ἂν ἴσως καὶ τὸ ἠξεύρουν νὰ τὸ ὁμολογήσουν, ὑποφέρον|¹⁸τας τὴν ἀδικίαν ἐτούτη καὶ πλεονεξίαν, ὡς ἄνωθεν ἔφημεν, εἰ μὲν ἐκκλησιαστικὸς ᾖ, ἔστω ἀργὸς καὶ ἀνάξιος |¹⁹ τῆς τοῦ Θεοῦ ἱερουργίας, εἰ δὲ κοσμικός, ἀφωρισμένος καὶ ἀσυγχώρητος ἕως οὗ ὁμολογήσῃ τὴν ἀλήθειαν, μὴ|²⁰ν ἐμπορῶντας νὰ ἔχῃ συγχώρησι οὔτε ἀπὸ τὸν πνευματικὸν οὔτε ἀπό τινα ἄλλον ἐκκλησιαστικὸν πρόσωπον, εἰμὴ παρὰ |²¹ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος, μετὰ τὴν δικαίαν καὶ πρεπουμένην ἱκανοποίησιν. Καὶ ταῦτα μὲν λέγομεν εἰς |²² ἐπήκοον πάντων καὶ τὰ ἑξῆς.

|²³ *Ἐκ τῆς σεβασμίας καὶ ἱερᾶς ἡμῶν μητροπόλεως ͵αχξα' ἔτους τοῦ σωτηρίου ἐν μηνὶ Μαΐῳ κεῃ* (= 25 Μαΐου 1661).

|²⁴ *Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σεβαστείας καὶ Παροναξίας*

|²⁵ *Ἰωσὴφ ὁ Δόξας.*

(Ὄπισθεν ἄλλῃ χειρί :)

|²⁶ *Excomunication fulminée |²⁷ par l'Archevêque Grec |²⁸ de Naxie contre ceux qui ne |²⁹ rendroient ou ne deceleroient pas |³⁰ les papiers de Mr Demari |³¹ en faveur des Pères Jésuits |³² 1641* (sic, pro 1669).

(Ἑτέρᾳ χειρί :) |³³ *1661 ἐν μηνὶ Ἰουνιου στὶς εἰκοσιτρεῖς (;) ἐδιαβάσαμε τὸν ἀφορεσμὸ καὶ ἐδιαλάλησα εἰς τὸ Κουρῖνο χωρίο |³⁴ καὶ εἰς τὲς Μέλανες ἐγὼ Γρηγόριος ἱερομόναχος καὶ ἐφημέριος τῶν Μελάνω μαρτυρῶ ὡς ἄνωθε.*

(Τρίτῃ χειρί :) |³⁵ *1661 ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ τὸν ἐδιάβασα ἐγὼ παπᾶ Μανοὴλ Πολίτης τὸν ἄνωθεν |³⁶ ἀφορισμὸν εἰς τὴν κερίαν τῶν Πρωτοθρόνων* (= Πέτρου καὶ Παύλου) *ὁποὺ ἐφημέρευγα μὲ τὸν ἅγιον Σε|³⁷βαστείας καὶ Παροναξίας κῦρ Ἰωσὴφ τὸν Δόξαν εἰς ἐπήκοον πάντων*

|³⁸ *παπᾶ Μανοηλ Πολιτις εγραψα* (sic)

† Ἰωσὴφ ἐλέῳ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκωπος σεβαστείασ πάρου τε καὶ ναξίασ καὶ παντὸς αἰγαῖου πελάγους.

† ὅλλα τὰ αμαρτίματα που να κάμη ὁ ἄν(θρωπ)ος συγνοστὰ καὶ θανάσιμα μὲ τὴν ἐπιστροφὶν μετάνιαν καὶ ἀ|²ποχὴν τοῦ κακοῦ μνέσκουσι συγχορiμένα καὶ λελιμένα· ἐξερέτος δὲ ἡ θεόμοίσι(το)ς πλεονεξία οὖτε |³ ἐν τὸ νὴν οὖτε ἐν τὸ ⟨μέλλοντι⟩ αἰῶνι ἔχει σῦγχόρισιν ἂν δὲν ἐπὶστραφῆ τὸ ἀδίκος παρμένω ἀπὸ τὸν ἄνθροπον εκήνον |⁴ καὶ οὖτε ἀρχιερεὺς ἤ πν(ευματ)ὶκὸς ἢ τινὰ ἄλον πρόσοπον ἐκλισιαστικὸν δύνατε συγχορίσε ταῦτην τὴν |⁵ ἀδικείαν ἢ μάλον ἡπὶν θανὰσιμον ἁμαρτίαν. τοῦτου χάριν καὶ ἡ ἡμετέρα ταπεινότης εἰς αναζίτη|⁶σην τὸν λογιοτάτον καὶ εναρέτον ἀνδρῶν π(ατέ)ρων καὶ διδασκάλον ἰησουιτῶν τῆς σεβασμίας μονῆς καὶ καπέλας |⁷ τῆς δεσπινης ἡμῶν Θ(εοτό)κου ἐν τῶ ἄστει τῆς περιφίμου ταύτης πόλεος ναξίας. δίδομεν οὖν ἤδισιν παν|⁸τὸς ἱερατικοῦ τάγματος μοναχικοῦ σχύματος ἀρχόντον καὶ ἀρχομένον μηκρόν τε καὶ μεγάλον καὶ ἅπαξ ἡ|⁹πὴν ἀνδρῶν τε καὶ γυνεκῶν τοῦς ἠκούσιν ἐν τη πόλλ(ει) ταύτη ἐν τῇ περιοχῇ τῆς δριμαλίας καὶ ἐν ταῖς μέλανες |¹⁰ εἰς βάρος αλίτου αφορισμοῦ ὅτει ανιξεύρι τηνὰς ἀπὸ τὰ σκρίτα καὶ ὁμολογίαις ὁποῦ τὸς ἄφηκεν τῶν ἄνοθεν |¹¹ λογιωτάτον π(ατέ)ρων ὁ ποτὲ μακαρίτης ἐκήνος αὐθέντης νικολὸς ντεμαρὶς ἀπὸ τὰ οπία ἐχαθίκασι πολλὰ με|¹²τὰ τον θάνατόν του ἔτει δὲ ὅπιος ἔχει καὶ κρατῆ ἀπὸ αυτὰ ἢ καὶ ἐπλέροσε μετα τὸν θάνατον τοῦ ανοθεν· |¹³ ντὲ μαρὴ εἰς τα χαῖρια τῆς ποτὲ κηρατομαζήνας ἢ αλονοῦ τηνός νὰ ἤθελεν τὸ ὁμολογίσοι εἰς διὸρίαν ἡμε|¹⁴ρῶν δέκα πρὸτον ερχομένον ἢ τοῦ ἐφημερίου τῆς ἐνορίας του ἢ εἰς π(ατέ)ρα πν(ευμα)τηκῶν ἢ εἰς ἄλον |¹⁵ πρόσοπον ἐκλισιαστικῶν ἤθελε θελίσοι· καὶ τοῦτωγε μηστικῶς νὰ ποιήσει διὰ να το ἠπῆ τῶν ανοθ(εν) λο|¹⁶γιωτάτων π(ατέ)ρων, νὰ πάρουν τὸ δικεόν τος οι καθος εἶναι ἡ γνόμη τοῦ ανοθεν μακαριτοῦ εκήνου καὶ ἐβεργέτου τους |¹⁷ ἀλέος καὶ εἰς την αὐτὴν διορίαν δενίθελαν ἐπιμελιθῆ ανισῶς καὶ το ἠξεύρουν νατὸ ὁμολογίσουν, ἠποφέρον|¹⁸τας τὴν ἀδικίαν ἐτούτη καὶ πλεονεξίαν ὸς ανοθεν ἔφιμεν· ἡ μὲν εκλισιαστικῶς εἶ ἔστω αργὸς καὶ ἀνάξιος |¹⁹ τῆς τοῦ Θ(εο)ῦ ἱερουργίας ἡ δὲ κοσμηκὸς ἀφορισμένος καὶ ἀσυγχόριτος ἕος οὗ ομολογίσοι τὴν αλίθιαν μη|²⁰νιμπορώντας νὰ ἔχει συγχόρισι οὖτε ἀπὸ πν(ευματι)κὸν οὖτε ἀπὸ τηνὰ ἄλον ἐκλισιαστικῶν πρόσοπον ἡμῆ παρα |²¹ τῆς ἡμῶν ταπεινότητος μετὰ τὴν δικέαν καὶ πρεπουμένην ἠκανοπίησην καὶ ταῦτα μὲν λέγομεν εἰς |²² ἐπίκοον πάντον καὶ τὰ ἐξῆς ~

|²³ Ἐκ τῆς σεβασμίας καὶ ἱερὰς ἡμῶν μ(ητ)ροπόλεος ∸ ⟦ε̃⟧ ͵αχξα῾ ἔτους του σοτιρίου ἐν μηνὶ μαΐω κε̅η̅ (= 25 Μαΐου 1661).

|²⁴ Ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης Σεβαστείας καὶ ΠαροΝαξίας |²⁵ Ἰωσὴφ ὁ Δόξας

("Ὄπισθεν ἄλλῃ χειρί:)

|²⁶ Excomunication fulminée |²⁷ par l'Archeveque Grec de |²⁸ Naxie

contre ceux qui ne |²⁹ rendroient ou ne deceleroient pas |³⁰ les papiers de Mr Demari |³¹ en faveur des Peres Jesuites |³² 1641 (sic).

(Ἑτέρᾳ χειρί:)

|³³ 1661 ἐν μυνὶ ἰων(ί)ου ϛῆς εἰκοσητρὶς (;) *εδιαβάσαμαι των αφωρέσμο και εδιαλλαλλισα ιστω κουρινω χοριω |³⁴ καὶ ὓς τες μελανες | εγω Γρίγωριος ιερομώναχος καὶ εφιμεριος τῶν μελανω μάρτηρο ως ανωθε.*

(Τρίτῃ χειρί:)

|³⁵ 1661 Εν μινι ιουνιο τον εδιαβασα εγο παπα μανοηλ πολιτισ τον ανοθεν |³⁶ αφορισμον ιστηνκαιριαν τον προτοθρονον οπου εφιμερευγα μαι τὸν αγιον σε|³⁷βαστίας και παροναξίας κυρ ιοσιφ τον δοξαν ις επικοον παντον |³⁸ ~ παπᾶ μανοηλ πολιτις εγραψα ~

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

ἀναζήτησις = αἴτησις.
αὐθέντης (nobile) = εὐγενής, κύριος.
Δριμαλία, ἡ = χωρίον Νάξου.
ἐφημερεύγω = ἐφημερεύω.
καππέλλα, ἡ (cappella ἰταλ.) = τὸ παρεκκλήσιον.
Κουρῖνο, τὸ = χωρίον Νάξου.
Μέλανες, οἱ = χωρίον Νάξου.
μνέσκω = μένω.
Ναξία (καὶ Ἀξία, -ιά), ἡ = ἡ Νάξος.
ὁμολογία, ἡ = ἔγγραφον δικαιοπρακτικόν.
σκρίττα, τὰ (scritta ἰταλ.) = ἔγγραφα.
χέρια (εἰς τὰ —) = εἰς τὰς χεῖρας, εἰς φύλαξιν.

3

Ὁ Ἰωσὴφ Δόξας κατὰ τὸ 1662/1663 ἐν Ζακύνθῳ εἰς τὰ συμβόλαια τοῦ ἀδελφάτου τοῦ ναοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Θεολόγου [1]

Ὁ ναὸς (μὴ σωζόμενος ἤδη τὸ 1936 [2]) τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ζακύνθῳ ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Μακρῆ, ἥτις τὸν παρεχώρησε τὴν 27 Νοεμβρίου 1662 εἰς τὸν συγγενῆ αὐτῆς Γεώργιον Μακρηνικόλαν, υἱὸν Μάρκου, ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ ἀνακαινίσῃ αὐτὸν καὶ σχηματίσῃ «ἀδελφᾶτον». Οὗτος τὴν 7ην Δεκεμβρίου 1662 συνεκάλεσεν 85 εὐγενεῖς, ἄρχοντας κ.ἄ. Ζακυνθίους, ἐπὶ παρουσίᾳ «καὶ τοῦ ἐν Ζακύνθῳ παρεπιδημοῦντος τότε μητροπολίτου Σεβαστείας Ἰωσὴφ τοῦ Δόξα», πρὸς σύστασιν ἀδελφάτου [3]. Συντελεσθείσης τῆς ἀνακαινίσεως, τὴν 8ην Μαΐου 1663 τοὺς συνεκάλεσε πάλιν,

1. Ἵδρυσις Ἀδελφάτου ἐν Ζακύνθῳ ὑπὸ Λ. Χ. Ζ ώ η, περ. «Μεσαιωνικὰ Γράμματα» 3, 1936, σσ. 13 - 26.

2. Ὁ Ν τ ῖ ν ο ς Κ ο ν ό μ ο ς, Ἐκκλ. καὶ μοναστ., σ. 70, δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐν σημ. 1 μελέτην τοῦ Ζώη, παρέχει ὅμως πληροφορίας περὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ ναοῦ εἰς ἀποθήκην ὑπὸ τῶν Ἄγγλων τὸ 1841.

3. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 14.

παρόντος καὶ τότε τοῦ μητροπολίτου Δόξα, παρέδωκε τὸν ναόν, ὑπέγραψαν
τὸ συμφωνητικόν [1]. «Καὶ διὰ καλλιοτέραν αὔξησιν καὶ παντοτεινὴν στερέωσιν
τῆς αὐτῆς θεαρέστου συνοδείας καὶ θεϊκῆς ἀδελφότητος, ἐπαρακάλεσα ταπει-
νῷ τῷ τρόπῳ καὶ ἐδεήθηκα ἱκετικῶς τὸν πανιερώτατον καὶ σοφώτατον αὐ-
θέντη(ν) καὶ Δεσπότην μητροπολίτην Σεβαστείας, ὑπέρτιμον καὶ ἔξαρχον
πάσης 'Αρμενίας κύριον 'Ιωσὴφ τὸν Δόξαν, ὅπου κατὰ τύχην ἔλαχεν εἰς τὸ
παρόν[[τα]] Κάστρο [2], ὅτι νὰ ἤθελεν εὐχαριστηθῆ, διὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ
γνησίου ἀρχιερέως ὁ ὁποῖος ἕως τὴν σήμερον δὲν εἶναι χειροτονισμένος [3] — νὰ
εὐχηθῆ ὥσπερ ἀρχιερεὺς καὶ σφραγίσῃ μὲ τὴν ἀξίαν του ὑπογραφὴ(ν) τὴν πα-
ροῦσαν ἀδελφότητα διὰ παντοτεινὴν αὐτῆς αὔξησιν καὶ στερέωσιν, ἀμήν» [4].
Τὸ ἀκολουθοῦν αὐτόγραφον κείμενον τοῦ Δόξα διωρθώθη εἰς δεκάδα περιπτώ-
σεων ἀπὸ ἀσημάντους ἀνορθογραφίας.

ΕΠΙΚΥΡΩΣΙΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΑΔΕΛΦΑΤΟΥ ἱεροῦ ναοῦ 'Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ζακύνθῳ (8 Μαΐου 1663), συσταθέντος ὑπὸ Γεωργίου Μακρῆ - Νικόλα τοῦ Μάρκου, ὑπὸ 'Ιωσὴφ Δόξα μητροπολίτου Σεβαστείας

*'Η ταπεινότης ἡμῶν ἐντυγχάνει γε οὖσα ἐν τῷ περιφήμῳ ἄστει τῆς
θεοφρουρήτου ταύτης πόλεως καὶ νήσου Ζακύνθου, καὶ δυσωπηθεῖσα παρὰ
τῶν ἄνω γεγραμμένων ἐντιμοτάτων ἀδελφῶν τοῦ θείου τούτου καὶ σεβασμίου
ναοῦ τοῦ ἁγίου ἐνδόξου καὶ πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ, ἐπι-
στηθίου φίλου, παρθένου καὶ ἠγαπημένου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου σφραγῖσαι
καὶ τυπῶσαι ταύτην τὴν ἀξιοπρεπεστάτην καὶ θεάρεστον ἀδελφότητα, χάριν
τῆς αὐτῶν εὐσεβεστάτης καὶ εὐλαβητικῆς ζητήσεως. Διὰ τῆς χάριτος τῆς
ὑπερβολικῆς καὶ ὑψηλοτάτης ταύτης ἀξίας τῆς ἀρχιερωσύνης, τῆς ἡμῖν δο-
θείσης παρὰ τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος, ἡμεῖς, εἴπερ ἀνά-
ξιοι ὄντες, εὐχόμεθα, εὐλογοῦμεν καὶ ἁγιάζομεν τὴν παροῦσαν ἀδελφότητα
τοῦ θείου τούτου ναοῦ, δεόμεθα δὲ καὶ ἀντιβολοῦμεν τὸν Κύριον ἡμῶν 'Ιη-
σοῦν Χριστόν, τὸν πρῶτον καὶ μέγαν ἀρχιερέα ἡμῶν, καὶ τὸν ἠγαπημένον
αὐτοῦ θεῖον ἀπόστολον καὶ εὐαγγελιστὴν 'Ιωάννην τοῦ σκέπειν καὶ διαφυ-
λάττειν ταύτην ὑγιαίνουσαν καὶ εὐδαιμονοῦσαν εἰς τοὺς ἀπεράντους αἰῶνας
ἐν ὁμονοίᾳ καὶ εἰρήνῃ, εἰς αὔξησίν τε προσέτι καὶ ἀνακαινισμὸν τῆς ἐντιμο-
τάτης ταύτης κοινωνίας, εἰς μνημόσυνον αἰώνιον αὐτῆς. Πρὸς κύρωσιν δὲ*

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 19 - 25.

2. Τῆς Ζακύνθου.

3. Δὲν προσεκλήθη ἐν τούτοις ὁ πρωτοπαπᾶς Ζακύνθου. Ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Ζακύνθου (καὶ Κεφαλληνίας) ἥδρευεν ἐν Κεφαλληνίᾳ, ὁ δὲ λατῖνος Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας ἐν Ζακύνθῳ.

4. Ἔνθ' ἀνωτ.

καὶ ἀσφάλειαν τῆς παρούσης ταύτης θεοφυλάκτου ἀδελφότητος, ὑπογράφομεν ἰδίᾳ χειρί.

'Η δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ ἡ εὐχὴ καὶ εὐλογία τῆς ἡμῶν ταπεινότητος εἴη μετ' αὐτῆς.

Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σεβαστείας, ὑπέρτιμος καὶ ἔξαρχος πάσης 'Αρμενίας

'Ιωσὴφ ὁ Δόξας

4

Ἡ παραχώρησις εἰς τὸν 'Ιωσὴφ Δόξαν τῆς μονῆς Σισσίων ἐν Κεφαλληνίᾳ (1664)

Ὁ προβλεπτὴς τῆς 'Ενετίας ἐν Κεφαλληνίᾳ Cristoforo Gabriele, λαβὼν τὰ δουκικὰ διατάγματα δι' ὧν παρεχωρεῖτο ὑπὸ τῆς 'Ενετικῆς αὐθεντίας ἡ μονὴ Σισσίων [1] εἰς τὸν 'Ιωσὴφ Δόξαν, διά τε τὴν ἀρετήν του καὶ τὰς πρὸς τὴν πολιτείαν πολεμικὰς ὑπηρεσίας του, ἐκδίδει εἰς κοινὴν βαρβαρόλεκτον τὸ κάτωθι ἔγγραφον. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐξ αὐτοῦ πληροφορία περὶ τῆς ὀκταετοῦς διαρκείας τῆς ὑπηρεσίας τοῦ 'Ι. Δόξα καὶ ὁ προσδιορισμὸς αὐτῆς εἰς τὸν στόλον, τὴν Κρήτην καὶ τὰς νήσους τοῦ 'Αρχιπελάγους (προφανῶς ἐδῶ τὰς Κυκλάδας), ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ὁ ἀρχιερεὺς ὑπηρέτησε καὶ ἐπὶ τῆς ξηρᾶς καὶ ἐπὶ τοῦ στόλου. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο ἂς μὴ διαφεύγῃ, ὅτι τὰ πληρώματα ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὀρθόδοξα [2] καὶ ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἀρχιερέως καθίστατο ἐνισχυτικὴ αὐτῶν τε καὶ τῶν κατοίκων τῶν Νήσων.

1. Βλέπε πρόσθεν σ. 6 καὶ σημ. 1. Τὸν Τσιτσέλην διέφυγεν ἡ «Διήγησις ἐμοῦ Ἱεροθέου 'Αββατίου τοῦ ἐκ Κεφαλληνίας, περὶ τοῦ μεγάλου σεισμοῦ τοῦ ἐν τῇ Κεφαλληνίᾳ νήσῳ γενομένου τῷ ͵αχλϛ' (1630) σεπτεμβρίου λ', ἡμέρᾳ Παρασκευῇ, ὥρᾳ τοῦ δείπνου» ἡ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τοῦ É. Legrand, Bibliothèque Grecque vulgaire I, Paris 1880, σσ. 331 - 338, συνταχθεῖσα «ἐν Λουγδούνῳ τῶν Βαταβῶν» τῷ 1648, μαρτίου 1 κατὰ τὸ παλαιόν. Ὁ 'Αββάτιος οὗτος (περὶ οὗ ὁ Legrand, αὐτόθι, σσ. XXXI - XXXIII) εἶχεν ἐνδυθῆ τὸ ράσον εἰς τὰ Σίσσια, παραχωρηθείσης αὐτῷ, ὀρθοδόξῳ ὄντι, τῆς μονῆς ἐφ ὅρου ζωῆς ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς γερουσίας τὴν 16 Μαρτίου 1636, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ αὐθέντου 'Ιωάννου Τζιμάρα, ὁ ὁποῖος ἦτο ὁ προηγούμενος κάτοχος. Ἡ μονὴ ἔπαθε κατὰ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1636, ἐν δὲ τῇ διηγήσει του ὁ 'Αββάτιος παρέχει πολλὰς πληροφορίας καὶ περὶ ἄλλων ἱερῶν καθιδρυμάτων τῆς Κεφαλληνίας (ὡς τοῦ 'Αγ. Γερασίμου) καὶ Ζακύνθου. Ἐκ τῆς διηγήσεως φαίνεται ὅτι τὰ Σίσσια ἦσαν ὑπὸ τοὺς ὀρθοδόξους πολλῷ πρότερον ἢ ὅσον ὑπελόγιζεν ὁ Τσιτσέλης, καταγράφων τοὺς ἡγουμένους των μόνον ἀπὸ τοῦ 1677.

2. 'Ορθόδοξοι ἦσαν ἑκατέρωθεν ἐν πολλοῖς καὶ τὰ πληρώματα τῶν στόλων κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς Ναυπάκτου (1571), ἀλλὰ καὶ τοῦ τουρκοαιγυπτιακοῦ στόλου κατὰ τὴν τοῦ Ναυαρίνου (1827). Οἱ Ἕλληνες ἐπλήρωναν μὲ τὸ αἷμα των καὶ τὰς ἀτυχίας τῶν δυναστῶν των!

Ἡμεῖς Χριστόφορος Γαμπριέλης (Cristoforo Gabrieli) προβλεπτὴς Κεφαλληνίας [1]

...ὥστε ὁποὺ ρεστάρει εἰς τὴν ἐξουσίαν μας νὰ κοντσεδέρωμε τὸ αὐτὸ μπενεφίτσιο...

Παίρνοντας εἰς τὰς χεῖρας μας τὲς ντουκάλες 28 Ἰουνίου ἀπερασμένου (= 1663), *ὁποὺ ὀμπλιγάρουνε τοὺς ραπρεζεντάντηδες ἐτούτου τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν προαίρεσι καὶ ἰνπένιο τοῦ εὐλαβεστάτου ἐπισκόπου Ἰωσήφη Δόξα, ὁποὺ ἐπρόσδραμε | αὐτὸς ἕως χρό-*
σ. 55 *ἀρχιεπίσκοπος τιτολᾶτος τῆς Σεμπαστίας, ὁποὺ ἐπρόσδραμε | αὐτὸς ἕως χρό- νους ὀκτὼ εἰς τὴν ἀρμάδα, Κρήτη καὶ νησιὰ τοῦ Ἀρτσιπέλαγου, μὲ τὸ νὰ ἀμπαντονάρῃ μὲ ὀρδινιὲς ἀφεντικὲς τὴν δούλεψι τῆς ἐκκλησίας* (= ναοῦ), *ὁποὺ ἦτον τὸ σοστενιμέντο του καὶ ἐμπιεγκαρίστηκε εἰς τὴν εὐλάβεια τοῦ θείου ναοῦ καὶ διὰ νὰ σώσῃ τὸν λαὸν τῶν Ρωμαίων καὶ σούδιτων ἀπὸ τὸν Τοῦρκο μὲ ἐκεῖνα τὰ βαντάγια ὁποὺ εἶναι εἰς τὲς αὐτὲς δουκάλες. Βλέποντάς τον τώρα πρίβονε ἀπὸ ἰμπιέγο... καὶ διὰ τὴν ἀρετὴ... διὰ τοῦτο εἰς ἀνταμοιβὴ τῆς ἐλιμπερατσιὸς τοῦ ἐξοχωτάτου Σενάτου καὶ διὰ ρικονοσιμέντο τῆς δουλεψής του, ἐρισολβάραμε νὰ τὸν ἐκλέξουμε.... εἰς τὴ ζωή του διὰ ρεττόρο καὶ κυβερνήτη τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ μπενεφίτζιο τοῦ αὐτοῦ ἁγιωτάτου Ἰωσὴφ Δόξα μὲ τὴν κορινσποσιὸν τῆς ἰντράδας καὶ διάφορα τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας τῆς ἀειπαρθένου* ⟨Παναγίας⟩ *τῶν Σισίων....*

Κεφαλληνία 26 Ὀχτωβρίου 1664 ἔ⟨τος⟩ ἑ⟨νετικὸν⟩

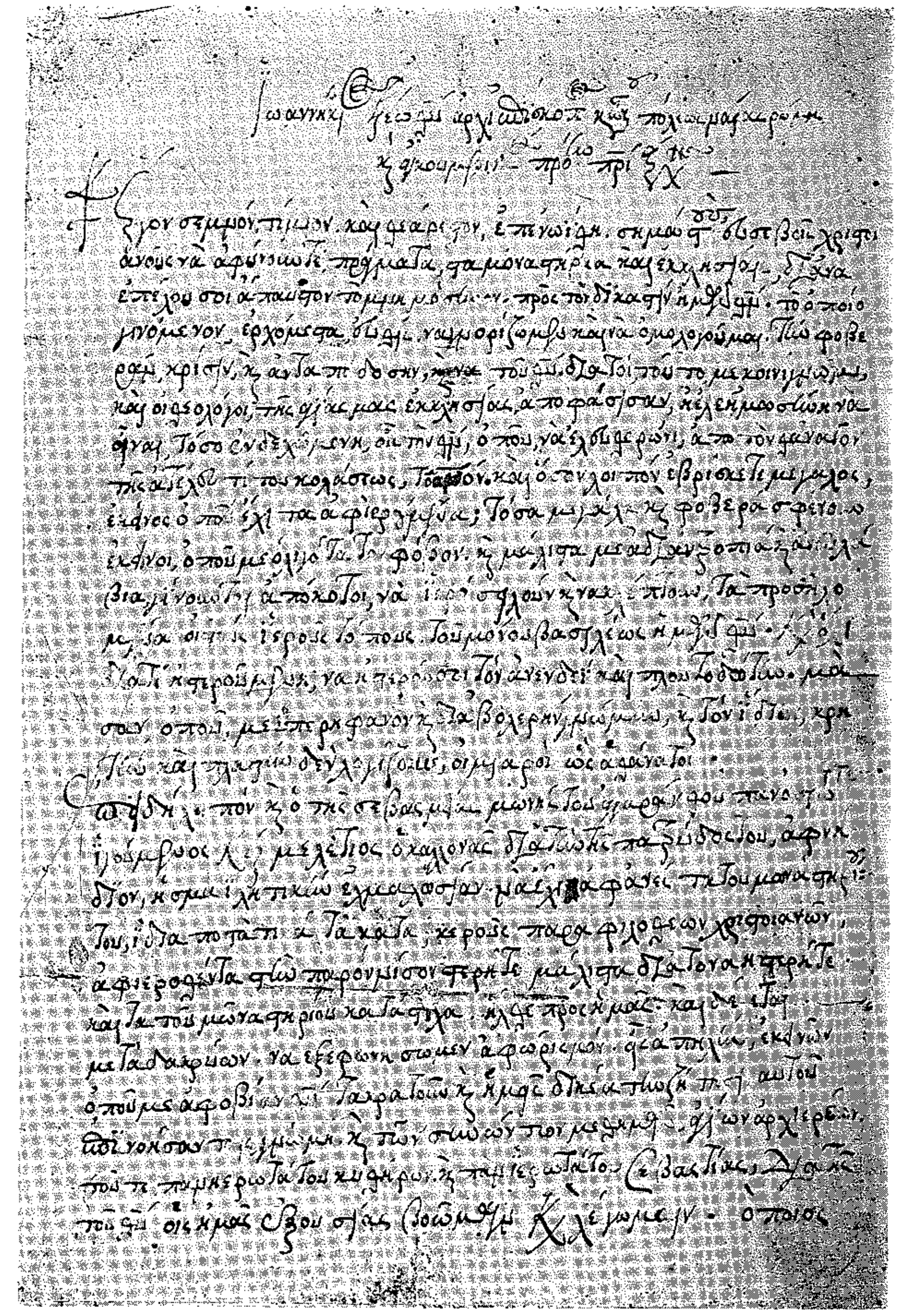
Χριστόφορος Γαπριέλης

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

Ἀμπαντονάρω = abbandonare, καταλίπω.
ἀπερασμένος = παρελθών.
ἀρμάδα, ἡ = armata, ὁ στόλος.
Ἀρτσιπέλαγο = Arcipelago, Ἀρχιπέλαγος, Αἰγαῖον.
ἀφεντικὸς = κρατικός, τῆς Ἑνετικῆς αὐθεντείας.
βαντάγιο, τὸ = vantaggio, προνόμιον.
ἐκκλησία, ἡ = ὁ ναός.
ἐλιμπερανσιόν(ε) = deliberazione, ἀπόφασις.
ἐρισολβάραμε (risolvare) = ἀπεφασίσαμεν.
ἰνπένιο = inpegnio, ὑποχρέωσις.
ἰνπιέγο = impiego, ὑποχρέωσις.
ἰντράδα, ἡ = intrata, ἔσοδον.
κοντσεδέρω = concedere, παραχωρῶ.
κορινσπονσιὸν = corrinsponsion(e), ἀνταπόκρισις.
μπενεφίτζιο = benefizio, εὐεργέτημα προνόμιον.
ντουκάλε, ἡ = ducale, δουκικὸν ἔγγραφον.
ὀμπλιγάρω = obbligare, ὑποχρεώνω.
ὀρδινιά, ἡ = ordine, διαταγή.
πρίβος, ὁ = privo, ἐστερημένος.

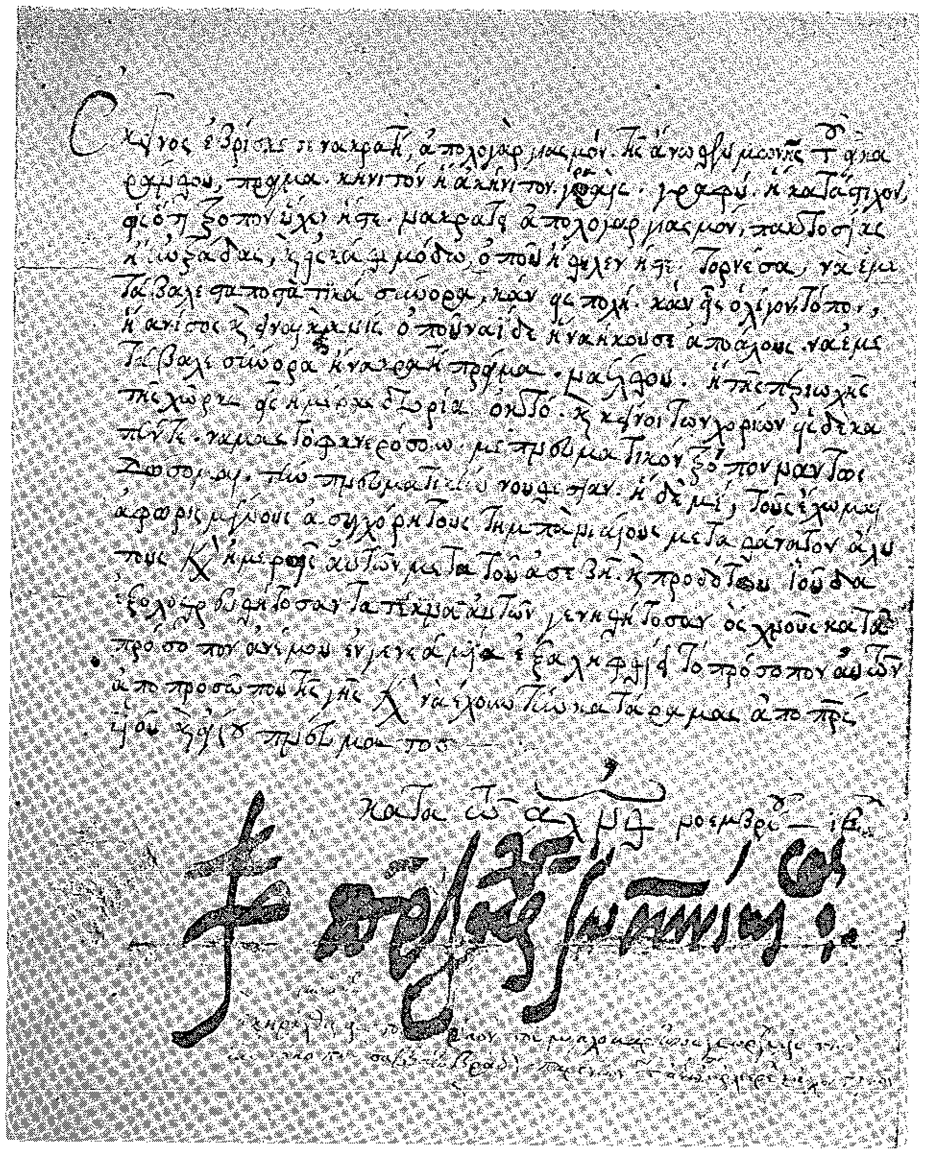
1. Τὸ ἔγγραφον ἐδημοσίευσεν ὁ Λ. Χ. Ζώης τὸ πρῶτον ἐν τῷ περ. «Πανδαισία» τῆς Βάρνης Β΄, 1899. Ἐκεῖθεν προφανῶς ἀνεδημοσίευσεν ὁ Μαρῖνος Σιγοῦρος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 302, μετὰ λεξιλογίου ἑρμηνεύοντος τὰς ἰταλικὰς λέξεις (χωρὶς νὰ ἀναφέρῃ τὴν πρώτην δημοσίευσιν), εἶτα δὲ περικεκομμένον ὑπὸ τοῦ Λ. Χ. Ζώη, ΕΦ 8, 1911, σσ. 55 - 56. Μεταγράφεται ὀρθογραφικῶς.

27 - 5 - 1976

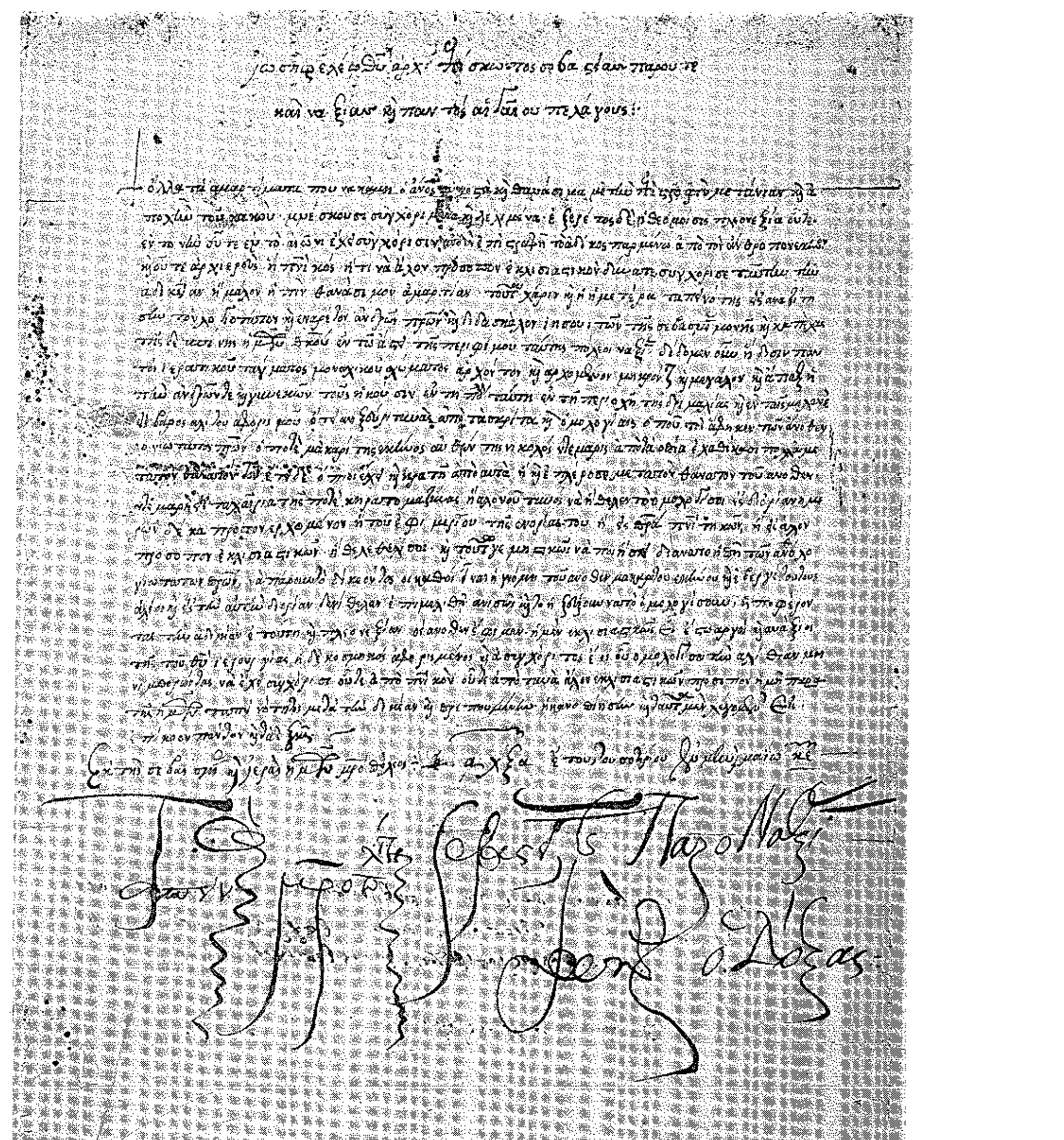
Ἔγγραφον Ἰωαννικίου Β΄ ὑπὲρ τῆς μονῆς Ἀγκαράθου ἐν Κυθήροις, 1659 (βλ. σσ. 37 - 40, ἔγγρ. 1).

Β΄

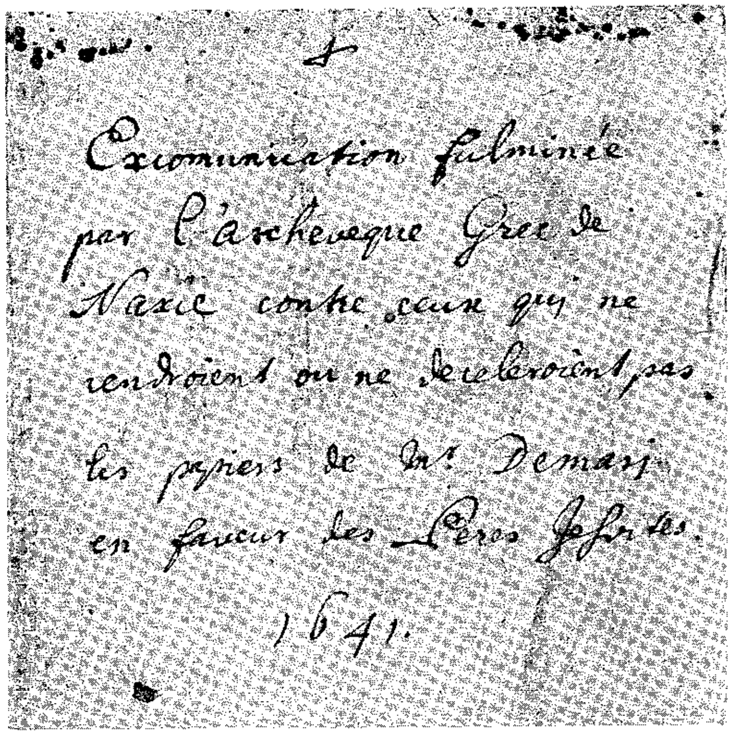
Ὀπισθία ὄψις τοῦ προηγουμένου.

Γ΄

Ἐγκύκλιος Ἰωσὴφ Δόξα (βλ. σσ. 41 - 45, ἔγγρ. 2).

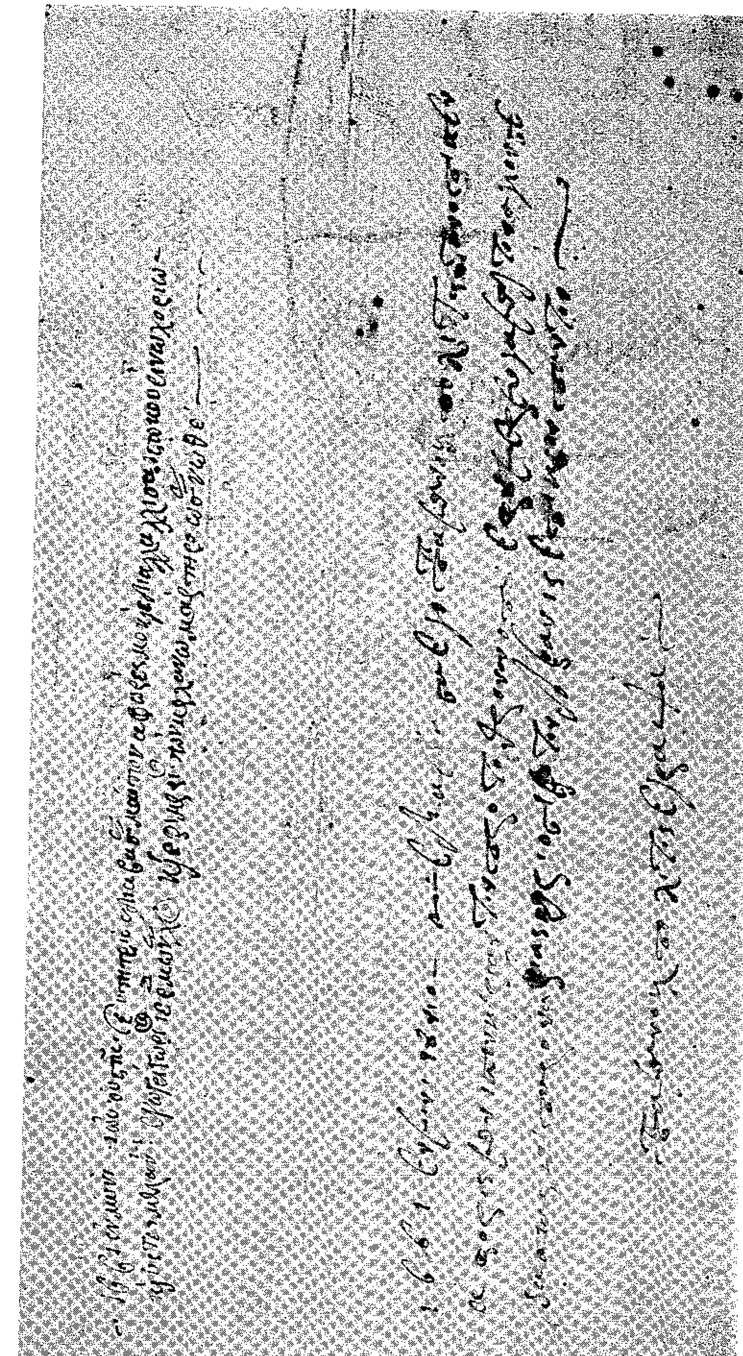
Δ′

Excommunication fulminée
par l'archeveque Grec de
Naxie contre ceux qui ne
rendroient ou ne deceleroient pas
les papiers de Mr Demarj
en faveur des Peres Jesuites.
1641.

Σημείωμα ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῆς Ἐγκυκλίου Ἰωσὴφ Δόξα.

Ε′

Ἕτερα σημειώματα ἐπὶ τῆς ὀπισθίας ὄψεως τῆς Ἐγκυκλίου Ἰωσὴφ Δόξα.

προβλεπτής = provveditore.
ραπρεζεντάντες = rappresentante, ἀντιπρόσωπος.
ρεστάρω = restare, μένω
ρεττόρος, rettore, προϊστάμενος (ναοῦ).
ρικονοσιμέντο = riconoscimento, ἀναγνώρισις.
Ρωμαῖοι, οἱ = Ἑλληνορθόδοξοι.
Σενᾶτο, τὸ = Senato (di Venezia), Σύγκλητος.
συστενιμέντο, τὸ = sostenimento, πόρος ζωῆς.
σούδιτος, ὁ = sudito, ὑπήκοος.
τιτουλᾶτος, ὁ = titolato, τιτουλάριος (ἐπίσκοπος).

5

Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου εἰς τὸν Ἰωσὴφ Δόξαν (1666 - 1667)

Τοῦ ἐπιγράμματος ἐδόθη ἤδη ἀνωτέρω σσ. 32 - 34 περίληψις καὶ ἐπεσημάνθησαν αἱ ἐξ αὐτοῦ πληροφορίαι περὶ τῆς λογιότητος, τῆς δράσεως, τῆς πολεμικῆς ὑπηρεσίας καὶ τῆς συνεργασίας πρὸς τὸν στόλαρχον Fr. Morosini τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα. Ταῦτα εἴτε ἦσαν γενικώτερον γνωστὰ ἐν Ζακύνθῳ, εἴτε τὰ ἐπληροφορήθη ὁ ἐπιγραμματοποιὸς ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἐγκωμιαζομένου. Διὰ νὰ ἐκφράζεται πάντως οὕτως ὁ Γόρδιος, ὁ ὁποῖος ἦτο ὀρθόδοξος, σημαίνει ὅτι ὀρθόδοξον ἀρχιερέα ἐπαινεῖ. Σημαντικωτέρα εἶναι ἡ πληροφορία, ρητή, τῶν στ. 15 - 16, καθ' ἣν ὁ Fr. Morozini ἔδωκεν εἰς τὸν Δόξαν τὸν θρόνον τῆς Σεβαστείας, Ἀρμενίας τε πάσης (ἐνῷ πρόκειται περὶ τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας). Δεδομένου δ' ὅτι στόλαρχος οὔτε ἐκλέγει οὔτε χειροτονεῖ ἀρχιερέα, αἱ ἐνέργειαι αὗται (ἂν δὲν ἐγένοντο ἐν Ἀχρίδι ἢ τῷ κλίματι αὐτῆς), θὰ συνετελέσθησαν ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Ἰωαννικίου Β', κάπου εἰς τὸ Αἰγαῖον. Ταῦτα πάντα ὑπὸ τὴν αἵρεσιν ὅτι οἱ στίχοι τοῦ Γορδίου δὲν εἶναι σχῆμα λόγου. Εἰς τὴν τελευταίαν περίπτωσιν εἰκάζω ὅτι ὁ Ἰωσὴφ Σεβαστείας ἐχρησιμοποιήθη μετὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Μάνης, τοῦ γέροντος Ἰωαννικίου Β' ἀποσυρθέντος καὶ ἐγκαταβιώσαντος ἀσφαλῶς εἰς τὰ ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν Κύθηρα. Ἐκ τοῦ ἐπιγράμματος συνάγεται ἀναμφιβόλως ὅτι ὁ Δόξας ἦτο νέος ὅτε τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθη ὡς κήρυξ εἰς Κρήτην, Κυκλάδας, Αἰγαῖον. Πιθανῶς δὲ ὁ Morosini, λαβὼν συγκατάθεσιν τῆς Ἑνετικῆς Συγκλήτου, ὅπερ ἦτο ἀναγκαῖον διὰ τὴν ὕπαρξιν ἐν ἐνεργείᾳ ἀρχιερέως ὀρθοδόξου εἰς ἐνετοκρατούμενον χῶρον, τὸ μὲν διέταξε τὴν ἐκλογήν του, τὸ δὲ ἀνέθηκεν αὐτῷ προεδρικῶς τὴν διαποίμανσιν τῆς μητροπόλεως Παροναξίας. Ἂν οὕτως ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, τὸ ἐπίγραμμα ἐγράφη — καθὼς ἀνέπτυξα καὶ προηγουμένως — οὐχὶ πρὸ τοῦ 1666, ὅτε ὁ Francesco Morosini ἐπανῆλθεν εἰς τὸ Ἰόνιον καὶ τὸ Αἰγαῖον ὡς στόλαρχος τῆς Ἑνετίας. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι οὗτος διεχειρίσθη τὴν ἐξουσίαν εἰς τὸν ἐκπνέοντα Χάνδακα (μέχρι τοῦ θέρους τοῦ 1669, ὅτε παρέδωκεν αὐτὸν εἰς τοὺς Τούρκους, δι' ἣν ἀποτυχίαν καὶ πάλιν ἐξέπεσε καὶ ἐδιώχθη). «*...ἀρχῆς λαμπροτάτης δοξασθεὶς λαμπροτέρως*», κατὰ τὸν στίχον 18: ἀφοῦ δὲν ἠδύνατο πλέον ἐκ τοῦ Ἰονίου νὰ διοικήσῃ τὴν ποτὲ διαλάμψασαν ἐπισκοπὴν Σεβα-

στείας (Σιβὰζ τῆς Μικρᾶς Ἀρμενίας) ἢ νὰ παραμείνῃ εἰς τὸν ταρασσόμενον χῶρον τοῦ Αἰγαίου, ὁ Ἰωσὴφ Δόξας συνέχισε τὸ ἐκκλησιαστικόν του στάδιον ὡς ἡγούμενος ἑπτανησιακῶν μονῶν. Ἂν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἡ τῶν Σισσίων μονὴ ἐν Κεφαλληνίᾳ ὑπηρέτει ἀμφότερα τὰ δόγματα, τότε ὁ Ἰωσὴφ ἐξηκολούθησε τὴν ἐν Νάξῳ πολιτείαν του ἔναντι τῶν ἐκεῖ Καπουκκίνων καὶ Ἰησουϊτῶν. Εἰς τὴν Ἑνετίαν συνέφερε πάντοτε νὰ μὴ διαταράττεται ἡ τάξις λόγῳ δογματικῶν ἐρίδων, διὸ καὶ ἐπροστάτευε τοὺς ὀρθοδόξους τόσον ὅσον νὰ μὴ εἶναι πολιτικῶς ὑποχείριοι τοῦ πάπα. Πῶς δὲ συνδέεται τὸ ἐπίγραμμα μὲ τὴν δευτέραν δρᾶσιν τοῦ Ἰ. Δόξα εἰς Ἀρχιπέλαγος (1666/1667) διεπραγματεύθην ἀνωτέρω.

Ἀναστασίου Γορδίου

Ἐπίγραμμα

Εἰς τὸν σοφώτατον καὶ λογιώτατον μητροπολίτην Σεβαστείας, ὑπέρτιμον καὶ ἔξαρχον πάσης Ἀρμενίας κύριον κύριον Ἰωσὴφ Δόξαν τὸν ἐκ Ζακύνθου [1]

Ἡλικίην ἅπασαν διὰ σεμνῶν ἤλυθες ἔργων
ταῦτ' ἄρα καὶ δόξης ἔσχες ἐπωνυμίαν.
Ἐκ προγόνων ἀρετὴν γὰρ κτήσαο, Δόξα Ἰωσήφ,
δόξαν ἔχων ἐπὶ γῆς εἴκελον οὐρανίης·
5 *ἀνδρῶν δή σε σοφῶν κύκλος σὴν ὃς κατὰ μοῖραν*
θαύμασεν εὐεπίης ἢ ῥέεν μέλι,
σοῦ, μάκαρ, ἐκ στόματος τέρπουσα θεόφρονα λαόν,
ῥητορικῆς ἱερῆς πουλυμαθημοσύνῃ.
Κρήτη σῶν λογιων μετὰ πάτρην δέκτο τὰ ῥεῖθρα
10 *καὶ νήσων Κυκλάδων δῆμοι, ἠδὲ Σποράδων.*
Τοὔνεκα καὶ Φραγκῖσκος ὁ Μορζὴν ἡμίθεος φὼς
ἐξ ἔτι σ' ὁπλοτέρης [2] *ἡλικίης φίλεε,*
καί ποθ' ὅτε εἰς Κρήτην ἐπ' Ἀγαρηνοὺς στόλον ἦγεν
σεῖο δίχα γνώμης οὐδὲν ἔπραττεν ὅλως,
15 *τόφρ' ἔτι σοι καὶ κλεινὸν ἔχειν θρόνον ἀρχιερήων*
δῶκε Σεβαστείας, Ἀρμενίας τε πάσης.
Νῦν δ' αὖ σ' ἡνίκ' ἀνέδραμεν ἀκροτάτην ἐπὶ ἕδραν
ἀρχῆς λαμπροτάτης δόξασε λαμπροτέρως.
Οὕτω γὰρ μετέπειτ' ἀρετὴ τιμάει τιμάοντας
20 *πολλῶν ἐκ καμάτων μνῆστιν ἔχουσα τιμῶν.*

1. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτου, Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου ἐπιγράμματα, περ. «Θεολογία» 11, 1933, σσ. 320 - 321.

2. *Ἐξέτισ' ὁπλοτέρης* editor διώρθωσα *ἐξ ἔτι σ⟨ε⟩ ὁ.*

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟΝ

Κρήτη. Πιθανῶς ὁ Χάνδαξ. Κρήτη ἐλέγετο δι' ὅλης τῆς Ἑνετοκρατίας καὶ ἡ πρωτεύουσα αὐτῆς. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκην, ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 235 - 237.

μνῆστιν ἔχουσα = ἐνθυμουμένη. Ἡ Ἀρετὴ προσωποποιεῖται.

Μορζὴν = Morosini (Francesco).

πολλῶν ἐκ καμάτων. Ἡ ἀρετὴ εἶναι διὰ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων *πολύμοχθος.*

πουλυμαθημοσύνη, ἡ. Ἐπικῶς ἡ πολυμαθία, πολυμάθεια, σοφία.

Σποράδες (νῆσοι). Αἱ τοῦ Αἰγαίου πλὴν Κυκλάδων.

6

Ἄδεια εἰς τοὺς ἐν Νάξῳ πατέρας Καπουκκίνους νὰ κηρύττουν καὶ νὰ ἐξομολογοῦν Ὀρθοδόξους (1 Μαρτίου 1661)

Περὶ τῆς δράσεως τῶν πατέρων Καπουκκίνων εἰς τὸν ἑλληνικὸν καὶ δὴ τὸν κυκλαδικὸν χῶρον ὡμίλησα καὶ ἀνωτέρω [1]. Τοῦ περαιτέρω τυπουμένου ἐδημοσιεύθη μόνον ἰταλικὴ μετάφρασις τοῦ σχετικοῦ ἐγγράφου [2], ἐξ ἧς ἀνεμόρφωσα αὐτό, μὴ ὢν βέβαιος ὅτι τοῦτο, περιελθὸν εἰς γνῶσιν τοῦ ἐκδότου του πρὸ ἑξηκονταετίας θὰ ἠδύνατο ν' ἀνευρεθῇ αὐτούσιον σήμερον. Ὁ πατὴρ Clemente da Terzorio, σχολιάζων αὐτὸ λέγει ὅτι εἶναι μαρτυρία τῆς μεγάλης ἐκτιμήσεως, ἧς ἔχαιρον παρὰ τοῖς σχισματικοῖς οἱ Καπουκκῖνοι, καὶ φαντάζεται ὅτι «κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν οἱ Καθολικοὶ (= Λατῖνοι) καὶ οἱ σχισματικοὶ (= Ὀρθόδοξοι) ἔζων ἐν μεγάλῃ ἁρμονίᾳ καὶ ἐφαίνοντο υἱοὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας. Καὶ τοῦτο ἀπέβαινεν ὑπὲρ τῶν μισσιοναρίων» οἱ ὁποῖοι ἀκωλύτως ἐδίδασκον, ἐκήρυττον, ἐξωμολόγουν. Δὲν ἐφαντάσθη ὁ ἐκδότης τοῦ ἐγγράφου τὰς ἱστορικὰς συνθήκας ὑφ' ἃς τοῦτο ἐξαπελύθη, τὴν δυναστείᾳ τῶν Φράγκων ἐγκατάστασιν εἰς Παροναξίαν τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα καὶ τὴν ἐκεῖ παρουσίαν πολεμικῶν δυνάμεων αἱ ὁποῖαι καὶ τὸν ἐπέβαλον, ἐρήμην τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ὅπερ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτρέψῃ κανονικῶς τὴν κοινωνίαν (comunicazione in divinis) μεταξὺ Λατίνων καὶ Ὀρθοδόξων.

Παρὰ πόδας ἐκδίδω τὴν ἰταλικὴν μετάφρασιν τοῦ ἐκδότου.

1. Πρβλ. γενικῶς μὲν p. Ignazio Saggiano, L'opera dei Cappuccini per l'unione dei Cristiani nel vicino Oriente durante il secolo XVII, OCA № 163, Roma 1962, κατὰ τόπους. Γ. Π. Ζερλέντου, Ἱστορικὰ Σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων (sic), ἐν Ἑρμουπόλει 1922, 8ο, σ. 184, ὅπου πολλαὶ πληροφορίαι. Ὁμοίως τὴν ἑπομένην σημείωσιν καὶ τὰς ἐν σελ. 17 σημ. 1 δημοσιευθείσας ἐκθέσεις τοῦ G. Sebastiani, παρεχούσας πολλὰς πληροφορίας καὶ περὶ τῶν Καπουκκίνων (καὶ τῶν Ἰησουϊτῶν) τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου.

2. padre Clemente da Terzorio, Le missioni dei Minori Cappuccini, τόμος IV, Roma 1918, σσ. 132 - 133. Καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὴν ἐν Ρώμῃ συνάδελφον Enrica Follieri, ἡ ὁποία προθύμως ἀνταποκριθεῖσα μοὶ ἀπέστειλε φωτοτυπίαν τῶν ἐν λόγῳ σελίδων τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀνευρέτου τούτου βιβλίου.

⟨Ἰωσὴφ μητροπολίτης Σεβαστείας καὶ πρόεδρος Πάρου καὶ Νάξου τοῖς ἐν τῇ αὐτοῦ ἐπαρχίᾳ Ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς⟩

⟨Οἴδατε, ὅτι⟩ τὸ λειτούργημα τῆς ἐξαγορεύσεως δέδοται ἐπισκοπικῇ δυνάμει ἀνδράσιν ἐναρέτοις καὶ σοφοῖς, ἐναρέτως καὶ κατὰ Θεὸν βιοῦσιν. Οὗπερ ἕνεκεν ἡ ἡμετέρα ταπεινότης ἀπονέμει τὸ ἐν λόγῳ λειτούργημα καὶ ἔχει δι' ἐλπίδος ὅτι θέλει ἀποβῇ ὠφέλιμον εἰς τοὺς αἰδεσιμωτάτους καὶ ἀξιωτάτους ἱερωμένους Καπουκκίνους, τοὺς κατοικοῦντας εἰς τὸ καστέλλιον τῆς περιφήμου ταύτης νήσου Ναξίας, ὥστε νὰ δέχωνται καὶ κρίνωσι τοὺς λογισμούς, τὰς πράξεις καὶ τὰ πάθη πάντων τῶν εἰς αὐτοὺς προστρεχόντων εἰς ἐξαγόρευσιν καὶ νὰ ἀποβλέπωσιν εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ μετάνοιαν αὐτῶν, ὡς συνεργάται καὶ λειτουργοὶ τῆς χριστιανικῆς καὶ ἀποστολικῆς χάριτος, τῆς δοθείσης ἡμῖν παρὰ τοῦ Κυρίου. Ἔτι δὲ νὰ ἔχωσι τὴν εὐχέρειαν καὶ τὴν ἄδειαν τοῦ δημοσίου κηρύγματος τοῦ θείου λόγου καὶ νὰ συμβουλεύωσι πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν θεόσωστον ἡμῶν ἐπαρχίαν τῆς Παροναξίας.

Ὅθεν συνιστῶμεν τούτους πᾶσιν ὑμῖν τοῖς εὐσεβέσι καὶ ὀρθοδόξοις Χριστιανοῖς, τοῖς σεβασμίοις ἱερεῦσι, τοῖς λίαν σεβασμίοις ἡγουμένοις τοῦ κλήρου, τοῖς μοναχοῖς, τοῖς εὐγενέσιν ἄρχουσι καὶ παντὶ τῷ πληρώματι τῆς Χριστιανικῆς Κοινότητος, ἐπὶ τῷ τέλει τοῦ ἀγαπᾶν καὶ σέβεσθαι αὐτούς, ὡς ἁρμόζει εἰς ἐναρέτους καὶ ἁγίους ἄνδρας. Οὕτω λήψεσθε τὴν ἀπὸ Θεοῦ χάριν καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος. Ἡ δ' ἡμετέρα εὐλογία εἴη μετὰ πάντων ἡμῶν.

Ἐδόθη ἐν τῇ ἱερᾷ καὶ σεβασμίᾳ ἡμετέρᾳ μητροπόλει τῇ πρώτῃ τοῦ μηνὸς Μαρτίου τοῦ σωτηρίου ἔτους 1661.

Ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σεβαστείας, πρόεδρος Πάρου καὶ Νάξου Ἰωσὴφ Δόξας»[1]

«Il ministero della paternità cristiana è dato con potestà vescovile agl'uomini virtuosi e dotti, i quali si comportano virtuosamente e secondo Dio. Per la qual cosa la nostra umiltà consegna questo ministero, e spera che sarà utile ai Molto Reverendi e degnissimi sacri uomini Cappuccini, i quali habitano nel castello di questa celebre isola di Naxos, onde ricevano e giudichino i pensieri, gli atti e le passioni di tutti quelli che ad essi vanno a confessarsi e provvedere alla loro salute e penitenza, come cooperatori e ministri della cristiana ed apostolica grazia dataci da Dio. Dippiù di aver la facoltà ed il permesso d'insegnare pubblicamente la parola del Signore e di ammonire tutti gli abitanti di questa nostra Diocesi da Dio custodita, cioè Naxos e Paros.

Li raccomandiamo quindi a voi tutti, o pii e ortodossi cristiani, ai Reverendi Sacerdoti, ai Molto Reverendi Superiori dei Religiosi,

1. Ἀρχεῖον τῶν ἐν Νάξῳ πατέρων Καπουκκίνων.

ai Monaci, ai gentilissimi Signori ed a tutti insieme della cristiana comunità, affinchè li amiate e li riveriate, come si deve ad uomini virtuosi e santi. Così riceverete la mercede da Dio nella perfetta carità, la benedizione della nostra umiltà sia con tutti voi.

Dato dalla nostra santa e rispettabile Metropoli nel 1° del mese di marzo dell' anno del Signore 1661.

Umile Metropolita di Sebaste, Presidente di Paros e Naxos. Giuseppe Dossa»[1].

7

Ἀναφορὰ ἀρχιερέων Κυκλάδων πρὸς τὸν πάπαν (Μάρτιος 1667)[2]

Beatissimo Padre,

Sono già due o tre anni, che habbiamo scritto à V. B⟨eatitudine⟩ sottomettendoci all'obedienza de' suoi riveriti comandi, come è obligo de' veri Cattolici : mà per nostra disaventura, hora habbiamo saputo, che non li sono capitate le nostre lettere: onde rinoviamo la nostra intentione colla presente, servendoci dell'occasione di Monsignor Vescovo di Hierapoli, Visitator Apostolico mandato da V.B. in quest' Isole dell' Archipelago; il quale ci ha dato motivo colla sua retta dottrina, e col suo santo esempio, di confessàr quelle verità, che dobbiamo.

Prostrati dunque à i Vostri SS. Piedi divotamente li baciamo, confessandovi per vero Capo, et universale Pastore della Greggia di Christo; pregan do V.B. che ci dia la sua beneditione. Tanto la prima volta, come adesso veniamo spontaneamente à queste dichiarazioni, e non per veruno interesse; é ben vero, che speriamo da V.B. qualche raccomandatione alla Republica Veneta, la quale hoggi dì domina in questi Paesi; acciò ci prottega, e diffenda dalle grandi tributationi | che da molte parti riceviamo in questo tempo della guerra; e per fine le baciamo di nuovo i santissimi Piedi; di Milo 3. Aprile 1667 (more Veneto).

Humilissimi servi
N⟨icodemo⟩ Metropolita di Paro - Naxia
Gabriele di Andro
N. di Sifanto
N. di Santorini
Dionisio di Milo

1. Arch. dei Cappuccini di Naxos.

2. Viaggio e navigazione di monsignor Sebastiani Fra Giuseppe di Santa Maria... vescovo di Hierapoli... nell'andare e tornare dall'Arcipelago, in Roma, 1687, σσ. 123 - 124.

Μακαριώτατε πάτερ,

Πρὸ δύο ἢ τριῶν ἤδη ἐτῶν ἔχομεν γράψει πρὸς τὴν Ὑμετέραν μακαριότητα, ὑποτασσόμενοι εἰς τὴν ὑπακοὴν τῶν σεβασμίων ὑμετέρων διαταγῶν, ὡς εἶναι χρέος τῶν ἀληθῶς καθολικῶν· ἀλλὰ πρὸς ἡμετέραν κακοτυχίαν, ἤδη ἐμάθομεν, ὅτι δὲν ἔφθασαν μέχρις ὑμῶν τὰ γράμματά μας. Ὅθεν ἀνανεοῦμεν τὴν ἡμετέραν πρόθεσιν διὰ τοῦ παρόντος, ἐπωφελούμενοι ἐκ τῆς εὐκαιρίας (τῆς παρουσίας) τοῦ σεβασμιωτάτου ἐπισκόπου τῆς Ἱεραπόλεως, ἀποστολικοῦ ἐπισκέπτου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τῆς Ὑμετέρας μακαριότητος εἰς τὰς νήσους ταύτας τοῦ Ἀρχιπελάγους· ὁ ὁποῖος ἔδωκεν εἰς ἡμᾶς κίνητρον διὰ τῆς ὀρθῆς του διδαχῆς καὶ τοῦ ἁγίου του παραδείγματος, ὥστε νὰ ὁμολογήσωμεν τὰς ἀληθείας ἐκείνας τὰς ὁποίας ὀφείλομεν ⟨νὰ ὁμολογῶμεν⟩.

Προσπεσόντες λοιπὸν εἰς τοὺς ἁγιωτάτους πόδας Ὑμῶν, ἀφωσιωμένως τοὺς ἀσπαζόμεθα, ὁμολογοῦντες Ὑμᾶς ἀληθῆ κεφαλὴν καὶ οἰκουμενικὸν ποιμένα τῆς τοῦ Χριστοῦ ποίμνης. Τόσον τὸ πρῶτον ὅσον καὶ νῦν αὐθορμήτως προβαίνομεν εἰς τὰς διακηρύξεις ταύτας, καὶ οὐχὶ ἕνεκεν οἱουδήποτε συμφέροντος· ⟨ἀλλ'⟩ εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀναμένομεν ἀπὸ τὴν Ὑμ. μακαριότητα σύστασίν τινα πρὸς τὴν πολιτείαν τῆς Ἑνετίας, ἥτις σήμερον κυριαρχεῖ εἰς αὐτοὺς τοὺς τόπους, ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς προστασίας ἡμῶν καὶ τῆς ὑπερασπίσεως ἀπὸ τῶν μεγάλων ἐπηρειῶν εἰς ἃς ἐκ πολλῶν πλευρῶν ὑποκείμεθα κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τοῦ πολέμου. Τελευτῶντες δὲ καὶ πάλιν ἀσπαζόμεθα τοὺς ἁγιωτάτους Ὑμῶν πόδας.

Ἐκ Μήλου τὴν ⟨25ην Μαρτίου/⟩3ην Ἀπριλίου 1667

Ταπεινότατοι δοῦλοι ⟨τῆς Ὑμετέρας μακαριότητος⟩

Ν⟨ικόδημος⟩ μητροπολίτης τῆς Παροναξίας
Γαβριὴλ μητροπολίτης τῆς Ἄνδρου
⟨Ἀθανάσιος⟩ ἐπίσκοπος τῆς Σίφνου [1]
⟨Παρθένιος⟩ ἐπίσκοπος τῆς Σαντορήνης
Διονύσιος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Μήλου

8

Διάταγμα προβλεπτοῦ Ζακύνθου δι' οὗ παραχωρεῖται ἡ μονὴ Ἀναφωνητρίας τῷ Ἰωσὴφ Δόξᾳ (1669)

Noi Pietro Valiero per la Serenissima Signoria di Venezia Provveditor Generale inquisito nelle tre Isole

... Il monsignor reverendissimo Giuseppe Doxa arcivescovo titolare di Sebastia et esarco di tutta l'Armenia, che avvicinandosi il tempo dell' investitura concessa al medesimo dalla sovrana autorità dell' eccellentissimo Senato, del Monastero della Madonna intitolata Anafonitria jus patronato etc.

Dato li 27 Settembre 1669 s(tile) v(ecchio) Zante

Pietro Valiero Provveditore

1. Πρβλ. ἀρχιμ. Φιλαρέτου Βιτάλη, Ὁ ἀρχιεπ. Σίφνου... Φιλάρετος, περ. «Κυκλαδικά» 1, σσ. 325 - 326, ὅπου ὁ Ἀθανάσιος ἀρχιερατεύει 1646 - 1673 †.

9

Τὰ Προλεγόμενα τῆς «Κατηχήσεως» (1692)

«Κατήχησις ἱερὰ πρὸς τοὺς μέλλοντας ἀναβῆναι εἰς τὸν τῆς ἱερωσύνης βαθμόν, συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων βιβλίων καὶ εἰς ἁπλῆν φράσιν μεταγλωττισθεῖσα παρὰ τοῦ ταπεινοῦ μητροπολίτου Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξα». Ἐν Βενετίᾳ 1692 παρὰ Νικολάῳ Σάρῳ [1].

Πᾶσι τοῖς ἐν Ζακύνθῳ μέλλουσι περιβαλέσθαι τὸ τῆς ἱερωσύνης ἀξίωμα, ὁ ταπεινὸς μητροπολίτης Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξας ὁ Ζακύνθιος εὖ πράττειν.

Στοχαζόμενος τὴν δυστυχίαν τοῦ ποτε περιβλέπτου γένους τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖον μὲ τὴν πολλήν του σοφίαν καὶ μάθησιν ὄχι μόνον τὴν Ἑλλάδα ἐκαλλώπισεν, ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔθνη· ὅσα ἀπὸ αὐτὸ ἔλαβαν πᾶσαν ἐπιστήμην καὶ τέχνην θεωρητικὴν καὶ πρακτικήν, τόρα δὲ εἰς τέτοιαν κατάστασιν νὰ εὑρίσκεται ὁποῦ σπανίως καὶ μόλις ἤθελες εὕρῃς ἐπιστήμονας διὰ | νὰ κυβερνᾶται καθὼς πρέπει, καὶ μάλιστα βλέποντας ὅτι τούτη ἡ μεγάλη ἀμάθεια ἐφώλευεν εἰς τὸ ἱερατικὸν τάγμα, τὸ μεῖζον πάντων ἀξιωμάτων, εἰς τὸ ὁποῖον οἱ περισσότεροι διὰ τὴν ἄγνοιαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης δὲν ἠξεύρουν οἱ ταλαίπωροι νὰ σέβωνται τὰ θεῖα. Δι' αὐτὸ τοῦτο, ἐγώ, θείῳ τινὶ [2] ἔρωτι κινούμενος, ἐβουλήθην νὰ κάμω τὴν παροῦσαν Κατήχησιν εἰς ὠφέλειαν τῆς πατρίδος μου καὶ ὅλου τοῦ ἡμετέρου γένους, διότι μὲ τὴν αὐτοῦ συνεχῆ μελέτην ὁ μέλλων ἱεροῦσθαι δύναται ἐννοεῖν καὶ μετέρχεσθαι κἂν τὰ ἀναγκαῖα τοῦ τοιούτου πανυπεργίστου ἀξιώματος· καὶ τοῖς μὲν ἀμαθέσιν ὁδὸς ἔσεται, τοῖς δὲ εἰδόσιν ἀνάμνησις. Δι' ὃ δέομαι δέξασθε αὐτὴν καὶ εὔχεσθε ὑπὲρ ἐμοῦ ἐν τῇ πρὸς Θεὸν ὑμῶν [3] ἐντεύξει.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. Μαρῖνος Σιγοῦρος, «Ἡγούμενος τῆς ἐν Ζακύνθῳ μονῆς τῆς Ἀναφωνητρίας» περ. «Φιλολογικὰ Καταστήματα» Κωνσταντινουπόλεως 1907, σσ. 304 - 305. Καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὸν Ζακύνθιον ἱστοριοδίφην κ. Ντῖνον Κονόμον, ὑποδείξαντά μοι τὴν μελέτην τοῦ Σιγούρου, ἧς ὁ τίτλος δὲν σχετίζεται ἐκ πρώτης ὄψεως πρὸς τὸν Δόξαν.
2. *καὶ* editor.
3. *ἡμῶν* editor.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Ὁ Ντῖνος Κονόμος, Ἀπὸ τὸν ἀνέκδοτο κώδικα τῆς Θεοτόκου Ἀναφωνητρίας (Δύο συμβόλαια τοῦ 1562 καὶ 1563) εἰς τὸ περιοδικόν του «Ἑπτανησιακὰ Φύλλα», τόμος Ζ', τεῦχος Β', 1970, σσ. 135 - 137, ἐδημοσίευσε δύο κείμενα τὰ ὁποῖα, ἰδίᾳ του χειρί, ὁ Ἰωσὴφ Δόξας κατεχώρισεν εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ συγκροτηθέντα κώδικα τῆς μ. Ἀναφωνητρίας Ζακύνθου. Καὶ εἶναι μὲν ταῦτα ὑπὲρ τὸν αἰῶνα προγενέστερα τῆς καταχωρίσεως αὐτῶν, ἀλλὰ πιθανὸν ἡ ὀρθογράφησίς των νὰ εἶναι τοῦ γραφέως τοῦ κώδικος (τὸν ὁποῖον ὑπόσχεται νὰ ἐκδώσῃ ὁ Ντ. Κονόμος).

ΠΡΟΣΘΗΚΗ Β'

1. Εἰς σ. 5, σημ. 3. Κατ' Ἰούλιον 1617, ἰνδ. ιε' συνετάγη ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ μητροπολίτου Σεβαστείας Ἰωσήφ, ἀρχόμενον: Ἐπειδὴ ἡ ἁγιωτάτη μητρόπολις... (Κατὰ πληροφορίαν Παν. Γ. Νικολοπούλου ἐκ τῶν κωδίκων Ἀριστάρχη).

2. Εἰς σ. 43, σειρὰ 3 ἀπὸ τοῦ τέλους, ἀντὶ *Πέτρου καὶ Παύλου* γραπτέον *Παναγίαν*. Ὄντως, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων εἰδήσεων, ἐξαπελύθη καὶ σιγίλλιον περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Πρωτοθρόνου εἰς χωρίον Χαλκὶ Νάξου κατὰ Φεβρουάριον 1611 (κατὰ τοὺς αὐτοὺς κώδικας Ἀριστάρχη τοῦ Βατικανοῦ). Κερίαν = Κυρίαν (= Παναγίαν).

ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ Β' ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ, ΕΠΙΣΤΟΛΑΙ, ΤΟΜΟΙ, ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΥΠ' ΑΥΤΟΥ ΥΠΟΓΡΑΦΕΝΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ (1624 - 1657)

Περὶ τοῦ τετράκις ἀναβάντος εἰς τὸν οἰκουμενικὸν θρόνον, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν κατάβασιν αὐτοῦ δράσαντος ἐν Κρήτῃ, Μάνῃ καὶ Κυθήροις οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωαννικίου Β' τοῦ ἀπὸ Ἡρακλείας ἐδημοσίευσα ἐσχάτως μελέτην [1].

Οὗτος δὲν ἦτο ἄγνωστον πρόσωπον ἐξ ὅσων ἔγραψαν περὶ αὐτοῦ καὶ οἱ παλαιοὶ ἀλλὰ καὶ ὁ Σάθας, ὁ Σάρδεων Γερμανός [2], ὁ Κουρίλας [3], ὁ ἀρχιμ. Φ. Βιτάλης [4] κ.ἄ. Ἐκ τῆς μελέτης μου ὅμως ἐγένετο ἀκριβέστερον γνωστὸς καὶ δὴ κατὰ τὰ τελευταῖα τρικυμιώδη ἔτη τῆς ζωῆς του (ἀπέθανε 1661/1662).

Διὰ νεωτέρας μελέτης μου περὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξα τοῦ Ζακυνθίου [5], παρεσχέθησαν νεώτερα στοιχεῖα περὶ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰωαννικίου μεθ' οὗ συνέπραξεν ὁ Δόξας οὗτος.

Νῦν, πρὸς ὁλοκλήρωσιν τῆς δοθείσης εἰκόνος [6], παραδίδω τοὺς ἑπομένους

---

1. Ν. Β. Τωμαδάκη, Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β'... εἰς τὰς σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Φράγκους καὶ κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον (1657 - 1659). Ἡ συμμετοχή του εἰς τὴν ἐκστρατείαν κατὰ τῆς Μάνης, «Λακωνικαὶ Σπουδαὶ» Β', 1975, σσ. 127 - 161. Ἐκεῖ καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Βλέπε καὶ τὴν ἐν ταῖς ἑπομέναις Συντομογραφίαις βιβλιογραφίαν.

2. Μητροπολίτου Σάρδεων, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης (ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως γενικῶς, ἀλλ' ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς), περ. «Θρᾳκικὰ» 6, 1935, σσ. 74 - 78: Ἡράκλεια. Περὶ Ἰωαννικίου 1636 - 1646, σ. 75. Πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Συμβολή... μέρος πρῶτον, 1935, σσ. 127 - 133.

3. Βιβλιογραφικὸς Κατάλογος μητροπολιτῶν Ἡρακλείας ἐν: μητροπολίτου Κορυτσᾶς Εὐλογίου Κουρίλα, Heraclea Sacra, τεῦχος Β', Ἀθῆναι 1958, σσ. 1 - 241. Περὶ Ἰωαννικίου 141 - 145 (ὧν πολλὰ ἐλλιπῆ ἢ καὶ ἐσφαλμένα).

4. Ἀρχιμ. Φιλαρέτου Ἀποστ. Βιτάλη, Κυκλαδῖται οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι ἀπὸ τῆς ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἑξῆς, ἐν Ἀθήναις 1961. Ἐν σσ. 7 - 26: Ἰωαννίκιος Β', Σίφνιος ὁ ἀπὸ Ἡρακλείας.

5. ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 1976, σσ. 6 - 56.

6. Σποράδην εὑρίσκω καὶ ἄλλο ὑλικόν. Οὕτως ἐν γράμματι τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Β' ἀπὸ 31 Μαΐου 1649, ἰνδ. β', δημοσιευθέντι ὑπὸ Περικλέους Γ. Ζερλέντου, Παυλάκης Κριτόπουλος, ἐν Ἀθήναις 1923, σσ. 16 - 17, γίνεται λόγος περὶ τῶν ὅσων

Πίνακας δι' ὧν κατέγραψα ὅσα ἡ ἔρευνα ἠδύνατο νὰ μοὶ καταστήση γνωστὰ ἔγγραφα ὑπογραφέντα ὑπὸ τοῦ Ἰωαννικίου ὡς μητροπολίτου Γάνου καὶ Χώρας κατ' ἀρχάς, εἶτα δὲ Ἡρακλείας, καθὼς καὶ ὅσα ἐξέδωκεν ὡς οἰκουμενικὸς Ἰωαννίκιος Β' ἐπίσημα καὶ μή. Προσέθηκα δὲ καὶ τὸ μετὰ τὴν τελευταίαν παραίτησιν ἐκδοθὲν ἐκ Κυθήρων. Περαιτέρω οἱ Πίνακες βοηθοῦν εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς δραστηριότητος τοῦ Ἰωαννικίου ὡς Κωνσταντινουπόλεως, καταγραφομένων τῶν μονῶν καὶ ἱδρυμάτων εἰς ἃ ἀναφέρονται τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐξαπολυθέντα σιγίλλια κλπ. ἔγγραφα. Ὁμοίως οἱ Πίνακες παρέχουν τοὺς Πατριάρχας ὑφ' ὧν ἐξεδόθησαν τὰ κείμενα, καὶ γεωγραφικῶς τοὺς χώρους εἰς οὓς ἀφοροῦν.

Ἐλπίζω δ' ὅτι ἡ ξηρὰ ἀλλὰ πολύμοχθος αὕτη ἐργασία θὰ εἶναι ὠφέλιμος γενικῶς διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν κ.ἄ. ἱστορίαν τοῦ ιζ' αἰῶνος καὶ τὰς οἰκείας ἐπαρχίας εἰς ἃς τὰ καταγραφόμενα ἀναφέρονται.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΙΣ = Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας ὑπὸ Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως, τ. I - V, Πετρούπολις 1888 - 1897.

Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα = Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα τῶν οἰκουμενικῶν πατριαρχῶν ἀνήκοντα εἰς τοὺς Φιλαδελφείας μητροπολίτας... ἐκδίδοντος Ἰωάννου Βελούδου, Βενετία 1893.

ΓΑΚ = Γενικὰ Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ἐν Ἀθήναις).

Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις = Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τόμος πρῶτος 1888, τόμος δεύτερος 1889.

Γεδεών, ΠΠ. = Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, ἐν Κωνσταντινουπόλει (1885) - 1890.

Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου ΦΒ = Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως, Φωτίειος Βιβλιοθήκη, μέρος Α', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1933, μέρος δεύτερον, αὐτόθι 1935.

Δελικάνη, Τὰ Ἔγγραφα Α' = Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακίου σωζομένων ἐπισήμων ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων περὶ τῶν ἐν Ἄθῳ μονῶν (1630 - 1863)... ὑπὸ ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1902.

Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Β' = Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι... ἔγγραφα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων καὶ Κύπρου (1574 - 1863), περισυλλεγέντα καὶ συναρμολογηθέντα ὑπὸ ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1904.

ἔλεγεν ὅτι ἐδαπάνησεν ὁ Παυλάκης οὗτος διὰ τὴν πρώτην πατριαρχίαν Ἰωαννικίου Β' καὶ διὰ τὴν ἀνάπαυσιν αὐτοῦ (δηλονότι παραίτησιν). Εἰς σιγίλλιον τοῦ πατριάρχου Παρθενίου 1648 ἔτους περὶ τῆς μονῆς τῆς Ἁγίας Κυριακῆς τῆς κατὰ Ἁπλοταρίαν λέγεται ὅτι *«γράμμα τοῦ καλοῦ Ἰωαννικίου ἐξήνεκται»*. Πρβλ. É. Legrand, Bibl. Grecque Vulgaire VII, 1903, σ. 417. Τοῦτο δηλοῖ ὅτι ὁ Παρθένιος Β' ἐπικυροῖ προεκδοθὲν λανθάνον γράμμα τοῦ Ἰωαννικίου Β' περὶ τῆς αὐτῆς μονῆς.

Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Γ' = Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι... ἀναφερόμενα εἰς τὰς σχέσεις τοῦ οἰκουμ. πατριαρχείου πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ρωσίας, Βλαχίας, Μολδαβίας, Σερβίας, Ἀχριδῶν καὶ Πεκίου (1564 - 1863)... ὑπὸ ἀρχιμ. Καλλινίκου Δελικάνη, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905.

ΕΑ = Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια, περ. Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

ΕΒΕ = Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος (τμῆμα Χειρογράφων).

ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, περ. (Ἀθῆναι).

ΕΜΑΑΑ = Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, περ.

ΕΦ = Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος, περ. Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας.

ΕΦΣΚ = Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, περ. ⟨καὶ συλλογὴ χειγράφων κωδίκων⟩.

Ζακυθηνοῦ, Ἀν. ἔγγραφα = Δ. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, περ. «Ἑλληνικά» 2, 1929, σσ. 127 - 166, 385 - 434, 3, 1930, σσ. 115 - 152 καὶ 421, 457.

Ζερλέντου, Ἱστορικαὶ Ἔρευναι = Π. Ζερλέντου, Ἱστορ. ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου θαλάσσης, ἐν Ἑρμουπόλει 1913.

Μαζαράκη, Συμβολὴ = Γερασίμου Γ. Μαζαράκη, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας· ἐκδίδοται ἐπιμελείᾳ Εὐγενίου Μιχαηλίδου, Ἀλεξάνδρεια 1932.

ΜΕΕ = Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία (Δρανδάκη - Πυρσοῦ).

Μέρτζιου, Πατριαρχικὰ = Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά, ἤτοι ἀνέκδοτοι πληροφορίαι σχετικαὶ πρὸς τοὺς πατριάρχας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοῦ 1556 - 1702 ὑπὸ —, ἐν Ἀθήναις 1951 (= Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος Β', ἀριθ. 4).

ΜΜ, AD = Miklosich - Müller, Acta et Diplomata I - VI, Vindobonae 1860 - 1890.

ΜΠΤ = Μετόχιον Παναγίου Τάφου ἐν Κωνσταντινουπόλει (συλλογὴ χειρογράφων).

ΝΕ = Νέος Ἑλληνομνήμων, περ. 1 - 21 (Ἀθῆναι).

«Νομικὴ Συναγωγὴ» = Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, Νομικὴ Συναγωγή: ΜΠΤ (Σάθας ΜΒ, Γ', 1872, σσ. 578 - 604).

OC(A) = Orientalia Christiana (Analecta) (Ρώμη).

OCP = Orientalia Christiana Periodica, περ. (Ρώμη).

Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΑΙΣ = Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας, τ. I - V, Πετρούπολις.

Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΙΒ = Ἀθανασίου Παπαδοπούλου Κεραμέως, Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, I - V, Πετρούπολις 1891 - 1897.

Πατρινέλη, Πατριαρχικὰ = Χρίστου Γ. Πατρινέλη, Πατριαρχικὰ Γράμματα, Ἀθῆναι 1965 ⟨= ΕΜΑΑΑ 12, 1962, σσ. 116 - 165⟩.

Σάθα, ΜΒ = Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, I - VII. Ἐν τόμῳ Γ', 1872, σσ. 545 - 604 : Περίληψις πατριαρχικῶν ἐγγράφων (1538 - 1680).

Σάθα, ΝΦ = Κωνσταντίνου Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868.

Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολὴ = Σ. καὶ Πισιδίας Γερμανοῦ ⟨Γεωργιάδου⟩, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς, μέρος πρῶτον 1454 - 1702, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935· μέρος δεύτερον, αὐτόθι 1938.

Σοκολώφ = Ἰωάννου Σοκολώφ, Ἐπαρχιακὰ Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, Πέτρογραδ 1915.

Α' Μητροπολίτης Γάνου καὶ Χώρας (1624-1636)

1624 Μάϊος — Συνοδικὸν σιγίλλιον Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, ἀνανεωτικὸν πατριαρχικῶν προνομίων μονῆς Φιλοσόφου ἐν Πελοποννήσῳ. Ἐπὶ ἔτους ,ζρλβ' ἐν μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ζ'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Μονὴ Φιλοσόφου, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. (78-) 82 (= ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 215). **1**

1624 Ἰούνιος — Συνοδικὴ ἐπικύρωσις Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως τοῦ σιγιλλίου τοῦ πατριάρχου Πολυεύκτου περὶ τῆς μονῆς Φιλοσόφου (ἔτους 963/964 μ.Χ.). Ἐν ἔτει ,ζρλβ', Ἰουνίῳ μηνί, ἰνδικτιῶνος ζ'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Μονὴ Φιλοσόφου, ἐν Ἀθήναις 1960, σσ. (65-) 68 (= ΕΕΒΣ 26, 1956, σ. 201). **2**

1624 Ἰούνιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, δι' οὗ ἐπικυροῦνται τὰ προνόμια τῆς ἐν Πάτμῳ μονῆς τοῦ Θεολόγου. ,ζρλβ', Ἰουνίῳ.
ΜΜ, AD VI, 1890, σσ. (293-) 296, ὅπου κακῶς ἀνεγνώσθη Ἰωακείμ. **3**

1626 Μάϊος — Σιγίλλιον Κυρίλλου Α' Λουκάρεως, δι' οὗ ἀναγνωρίζονται τὰ πατριαρχικὰ δικαιώματα τῆς μονῆς Ἁγίου Νικολάου Κερνίτζης ἐν Πελοποννήσῳ. ,αχκς', μηνὶ Μαΐῳ.
Πρβλ. ΝΕ 4, 1907, σ. 202. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ζακυθηνοῦ, Ἀν. ἔγγραφα, «Ἑλληνικὰ» 2, 1929, σσ. (149-) 151, Nº 8 (ὅπου παρανεγνώσθη ὡς Ἰωάννης). **4**

1626 Ἰούλιος — Συνοδικὴ πρᾶξις ἐκλογῆς ὑπὸ Κυρίλλου Α' Λουκάρεως τοῦ πρώην Πρεσπῶν Ζαχαρίου ὡς μητροπολίτου Ἀμασείας καὶ Σινώπης ⟨μεταξὺ τῶν καθευρεθέντων ἀρχιερέων ὁ Γάνου καὶ Χώρας κὺρ Ἰωαννίκιος⟩. ,ζρλδ', μηνὶ Ἰουλίῳ.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Πατρινέλη, Πατριαρχικά, σ. 137 (= ΕΚΑΑΑ 12, 1962, σσ. 136-138). **5**

1626 Νοέμβριος — Σιγίλλιον συνοδικὸν πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως περὶ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος Κέας. Ἐν ἔτει ,αχκς', μηνὶ Νοεμβρίῳ.
ΜΜ, AD VI, 1890, σσ. (296-) 298. **6**

1628 Μάϊος — Συνοδικὸς τόμος πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, δι' οὗ ἡ ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου προάγεται εἰς ἀρχιεπισκοπὴν καὶ ὁ Νικόδημος Μεταξᾶς ⟨ἀρχιεπίσκοπος Νεαπόλεως⟩ ἐκλέγεται ἀρχιερεὺς αὐτῆς. Ἐν ἔτει ,αχκη' ⟨ἕπεται αὐτόγραφος σημείωσις τοῦ πατριάρχου καθὸ τἀνωτέρω ἰσχύουν μόνον μετὰ τὴν ἔγκρισίν των ὑπὸ τῆς Ἑνετικῆς ἐξουσίας. Ἐν μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ια'⟩.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σοκολώφ, σσ. (11-) 13. Ἄλλην διατύπωσιν τὸ παρὰ Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σσ. 44-46, ἔγγραφον περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἰταλιστί. Ἐν ἀγνοίᾳ τῆς δημοσιεύσεως ὑπὸ τοῦ Σοκολώφ, ἀποσπασματικῶς ἐδημοσίευσεν ὁ Γενν. Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, σσ. 236-237. **7**

1628 Ἰούλιος — Σιγίλλιον συνοδικὸν πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως περὶ παραχωρήσεως τοῦ ἐν Μήλῳ ὀρθοδόξου ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εἰς τοὺς Ἑνετούς, πρὸς χρῆσιν τῶν ἐκεῖ τοῦ Δυτικοῦ δόγματος. 1628 μηνὶ Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος ια'.
Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σσ. 46-47 ⟨ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει ἐκ τῆς ἰταλικῆς μεταφράσεως !⟩. **8**

1628 Δεκέμβριος — Συνοδικὸν γράμμα πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως περὶ ἀνακλήσεως τῆς ἀναδείξεως τοῦ Νικοδήμου Μεταξᾶ εἰς ἀρχιεπίσκοπον Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας. ,αχκη', ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ, ἰνδικτ. ιβ' ⟨μόνον ἐν ἰταλικῇ καὶ νεοελληνικῇ μεταφράσεσιν. Ἐλλείπουν αἱ ὑπογραφαί⟩.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μέρτζιου, Πατριαρχικά, σσ. 48-50. **9**

1629 Μάϊος — Σιγίλλιον συνοδικὸν πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως περὶ τῆς ἐν Ἁγ. Ὄρει Μονῆς τῆς Μεγίστης Λαύρας. Μαΐου κ', ἰνδικτιῶνος ιβ' (1629).
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δ. Πασχάλη, «Θεολογία» 4, 1926, σσ. (109-) 110. Πρβλ. Ἀλ. Ε. Λαυριώτου, Ἀνέκδοτα σιγίλλια ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ΕΑ 12, 1892, σ. 230 ⟨καὶ οὐχὶ 1621 ἔτους⟩. **10**

1632 Φεβρουάριος — Τόμος συνοδικὸς πατριάρχου Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως περὶ ἀνυψώσεως τῆς ἐπισκοπῆς Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας εἰς ἀρχιεπισκοπήν. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχλβ', ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδ. ιε'.
Σάθας, ΝΦ, σσ. (282-) 284. ΜΜ, AD 5, 1887, σσ. (74-) 76. **11**

1632 Φεβρουάριος — Πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν γράμμα Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως πρὸς τοὺς κληρικοὺς κλπ. τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Σερίφου περὶ τοῦ ἐκεῖσε σταυροπηγίου τῶν Ταξιαρχῶν. Ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιε'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ζερλέντου, Ἱστορικαὶ ἔρευναι, σσ. (74-) 75. **12**

Β' Μητροπολίτης Ἡρακλείας (1636-1646)

1636 Ἰούνιος — Σιγιλλιῶδες γράμμα Νεοφύτου Γ' περὶ τοῦ ὅτι τὸ ἐν Νάξῳ μοναστήριον τοῦ Φωτοδότου Χριστοῦ ἀνήκει τῷ μητροπολίτῃ Παροναξίας. ,αχλς', Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος δ'.
Ἀναφέρεται ὑπὸ Ἐμμανουὴλ Καρπαθίου, Ὁ κῶδιξ Α' τῆς μητροπόλεως Παροναξίας, περ. «Γρηγόριος Παλαμᾶς» 19, 1935, σσ. (325-) 326. **1**

1636 Σεπτέμβριος — Συνοδικὴ πρᾶξις πατριάρχου Νεοφύτου Γ' ⟨ἄνευ ἄλλης ἐνδείξεως⟩.
Ἀναφέρεται ὑπὸ Εὐλογίου Κουρίλα, Heraclea Sacra, Β', Ἀθῆναι 1958, σ. 145. **2**

1637 Σεπτεμβρίου 22 — Πρᾶξις συνοδικὴ Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, δι' ἧς προάγεται ὁ ἐπίσκοπος Κυθήρων Ἀθανάσιος Βαλεριανὸς εἰς μητροπολίτην Φιλαδελφείας ⟨ἐν Ἑνετίᾳ⟩. ,αχλζ', Σεπτεμβρίου κβ'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα, σ. 93. **3**

1638 'Απρίλιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως διὰ τὴν ἀνοικοδομηθεῖσαν μονὴν 'Αγίου 'Ιωάννου Θεολόγου εἰς Γρεβενὸν 'Αχαΐας, δι' οὗ ἀναγνωρίζεται αὕτη σταυροπηγιακὴ καὶ ὡς ἐξουσιάζουσα δύο πεπαλαιωμένους ναούς. 'Εν ἔτει ,αχλη', μηνὶ 'Απριλίῳ, ἰνδικτιῶνος ϛης. ⟨Συνυπογράφει καὶ ὁ 'Αλεξανδρείας Μητροφάνης⟩.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ 'Αγαμ. Τσελίκα, περ. «'Ελληνικὰ» 26, 1973, σσ. (74-) 76. **4**

1638 — Συνοδικὸν σιγίλλιον πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως περὶ τῆς ἐν Εὐβοίᾳ μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως, κατὰ τὴν ἐπαρχίαν τῆς ἐπισκοπῆς Καναλίων (τῆς αὐτῆς νήσου). ,αχλη' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Ζακυθηνοῦ, 'Αν. ἔγγραφα, «'Ελληνικὰ» 2, 1929, σσ. (152-) 154, Nº 9. **5**

1639 'Ιουλίου 1 — Πρᾶξις ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ Παρθενίου Α' Κωνσταντινουπόλεως. ,αχλα' μηνὶ 'Ιουλίῳ α' ⟨ὑπογράφεται δεύτερος ὁ 'Ηρακλείας 'Ιωαννίκιος⟩.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΑΙΣ IV, 1897, σ. 103, καὶ ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολή..., μέρος πρῶτον, σσ. (120-) 121. **6**

1639 'Ιουλίου 7 — Πρᾶξις συνοδικὴ ἐκλογῆς μητροπολίτου 'Ιωαννίνων Καλλινίκου ἐπὶ πατριάρχου Παρθενίου Α'. ,αχλθ', 'Ιουλίου 7.
Κῶδιξ ΜΠΤ *4*, φ. 35α. 'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Ο 'Ιωαννίνων Καλλίνικος, 'Ιώαννινα 1954, σ. 4 (= «'Ηπειρωτικὴ 'Εστία» 3, 1954, σ. 448). **7**

1639 Αὔγουστος — 'Υποσχετικὸν ἀρχιεπισκόπου 'Αθανασίου ⟨Γ' Κωνσταντινουπόλεως πρώην⟩ Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς προεδρίας καὶ προστασίας τῆς μητροπόλεως ταύτης.
«Νομικὴ Συναγωγή», φ. 325. 'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολή..., μέρος πρῶτον, σσ. (115-) 117. **8**

1639 Δεκέμβριος — Συνοδικὸν σιγίλλιον πατριάρχου Παρθενίου Α' περὶ τῆς σταυροπηγιακῆς ἀξίας τοῦ μοναστηρίου τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου τῆς ἐπισκοπῆς Κερνίτζης. 'Εν ἔτει σωτηρίῳ ,αχλθῳ, ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ, ἰνδικτ. ὀγδόης.
MM, AD V, 1887, σσ. (193-) 195. **9**

1639 — Κυρίλλου τοῦ ἀπὸ Βεροίας συνοδική τις ἀπόφασις περὶ τοῦ «μὴ ἐξεῖναι τινὶ τῶν ἀρχιερέων ἐπιδημεῖν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἄνευ προσκλήσεως τοῦ κατὰ καιροὺς οἰκουμενικοῦ πατριάρχου». ,αχλθ' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.
'Αθ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, ΕΦΣΚ Παράρτημα Κ' - ΚΒ', 1892, σ. 102 ⟨κῶδιξ ΕΦΣΚ *11*, φ. 69α⟩. **10**

1640 'Οκτώβριος — Γράμμα πατριάρχου Παρθενίου Α' πρὸς τοὺς 'Αγιορείτας περὶ ἀθῳότητος τοῦ συκοφαντηθέντος μοναχοῦ 'Ακακίου. 'Εν μηνὶ 'Οκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος η'.
'Ανέκδοτον. Συλλογὴ 'Αγίου Διονυσίου, χφ. 6, 18· ἀπόγραφον παρὰ Π. Γ. Νικολοπούλῳ. **11**

1641 Φεβρουάριος — Πρᾶξις ψήφων ἐπὶ ἐκλογῇ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Θεοφάνους. Κατὰ μῆνα Φεβρουάριον ,αχμα'.
Κῶδιξ *4* ΜΠΤ, φ. 39α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, IB IV, 1899, σ. 16. **12**

1641 Φεβρουάριος — Συνοδικὴ πρᾶξις πατριάρχου Παρθενίου Α' περὶ καθαιρέσεως τοῦ μητροπολίτου Κορίνθου 'Ιωάσαφ. 'Εν ἔτει σωτηρίῳ ,αχμαῳ, ἐν μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος θ'.
Κῶδιξ *4* ΜΠΤ, φ. 38β. 'Εξεδόθη ὑπὸ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, Δύο συνοδικαὶ καθαιρέσεις μητροπολιτῶν Κορίνθου κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα, περ. «Πελοποννησιακὰ» 7, 1970, σσ. (389-) 392. **13**

1641 Μάϊος — Συνοδικὸν γράμμα πατριάρχου Παρθενίου Α' αἰτήσει 'Ιωάννου Βασιλείου Βοεβόνδα χορηγοῦντος τἀναγκαῖα, διατάσσον τὴν παῦσιν τῶν ζητειῶν καὶ τῶν ἐγγυῶν διὰ τῆς ὑπογραφῆς τῶν ἀρχιερέων κ.ἄ. συμβαινόντων πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν δυσβαστάκτων χρεῶν τῆς Μ. 'Εκκλησίας. 'Εν ἔτει σωτηρίῳ ,αχμαῳ, μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ἐνάτης.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ N. Iorga ἐν Documente privatoare la Istoria Românilor, τόμῳ XIV, Partea I 1320-1716, Bucureşti 1915, σσ. (141-) 146. **14**

1643 Μαρτίου 12 — Συνοδικὴ ἐπιστολὴ πατριάρχου Παρθενίου Α', συνυπογραφομένη καὶ ὑπὸ διαφόρων ἐπισκόπων πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Γάλλων.
Τὰς ὑπογραφὰς ἐδημοσίευσεν ὁ Β. Μυστακίδης, ΕΕΒΣ ϛ', 1928, σ. 163. **15**

1643 'Οκτώβριος — Πρᾶξις καθαιρέσεως ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' τοῦ μητροπολίτου 'Ιωαννίνων Καλλινίκου. Ἔτει ,αχμγῳ ἐν μηνὶ 'Οκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιβης.
Κῶδιξ *4* ΜΠΤ, φ. 40α. 'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Τάσου 'Αθ. Γριτσοπούλου, 'Ο 'Ιωαννίνων Καλλίνικος, 'Ιώαννινα 1954, σ. 6 (= «'Ηπειρωτικὴ 'Εστία» 3, 1954, σ. 450). Πρβλ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, IB IV, 1899, σ. 16. **16**

1643 Νοέμβριος — Συνοδικὸν σιγίλλιον πατριάρχου Παρθενίου Α' περὶ ἀναγνωρίσεως τῆς πατριαρχικῆς ἀξίας τοῦ μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τιμωμένου ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Προϊλάβου ἔνδον τοῦ 'Ισμαηλίου, κατ' αἴτησιν τοῦ Γεωργίου μεγάλου μπαχαρνίκου Μολδοβλαχίας. 'Εν ἔτει ,αχμγῳ, μηνὶ Νοεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος δωδεκάτης.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ N. Iorga, Documente privatoare... «Hurmuzaki», ἔνθ' ἀνωτ. ⟨ἀρ. 11⟩, σσ. (170-) 173. D. Russo, Studii Istorice Greco-Romăne, opere postume I, 1939, σσ. (287-) 289. **17**

1644 Μάϊος — Πατριαρχικὸν γράμμα Παρθενίου Α' πρὸς τὸν Φιλαδελφείας 'Αθανάσιον Βαλεριανὸν καὶ τοὺς ἐν 'Ενετίᾳ Ἕλληνας. ,αχμδ', Μαΐῳ.
Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα..., σσ. 32-35. 'Ανετυπώθη ὑπὸ Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, σσ. 44-46. **18**

1644 Μάϊος — Σιγίλλιον συνοδικὸν πατριάρχου Παρθενίου Α' διὰ τὸν Φιλαδελφείας 'Αθανάσιον Βαλεριανόν. 'Εν ἔτει ,αχμδῳ, μηνὶ Μαΐῳ.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα, σ. 43. **19**

1644 Σεπτέμβριος — Πρᾶξις συνοδικὴ πατριάρχου Παρθενίου Β′ περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ προκαθαιρεθέντος μητροπολίτου Ἰωαννίνων Καλλινίκου καὶ καθαιρέσεως τοῦ Εὐρίπου Ἰωάσαφ. ͵αχμδῳ, ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιγης.
Αἱ ὑπογραφαὶ ἐκ τοῦ ἀπογράφου, δημοσιευθέντος ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΕΦΣΚ, Παράρτημα Κ-ΚΒ′, 1892, σ. 102. Τὸ κείμενον ὑπὸ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Ὁ Ἰωαννίνων Καλλίνικος, Ἰωάννινα 1954, σσ. 7-8 (=«Ἠπειρωτικὴ Ἑστία» 3, 1954, σσ. 451-452). **20**

1646 Ἰανουαρίου 17 — Γράμμα πατριάρχου Παρθενίου Β′ πρὸς τὸν ἡγεμόνα Μολδοβλαχίας Ἰωάννην Βασίλειον Βοεβόνδαν, δι᾿ οὗ συνοδικῶς ἀποφαίνεται ὅτι κακῶς ὑπὸ Παρθενίου Α′ ἐδόθη τοῖς Σιναΐταις ἄδεια νὰ ἱερουργοῦν εἰς τὸ ἐν Αἰγύπτῳ μετόχιον αὐτῶν. ⟨Συνυπογράφεται ὁ Ἀλεξανδρείας Νικηφόρος⟩. Ἰανουαρίου ζ′, ͵αχμϛ′, ἰνδικτιῶνος ιδ′ (= 1646).
Κῶδιξ ΕΦΣΚ *11*, φ. 73α-74· πρβλ. Ἀθ. Παπαδόπουλον Κεραμέα, ΕΦΣΚ, Παράρτημα Κ′-ΚΒ′, 1892, σ. 102β. **21**

1646 Μαρτίου 7 — Συνοδικὸν καὶ κοινὸν ὑποσχετικὸν ἔγγραφον, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν φημῶν περὶ ἐπιβουλῶν κατὰ πατριάρχου Παρθενίου Β′ καὶ τῆς τοῦ Χριστοῦ Μ. Ἐκκλησίας, ὡς ἐπιβουλευομένων τινῶν τὴν ἔξωσιν τοῦ πατριάρχου τούτου. ͵αχμϛ′, Μαρτίου ζ′, ἰνδικτιῶνος ιδ′.
Ἐν κώδικι ΕΦΣΚ *11*. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως ἐν ΕΦΣΚ, Παράρτημα Κ′-ΚΒ′, 1892, σ. 102β. **22**

1646 Νοέμβριος (πρὸ τῆς 16ης) — Σιγίλλιον πατριάρχου Παρθενίου Β′, δι᾿ οὗ καθιεροῦται ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κιέβου σύστασις μονῆς «Τὸ Γενέσιον τῆς Θεοτόκου» ὑπὸ τοῦ Ρώσου ἄρχοντος Ἀλεξάνδρου Γιακοβίτση, ἐκ τοῦ χωρίου Μήλτσου τοῦ βοϊβονδαλικίου τῆς Βολινίας. ͵αχμϛ′, μηνὶ Νοεμβρίῳ.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου ⟨Παπαδοπούλου⟩, Ἑλλήνων ἐπιστολαὶ πρὸς Ρώσους κατὰ τὸν ις′ καὶ ιζ′ αἰῶνα, ΕΦ 22, 1923, σσ. 135-165, ἐν σσ. (150-)155. Πρβλ. καὶ Εὐλόγιον Κουρίλαν, Heraclea Sacra, Β′, σ. 145. **23**

Γ′ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης

(α′ 1646-1648, β′ 1651-1652, γ′ 1653-1654 καὶ δ′ 1655-1656)

1646 Νοεμβρίου 16 — Ὑπόμνημα ἐκλογῆς Ἰωαννικίου Β′ τοῦ ἀπὸ Ἡρακλείας. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνϛ′, μηνὶ Νοεμβρίῳ ιϛ′, ἰνδικτιῶνος ιε′.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολή..., μέρος πρῶτον, σσ. 131-132. **1**

1646 Νοέμβριος — Συνοδικὸς τόμος περὶ τοῦ ἐν Τζουβανίᾳ Καΐρου οἴκου τῶν Σιναϊτῶν, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάγωνται εἰς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας. ͵αχμϛ′, κατὰ μῆνα Νοέμβριον.

10-6-1976

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Ἔγγραφα Β′, σσ. 341-348, καὶ Μαζαράκη, Συμβολή, σσ. 341-348, μετὰ τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἀρχιερέων καὶ ὀφφικιαλίων. Κεῖται καὶ ἐν κώδ. Σινᾶ *518* (Beneševič, I, σ. 366). **2**

1646 Δεκέμβριος — Συνοδικὴ πρᾶξις καθαιρέσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Ἰωάσαφ, διὰ τὴν μετὰ τοῦ πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας διαφοράν. ͵αχμϛ′, κατὰ Δεκέμβριον.
Ἐδημοσιεύθη, ἄνευ τῶν ὑπογραφῶν, ὑπὸ Δελικάνη, Ἔγγραφα Β′, σσ. 348-352 (ἐπροδημοσιεύθη ὑπὸ Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς τοῦ ὄρους Σινᾶ, 1908). **3**

1646 Δεκεμβρίου 12 — Συνοδικὸς τόμος δι᾿ οὗ ἡ ἐξαρχία Μαρωνείας γίνεται καὶ αὖθις μητρόπολις, προσαρτωμένων αὐτῇ τῆς τε Θάσου καὶ τῆς Σαμοθράκης. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχμϛ′ ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ ⟨ιβ′⟩.
Πρβλ. Σάθαν, ΜΒ Γ′, 1872, σ. 580. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. Ἰ. Γεδεών, ΕΑ 33, 1913, σσ. 251-252 καὶ Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης, περ. «Θρᾳκικὰ» 6, 1935, σσ. 85-87. **4**

1646 Δεκέμβριος — Συνοδικὸν γράμμα πρὸς τοὺς κληρικούς, ἄρχοντας καὶ χριστιανοὺς Σκύρου, περὶ τοῦ τρόπου καθ᾿ ὃν λαμβάνεται ἡ πατριαρχικὴ ζητεία καὶ περὶ τοῦ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Σκύρου Γαβριὴλ ὀφείλει νὰ δίδῃ μόνον βασιλικὸν χαράτσιον. Μηνὶ Δεκεμβρίῳ ͵αχμϛ′, ἰνδικτιῶνος ιε′.
Ἐκ τοῦ κώδ. *4* ΜΠΤ ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΙΒ IV, 1899, σ. 14, ἐκ δὲ τοῦ κώδ. Β′, 59 τοῦ πατριαρχικοῦ ἀρχειοφυλακείου ὑπὸ Βασιλείου Γ. Ἀτέση, μητροπολίτου πρώην Λήμνου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Σκύρου, Ἀθῆναι 1961, σσ. 53-54, μετὰ τῆς χρονολογίας καὶ τῶν ὑπογραφῶν τῶν συνοδικῶν ἀρχιερέων. **5**

1646 Δεκέμβριος — Συνοδικὴ πρᾶξις καθαιρέσεως τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Ἀντωνίου, ὡς ἐγκαταλιπόντος τὴν ἐπαρχίαν του καὶ ἀποδημήσαντος εἰς Μολδοβλαχίαν. ͵αχμϛ′, μηνὶ Δεκεμβρίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ′, 1872, σ. 597 ⟨βλ. σ. 583. Ἀποκατέστη τὸ 1649, ὡς ἀδίκως ἐκβληθείς, ἐπὶ πατριάρχου Παρθενίου Β′⟩. **6**

1647 Ἰανουάριος — Τόμος συνοδικὸς περὶ τῆς πατριαρχικῆς ζητείας τοῦ ἀρχιερέως Βιδύνης, ὥστε διδόναι αὐτὸν κατ᾿ ἀποκοπὴν μόνον 32 χιλιάδας ἄσπρων. ͵αχμζ′, μηνὶ Ἰανουαρίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ′, 1872, σ. 580. **7**

1647 Ἰανουάριος — Γράμμα περὶ συγκαταβάσεως τοῦ χαρατσίου μητροπολίτου Τραπεζοῦντος καὶ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτοῦ Χαλδείας ἀπὸ 100 εἰς 80 φλωρία ἐτησίως. ͵αχμζ′, μηνὶ Ἰανουαρίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ′, 1872, σ. 580. **8**

1647 Φεβρουάριος — Συνοδικὸν γράμμα πρὸς τὸν μητροπολίτην Ρόδου κλπ., περί τινος ἰδιωτικῆς οἰκονομικῆς ὑποθέσεως. Μηνὶ Φεβρουαρίῳ, ἰνδικτιῶνος ιε′.
ΜΜ, AD VI, 1890, σσ. 299-300. **9**

1647 Φεβρουάριος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τοῦ σταυροπηγίου Βλατίων

(= μονῆς τῶν Βλατέων ἢ Βλαντάδων Θεσσαλονίκης). Μηνὶ Φεβρουαρίῳ ͵αχμζ'.

Κῶδιξ 276 Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων. Τὸ κυριώτερον τμῆμα μετὰ τῶν ὑπογραφῶν τῶν συνοδικῶν δημοσιεύεται ὑπὸ Παπαδοπούλου Κεραμέως, ΙΒ Ι, 1891, σσ. 337 - 338. **10**

1647 Μάρτιος — Ψῆφοι ἐκλογῆς ἐπισκόπου Ὠρ:ῶν Εὐβοίας Γαβριήλ. Ἐν ἔτει ͵αχμζῳ Μαρτίῳ ε', ἰνδικτιῶνος ιε'.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Χρυσοστόμου Θέμελη, περ. «Θεολογία» 24, 1953, σ. 69. **11**

1647 Ἀπρίλιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τῆς ἐν Δρυϊνουπόλει σταυροπηγιακῆς μονῆς Σπηλαιωτίσσης, μετὰ τῆς χώρας Σαρακίνιτσας. ͵αχμζ', μηνὶ Ἀπριλίῳ.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 580. Γεδεών, ΠΠ, σ. 575. **12**

1647 Ἰούνιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τῆς ἑνώσεως τῶν ἐν Πάτραις μονῶν ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Παναγίας Ὀμπλοῦ. ͵αχμζ', μηνὶ Ἰουνίῳ.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 581. Γεδεών, ΠΠ, σσ. 575 - 576. Δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν σιγιλλίων τῆς μονῆς Ὀμπλοῦ εἰς περ. «Πελοποννησιακὰ» 1, 1956, σ. 239. **13**

1647 Ἰούνιος — Συνοδικὸν γράμμα περὶ τῆς ἀρχιερατικῆς ζητείας τοῦ ἀρχιεπισκόπου Πωγωνιανῆς, ὁριζομένης εἰς ἄσπρα πέντε χιλιάδας. ͵αχμζ', μηνὶ Ἰουνίῳ.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σσ. 580 - 581. **14**

1647 Ἰούνιος — Συνοδικὸς τόμος, δι' οὗ ἡ ἐπισκοπὴ Πλάτσης ἐπαναφέρεται εἰς τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας. ͵αχμζ', μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος ιε'.

Πρβλ. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 581. Γεδεών, ΠΠ, σ. 576. Ἐκ τῆς Νομικῆς Συναγωγῆς, φφ. 149β - 150α, ἐξεδόθη ὑπὸ Τάσου Ἀθ. Γριτσοπούλου, Πέντε πατριαρχικὰ γράμματα (1607 - 1659) ἀφορῶντα εἰς τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, ἐν «Ξένιον, Festschrift für Pan. I. Zepos» I, 1973, σσ. 515 - 517 (- 524 σχόλια). **15**

1647 Ἰούνιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον, δι' οὗ ἀναγνωρίζονται σταυροπηγιακὰ δίκαια εἰς τὴν μονὴν Ἁγίου Νικολάου ἐν Ἰσμαηλίῳ.

Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σ. 575. **16**

1647 Δεκεμβρίου 30 — Συνοδικὸς τόμος, ὅτι οὐδεὶς ἀρχιερεὺς θὰ παρεπιδημῇ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄνευ γνώμης τοῦ πατριάρχου. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχμζ', Δεκεμβρίῳ λ', ἰνδικτιῶνος ιε'.

Ἐκ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς» πατριάρχου Ἱεροσολύμων Δοσιθέου, ἐπιγράψαντος «Ἰωαννικίου Λινδίου». Ὁ Σάθας, ΜΒ Γ', 1872, σ. 581, τὸ ἀποδίδει Παρθενίῳ Β' (τῷ νέῳ). Ἐξεδόθη ὑπὸ Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α', σσ. 47 - 50. **17**

1647 — Συνοδικὸν σιγίλλιον, δι' οὗ ἀναγνωρίζεται ὡς σταυροπηγιακὴ ἡ ἐν Κέῳ Κυκλάδων μονὴ τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῆς Πηγῆς. ͵αχμζ' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.

Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σ. 575. **18**

1647 — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τοῦ μονυδρίου Ἁγίου Γεωργίου Ξυλίτου τῆς ἐπαρχίας Γανοχώρων. ͵αχμζ' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.

Πρβλ. Γεδεών, ΠΠ, σ. 575. Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σσ. 161 - 163. **19**

(1647) — Γράμμα περὶ τοῦ ἐν Χίῳ ναοῦ τῆς Ἁγίας Κυριακῆς, ἀνήκοντος εἰς τὴν οἰκογένειαν Μαυροκορδάτου. ⟨Ἀχρονολόγητον⟩.

Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σσ. 576. **20**

(1647) — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τῆς ἐν Ἀθήναις γυναικείας μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. ⟨Ἐπικύρωσις αὐτοῦ κατὰ τὴν β' πατριαρχίαν, 7 Ἰουλίου 1651⟩. ⟨Ἀχρονολόγητον⟩.

Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σσ. 575, 579. **21**

1648 Ἰανουάριος — Συνοδικὴ ⟨βα⟩ πρᾶξις καθαιρέσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Ἰωάσαφ. ͵αχμη', Ἰανουαρίῳ.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Β', σσ. 352 - 357. **22**

1648 Ἰανουάριος — Συνοδικὸς τόμος περὶ τοῦ ἐν Τζουβανίᾳ Αἰγύπτου Σιναϊτικοῦ μετοχίου, καθαιρετικὸς καὶ ἀφοριστικὸς τῶν μὴ ὑπακουσάντων καὶ λειτουργούντων ἐν αὐτῷ πατέρων Σιναϊτῶν. ͵αχμη', κατὰ μῆνα Ἰανουάριον. ⟨Συνυπογράφεται ὑπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων Παϊσίου⟩.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 582, ἀπηυθύνετο πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιον. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μαζαράκη, Συμβολή..., σσ. 349 - 354. **23**

1648 Φεβρουάριος — Γράμμα πατριαρχικὸν τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ περὶ τῆς καθαιρέσεως τοῦ ἀρχιεπισκόπου Σιναίου Ἰωάσαφ καὶ τοῦ ἀφορισμοῦ τῶν ἐκεῖ Σιναϊτῶν. Ἕτερον πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀντιοχείας Μακάριον, δι' οὗ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ζητεῖ νὰ ἐπικυρωθοῦν τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀντιοχείας Εὐθυμίου, προκατόχου τοῦ νῦν, ἀποφασισθέντα ⟨καὶ ἀπάντησις ἐπικυρωτικὴ τῶν ζητηθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀντιοχείας σταλεῖσα πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιον⟩.

Κατὰ πληροφορίαν Μαζαράκη, Συμβολή..., σσ. 354 (- 357). **24 - 24α**

1648 Μάρτιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τοῦ μοναστηρίου τοῦ Τιμίου Σταυροῦ ἐν κώμῃ Σαγκρὶ Νάξου, δι' οὗ ἐπεβλήθη αὐτῷ εἰσφορά. ͵αχμη', μηνὶ Μαρτίῳ.

Κατείχετο ὑπὸ τοῦ πληροφοροῦντος σχετικῶς Ζερλέντου, Ἱστορικαὶ Ἔρευναι..., σ. 120. Κατὰ Δ. Π. Πασχάλην, Νάξος ΜΕΕ ΙΗ', 1932, σ. 31β, ἀπελύθη κατ' Ἰούνιον. **25**

(1648) Μάϊος — Ἐπικύρωσις πατριαρχικὴ δικαιώματος ἀπονεμηθέντος ὑπὸ τοῦ προκατόχου του Παρθενίου Α', δι' οὗ ἐπετράπη τῷ ⟨φιλοπαπιστῇ⟩ Ἀθανασίῳ τῷ Ρήτορι ⟨Κυπρίῳ ἀπατεῶνι⟩ ἱερουργεῖν καὶ κηρύττειν. Ἐν μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος α'.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OC XXV, 1932, σ. 284 ⟨ἀνάγνωσις ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα ἐν ΕΜΑΑΑ 2, 1948, σ. 146⟩ καὶ ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σσ. 86 - 87. **26**

1648 Μάϊος — Ψῆφοι ἐκλογῆς μητροπολίτου Οὐγγροβλαχίας Στεφάνου, προτροπῇ τοῦ πατριάρχου. ͵αχμη', μηνὶ Μαΐῳ.

«Νομικὴ Συναγωγή», κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 282. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Γ', σ. 331. **27**

1648 Ἰούνιος — Συγχωρητικὸν τῶν Σιναϊτῶν πατέρων τῆς Τζουβανίας Καΐρου, τῶν προαφορισθέντων ⟨πρβλ. ἀρ. 24⟩. ,αχμη', κατὰ μῆνα Ἰούνιον.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μαζαράκη, Συμβολή, σ. 358. **28**

1648 — (Κόπια ἐκ τοῦ) ἐγκυκλίου γράμματος περὶ τῶν δικαιωμάτων σταυροπηγίου, δοθέντος τῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου μετοχίῳ τῆς μονῆς τοῦ Καρακάλλου, τῷ ἐν τῷ Ἰσμαηλίῳ. ,αχμη' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.
Ἐσημειώθη περίληψις ὑπὸ Εὐλογίου Κουρίλα, Ὁ κατάλογος τῶν Ἀθωνικῶν ἐγγράφων τοῦ Οὐσπένσκη, ΕΕΒΣ 8, 1931, σ. 75. **29**

1649 (;) — Συνοδικὴ πρᾶξις καθαιρέσεως τοῦ ἐξωσθέντος πατριάρχου Ἰωαννικίου Β'.
Λανθάνει. Ἐξάγεται ὡς γενομένη ἐπὶ Παρθενίου Β', ἐκ τοῦ κατωτέρω: **30**

1651 Ἰούνιος — Συνοδικὴ πρᾶξις ἀθῳοῦσα καὶ ἀποκαθιστᾶσα εἰς τὸν θρόνον Ἰωαννίκιον Β'. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχνα', μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος δ'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολή..., μέρος πρῶτον, σσ. 132 - 133. **30α**

1651 Ἰούνιος — Πρᾶξις περὶ τῶν ρουχῶν καὶ πραγμάτων τοῦ πρὸ ἡμῶν ἐξωσθέντος ⟨πατριάρχου⟩ Παρθενίου ⟨Β'⟩. ,αχνα', μηνὶ Ἰουνίῳ.
Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 582· ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σ. 211, σημ. 33. **31**

1651 Ἰούνιος — Σιγίλλιον περὶ τοῦ βασιλικοῦ μοναστηρίου Σωτῆρος Χριστοῦ ⟨Μεταμορφώσεως⟩ τοῦ Μετεώρου. ,αχνα', μηνὶ Ἰουνίῳ.
Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, ΝΕ 4, 1907, σσ. 198 - 200, εἶτα ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σσ. 163 - 165. **32**

1651 Ἰούνιος — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὴν γερουσίαν τῆς Ἑνετίας περὶ τῶν προνομίων καὶ περὶ μιτροφορίας τοῦ Φιλαδελφείας Ἀθανασίου Βαλεριανοῦ κλπ. Ἐν ἔτει ἀπὸ θεογονίας χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πεντηκοστῷ πρώτῳ, ἰνδικτιῶνος δ'.
Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 587. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Βελούδου, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα..., σσ. 45 - 52 ⟨ἀπευθύνεται δὲ πράγματι πρὸς τοὺς ἐν Βενετίᾳ γαστάλδον καὶ γοβερνατόρους τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος⟩. Ἀνετυπώθη ὑπὸ Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α', σσ. 50 - 54. ⟨Περὶ τῆς πιστότητος τοῦ κειμένου τούτου (μερικῆς) πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα (1547 - 1806), Βενετία 1968, σ. 64. Ὁμοίως Ἀγαμ. Τσελίκαν, περ. «Θησαυρίσματα» 10, 1973, σσ. 223 - 225, ἀρ. 25 καὶ ἀρ. 26⟩. Τὸ γνήσιον κείμενον ἐξέδωκεν ὁ Μ. Ἰ. Μανούσακας, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 63 - 67, ὑπ' ἀριθ. 20. **33 - 33α**

1651 Ἰουλίου 7 — Συνοδικὴ ἐπικύρωσις τοῦ κοινοβιακοῦ πολιτεύματος τῆς ἐν Ἀθήναις γυναικείας μονῆς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (νῦν μετοχίου Παν. Τάφου).

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. Ἰ. Γεδεών, ΕΑ ΙΘ', σ. 256. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Α', 1889, σσ. 46 - 47. **34**

1651 Ἰούλιος — Συνοδικὸν γράμμα πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κύπρου καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἀρχιεπισκοπῆς ταύτης, περὶ τῶν σχέσεων ὑποταγῆς τῶν ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ ἀρχιερέων εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον αὐτῶν. ,αχνα' ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος δ'.
Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ὑπὸ Φιλίππου Γεωργίου, Εἰδήσεις ἱστορικαὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Ἀθήνησιν 1875, σσ. 87 - 93 (β' ἔκδοσις, ἐν Λευκωσίᾳ 1975), εἶτα δ' ὑπὸ Γεδεών, Κανονικαὶ Διατάξεις, Β', σσ. 384 - 389, ἐσχάτως δὲ ὑπὸ Λοΐζου Φιλίππου, Ἡ Ἐκκλησία Κύπρου ἐπὶ Τουρκοκρατίας, ἐν Λευκωσίᾳ 1975, σσ. 58 - 62. **35**

1651 Ἰούλιος — Πατριαρχικὸν γράμμα τῷ Δρύστρας Μακαρίῳ περὶ τῶν ἐξόδων τῆς χειροτονίας του (3000 γρόσσια!). ,αχνα', μηνὶ Ἰουλίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 585. **36**

1651 Ἰούλιος — Πατριαρχικὸν γράμμα τῷ μητροπολίτῃ Δρύστρας Μακαρίῳ ἐπὶ τῷ εἶναι αὐτὸν ἀκαταζήτητον χρεῶν τῆς ἐπαρχίας του. ,αχνα', μηνὶ Ἰουλίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 585. **37**

1651 Ἰούλιος — Γράμμα περὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως καὶ καταβολῆς αὐτῷ ἐτησίου ἐμβατοικίου (sic), ὑπὸ τῶν μοναχῶν τοῦ μετοχίου Ἁγίου Στεφάνου (Θρᾴκης), ἀνήκοντος τῇ Μεγίστῃ Λαύρᾳ, κατόπιν συμφωνίας τῶν δύο μερῶν. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχνα', Ἰουλίῳ, ἰνδικτιῶνος δ'.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Εὐλογίου Κουρίλα, Ὁ Ἅγιος Στέφανος ἐν Ἀδριανουπόλει, περ. «Θρᾳκικὰ» 6, 1935, σσ. 283 - 286. ⟨Πρβλ. Γεδεών, ΠΠ, σ. 579⟩. **38**

1651 Ἰούλιος — Ἐπικύρωσις διαθήκης ἱερέως Δημητρίου Κολοκύνθη Ἀθηναίου, ἀφιερώσαντος τὴν περιουσίαν του εἰς τὴν μονὴν Ἁγίων Ἀναργύρων τῶν Ἀθηνῶν.
Κατὰ Χρυσόστ. Παπαδόπουλον, Ἀθῆναι, ΜΕΕ 2, 1927, σ. 184β. **39**

1651 Ὀκτώβριος — Παραίτησις ἀρχιεπισκόπου Αἰγίνης ⟨Δωροθέου⟩: *καὶ ἐχέτω ἄδειαν ὁ πατριάρχης Ἰωαννίκιος* ⟨Β'⟩ *χειροτονῆσαι ἕτερον.* Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχνα', Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ε' ⟨βλ. ἀρ. 41 ἐν συνεχείᾳ:⟩ **40**

1651 Ὀκτώβριος — Ψῆφοι ἐκλογῆς ἀρχιεπισκόπου Αἰγίνης ⟨Μελετίου⟩ προτροπῇ τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου ⟨Β'. Δίχα τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἐκλεξάντων⟩. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχνα', Ὀκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ε'.
Ἐκ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς» ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1891, σ. 22 (= Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων ὑπὸ Δ. Γρ. Καμπούρογλου). **41**

1651 Δεκεμβρίου 5 — Συνοδικὸν περὶ τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Σιναϊτῶν. ͵αχνα', Ποσειδεῶνος ε' ἱσταμένου.
«Νομικὴ Συναγωγή», 170. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Β', σσ. 358-361, καὶ ἄλλοθεν ὑπὸ Μαζαράκη, Συμβολή..., σσ. 372-376. Κεῖται καὶ ἐν κώδιξι Σινᾶ 518 καὶ 531. Πρβλ. Beneševič, Ι, σσ. 367 καὶ 410. ⟨Πιθανώτατα τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ἑπόμενον :⟩ **42**

1651 Ποσειδεῶνος 5 — Γράμμα χορηγοῦν τοῖς ἐν Τζουβανίᾳ Σιναΐταις ἱερουργεῖν κατ' ἰδίαν.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1897, σ. 585. **43-44**

1651 Δεκεμβρίου 18 — Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχην Ἀλεξανδρείας Ἰωαννίκιον, ἐν ᾗ λέγει ὅτι ἔδωκε στανικῶς του τὸν τόμον ὑπὲρ τῶν ⟨ἐν Καΐρῳ⟩ Σιναϊτῶν. ͵αχνα', Δεκεμβρίῳ ιηῃ.
Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μαζαράκη, Συμβολή..., σσ. 376-378, ἀνεδημοσιεύθη ὑπὸ Ι. Ε. Ἀναστασίου, ΕΕΘΣΠΘ 15, 1970, σσ. 62-64. **45**

1651 — Συνοδικὴ πρᾶξις περὶ ἄρσεως τῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Παρθενίου ⟨Β'⟩ ἐπιβληθείσης τῷ μητροπολίτῃ Ἀδριανουπόλεως Νεοφύτῳ καθαιρέσεως. ͵αχνα' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 584, καὶ Γεννάδιον Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σ. 211, σημ. 33. **46**

1551 — Συνοδικὸν σιγίλλιον, δι' οὗ ἀναγνωρίζεται σταυροπηγιακὴ ἡ ἐν Χίῳ μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Διαμαντάρη.
Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σ. 589. **47**

1651 — Εὐεργετήριον γράμμα πρὸς τὸν πρωτέκδικον Σοφιανὸν τῆς ἐξαρχίας τοῦ ἐν Παροναξίᾳ μοναστηρίου τοῦ Φωτοδότου, ἀντὶ τῆς προτέρας ἐξαρχίας Θάσου. ⟨Ἀμηνολόγητον⟩.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 586. **48**

1651 — Συνοδικὸς τόμος περὶ ὁρισμοῦ τριῶν ἐξάρχων διὰ τὰ εἰσοδήματα τοῦ πατριαρχείου, καὶ ἄλλων ὑπηρεσιῶν τοῦ πατριαρχείου καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτοῦ. ⟨Ἀμηνολόγητον⟩.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ, Γ', 1872, σ. 586. **49**

1651 — Γράμμα δι' οὗ ἀναγνωρίζονται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν μητρόπολιν Χαλδείας τὰ χωρία Γαρασάρεως. ⟨Ἀμηνολόγητον⟩.
Κατὰ τὸν Γεδεών, ΠΠ, σ. 589. **50**

(1651) — Συνοδικὴ πρᾶξις ἑνοῦσα τῇ μητροπόλει Πισιδίας τὰ Μῦρα, τὴν Σίδην καὶ τὴν Ἀττάλειαν.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 585 καὶ Γεδεών, ΠΠ, σ. 578. **51**

(1651) — Συνοδικὴ πρᾶξις, δι' ἧς γίνεται δεκτὴ ἡ ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Μονεμβασίας παραχώρησις τῆς τέως ἐπισκοπῆς Πλάτζας ἐν Πελοποννήσῳ, ἀποκατασταθείσης πατριαρχικῆς ἐξαρχίας.
Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σ. 578. **52**

1652 Φεβρουαρίου 5 — Συνοδικὸν γράμμα δι' οὗ κυροῦνται τὰ σταυροπηγιακὰ δίκαια τῶν ἐν Λέσβῳ μονῶν Λειμῶνος καὶ Μυρσινιωτίσσης.

Κατὰ Φιλάρετον Βιτάλην, Κυκλαδῖται οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι..., 1961, σ. 22. **53**

1652 Μαρτίου 1 — Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ρωσίας Ἀλέξιον Μιχαηλοβίτς περὶ τῆς μητροπόλεως Σοφίας. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ χιλιοστῷ ἑξακοσιοστῷ πεντηκοστῷ δευτέρῳ, μηνὶ Μαρτίῳ αῃ, ἰνδικτιῶνος πέμπτης.
Κεῖται ἐν κώδ. Vaticanus graecus 2584, φφ. 99v-103r. Ἐξεδόθη ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 74 κώδ. Μ. Ἁγίας Ἄνδρου ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Β', 1898, σσ. 230-239. **54**

1652 Μαρτίου 1 — Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν πατριάρχην Μοσχοβίας Ἰωσὴφ περὶ τῆς μητροπόλεως Σοφίας. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνβῳ, μηνὶ Μαρτίῳ, ἰνδικτιῶνος ε'.
Ἐδημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Β', 1898, σσ. 239-240, ἐκ τοῦ κώδικος 74 Μ. Ἁγίας Ἄνδρου. **55**

1652 Μαρτίου 1 — Ἐπιστολὴ πρὸς Ἰωάννην Βασίλειον βοεβόδαν, αὐθέντην Μολδαβίας περὶ τῆς μητροπόλεως Σοφίας. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνβῳ, ἰνδικτιῶνος ε', Μαρτίου α'.
Ἐδημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Β', 1898, σσ. 241-243, ἐκ τοῦ αὐτοῦ κώδικος 74 Μ. Ἁγίας Ἄνδρου. **56**

1652 Μαρτίου 1 — Ἐγκύκλιος πρὸς μητροπολίτας, ἀρχιεπισκόπους, ἡγουμένους κλπ. (περὶ τῆς μητροπόλεως Σοφίας ⟨μόνον ἡ ἀρχή· ἀχρόνιστος ἀλλ' ἀπολυθεῖσα ὁμοῦ μετὰ τῶν τριῶν προηγουμένων ἐπιστολῶν, ἤτοι τὴν α' Μαρτίου ͵αχνβ'⟩).
Ἐδημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ» Β', 1898, σσ. 243-244. **57**

1652 Μάρτιος — Ἐγκύκλιον γράμμα τοῖς ἐντευξομένοις, δι' οὗ, κατόπιν ἐρεύνης, ἐδόθη ἄδεια εἰς Ἀθανάσιον τὸν Ρήτορα διδάσκειν καὶ ἱερουργεῖν. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνβ' ἐν μηνὶ Μαρτίῳ, ἰνδικτιῶνος ε'.
Ἐξεδόθη ὑπὸ G. Hofmann, Patriarch Ioannikios II, OC XXV, 1932, σ. 285 ⟨ἀναγνώσεις ἐκ τοῦ πρωτοτύπου ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα, ΕΜΑΑΑ 2, 1948, σ. 151⟩. Ὁμοίως ἐξεδόθη ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σσ. 87-88. **58**

1652 Ἰούνιος — Συνοδικὸν γράμμα πρὸς τὸν μητροπολίτην Παροναξίας περὶ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Δροσιανῆς τῆς ἐν τῷ χωρίῳ Μονῆς, ἀναγνωριζομένης ὡς ἀνηκούσης εἰς τὸν παπᾶ Γεώργιον, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ. Ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος ε'.
Νῦν ἀπόκειται εἰς ΓΑΚ. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνόν, ΕΕΒΣ 13, 1937, σ. 240. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Γ. Ζερλέντου, ΔΙΕΕ 7, 1918, σσ. 432-433. **59**

1652 — Πατριαρχικὸς καὶ συνοδικὸς τόμος ἀποκαθιστὰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Λιτίτσης. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνβῳ ⟨ἀμηνολόγητον⟩.
Ἐξεδόθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι Βορείου Θρᾴκης, περ. «Θρᾳκικὰ» 8, 1937, σσ. 147-148. **60**

1653 Μαΐου 6 — Γράμμα πατριαρχικὸν τοῖς μητροπολίταις Τραπεζοῦντος,

Ἀμασ(ε)ίας καὶ Νεοκαισαρείας, συστατικὸν καππουτσίνων μοναχῶν πορευομένων εἰς τὰς ἐπαρχίας αὐτῶν, ὅπως τοῖς παράσχουν τὴν δυνατότητα νὰ λειτουργοῦν (λατινικῶς) εἰς εὐκτηρίους οἴκους. Ἐν μηνὶ Μαΐῳ, ἰνδικτιῶνος ς'.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OC XXV, 1932, σσ. 289 - 290. **61**

1653 Ἰούνιος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τῆς μονῆς ἁγίου Νικολάου Λεωνιδίου τῆς ἐπισκοπῆς Ρέοντος καὶ Πραιστοῦ. Ἐν μηνὶ Ἰουνίῳ, ἰνδικτιῶνος ς'.

Νῦν ἐν ΕΒΕ, Τμῆμα χειρογράφων, ἀρ. Σ 3. Ἐξεδόθη ὑπὸ Β. Α. Μυστακίδου, Διάφορα Σημειώματα, ΕΦΣΚ 28, 1899 - 1902, σσ. 220 - 221. **62**

1653 Ἰούλιος — Ἐπιστολὴ τοῖς εἰς Οὐγγροβλαχίαν περὶ ἐξώσεως τοῦ μητροπολίτου Στεφάνου καὶ ἐκλογῆς τοῦ Ριμνίκου Ἰγνατίου ὡς Οὐγγροβλαχίας, ἀπαιτήσει τῶν ἐκεῖ.

Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 588. **63**

1653 Νοέμβριος — Σιγίλλιον ἀφορῶν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἰς Μπεζίλαν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Φαναρίου.

Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 588, καὶ Γεδεών, ΠΠ, σ. 582. **64**

1653 Δεκέμβριος — Συνοδικὸς τόμος περὶ προαγωγῆς τῆς ἐπισκοπῆς Διαυλείας καὶ Ταλαντίου εἰς ἀρχιεπισκοπήν, χάριν τοῦ τέως ἐπισκόπου Μητροφάνους, ἀποσπωμένης τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν. Ἐν ἔτει ,αχνγ', Δεκεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ'.

Ἐξεδόθη, δίχα ὑπογραφῶν ὑπὸ Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1891, σσ. 31 - 33 (= Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηναίων). **65**

1653 Δεκέμβριος — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἐν Ἀδριανουπόλει, σταυροπηγίου μετοχίου Μεγίστης Λαύρας. Ἐν ἔτει ,αχνγ', μηνὶ Δεκεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος ζ'.

Πρβλ. Γεδεών, ΠΠ, σ. 582. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, Ἱστορικὰ μνημεῖα τοῦ Ἄθω, περ. «Ἑλληνικὰ» 2, 1929, σ. 370. Ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐλλιπῶς ὑπὸ Μ. Γεδεών, Γράμματα ἐξ Ἀδριανοῦ πόλεως..., σσ, 79 - 81, (πληρέστερον δὲ ὑπὸ) Εὐλογίου Κουρίλα, Ὁ Ἅγιος Στέφανος ἐν Ἀδριανουπόλει, περ. «Θρᾳκικὰ» 6, 1935, σσ. 286 - 290. (Πρβλ. καὶ ἀριθ. 38). **66**

1653 Δεκέμβριος — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν μητροπολίτην Φιλαδελφείας Ἀθανάσιον Βαλεριανόν, περὶ τιμωρίας ἐφημερίου τινὸς τῆς ἐν Ἑνετίᾳ Ὀρθοδόξου Ἀδελφότητος. Ἐν ἔτει σωτηρίῳ ,αχνγ', ἐν μηνὶ Δεκεμβρίῳ.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. Ἰ. Μανούσακα, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ γράμματα..., Βενετία 1968, σσ. 69 - 72, ἀρ. 21. Πρβλ. καὶ Ἀγαμ. Τσελίκαν, περ. «Θησαυρίσματα» 10, 1973, σ. 225, ἀρ. 27). **67**

1653 Δεκέμβριος — Συνοδικὸν γράμμα ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὀρθοδόξους, περὶ συλλογῆς ἐράνων ὑπὲρ τοῦ Παναγίου Τάφου, ,αχνγ', μηνὶ Δεκεμβρίῳ (συνυπογράφεται ὁ Ἱεροσολύμων Παΐσιος).

Κῶδιξ ΕΦΣΚ *11*, φφ. 80 - 83. Πρβλ. Ἀθ. Παπαδόπουλον Κεραμέα, ΕΦΣΚ Παράρτημα Κ' - ΚΒ', 1892, σ. 104. Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Β', 1904, σσ. 361 - 362. **68**

1653 — Σιγίλλιον συνοδικὸν διὰ τὴν μονὴν Ταξιαρχῶν Σερίφου, δι' οὗ ὁρίζεται, ὅπως οἱ μοναχοὶ ἐκλέγουν τὸν ἡγούμενόν των ἐκ τῶν ἀδελφῶν. Τὸ μοναστήριον, παρακλήσει τοῦ Σίφνου Ἀθανασίου καθίσταται σταυροπηγιακὸν καὶ πατριαρχικόν. (,αχνγ'...).

Ἀναφέρεται ὑπὸ Τρύφωνος Ε. Εὐαγγελίδου, Ἡ νῆσος Σέριφος, ἐν Ἑρμουπόλει 1909, σ. 108. **69**

1653 — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν Οὐγγροβλαχίας, περὶ τῆς καθαιρέσεως τοῦ μητροπολίτου αὐτῶν Στεφάνου καὶ ἐκλογῆς ἀντ' αὐτοῦ τοῦ Οὐγγροβλαχίας Ἰγνατίου. ,αχνγ', ἰνδικτιῶνος ς' (ἀμηνολόγητον).

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Δελικάνη, Τὰ ἔγγραφα Γ', 1905, σσ. 333 - 335, ἀριθ. 163. **70**

1653 — Πατριαρχικὸν γράμμα περὶ καθορισμοῦ τοῦ ἐτησίου τοῦ μητροπολίτου Σωζουπόλεως Μητροφάνους εἰς φλωρία πέντε. ,αχνγ' (ἀμηνολόγητον).

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 589. **71**

1653 — Συνοδικὸς τόμος περὶ ἀποκοπῆς τοῦ ἐτησίου τοῦ ἀρχιερέως Λήμνου Κλήμεντος εἰς ρεάλια ἑκατόν, ἀντὶ πάσης δόσεως εἰς τὴν Μ. Ἐκκλησίαν. ,αχνγ' (ἀμηνολόγητον).

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 588. **72**

1653 — Γράμμα περὶ ἀποκοπῆς τῆς ἐτησίας δόσεως τοῦ ἀρχιερέως Βοθροντοῦ καὶ Γλυκέος (ἐν Ἠπείρῳ) εἰς ἄσπρα 12000 καὶ τὸ ἐτήσιον χαράτσι. ,αχνγ' (ἀμηνολόγητον).

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 589. **73**

1653 — Σιγιλλιῶδες γράμμα ὑπὲρ τῆς ἐν Σίφνῳ μονῆς τῆς Βρύσεως. ,αχνγ' (ἀμηνολόγητον;).

Πληροφορία ἀρχιμ. Φιλαρέτου Ἀπ. Βιτάλη, Κυκλαδῖται οἰκουμενικοὶ πατριάρχαι ἀπὸ τῆς ἁλώσεως... καὶ ἑξῆς, ἐν Ἀθήναις 1961, ἐν σ. 24. **74**

1653 — α') Σιγιλλιῶδες γράμμα ἀνακηρύξεως σταυροπηγιακῆς τῆς ἐν Σερίφῳ μονῆς Ταξιαρχῶν. β') Γράμμα ἀνακοινοῦν τἀνωτέρω τῷ ἀρχιεπισκόπῳ Σίφνου. (Ἀμηνολόγητον).

Κατὰ Φιλ. Βιτάλην, Κυκλαδ. οἰκουμ. πατριάρχαι, σ. 24. **75 - 75α**

1653 — Πατριαρχικὸν γράμμα, δι' οὗ ἀναγνωρίζεται ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν μητρόπολιν Διδυμοτείχου τὸ χωρίον Δαδιά. ,αχνγ' (ἀμηνολόγητον).

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 589, Γεδεών, ΠΠ, σ. 582. **76**

1654 Φεβρουαρίου 10 — Ὑπόμνημα ἐκλογῆς μητροπολίτου Ἄνδρου Αὐξεντίου, προτροπῇ τοῦ πατριάρχου Ἰωαννικίου. ,αχνδ', Φεβρουαρίῳ ιη'.

Ἀναφέρεται ὑπὸ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σ. 211, σημ. 36. **77**

1654 — Γράμμα πρὸς τὴν Ρωσίαν.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Ζερλέντου, 'Ιστορικαὶ ἔρευναι... Πρβλ. Φιλ. Βιτάλην, Κυκλ. οἰκουμ. πατριάρχαι, σσ. 24 - 25. **78**

1654 Μαρτίου 17 — Παραίτησις διὰ τὸ γῆρας καὶ τὰς ἐνοχλήσεις τῶν καιρῶν, πρὸς τὸν πατριάρχην Παΐσιον, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ ἂν μεταγνοὺς ζητήσῃ πάλιν τὸν θρόνον (ὁ 'Ιωαννίκιος Β'). 'Εν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνδ' μηνὶ Μαρτίῳ ιζ', ἰνδικτιῶνος ζ'.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 589. 'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, Συμβολή..., μέρος πρῶτον, σ. 133. **79**

1654 'Απρίλιος — 'Ο μητροπολίτης Κρήτης Νεόφυτος παραχωρεῖ τῷ πατριάρχῃ 'Ιωαννικίῳ Β' ἓξ χωρία τῆς Δυτικῆς Κρήτης καὶ ἓξ μοναστήρια, διὰ νὰ γίνουν σταυροπήγια. ͵αχνδ' τὸ σωτήριον ἔτος, μηνὶ 'Απριλίῳ.
Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 590. 'Εδημοσιεύθη ὀρθότερον ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, περ. «Μνημοσύνη» 1, 1967, σσ. 35 - 38 (ὅπου καὶ ἡ λοιπὴ βιβλιογραφία. Θὰ ἐξεδόθησαν τὰ ἓξ πατριαρχικὰ σιγίλλια διὰ τὴν ἀναγνώρισιν ὡς σταυροπηγίων τῶν παραχωρηθεισῶν ἓξ μονῶν). **80**

1655 Μάρτιος — Συνοδικὸς τόμος περὶ χαρατσίου δοθησομένου εἰς τοὺς πατριαρχικοὺς ἄρχοντας Μέγαν Λογοθέτην καὶ Μέγαν διερμηνευτήν. ͵αχνε', Μαρτίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 590· πρβλ. Γεννάδιον 'Αραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σ. 211, σημ. 37. **81**

1655 'Απριλίου 20 — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν καρδινάλιον προτέκτωρα τοῦ 'Ελληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης, συστατικὸν τοῦ 'Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ὑποψηφίου μαθητοῦ ⟨λατινιστὶ⟩ 1655, κατ' 'Απρίλιον.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OC XXV, 1932, σσ. 294 - 295. **82**

1655 'Απριλίου 20 — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν Φιλαδελφείας 'Αθανάσιον Βαλεριανὸν ⟨εἰς Βενετίαν⟩, δι' οὗ συνιστᾶται ὁ 'Αλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος διὰ σπουδὰς εἰς τὸ 'Ελληνικὸν Κολλέγιον τῆς Ρώμης. 'Εν ἔτει σωτηρίῳ ͵αχνε'... 'Απριλίου κ'.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Μ. 'Ι. Μανούσακα, 'Ανέκδοτα πατριαρχικὰ Γράμματα..., Βενετία 1968, σσ. 72 - 76, ἀρ. 22. Πρβλ. 'Αγαμ. Τσελίκαν, περ. «Θησαυρίσματα» 10, 1973, σ. 226, ἀρ. 28. **83**

1655 'Απρίλιος - 'Ιούνιος — Παραίτησις τοῦ μητροπολίτου 'Αθηνῶν Δανιήλ, δίδοντος τῷ πατριάρχῃ ἄδειαν «χειροτονῆσαι» (=προβιβάσαι) τὸν ἐπίσκοπον Ταλαντίου ῎Ανθιμον. 8 'Απριλίου 1655. — 'Υπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Διαυλείας καὶ Ταλαντίου 'Ανθίμου ὡς μητροπολίτου 'Αθηνῶν, προτροπῇ τοῦ πατριάρχου. ͵αχνε', ἰνδικτιῶνος η'.
'Εκ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς», δίχα ὑπογραφῶν, ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μανουὴλ 'Ι. Γεδεών, Συμβολαί..., ἐν 'Αθήναις 1891, σσ. 22 - 23 (= Δ. Γρηγ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων). **84 - 85**

1655 'Ιούνιος — Συνοδικὸν γράμμα, δι' οὗ ἀνακαλεῖται ἡ ἀνύψωσις εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ἡ τῆς ἐπισκοπῆς Διαυλείας καὶ Ταλαντίου, καὶ ἡ ἀπόσπασις αὐτῆς ἀπὸ τῆς μητροπόλεως 'Αθηνῶν, ὡς γενομένη βίᾳ καὶ δυναστείᾳ τοῦ Ντερβὶς Μεεμὲτ πασᾶ. 'Εν ἔτει ͵αχνε', ἐν μηνὶ 'Ιουνίῳ, ἰνδικτιῶνος η'.
'Εκ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς», δίχα ὑπογραφῶν ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Μανουὴλ 'Ι. Γεδεών, Συμβολαί..., ἐν 'Αθήναις 1891, σσ. 35 - 36 (= Δ. Γρηγ. Καμπούρογλου, Μνημεῖα τῆς 'Ιστορίας τῶν 'Αθηναίων). **86**

1655 'Ιούνιος — Τόμος συνοδικὸς εἰς ἐπανίδρυσιν τῆς μητροπόλεως Δέρκων (καὶ Νεοχωρίου). 'Εν ἔτει ͵αχνε', μηνὶ 'Ιουνίῳ.
'Εδημοσιεύθη ἐκ τῆς «Νομικῆς Συναγωγῆς» ὑπὸ Μανουὴλ 'Ι. Γεδεών, ῎Εγγραφοι λίθοι καὶ κεράμια. 'Εν Κωνσταντινουπόλει 1892, σσ. ροα' - ροδ', καὶ ἀνετυπώθη ὑπὸ Σάρδεων Γερμανοῦ, 'Επισκοπικοὶ Κατάλογοι 'Ανατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης, περ. «Θρᾳκικὰ» 6, 1935, σσ. 64 - 65 (δίχα χρονολογίας καὶ ὑπογραφῶν). **87**

1655 'Ιούλιος — Τόμος ἑνώσεως τῶν μητροπόλεων Νευροκοπίου καὶ Ζιχνῶν εἰς μίαν. ͵αχνε', 'Ιουλίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 591 καὶ Γεδεών, ΠΠ, σ. 584. **88**

1655 Σεπτέμβριος — Τόμος συνοδικὸς ἐπικυρωτικὸς τοῦ τοῦ 1650 ὅπως οἱ τιμωρηθέντες ἀρχιερεῖς μὴ ἀναλαμβάνουν τὰς ἐπαρχίας των καὶ ἂν μετανοήσουν. ͵αχνε', μηνὶ Σεπτεμβρίῳ.
Κατὰ Κ. Ν. Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 591. **89**

1655 Σεπτεμβρίου 30 — Πατριαρχικὸν γράμμα πρὸς τὸν 'Αλεξανδρείας 'Ιωαννίκιον, δι' οὗ ὁ Κωνσταντινουπόλεως ζητεῖ συγχωρητικὸν καὶ αἰτεῖ περὶ ὑποθέσεως κοινοῦ αὐτοῖς γνωστοῦ, ἐκφράζει τὴν μεταμέλειάν του διὰ τὴν ἐκ Χίου ἐπαναφοράν του εἰς Κωνσταντινούπολιν, πρὸς ἀνάληψιν ⟨τὸ τέταρτον⟩ τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Γ. Γ. Μαζαράκη, Συμβολή..., 1932, σσ. 403 - 405 ⟨ἀνατύπωσις ὑπὸ⟩ 'Ι. Ε. 'Αναστασίου, ΕΕΘΣΠΘ 15, 1970, σσ. 80 - 81. **90**

1655 Σεπτέμβριος — Τόμος συνενώσεως τῇ μητροπόλει Πισιδίας τῶν Τυάνων (ἀποσπωμένων τῆς μητροπόλεως 'Ικονίου).
Κατὰ Γεδεών, ΠΠ, σ. 584. **91**

1655 'Οκτώβριος — 'Υπόμνημα (ψῆφοι) ἐκλογῆς τοῦ ἱερομονάχου Γερασίμου Κακαβέλα Κρητὸς εἰς τὴν μητρόπολιν Προϊλάβου, προτροπῇ τοῦ πατριάρχου. ῎Ετει ͵αχνε', μηνὶ 'Οκτωβρίῳ, ἰνδικτιῶνος θ'.
'Εδημοσιεύθη ὑπὸ Π. Ζερλέντου, περ. «Νησιωτικὴ 'Επιθεώρησις» Α', 1918, σσ. 118 - 119. Πρβλ. μητροπολ. 'Αθηναγόραν ('Ελευθερίου), περ. «'Ελληνικὰ» 4, 1931, σ. 73, γράφοντα περὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γερασίμου Β' τοῦ Κακαβέλα. **92**

1655 Δεκέμβριος — Σιγίλλιον περὶ τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Γάνου καὶ Χώρας μοναστηρίου τοῦ 'Αγίου Γεωργίου. ͵αχνε', μηνὶ Δεκεμβρίῳ.
Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 592. **93**

1655 — Βεβαιωτήριον εἰς Χίον τοῦ πατριάρχου ('Ιωαννικίου) συστατικὸν

τοῦ μητροπολίτου Χίου Γαβριὴλ ⟨ἀγνώστου ἄλλοθεν⟩, μετατεθέντος ἐπὶ Παϊσίου. ⟨Ἀμηνολόγητον⟩.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 592. **94**

1655 — Ἐπιστολὴ πατριάρχου εἰς Χίον συνιστῶσα τὸν ⟨μητροπολίτην Χίου⟩ Γαβριήλ, καὶ ἐπιβεβαιοῦσα τὴν ἔξωσιν τοῦ ⟨Χίου⟩ Παρθενίου. ⟨Ἀμηνολόγητον⟩.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 592. **95**

1655 — Συνοδικὸν σιγίλλιον περὶ τῆς γυναικείας μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου τοῦ Μογγοῦ ἐν Σίφνῳ. ,αχνε' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.

Ἀνέκδοτον. ΕΒΕ, Τμῆμα χειρογράφων Σ 18. **96**

1655 — Συνοδικὸν σιγίλλιον, δι' οὗ ἐπικυροῦται τὸ δικαίωμα ἐλευθερίας εἰς ἐρημοκλήσιον Θεοτόκου τοῦ Σπηλαίου (Παροναξίας). ,αχνε' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.

Ἀνέκδοτον. ΕΒΕ, Τμῆμα χειρογράφων Σ 33. **97**

1655 — Συνοδικὸν σιγίλλιον, δι' οὗ ἀναγνωρίζεται ὡς σταυροπηγιακὸς ὁ ναὸς τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης καὶ ἁγίου Δημητρίου ἐν Σίφνῳ. ,αχνε' ⟨ἀμηνολόγητον⟩.

ΕΒΕ, Τμῆμα χειρογράφων, ἀρ. Σ 38. **98**

1656 Ἰουνίου 23 — Ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ μητροπολίτου Καφᾶ καὶ Φούλων Μελετίου. ,αχνς', Ἰουνίῳ κγη.

Κατὰ Σάθαν, ΜΒ Γ', 1872, σ. 592 καὶ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ΦΒ, μέρος πρῶτον 1933, σ. 211, σημ. 38. **99**

1657 Φεβρουάριος — Γράμμα τῷ πάπᾳ Ἀλεξάνδρῳ Ζ' περὶ συναντήσεως αὐτοῦ (τοῦ Ἰωαννικίου Β') μετὰ τοῦ στόλου τῶν Ἑνετῶν. Ἐκ Πάρου 15 Φεβρουαρίου 1656 (s.V. =1657).

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OC XXV, 1932, σσ. 296 - 297. **100**

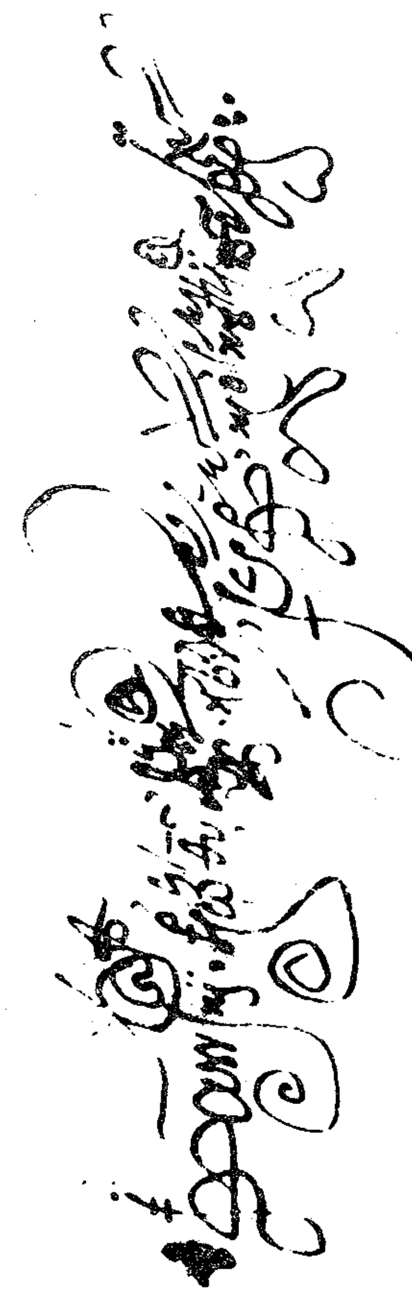
1657 Αὐγούστου 20 — Γράμμα πρὸς τοὺς καρδιναλίους τῆς Αὐξητικῆς Πίστεως (Propaganda Fide), δι' οὗ συνιστᾶται Λατῖνος ἱερωμένος Σίφνου συκοφαντηθείς. Ἐκ Σίφνου, Αὐγούστου κ' τοῦ ,αχνζ' ἔτους τοῦ σωτηρίου.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ G. Hofmann, OC XXV, 1932, σσ. 298 - 299. **101**

1659 Νοεμβρίου 12 — Ἀφοριστικὸν περὶ τῆς ἐν Κυθήροις μονῆς Ἀγκαράθου. Κατὰ τὸ ,αχνθ' Νοεμβρίου Β'.

Ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ν. Β. Τωμαδάκη, ΕΕΒΣ 42, 1975 - 1976, σσ. 37 - 41. **102**

Σημ. Οἱ κώδικες Vat. gr. *2420*, *2421* καὶ *2422* (συλλογὴ Ἀριστάρχη, ἣν καταγράφει ὁ Παν. Γ. Νικολόπουλος) περιλαμβάνουν τὰ ἐξαπολυθέντα ὑπὸ Ἰωαννικίου Β' κατὰ τὰς πατριαρχίας του ἔγγραφα, ἐκδεδομένα καὶ ἀνέκδοτα, ἐν ἀντιγράφοις).

Ὑπογραφὴ Ἰωαννικίου Β' ἐπὶ σιγιλλίου ἔτους 1653 ἐν ΕΒΕ, ἀρ. Σ 3 (βλ. ἀνωτ. ἀρ. 62).

Ὑπομνήματα ἐκλογῆς ἀρχιερέων

1644 Ἰουλίου 15 — Καφᾶ καὶ Φούλων Κυρίλλου. **1**

1646 Δεκεμβρίου 10 — ἀρχιεπισκόπου Τζίας καὶ Θερμίων Νείλου, ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Δανιήλ. **2**

1646 Δεκεμβρίου 9 — Μυρέων Ἱερεμίου, ἑνωθεισῶν τῶν χωρῶν Καστελλορίζου, Ἀτταλείας, Ἀλαγείας καὶ Λυβισίου. **3**

1646 Δεκεμβρίου 12 — Μαρωνείας Παγκρατίου. **4**

1646 Δεκεμβρίου 17 — Ἡρακλείας Μεθοδίου. **5**

1647 Ἰανουαρίου 27 — Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Γαβριὴλ Βλασίου. **6**

1647 Μαρτίου 5 — Ἀρχιεπισκοπῆς Ὠρεῶν εἰς τὸν πρωτοσύγκελλον Γαβριήλ. **7**

1648 Ἰανουάριος — Θηβῶν Γαβριήλ. **8**

1648 Φεβρουάριος — Ξάνθης καὶ Περιθεωρίου Σιλβέστρου. **9**

1648 Μάρτιος — Γάνου καὶ Χώρας Γαβριήλ. **10**

1648 Μαρτίου 23 — Σωζουπόλεως Μητροφάνους. **11**

1648 Μάρτιος — Βιζύης Γρηγορίου. **12**

1648 Μάϊος — Οὐγγροβλαχίας Στεφάνου, ἡγουμένου Τισμάνας, θανόντος Θεοφίλου. **13**

1651 Ἰούνιος — Κασανδρείας Θεοφάνους ἀντὶ ἀποθανόντος προέδρου Δαμασκηνοῦ. **14**

1651 Ἰούνιος — Τζίας καὶ Θερμίων Γερμανοῦ, ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Νείλου. **15**

1651 Ἰούνιος — Μηδείας Χριστοφόρου, ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Μητροφάνους. **16**

1651 Ἰούνιος — Δρύστρας Μακαρίου ἀντὶ τοῦ προβιβασθέντος (εἰς Π. Πάτρας) Ἀντωνίου. **17**

1651 Ἰούλιος — Φιλίππων καὶ Δράμας Σωφρονίου ἀντὶ τοῦ καθαιρεθέντος Γερασίμου. **18**

1651 Δεκέμβριος — Αἰγίνης Μελετίου ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Δωροθέου. **19**

1651 Δεκέμβριος — Σερρῶν Κυρίλλου ἀπὸ Λοφτσοῦ, ἀποθανόντος Δανιήλ. **20**

1651 Δεκέμβριος — Λοφτσοῦ ἐπισκόπου Ἰεζεκιὴλ ἀντὶ τοῦ προβιβασθέντος (Σερρῶν) Κυρίλλου. **21**

1652 Ἰανουάριος — Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Ἀθανασίου Τριπολίτου ἀντὶ τοῦ παραιτηθέντος Εὐθυμίου. **22**

1652 Φεβρουαρίου 6 — Μηθύμνης Ἀνθίμου, ἀποθανόντος Κορνηλίου. **23**

1652 Φεβρουαρίου 7 — Λιτίτζης Θεοδοσίου. **24**

1652 Μάρτιος — Αἴνου Νικηφόρου ἀντὶ παραιτηθέντος Παρθενίου. **25**

1652 Μαρτίου 24 — Ἴμβρου Νικοδήμου ἀντὶ τοῦ ἀπαθανόντος Σωφρονίου. **26**

1652 Μάρτιος — Ἀμασείας Κοσμᾶ ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Ἀρσενίου. **27**

1653 Ἀπριλίου 16 — Λήμνου Κλήμεντος ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος προέδρου Παϊσίου. **28**

1653 Ἀπριλίου 22 — Νικαίας Γρηγορίου ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Πορφυρίου. **29**

1653 Ἀπρίλιος — Παλαιῶν Πατρῶν Δανιὴλ ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Ἀντωνίου. **30**

1653 Μάϊος — Φιλίππων καὶ Δράμας Λαυρεντίου ἀντὶ τοῦ δραπέτου Σωφρονίου. **31**

1653 Δεκέμβριος — Χαλδείας Εὐθυμίου. **32**

1653 Δεκέμβριος — Σαντορήνης Παρθενίου. **33**

1655 Μάϊος — Βάρνης Δανιὴλ ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Ἀνθίμου. **34**

1655 Ἰούνιος — Δέρκων καὶ Νεοχωρίου Ἀθανασίου. **35**

1655 Ἰούνιος — Ἀθηνῶν Ἀνθίμου ἀπὸ Ταλαντίου, ἀντὶ τοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ παραιτηθέντος Δανιήλ. **36**

1655 Ἰούνιος — Νευροκόπου καὶ Ζιχνῶν Μακαρίου. **37**

1655 Ἰούλιος — Ἀγκύρας Γερμανοῦ. **38**

1655 Σεπτεμβρίου 15 — Ὁ Πισιδίας Σίλβεστρος γίνεται Ἰκονίου καὶ Τυάνων (μεθ' ὧν ἡνώθη ἡ Πισιδία). **39**

1655 Σεπτέμβριος — Ἐλασσῶνος καὶ Δημινίκου Ἀθανασίου ἀντὶ τοῦ καθαιρεθέντος Γερμανοῦ. **40**

1655 Νοεμβρίου 26 — Ζιχνῶν καὶ Νευροκοπίου Κοσμᾶ, ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Μακαρίου. **41**

1655 Νοέμβριος — Νεοκαισαρείας καὶ Γαγγρῶν Κυρίλλου (πρώην Καφᾶ καὶ Φούλων) ἀντὶ τοῦ καθαιρεθέντος Σαμουήλ. **42**

1655 Δεκέμβριος — Ρόδου Ἰωακείμ, ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Γρηγορίου. **43**

1656 Ἀπρίλιος — Μηδείας Νικηφόρου ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Χριστοφόρου. **44**

1656 Ἰουνίου 23 — Καφᾶ καὶ Φούλων Μελετίου, ἀντὶ τοῦ προαχθέντος εἰς Νεοκαισάρειαν Κυρίλλου. **45**

Παραιτήσεις, καθαιρέσεις καὶ ἀθωώσεις ἀρχιερέων

1646 Δεκέμβριος — Καθαίρεσις τοῦ Σιναίου Ἰωάσαφ (βλ. Beneševič, I, σ. 410: cod. Sin. Gr. 531 (1605)). **1**

1647 Ἰανουαρίου 27 — Παραίτησις τοῦ Ἄρτης Γαλακτίωνος. **2**

1647 Σεπτέμβριος — Ἀθῴωσις τοῦ Ρόδου Μελετίου. **3**
1647 Νοέμβριος — ⟨δευτέρα⟩ Ἀθῴωσις τοῦ Ρόδου Μελετίου, βεβαιωτήριον περὶ αὐτῆς, γράμμα ἕτερον πρὸς Ροδίους περὶ τῆς ἀθωώσεως. **4**
1647 ⟨ἀμηνολόγητον⟩ — Ἀθῴωσις Νικαίας Πορφυρίου. **5**
1648 Μαρτίου 18 — Παραίτησις Γάνου καὶ Χώρας Παϊσίου. **6**
1651 Ἰούνιος — Ἀθῴωσις Ἀδριανουπόλεως Νεοφύτου. **7**
1651 Αὔγουστος — Καθαίρεσις Φιλίππων καὶ Δράμας Γερασίμου ὡς πόρνου. **8**
1651 Ὀκτώβριος — Παραίτησις Αἰγίνης Δωροθέου, διὰ γῆρας κλπ. **9**
1651 Νοεμβρίου 26 — Παραίτησις Γάνου καὶ Χώρας Γαβριὴλ διὰ γῆρας κλπ. **10**
1652 Ἰανουάριος — Παραίτησις ἀρχιεπισκόπου Φαναρίου καὶ Νεοχωρίου Εὐθυμίου διὰ γῆρας κλπ. **11**
1652 Μαρτίου 1 — Παραίτησις Αἴνου Παρθενίου διὰ γῆρας κλπ. **12**
1653 Νοεμβρίου 1 — Παραίτησις τοῦ Μελενίκου Χριστοφόρου, ὑπὲρ τοῦ ἀνεψιοῦ του ἱερομονάχου Θεοφάνους. **13**
1653 Ποσειδεῶνος 1 — Καθαίρεσις Κυρίλλου τοῦ Σπανοῦ ἐπιβάτου Κωνσταντινουπόλεως. **14**
1653 ⟨ἀμηνολόγητον⟩ — Ἀθῴωσις τοῦ Βορθοντοῦ καὶ Γλυκέως Κυρίλλου. **15**
1655 Ἀπριλίου 8 — Παραίτησις τοῦ Ἀθηνῶν Δανιὴλ εἰς τὸν Ταλαντίου Ἄνθιμον. **16**
1655 Ἰούλιος — Καθαίρεσις τοῦ Νευροκόπου Σισώη. **17**
1655 Αὐγούστου 8 — Τῷ παραιτηθέντι πρώην Κωνσταντινουπόλεως Παϊσίῳ δίδεται προεδρικῶς ἡ μητρόπολις Κυζίκου. **18**
1655 Σεπτέμβριος — Καθαίρεσις Ἰκονίου Κλήμεντος. **19**
1655 Σεπτέμβριος — Καθαίρεσις Ἐλασσόνος καὶ Δημονίκου Γερμανοῦ. **20**
1655 Ὀκτώβριος — Καθαίρεσις τοῦ Προϊλάβου Μελετίου. **21**
1655 Νοέμβριος — Ἀθῴωσις τοῦ Ναυπλίου καὶ Ἄργους Θεοφάνους. **22**
1655 ⟨ἀμηνολόγητον⟩ — Καθαίρεσις τοῦ Βεροίας Ἰωακείμ. **23**

24 - 6 - 1976

ΠΙΝΑΚΕΣ*

Ι. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΩΝ, ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ, ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ
(ἀναφερομένων ἐν τοῖς ἐγγράφοις)

* Αἱ παραπομπαὶ εἰς τοὺς μαύρους ἀριθμοὺς τοὺς δεξιὰ τοῦ τέλους ἑκάστης ἀναγραφῆς ἐγγράφου. Διὰ τοῦ **Γ** ἐσημειώθησαν τὰ ἔγγραφα ὅπου ὁ Ἰωαννίκιος Β' (ἀναφέται ἢ) ὑπέγραψεν ὡς μητροπολ. Γάνου καὶ Χώρας, διὰ τοῦ **Η** ἐκεῖνα ἃ ὑπέγραψεν ὡς μητροπολ. Ἡρακλείας καὶ διὰ τοῦ **Κ** ὅσα ὑπέγραψεν (ἢ εἰς ἃ ἀναφέρεται) ὡς Κωνσταντινουπόλεως οἰκουμ. πατριάρχης. Διὰ τοῦ **Υ** τὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς ἀρχιερέων, διὰ τοῦ **Π** αἱ παραιτήσεις, καθαιρέσεις καὶ ἀθωώσεις.

II. ΝΑΩΝ, ΜΕΤΟΧΙΩΝ, ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΣΤΑΥΡΟΠΗΓΙΩΝ

(εἰς ἃ ἀναφέρονται τὰ ἔγγραφα)

III. ΠΙΝΑΞ ΕΚΔΟΤΩΝ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

CODEX ATHEN. MUS. BYZ. 186 AND PHOTIUS

The known MSS. of Photius' *lexicon* are five [1]: The famous codex Galeanus (XII s.) with extensive gaps especially at the beginning (= *g*) [2]; cod. Zavordensis (XIII/XIV s.), the only MS. known to have preserved the complete yet somewhat epitomized lexicon (= *z*); cod. Berolinensis (XIII s.?), now lost, containing the beginning of the lexicon only (= *b*) [3]; cod. Atheniensis (XV/XVI s.) which contains only excepts from the beginning (= *a*) [4]; and cod. Sabbaiticus (XIV s.) with excerpts from the first part (*A* - *E*) of the lexicon commonly known as *Lexicon Sabbaiticum* (= S^s) [5]. We also have a number of apographs of *g* made in Europe by various scholars from early XVII s. to early XIX s. This meager output is hardly an evidence of great popularity enjoyed by this very important work of lexicography. It is therefore a pleasant surprise to discover extensive interpolation of Photius' lexicon in a rather neglected MS. of St. Cyril's lexicon.

This rather small (162 × 123 mm., 147 fols.) MS. is number 186 in the catalogue of manuscripts of the Byzantine Museum in Athens [6]

1. For a description and an excellent discussion of their relationship see K. Tzantzanoglou, Τὸ λεξικὸ τοῦ Φωτίου: Χρονολόγηση — Χειρόγραφη παράδοση (Ἑλληνικά, Παράρτημα 17) Thessalonica 1967, henceforth referred to simply as Tzantzanoglou. I have adopted his sigla in the discussion of the MSS.

2. For the readings of *g* I refer to R. Porson's edition, Φωτίου τοῦ Πατριάρχου Λέξεων συναγωγή *e codice Galeano* (London, 1822).

3. Edited with lengthy introduction by R. Reitzenstein, Der Anfang des Lexikons des Photios (Leipzig - Berlin, 1907).

4. Edited by C. Fredrich - G. Wentzel, «Anecdota aus einer athenischen Handschrift», Nachrichten der K. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philol. - hist. Klasse, 1896, Heft 4, pp. 309 - 335.

5. First published by A. Papadopoulos - Kerameus in the Annals of the Russian Ministry of Public Instruction, vol. 280, pp. 39 - 48 and 281, pp. 49 - 60 (Petersburg, 1892/93); and reprinted in Lexica Graeca Minora selegit K. Latte, disposuit et praefatus est H. Erbse (Hildesheim, 1965), pp. 39 - 60.

6. Cf. D. I. Pallas, Κατάλογος χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν. Μέρος τρίτον μετὰ γενικῶν εὑρετηρίων (Athens 1955), pp. 77 - 79.

and consists of two parts. The main or original part was written on parchment by a certain *Κωνσταντῖνος Εὐγένης* in A.M. 6805 (= A.D. 1296/7)[1] and contained the *lexicon Cyrilli* and the minor lexica of the Cyrillean corpus. However the beginning of the lexicon (to the end of letter *theta*)[2] was lost at some unknown time and was later replaced by a copy made on paper from another lexicon in the XVII s.[3]. It is this portion of the MS. that concerns us here.

The supplement comes basically from a MS. of St. Cyril's lexicon which apparently belonged to the **v**-recension[4] and indeed bears the familiar title *Λεξικὸν κ(α)τ(ὰ) στοιχεῖον τοῦ ἐν* (sic) *ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμ(ῶν) Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρεί(ας)*.

It begins however not with the glosses common to the **v**-recension or any other known recension of the *lexicon Cyrilli* but with the first three glosses of Photius' lexicon. A short Cyrillean gloss follows[5], then twenty-five glosses from Photius (with few gaps), a composite gloss combining a Cyrillean and a Photian entry, another Cyrillean entry, three more from Photius, one from Cyrillus and so on. The exchange of Cyrillean and Photian glosses continues until the end of the Aμ-section[6].

Unfortunately the Photius matter is systematically epitomized. With few exceptions, quotations and references have been eliminated

---

1. Pallas converts the date to A.D. 1278. This is clearly an oversight. He also transcribes the scribe's name as *Κωνσταντή* clearly misreading the *nu* of the abbreviation (written *supra lineam*) as *eta*. Although the scribe signed off in fol. 126v, what follows, to the end of the parchment part (fol. 131) was apparently written by the same hand.

2. With the exception of four leaves containing parts of the letters *E*, *Z*, and *Θ* which are bound as Nos. 1, 44, 45, and 147 of the volume (see below).

3. The same hand also wrote fols. 136-146 which are (together with blank folio 135) also of paper. The paper leaves have a watermark depicting an anchor in a circle similar to Anchor Nos. 1, 2, and 4 in E. Heawood, Watermarks mainly of the 17th and 18th centuries («Monumenta Chartae Papyraceae Historiam Illustrantia», vol. 1), Hilversum (Holland) 1950, which are dated 1609, 1610, and 1620. C. M. Briquet, Les Filigranes (Jubilee Edition, Amsterdam 1958), vol 1, p. 41a states that this type of anchor (in which the branches are drawn with single line) is late, the earliest example dated 1563.

4. As I have concluded in my forthcoming study of the transmission of St. Cyril's lexicon, I employ here the sigla **a**, **g**, **n** and **v** in the same way as Drachmann and Latte.

5. *ἄατος* : *ἀβλαβής*. Actually the **v**-gloss is more extensive. The corresponding Photian gloss is found in its proper place (i.e., after gloss *ἄατον*) but abbreviated and with an interesting variant *ἐπιβλαβής* for *ἀβλαβής*. See below.

6. The last recognizable Photian glosses begin with *Αμφ-*.

and a good number of entries have been omitted. The epitomization, especially in terms of omissions of entire entries, becomes more extensive as the copying proceeds[1].

Because of the epitomization and the existing relationship between Cyrillus and the so-called *Lexicon Bachmannianum*[2] on the one hand and between Photius and Σ on the other, the question may arise as to what extent we can establish the origin of the entries. In fact however, there are only a few cases of ambiguity[3]. The overall structure of the entries is so clear that in about 90 % of the cases the entries' provenience is certain. I give a few samples[4].

1) *ἀάλιον* : *ἄτακτον, ἀκρατές* = Phot.
   ἀάλιον : *ἄτακτον, ἄπληστον* vel *ἄπληκτον* **v**
   (**g** and **n** omit the gloss, whereas **a** is defective at this point).
2) *ἀάσατο* : *ἠγνόησεν, ⟨ἥμαρτεν⟩, ἐφθόνησεν* = Phot.
   ἀάσατο : *ἐβλάβη* **n** (all other recensions omit it)
3) *ἄβαπτος* : *ἀστόμωτος* = Phot., Σ
   ἄβαπτον : *ἀστόμωτον* **v**
   ἄβαπτος : *ἀστομώτατος* **g**
4) *ἀβελτερία* : *ἀνοησία* (= Σ; Phot. adds *καὶ ἀβέλτερος ὁ ἀνόητος κλπ.*)
   ἀβελτερία : *ἄνοια* **v**
   ἀβελτηρίας : *ἀνοίας* **g**
   ἀβελτερία : *ἄνοια, ἀφροσύνη, ἀνοησία, ἀγνωσία* **n** (lacuna in **a**)
5) *ἀγῆλαι* : *τιμῆσαι θεόν, ἀγλαΐσαι* = Phot. (adding *Εὔπολις Δήμοις κλπ.*)
   ἀγῆλαι : *σεμνύναι τὸν θεὸν εὐχαῖς* **ag** (**nv** omit the entry)
6) *ἀγανώπιδος* : *πραείας, εὐοφθάλμου, καλῶς βλεπούσης* = **v** (Note that this gloss is found between two Cyrillean glosses in our MS.)
   ἀγανώπιδος : *πραείας, εὐοφθάλμου* **g**
   ἀγανώπιδος : *πραείας, πραῢ βλεπούσης* **a**
   ἀγανώπιδος : *πραέα* (*πράως* **n**) *βλεπούσης* Phot., **n**

---

1. Cf. collation at the end of this paper. Our MS. has all Photian glosses beginning with *Αα-*, 31 out of 54 beginning with *Αβ-*, 62 of 243 beginning with *Αγ-*, and so on.

2. I prefer the name *Συναγωγή* with which Suda refers to it and have designated it henceforth with the letter Σ.

3. Cf. e.g., gloss *ἀβουλία* : *ἀπαιδευσία*. Photius adds *ἄγνοια, προπέτεια*, **v** adds *ἄνοια*. The entry is found between a clearly Photian and a clearly Cyrillean gloss. It could therefore have originated from either source.

4. The first line contains the entry as transmitted by our MS. Agreement with the sources is indicated with =.

7) *ἀγορήν* : *ἐκκλησίαν, συναγωγήν* = **vg**
ἀγορήν : *ἐκκλησίαν* Phot., Sud. (= Cyr. **a**)
ἀγορήν : *ἐκκλησίαν, συνέδριον* *Σ*

The two traditions are occasionally combined into a single entry (cf. Appendix s. vv. *ἄβιοι, ἀγύρτης* and possibly also s. vv. *ἄγγαρος* [1] and *ἀγιστείας*. There are also instances where Photius and **v** are identical (e. g., s. vv. *ἀαγές, ἀγάστενος, ἀγκαλίδα*) as well as cases where the entry as transmitted by our MS. agrees so far as it goes with both Photius and Cyrillus, although the two may disagree in the rest of the explanation [2].

The process reveals that at some stage in the transmission of the text which now makes up the supplement someone who had access to a copy of Photius' lexicon tried to enrich the Cyrillean lexicon with Photian glosses. He had however no apparent interest or appreciation for the quotations and other learned matter that abounds in Photius. He consequently left them out for the most part, his main concern being that of increasing the number of his entries. Subsequently, however, he abandoned the conflation and proceeded by copying from the Cyrillean lexicon only, either because his exemplar of Photius' lexicon was defective (as is e. g., cod. *b*) or because he found such a task too taxing for him [3]. His epitome of Photian glosses shows that he was not altogether deprived of learning as is shown especially whenever he rephrases the explanation of the original. I should like to suggest that this person was not the XVIIth century copyist of the supplement.

A perusal of the MS. reveals that our scribe's prime interest in copying the supplement was to restore the treasured but mutilated old MS. with a view of preserving it for posterity [4]. To this end he probably used whatever MS. was available to him that appeared to contain the same or a similar text, one whose authority he either did not care or

1. The text printed by Reitzenstein is that of MS. *b* which has one continuous entry for *ἄγγαρος,* while MS. *a* has two separate ones, the first ending with *ὑπηρετεῖν* the other beginning with *ἐργάτης*. The second entry is similar to that of **v.** It is therefore equally possible that the *compilator* conflated the two Photian glosses into one (just as that of *b*) while abbreviating the first one or that he combined one of the two Photian glosses with the Cyrillean gloss. For the tendency of *b* to conflate related entries, see below.

2. Cf. s. vv. *ἄβατον, ἄβραι* and above, p. 86, note 5.

3. A similar example of abandoned conflation is provided by codex B of the *Συναγωγή*.

4. Such restorations of a few missing pages from the beginning are not uncommon in truncated MSS. of lexica.

was unable to assess. Accordingly he tried to include in it as much of the material contained in the loose leaves as he could, first by incorporating in his copy the two joined parchment leaves (Nos. 44, 45) [1] and then by copying carefully the text of one of the two single loose leaves, the one adjoining the first intact quire [2]. He then placed the folio that he had copied at the end of the volume and the other at the beginning as fly leaves and probably bound the volume (or had it bound) [3]. That he did not care to improve the text in any way is shown by the complete absence of marginal additions which can be attributed to his hand in the parchment portion. His task was restoration of the volume not improvement of the text. In general he tried to copy his text as faithfully as possible, occasionally imitating the script of his exemplar, if he could not decipher it [4]. It is therefore very unlikely that the *contaminatio* was due to him. It is perhaps not venturesome to suggest that such a task as his would befit a monk — librarian or calligrapher — taking interest in restoring the old books of his monastic library. It is also possible (though not demonstrable) that the *restauratio* was made in or near the monastery to which the MS. later belonged, i. e. the Μονὴ Μεταμορφώσεως at Meteora (cf. fol. 2ʳ). Unfortunately he recorded neither his name nor his calling.

How old was the MS. used by the scribe of the supplement or how

1. See above, p. 86, note 2. This was probably facilitated by the fact that in copying the supplement the scribe had reached (at the end of what is now fol. 43ᵛ) the exact point at which fol. 44ᵛ begins. In fact the last entry of fol. 43ᵛ (*ἐπιτολῆς* : *ἀνατολῆς, ἄστρου φαύσεως*) and the first of 44ᵛ (*ἐπιτολῆς* : *φαύσεως ἄστρου*) are almost identical.

2. The corresponding text, containing the end of the *theta* section is identical in both the parchment and paper parts. Included by the scribe of the paper part is a duplicate entry (*θώμιγξ* : *κανάβινος σπάρτος*) added in the parchment part by a later hand. The same scribe added two more entries beginning with *Θω-* and a few others beginning with *Θη-*, *Θι-* at the end of the section presumably from his other exemplar. By contrast the text of the supplement that corresponds to what is now fol. 1 is in several points different from the latter and thus confirms that the supplement was copied not from the now - missing parchment part but from another MS.

3. The present binding of the codex looks old enough to be dated in the XVII s. The possibility of a scribe being also a binder is not very remote; cf. the well - documented career of copyist - binder hieromonk Athanasius Chrysochoos of the monastery of Patmos in A. K o m i n i s, Facsimiles of Dated Patmian Codices (English version, Athens 1970), *passim.*

4. This is clear from the clumsy way in which he writes *ἀδευκένα* : *πι(κρά)* for *ἀδευκέα* : *πικρά* in fol. 4ᵛ and the *beta* s.v. *ἀάπτους* discussed below.

old was the interpolation? Unfortunately we have no concrete evidence to go by. Photius, as shown by *a*, was still copied in late XV, early XVI s. Cyrillus was copied (and interpolated for that matter) even later [1]. Palaeography provides us with a few clues. Thus not infrequently we find the two dots representing the letter *alpha* as well as the u - shaped *beta* — both archaisms by that time, possibly inspired by the script of the exemplar. More significant however is the use of a clumsy *u* for the numeral «second» (s. v. *ἀάπτους*), the error *καλυ*ᵔ for *καμπή* (s. v. *ἀγκύλη*) and a misunderstood iota - adscript (*τρυφερaὶ*) s. v. *ἁβροδιαίτῃ*. All these point to a much earlier age. However it is not prudent to commit oneself to any specific date.

It is more important to determine the value of these interpolations *vis à vis* the tradition of Photius' lexicon. To be sure our entries are epitomized and deprived of most of their quotations and the other learned matter that characterizes the great Byzantine lexicon; but are there any signs of affinity with or independence from the rest of the tradition? The answer is hampered not only by the epitomized character of our glosses but also by the fragmentary state of our tradition with the exception of codex Zavordensis which to this date remains unpublished. However I will venture some observations on the basis of what is so far known leaving the final assessment to the future editor of Photius.

Our MS. (which I shall call *m* for convenience) has many errors of its own. However it shows signs of both affinity with as well as independence from the two other Photian MSS., *a* and *b*, which have preserved the part that corresponds to the Photian glosses of *m*. Thus *m* has a number of common readings with *a* as against *b*; s. v. *Ἄβυδος* both MSS. add *ἡ λέξις* after *τίθεται δέ*, read *οὐδενός* for *μηδενός* and add the article *οἱ* before *Ἀβυδηνοί*; s. v. *ἀγορανόμοι* both add the article *τά* before *κατά*; s. v. *ἄγροικος* what in *b* is one gloss appears as two separate ones in *a*; *m* seems to ignore the first and abbreviates the second gloss. Both MSS. (as well as *g*, *Σ*) omit the marginal addition *καὶ μέγα* found in *b*, s. v. *ἀδηφάγον*, which Reitzenstein admitted in the text; they also list gloss *ἁβρός* (much abbreviated in *m*) as an independent entry after *Ἀβροκόμας*, while *b* has added a part of it in the margin,

1. Apart from copies made for European collectors and libraries (e.g., Par. gr. 2618, an XVIII s. copy of a MS. belonging to Prince Constantine Maurokordatos) the following MSS. were copied after 1500 A.D. : Par. suppl. grec 1146 (1562 A.D.), Alexandrinus 123 (1575 A.D.), Bucharest gr. 612 (1625 A.D.), and several undated MSS.

after gloss *ἁβροδίαιτος*. *a* and *m* also agree in omitting *ἀνέντροπον - ἐντροπή* (s. v. *ἀβύρβηλον*) as well as a number of whole entries (*ἁβροχίτων*, *ἄβης* [1], *ἀβίων*, *ἀβακήμων* - *Ἀβραάμ*, *Ἀγάθαρχος*, *ἀγάμενος*, *ἀγρονόμοι*, *ἀγρότας*, *ἀδαήμονες*). Most but not all of the common readings of *a m* are also found in *z* and are in fact listed by Tzantzanoglou as superior readings vs. the readings of *b* [2]. Accordingly there is no proof of special relationship between *a* and *m*. On the contrary *m* shares with *a* none of the latter's obvious errors while, furthermore, listing some of the entries which *a* omits (*ἀβροτήμων*, *ἀγχέμαχος*, *ἀγχιστίνδην*, *ἀδαμάντινα*, *ἀδρανές*) and several of the entries which were left out by *a* because of a lacuna in its exemplar [3].

A similar situation prevails with regard to *b*. Our MS. sides with *b* in the following cases : s. v. *ἄ*, both read *αμέλλω* (for *ἂ μέλλω*); s. v. *ἄαπτον* both omit the word *ἄαπτον* found in *g* before *τέλειον* (p. 3. 25 in Reitzenstein); both share the reading *αβροτίμων* (s. v.), although *b* employs the rough, *m* the smooth breathing; s. v. *Ἄβυδος* both attach what in *a* is a separate gloss (*Ἀβυδοκόμαι*) with the conjunctive *καί*; both read *ἄβυθος* (*φλυαρία*) vs. *Ἄβυδος* of *a* and *Σ*; both accent the lemma *ἄγοι* (p. 21.1R) in the ultima (*ἀγοί b*, *ἀγαοί m*), spell *Ὑπερίδης* with *iota* (s. v. *ἄγειν*), omit the apparently wrong *συναθροιζόμενοι* from the explanation of *ἀγρόμενοι* [4] and have *ἀνεχώρει* (s. v. *ἄγχαζε*) for the apparently correct *ἀναχώρει* of *a* and *Σ*. Finally they both omit gloss *ἀγλαΐαις* which *a* lists after gloss *ἀγλαΐα* [5]. Again *z* confirms the genuineness of some of these readings. Most of the rest may be due to accident.

At the same time there is ample evidence to show that *m* despite its weaknesses is clearly independent from *b*. Thus s. v. *ἃ ἅ*, *m* agrees with *gz* in reading *δηλοῖ* vs. *ποιεῖ* of *b*. While *b* has combined two separate entries, *ἄαπτον* and *ἀάπτους*, into one by suppressing the lemma of

1. This and the next entry were marginal additions in *b*.

2. Cf. pp. 93 - 94. Professor Tzantzanoglou was kind enough to answer some further questions with regard to particular readings of *z*, for which I am grateful. Thus he informs me that while *z*, s.v. *Ἄβυδος*, has the word *λέξις*, it omits the article *οἱ* which both *a* and *m* have.

3. See Appendix, glosses *ἀγαυρίαμα* - *ἄγκαθεν*.

4. Reitzenstein prints *ἀγρόμενοι* : *συναθροιζόμενοι* before *Ἀγροιλῆθεν* (as an addition from *a*) and *ἀγρόμενοι* : *συναθροίζοντες* after. In reality both *a* and *b* have only one entry except that *a* lists it before *Ἀγροιλῆθεν* and with the addition *συναθροιζόμενοι*.

5. Note also that *b*'s marginal addition *λαμπρός* (s.v. *ἁβροδίαιτος*) corresponds exactly to the short entry *ἁβρός* of *m* rather than to the corresponding fuller entry of *az*. However *b* may have tried here to avoid repetition.

the second and appending the explanation with the help of the conjunctive *καί*, *m* and *g* keep them as separate glosses [1]. Also *m* (together with *gz*) has preserved the reference to Antiphon, s.v. *ἀδέητος*, which *b* has suppressed.

Despite differences the three MSS *a*, *b*, and *m*, share a number of common readings and variants which are in sharp contrast with *Σ*, the source of most of Photius' entries. The common readings are as follows :

(s.v. *'Αγκύλη καὶ 'Αραφήν*) *'Αράφη abm*, *'Αραφήν* (recte) *Σ*
(s.v. *ἄγλιθες*) *καὶ ἐγέγλιθες ab*, *καὶ ἐγγέγλιθες m*, *καὶ γέλγιθες Σ*, *αἱ γελγῖθες* Reitz.
(s.v. *ἀγοραίαν*) *τὴν δικαιολογίαν abm*, *τὴν δίκην τὴν δικαιολογίαν Σ*, *δίκην τὴν δικαιολογίαν* Suda
(s.v. *ἀδηφάγον ἅρμα*) *ἀδηφάγων abm*, *ἀδηφάγον* (recte) *Σ*
(s.v. *ἀδιούνιος ταῦρος*) *ὁ 'Απόλλων* (recte) *abm*, *ὁ ἥλιος Σ*

In another two cases we find agreement in error not only in *abm* but in *g* as well :

(s.v. *ἀγχιστίνδην*) *οἱ bgm* (*a* om. gloss.) *τὸ Σ*, delevit Reitz.
(s.v. *ἄδασμος*) *ἐκτείνουσα abgm*, *ἐκτίνουσα* (recte) *Σ*

These readings clearly indicate that despite individual differences *abm* belong to the same tradition which, as demonstrated by Tzantzanoglou, goes back to *g*. Does *m* reach beyond *g*? In general *m* appears to be consistently inferior to *g* in the few entries that they have in common. There is however one tantalizing reading; s. v. *ἄατος*, both *g* and *b* read *ἀβλαβὴς κλπ.*, while *m* has *ἐπιβλαβής*. There is however in *m* a duplet (*ἄατος* : *ἀβλαβής*) found between *ἂ ἄ* and *ἀαγές*. The Cyrillean **v**-recension and the Etym. Gudianum have *ἀβλαβής* [2]. Only in the **n**-recension do we find *ἄατον* : *ἐπιβλαβές* while *Σ* has two entries; *ἀάατον* : ... *ἀβλαβές* ... and *ἄατος* : *ἀπλήρωτος, ἀβλαβής, οἱ δὲ ἐπιβλαβής*, the latter of which resembles the Photian entry *ἄατος* (except for the position of *ἀβλαβής* and *ἐπιβλαβής*). Perhaps *m* eliminated *ἀβλαβής* which was already in the duplicate entry *ἄατος* and rephrased the explanation by substituting *ἐπιβλαβής* for *ἀβλαβής*. At any rate the reading

1. For the tendency of *b* to combine related entries in this manner, cf. Reitzenstein, p. x and Tzantzanoglou, pp. 96 - 97.

2. Apion, Apollonius Sophist, Etym. Magnum, Etym. Symeonis, Zonaras give both meanings. Suda has *ἄαπτος* : *ἀβλαβής*, an error also found in the Cyrillean **g** - recension. Finally Hesychius has *ἀάατον* : *τὸ ἀβλαβές*... and *ἄατον* : *ἐπιβλαβές*...

does not look like a genuine variant nor does it suggest independence or superiority over *bg*. *m* offers one more superior reading, s. v. *ἄγειν*; *ὑποκρίνεσθαι* vs. *ὑποκρίνασθαι* of *b* and *Σ*. But this could be an emendation of some scribe, or simply a *lectio facilior*.

The interpolation of Photian glosses in a MS. of St. Cyril's lexicon raises once more the question of the authenticity of the title of Photius' lexicon in cod. *b*, which ascribes the lexicon jointly to St. Cyril and Photius. Reitzenstein, who is our only source for the reading (*b* is now lost) thought that the title confirmed his theory that *Σ* was but a version of St. Cyril's lexicon. Tzantzanoglou, however, anxious to establish the dependence of *b* on *g* not only rejects (rightly, as I believe) the title as spurious, but goes so far as to deny the correctness of Reitzenstein's reading hypothesizing that an abbreviation (*κυ^ρ* for *κυροῦ*) was misread as *Κυρίλλου*. This view has adequately been criticized by K. Alpers in his review of Tzantzanoglou's book [1].

The descent of *Σ* from the *Lexicon Cyrilli* finds additional confirmation from a neglected MS. of *Σ*, Par. suppl. gr. 1243 [2], which has the title *Λεξικ(ὸν) κατὰ στοιχεῖ(ον) τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμ(ῶν) Κυρίλλου ἀρχιεπισκόπ(ου) 'Αλεξανδρεί(ας)*. This new MS. contains *Σ* in its original form, i. e. similar to that of Coisl. gr. 347 and prior to the *Bearbeitung* evidenced in cod. Coisl. gr. 345 and the common source of Photius and Suda [3]. Since the beginning of S in Coisl. gr. 347 is lost and was illegible, according to Reitzenstein, in the other (now lost) MS. of *Σ*, Berol. gr. qu. 13, Par. suppl. gr. 1243 is the only one to have preserved what seems to be the original title which was subsequently changed to *Συναγωγὴ λέξεων χρησίμων* when the collection was subjected to extensive changes with numerous additions from various sources.

1. Byzantinische Zeitschrift 64, 1971, pp. 76 - 77.

2. This was rightly recognized by M. - L. Concasty as a MS. of *Σ* in the new catalogue of the supplément grec («Bibliothèque Nationale, Département des manuscrits. Catalogue des manuscrits grecs, 3me partie Le Supplément grec», tome III, Nos. 901 - 1371 by Ch. Astruc and M. - L. Concasty [Paris 1960], pp. 444 - 446). The identification seems to have passed unnoticed.

3. For the relationship of (the enlarged) *Σ* to Photius and Suda cf. G. Wentzel, «Beiträge zur Geschichte der griechischen Lexikographen», Sitzungsberichte der kön. Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Berlin 1895, Heft XXVI (pp. 477 - 487), (Berlin 1895) and furthermore Reitzenstein, *op.cit.* (above, p. 85 note 3), A. Adler, «Suidas» in Pauly - Wissowa RE and H. Erbse, Untersuchungen zu den attizistischen Lexica («Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin», Philos. - hist. Klasse, Jahrgang 1949, Nr. 2) (Berlin 1950), pp. 22 sqq.

Even without the title, however, the connection of Σ (and consequently Photius) with the Cyrillean glossary would have been as obvious to the Byzantines as is to us, the more so because of the great proliferation of the latter glossary. It is therefore not surprising that a copyist would insert the name of St. Cyril in the title of the lesser known lexicon [1] nor is it surprising that another copyist would attempt to combine the two glossaries into one as did the author of our supplement. Rather it is noteworthy that the latter omitted Photius' name from the title, especially since we have no massive evidence of Cyrillean matter before the interpolation is over [2]. Perhaps his Photian MS. lacked its beginning with the preface and the title. In any case our MS. seems to confirm Reitzenstein's reading without confirming the genuineness of the title of *b*.

Our MS. is certainly of no great value for the restoration of the text of Photius' lexicon. It shows however that the work was a little better known than one could have guessed from the number and state of the MSS. preserved. And finally it accentuates our predicament in reconstructing the history of transmission from lacunose or incomplete MSS.

In what follows I am offering a complete collation of the glosses of our MS. from the beginning to the end of the *Αδ* - section. Of the entries which originated with certainty from Photius and agree verbally with the published text, I give only the lemma (exactly in the form in which it appears in our MS.) and the variants, including spelling errors as well as omissions. Glosses which differ from the known text are given in full. The references to Photius (in Reitzenstein's edition) [3] in the left margin are preceded by a = when the agreement is complete, by a — when the gloss is abbreviated in our MS., or by a *cf.* when the agreement is approximate. For the Cyrillean glosses I have confined reference to Cyrillus' v-recension, using the same signs to indicate identity or proximity, but *after* the gloss so as to avoid confusion, whenever Photius

1. The opposite (i.e. ascription of St. Cyril's lexicon to another Church Father) is also attested. For ascription to St. Athanasius, cf. my article «Σύμμεικτα παλαιογραφικά», Λειμών, τιμητική προσφορά τῷ Καθηγητῇ Νικολάῳ Β. Τωμαδάκῃ (= Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon, vols. 39 - 40.) (Athens 1972 - 73), pp. 337 and 381.

2. Note also that each two - letter section (*Αα-*, *Αβ-*, *Αγ-*, *Αδ-*, etc.) begins with Photian entries, with the Cyrillean entries following.

3. The references include the total number of lines that each gloss occupies in the edition so as to show the continuity (or lack of it) of the interpolated entries.

also offers a parallel. For the sake of economy I have omitted references to Σ or Suda as well as to the other Cyrillean recensions except in points of interest.

APPENDIX

Collation of *m* (*Αα-* to *Αδ-*)

= Ph. 3.2 - 16	*ἄ* (lin. 2) om. lemma; *περὶπασθέν εἶσθε*; (lin. 4) *δηλοί*; (lin. 5) *παρ' ὁμύρο* om. *δὲ*; (lin. 6) om. *δὲ*; (lin. 7) *Εὐριπίδι πρᾶξαι αμέλλω*; (lin. 11) *μονοσύλαβος οὖσα*; (lin. 12) *τὸ ᾱ*; (lin. 14) *ἐναξύλω*; (lin. 15) *ἤτοι*
— Ph. 3.17 - 18	*ἂ ἄ ἀναφώνημα* [1] om. *ὥς φησι Διογενιανὸς* cf. **v**
= Ph. 3.19	*ἂ ἄ*
	ἄατος : ἀβλαβής — **v** (an *ἀάατος*?)
= Ph. 3.20	*ἀαγὲς* = **v**
= Ph. 3.21	*ἀαδ(εῖν) : ὀχλῆν, ἀπορῆν, ἀδικῆν, ἀσιτῆν* cf. **v**
= Ph. 3.22	*ἀάλιον* cf. **v**
— Ph. 3.23 - 25	*ἀάπον ἄπλειστον* om. *ἀπέραντον* cf. **v**
— Ph. 3.25 - 29	*ἀάπτους* (cf. Galean.) om. *καὶ* (ante *οἱ μὲν*) et *'Απίων - ἄψαιτο* cf. **v**
= Ph. 4.1	*ἀᾶσαι*
= Ph. 4.2	*ἀασάμην οἱ(ον)άτη* pro *οἷον ἄτη* cf. **v**
— Ph. 4.4	*ἀάσατο ἠγνόησεν* om. *ἥμαρτεν*
— Ph. 4.6 - 7	*ἀασίφρο͂ν* om. *καὶ ἀασιφρονία κλπ.*
= Ph. 4.8	*ἄατον* om. *οἱ δὲ* (ante *ἄτονον*)
cf. Ph. 4.9 - 11	*ἄατος : ἐπιβλαβής. οἱ (δὲ) ἀπλήρωτον, οἱ δὲ μέλανα* (tantum) cf. **v**
= Ph. 4.12	*ἀβακέως*
cf. Ph. 4.13	*ἀβακινούς : τοὺς ἀγάμους*
= Ph. 4.14	*ἀβακίμων*
= Ph. 4.15	*ἀβακῆσαι ἁμαρτίσαι*
— Ph. 4.16	*ἀβάκησαν* om. *ἠγνόησαν καὶ ἠσυνέτισαν*
= Ph. 4.18 - 19	*ἄβακτον τὸν μ(ὲν)*
cf. Ph. 4.20	*ἀβάκιον : ἐφ' οὗ τοὺς λογισμοὺς ἐποιοῦντο. κ(α)ὶ ἐκύβευον*
cf. Ph. 4.21	*ἀβάλε εἶθε* add. *ἀβάλης* cf. **v**

1. So also in *g* (cf. Dobree's correction of Porson's reading, *op. cit.* [p. 85, note 2], vol. II, p. 679).

= Ph. 4.22	ἄβαλ(εν)
= Ph. 4.23	ἄβαπτος cf. v (ἄβαπτον)
cf. Ph. 5.9 - 12	ἀβασάνιστος: ἀδόκιμος, ἀγύμναστος ἢ ἀνεξέταστος cf. v (ἀβασάνιστον)
cf. Ph. 5.13 - 14	ἄβατον: ἱερὸν ἀπρόσιτον = v
= Ph. 5.18	ἀβέβηλος cf. v (ἀβέβηλον)
— Ph. 5.22 - 30	ἀβελτερία om. καὶ ἀβέλτερος κλπ. cf. v
	ἄβιοι: ἀβλαβεῖς ἢ ἄτοξοι. βίον γὰρ τόξον (= v).
(cf. Ph. 6.2)	καὶ οἱ νομάδες παρ' ὁμύρο
cf. Ph. 6.10	ἀβλεπτήματ( ): ἄνευ βουλῆς πραττομένῳ = v
= Ph. 6.11	ἀβλήδης
= Ph. 6.12	ἀβληχρῆ cf. v (ἀβληχρές)
— Ph. 6.18	ἀβουλία: ἀπαιδευσία — v
	ἄβρικτον: ἀνύστακτον = v
— Ph. 6.19	ἀβούλως om. ἀμαθῶς cf. v
= Ph. 6.20	ἀβρὰ βαίν(ων)
— Ph. 6.21 - 7.5	ἄβραι δοῦλαι om. οἱ δέ φασιν κλπ. — v
— Ph. 7.7 - 8	ἀβροδιαίτη: τρυφερὰ ζωῇ om. καὶ ἁπαλῇ κλπ. = v
cf. Ph. 7.11 - 12	Ἀβροκόμας: κύρι(ον) (tantum)
cf. Ph. Athen. 314.8	ἀβρό(ς): λαμπρός (tantum)
= Ph. 7.13	ἀβροσύνη
= Ph. 7.14	ἀβροτίμων
— Ph. 7.6	ἀβραμιαῖος om. ἢ ἀπόγονος κλπ. cf. v
= Ph. 7.18	ἀβρύνετ(αι) θρύπταιτ(αι) cf. v
	ἀμβλοθρίδια: ἀτελῆ ἐκτρώματα μὴ ἔχοντ(α) ζωὴν = v
= Ph. 7.19	ἄβρωτος
cf. Ph. 7.20 - 23	Ἄβυδος: συκοφάντις, οἱ Ἀβυδηνοὶ γὰρ δοκούσιν εἶναι τοιοῦτοι κ(α)ὶ Ἀβυδοκόμαι οἱ ἐπὶ τῷ συκοφ(αν)τῆν κομῶντες. τίθετ(αι) δὲ ἡ λέξις κ(α)ὶ ἐπὶ τοῦ εἰκαίου κ(α)ὶ οὐδενὸς ἀξίου. κωμῳδοῦντ(αι) δὲ οἱ Ἀβυδινοὶ κ(α)ὶ εἰς ἀκολασί(αν).
= Ph. 8.1	ἄβυθος φλυαρία
— Ph. 8.5 - 6	ἀβύρβηλον om. ἀνέντροπον — ἐντροπὴ et μάταιον — συρφετῶδες cf. v (ἀβύρβηλος)
= Ph. 10.1	ἀγαῖον ὁ δὲ φθονερ(όν)
= Ph. 10.2	ἀγάλλει
= Ph. 10.11	ἀγαλμός
	ἄγαν: πάνυ. λίαν. πολύ cf. v
cf. Ph. 12.9	ἀγανώπιδος: παρειᾶς. εὐοφθάλμ(ου). καλ(ῶς) βλεπού-σ(ης) = v

21 - 7 - 1976

	ἄγαλμα: ἀφομοίωμ(α). εἰκὴν. ἀνδρίας cf. v (ἀγάλματα)
	ἄγαμαι: θαυμάζω = v
	ἀγάκλυτος: ἄγαν ἔνδοξος = v
= Ph. 13.24	ἀγάστενος = v
	ἄγανοι (leg. ἀγανοί): λαμπροί, ἔνδοξοι = v
	ἀγανόφρων: ἀγαθός — v
	ἀγάσυρτος: ἀκάθαρτος = v
— Ph. 10.17 - 19	ἄγγαρος om. παρὰ τοῖς βαρβ. — ὑπηρετεῖν et καὶ τὴν ἐκ βίας κλπ. cf. v
	ἀγγελό(ης): ἄγγελος = v
	ἀγελαί(ων): τῶν ἀγροίκων — v
— Ph. 11.27	ἀγανακτητέον (tantum)
= Ph. 12.7	ἀγάννιφον
— Ph. 12.12 - 15	ἀγαν(όν) om. Ἀριστοφάνης κλπ.
(cf. Ph. 13.3 - 5)	ἀγαί: κάταγμα
= Ph. 14.1	ἀγαυρίαμα cf. v
cf. Ph. 14.7 - 10	ἄγειν: ἀντ(ὶ) τοῦ ἔχειν, Ὑπερίδ(ης)
	ἄγην: ἀντ(ὶ) τοῦ μεγαλύν(ειν). κ(α)ί μεν κλέο(ς) ἦτ( ) Ἀχαιοί
	ἄγην: ἀντ(ὶ) τοῦ ὑποκρίνεσθαι κ(α)ὶ τιμᾶν κ(α)ὶ ἀντ(ὶ) τοῦ πίν(ειν), ὅπερ κ(α)ὶ ἐπάγην ἔλεγον ἀτικ(όν)
= Ph. 14.22	ἄγερμος
cf. Ph. 15.15	ἀγερωχία: ἀνδρία, ὑπερηφανία cf. v
= Ph. 15.22	ἄγευστοι = v
	ἀγελιδόν: ἠθροισμένως, ὡς ἀγέλη = v
— Ph. 15.26 - 16.2	ἀγῆ (leg. ἄγη) χαρᾶ om. καὶ (ante ζῆλος) et παρ' Ἡροδότῳ — βασκανία πληγῇ θραύσις om. κλάσις κλπ.
— Ph. 16.5 - 6	ἀγηλατῶν om. ἀντὶ τοῦ et οὕτως Νικόμαχος
— Ph. 16.7 - 20	ἀγῆλαι om. Εὔπολις κλπ.
— Ph. 16.21 - 22	ἄγημα προϊὼν ἵππων om. οἱ δὲ κλπ.
— Ph. 16.23 - 24	ἀγήνωρ ἀνδρῆος om. ἢ ὁ ἀγαστὸς κλπ.
— Ph. 17.1 - 4	ἀγήρω: τὰ μὶ γερῶσι (tantum)
— Ph. 17.5 - 7	ἀγής om. Ἐμπεδοκλῆς κλπ.
= Ph. 17.14	ἀγηοχῶς
cf. Ph. 17.15	ἁγιστεί(ας): ἁγιωσύνη, καθαρότ(η)τι, λατρία. ἔσθ' ὅτε κ(α)ὶ μιαρότ(α)τι cf. v (s.v. ἁγιστείαν)
— Ph. 17.11	ἀγιάσατ(αι) προευτρεπήσ(α)τ(αι) om. κηρύξατε
= Ph. 17.22	ἀγκαλίδ(α) = v

— Ph. 17.23 - 24	ἄγκαθεν om. οὕτως Αἰσχύλος
— Ph. 18.4 - 13	ἀγκύλη ἡ καλύπ(τρα?) pro καμπὴ om. καὶ ἡ δεξιὰ χεὶρ κλπ.
= Ph. 18.14	Ἀγκύλη κ(α)ὶ Ἀράφη
= Ph. 18.15	ἀγκύλια
= Ph. 18.16	ἀγκυλομῖται cf. v (ἀγκυλομήτης)
= Ph. 18.22	ἀγλαΐα
= Ph. 18.23	ἀγλαόκοιτος
— Ph. 19.6 - 8	ἀγλευκές : ἀειδές (tantum) = Σ
	ἀγλαοέδρ(αν) : τὴν λαμπρὰν καθέδραν = v
= Ph. 19.9 - 10	ἄγλιθ(ες) κ(α)ὶ ἐγγέγλιθες
= Ph. 19.11	ἀγλωττία
= Ph. 19.12	ἄγμασι
= Ph. 20.3	ἄγνος
= Ph. 20.4	ἀγνόδικος
= Ph. 20.7	ἀγνοίη ἀγνοῆν λυπῖσθαι
= Ph. 20.6	ἄγνοια
= Ph. 20.8	ἀγνοπολεῖσθαι
	ἄγνυτ(αι) : κλᾶται = **ag**Σ
— Ph. 21.1 - 5	ἀγαοί (leg. ἄγοι) φέρην ἐνάγην ἕλκην om. ἔβλαψε κλπ.
— Ph. 21.18 - 20	ἀγορανόμοι οἱ τὰ κατὰ τὴν ἀγορὰν om. δέκα δὲ ἦσαν κλπ.
= Ph. 21.22	ἀγοραίαν
cf. Ph. 22.16	ἀγορήν : ἐκκλησίαν, συναγωγήν = v
cf. Ph. 22.17	ἀγορίτ(ης) : σύμβουλος — v
— Ph. 23.8	ἄγραυλοι om. ἢ αὐλιζόμενοι = v
— Pn. 24.21 - 22	ἄγροικος : ἄφρων ἢ ὁ ἐν ἀγρῷ (tantum sed cf. supra, p. 90)
= Ph. 25.8	ἀγρόμενοι
— Ph. 25.19 - 20	ἄγρωτ(αι) (leg. ἀγρῶσται) οἰκυνηγητ(αί) om. ἀπὸ τοῦ — ῥήματος κ(α)ὶ ὅμ(η)ρ(ος) ἰχθῦς
— Ph. 25.21 - 23	⟨ἀ⟩γυιαί ῥύμαι om. παρὰ γὰρ κλπ. cf. v
cf. Ph. 26.15 - 18	ἀγύρτης : ἐπαίτης συρφετώδ(ης) κ(α)ὶ ἀγύρτα εἰδιβώλου cf. v
= Ph. 26.19	ἀγυρτική ψεύμ(α)τ(α) = v
= Ph. 26.20	ἀγυρμός
— Ph. 26.23	ἄγχαζε om. ἀντὶ τοῦ ἀνεχώρει
— Ph. 26.24	ἄγχασκε om. οὕτως Φερεκράτης
= Ph. 26.25	ἀγχέμαχος cf. v

= Ph. 26.26	⟨ἄγχι⟩ : ἐγγύς = v
= Ph. 27.1	ἀγχιμολ(ῶν) ἐλθών
— Ph. 27.2 - 3	ἄγχιμος om. Εὐριπίδης κλπ.
= Ph. 27.11	ἀγχίσποροι
= Ph. 27.16	ἀγχοῦ = v
cf. Ph. 26.27	ἀγχίθυρον : γείτωνα — v
= Ph. 27.12 - 13	ἀγχιστίνδην om. ὥσπερ
— Ph. 27.15	ἀγχιτέρμων om. ὁ ὅμορος = v
	ἀγχώμαλον πάδες (ε supra α) : ἐγγὺς ἔχον τὴν ὁμαλότητα cf. v
	ἄγχων : κατέχων, πνίγ(ων) = v
= Ph. 27.26	ἀγωγόν ἐπακτίκ(ον)
= Ph. 28.1	ἀγωγούς
— Ph. 28.18 - 19	ἀγωνοθέτης om. ὁ ἐν τοῖς γυμνικοῖς
— Ph. 28.21 - 22	ἀδαγμός om. ὅπερ ἐστί et οὕτως Σοφοκλῆς
= Ph. 28.24	ἀδαμάντινα στερρά (ε supra ρ) — v
— Ph. 29.1 - 2	ἄδασμος ἐκτείνουσα om. οὕτω Αἰσχύλος
— Ph. 29.3	ἄδδιξ om. οὕτως Ἀριστοφάνης
= Ph. 29.6	ἀδέητος ἀνενδέως
— Ph. 29.8	ἀδέκαστως om. ὀρθῶς = **a**, — **g**; cf. v (ἀδέκαστος)
	ἀδελφά : ὅμοια — v
— Ph. 29.10 - 12	ἀδελφίζην πυκνά καλῆν om. οὐ μόνη ἡ κωμῳδία κλπ.
— Ph. 29.18 - 20	ἄδην om. Πλάτων κλπ.
	ἀδάκρυτος : ἄλυπος — v
	ἀδεύκενα : πι(κρά;) = v (cf. supra, p. 89, not. 4)
	ἀδεάζων : ἀναβοῶν, ἀναστενάζων = v
	ἀδαρκίς (leg. ἀδερκές) : μὴ ὁρώμ(εν)ον — **g**
= Ph. 30.1 - 2	ἀδηνέως ταλαιπώρως
= Ph. 30.3	ἀδιφάγον ἅρμα om. καὶ μέγα (quod extat solum in cod. *b*)
= Ph. 29.22	ἀδήριτος cf. v (ἀδήριτον)
— Ph. 30.19 - 20	ἀδίαντον om. καλούμενον
= Ph. 30.28	ἀδιαίτιτος ἄνθη pro ἀήθης
— Ph. 31.5 - 6	ἀδίαυλο⟨ς⟩ τόπος ἐπανελθῆν om. οὕτως Εὐριπίδης
	ἀδιάσσαστον : ἀδιαχώρητον = v
— Ph. 32.9	ἀδίοπ(ον)
— Ph. 32.6 - 7	ἀδικομάχους ἵππους om. Ξενοφῶν et λέγει εὐπειθαῖς
— Ph. 32.10 - 11	ἀδιούνιος ταῦρος om. φασὶ γὰρ κλπ.

— Ph. 32.11 - 12	*'Αδμήτου λόγον σκολιοῦ* om. *ὃ οἱ μὲν κλπ.*
— Ph. 32.19 - 20	*ἀδόλως : ἁπλῶς, ἀληθῶς* (tantum)
— Ph. 32.23 - 27	*ἄδουλος βίο(ς) : ὁ μὴ δοῦλον ἔχων* (tantum)
— Ph. 33.7	*ἄδοξα : περίδο(ξα)* (tantum)
	ἄδος : ἡδονή = v
cf. Ph. 33.15	*ἀ{ν}δρανές* add. *ἀδύναμον* cf. v (*ἀδύνατον*)
— Ph. 33.16 - 34.2	*'Αδράστεια ἡ νέμιες* om. *οἱ δέ φασιν ἑτέραν εἶναι κλπ.*
— Ph. 34.3	*ἄδραστα* om. *Ἕρμιππος*
— Ph. 34.4 - 6	*ἀδράφαξις : λάχανον* (tantum)
cf. Ph. 34.7	*ἀδρ(όν)* post *πλούσιον* add. *ὑψιλόν* om. *καὶ ἁδρότης κλπ.* cf. v
= Ph. 34.8	*ἀδρύνοιτο* = v
= Ph. 34.10	*ἀδρύφακτον ἀταλαίπορον* (ω supra ο)
= Ph. 34.27	*ἄδυτ(ον)* = v
	ἀδύς : ἡδύς = v
— Ph. 35.11 - 14	*'Αδωνία* (leg. *'Αδώνια*) *βραχεῖαν παράλησι(ν)* om. *ὡς 'Αριστοφάνης κλπ.*

MARK NAOUMIDES

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΖΩΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΙΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΛΩΣΙΝ

(Μεθοδολογικὰ)

> *«Δὲν ὑπάρχει ἀκόμη στὴν 'Ελλάδα, οὔτε κὰν γιὰ τὰ δικά μας ζητήματα, ἐκείνη ἡ κάποια βαθύτερη συμφωνία, χωρὶς τὴν ὁποία κάθε ἀντιγνωμία καταντᾶ μάταιη ταραχή».*
> (Γιῶργος Σεφέρης ἀπὸ τὴν εἰσαγωγήν του εἰς τὴν «Ἔρημη Χώρα» τοῦ Θ. Σ. Ἔλιοτ).

Συνεχίζω τὴν συζήτησιν μὲ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην, τὴν σχετικὴν πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν — καὶ εἰς τὰς μεγάλας τουρκοκρατουμένας πόλεις μὲ ἑλληνικὸν (γενικώτερον: χριστιανικὸν) πληθυσμὸν — μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἤδη ἀπὸ τῶν σελίδων τῆς 'Επετηρίδος τῆς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ἐπειδὴ πιστεύω, ὅτι ἐκ τῆς συζητήσεώς μας προκύπτει θετικὸν ἀποτέλεσμα : Πρῶτον διότι διασαφοῦνται τὰ πρὸς τὰ ἔσω ὅρια τοῦ προβλήματός μας· καὶ δεύτερον διότι ὀξύνεται τὸ κριτήριόν μας περὶ ζητήματα ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ πειθαρχίας εἰς τὴν ἐφαρμογήν της.

Α' — ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΚΑΙ Η ΣΥΖΗΤΗΣΙΣ ΤΟΥ

1. 'Η συζήτησις μὲ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην, περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ὑπεκινήθη ἐκ συμπεράσματός μου, κατόπιν σπουδῆς μιᾶς εἰκόνος τοῦ 'Αγίου Εὐσταθίου φυλασσομένης εἰς τὴν Σαλαμῖνα [1], ὅτι «ἰχνεύουμε... τὴν ὕπαρξη ἑνὸς ἀξιόλογου ζωγραφικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 16ου - 17ου αἰ. στὴν καρδιὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τῆς ὀρθοδοξίας»· ἐννοεῖται ἡ Κωνσταντινούπολις [2]. Διευκρινίζω ὅτι εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο εἶχον ὁδηγηθῆ ὄχι ἐξ ἱστορικῶν προϋποθέσεων, ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλ' ἐκ τῆς διερευνήσεως τοῦ —εἰς ἐμὲ τοὐλάχιστον— γνωστοῦ ὑλικοῦ (μεταβυζαντινῶν εἰκόνων). Δὲν εἶχον θέσει, δηλαδή, ἐκ περιεργείας πρῶτον τὸ πρόβλημα, περίπου ὡς αἴτημα προελθὸν ἐκ μιᾶς ἰδέας, πέρα τῶν πραγμάτων,

1. Δ. Ι. Πάλλα, Εἰκόνα τοῦ 'Αγίου Εὐσταθίου στὴ Σαλαμίνα, Χαριστήριον εἰς 'Αναστάσιον Κ. 'Ορλάνδον, Γ', 'Αθῆναι 1966, σσ. 330 - 369.

2. Αὐτόθι, σ. 369. Πρβλ. 'Αρχαιολ. Δελτ. 26, 1971, σ. 240 (βλ. κατωτ., σ. 103_2).

καὶ δὲν κατέληξα εἰς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα διὰ νὰ δικαιώσω ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ἰδέαν. Ἡ ἀπουσία χαρακτηριστικῶν τῆς κρητικῆς τέχνης ἐκ τῆς εἰκόνος ἐκείνης, τῆς φυλασσομένης εἰς τὴν Σαλαμῖνα, μὲ εἶχεν ὠθήσει κατ' ἀρχὰς εἰς τὸ ν' ἀναζητήσω ἐξήγησιν τῶν καλλιτεχνικῶν χαρακτηριστικῶν της μέσῳ τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τῆς γεωγραφικῆς περιοχῆς περὶ τὴν Σαλαμῖνα : ἐκ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Ἀττικῆς, τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Ἀργολιδοκορινθίας· ἡ κατεύθυνσις δὲ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐπεβλήθη ἐκ τοῦ εἰς τὴν διάθεσίν μου συγκριτικοῦ ὑλικοῦ. Ὁμολογῶ δὲ ὅτι ὑπῆρξε καὶ δι' ἐμὲ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπροσδόκητον τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμα· διὰ τοῦτο καὶ εἶχον καταλήξει εἰς τὴν κάπως ἀξιωματικὴν διατύπωσιν, ὅτι ζωγραφικὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν «εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴν ὑπῆρχε» [1]. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο σημαίνει βεβαίως τοῦ πεδίου τῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς διεύρυνσιν πέρα τῶν μέχρι τοῦδε παραδεδεγμένων γεωγραφικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν πλαισίων· καὶ σχεδὸν ἤμην βέβαιος, ὅτι ἡ ὁλοκλήρωσις τῆς σκέψεώς μου ὑπὸ τὴν διατύπωσιν «εἶναι ν' ἀπορεῖ κανεὶς πῶς δὲν ἐτέθηκε ὡς τὰ τώρα τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης μετὰ τὴν Ἅλωση, ὡς περίπου στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., μολονότι εἶναι γνωστὴ ἡ δραστηριότητα τῶν κωνσταντινουπολίτικων ἐργαστηρίων σὲ ἄλλους τομεῖς τῆς τέχνης» [2], εἰς τὸ «φωτεινὸ αὐτὸ κέντρον τῶν πνευματικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν διασταυρώσεων», ὡς ἐχαρακτήρισε τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ Κα Εὐγενία Βέη - Χατζηδάκη [3], δὲν θὰ ἔμενεν ἄνευ ἀντιδράσεως.

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διετύπωσε τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸ ἀνωτέρω συμπέρασμά μου διὰ τῆς ἀκολούθου ἀρνητικῆς θέσεως, ἀπαρτιζομένης ἐκ δύο σκελῶν : α') Ἐκ τῆς διαβεβαιώσεώς του, ὅτι ὅσα τεκμήρια ὡδήγησαν εἰς τὸ συμπέρασμά μου «δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ξεκινήσει ἔστω καὶ ἰχνηλασία κωνσταντινουπολίτικου ἐργαστηρίου καὶ πολὺ περισσότερο ν' ἀποδοθῇ σ' αὐτὸ μιὰ ἀξιόλογη εἰκόνα»· καὶ β') ἐκ τῆς θεωρίας του, ὅτι «θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ δὲν φαίνεται νὰ καλλιεργῆται σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις, ὅπου ζοῦσε ὁ τουρκοκρατούμενος ἑλληνισμός : Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Γιάννενα. Θὰ ἦταν ἀδιανόητο νὰ ἔκανε ἐξαίρεση ἡ Πόλη» [4]. Ἡ κατηγορηματικῶς ἀρνη-

1. Χαριστήριον, σ. 369.

2. Αὐτόθι.

3. Εὐγενίας Βέη - Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα (Μουσεῖον Μπενάκη), ἐν Ἀθήναις 1953, σ. κβ'. Πρβλ. Διον. Α. Ζακυθηνοῦ, Ἡ Κωνσταντινούπολις τοῦ Γένους. Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Νέα Ἑστία 92, 1972 (τεῦχ. 1086), σσ. 1344 - 45.

4. Μανόλη Χατζηδάκη, Ἡ ζωγραφικὴ στὴν Πόλη μετὰ τὴν Ἅλωση, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ., περ. Δ', 5, 1966 - 1969, σ. 181. Πρβλ. Πάλλαν, Ἀρχαιολ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 240 - 241.

τικὴ αὐτὴ θέσις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἔδωσεν εἰς τὸ συγκεκριμένον πρόβλημά μας, περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν, τὴν ἔκτασιν καὶ τὸν δυναμισμὸν τῶν γενικεύσεων.

Ἠκολούθησαν τρεῖς διάφοροι ἀλλὰ μὲ ἐσωτερικὴν μεταξύ των συνάφειαν μελέται μου — δύο εἰκονογραφικαί [1], ἡ τρίτη ἀφιερωμένη εἰς ζητήματα τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς [2] —, διὰ τῶν ὁποίων ὑπεστήριξα διὰ θετικῶν, καθὼς πιστεύω, στοιχείων, ὅτι ἠσκήθη θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Εἰς τὴν τελευταίαν ἐκ τῶν μελετῶν μου τούτων προέβην εἰς κριτικὴν θεώρησιν καὶ τῆς γενικωτέρας θέσεως τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὡς πρὸς τὸ ἄν, δηλαδή, ἠσκήθη ἢ ὄχι — κατὰ τὴν γνώμην μου, ναὶ — κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει περίοδον θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας πόλεις. Ἐπέμεινα ἰδιαιτέρως εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ εἰς εἰκόνας ὑλικοῦ τοῦ προσφερομένου ὑπὸ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐν ἀναφορᾷ δὲ πρὸς τὴν θέσιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι «θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ δὲν φαίνεται νὰ καλλιεργῆται σὲ καμμιὰ ἀπὸ τὶς μεγάλες πόλεις κ.λπ.», ἔθεσα τὸ πρόβλημα : «Γιατί στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας τάχα νὰ μὴν ἀσκήθηκε ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὶς μεγάλες πόλεις καὶ ἰδιαίτερα στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ζοῦσε συμπαγὴς ἑλληνισμός; Πῶς ἐξηγεῖται τὸ φαινόμενο τοῦτο καὶ γιατί στὴν κατηγορία αὐτὴ τῶν πόλεων, τῶν δίχως θρησκευτικὴ ζωγραφική, νὰ μὴ περιλαμβάνεται π.χ. καὶ ἡ Τραπεζοῦς, ὅπου, ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι ἀσκήθηκε θρησκευτικὴ ζωγραφική;» [3]. Εἰς τὴν διὰ τῶν ὡς ἀνωτέρω μελετῶν ἀνάπτυξιν τῶν ἰδεῶν μου εἶχον ὁρμηθῇ πάλιν ἐκ τῶν πραγμάτων : Ἐξ εἰκόνων, περὶ τῶν ὁποίων ἐσωτερικαὶ ἐνδείξεις, προσφερόμεναι δηλαδὴ ἐξ αὐτῶν τούτων τῶν εἰκόνων, ὡδήγουν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὗται εἶχον ζωγραφηθῇ

1. Δ. Ι. Πάλλα, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση καὶ ἱστορία τοῦ θέματος, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 201 - 224 (εἰς τὸ πρόβλημά μας ἀφορᾷ ἡ τρίτη φάσις τῆς ἱστορίας τοῦ θέματος : σσ. 216 κέ.)· καί : Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον. Εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση καὶ καταγωγὴ τοῦ τύπου, αὐτόθι, σσ. 225 - 238. Εἰς τὴν ἐκεῖ βιβλιογραφίαν περὶ τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου νὰ προστεθῇ : Otto Meinardus, Iconographical Variations of the «Ρόδον τὸ Ἀμάραντον», Studia Orientalia Aegyptiaca, Collectanea No 14, (Κάϊρον) 1970 - 1971, σσ. 399 - 413.

2. Δ. Ι. Πάλλα, Ἡ ζωγραφικὴ στὴν Κωνσταντινούπολη μετὰ τὴν Ἅλωση. Ζητήματα μεθόδου, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 239 - 263.

3. Πάλλας Ἀρχ. Δελτ., ἔνθ' ἀνωτ., σ. 242. Ἐκτὸς τῆς Τραπεζοῦντος (Μ. Χατζηδάκη, Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Τὰ καλλιτεχνικὰ κέντρα, L'Hellénisme Contemporain. 1453 - 1953. Ἡ Πεντακοσιοστὴ Ἐπέτειος ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀναμνηστικὸς τόμος, Ἀθῆναι 29 Μαΐου 1953, σ. 240 [= M. Chatzidakis, Contribution à l'étude de la peinture post - byzantine, L'Hellénisme Contemporain. 1453 - 1953. Le Cinq - Centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athènes 29 Mai 1953, σ. 214]. Πρβλ. Πάλλαν, αὐτόθι, σ. 242), ἃς μνημονευθοῦν καὶ αἱ Ἀθῆναι (Πάλλας, σ. 249_{52}).

ἐπὶ τόπου, ἐν Κωνσταντινουπόλει (ἄλλαι ἐν Θεσσαλονίκῃ)· καὶ ἐξ εἰκονογραφικῶν θεμάτων εἴτε σχετιζομένων πρὸς τοπικὴν λατρείαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή) εἴτε πρὸς λατρευτικὴν πρᾶξιν ἰδιάζουσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει (ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον).

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐπανῆλθεν εἰς τὸ πρόβλημα μὲ πολεμικὴν κατὰ τῶν θέσεών μου [1].

2. Τὸ πρόβλημα περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν συνιστᾷ πεδίον ἐρεύνης «ἀρκετὰ παρθένο ἀκόμη», ὡς ὁμολογεῖ καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης [2], μὲ ὑλικὸν ἄγνωστον κατὰ μέγα μέρος καὶ ἀμελέτητον εἰσέτι, μάλιστα δὲ «σὲ σχέση μὲ αὐτὸ πού χάθηκε στὶς ἀλλεπάλληλες πυρκαϊὲς πού κατέστρεφαν κάθε τόσο ὁλόκληρες ἐκκλησίες» [3], πεδίον ἐρεύνης λοιπὸν

1. Μαν. Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως ὀλίγα, Ἀρχ. Δελτ. 27, 1972, σσ. 121 - 137. Συνιστῶ εἰς τὸν ἀναγνώστην νὰ μελετήσῃ τὸ ἐν λόγῳ δημοσίευμα ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὰς ἀνωτέρω μελέτας μου (Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 201 - 263)· συνιστῶ δ' ἐπίσης καὶ τὸ παρὸν δημοσίευμα νὰ ἀναγνωσθῇ ἐν ἀντιβολῇ πρὸς τὸ προκείμενον δημοσίευμα τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη.

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διατυπώνει τὴν κατηγορίαν, ὅτι διέστρεψα νόημά του. Γράφει : «Μὲ τὴν εὐκαιρία, ἐπισημαίνω τὸν μᾶλλον ἀνοίκειο τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο διαστρέφεται τὸ νόημα μιᾶς καθαρῆς διατύπωσής μου γιὰ μιὰ συγκεκριμένη περίπτωση («Τόσο ἀδύνατα ἐξωτερικὰ στοιχεῖα... δὲν ἐπιτρέπουν νὰ ξεκινήσει ἔστω καὶ ἰχνηλασία κωνσταντινουπολίτικου ἐργαστηρίου κ.λπ.»), σὲ *μεθοδολογικῆς σημασίας γενικὴ παρατήρηση* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.) τῆς χρήσης τῶν «ἐξωτερικῶν» στοιχείων, τὰ ὁποῖα φυσικὰ χρησιμοποιῶ ἀλλοῦ, γιὰ νὰ διατυπωθῇ τὸ σύμπέρασμα : 'Δὲν ὑποβάλλει, λοιπόν, τὴ σκέψη του ὁ κ. Χ. σὲ πειθαρχία'» (Χατζηδάκης, αὐτόθι, σ. 123_9). Μεταφέρω ἐδῶ τὸ σχετικὸν κείμενόν μου : «Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀθετεῖ, ὡς «ἐξωτερικὰ» τεκμήρια, τὶς ἀνάγλυφες διακοσμήσεις τῆς σαλαμινιακῆς εἰκόνας... καὶ ἀπαιτεῖ τεχνοτροπικὲς συγκρίσεις... Παρατηρῶ ὅμως, πρῶτον ὅτι τὴν ἴδιαν ἀκριβῶς μέθοδο ἀκολούθησε σὲ ἀνάλογη περίπτωση καὶ ὁ κ. Χατζηδάκης - ὁμολογουμένως σωστὰ - μὲ τὸ νὰ στηριχθεῖ σὲ «ἐξωτερικὰ» στοιχεῖα... γιὰ νὰ συναγάγει συμπεράσματα. Ἔτσι ὁ κ. Χατζηδάκης, στηριζόμενος σὲ τεκμήρια ἐξωτερικά, προσγράφει δύο εἰκόνες, μάλιστα διαφορετικῆς τεχνοτροπίας καὶ μὴ σύγχρονες, σὲ κοινὸ κέντρο τέχνης καὶ «πιθανώτατα» σὲ «κοινὸ ἐργαστήριο». Δὲν ὑποβάλλει, λοιπόν, τὴ σκέψη του ὁ κ. Χατζηδάκης σὲ πειθαρχία» (Πάλλας, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 241). Τὸ νόημα ὅσων ἔγραψα περὶ ἐπιστημονικῆς πειθαρχίας (disciplina) τοῦ κ. Χατζηδάκη εἶναι — διὰ τὸν καλοπροαίρετον ἀναγνώστην — φανερόν· ὄχι ὅτι ἀπορρίπτει οὗτος τὴν χρῆσιν «ἐξωτερικῶν» τεκμηρίων, ἀλλ' ὅτι εἰς δύο συγκεκριμένας καὶ ὁμοίας περιπτώσεις — τὴν πρώτην ἀφορῶσαν εἰς ἰδικήν του ἔρευναν καὶ τὴν δευτέραν ἀφορῶσαν εἰς ἔρευναν ἰδικήν μου — χρησιμοποιεῖ τὸ αὐτὸ μέτρον κατὰ δύο διαμετρικῶς ἀντιθέτως τρόπους : εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν ὡς θετικὸν μεθοδολογικὸν μέσον, εἰς τὴν δευτέραν ὡς ἀρνητικόν. Τοιούτου εἴδους ἐπιστημονικὴν ἀπειθαρχίαν — χρησιμοποίησιν «δύο μέτρων καὶ δύο σταθμῶν» — θὰ σημειώσωμεν καὶ κατωτέρω (πρβλ. σσ. 150 κέξ., 151 καὶ 162).

2. Χατζηδάκης, Ἀρχ. Δελτ. 27, 1972, σ. 121.

3. Αὐτόθι, σσ. 128 - 129. Νὰ σημειωθῇ καὶ ἡ συστηματικὴ καῦσις εἰκόνων κατὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ ἁγίου μύρου (Πάλλας, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 249 - 250).

τοιοῦτον, ὥστε ἡ πραγμάτευσίς του νὰ παρουσιάζῃ χάσματα καὶ ἀτελείας, εἰς ἀρκετὰ δὲ σημεῖα νὰ εἶναι ἁπλῶς ἐνδεικτική· ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτον ἀκριβῶς τὸν λόγον ν' ἀποβαίνῃ ἡ συζήτησις τοῦ ἐν λόγῳ προβλήματος γόνιμος.

Περὶ τοῦ προκειμένου ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης συνέβαλε θετικῶς διὰ τῶν ἑξῆς :

α') Προσέθεσε χρήσιμα βιβλιογραφικὰ στοιχεῖα περὶ τῆς εἰκόνος «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» τοῦ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Κ. Πρ. 67 / Τ. 134 [1], περὶ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου τῆς Μονῆς τῆς Χάλκης, ἔργου τοῦ Κωνσταντίνου Βυζαντίου [2], περὶ τοῦ ζωγράφου Νείλου, ἐπισκόπου Τζίας καὶ Θερμίων [3] καὶ περὶ τῆς εἰκόνος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τῆς ἐν Κυνουρίᾳ Μονῆς τῆς Ἑλώνης, ἔργου Γεωργίου τοῦ Κρητός [4]· ἴσως καὶ περὶ ἄλλων, τὰ ὁποῖα ἐνδεχομένως μὲ διέφυγον.

β') Εἰς τὸ δημοσιευμένον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὑλικὸν προσέθεσε τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου Μπενάκη ἀριθ. Γ' 123 [5] καὶ τὰ ὀνόματα τεσσάρων ζωγράφων τοῦ 18ου αἰῶνος — τῶν : Ἱεροθέου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου, Δωροθέου μοναχοῦ ἐκ Πελοποννήσου, Ζωρζῆ Χίου τοῦ ποτὲ Ἀντωνίου Γρηγοράκη καὶ Γεωργίου τοῦ Κρητὸς — ὑπογραφόντων εἰκόνας ἀποκειμένας εἰς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως [6].

γ') Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν διαπίστωσίν μου, ὅτι αἱ πληροφορίαι περὶ ἐφοδιασμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως δι' εἰκόνων ἔξωθεν εἶναι πενιχρόταται [7],

1. Πάλλας αὐτόθι, σσ. 252 κέξ., πίν. 63, Χατζηδάκης, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 124 κέξ. Βλ. καὶ κατωτ. σσ. 126 κέξ.

2. Χατζηδάκης, σ. 127. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 247. Ὁ Γ. Λαμπάκης, Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑταιρ. Ι', 1911, σσ. 46 - 47, χρονολογεῖ τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα περὶ τὸ 1600.

3. Χατζηδάκης, σ. 126. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 245.

4. Χατζηδάκης, σ. 128_{31}. Πρβλ. Πάλλαν, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 218_{82}. Βλ. καὶ κατωτ., σσ. 140 κέξ.

5. Χατζηδάκης, σ. 127. Πρβλ. Α. Ξυγγοπούλου, Κατάλογος τῶν εἰκόνων (Μουσεῖον Μπενάκη), ἐν Ἀθήναις 1936, σσ. 23 - 25, ἀριθ. 11, πίν. 12.

6. Χατζηδάκης, σ. 128. Πρβλ. καὶ κατωτ., σσ. 139 κέξ. Εἰς τὰ ὡς ἀνωτέρω ὀνόματα προσθέτω : Γεώργιον Τρυγόνην τὸν Κρῆτα, ζωγράφον εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Νικολάου (1750), σημειωθείσης εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν Ἐδιρνὲ - Καπὶ (Μ. Ι. Γεδεών, Ἀναγραφὴ παλαιοτέρων ἱερῶν εἰκόνων κ.λπ., Ἐκκλησ. Ἀλήθεια ΛΑ', 1911, σ. 103 *Χεὶρ Γεωργίου Τρυγώνου τοῦ Κρητός. 1750*)· καὶ Μελέτιον Ἱερομόναχον Σουμελιώτην ἐκ τῆς Θεοδοσιουπόλεως, ζωγράφον εἰκόνων σημειωθεισῶν εἰς τὰς ἐκκλησίας Ἁγίου Γεωργίου Ποτηρᾶ (αὐτόθι, σ. 93), Θεοτόκου τοῦ Παλίνου (αὐτόθι, σ. 102), Θεοτόκου ἐν Ἐγρὶ - Καπὶ (αὐτόθι, σσ. 102 - 103) καὶ Θεοτόκου Πλατυτέρας τοῦ Σαλματομβρουκίου (αὐτόθι, σ. 108). Τὴν τελευταίαν ὑπογράφει ὡς ἑξῆς : *1765. Χεὶρ Μελετίου Ἱερομονάχου.* Βλ. καὶ κατωτ., σ. 141.

7. Πάλλας, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 243. Βεβαίως δὲν ἐννοῶ τὰς εἰκόνας, τὰς ὁποίας κατὰ περιόδους ἔστελλον οἱ πιστοὶ εἰς τὸ Πατριαρχεῖον διὰ νὰ καοῦν κατὰ τὴν παρασκευὴν τοῦ μύρου.

προσέθεσεν εἰς τὰ παραδείγματα εἰκόνων μὴ κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς, ἐκ τῶν εἰσηγμένων δηλαδὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἢ σχετιζομένων πρὸς αὐτὴν μόνον ἐμμέσως, μὲ τὸ νὰ ἔχουν ἁπλῶς διέλθει ἐκ τοῦ Πατριαρχείου: μίαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας προερχομένην ἐξ Ἁγίου Ὄρους, ἀποκειμένην ἄλλοτε ἐν τῷ Μικρῷ Συνοδικῷ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου [1]· καὶ ἑτέραν τῆς Θεοτόκου Πορταϊτίσσης, ἀντίγραφον τοῦ θαυματουργοῦ παλλαδίου τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Ἰβήρων, ἀποκειμένην δ' ἐν Μόσχᾳ, ὡς δῶρον τοῦ Πατριάρχου Παρθενίου πρὸς τὸν Τσάρον τῆς Ρωσίας Ἀλέξιον Μιχαήλοβιτς (1654)· τὸ ἁγιορειτικὸν τοῦτο ἀντίγραφον ἐξετελέσθη ὑπὸ τοῦ ἁγιορείτου ζωγράφου καὶ ἀσκητοῦ Ἰαμβλίχου κατὰ παραγγελίαν «Παχωμίου καὶ ἀρχιμανδρίτου Ἰβήρων» [2].

Ἐλπίζω νὰ μὴ ἔχῃ διαλάθει τὴν προσοχήν μου ἄλλο τι ἐκ τῶν θετικῶν στοιχείων τῆς προσφορᾶς τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματός μας.

3. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἶχεν ἀποφανθῆ μετὰ βεβαιότητος, ὅτι «οὔτε ἕνα ὄνομα δὲν ἀνήκει σὲ ζωγράφο ὄχι μόνο ἐργαζόμενο ἀλλ' οὔτε καὶ καταγόμενο ἀπὸ τὴν Πόλη» [3]. Ἐξ ὅσων δὲ πληροφοριῶν ἢ — ἐν συνυφῇ [4] πρὸς

1. Χατζηδάκης, σσ. 123 καὶ 128. Πρβλ. Γ. Α. Σωτηρίου, Κειμήλια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Πατριαρχικὸς Οἶκος καὶ Σκευοφυλάκιον, ἐν Ἀθήναις 1937, σσ. 26 - 27, πίν. 12. Ἡ εἰκὼν εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφορᾷ ἡ προκειμένη συζήτησις· θὰ ἦτο δ' ἐξ ἄλλου ἐνδιαφέρον νὰ γνωρίζωμεν τὴν ἀφορμὴν καὶ τὸν σκοπόν, διὰ τὸν ὁποῖον ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν ἐκομίσθη εἰς τὸ Πατριαρχεῖον.

2. Χατζηδάκης, σ. 128. Πρβλ. O. Wulff - M. Alpatov, Denkmäler der Ikonenmalerei, Hellerau - Dresden (1925), σ. 293, εἰκ. 101. Ἡ προκειμένη ὅμως περίπτωσις δὲν ἀφορᾷ εἰς ἐφοδιασμὸν τοῦ Πατριαρχείου δι' εἰκόνος ἐξ Ἁγίου Ὄρους, ἀλλ' εἰς εἰδικὴν — πατριαρχικήν; — παραγγελίαν, ἡ ὁποία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐκτελεσθῇ ἔξω τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μάλιστα δὲ μετὰ τῆς προθέσεως νὰ μεταδοθῇ καὶ εἰς τὸ ἀντίγραφον ἡ θαυματουργὸς ἰδιότης τοῦ πρωτοτύπου. Συνάγεται δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι ἡ σανὶς ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐζωγραφήθη τὸ ἀντίγραφον ηὐλογήθη προηγουμένως καὶ ἐπλύθη δι' ἁγιασμοῦ, εἰς τὰ χρώματα προσετέθη κόνις ἐκ πολυτίμων ἁγίων λειψάνων, κατὰ τὴν διάρκειαν δὲ τῆς ἀντιγραφῆς — τῆς Πορταϊτίσσης — ἐτέλουν εἰς τὴν Μονὴν ὁλονύκτιον παράκλησιν δὶς τῆς ἑβδομάδος, ἐν ᾧ ὁ ζωγράφος εἰργάζετο νηστικός, τρώγων κατὰ Σάββατον καὶ Κυριακὴν μόνον (I. Pitra, Hymnogrpahie de l'église grecque, Paris 1867, σ. 12_4).

3. Βλ. ἀνωτ., σ. 102_4.

4. Ἀποδίδω διὰ τοῦ ὅρου «συνυφὴ» τὸν ξένον ὅρον contexte (context, Kontext), ἰσοδύναμον πρὸς τὸν ἰδικόν μας «συμφραζόμενα» (τὰ -) — κατὰ λέξιν «συγκείμενα» (τὰ -) — ἐπειδὴ εἰς τὴν περίπτωσίν μας ὁ ὅρος «συμφραζόμενα» δὲν κυριολεκτεῖται· ὁ δὲ ὅρος «συγκείμενα» ἀποδίδει μὲν ὅ,τι π.χ. ἐννοεῖται διὰ τοῦ ὅρου «συνευρήματα» (μιᾶς ἐρεύνης, ἀνασκαφῆς κ.λπ.), ὄχι ὅμως καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν μιᾶς συστοιχίας δεδομένων· θὰ ἦτο ἴσως προτιμότερος ὁ ὅρος «συστοιχία», ἂν δὲν ἀπεδίδετο διὰ τούτου ὁ ξένος ὅρος correlatum (correlat, Korrelat). Διὰ τοῦ ὅρου «συνυφὴ» ἀποδίδονται τόσον ἡ ἐξωτερικὴ σχέσις τῶν δεδομένων ὅσον καὶ ἡ ἐσωτερικὴ συνάφεια μεταξύ των.

αὐτὰς — ἐνδείξεων περὶ τοῦ ἐναντίου εἶχον παραθέσει, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν [1], ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης δέχεται τὸ πολὺ ἕνα μόνον ζωγράφον κωνσταντινουπολίτην, τὸν Κωνσταντῖνον Βυζάντιον, ἀλλὰ καὶ τοῦτον ὑπὸ αἵρεσιν («τὸ ὄνομα πιθανὸν νὰ δηλώνῃ τὴν καταγωγή») [2]. Μετ' ἐπιφυλάξεως δέχεται ἀκόμη καὶ τὴν πληροφορίαν, ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1702 ἱστορήθη ἡ ἐκκλησία τῆς Καφατιανῆς ἐν Γαλατᾷ (ἡ ἱστόρησις εἶχε στοιχίσει 41 γρόσια, περίπου 82 χρυσᾶ φράγκα τῆς τότε ἐποχῆς)· ἐπίσης τὴν παρουσίαν τοιχογραφιῶν τοῦ ἔτους 1786 εἰς τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τῆς Καμαριωτίσσης ἐν Χάλκῃ [3]. Παρατηρεῖ ἐν τούτοις : «Δὲν ἀποκλείεται καὶ ζωγράφος περαστικὸς νὰ προσκλήθηκε γιὰ ὁρισμένη ἐργασία, ὅπως αὐτὲς ποὺ σημειώνονται, *φαίνεται* (ἡ ὑπογράμμισις τοῦ γράφοντος Δ.Ι.Π.), σποραδικὰ σὲ τοιχογραφίες σὲ δύο (ἀριθ. 2) ἐκκλησίες στὴν Πόλη» [4]. Οὕτω δὲ ἡ ἄλλοτε ἀπόλυτος ἄρνησις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἄσκησιν ἢ μὴ θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν — τοῦτο εἶναι τὸ πρόβλημα! — ἑρμηνεύεται τώρα ὑπὸ τοῦ ἰδίου ὡς ἄρνησις σχετική, διὰ διατυπώσεων ὡς αἱ ἀκόλουθοι : «Δὲν μπορεῖ νὰ γίνεται λόγος γιὰ *σημαντικὴ παρουσία* τῆς Κωνσταντινούπολης στὴ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὸν 16ον καὶ 17ον αἰώνα»· «μὲ ἔμφαση ἀποκλείστηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἔχουν λειτουργήσει *ἀξιόλογα ἐργαστήρια* θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς στὴν Πόλη στὸν 16ον - 18ον αἰώνα» [5]. Σημαίνουν δὲ αἱ διατυπώσεις αὗται μετάθεσιν τῆς συζητήσεως ἐκ τοῦ «εἶναι», τοῦ «τὶ» (ἐκ τοῦ ἂν ὑπῆρξεν, ἂν ἠσκήθη θρησκευτικὴ ζωγραφική) εἰς τὸ «εἶδος», τὸ «πῶς» (εἰς τὸ ἂν αὕτη ἦτο καλὴ ἢ κακή, σημαντικὴ ἢ ἀσήμαντος), μετάθεσιν δηλαδὴ ἐκ τῆς ποσοτικῆς θεωρήσεως τοῦ προβλήματος εἰς ποιοτικήν. Ἡ μετάθεσις

1. Πάλλας, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 245 - 247.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 105 καὶ σημ. 2.

3. Πληροφορίαι : Πάλλας, σ. 246. Εἰς τὸ κωνσταντινουπολιτικὸν ὑλικὸν δέον νὰ προστεθοῦν : Αἱ ἐσχάτως ἀποκαλυφθεῖσαι τοιχογραφίαι τυχαίως ἐντὸς χώρου ἐκκλησίας ἐν Ἀρνάκιοϊ (ἀνέκδοτοι. Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσις τῆς Δίδος Μαρίας Θεοχάρη, ἡ ὁποία καὶ ἀνάγει αὐτὰς εἰς μεταβυζαντινοὺς χρόνους) καὶ ἡ προερχομένη ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, 17ου αἰ., Μονάχου, Βαυαρικὸν Μουσεῖον, ἀριθμ. ΜΑ 375, δῶρον τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντίου Α' πρὸς τὸν Πρίγκιπα Μαξιμιλιανὸν (1833) : Β. Α. Μυστακίδου, Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐν τῷ Βχυαρικῷ Μουσείῳ ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, Νέος Ποιμὴν Δ', 1922, σσ. 697 - 703 (καὶ εἰς ἰδιαίτερον τεῦχος). Περὶ αὐτῆς βλ. καὶ κατωτ., σσ. 185 κἑξ., πίν. ΙΖ' καὶ ΙΗ'.

4. Χατζηδάκης, σ. 129.

5. Αὐτόθι, σ. 121. Πρβλ. καὶ σσ. 127 («δέν... ἦταν *ὑπολογίσιμο* κέντρο»), 134 («δὲν ἀρκεῖ λοιπὸν νὰ διαπιστώσουμε ὀλίγα σκόρπια ὀνόματα ζωγράφων καὶ νὰ ἀνακηρύξουμε μιὰ πόλη σὲ *ἀξιόλογο* καλλιτεχνικὸ κέντρο»). Εἰς τὰ παρατεθέντα ἀποσπάσματα ἐκ τῆς μελέτης τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη αἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι ἰδικαί μου (Δ.Ι.Π.).

τῆς συζητήσεως ὑπογραμμίζεται ἐπίσης διὰ τῆς προσφυγῆς τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς «σχολῆς» [1].

Ἀλλὰ καὶ διὰ τῶν ὡς ἀνωτέρω περιορισμῶν, τοὺς ὁποίους θέτει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ προβλήματός μας, παραμένει ἀμετάθετον ἐν ἀφετηριακὸν εἰς εἰκόνας ὑλικόν, συγκεκριμένως ἐκεῖνο, περὶ τοῦ ὁποίου καὶ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης δέχεται ἀορίστως κωνσταντινουπολιτικὴν προέλευσιν, ἀρκετὸν νὰ δικαιολογήσῃ ἔρευναν μὲ ἀντικείμενον τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν· ἀρκετὸν ὑπὸ τὸ νόημα, ὅτι τοιουτοτρόπως ἀποκτῶμεν τὴν δυνατότητα νὰ ἐντάξωμεν τὰς ἐνδείξεις, ὅσας προσφέρονται ἐκ τῶν κειμένων, ἐντὸς μιᾶς συνυφῆς (contexte) τεκμηρίων καὶ νὰ ἑρμηνεύσωμεν αὐτὰς ἐκ τῶν ἔσω, διὰ τῆς ὅλης ἀλληλουχίας τῶν σχετικῶν δεδομένων [2].

1. Πρβλ. καὶ τὸν τίτλον τοῦ ἄρθρου του: «Περὶ σχολῆς κ.λπ.» (ἀνωτ. σ. 104, σημ. 1)· καὶ σποράδην εἰς τὸ κείμενόν του.

2. Πληροφορίαι: Π ά λ λ α ς, σσ. 245 - 247. Εἰς τὰς ἐνδείξεις εἶχον περιλάβει καὶ πληροφορίαν περὶ πολυτελοῦς πατριαρχικοῦ ἐγγράφου (1672), διακοσμημένου — προφανῶς ὑπὸ ζωγράφου — διὰ μικρογραφίας καὶ εἶχον θέσει τὸ αἴτημα νὰ διευκρινηθῇ ἡ μετὰ τὴν Ἅλωσιν θέσις τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς κέντρου ἀντιγραφῆς καὶ διακοσμήσεως πολυτελῶν λειτουργικῶν χειρογράφων (αὐτόθι, σσ. 245 - 246). Προσθέτω τὸ λειτουργικὸν χειρόγραφον Egerton cod. 3155 τοῦ ἔτους 1644, τοῦ βιβλιογράφου Μιχαήλ, οἰκονόμου Προύσης, ἀλλὰ γραφὲν ἐν Κωνσταντινουπόλει (F. W o r m a l d, A Post - Medieval illuminated Manuscript from Constantinopel, The Brit. Mus. Quart. 13, 1939, σσ. 82 - 84, πίν. XXXIV - XXXV). Τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ Brit. Mus. Cod. Add. 40755 τοῦ αὐτοῦ βιβλιογράφου (αὐτόθι)· τὸ ἓν ἐκ τῶν δύο εἶναι ἀντίγραφον τοῦ ἄλλου. Ἡ σύγκρισις τῶν χειρογράφων τούτων μεταξύ των πείθει, χωρὶς ἀμφιβολίαν, ὅτι τὸ δεύτερον, ὡς πρὸς τὰς μικρογραφίας ποιοτικῶς πολὺ κατώτερον τοῦ πρώτου, πιθανῶς διεκοσμήθη ὑπὸ τοῦ γραφέως τοῦ κώδικος. Τὸ πρῶτον, διακοσμημένον ὑπὸ ἐμπείρου ζωγράφου, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀπηρτίσθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου καὶ ἐγράφη. Μὲ τὴν Κωνσταντινούπολιν συνδέονται ἐπίσης: τὸ λειτουργικὸν χειρόγραφον Ἰβήρων κῶδ. ἀριθμ. 1438 τοῦ ἔτους 1659, γραφὲν ὑπὸ τοῦ Κυπρίου βιβλιογράφου Γερασίμου, ἄλλοτε ἀρχιδιακόνου τῆς Μητροπόλεως Προύσης καὶ ἤδη δευτερεύοντος τῆς πατριαρχικῆς ἐκκλησίας, διὰ λογαριασμὸν Δημητρίου, πρωτονοταρίου τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας (Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, Β', Ἀθῆναι [1975], 346 εἰκ. ἐν σσ. 263 - 267) καὶ ὁ Ἀκαθίστου Ὕμνου Ἰβήρων κῶδ. ἀριθμ. 1435, γραφεὶς ἐν τῇ Μονῇ τῆς Θεοτόκου ἐν Χάλκῃ τὸ ἔτος 1645 ὑπὸ τοῦ βιβλιογράφου Θεοδοσίου, κτῆμα δὲ τοῦ Πατριάρχου Διονυσίου τοῦ Βυζαντίου (αὐτόθι, σ. 341 εἰκ. ἐν σσ. 209 - 233). Εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως φαίνεται τέλος ν' ἀνήκῃ τὸ χειρόγραφον τοῦ Ἀκαθίστου τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου — ἄλλοτε Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης — Μόσχας ἀριθμ. 429, ἀναγόμενον τὸ ἐνωρίτερον εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 15ου αἰ. (V. L a z a r e v, Storia della pittura bizantina, [Torino 1967], σσ. 379 καὶ 422, σημ. 109. Εἰκόνα ἐκ τῶν μικρογραφιῶν του βλ. παρὰ V. L a z a r e v, Istorija vizantiskoj živopisi, Moskva 1947 - 1948, II, εἰκ. 330). Τὸ χειρόγραφον τοῦτο ἐδωρήθη τὸ 1662 εἰς τὸν Τσάρον Ἀλέξιον Μιχαήλοβιτς ὑπὸ τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐν Γαλατᾷ ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τῆς Χρυσοπηγῆς, ὡς προερχόμενον ἐκ δωρεᾶς τάχα τοῦ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ († 1183) (περὶ τοῦ χειρογράφου πληροφορίαι: J. M y s l i v e ć, Ikonografie Akatistu Panny

Πιστεύω νὰ ἔγινε φανερόν, ὅτι αἱ περὶ τοῦ προβλήματός μας ἀπόψεις — τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη καὶ τοῦ γράφοντος — συγκλίνουν ἤδη ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ· καὶ θὰ ἦτο, συνεπῶς, δυνατὸν ἡ προκειμένη συζήτησις νὰ κλείσῃ εἰς τὸ ἀφετηριακὸν τοῦτο σημεῖον, ἐφ' ὅσον ἡ οὐσία της ἔγκειται εἰς τὸ ἂν ἠσκήθη ἢ ὄχι ζωγραφικὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν [1]. Κάποια διάστασις ἀπόψεων περιορίζεται εἰς τὰ ἀκόλουθα δύο σημεῖα: Εἰς τὸ ὅτι ὑπὸ τοῦ γράφοντος ἔχει ἤδη ἀποκρουσθῇ ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς «σχολῆς» — ἀντὶ τοῦ ὅρου «σχολῆς» ἔχει προταθῇ ἡ διατύπωσις «καλλιτεχνικαὶ παραδόσεις» [2]· καὶ εἰς τὸ ὅτι ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀσκηθεῖσαν ζωγραφικήν, διακρίνονται ὑπὸ τούτου παραδόσεις τέχνης περισσότεραι τῆς μιᾶς [3]. Ἀποκρούω τὴν ἔννοιαν τῆς «σχολῆς» διὰ τὸν λόγον ὅτι αὕτη ὑποβάλλει ἀντίληψιν περὶ τέχνης ἐκδηλότερον προσωπικῆς, ὑποκειμενικῆς· συνδέει τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν πρὸς παραστάσεις περὶ τῆς τέχνης καὶ τῶν ὅρων καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τῆς ἐποχῆς μας. Διὰ τῆς ἐννοίας τῆς «καλλιτεχνικῆς παραδόσεως» ὑποβάλλεται ἀντίληψις περὶ τέχνης κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀντικειμενικῆς, ὀλιγώτερον προσωπικῆς· μεταφερόμεθα δὲ οὕτω εἰς τοὺς ὅρους καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τοὺς ἰδιάζοντας εἰς μεσαιωνικὴν κοινωνίαν, ἐφόσον — εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ πρόβλημά μας — πρόκειται περὶ τέχνης μεσαιωνικῆς ἀκόμη. Σημαίνει δὲ ἡ προκειμένη θέσις ὑπέρβασιν τῆς ἐννοίας τῆς ποιότητος κατὰ τὴν ἔρευναν ζητημάτων τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ἀφ' οὗ, ὡς εἶναι ἀπὸ μακροῦ γνωστόν, ἡ ἱστορία τῆς τέχνης δὲν ἐννοεῖται ὡς ἱστορία μόνον τῶν καλλιτεχνῶν ἢ τῶν ἀριστουργημάτων τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Περὶ τοῦ ἄν τι ὑπῆρξεν ἢ μὴ δὲν συνάγεται ἐκ τοῦ ἂν τοῦτο ὑπῆρξε σημαντικὸν ἢ ἀσήμαντον. Ἡ προσφυγὴ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ σημαντικοῦ — ἢ τοῦ ἀση-

Marie, Semin. Kondakov. V, 1932, σ. 99), ἔνδειξις, ὅτι τοῦτο ἀπὸ μακροῦ χρόνου ἀπέκειτο ἐκεῖ — εἰς τὴν ὡς ἀνωτέρω κωνσταντινουπολιτικὴν ἐκκλησίαν; — προερχόμενον ἐξ ἐργαστηρίου τοπικοῦ πιθανώτατα. Μεταξὺ τοῦ χειρογράφου τούτου καὶ τῶν ἀνωτέρω τοῦ 17ου αἰ. κεῖται τὸ διὰ πολυχρώμων ἀρχικῶν γραμμάτων καὶ ἐπιτίτλων διακοσμημένον εὐαγγελιστάριον Νεαπόλεως, Bibl. Nat. cod. 6 (II A. 6) τοῦ ἔτους 1569, τοῦ κωνσταντινουπολίτου βιβλιογράφου Γεωργίου Βασιλικοῦ (G i n u s P i e r l e o n i, Catalogus codicum graecorum Bibliothecae Nationalis Neapolitanae, I, Roma 1962, σσ. 48 - 50. Πληροφορία τῆς Δίδος Ὄλγας Γκράτζιου). Ὁ Κῶδιξ Μόσχας 429 εὑρίσκετο ἀκόμη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὅτε ἐγράφη καὶ διεκοσμήθη ὁ τοῦ αὐτοῦ περιεχομένου κῶδιξ Ἰβήρων 1435. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν Προῦσαν, μετὰ τῆς ὁποίας κατά τινα τρόπον συνδέονται οἱ βιβλιογράφοι Μιχαὴλ καὶ Γεράσιμος, ἂς μνημονευθῇ παρεμπιπτόντως ὁ Κύριλλος, ἱερεὺς «καὶ πρωτοπαπᾶς τοῦ ἁγίου Προύσης», ζωγράφος εἰκόνος τῆς Θεοτόκου «Ἀράβισσας» (1688), εὑρισκομένης ἄλλοτε ἐν τῇ Μονῇ Μηδικίου τῆς Βιθυνίας, πρὸς τὴν θάλασσαν τοῦ Μαρμαρᾶ (B. A. P a n č e n k o ἐν: Izvjest. Russk. Archeol. Inst. v Konstant. XV, 1911, σ. 274).

1. Πρβλ. Π ά λ λ α ν, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 260.

2. Αὐτόθι, σσ. 254 - 255.

3. Αὐτόθι, σσ. 260. Βλ. καὶ κατωτέρω, σσ. 190 κέξ.

μάντου —, ἡ ἀξιολόγησίς του διὰ τῶν ἰδικῶν μας κριτηρίων, ἀντιπαρέρχεται τὸ «εἶναι» (τὸ κοινωνικὸν «εἶναι») τόσον τοῦ τεχνίτου ὅσον καὶ τοῦ ἀποδέκτου καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς ἐποχῆς συγκεκριμένου ἔργου τέχνης, ἀποδέκτου, πρὸς τὸν ὁποῖον τοῦτο (ὁ τεχνίτης μέσῳ τοῦ ἔργου του) ἀποτείνεται, ἀλλὰ καὶ τὸν προϋποθέτει ὡς ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, ὡς περιβάλλον συγκεκριμένης ποιότητος. Τὰ ἔργα τέχνης ἀπαιτοῦν — ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης — ἐξήγησιν τῆς παρουσίας των, ἐπίσης ἐξήγησιν τῆς καλλιτεχνικῆς διαλέκτου, διὰ τῆς ὁποίας ἐκφράζονται καὶ ἀνάδειξιν τῶν νόμων ὑπὸ τῶν ὁποίων αὕτη διέπεται, συνεπῶς δ' αἰσθητικὴν ἐκτίμησιν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς καλλιτεχνικῆς των διαλέκτου· ἐξήγησιν τοῦ «εἶναι» των, τὸ ὁποῖον ὑπάρχει μέσῳ βεβαίως τοῦ «εἴδους» των. Τἀνωτέρω δὲν ἀντιφάσκουν πρὸς τὴν γνωστὴν διαλεκτικὴν θέσιν, ὅτι ἡ ποσότης ὑπὸ ὡρισμένους ὅρους μετατρέπεται εἰς ποιότητα.

Β' — ΕΝΤΟΠΙΣΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ γεγονότος, ὅτι ἠσκήθη κάποια, ἔστω ἀσήμαντος, ζωγραφικὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ἐπιβάλλεται νὰ εὑρεθοῦν ἐκπρόσωποί της, δηλαδὴ κωνσταντινουπολιτικὰ ἔργα. Ὑπενθυμίζω ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1933 εἶχε διαπιστωθῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἡ ὕπαρξις σχετικοῦ ὑλικοῦ — εἶχον καταμετρηθῆ ἑκατὸν τριάκοντα πέντε (135) παλαιαὶ εἰκόνες [1] —, τὸ ὁποῖον ὅμως οὐσιαστικῶς παραμένει ἄγνωστον εἰσέτι, διότι ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τούτου εἶναι δημοσιευμένον σχεδὸν μόνον τὸ δέκατον. Ἐν τούτοις ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀπορρίπτει συλλήβδην ὅλα τὰ παραδείγματα εἰκόνων, ὅσα, κατὰ τὴν γνώμην μου, δύνανται νὰ ἐνταχθοῦν εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· μετὰ τούτων δ' ἀθετεῖ καὶ ὅσα ἄλλα τεκμήρια εἶχον προσκομίσει ἐκ τῶν πηγῶν [2]. Καταντᾷ δὲ οὕτω φάντασμα ἡ σημαντικὴ ἢ ἀσήμαντος αὕτη ζωγραφικὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὑπαρκτὴ καὶ ἀνύπαρκτος συγχρόνως.

Εἰς τὸ πολεμικόν του δημοσίευμα, κατὰ τῶν ὑπ' ἐμοῦ ὑποστηριζομένων θέσεων, ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης [3], ἀντὶ ν' ἀνακρίνῃ ὅσα ἐπιχειρήματα παρελαύ-

1. Σωτηρίου, Κειμήλια 23_1. Πρβλ. Πάλλαν, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 248. Εἰς τὸ ὑλικὸν τοῦτο νὰ προστεθοῦν: Ἡ εἰκὼν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Μουσείου Μπενάκη (βλ. ἀνωτ., σ. 105) καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Βαυαρικοῦ Μουσείου (βλ. ἀνωτ., σσ. 107, σημ. 3).

2. Ὡς πρὸς τὰς εἰκόνας παρατηρεῖ ἁπλῶς, ὅτι δὲν ὑπάρχει «σοβαρὸς λόγος ἡ ἀπόδοσή τους — ἐνν. εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν — νὰ γίνονταν δεκτὴ» (Χατζηδάκης, σ. 129)· ὡς πρὸς δὲ τὰ ἐκ τῶν πηγῶν τεκμήρια συνάγει ὅτι ἐκ τοῦ ἀπὸ μέρους του ἐλέγχου των «δὲν ἔμεινε σχεδὸν κανένα στὴ θέση του» (αὐτόθι, σ. 127).

3. Βλ. ἀνωτ., σ. 104, σημ. 1.

νουν κατὰ τὰς ἐπὶ μέρους ἀναλύσεις ἐντὸς τῶν μελετῶν μου, τῶν ἀφιερωμένων εἰς τὴν ζωγραφικὴν μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἐν Κωνσταντινουπόλει [1], σχεδὸν κατὰ κανόνα τὰ ἀντιπαρέρχεται ἢ τὰ ἀπορρίπτει ἄνευ ἐλέγχου· περιορίζεται δὲ εἰς τὸ νὰ ἀνατρέψῃ διὰ παραγωγικοῦ διαλογισμοῦ καὶ νὰ κλονίσῃ κατ' ἀρχὴν καὶ εἰς τὸ σύνολον αὐτῆς τὴν ὑπ' ἐμοῦ ἐκεῖ ἀναπτυσσομένην θέσιν· νὰ κλονίσῃ κυρίως τὴν ὀρθότητα τῆς μεθόδου μου ἢ τὴν ἐκ μέρους ἐμοῦ ὀρθὴν ἐφαρμογήν της [2]. Ἀμφισβητεῖ, συγκεκριμένως, ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τὴν ὀρθότητα τῶν ἀφετηριακῶν προτάσεών μου, ἤτοι: ἀφ' ἑνὸς — ὡς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν — ὅτι αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Σκευοφυλακίου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου — ἡ μία μὲ τὸν Ἅγιον Γεώργιον ὡς πολεμιστὴν φέροντα πανοπλίαν καὶ κρατοῦντα δόρυ καὶ ξίφος (πίν. Ϛ') [3], εἰκὼν ἀμφίγραπτος μὲ παράστασιν τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν της, ἡ ἄλλη μὲ τὸν Ἅγιον Γεώργιον ὡς μάρτυρα, ἐνδεδυμένον διβητήσιον καὶ χλαμύδα καὶ κρατοῦντα σταυρὸν (πίν. Ζ') [4] — ἐζωγραφήθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὅτι, συνεπῶς, ἀντιπροσωπεύουν τὴν τέχνην της· καὶ ἀφ' ἑτέρου — ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην — ἀμφισβητεῖ τὸ ὅτι ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης ἐν Ἀθήναις, Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἀριθ. Β.Μ. 1136/Τ. 137, προερχομένη ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒ') [5], ἐζωγραφήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ ὅτι, συνεπῶς, ἀντιπροσωπεύει τὴν τέχνην της. Ὡς πρὸς τὰς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὑπεστήριξα ὅτι ἡ δευτέρα ἐκ τούτων — τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς μάρτυρος (πίν. Ζ') — τεχνοτροπικῶς ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς παραδόσεως τέχνης τῆς πρώτης καὶ ἀρχαιοτέρας — τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ (πίν. Ϛ') —, ὅτι δηλαδὴ ἀμφότεραι ἀνήκουν εἰς κοινὴν παράδοσιν τέχνης [6]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης συμφωνεῖ μόνον ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο [7].

Θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐν πρώτοις αἱ κωνσταντινουπολιτικαὶ εἰκόνες.

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 103, σημ. 1 καὶ 2.

2. «Θὰ ἦταν ἔργο ἄχαρο ἡ συστηματικὴ ἀνασκευὴ ὅλων τῶν σημείων διαφωνίας σὲ μιὰ τόσο ἁπλωμένη ἔρευνα. Ἡ βασικὴ διαφωνία εἶναι στὴ θέση τοῦ προβλήματος μὲ ἀναγκαία συνέπεια τὴ διαφωνία στὰ βασικὰ συμπεράσματα τῆς κάθε μελέτης. Γι' αὐτὸ θὰ περιοριστοῦμε στὸν ἔλεγχο τῶν κυριωτέρων συμπερασμάτων μόνο ὡς πρὸς τὸ κύριο θέμα, στὴν προσφορὰ μερικῶν χαρακτηριστικῶν λεπτομερειῶν ποὺ διέφυγαν τὴν ἔρευνα τοῦ κ. Πάλλα, καθὼς καὶ τὸν ἔλεγχο ἐφαρμογῆς μιᾶς μεθόδου» (αὐτόθι, σ. 121).

3. Σωτηρίου, σ. 28, πίν. 14, Πάλλας, σ. 250, πίν. 61, Χατζηδάκης, σ. 122.

4. Σωτηρίου, σσ. 28 - 29, πίν. 16, Πάλλας, σ. 251, πίν. 62, Χατζηδάκης, σ. 122, πίν. 42.

5. Πάλλας, σ. 244, πίν. 60 (ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία), Χατζηδάκης, σ. 122, πίν. 43 (λεπτομέρεια τοῦ προσώπου).

6. Πάλλας, σ. 251.

7. «Ἡ συσχέτιση τῶν δύο εἰκόνων εἶναι βέβαια σωστὴ» (Χατζηδάκης, σ. 122).

Ἐκ τούτων ἡ πρώτη — ἡ ἀμφίγραπτος — εὑρίσκετο εἰς τὸ Μικρὸν Συνοδικὸν τοῦ Πατριαρχείου πρὶν μεταφερθῇ εἰς τὸ Σκευοφυλάκιον, εἶναι δὲ θεμιτὸν νὰ δεχθῶμεν ὅτι κατά τινα τρόπον συνδέεται ἐκ παραδόσεως πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον, ἐπειδὴ ὁ Πατριαρχικὸς Ναός, καθολικὸν μονῆς μέχρι τοῦ ἔτους 1600 ἢ τοῦ 1601, τιμᾶται εἰς ὄνομα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἀβιάστως δ' ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν ὁ διαλογισμὸς μὴ τυχὸν ἡ προκειμένη εἰκών, πρὶν καταλάβῃ θέσιν εἰς τὸ Μικρὸν Συνοδικόν, ἀνῆκεν εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Ναόν [1]. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου τοιαύτη τις ὑπόθεσις εἶναι ἀπολύτως ἐπιτρεπτὴ καὶ εἶναι τὸ πρᾶγμα πιθανώτατον· θὰ ἦτο ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἂν ρητὴ μαρτυρία ἀπέδιδεν εἰς τὴν προκειμένην εἰκόνα ἄλλην προέλευσιν. Ἡ παράστασις τοῦ Παντοκράτορος ἐπὶ τῆς δευτέρας ὄψεως τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος, μεταγενεστέρα καὶ ἄλλης τεχνοτροπίας [2], ὁδηγεῖ εἰς τὰς ἀκολούθους τρεῖς ἐκδοχάς : Ἢ ὅτι ἡ ἀρχικῶς εἰκὼν μόνον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, εὑρίσκετο εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὅτε ἐζωγραφήθη — συνεπῶς ἐπὶ τόπου, ἐν Κωνσταντινουπόλει — ὁ Παντοκράτωρ ἐπὶ τῆς ὀπίσω ὄψεώς της· ἢ ὅτι ἐστάλη αὕτη ἐκ τοῦ Πατριαρχείου μακράν, ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως, διὰ νὰ προστεθῇ εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν της ἡ παράστασις τοῦ Παντοκράτορος (θὰ ὑποθέσωμεν ὅτι δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ζωγράφος)· ἤ, τέλος, ὅτι ἐκομίσθη αὕτη ἀπηρτισμένη — ἀμφίγραπτος — εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἄλλοθεν καὶ εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν, μετὰ δηλαδὴ τὴν ζωγράφησιν τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν της, ὅτι, συνεπῶς, εἶναι ἄσχετος πρὸς τὸν Πατριαρχικὸν Ναὸν καὶ ὅτι κατὰ τύχην διεφυλάχθη αὕτη εἰς τὸ Μικρὸν Συνοδικόν. Ἐπειδὴ δ' ἐπὶ τῆς κυρίας ὄψεως τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος εἰκονίζεται ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, ἐπιτρέπεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκδοχῶν νὰ θεωρηθῇ ὡς πιθανωτέρα ἡ πρώτη, ὅτι δηλαδὴ ἡ ὀπίσω ὄψις ἐζωγραφήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει [3]. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκλεισθῇ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπῆρχε ζωγράφος, εἴτε ἐγκατεστημένος ἐκεῖ [4] εἴτε περαστικὸς ἀπὸ ἐκεῖ [5].

Ὅμοια ἐρωτήματα θέτει καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Γλυκοφιλούσης ἡ ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒʹ), τῆς ὁποίας τὸ θέμα εἶναι ἁπλῆ ἐπανάληψις — ὁμοίας παραστάσεως ἐπὶ ἀρχαιοτέρου στρώματος [6]. Ἡ εἰκὼν αὕτη θέτει πρῶτον τὸ δίλημμα : Ποῦ ἐζωγραφήθη τὸ νεώτερον τοῦτο στρῶμα της; Καὶ δεύτερον τὸ ἐρώτημα : Εἰς ποίαν παράδοσιν τέχνης ἀνήκει ἡ ζωγραφιὰ τοῦ στρώματος τούτου;

1. Πάλλας, σ. 239.
2. Αὐτόθι, σσ. 250 - 251.
3. Αὐτόθι, σ. 251.
4. Τῆς κατηγορίας π.χ. τοῦ Κωνσταντίνου Βυζαντίου, ἐπειδὴ γνωρίζομεν τὸ ὄνομά του (βλ. ἀνωτ., σ. 107).
5. Περαστικὸν θὰ ἤθελεν, ἴσως, τοῦτον ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (πρβλ. ἀνωτ., σ. 107).
6. Πάλλας, σσ. 244 - 245, Χατζηδάκης, σ. 122.

22 - 7 - 1976

Ἐπεζωγραφήθη δηλαδὴ ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἢ μετέφεραν αὐτὴν μακράν, π.χ. εἰς χωρίον τι, διὰ νὰ τὴν ἐπιζωγραφήσουν; Ἢ τὴν ἀπέκτησεν ἡ πόλις τῆς Θεσσαλονίκης ἤδη ἐπεζωγραφημένην, συνεπῶς εἰς σχετικῶς ὄψιμον ἐποχήν, ὅταν, μὲ ἄλλους λόγους, ἡ εἰκὼν αὕτη εἶχε περιέλθει εἰς τὴν δευτέραν φάσιν τῆς ἱστορίας της; Ἐδέχθην ὡς πιθανωτέραν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐπεζωγραφήθη ἐπὶ τόπου — ἐν Θεσσαλονίκῃ — ὡς ἁπλουστέραν. Θὰ ὑπῆρχε καὶ εἰς τὴν πόλιν αὐτὴν ἐγκατεστημένος ἢ περαστικὸς ζωγράφος [1]. Πρόσθετος λόγος ἀποδοχῆς τῆς προκειμένης ἐκδοχῆς εἶναι ὅτι ἡ παράστασις τοῦ δευτέρου στρώματος τῆς εἰκόνος τῆς Γλυκοφιλούσης τεχνοτροπικῶς συνδέεται εὐθέως πρὸς τὴν ἐπίσης ἐκ Θεσσαλονίκης μεγάλην εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἀριθμ. Β.Μ. 1124/Τ. 105 [2], ὅπως ἀναγνωρίζει τοῦτο καὶ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης [3], εἰκόνα, τῆς ὁποίας αἱ μεγάλαι διαστάσεις (1.50 × 1.49 μ.) εὐνοοῦν μᾶλλον ὑπόθεσιν, ὅτι δὲν προῆλθεν αὕτη ἐξ ἐργαστηρίου δρῶντος μακράν που· ὅτι δηλαδὴ ἐζωγραφήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ [4].

Ἑκατέρα τῶν ἀνωτέρω δύο εἰκόνων — καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ἡ ἐκ Θεσσαλονίκης — προδίδει οὕτω ἰδίαν ἱστορίαν· ὀρθώνει, λοιπόν, ἐρωτήματα, θὰ ἐλέγομεν προσκόμματα, δύσκολον νὰ παροραθοῦν, ἐκτὸς ἐὰν προτιμᾷ τις νὰ ὑποπέσῃ εἰς μεθοδολογικὴν αὐθαιρεσίαν. Ἡ ἀπάντησις δὲ εἰς ἐρωτήματα, ὡς τὰ ἀνωτέρω, ἀνακύπτοντα ἐκ τῶν πραγμάτων — ἐκ τῶν μνημείων καθ' ἑαυτὰ — συνιστᾷ πρωταρχικὸν χρέος, ἀφετηριακὸν καθορισμὸν τῶν πλαισίων πάσης ἄλλης ἀναλύσεως, ἡ ὁποία ἕπεται πάντοτε, ὡς δεύτερον στάδιον τῆς ἐρεύνης. Ἡ ἐντόπισις τοῦ ὑλικοῦ, ὁ προσδιορισμός του ἐπὶ τῇ βάσει γεωγραφικῶν δεδομένων, συμφώνως πρὸς γνωστὸν μεθοδολογικὸν κανόνα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, συνιστᾷ ὅρον ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, διὰ νὰ ἐπακολουθήσῃ ἡ ἀνάδειξις ἐνδεχομένως κοινῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν. Περὶ τοῦ προκειμένου ὅμως ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἀντὶ νὰ ὑπερβῇ τὰ ὡς ἀνωτέρω προσκόμματα διὰ τῆς ἑρμηνείας των ἐπικαλούμενος ἱστορικὰ δεδομένα ἢ διὰ μιᾶς ὑποθέσεως, ἡ ὁποία νὰ προκαλῆται ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀντιπαρέρχεται τὰ προσκόμματα· καὶ ἀντὶ μεθοδολογικῆς θεμελιώσεως, ἀφετηριακοῦ δηλαδὴ καθορισμοῦ ἐπὶ τῇ βάσει ὅσων αἱ εἰκόνες τρόπον τινὰ ἀφηγοῦνται περὶ ἑαυτῶν, μεταθέτει οὗτος τὴν συζήτησιν ἀμέσως εἰς τὸ τεχνοτροπικὸν πεδίον, ἀπὸ φύσεως ὀλισθηρόν, ἐπειδὴ κατὰ τὴν καλλιτεχνικὴν θεώρησιν τῶν πραγμάτων δὲν ἀποφεύγεται πάντοτε ὁ ὑποκειμενισμός.

1. Ὀνόματα ζωγράφων καταγομένων ἐκ Θεσσαλονίκης ἢ ἐργασθέντων ἐν Θεσσαλονίκῃ : Πάλλας, σ. 248. Πρβλ. Χατζηδάκην, σ. 133. Πρβλ. καὶ κατωτ., σ. 167_1.
2. Πάλλας, σσ. 257 - 258. Ἀπεικόνισις : G. A. Sotiriou, Guide du Musée Byzantin d'Athènes. Edition française par O. Merlier, Athènes 1932, σ. 87, ἀριθμ. 105, εἰκ. 49.
3. Χατζηδάκης, σσ. 122 - 123.
4. Ἀντιγράφει παλαιολόγειον Παντοκράτορα τρούλλου (Πάλλας, σ. 258).

Εὑρίσκει, λοιπόν, ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ὅτι «ὡς πρὸς τὴν τέχνη καὶ τὴν τεχνική» αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Πατριαρχείου (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') ταυτίζονται πρὸς τὰς δύο εἰκόνας τὰς ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒ' καὶ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ Β.Μ. 1124/Τ. 105) [1]. Ὡς κοινὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα σημειώνει : Τὸ «σειρήτι» (σειράδιον) τῶν ἐνδυμάτων, τὸ «εἶδος τῆς στικτῆς καὶ χαρακτῆς» διακοσμήσεως τῶν φωτοστεφάνων καί, τέλος, τὸ σχέδιον καὶ τὸ πλάσιμον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τοῦ στόματος, τὰ τελευταῖα ὡς «σημεῖα ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ μιὰν ἀντικλασικῆς παράδοσης ἀναζήτηση δυσμορφίας τῶν προσώπων» [2]· θεωρεῖ δὲ ὅτι ἡ οὕτω προσδιοριζομένη τεχνοτροπία «οὕτως ἢ ἄλλως... εἶναι ἄσχετη καὶ μὲ τὶς δύο μεγάλες πολιτεῖες» — ἐννοεῖ τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην — ἀκόμη καὶ ἂν ἡ συσχέτισις τῶν τεσσάρων τούτων εἰκόνων μεταξύ των δὲν γίνῃ ἀποδεκτή [3]. Κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην αἱ ἐν λόγῳ εἰκόνες ἐντάσσονται εἰς τὴν αὐτὴν τέχνην ὁμοῦ μετὰ ἀθωνικῶν ἔργων «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας», ἐκπροσωπουμένης κατ' ἐξοχὴν δι' εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἀντιγράφουν τὴν τοιχογραφίαν τοῦ νοτιοανατολικοῦ πεσσοῦ — τῆς νοτίας παραστάδος τοῦ τέμπλου — τοῦ Πρωτάτου. Ἐκ τῶν εἰκόνων τούτων — ἀντιγράφων τοῦ Χριστοῦ τοῦ Πρωτάτου — ἡ μία εὑρίσκεται εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ Πρωτᾶτον (πίν. ΙΔ' καὶ ΙϚ',1), ἡ ἄλλη — ἀνέκδοτος — εἰς τὴν ἀθωνικὴν Μονὴν Γρηγορίου [4]. Εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα ἐντάσσει ὁ κ. Χατζηδάκης καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τὴν ἀποκειμένην εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τὸν Χορτιάτην τῆς Θεσσαλονίοης (πίν. ΚϚ') [5].

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης βασίζει τὸν ἀποδεικτικόν του διαλογισμὸν ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (πίν. Ϛ')· συγκρίνει αὐτὴν πρὸς τὴν παλαιολόγειον εἰκόνα τοῦ αὐτοῦ ἁγίου, τὴν γνωστὴν ὡς «ἀχειροποίητον», τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Ζωγράφου, τὸ παλλάδιόν της (πίν. Η'), καὶ ἀποφαίνεται, ὅτι αἱ ἀνωτέρω τέσσαρες εἰκόνες — αἱ ἐκ Κωνσταντινουπόλεως δύο (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') καὶ αἱ ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΓ' καὶ ἡ Β.Μ. 1124/Τ. 105) προέρχονται ἐξ Ἁγίου Ὄρους [6]. Θεωρεῖ ὅτι ἡ κωνσταντινουπολιτικὴ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὡς πολεμιστοῦ (πίν. Ϛ'), εἶναι «ἀναμφισβήτητα» ἀντίγραφον τῆς ἀθωνικῆς (πίν. Η') «μὲ ἀντίστροφη χρήση τοῦ ἀνθιβόλου», διὰ τὸν λόγον μάλιστα, ὅτι «ὄχι μόνο *ἡ στάση, ἡ χειρονομία τὰ ἐξαρτήματα* κ.λπ., ἀλλὰ καὶ τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ συνδέουν στενὰ τὶς δύο εἰκόνες ἀπὸ *εἰκονογραφικὴ ἄποψη*» [1] — αἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι ἰδικαί μου (Δ.Ι.Π.). Ἡ ἀνέλιξις τοῦ διαλογισμοῦ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἔχει ὡς ἑξῆς : Τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς μάρτυρος (πίν. Ζ') ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐκεῖ εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ (πίν. Ϛ'), ἀντιγράφου τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Ζωγράφου (πίν. Η')· ἄρα αἱ ἀνωτέρω κωνσταντινουπολιτικαὶ εἰκόνες κατάγονται ἐξ Ἁγίου Ὄρους. Κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατοχυρώνεται ἐκ τῆς τεχνοτροπικῆς ὁμοιότητος τῶν δύο εἰκόνων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τοῦ Πρωτάτου (πίν. ΙΔ' καὶ ΙϚ',1), ἔργου ἀναμφισβητήτως ἁγιορειτικῆς τέχνης, ἐφόσον αὕτη εἶναι ἀντίγραφον τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου. Πιστεύω ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω δὲν ἔχω προδώσει τὸν διαλογισμὸν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη [2].

Ἄς ἴδωμεν τὰ πράγματα :

Παρατηρῶ πρῶτον, ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς εἰκόνος τῆς Μονῆς Ζωγράφου (πίν. Η') [3], μὲ τὸ δόρυ κρατούμενον διὰ τῆς ἀριστερᾶς χειρὸς τοῦ ἁγίου, εἶναι ἔξω τοῦ κανόνος, διότι συνήθως οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι παριστάνονται κρατοῦντες τὸ δόρυ διὰ τῆς δεξιᾶς [4]· ὑποδηλοῦται οὕτω,

---

1. Χατζηδάκης, ἔνθ' ἀνωτ.
2. Αὐτόθι, σ. 122.
3. Αὐτόθι, σ. 123.
4. Αὐτόθι, πίν. 41 (ἡ εἰκὼν τοῦ Πρωτάτου).
5. Αὐτόθι, πίν. 44. Πρβλ. καὶ κατωτ., σ. 197.
6. «Ἂν ἦταν κανεὶς ὑποχρεωμένος νὰ ἐντοπίσῃ τὴν τεχνοτροπία αὐτὴ θὰ πρότεινε, μὲ βάση τὰ ἁγιορειτικὰ ἔργα ποὺ ἔχουν πρότυπα ἀθωνικὰ καὶ τεχνικὲς ἀθωνικές, φυσικά, τὸν Ἄθω. Ἄλλωστε, γιὰ μιὰ τοὐλάχιστον ἀκόμη μεγάλη εἰκόνα στὰ Πατριαρχεῖα εἶναι μαρτυρημένη ἡ προέλευση ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος» (Χατζηδάκης, σ. 123). Περὶ τῆς ἐξ Ἁγίου Ὄρους εἰκόνος βλ. ἀνωτ., σ. 106 καὶ σημ. 1.

1. Χατζηδάκης, σ. 123. Κατὰ τὴν παράδοσιν ἡ εἰκὼν αὕτη τῆς Μονῆς Ζωγράφου ἔφθασεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος κατὰ θαυμαστὸν τρόπον ἐκ Λύδδης τῆς Συρίας.
2. Ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου, διὰ νὰ θεμελιώσῃ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τὴν ἁγιορειτικὴν θεωρίαν του, ὡς πρὸς τὴν καταγωγὴν τῶν εἰκόνων αἱ ὁποῖαι μᾶς ἀπασχολοῦν, ὀρθῶς ἐκκινεῖ ἀπὸ μιᾶς γεωγραφικῆς προϋποθέσεως, μὲ τὸ νὰ χρησιμοποιῇ, δηλαδή, ὡς ἀφετηριακὸν συγκριτικὸν ὑλικὸν τὰς εἰκόνας ἀντίγραφα τῆς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου· διότι αὗται πρέπει νὰ ἔχουν ζωγραφηθῇ ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους (ἐν μέρει τοὐλάχιστον ἐντὸς τοῦ Πρωτάτου). Ἀλλ' ὑπὸ τίνος ἐζωγραφήθησαν; Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος τοῦ Πρωτάτου — ἀντιγράφου τοιχογραφίας ἐν Πρωτάτῳ — ἀντιπροσωπεύει τὴν τεχνοτροπικὴν παράδοσιν ἁγιορειτικοῦ ἐργαστηρίου, ὅτι δὲν ἐζωγραφήθη ὑπὸ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον περαστικοῦ ἐξ Ἁγίου Ὄρους, ὡς π.χ. Θεοφάνης ὁ Κρὴς (διέμεινεν οὗτος ἐκεῖ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1535 μέχρι τοῦ ἔτους 1558/59 : M. Chatzidakis, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, Dumb. Oaks Pap. 23/24, 1969 - 1970, σ. 313) καὶ ἄλλοι; Ὁ ἴδιος ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης παρατηρεῖ περὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι ἡ σχεδὸν κατὰ κανόνα σπάνις ὑπογραφῶν ἁγιορειτῶν ζωγράφων ἐπὶ εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους «δυσκολεύει τὸν ἐντοπισμὸ ἐργαστηρίων *καθαρὰ ἁγιορειτικῶν* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.) κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα» (Χατζηδάκης, σ. 132_{44}).
3. Ἡ εἰκὼν ἐκ τοῦ P. Huber, Athos. Leben, Glaube, Kunst (1969), σ. 173. Πληρεστέρα βιβλιογραφία : Χατζηδάκης, σ. 123_{8}. Ἔγχρωμος ἀπεικόνισις : Andrew Simonopetritis, Holy Mountain, Thessaloniki (ἀχρ.,) πίναξ ἀπέναντι τῆς σ. 96.
4. Στρατιωτικοὶ ἅγιοι Πρωτάτου (G. Millet, Momuments de l'Athos. I. Les peintures, Paris 1927, πίν. 48, 1 - 2, 52, 2, 53, 2), Χιλανδαρίου (αὐτόθι, πίν. 74,

ἀντιθέτως, ὅτι εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ἀθωνικῆς μονῆς ἐχρησιμοποιήθη τὸ ἀνθίβολον ἀντιστρόφως[1], ὅτι δηλαδὴ ὁ κανονικὸς εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῆς εἰκόνος τοῦ Πατριαρχείου (πίν. Ϛ΄). Ἀλλ' ἡ διαπίστωσις αὕτη εἶναι ἄνευ οὐσιαστικῆς σημασίας· περισσότερον ἐνδιαφέρουν αἱ καθ' αὑτὸ εἰκονογραφικαὶ διαφοραί.

Παρατηροῦμεν, λοιπόν, ὅτι εἰς τὸ τάχα ἁγιορειτικὸν πρότυπον (πίν. Η΄) αἱ θέσεις τῶν χειρῶν δὲν συμπίπτουν πρὸς ἐκείνας τοῦ τάχα κωνσταντινουπολιτικοῦ ἀντιγράφου (πίν. Ϛ΄). Συγκεκριμένως εἰς τὸ «πρότυπον» ἡ μία χεὶρ εἶναι τοποθετημένη ὑψηλότερον τῆς ἄλλης, ἐνῷ εἰς τὸ τάχα *μέσῳ ἀνθιβόλου* «ἀντίγραφον» ἀμφότεραι αἱ χεῖρες εὑρίσκονται σχεδὸν ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὁριζοντίου. Ἀπὸ τῆς ἀθωνικῆς εἰκόνος (πίν. Η΄) λείπουν αἱ ὀπίσω τῶν ὤμων τοῦ ἁγίου κρεμάμεναι ἀφ' ἑνὸς πλουσία, μὲ λεοντοκεφαλὴν καὶ πτερὰ κοσμουμένη περικεφαλαία (ἀριστερὰ) καὶ ἀφ' ἑτέρου στρογγύλη ἀσπὶς (δεξιά), ἡ παρουσία τῶν ὁποίων χαρακτηρίζει ἰδιαζόντως τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν εἰκόνα. Ἐκ τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς δὲ εἰκόνος λείπουν αἱ λεοντοκεφαλαὶ ἀπὸ τῶν ἐπωμίδων. Εἰς τὴν ἀθωνικὴν εἰκόνα τὸ ἀναπετάριν καλύπτει ἐλαφρῶς καὶ τὸν ἕτερον ὦμον τοῦ ἁγίου, πρὸς τὸ μέρος ὅπου ἡ χεὶρ κρατεῖ τὸ δόρυ, ὄχι δὲ καὶ εἰς τὴν κωνσταντινουπολιτικήν. Αἱ δύο αὗται εἰκόνες διαφέρουν ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὸν τύπον τοῦ προσώπου, φυσιογνωμικῶς. Εἰς τὴν ἁγιορειτικὴν εἰκόνα τὸ μέτωπον εἶναι σχετικῶς στενόν, αἱ καμπύλαι τῶν ὀφρύων ὀλιγώτερον ἔντονοι, τὸ πρόσωπον, μὴ εὔσαρκον, τείνει πρὸς τὰ κάτω, ὡς νὰ ἐγγράφεται ἐντὸς νοητοῦ τριγώνου· τὸ δὲ ἄνω χεῖλος εἶναι περισσότερον εὐρύ. Εἰς τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν εἰκόνα ἡ κεφαλὴ ἀποδίδεται μὲ κάποιαν στρογγυλότητα. Τέλος ἡ κόμη εἰς τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν εἰκόνα εἶναι περισσότερον πλουσία ἢ εἰς τὴν ἀθωνικήν· ἀρχίζει μὲ μικροὺς βοστρύχους γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπον, πρὸς τὰ ὀπίσω οἱ βόστρυχοι γίνονται μεγαλύτεροι καὶ καταλήγουν εἰς ἐντόνους κυματισμούς· εἰς τὴν ἀθωνικὴν εἰκόνα οἱ βόστρυχοι εἶναι, ἀντιθέτως, γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπον μεγάλοι, πρὸς τὰ ὀπίσω γίνονται μικρότεροι καὶ ἀπαλύνονται εἰς τρόπον ὥστε νὰ σβήνουν σχεδὸν ἄνευ κυματισμῶν, ἀτόνως. Ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τῆς παραστάσεως τοῦ ἁγίου ἐπὶ τῆς ἀθωνικῆς εἰκόνος λείπουν ἡ ἀσπὶς καὶ ἡ περικεφαλαία. Εἶναι ἄρα προφανὲς ὅτι αἱ ἐν λόγῳ εἰκόνες δὲν διέπονται ὑπὸ τῆς σχέσεως ἀντιγράφου πρὸς πρότυπον καὶ μάλιστα μέσῳ «ἀνθιβόλου»· εἶναι ἄσχετοι μεταξύ των.

---

3 - 4), Μονῆς τῆς Χώρας (P. A. Underwood, Kariye Djami, New York 1966, πίν. 160, 185, 453, 492, 494/95, 496/97, 514) κ.ἀ.

1. Ἐπίσης εἰς τὸ μολυβδόβουλλον τῆς Συλλογῆς Shaw ἀριθ. 1122, Dumbarton Oaks (V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin. V : L'église, Paris 1963, σ. 421 ἀριθ. 565). Πρβλ. καὶ τὸ ἐκ Κορίνθου Laurent, σ. 419. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ παράστασις ἐχαράχθη εἰς τὴν μήτραν εἰκονογραφικῶς ὀρθῶς συμφώνως πρὸς τὸν κανόνα — μὲ τὸ δόρυ κρατούμενον διὰ τῆς δεξιᾶς.

1. Ἄθως, Μονὴ Ζωγράφου. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸ παλλάδιον τῆς μονῆς, κατὰ παλαιὰν λιθογραφίαν.

Σεφέστεραι γίνονται αἱ διαφοραὶ μεταξὺ τῶν ἀνωτέρω δύο εἰκόνων, ἂν ἡ εἰκὼν τοῦ Πατριαρχείου (πίν. Ϛ΄) παραβληθῇ πρὸς παλαιὰν ρωσικὴν λιθογραφικὴν ἀπεικόνισιν τῆς ἀθωνικῆς (εἰκ. 1)[1]. Θὰ ἦτο, νομίζω, εὐλογοφανεστέρα ἡ ἀπὸ μέρους τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη σύγκρισις τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος (πίν. Ϛ΄) πρὸς ἄλλην εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς αὐτῆς ἀθωνικῆς Μονῆς, τὴν γνωστὴν ὡς «ἐξ Ἀραβίας», ὅπου ὁ ἅγιος παριστάνεται νὰ φέρῃ μὲν κρεμασμένην ὀπίσω τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου στρογγύλην ἀσπίδα, ἀλλ' ὄχι καὶ περικεφαλαίαν (εἰκ. 2)[2]. Αἱ ὡραιοποιημέναι λιθογραφικαὶ ἀποδόσεις τῶν εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Ζωγράφου δὲν συνιστοῦν, βεβαίως, τὸ προσφορώτερον τεχνικὸν μέσον διὰ τεχνοτροπικὰς συγκρίσεις· ἐν τούτοις ἀποδίδουν αὗται ἱκανοποιητικῶς ὄχι μόνον τὰς μεταξύ των εἰκονογραφικὰς διαφοράς. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος ὁ Κοσμᾶς Βλάχος, μὴ εἰδικὸς βέβαια μελετητὴς τῆς βυζαντινῆς τέχνης, ἀλλὰ διαθέτων, καθὼς φαίνεται, αἰσθητικὴν ἀντίληψιν, ἔχει ἤδη διαχωρίσει τεχνοτροπικῶς τὰς δύο αὐτὰς εἰκόνας τῆς Μονῆς Ζωγράφου. Τὴν πρώτην μάλιστα ἐκ τούτων (πίν. Η΄ καὶ εἰκ. 1) διεχώρισε τεχνοτροπικῶς ἐξ ὅλων τῶν ἄλλων εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐξ ὅσων οὗτος εἶδεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος· περὶ ὅλων δὲ τούτων παρετήρησεν ὅτι ὁμοιάζουν ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν δευτέραν ἐκ τῶν εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Ζωγράφου, τὴν «ἐξ Ἀραβίας»[3]. Ἡ ἀκρίβεια ἢ μὴ τῆς προκειμένης παρατηρήσεως τοῦ Κοσμᾶ Βλάχου εἶναι, βεβαίως, ἄσχετος πρὸς τὸ θέμα μας. Εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ διαπιστοῦμεν μόνον, ὅτι οὔτε ἡ εἰκὼν ἡ «ἐξ Ἀραβίας» τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (εἰκ. 2) συμπίπτει εἰκονογραφικῶς πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Πατριαρχείου (πίν. Ϛ΄). Ὡς εἴδομεν, λείπει ἀπὸ αὐτῆς ἡ περικεφαλαία, ἡ δὲ ἀσπίς, ἀντὶ νὰ κοσμῆται ὡς εἰς τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν εἰκόνα, διὰ σειρᾶς πεταλοσχήμων τόξων ἢ ἡμικυκλίων, διακοσμητικοῦ θέματος σχεδὸν ἐκ τῶν ἅπαξ, παρουσιάζει διακόσμησιν περισσότερον συνήθη — φυλλάρια ρόδακος ἐνθυμίζοντα τὰς ραβδώσεις ἀχιβάδας —, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατόν, κατ' οὐδένα τρόπον, νὰ ἔχῃ ἐξελιχθῇ εἰς τὸ διακοσμητικὸν θέμα τὸ χαρακτηρίζον τὴν ἀσπίδα τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος. Ἐν σχέσει πρὸς τὴν «ἐξ Ἀραβίας» εἰκόνα διαθρυλεῖται, ὅτι ἔφθασεν αὕτη μόνη, διὰ θαλάσσης, εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, πρῶτον δ' εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου, ἐκ τῆς ὁποίας κατὰ θαυμαστὸν τρόπον κατέληξεν ἐν τέλει εἰς τὴν Μονὴν Ζωγρά-

1. (Ἀνωνύμου), Ἀνωτέρα ἐπισκίασις ἐπὶ τοῦ Ἄθω, ἤτοι διήγησις περὶ τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν καὶ ἐν Ἄθῳ δοξασθεισῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλων ἁγίων, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1861, σσ. 69 κἑξ., πίν. XXVI.

2. Αὐτόθι, σσ. 75 κἑξ., πίν. XXVII. Δὲν γνωρίζω ἂν ἔχει δημοσιευθῇ φωτογραφία τῆς εἰκόνος.

3. Κοσμᾶ Βλάχου, Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω, ἐν Βόλῳ 1903, σ. 245.

2. Ἄθως, Μονὴ Ζωγράφου. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡ «ἐξ Ἀραβίας», κατὰ παλαιὰν λιθογραφίαν.

3. Ἄθως, Μονὴ Ζωγράφου. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐκ Μολδαυΐας, κατὰ παλαιὰν λιθογραφίαν.

φου [1]. Ὡς πρὸς τὴν πλουσίαν δέ, μὲ ἐντόνως κυματιστοὺς βοστρύχους κόμην τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος ἀκόμη πλησιεστέρα πρὸς αὐτὴν φαίνεται νὰ εἶναι τρίτη εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Ζωγράφου (εἰκ. 3), ἡ σταλεῖσα εἰς τὴν Μονὴν ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Μολδαβίας Στεφάνου τοῦ Μεγάλου (1457 - 1504) [2], ἡ ὁποία ὅμως μεμαρτυρημένως, δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἀθωνικὴν παράδοσιν ζωγραφικῆς. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς τελευταίας λείπουν καὶ ἡ ἀσπὶς καὶ ἡ περικεφαλαία.

Ἡ μέχρι τοῦδε ἀνάλυσις ἔδειξεν, ὡς νομίζω, πρῶτον, ὅτι ἡ κωνσταντινουπολιτικὴ εἰκὼν μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ (πίν. Ϛ') κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀντίγραφον τῆς «ἀχειροποιήτου» εἰκόνος τῆς Ἀθωνικῆς Μονῆς Ζωγράφου (πίν. Η' καὶ εἰκ. 1)· καὶ δεύτερον, ὅτι ἄσχετοι πρὸς τὸ παλλάδιον τοῦτο τῆς Μονῆς Ζωγράφου, ὡς καὶ μεταξύ των, εἶναι καὶ αἱ δύο ἄλλαι εἰκόνες μὲ παράστασιν τοῦ αὐτοῦ ἁγίου τῆς ἰδίας μονῆς. Ἐκ τῶν ἁγιορειτικῶν δὲ τούτων εἰκόνων μία τοὐλάχιστον φαίνεται νὰ εἶναι παλαιολόγειος. Πάντως ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ παρατεθέντος — τοῦ γνωστοῦ εἰς τὸν γράφοντα — ὑλικοῦ δὲν διαπιστοῦται «σχολὴ» ζωγραφικῆς εἰς τὴν ἀθωνικὴν Μονὴν Ζωγράφου μετὰ τὴν Ἅλωσιν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν, μάλιστα δὲ μετὰ τὰς ὡς ἀνωτέρω συγκρίσεις, παύει ἡ περαιτέρω ἐξέτασις τῆς ἀπόψεως, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐξαρτᾶται εἰκονογραφικῶς καὶ τεχνοτροπικῶς ἐξ αὐτῆς.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Πατριαρχείου μὲ τὸν Ἅγιον Γεώργιον πολεμιστὴν (πίν. Ϛ') κατάγεται ἀναμφιβόλως ἐκ παλαιολογείου προτύπου. Ἡ σωματικότης τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ταύτης εἰκόνος, ἡ ἔκδηλος προσπάθεια ν' ἀποδοθῇ τὸ «βρῖθος» τοῦ σώματος [3] ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀϋ-

1. (Ἀ ν ω ν ύ μ ο υ), Ἱερὰ ἐπισκίασις, σσ. 75 κἑξ. Ὀρθολογιστικὴ ἐξήγησις τοῦ θρύλου θὰ ἦτο, ὅτι ἡ εἰκὼν ἐκομίσθη εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὑπὸ προσφύγων μοναχῶν εὐθὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἀπαντωμένας εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁ Κοσμᾶς Βλάχος σημειώνει : «Περὶ δὲ πασῶν τούτων σώζεται παράδοσις ποικίλη, συμφωνοῦσα μόνον ἐν τῷ ὅτι αὗται *προῆλθον ἔξωθεν* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.), ὅπερ δεικνύει, ὅτι πρόκειται περὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς σχολῆς ζωγράφων, πολὺ ἀρχαίας, ἀλλαχοῦ ἀκμασάσης» (Β λ ά χ ο ς, σ. 245_2).

2. (Ἀ ν ω ν ύ μ ο υ), Ἀνωτέρα ἐπισκίασις, σσ. 77 κἑξ. πίν. XXVIII, N. K o n d a k o v, Pamjatniki christianskago iskusstva na Afonĕ, Petrograd 1902, σ. 179, πίν. XXII. Ὁ τύπος κεφαλῆς ὁ ἀποδιδόμενος ὑπὸ τῆς λιθογραφίας διαφέρει ἐκείνου τῆς ὑπὸ τοῦ Kondakov δημοσιευομένης φωτογραφίας· φαίνεται, ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ ἡ εἰκὼν ἐπεζωγραφήθη.

3. Δανείζομαι τὴν λέξιν ἐκ τοῦ Ἰ ω ά ν ν ο υ Ἀ π ο κ α ύ κ ο υ († 1235), Εἰς τὴν Ὁσίαν Μαρίαν τὴν Αἰγυπτίαν (στίχ. 20 - 23) :

«Τυραννικὸν πέφυκε πρᾶγμα ζωγράφος
τῶν πνευμάτων τὸ κοῦφον εἰς βρῖθος φέρων
καὶ φιλονεικῶν τὴν ἀϋλίαν γράφειν»

(Α. Π α π α δ ο π ο ύ λ ο υ - Κ ε ρ α μ έ ω ς, Ἐπιγράμματα Ἰωάννου Ἀποκαύκου, Ἀθηνᾶ

λίαν, ἡ ὁποία σχεδὸν κατὰ κανόνα διέπει τὴν κλασικῶς βυζαντινὴν καλλιτεχνικὴν μορφήν, ἰδιαιτέρως δὲ ἡ ἐντύπωσις ὡσὰν ἀπὸ μιᾶς ἀγαλματίνης παρουσίας ὑποδηλοῦν ὅτι ὁ τεχνίτης τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος ἔχει ἀντιγράψει ἐξαίρετόν τι ἔργον τοῦ προχωρημένου 13ου αἰῶνος. Ἐκ τῶν εἰκονογραφικῶν ἰδιομορφιῶν τῆς προκειμένης εἰκόνος χαρακτηριστικὸν εἶναι, καθὼς εἴδομεν, τὸ κόσμημα τῆς ἀσπίδος· προδίδει μίμησιν παλαιοχριστιανικῆς μαρμαρίνης τραπέζης τοῦ τύπου τῶν λεγομένων τραπεζῶν ἀγαπῶν ἢ τραπεζῶν μαρτύρων (εἰκ. 4) [1]. Αἱ τράπεζαι τοῦ εἴδους τούτου, εὐρέως διαδεδομέναι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 4ου καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τὸν 5ον, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ κατὰ τὸν 6ον αἰῶνα, δὲν φαίνεται — δὲν γνωρίζω σχετικῶς ἔνδειξιν περὶ τοῦ ἀντιθέτου — νὰ ἦσαν γνωσταὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν Παλαιολόγων· ἴσως δὲ οὔτε ἐμμέσως, ἐξ ἀπεικονίσεων δηλαδὴ τραπεζῶν κοσμουμένων δι' ὁμοίας σειρᾶς ἡμικυκλίων [2]. Θὰ ἦτο δ' ἐξ ἄλλου δύσκολον, ὡς νομίζω, ἡ διακόσμησις ἀσπίδος, ἑνὸς ὅπλου, νὰ ἔχῃ ἐπηρεασθῆ ἐκ διακοσμήσεων ἔργων μικροτεχνίας — ἐκ τῆς διακοσμήσεως πινακίων ἢ δισκαρίων [3] —, μιμήσεων ὁπωσδήποτε τῆς μορφῆς μαρμαρίνων τραπεζῶν

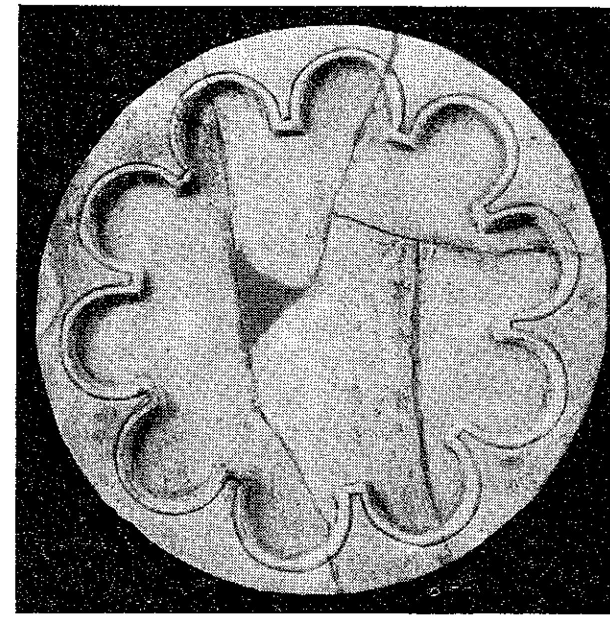
ΙΕ', 1903, σ. 477. Πρβλ. Ν. Τωμαδάκη, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 399). Ὁ Ἀπόκαυκος ἀντιπαραβάλλει τὴν ὑπὸ τῆς τέχνης ἀποδιδομένην εἰς τοὺς ἀγγέλους καὶ τοὺς ἁγίους σωματικότητα πρὸς τὴν ἀϋλίαν τῆς φύσεώς των.

1. Παραδείγματα: Otto Nussbaum, Zum Problem der runden und sigmaförmigen Altarplatten, Jahrb. f. Ant. u. Christ. 4, 1961, σσ. 37 - 38 (κατάλογος). Ἡ τράπεζα τῆς Δήλου (εἰκ. 4): W. Deonna, Le mobilier délien (= Exploration archéologique de Délos 18), Paris 1938, σ. 62, ἀριθ. 26, πίν. 192 (πρβ. τοῦ αὐτοῦ, Mobilier délien, Bull. Corr. Hell. 58, 1934, σ. 84, εἰκ. 59 καὶ 60), A. A. Barb, Mensa sacra. The round Table on the Holy Grail, Journ. of the Warburg and Courtauld Inst. 19, 1956, σ. 43, πίν. 5b, Nussbaum, σ. 38, ἀριθ. 11, εἰκ. 2c. Ὡς πρὸς τὸν διαχωρισμὸν τοῦ περιφερειακοῦ πλαισίου (μὲ τὰ ἡμικύκλια) ἀπὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ πεδίου τοῦ δίσκου, μέσῳ κυματίου, πρβλ. τὰ παραδείγματα: Barb, πίν. 5a, d, e. Νὰ προστεθῇ ἡ τράπεζα τῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου: Δ.Ι. Πάλλα, Ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Λεχαίου, Πρακτ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. 1958, σ. 131, πίν. 106α, Nussbaum, σ. 38, ἀριθ. 10, εἰκ. 2b.

2. Ὡς π.χ. εἰς τὴν Γένεσιν τῆς Βιέννης (Wind. Theol. Gr. 31) f. XVII (ὁ Πότος τοῦ Φαραώ: Γεν. 40, 19 - 41, 2) ἡ σιγμοειδὴς τράπεζα μὲ ἡμικύκλια εἰς τὸ πλαίσιόν της: Hans Gerstinger, Die Wiener Genesis, Wien 1931, σσ. 104 κἑξ., πίν. 34, W. von Hartel - F. Wickhoff, Die Wiener Genesis, Prag - Wien - Leipzig 1895, σ. 157, πίν. XXXIV. Πρβλ. Barb, σ. 43, πίν. 67.

3. Πινάκιον ἐκ Περγάμου: W. Altmann, Die Arbeiten zu Pergamon 1902 - 1903, Athen. Mitteil. 29, 1904, σ. 207, εἰκ. 38. Φαίνεται ν' ἀνήκῃ εἰς συνυφὴν (contexte) τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 14ου αἰ. (πρβλ. Altertümer von Pergamon IX [1937] 127 [E. Boehringer - F. Krauss])· ἀλαβάστρινον δισκάριον τοῦ Θησαυροφυλακίου τοῦ Ἁγίου Μάρκου Βενετίας: [H. R. Hahnloser], Il Tesoro e il Museo (= Il Tesoro di San Marco), Firenze 1971, σ. 72, ἀριθμ. 67, πίν. LVIII, O. M. Dalton, Byzantine art and archaeolohy, Oxford 1911, σ. 552, εἰκ. 53 (ἐπὶ τῆς σ. 92), D. Talbot Rice, Byzantine art, 1968 (Penguin Books), σ. 464, εἰκ. 430. Τὸ πινάκιον

τοῦ ὡς ἀνωτέρω εἴδους, ἀλλὰ σκευῶν ἄλλης κατηγορίας. Τὸ διακοσμητικὸν θέμα τῆς ἀσπίδος τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος — θὰ ἐννοήσωμεν: τοῦ προτύπου της — ἐξηγεῖται, ἴσως, διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι κατὰ τὴν ἀναμόχλευσιν ἐρειπίων ἀνεκάλυψαν μαρμαρίνην τινὰ τράπεζαν τοῦ ὡς ἀνωτέρω εἴδους — στρογγύλην μὲ σειρὰν ἡμικυκλίων εἰς τὸ πλαίσιόν της —, ἐθεώρησαν

4. Δῆλος. Παλαιοχριστιανικὴ τράπεζα.
(Φωτογρ. W. Deonna, Momilier délien, πίν. 192).

αὐτὴν ὡς μαρμαρίνην ἀπομίμησιν ἀρχαίας ἀσπίδος καὶ ὁ ζωγράφος τοῦ προτύπου τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος ἀπεμιμήθη τὴν μορφήν της.

Περὶ τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκόνος πίν. Ϛ' θὰ ἐλέγομεν, ὅτι πρόκειται χαρακτηριστικὸν παράδειγμα μιᾶς, ὡς ἀπεκλήθη, «γεγλυμμένης ζωγραφικῆς» (skulpierte Malerei) [1], μιᾶς ζωγραφικῆς, δηλαδή, ἡ ὁποία «γλυπτοφέρνει» καί, μάλιστα, ὄχι μόνον διὰ τῆς μιμήσεως γλυπτῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ὡς προδίδει ἡ ἀγαλματίνη ὑφὴ τῆς παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Γεωρ-

τῆς Περγάμου προϋποθέτει ἄμεσον ἐπίδρασιν ἀπὸ μαρμαρίνης τραπέζης· ὁ ἀλαβάστρινος δίσκος ἴσως συνεχίζει παλαιοχριστιανικὴν παράδοσιν. Ἐπὶ μεταλλίνου δίσκου ἐκ Ρακκᾶ (F. Sarre — E. Herzfeld, Archäologische Reise in Euphrat - und Tigris - Gebiet, III, Berlin 1911, πίν. CXX, 4) τὸ θέμα ἀπέχει πως τῆς χαρακτηριστικῆς μορφῆς τῶν παλαιοχριστιανικῶν παραδειγμάτων.

1. Πρβλ. Hans Belting, Zur Skulptur aus der Zeit um 1300 in Konstantinopel, Münchner Jahrb. d. bild. Kunst XXIII, 1972, σσ. 92 - 93.

γίου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἀποδοχῆς θέματος ἀπομιμουμένου, κατὰ τρόπον ἄμεσον, ἀρχαῖον (ὁ ὅρος «ἀρχαῖος» μὲ εὐρὺ περιεχόμενον) γλυπτὸν πρότυπον — μαρμαρίνην τράπεζαν. Πρόκειται στροφὴ πρὸς τὴν ἀρχαιότητα, διὰ τῆς ὁποίας μετὰ τῆς ἀφυπνίσεως ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ 13ου αἰῶνος διαμορφώνει τὴν πολιτικὴν θεωρίαν του, διὰ νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰς ἀμέσους πολιτικάς του ἀνάγκας [1]. Ἡ «γεγλυμένη» ζωγραφικὴ ἐντοπίζεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, πρὸς τὴν τέχνην τῆς ὁποίας, συνεπῶς, πρέπει νὰ συνδεθῇ καὶ τὸ πρότυπον τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. Ϛ´) [2]. Φαίνεται δὲ τὸ πρότυπον τοῦτο νὰ ὑπῆρξε καλλιτεχνικὴ δημιουργία συγγενὴς πρὸς τὴν ἀντιπροσωπευομένην διὰ τῆς ὁμοίου τύπου, ἀλλὰ μὲ διάφορον ἀσπίδα, παραστάσεως τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς εἰκόνα τοῦ ἐπισκοπείου Μυτιλήνης [3]. Εἰς τὰς δύο αὐτὰς εἰκόνας χαρακτηριστικὴ εἶναι, παραλλήλως πρὸς τὴν ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὰς χειρονομίας, ἡ ὁμοιότης τῆς ζώνης, τὴν ὁποίαν φορεῖ ὁ ἅγιος, ζώνης ἐκ μεταλλίνων ἐλασμάτων, ἡ ὁποία, καθὼς κυκλώνει τὸ στῆθος, παρουσιάζεται νὰ σχηματίζῃ γωνίας· ὁμοιότης καὶ ὡς πρὸς τὸ ἀναπετάριν, δενόμενον ἐμπρὸς εἰς τὸ στῆθος· ἀλλ᾿ ἀκόμη ὁμοιότης καὶ εἰς τὸ πλάσιμον, π.χ. εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ κάτω βλεφάρου, ὡς θυλάκου συγκρατοῦντος τὴν ὑπὸ τοῦ δέρματος περιβαλλομένην ὕλην, πληθωρικὴν καὶ ὡσὰν νὰ τείνῃ νὰ ἐκχυθῇ αὕτη πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ εἰκὼν τοῦ Πατριαρχείου προδίδει πρότυπον περισσότερον προχωρημένον πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ καλλιτεχνικῆς μορφῆς διακρινομένης διὰ τὸ «βρῖθος».

Ἡ ἀνάλυσις τοῦ συγκριτικοῦ ὑλικοῦ, εἰς ὅ,τι μᾶς ἀπασχολεῖ, ἔδειξεν, ὡς νομίζω, ὅτι εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατον νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ οἱαδήποτε συσχέτισις τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. Ϛ´) πρὸς τὴν εἰκόνα παλλάδιον τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Ζωγράφου (πίν. Η´ καὶ εἰκ. 1). Ὡς αἴτημα δὲ συνάγεται, κατὰ ταῦτα, ὅτι — ἐφ᾿ ὅσον ἡ κωνσταντινουπολιτικὴ εἰκὼν δὲν εἶναι δυνατὸν ν᾿ ἀναχθῇ εἰς τὴν τέχνην τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀλλ᾿ οὔτε καὶ χαρακτῆρας παρουσιάζει κοινοὺς πρὸς τὴν τέχνην τῶν εἰκόνων τὴν ἀνθοῦσαν ἐν Κρήτῃ, διὰ νὰ ἀποκτήσωμεν τὴν ἐλευθερίαν νὰ θεωρήσωμεν αὐτὴν ὡς κρητικῆς καταγωγῆς, οὔτε δὲ στοιχεῖα ἄλλα ὑπάρχουν, πρὸς τὸ παρὸν τοὐλάχιστον, εἰς τὴν διάθεσίν μας ἐπιτρέποντα νὰ προσγράψωμεν αὐτὴν εἰς τρίτην τινά, ἄγνωστον ἀκόμη, τοπικὴν παράδοσιν τέχνης — ἀπομένει ὡς λογικωτέρα λύσις τὸ νὰ συνδέσωμεν τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα πρὸς τὴν παράδοσιν τέχνης τοῦ τόπου, ὅπου αὕτη εὑρίσκεται ἀπὸ αἰώνων καὶ μάλιστα — πιθανώτατα — ἀπὸ ἐποχῆς προγενεστέρας τῆς ζωγραφήσεως τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν της [1]· ἤτοι νὰ προσγράψωμεν αὐτὴν εἰς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μολονότι ἡ τέχνη αὕτη εἰς τὸ στάδιον ἐρεύνης ὅπου εὑρισκόμεθα μᾶς διαφεύγει εἰσέτι, καὶ νὰ θεωρήσωμεν τὴν προκειμένην εἰκόνα ὡς βασικὸν ἀντιπρόσωπον τῆς ζωγραφικῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Ὁ ὡς ἀνωτέρω προσδιορισμὸς «ἀπὸ αἰώνων» συνάγεται ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν συνδέεται κατά τινα τρόπον πρὸς τὸν Πατριαρχικὸν Ναὸν καὶ ὅτι ἡ παράστασις τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν της προσετέθη, ὅταν, ὡς εἰκὼν πιθανώτατα τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, συνίστα αὕτη λατρευτικὸν ἔπιπλον τοῦ ναοῦ. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο δὲν ἀνατρέπεται ἐκ τῶν προσκομμάτων, τὰ ὁποῖα, ὡς εἴδομεν, ὀρθοῦνται ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἱστορίας τῆς εἰκόνος [2]· ἡ προηγηθεῖσα δὲ ἀνάλυσις φαίνεται νὰ δικαιώνῃ τὴν ὡς ἀνωτέρω ὑπόθεσιν. Δὲν ὑπάρχει ἄλλωστε λόγος ἐμποδίζων νὰ δεχθῶμεν, ὅτι μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἶχον ἀπομείνει ἢ εἶχον ἐπανέλθει ζωγράφοι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν· ὑπὸ τῶν πηγῶν δὲν ἀποκλείεται τοιοῦτόν τι [3].

1. Περὶ τοῦ νοήματος τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῆς πρὸς τὴν ἀρχαιότητα : L a z a r e v, Storia della pitt. bizant., σσ. 274 - 75, B e l t i n g, σσ. 90 - 91.

2. Ὁμοία ἀσπὶς ἀπαντᾷ εἰς παράστασιν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου (M i l l e t, Monum. de l'Athos, πίν. 48,2) καὶ εἰς παράστασιν στρατιωτικοῦ τοιχογραφίας τῆς Σταυρώσεως εἰς Μάλι - Γρὰδ τῆς Πρέσπας (P. N. M i l j u k o v, Christianskiji drevnosti zapadnoj Makedonij, Izvjěst. Russk. Inst. v Konstant. IV, 1899, σ. 72, ἀριθ. 21, G. M i l l e t, Recherches sur l'iconographie de l'évangile, Paris 1916, σ. 410, εἰκ. 435), ἀλλὰ μὲ τὸ προκείμενον διακοσμητικὸν θέμα νὰ ἔχῃ παρανοηθῇ καὶ νὰ ἐνθυμίζῃ σχεδὸν ραβδώσεις ἀχιβάδας, ὡς αἱ τῆς ἀσπίδος τῆς «ἐξ Ἀραβίας» εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Μονῆς Ζωγράφου (εἰκ. 2). Ὁ θεσσαλονικεὺς ζωγράφος τοῦ Πρωτάτου καὶ ὁ τῆς Πρέσπας ἀπέχουν πως ἀπὸ τοῦ προτύπου τῆς εἰκόνος τοῦ Πατριαρχείου.

3. A. X y n g o p o u l o s, Icones du XIIIe siècle en Grèce ἐν : L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd 1967, σ. 78, εἰκ. 5. Πρβλ. ἐν : Βυζαντινὴ τέχνη - τέχνη εὐρωπαϊκή, Ἀθῆναι 1964, σ. 230, ἀριθμ. 236 (= L'art byzantin - art européen, Athènes 1964, σ. 230, ἀριθμ. 236).

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 112.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 113. Πρβλ. καὶ κατωτ., σσ. 174, κέξ. ὅσα συνάγονται ἐκ τῆς τεχνοτροπικῆς ἀναλύσεως.

3. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰ. κωνσταντινουπολίτης ζωγράφος, τοῦ ὁποίου ὅμως δὲν διεσώθη τὸ ὄνομα, ἐργάζεται ἐν Κύπρῳ (Ἀ θ α ν. Π α π α γ ε ω ρ γ ί ο υ, Κύπριοι ζωγράφοι τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα, Report of the Department of Antiquities Cyprus 1974, σσ. 196 - 197, πίν. XXX, 1 - 3). Εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶχεν ἀπομείνει χριστιανικὸς πληθυσμὸς καὶ ἐπυκνώθη δι᾿ ἐποικισμῶν ἀμέσως μετὰ τὴν Ἅλωσιν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Παμμακαρίστου, ὅπου μετέφερε τὸ Πατριαρχεῖον ὁ Γεννάδιος Σχολάριος (Γ ε ω ρ γ ί ο υ Σ φ ρ α ν τ ζ ῆ, Χρονικὸν μεῖζον III, 11 Βόννης, σσ. 307 - 308. Πρβλ. Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Περὶ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως [1453] συναγωγὴ κειμένων, Ἀθῆναι 1953, σσ. 198 - 199). Εἶχον ἀπομείνει ἐπίσης μοναστήρια μὲ καλογραίας (αὐτόθι). Περὶ τοῦ μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἐποικισμοῦ : Ν. Β. Τ ω μ α δ ά κ η, Ὁ μετὰ τὴν Ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀποικισμὸς αὐτῆς, Πεπραγμένα Θ´ Διεθν. Βυζαντινολ. Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη 1953, Β´, Ἀθῆναι 1956, σσ. 616 κέξ. Ὄχι πολὺ μετὰ τὴν Ἅλωσιν ἀναπτύσσεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν τάξις πλουσίων Ἑλλήνων (H a l i l I n a l c i k, Capital

Ἔγινε ἤδη σαφές, ὅτι ὁ ἀφετηριακὸς διαλογισμὸς τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, διὰ τοῦ ὁποίου οὗτος ὡδηγήθη εἰς τὴν ἀρνητικήν του θέσιν, ὡς πρὸς τὴν ζωγραφικὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τὴν Ἅλωσιν, δὲν εὐσταθεῖ — κατ' οὐδένα τρόπον — λόγῳ τῆς ἀναληθείας τῶν δεδομένων του. Ὅ,τι δὲ μέχρι τοῦδε περὶ τοῦ προκειμένου ἀνεπτύχθη θὰ ἦτο ἐπίσης ἀρκετόν, οὕτως, ὥστε ἡ μετὰ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη συζήτησις νὰ δύναται νὰ λήξῃ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Γ' — ΕΛΕΓΧΟΣ ΑΣΥΜΦΩΝΙΩΝ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διαβεβαιώνει ὅτι ἐξ ὅσων στοιχείων εἶχον προσκομίσει, πρὸς στήριξιν τῆς θέσεώς μου, «δὲν ἔμεινε σχεδὸν κανένα στὴ θέση του» [1]. Ἐφεξῆς συζητῶ ἐπὶ μέρους ἀντιρρήσεις του, ἐπειδὴ ἀφοροῦν εἰς ζητήματα ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ ἐπιστημονικῆς δεοντολογίας. Ἐννοεῖται, ὅτι περιορίζομαι εἰς τὰς καιριωτέρας ἐκ τῶν ἀντιρρήσεών του καὶ μάλιστα εἰς ὅσας προσφέρονται πρὸς γόνιμον συζήτησιν καὶ δὲν συνιστοῦν ἀντιλογίας ἄνευ ἀντικειμένου. Εἰς ἰδιαιτέραν ἑνότητα ἀνακρίνονται ὅσα ἀφοροῦν εἰς τὸ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικὸν ὑλικόν [2]. Πιστεύω, ὅτι διὰ τοῦ καλοπίστου ἐλέγχου προωθοῦνται αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸ πρόβλημά μας θέσεις.

1. *Ἡ εἰκὼν «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Κ.Πρ. 67/Τ. 134.*

Εἶχον θεωρήσει τὴν προκειμένην εἰκόνα κωνσταντινουπολιτικὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς γνώμην τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε χαρακτηρίσει αὐτὴν ἀορίστως νησιωτικήν [3]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὑπενθυμίζει τώρα παλαιότερον δημοσίευμά του, ὅπου εἶχεν ὑποστηρίξει κρητικὴν καταγωγήν της [4]. Ὡς λόγον εἶχεν ἐπικαλεσθῆ τὴν παρουσίαν ἐδῶ ἑνὸς στρογγύλου φωταγωγοῦ μὲ σταυ-

formation in the Ottoman Empire, The Journ. of Econom. History 29, 1969, σσ. 120 καὶ 124. Πρβλ. τοῦ αὐτοῦ, The Policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the byzantine buildings of the city, Dumb. Oaks Pap. 23, 1969 - 1970, σσ. 235 κέξ. Κατὰ τὸ ἔτος 1477 ὑπῆρχον ἐν Κωνσταντινουπόλει 8.951 κατοικίαι ὀθωμανῶν, 3.151 ἑλλήνων (ὀρθοδόξων) καὶ 3.095 ἄλλων κοινοτήτων (ἀρμενίων, λατίνων κ.λπ.) (αὐτόθι, σ. 247). Ἐν Γαλατᾷ ὑπῆρχον 535 κατοικίαι ὀθωμανῶν καὶ 592 ἑλλήνων (αὐτ.). Περὶ τοῦ ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἐκέρδιζον χρήματα, αὐτόθι, σσ. 248 - 249.

1. Χατζηδάκης, σ. 127.
2. Βλ. κατωτ., σσ. 139 κέξ.
3. Πάλλας, Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 252 καὶ 253, πίν. 63. Πρβλ. M. C[hatzidakis], Musée Byzantin, Athènes. Icônes (= Le Monde des Musées [1969]), σσ. 40 - 41 καὶ 69 - 70.
4. Χατζηδάκης, σσ. 123 - 124. Πρβλ. K. Weitzmann - M. Chatzidakis - Kr. Miatev - Sv. Radojčić, Frühe Ikonen (1965), σ. 86, πίν. 88 καὶ 89. Πρβλ. Tania Velmans, Une illustration de l'Acathiste κ.λπ., Cahiers Archéol. XXII, 1972, σ. 161, εἰκ. 37 (ἐκ Κρήτης ἢ ἐκ Μ. Ἀσίας).

ρόσχημον ρόδακα κοσμοῦντος τὸ δυτικὸν ἀέτωμα παρεκκλησίου εἰκονιζομένου εἰς μίαν ἐκ τῶν μικρῶν σκηνῶν, αἱ ὁποῖαι πλαισιώνουν τὸ κύριον θέμα τῆς εἰκόνος (εἰκ. 5)· τὴν παρουσίαν δηλαδὴ μιᾶς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς, τὴν ὁποίαν ὁ κ. Χατζηδάκης, θεωρεῖ, ὡς πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς, ὡς ἰδιάζουσαν ἐν Κρήτῃ.

5. Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» ἀριθμ. Κ. Πρ. 67/Τ. 134. Λεπτομέρειαι. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

Πράγματι ὅμοιος φωταγωγὸς ἀπαντᾷ καὶ ἐν Κρήτῃ [1]. Ἀλλ' ἀποτελεῖ ὁ στρογγύλος φωταγωγὸς στοιχεῖον ἤδη τῆς παλαιοχριστιανικῆς καὶ τῆς ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς [2], ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν

1. Ρόδαξ μὲ σταυρόν: G. Gerola, Monumenti veneti nell'isola di Creta, II, Venezia 1908, εἰκ. 190 (Ἁγία Παρασκευὴ Ἀσωμάτου Ἀμαρίου), καὶ 236 (ἐκκλησία τοῦ Σωτῆρος εἰς Σταμνὶ Πεδιάδος), Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναΐσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, Κρητ. Χρονικὰ ΙΑ', 1957, σ. 69, πίν. Α', 1.
2. H. G. Franz, Die Fensterrose und ihre Vorgeschichte in der islamischen Baukunst, Zeitschr. f. Kunstwiss. 6, 1956, σσ. 1 - 22, τοῦ αὐτοῦ, Les fenêtres circulaires de la cathédrale de Cefalù et le problème de l'origine de la «rose» du moyen age, Cahiers Archéol. IX, 1957, σσ. 253 καὶ 268 κέξ.

τῆς Ὑπερκαυκασίας [1], ἀργότερον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὸ Ἅγιον Ὄρος (Πρωτᾶτον) [2], τὴν Τραπεζοῦντα, μάλιστα δ' εἰς σταυροειδῆ μορφήν [3], τὴν Ἤπειρον [4] κ.ἀ. Παραλλήλως παραδίδεται μέσῳ τῆς εἰκονογραφίας, ὡς εἰς τὴν προκειμένην εἰκόνα, τόσον εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μεγάλης ζωγραφικῆς, ὡς αἱ τοιχογραφίαι καὶ αἱ εἰκόνες (πίν. Θ'), ἤδη ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. [5] — καὶ ἀργότερον [6] — ὅσον καὶ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς μικρᾶς ζωγραφικῆς: Μικρογραφίαι

---

1. Προχείρως: Josef Strzygowski, Die Baukunst der Armenier und Europa, Wien 1918, σσ. 117 - 118.

2. Μονὴ τῆς Θεοτόκου τοῦ Λιβὸς (Φενάρι Ἰσὰ Τζαμί): Cyril Mango, Architettura bizantina, (Venezia 1974), σ. 200/201· Μονὴ Μυρελαίου (Μπουντροὺμ τζαμί): αὐτόθι, σ. 204/205, Manolis Chatzidakis ἐν: W. Fr. Volbach - J. Lafontaine - Dosogne, Byzanz und der griechische Osten (= Propyläen Kunstgeschichte 3), Berlin 1968, σσ. 215 καὶ 223, εἰκ. 142· Πρωτᾶτον: Mango, σσ. 218/219.

3. David Talbot Rice, The Hagia Sophia at Trebizond, (ἀχρ.), πίν. 1B, 2A-C, 8B καὶ 16, τοῦ αὐτοῦ, The Churche of Hagia Sophia at Trebizond, Edinburgh (1968), σσ. 21 κέξ. πίν. 1, 2 καὶ 8, Chatzidakis, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 229, εἰκ. 161a, Mango, σ. 294.

4. Δ. Εὐαγγελίδου, Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Κυριακῆς τοῦ Γαρδικίου (Παραμυθιᾶς), Ἀφιέρωμα εἰς τὴν Ἤπειρον. Εἰς μνήμην Χρίστου Σούλη, Ἀθῆναι 1956, σσ. 131 καὶ 135, εἰκ. 2.

5. Ὡς τετράφυλλος ρόδαξ: Εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ Θεολόγου ἐν Πάτμῳ, ἐκ τοῦ 15ου αἰ. (Τέχνη Βυζαντινὴ - τέχνη εὐρωπαϊκή, σ. 212, ἀριθμ. 198 = Art byzantin - art européen, σ. 254, ἀριθμ. 198, Chatzidakis ἐν: Frühe Ikonen XXXVI, ἀριθμ. 85). Ὡς ἁπλῶς στρογγύλος φωταγωγός: Εἰκόνες τῆς Ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ εἰς Μετέωρα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1367 καὶ 1384 (Τέχνη Βυζαντινὴ κ.λπ., σ. 210, ἀριθμ. 193 = Art byzantin κ.λπ. σ. 251, ἀριθμ. 193, David and Tamara Talbot Rice, Icons and their dating, London 1974, σσ. 15 καὶ 30, ἀριθμ. 13), Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Συλλογῆς Παύλου Κανελλοπούλου (Τέχνη Βυζ. σ. 212, ἀριθμ. 197 = Art byz. 253 ἀριθμ. 197. Εἰς τὸ δεξιὰ οἰκοδόμημα), Ὑπαπαντῆς τῆς Μονῆς Παντοκράτορος Ἄθω (αὐτόθι, σ. 201, ἀριθμ. 177 = σ. 243, ἀριθμ. 177). Ἡ μορφὴ τοῦ φωταγωγοῦ πίν. Θ', ὡς τετραφύλλου ρόδακος, ἐνθυμίζει τὴν ἀπαντωμένην εἰς τὰ προστῷα τῆς Ἁγίας Σοφίας Τραπεζοῦντος [βλ. σημ. 3]. Πρβλ. καὶ τὰ παραδείγματα ἐν τῷ Πρωτάτῳ (Millet, Momum. de l'Athos, πίν. 26,2. Μυστικὸς Δεῖπνος) καὶ τῷ Καθολικῷ τῆς Μονῆς Βατοπεδίου (αὐτόθι, πίν. 84,3. Ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου), προγενέστερα τῶν εἰκόνων. Ἐπὶ τῆς εἰκόνος πίν. Θ' ἐπαναλαμβάνεται τὸ θέμα — ἀριστερὰ — ἁπλούστερον.

6. Ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου τοῦ χωρίου Γαλατᾶ Κύπρου τοῦ ἔτους 1514 (W. H. Buckler, Frescoes at Galata, Cyprus, Journ. Hell. Stud. LIII, 1933, σσ. 108 καὶ 110, πίν. VIII καὶ IX. Διὰ τὴν χρονολόγησιν: A. and J. Stylianou, Donors and Dedicatory Inscriptions, Supplicants and Supplications, Jahrb. österr. byz. Gesellsch. IX, 1960, σσ. 117 - 120), Παναγία Κρίνα τῆς Χίου (Χαραλάμπους Θ. Μπούρα, Χίος [= Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος: Ὁδηγοὶ τῆς Ἑλλάδος], Ἀθῆναι 1974, εἰκὼν ἐπὶ τῆς σ. 26), Ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου (Kilise Burunu) εἰς τὴν περιοχὴν Τριπόλεως Τραπεζοῦντος (S. Ballance - A. Bryer - D. Winfield, Nineteenth-Century Monuments in the city and vilayet of Trebizond, Ἀρχεῖον Πόντου 28, 1966,

23 - 7 - 1976

χειρογράφων Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ Ἄθω Ἰβήρων κῶδ. 463, φφ. 18, 19v, 20, 22 (13ου αἰ.) [1] καὶ Ἀθηνῶν Βιβλιοθ. Βουλῆς κῶδ. 11, φφ. 52, 52v, 143v, 149, 149v, 175 (16ου αἰ.) [2], ἀλλ' εἰς αὐτὰς ὑπὸ τὴν μορφὴν ἁπλοῦ στρογγύλου φωταγωγοῦ. Τὸ χειρόγραφον Ἄθω Ἰβήρων 463 εἶναι ἑλληνικὸν μὲ σύγχρονον πρὸς τὸ χειρόγραφον γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ κειμένου· πιστεύεται δὲ ὅτι ἐγράφη καὶ διεκοσμήθη ἐν τῇ Μονῇ Ἰβήρων. Τὸ χειρόγραφον Ἀθηνῶν Βιβλ. Βουλῆς 11, μὲ μικρογραφίας δυτικῆς τεχνοτροπίας, εἶχε κατὰ περίεργον συγκυρίαν κωνσταντινουπολίτας κατόχους.

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω νομίζω ὅτι ἡ παρουσία τοῦ στρογγύλου τετραφύλλου φωταγωγοῦ εἰς τὴν εἰκόνα «Ἐπὶ σοὶ χαίρει» τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Κ. Πρ. 67 /Τ. 134 δὲν συνιστᾷ εἰκονογραφικὴν ἔνδειξιν πρὸς ἀναμφισβήτητον ἐντόπισιν τῆς καταγωγῆς της· δὲν προσφέρεται ὡς ἀποχρῶν λόγος διὰ νὰ ἀποδοθῇ ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν εἰς κρητικὸν ἐργαστήριον. Τοὺς δικαιολογημένους δισταγμοὺς καὶ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἐξέφραζεν, ἴσως, ἡ ἐκ μέρους τούτου ἀργότερον ἀπόδοσις τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος ἀορίστως εἰς τέχνην νησιωτικήν. Κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς ἐν Κρήτῃ τὸ ὅτι ἡ προκειμένη εἰκὼν δὲν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς τῶν χρόνων της. Ἀντιστοίχως εἶχον παρατηρήσει, ὅτι ἡ παρουσία εἰς αὐτὴν εἰκονογραφικῶν λεπτομερειῶν δυτικῆς προελεύσεως δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὸ τότε πνευματικὸν κλῖμα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χαρακτηριζόμενον ὑπό τινος ἀνοίγματος πρὸς τὴν Δύσιν· ὄχι βεβαίως μὲ τὸ νόημα, ὅτι τὸ ἄνοιγμα τοῦτο ἐντοπίζεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀπὸ τῆς Κρήτης ἀπομακρύνουν, ἴσως, οἱ ἀνατολικοὶ φυσιογνωμικοὶ χαρακτῆρες τῆς μητρὸς καὶ τοῦ παιδὸς (εἰκ. 5). Εἰς ὅσα ἀνέπτυξα περὶ τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς τῆς εἰκόνος ἂς προστεθῇ ὅτι εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶχον διασωθῆ, τοὐλάχιστον μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰ., καὶ παλαιαὶ εἰκόνες καὶ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι [3]· προσεφέροντο δηλαδὴ εἰς

σ. 252, εἰκ. 3). Πρβλ. τὰς ρωσικὰς εἰκόνας: V. I. Antonova, Drenvorusskoe iskusstvo v sobranii Pavla Korina, Moskva (ἀχρ.), σσ. 68 κέξ., ἀριθμ. 52, εἰκ. 67, V. I. Antonova - N. E. Mneva, Katalog drevnorusskoj živopisi, II, Moskva 1963, σ. 196, ἀριθμ. 606, πίν. 72 (16ου αἰ.), N. Lichačev, Materialy dlja istorij russkago ikonopisanija, S. Peterburg 1906, πίν. LXII, 101 (εἰς τὰ τελευταῖα παραδείγματα ὁ ρόδαξ μὲ σταυρόν), εἰκόνα τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ ἀριθμ. 1775 τοῦ Ρωσικοῦ Μουσείου τοῦ Λένινγραδ (N. Kondakov, Russkaja ikona, III, Praha 1931, εἰκ. 7. Μὲ σταυροειδῆ ρόδακα). Εἶναι εὔκολον νὰ πολλαπλασιασθοῦν τὰ σχετικὰ παραδείγματα τὰ παρατηρούμενα εἰς ἔργα τῆς ζωγραφικῆς.

1. Sirarpie Der Nersessian, L'illustration du roman de Barlaam et Joasaph, Paris 1937, σσ. 23 κέξ. καὶ σσ. 208 - 209, εἰκ. 14, 15, 16, 18 καὶ 19.

2. Αὐτόθι, σσ. 27 καὶ 217, εἰκ. 378, 385, 386, 389, 390 - 392.

3. Ὡς πρὸς τὰς εἰκόνας βλ. ἀμέσως κατωτέρω. Ὡς πρὸς τὸ ἐὰν ὑπῆρχε καὶ παράδοσις θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς πρβλ. ἀνωτ., σσ. 108, 125 καὶ κατωτ., σσ. 187 κέξ.

τὴν παράδοσιν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς πρότυπα. Περὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἦτο πολὺ ἐνδιαφέρουσα καὶ ἐνδεχομένως διδακτικὴ τεχνοτροπικὴ σύγκρισις τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος πρὸς τὰς μικρογραφίας τοῦ Ἀκαθίστου τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου (ἄλλοτε τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης) Μόσχας κῶδ. ἀριθμ. 429 [1], κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον συγχρόνων μεταξύ των.

2. *Αἱ μαρτυρίαι τῶν Στεφάνου Γκέρλαχ, Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ καὶ Μαρτίνου Κρουσίου.*

Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς ἀνακαινιστικὰς ἐργασίας εἰς τὸν ναὸν τῆς Παμμακαρίστου, ὡς πατριαρχικοῦ ναοῦ, κατὰ τὴν πρώτην πατριαρχίαν τοῦ Ἱερεμίου Β′ (1572 - 1579) εἶχον παραθέσει τὸ ἀκόλουθον ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Στεφάνου Γκέρλαχ (1575): Nach gehaltener Mess haben wir die Kirche besehen, welche mit den schönsten von lebendigen Farben *neugemalten* den alten aber *wieder erneuerten* (αἱ ὑπογραμμίσεις ἰδικαί μου. Δ.Ι.Π.) Tafeln, wie auch von schönen mit dem besten Gold übergezogene Schnitz- und Laubwerk durch den jetzigen Patriarchen geziert ist [2]. Τὸ κείμενον εἶναι σαφές. Πληροφορεῖ ὅτι ὁ πατριαρχικὸς ναὸς ἐφωδιάσθη τότε διὰ νέου ξυλογλύπτου εἰκονοστασίου, ἐπιχρυσωμένου, ὡς καὶ διὰ νέων εἰκόνων, χαρακτηριστικῶν διὰ τὰ ζωηρά των χρώματα· ὅτι δὲ συγχρόνως ἐπεσκευάσθησαν τότε καὶ αἱ παλαιαὶ εἰκόνες του [3]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης μνημονεύει μὲν τὸν Γκέρλαχ, ἀλλὰ μεταθέτει τὴν συζήτησιν μὲ παράθεσιν ἀποσπάσματος ἐκ κειμένου τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, δημοσιευμένου ὑπὸ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου [4], ὅπου ὅμως γίνεται λόγος ἁπλῶς περὶ πλουτισμοῦ τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ διὰ διαφόρων μεγάλων καὶ μικρῶν εἰκόνων· μεταθέτει, δηλαδή, τὴν συζήτησιν ἀπὸ τῆς κατηγορίας τοῦ χρόνου, ἤτοι τῆς χρονικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τῶν εἰκόνων τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ (νέων καὶ ἀνακαινισμένων) εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ τόπου, εἰς τὴν διαφοράν, δηλαδή, μεγέθους μεταξύ των (μεγάλων καὶ μικρῶν), διερωτᾶται δέ, ὡς πρὸς τὰς τελευταίας — τὰς μεγάλας καὶ τὰς μικρὰς — ἂν ἦσαν «νέες» ἢ «ἀνακαινισμένες»(!)· καὶ παρατηρεῖ ὅτι «περὶ τοῦ ἢ τῶν ζωγράφων δὲν γίνεται καμμία μνεία» [5], ὡς νὰ ἦτο τὸ τοιοῦτόν

1. Περὶ τοῦ χειρογράφου βλ. ἀνωτ., σ. 108, σημ. 2.
2. Stephan Gerlach, Tage-Buch κ.λπ., Frankfurth am Mayn 1674, σ. 92.
3. Πάλλας, σ. 244.
4. Παραθέτω τὸ κείμενον τοῦ Μαλαξοῦ ὁλόκληρον: *Καὶ ἐν τῷ ἅμα ὅλον τὸ τέμπλον μὲ τὰ ἅγια θύρη τὸ παλαιὸν ἐκεῖνο τὸ σεσαθρωμένον, τὸ ἔβγαλε καὶ ἔκαμεν αὐτὸ νέον, ὅλον γλυπτὸν μὲ καθαρὸν χρυσάφι καὶ τὰς θύρας τοῦ βήματος, ὁποὺ ἔχει τὸν θεῖον Εὐαγγελισμὸν τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου· καὶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἐπάνω καὶ κάτω ὅλον τὸν ναὸν εὐπρέπισε καὶ τὸν ἐλάμπρυνε καὶ τὸν ἐστόλισε μὲ διάφορας εἰκόνας, μεγάλας καὶ μικράς, μετὰ εὐμορφότατες ποδαῖς* (Μ. Μαλαξοῦ, Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως ἱστορία ἐν: Martinus Crusius, Turco-graeciae libri octo, Basiliae 1584, σσ. 180 - 181).
5. Χατζηδάκης, σ. 125.

τι — ἡ μνημόνευσις τῶν τεχνιτῶν — κανὼν καί τι ἀπαραίτητον διὰ νὰ πιστεύσωμεν εἰς τὴν ἀλήθειαν μαρτυρίας μὴ παραδιδούσης τὸ ὄνομα τεχνίτου. Ὡς πρὸς τὴν ἀπορίαν ὅμως τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἡ ἀπάντησις κεῖται ἤδη εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Γκέρλαχ, ρητῶς διακρίνοντος μεταξὺ νέων καὶ ἀνακαινισμένων εἰκόνων. Ἀλλ' ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀντιπαρῆλθε τὸ κείμενον τοῦ Γκέρλαχ. Ἡ ἄγνοιά μας περὶ τοῦ ἢ τῶν ζωγράφων δὲν αἴρει τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸ 1575 ὁ τότε πατριαρχικὸς ναὸς ἀπέκτησε νέας (νεοζωγραφημένας) εἰκόνας καὶ ὅτι ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῶν τότε ἀνανεωτικῶν ἐργασιῶν ἀνεκαινίσθησαν (ἐπεζωγραφήθησαν) καὶ παλαιαί. Καθ' ὅμοιον τρόπον ἡ ἄγνοιά μας περὶ τοῦ τεχνίτου τοῦ τέμπλου δὲν αἴρει τὸ γεγονός, ὅτι τότε ἐφωδιάσθη ὁ πατριαρχικὸς ναὸς διὰ ξυλογλύπτου τέμπλου. Τὸ πρόβλημά μας ἔγκειται εἰς τὸ ἂν κατὰ τὴν ἐν λόγῳ περίοδον ἠσκήθη ἢ μὴ ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἂν δηλαδὴ ὁ τεχνίτης ἢ οἱ τεχνῖται, διὰ τῶν ὁποίων ἐξετελέσθησαν αἱ ὡς ἀνωτέρω ἐργασίαι εἰργάσθησαν ἢ μὴ ἐπὶ τόπου — ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἐκ τῶν μαρτυριῶν, λοιπόν, τοῦ Γκέρλαχ καὶ τοῦ Μαλαξοῦ ἐγείρεται ἓν πρόσκομμα, τοῦ ὁποίου ἡ ἀντιπαραδρομὴ συνιστᾷ μεθοδολογικὸν σφάλμα. Εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ τιθέμενον ὑπὸ τῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν τῆς ἀμφιγράπτου εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. ϛ′) [1], εἰκόνος, περὶ τῆς ὁποίας εἴδομεν ὅτι ἀποκλείεται οἱαδήποτε σχέσις πρὸς τὴν τέχνην τοῦ Ἁγίου Ὄρους [2].

Ἡ ζωγράφησις τοῦ Παντοκράτορος ἐπὶ τῆς ἀνωτέρω εἰκόνος, ὁμοῦ δὲ καὶ τὰ κείμενα τῶν Γκέρλαχ καὶ Μαλαξοῦ συνιστοῦν ἤδη μίαν συνυφὴν τεκμηρίων, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιτρέπεται ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως, τὴν ὁποίαν εἴχομεν διατυπώσει ὡς πρὸς τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν καταγωγὴν τοῦ Παντοκράτορος, νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὴν συναγωγὴν τοῦ ἀσφαλοῦς πλέον συμπεράσματος, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπῆρχεν ἡ δυνατότης τόσον εἰς τὸ νὰ ἀνανεωθοῦν παλαιαὶ εἰκόνες ὅσον καὶ εἰς τὸ νὰ ζωγραφηθοῦν νέαι. Ἐντὸς τῆς αὐτῆς συνυφῆς τεκμηρίων θὰ ἐντάξωμεν ἀνέτως καὶ τὴν πληροφορίαν τοῦ Γκέρλαχ, περὶ τῆς εἰκόνος, τὴν ὁποίαν προσέφερεν εἰς τοῦτον ὁ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, ἔργου ἐξαιρέτου — θὰ ἐννοήσωμεν καὶ συγχρόνου του — τεχνίτου [3]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἰρωνεύεται «δωρεὰν» «ἀλυσιδωτὲς ὑποθέσεις» [4]. Δὲν γνωρίζω ὅμως προχώρησιν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἄνευ ἀφετηριακῶν ὑποθέσεων, ἐκτός, βέβαια, ἂν αἱ ὑποθέσεις διατυπώνωνται κατὰ τρόπον ἀλλοπρόσαλλον, ἔξω οἱασδήποτε συνυφῆς δεδομένων· πᾶσα ἐξήγησις, ἄλλωστε, ἀφορμᾶται ἀπὸ μιᾶς ὑποθέσεως, ἡ ὁποία ἢ ἐπαληθεύεται ἐκ τῶν

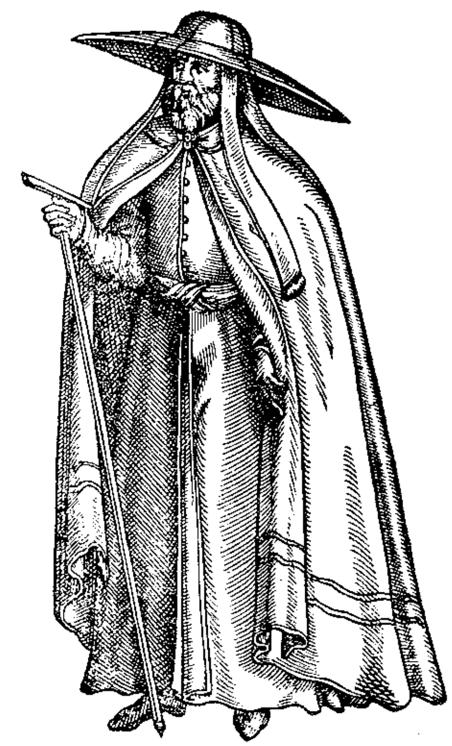
1. Βλ. ἀνωτ., σσ. 112 - 113.
2. Βλ. ἀνωτ., σσ. 116 κἑξ.
3. Gerlach, σ. 451. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 245.
4. Χατζηδάκης, σ. 125.

πραγμάτων ἢ ἀναιρεῖται. Ἡ συνυφὴ δεδομένων συνιστᾷ ἀνάλογόν τι πρὸς τὰ συμφραζόμενα εἰς κείμενον, τοῦ ὁποίου τὸ νόημα δὲν σημαίνεται ἀμέσως καὶ ὅπου, ἔξω τῶν συμφραζομένων, αἱ λέξεις καὶ αἱ προτάσεις καθ' ἑαυτὰς παραμένουν νοηματικῶς σχεδὸν ἀδρανεῖς. Εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ: Πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος — πρὸς ὑπέρβασιν τοῦ προσκόμματος — τοῦ τιθεμένου ὑπὸ τῆς παρουσίας τῆς μεταγενεστέρας παραστάσεως τοῦ Παντοκράτορος εἰς τὴν ὀπίσω ὄψιν τῆς ἀμφιγράπτου εἰκόνος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἐβασίσαμεν τὸν διαλογισμὸν ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ὅτι αὕτη ἐζωγραφήθη εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν [1], καὶ ἐδείξαμεν ἤδη ὅτι ἡ ὑπόθεσις αὕτη δὲν ἀντιφάσκει τὰ κείμενα, ὅτι δηλαδὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐξετελοῦντο τοὐλάχιστον πρὸς ἐπιζωγραφήσεις εἰκόνων· ἡ δὲ μαρτυρία αὕτη ἡ ἐκ τῶν κειμένων δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἐκ τῶν ἔσω ἱστορίαν τῆς ἀμφιγράπτου εἰκόνος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

Ἐντὸς τῆς ὡς ἀνωτέρω συνυφῆς δεδομένων ὑπάγεται καὶ ἡ πληροφορία τοῦ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ περὶ τῶν ἀντιγράφων ψηφιδωτῶν τῆς Παμμακαρίστου, τῶν σταλέντων ὑπὸ τούτου εἰς τὸν Μαρτῖνον Κρούσιον (1581), ἀντιγράφων ἐγχρώμων, ἐκτελεσθέντων — θὰ ὑποθέσωμεν — ὑπὸ ζωγράφου βεβαίως [2]. Ἀναφερόμενος εἰς τὴν πληροφορίαν ταύτην ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐρωτᾷ: «Ἀπὸ ποιόν καλλιτέχνη;»· καὶ ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος: «Τὰ κείμενα σιωποῦν καὶ ἐδῶ. Δὲν σιωποῦν ὅμως τὰ ἴδια κείμενα σὲ ἀνάλογη περίπτωση, *ἡ ὁποία παραλείπεται νὰ μνημονευθῇ* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου Δ. Ι. Π.), ἐνῶ αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν μόνη θετικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ θέμα. Ὁ Μαρτῖνος Κρούσιος γράφει τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1758 τὰ ἑξῆς ἀποκαλυπτικά: Gerlachius michi X iconas coloribus a Gallo (qui solus tunc Constantinopoli pictor erat) depictas dedit κλπ. (τὸ «κλπ.» ἀνήκει εἰς τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην, *παραλείψαντα* νὰ προσθέσῃ τὴν συνέχειαν τοῦ κειμένου. Δ. Ι. Π.). Δὲν ὑπῆρχε λοιπὸν κανένας ζωγράφος στὰ ἓξ χρόνια αὐτὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐκτὸς ἀπὸ ἕναν μοναδικὸ Γάλλο, μᾶς βεβαιώνει ὁ σύγχρονος καὶ ἐνημερωμένος γιὰ τὰ ὅσα συμβαίνουν στὴν Πόλη καθηγητὴς τῆς Τυβίγγης» [3]. Παραθέτω ὁλόκληρον τὸ κείμενον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Τυβίγγης (μαζὶ μὲ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον *παρέλειψα*): «Die 19 Decembris 1578 Dr Gerlachius michi X iconas coloribus a Gallo (qui solus tunc Constantinopoli pictor erat) depictas, dedit: uno coronato illic emptas. Et sunt: 1. Zauschus, eques Turcicus. 2. Patriarcha Byzantinus. 3. Calogerus seu Monachus graecus. 4. Sacerdos Graecus. 5. Civis Graecus. 6. Mulier Graeca. 7. Virgo Graeca. 8. Doctus, aut nobilis Graecus.

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 112.
2. Crusius, σ. 75, Πάλλας, σ. 245.
3. Χατζηδάκης, σ. 125.

9. Persa vulgaris. 10. Sacerdos Turcicus» [1]. Εἶναι σαφές, ὅτι εἰς τὸ ἐν λόγῳ κείμενον δὲν ἐννοοῦνται λατρευτικαὶ εἰκόνες (icônes, Ikonen), ἀλλὰ πίνακες μὲ ἀπεικονίσεις (représentations, Darstellungen) ἀξιοθεάτων (curiosités, Sehenswürdigkeiten) ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ἔργα τοῦ Γάλλου — φλαμανδοῦ ζωγράφου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο. Πρόκειται περὶ ζωγραφημάτων ὡς ἐκεῖνα,

6. Ὁ Πατριάρχης Ἱερεμίας Β'. Χαλκογραφία ἐπὶ τῇ βάσει πίνακος τοῦ ζωγράφου Γάλλου. (M. Crusius, Turco-graeciae, σ. 106).

τὰ ὁποῖα, παραδιδόμενα περαιτέρω εἰς χεῖρας χαρακτῶν, βλέπομεν νὰ εἰκονογραφοῦν συχνὰ βιβλία περιηγητῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ ἀκριβῶς τοῦ πίνακος τοῦ Γάλλου τοῦ παριστάνοντος τὸν Ἱερεμίαν Β' — «Patriarcha Byzantinus» — ἐχαράχθη ἡ χαλκογραφία τοῦ πατριάρχου τούτου, τὴν ὁποίαν ἐδημοσίευσεν ὁ Κρούσιος (εἰκ. 6) [2], ὡς συνάγεται ἐκ τῆς συνεχείας τοῦ κειμένου του: «Ad iconam Patriarchae: ut ad rem, quae in Historia

1. Crusius, σ. 188.
2. Crusius, εἰκὼν ἐπὶ τῆς σ. 106.

nostra est (ἐννοεῖ τὴν ἐν σ. 106 τοῦ βιβλίου του δημοσιευομένην χαλκογραφίαν, τὴν ἐδῶ εἰκ. 6) aliquam veniamus : Καμιλαύγι, pileus Patriarchae. Καμίλαβο, sub pileo patriarchico depondens utrinque; pannus πανφόρεμα, totum pallium. Ταφατά, ταφθά, vestis ex serico facta. Μαῦρο, Niger. Μέλανο, subniger. Κροκάτο, ruber. Πατερίζα, sceptrum patriarchicum» [1]. Τὸν λουθηρανὸν ἑλληνιστὴν τῆς Τυβίγγης ἐνδιέφερον ὄχι αἱ λατρευτικαὶ εἰκόνες τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ ἡ σύγχρονος γλῶσσα των· ἐν ἀναφορᾷ δὲ πρὸς τοὺς ὡς ἀνωτέρω πίνακας ἐνδιέφερον τοῦτον αἱ ὀνομασίαι τῶν διαφόρων στοιχείων τῶν ἐνδυμασιῶν τῶν κατοίκων τῆς Κωνσταντινουπόλεως [2]. Ἓν ἔτος ἐνωρίτερον τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει δράσεως τοῦ Γάλλου εἶχε διέλθει ἐξ αὐτῆς προερχόμενος ἐκ Καΐρου καὶ παραμείνει εἰς αὐτὴν ἐπὶ περίπου δύο ἔτη — μνημονεύεται κατὰ τὸ ἔτος 1576 καὶ κατὰ τὸ 1577 — ὁ φλαμανδὸς ἐπίσης ζωγράφος Πέτρος [3]. Συνεπῶς, ὅταν ὁ Κρούσιος γράφῃ ὅτι ὁ Γάλλος ἦτο κατὰ τὸ 1578 ὁ μόνος ζωγράφος ἐν Κωνσταντινουπόλει, δὲν ἐννοεῖ ὅτι ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχον ἕλληνες ζωγράφοι εἰκόνων, ἀλλ' ὅτι ἐκ τῶν εὐρωπαίων ζωγράφων μόνον ὁ Γάλλος ἔτυχε νὰ εὑρίσκεται ἐκεῖ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Πέτρου, ἴσως δὲ καὶ ἄλλων [4]. Πάντως δὲν θὰ δεχθῶμεν, ὅτι αἱ χιλιάδες ὀρθοδόξων χριστιανικῶν οἰκογενειῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνέμενον νὰ διέλθῃ εὐρωπαῖος ζωγράφος διὰ νὰ ἐφοδιάσῃ αὐτὰς διὰ λατρευτικῶν εἰκόνων· θὰ εἶχον διασωθῆ ἄλλωστε πολλαὶ τοιαῦται δυτικῆς τέχνης εἰκόνες εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ μεταξὺ τῶν ἰδιωτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει· καὶ θὰ εἶχε διαμορφωθῆ ἐκεῖ ἰδιόμορφος — δυτικὴ ἢ δυτικίζουσα — παράδοσις τέχνης. Ἐπεξηγῶ, λοιπόν, ὅτι παρέλειψα νὰ μνημονεύσω τὸ ὡς ἀνωτέρω κείμενον τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου, ἐπειδὴ τοῦτο ἀναφέρεται εἰς πράγματα ἄσχετα πρὸς τὸ θέμα μας· δὲν ἐντάσσεται εἰς τὴν συνυφὴν τεκμηρίων τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικὴν καί, συνεπῶς, δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἑρμηνευτικὸν σχόλιον, διὰ νὰ συναχθοῦν ἀρνητικὰ συμπεράσματα περὶ τῶν μαρτυριῶν ἐκ τῶν κειμένων τῶν Γκέρλαχ, Μανουὴλ Μαλαξοῦ καὶ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ, περὶ τῶν ὁποίων ἀνωτέρω ὁ λόγος.

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης συνεχίζει : «Ἡ πολύτιμη αὐτὴ πληροφορία — ἐννοεῖ τοῦ Κρουσίου, ὅτι ὁ φλαμανδὸς Γάλλος ἦτο ὁ μόνος τότε εὐρωπαῖος

1. Crusius, σ. 188.

2. Ὁ Κρούσιος προσέφυγεν εἰς τὰς γνώσεις τοῦ κυπρίου Σταμάτη Δονάτου, περαστικοῦ ἐκ Τυβίγγης, διὰ νὰ κατατοπισθῇ σχετικῶς πρὸς τὰς εἰκόνας του («ex ore eius ponam vocabula, qua ad illas iconas pertinent») : Crusius, σ. 188.

3. Πάλλας, σ. 246_{33}. Βλ. καὶ ἀμέσως κατωτέρω.

4. Περὶ τῆς παρουσίας δυτικῶν καλλιτεχνῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, οἱ ὁποῖοι εἰργάζοντο διὰ τὰ ἄνω, βεβαίως, κοινωνικὰ στρώματα, βλέπε : I. Karabaček, Abendländische Künstler zu Konstantinopel im XV. und XVI. Jahrhundert, Wien 1918. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 246_{33}.

ζωγράφος ἐν Κωνσταντινουπόλει — ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Gerlach, ὅταν αὐτὸς σημειώνει (1576 καὶ 1577) στὸ ἡμερολόγιό του, ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα τῶν ἐντοπίων ἦταν κυρίως ἡ γραπτὴ διακόσμηση τῶν κατοικιῶν καὶ προσθέτει ὅτι τὶς προσωπογραφίες τῆς ἀνώτερης κοινωνίας τὶς ἔκανε ἕνας ἄλλος ζωγράφος, ὁ Πέτρος ἀπὸ τὶς Κάτω Χῶρες. Τὴν πληροφορία τὴν χρησιμοποιεῖ παρερμηνεύοντάς την ὁ κ. Πάλλας, ἐνῶ ὑπενθυμίζει τὴν παράδοση ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐποχὴ νὰ ἀναρτᾶται προσωπογραφία ἐπισκόπου, ἐδῶ πατριάρχη» [1]. Περὶ τοῦ προκειμένου ἄς μοι ἐπιτραπῇ νὰ σημειώσω ἀπεριφράστως, ὅτι ὅσα διὰ τῶν ἀνωτέρω ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀποδίδει εἰς τὸν Γκέρλαχ εἶναι *φαντασιώδη*. Ὑπὸ τοῦ Γκέρλαχ λέγεται μόνον, ὅτι ὁ ζωγράφος Πέτρος ἐξετέλεσε κατὰ τὸ 1576 τὴν προσωπογραφίαν τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Γερμανοῦ Πρεσβευτοῦ, ὡς καὶ ἄλλων, οἱ ὁποῖοι κατῴκουν εἰς τὸν Γαλατᾶν [2]. Ὅλα τὰ ἄλλα εἶναι *κατασκευάσματα* τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη διὰ φράσεων, τὰς ὁποίας ἀπέσπασεν οὗτος ἐκ πολὺ συνοπτικῆς διατυπώσεώς μου ἐν σχέσει πρὸς τὴν ὡς ἀνωτέρω πληροφορίαν τοῦ Γκέρλαχ καὶ πρὸς ὅσα ἄλλα γνωρίζομεν περὶ τῆς δραστηριότητος δυτικῶν καλλιτεχνῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τοὺς 15ον καὶ 16ον αἰῶνας [3], διατυπώσεώς μου, ἡ ὁποία, μὲ τὴν ἐλλειπτικότητά της, δὲν δίδει, ὡς ἀντιλαμβάνομαι τώρα, καθαρὸν νόημα. Πάντως οὐδαμῶς ἰσχυρίσθην οὐδὲ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποστηρίξω, ὅτι οἱ πατριάρχαι διὰ τὰς προσωπογραφίας των κατέφευγον εἰς ξένους ζωγράφους — ἀλλὰ καί, ἂν ἀκόμη διαπιστωθῇ τοιοῦτόν τι, τοῦτο οὐδὲν σημαίνει ὡς πρὸς τὸ θέμα μας —, ὥστε ν' ἀντιτείνῃ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Βενετίαν ἐξετέλουν τὰς προσωπογραφίας τῶν ἑλλήνων κληρικῶν ὄχι ξένοι, ἀλλὰ «οἱ ἐκεῖ ἕλληνες ἁγιογράφοι» [4]. Διὰ τῆς φράσεώς μου «νὰ σημειωθεῖ πρῶτα ἡ παράδοση ἀπὸ τὴν παλαιότερη ἐποχή, νὰ ἀναρτᾶται προσωπογραφία τοῦ ἐπισκόπου — ἐδῶ τοῦ πατριάρχη» [5] ἀκριβῶς τοῦτο — ἐντελῶς τὸ ἀντίθετον ἐκείνου τὸ ὁποῖον συνήγαγεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης — ἠθέλησα νὰ τονίσω· ὅτι, δηλαδή, «εὕρισκαν... ἐργασία στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ζωγράφοι» [6] καὶ μόνον ἀκόμη ἐκ τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἐξυπηρετηθῇ ἡ ἐν τῇ πατριαρχικῇ αὐλῇ τάξις, τοῦ νὰ ἑτοιμάζεται καὶ

1. Χατζηδάκης, σσ. 125 - 126.

2. «Den 28. nach dem Nachtessen in meiner Cammer hab ich mit dem Niederlaendischen Conterfaiter M. Petern, so von Cair oder Alcair hieher kommen und meinem Gnädigen Herrn neben andern zu Galata abconterfeitet, ein Gespräch gehalten» (Gerlach, σ. 281). Ὁ Γκέρλαχ μνημονεύει μίαν φορὰν ἀκόμη τὸν Πέτρον, παρεμπιπτόντως, τὸ 1577 (αὐτόθι, σ. 318).

3. Πρβλ. τὰ ἐν : Ἀρχ. Δελτ. 26, 1971, σ. 246_{33}.

4. Χατζηδάκης, σ. 126.

5. Πάλλας, σ. 246_{33}.

6. Πάλλας, σ. 246.

νὰ ἀναρτᾶται ἑκάστοτε προσωπογραφία τοῦ νέου πατριάρχου. Πρόκειται παράδοσις, τῆς ὁποίας αἱ ρίζαι βυθίζονται εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν ἐθιμοτυπίαν, εἰς τὴν λατρείαν τοῦ genius τοῦ αὐτοκράτορος [1]. Ἀτυχῶς πυρκαϊὰ κατέστρεψε τὴν πατριαρχικὴν πινακοθήκην, ἐλάχιστα δὲ γνωρίζομεν περὶ τῶν πατριαρχικῶν προσωπογραφιῶν τούτων [2]. Εἰς τὴν πατριαρχικὴν αὐλὴν ἦτο ἀπαραίτηρος ζωγράφος καὶ διὰ τὴν διακόσμησιν πατριαρχικῶν ἐγγράφων ἀπευθυνομένων πρὸς πολὺ ὑψηλὰ πρόσωπα [3].

Ἐπειδὴ συναισθάνομαι ὡς νὰ ὑπέχω τὴν ἠθικὴν εὐθύνην ὅσων ἀποδίδει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἰς τὸν Γκέρλαχ, προσθέτω ἀκόμη ὅτι ἡ φράσις «ἔργο τῶν ἐντόπιων ἦταν κυρίως ἡ διακόσμηση τῶν κατοικιῶν», τὴν ὁποίαν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀποδίδει εἰς τὸν γερμανὸν λόγιον, ἐνῷ παραλλήλως μὲ κατακρίνει ὡς παρερμηνεύοντα αὐτήν, δὲν ἀνήκει οὐδὲ αὕτη εἰς τὸν Γκέρλαχ, ἀλλ' εἰς ἐμέ· καὶ σχετίζεται πρὸς τὴν ἐρωτηματικήν μου διατύπωσιν : «Εὕρισκαν, λοιπόν, ἐργασία στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ ζωγράφοι· γιατὶ θὰ περιορίζαμε τὴ δραστηριότητά των στὴν περιοχὴ μόνο τῆς κοσμικῆς τέχνης ;» [4]. Ἐννοεῖται δὲ ὡς ἀπάντησις, ὅτι, ἀφοῦ ὑπῆρχεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἀγορὰ ἐργασίας ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν κοσμικὴν ζωγραφικήν, πρέπει νὰ ὑπῆρχε προσφορὰ ἱκανοποιοῦσα ζήτησιν καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικήν· ὅτι, δηλαδή, ὁ λαὸς δὲν κατέφευγεν εἰς τοὺς ξένους τοὺς προσφερομένους

1. Πρβλ. Θεοδώρου Ἀναγν., Ἐκκλησιαστ. Ἱστορ. II 29 : *Ὅπου δ' ἂν ποτε εἰσῆλθεν ἐν ἐκκλησίᾳ Τιμόθεος, εἰμὴ πρότερον τὰς εἰκόνας Μακεδονίου κατέσπασε τῆς λειτουργίας οὐκ ἤρχετο* (P.G. 86, 200) καὶ Ἰωάννου Ἐφέσου ἢ Ἀσίας, Ἐκκλησιαστ. Ἱστορ. I 36 (Corp. Script. Orient., Scriptores Syri, Ser. 3, III, σ. 36 [E. W. Brooks]. Πρβλ. Cyril Mango, The Art of the Byzantine Empire 312 - 1453. Sources and Documents, New Jersey [1972], σ. 133). Ὡς πρὸς τὴν αὐτοκρατορικὴν τάξιν : A. Grabar, L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936, σσ. 4 κἑξ.

2. Ὁ λόγος δὲν εἶναι περὶ τῶν πατριαρχικῶν προσωπογραφιῶν, τῶν ἀπαντωμένων εἰς τοιχογραφίας μονῶν, μακρὰν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὡς πάλιν μεταθέτει τὴν συζήτησιν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (Χατζηδάκης, σ. 126_{18}). Πάντως εἰς ὅσα παραδείγματα σημειώνει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (αὐτ. ἐκ τοῦ Μ. Ι. Γεδεών, Ὁ Ἄθως. Ἀναμνήσεις — ἔγγραφα — σημειώσεις, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, σσ. 160, 164 καὶ 169), νὰ προστεθῇ ἡ προσωπογραφία τοῦ Πατριάρχου Γερασίμου τοῦ Κακαβέλα, τῆς πινακοθήκης τοῦ ἐπισκοπείου Κερκύρας (Κ. Ι. Ἀμάντου, Μικρὰ μελετήματα, Ἀθῆναι 1940, σ. 252). Βλ. καὶ τὰς προσωπογραφίας πατριαρχῶν — ἐκ τῆς Συλλογῆς φωτογραφιῶν προσωπογραφιῶν πατριαρχῶν τοῦ κ. Εὐγενίου Δαλεζίου — ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Ἠθικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ 9 (1960), παρένθ. πίν. μεταξὺ τῶν σσ. 799/800 καὶ 801/802. Εἰς τὴν αὐτὴν συνυφὴν ἀνήκει ἡ προσωπογραφία τοῦ ἱερομονάχου Σαμουὴλ τοῦ Κωφοῦ († 1812), ἡγουμένου καὶ ἀνακαινιστοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χάλκης (Ἀθανασίου Παπᾶ, Αἱ προσωπογραφίαι τοῦ Μεγάλου Συνοδικοῦ τῆς Ἱερᾶς Θεολογικῆς Σχολῆς Χάλκης, Ἐκκλησιαστ. Φάρος 55, 1973, σ. 395, εἰκ. 17).

3. Παραδείγματα : Πάλλας, σσ. 245 - 246.

4. Αὐτόθι, σ. 246 καὶ σημ. 33.

διὰ τὰς προσωπογραφίας τῶν κοσμικῶν ἄνω τάξεων. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἑρμηνεύει τὸν ὡς ἀνωτέρω «Γκέρλαχ» [1] — δηλαδὴ ἐμὲ — διὰ τῶν ἑξῆς : «Ἡ διακόσμηση τῶν κατοικιῶν βέβαια πρέπει νὰ σημαίνει «διακοσμητικὲς τοιχογραφίες» καὶ ὄχι ἱστορικὲς συνθέσεις π.χ. Γι' αὐτὸ καλεῖται ξένος ζωγράφος γιὰ τὶς προσωπογραφίες, ἔργα δηλαδὴ κάπως ἀνώτερης τέχνης» [2]. Ἀλλὰ περὶ τοῦ τί ἐγὼ ἐννόουν — ὄχι ὡς «Γκέρλαχ»! — διηυκρίνησα ἤδη.

Βεβαίως δὲν ἀποδέχομαι διαχωρισμὸν τῶν μεταβυζαντινῶν ζωγράφων εἰς ἀφ' ἑνὸς ἁγιογράφους καὶ ἀφ' ἑτέρου διακοσμητὰς οἰκιῶν καὶ ἐκτελεστὰς προσωπογραφιῶν. Δὲν παραδίδεται τοιαύτη ἀποκλειστικότης ἀπασχολήσεων, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, ὡς δὲν παραδίδεται καὶ ἀποκλειστικότης ζωγράφων, ἄλλων εἰδικῶν εἰς τὰς τοιχογραφίας καὶ ἄλλων εἰδικῶν εἰς τὰς φορητὰς εἰκόνας. «Οἱ ἴδιοι τεχνίτες (= οἱ ἁγιογράφοι) στολίζουν — πιστεύει καὶ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (Δ. Ι. Π.) — καὶ τὰ μεγάλα ἀρχοντικά, ποὺ χτίζουν οἱ πλούσιοι ἔμποροι στὴν Καστοριά, στὰ Ἀμπελάκια κ.ἄ. μὲ τοπία καὶ λουλούδια» [3]. Τὰ παραδείγματα «διακοσμητικῶν τοιχογραφιῶν» εἰς ἐκκλησίας πείθουν, πράγματι, περὶ τοῦ ὅτι τὸ ἐπιβάλλον τὸν διαχωρισμὸν τῆς τεχνοτροπίας εἰς κοσμικὴν — ἀνεπίσημον, ἐλευθερίαν, μὲ χαρακτῆρα λαϊκῆς τέχνης — καὶ εἰς ἐκκλησιαστικὴν — ἐπίσημον αὐστηράν, μὲ χαρακτῆρα θρησκευτικῆς τέχνης — ἦσαν τὰ θέματα μᾶλλον, ὡς ἐν πολλοῖς διδάσκουν καὶ αἱ συνθέσεις τῶν Αἴνων εἰς μεταβυζαντινὰς ἐκκλησίας, ὀλιγώτερον δὲ ἡ ἱερότης ἢ μὴ τοῦ χώρου. Τοιχογραφίαι : Εἰς τὸ ἐσωράχιον τοῦ μεσαίου μεγάλου τόξου τῆς προσόψεως τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ (πίν. Γ',1) [4], εἰς τὰ κάτω μέρη τοῦ κτιστοῦ εἰκονοστασίου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας «στὸ Φάο» Λευκάδος (πίν. Γ',2) [5], εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τοῦ νοτίου — ὑποστέγου — τοίχου τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μετσόβου,

1. Τὸ ὑπ' ἐμοῦ χρησιμοποιηθὲν κείμενον τοῦ Γκέρλαχ ἀφορᾷ εἰς τὴν χρυσοχοΐαν· ἔχει δὲ τοῦτο ὡς ἑξῆς : «Weil aber unter den Juden Tuerken und Griechen keine *sonders* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.) Kuenstler gefunden werden» (Gerlach, Tage - Buch, σ. 471). Ἐννοεῖ, ὅτι ὑπῆρχον μὲν τεχνῖται τοῦ εἴδους τούτου τέχνης, μάλιστα δ' ἐξόχων ἔργων (πρβλ. αὐτόθι, σ. 348), ἀλλ' αἱ ἄνω τάξεις ἐθεώρουν τούτους ἀσημάντους καὶ διὰ τοῦτο προετίμων αὗται κοσμήματα δυτικῆς τεχνοτροπίας (πρβλ. Πάλλαν εἰς τὸ τέλος τῆς σημ. 33).

2. Χατζηδάκη, σ. 126_{16}.

3. Χατζηδάκη, Συμβολὴ κ.λπ., L'Hellénisme Contemporain, σ. 238 (= Contribution, σ. 212). Πρβλ. Μαρίας Κωνσταντουδάκη, Οἱ ζωγράφοι τοῦ Χάνδακος κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 16ου αἰῶνος, Θησαυρίσματα 10, 1973, σσ. 294 καὶ 295.

4. Ε. Γ. Στίκα, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος (= Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 65), ἐν Ἀθήναις 1970, σ. 208, πίν. 113. Πιθανῶς σύγχρονος τῆς τοιχογραφίας τοῦ τρούλλου.

5. Πρβλ. Πάνου Γ. Ροντογιάννη, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα (= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν Γ', 1973), Ἀθῆναι 1974, σ. 83.

τοῦ ἔτους 1808 (πίν. ΙΑ'. Ἄποψις οἰκισμοῦ τοῦ Μετσόβου ;)[1]. Ὁ διχασμὸς οὗτος ἀπαντᾶται ἀπὸ παλαιοτέρας ἐποχῆς : Τοιχογραφία ἐπὶ τῆς προσθίας ὄψεως τοῦ κτιστοῦ καλάμου τῆς ἁγίας τραπέζης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Προφήτου Ἠλία Τραχινιάκου Κρήτης (εἰκ. 7)[2]. Ὡς πρὸς τὸ ὕφος, τὰ ἐν λόγῳ παραδείγματα ἔχουν σχέσιν, πρὸς τὴν τέχνην τῆς γραπτῆς διακοσμήσεως τῶν

7. Κρήτη, Τραχινιάκον, ἐκκλησία τοῦ Προφήτου Ἠλία. Τοιχογραφία ἐπὶ τοῦ καλάμου τῆς ἁγίας τραπέζης. (Φωτογρ. κ. Ἠλ. Ἀντωνοπούλου).

ἀρχοντικῶν, πολὺ δὲ ὀλίγην πρὸς τὴν ἱερὰν τέχνην τὴν ἀπαντωμένην εἰς τὰ αὐτὰ μνημεῖα. Εἶναι δ' ἐξ ἄλλου χαρακτηριστικόν, ὅτι καὶ ἡ ἔξω τῆς ἀμέσου ἰταλικῆς ἐπιδράσεως ζωγραφικὴ τοῦ 17ου - 18ου αἰῶνος ἀπομακρύνεται ἀπὸ τῆς θρησκευτικοῦ ὕφους αὐστηρᾶς τεχνοτροπίας· εἰσχωρεῖ εἰς αὐτὴν ὁ δροσερὸς τόνος ὕφους τέχνης μὲ κοσμικὸν χαρακτῆρα[3]. Τὸ φαινόμενον δὲ τοῦτο ἐξηγεῖται ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ διὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι οἱ ζωγράφοι τῶν ἐκκλη-

1. Ἀνέκδοτος. Μετὰ τὴν προσθήκην τοῦ παρεκκλησίου κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ, ἀνατολικῶς τῆς πλαγίας εἰσόδου του, ἡ διακοσμητικὴ αὕτη τοιχογράφησις περιεκλείσθη καὶ διακοσμεῖ ἤδη τὸν βόρειον τοῖχον τοῦ παρεκκλησίου, ἐν συνεχείᾳ δ' ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὰ ὑψηλὰ μέρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου του (δὲν ἀποκλείεται ὁ ἐν λόγῳ χῶρος νὰ μετετράπη εἰς παρεκκλήσιον εἰς σχετικῶς ὀψιμωτέρους χρόνους).

2. Κ. Λ α σ σ ι θ ι ω τ ά κ η, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρητ. Χρον. ΚΒ', 1970, σ. 200. Πρβλ. τὰς αὐτόθι εἰκόνας 271 - 275. Ἡ φωτογραφία τῆς ἐνταῦθα δημοσιευομένης εἰκόνος (εἰκ. 7) μοὶ παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ κ. Ἠλία Ἀντωνοπούλου.

3. Δ.Ι. Π ά λ λ α, Ἡ πρὶν ἀπὸ τὸ Εἰκοσιένα ζωγραφική, Ἐλεύθερα Γράμματα 3, 1947, σσ. 86 - 87, Χ α τ ζ η δ ά κ η, Συμβολή, σσ. 237 - 38 (= Contribution, σ. 212), Α. Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ, Σχεδίασμα τῆς ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν (= Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 40), Ἀθῆναι 1957, σσ. 199 κέξ., 282 καὶ 311 κέξ.

σιῶν ἀπετέλουν μέλη ὁμάδων οἰκοδόμων, οἱ ὁποῖοι ἔκτιζον καὶ διεκόσμουν καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῶν πλουσίων[1]. Εἶναι, λοιπόν, εὐνόητον ὅτι οἱ ζωγράφοι διακοσμηταὶ οἰκιῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀπησχολοῦντο καὶ περὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικήν· καὶ τἀνάπαλιν. Τὸ ἀντίθετον θὰ ἦτο ἄπορον.

3. *Παρατηρήσεις ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικὸν ὑλικόν.*

α'. Ὀ ν ό μ α τ α κ α ὶ τ ό π ο ς δ ρ α σ τ η ρ ι ό τ η τ ο ς ζ ω γ ρ ά φ ω ν : Μεταξὺ τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ ὑλικοῦ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐσημείωσε τὰς ἀκολούθους ἐνυπογράφους εἰκόνας : Τῆς Ἁγίας Εὐφημίας τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ, ἐζωγραφημένην ὑπὸ Ἱεροθέου τοῦ Πελοποννησίου (1741), τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπη τοῦ Σιναϊτικοῦ Μετοχίου, ἐζωγραφημένην ὑπὸ τοῦ μοναχοῦ Δωροθέου (1736), τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἁγιᾶς, ἐζωγραφημένην ὑπὸ Ζωρζῆ τοῦ Χίου τοῦ ποτε Ἀντωνίου Γρηγοράκη (1745) καὶ «τοὐλάχιστον τέσσερεις εἰκόνες» ἐκ τῶν δεσποτικῶν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Χίων ἐν Γαλατᾷ, ἐζωγραφημένας — «τὴν ἴδια ἐποχὴ» — ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Κρητός. Ὡς πρὸς τὰς προκειμένας εἰκόνας ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης παρατηρεῖ : «Δὲν ξέρουμε ἂν οἱ ἑπτὰ αὐτὲς εἰκόνες τοῦ 18ου αἰ. ἔγιναν ἐπὶ τόπου. Τὰ στοιχεῖα ποὺ διαθέτουμε μᾶς ὁδηγοῦν νὰ μὴ εὐνοοῦμε αὐτοῦ τοῦ εἴδους ὑποθέσεις, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ μποροῦμε νὰ βεβαιώσουμε τίποτα»[2].

Δὲν γνωρίζω ποῖα στοιχεῖα ἔχει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἰδιαιτέρως ὑπ' ὄψει διατυπώνων τὴν ὡς ἀνωτέρω σκέψιν του. Θεωρῶ ὅμως χρήσιμον νὰ παρατηρήσω ἐν σχέσει πρὸς τἀνωτέρω τὰ ἑξῆς : Ὁ Ἱερόθεος ὁ Πελοποννήσιος τῆς εἰκόνος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ (1741) εἶχε — κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην — πρὸ ἐννέα ἐτῶν ἐκτελέσει τοιχογραφικὰς ἐργασίας ἐν τῇ Μονῇ Σουμελᾶ (1732)[3]· ὑποδηλοῖ δὲ τοῦτο, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ζωγράφος διῆλθεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως τοὐλάχιστον κατὰ τὴν ἐκ Τραπεζοῦντος ἐπιστροφήν του. Εἶναι, λοιπόν, πιθανώτατον, ὅτι διέμενεν ἢ διέμεινεν οὗτος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀφοῦ ἡ εἰκὼν

1. Περὶ τῆς συμμετοχῆς ζωγράφων εἰς τοὺς ὁμίλους κτιστῶν : Ἀ γ γ ε λ ι κ ῆ ς Χ α τ ζ η μ ι χ ά λ η, Οἱ συντεχνίες, τὰ ἐσνάφια, Ἐπετ. Ἀνωτ. Σχολῆς Βιομηχ. Σπουδ. 2, 1949/1950, σ. 196, τ ῆ ς α ὐ τ ῆ ς, La maison greque, L'Hellénisme Contemporain, Σειρὰ Β', 3, 1949, σ. 250 (ἀνατύπου σ. 28). Πρβλ. Γ. Α. Μ έ γ α, Ἡ Ἑλληνικὴ οἰκία (= Σειρὰ ἐκδόσεων τοῦ Ὑπουργείου Ἀνοικοδομήσεως 37), Ἀθῆναι 1949, σ. 114_2 (= τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Μελέται λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς [= Λαογραφία 26,1968 - 1969], ἐν Ἀθήναις 1969, σ. 382_2). Ἡ ἐνδιαφέρουσα αὕτη πληροφορία δὲν εἶναι, ἀτυχῶς, τεκμηριωμένη.

2. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, σ. 128. Πρβλ. καὶ ἀνωτ. σ. 105.

3. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, αὐτόθι. Ταυτίζει τὸν «ἱεροδιάκονον Ἱερόθεον» τῆς Τραπεζοῦντος (Χ ρ υ σ ά ν θ ο υ, Μ η τ ρ ο π ο λ ί τ ο υ Τ ρ α π ε ζ ο ῦ ν τ ο ς, Ἡ ἐκκλησία Τραπεζοῦντος, Ἀρχεῖον Πόντου 4 καὶ 5, 1933, σ. 479) πρὸς τὸν ὁμώνυμον Ἱερόθεον τὸν Πελοποννήσιον τῆς εἰκόνος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ.

τῆς Ἁγίας Εὐφημίας (1741) εἶναι μεταγενεστέρα τοῦ ταξιδίου του εἰς τὸν Πόντον· πρόκειται δὲ περὶ εἰκόνος ἁγίας, τῆς ὁποίας τὸ λείψανον προσκυνεῖται ἐντὸς τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ. Τὸ λογικώτερον εἶναι νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ὁ Ἱερόθεος προσεκλήθη εἰς τὴν Μονὴν Σουμελᾶ ἤδη ἐργαζόμενος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, βεβαίως, ὅτι ὁ Ἱερόθεος τῆς Μονῆς Σουμελᾶ ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἱερόθεον τῆς εἰκόνος τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ. Κατὰ τὴν ἰδίαν περίπου ἐποχὴν ἢ ὀλίγον ἀργότερον φαίνεται νὰ ἐγκαθίσταται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ Μελέτιος Ἱερομόναχος Σουμελιώτης [1]· περὶ τούτου ἁπλῆ ἔνδειξις συνάγεται ἐκ τῆς παρουσίας εἰκόνων του εἰς ἐκκλησίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὡς πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ὑπὸ Ζωρζῆ τοῦ Χίου, ἡ ἐνεπίγραφος πληροφορία *1745 Φεβρουαρίου 5, συμπλήρωσις* (= ἀποπεράτωσις) *εἰκόνος τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Ἁγιᾶς*, συμπίπτουσα χρονικῶς μετὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ζωγράφου *Διὰ χειρὸς Ζωρζῆ Χίου τοῦ ποτὲ Ἀντωνίου τοῦ Γρηγοράκη. ‚αψμέ, Φεβρουαρίου ε'* [2], ὑποδηλοῖ σαφέστατα ὅτι ἡ εἰκὼν ἐζωγραφήθη ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Ζωρζῆς εἰργάζετο, λοιπόν, ἐκεῖ, ὅπου μάλιστα φαίνεται νὰ συγκροτῆται παράδοσις ζωγράφων ἐκ Χίου [3]. Σχεδὸν μὲ βεβαιότητα δ' ἐπιτρέπεται νὰ δεχθῶμεν τοιοῦτόν τι καὶ περὶ τοῦ Γεωργίου τοῦ Κρητός, τοῦ ὁποίου τέσσαρες εἰκόνες ἐσημειώθησαν εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Χίων. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς ἐν τῇ Μονῇ τῆς Ἐλώνης τῆς Κυνουρίας, ἔργον Γεωργίου τινὸς Κρητὸς (1798) [4], φέρουσα ὡς βάθος τοῦ κυρίου θέματος ἀπεικόνισιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, χαρακτηριστικὴν εἰκονογραφικὴν λεπτομέρειαν ὑποσημαίνουσαν ἐξάρτησιν ἐκ τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς εἰκονογραφίας [5], εἶχεν ἤδη ὁδηγήσει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι «ἡ κρητικὴ καταγωγὴ τοῦ ζωγράφου δὲν σημαίνει ὅτι ἡ εἰκόνα ἀπαραίτητα ζωγραφήθηκε στὴν Κρήτη» [6]. Ἡ παρουσία, λοιπόν, δεσποτικῶν εἰκόνων ὁμωνύμου ζωγράφου ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ Γεώργιος ὁ Κρής, ὅλων τούτων τῶν εἰκόνων, εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον· ὅτι, δηλαδή, οὗτος εἰργάσθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς εἰκονογραφικῆς παραδόσεως τῆς

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 105 σημ. 6.
2. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικαὶ ἐφημερίδες, ἐν Ἀθήναις (1936), σ. 296.
3. Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου αἰῶνος ἐργάζεται ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ζωγράφος Νικόλαος ὁ Χῖος (Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σ. 247).
4. Πάλλα, Ζωοδόχος Πηγή, σ. 218_{82}. Αἱ ἐπιγραφαί της ἐν: Γ. Ν. Δεληγιάννη, Ἡ Ἱερὰ Μονὴ Ἐλώνης, Δελτ. Ἱστορ. Ἐθνολ. Ἑταιρ., Ν.Σ., 1 (10), 1928, τεῦχ. Δ', σ. 123, Τ. Γριτσοπούλου, Πέτρος καὶ Μιχαὴλ οἱ Πεδιῶται, Κρητ. Χρονικὰ Β', 1948, σ. 441.
5. Περὶ τοῦ εἰκονογραφικοῦ τούτου χαρακτηριστικοῦ, ὡς ἐνδείξεως κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς, βλ. Πάλλαν, αὐτόθι, σσ. 217 - 224.
6. Αὐτόθι, σ. 218_{82}.

ὁποίας παρέλαβε καὶ τὰ ἰδιάζοντα κωνσταντινουπολιτικὰ εἰκονογραφικὰ γνωρίσματα τῆς εἰκόνος του τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς. Μὲ ἄλλους λόγους: Τὰ κωνσταντινουπολιτικὰ εἰκονογραφικὰ γνωρίσματα τῆς εἰκόνος τῆς κυνουριακῆς μονῆς, ὑπογεγραμμένης ὑπὸ Γεωργίου τοῦ Κρητὸς καὶ ἡ παρουσία ἐν Κωνσταντινουπόλει δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου συνιστοῦν συνυφὴν τεκμηρίων, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σχεδὸν — σχεδόν: ἐπειδὴ ἐλλείπουν αἱ ρηταὶ μαρτυρίαι — εἰς τὴν βεβαιότητα, ὅτι ὁ Γεώργιος ὁ Κρὴς εἰργάσθη εἰς τὸ κέντρον τοῦ τουρκοκρατουμένου ἑλληνισμοῦ [1].

Μεταξὺ τοῦ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικοῦ ὑλικοῦ, τοῦ προσφέροντος γραπτὰς πληροφορίας, διακρίνεται μία ὁμὰς εἰκόνων μὲ ὑπογραφὰς ζωγράφων μὴ κωνσταντινουπολιτῶν (ἓξ ὀνόματα ζωγράφων): τῶν Ἱεροθέου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου, Δωροθέου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου (ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διερωτᾶται μήπως ὁ Δωρόθεος ταυτίζεται πρὸς τὸν Ἱερόθεον), Ζωρζῆ τοῦ Χίου τοῦ ποτε Ἀντωνίου τοῦ Γρηγοράκη, Γεωργίου τοῦ Κρητός, Γεωργίου Τρυγόνη τοῦ Κρητὸς (ταυτίζεται πρὸς τὸν προηγούμενον;) καὶ Μελετίου Ἱερομονάχου Σουμελιώτου [2]. Ἑτέρα ὁμὰς ὑπογεγραμμένων μὲν εἰκόνων, ἀλλ' ἄνευ ὑπομνήσεως τοῦ τόπου καταγωγῆς τοῦ οἰκείου τεχνίτου (ὀκτὼ ὀνόματα ζωγράφων): Εἰκὼν τοῦ Ὄρους Σινᾶ μὲ παραστάσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Προδρόμου τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει Σιναϊτικοῦ Μετοχίου, ἔργον Γερασίμου Ἱερομονάχου (1686) [3], εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Ἀρεοβίνδου, ἔργον τοῦ *εἰκονογράφου* Δημήτρη Γεωργίου (1707) [4], εἰκὼν τῆς Θεοτόκου εἰς τὸ εἰκονοστάσιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ποτηρᾶ, ἔργον Μουράτη (1738) [5], εἰκόνες εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου Τζιβαλίου, ἔργα Πασχάλη (1757) [6], εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου Χαντζερλίδισσας τοῦ Τεκὺρ - Σεραγίου, ἔργον Μανουὴλ τοῦ ποτε Δημητρίου (1769) [7], εἰκὼν εἰς τὸ Ἁγιο-

1. Ἐν Λεωνιδίῳ ἔχουν σημειωθῆ δύο ἀκόμη εἰκόνες τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου (Β. Ἀθανασίου, Ἁγιογράφοι στὴν Τσακωνιά, Χρονικὰ τῶν Τσακώνων 4, 1974, σ. 23). Περὶ τῆς σχέσεως τῶν Τσακώνων πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν βλ. Πάλλαν, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 218.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 105 καὶ σημ. 6.
3. Μ. Ι. Γεδεών, Ἀναγραφὴ παλαιοτέρων ἱερῶν εἰκόνων, ἀμφίων κ.λπ. ἀρχιεπισκοπῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκκλησιαστ. Ἀλήθεια ΛΑ', 1911, σ. 93. Εἷς σύγχρονός του ὁμώνυμος — Γεράσιμος ἁπλῶς — μνημονεύεται ὡς ζωγράφος εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ (1677) σημειωθείσης εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος ἐν Ἀνδριανουπόλει (Γ. Λαμπάκης ἐν: Δελτ. Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Γ', 1911, σ. 12).
4. Γεδεών, σ. 144.
5. Αὐτόθι, σ. 93.
6. Αὐτόθι, σ. 92.
7. Αὐτόθι, σ. 103.

ταφικὸν Μετόχιον τοῦ Φαναρίου, ἔργον Δημητρίου τοῦ ποτε Νικολάου (1786) [1], εἰκὼν τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἀναλήψεως (Θεοτόκου Χρυσαληθινῆς), ἔργον τοῦ Λεοντίου Ψάλτου Χρυσαληθινῆς (1799) [2] καὶ εἰκόνες εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου Γοργοεπηκόου Ἐξωκιονίου, ἔργα Θεοφάνους (1803) [3]. Καὶ τρίτη ὁμὰς μὲ πληροφορίας ἀναφερομένας εἰς τοὺς ἀφιερωτάς. Ἐκ τῶν εἰκόνων τῆς τελευταίας ταύτης ὁμάδος ἐνδιαφέρουν μόνον τρεῖς: Εἰκὼν τῆς Ἁγίας Ματρώνης εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου Χαντζερλίδισσας, ἀφιέρωμα τῆς Συντεχνίας τῶν Κηπουρῶν (1772) [4], εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Μεγαλοσπηλαιωτίσσης εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου Βλὰχ - Σεραγίου, Μετοχίου τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, ἀφιέρωμα τῆς Συντεχνίας τῶν Ξυλεμπόρων (1779) [5] καὶ εἰκὼν τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Προφήτου Ἠλιοῦ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ταξιαρχῶν Βαλατᾶ (τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ἀχριδιανῶν εἰς Παρμακαπί), ἀφιέρωμα τῆς Συντεχνίας τῶν Μουτάφηδων (1795) [6].

Ὡς πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς τελευταίας ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω τριῶν ὁμάδων, ἀφιερώματα συντεχνιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ πιθανώτερον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αὗται παρηγγέλθησαν εἰς τεχνίτας ἐργαζομένους ἐκεῖ. Τὸ ἐνδιαφέρον δὲ σχετικῶς πρὸς τὰς εἰκόνας αὐτὰς ἔγκειται, εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ, εἰς τὸ ὅτι δὲν συνοδεύονται αὗται ὑπὸ ὑπογραφῆς τεχνίτου· ὅτι δηλαδὴ συνεχίζεται εἰς αὐτὰς ἡ μεσαιωνικὴ παράδοσις ἀνωνυμίας. Τί ὅμως σημαίνει τὸ ὅτι οἱ ζωγράφοι τῆς δευτέρας ὁμάδος, ἐνῷ ὑπογράφουν τὰ ἔργα των, δὲν δηλώνουν τοὺς τόπους καταγωγῆς των; Ἀπάντησιν εἰς τὴν προκειμένην ἀπορίαν δίδουν, ἴσως, αἱ εἰκόνες τῆς πρώτης ὁμάδος, ἔργα ζωγράφων καταγομένων ἐκ ξένων μερῶν. Ἡ παρουσία ὑπογραφῆς, ὁμοῦ μάλιστα μετὰ δηλώσεως περὶ τῆς καταγωγῆς τοῦ τεχνίτου τῆς εἰκόνος, νομίζω ὅτι ὀφείλεται εἰς λόγους καθαρῶς πρακτικούς [7]. Ὁ προσδιορισμὸς προσώπων διὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἑκάστου συνοδεύει, ὡς γνωστόν, τοὺς ἐπήλυδας — καὶ τὰ πρὸς ἐξαγωγὴν προωρισμένα ἔργα. Κατὰ ταῦτα συνάγεται ἀβιάστως ὡς συμπέρασμα, ὡς πρὸς τοὺς ζωγράφους τοὺς ἄνευ ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ, τοῦτο, ὡς νομίζω· ὅτι, δηλαδή, δὲν σημειώνουν τὴν καταγωγήν των οἱ ἐντόπιοι ζωγράφοι, ὅσοι εἶχον ἐξησφαλισμένην τὴν ἐσωτερικὴν ἀγοράν, τὴν κωνσταντινουπολιτικὴν κοινωνίαν. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο στηρίζεται βεβαίως ἐπὶ μιᾶς ὑποθέσεως, εἶναι μία

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 93.
2. Αὐτόθι, σ. 143.
3. Αὐτόθι, σ. 108.
4. Αὐτόθι, σ. 103.
5. Αὐτόθι, σ. 93.
6. Αὐτόθι.
7. Πρβλ. πρὸς τὰ κατωτέρω, σσ. 160 κἑξ. καὶ 167_1.

γνώμη· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα, ὡς πρὸς τὸ πρόβλημά μας, δὲν εἶναι ἐκ τῶν καιρίων.

β'. Αἱ εἰκόνες τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου: Ἐκ τοῦ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικοῦ ὑλικοῦ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἐπικαλούμενος πληροφορίαν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου, ἐξαιρεῖ τὰς χρονολογημένας εἰς τὸ ἔτος 1539 τρεῖς δεσποτικὰς εἰκόνας, αἱ ὁποῖαι μέχρι τοῦ 1955 — κατεστράφησαν κατὰ τοὺς τουρκικοὺς βανδαλισμοὺς ἐναντίον τῶν ὁμογενῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως — ὑπῆρχον εἰς τὴν ἐκεῖ ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου [1]· φέρει δὲ ὡς λόγον τὸ ὅτι αὗται εἶχον σερβικὰς ἐπιγραφάς, «γιατὶ πρέπει νὰ ἔχουν ἔρθει ἀπὸ τὸ Βελιγράδι» [2] κατὰ συνέπειαν. Παραθέτω τὸ κείμενον τοῦ Κωνσταντίου: *Ἀπέστειλε* — ἐνν. ὁ Σουλεϊμὰν μετὰ τὴν ἐκπόρθησιν τοῦ Βελιγραδίου κατὰ τὸ 1521 — *τοὺς τὸ Βελιγράδιον οἰκοῦντας σέρβους χριστιανοὺς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν ἐντίμως, οἵτινες ἐπὶ τῆς μετοικήσεως συναπεκόμισαν καὶ τὰς ἱερὰς εἰκόνας αὐτῶν, τὰ σκεύη καὶ τὸ ἅγιον λείψανον τῆς Ὁσίας Παρασκευῆς... καὶ εἰς μὲν τοὺς προκριτωτέρους τῶν σέρβων ἐδόθη παρὰ τοῦ Σουλτάνου πρὸς κατοικίαν τὸ μεταξὺ τῶν πυλῶν τῆς Πηγῆς καὶ Σηλυβρίας καὶ τῶν Ἑπταπύργων μέρος καὶ ἡ ἄδεια τοῦ νὰ κτίσωσι ταύτην τὴν ἐκκλησίαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐναπέθεντο καὶ τὰς ἃς ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν ἱερὰς δεσποτικὰς εἰκόνας, τὰς εἰς τὸν ναὸν δρωμένας μέχρι ταύτης* [3]. Ὀρθοῦται ὅμως τὸ ἐρώτημα: Αἱ ὑπὸ τῶν Σέρβων ἐκ Βελιγραδίου κατὰ τὸ ἔτος 1521 εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν κομισθεῖσαι εἰκόνες ἦσαν αἱ χρονολογημέναι εἰς τὸ ἔτος 1539; Ἡ ἀντίφασις μεταξὺ τῆς πληροφορίας τοῦ Κωνσταντίου καὶ τῶν πραγμάτων εἶναι καταφανής· αἱ ἐκ Βελιγραδίου εἰκόνες πρέπει νὰ ἦσαν παλαιότεραι τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1521 μετοικεσίας. Εἶναι δὲ σαφές, ὅτι αἱ μέχρι τοῦ ἔτους 1955 σωζόμεναι καὶ εἰς τὸ ἔτος 1539 χρονολογημέναι εἰκόνες τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἐπονομαζομένης τοῦ Βελιγραδίου, εἶχον ἀντικαταστήσει τὰς ἐκ Βελιγραδίου εἰκόνας μετὰ δεκαοκτὼ ἔτη νέας ζωῆς τῶν Βελιγραδινῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Κωνστάντιος, γράφων ὅσα ἔγραψε περὶ τῶν εἰκόνων τούτων (τοῦ ἔτους 1539), ἁπλῶς ἀπηχεῖ μίαν παράδοσιν τριῶν αἰώνων· δὲν εἶχε τὴν περιέργειαν — ἢ καὶ ἐξ ἀδυναμίας (αἱ ἐπιγραφαὶ ἦσαν σλαβικαί) — νὰ ὑποβάλῃ αὐτὴν ὑπὸ κριτικὸν ἔλεγχον [4]. Πάντως δὲν πρέπει

1. Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σ. 261.
2. Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, σ. 129_{35}.
3. Κωνσταντίου Α' τοῦ ἀπὸ Σιναίου, Κωνσταντινιὰς παλαιά τε καὶ νεωτέρα, ἤτοι περιγραφὴ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ² ἐν Κωνσταντινουπόλει 1844, σ. 144. Τὰς κάτω τάξεις, ἐκ τοῦ ἀποικισθέντος πληθυσμοῦ τοῦ Βελιγραδίου, ἐγκατέστησεν ὁ Σουλεϊμὰν εἰς ἄλλας περιοχὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως.
4. Τοιαύτη ἀδυναμία εἶναι φανερὰ εἰς τὸν Γεδεὼν (Ἐκκλησιαστ. Ἀλήθεια ΛΑ', 1911, σ. 108).

νὰ δεχθῶμεν ὅτι αἱ ὡς ἀνωτέρω εἰκόνες — τοῦ ἔτους 1539 — ἐζωγραφήθησαν ἐν Βελιγραδίῳ, ἀφοῦ οἱ χριστιανοὶ εἶχον ἐκδιωχθῆ ἐκεῖθεν· ἡ ἐκδοχὴ δὲ ὅτι ἡ Κωνσταντινούπολις, μὲ συμπαγεῖς χριστιανικοὺς πληθυσμούς, παρήγγειλεν εἰκόνας εἰς τὸ τότε ἄνευ χριστιανῶν Βελιγράδιον θὰ κατελέγετο εἰς τὰ παράδοξα. Λογικώτερον εἶναι νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐζωγραφήθησαν αὗται ἐν Κωνσταντινουπόλει εἴτε ὑπὸ σέρβου τεχνίτου εἴτε ὑπὸ ἕλληνος (ἡ παρουσία τῶν σλαβικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι εὐεξήγητος ἐφόσον αἱ ἐν λόγῳ εἰκόνες προωρίζοντο διὰ Σέρβους). Εἴτε ὅμως ἔργα σέρβου εἴτε ἕλληνος τεχνίτου ἦσαν, δὲν εἶναι δυνατὸν ἄλλως ἢ νὰ προσγραφοῦν αὗται εἰς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοὐλάχιστον μέχρις ὅτου ἀποδειχθῇ τὸ ἐναντίον.

γ'. Εἰκόνες μὲ γυψίνας ἀναγλύφους διακοσμήσεις (εἰς τὸ πεδίον καὶ εἰς τοὺς φωτοστεφάνους): Εἶναι γνωστόν, ὅτι αἱ ἀνάγλυφοι γύψιναι διακοσμήσεις ἐπὶ εἰκόνων προῆλθον ἐκ μιμήσεως μεταλλίνων πολυτίμων ἐπενδύσεων, αἱ ὁποῖαι εἴτε ἁπλοῦνται εἰς ὅλον τὸ γύρω τοῦ θέματος πεδίον τῆς εἰκόνος καὶ εἰς τὸν φωτοστέφανον τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου εἴτε περιορίζονται εἰς μόνον τὸν φωτοστέφανον. Συνιστοῦν, λοιπόν, αἱ εἰκόνες μὲ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος χαρακτηριστικὸν κατηγορίαν ὑποδιαιρουμένην εἰς δύο ὑποκατηγορίας : μίαν μὲ τὰς ἀναγλύφους διακοσμήσεις νὰ ἐκτείνωνται τόσον εἰς τὸ πεδίον ὅσον καὶ εἰς τὸν φωτοστέφανον· καὶ τὴν ἄλλην μὲ τὰς προκειμένας διακοσμήσεις νὰ περιορίζωνται εἰς μόνον τὸν φωτοστέφανον. Ἡ δευτέρα ὑποκατηγορία εἶναι περισσότερον συνήθης τῆς πρώτης, ἀπαντᾷ δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο ὄχι σπανίως καὶ εἰς τοιχογραφίας. Εἰς τὴν ἔρευνάν μου περὶ τῶν εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους γυψίνας διακοσμήσεις εἶχον περιορίσει τὴν ἀνάλυσιν μεταξὺ τῶν εἰκόνων μόνον τῆς πρώτης ὑποκατηγορίας, ἐπειδὴ αὗται συνιστοῦν τι τὸ ἰδιαίτερον· εἶχον δὲ καταλήξει εἰς τὸ νὰ ἐντοπίσω τὴν ἄσκησιν τῆς ἐν λόγῳ τεχνικῆς εἰς δύο κέντρα : τὸ ἓν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὴν Κύπρον [1]. Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ συμπέρασμά μου τοῦτο ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης παρατηρεῖ : Πρῶτον, ὅτι «τὸ πρόβλημα τοῦ πεδίου καὶ φωτοστεφάνων μὲ τὶς ἀνάγλυφες διακοσμήσεις δὲν ἐξαντλεῖται μὲ τὸ δίλημμα Κύπρος ἢ Πόλη... Διαφεύγουν καὶ ἄλλες δυνατότητες — καὶ ἡ Πόλη δὲν περιλαμβάνεται σ' αὐτές»· καὶ δεύτερον, ὅτι «ἐλάχιστες εἰκόνες ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἀποδόθηκαν (ἐννοεῖ ὑπὸ τοῦ γράφοντος. Δ.Ι.Π.)... στὴν Πόλη ἔχουν παρόμοιο χαρακτηριστικὸ (ἐννοεῖ τὰς ἀναγλύφους διακοσμήσεις. Δ.Ι.Π.), ὥστε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι τοῦτο θὰ ἐξακολουθοῦσε ν' ἀποτελεῖ κάπως σταθερὸ κριτήριο» [2].

Σχετικῶς πρὸς τὴν πρώτην παρατήρησίν του ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης παραπέμπει εἰς τὴν Ἑρμηνείαν Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς

1. Πάλλας, σσ. 260 - 263.

2. Χατζηδάκης, σ. 130.

Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου, τὴν προερχομένην ἐξ Ἁγίου Ὄρους [1]. Εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἐντοπίζει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης καὶ «τὶς ἄλλες δυνατότητες»· θεωρεῖ, δηλαδή, οὗτος τὸ Ἅγιον Ὄρος ὡς ἓν ἐκ τῶν κέντρων ζωγραφικῆς εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις — τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐν σχέσει πρὸς τὴν τέχνην τῆς ἐν Σαλαμῖνι εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου [2]. Ἀλλ' ἡ ὡς ἀνωτέρω ἁγιορειτικὴ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ὑποκατηγορίαν εἰκόνων, περὶ τῆς ὁποίας συζητοῦμεν, μὲ τὰς ἀναγλύφους δηλαδὴ διακοσμήσεις ν' ἁπλοῦνται εἰς τὸ πεδίον τῆς εἰκόνος, γύρω τοῦ εἰκονιζομένου προσώπου· εἶναι δ' ἐξ ἄλλου ἡ εἰκὼν αὕτη παλαιοτέρα τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀφορᾷ ἡ συζήτησίς μας, ἐποχῆς τῆς ὁποίας τὰ πρὸς τὰ κάτω ὅρια τίθενται ὑπὸ τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις — τῶν ἄλλοτε εἰκόνων τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου [3] καὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου. Ἡ κυριωτέρα ὅμως δυσκολία διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς γνώμης τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἔγκειται : πρῶτον εἰς τὸ ὅτι δὲν γνωρίζομεν τί ἀντιπροσωπεύει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὸ ἀφετηριακὸν παράδειγμα τοῦ ἀποδεικτικοῦ διαλογισμοῦ του [4]· καὶ δεύτερον εἰς τὸ ὅτι ὁ Διονύσιος ὁ ἐκ Φουρνᾶ, τοῦ ὁποίου τὴν μαρτυρίαν ἐπικαλεῖται ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, δὲν γνωρίζει εἰμὴ μόνον φωτοστεφάνους μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις τόσον εἰς εἰκόνας [5] ὅσον καὶ εἰς τοιχογραφίας [6]. Ἡ μαρτυρία του, δηλαδή, ἀφορᾷ εἰς χαρακτηριστικὰ τῆς δευτέρας ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω ὑποκατηγοριῶν εἰκόνων· ὁ Διονύσιος ἀγνοεῖ τὰς γυψίνας διακοσμήσεις τοῦ πεδίου τῶν εἰκόνων. Συνεπῶς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω στοιχείων, δὲν δικαιούμεθα νὰ μεταθέσωμεν τὴν παράδοσιν κατασκευῆς εἰκόνων τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος κατηγορίας — μὲ

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σημ. 38 («Στὴν ἴδια προέλευση — ἐννοεῖ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Δ.Ι.Π. — θὰ ἔπρεπε ν' ἀποδοθῇ, μὲ βάση τὸ ἴδιο χαρακτηριστικὸ κλπ.»). Περὶ τῆς εἰκόνος βλ. ἀνωτ., σ. 106.

2. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 101.

3. Βλ. ἀνωτ., σσ. 143 - 144.

4. Ἀκριβῶς ὅμοια χαρακτηριστικὰ — πλαίσιον καὶ φωτοστέφανον μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις — παρουσιάζει ἑλληνικὴ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἐνθρόνου (17ου αἰ.), ἀποκειμένη εἰς τὴν ἐκκλησίαν Κρετσουλέσκο τοῦ Βουκουρεστίου (Cornelia Pillat, L'église Creţulesco, Bucarest 1969, σσ. 31 κέξ., εἰκ. 16). Εἰς τὴν αὐτὴν ἐκκλησίαν ἄλλη ἑλληνικὴ εἰκὼν τῆς αὐτῆς ἐποχῆς — εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐνθρόνου μὲ τὸν Χριστὸν ἐπὶ τῶν γονάτων της — ἔχει μόνον τοὺς φωτοστεφάνους ἀναγλύφους (αὐτόθι, σ. 32. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἐπὶ τοῦ πλαισίου εἰκονίζονται οἱ δώδεκα ἀπόστολοι).

5. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία Ι 7 : *«Πῶς νὰ σηκώνῃς στέφανα εἰς τὰς εἰκόνας»* (ἔκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, σ. 15). Πρβλ. καὶ Παράρτημα Α 6 (αὐτόθι, σ. 241).

6. Αὐτόθι, Ι 67 : *«Πῶς νὰ κάμῃς στέφανα σηκωτὰ εἰς τὸν τοῖχον»* (Παπαδοπούλου-Κεραμέως, σ. 41) Πρβλ. καὶ Παράρτημα Β 16 (αὐτόθι, σ. 258).

πεδίον καταλαμβανόμενον ὑπὸ ἀναγλύφων διακοσμήσεων — ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος· καὶ προσέτι, διότι δὲν γνωρίζομεν τί ἀνέκδοτον ὑλικόν, χαρακτηριζόμενον ὑπὸ τῆς ἐν λόγῳ τεχνικῆς, ὑπάρχει εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, οὐδὲ ἂν τὸ ὑλικὸν τοῦτο εἶναι ἁγιορειτικῆς καταγωγῆς. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τῆς ἐπιστημονικῆς μεθόδου θὰ ἦτο δυνατὸν ν' ἀθετηθῇ ἡ Κωνσταντινούπολις, ὡς κέντρον τῆς τεχνικῆς εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις ἐπὶ τοῦ πεδίου των, ἂν προηγουμένως διὰ θετικῶν τεκμηρίων ὑπερέβαινέ τις τὰ προσκόμματα, τὰ τιθέμενα ἀφ' ἑνὸς ὑπὸ τῆς ἀμφιγράπτου εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου, τόσον ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν πρώτην ὅσον καὶ πρὸς τὴν δευτέραν ὄψιν της [1] καὶ ἀφ' ἑτέρου ὑπὸ τῶν ἄλλοτε τριῶν εἰκόνων τῆς κωνσταντινουπολιτικῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου — προσκόμματα ἀφορῶντα εἰς τὴν ἐντόπισιν τῆς κατασκευῆς των.

Ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν δευτέραν παρατήρησιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι, δηλαδή, ἐλάχισται εἰκόνες, ἐξ ὅσων ἔχω χαρακτηρίσει ὡς κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς, ἔχουν «παρόμοιο χαρακτηριστικό» (πεδίον ἢ φωτοστέφανον μὲ ἀναγλύφους διακοσμήσεις), ἀντιπαρατηρῶ, ὅτι ἡ παρουσία τοῦ χαρακτηριστικοῦ τούτου — ἢ ἡ ἀπουσία του — δὲν συνιστᾷ γενικὸν — θετικὸν ἢ ἀρνητικὸν — γνώρισμα. Δὲν δύναται ν' ἀναχθῇ αὐτὴ εἰς κανόνα οὔτε καὶ περὶ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Κύπρου, ὅπου δὲν δύναται νὰ τεθῇ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν παράδοσις ζωγραφικῆς εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους γυψίνους διακοσμήσεις εἰς τὸ πεδίον των [2]. Ἄλλως θὰ ἔπρεπε τοιοῦτόν τι νὰ ἰσχύῃ καὶ

1. Βλ. ἀνωτ. σσ. 112, 113 καὶ 121 κἑξ.

2. Εἰς τὴν ὁμάδα εἰκόνων μὲ ἀναγλύφους γυψίνας διακοσμήσεις εἰς τὸ πεδίον των (Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σσ. 260 - 261) νὰ προστεθοῦν αἱ ἑξῆς: Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἄλλοτε τῆς Συλλογῆς Λιχάτσεφ (Lichačev, Materialy, πίν. CVIII, 191), Δαρμάνεστι - Νεάμτς (Dărmăneşti - Neamţ) ἐκκλησίας τῶν Καταρτζήδων (Catargiilor) εἰκὼν τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς 17ου αἰ. (Dimitru Naştase ἐν: Studii asupra tezaurului recostituit de U.R.S.S., [Βουκουρέστιον 1958], σ. 191, εἰκ. 3). Καὶ αἱ δύο εἶναι ἔργα σαφῶς ἑλληνικά. Ἡ ἐν λόγῳ τεχνικὴ διαδίδεται ἐν Ρουμανίᾳ κατὰ τὸν 18ον αἰ. (Naştase, σ. 199, εἰκ. 24, 26 καὶ 27). Ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν ἐδῶ διατυπουμένων ἰδεῶν θὰ ἦτο ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀναζήτησις τυχὸν κοινῶν τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς εἰκόνων καὶ τοιχογραφιῶν μὲ ἑλληνικὰς ἐπιγραφὰς ἐν Ρουμανίᾳ καὶ ἀφ' ἑτέρου κωνσταντινουπολιτικῶν ἔργων.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκόνα τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 15/Τ. 673, περὶ τῆς ὁποίας προέτεινα κωνσταντινουπολιτικὴν καταγωγὴν (Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σ. 263, πίν. 67), προσθέτω ἐδῶ, ὅτι τὸ κιβωριόσχημον μὲ τροῦλλον οἰκοδόμημα, τὸ κρατούμενον ὑπὸ τῶν δύο ἀποστόλων, ἐνθυμίζει — ὡς τύπος — τὸ ἀπαντώμενον εἰς κωνσταντινουπολιτικοὺς ἐπιταφίους προερχομένους ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς Δεσποινέτας. Πρβλ. τὸν ἐπιτάφιον τοῦ Μουσείου Μπενάκη τοῦ ἔτους 1732 (Βέη - Χατζηδάκη, Κεντήματα, σσ. 37 κἑξ., ἀριθμ. 49, πίν. ΙΘ' 2) καὶ ὅμοιον τῆς Μονῆς Γρηγορίου Ἄθω (Βαρλαὰμ Ἀγγελάκου, Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθω

περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἡ παρουσία, δηλαδή, ἀναγλύφου πεδίου καὶ ἀναγλύφων φωτοστεφάνων νὰ ἀναχθῇ εἰς γνώρισμα τῆς ἁγιορειτικῆς ζωγραφικῆς εἰκόνων — ἄτοπον βεβαίως —, ἂν ἐνδεχομένως καὶ κατόπιν βασίμων λόγων ἡ προκειμένη παράδοσις τεχνικῆς εἰκόνων μετατεθῇ ἀπὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ἢ ἀποδειχθῇ ὅτι τοιοῦτον κέντρον ὑπῆρξε καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀλλ' ἡ ζωγραφικὴ εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὡς ἁγιορειτικὴ καλλιτεχνικὴ παράδοσις, μᾶς εἶναι ἄγνωστος ἀκόμη [1]. Ἀνεξαρτήτως ὅμως ὅλων τῶν ὡς ἀνωτέρω ἀντιπαρατηρήσεων, θὰ ἦτο ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου βάσιμος ἡ προκειμένη παρατήρησις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη — ἡ μετάθεσις τῆς συζητήσεως ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ ποιοῦ (τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνοτροπίας) εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ποσοῦ (τῆς στατιστικῆς), εἰς τὸ ἂν δηλαδὴ κατὰ περιοχὰς σῴζονται πολλαὶ ἢ ὀλίγαι εἰκόνες τῆς κατηγορίας, ἡ ὁποία μᾶς ἀπασχολεῖ —, ἂν προηγουμένως εἶχεν ἐλεγχθῇ τὸ κατὰ τόπους εἰς εἰκόνας ὑλικόν.

4. *Ἡ Κωνσταντινούπολις ὡς κέντρον δημιουργίας νέων εἰκονογραφικῶν θεμάτων.*

Εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν Κωνσταντινούπολιν ἀπέδωσα τὴν δημιουργίαν ἀφ' ἑνὸς τῆς τρίτης εἰκονογραφικῆς φάσεως τοῦ θέματος τῆς Θεοτόκου Ζωο-

Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου. 1300 - 1921, Θεσσαλονίκη 1921, παρένθ. πίν. ἀπέναντι τῆς σ. 120, Σ. Πελεκανίδου - Π. Χρήστου - Χρ. Τσιούμη - Σ. Καδᾶ, Οἱ Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Σειρὰ Α'. Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τόμ. Α' [Ἀθῆναι 1973], σσ. 360 - 361. Εἰς τὸν τελευταῖον τοῦτον ἐπιτάφιον ἡ ἐπιγραφὴ *Ποίημα καὶ ἀφιέρωμα τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ Ἰωάννου καὶ Σμαράγδας . . . ἀπὸ Κωνσταντινούπολιν,* παρὰ τὴν παρουσίαν τῆς λέξεως «ποίημα» [= ἔργον] δὲν ἀποδίδει μὲ καθαρότητα τὸ ἂν οἱ Ἰωάννης καὶ Σμαράγδα ἦσαν καὶ οἱ τεχνῖται ἢ ἁπλῶς οἱ ἀφιερωταὶ τοῦ ἐπιταφίου)· καὶ ὅτι ὅμοιος τροῦλλος, σαφῶς ἐπηρεασμένος ἐκ τῆς ὄψεως τῆς Ἁγίας Σοφίας, ἀπαντᾷ εἰς ὅμοιον — κιβωριόσχημον — οἰκοδόμημα ἄλλοτε τοιχογραφίας εἰς Βολότοβον (1363), ἐξηρτημένης ἐκ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως (προχείρως: Aleks. Nekrasov, Drevnerusskoe izobrazitelnoe iskusstvo, [Μόσχα] 1937, εἰκ. 94). Διαφαίνεται οὕτω μία εἰκονογραφικὴ λεπτομέρεια ἐπιχωριάζουσα εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

1. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης (ἔνθ' ἀνωτ., σημ. 38) ἀνάγει ἐμμέσως τὰς ἀναγλύφους διακοσμήσεις τῶν εἰκόνων εἰς τὴν τέχνην τοῦ Φράγκου Κατελάνου, ἀπὸ τῆς τέχνης τοῦ ὁποίου, κατὰ τὸν ἴδιον, εἶναι ἐπηρεασμένη — εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ — καὶ ἡ τέχνη τῆς περιοχῆς τῆς Καστοριᾶς (M. Chatzidakis ἐν: Actes du Ier Congr. Intern. des Ét. Balk. et Sud - Est Européenes, Sofia 1966, II, Sofia 1969, σσ. 1003 - 1004). Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο θὰ παρετήρει τις, ὅτι αἱ εἰκόνες τῆς ἐκκλησίας τῆς Θεοτόκου τοῦ Βελιγραδίου, ἐν Κωνσταντινουπόλει (βλ. ἀνωτ., σσ. 143 - 144), ἦσαν ἀρχαιότεραι τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Φράγκου Κατελάνου (τὸ ὄνομά του μαρτυρεῖται ἀπὸ τοῦ ἔτους 1560· ἡ τέχνη του διαπιστοῦται ἀπὸ τοῦ 1548: Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα 118). Ἀλλ' οὕτω διευρύνεται τὸ πρόβλημα: Ἐκ τίνος παραδόσεως τέχνης κατάγεται ἡ τεχνικὴ τῶν ἀναγλύφων γυψίνων διακοσμήσεων εἰς τὴν ζωγραφικὴν τοῦ Φράγκου Κατελάνου; Ποῦ τὴν ἐδιδάχθη ὁ θηβαῖος οὗτος ζωγράφος;

δόχου Πηγῆς [1] καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ θέματος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ 'Αμαράντου [2]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀπορρίπτει τὰ συναγόμενα ἐκ τῶν δύο τούτων ἐρευνῶν μου διὰ μόνης τῆς παρατηρήσεως : «Μὲ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς — τὶς μόνες δυνατὲς στὸ σημερινὸ σημεῖο τῆς ἔρευνας — δὲν μᾶς ἐπιτρέπεται ν' ἀποδώσομε στὴν Πόλη τὴ δημιουργία καὶ ἀκτινοβολία νέων εἰκονογραφικῶν θεμάτων, ὅπως ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ («τρίτη φάση»)... ἢ ἡ Παναγία τὸ Ρόδον τὸ 'Αμάραντον» [3]. Εἶναι δὲ αἱ «προϋποθέσεις αὐτὲς» τὰ ἐκ τοῦ ἀτυχοῦς ἐλέγχου του συναγόμενα· «προϋποθέσεις» ἐντελῶς ἀβάσιμοι, καθὼς εἴδομεν κατὰ τὴν μέχρι τοῦδε ἀνάκρισιν τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη [4]. Ὡς πρὸς τὰ ἐπιχειρήματα δέ, ἐπὶ τῶν ὁποίων θεμελιοῦνται αἱ θέσεις τοῦ γράφοντος περὶ τῶν εἰκονογραφικῶν θεμάτων τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς καὶ τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ 'Αμαράντου, παρατηρεῖ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἁπλῶς, ὅτι δὲν ὑπερβαίνουν «τὰ ὅρια τῶν ὑποθέσεων» [5].

Ἄς προσεγγίσωμεν πάλιν τὰ δύο ταῦτα εἰκονογραφικὰ θέματα :

α. Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή: Ἐν σχέσει πρὸς τὸ θέμα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τῆς μεταγενεστέρας φάσεώς του (ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.), ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐπισημαίνει «μόνο τὸ παράδοξο ποὺ ὑπάρχει στὴν ἀντίστροφη σχέση ἀνάμεσα στὴν προτεινόμενη (ἐννοεῖ ἀπὸ μέρους τοῦ γράφοντος. Δ. Ι. Π.) ἀκμὴ τῆς τέχνης στὴν Πόλη καὶ τὸν πρωτεύοντα ρόλο ποὺ παίζει στὴ διαμόρφωση, συμβολὴ καὶ διάδοση τοῦ νέου «κωνσταντινουπολίτικου» τύπου μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα ἕνας βαλκάνιος ζωγράφος (ἐννοεῖ τὸν Χριστόφορο Ζεφὰρ ἢ Ζεφάροβιτς, καταγόμενον ἐκ Δοϊράνης. Δ. Ι. Π.), ποὺ ἐργάζεται στὴ Βιέννη καὶ ποὺ δὲν ἔχει πάει ποτὲ του στὴν Πόλη. Ἐξάλλου προσκομίζονται ὡς τεκμήρια μία σειρὰ ἀπὸ ἀσήμαντα καὶ κακότεχνα εἰκονίδια — μερικὰ μάλιστα πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸν προχωρημένον 19ον αἰώνα» [6]. Καὶ ὑποσημειώνει : «Μιὰ ἀπὸ τὶς εἰκόνες αὐτὲς εἶναι τοῦ 1882» [7].

Περὶ τοῦ προκειμένου χαρακτηρίζει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὡς «ὑποθέσεις» ἀφ' ἑνὸς τὴν διαπίστωσιν, ὅτι ἡ τρίτη φάσις τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ ἔργου Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ [8]· καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν παρατήρησιν, συναγομένην ἐκ τῶν πραγμάτων, ὅτι τόσον εἰς τὸ εἰκονογρα-

1. Πάλλα, Ζωοδόχος Πηγή, 'Αρχ. Δελτ. 26, 1971, σσ. 216 - 224. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 103.
2. Πάλλα, Ρόδον τὸ 'Αμάραντον, αὐτόθι, σσ. 225 - 238. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 103.
3. Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, σ. 130.
4. Βλ. ἀνωτ., σ. 110 κέξ., ἰδίως 124 κέξ., 130 κέξ., 139 κέξ.
5. Χατζηδάκης, ἔνθ' ἀνωτ.
6. Αὐτόθι.
7. Αὐτόθι, σημ. 40.
8. Πάλλα, Ζωοδόχος Πηγή, σσ. 216 - 217.

φικὸν ὑπόδειγμα τὸ διδόμενον ὑπὸ τοῦ Διονυσίου ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1729 καὶ 1733) ὅσον καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τούτου ζωγραφηθεῖσαν εἰκόνα, εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος (1737) [1], ὡς καὶ εἰς τὴν χαλκογραφίαν τοῦ Ζεφὰρ (χαραγμένην ἐν Βιέννῃ κατὰ τὸ 1744, πρὶν ἢ οὗτος κατὰ τὰ ἔτη 1745 - 1746 ἐπισκεφθῇ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὸ Ἅγιον Ὄρος) [2], ὑπόκειται κοινὸν πρότυπον παλαιότερόν πως τῶν προκειμένων παραδειγμάτων [3]. Ἡ ὕπαρξίς του διαφαίνεται ἐκ τῆς παρουσίας δύο ἐπαλλήλων λεκανῶν (κολυμβηθρῶν) — εἰκονογραφικοῦ χαρακτηριστικοῦ τῆς τρίτης φάσεως τοῦ θέματος τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς — εἰς τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Κάτω Παναγιᾶς Ἄρτης (1715), παριστάνουσαν τὸν εἰκοστὸν πρῶτον οἶκον τοῦ 'Ακαθίστου [4]. Διὰ τῆς χαλκογραφίας τοῦ Ζεφάρ, μολονότι ὁ ἴδιος δὲν ἔχει ἐπισκεφθῆ τὴν Κωνσταντινούπολιν, εἰσάγονται ἐν τούτοις εἰς τὴν σύνθεσιν τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τὰ ἰδιαζόντως κωνσταντινουπολιτικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα : ἡ μερικὴ ἄποψις τῆς περιτειχισμένης Κωνσταντινουπόλεως (πίν. ΙΒ'. Εἰκὼν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἀποκειμένη ἄλλοτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν ἐκ Θράκης Προσφύγων, 'Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἀριθμ. Β.Μ. 2232/Τ. 1062), ὡς αὕτη ἐφαίνετο ἐκ τοῦ ἁγιάσματος τοῦ Μπαλουκλῆ — λεπτομέρεια, προϋποθέτουσα τοπογραφικὴν γνῶσιν ἐξ ἀμέσου ἀντιλήψεως [5]. Σημαίνει δὲ τοῦτο ὅτι, μὴ ἔχων ἐπισκεφθῆ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ὁ Ζεφὰρ ἀντέγραψεν ἔκ τινος προτύπου. Δὲν εἶναι, λοιπόν, ὁ Ζεφὰρ κατ' οὐδένα τρόπον ὁ δημιουργὸς τῆς τρίτης φάσεως τοῦ θέματος τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς, ἔστω καὶ ὡς σχεδιαστὴς τῆς εἰκονογραφικῆς παραλλαγῆς, ἡ ὁποία ἐχαράχθη ἐν Βιέννῃ. Ὅτι δὲ ἡ χαλκογραφία τοῦ ἔτους 1744 ἐσχεδιάσθη ὑπὸ ἄμεσον

1. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, Ἑρμηνεία V 9 (= Παπαδοπούλου-Κεραμέως, σ. 145. Πρβλ. Πάλλαν, σσ. 212_{46} καὶ 216. Περὶ τῆς χρονολογήσεως τοῦ κειμένου βιβλιογραφία : Πάλλα, Ρόδον τὸ 'Αμάραντον, σ. 234). Περὶ τῆς εἰκόνος βλ. Α. Ξυγγοπούλου, Τέσσαρες φορηταὶ εἰκόνες τοῦ Διονυσίου, Ἑλληνικὰ 10, 1938, σσ. 274 - 276, εἰκ. 2 (πρβλ. Πάλλα, Ζωοδόχος Πηγή, ἔ.ἀ.).
2. Dejan Medaković, Theotokos «Ζωοδόχος Πηγὴ» dans l'art serbe, Zbornik Rad. Vizantol. Inst. (= Recueil des Trav. de l'Inst. Byz.) 5, 1958, σσ. 213 - 214, εἰκ. 9, Hristofor Žefarović, Galerija Matice Srpske, Novi Sad, 1961, σ. 105. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 217.
3. Πάλλας, σσ. 216 - 217.
4. Α. Ξυγγοπούλου, Θεοτόκος ἡ Φωτοδόχος Λαμπάς, 'Επετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. 10, 1953, σ. 327, εἰκ. 7 (σχέδιον). Περὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν τοιχογραφιῶν : Α. Κ. 'Ορλάνδου, 'Αρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλ. Β', 1936, σ. 82. Μὲ δύο ἐπαλλήλους λεκάνας ἐπὶ κοινοῦ ὑποστάτου παρέστησε τὴν Ζωοδόχον Πηγὴν καὶ ὁ Βίκτωρ ὁ Κερκυραῖος : Πάλλας, σσ. 214 καὶ 215, πίν. 50β.
5. Πάλλας, σ. 217. Ἡ εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 2232/Τ. 1062, πίν. ΙΒ' δημοσιεύεται κατὰ παλαιὰν παραχώρησιν τοῦ ἄλλοτε Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἐφόρου βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων, κ. Μύρωνος Μιχαηλίδου. Πρβλ. καὶ τὰ παραδείγματα παρὰ Πάλλα, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 52 - 55α.

κωνσταντινουπολιτικὴν ἐπιρροήν, εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει προτύπου προελθόντος ἐκ Κωνσταντινουπόλεως εἴτε ἐπὶ τῇ βάσει προφορικῶν ὁδηγιῶν ἀπὸ μέρους κωνσταντινουπολίτου, συνάγεται ἐκ τῆς δευτέρας χαλκογραφίας τοῦ Ζεφὰρ μὲ τὸ ἴδιον θέμα, τοῦ ἔτους 1752, ὅπου ὁ σχεδιαστὴς αὐτῆς, ἀδέσμευτος, ἀποδίδει τὴν Κωνσταντινούπολιν «συμβατικά, μὲ χαρακτηριστικὰ μιᾶς φανταστικῆς δυτικῆς πόλης» [1]. Εἰς τὴν πρώτην ἡ ἀπεικόνισις τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι κάπως πραγματιστική· ἡ χαλκογραφία τοῦ 1744 δὲν ἐξηγεῖται ἄνευ τῆς προϋποθέσεως εἴδους τινὸς κωνσταντινουπολιτικοῦ προτύπου. Μετὰ τὴν παρουσίαν καὶ διάθεσιν τῆς χαλκογραφίας τοῦ 1744 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἡ ἐπὶ εἰκόνων σύνθεσις τοῦ θέματος τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἐπηρεάσθη, ὡς ἦτο φυσικόν, ἐκ τῆς χαλκογραφίας· φαινόμενον κοινότατον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀπὸ τοῦ 16ου αἰ. καὶ ἑξῆς.

Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὅτι ὡς ἀποδεικτικὸν ὑλικὸν προσεκόμισα «ἀσήμαντα καὶ κακότεχνα εἰκονίδια», ἐκ τῶν ὁποίων «μερικὰ μάλιστα πρέπει ν' ἀνήκουν στὸν προχωρημένο 19ον αἰώνα», ἀκόμη καὶ εἰς τὸ ἔτος «1882» (!) [2], παραπέμπω τὸν ἀναγνώστην εἰς τὸ σχετικὸν μελέτημά μου [3], διὰ νὰ σχηματίσῃ περὶ τοῦ προκειμένου ἀντίληψιν ὁ ἴδιος· θὰ ἐπισημάνῃ μεταξὺ ἄλλων καὶ καταφώρους ἀναληθείας. Παρατηρῶ μόνον, ὅτι διὰ τῶν ὡς ἀνωτέρω ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, πέρα τῶν ἀναληθειῶν, μεταθέτει διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν τὴν συζήτησιν τοῦ προβλήματός μας ἀπὸ τῆς κατηγορίας τοῦ «τί» εἰς τὴν κατηγορίαν τοῦ «πῶς». Εἰς τὸ παρὸν ὅμως στάδιον ἐρεύνης τοῦ ἀπασχολοῦντος ἡμᾶς προβλήματος τὸ ἐπιστημονικὸν χρέος ἔγκειται ὄχι εἰς τὸ νὰ ἀξιολογήσωμεν τὴν κατὰ τὸν 18ον αἰ. ζωγραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' εἰς τὸ ν' ἀνιχνεύσωμεν τὸ σχετικὸν ὑλικόν. Ὡς πρὸς τὸ αἴτημα δὲ τοῦτο εἶναι χρήσιμον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅ,τι ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐν σχέσει πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Κρήτης κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους: «Μόνο τὸν 18ον αἰώνα... ξέρομε ἀπὸ ὑπογραφὲς σὲ τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες — τὰ περισσότερα ἔξω ἀπὸ τὸ νησὶ (ἐννοεῖ τὴν τουρκοκρατουμένην Κρήτην. Δ. Ι. Π.) — περὶ τοὺς σαράντα κρητικοὺς ζωγράφους, καὶ ὅμως δυσκολευόμαστε νὰ μιλήσουμε γιὰ ἀξιόλογο κρητικὸ ἐργαστήριο, γιατὶ ἡ ποιότης τῶν προϊόντων δὲν ξεπερνᾷ τὸ κοινὸ βιοτεχνικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς, γιατὶ δὲν κατορθώνουν τὰ ἔργα αὐτὰ νὰ συνδεθοῦν σὲ μία καλλιτεχνικὴ παράδοση μὲ κάποια ἑνότητα» [4]. Λοιπόν, δὲν πρέπει νὰ ἐξαιρέσωμεν τὴν Κωνσταντινούπολιν τοῦ 18ου αἰ. ἐκ τῶν ὅρων, ὑπὸ τῶν ὁποίων διέπεται ἡ τουρκοκρατουμένη Κρήτη, γενικῶς ὁ τουρκοκρατούμενος ἑλληνισμὸς τῆς ἐποχῆς· δὲν πρέπει νὰ ἐκτιμήσωμεν μὲ ἄλλο μέτρον

---

1. Π ά λ λ α ς, σ. 217.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 148.
3. Π ά λ λ α ς, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 218 - 224.
4. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, σ. 134.

τὰ τῆς Κρήτης καὶ μὲ ἄλλο τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἁπλῶς ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰκόνων τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὅσων παρουσιάζουν κοινὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα [1], εἶναι δυνατὸν ν' ἀναδειχθοῦν οἱ ἰδιάζοντες ἐκεῖνοι τεχνοτροπικοὶ χαρακτῆρες, οἱ ὁποῖοι θὰ χρησιμεύσουν ὡς ἀφετηρία διὰ περαιτέρω ἀναζητήσεις καὶ κατατάξεις [2].

Τέλος πρέπει νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ ἀφετηριακὴ ἀναφορὰ συγκεκριμένης κατηγορίας προϊόντων τέχνης πρὸς τοπικὴν λατρείαν, συγκεκριμένως τῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς πρὸς τὸ ἁγίασμα τοῦ Μπαλουκλῆ, δὲν συνιστᾷ μεθοδολογικὸν σφάλμα, οὐδὲ κἂν καινοτομίαν (πρβλ. τὰ φιαλίδια τὰ συνδεόμενα πρὸς τὴν λατρείαν τῶν Ἁγίων Τόπων, πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ κ.ἄ.). Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἐφήρμοσε καὶ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης μὲ τὸ νὰ διαχωρίσῃ τρεῖς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ, μεταξὺ τεσσαράκοντα ἄλλων εἰκόνων ἀνηκουσῶν ἄλλοτε εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Μετόχιον τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Γρηγορίου, νὰ θεωρήσῃ αὐτὰς προϊόντα τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, χώρου λατρείας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ, καὶ νὰ συσχετίσῃ τεχνοτροπικῶς πρὸς τοιχογραφίας τῆς Σαμαρίνης [3]. Θ' ἀρνηθῶμεν τοιοῦτόν τι περὶ εἰκόνων σχετιζομένων πρὸς τὸ ἁγίασμα τοῦ Μπαλουκλῆ, ἐξυψωμένου εἰς πανελλήνιον θρῦλον [4]; Χρησιμοποιοῦντες εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδόν μας δύο μέτρα καὶ δύο σταθμά, κινδυνεύομεν νὰ μὴ ἐλέγχωμεν τὸν ἐπιστημονικὸν διαλογισμόν μας.

β. Ἡ Θ ε ο τ ό κ ο ς Ρ ό δ ο ν τ ὸ Ἀ μ ά ρ α ν τ ο ν: Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον συνιστᾷ τὸν εἰκονογραφικὸν τύπον τῆς λατρευτικῆς εἰκόνος τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου, ἡ σχετικὴ δὲ πρὸς τὸν εἰκονογραφικὸν τοῦτον τύπον τῆς Θεοτόκου λατρευτικὴ πρᾶξις φαίνεται ἐντοπισμένη εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως· εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰδιάζει ἡ συνήθεια νὰ χρησιμοποιοῦν κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου, ὡς ἑορταστικὴν εἰκόνα, τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου [5]. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀντιπαρῆλθε τὴν ἀναφορὰν ταύτην πρὸς τὴν

---

1. Π ά λ λ α ς, σσ. 216 - 224.
2. Π ά λ λ α, Ἡ ζωγραφική, σσ. 256 - 257.
3. Χ α τ ζ η δ ά κ η ς, σσ. 135 - 136. Περὶ τῶν εἰκόνων τούτων βλ. καὶ κατωτ., σσ. 193 κἑξ.
4. Π ά λ λ α, Ζωοδόχος Πηγή, σσ. 223 - 224.
5. Π ά λ λ α, Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, σσ. 227 - 229 καὶ 236 - 237. Ἀφετηριακὸν δεδομένον τῶν σχετικῶν πρὸς τὸ θέμα τοῦτο διαλογισμῶν μου ὑπῆρξεν ἡ οἰκοδόμησις ἐκκλησίας, ἀφιερωμένης εἰς τὴν Θεοτόκον τὸ Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, ἐπὶ τῆς Πειραϊκῆς, τῆς χερσονησίδος τοῦ Πειραιῶς, ὑπὸ τῶν ἐκ Προποντίδος προσφύγων· ἡ ὑπὸ τῶν ἐπηλύδων τούτων, δηλαδή, εἰσαγωγὴ μιᾶς λατρείας — τῆς Θεοτόκου ὡς Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου — ἕως τότε ἀγνώστου εἰς τὸν ἑλλαδικὸν χῶρον, καθόσον τοὐλάχιστον γνωρίζω. Ἐκκλησία τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου ἔχει σημειωθῆ μέχρι τοῦδε, πάλιν ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, μόνον εἰς Κούταλην τῆς Προποντίδος (Μ. Ι. Γ ε δ ε ώ ν, Προι-

λατρευτικὴν πρᾶξιν, οὐδ' ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὴν εἰκονολογικὴν ἀνάλυσιν τῆς ἄλλοτε ἐν Χόφμπουργκ εἰκόνος τοῦ Μουσείου τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης ἐν Βιέννη, ζωγραφημένης περὶ τὸ 1700 [1]· ὅτι, δηλαδή, ἡ εἰκὼν αὕτη, διὰ τοῦ πλούτου θεολογικῶν νοημάτων καὶ τῶν ἀναφορῶν εἰς τὸν Ἀκάθιστον, ἰδίως δὲ διὰ τοῦ ὅλου ὁμολογιακοῦ περιεχομένου της, προϋποθέτει περιβάλλον ἀντίστοιχον πρὸς τὸ σύνθετον τοῦτο περιεχόμενόν της, ἤτοι τὸ περιβάλλον ἑνὸς ἰδιάζοντος πνευματικοῦ καὶ ὁμοῦ πολιτικοῦ κέντρου, ὡς ἦτο μόνον ἡ Κωνσταντινούπολις τότε εἰς τὴν τουρκοκρατουμένην Ἀνατολήν [2]. Περὶ τοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἶχεν ἰσχυρισθῆ, ὅλως ἀστηρίκτως, ὅτι ἰδίαζεν ἐν Μ. Ἀσίᾳ [3].

Περὶ τῆς ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης ἐν Βιέννη εἰκόνος, ἐκ Χόφμπουργκ (πίν. ΙΓ') [4], προδρομικοῦ παραδείγματος τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου καί, κατὰ τὴν γνώμην μου, κωνσταντινουπολιτικῆς καταγωγῆς [5], ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἀντὶ νὰ ἐλέγξῃ τὰ ἐπιχειρήματά μου, παρατηρεῖ ἁπλῶς, ὅτι ἐβασίσθην «σὲ παράτολμη ἑρμηνεία

κόνησος. Ἐκκλησιαστικὴ παροικία, ναοί, μοναὶ κλπ., ἐν Κωνσταντινουπόλει 1895, σ. 81), περιοχὴν τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ χώρου. Προσθέτω, ὅτι ἡ παλαιοτέρα — μέχρι τοῦδε — χρονολογημένη εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου (1699) ἔχει σημειωθῆ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπίσης — εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Νεοχωρίου (Γ. Λαμπάκης ἐν: Δελτ. Χριστ. Ἀρχ. Ἑτ. Ι', 1911, σ. 43)· αὕτη χαρακτηρίζεται ἐπιγραφικῶς ὡς «Ρόδον τὸ Ἀμάραντον», ἀλλ' ἀτυχῶς δὲν παρέχεται περιγραφή της καὶ δὲν γνωρίζομεν τὸν ἀκριβῆ τύπον της, ἂν δηλαδὴ οὗτος συμπίπτει πρὸς τὸν καθιερωμένον εἰκονογραφικὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου (ἡ Θεοτόκος μὲ στολὴν βασιλίσσης καὶ μὲ τὸ νήπιον, ἐπίσης μὲ βασιλικὴν στολήν, ὑπεράνω ρόδων).

1. Βλ. ἀμέσως κατωτέρω.

2. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, σχετικῶς, παρουσιάζει ὡς ἐπιχείρημά μου μόνον τὴν φράσιν «τὰ δυτικὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα προϋποθέτουν τόπο καὶ ἀνθρώπους ἀνοιχτοὺς πρὸς τὴ Δύση», ἀλλὰ καὶ αὐτὴν ἀπομονωμένην ἀπὸ τῶν συμφραζομένων, θεωρεῖ τὴν θέσιν μου ἁπλῶς ὡς «προϋπόθεση . . . ἀναπόδειχτη» διὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ εἰκονογραφικοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου καὶ τὴν ἀπορρίπτει (Χατζηδάκης, σ. 131). Ἡ ὡς ἀνωτέρω φράσις μου ἀφορᾷ εἰς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοῦ ἔτους 1703 ἐκ Σηλυβρίας, ἀπὸ ἐτῶν ἤδη εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Σόφιας — ἔχω κατατάξει αὐτὴν εἰς τὰ «προδρομικὰ» παραδείγματα τοῦ τύπου τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου (Πάλλας, σ. 234, πίν. 58, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία).

3. Χατζηδάκης ἐν: M. Chatzidakis - V. Djurić - M. Lazović, Les icones dans les collections suisses, (Berne 1968), εἰσαγωγή· καὶ Icones Melkhites. Exposition organisée par le Musée Nicolas Sursock κλπ., Beyrouth 1969, σσ. 164 - 165. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 236.

4. Karoline Kreidl-Papadopoulos, Die Ikonen im Kunsthistorischen Museum in Wien, Jahrb. d. Kunsthist. Sammlung. in Wien 66, 1970, σσ. 53, 72 κἑξ. καὶ σσ. 103 κἑξ., Πάλλας, σσ. 231 κἑξ., πίν. 57.

5. Πάλλας, σ. 236.

καὶ δυσκολοπαρακολούθητες εἰκονογραφικὲς (γράφε : εἰκονολογικές. Δ. Ι. Π.) συσχετίσεις», διὰ νὰ ἀποδώσω αὐτὴν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, «ἐνῶ ἡ παράδοση τὴν προσγράφει στὸ Ἅγιον Ὄρος» [1]. Ἐπανέρχομαι εἰς τὴν ἀνάλυσίν της.

Εἰς τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα (πίν. ΙΓ') παριστάνεται ἡ Θεοτόκος ὑπεράνω λεκάνης μὲ κρουνοὺς ἐκροῆς, ὡσὰν κολυμβήθρας ἐφωδιασμένης διὰ κρουνῶν ἢ εὐχαριστιακοῦ κρατῆρος ἐφωδιασμένου διὰ κρουνῶν, ὡς ν' ἀναδύεται ἐξ αὐτῆς, φέρουσα τὸν Χριστὸν καθήμενον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς της χειρός, εἰς εἰκονογραφικὸν δὲ συμφυρμὸν πρὸς παράστασιν τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ εἰς εἰκονολογικὴν ἀναφορὰν πρὸς σκηνὰς τοῦ Δωδεκαόρτου, πρὸς τὴν Ρίζαν Ἰεσσαὶ καὶ πρὸς ἱστορικὰ πρόσωπα, συγκεκριμένως τὸ αὐτοκρατορικὸν ζεῦγος τῆς Αὐστρίας (τὸν Λεοπόλδον Α' καὶ τὴν σύζυγόν του Ἐλεονώραν), τὸν θυρεόν των καὶ διάφορα σύμβολα· τὸ πεδίον τῆς εἰκόνος εἶναι κατάσπαρτον μὲ ἄνθη. Τὸ αὐτοκρατορικὸν ζεῦγος εἰκονίζεται εἰς τύπον δεομένων δωρητῶν. Διὰ τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τῆς προκειμένης εἰκόνος διατυποῦται ἀφ' ἑνὸς ἡ ἐκκλησιαστικὴ διδασκαλία περὶ τῆς Θείας Οἰκονομίας καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπίκλησις τῆς θείας προστασίας ὑπὲρ τῶν εἰκονιζομένων αὐτοκρατόρων. Ἡ κατὰ προσέγγισιν δὲ χρονολόγησις τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος περὶ τὸ ἔτος 1700 καὶ ἡ ὑποδηλουμένη προσήλωσις πρὸς τὴν μεγάλην αὐτοκρατορίαν τῶν Ἀψβούργων ὑποσημαίνουν, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὅτι ἡ προκειμένη εἰκὼν ἐξηγεῖται μόνον ὡς δῶρον σημαίνοντος Ἕλληνος πρὸς τὸ αὐτοκρατορικὸν ζεῦγος τῆς Βιέννης μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Κάρλοβιτς (1699)· Ἕλληνος φίλου τῆς αὐστριακῆς πολιτικῆς εἰς τὰ Βαλκάνια. Εἶχον δὲ τὴν ἰδιότητα ταύτην ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος [2]. Ἡ Θεοτόκος τῆς εἰκόνος, παριστανομένη ὡς ν' ἀναδύεται ἀπὸ τῆς οἱονεὶ κολυμβήθρας ἢ τοῦ οἱονεὶ κρατῆρος, οὕτως ἢ ἄλλως συμφυρομένου τοῦ σκεύους τούτου πρὸς τὴν μορφὴν λεκάνης μοναστηριακῆς φιάλης ἐφωδιασμένης διὰ κρουνῶν, πρὸς εἰκονογραφικὸν δηλαδὴ χαρακτηριστικὸν τοῦ θέματος τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς, ἀλλ' ἐν τούτοις χωρὶς ν' ἀποδίδεται πιστῶς ἡ μορφὴ φιάλης, συνδέεται βεβαίως εἰκονογραφικῶς μέχρι σημείου τινὸς πρὸς τὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς· δὲν ταυτίζεται ὅμως τὸ κύριον θέμα τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος εἰκονογραφικῶς πρὸς τὴν Θεοτόκον Ζωοδόχον Πηγήν. Πρόκειται εἰκονογραφικὸς συμφυρμός.

Ὁ κ. Χατζηδάκης ἀντιπαρέρχεται τὴν εἰκονολογικὴν συσχέτισιν τῶν ἐπὶ μέρους θεμάτων τῆς εἰκόνος τῆς Βιέννης [3] καὶ τὰς ἄλλας ἀναφορὰς πρὸς

1. Χατζηδάκης, σ. 131.

2. Πάλλας, σ. 236.

3. Ἡ εἰκονολογία συνιστᾷ, ὡς γνωστόν, σχετικῶς νέαν ἐπιστημονικὴν μεθόδευσιν τῆς ἐρεύνης εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, προελθοῦσαν κατόπιν τῆς δια-

τὸν Ἀκάθιστον [1], στηριζόμενος δὲ μόνον ἐπὶ τῆς μορφῆς τοῦ δοχείου, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ οὗτος κολυμβήθραν (κολυμβήθραν μὲ κρουνούς!), ἐπικαλεῖται — πάλιν ἐκ τοῦ Ἀκαθίστου — τοὺς στίχους *Χαῖρε τῆς κολυμβήθρας ζωγραφοῦσα τὸν τύπον... Χαῖρε κρατὴρ κιρνῶν ἀγαλλίασιν* (Ἀκαθίστου οἶκος 21ος), διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐδῶ παράστασιν τῆς Θεοτόκου μέσῳ τοῦ εἰκονογραφικοῦ θέματος τοῦ εἰκοστοῦ πρώτου οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου (*Φωτοδόχον λαμπάδα*) [2]. Σχετικῶς παραπέμπει εἰς τοιχογραφίαν τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Σπανοῦ ἐπὶ τῆς Νησῖδος τῶν Ἰωαννίνων καὶ εἰς εἰκόνα ἀποκειμένην εἰς τὴν μητροπολιτικὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἀδάμαντος τῆς Μήλου [3]. Εἰς τὰ παραδείγματα ὅμως ἐκεῖνα ἡ λεκάνη, τοποθετημένη ἐπὶ τῆς κορυφῆς μανουαλίου, συμφύρεται πρὸς τὴν μορφὴν τοῦ μανουαλίου, ἐπέχει τὴν θέσιν τοῦ δίσκου του [4] καὶ συνοδεύεται ἄλλοτε ὑπὸ λαμπάδων [5]. Οὐδὲ εἶναι βέβαιον, ὅτι διὰ τοῦ σκεύους, ἐπὶ τοῦ ὁποίου φέρεται ἐπικαθημένη ἡ Θεοτόκος τῆς εἰκόνος τῆς Βιέννης, ἀποδίδονται οἱ ὡς ἀνωτέρω στίχοι τοῦ 21ου Οἴκου τοῦ Ἀκαθίστου· τοῦτο δὲ ἀφ᾽ ἑνός, διότι ἡ μορφὴ τοῦ ἀγγείου δὲν συμπίπτει ἀναντιρρήτως πρὸς τὴν μορφὴν κολυμβήθρας καί, ἀφ᾽ ἑτέρου, διότι παρόμοιαι ἔννοιαι διατυποῦνται καὶ εἰς ἄλλα χωρία τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου [6]. Ὑπόκειται μὲ ἄλλους λόγους γενικῶς ἀναφορὰ εἰς τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου, ὡς δηλοῦται ἀφ᾽ ἑνός, πάλιν, διὰ τοῦ κειμένου (*Χαῖρε νύμφη ἀνύμφευτε*) τῶν δέλτων, τὰς ὁποίας κρατοῦν οἱ ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς τῆς Θεοτόκου ἄγγελοι· καὶ ἀφ᾽ ἑτέρου διὰ τῆς τόσον ἐκφραστικῶς πλουσίας παρουσίας ρόδων καὶ κρίνων εἰς τὸ πεδίον τῆς εἰκόνος, διὰ τῶν ὁποίων προδήλως ἀποδίδονται αἱ ποιητικαὶ εἰκόνες *Ρόδον τὸ ἀμάραντον* καὶ *χαῖρε ἡδύπνοον κρίνον* τοῦ Κανόνος τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου [7]. Αἱ ὡς ἀνωτέρω εἰκονογραφικαὶ καὶ ἐπιγραφικαὶ λεπτομέρειαι

πιστωθείσης ἀνεπαρκείας τῆς ἁπλῆς εἰκονογραφικῆς μεθόδου εἰς τὴν διερεύνησιν προβλημάτων τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης· εἶναι δὲ ἀληθὲς ὅτι ἡ εἰκονολογία εἶναι κάπως «δυσπαρακολούθητη».

1. Πάλλας, σσ. 233 - 234.

2. Χατζηδάκης, σ. 131_{42}. Ὡς πρὸς τὸ κείμενον — Ἀκαθίστου οἶκος 21ος — πρβλ. Πάλλα, Θεοτ. Ζωοδ. Πηγή, σσ. 211 - 212.

3. Ἀπεικονίσεις ἐν: Ξυγγοπούλου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 325 κέξ., εἰκ. 4 (Νησῖδος Ἰωαννίνων) καὶ 6 (Μήλου). Νὰ προστεθῇ τὸ παράδειγμα ἐπὶ κεντητοῦ ἐπιτραχηλίου τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα, 16ου αἰ. (Μ. Θεοχάρη ἐν: Μονὴ Σταυρονικήτα, σ. 154, ἀριθμ. 5, εἰκ. 79).

4. Ξυγγόπουλος, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 326.

5. Εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Μήλου, γνωστὴν μόνον ἐκ λιτοῦ σχεδίου (Ξυγγόπουλος, εἰκ. 6), λείπουν αἱ λαμπάδες ἀπὸ τοῦ εἰκονιζομένου θέματος.

6. Τὰ κείμενα: Πάλλας, σ. 233. Πρβλ. Ὠδὴν IX 3: *Χαῖρε σκεῦος, μύρον τὸ ἀκένωτον ἐπὶ σὲ κενωθὲν εἰσδεξάμενον* (Τριῴδιον κατανυκτικόν. [4] Βενετία 1876, σ. 290).

7. Ὠδὴ I 3 καὶ I 4 (Τριῴδιον, σσ. 283 καὶ 284. Πρβλ. Πάλλαν, σσ. 225 καὶ 226).

συνιστοῦν ἐπαρκῆ, ὡς νομίζω, λόγον, διὰ νὰ θεωρήσωμεν τὰ εἰς τὴν Θεοτόκον ἀναφερόμενα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα τῆς εἰκόνος τῆς Βιέννης, παρὰ τὴν πολλαπλότητά των, ὡς ἐξειδικεύοντα τὸ νόημά της, ὡς ὑποδηλοῦντα δηλαδὴ τὴν Ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου. Πρόκειται εἰκονογραφικὴ ἀναζήτησις πρὸς ἀπόδοσιν τῆς ἐννοίας τῆς κατὰ τὸν Ἀκάθιστον τιμωμένης Θεοτόκου, πρὶν ἀκόμη ἐπικρατήσῃ ὁ γνωστὸς τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου (μὲ τὴν Θεοτόκον ὡσὰν ἀναδυομένην ἀπὸ ρόδου), ὡς ἑορταστικῆς εἰκόνος τῆς ἐν λόγῳ ἀκολουθίας. Ἐδῶ ἡ Θεοτόκος ἐν μέσῳ ρόδων καὶ κρίνων εἰκονίζεται ὡσὰν ν᾽ ἀναδύεται ἀπὸ κολυμβήθρας - κρατῆρος - δοχείου χαρᾶς - κρήνης *ζῶντος ὕδατος κιρνῶσα τὴν ἀγαλλίασιν*. Πρόκειται εἰκονογραφικὸς συμφυρμὸς ποιητικῶν εἰκόνων ἐκ τῶν ὑμνολογικῶν κειμένων τῆς Ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου.

Ἡ εἰκὼν τῆς Βιέννης, τόσον πλουσία εἰς περιεχόμενον, διατυπούμενον διὰ τῶν ἐπὶ μέρους εἰκονογραφικῶν θεμάτων, παρουσιάζεται ὡς ἓν ἰδεόγραμμα· ἐκφράζει μίαν θρησκευτικὴν θέσιν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς μίαν πολιτικὴν ἰδεολογίαν. Ἀπογυμνωμένη τοῦ ἐννοιολογικοῦ της περιεχομένου, τόσον μάλιστα ἐκπεφρασμένου, θὰ ἀπέμενεν ἡ εἰκὼν αὐτὴ ἁπλῆ σύνθεσις γραμμῶν καὶ χρωμάτων, μία καλλιτεχνικὴ μορφὴ καθ᾽ ἑαυτήν, ὡς ἀποτέλεσμα δῆθεν ἀντιλήψεως περὶ τῆς τέχνης ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νεωτερικοῦ δόγματος «ἡ τέχνη διὰ τὴν τέχνην» (l'art pour l'art)· ἀντιλήψεως ἡ ὁποία ἐπὶ τοῦ προκειμένου σαφῶς θὰ κατεπρόδιδε τὴν βούλησιν καὶ τοῦ ἐντολοδότου καὶ τοῦ τεχνίτου. Δὲν θὰ ἦτο δ᾽ ἐπιστημονικὴ στάσις ἐποικοδομητική, ὡς ξένη πρὸς τὴν διεργασίαν καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τοῦ μεσαιωνικοῦ τεχνίτου, τὸ νὰ θεωρηθῇ ἡ θεματολογία μιᾶς εἰκόνος ἁπλῶς ὡς ἰδιοτροπία ἢ τυχαῖόν τι· τοῦτο δ᾽ ἀνεξαρτήτως τοῦ ὅτι αἱ ἀντιλήψεις περὶ ἀφῃρημένης τέχνης συνέβαλον θετικῶς εἰς τὴν αἰσθητικὴν προσέγγισιν τῆς μεσαιωνικῆς. Εἰς ὅ,τι μᾶς ἀφορᾷ: Ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου τῆς εἰκόνος τῆς Βιέννης, ἡ θεματολογία τῆς ὁποίας ἐκφράζει ἰδέας ἐκ κειμένων τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου, δὲν ἀνήκει αὐστηρῶς εἰς τὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου· διὰ τοῦτο καὶ κατέταξα αὐτὴν εἰς τὰ προδρομικὰ παραδείγματα τοῦ ἐν λόγῳ τύπου [1].

1. Προδρομικὸν ἐπίσης παράδειγμα εἶναι ἡ εἰκὼν ἐν Ρομὰν Βίλτσεα (Român Vîlcea) ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Βόϊεβοζη (Voievozi): Ἡ Θεοτόκος μὲ τὸ νήπιον καθήμενον ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς της χειρός, αὐτὴ δ᾽ ἔνθρονος — θρόνος μπαρὸκ — ὑπεράνω ἀνθέων νὰ κρατῇ διὰ τῆς δεξιᾶς ρόδον (Naştase ἐν: Studii asupra κλπ., σσ. 191 καὶ 198, εἰκ. 9) ἀνάγεται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μπρανκοβεάνου καὶ θεωρεῖται ἐξηρτημένη ἀπὸ ἰταλικοῦ προτύπου. Εἰς τὰ παραδείγματα εἰκονογραφικοῦ συμφυρμοῦ τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου μετὰ τῆς Θεοτόκου Ρίζης τοῦ Ἰεσσαὶ (Πάλλας, σ. 227_{24}) νὰ προστεθῇ ἡ ρωσικὴ εἰκὼν τῆς ἐν Μόσχᾳ Πινακοθήκης Τρετγιάκωφ, ἀριθμ. 28598, ἔργον τοῦ Σίμωνος Οὐκράσωφ, τοῦ ἔτους 1668, μὲ τὴν Θεοτόκον εἰς τύπον Γλυκοφιλούσης (Nekrasov, Drevnerussk. izobrazit. iskusstvo, σ. 353, εἰκ. 248, Anto-

Ἡ ἐμφάνισις τοιούτων προδρομικῶν τύπων καὶ παραλλαγῶν γίνεται εὐκόλως κατανοητή, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον εἶναι ἡ λατρευτικὴ εἰκὼν ἀκολουθίας — τοῦ Ἀκαθίστου — διαδοθείσης εἰς σχετικῶς ὀψίμους χρόνους· καὶ ὅτι, πρὶν ἐπικρατήσῃ ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος περὶ τοῦ ὁποίου ὁ λόγος, ἐχρησιμοποίουν — καὶ χρησιμοποιοῦν ἀκόμη — κατὰ τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Ἀκαθίστου εἰκόνας τῆς Θεοτόκου ἄλλων τύπων[1]. Ἐν κατακλεῖδι : Παρ' ὅλην τὴν ἀναμφισβητήτως «τεράστια σημασία τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς γιὰ τὴν τέχνη τῆς ὀρθόδοξης Ἀνατολῆς καὶ τὸν γόνιμο ρόλο τῶν κρητικῶν ζωγράφων ποὺ σκόρπισαν πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἅλωση τῆς Κρήτης (1669)», ὁ τύπος τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου δὲν ἐξηγεῖται ἐν τούτοις, ὡς νομίζω, κατ' οὐδένα τρόπον «ἀπὸ θεολογικὲς τάσεις τῆς ζωγραφικῆς στὴν Κρήτη τοῦ 17ου αἰ.», ὅπως προτείνει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης[2], διὰ τὸν ἁπλοῦν λόγον, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ἦτο ἡ Κρήτη κέντρον θεολογικῶν συζητήσεων καὶ πολιτικῶν ἑλιγμῶν· ἦτο ἡ Κωνσταντινούπολις[3]. Μάλιστα δὲ οἱ μεγάλοι κρῆτες θεολόγοι — ὁμοῦ καὶ πολιτικοὶ — τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὡς ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις (1638), ἕδρασαν κυρίως ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου, βεβαίως, ἦτο δυνατὸν νὰ ζοῦν καὶ νὰ ἐργάζωνται καὶ κρητικοὶ ζωγράφοι[4]. Ἀλλ' ἡ εἰκὼν τῆς Βιέννης δὲν προδίδει κρητικὴν τεχνοτροπίαν·

---

nova-Mneva, Katalog II, σσ. 411 - 413, ἀριθμ. 912, εἰκ. 142 - 143, Konrad Onasch, Ikonen (Leipzig 1961), σσ. 402 - 403, ἀριθμ. 133, τοῦ αὐτοῦ, Die Ikonenmalerei. Grundzüge einer systematischen Darstellung, [Leipzig] 1967, σ. 133, εἰκ. 62). Ὁμοία ἑλληνικὴ εἰκὼν τοῦ 17ου αἰ., ἔργον Πέτρου τινὸς (*χεὶρ Πέτρου*) τῆς ἄλλοτε Συλλογῆς Λιχάτσεφ (Lichačev, Materialy, πίν. XIII, 23), μὲ τὸ νὰ παρουσιάζῃ τὸ νήπιον ἱστάμενον ἐπὶ τετραπλεύρου ὑποποδίου, συμφώνως πρὸς τὸν κανονικὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου (Πάλλας, σσ. 234 κἑξ.), νὰ ἔχῃ ὑπεράνω τῆς Θεοτόκου παράστασιν περιστερᾶς, ὡς ἡ ἐκ Χόφμπουργκ εἰκὼν ἐν Βιέννῃ, καὶ ὑψηλότερον δέλτον μὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Χαῖρε ὅτι βαστάζεις τὸν βαστάζοντα πάντα* (Ἀκαθίστου οἶκος 21 : Τριῴδιον, σ. 282), δεικνύει, περαιτέρω, σαφῶς τὴν εἰκονογραφικὴν συνάρτησιν ἀμφοτέρων, ἤτοι τῆς συνθέσεως μὲ τὴν Θεοτόκον εἰκονιζομένην ὑπεράνω ροδῆς, κατὰ τὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρίζης τοῦ Ἰεσσαὶ καὶ τῆς συνθέσεως μὲ τὴν Θεοτόκον ὡς ἐπὶ τῆς ἐν Βιέννῃ εἰκόνος, πρὸς τὸν τύπον τῆς Θεοτόκου Ρόδου τοῦ Ἀμαράντου. Ἐπὶ τῆς ἐν Βιέννῃ εἰκόνος τὰ φύλλα τοῦ φυτοῦ τῆς Θεοτόκου ὡς Ρίζης Ἰεσσαὶ ὁμοιάζουν πρὸς φύλλα ἀμπέλου, πιθανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Χριστοῦ ὡς ἀμπέλου (πρβλ. Μεγάλης Παρασκευῆς, Ὥρας Γ', Θεοτοκίον : *Θεοτόκε, σὺ ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή, ἡ βλαστήσασα τὸν καρπὸν τῆς ζωῆς* : Τριῴδιον, σ. 387).

1. Πάλλας, σσ. 228 - 29. Πληροφορίαι περὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ Ἀκαθίστου αὐτόθι, σ. 238.

2. Χατζηδάκης, σ. 131.

3. Πληροφορίαι : Πάλλας, σ. 236.

4. Π.χ. οἱ Γεώργιος ὁ Κρὴς καὶ Γεώργιος Τρυγόνης ὁ Κρὴς (βλ. ἀνωτ., σσ. 105 καὶ 140 - 141). Ἐνθυμίζω ἐν τούτοις, ὅτι ἡ προσωνυμία «Κρὴς» ἐσήμαινε καὶ ἁπλῶς τὸν καλὸν ζωγράφον (Χατζηδάκης, Συμβολή, σ. 239 = Chatzidakis, Contribution, σ. 214).

οὔτε δ' ἐξηγεῖται διὰ τῆς ἐννοίας περὶ Κρήτης ἡ παρουσία τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους τῆς Αὐστρίας μετὰ τῶν θυρεῶν του ἐπὶ τῆς προκειμένης εἰκόνος[1].

5. *Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας πόλεις.*

Εἶχον σημειώσει τὴν δυσκολίαν, εἰς τὴν ὁποίαν προσκρούει ἡ ἀρνητικὴ θέσις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν καλλιέργειαν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας πόλεις — Θεσσαλονίκην, Σμύρνην, Ἰωάννινα, Κωνσταντινούπολιν — ὅπου ἔζῃ ἑλληνισμός, δυσκολίαν, ἐπειδὴ ἡ θέσις αὕτη δὲν συμφωνεῖ πρὸς διαπιστώσεις τοῦ ἰδίου· διότι ἔχει ἤδη σημειώσει τὴν Τραπεζοῦντα — μίαν πόλιν (ἐξαίρεσιν;) — ὡς κέντρον καλλιεργείας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς· καί, διότι ἔχει διατυπώσει ὁ ἴδιος πάλιν τὴν θεωρίαν, ὅτι, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοιχογραφίαν, ἡ ὁποία — κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην — ἀσκεῖται κυρίως εἰς τὰ μοναστήρια, ἡ ζωγραφικὴ τῶν φορητῶν εἰκόνων «γίνεται κυρίως τέχνη ἀστική». Προσκρούει δὲ ἡ δευτέρα αὕτη θέσις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη εἰς τὸ ἐρώτημα : Διατί τάχα νὰ μὴ ἔχῃ ἀσκηθῇ τότε ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς καὶ ἐν Σμύρνῃ καὶ Θεσσαλονίκῃ, ὅπου ἔζων συμπαγεῖς ἑλληνικοὶ πληθυσμοί[2]; Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀντιπαρέρχεται τὸ προκείμενον πρόσκομμα μὲ τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ «διερεύνηση τοῦ φαινομένου» τούτου «εἶναι ἄλλο θέμα»· ἐπεξηγεῖ δὲ τὰ σχετικὰ περὶ τὴν ζωγραφικὴν τῶν φορητῶν εἰκόνων, ὡς περὶ τέχνης ἀστικῆς, διὰ τοῦ ὅτι κατωνόμασε «στὰ ἀστικὰ κέντρα... μόνο πόλεις τῆς Κρήτης, τῶν Ἰονίων Νήσων καὶ τὴ Βενετία»[3]. Ἀλλὰ τὰ

---

1. Ἡ πολὺ μεταγενεστέρα ἐπὶ προσθέτου σανίδος ἐπιγραφή, εἰς τὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνος τῆς Βιέννης, ἡ ἀναγράφουσα ὅτι ἡ εἰκὼν εἶναι πιθανῶς ἁγιορειτικῆς καταγωγῆς (verisimiliter in monasterio Athonis Montis depictum), νομίζω, ὅτι δὲν ὑποδηλοῖ «παράδοση», ἡ ὁποία «προσγράφει τὴν εἰκόνα στὸ Ἅγιον Ὄρος» (Χατζηδάκης, σ. 131)· διατυποῦται διὰ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἐπιγραφῆς ἁπλῆ ὑπόθεσις ἐκείνου, ὁποῖος ἐξέθεσε τὴν εἰκόνα εἰς τὸ Χόφμπουργκ, ὡς ἐξηγητικὸν σχόλιον τῆς τέχνης τῆς εἰκόνος, ὡς τὰ συνήθη σχόλια τὰ συνοδεύοντα τὰ ἐκθέματα εἰς τὰς πινακοθήκας καὶ τὰ μουσεῖα.

2. Πάλλας, Ἡ ζωγραφική, σσ. 242 - 243. Βλ. ἀναφορὰς καὶ εἰς τὴν ἀκόλουθον ὑποσημείωσιν.

3. Χατζηδάκης, σσ. 131 - 132. Τὸν ὅρον «ἀστικὴ» ζωγραφικὴ ἀντιλαμβάνεται ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὡς τῆς ζωγραφικῆς τῆς Κρήτης τὴν «προσαρμογὴ ... σὲ προοδευτικότερες ἀντιλήψεις», τὴν θετικὴν τῆς ἐν λόγῳ ζωγραφικῆς «στάση ἀπέναντι στὴν ἰταλικὴ ζωγραφική»· εἰς τὰ «κέντρα» δὲ ἀσκήσεως τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς περιλαμβάνει καὶ τὰς Κυκλάδας (Χατζηδάκης, Συμβολή, σσ. 224 - 230 = Chatzidakis, Contribution, σσ. 199 - 205, 206 καὶ 210, τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ζωγράφος Εὐφρόσυνος, Κρητικὰ Χρονικὰ Ι', 1956, σ. 288). Ἡ θέσις, ὅτι ἐν Κρήτῃ ἡ τοιχογραφία κατήντησε τέχνη μοναστικὴ (Χατζηδάκης, ἔνθ' ἀν.), ἀμφισβητεῖται (Ἀθανασ. Δ. Παλιούρα, Ἡ ζωγραφικὴ εἰς τὸν Χάνδακα ἀπὸ 1550 - 1600, Θησαυρίσματα 10, 1973, σ. 110).

μοναστήρια, σχεδὸν εἰς τὸ σύνολόν των, εὑρίσκοντο εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας περιοχάς· συνεπῶς ἡ πολιτισμικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ πόλεως καὶ μοναστηρίων, ἀστικῆς καὶ μοναστικῆς ζωῆς, παρουσιάζεται οὐσιαστικῶς καὶ πρέπει νὰ τεθῇ ὡς πολιτισμικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ βενετοκρατουμένου καὶ τοῦ τουρκοκρατουμένου ἑλληνισμοῦ.

Ὀρθῶς περὶ τοῦ προκειμένου — ὡς πρὸς τὰς πόλεις — ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης θέτει ὡς προϋπόθεσιν τὸ νὰ καθορισθῇ προηγουμένως ποία ἐννοεῖται ὡς «πόλη» [1]. Τὸ ἐρώτημα τοῦτο — περὶ τοῦ ποῖοι οἰκισμοὶ ἔχουν τὸν χαρακτῆρα πόλεως — ὑποσημαίνει, βέβαια, τὴν λειτουργικὴν διαφορὰν μιᾶς πόλεως μὲ μεσαιωνικὴν οἰκονομικὴν ὀργάνωσιν, ὡς ἦσαν ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ αἱ τουρκοκρατούμεναι πόλεις, διαφοράν της ἀπὸ πόλεως μὲ ἐλευθέραν οἰκονομίαν, ὡς αἱ πόλεις τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, τῶν ἀριστοκρατικῶν δημοκρατιῶν τῆς Δύσεως καὶ ἐν γένει αἱ πόλεις τῶν νεωτέρων χρόνων· ἢ ἄλλως : τὴν διαφορὰν ἐσωτερικῆς λειτουργίας τῶν οἰκισμῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι, μολονότι ἀπὸ πληθυσμικῆς ἐπόψεως παρουσιάζουν τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ πόλεως, ἐν τούτοις ἀπὸ ἐπόψεως δομῆς τῆς οἰκονομίας των παρουσιάζουν χαρακτηριστικὰ χωρίου, διαφοράν των ἀπὸ τῶν οἰκισμῶν ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι συνιστοῦν τόπους ἐμπορίου, ἀναπτύξεως ἐμπορικῶν ἐγκαταστάσεων [2]. Αἱ τελευταῖαι, κατ' ἐξοχὴν ὀργανώτριαι τῆς ἀγορᾶς, λειτουργοῦν, ὡς γνωστόν, ὡς μεσολαβηταὶ τῆς διακινήσεως τῆς οἰκονομίας μεταξὺ πόλεως καὶ ὑπαίθρου. Ἡ λειτουργικὴ ὅμως διαφορὰ τῶν μεσαιωνικῆς ὑφῆς τουρκοκρατουμένων ἀπὸ τῶν νεωτερικῆς ὑφῆς βενετοκρατουμένων πόλεων — διαφορὰ ποιότητος — θὰ εἶχε σημασίαν διὰ τὸ πρόβλημά μας, ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ἂν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ὑποστηριχθῇ ὅτι καὶ κατὰ τὴν περίοδον τῆς — μεσαιωνικῆς ὑφῆς — βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἀντιστοίχως, δὲν ἐκαλλιεργεῖτο ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἰς τὰς βυζαντινὰς πόλεις· νὰ ἐδεχόμεθα, δηλαδή, ὅτι εἰς τὰς πόλεις μιᾶς κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικῆς κοινωνίας, ὡς ἡ βυζαντινή, οἱ κάτοικοι δὲν εὕρισκον κατασκευαστὰς ἀντικειμένων τῆς καθημερινῆς των λατρείας, ὡς ἦσαν αἱ εἰκόνες, αἱ ὁποῖαι συνίστων

1. Χατζηδάκης, σ. 132.

2. Βλ. Max Weber, Wirtschaft und Gesellschaft κλπ. ἐν : Carl Haase, Die Stadt des Mittelalters, I., Darmstadt 1975, σσ. 34 - 59, Edith Eunen, Die Stadt zwischen Mittelalter und Gegenwart, αὐτόθι, σσ. 416 - 435. Πρβλ. τὰ περὶ συνεχείας τῶν ἀρχαίων μορφῶν καὶ κατὰ τὸν μεσαίωνα : Alfons Dopsch, Vom Altertum zum Mittelalter ἐν : Paul Egon Hübinger, Kulturbruch oder Kulturkontinuität im Übergang von der Antike zum Mittelalter, Darmstadt 1968, σσ. 78 - 103 τοῦ αὐτοῦ, Frühmittelalterliche und spätantike Wirtschaft, αὐτόθι, σσ. 104 - 120, καὶ Hermann Aubin, Vom Absterben antiken Lebens im Frühmittelalter, αὐτόθι, ἰδίως σσ. 230 κέξ. Ἡ «συνέχεια» θὰ ἐννοηθῇ ὡς σχετικὴ βεβαίως.

σχεδὸν ὅρους ὑπάρξεως τόσον εἰς τὴν δημοσίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν ἰδιωτικήν των ζωὴν (εἰς τὰς ἐκκλησίας καὶ εἰς τὰς οἰκίας, εἰς τὰ κελλία τῶν ἐντὸς τῶν πόλεων μοναχῶν διὰ τὴν κατ' ἰδίαν προσευχήν των καὶ εἰς τὸ εἰκονοστάσιον ἑκάστης οἰκογενείας).

Ἀντὶ τοῦ «τί εἶναι πόλη;» οὐσιαστικώτερον θὰ ἦτο τὸ ἐρώτημα : Τί εἴδους τεχνοτροπίαι ἱκανοποίουν ὅσους ἔζων εἰς περιβάλλον μὲ ἀστικοὺς τρόπους παραγωγῆς καὶ κυκλοφορίας τῶν ἀγαθῶν, ἀνοικτῆς οἰκονομίας καὶ τί ὅσους ἔζων εἰς περιβάλλον κλειστῆς οἰκονομίας; Καὶ τοῦτο : Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἰς τὰς τουρκοκρατουμένας πόλεις ἐπεῖχεν εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ζωὴν θέσιν ἀντίστοιχον ἐκείνης, τὴν ὁποίαν εἶχε καταλάβει ἡ κοσμικὴ τέχνη εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τῶν ἀστῶν, μὲ τὴν ἀνάρτησιν π.χ. προσωπογραφιῶν καὶ ἄλλων πινάκων εἰς τὰς οἰκίας των [1]; Ἔτι δὲ περαιτέρω : Εἶχε καὶ ἡ κοσμικὴ ζωγραφικὴ ὁμοίαν πρὸς τὴν ὡς ἀνωτέρω θέσιν εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τῶν κατοίκων τῶν τουρκοκρατουμένων πόλεων [2]; Συνεπῶς, ἀνεξαρτήτως τοῦ τί εἶναι «πόλη», ἡ διαπίστωσις ὅτι δὲν εἶναι γνωστὰ πολλὰ ὀνόματα ζωγράφων ἐξ ὡρισμένων μεγάλων πόλεων, ὡς ἡ Κωνσταντινούπολις, ἡ Θεσσαλονίκη κλπ., δὲν σημαίνει ἀναγκαίως ὅτι ἐκεῖ δὲν ἠσκήθη ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφική· διότι ἀπαραίτητος ὅρος, διὰ νὰ συναχθοῦν περὶ τοῦ προκειμένου ὀρθὰ συμπεράσματα, εἶναι νὰ μελετηθῇ προηγουμένως τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει, Θεσσαλονίκῃ κλπ. ὑπάρχον ἢ ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω πόλεων προερχόμενον εἰς εἰκόνας ὑλικόν [3].

Ὅταν ὑπάρχῃ, ὡς δεδομένον, ἡ καταπληκτικὴ παραγωγὴ εἰκόνων ἀπὸ μέρους τῶν κρητῶν ζωγράφων κατὰ τὸν 16ον καὶ τὸν 17ον αἰῶνα, τοῦτο πρέπει νὰ σημαίνῃ, ὡς νομίζω, ὅτι ἡ μεγάλη παραγωγή των, ἡ διάδοσις εἰς τὴν ἀγορὰν καὶ ἡ ἀπὸ μέρους της ἀπορρόφησίς των, ὡς ἐμπορεύματος, ὀφείλεται εἰς τὴν «προοδευτική» — χρησιμοποιῶ τὸν ὅρον τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη — ἀντίληψιν περὶ τῆς τέχνης, τὴν ὁποίαν ἀντεπροσώπευον αἱ εἰκόνες αὗται, ἀντίληψιν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν εὐαισθησίαν τῶν πελατῶν (ὅταν δὲν

1. Kurt Bauch, Der frühe Rembrandt und seine Zeit, Berlin 1960, σσ. 91 - 92. Πρβλ. Nicos Hadjinicolaou, Histoire de l'art et lutte des classes, Paris 1973, σ. 143.

2. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ προκείμενα ἐρωτήματα, ὅτι περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ὀρθοδοξίας προγραμματίζεται αἰσθητικὴ ἀλλαγὴ ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ζωγραφικήν. Ὁρίζεται, δηλαδή, ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας νὰ ἔχουν οἱ ζωγράφοι τὸ κοινωνικὸν προβάδισμα ἔναντι τῶν ἄλλων τεχνιτῶν, ἐνῷ παραλλήλως ἀπαγορεύεται ἡ ἄσκησις τῆς αὐστηρᾶς κατὰ παράδοσιν τέχνης, ἡ ὁποία ἤδη καταδικάζεται ὡς ἀπαίδευτος καὶ ἄτεχνος : *Κωλύομεν ὅμως τὰς ἀχαμνὰς καὶ ἀμαθεῖς ζωγραφίας ἀνεπιστημόνων καὶ ματαιοφρόνων ἀνδρῶν* (Ὅρος τῆς ἐν Μόσχᾳ Συνόδου τῶν Πατριαρχῶν κατὰ τὸ ἔτος 1666 : Καλλινίκου Δεληκάνη, Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τόμος Γ', ἐν Κωνσταντινουπόλει 1905, σ. 163).

3. Πρβλ. Πάλλαν, σσ. 255, 257 καὶ 259.

ὑπηγόρευον ἄλλαι ἰδέαι προτίμησιν τῆς συντηρητικῆς τεχνοτροπίας)· ὄχι δὲ ὅτι ἀλλαχοῦ δὲν ἠσκεῖτο θρησκευτικὴ ζωγραφική. Οὕτω δ' ἐξηγεῖται, ὡς νομίζω, τὸ φαινόμενον ἀφ' ἑνὸς τῆς ὑπογραφῆς τῆς εἰκόνος ὑπὸ τοῦ τεχνίτου της καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀνωνυμίας. Τὸ πρῶτον ἀπαντᾷ κυρίως ὅπου ἡ παραγωγὴ εἰκόνων εἶχεν ἐμπορευματικὸν χαρακτῆρα, ἀσκουμένη ὑπὸ ζωγράφων ὠργανωμένων εἰς συντεχνίας, συνεργαζομένων μεταξύ των καὶ ὑποχρεουμένων νὰ συνάπτουν συμβόλαια πρὶν ἀναλάβουν παραγγελίαν [1]· τὸ δεύτερον, ὅπου ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ εἶχε χαρακτῆρα μυστηριακόν, ἀπρόσωπον, προσφορᾶς λατρείας [2], ἄρα μὲ καλλιτεχνικὸν ὕφος διάφορον ἐκείνου τῶν κρητῶν ζωγράφων. Δὲν δύναται, ἑπομένως, νὰ τεθῇ ἐρώτημα ὡς τὸ ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη : «Μόνο στὴν Πόλη οἱ ζωγράφοι εἶχαν τὴ σεμνότητα ἢ εἶχαν ἐμπορικοὺς λόγους νὰ μὴ διαφημίζονται;» [3]. Διότι φαίνεται, ὅτι ἀκριβῶς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, τὴν Θεσσαλονίκην κλπ. δὲν ὑπῆρχον ἐμπορικοὶ λόγοι — δὲν τοὺς γνωρίζομεν — ἐπιβάλλοντες τὴν διαφήμισιν· ἡ εἰκὼν ἐδῶ δὲν ἦτο, συνεπῶς, ἐμπόρευμα. Μὲ ἄλλους λόγους : Δὲν πρόκειται σεμνότης ἢ μὴ σεμνότης, ἀλλ' ἐμπορικὴ ἢ μὴ ἐμπορικὴ ἀντίληψις περὶ τῆς εἰκόνος· ἤτοι περὶ αὐτῆς ἀντίληψις ἢ ἀφ' ἑνὸς ὡς προϊόντος διατιθεμένου μέσῳ ὠργανωμένης ἀγορᾶς ἢ ἀφ' ἑτέρου ὡς ἔργου εὐλαβείας. Μὲ τὸ νὰ μὴ διαφημίζωνται, δηλαδή, οἱ ζωγράφοι — ἐννοεῖται ὅσοι δὲν ὑπογράφουν τὰ ἔργα των — σημαίνει ὅτι ἡ ἀντίληψίς των περὶ τῆς ἐργασίας των δὲν εἶναι ἐμπορευματική. Διὰ τῆς ἀνωνυμίας — ὡς κανόνος καὶ ὄχι ὡς ἐξαιρέσεως — προδίδεται κοσμοθεωρητικὴ στάσις καὶ τρόπος παρουσίας ὅμοιος περίπου πρὸς ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος διέπει τὴν λαϊκὴν τέχνην. Ἡ ἀνωνυμία τοῦ μεσαιωνικοῦ τεχνίτου συνιστᾷ συνάρτησιν τοῦ πνεύματος τοῦ μεσαιωνικοῦ περιβάλλοντος.

Τὰ ἀνωτέρω συνιστοῦν θεωρητικὴν βάσιν πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ ὁμοίου φαινομένου, τῆς σπάνιος, δηλαδή, ὑπογραφῶν εἰς εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἐπίσης «μεγάλου κέντρου», ὡς χαρακτηρίζεται τοῦτο ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη [4]· διότι καὶ ὁ μοναχός, εἰς πράγματα ἐντεῦθεν τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἁγιότητος, συνιστᾷ συνάρτησιν τοῦ μεσαιωνικοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος, μὲ ἔκφρασίν του τὴν μοναχικὴν ἀνωνυμίαν [5]. Ἐπιτρέπεται νὰ εἴπωμεν ὅτι ὁ ζωγράφος μοναχὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους δὲν εἶχεν ἀγοράν, διὰ νὰ διαθέτῃ τὰ προϊόντα τῆς τέχνης του καὶ νὰ ὑπερβῇ τὴν εἰρηνικὴν ἀνωνυμίαν εἰσερχόμενος εἰς τὸ ἀνταγωνιστικὸν καθεστὼς τῆς ἐπωνυμίας. Ὅτι δὲ οὕτω ἔχουν τὰ πράγματα συνάγεται ἐκ τοῦ ὅτι, μόλις ἀποκατεστάθη εἰς νεωτέρους χρόνους στενοτέρα ἐπικοινωνία τοῦ Ἁγίου Ὄρους πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, εἰσήχθη καὶ ἐπεκράτησε καὶ ἐδῶ καθεστὼς ἐπωνυμίας (Ἰωσαφαῖοι ζωγράφοι κλπ.) [1]. Συνέβη, δηλαδή, μεταξὺ τῶν ἁγιορειτῶν ζωγράφων ἀντίστοιχόν τι πρὸς ὅ,τι παρατηρεῖται καὶ ὡς πρὸς τοὺς κρῆτας τοῦ 16ου - 17ου αἰ. καὶ μάλιστα μὲ ὅμοιον συνακόλουθον, ἐννοῶ τὴν διακοπὴν τῆς παραδόσεως, ὅπως ἀκριβῶς ἔπραξαν καὶ οἱ κρῆτες ζωγράφοι· ἀλλ' οἱ ἁγιορεῖται τοῦ 19ου αἰ. ὑπὸ προϋποθέσεις διαφόρους ἐκείνων τῶν κρητῶν. Εἰς παρομοίους λόγους, ἤτοι εἰς ἐπαγγελματικὴν ἀνάγκην, ὀφείλεται καὶ ἡ παρουσία ὑπογραφῶν εἰς μεταβυζαντινὰς τοιχογραφίας, συγκεκριμένως εἰς ἔργα περιπλανωμένων ζωγράφων [2]. Ἡ παρουσία ὅμως αὕτη ὑπογραφῶν ὑποσημαίνει ἴσως καὶ πνεῦμα παρουσίας ἀστικοῦ χαρακτῆρος, ἂν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἀντιστοίχως πρὸς ὅ,τι παρετηρήθη ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰς βενετοκρατουμένας πόλεις, κατὰ πρῶτον εἰς τὰ ὀρεινὰ κέντρα ἀνεπτύχθησαν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. ἀστικαὶ παραγωγικαὶ σχέσεις [3]. Εἶναι δ' ἐνδιαφέρον νὰ σημειωθῇ, πρὸς ἐμβάθυνσιν εἰς τὸ πρόβλημά μας, ὅτι παρομοίαν πρὸς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν ἀντίληψιν, περὶ τῆς ἐπωνυμίας τῶν μεταβυζαντινῶν τοιχογραφιῶν, διετύπωσε προσφάτως ὁ Marcell Restle διὰ νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἔξοδον ἐκ τῆς ἀνωνυμίας τῶν περιπλανωμένων ζωγράφων τοῦ 13ου αἰ., μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς χεῖρας τῶν Φράγκων [4].

Περὶ τοῦ φαινομένου τῆς ἀνωνυμίας τῶν ἁγιορειτῶν ζωγράφων εἶναι ἐνδεικτικὴ ἡ ἀκόλουθος παρατήρησις τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη. Γράφει : «Ὑπενθυμίζομε ἕνα μεγάλο κέντρο, ὅπου πραγματικὰ σπανίζουν οἱ ὑπογραφὲς στὶς εἰκόνες, ἀλλὰ ὄχι στὶς τοιχογραφίες, τὸ Ἅγιον Ὄρος. Στὸ ὑλικὸ ἀπὸ καταγραφὲς καὶ φωτογραφήσεις πολλῶν ἑκατοντάδων εἰκόνων, ποὺ γνωρίζω, οἱ ὑπογραφὲς ζωγράφων ἁγιορειτῶν εἶναι ἐλάχιστες καὶ μεταγενέστερες, καὶ αὐτὴ ἡ συνήθεια θὰ μποροῦσε νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς ἕνα σημεῖο μὲ τὴν ἔξω

---

1. Περὶ τῆς ὀργανώσεως τῶν ζωγράφων εἰς συντεχνίας ἐν Κρήτῃ : Παλιούρας, σσ. 105 - 106.

2. Πάλλας, σ. 259.

3. Χατζηδάκης, σ. 132.

4. Αὐτόθι, σημ. 44. Τὴν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει συνήθειαν νὰ μὴ ὑπογράφουν οἱ ζωγράφοι τὰς εἰκόνας των ἐξηγεῖ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης «ὡς ἕνα σημεῖο μὲ τὴν ἔξω ἀπὸ ἐμπορικοὺς στόχους μοναχικὴ σεμνότητα». Βλ. καὶ κατωτ., σσ. 161 κέξ.

5. Θὰ ἦτο ἐνδεχομένως διδακτικὴ ἡ μελέτη τοῦ φαινομένου τόσον τῆς ἐπωνυμίας ὅσον καὶ τῆς ἀνωνυμίας τῶν ἔργων τέχνης ἀπὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν χρόνων καὶ ἑξῆς, κατὰ ἐποχὰς καὶ περιοχάς, ἀρχομένη ἀπὸ τῆς ἄλλοτε δηλώσεως τῶν ὀνομάτων τῶν τεχνιτῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων κλπ. καὶ τῆς ἄλλοτε ἀποσιωπήσεώς των διὰ τῆς φράσεως *οὗ ὁ Θεὸς οἶδεν τὸ ὄνομα* κ.τ.δ., ἐν συναρτήσει δὲ πρὸς τὰ ἐπίθετα, διὰ τῶν ὁποίων οἱ τεχνῖται χαρακτηρίζουν ἑαυτοὺς καὶ τὸ ἔργον των.

27 - 7 - 1976

1. Πληροφορίαι παρὰ Κ. Καλοκύρη, Ἄθως. Θέματα ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης, Ἀθῆναι 1963, σσ. 253 κέξ.

2. Πάλλας, σ. 259.

3. Περὶ τῶν ὀρεινῶν κέντρων : Κωστῆ Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη, 1700 - 1912. Τομὴ τῆς μεταπρατικῆς πόλης, (Ἀθῆναι 1974), σ. 39.

4. Marcell Restle, Zum Problem der nationalen Elemente in der serbischen Malerei des 13. Jahrhunderts ἐν : Klaus - Detlev Grothusen, Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa, Göttingen (1974), σσ. 27 - 28.

ἀπὸ ἐμπορικοὺς στόχους μοναχικὴ σεμνότητα. Τὸ ἰδιαίτερο αὐτὸ χαρακτηριστικὸ δυσκολεύει τὸν ἐντοπισμὸ ἐργαστηρίων καθαρὰ ἁγιορειτικῶν τὸν 17ο καὶ 18ον αἰώνα»[1]. Ἀλλ' ὡς πρὸς τὸ Ἅγιον Ὄρος εἶναι χρήσιμον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει : Πρῶτον, ὅτι οἱ ζωγράφοι τοιχογραφιῶν, ὅσοι τοὐλάχιστον ὑπογράφουν τὰ ἔργα των, εἶναι κατὰ κανόνα ξένοι, ὑπὸ τὸ νόημα ὅτι ἦλθον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος ὄντες ἤδη ζωγράφοι[2]· καὶ δεύτερον, ὅτι τὸ φαινόμενον τῆς σπάνιος ὑπογραφῶν κατά τινα τρόπον «ἐντοπίων» ζωγράφων ἐπὶ τῶν εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους εἶναι ὅμοιον πρὸς τὸ φαινόμενον καὶ πρόβλημα ὁμοῦ τῆς ἀνωνυμίας τῆς παρατηρουμένης εἰς εἰκόνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης. Διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, συνεπῶς, πρόκειται ἡ μεσαιωνικὴ παράδοσις ἀνωνυμίας μᾶλλον ἢ μοναχικὴ σεμνότης· μὲ ἄλλους λόγους ὑποσημαίνεται ἀντίληψις περὶ τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς ὡς περὶ τέχνης κατὰ κύριον λόγον ἱερᾶς, λειτουργικῆς καὶ ὄχι ὡς ἐμπορευματικοῦ προϊόντος, ὡς παραγωγῆς ἀγαθοῦ προσκομίζοντος κέρδη, ὡς ἦτο ἡ τέχνη τῶν ζωγράφων τῆς Κρήτης[3]. Εἰς τοῦτο δ' ἴσως ὀφείλεται καὶ ἡ σχετικὴ ψυχρότης, ἡ κλασικιστικὴ διάθεσις τῶν κρητικῶν εἰκόνων, ἡ τελευταία αὕτη ὡς συνάρτησις τῆς τεχνικῆς ἱκανότητος τῶν κατασκευαστῶν των.

Δὲν διέλαθεν, ἴσως, τὸν ἀναγνώστην ἡ διὰ μίαν εἰσέτι φορὰν ἀνακολουθία, ὅτι, δηλαδή, περὶ τοῦ αὐτοῦ φαινομένου — περὶ τῆς ἀνωνυμίας, ἀπαντωμένης ἀφ' ἑνὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐν Ἁγίῳ Ὄρει — ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης χρησιμοποιεῖ δύο κριτήρια : Εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω περιπτώσεων, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην, θεωρεῖ τὴν ἀνωνυμίαν ὡς ἔνδειξιν ἀρνητικήν, ἐξηγεῖ αὐτὴν μὲ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχον ζωγράφοι· εἰς τὴν δευτέραν, τὴν ἀφορῶσαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ἐξηγεῖ τὴν ἀνωνυμίαν μὲ τὴν ὑπόθεσιν περὶ μοναχικῆς σεμνότητος, ὅτι, δηλαδή, ὑπῆρχον

1. Χατζηδάκης, σ. 132_{44}.

2. Περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἐπωνυμία ἀπέβλεπεν εἰς πρακτικοὺς λόγους βλ. ἀνωτ., σ. 142. Ἀκόμη καὶ οἱ μεταξύ των συγγενεῖς μοναχοὶ ἐκ Γαλατίστης τῆς Χαλκιδικῆς (Χατζηδάκης, σ. 133) τονίζουν ὄχι τὴν ἁγιορειτικὴν ἰδιότητά των ἀλλὰ τὴν τοπικὴν καταγωγήν των. Εἰς τὴν ἀναγραφὴν τῶν ἔργων των (αὐτόθι, σ. 133_{48}) νὰ προστεθοῦν αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Παληομονάστηρου (μονυδρίου τοῦ Ἁγίου Βασιλείου) τοῦ κειμένου εἰς τὴν παραλίαν τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (*διὰ χειρὸς δὲ Μα(κα)ρίου γαλατζιάνου μετὰ τῆς συνοδείας αὐτοῦ*) καὶ τοῦ νάρθηκος — ἐσωτερικῆς λιτῆς — τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Χελανδαρίου (*,αωγ' : κατὰ μῆνα αὔγουστον. Χεὶρ Βενιαμὶν μοναχοῦ, Ζαχαρίου ἱερομονάχου, ἀνεψιῶν τοῦ Μακαρίου ζωγράφου, τῶν ἐκ Γαλατίστης*. Πρβλ. V. I. Djurić, Fresques médievales à Chilandar, Actes du XIIe Congrés Intern. des Ét. Byz. (Ochride 1961), III, Beograd 1964, σ. 71_{36}).

3. Περὶ τῆς κρητικῆς ζωγραφικῆς ὡς ἐπικερδοῦς ἐπιχειρήσεως : Παλιούρας, Θησαυρίσματα 10, 1973, σ. 111. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 160 (περὶ συντεχνιακῆς ὀργανώσεως τῶν ζωγράφων).

μὲν ζωγράφοι, ἀλλὰ δὲν ὑπέγραφον τὰ ἔργα των ἐκ μοναχικῆς σεμνότητος.

Ὡς πρὸς τὴν ἐρώτησιν δέ, τέλος, καὶ ἀπορίαν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη «γιατὶ ξέφυγαν ἀπὸ τὸ κάψιμο γιὰ τὸ μῦρο — ἢ ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες πυρκαϊὲς — μόνο εἰκόνες ἀπὸ ζωγράφους ξενομερίτες»[1], νομίζω ὅτι ἡ ἐρώτησις περιέχει μίαν ἄτοπον γενίκευσιν. Δὲν διέφυγον μόνον εἰκόνες ἔργα ξενομεριτῶν. Ὑπενθυμίζω, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει ἔχουν καταγραφῆ περὶ τὰς 135 παλαιαὶ φορηταὶ εἰκόνες — εἰς ἐκκλησίας καὶ μονὰς τῆς πόλεως τῶν περιχώρων καὶ τῶν πλησίον νήσων[2] —, ἐκ τῶν ὁποίων γνωρίζομεν μόνον ἓν ποσοστόν. Ἐκ τοῦ κωνσταντινουπολιτικοῦ δὲ τούτου ὑλικοῦ μόνον περίπου εἴκοσιν εἰκόνες εἶναι ὑπογεγραμμέναι, ἐκ τῶν ζωγράφων δὲ τούτων ξενομερῖται εἶναι μόνον ἕξ, σαφῶς κωνσταντινουπολίτης εἷς, ὀκτὼ δ' ἐκ τούτων ὑπογράφουν ἄνευ τοῦ ἐθνικοῦ των ἐπιθέτου· τὸ πιθανώτερον δὲ εἶναι νὰ προσγράψωμεν τοὺς τελευταίους τούτους εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν[3]. Ὀρθὸν ὅμως εἶναι νὰ μὴ σπεύσωμεν καὶ συναγάγωμεν συμπεράσματα πρὶν ἀποκτήσωμεν ἐποπτείαν τοῦ σχετικοῦ ὑλικοῦ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἔγινε φανερόν, ὅτι τὸ ζήτημα σχετικῶς πρὸς τὴν ὑπογραφὴν ἢ μὴ εἰκόνος τινὸς ἀπὸ μέρους τοῦ ζωγράφου της, δὲν τίθεται κατὰ τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιλαμβάνεται τοῦτο ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, μὲ ἀφετηριακὴν πρότασιν τοῦ τύπου «ὅπου δὲν ἀπαντοῦν ὀνόματα ζωγράφων δὲν ἀσκεῖται ζωγραφική», ἀλλ' ὡς ἑξῆς : Διατί εἴς τινας τῶν πόλεων, ὡς ἡ Κωνσταντινούπολις καὶ ἡ Θεσσαλονίκη, καὶ εἰς κλειστὰς περιοχάς, ὡς τὸ Ἅγιον Ὄρος, ὅπου ἔχουν διασωθῆ παλαιαὶ εἰκόνες μὲ ἐνδείξεις — δι' ὡρισμένας τοὐλάχιστον ἐκ τούτων — ὅτι ἔχουν ζωγραφηθῆ ἐπὶ τόπου (ἀναμφισβητήτως ἐζωγραφήθησαν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος αἱ εἰκόνες ἀντίγραφα τοῦ Χριστοῦ τοῦ Πρωτάτου), δὲν ἀπαντοῦν σχεδὸν κατὰ κανόνα ὑπογεγραμμέναι εἰκόνες, ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι συμβαίνει περὶ εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἐζωγραφήθησαν ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ ἐν Βενετίᾳ; Πόθεν πηγάζει τὸ σχέδιον τῶν ἐκκλησιαστικῶν κεντημάτων τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, μὲ τὸ λεπτὸν πλάσιμον τῶν προσώπων καὶ μὲ εἰκονογραφικὰ θέματα προϋποθέτοντα οἰκειότητα πρὸς τὴν ζωγραφικήν[4], ὅταν μάλιστα ληφθῆ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ κοσμικὴ κεντητικὴ τῆς ἐποχῆς ἦτο ἀνεικονικὴ ἢ ἔφερε παραστατικὰ θέματα ἐσχηματοποιημένα; Καὶ πῶς ἐξηγεῖται τὸ ὅτι αἱ κεντήτριαι τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπογράφουν τὰ ἔργα των[5], ἐνῷ αἱ εἰκόνες κατὰ τὸ μεγαλύ-

1. Χατζηδάκης, σ. 132.

2. Σωτηρίου, Κειμήλια κλπ., σ. 23_1. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 248.

3. Βλ. ἀνωτ., σσ. 141 κέξ.

4. Εὐγενίας Βέη - Χατζηδάκη, Ἐκκλησιαστικὰ κεντήματα, σ. κβ'. Πρβλ. Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Τὰ χρυσοκλαβχρικὰ - συρματέϊνα - συρμακέσικα κεντήματα ἐν : Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier, II, Athènes 1956, σ. 479_1.

5. Βέη - Χατζηδάκη, σσ. ιη' - κ' καὶ 70 - 76. Χατζηδάκης, σ. 134.

τερόν των ποσοστὸν εἶναι ἀνυπόγραφοι; Ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ πρῶτον ἐρώτημα ἔχει ἤδη δοθῆ δι' ὅσων ἀνεπτύχθησαν ἀνωτέρω. Τοῦ δευτέρου ἐρωτήματος ἡ ἀπάντησις εἶναι αὐτονόητος. Ὡς πρὸς τὸ τρίτον ἐρώτημα ἡ ἀπάντησις εἶναι, ἴσως, ὅτι περὶ τῶν προϊόντων κεντητικῆς τῶν ἐργαστηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰσχύει ὅ,τι καὶ περὶ τῶν προϊόντων τῶν ἐργαστηρίων ζωγραφικῆς τῆς Κρήτης· ὅτι, δηλαδή, ἡ ἀνάγκη ὑπογραφῆς προέκυψεν ἐκ τοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐμπορευματικοῦ χαρακτῆρος τῶν προϊόντων τούτων κεντητικῆς [1]. Ἂν τεθῇ τὸ πρόβλημα περίπου καθ' ὃν τρόπον προσεπάθησα νὰ θέσω τοῦτο ἀνωτέρω, ἀνοίγει, ὡς νομίζω, ὁ δρόμος δι' ἐπαγωγὸν ἔρευναν νέου κεφαλαίου εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς.

6. *Ἡ μαρτυρία τοῦ Σμύρνης Παρθενίου.*

Διὰ ν' ἀναδείξῃ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τὸ ὅτι ὑπῆρχον «δυσχέρειες τοῦ νὰ βρεθῇ *ἄξιος* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.) καλλιτέχνης ἁγιογράφος σὲ μεγάλες πολιτεῖες, ὅπως ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Ἀδριανούπολη. . ., ὅπου τὸ εἶδος σπανίζει» [2], ἐπικαλεῖται ἐπιστολὴν τοῦ ἔτους 1712, τοῦ Μητροπολίτου Σμύρνης Παρθενίου πρὸς τὸν φίλον του Πατριάρχην Ἱεροσολύμων Χρύσανθον Νοταρᾶν, εὑρισκόμενον τότε ἐν Ἀδριανουπόλει. Ὁ Παρθένιος εἶχεν ἀποταθῆ εἰς τὸν Χρύσανθον, ζητῶν νὰ συστήσῃ εἰς τοῦτον ζωγράφους, διὰ νὰ διακοσμήσουν «ἐντέχνως» διὰ τοιχογραφιῶν τὴν «μίαν καὶ μόνην ἐκκλησίαν» ἐν Σμύρνῃ. Ὁ Χρύσανθος εἶχε συστήσει κάποιον ἱερομόναχον, τὸν ὁποῖον ὅμως οἱ Σμυρναῖοι δὲν ἀπεδέχθησαν, ἐπειδή, στηριζόμενοι εἰς ἰδίας πληροφορίας, εἶχον θεωρήσει τὴν τέχνην του ὡς μὴ ἱκανοποιοῦσαν τὰς φιλοδοξίας των. Παραθέτω τὸ σχετικὸν κείμενον: *Ἔτι εὐχαριστοῦμεν πολλὰ καὶ εἰς τὴν καταβληθεῖσαν παρ' αὐτῆς φροντίδα εἰς ἀναζήτησιν τῶν ζωγράφων· ἀλλ' ἐνῷ ἀνέφερον ἐγὼ πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους περὶ αὐτοῦ τοῦ ἱερομονάχου, ὁποὺ ἀπήγγειλεν ἡ μακαριότης σου, ἔτυχον παρόντες τῶν χριστιανῶν τινές, ἀπὸ τοὺς πραγματευομένους εἰς τὴν Ἀδριανοῦ, ἄνθρωποι, ὁποὺ ἐστοχάσθησαν τὴν ἐργασίαν τῶν εἰρημένων περιεργότερον καὶ μετὰ συνέσεως καὶ εἶπον πὼς θέλομεν κοπιάσει ματαίως. Ὅθεν δὲν ἔστερξαν οἱ ἐπίτροποι· καὶ πολλὰ δικαίως, μακαριώτατε, διότι, ἐπειδὴ ἔχομεν μίαν καὶ μόνην ἐκκλησίαν, πρέπει νὰ καθιστορισθῇ ἐντέχνως καὶ ὄχι ὡς ἔτυχεν. Διὰ τοῦτο ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἂς ἀναβληθῇ, ὅσον ἀπὸ μέρους τῶν δηλωθέντων· ἡ φροντὶς ὅμως τῆς χρείας ταύτης μενέτω διηνεκὴς μέχρις οὗ νὰ τύχωσί τινες ἀξιόλογοι, ὅπου νὰ ἔχῃ ἀκριβῆ πεῖραν*

1. Ἐπὶ παραδείγματι ἡ περίφημος κεντήτρια Δεσποινέτα δέχεται παραγγελίας ἐκ διαφόρων μερῶν (ἔργα της ἀπαντοῦν εὐρέως διαδεδομένα). Ἡ ἀντίληψις περὶ ἐμπορικότητος τοῦ ἔργου τέχνης δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὴν σύμφωνον πρὸς τὴν νεωτερικὴν — ἀπὸ τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως — ἀντίληψιν περὶ συνειδήσεως τῆς ἀτομικότητος τοῦ καλλιτέχνου.

2. Χατζηδάκης, σ. 132.

τῆς τέχνης αὐτῶν ἡ μακαριότης σου, καὶ τοὺς τοιούτους δηλωθέντας ἡμῖν ἀπὸ τῆς μεγαλονοίας σου θέλομεν τοὺς προσκαλέσει [1].

Τὸ νόημα τοῦ ἀνωτέρω κειμένου εἶναι σαφές· δὲν ἀπαιτεῖται ἀνάλυσις. Ζητοῦν οἱ Σμυρναῖοι ἀξιολόγους ζωγράφους δι' ἔργον ὑψηλῆς ποιότητος («ἐντέχνως»). Κατὰ τὸ 1712 κατῴκουν ἐν Σμύρνῃ περὶ τὰς εἴκοσι χιλιάδας (20.000) Ἑλλήνων [2], ὁ χαρακτὴρ δὲ τῆς πόλεως ἦτο κατ' ἐξοχὴν ἐμπορικός. Ἡ Σμύρνη ἦτο τὸ πρῶτον κέντρον ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐξελιγμένον ἐνωρίτερον ἢ ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Κωνσταντινούπολις [3]. Περιγράφεται αὕτη ὡς ἡ μεγαλυτέρα καὶ πλουσιωτέρα ἐκ τῶν πόλεων τῆς Ἀνατολῆς, ἐντευκτήριον ἐμπόρων ἐξ ὅλων τῶν μερῶν τοῦ κόσμου [4]. Εἶναι ἡ ἐποχή, κατὰ τὴν ὁποίαν ἱδρύεται ἐν Σμύρνῃ ἡ Εὐαγγελικὴ Σχολὴ — περὶ τὸ 1708 [5]. Σημαίνουν δὲ αἱ πληροφορίαι αὗται, ὅτι, παρ' ὅλον τὸν κατ' ἐξοχὴν διαμετακομιστικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐμπορίου τῆς Σμύρνης — μέσῳ τῆς Σμύρνης διεξάγεται καὶ τὸ ἐξαγωγικὸν ἐμπόριον τῶν μακεδονικῶν προϊόντων πρὸς τὴν Ἀγγλίαν [6] — ἔχει ἡ Σμύρνη νὰ ἐπιδείξῃ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ἀστικὴν τάξιν· ἤτοι κοινωνικὴν ὁμάδα μὲ ἀνεπτυγμένην εὐαισθησίαν ὡς πρὸς τὰ ὑλικὰ καὶ πνευματικὰ ἀγαθὰ τῆς ἐποχῆς. Ἀκριβῶς δ' ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτου Παρθενίου συνάγεται ὅτι οἱ ἀστοὶ τῆς Σμύρνης εἶχον ἐκ τῆς ζωγραφικῆς ἀπαιτήσεις, αἱ ὁποῖαι ὑπερέβαινον τὴν εὐαισθησίαν προσωπικότητος, ὡς ἡ τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ· ὑπερέβαινον, δηλαδή, τὸν μέσον ὅρον εὐαισθησίας ἐξέχοντος μὲν λογίου καὶ ἀνδρὸς πολιτικῆς δράσεως, ἀλλὰ διαμορφωμένης διὰ μέσου τῆς τεχνοτροπίας τῆς κατὰ παράδοσιν θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς.

Πρὸς ὀρθὴν ἑρμηνείαν τοῦ ἀνωτέρω κειμένου εἶναι πολὺ εὔγλωττος ἡ ἀπὸ μέρους τῶν Σμυρναίων ἄγνοια — ἀποσιώπησις — τῶν κρητῶν ζωγράφων, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τινων ἐτῶν — μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Κρήτης εἰς τοὺς Τούρκους (1669) — εἶχον διασκορπισθῆ εἰς ὅλην τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατο-

1. Μ. Ι. Γεδεών, Γράμματα ἐκ τῆς Ἀδριανοῦ πόλεως (1689 - 1729), ἐν Κωνσταντινουπόλει 1913, σ. 13. Πρβλ. Χατζηδάκην, σσ. 132 - 133.

2. Κλεοβούλου Δ. Τσούρκα, Τὸ ὁδοιπορικὸν ἑνὸς Ἰησουίτου ἱεραποστόλου εἰς τὴν «Ἑλλάδα» κατὰ τὸ 1712 - 1714, Μακεδονικὰ 8, 1968, σσ. 378 - 379. Πρβλ. Πάλλαν, σ. 243_{16}. Ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων εἶναι, ὡς πρὸς τὸ ζήτημά μας, ἁπλῶς ἐνδεικτικός. Πρβλ. Κ. Οἰκονόμου, Αὐτοσχέδιος διατριβὴ περὶ τῆς Σμύρνης, Μελίτη 1831, σ. 34 (= Étude sur Smyrne par Constantin Iconomos, traduite du grec par Bonaventure F. Slaars κλπ., Smyrne 1868, σ. 138).

3. Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη, σσ. 48, 50, 52 - 53, 58, 60 καὶ 178.

4. M. Pitton de Tournefort, Relation d'un voyage du Levant κλπ., Paris 1717, σ. 495.

5. Μ. Παρανίκα, Ἱστορία τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς τῆς Σμύρνης, ἐν Ἀθήναις 1885, σ. 5.

6. Μοσκώφ, σσ. 50 καὶ 178.

λήν [1]· ἐκτὸς ἂν πρέπῃ νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οἱ κρῆτες ζωγράφοι ἀπέφευγον τὴν Σμύρνην, ὅπου, ἐν τούτοις, αἱ οἰκογένειαι χιλιάδων Ἑλλήνων εἶχον ἀνάγκην εἰκόνων διὰ τὰ ἰδιωτικὰ εἰκονοστάσιά των. Καθόσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὰς ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης γνωρίζομεν ἐξ ἄλλης πηγῆς, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 18ου αἰῶνος ὑπῆρχον ἐκεῖ δύο ἐκκλησίαι [2]· μνημονεύεται δὲ καὶ παλαιὸν παρεκκλήσιον τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς [3]. Ἦσαν, λοιπόν, εἰς τοὺς σμυρναίους ἐμπόρους ἄγνωστοι ἡ Κρήτη καὶ οἱ κρῆτες ζωγράφοι ἢ αἱ πρὸ τῆς Σμύρνης κείμεναι μεγάλαι νῆσοι ἢ ἡ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς; Ἡ εὑρίσκετο ἡ Ἀδριανούπολις πλησιέστερον ὅλων τούτων; Εἶναι ὁλοφάνερον, ὅτι ὁ Παρθένιος, ἐνεργῶν ἀπὸ μέρους τῶν σμυρναίων, κατέφυγεν εἰς τὴν κρίσιν τοῦ Χρυσάνθου Νοταρᾶ, ἐπειδὴ ἐνόμιζεν, ὅτι τὸ πρόσωπόν του ἦτο εἰς θέσιν νὰ βοηθήσῃ εἰς τὴν πραγμάτωσιν τῆς φιλοδοξίας των. Τὸ ὅτι δὲν ἤρεσεν εἰς τούτους ὁ ἐξ Ἀδριανουπόλεως ζωγράφος — κάποιος ἱερομόναχος —, τὸ ὁποῖον ὑπέδειξεν ὁ Χρύσανθος, σημαίνει ὅτι οἱ ἔμποροι τῆς Σμύρνης εἶχον ἐπίγνωσιν τοῦ τί ἐζήτουν, ὅτι ἐγνώριζον τὰ περὶ τὴν ζωγραφικὴν τῆς ἐποχῆς των. Ὥστε ἡ διατύπωσις «μίαν καὶ μόνην ἐκκλησίαν» τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παρθενίου πρέπει νὰ ἐξηγηθῇ διὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιδεικτικῆς ἐκκλησίας, τῆς κατ' ἐξοχὴν δυναμένης ν' ἀντιπροσωπεύῃ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν εὐημερίαν τῶν ἀστῶν τῆς Σμύρνης.

Περὶ τοῦ προκειμένου ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἀντὶ ν' ἀκολουθήσῃ ἱστορικὴν μέθοδον ἑρμηνείας τοῦ ὡς ἀνωτέρω κειμένου, κατέφυγεν εἰς συλλογισμὸν μὲ πρότασιν, προφανῶς, ὡς ἡ ἀκόλουθος : «Μετακαλοῦν ζωγράφους ἐκεῖ ὅπου δὲν ὑπάρχουν ζωγράφοι». Ἀλλὰ γνωρίζομεν, ὅτι π.χ. εἰς τὴν Βενετίαν οἱ ἕλληνες προσεκάλεσαν ἐκ Κρήτης τὸ 1588 καὶ τὸ 1589 τὸν Μιχαὴλ Δαμασκηνόν, διὰ νὰ ζωγραφίσῃ τὴν ἐκκλησίαν των, μολονότι ὑπῆρχον ἐκεῖ ἕλληνες ζωγράφοι ἄλλοι [4]. Παρὰ τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ ἀπήτουν συντηρητι-

1. Περὶ τῆς σημασίας των βλ. Χατζηδάκην, σ. 131. «Μόνο τὸν 18ον αἰῶνα, ὅταν ἡ Κρήτη εἶναι τουρκοκρατούμενη, ξέρομε, ἀπὸ ὑπογραφὲς σὲ τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες — τὰ περισσότερα ἔξω ἀπὸ τὸ νησὶ — περὶ τοὺς σαράντα κρητικοὺς ζωγράφους . . . ἡ ποιότης τῶν προϊόντων *δὲν ξεπερνᾷ τὸ κοινὸ βιοτεχνικὸ ἐπίπεδο τῆς ἐποχῆς* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.)» (αὐτόθι, σ. 134).

2. Tournefort, ἔνθ' ἀνωτ., Οἰκονόμος, σ. 35.

3. Οἰκονόμος, ἔνθ' ἀνωτ.

4. Ἔζη τότε ἐν Βενετίᾳ ὁ Ἰωάννης ὁ Κύπριος. Βλ. M. Chatzidakis, Icônes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut (= Bibliothèque de l'Institut Hellénique d'Études Byzantines et Post-Byzantines de Venise — No 2), Venise (1962), σ. 51, Μ. Ι. Μανούσακα, Τὰ κυριώτερα ἔγγραφα (1536 - 1599) γιὰ τὴν οἰκοδομὴ καὶ διακόσμηση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετίας ἐν : Εἰς Μνήμην Παναγιώτου Α. Μιχελῆ (= In Memoriam Panayotis A. Michelis), Ἀθῆναι 1972, σσ. 337 - 338, Ἀθανασίου Δ. Παλιούρα, Ἡ εἰκονογράφησις τοῦ τρούλλου τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Βενετίας, Θησαυρίσματα 8, 1971, σσ. 63 - 66. Δέκα ἔτη ἀργότερον μνημονεύονται ὡς «καθηγητὲς τῆς ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς» ἐν Βενετίᾳ οἱ Ἰωάννης Βλαστὸς καὶ Θωμᾶς Μπάθας (Μανούσακας, σ. 353).

κὴν τεχνοτροπίαν· οἱ Σμυρναῖοι φαίνεται νὰ ἤθελον φιλελευθέραν. Εἶναι προφανές, ὅτι πρότασις ὡς ἡ ἀνωτέρω ὁδηγεῖ εἰς ἐσφαλμένον συμπέρασμα, ἐπειδὴ αὕτη περικλείει νοηματικὸν περιεχόμενον στενότερον τοῦ ἐπιβαλλομένου ὑπὸ τῆς συνυφῆς τῶν καθ' ὅλου ἱστορικῶν δεδομένων. Ὑπενθυμίζω δέ, ὅτι ἡ χρησιμοποίησις τῶν κειμένων — ὄχι δὲ μόνον τούτων — ὡς τεκμηρίων γίνεται, ὡς γνωστόν, μέσῳ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλομένης συστοιχίας τεκμηρίων εἰς τὴν ὁποίαν ἀναποφεύκτως ἀνήκουν αἱ ὑπὸ τῶν κειμένων προσφερόμεναι μαρτυρίαι· ἡ ἔνταξις δὲ εἰς συνυφὴν δεδομένων συνιστᾷ θεμελιώδη μέθοδον τῆς ἱστορικῆς ἑρμηνευτικῆς. Ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Παρθενίου δὲν συνάγεται, λοιπόν, ὅτι ἐν Σμύρνῃ δὲν ὑπῆρχον ζωγράφοι, ἀλλ' ὅτι οἱ ἐνδεχομένως ἐκεῖ ἢ καὶ πλησίον που ὑπάρχοντες δὲν ἀνταπεκρίνοντο εἰς τὸν βαθμὸν εὐαισθησίας τῶν σμυρναίων ἀστῶν.

Εἰς παρόμοιον σφάλμα περιπίπτει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην [1] καὶ τὰ Ἰωάννινα. Ὡς πρὸς τὰ Ἰωάννινα : Δὲν ἐπιτρέπεται, μὲ συλλογιστικὴν ἀφετηρίαν τὸ γεγονός, ὅτι ἐκ τῶν περίπου δεκαπέντε ζωγράφων τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος — εἰς τοὺς πέντε, τοὺς

1. «Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη ξέρομε δύο (ἀριθ. 2) ὀνόματα ζωγράφων ποὺ κατάγονται ἀλλὰ δουλεύουν μακριὰ ἀπὸ αὐτήν, σὲ διάστημα τριῶν αἰώνων» (Χατζηδάκης, σ. 133). Πρόκειται περὶ τῶν Δημητρίου (1614) καὶ Μιχαὴλ (1786) (Πάλλας, σ. 248). «Δουλεύουν μακριά» : Ἀλλ' ἐὰν χρησιμοποιήσωμεν τὸ ἐπιχείρημα τοῦτο καὶ περὶ τῶν κρητῶν ζωγράφων, εἰς ποῖον συμπέρασμα ἀναγκαίως θὰ φθάσωμεν; Μὲ ἀληθῆ δυσφορίαν ὑποσημειώνω τὸν τρόπον τοῦτον ἐπιστημονικῆς σκέψεως.

Μεταξὺ τοῦ εἰς εἰκόνας ὑλικοῦ τοῦ προερχομένου ἐκ Θεσσαλονίκης καὶ ἀποκειμένου ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινῷ Μουσείῳ — περισσότεραι τῶν τετρακοσίων (400) εἰκόνες —, ὑλικοῦ οὐσιαστικῶς ἀγνώστου ἀκόμη (βλ. κατωτ., σ. 192), ἰχνεύονται καὶ ἄλλα ὀνόματα — π.χ. *χεὶρ Θεοδώρου* (βλ. κατωτ., σ. 197) — ἄνευ ἐθνικοῦ προσδιορισμοῦ. Πρόκειται φαινόμενον παράλληλον πρὸς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον παρετηρήσαμεν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικὸν ὑλικὸν (βλ. ἀνωτ. σ. 141). Μέγα μέρος τῶν εἰκόνων τούτων, τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης, ἀνήκει εἰς ἑνιαίαν καὶ ἰδιάζουσαν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν, δυναμένην μὲ ἀσφάλειαν νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τῆς Θεσσαλονίκης (βλ. κατωτ., σσ. 194 κἑξ.). Βεβαίως δ' αἱ ἑκατοντάδες τῶν εἰκόνων τούτων καὶ ὅσων ἀκόμη ἀπαντοῦν ἀνὰ τὴν περιοχὴν τῆς Θεσσαλονίκης, καὶ ἂν ἀκόμη δεχθῶμεν ὅτι μέρος τούτων εἰσήχθη ἐξ ἄλλων κέντρων ζωγραφικῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι ἔργα τῶν χειρῶν δύο (!) ζωγράφων μόνον, οἱ ὁποῖοι μάλιστα «δουλεύουν μακριὰ ἀπὸ αὐτὴν (τὴν Θεσσαλονίκην)». Εἶναι ἐνδιαφέρον τὸ φαινόμενον, ὅτι αἱ ἀπὸ Θεσσαλονίκης εἰκόνες αὗται τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου εἶναι ἀνυπόγραφοι· καὶ ὅτι ὑπογραφαὶ θεσσαλονικέων ζωγράφων ἀπαντοῦν εἰς ἔργα των εὑρισκόμενα μακρὰν τοῦ τόπου καταγωγῆς των. Ἡ παρατήρησις αὕτη συνιστᾷ πάλιν μίαν διαπίστωσιν, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιβεβαιοῦται, ὡς νομίζω, ἡ γνώμη, ὅτι ἡ ἐπωνυμία τῶν ἔργων ζωγραφικῆς εἰς τὸν ἱστορικὸν χῶρον, περὶ τοῦ ὁποίου ὁ λόγος, ὀφείλεται εἰς κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπαιτήσεις πρακτικάς· ἐννοῶ τὰς σχετιζομένας ἀφ' ἑνὸς πρὸς τὴν παραγωγὴν καὶ διάθεσιν τοῦ ἔργου θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς, ὡς ἐμπορευματικοῦ προϊόντος καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς τὴν προσφορὰν ἐργασίας, ὡς τεχνικῆς ἱκανότητος καὶ πρὸς τὴν διάθεσιν αὐτῆς ἔξω τῶν τόπων καταγωγῆς τῶν τεχνιτῶν (πρβλ. Πάλλαν, σ. 259). Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σσ. 142 καὶ 160 κἑξ.

ὁποίους εἶχε σημειώσει ὁ γράφων προσέθεσεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἄλλους δέκα — τῶν ὑπογραφόντων μὲ τὴν ἔνδειξιν *ὁ ἰωαννίτης* ἢ *ἐξ Ἰωαννίνων* εἷς, ὁ Κωνσταντῖνος ἱερεὺς ὁ *ἐξ Ἰωαννίνων*, ἐπεξηγεῖ τὸ «ἐξ Ἰωαννίνων» διὰ τῆς προσθήκης *ἐκ κώμης Φορτόσι* (πρὸ ἡμίσεος περίπου αἰῶνος τὸ Φορτόσι ἠρίθμει 128 κατοίκους), νὰ γενικεύσωμεν· νὰ προϋποθέσωμεν, δηλαδή, ὅτι μόνον εἷς, ὁ ὡς ἀνωτέρω «ἐκ κώμης Φορτόσι», εἶναι, μεταξὺ τῶν ἄλλων δεκατεσσάρων ἐκείνων μὲ τὴν ἔνδειξιν «ἰωαννίτης» κλπ., «ὁ εἰλικρινέστερος» ὡς πρὸς τὴν καταγωγήν του καὶ νὰ συναγάγωμεν οὕτω τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι δεκατέσσαρες κατάγονται «ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς» [1]. Διότι ἡ ἐπεξήγησις «ἐκ κώμης Φορτόσι» δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ ἐντελῶς τὸ ἀντίθετον· ὅτι, δηλαδή, ὁ Κωνσταντῖνος διὰ τῆς ἐπεξηγήσεώς του διαχωρίζει ἑαυτὸν ἀπὸ τῶν ἄλλων, ἴσως καθ' αὑτὸ ἰωαννιτῶν ζωγράφων.

Κλείω τὸ κεφάλαιον τοῦτο τῆς συζητήσεώς μου μὲ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην διὰ τῶν λόγων του : «Ἡ ἀναζήτηση τῶν αἰτίων παρόμοιων γενικῶν φαινομένων στὴ ζωὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς τουρκοκρατίας, ποὺ πρέπει νὰ ἀνάγονται σὲ πλέγμα γενικῶν συνθηκῶν καὶ εἰδικῶν τοπικῶν δομῶν διαφόρων ἐπιπέδων — πολιτισμικῶν, οἰκονομικῶν, δημογραφικῶν κλπ. — προυποθέτει βέβαια ἄλλου εἴδους ἔρευνες» [2]. Βεβαίως, διότι ἡ τέχνη δὲν εἶναι αὐτόνομος, ἀνεξάρτητος τῶν ὡς ἀνωτέρω δομῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων προϋποθέσεων ἀκόμη. Ἀπαιτεῖται ὅμως πρὸ πάντων κοινὴ γλῶσσα ἐπιστημονικῆς πειθαρχίας.

Δ' — ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΚΑ

1. *Ἡ «ἐξπρεσσιονιστικὴ» τεχνοτροπία ὡς ἀφετηριακὴ πρότασις.*

Προχωρῶ εἰς τὴν συζήτησιν ζητημάτων τεχνοτροπίας, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, συνιστᾷ ἓν τῶν οὐσιωδεστέρων αἰτημάτων τῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης.

Ὑπενθυμίζω πρῶτον τὴν θέσιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι αἱ εἰκόνες τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') καὶ αἱ ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνες τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ἡ μία μὲ τὴν παράστασιν τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ') καὶ ἡ ἄλλη

1. Χατζηδάκης, σ. 134. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι καὶ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διατυπώνει τὴν θέσιν του αὐτὴν μὲ κάποιαν ἐπιφύλαξιν : «καὶ *οἱ περισσότεροι* (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.) ἀπὸ τοὺς 15 τεχνῖτες «ἐξ Ἰωαννίνων» πρέπει νὰ λογαριαστοῦν ἀπὸ τὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς» (αὐτόθι, σημ. 54)· ἐπιφύλαξιν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ σημαίνῃ ὅτι ὡρισμένοι τοὐλάχιστον ἐκ τῶν δεκατεσσάρων ἄλλων «ἰωαννιτῶν» ζωγράφων εἶναι δυνατὸν νὰ κατήγοντο πράγματι ἐξ Ἰωαννίνων — ἀκριβῶς ὡς οἱ 14 ἐκ Καπετσόβου (Χατζηδάκης, αὐτόθι) ἦσαν καπετσοβῖται, οἱ 7 ἐκ Καλαρρυτῶν ἦσαν καλαρρυτινοὶ καὶ οἱ 6 ἐκ Κορίτιανης ἦσαν κοριτιανοί.

2. Χατζηδάκης, σ. 132.

μὲ τὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος, τεχνοτροπικῶς ἀνήκουν εἰς τὴν τέχνην τοῦ Ἁγίου Ὄρους· καὶ ὅτι ἡ τέχνη αὕτη ἀντιπροσωπεύεται — εἰς τὴν συζήτησίν μας — ὑπὸ τῆς «ἐξπρεσσιονιστικῆς» τεχνοτροπίας εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ τοῦ Πρωτάτου (πίν. ΙΔ'), ἀντιγράφου τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου, εἰκόνος οὕτω κατεσκευασμένης ἐπὶ τόπου [1]. Ἡ ἀφετηριακὴ ἀναφορὰ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Πρωτάτου, εἰς μνημεῖον γεωγραφικῶς ἐντοπισμένον, εἶναι μεθοδολογικῶς ὀρθή, ἐν τούτοις ὅμως ἀνεπαρκής, διότι δὲν γνωρίζομεν μέχρι ποίου σημείου τὸ ἀντίγραφον τοῦτο τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου ἀντιπροσωπεύει παράδοσιν τῆς ἁγιορειτικῆς ζωγραφικῆς [2]· δὲν γνωρίζομεν οὔτε τὴν τεχνοτροπικὴν συνυφὴν (contexte) τῆς προκειμένης εἰκόνος μεταξὺ τοῦ εἰς εἰκόνας ὑλικοῦ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης βεβαιοῖ, ὅτι διαθέτει «ἑκατοντάδες» φωτογραφιῶν εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ὁμολογουμένως ἐπίζηλον instrumentum studii, ἀλλὰ καὶ παραλλήλως ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ ἔλλειψις ὑπογραφῶν ἁγιορειτῶν ζωγράφων «δυσκολεύει τὸν ἐντοπισμὸ ἐργαστηρίων καθαρὰ ἁγιορειτικῶν κατὰ τὸν 17ον καὶ 18ον αἰώνα» [3]· διὰ τοῦτο καί, ἀντὶ νὰ προσκομίσῃ περισσότερα τοῦ ἑνὸς παραδείγματα εἰκόνων ἁγιορειτικῆς τεχνοτροπίας, περιορίζεται οὗτος εἰς τὴν εἰκόνα ἀντίγραφον τοῦ Πρωτάτου. Αὐτὰ ὅμως σημαίνουν, ἂν ἀντιλαμβάνωμαι ἢ ἂν ἑρμηνεύω ὀρθῶς τὴν περὶ τοῦ προκειμένου σκέψιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι καθαυτὸ ἁγιορειτικὴ τεχνοτροπία εἰς τὴν ζωγραφικὴν εἰκόνων τοῦ 16ου, τοῦ 17ου καὶ τοῦ 18ου αἰῶνος μᾶς εἶναι ἄγνωστος ἀκόμη.

Ὑπενθυμίζω περαιτέρω, ὅτι ἡ δευτέρα ὄψις τοῦ προβλήματός μας — τοῦ ἂν ὑπῆρξεν ἢ ὄχι ζωγραφικὴ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς ἄλλας μεγάλας τουρκοκρατουμένας πόλεις μετὰ τὴν Ἅλωσιν — εἶναι τὸ νὰ προσδιορισθοῦν ἰδιάζοντα τεχνοτροπικὰ χαρακτηριστικά [4]. Τὰ τεχνοτροπικὰ δὲ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐρευνωμένης ζωγραφικῆς — κυρίως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ κατ' ἐπέκτασιν τῆς Θεσσαλονίκης — συνιστοῦν, λοιπόν, τὸν δεύτερον ἄγνωστον τοῦ προβλήματός μας. Ἐνθυμεῖται ὅμως ὁ ἀναγνώστης, ὅτι ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης προσγράφει τοὺς τεχνοτροπικοὺς χαρακτῆρας τῶν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Θεσσαλονίκης εἰκόνων (πίν. Ϛ', Ζ' καὶ ΚΒ') εἰς τὴν τέχνην τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ἀλλ' εἶναι φανερόν, ὅτι οὕτω εὑρισκόμεθα ἐνώπιον μεθόδου, διὰ τῆς ὁποίας ἐπιζητεῖται νὰ προσδιορισθῇ εἷς — ὁ δεύτερος — ἄγνωστος μὲ τὴν βοήθειαν ἄλλου — τοῦ πρώτου — ἀγνώστου. Τὴν σχετικὴν δυσκολίαν ἐπιχειρεῖ νὰ ὑπερβῇ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης μέσῳ τῆς ἐννοίας τῆς «ἐξπρεσσιονιστικῆς» τεχνοτροπίας [5].

1. Βλ. ἀνωτ., σσ. 112 κέξ. καὶ 114 κέξ.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 115, σημ. 2.
3. Χατζηδάκης, σ. 132_{44}. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 115, σημ. 2.
4. Πρβλ. Πάλλαν, σσ. 250 κέξ. καὶ 257 κέξ.
5. Χατζηδάκης, σ. 123.

Διὰ τοῦ ὅρου «τεχνοτροπία» ἐννοοῦνται, βεβαίως, τὰ χαρακτηριστικὰ ἐκεῖνα μιᾶς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, τὰ ὁποῖα συνιστοῦν τοὺς τυπικοὺς παραστατικοὺς τρόπους ὑπάρξεώς της, τρόπους μεταβαλλομένους κατὰ τὴν ἱστορικὴν (ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ χώρου) διαδρομήν της [1]· ὁ καθορισμὸς δὲ τῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν συνιστᾷ, ὡς γνωστόν, μέσον προσδιορισμοῦ συγκεκριμένης — ἐντὸς τοῦ ἱστορικοῦ χώρου — καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις σημαίνεται ὑπὸ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ «ἐξπρεσσιονιστικὸς» — ἂς τὸν ἐξελληνίσωμεν διὰ τοῦ ὅρου «ἐκφρασιακός». Ὑπενθυμίζω, ὅτι τὸ ἀπὸ τοῦ τέλους περίπου τοῦ παρελθόντος αἰῶνος καλλιτεχνικὸν κίνημα τοῦ «ἐξπρεσσιονισμοῦ» (ἐκφρασιακότητος, ἐκφρασιοθηρίας) [2] ἐχρησιμοποίησεν ὡς καλλιτεχνικὴν γλῶσσαν κυρίως τὴν γραμμὴν (τὴν διακοσμητικὴν λειτουργίαν της), ἢ καὶ — ἀργότερον — μόνον τὸ χρῶμα, γενικῶς δὲ τὴν ἔμφασιν τοῦ ὀπτικοῦ ἐρεθισμοῦ μέχρι τῆς ἀ-σχημίας καὶ τῆς ἀ-τελείας, ὡς παρατηροῦνται αὗται εἰς τὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς τῆς λαϊκῆς — ἀπαιδεύτου — τέχνης· διακρίνεται, δηλαδή, ὁ ἐξπρεσσιονισμὸς διὰ τὴν ἐλευθεριότητά του ἀπέναντι τοῦ θεατῶς κανονικοῦ. Διὰ τῶν καλλιτεχνικῶν τούτων μέσων ἀνεδείχθη ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ εἰς σύμβολον ὑποκειμενικῆς, ἀτομικῆς συγκινήσεως, ψυχικοῦ πάθους, ὡς ἔκφρασις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου, ἑνὸς κόσμου μελαγχολικοῦ καὶ ἀπαισιοδόξου· ἀλλ' ἀνεδείχθη οὕτω καὶ ἡ αὐτονομία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας — αὐτονομία ἔναντι τοῦ ὁρατοῦ. Ὁ ἐξπρεσσιονισμὸς χαρακτηρίζεται, συνοπτικῶς, διὰ τὸ βάρβαρον, τὸ δύσμορφον τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν των, ὡς ἀντιθέσεων πρὸς τὸ ἰδανικῶς ὡραῖον [3], ἀλλὰ καὶ ὡς καλλιτεχνικῶν ἐπιτευγμάτων, ἄλλης ὅμως κατηγορίας. Ἐντὸς τοῦ γενικοῦ δὲ ρεύματος ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας, διαχωρίζονται, ὡς γνωστόν, ἐπὶ μέρους τεχνοτροπικαὶ τάσεις-σχολαὶ (ὁ γαλλικὸς ἐξπρεσσιονισμός, ὁ γερμανικὸς κλπ.) καὶ θεματογραφικαὶ προτιμήσεις (παραστατικὸς ἐξπρεσσιονισμός, ἀφῃρημένος ἐξπρεσσιονισμός). Ὁ ἐξπρεσσιονισμὸς παρουσιάζεται, λοιπόν, ὡς ἐμφαντικῶς ἰδιάζων τρόπος καλλιτεχνικῆς ἀποτυπώσεως τῆς ψυχικῆς διαθέσεως καὶ ὀλιγώτερον ὡς ἀντίληψις περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ὡς αὕτη συλλαμβάνεται δι' ὅρων ὡς οἱ ἁπτικὸς ἢ ὀπτικός, πλαστικὸς ἢ ζωγραφικὸς κ.ὅ. Μὲ ἄλλους λόγους: Ὁ ἐξπρεσσιονισμός, ὕστερος σταθμὸς μιᾶς πορείας καλ-

1. Προχείρως: H. Sedlmayr, Kunst und Wahrheit (1958), σ. 53.

2. Διὰ τῶν νεολογισμῶν «ἐκφρασιακότης» καὶ «ἐκφρασιακὸς» νομίζω, ὅτι ἀποδίδονται ἀκριβέστερον οἱ ὅροι «ἐξπρεσσιονισμὸς» καὶ «ἐξπρεσσιονιστικός», εἰς διάκρισιν ἀπὸ τῶν «ἐκφραστικὸς» (expressif) καὶ «ἐκφραστικότης» (expressivité).

3. Βλ. Umbro Apollonio ἐν: Encyclopedia of World Art V, 1961, σσ. 311 - 323 (λ. Expressionismus), Donald E. Gordon, On the Origin of the World «Expressionism», Journal of the Warburg and Courtauld Inst. 29, 1966, σσ. 368 - 385.

λιτεχνικῶν ἐκφράσεων μὲ προηγούμενόν του τὸν ἰμπρεσσιονισμὸν (ἐντυπωσιακότητα, ἐντυπωσιοθηρίαν), δὲν ἐνέχει τὴν διαζευκτικὴν ἐκείνην ἀναφοράν, διὰ τῆς ὁποίας προσδιορίζεται συγκεκριμένος τρόπος ὑπάρξεως συγκεκριμένης καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ὡς συνθέσεως ἐπιπέδων καὶ φωτός. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἔκφρασις π.χ. διὰ τῆς ἐντόνου γραμμῆς δὲν κατατάσσει ἓν ἔργον ἀναγκαίως εἰς τὴν ἐξπρεσσιονιστικὴν τεχνοτροπίαν.

Ἐθεώρησα ἀπαραίτητον τὴν ὡς ἀνωτέρω διευκρίνησιν, ἐπειδὴ οἱ χαρακτηρισμοὶ «ἰμπρεσσιονιστικὸς» καὶ «ἐξπρεσσιονιστικὸς» χρησιμοποιοῦνται συχνὰ ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης (κατ' ἀνάγκην καὶ ὀρθῶς ἐντὸς ὡρισμένων ὁρίων). Εἰς τὴν προκειμένην περίπτωσιν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διὰ τοῦ ὅρου «ἐξπρεσσιονισμὸς» προσδιορίζει εἰδικώτερον τὴν «ἀντικλασικῆς παράδοσης ἀναζήτηση δυσμορφίας τῶν προσώπων» [1], εἰς τὴν περιοχὴν δὲ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς ἀποδίδει διὰ τοῦ ὅρου «ἐξπρεσσιονισμὸς» ὅ,τι συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς λαϊκὸν ἢ μοναστικὸν ἢ ἀνατολικὸν ὕφος τῆς βυζαντινῆς τέχνης· χαρακτηρίζει ὡς ἐξπρεσσιονισμὸν ὅ,τι καλλιτεχνικῶς ἵσταται ἔξω τῆς — ἐντὸς τῆς βυζαντινῆς τέχνης — καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τῆς ἀρχαίας τέχνης, τὸ ἄσχημον (ἴσως ἀκριβέστερον: τὸ μὴ ἰδανιστικὸν) καὶ καταλήγει εἰς τὸ νὰ ἀναγάγῃ τὴν «ἐξπρεσσιονιστικὴν τεχνοτροπίαν» εἰς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς μὴ κρητικῆς εἰκόνος, νὰ χρησιμοποιῇ δὲ τὴν προκειμένην ἔκφρασιν ὡς ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν κρητικὴν τεχνοτροπίαν [2]. Θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης θέλει νὰ συλλάβῃ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα ὄψεων ἢ φάσεων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς διὰ τῆς μεταφορᾶς εἰς τὴν περιοχήν της ἐννοιῶν καὶ παραστάσεων ἐκ τοῦ καλλιτεχνικοῦ ρεύματος τοῦ «ἐξπρεσσιονισμοῦ» τῆς ἐποχῆς μας.

Ἀλλά, ἐπειδὴ τὰ ὡς ἀνωτέρω «ἐξπρεσσιονιστικὰ» γνωρίσματα ἀπαντοῦν, ὡς γνωστόν, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς [3], μὲ τὸ νὰ ἀνάγωνται, τώρα ἐκ μέρους τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη εἰς γενικώτερον φαινόμενον ἤ, ἄλλως, μὲ τὸ νὰ συνιστοῦν

1. Χατζηδάκης, σ. 122.

2. M. Chatzidakis ἐν: Actes du Premier Congrès International des Études Balkaniques et du Sud-Est Européennes. Sofia 1966, II, Sofia 1969, σσ. 801 - 802, τοῦ αὐτοῦ, Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle. Les recherches sur l'évolution du style ἐν: XIVe Congrès Intern. des Étud. Byzantines, Bucarest 1971. Rapports, I, σσ. 128 - 130 (= Actes du XIVe Congr. Intern. des Ét. Byzantines. Bucarest 1971, I, (Βουκουρέστιον) 1974, σσ. 183 - 186). Πρβλ. Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, ἔνθ' ἀνωτ.

3. «Cette tendance idéaliste, pour ainsi dire, dans l'art byzantin trouve déjà à l'epoque byzantine sa contre - partie dans une tendance qu'on appelle souvent monacale et orientale... et que j'ai appelée quelque part tendance expressioniste. Il y a dans cette tendance une force d'expression qui néglise absolument la beauté physique des personnages... les mosaiques de Hosios Loukas... on peut voir une

οὕτω χαρακτηριστικὰ μὲ μέγα ἐννοιολογικὸν πλάτος, θολώνουν, ὡς νομίζω, τὸ ὀπτικὸν πεδίον τῆς ἐρεύνης, διότι αἴρουν τὸν ἐντοπισμόν της εἰς ἑκάστοτε συγκεκριμένα ἱστορικὰ πλαίσια. Καταντᾷ δὲ ἡ διατύπωσις «ἐξπρεσσιονιστικὴ τεχνοτροπία», ὡς φαίνεται χρησιμοποιῶν αὐτὴν ἐντὸς τῆς ἱστορίας τῆς βυζαντινῆς τέχνης ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, νὰ ὑποδηλώνῃ ἁπλῶς καλλιτεχνικὴν συμπεριφορὰν περιωρισμένην εἰς τὴν τέχνην κοινωνικοῦ φορέως ἢ κοινωνικῶν φορέων ἀποκεκομμένων ἀπὸ τῆς παραδόσεως τῆς ἑλληνιστικῆς κληρονομίας· συγκεκριμένως δὲ περιωρισμένην εἰς τὴν ἄνευ καλλιτεχνικῆς παιδείας ζωγραφικήν, παιδείας, ἡ ὁποία κατὰ τὰς παλαιοτέρας καὶ κατὰ τὰς καλὰς περιόδους τῆς βυζαντινῆς τέχνης συνετελεῖτο, ὡς γνωστόν, διὰ τῶν ἑλληνιστικῶν προτύπων, ἐνῷ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ 16ου αἰῶνος καὶ ἑξῆς ἐποχὴν συνετελεῖτο — ἂν περὶ τοῦ προκειμένου δὲν προδίδω τὴν σκέψιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη — μέσῳ τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν τεχνοτροπίαν τῆς «κρητικῆς» σχολῆς ἢ — ἀκριβέστερον — τῶν κρητῶν ζωγράφων.

Περιοριζόμενοι ὅμως εἰς τὴν ὡς ἀνωτέρω διαγραφεῖσαν θέσιν, ἐκφεύγομεν ἀπὸ τῆς πειθαρχίας εἰς αὐστηρῶς ἐπιστημονικὴν μέθοδον τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης. Διότι μία π.χ. κρητικῆς τεχνοτροπίας εἰκὼν δὲν χαρακτηρίζεται διὰ τῆς μὴ ἐκφρασιακότητός της, ἀλλὰ μέσῳ ὡρισμένων τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων· ὑπὸ συγκεκριμένου τρόπου ἢ συγκεκριμένων τρόπων ἀποδόσεως τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Διὰ τοῦ ὅρου «ἐξπρεσσιονισμὸς» προσδιορίζεται μέν, ἐν τούτοις κατὰ τρόπον πολὺ γενικόν, ἡ ἐμπνοὴ ἢ καλλιτεχνικὴ διάθεσις

série d'icônes où les personnages représentés comme le Christ ou la Vierge sont vraiment laids au physique. Mais on comprent que cela a été fait intentionnellement parce que ces traits sont soumis à un certain rythme, à une certaine organisation du schéma de la figure qui exprime la force... Je pense que cette tendance qui est très marquée dans les pays balkaniques, a ses sources dans celle de l'art byzantin qu'on appelait monacal ou autre. Et c'est aussi un signe assez dinstinctif pour comprendre immédiatement si une peinture qu'on voit n'importe où, a des rapports avec la peinture crétoise ou non. La peinture crétoise continue cet idéal de la tradition de Constantinople. On pourra toujours par ce moyen, par ce critère, comprendre immédiatement si une peinture a rapport avec l'école crétoise. Elle peut imiter l'iconographie, repéter un thème créé de l'école crétoise. C'est l'expression d'un mode différent qui est exprimé par la peinture de l'école crétoise» (Chatzidakis ἐν: Actes du Premier Congrès Intern. Balkan. κ.λπ., σσ. 801 - 802)· καί: «Art populaire - art monastique - art oriental, sont des notions assez vagues... Bon nombre d'autres icônes appartiennent à cette tendance anticlassique qui recherche les effets de l'expression immédiate fortement marquée... Ces tendances, populaires et anticlassiques, n'ont pas de contours définis, aussi bien par leurs influences mutuelles que par leurs contacts avec la tendance classique... D'autre part, la tendance anticlassique n'est pas étrangère au mouvement que l'on qualifie d'habitude de 'realisme'» (XIVe Congrès, σσ. 128 - 130 = Actes du XIVe Congrès, I, σσ. 183 - 186).

ἑνὸς ἔργου τέχνης ἢ μιᾶς κατηγορίας ἔργων τέχνης, ἀκόμη δὲ καὶ ἡ τυχὸν ἀπαιδευσία τοῦ τεχνίτου των· δὲν ἐπαρκεῖ ὅμως οὗτος, ὡς ὅρος τεχνικὸς (terminus technicus), ὡς ἐπιστημονικὸν ἐργαλεῖον, διὰ τὴν σύλληψιν τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, τῶν μορφολογικῶν χαρακτήρων — ἀναλυτικώτερον — τῶν συνιστώντων τοὺς μεταβλητοὺς τύπους τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Πῶς θὰ διακρίνωμεν π.χ. μίαν μὴ κρητικὴν εἰκόνα — ἄρα κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην «ἐξπρεσσιονιστικὴν» — τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἀπὸ ὁμοίαν τῆς Ἠπείρου ἢ τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδος; Ἢ πῶς θὰ ὁρίσωμεν τὰς διαφορὰς μιᾶς παλαιοτέρας «ἐξπρεσσιονιστικῆς» ζωγραφιᾶς ἀπὸ ὁμοίας νεωτέρας; Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐντάσσει π.χ. εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ δυσμόρφου μεταξὺ ἄλλων καὶ τὴν ψηφιδωτὴν παράστασιν τοῦ Χριστοῦ ὡς Χώρας τῶν Ζώντων, τὴν εὑρισκομένην εἰς τὸ τύμπανον ἐσωτερικῶς τῆς θύρας πρὸς τὸν νάρθηκα τῆς Μονῆς τῆς Χώρας, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὡς πρὸς τὸ ὕφος τῆς ὁποίας θεωρεῖ, ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ εἶναι ἐμπνευσμένη ἐκ τοῦ προφητικοῦ *οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος, ἀλλὰ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἄτιμον* (Ἡσ. 53,2) [1]· ἐκτιμᾶται δ' οὕτω τὸ ψηφιδωτὸν τοῦτο, ἀνῆκον εἰς τὴν τέχνην τῆς λεγομένης παλαιολογείου ἀναγεννήσεως, μὲ τὸ αὐτὸ κριτήριον καὶ τοποθετεῖται εἰς τὸ αὐτὸ ἐπίπεδον, ἀφοῦ ἐντάσσεται εἰς τὴν αὐτὴν καλλιτεχνικὴν ὁλότητα μὲ τὴν εἰκόνα ἀντίγραφον τοῦ Χριστοῦ τοῦ Πρωτάτου τοῦ 16ου αἰ. (πίν. ΙΔ'). Καὶ ἂν ἀκόμη, ἀντὶ τῆς ἐννοίας τῆς «ὁλότητος», χρησιμοποιήσωμεν τὴν ἔννοιαν τῆς «κατηγορίας», ὅτι δηλαδὴ ἡ ἁγιορειτικὴ εἰκὼν τοῦ 16ου αἰ. ἐντάσσεται εἰς τὴν αἰσθητικὴν κατηγορίαν τοῦ παλαιολογείου ψηφιδωτοῦ, δὲν δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν τοὺς τεχνοτροπικοὺς χαρακτῆρας τῶν δύο τούτων ἔργων τέχνης· περὶ τοῦ προκειμένου δὲ — διὰ τὸν ἱστορικὸν τῆς τέχνης — προέχει ὁ καθορισμὸς τῶν μεταξύ των διαφορῶν, ὡς δύο ἔργων δύο διαφόρων ἐποχῶν, διὰ νὰ μὴ περιπέσωμεν ἄλλως εἰς ταυτολογίαν.

Πιστεύω νὰ ἔγινε φανερόν, ὅτι — εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάλυσίν μας — ὁ χαρακτηρισμὸς διὰ τῆς διατυπώσεως «ἐξπρεσσιονιστικὴ τεχνοτροπία», μὲ τὸ τόσον μέγα ἐννοιολογικόν της πλάτος, δὲν ἐπαρκεῖ πρὸς προσδιορισμὸν μιᾶς μεσαιωνικῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς· καὶ ὅτι ἡ πέρα ὡρισμένων ὁρίων μεταφορὰ ὅρων καὶ ἐννοιῶν ἀπὸ τῆς συγχρόνου πρὸς ἡμᾶς τέχνης εἰς τὴν μεσαιωνικήν, μὲ σκοπὸν νὰ ἐννοήσωμεν αὐτὴν ἢ καταστήσωμεν αὐτὴν κατανοητὴν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς καλλιτεχνικῆς διαλέκτου τῆς ἐποχῆς μας, ἐνδέχεται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πλάνας. Τοῦτο καὶ διὰ τὸν ἁπλοῦν ἀκόμη λόγον, ὅτι ἡ μεσαιωνικὴ διεργασία καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἦτο διάφορος τῆς σημερι-

1. Chatzidakis ἐν: XIVe Congrès κλπ. Rapports I, σ. 130 (= Actes du XIVe Congrès, σ. 184). Τὸ ψηφιδωτόν: Paul A. Underwood, The Kariye Djami (= Bollingen Series LXX), New York 1966, σ. 2, εἰκ. 12, 17, 18 καὶ 19. Περὶ τοῦ Ἡσ. 53, 2 βλ. κατωτ., σ. 176$_0$.

νῆς. Ὁ μεσαιωνικὸς τεχνίτης δὲν ἦτο «καλλιτέχνης» ὑπὸ τὸ νόημα, ὑπὸ τὸ ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος οὗτος σήμερον· διότι δὲν ἐπεδίωκε π.χ. τὸ δύσμορφον — ἀντιθέτως πρὸς ὅ,τι δέχεται ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης — συνειδητῶς καὶ εἰς ἐφαρμογὴν μιᾶς καλλιτεχνικῆς ἀρχῆς ἢ πρὸς ἐπιδίωξιν ἑνὸς καλλιτεχνικοῦ σκοποῦ, ὡς ὁ νεωτερικὸς καλλιτέχνης. Ὁ μεσαιωνικὸς ζωγράφος ἦτο ἁπλῶς τεχνίτης, ὅπως περίπου ὁ παραδοσιακὸς λαϊκὸς τεχνίτης, ἐπιφορτισμένος ὅμως προσθέτους ὑποχρεώσεις, τὰς ὁποίας ἐπέβαλλον εἰς τοῦτον ἡ ἱερότης τοῦ ἀντικειμένου τῆς τέχνης του καὶ ἡ λειτουργία τούτου ἐντὸς τῆς λατρείας. Ὁ μεσαιωνικὸς ζωγράφος προσεπάθει νὰ ἐπιτύχῃ τὸ κατὰ τὰς δυνάμεις του καλύτερον, ν' ἀποδώσῃ τὰ θεατὰ καὶ ὁμοῦ ὑπερβατικὰ πρότυπά του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαθήσεως, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἀποκτήσει πλησίον τοῦ διδασκάλου (μαΐστορός) του, τῆς ἐμπειρίας του ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν ἱερῶν προτύπων, ὅσων ὑπῆρχον εἰς τὴν περιοχήν του [1] καὶ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ ἀνθρωπίνου περιβάλλοντός του· ἐντεῦθεν δὲ — ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου — ὁ ρεαλισμός του. Ἡ νέα τέχνη κατέφυγεν εἰς τὸ δύσμορφον, εἰς τὸ ἐκφρασιακόν, ἐκ χορτασμοῦ τοῦ ὡραίου καὶ τοῦ ἁβροῦ· ἡ μεσαιωνικὴ τέχνη ἀπέδιδε τὴν μὲν δυσμορφίαν ἐξ ἀγνοίας τοῦ καλλιτεχνικῶς ὡραίου, ἐξ ἀπαιδευσίας, τὴν δὲ ἀμεσότητα ἐξ ἐλλείψεως θητείας πλησίον προτύπων τέχνης ἑλληνιστικῆς παραδόσεως. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον τοῦτο τὸ ὡς ἀνωτέρω ψηφιδωτὸν τῆς Μονῆς τῆς Χώρας ἀντιπροσωπεύει πράγματι ἀντίθετον περίπτωσιν — ὁμοία περίπτωσις ἔχει σημειωθῇ καὶ ἀλλαχοῦ εἰς τοιχογραφίας περὶ τὸ 1300 [2] — καὶ προδίδει συνειδητὸν ἀναπροσανατολισμόν· ἀνήκει ὅμως, ὡς τάσις, εἰς τὴν ἀνήσυχον ἐποχὴν διεργασίας ἀνόδου νέων κοινωνικῶν δυνάμεων εἰς τὸ Βυζάντιον, ἡ ὁποία ὅμως, ὡς γνωστόν, ἀνεκόπη πρὸ τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰῶνος.

Ἐπέμεινα εἰς τὴν ὡς ἀνωτέρω διευκρίνησιν, διὰ νὰ δημιουργηθῇ βάσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σταθῶμεν, νὰ ἀνακρίνωμεν τὰ πράγματα καὶ νὰ συνεννοηθῶμεν.

2. *Ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐν Πρωτάτῳ.*

Προσεκτικὴ παρατήρησις τῆς εἰκόνος τοῦ Πρωτάτου (πίν. ΙΔ') πείθει,

1. Πρβλ. Μανουὴλ Ραοὺλ, Ἐπιστ. 12, Τῷ Γαστρέᾳ : *Μεμνημένος μάλιστα καὶ τῆς σῆς οὐκ ἐλαχίστης περὶ τοῦτο σπουδῆς, χρόνοις πρότερον οὐχ ἧττον εἴκοσι πρὸς τοῖς ἕξ, ὅτε... ἐν ἀκριβείᾳ ζητῶν εἰς τὴν Ἀνωτέρω Ταβίαν πολλάκις ἕωθεν ἐφοίτας τοὺς ἀρχετύπους ἐκμιμούμενος πίνακας* (R. I. Loenertz, Emmanuelis Raul epistulae XII, Ἐπετ. Ἑτ. Βυζ. Σπουδ. 26, 1956, σ. 162). Πρβλ. Δ.Ι. Πάλλα, Αἱ αἰσθητικαὶ ἰδέαι τῶν Βυζαντινῶν πρὸ τῆς Ἁλώσεως, αὐτόθι 34, 1965, σ. 318. Ἡ Ἀνωτέρω Ταβία τοῦ κειμένου φαίνεται νὰ ταυτίζεται πρὸς τὴν σημερινὴν Ἄνω Δαβιὰν τῆς Ἀρκαδίας.

2. Klaus Wessel, Zu den Wandmalereien von Sveti Todor bei Boboševo ἐν: Klaus-Detlev Grothusen, Ethnogenese κλπ., σσ. 12 κἑξ. καὶ 17, πίν. 1 καὶ 2.

ὅτι ὁ ζωγράφος της δὲν ἀνήκει εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν τεχνιτῶν «λαϊκῆς» ἢ «μοναστικῆς» ἢ «ἀνατολικῆς» τεχνοτροπίας· καὶ — τὸ κυριώτερον — ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ ποιότης τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος δὲν ὀφείλεται ἁπλῶς «στὴν ἐπίδραση τοῦ λαμπροῦ προτύπου», ὡς διατείνεται ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης [1]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς ἐξαιρέτου πτυχολογίας τῆς εἰκόνος, μὲ τὸν λεπτότατον φωτισμόν της. Ἡ εἰκὼν τοῦ Πρωτάτου δὲν εἶναι ἁπλοῦν ἀντίγραφον τῆς τοιχογραφίας, ἀλλ' ἀναδημιουργία, προελθοῦσα ἐκ τῶν χειρῶν ἐπιτηδείου τεχνίτου. Ἐν πρώτοις οὗτος ἔχει ἀλλάξει τὸ σχέδιον. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν τὸ ἀνοικτὸν βιβλίον στηρίζεται ἐπὶ τοῦ μηροῦ τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ, ὁ ὁποῖος κρατεῖ τοῦτο ἐκ τῶν ἄνω, μὲ τὴν ὅλην χεῖρά του διευθετημένην εἰς σχῆμα πλατείας χειρονομίας (πίν. ΙΕ')· ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ εἶναι ἀνοικτή. Εἰς τὴν εἰκόνα ἡ μορφὴ παρουσιάζεται κλειστή, ἡ κρατοῦσα τὸ εὐαγγέλιον χεὶρ συστέλλεται καὶ κρατεῖ τὸ εὐαγγέλιον ἐκ τῶν κάτω, ὁ Χριστὸς δὲ μάλιστα ἐννοεῖται ὄρθιος. Εἰς τὴν τοιχογραφίαν ἡ κεφαλὴ εἶναι διαπλασμένη κατὰ τρόπον διάφορον ἢ τὸ ἄλλο σῶμα, μὲ λεπτολογίαν, οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ διαμορφοῦνται μὲ περίγραμμα διακοπτόμενον, ὡς νὰ μὴ κλείεται ὁ βολβὸς ἐντὸς τῆς κόγχης του καὶ μὲ τὸ κάτω βλέφαρον νὰ δηλοῦται διὰ κηλῖδος χρώματος (πίν. ΙϚ',2). Παραλλήλως διαπνέεται αὐτὴ ὑπὸ ἐλεγχομένων βιωμάτων, ὑπὸ συγκρατημένου πάθους· ἀλλ' ἀποδίδει, παρόλον τοῦτο, τὴν παράστασιν προσώπου μὲ ἔκφρασιν ἐνεργητικήν. Ὁ ἀντιγραφεύς, ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνος, ἐμιμήθη ὅλην τὴν λεπτολογίαν τοῦ προσώπου τοῦ προτύπου του, ἀλλ' ἐπεξέτεινεν αὐτὴν καὶ εἰς τὴν πτυχολογίαν· ἔπλασε δὲ τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐντὸς τῶν βολβῶν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ διαχωρίζωνται οὗτοι ἀπὸ τῶν γύρω ἀνατομικῶν ἰδιαιτεροτήτων καὶ μὲ τὸ κάτω βλέφαρον νὰ διαμορφοῦται τοῦτο εἰς ἐπιφάνειαν διακρινομένην διὰ τὴν ἁπτικὴν σαφήνειάν της (πίν. ΙϚ',1). Τὸ πρόσωπον τοῦτο χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἁδρᾶς μὲν ὡραιότητος, ἀλλὰ μὲ ἔκφρασιν γλυκερᾶς μελαγχολίας· καὶ εἶναι κάπως ψυχρόν. Ὁ τεχνίτης τῆς εἰκόνος μετέβαλεν ἐλαφρῶς καὶ τὴν ἀπόχρωσιν τῆς κόμης· ἀπὸ τοῦ ἀνοικτοῦ καστανοῦ πρὸς τόνον βαθύτερον καὶ μὲ ἀποχρώσεις πρὸς τὸ μαῦρον [2]. Ἡ κεφαλὴ τοῦ προσώπου τῆς εἰκόνος τοῦ Πρωτάτου παρουσιάζει κάτι ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνισιν ἑνὸς *θεωρητικοῦ, ὄμορφου μαυρογένη*, συμφώνως πρὸς ἓν ἰδανικὸν ἀνδρικῆς ὡραιότητος τοῦ 17ου αἰῶνος [3].

1. Χατζηδάκης, Περὶ σχολῆς, σ. 123.

2. «Οἱ χονδρὲς σκοῦρες καφὲ - ἐννοοῦνται γραμμαὶ - τοῦ προτύπου γίνονται στὸ ἀντίγραφο λεπτότερες μαῦρες» (ἐκ προσωπικῆς ἐπιστολῆς — 11.12.1974 — τοῦ ἐπιμελητοῦ ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Νικονάνου, μετὰ αὐτοψίαν καὶ σύγκρισιν τῶν δύο ζωγραφημάτων κατόπιν ἰδικῆς μου παρακλήσεως).

3. Παπασυνοδινοῦ, Χρονικόν : *«Θεωρητικός, ὄμορφος, μαυρογένης»* (Π. Θ. Πέννα, Τὸ Χρονικὸ τοῦ Παπασυνοδινοῦ, Σερραϊκὰ Χρονικὰ Α', 1938, σσ. 29 καὶ 41).

Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ *ὡραῖος κάλλει παρὰ πάντας βροτοὺς* (Ἐγκώμια Α' 9 : Τριῴδιον,

Ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν σχεδὸν εἰλημμένην ἐκ τῆς γύρω ζωῆς, ἀλλ' ἐν τούτοις ἐξηυγενισμένην καὶ μὲ θερμὴν ἐσωτερικότητα κεφαλὴν τῆς τοιχογραφίας τοῦ Θεσσαλονικέως ζωγράφου (πίν. ΙϚ',2), ἡ κεφαλὴ τῆς εἰκόνος, (πίν. ΙϚ',1) ἀποπνέει σχεδὸν κλασικιστικὸν ἰδανισμόν. Ὅθεν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διαφορῶν τούτων, τῆς διαφορᾶς δ' εἰσέτι εἰς τὴν πτυχολογίαν τῆς εἰκόνος — μὲ τὰς μικράς, γωνιώδεις, καλοσχεδιασμένας καὶ μὲ λεπτότητα φωτισμένας πτυχάς —, ὡς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἁπαλοῦ πλασίματος τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς πλαστικότητος τῆς εὐλογούσης χειρός του, ὁδηγεῖταί τις εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Πρωτάτου προϋποθέτει γνωριμίαν τῆς κρητικοῦ ὕφους ζωγραφικῆς[1]· ἀλλὰ προδίδει κόσμον μὲ θυμικὸν βαθύτερον ἐκείνου τῶν κρητῶν ζωγράφων. Ἡ «ἀνώτερη ποιότητα» τῆς εἰκόνος τοῦ

σ. 399). Ἡ κατὰ τὸν Ἡ σ α ΐ α ν 53,2 (*οὐκ εἶχεν εἶδος οὐδὲ κάλλος, ἀλλὰ τὸ εἶδος αὐτοῦ ἄτιμον*) — κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην (βλ. ἀνωτ., σ. 173) — «ἀσχήμια» τοῦ Χριστοῦ ἀφορᾷ εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Πάθους, τὸν νεκρὸν (τὸ κείμενον τοῦ Ἡσαΐου μὲ τὸν ὡς ἀνωτέρω στίχον ἀνήκει εἰς τὰ ἀναγνώσματα τοῦ Ἑσπερινοῦ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς : Τριῴδιον, σ. 390), εἶναι δὲ ἄσχετος πρὸς τὸν τύπον τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ τῆς ἁγιορειτικῆς εἰκόνος. Τὸ κείμενον δηλαδὴ τοῦ Ἡσαΐου δὲν συνιστᾷ τὸν ἀποχρῶντα λόγον τῆς «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας» εἰς τὴν βυζαντινὴν καὶ τὴν μεταβυζαντινὴν ζωγραφικήν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Χριστὸν τοῦ Πάθους ἡ συνείδησις τῆς ἐκκλησίας θέλει νὰ διαβλέπῃ ὡραιότητα (*Ὁ ὡραῖος κάλλει παρὰ πάντας βροτοὺς ὡς ἀνείδεος νεκρὸς καταφαίνεται ὁ τὴν φύσιν ὡραΐσας τοῦ παντὸς* [βλ. ἀνωτ.]. Πρβλ. καὶ τὸ ἀπόστιχον τῆς Μεγάλης Τρίτης : *Ὁ Νυμφίος ὁ κάλλει ὡραῖος παρὰ πάντας ἀνθρώπους* : Τριῴδιον, σ. 353. Ἐπίσης τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ρωμανοῦ Δ' Διογένη [1067 - 1071] ἐπὶ τῆς σταυροθήκης ἄλλοτε ἐν Μάεστριχτ καὶ ἤδη ἐν τῷ Βατικανῷ : *Ὡραῖος ὤν, κάλλει δὲ θείας οὐσίας* | *ζωοῖ με Χριστὸς σαρκικῶς θανὼν ξύλῳ* [S. G. M e r c a t i, Collectanea byzantina, II, Bari 1970, σ. 455]. Ὑπόκειται πλατωνικὴ ἀντίληψις). Εἰς τὸν Χριστὸν Παντοκράτορα — ὡς ὁ τῆς ἁγιορειτικῆς εἰκόνος — ἡ ὡραιότης συνιστᾷ συνάρτησιν τῆς ἰσχύος καὶ τῆς μεγαλειότητός του : *Ἰσχὺν ὁ βασιλεύων τῶν αἰώνων Κύριος ἐνδεδυμένος ἥξει·* *τ ῆ ς τ ο ύ τ ο υ ὡ ρ α ι ο τ η τ ό ς τ ε κ α ὶ δ ό ξ η ς ἀ σ ύ γ κ ρ ι τ ο ς ὑ π ά ρ χ ε ι ε ὐ π ρ έ π ε ι α ἐν Σιών* (Κυριακῆς Βαΐων, Ὠδὴ Δ' 2 : Τριῴδιον, σ. 337). Ἡ ὡραιότης τοῦ Χριστοῦ συνιστᾷ καὶ ἀπαίτησιν τοῦ μυστικοῦ ἔρωτος τοῦ πιστοῦ : Λ ο υ κ ᾶ Ἀ δ ι α λ ε ί π τ ο υ, Παραινετικὸς πρὸς παρθένους : *Ἡ παρθένος πάσῃ δυνάμει ἐναγώνιος γίνεσθαι ὀφείλει, ἵνα... σπουδάζῃ τοῦ ἀρέσκειν τῷ ἀθανάτῳ νυμφίῳ αὐτῆς Χριστῷ... μ ν η μ ο ν ε ύ ο υ σ α σ υ ν ε χ ῶ ς τ ῆ ς α ὐ τ ο ῦ ὡ ρ α ι ό τ η τ ό ς τ ε κ α ὶ δ ό ξ η ς καὶ τῆς τῶν ἁγίων εὐφροσύνης καὶ θυμηδίας* (Κ. Δ υ ο β ο υ ν ι ώ τ ο υ, Λουκᾶ Ἀδιαλείπτου, Λόγος παραινετικὸς πρὸς παρθένους, Ἐπιστημον. Ἐπετ. Θεολογ. Σχολ. Πανεπιστ. Ἀθηνῶν 1935 - 1936, σ. 16). Τὸ θέμα εἶναι εὐρύ· παραλείπω τὰ εἰς τὴν ὡραιότητα τοῦ Χριστοῦ ἀναφερόμενα παλαιοχριστιανικὰ κείμενα καὶ τὴν σχετικὴν πρὸς αὐτὰ βιβλιογραφίαν, παρατηρῶ ὅμως, ὅτι καὶ κατὰ τὴν ἀναφορὰν εἰς κείμενα, ὡς πηγῶν περὶ ζητήματα τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης, ἀπαιτεῖται ἐπιστημονικὴ πειθαρχία· δὲν χρησιμοποιοῦνται κατὰ τρόπον ἄλλον πρὸς ἄλλον.

1. Ὡς πρὸς τὸν τύπον τῆς κεφαλῆς πρβλ. τὰ παραδείγματα : M. C h a t z i d a k i s, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, Dumb. Oaks Pap. 23 - 24, 1969 - 1970, σσ. 325 καὶ 326, εἰκ. 46 - 48.

28 - 7 - 1976

Πρωτάτου δὲν ὀφείλεται, λοιπόν, εἰς τὴν «ἐπίδραση τοῦ λαμπροῦ προτύπου»[1], ἀπὸ τοῦ ὁποίου συνειδητῶς τόσον ἔχει ἀπομακρυνθῆ ὁ ζωγράφος της, ἀλλ' εἰς τὴν ἐξαιρετικὴν ἱκανότητά του. Πρόκειται τεχνοτροπία διάφορος ἐκείνης τῶν εἰκόνων τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') καὶ τῶν εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒ')[2]. Ἀντιλαμβάνεταί τις τοῦτο, ἂν παραβάλῃ μόνον, ἔστω, τὸν τρόπον διαπλάσεως τῶν χειρῶν ἀφ' ἑνὸς ἐπὶ τῶν τελευταίων τούτων εἰκόνων καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐπὶ τῆς ἁγιορειτικῆς (πίν. ΙΔ')· ὄχι ὡς σχημάτων, ἀλλ' ὡς δύο διαφόρων ἀντιλήψεων περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Εἶναι αἱ ὡς ἀνωτέρω εἰκόνες μεταξύ των ἄσχετοι τεχνοτροπικῶς καὶ διὰ τὸν λόγον, ὅτι εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ὄρους δὲν χρησιμοποιεῖται — τὸ κυριώτερον — ἡ γραμμὴ ὡς καλλιτεχνικὸν μέσον.

Πέρα ὅμως τούτων οὐδ' οἱ ἐπὶ μέρους μορφολογικοὶ χαρακτῆρες οὐδ' αἱ τεχνικαὶ λεπτομέρειαι, ὅσας ἐπικαλεῖται ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης διὰ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἁγιορειτικὴν καταγωγὴν τῶν εἰκόνων τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου καὶ τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης, συνιστοῦν ἀποχρῶντας λόγους ὑπὲρ ἁγιορειτικῆς καταγωγῆς των. Τὸ πλάσιμον τῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἰδιαιτέρως τοῦ κάτω βλεφάρου, ὡσὰν πλαγιαστοῦ πληθωρικοῦ θυλάκου, ἀπαντᾶται εὐρέως διαδεδομένον ἀπὸ πολὺ παλαιοτέρας ἐποχῆς, παραδίδεται δὲ καὶ κατὰ τὸν 17ον αἰῶνα καὶ ὄχι μόνον εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος[3]· ἀποτελεῖ δὲ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει ἐποχὴν ἓν τῶν ἐντονωτέρων μορφολογικῶν χαρακτηριστικῶν εἰκόνος Θεοτόκου τῆς ἀποκληθείσης Σκοπιωτίσσης (εἰκ. 8)[4]. Ἐξ ἄλλου ἀπὸ τῶν μορ-

1. Ἡ φωτογραφία πίν. ΙϚ', 2, εἰλημμένη ὑπὸ γωνίαν, κάτω τῆς ὁριζοντίου, ἀποδίδει τὴν μορφὴν μὲ κάπως ἠλλοιωμένα χαρακτηριστικά.

2. Πρβλ. καὶ τὰς εἰκόνας πιν. ΙΘ' καὶ ΚΑ' κέξ.

3. Εἰκόνες 14ου αἰ. : Θεοτόκου Ὁδηγητρίας ἐκ Μ. Ἀσίας, Βυζαντινοῦ Μουσείου (W e i t z m a n n - C h a t z i d a k i s - M i a t e v - R a d o j č i ć, Frühe Ikonen, ἀριθμ. 53), Ἁγίου Δημητρίου Μονῆς Βατοπεδίου (αὐτόθι, ἀριθμ. 60), Χριστοῦ Παντοκράτορος Μουσείου Σόφιας (αὐτόθι, ἀριθμ. 106), Θεοτόκου τοῦ ἔτους 1342, ἐκ Μεσημβρίας, Μουσείου Σόφιας (αὐτόθι, ἀριθμ. 127)· πρὸς τὸν 15ον αἰ. ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Κλήμεντος τοῦ Μουσείου Ἀχρίδος (αὐτόθι, ἀριθμ. 205) κ.ἄ. Μεταγενέστεραι : Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης Μονῆς Μπατσκόβου (αὐτόθι, ἀριθμ. 127), Ἁγίου Ναοὺμ Ἀχρίδος, τῆς Πινακοθήκης Σκοπίων (αὐτόθι, ἀριθμ. 215)· πρβλ. καὶ τὴν ρωσικὴν εἰκόνα αὐτοκρατορικῆς σχολῆς τοῦ 17ου αἰ. τῆς Συλλογῆς Κορίν : A n t o n o v a, Drevnorussk. iskusstvo v sobranii Pavla Korina, σσ. 125 κέξ., ἀριθμ. 102, πίν. 102 - 103.

4. Εἰκὼν Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 1654/Τ. 636 ἐκ Θεσσαλονίκης (κατὰ παραχώρησιν τοῦ ἄλλοτε Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μύρωνος Μιχαηλίδου). Ἡ ὀνομασία «Σκοπιώτισσα» ἀπαντᾷ εἰς τρία μόνον παραδείγματα τοῦ τύπου τούτου εἰκόνος (S. G. M e r c a t i, Sulla Madonna Skopiotissa, Rev. Ét. Byz. XVI, 1958, σσ. 244 - 249 = Collect. byz., II, σσ. 513 - 519 καὶ L i c h a č e v, Materialy πίν. LXXIX, 139). Πρβλ. K r e i d l - P a p a d o p o u l o s, Ikonen, σσ. 113 - 116, ἀριθμ. 13, εἰκ. 96. Εἰς τὰ ἐκεῖ παραδείγματα νὰ προστεθῇ ἡ εἰκὼν τῆς ἐν Ἀθήναις Συλλογῆς Δημητρίου Οἰκονομοπούλου (Ἀ γ γ ε λ ι κ ὴ Ἀ ν δ ρ ε ι ω μ έ ν ο υ ἐν : Ἀρχαιολ. Δελτ. 25,

φολογικῶν στοιχείων τῆς διαπλάσεως τῶν ὀφθαλμῶν τῆς εἰκόνος τοῦ Πρωτάτου (πίν. ΙΔ') ἐλλείπουν αἱ δύο λευκαὶ γραμμαὶ τοῦ ἄνω βλεφάρου, ἓν ἐκ τῶν γνωρισμάτων, κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην, τῶν «ἁγιορειτικῶν» εἰκό-

8. Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Σκοπιωτίσσης, ἀριθμ. Β.Μ. 1064/Τ. 639. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

νων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') καὶ τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒ')[1]. Ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο, ἡ διάπλασις, δηλαδή, τοῦ ἄνω

1970 : Χρον. 535, πίν. 453α). Ὑπάρχουν ἐπίσης παραδείγματα τῆς Θεοτόκου βρεφοκρατούσης ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Σκοπιωτίσσης. Ἡ καταγωγὴ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου τοῦ τύπου εἰκ. 8 εἶναι ἀβεβαία. Εἰκονογραφικῶς ἐξαρτᾶται αὕτη ἐκ τῆς ἰταλικῆς τέχνης, ἀλλ' ὡς καλλιτεχνικὴ μορφὴ παρουσιάζει σχετικὴν συγγένειαν πρὸς εἰκόνας τοῦ Μουσείου Σόφιας (βλ. σ. 177, σημ. 3) — συγγένειαν ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῶν πλαστικῶν ἐπιπέδων, καλλιτεχνικῆς τάσεως ἐντὸς τῆς αὐτῆς ἐποχῆς — ἀλλ' ὄχι καὶ ἀναμφισβήτητον σχέσιν ἀλληλεξαρτήσεως. Ἡ Kreidl-Papadopoulos (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 115) προσγράφει τὸν ἐν λόγῳ τύπον Θεοτόκου εἰς τὸν κύκλον «βενετοκρητικοῦ» πολιτισμοῦ· πάντως δὲν φαίνεται νὰ ζωγραφῆται μόνον εἰς ἓν κέντρον καὶ νὰ διαδίδεται μόνον ἐξ ἑνὸς τόπου.

1. Πρβλ. Χατζηδάκην, σ. 122 (περὶ τῶν εἰκόνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως

βλεφάρου διὰ δύο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμολόγων λευκῶν γραμμῶν, ἄλλοτε ἁπαλῶν καὶ ἄλλοτε ἐντόνων, συνιστᾷ εἰς τὴν βυζαντινὴν ζωγραφικὴν παράδοσιν ἀπαντωμένην τοὐλάχιστον ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος[1]· συχνότερον ἀπαντᾶται κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα[2] καὶ ἑξῆς μέχρι καὶ τοῦ 17ου, ἐπίσης δ' εἰς τὴν τέχνην τῶν κρητῶν ζωγράφων[3].

καὶ τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης : «ἕως τὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμῶν ποὺ ὁρίζουν τὸ βλέφαρο») καὶ σ. 123 (περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Πρωτάτου : «ὁ τρόπος ποὺ διαγράφεται ἡ μύτη καὶ τὰ μάτια»).

1. Τοιχογραφία Ἁγίου Στεφάνου Ὠρωποῦ (M. Chatzidakis, Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce ἐν : L'art byzantin du XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani 1965, Beograd, σ. 67, εἰκ. 15). Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ ἐπισκοπείου Μυτιλήνης αἱ γραμμαὶ ἀποδίδονται διὰ χρώματος σκοτεινοῦ τόνου (Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη τέχνη εὐρωπαϊκή, σ. 230, ἀριθμ. 236 = L'art byzantin art européen, σ. 271, ἀριθμ. 236, A. Xyngopoulos, Icones du XIIIe siècle en Grèce ἐν : L'art byzantin au XIIIe siècle. Symposium de Sopoćani κλπ., σ. 78, εἰκ. 5 [αἱ λεπτομέρειαι δὲν εἶναι εὐκρινεῖς], O. S. Popova, Novgorodskaja živopis rannego XIV veka i paleologovskoe iskusstvo ἐν : Vizantija južnue i drevnjaja rus zapadnaja Evropa, Moskva 1973, σ. 257, εἰκὼν ἐπὶ τῆς σ. 260). Πρβλ. ἐπίσης τὰς ἰταλοβυζαντινὰς εἰκόνας : Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης τοῦ Καμπανίλε τοῦ Σπαλάτου (Djurić-Radojčić, Icônes, σ. 108, ἀριθμ. 41, πίν. LVII) καὶ Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Σινᾶ Σωτηρίου, Εἰκόνες Μονῆς Σινᾶ, σ. 181, εἰκ. 200.

2. Εἰκόνες : Ἁγίου Γεωργίου τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Τρυπητῆς Αἰγίου, ἐκ Μ. Ἀσίας (Βυζαντ. τέχνη τέχνη εὐρωπ., σ. 231, ἀριθμ. 238 = L'art byz. art europ. σ. 272, ἀριθμ. 238), Ἁγίου Δημητρίου Μονῆς Βατοπεδίου Ἄθω (M. Chatzidakis, L'icône byzantine, Saggi e Memorie dell'Istituto di Storia dell'Arte, 2 1959 (Venezia), σ. 32, εἰκ. 18, Miljković-Pepek, L'œuvre κλπ. πίν. CLXXXIX), τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος καὶ τοῦ Χριστοῦ ἐν Μεγαλειότητι τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας (Chatzidakis, Icônes de Saint Georges, σ. 4, ἀριθμ. 1 ἔγχρωμος πίναξ καὶ σ. 7, ἀριθμ. 2, πίν. 1), Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τῆς ἀμφιγράπτου εἰκόνος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Βελιγραδίου (Djurić-Radojčić, Icônes κλπ., σ. 98, ἀριθμ. 23, πίν. XXXV), Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης τοῦ Δουσὰν τῆς Μονῆς τῆς Δέτσανης (αὐτόθι, σσ. 102-103, ἀριθμ. 30, πίν. XLV).

3. Εἰκόνες : Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τῆς λεγομένης «Κρυπτῆς» Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας ἀριθμ. 4 (Chatzidakis, Icônes, σσ. 11 κέξ., ἀριθμ. 4, πίν. 3), Θεοτόκου Ὁδηγητρίας Μονῆς Σινᾶ (Σωτηρίου, Εἰκόνες Μον. Σινᾶ, σ. 198, εἰκ. 226), Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ Μονῆς Σινᾶ (Σωτηρίου, σσ. 207-208, εἰκ. 237), Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης ἐπιγραφομένης «Ἡ πάντων χαρὰ» τοῦ Μουσείου Βερολίνου (Wulff-Alpatov, Denkm. d. Ikonenmal., σ. 228, Felicetti-Liebenfels, σ. 90, πίν. 110A), Θεοτόκου Ἀμολύντου τῆς Συλλογῆς τῆς ἄλλοτε Βασιλίσσης Φρειδερίκης (Ἡ βυζ. τέχνη τέχνη εὐρωπ., σσ. 222-23, ἀριθμ. 220 = L'art byz. art europ., σ. 264, ἀριθμ. 220), τῶν Ἀποστόλων Ἑλλην. Ἰνστιτ. Βενετίας ἀριθμ. 160-174 (Chatzidakis, σ. 44, ἀριθμ. 26., πίν. 12), Θεοτόκου Ἀμολύντου τοῦ Ἀνδρέα Ρίτζου ἐν Φίζολε (Felicetti-Liebenfels, σ. 91, πίν. 110B), Θεοτόκου Ὁδηγητρίας ἐν Λένινγραδ (Felicetti-Liebenfels, σ. 91, πίν. 113D), αἱ εἰκόνες τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ τοῦ Ἑλλην. Ἰνστ. Βενετίας, ἀριθμ. 6, 23, 234 (Chatzidakis, σ. 56, ἀριθμ. 29, πίν. 26, σ. 55, ἀριθμ. 27, πίν. 19, σ. 60, ἀριθμ. 34, πίν. 24), Θεοτόκου Ἀμολύντου τοῦ Ἐμμανουὴλ

Τὸ συμπέρασμα ἐκ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἀναλύσεως εἶναι: Πρῶτον, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἐξπρεσσιονισμοῦ, κατὰ πολὺ ἀόριστος — ὅπως τοὐλάχιστον αὐτὸς οὗτος ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐννοεῖ αὐτὸν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς [1] —, δὲν βοηθεῖ εἰς τὴν σύλληψιν τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων· εἶναι ἀνεπαρκής. Δεύτερον, ὅτι ὁ ἐντοπισμὸς τῆς «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας» εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος [2] δὲν εὐοδοῦται ἐκ τῶν πραγμάτων. Καὶ τρίτον — τὸ κυριώτερον — ὅτι ἡ εἰκὼν τοῦ Πρωτάτου δὲν προσφέρεται ὡς παράλληλον, διὰ τεχνοτροπικὴν συσχέτισιν πρὸς τὰς εἰκόνας τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὰς ἐκ Θεσσαλονίκης. Θὰ συνεφώνει ὅμως τις μετὰ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ἂν ὑπὸ τὸν ὅρον «ἐξπρεσσιονιστικὴ τεχνοτροπία» ἐννοήσῃ ἁπλῶς τὴν ἔντονον θυμικὴν διάθεσιν, ἡ ὁποία εἶναι πράγματι κοινὴ εἰς ὅλας τὰς ὡς ἀνωτέρω εἰκόνας, ἰδιαιτέρως δὲ τοῦ Πρωτάτου καὶ τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου. Ἀλλ' ἡ διάθεσις εἶναι ἄλλο τι.

3. *Κωνσταντινούπολις καὶ Θεσσαλονίκη.*

Ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ ἀβασίμων εἰκονογραφικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν συσχετίσεων τῶν παραδειγμάτων εἰκόνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') καὶ ἐκ Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΒ' καὶ ΚϚ') πρὸς τὴν — ἄγνωστόν μας εἰσέτι — ἁγιορειτικὴν ζωγραφικὴν εἰκόνων (πίν. Η' καὶ ΙΔ') καὶ προσεκτικοὶ ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὅρου «ἐξπρεσσιονιστικὴ τεχνοτροπία», προχωροῦμεν εἰς θεώρησιν τοῦ γνωστοῦ εἰς εἰκόνας ὑλικοῦ.

Ὑπενθυμίζω τὴν θέσιν τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ὅτι αἱ δύο ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνες — τῆς Θεοτόκου (πίν. ΚΒ') καὶ τοῦ Παντοκράτορος Β.Μ. 124/Τ. 105 — καὶ αἱ δύο εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. Ϛ' καὶ Ζ') ἀκολουθοῦν «ἑνιαία τεχνοτροπία» καὶ ὅτι συνιστοῦν τεχνοτροπικὴν «ταυτότητα», ἡ ὁποία «φθάνει ἕως τὶς ἔσχατες λεπτομέρειες, ὅπως τὸ σειρῆτι τοῦ ρούχου, ἕως τὸ εἶδος τῆς στικτῆς καὶ χαρακτῆς διακόσμησης τοῦ φωτοστεφάνου, ἕως τὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμῶν ποὺ ὁρίζουν τὸ βλέφαρο», ἕως «τὴν τόσο χαρακτηριστικὰ ἔντονη διάπλαση τοῦ στόματος καὶ τῶν ματιῶν

Λαμπάρδου τῆς αὐτῆς Συλλογῆς ἀριθμ. 20 (αὐτόθι, σ. 85, ἀριθμ. 56, πίν. 44) καὶ τῆς Ἁγίας Ἄννης μετὰ τῆς Θεοτόκου, ἔργου τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε, τοῦ Μουσείου Μπενάκη (Ξυγγοπούλου, Κατάλογος εἰκόνων [Μουσείου Μπενάκη], σ. 40, ἀριθμ. 27, πίν. 20, Felicetti-Liebenfels, σ. 92, πίν. 116), τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος τῆς Μονῆς Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας (Σωτ. Κ. Κίσσα, Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας, Ἐπετ. Ἑταιρ. Στερεοελλ. Μελετῶν Γ', 1971-1972, σ. 63, πίν. XV) κ.π.ἄ.

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 171.

2. «Ἂν ἦταν κανεὶς ὑποχρεωμένος νὰ ἐντοπίσῃ τὴν τεχνοτροπία αὐτὴ θὰ πρότεινε, μὲ βάση τὰ ἁγιορειτικὰ ἔργα ποὺ ἔχουν πρότυπα ἀθωνικὰ καὶ τεχνικὲς ἀθωνικές, φυσικά, τὸν Ἄθω» (Χατζηδάκης, Περὶ σχολῆς, σ. 123).

μὲ τ' ἀνυψωμένα φρύδια»· ὅτι δὲ αὐτὰ ἀκριβῶς συνιστοῦν τὰ «σημεῖα, ποὺ ὑπαγορεύονται ἀπὸ μίαν ἀντικλασικῆς παράδοσης ἀναζήτηση δυσμορφίας τῶν προσώπων», χαρακτηριστικὰ «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας», εἰς δὲ τὴν περίπτωσίν μας ὁδηγοῦν εἰς τὸ «(ψευδο)δίλημμα: Κωνσταντινούπολη ἢ Θεσσαλονίκη;»· ψευδοδίλημμα, ἐπειδὴ ἡ τέχνη τῶν ὡς ἀνωτέρω εἰκόνων ὁδηγεῖ — κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην — εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος [1].

Ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ὀφθαλμῶν παρετηρήσαμεν ἤδη, ὅτι ὅσα χαρακτηριστικὰ ἐπεκαλέσθη ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης δὲν συνιστοῦν ἀποκλειστικὸν γνώρισμα τῆς «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας» τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ 16ου αἰ. κέξ. [2]. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ σειρῆτι, ὑπὸ τὴν ἀπαντωμένην εἰς τὰς ὑπ' ὄψει εἰκόνας μορφὴν — ὡς ταινίας κοσμουμένης διὰ ροδάκων, γεωμετρικῶν σχεδίων καὶ πολυτίμων λίθων ἐν μέσῳ δύο σειρῶν μαργαριταρίων (μιᾶς ἀνὰ παρυφήν) —, παρατηρῶ ὅτι καὶ τοῦτο ἐπίσης δὲν συνιστᾷ χαρακτηριστικὸν μόνον τῶν εἰκόνων «ἐξπρεσσιονιστικῆς τεχνοτροπίας». Χρησιμοποιεῖται ἤδη εἰς τὴν διακόσμησιν τοῦ λώρου (trabea) [3] καὶ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τοῦ 12ου αἰ [4], συχνότερον ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ. [5], ἀργότερον δὲ ὄχι μόνον ἐπὶ παραδειγμάτων ἑλληνικῆς τέχνης ἀλλὰ καὶ ἄλλων [6] καὶ μάλιστα ὑπὸ σχεδὸν

1. Χατζηδάκης, σσ. 122-123. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σσ. 111, 114 κέξ.

2. Βλ. ἀνωτ., σσ. 177 κέξ.

3. Προχείρως, εἰκόνες: Madonna della Clemenza 6-7ου αἰ. (Felicetti-Liebenfels, Geschichte, σ. 27, πίν. 34A) καὶ Ἁγίας Αἰκατερίνης τῆς Μονῆς Σινᾶ 11ου αἰ. (Σωτηρίου, Εἰκόνες Μον. Σινᾶ, σ. 68, εἰκ. 50). Πρβλ. καὶ τὴν εἰκόνα τῆς Santa Maria de Flumine εἰς τὴν Νεάπολιν, 13ου αἰ. (Felicetti-Liebenfels, σ. 60, πίν. 61).

4. Εἰκὼν τριῶν στρατιωτικῶν ἁγίων ἐν τῇ Μονῇ Σινᾶ (Σωτηρίου, σσ. 83-84, εἰκ. 69).

5. Μονῆς Σινᾶ κυπριακῆς τέχνης δίπτυχον τῶν Ἁγίου Προκοπίου - Θεοτόκου (αὐτόθι, σσ. 171-173, εἰκ. 188. Ἐπὶ τῆς παραστάσεως τῆς Θεοτόκου), παράστασις τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὴν Περίβλεπτον Ἀχρίδος (Miljković-Pepek, L'œuvre des peintres, πίν. I καὶ XXXVI), εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ψυχοσωστρίας Ἁγίου Νικολάου Ἀχρίδος (Djurić-Radojčić, Icônes, σ. 94, ἀριθ. 17, πίν. XXVII). Πρβλ. τὰς μὴ βυζαντινὰς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου τῆς Μητροπόλεως τοῦ Χβὰρ (Djurić-Radojčić, σ. 109, ἀριθμ. 43, πίν. LIX) καὶ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου ἐν Ζάδαρ (αὐτόθι, σ. 109, ἀριθμ. 44, πίν. LXII).

6. Εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Ἑλλην. Ἰνστ. Βενετίας ἀριθμ. 137 ἐκ τοῦ 17ου αἰ. (Chatzidakis, Icônes κλπ., σ. 157, ἀριθμ. 147, πίν. 74). Πρβλ. τὰ σειρήτια ἐπὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ Βασιλέως Ἑλλην. Ἰνστ. Βενετίας ἀριθμ. 44 τοῦ 16ου αἰ. (αὐτόθι, σ. 110, ἀριθμ. 85, πίν. 55). Σερβικαὶ εἰκόνες: Θεοτόκου βρεφοκρατούσης τοῦ ἔτους 1568 εἰς Σαράγιεβον (Djurić-Radojčić, σσ. 126 κέξ., ἀριθμ. 71, πίν. XCII) καὶ Ἁγίας Φεβρωνίας τοῦ ἔτους 1607/8 εἰς τὴν Γρατσάνιτσαν (αὐτόθι, σ. 131, ἀριθμ. 79, πίν. CII)· τοιχογραφία ἐν Βόρονετς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1488 καὶ 1496, ἀπεικονίζουσα μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Μεγάλου Στεφάνου (Maria Ana Musicescu-Sorin Ulea, Voroneţ, [2]Bucarest 1971, πίν. 5-7). Ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὸ ἀντίγραφον τοῦ ἔτους 1648

ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν εἰκόνα παλλάδιον τῆς Μονῆς Ζωγράφου (πίν. Η′ καὶ εἰκ. 1)[1] καὶ ἡ τεχνοτροπική των σύγκρισις πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος τοῦ Πρωτάτου (πίν. ΙΔ′)[2] ἔδειξεν, ὅτι αἱ κωνσταντινουπολιτικαὶ αὗται εἰκόνες εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὰς ὡς ἀνωτέρω ἁγιορειτικάς. Ἐφ' ὅσον δέ, συνεπῶς, δὲν διαφαίνεται — πρὸς τὸ παρὸν τοὐλάχιστον — τρίτη λύσις, ὀφείλομεν νὰ προσγράψωμεν τὰς κωνσταντινουπολιτικὰς εἰκόνας εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῆς περιοχῆς, ὅπου αὗται ἀπὸ αἰώνων εὑρίσκονται· ἤτοι εἰς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Πρὸς τὰ ἐκεῖ μᾶς ἔχουν ἤδη ὁδηγήσει καὶ ἄλλοι λόγοι[3]. Προσφέρονται οὕτω αἱ εἰκόνες αὗται ὡς ἀφετηριακὸν ὑλικὸν πρὸς διαπίστωσιν καὶ καθορισμὸν κωνσταντινουπολιτικῶν τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων. Παρετηρήσαμεν ἤδη φυσιοκρατικὴν διάθεσιν μὲ τὰ ἰδιαιτέρως σαρκώδη χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων[4]. Διακρίνονται αἱ εἰκόνες αὗται διά τινα πλαστικότητα ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἀποδίδονται ὡς νὰ ἐξέρχωνται ἐκ τῶν ἔνδον, ὡς ὄγκοι τρόπον τινὰ αἰσθητοὶ διὰ τῆς ἀφῆς, τὰ ἐπίπεδα διαγράφονται μὲ σαφήνειαν καὶ τονίζονται τὰ ὅριά των δι' ἰσχυρῶν καλλιγραφημένων γραμμῶν (π.χ. εἰς τὰς ὀφρῦς).

Ἀλλ' αἱ δύο αὗται εἰκόνες ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφόρους βαθμίδας εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὡς ἀνωτέρω τεχνοτροπίας. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος πολεμιστής, ἐπὶ τῆς παλαιοτέρας — ἀμφιγράπτου — εἰκόνος (πίν. Ϛ′), ἔχει τὸ βλέμμα βαθὺ καὶ διαπνέεται ὑπὸ μελαγχολικῆς διαθέσεως, ἡ ὁποία προδίδει ὁμοῦ ἐσωτερικότητα καὶ συγκράτησιν ἔναντι ἐκείνου τὸ ὁποῖον ἐννοεῖται ὡς ἐξωτερικὴ χαρὰ — ἡ παρεχομένη ἐκ τῶν αἰσθήσεων. Ἐπὶ τῆς νεωτέρας τῶν δύο τούτων εἰκόνων, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς μάρτυρος (πίν. Ζ′), διαγράφονται τὰ ὡς ἀνωτέρω γνωρίσματα τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς περισσότερον ἐντόνως, τὰ χαρακτηριστικὰ δὲ τοῦ προσώπου προβαίνουν ἐκ τῶν ἔνδον ὡς ὁρμὴ πρὸς τὴν ζωήν· ὁ παριστανόμενος νέος μειδιᾷ πρὸς αὐτὴν μὲ προσήνειαν. Εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ προσώπου του ἔχει ἀτονήσει ἡ ἐσωτερικὴ πνευματικὴ διάθεσις, ἡ ὄψις του πλημμυρίζεται ἐκ τῆς χαρᾶς τῆς προκαλουμένης ἐκ τοῦ ἀμέσως καὶ εὐαρέστως προσφερομένου ὑπὸ τοῦ ἔξω κόσμου, τοῦ κατακτωμένου διὰ τῶν αἰσθήσεων. Ἀτενίζει τὸν κόσμον τοῦτον ὡς ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἐπιθυμίας νὰ τὸν ἔχῃ. Εἶναι θεμιτὸν νὰ θεωρήσωμεν, ὅτι ὑπὸ τῆς προκειμένης καλλιτεχνικῆς μορφῆς ὑποβάλλεται κοινωνικὸν ἰδανικὸν διαπνεόμενον ἐκ τῆς ἐπιδιώξεως εὐημερίας, ἐκ τῆς ἐπιθυμίας πρὸς εὐδαίμονα βίον· καὶ ἀναλογίζεταί τις τὰς ὁμάδας ἐκείνας ἐπαγγελματιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, οἱ ὁποῖοι ἠγωνίζοντο νὰ γίνουν φορεῖς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ὠργανωμένοι εἰς συντεχνίας[1].

1. Βλ. ἀνωτ., σσ. 115 κέξ.
2. Βλ. ἀνωτ., σσ. 168 κέξ., 177, 180 κέξ.
3. Βλ. ἀνωτ., σσ. 112 καὶ 132.
4. Π ά λ λ α, Ἡ ζωγραφική, σ. 254.

Εἰς ἐντονώτερον βαθμὸν ἀποπνέει τὴν ὡς ἀνωτέρω διάθεσιν ἡ μορφὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς εἰκόνος τοῦ Βαυαρικοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθμ. ΜΑ 375, ἐν Μονάχῳ : Ὁ Ἅγιος ὁλόσωμος κρατεῖ σταυρὸν καὶ ξίφος, πλαισιώνουν δὲ τοῦτον γύρω ἑβδομήκοντα καὶ ἓξ ἐπεισόδια ἐκ τοῦ βίου καὶ τῶν θαυμάτων του (πίν. ΙΖ′ καὶ ΙΗ′)[2]. Ἐδῶ τὸ πρόσωπον τοῦ νέου ἀποδίδεται ἀκόμη στρογγυλότερον, ἐπικάθηται δ' ἐπὶ ἰσχυροῦ λαιμοῦ· τὸ μειδίαμά του εἶναι σχεδὸν προκλητικὸν καὶ τὸ βλέμμα του σχεδὸν ἐκστασιακόν, ἀλλ' ὄχι ἔναντι τῶν οὐρανίων ἀπολαύσεων. Πέρα τούτου : Τὸ πλάσιμον τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς εἰς τὴν προκειμένην εἰκόνα γίνεται κατὰ τρόπον μαλακώτερον, πρὸς τὸ φυσικώτερον, μὲ μίαν προσπάθειαν πολλαπλασιασμοῦ τῶν ἐπιπέδων — εἰς τὸ μέτωπον ὑπεράνω τῶν ὀφρύων, εἰς τὰ κάτω βλέφαρα — καὶ διαφορισμοῦ των· παρατηρεῖται δ' ἐπίσης προσπάθεια φωτισμοῦ ὡς ἀπὸ πηγῆς φωτὸς εὑρισκομένης ἔξω τῆς εἰκόνος. Ὁ φωτισμὸς δὲ οὗτος συστοιχεῖ παραλλήλως πρὸς τὴν ἐπιδίωξιν ν' ἀποδοθῇ ἡ ἔννοια τοῦ χώρου — ἀριστερὰ διὰ τῶν πτυχῶν τοῦ ἀναπεταρίου, δεξιὰ δι' ἐπιτηδεύσεως εἰς τὴν πτυχολογίαν. Ἀλλὰ καὶ ἡ ὅλη παράστασις τοῦ ἁγίου παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἐπιτηδευμένης στάσεως, ὡς νὰ εἶχεν ὁ τεχνίτης κατὰ νοῦν πρόσωπον ἱστάμενον ἐλευθέρως εἰς τὸν χῶρον καὶ νὰ κρατῇ ἐπιδεικτικῶς σταυρὸν καὶ ξίφος. Ὁ χῶρος ὑποσημαίνεται εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ πεδίου τῆς εἰκόνος δι' ἐννοίας βάθους, ἡ ὁποία ἀποδίδεται διὰ τοῦ ζατρικιοειδοῦς σχεδίου πλακοστρώσεως σχεδιασμένης προοπτικῶς καὶ μὲ σημεῖον φυγῆς εἰς τὸ κέντρον τῆς εἰκόνος. Ὅλα ὅμως αὐτὰ εἰς καλλιτεχνικὴν διάλεκτον παραδοσιακήν, ὅπου τὸ ξένον στοιχεῖον μόλις παρεισφρύει διὰ τῆς προοπτικῶς ὀρθῆς σχεδιάσεως τοῦ πλακοστρώτου. Ὑψηλότερον τοῦ στοιχείου τούτου ἁπλοῦται δίχρωμος φυτικὸς διάκοσμος εἰς μορφὴν ἀραβουργήματος, μία γραπτή, ὡς πρὸς τὸ σχέδιον δὲ σχεδὸν ἀπαράλλακτος ἀπόδοσις τοῦ ἀναγλύφου γυψίνου κοσμήματος τῆς εἰκόνος τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθ. Β.Μ. 15/Τ. 673[3].

Ἡ τρίτη αὕτη εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πρέπει νὰ προέρχεται ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ. Τὸ θέμα της — ἡ παράστασις τοῦ ἐπωνύμου ἁγίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Ναοῦ — καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη ὑπῆρξε δῶρον πατρι-

1. Πληροφορίαι καὶ βιβλιογραφία περὶ τῆς συντεχνιακῆς ὀργανώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως : Ἀ π ο σ τ ό λ ο υ Ε. Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Β′ 1, Θεσσαλονίκη 1964, σσ. 312 - 313. Πρβλ. καὶ τὰς πληροφορίας ἀνωτ., σ. 125, σημ. 3.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 107, σημ. 3. Αἱ εἰκόνες πιν. ΙΖ′ καὶ ΙΗ′ προέρχονται ἐκ τοῦ φωτογραφικοῦ ἀρχείου τοῦ Βαυαρικοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου.
3. Βλ. ἀνωτ., σ. 146_2.

αρχικὸν πρὸς τὸν βαυαρὸν ἡγεμόνα συνιστοῦν ἐξωτερικὴν ἔνδειξιν, πρῶτον, περὶ τοῦ ὅτι αὐτὴ ἀνῆκε, βέβαια, εἰς τὸν Πατριαρχικὸν Ναόν· καί, δεύτερον, περὶ τοῦ ὅτι κατάγεται πιθανῶς ἐκ Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν συσχετίσει δὲ πρὸς τὰς ὡς ἀνωτέρω προϋποθέσεις ἀποκτοῦν ἀποδεικτικὸν βάρος: Πρῶτον ἡ τεχνοτροπικὴ συγγένεια τῆς προκειμένης εἰκόνος πρὸς τὰς παλαιοτέρας εἰκόνας τοῦ ὁμωνύμου ἁγίου τοῦ Πατριαρχικοῦ Σκευοφυλακίου (πίν. ϛ' καὶ Ζ'), συγγένεια, ἡ ὁποία τὴν φέρει εἰς τὸ νὰ φαίνεται ὅτι ἀντιπροσωπεύει αὐτὴ τρίτην βαθμίδα εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς καλλιτεχνικῆς διαλέκτου, εἰς τὴν ὁποίαν ἐντάσσεται· δεύτερον ἡ συγγένεια τοῦ ἀραβουργηματοειδοῦς διακόσμου της πρὸς τὸν ὅμοιον γύψινον τῆς εἰκόνος τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου Β.Μ. 15/Τ. 673, τὴν ὁποίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλων λόγων ἔχομεν ἤδη ἀποδώσει εἰς κωνσταντινουπολιτικὸν ἐργαστήριον· καὶ τρίτον ἡ χρησιμοποίησις τῆς αὐτῆς ἐπιστημονικῆς προοπτικῆς, τὴν ὁποίαν ἔχομεν ἀπαντήσει ἤδη εἰς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς — εἰς τὴν ἀπόδοσιν τῆς δεξαμενῆς (πρβλ. πίν. ΙΒ') [1] — εἰκόνας, τὰς ὁποίας ἐπὶ τῇ βάσει ἐπίσης ἄλλων λόγων ἔχομεν ἤδη θεωρήσει, ὅτι ἀνήκουν εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως [2].

Ἀλλ' ἡ εἰκὼν τοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου παρουσιάζει καὶ μίαν τεχνοτροπικὴν δυσφωνίαν· τὰ γύρω, δηλαδή, εἰκονίδια χαρακτηρίζονται ὑπὸ ἀρχιτεκτονικοῦ βάθους ἐπηρεασμένου ἐκ τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Βλαχίας τοῦ 18ου αἰῶνος: Παρατηροῦνται πλούσια ἀρχιτεκτονήματα, τὰ περισσότερα δυτικοῦ ὕφους [3], ἄλλα δ' ἐνθυμίζοντα τὴν πυραμιδωτὴν σύνθεσιν ἐκκλησιῶν ἐπὶ ρωσικῶν εἰκόνων [4] καὶ ἐνίοτε στρογγύλοι φωταγωγοί. Ἀλλὰ δυτικὴν ἐπίδρασιν ἔχομεν ἤδη ἀναγνωρίσει καὶ εἰς τὸ ἀρχιτεκτόνημα τῆς εἰκόνος τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 15/Τ. 673 [5], ἔχομεν δὲ παρατηρήσει, ὅτι ἡ παρουσία στρογγύλων φωταγωγῶν δὲν προσφέρεται ὡς ἔνδειξις περὶ τῆς καταγωγῆς [6]. Συνεπῶς ἡ λύσις τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα τίθενται διὰ τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος, συνδέεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς σχέσεως, τὴν ὁποίαν ἐνδεχομένως ἔχει ἡ

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 149.

2. Ἄλλα παραδείγματα: Π ά λ λ α, Ζωοδόχος Πηγή, σσ. 219 κέξ., πίν. 53, σσ. 221 κέξ., πίν. 55α καὶ 55β.

3. Πρβλ. π.χ. πρὸς τὰς τοιχογραφίας τῆς ἐκκλησίας Κρετσουλέσκο τοῦ Βουκουρεστίου: P i l l a t, L'église de Creţulesco, εἰκ. 10, 11, 14, 21 καὶ 22.

4. Περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς ρωσικῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Μολδαβίαν καὶ τὴν Βλαχίαν: A. G r a b a r, L'expansion de la peinture russe aux XVIe et XVIIIe siècles, Semin. Kondakov, XI, 1940, σσ. 79 - 92.

5. Πρβλ. Π ά λ λ α, Ἡ ζωγραφική, σ. 263. Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 129. Ὁμοίου χαρακτῆρος δυτικὴν ἐπίδρασιν προδίδει καὶ ὁ ἐπιτάφιος τῆς Μονῆς Γρηγορίου ὁ *ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν* (βλ. ἀνωτ., σ. 146_2).

6. Βλ. ἀνωτ., σ. 146_2.

ζωγραφικὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Φαναριωτῶν ἐν Βλαχίᾳ πρὸς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πρόβλημα, τὸ ὁποῖον, ὅσον τοὐλάχιστον γνωρίζω, δὲν ἔχει τεθῆ ἀκόμη. Ἡ ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς εἰκὼν φαίνεται, λοιπόν, ἔργον δύο ζωγράφων: ἑνὸς πρωτεύοντος, ζωγράφου τῆς κυρίας παραστάσεως καὶ ἄλλου δευτερεύοντος, ζωγράφου τῶν εἰκονιδίων. Ἀλλὰ ποῦ; Ἐν Βλαχίᾳ ἢ ἐν Κωνσταντινουπόλει; Ἦτο ἡ εἰκὼν δῶρον ἐκ Βλαχίας εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, ἔργον κωνσταντινουπολίτου, εἰς τὸ ὁποῖον συνειργάσθη ἐντόπιος, ἢ ἔργον κωνσταντινουπολιτικόν, εἰς τὸ ὁποῖον συνειργάσθη, ὡς βοηθός, ζωγράφος ἐκ Βλαχίας; Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, ἡ προκειμένη εἰκὼν συνιστᾷ τεκμήριον περὶ τῆς ποικιλίας τῶν καλλιτεχνικῶν παραδόσεων, τῶν συνδεομένων πρὸς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἴτε ἐντὸς τοῦ περιβάλλοντος τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἴτε μακρὰν αὐτοῦ [1].

Ὡς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὑπενθυμίζω τὰς μαρτυρίας, ὅτι οἱ χριστιανοὶ — ἐπίσης δ' εἰς τὰς μεγάλας τουρκοκρατουμένας πόλεις — ἐτέλουν τὰ τῆς λατρείας μὲ σχετικὴν ἐλευθερίαν [2]· καὶ ὅτι εἰς ἐκκλησίας, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀπομείνει εἰς χεῖρας τῶν χριστιανῶν διεσώζετο ὁ ζωγραφικὸς των — ψηφιδωτὸς ἢ γραπτὸς — διάκοσμος: εἰς τὴν Παμμακάριστον, ὡς πατριαρχικοῦ ναοῦ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος [3], εἰς ἐκκλησίαν φερομένην ὡς τοῦ Ἀετίου [4] καὶ εἰς ἄλλην [5]. Αὐτὰ δὲ μετὰ τὸν κίνδυνον, τὸν ὁποῖον διέτρεξαν οἱ χριστιανοὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος ἐπὶ Σελὴμ Α'. Προηγουμένως, περὶ τὸ ἔτος 1500, ὁ Πατριάρχης Ἰωακεὶμ Α' εἶχε κτίσει *ὡραίαν* ἐκκλησίαν εἰς τὸ προάστειον τῆς Κωνσταντινουπόλεως «Χρυσοκέραμον» (Κουσγουντζοὺκ) τῆς περιοχῆς τῆς Χρυσοπόλεως (Σκουταρίου) [6], ἔνδειξις

1. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ ζήτημα τῶν καλλιτεχνικῶν ἐπαφῶν νὰ σημειωθοῦν παρεμπιπτόντως καὶ αἱ ἐμπορικαὶ συναλλαγαὶ μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Κρήτης· οἱ Κρῆτες ζωγράφοι προεμηθεύοντο ὑλικὰ τῆς τέχνης των ἐκ Κωνσταντινουπόλεως (Π α λ ι ο ύ ρ α ς, Θησαυρίσματα 10, 1973, σ. 115_0).

2. G e r l a c h, Tage - Buch, σσ. 52, 412 - 413 καὶ 469. Ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην βλ. Δ α ν ι ὴ λ Φ ι λ ι π π ί δ ο υ - Γ ρ η γ ο ρ ί ο υ Κ ω ν σ τ α ν τ ᾶ, Γεωγραφία Νεωτερική. Περὶ Ἑλλάδος, Ἐπιμέλεια: Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα 1970, σ. 133. Πρβλ. Π ά λ λ α ν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 248 - 249.

3. Ἐπιστολὴ Θεοδοσίου Ζυγομαλᾶ πρὸς Μαρτῖνον Κρούσιον: C r u s i u s, Turcograecia, σ. 75. Πρβλ. Π ά λ λ α ν, σ. 245. Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 132.

4. G e r l a c h, σσ. 455 - 456. Πρβλ. Π ά λ λ α ν, σ. 256_0.

5. Ὁ Gerlach (αὐτόθι, σ. 63) περιγράφει τὰς τοιχογραφίας ἀψῖδος (Umb den Altar herum in dem Chor sind gemahltet die Heiligen Gregorius, Basilius, Chrysostomus mit hagerm Angesichte: Item Nicolaus (sic) Damascenus und andere Kirchen - Vaetter und oben über ihnen παντοκράτωρ, oder der Herr Christus mit zweyen Jüngern. Allezeit stehet an dem Getaffel des Chors zur Rechten das Gemälde παντοκράτορος... In der Mitte stehet gemeiniglich das Bild Mariae κλπ.).

6. Πολιτικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία ἐν: C r u s i u s, Turcograecia, σ. 39 = Bekker, σσ. 69 - 70 (Βόννης 1849)· καὶ Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως

περὶ τοῦ ὅτι εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν εἶχε διατηρηθῆ ἢ — τοὐλάχιστον — ἀναβιώσει ἐνωρὶς ἡ παράδοσις τῆς θρησκευτικῆς τέχνης [1].

Μεταξὺ τοῦ εἰς εἰκόνας κωνσταντινουπολιτικοῦ γνωστοῦ ὑλικοῦ εἶχον θεωρήσει, ὅτι δύνανται νὰ ἀναχθοῦν εἰς ἐντοπίαν παράδοσιν τέχνης δύο : ἡ εἰκὼν τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου τῆς Μονῆς τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τῆς Πρώτης τῆς Προποντίδος, ἐπειδὴ παρουσιάζει αὔτη ἐξάρτησιν ἐκ παραδόσεως τέχνης μὲ τεχνοτροπικοὺς χαρακτῆρας τῆς Μονῆς τῆς Χώρας [2]· καὶ ἡ εἰκὼν τῆς Σταυρώσεως τῆς ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς Πριγκίπου, ἐπειδὴ ἡ τέχνη της φαίνεται νὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς τέχνης τῆς Σταυροθήκης τοῦ Βησσαρίωνος (περὶ τὸ 1450), ἔργου ἔχοντος προέλθει ἐξ ἐργαστηρίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως [3], ἐπειδὴ παρουσάζεται, δηλαδή, αὔτη ὡς ἀνήκουσα εἰς τὴν αὐτὴν ὡς καὶ ἡ σταυροθήκη παράδοσιν τέχνης. Ὁ κ. Μ. Χαρζηδάκης ἀθετεῖ τὴν ὀρθότητα τῶν ἀναφορῶν μου.

Ἀλλ' ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου, ἐπὶ τῆς Πρώτης, ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἀντὶ νὰ ἐλέγξῃ τὴν ἀκρίβειαν τῶν παρατηρήσεών μου, τὴν ἀναγωγὴν δηλαδὴ εἰς κωνστανινουπολιτικὰ παλαιολόγεια ψηφιδωτὰ (Μονῆς τῆς Χώρας, Παμμακαρίστου, Ἁγίου Θεοδώρου [Κιλισὲ Τζαμί]), ἀντιπαρέρχεται τὸ πρᾶγμα διὰ τῆς ἁπλῆς παρατηρήσεως, ὅτι πρόκειται περὶ κοινοτάτης εἰκόνος — πάλιν μετάθεσις τῆς συζητήσεως ἀπὸ τὸ «τί» εἰς τὸ «πῶς» —, καὶ μὲ παλαιολόγεια χαρακτηριστικὰ μὴ ἰδιαίτερα — ἐννοεῖ : ὄχι μὴ ἀπαντώμενα εἰς ἄλλας εἰκόνας τῆς ἐποχῆς της [4]. Βεβαίως παλαιολόγειοι χαρακτῆρες εἰς ἔργα τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς συναντῶνται καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐπειδή, ὅμως, τὸ καλλιτεχνικὸν ὕφος τῆς «κοινότατης» αὐτῆς εἰκό-

Ἱστορία ἐν : Crusius, σ. 144 = Bekker, σ. 137. Πρβλ. Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, Ἐξωτερικὴ κατάστασις τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, Θεολογία 20, 1949, σ. 11.

1. Ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει «λίγες ὑπῆρχαν οἱ δυνατότητες νὰ καλλιεργηθεῖ ἡ θρησκευτικὴ τέχνη» καὶ ὅτι δὲν εἶχον ἀπομείνει πρότυπα πρὸς μελέτην τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (Ἀγάπη Καρακατσάνη ἐν : [Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος], Μονὴ Σταυρονικήτα, [ἐν Ἀθήναις 1974], σ. 44), δὲν βασίζεται βεβαίως ἐπὶ ἐπαρκοῦς γνώσεως τῶν πραγμάτων.

2. Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σσ. 255 - 256, πίν. 64, ὅπου καὶ αἱ ἀναφοραί. Ἡ εἰκών : Σωτηρίου, Κειμήλια, σσ. 29 - 30, πίν. 18.

3. Πάλλας ἐν : Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον, Γ', σ. 368, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ζωγραφική, σσ. 239 - 240 καὶ 242. Ἡ εἰκὼν τῆς Πριγκίπου : D. Talbot Rice, Byzantinische Kunst, München 1964, εἰκ. 349. Περὶ τῆς σταυροθήκης τοῦ Βησσαρίωνος προχείρως : Lazarev, Storia, σσ. 408 καὶ 440 - 441, D. and T. Talbot Rice, Icons, σσ. 16 καὶ 31, ἀριθμ. 17.

4. «Ἐὰν παραδεχθῆ κανεὶς ὅτι ἡ κοινότατη αὐτὴ εἰκόνα ἔχει ἰδιαίτερα παλαιολόγεια χαρακτηριστικά, ποὺ δὲν ἔχουν ἄλλες εἰκόνες τῆς ἐποχῆς της, ἄποψη ποὺ δὲν εἶναι διόλου ὑποχρεωτική, διερωτᾶται : μόνο στὴν Πόλη εἶχαν σωθῆ ἔργα - πρότυπα παλαιολόγεια;» (Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, σ. 124).

νος εἶναι ἐντελῶς ἄλλο ἀπὸ ἄλλων εἰκόνων τὸ ὕφος, μὲ ἐπίσης παλαιολογείους χαρακτῆρας [1], ἀπὸ τῶν ὁποίων ἡ προκειμένη εἰκὼν τοῦ Προδρόμου διαχωρίζεται, ὡς ἐξ ἄλλου διαχωρίζεται ἀπὸ αὐτῆς καὶ ἀπὸ ἐκείνων ὁμὰς μεταβυζαντινῶν εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης, μὲ ὁμοίως παλαιολογείους χαρακτῆρας [2], καὶ ἐπειδὴ πρόκειται περὶ ἔργου ἔχοντος διασωθῆ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου τὸ ὀρθότερον εἶναι νὰ ἐπιζητηθῆ ἐξήγησις τῆς τεχνοτροπίας της πρῶτον μέσῳ τῆς τοπικῆς παραδόσεως τέχνης· παραδόσεως προϋποθετούσης παλαιολόγεια μνημειώδη πρότυπα — ὅσα τοὐλάχιστον ἦσαν προσιτὰ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 16ου αἰῶνος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Θὰ εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ καταφύγωμεν εἰς συγκρίσεις πρὸς μνημεῖα ἄλλων περιοχῶν μόνον ἂν ἔλειπον τὰ κωνσταντινουπολιτικὰ ἢ ὅταν οἱ παλαιολόγειοι χαρακτῆρες τῆς εἰκόνος μας ἐκρίνοντο τυχὸν ἄσχετοι πρὸς ἐκείνους τῶν κωνσταντινουπολιτικῶν μνημείων· καὶ ἀκόμη ἂν ἡ ἔρευνά μας ἀπέβλεπεν εἰδικῶς εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν τεχνοτροπικῶν διαφορῶν τῶν εἰκόνων τῆς περιοχῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῶν μὲ παλαιολογείους χαρακτῆρας, ἀπὸ ὁμοίων εἰκόνων ἀνηκουσῶν εἰς ἄλλας παραδόσεις τέχνης. Περὶ τοῦ προκειμένου θὰ ἦτο ἐποικοδομητικόν, ἂν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἔχῃ νὰ προτείνῃ τι τὸ συγκεκριμένον.

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν εἰκόνα τῆς Σταυρώσεως ἐπὶ τῆς Πριγκίπου ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀπορρίπτει τὴν γνώμην μου, ὅτι ἡ εἰκὼν αὔτη, ὡς πρὸς τὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς της μορφῆς, συγγενεύει πρὸς τὴν Σταύρωσιν τῆς σταυροθήκης τοῦ Βησσαρίωνος. Ὑποστηρίζει ὅτι τὰ δύο ταῦτα ζωγραφήματα «ἐκφράζουν ριζικὰ ἀντίθετες καλλιτεχνικὲς ἀντιλήψεις : τὴν λεπτότατη, λυρικῆς θάλεγες χρωματικῆς εὐαισθησίας Σταύρωση τῆς Λειψανοθήκης τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τὴν ἔντονα γραμμικὴ καὶ μᾶλλον βάρβαρη στὴν σχηματικὴ ἐκτέλεση Σταύρωση στὴν Πριγκιπόννησο, ὅπως ἀναγνωρίζει — ἐννοεῖ τὸν ὑποφαινόμενο Δ.Ι.Π. — (σ. 251)» [3]. Δικαιοῦται ὅμως νὰ διερωτηθῆ τις, ἂν — ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου — ἐπιτρέπεται νὰ γίνουν τοιούτου εἴδους συγκρίσεις — καὶ μάλιστα ἐπὶ τοῦ πεδίου «χρωματικῆς εὐαισθησίας» — μεταξὺ δύο μνημείων μὲ καλλιτεχνικὴν μὲν ἀντίληψιν συγγενῆ, ἀλλ' ἀπεχόντων δύο περίπου αἰῶνας ἀπ' ἀλλήλων· τὰ ὁποῖα, συνεπῶς, προϋποθέτουν δύο διαφόρους ἱστορικὰς συνθήκας. Διότι οὕτω ἐπιστημονικῶς παύομεν, ὡς εἶναι φανερόν, νὰ ἱστάμεθα ἐπὶ στερεοῦ ἐδάφους. Διότι, ὅταν π.χ. ὁμιλῶμεν περὶ τοῦ Θεοφάνους τοῦ Κρητός, ὅτι οὗτος σχετίζεται πρὸς

1. Ὑλικὸν καὶ ἀναλύσεις : Α. Ξυγγοπούλου, Ἡ παλαιολόγειος παράδοσις εἰς τὴν μετὰ τὴν Ἅλωσιν ζωγραφικήν, Δελτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. περ. Δ', 2, 1960-1961, σσ. 77 - 98.

2. Βλ. κατωτ., σσ. 196 κέξ., 201.

3. Χατζηδάκης, σ. 136. Ἡ λέξις «βάρβαρη» ἀνήκει εἰς τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην (δὲν ὑπάρχει εἰς τὸ μελέτημά μου : Πάλλας, Ἡ ζωγραφική, σ. 251).

τὴν παλαιολόγειον ζωγραφικήν [1], δὲν ἐπεκτείνομεν τὴν σχέσιν αὐτὴν καὶ μέχρι τοῦ χρώματος καὶ δὲν ἀναζητοῦμεν εἰς τὸ ἔργον του ἐπὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους τὴν χρωματικὴν κλίμακα π.χ. τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Πρωτάτου. Ἤ, ὅταν γίνεται λόγος περὶ ὀψίμου ἔργου τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς, ἐνθυμίζοντος π.χ. τὴν ὀπτικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς ἑνὸς Πραξιτέλους ἢ ἑνὸς Σκόπα, δὲν ὑποσημαίνεται διὰ τούτου ὅτι ἡ, ἂς εἴπωμεν, ἐπιδερμὶς τοῦ ὀψίμου ἔργου πρέπει νὰ παρουσιάζῃ τὴν αὐτὴν ποιότητα ἐναλλαγῆς φωτὸς καὶ σκιᾶς, ἡ ὁποία χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τῶν κλασικῶν· ἤ, ἀκόμη, ὅταν ὁμιλοῦν περὶ ρωμαϊκοῦ ἀντιγράφου ἀρχαϊκοῦ ἀγάλματος ἢ περὶ ἀρχαϊστικοῦ παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως, δὲν ὑπονοοῦν ὅτι τὸ ἀντίγραφον ἢ αἱ ὄψιμοι ἐπαναλήψεις ἔχουν τὴν αὐτὴν μὲ τὸ πρωτότυπον ἢ μὲ τὰ ἀρχαϊκὰ ἔργα μορφολογικὴν αὐστηρότητα καὶ ὑψηλὴν καλλιτεχνικὴν ποιότητα γραμμῆς. Ἐπὶ τοῦ ὡς ἀνωτέρω ἐπιχειρήματος τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη δὲν χρειάζεται νὰ ἐπιμείνω περισσότερον.

Διεχωρίσαμεν ἀνωτέρω μίαν τεχνοτροπίαν, περὶ τῆς ὁποίας διετυπώσαμεν τὴν ἄποψιν, ὅτι ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν εὐαισθησίαν τῶν εὐημερούντων ἐπαγγελματιῶν καὶ ἐμπόρων· ὅτι ἀντανακλᾷ τὴν ἀντίληψιν τῶν ὁμάδων τούτων περὶ τοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου των. Ὁ διαφορισμὸς τῶν ὡς ἀνωτέρω ὁμάδων ἐντὸς τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἑνὸς πληθυσμοῦ, ὁ ὁποῖος ηὐξάνετο διὰ συρροῆς ἀνθρώπων ἀπὸ τῶν ἐπαρχιῶν τῆς ἀπεράντου ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιτρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἄλλαι κοινωνικαὶ ὁμάδες, φορεῖς ἄλλων ἀντιλήψεων περὶ τοῦ κόσμου, εὕρισκον τὴν ἔκφρασίν των, ὡς πρὸς τὰς λατρευτικάς των εἰκόνας, δι᾽ ἄλλων τεχνοτροπιῶν. Μίαν ἐκ τῶν τεχνοτροπιῶν τούτων ἐπιτρέπεται νὰ χαρακτηρίσωμεν ὡς ἄσχετον πρὸς τὸ ἰδανικὸν εὐημερίας τῶν ἐπαγγελματιῶν καὶ τῶν ἐμπόρων, ὡς ἔκφρασιν ἀνθρώπων συνδεδεμένων πρὸς κατὰ παράδοσιν τρόπους ζωῆς, μακρὰν τῆς ἀστικῆς ἀνέσεως· ἐννοῶ τὴν παραδοσιακὴν τεχνοτροπίαν τῶν εἰκόνων τῶν Πριγκιποννήσων. Περὶ ἄλλης δυνάμεθα, ἴσως, νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀντανακλᾷ τὰ ἐνδιαφέροντα ὁμάδος, ἡ ὁποία στρέφει τὰ βλέμματά της πρὸς τὴν Δύσιν [2]. Ἔχω ἤδη ἐπισημάνει παραδείγματα ὁδηγοῦντα πρὸς τὴν προκειμένην ἄποψιν [3]. Προσθέτω ὅτι μὲ ἀφετηρίαν τὰ κωνσταντινουπολιτικὰ κεντήματα, ὅσα τεχνοτροπικῶς χαρακτηρίζονται διά τινος ἀνοίγματος πρὸς

1. Chatzidakis, Dumb. Oaks Pap. 23 - 24, 1969 - 1970, σσ. 335 - 339.

2. Ἱστορικαὶ πληροφορίαι: Μοσκώφ, Θεσσαλονίκη, σ. 113. Πρβλ. Πάλλα, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή, σημ. 93, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Θεοτόκος Ρόδον τὸ Ἀμάραντον, σ. 236. Νὰ προστεθῇ: Π. Χ. Ζιώγα, Μία κίνηση πνευματικῆς ἀναγεννήσεως τοῦ ὑποδούλου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα (1540 - 1550), Ἑλληνικὰ 27, 1974, σσ. 64 κέξ.

3. Πάλλας, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 221. Πρβλ. καὶ ἀνωτ., σ. 186.

τὴν Δύσιν [1], διὰ τὸν λόγον δὲ ὅτι ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ τῶν εἰκονογραφημένων τούτων κεντημάτων δὲν εἶναι δυνατὸν ἄλλως εἰμὴ νὰ ἐξαρτᾶται ἐξ ἐργαστηρίων ζωγραφικῆς, φερόμεθα εἰς τὸ νὰ ἀναζητήσωμεν ἐν Κωνσταντινουπόλει ζωγραφικὴν τεχνοτροπικῆς τάσεως εὐαισθήτου ἀπέναντι τῶν μορφῶν τῆς δυτικῆς τέχνης.

Θὰ ὁδηγηθῇ ἡ σκέψις μας πρὸς κατευθύνσεις, ὡς αἱ ἀνωτέρω, ὅταν δὲν μᾶς διαφεύγῃ, ὅτι ἡ αὐτονομία τῆς τέχνης εἶναι περιωρισμένη· ὅτι δ᾽ ἐκτὸς τῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ καλλιτέχνου, ὡς προσώπου, ὑπάρχει καὶ τὸ ἑκάστοτε ἰδιαίτερον περιβάλλον — ὁ ἐντολοδότης, ὁ ἀποδέκτης τοῦ ἔργου. Δὲν εἶναι ἀρκετὸν τὸ νὰ ὁμιλῶμεν περὶ τέχνης καλῆς ἢ κακῆς, ποιοτικῶς σημαντικῆς ἢ ἀσημάντου· πρέπει νὰ ὠθῶμεν τὴν σκέψιν μας εἰς βάθος, μέχρι τοῦ ἑκάστοτε διαφαινομένου πέρατος συγκεκριμένου προβλήματός μας. Ὅταν ἀρκούμεθα εἰς ἀξιολογήσεις, ὑπεισάγομεν τὰ ἰδικά μας αἰσθητικὰ κριτήρια, ἐνῷ ὀρθὸν εἶναι ν᾽ ἀνακαλύπτωμεν τὰ αἰσθητικὰ κριτήρια τῶν ἀνθρώπων, διὰ τοὺς ὁποίους προωρίζοντο ἐκ μέρους τῶν τεχνιτῶν τὰ ἔργα των, τεχνιτῶν προελθόντων ἀπὸ τῶν σπλάγχνων συγκεκριμένου κοινοῦ καὶ ἐργαζομένων διὰ συγκεκριμένον κοινόν· ἀλλὰ καὶ δι᾽ ἰδιαίτερα ἄτομα ἐντὸς τοῦ κοινοῦ τούτου. Νομίζω δέ, ὅτι μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προκειμένης ἀντιλήψεως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ τὸ ὅτι ἡ ἀσκηθεῖσα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν Ἅλωσιν ζωγραφικὴ δὲν παρουσιάζεται μὲ ἑνιαίους τεχνοτροπικοὺς χαρακτῆρας [2]. Ὑπενθυμίζω δὲ ὅτι ἀκόμη καὶ εἰς μίαν νῆσον, ὡς ἡ Ζάκυνθος, παρετηρήθησαν περισσότεραι τῆς μιᾶς τεχνοτροπίαι: μία φιλελευθέρα (ἐντὸς τῆς πόλεως) καὶ μία συντηρητικὴ (εἰς τὴν ὕπαιθρον) [3]· καὶ εἰς τὸ ἔργον ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζωγράφου (π.χ. τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ), ὅταν ἀποτείνεται οὗτος εἰς πελάτας μὲ ἀντιθέτους ἀπαιτήσεις [4]. Ἀλλ᾽ ὡς πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν ὡς πρῶτον μέλημα, πρὸς τὸ παρόν, παραμένει εἰσέτι ἡ ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ δυνατοῦ ἐντόπισις ὑλικοῦ [5].

1. Βέη-Χατζηδάκη, Κεντήματα, σσ. ιθ′ - κ′. Βλ. τὰ κεντήματα τῆς Δεσποινέτας, αὐτόθι, σσ. 27 κέξ., ἀριθμ. 39, πίν. ΙΕ′, σσ. 29 κέξ., ἀριθμ. 40, πίν. Ιϛ′, 1, σσ. 30 κέξ., ἀριθμ. 41, πίν. ΙΖ′ καὶ σσ. 33 - 34, ἀριθμ. 46, πίν. ΙΘ′, Μαρίας Θεοχάρη, Χρυσοκέντητα ἄμφια Μονῆς Ταξιαρχῶν Αἰγιαλείας, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1960: Ἀρχαιολ. Χρον., σσ. 10 - 11, πίν. Ιϛ′. Πρβλ. καὶ τὸν ἐπιτάφιον τῆς Μονῆς Γρηγορίου (βλ. ἀνωτ., σ. 186_5).

2. «Deux styles peuvent coexister parce qu'ils peuvent avoir deux clientèles différentes» (Louis Hautecoeur, Naissance, vie et mort des styles, Paris 1968, σ. 16 ἐν: Hadjinicolaou, Histoire de l'art, σσ. 101 - 103, ὅπου καὶ ἐκτενεστέρα πραγμάτευσις τοῦ ζητήματος.

3. Μ. Χατζηδάκη, Μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες στὴ Ζάκυνθο, Ζυγὸς 1, Ἀπρίλης 1956, σσ. 17 - 18.

4. Βλ. κατωτ., σ. 205.

5. Δύναται, ἴσως, ν᾽ ἀποδοθῇ εἰς τὴν τέχνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἡ εἰκὼν τῆς Δεήσεως (0,62×0,435) τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς Σταυρονικήτα (βλ. κατωτ., σ. 205).

β'. Θεσσαλονίκη: Διὰ ν' ἀποσαφηνισθοῦν τὰ δεδομένα καὶ ἡ οὐσία τοῦ προβλήματός μας ἐπεκτείνω τὴν περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν συζήτησιν εἰς τὰ περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐκ τῆς ὁποίας τὸ σχετικὸν ὑλικὸν εἶναι ἀμεσώτερον διαθέσιμον εἰς τὴν ἔρευναν.

Ἐκ τοῦ εἰς εἰκόνας ὑλικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης εἶχον ὑπ' ὄψει — κατὰ τὴν πρώτην προσέγγισιν τοῦ προβλήματος — μόνον τὰς ἀπὸ τοῦ 1916 εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον, ἐν Ἀθήναις, εὑρισκομένας, περισσοτέρας τῶν τετρακοσίων· εἰς τὸν ἀριθμὸν δὲ τοῦτον εἰκόνων εἶχον προσθέσει, ὡς ὑλικὸν ἐκ Θεσσαλονίκης, περίπου τεσσαράκοντα ἀκόμη, αἱ ὁποῖαι εὑρίσκοντο ἄλλοτε εἰς τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸ μετόχιον τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Γρηγορίου [1]. Πρόκειται, δηλαδή, ἠριθμημένον ὑλικὸν ἐκ περίπου τετρακοσίων πεντήκοντα εἰκόνων ἐν ὅλῳ. Ἐκ τοῦ ὑλικοῦ τούτου πρέπει ν' ἀφαιρεθῇ μικρὸς ἀριθμὸς — πέντε ἕως δέκα — εἰκόνων, περὶ τῶν ὁποίων σημειοῦται εἰς τὸ εὑρετήριον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὅτι περισυνελέγησαν ἐκ Κιλκίς, ἴσως δὲ καὶ ἐξ ἄλλων οἰκισμῶν τῆς Μακεδονίας· καὶ μικρὸς εἰσέτι ἀριθμὸς εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι πρέπει νὰ εἰσήχθησαν εἰς Θεσσαλονίκην ἐξ ἄλλων μερῶν [2]. Εἰς τὸ θεσσαλονικαῖον τοῦτο ὑλικὸν προσέθεσεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χορτιάτη (πίν. ΚϚ'), ἀλλ' ὄχι ὡς ἀντιπροσωπευτικὸν δεῖγμα τῆς τέχνης τῆς Θεσσαλονίκης [3], ἐν τούτοις ὅμως πολύτιμον τεκμήριον τῆς τέχνης τῆς μακεδονικῆς πρωτευούσης, ὡς θὰ ἴδωμεν. Παραλλήλως ὅμως ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἀφήρεσε ἀπὸ τοῦ ὡς ἀνωτέρω θεσσαλονικαίου ὑλικοῦ τὰς ἄλλοτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εὑρισκομένας τεσσαράκοντα περίπου εἰκόνας, τὰς σήμερον ἀποκειμένας εἰς τὴν Μονὴν Γρηγορίου ἐν Ἄθῳ. Περὶ τούτων ὑποθέτει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὅτι μέρος των εἶχε φθάσει εἰς Θεσσαλονίκην «ἀπὸ τὴν Μητέρα Μονὴ Γρηγορίου» ἢ ἐκ βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος· ὡς ἐπιχείρημα δὲ περὶ τῆς καταγωγῆς των ἐκ βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος φέρει τὸ ὅτι μεταξὺ τῶν τεσσαράκοντα ἐκείνων εἰκόνων περιλαμβάνονται τρεῖς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ, τοπικοῦ ἁγίου (μὴ θεσσαλονικέως) καὶ ὅτι ἐκ τῶν τριῶν τούτων μία (πίν. ΙΘ') σχετίζεται τεχνοτροπικῶς — κατὰ τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην — πρὸς τοιχογραφίαν τοῦ ἁγίου τούτου τοῦ ἔτους 1819 ἐν Σαμαρίνῃ (πίν. Κ') [4], εἰς τὴν

1. Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σημ. 104.
2. Π.χ. Ἡ εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος, ἔργον τοῦ Δευτερεύοντος τῆς Σίφνου (1796), ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Τριάδος (Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἀριθμ. Β.Μ. 2133/Τ. 982 : Ἰω. Σπ. Ράμφου, Ὁ Δευτερεύων τῆς Σίφνου, Ἐκκλησία ΚΕ', 1948, σ. 41 (= Κιμωλιακὰ Γ', 1973, σ. 274).
3. Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, σ. 123.
4. Αὐτόθι, σσ. 135 - 136. Ὁ κατάλογος τῶν περίπου τεσσαράκοντα εἰκόνων ἐν :

29 - 7 - 1976

περιοχὴν τῆς ὁποίας ἔχουν σημειωθῆ καὶ ἄλλαι ἀπεικονίσεις τοῦ Ἁγίου Διονυσίου.

Κατ' ἀρχὴν νομίζω ὅτι, ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου, ὀρθότερον εἶναι αἱ ὡς ἀνωτέρω τεσσαράκοντα εἰκόνες τοῦ ἀθωνικοῦ μετοχίου νὰ προσγραφοῦν εἰς τὸ ὑλικὸν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐφ' ὅσον εὑρίσκοντο αὗται ἐν Θεσσαλονίκῃ· ὡς εἶναι ἐξ ἄλλου ἐπίσης ὀρθὸν ν' ἀποχωρισθῇ ἀπὸ τοῦ ὑλικοῦ τούτου — συμφώνως πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ τρίτου — ὅ,τι ἐνδεχομένως ἔχει προέλθει ἐξ ἄλλων μερῶν, ὡς περίπου ἐπεχείρησε τοῦτο ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐξ ἀφορμῆς τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Διονυσίου (πίν. ΙΘ') [1]. Εἰς ἐφαρμογὴν τοῦ ὡς ἀνωτέρω ἀξιώματος ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ἐπεκαλέσθη τὸν ἐντοπισμὸν τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ὀλύμπου εἰς τὴν βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα· ἀπὸ ἀπόψεως μεθόδου ὀρθῶς, ὡς ἤδη ἔχομεν παρατηρήσει [2]. Ἀλλ' ἀντὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου νὰ προσδιορίσῃ ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης συγκεκριμένον κέντρον λατρείας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, ἀντιστοίχως δὲ καὶ τέχνης, ἐντοπισμένον εἰς ὡρισμένον τοπικὸν σημεῖον, π.χ. εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου ἢ ἀλλαχοῦ, ἐπεξέτεινε τὴν γεωγραφικὴν ἀναφορὰν τῆς προκειμένης λατρείας εἰς ὅλην τὴν βορειοδυτικὴν Ἑλλάδα (ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου μέχρι τοῦ Ἰονίου, ἐξαιρέσει τῆς ἀντικρὺ τοῦ Ὀλύμπου Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ χωρὶς νὰ ἐξηγῇ τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους ἀποχωρίζει τὴν Θεσσαλονίκην ἀπὸ τοῦ ἄλλου χώρου ἐξαπλώσεως τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου). Διηύρυνεν οὕτω ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τὰ γεωγραφικὰ ὅρια τεχνοτροπικῆς ἀναφορᾶς, συνεπῶς καὶ τὰ ἐνδεχομένως τεχνοτροπικὰ πλαίσια, ἀπὸ ἀναφορᾶς εἰς συγκεκριμένον κέντρον λατρείας, κέντρον μὲ συγκεκριμένην καλλιτεχνικὴν ἔκφρασιν, εἰς ἀναφορὰν εἰς ὁλόκληρον τὸν χῶρον τῆς Βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, τὴν τεχνοτροπίαν τῆς ὁποίας — εἰρήσθω — δὲν γνωρίζομεν εἰσέτι κατὰ τρόπον ἐπαρκῆ καὶ ἐπιστημονικῶς ἱκανοποιητικόν. Ἀλλ' ἐντὸς τῶν εὐρέων τούτων γεωγραφικῶν ὁρίων αὐξάνεται, ὡς εἶναι φυσικόν, καὶ τὸ πλάτος τῶν ἐνδεχομένως τοπικῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ζωγραφικῆς τῆς περιοχῆς, μὲ ἐπακόλουθον, ἀντὶ νὰ συναγάγωμεν μέτρον συγκρίσεως (προσδιορισμοῦ συγκεκριμένων τεχνοτροπικῶν γνωρισμάτων), ἀντιθέτως, ἡ τυχὸν ἐκ μέρους ἡμῶν κρίσις νὰ διαλυθῇ ἐντὸς μιᾶς ἐξ ὁρισμοῦ ἀοριστίας. Μὲ τὴν ἐλευθερίαν δὲ ἀκριβῶς τῆς ἀοριστίας ὑπήγαγεν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης τεχνο-

Ἀγγελάκου, Ἡ ἐν Ἁγίῳ Ὄρει Ἱερὰ Μονὴ Γρηγορίου, σσ. 142 - 144. Αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ὀλύμπου, αὐτόθι, ὑπ' ἀριθ. 2, 33 (ἡ ἐνταῦθα πίν. ΙΘ') καὶ 51. Ἡ τοιχογραφία τῆς Σαμαρίνης (ἐνταῦθα, πίν. Κ') ἐν : Louisa Syndica-Laourda, Quatre saints locaux de la Macédoine de l'Ouest et de l'Épire et leur iconographie, Actes du Ier Congr. Intern. des Ét. Balkan. et du Sud-Est Européennes, Sofia 1969, II, σ. 885, εἰκ. 1.
1. Χατζηδάκης, αὐτόθι.
2. Βλ. ἀνωτ., σ. 151.

τροπικῶς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Διονυσίου, τὴν εὑρισκομένην ἄλλοτε ἐν Θεσσαλονίκῃ (πίν. ΙΘ΄), πιθανῶς ὄχι νεωτέραν τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰῶνος, εἰς τὴν τέχνην τῆς τοιχογραφίας τῆς Σαμαρίνης τοῦ ἔτους 1819 (πίν. Κ΄). Ἄλλος θὰ κατέστρωνε κανονικῶς τὴν σκέψιν του, ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὰ δύο ταῦτα μνημεῖα, ἀντιστρέφων τὰς προτάσεις· ἐκ τῆς τεχνοτροπίας τοῦ παλαιοτέρου νὰ ἐξηγήσῃ τεχνοτροπίαν τοῦ νεωτέρου.

Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως μεθόδου θὰ ἦτο περὶ τοῦ προκειμένου ἄψογος ἡ ἀποδεικτικὴ διαδικασία τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, ἂν προηγουμένως εἶχε διερευνήσει οὗτος τὸ εἰς εἰκόνας θεσσαλονικαῖον ὑλικὸν καὶ μεταξὺ τούτου δὲν εἶχεν ἀνακαλύψει μίτον ἄλλον ἐκείνου, ὁ ὁποῖος τὸν ὡδήγησε πρὸς τὴν τοιχογραφίαν τῆς Σαμαρίνας. Ἀλλ' εἰς τὸ Βυζαντινὸν Μουσεῖον ὑπάρχουν τρεῖς τοὐλάχιστον εἰκόνες ἐκ Θεσσαλονίκης, αἱ Β.Μ. 2027/Τ. 828 ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας Δέξας (πίν. ΚΑ΄)[1], Β.Μ. 1167/Τ. 820 ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Ἐλεούσης καὶ Β.Μ. 2268/Τ. 1286 ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, φέρουσαι παράστασιν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ· μετὰ τῆς εἰκόνος δέ, ἡ ὁποία σήμερον εὑρίσκεται εἰς τὴν Μονὴν Γρηγορίου (πίν. ΙΘ΄), ἀνέρχεται ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης ἀριθμὸς εἰκόνων τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ Ὀλύμπου εἰς τέσσαρας — πρὸς τὸ παρόν —, διὰ τῶν ὁποίων, οὕτω, διαπιστοῦται ἔντονος — καὶ μέχρι τοῦδε στατιστικῶς ὑπερτέρα — παρουσία τῆς λατρείας τοῦ ἁγίου τούτου ἐν Θεσσαλονίκῃ. Τεχνοτροπικῶς: Ἡ ὁμοιότης τῆς φυσιογνωμίας τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῆς θεσσαλονικαίας εἰκόνος τῆς ἀθωνικῆς Μονῆς Γρηγορίου (πίν. ΙΘ΄) καὶ ἐκείνης τῆς θεσσαλονικαίας εἰκόνος τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου (πίν. ΚΑ΄) μεταξύ των, τόσων διαφόρων ἀπὸ τῆς φυσιογνωμίας τοῦ αὐτοῦ ἁγίου τῆς τοιχογραφίας τῆς Σαμαρίνης (πίν. Κ΄), ὡς καὶ ἡ ὁμοιότης τῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτήρων τῶν ὡς ἀνωτέρω δύο εἰκόνων — πλάσιμον τοῦ προσώπου κατὰ τρόπον, ὥστε τὰ ἐπίπεδα τῶν παρειῶν νὰ διαχωρίζωνται δι' ἰσχυρῶν καμπυλῶν, σαρκῶδες κάτω βλέφαρον, ἔντονος διαγραφὴ τῶν ὀφρύων, τρόπος διακοσμήσεως τῶν φωτοστεφάνων κλπ. — προδίδουν ἀναντιρρήτως καταγωγήν των ἐκ κοινῆς παραδόσεως τέχνης· πιθανῶς δ' ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἐργαστηρίου. Τὴν ὀρθὴν δὲ κατεύθυνσιν πρὸς ἐντοπισμὸν τοῦ ἐργαστηρίου τούτου ὑποβάλλει ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ τοῦ ὁσίου μὲ τὴν δέλτον, τοῦ εἰκονιζομένου ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τῆς εἰκόνος Β.Μ. 2027/Τ. 828 (πίν. ΚΑ΄). Ἀλλὰ περὶ αὐτῆς κατωτέρω.

Ἀσφαλῆ ἀφετηρίαν πρὸς διερεύνησιν τῶν τεχνοτροπικῶν χαρακτήρων τῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης προσφέρει ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 1136/Τ.

1. Ἡ εἰκὼν πίν. ΚΑ΄ μοὶ παρεχωρήθη ὑπὸ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Π. Λαζαρίδου.

137 (πίν. ΚΒ΄). Ἐντεῦθεν τῆς ἐκφρασιακότητος τῶν προσώπων, συγκεντρωμένης εἰς τὸ στόμα καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ τῆς διαφοροποιήσεως τῶν ψυχικῶν των διαθέσεων, ἡ καλλιτεχνικὴ μορφὴ τῆς προκειμένης εἰκόνος χαρακτηρίζεται διὰ τῆς ρυθμικότητος τῆς συνθέσεως καὶ τῆς καλλιγραφικότητος τοῦ σχεδίου, τῆς διακοσμητικῆς λειτουργίας τῆς γραμμῆς· ἐπίσης διά τινος μορφοπλαστικῆς λειτουργίας τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς. Διὰ τῶν σκοτεινῶν γραμμῶν καὶ τῶν σκιῶν διαγράφεται ἐντόνως τὸ ἐσωτερικὸν σχέδιον, διὰ δὲ τοῦ φωτός, τὸ ὁποῖον φαίνεται ὡς νὰ ἔρχεται ἀπὸ πηγῆς ἔξω καὶ ἐξ ἀριστερῶν, δημιουργοῦνται ἐπίπεδα ὡς νὰ προέχουν· ἐκ παραλλήλου δέ, διὰ τῆς ἀναλυτικῆς ἀποδόσεως τῶν φώτων δι' ἀπείρων λεπτοτάτων γραμμῶν, διαδηλοῦται κάποια ἐπιτήδευσις εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐπιφανείας τῆς ζωγραφιᾶς. Ἐκ τῶν ἀξιοσημειώτων χαρακτηριστικῶν εἶναι, ὅτι αἱ ὡς ἀνωτέρω λεπταὶ γραμμαί, διασταυρούμεναι ἐνίοτε λοξῶς, ἐνθυμίζουν τὴν τεχνικὴν τῆς δυτικῆς χαλκογραφίας[1]· τὴν τεχνικήν, ὄχι τὸ πνεῦμα της. Εἰς τὴν ἐν λόγῳ εἰκόνα πρόκειται καλλιτεχνικὴ μορφὴ οὐσιαστικῶς ἀνοικτή. Ὑπὸ τοῦ ζωγράφου ἔχει δοθῆ ἰδιαίτερον καλλιτεχνικὸν βάρος εἰς τὴν καλλιγραφικότητα τῶν χαρακτηριστικῶν τῶν προσώπων. Ὡς καλλιτεχνικὴ παρουσία ἡ εἰκὼν αὕτη διακρίνεται ὁμολογουμένως διὰ τὴν ἔξοχον ποιότητά της, ἐντὸς βεβαίως τῆς τεχνοτροπίας εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει. Ὑπενθυμίζω ὅτι ἐσωτερικοὶ λόγοι ἐπιβάλλουν νὰ θεωρήσωμεν ὅτι αὕτη ἐζωγραφήθη ἐν Θεσσαλονίκῃ[2]. Τεχνοτροπικῶς φαίνεται ν' ἀνήκῃ εἰς τὴν αὐτὴν παράδοσιν τέχνης μετὰ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου Ὁδηγητρίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγούδας τῆς Θεσσαλονίκης[3].

Ὁμοία ἀντίληψις περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς χαρακτηρίζει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 2083/Τ. 685 (0,375×0,185 μ.) ἐκ τῆς Μεγάλης Παναγίας τῆς Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΓ΄)[4]. Παρατηροῦνται ὅμοια ὡς καὶ εἰς τὴν Γλυκοφιλοῦσαν μέσα πρὸς ἀπόδοσιν τοῦ ὄγκου καὶ ὅμοιος τρόπος χρησιμοποιήσεως τῆς λεπτοτάτης γραμμῆς, ὡσὰν χαραγῆς δι' αἰχμηροῦ ὀργάνου (εἰς τὸ γένειον καὶ τὸ φελόνιον τοῦ ἁγίου). Ἀλλ' ὅ,τι κυρίως διακρίνει τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου, παραλλήλως πρὸς τὰ ἀνωτέρω καλλιτεχνικὰ μέσα, εἶναι ἡ προσ-

1. Ἡ προκειμένη τεχνικὴ φαίνεται νὰ συνεχίζῃ παλαιοτέραν παράδοσιν ἀπαντωμένην ἤδη π.χ. εἰς τὴν γνωστοτάτην εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοῦ Βλαδιμήρ. Ὁμοία ἐπιτήδευσις καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Νεοφύτου τῆς ἄλλοτε συλλογῆς Λιχάτσεφ (Lichačev, Materialy, πίν. XVI, 31)· ἡ τελευταία χαρακτηρίζεται προσέτι διὰ τῆς παρουσίας σειρητίων (περὶ τούτων βλ. ἀνωτ., σσ. 181 κἑξ.).

2. Πρβλ. ἀνωτ., σσ. 112 κἑξ.

3. Kondakov, Ikonogr. Bogomat., II, σσ. 216-217, εἰκ. 104. Ὁ Kondakov χρονολογεῖ εἰς τὸν 14ον αἰ., ἀλλὰ φαίνεται κάπως μεταγενεστέρα.

4. Αἱ εἰκόνες πίν. ΚΑ΄ - ΚΕ΄ παρεχωρήθησαν ὑπὸ τοῦ ἄλλοτε Διευθυντοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μύρωνος Μιχαηλίδου.

πάθεια ν' ἀποδοθοῦν ὁ ὄγκος καὶ ἡ ἔννοια τοῦ χώρου διὰ τῆς ἑλικοειδοῦς στάσεως τοῦ σώματος, μὲ φορὰν τῆς κεφαλῆς ἀντίθετον πρὸς τὴν τῶν ποδῶν καὶ μὲ τὸ γένειον ν' ἀνεμίζεται ἀντιθέτως πρὸς τὴν φορὰν τῆς κεφαλῆς· προσέτι δὲ διὰ τῆς βοηθείας τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς κατὰ ὀπτικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Εἶναι καὶ ἐδῶ σαφὲς ὅτι πρόκειται καλλιτεχνικὴ μορφὴ ἀνοικτή. Ἀλλὰ καὶ ἡ θυμικὴ διάθεσις τοῦ προσώπου καὶ τὸ πλάσιμον δὲν ἀπέχουν ἀπὸ ἐκείνων τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ′) εἰμὴ μόνον ὡς πρὸς τὴν ἐδῶ κάπως κατωτέραν ποιότητα. Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, μεγάλη, εἶναι ἐπίσημος, ἐπιδεικτική· ἡ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου, μικρά, εἶναι κοινοτέρα.

Καθ' ὅμοιον τρόπον ἀνοικταὶ εἶναι καὶ αἱ καλλιτεχνικαὶ μορφαὶ τῆς εἰκόνος τῶν Ἁγίων Αἰκατερίνης καὶ Μερκουρίου Β.Μ. 2081/Τ. 680 (0,297×0,23 μ.) ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου Θεσσαλονίκης (πίν. ΚΔ′). Εἰς τὴν Ἁγίαν Αἰκατερίνην διὰ τῶν λεπτῶν ἐπὶ ἐπιφανειῶν βαθυτέρου τόνου γραμμῶν δίδεται ἡ ἐντύπωσις τοῦ κυματισμοῦ τοῦ φωτὸς (moiré) τοῦ προκαλουμένου ὑπὸ ὑφάσματος ὑφῆς μπροκὰρ (brocart), ἐνῷ εἰς τὸν ἅγιον Μερκούριον εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ἀπροσδόκητος ἐλευθερία, μὲ τὴν ὁποίαν χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ γραμμὴ καὶ τὸ χρῶμα (ὡσὰν κηλῖδες), μὲ μίαν ἀντίληψιν καθαρῶς ἐπίσης ζωγραφικήν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τούτων θὰ ἔτεινέ τις μάλιστα νὰ πιστεύσῃ, ὅτι καὶ τὸ ἐκ δευτέρου κτύπημα τῶν δισκαρίων τοῦ πεδίου τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, δεξιά, εἶναι σκόπιμον, διὰ νὰ δημιουργηθῇ οὕτω εἶδος σκιᾶς, ἐντύπωσις βάθους.

Περαιτέρω: Ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ἐφίππου τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 2017/Τ. 782 (0,325×0,26 μ.) (πίν. ΚΕ′), ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Θεοδώρας, διακρίνεται εἰς τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου, ἰδίως τῶν ὀφθαλμῶν μετὰ τῶν γύρω των, ὑπὸ ἀντιλήψεως περὶ τοῦ ὄγκου ὁμοίας πρὸς ἐκείνην τοῦ ζωγράφου τῆς εἰκόνος τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (πίν. ΚΓ′), ἐνῷ εἰς τὸ τοπίον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἔχει τοποθετήσει οὗτος τὴν παράστασιν τοῦ ἁγίου, θέλει νὰ δώσῃ τὴν ἔννοιαν ἀναπεπταμένης ἐκτάσεως, βάθους. Ἀλλ' εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ χρώματος — ὑπὸ τὴν μορφὴν κηλίδων — ὁ ζωγράφος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ συνδέεται πρὸς τὸν ζωγράφον τοῦ Ἁγίου Μερκουρίου (πίν. ΚΔ′). Ἄλλο δὲ κοινὸν χαρακτηριστικόν, συνδέον τὰς δύο τελευταίας αὐτὰς εἰκόνας μεταξύ των, συνιστᾷ ἡ δι' ὁμοίας σειρᾶς μαργαριταρίων διακόσμησις τῶν περιλαιμίων τῶν εἰκονιζομένων ἁγίων. Παρατηροῦμεν δὲ τώρα, ὅτι στενὴ καλλιτεχνικὴ συγγένεια συνδέει τὸν ζωγράφον τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ καὶ πρὸς τὸν ζωγράφον τοῦ ὁσίου μὲ τὴν δέλτον, ἀριστερὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ὀλύμπου τῆς εἰκόνος Β.Μ. 2027/Τ. 828 (πίν. ΚΑ′): Κοινὸς εἶναι καὶ εἰς τὸν ὅσιον μὲ τὴν δέλτον ὁ τρόπος χρησιμοποιήσεως τοῦ χρώματος (μεγάλαι λευκαὶ κηλῖδες), ὅμοιον τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου καὶ ὅμοιον τὸ γράψιμον τῶν χαρακτηριστικῶν του — μία καλλιτεχνικὴ

μορφὴ ἀνοικτὴ ἐπίσης. Γίνεται δὲ ἤδη ὁλοφάνερον, ὅτι εἰς τὴν αὐτὴν παράδοσιν τέχνης ἀνήκει καὶ ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Χαρτιάτη (πίν. ΚϚ′)[1]. Τὸ κόσμημα τοῦ θώρακος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τέλος — φυτικαὶ ἕλικες μὲ ρόδακας εἰς πυκνὴν διάταξιν κατὰ μίμησιν ἀραβουργήματος —, φαίνεται ν' ἀνήκῃ εἰς τὸν θεματικὸν θησαυρόν, ἐκ τοῦ ὁποίου ἔχει προέλθει καὶ τὸ κόσμημα τοῦ κεφαλοδέσμου τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ′)[2].

Διὰ τῆς ὡς ἀνωτέρω ἀναλύσεως ἀποκατεστάθη, ὡς νομίζω, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πραγμάτων, καλλιτεχνικὴ συνάφεια μεταξὺ μεγάλων καὶ μικρῶν εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης. Εἶναι ἀξιοσημείωτος ὅμως ἡ ἑξῆς διαφορά: Αἱ μικραὶ εἰκόνες (πίν. ΙΘ′, ΚΑ′ καὶ ΚΓ′ - ΚΕ′), εἰκόνες τῆς ἰδιωτικῆς εὐλαβείας (Andachtsbilder), τῶν ὁποίων ἡ θέσις εἶναι κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς οἰκίας, διακρίνονται διά τινα προχειρότητα, τὸ ταχὺ εἰς τὴν κατασκευήν των· ἰδίως εἰς τὸν χρωματισμόν των. Αἱ μεγάλαι εἰκόνες, εἰκόνες τῆς κοινῆς λατρείας (πίν. ΚΒ′ καὶ ΚϚ′), ἔχουσαι τὴν θέσιν των εἰς τὰς ἐκκλησίας, παρουσιάζονται εἰργασμέναι μὲ ἐπιμέλειαν, προσφέρονται δὲ διὰ τοῦτο ὡς οἱ χαρακτηριστικώτεροι ἐκπρόσωποι τῆς τεχνοτροπίας τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνων.

Εἶναι χρήσιμοι τεχνοτροπικαί τινες ἀναλύσεις, εἰσέτι, εἰκόνων μεγάλων διαστάσεων ἐκ Θεσσαλονίκης, διὰ νὰ φανῇ καθαρότερον τὸ εὖρος τῆς ἐδῶ ἀσκηθείσης τέχνης.

Μία ἐκ τούτων, ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Παναγίας τῆς Θεσσαλονίκης, παριστάνουσα τὴν Φιλοξενίαν τοῦ Ἀβραάμ, Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 1917/Τ. 160 (1.18 × 0.78 μ.), ὑπογεγραμμένη (*Ἡ χεὶρ Θεοδώρου*)[3], (πίν. ΚΖ′), χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς λίαν ἐπιμελημένης ἐπεξεργασίας τῶν προσώπων καὶ ἀφ' ἑτέρου τοῦ ἐξεζητημένου εἰς τὴν πτυχολογίαν· πτυχολογίαν διακρινομένην διὰ τὸν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἰδικόν της ρυθμόν, ἄσχετον πρὸς τὴν διάρθρωσιν τῶν σωμάτων. Ὁμοίαν ἀντίθεσιν παρετηρήσαμεν καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ′)[4]. Τὴν καλλιτεχνικὴν μορφὴν τῆς τελευταίας ἐνθυμίζουν ἐπίσης ἐπὶ τῆς προκειμένης εἰκόνος ἡ διάπλασις τῶν ὀφθαλμῶν, μὲ δύο ὁμολόγους γραμμὰς εἰς τὸ ἄνω βλέφαρον, ὡς καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς ἐλαφρᾶς σκιάσεως διὰ μικρῶν παραλλήλων καὶ διασταυρουμένων γραμμῶν (πίν. ΚΗ′), ἡ ἐνθυμίζουσα ἔργα

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 114.

2. Βλ. τὴν λεπτομέρειαν παρὰ Χατζηδάκη, Περὶ σχολῆς, πίν. 43. Βλ. καὶ τὰς διακοσμήσεις τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 1131/Τ. 953, κατωτ., σ. 202, πίν. ΛΔ′.

3. Γ. Α. Σωτηρίου, Ἡ χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ εἰκονογραφία, Θεολογία 26, 1955, σ. 9, πίν. 14.

4. Βλ. ἀνωτ., σσ. 194 κἑξ.

χαρακτικῆς[1]. Τὰ πρόσωπα ἀποδίδονται μὲ ὀπτικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, μὲ περιγράμματα ἀσυνεχῆ (εἰς τὰ χείλη, εἰς τοὺς ὀφθαλμούς) καὶ μὲ τὰ φωτεινὰ μέρη ἐπιτεθειμένα ἐπὶ τῶν σκοτεινῶν καὶ τονισμένα διὰ λεπτῶν πυκνῶν ὁμολόγων γραμμῶν. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου ἐπιτυγχάνεται ὁ διαφορισμὸς τῶν φωτεινῶν ἐπιπέδων· νὰ ἐξέχουν. Τὰ χείλη τοῦ ἀγγέλου διαπλάσσονται διὰ μόνου τοῦ χρώματος, ὑπὸ μορφὴν ἀπροσδιορίστων, ὡσὰν ἄνευ ὁρίων κηλίδων. Καὶ τὸ στόμα τοῦ Ἀβραὰμ διαπλάσσεται διὰ μόνου τοῦ χρώματος, ἐπίσης, ἄνευ περιγράμματος· μόνον ὑποδηλοῦται τοῦτο, μάλιστα μέσῳ τῆς παρουσίας τοῦ μύστακος, ὁ ὁποῖος ἁπλοῦται ἐπὶ τοῦ σκοτεινοῦ προπλασμοῦ ὡς τὸ κυριαρχοῦν στοιχεῖον. Μὲ τὴν ἰδίαν τεχνικήν, τὴν παρατηρουμένην εἰς τὴν διάπλασιν τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀγγέλου, διαπλάσσεται καὶ ἡ τοῦ Ἀβραάμ, μὲ τὴν διαφοράν, ὅτι, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ εἶναι τοποθετημένη εἰς δεύτερον ἐπίπεδον, τὰ φωτεινά της μέρη ἔχουν ἀποδοθῆ ὀλιγώτερον ἐντόνως. Διακρίνονται, λοιπόν, καὶ αἱ κεφαλαὶ τῆς εἰκόνος τῆς Φιλοξενείας τοῦ Ἀβραὰμ ὑπὸ ἰδιαιτέρας τεχνικῆς δεξιότητος, εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν ἐκ μέρους τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ τέχνη τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος ἀνήκει, συγκράτησιν καλλιτεχνικῶν τρόπων παλαιολογείων, μὲ ὀπτικὴν ἀντίληψιν ὡς πρὸς τὴν καλλιτεχνικὴν μορφήν. Παραλλήλως δὲ πρὸς τὴν ζωγραφικότητα τῶν προσώπων, ἐξάρτησιν ἐκ παλαιολογείου παραδόσεως προδίδει καὶ τὸ πλούσιον ἀρχιτεκτονικὸν βάθος· ἀλλ' ἡ παράδοσις αὕτη ἔχει — εἰς τὴν πτυχολογίαν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονήματα — ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ ἐκπέσει εἰς χειρωνακτικὸν ἐπίπεδον τέχνης[2]. Διὰ τῶν λευκῶν, ὡσὰν κηλίδων, κοχλιωτῶν βοστρύχων γύρω τοῦ μετώπου του καὶ διὰ τοῦ σχήματος τοῦ μύστακός του ὁ Ἀβραὰμ τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνος ἐνθυμίζει τὰ πρόσωπα τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ (πίν. ΚΕ΄) καὶ τοῦ ὁσίου μὲ τὴν δέλτον (πίν. ΚΑ΄). Τὰ ἐνθυμίζει καὶ ὡς πρὸς τὴν διακόσμησιν τῶν φωτοστεφάνων.

Μεταξὺ τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης μεγάλων διαστάσεων εἰκόνων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἰδίαν ὁμάδα συνιστοῦν ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀριθμ. Β.Μ. 1914/Τ. 135 (1,25×0,54 μ.) (πίν. ΚΘ΄ καὶ Λ΄)[3] καὶ ἡ εἰκὼν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἀριθμ. Β.Μ. 1926/Τ. 199 (1,12×1,60 μ.) (πίν. ΛΑ΄ καὶ ΛΒ΄)[4], ἀμφότεραι ἐκ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Θεοδώρας. Ἔχουν

1. Βλ. ἀνωτ., σ. 195.

2. Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῆς εἰκόνος τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραὰμ φαίνεται νὰ ἔχῃ προέλθει εἰκὼν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ἐκτεθεῖσα τελευταίως εἰς τὴν Αἴθουσαν Νικολένκο τῶν Παρισίων: V l a d. D o u c h o v s k o y - R o g. G a b a l, Icônes grecques et russes. Galerie Nikolenko, Paris 1975, σ. 23.

3. Γ. Α. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 77, ἀριθμ. 135 = S o t i r i o u, Guide, σ. 90, ἀριθμ. 135, εἰκ. 50.

4. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Ὁδηγός, σ. 80, ἀριθμ. 199, πίν. ϛ΄ = S o t i r i o u, Guide, σ. 94, εἰκ. 52, M. C [h a t z i d a k i s], Musée Byzantin. Athènes. Icônes (= Le Monde

καὶ αἱ δύο περίπου τὸ αὐτὸ μέγεθος καὶ ὅμοιον συμφυὲς πλαίσιον κοσμούμενον δι' ἀναγλύφου ἑλίγματος, οὕτως, ὥστε νὰ προκαλοῦν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι προῆλθον ἐξ ἑνιαίας παραγγελίας.

Ὁ Ἅγιος Στέφανος παρουσιάζεται ὡς μία καλλιτεχνικὴ μορφὴ κλειστή, ἡ ὁποία ὅμως, ἐνῷ εἰς τὸ πρόσωπον καὶ εἰς τὸν λαιμὸν περιγράφεται ἐντόνως διὰ σκοτεινῆς γραμμῆς, εἰς τὸ ἔνδυμα ἀφίνεται αὕτη ἄνευ ἁπτικῶν ὁρίων, ἀσαφής, κατὰ τρόπον ὥστε τὸ κύριον σῶμα σχεδὸν νὰ συγχέεται πρὸς τὸ πεδίον τῆς εἰκόνος (διὰ νὰ μὴ διαταραχθῇ ἡ ἐντύπωσις ἀπὸ τῶν ὡραίων σχεδίων τοῦ ἀποδίδοντος βαρύτιμον ἀνατολικὸν ὕφασμα στιχαρίου;). Ἔχομεν οὕτω ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ ἔργου μίαν δυσφωνίαν ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς· ἀλλὰ τοιαύτην δυσφωνίαν παρατηροῦμεν καὶ εἰς ἄλλας εἰκόνας ἐκ Θεσσαλονίκης. Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τὸ πλάσιμον τοῦ προσώπου ἔχει γίνει μὲ τὸν μαλακὸν ἐκεῖνον τρόπον, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει καὶ τὸ πρόσωπον τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ΄)· τὰ φυσικῶς ὅμως ἐξέχοντα μέρη ἐξαίρονται ἐδῶ καλλιτεχνικῶς κατὰ τρόπον ἁπαλόν, δι' ἀραιῶν ἀτόνων λευκῶν γραμμῶν. Τὸ σχῆμα τῶν χειλέων τοῦ Στεφάνου καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον διαπλάσσονται, ὡς νὰ πιέζωνται ἐκ τῶν ἔσω, εἶναι ἀπαράλλακτα πρὸς ἐκεῖνα τῆς Γλυκοφιλούσης. Ἀλλὰ διαφέρουν αἱ δύο εἰκόνες ὡς πρὸς τὴν διάπλασιν τῶν ὀφθαλμῶν. Ἀπὸ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου λείπουν αἱ δύο λευκαὶ γραμμαὶ τοῦ ἄνω βλεφάρου· τοῦτο παρουσιάζεται ἐδῶ σαρκῶδες, διαμορφωμένον διὰ διαδοχικῶν πλαστικῶν ἐπιπέδων καὶ διὰ μιᾶς ἐλαφρᾶς καμπύλης πρὸς τὰ κάτω, ὡσὰν βαρὺ ἐξ ἐντόνου θυμικῆς διαθέσεως· ἐνῷ τὸ κάτω βλέφαρον, ἀντὶ νὰ σχηματίζεται ὡς θύλακος, ὡς εἰς τὴν εἰκόνα τῆς Γλυκοφιλούσης, σκιάζεται διὰ κατωφεροῦς χρωματικῆς κηλῖδος, συμφώνως πρὸς παλαιολόγεια πρότυπα, τὰ χαρακτηριζόμενα ὑπὸ ὀπτικῆς ἀντιλήψεως περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς[1]. Ὅμοια πρὸς τὴν διάπλασιν τοῦ ἄνω βλεφάρου παρουσιάζονται καὶ τὰ ἐσχηματοποιημένα ὦτα, ὅπου ὅμως ὑποσημαίνεται καὶ προσπάθεια ν' ἀπομακρυνθῇ ἡ μορφὴ τοῦ ὠτὸς ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ ἐκείνου τύπου τοῦ ἐνθυμίζοντος ἀπόδοσίν του εἰς σχῆμα περίπου ἡμιανθεμίου[2]. Περαιτέρω: Τὸ μανδήλιον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Ἅγιος Στέφανος κρατεῖ τὴν λιβανωτίδα[3], μὲ τὴν παρυφήν του νὰ διακοσμῆται διὰ φυτικῆς ἕλικος, ἐνθυμίζει τὸ τραπεζομάνδηλον (μενσάλιον) τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀ-

des Grands Musées), (1969), σ. 58, εἰκ. 4 καὶ σσ. 59 καὶ 73. Πρβλ. Π ά λ λ α, Ἡ ζωγραφική, σ. 258.

1. Πρβλ. ἀνωτ., σ. 175.

2. Περὶ τοῦ σχήματος τῶν ὤτων γενικώτερον βλ.: Α. Ξ υ γ γ ο π ο ύ λ ο υ, Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1957, σσ. 21 κέξ.

3. Περὶ τοῦ μανδηλίου καὶ τῆς λιβανωτίδος: Δ. Ι. Π ά λ λ α, Μελετήματα λειτουργικὰ - ἀρχαιολογικά, Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδ. ΚΔ΄, 1954, σσ. 161 - 164.

βραὰμ (πίν. ΚΖ')· αἱ δ' ἕλικες τῶν σειρητιῶν τοῦ στιχαρίου του, μὲ ρόδακας καὶ τρίφυλλα, συγγενεύουν ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ πρὸς ἄλλας διακοσμήσεις τοῦ αὐτοῦ τραπεζομανδήλου, ἐνῷ οἱ ρόδακες ἐνθυμίζουν προσέτι τὴν διακόσμησιν τοῦ βιβλίου τοῦ κρατουμένου ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς εἰκόνος τοῦ Χορτιάτη (πίν. ΚϚ'). Τέλος ὁ φωτοστέφανος, μὲ τὰς στικτὰς διακοσμήσεις του, ἐνθυμίζει πως τὸν φωτοστέφανον τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ').

Ἐπὶ τῆς εἰκόνος τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα (πίν. ΛΑ' καὶ ΛΒ') τὸ πλάσιμον τῶν γυμνῶν μερῶν ἐνθυμίζει ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ τὴν τεχνικὴν τοῦ προσώπου τοῦ Ἁγίου Στεφάνου (πίν. Λ')· πρὸς τὴν αὐτὴν εἰκόνα ὁδηγοῦν ἐπίσης, τεχνοτροπικῶς, ἡ διάπλασις τῶν ὀφθαλμῶν ἐπὶ τῆς εἰκόνος τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, μὲ τὴν γραμμὴν τοῦ ἄνω βλεφάρου τεθλασμένην, ἡ διχαλωτὴ ρίζα τῆς ρινὸς καὶ ἡ διάπλασις τοῦ κάτω βλεφάρου διὰ κατωφεροῦς χρωματικῆς κηλῖδος. Μία δευτέρα δὲ γραμμή, παρατηρουμένη εἰς τὰ πλάγια τοῦ λαιμοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, διὰ τῆς ὁποίας, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ὁρίζεταί τι ὡς δεύτερον ἐπίπεδον, ἀπαντᾶται καὶ εἰς πρόσωπα τῆς εἰκόνος τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα.

Αἱ μεταξὺ τῶν ὡς ἀνωτέρω δύο εἰκόνων — τῆς Φιλοξενίας τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα — ὁμοιότητες ἐπὶ λεπτομερειῶν τῆς καλλιτεχνικῆς των μορφῆς ἀποκτοῦν πρόσθετον βάρος διὰ τῶν ἐνδείξεων, τὰς ὁποίας προσφέρουν ἡ κοινὴ — ἐκ τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας — προέλευσίς των, αἱ περίπου κοιναὶ διαστάσεις των, ὡς καὶ ἡ ὁμοιότης τῶν πλαισίων των πρὸς ἄλληλα· καὶ νομίζω, ὅτι πάντα ταῦτα συνιστοῦν βάσιμον λόγον, ἐπιτρέποντα νὰ θεωρήσωμεν τὰς δύο αὐτὰς εἰκόνας ὡς προϊόντα κοινοῦ ἐργαστηρίου τῆς Θεσσαλονίκης.

Ἡ εἰκὼν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἀριθμ. Β.Μ. 2093/Τ. 653, ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Θεσσαλονίκης, μὲ παράστασιν τῆς Θεοτόκου τοῦ Κύκκου (ἐπιγραφή : «ἡ Κηκηότησα» = ἡ Κυκκιώτισσα) (πίν. ΛΓ') χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἀνοίγματος πρὸς ἄλλας παραδόσεις τέχνης. Βασικῶς παρουσιάζει αὕτη λειτουργίας τοῦ φωτὸς καὶ τῆς σκιᾶς ὡς καὶ τοῦ χρώματος, ἀνακαλούσας εἰς τὴν μνήμην καλλιτεχνικὰς μορφὰς τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ'), ἡ ἐπιτήδευσις ὅμως ἔχει περιορισθῆ εἰς τὰς πτέρυγας τῶν ἀγγέλων καὶ εἰς τὰς πτυχὰς τῶν ἐνδυμάτων τοῦ Χριστοῦ. Τὸ πνευματικὸν καὶ καλλιτεχνικὸν ἄνοιγμα, τὸ χαρακτηρίζον τὴν προκειμένην εἰκόνα, συνίσταται εἰς τὸν τύπον τοῦ προσώπου τῆς Θεοτόκου καὶ εἰς τὴν στρογγυλότητά του, ἐπηρεασμένου ἐκ καλλιτεχνικῶν μορφῶν τῆς δυτικῆς τέχνης — ἴσως μέσῳ κρητικῶν ὑποδειγμάτων. Ἡ κάπως βάναυσος ποιότης τῆς τέχνης τῆς προκειμένης εἰκόνος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν τέχνην τῆς Γλυκοφιλούσης, προδίδει ὀψιμωτέρους χρόνους· ὅτι ὅμως ἡ τέχνη τῆς Κυκκιωτίσσης αὐτῆς πηγάζει ἐκ τῆς παραδόσεως τέχνης, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει ἡ Γλυκοφιλοῦσα, συνάγεται ἐκ τῆς διακοσμήσεως τοῦ φωτοστεφάνου, ἐκ τῆς μορφῆς τῶν σειρητιῶν —

τούτων ὡς τεκμηρίων ἐντὸς τῆς ὅλης συνυφῆς χαρακτηριστικῶν — καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος τῶν γραμμάτων τῶν εἰληταρίων [1].

Εἰς τὰς περισσοτέρας ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης παρατηρεῖται μία φυσιοκρατικὴ τάσις, ἀλλ' ἄλλου χαρακτῆρος ἐκείνης, τὴν ὁποίαν παρετηρήσαμεν ὡς διακρίνουσαν ἀντιστοίχως ὁμάδα εἰκόνων τῆς Κωνσταντινουπόλεως [2]. Ἡ ἐν λόγῳ τάσις ἐπὶ τῶν θεσσαλονικαίων εἰκόνων παρουσιάζεται ὡς προσπάθεια ν' ἀποδοθῇ ὁ ὄγκος, βεβαίως, ὅμως ὄχι ὡσὰν ἐκ τῶν ἔνδον, ὡς μία ἀκμὴ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, ἀλλ' ὥς τι ἐπιφανειακόν, ὡς προσπάθεια βελτιώσεως — στρογγυλεύματός — της· ὥς τι ἐκ τῶν ἔξω. Τὰ σώματα π.χ. τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (πίν. ΚΓ'), τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης (πίν. ΚΔ') καὶ τοῦ ἵππου τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ (πίν. ΚΕ') φαίνονται ὡς νὰ ἔχουν τὴν ὑφὴν ξυλίνων ὁλογλύφων μορφῶν. Ἡ τάσις πρὸς βελτίωσιν γίνεται ἀντιληπτὴ καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῆς κεφαλῆς τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης. Εἰς τὸ τοπίον τῆς εἰκόνος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ (πίν. ΚΕ') ὁ τεχνίτης φαίνεται μὲν ν' ἀναπτύσσῃ πρωτοβουλίαν, ἀλλὰ πάντοτε ἐντὸς τῶν πνευματικῶν πλαισίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἔχει ἐπεξεργασθῆ ὁ ζωγράφος τὰ ἄλλα στοιχεῖα τοῦ ζωγραφήματός του. Ἡ πρὸς ἀνανέωσιν δὲ τάσις, ἡ κατὰ τὸ δυτικὸν πνεῦμα, ὡς ἡ ἀντιπροσωπευομένη διὰ τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου τῆς Κυκκιωτίσσης (πίν. ΛΓ'), παρουσιάζεται ὥς τι τὸ ἰδιαίτερον, ἴσως μέσῳ κρητικῶν προτύπων, ὡς ἤδη εἴπομεν. Τὸ ἰδιαίτερον ὅμως χαρακτηριστικὸν τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνων εἶναι ἡ ἐπιτήδευσις εἰς τὸ σχέδιον τῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ προσώπου καὶ ἡ ἔντονος καλλιγραφικότης του, παραλλήλως πρὸς τὴν ἔκφρασιν ἑνὸς ἐσωτερικοῦ κόσμου μὲ θυμικὴν διάθεσιν· ἐπίσης δ' ἡ πλουσία διακόσμησις τοῦ πεδίου καὶ τῆς περιφερείας τῶν φωτοστεφάνων.

Διὰ τῶν ὡς ἀνωτέρω χαρακτηριστικῶν των αἱ ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνες, περὶ τῶν ὁποίων ἔγινε λόγος, εἶναι φανερόν, ὅτι προδίδουν τοπικὴν παράδοσιν τέχνης. Αὕτη ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην, ὡς εἴπομεν, παλαιολόγεια πρότυπα [3]· ἀνεξαρτήτως ὅμως τοῦ ἕως ποῦ φθάνουν αἱ ρίζαι της, φαίνεται νὰ ἐκφράζῃ αὕτη τὴν ἰδεολογίαν μιᾶς κοινωνίας κλεισμένης εἰς τὰς παραδόσεις της, ἀλλὰ καὶ προσπαθούσης νὰ ἀνελιχθῇ ἐντὸς αὐτῶν κατὰ κύριον λόγον [4]. Ἀναφορικῶς πρὸς τὴν ὁμάδα εἰκόνων, τὴν ἀντιπροσωπευομένην π.χ.

1. Πρβλ. πρὸς τὴν Κυκκιώτισσαν τῆς Μονῆς Χιλανδαρίου, σ. 182_{0}), ἡ ὁποία παρουσιάζει πλάσιμον προσώπου μὲ χαρακτηριστικὰ τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τῆς Θεσσαλονίκης.

2. Βλ. ἀνωτ., σ. 184.

3. Πρβλ. Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σ. 257.

4. Περὶ τὰ τέλη τοῦ 15ου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ 16ου αἰῶνος ὁ πλοῦτος τῶν ἑλλήνων ἐμπόρων θὰ κοσμήσῃ τὴν Θεσσαλονίκην δι' ἔργου γλυπτικῆς τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως (Χ. Μπούρα, Τὸ ἐπιτύμβιο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη στὴ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου

κατ' ἐξοχὴν διὰ τῆς εἰκόνος τοῦ 'Αγίου Στεφάνου (πίν. ΚΘ' καὶ Λ'), θὰ ἔλεγέ τις, ὅτι ἀντανακλᾷ αὕτη κοινωνικὸν στρῶμα ἱερατικῆς ἐπιβολῆς, παραδοσιακῆς νοοτροπίας. Παρετηρήσαμεν ὅμως καὶ εἰς τὴν προκειμένην ὁμάδα διάθεσιν πρὸς ἀνανέωσιν, ἔξοδον ἐκ τῶν καθιερωμένων σχημάτων, τάσιν πρὸς ὑποκειμενικὴν θεώρησιν τοῦ κόσμου· ἀλλὰ καὶ πάλιν ὄχι κατόπιν ἀμέσου παρατηρήσεως τοῦ ἔξω κόσμου, ἀλλ' ἀπὸ μνήμης [1]. 'Η βάσις τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου παραμένει μεσαιωνική.

Μεταξὺ τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης ὑλικοῦ ἀξιοπρόσεκτον περίπτωσιν ἀντιπροσωπεύει ἡ ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγίου 'Αντωνίου εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου ἀριθμ. Β.Μ. 1131/Τ. 953 (1,16×0,76 μ.) (πίν. ΛΔ') : Τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ μὲ εὐρεῖαν πτυχολογίαν, μία καλλιτεχνικὴ μορφὴ ἀνοικτή, καὶ ἡ κεφαλή του συμφώνως πρὸς τοὺς καλλιτεχνικοὺς χαρακτῆρας καὶ τὴν θυμικὴν ἔκφρασιν τῶν ἄλλων εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης. Αἱ λεπτομέρειαι τῆς πτυχολογίας καὶ τοῦ φωτισμοῦ, μὲ τὰ ῥέοντα περιγράμματα τῶν παρυφῶν, προδίδουν βεβαίως ἄμεσον ἐξάρτησιν ἀπὸ παλαιολογείου προτύπου εἰς τεχνοτροπίαν ἀκολουθοῦσαν ὀπτικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς. Εἰς τὴν εἰκόνα μας αἱ ἐναλλαγαὶ φωτὸς καὶ σκιᾶς ἔχουν περιπέσει εἰς σχετικὴν βαναυσότητα, ὅπως περίπου — τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν ἐντὸς τῶν ἱστορικῶν ἀποστάσεων — θὰ ἐχαρακτήριζέ τις τὴν ἀπόδοσιν τῶν ἐναλλαγῶν φωτὸς καὶ σκιᾶς ἑνὸς Σκόπα ὑπὸ τεχνίτου σαρκοφάγων τύπου Σινταμάρα, διὰ τρυπάνου. Ὅμοιόν τι θὰ ἐλέγομεν καὶ περὶ τῶν τεχνιτῶν τῶν εἰκόνων τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης (πίν. ΚΒ') καὶ τοῦ 'Αγίου Μηνᾶ (πίν. ΚΕ'), ἂν ἐζητοῦμεν νὰ ἐννοήσωμεν τὴν τέχνην των μέσῳ τῆς καλλιτεχνικῆς παραδόσεως τῶν τοιχογραφιῶν π.χ. τοῦ παρεκκλησίου τοῦ 'Αγίου Εὐθυμίου καὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων Θεσσαλονίκης [2]. Εἰς τὴν εἰκόνα τοῦ ἐνθρόνου Χριστοῦ,

Θεσσαλονίκης ἐν : 'Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 'Επιστημονικὴ 'Επετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Τμῆμα 'Αρχιτεκτόνων, Ϛ' 1, 1973, σσ. 13 - 27 καὶ 48 - 52)· ἀλλὰ τοῦτο συνιστᾷ τι τὸ μεμονωμένον. 'Ως ἐμπορικὸν κέντρον ἡ Θεσσαλονίκη γίνεται ὁρμητήριον ἐμπόρων τῆς Δύσεως, ἐνῷ ἐντὸς τοῦ χώρου της διατηρεῖται ἡ γεωργικὴ ὑφὴ οἰκονομίας (Μ ο σ κ ώ φ, Θεσσαλονίκη, σσ. 18 καὶ 31 κέξ.) μὲ εἰσοδήματα τῶν ἐντοπίων χαμηλὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ξένων (αὐτόθι, σ. 40), οὕτως, ὥστε, παρόλον ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ἐξελίσσεται εἰς μέγα κέντρον ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου (αὐτόθι, σσ. 48 καὶ 52 - 53), ἐν συγκρίσει πάλιν πρὸς τὰ πέριξ εὐημεροῦντα χωρία καὶ τὰς εὐημερούσας πόλεις τῆς περιοχῆς, νὰ ἐπικρατῇ ἐντὸς αὐτῆς ἔνδεια (αὐτόθι 40). Περὶ τῆς συντεχνιακῆς ὀργανώσεως διαφόρων τάξεων τῶν κατοίκων της : Β α κ α λ ο π ο ύ λ ο υ, 'Ιστορία κλπ., Β' 1, σ. 212.

1. Πρβλ. τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τῶν ὤτων τῶν εἰκόνων πίν. Λ' καὶ ΛΒ' (βλ. ἀνωτ., σ. 199 καὶ 200).

2. 'Αγίου Εὐθυμίου : G. A. S o t i r i o u, Die byzantinische Malerei des XIV. Jahrhunderts in Griechenland, 'Ελληνικὰ 1, 1928, σσ. 97 - 98, Γ ε ω ρ γ ί ο υ Α. Σ ω τ η ρ ί ο υ - Μ α ρ ί α ς Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, 'Η βασιλικὴ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, ἐν 'Αθήναις 1952, σσ. 213 - 219· 'Αγίων 'Αποστόλων : Μ ύ ρ. Μ ι χ α η-

μὲ τὴν πλουσίαν χρῆσιν διακοσμητικῶν θεμάτων, ἀνευρίσκονται τὰ ἀπαντηθέντα θέματα εἰς τὰς εἰκόνας τῆς Φιλοξενίας τοῦ 'Αβραὰμ (πίν. ΚΖ') καὶ τοῦ 'Αγίου Στεφάνου (πίν. ΚΘ')· ἀνευρίσκεται ἐπίσης ἡ μορφὴ τῶν φωτοστεφάνων τῶν ἀγγέλων τῆς εἰκόνος τῆς Φιλοξενίας τοῦ 'Αβραάμ, (πίν. ΚΗ'), συμπίπτει δὲ ἀκόμη καὶ ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων. 'Ανήκει, ἄρα, καὶ ἡ ἐν λόγῳ εἰκὼν ἄνευ ἀμφιβολίας εἰς τὴν πράδοσιν τῆς τέχνης τῆς Θεσσαλονίκης.

'Η ὡς ἀνωτέρω εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ συνιστᾷ τὸν προτελευταῖον κρίκον τῆς σειρᾶς τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνων, ὅσων ἀπετέλεσαν τὸ ὑλικὸν τῆς προκειμένης ἀναλύσεως, καὶ προϋπόθεσιν, τέλος, τῆς τέχνης τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος ἐν Μυστρᾷ — Μουσεῖον Μυστρᾶ ἀριθμ. 1469 (0,635×0,335 μ.) — ἔργου τοῦ Μιχαὴλ *Θεσσαλονικαίου* τοῦ ἔτους 1776 (πίν. ΛΕ' καὶ ΛϚ') [2]. 'Επὶ τῇ βάσει τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης ὑλικοῦ, περὶ τοῦ ὁποίου ἀπεκτήσαμεν ἤδη ἐποπτείαν, θὰ ἐνέτασσέ τις ἀνέτως τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Μιχαὴλ εἰς τὴν καλλιτεχνικὴν παράδοσιν τῆς Θεσσαλονίκης καὶ ἂν ἀκόμη δὲν ὑπῆρχεν ἡ διαφωτιστικὴ ὑπογραφὴ τοῦ ζωγράφου. 'Ως πρὸς τὸν τύπον καὶ τὸ πλάσιμον τῆς κεφαλῆς ὁ Μιχαὴλ φαίνεται νὰ εἶχε πρότυπόν τι ὅμοιον πρὸς τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἐκ τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγίου 'Αντωνίου (πίν. ΛΔ'), ἀλλ' ὡς πρὸς τὴν ἐκζήτησιν εἰς τὴν πτυχολογίαν του ἐνθυμίζει τοὺς ἀγγέλους τῆς Φιλοξενείας τοῦ 'Αβραὰμ (πίν. ΚΖ'). 'Ο Μιχαὴλ θέλει, βεβαίως, ν' ἀνανεώσῃ ὅλας τὰς καλλιτεχνικὰς μορφὰς τῆς παραδόσεως· ἀλλὰ πάντοτε ἐκ τῶν ἔξω, διὰ θεωρήσεως μεσαιωνικῆς ἀκόμη, ὡς ἤδη περὶ τοῦ προκειμένου ἔχομεν παρατηρήσει [3], μὲ μίαν δὲ βούλησιν ἡ ὁποία ἔχει ὠθήσει τὴν τεχνικήν του εἰς τὸ μὴ περαιτέρω ἐν σχέσει πρὸς τὴν παράδοσιν τέχνης, εἰς τὴν ὁποίαν οὗτος ἀνήκει. Πόσον κλειστὸς εἰς τὴν παράδοσίν του παραμένει ὁ Μιχαὴλ καὶ πόσον ἐντόνως διέπεται συγχρόνως ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας πρὸς ἀνανέωσιν διαφαίνεται ἐκ τῆς ἐπιτηδεύσεως (manierismus), εἰς τὴν ὁποίαν περιῆλθεν οὗτος χειριζόμενος θέμα ἐκ τῆς δυτικῆς τέχνης, τὴν μπαρὸκ πινακίδα τῆς ἐπιγραφῆς· ἐχειρίσθη τὸ διακοσμητικὸν τοῦτο θέμα συμφώνως πρὸς τὴν εἰδικήν του καλλιτεχνικὴν βούλησιν, ἄσχετον πρὸς τοὺς κανόνας τῆς δυτικῆς διακοσμητικῆς.

'Η τέχνη τοῦ Μιχαὴλ Θεσσαλονικαίου, διαμορφωμένη ἐντὸς τῆς παραδόσεως τέχνης τῆς πόλεώς του, νομίζω ὅτι ἐπικυρώνει τὴν πορείαν τῶν σκέ-

λ ί δ η ς ἐν : 'Αρχαιολ. Δελτ. 26, 1971 : Χρον. 21, πίν. 26β, V. D j u r i ć, La peinture murale de Resava ἐν : L'école de Morava et son temps, Beograd 1972, σσ. 278 κέξ., εἰκ. 1 καὶ 2, ὅπου καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία.

1. Βλ. ἀνωτ., σσ. 199 - 200.

2. Κ. Ζ η σ ί ο υ, 'Επιγραφαὶ ..ριστιανικῶν χρόνων τῆς 'Ελλάδος, Βυζαντὶς Α', 1909, σ. 437, Δ η μ η τ ρ ί ο υ Σ ι σ ι λ ι ά ν ο υ, Ἕλληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν, 'Αθῆναι 1935, σ. 140. Πρβλ. Π ά λ λ α, 'Η ζωγραφική, σ. 248. Βλ. καὶ ἀνωτ., σ. 167_1.

3. Βλ. ἀνωτ., σσ. 201 - 202.

ψεων, ὅσων διετυπώθησαν εἰς τὸ μελέτημα τοῦτο περὶ τῆς ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης. Κατόπιν δὲ τῆς μακρᾶς ταύτης ἀναλύσεως εὐκόλως πλέον πείθεταί τις, ὅτι εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ζωγραφικῆς τῆς μακεδονικῆς πρωτευούσης πρέπει νὰ προσγραφῇ καὶ ἡ τέχνη τοῦ ὁμίλου τῶν γαλατισταίων ζωγράφων Μακαρίου καὶ τῶν ἀνεψιῶν του [1]· ἐπίσης ἡ τέχνη τῆς εἰκόνος τῆς Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσης τῆς Μονῆς Γρηγορίου (πίν. ΛΖ'), προερχομένης ἐκ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ μετοχίου τῆς Μονῆς [2].

Ἡ μετὰ τὴν Ἅλωσιν θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ τῆς Θεσσαλονίκης διακρίνεται, ἀπὸ ἄλλων παραδόσεων τέχνης, διὰ τὴν σχετικὴν αὐτονομίαν της· χαρακτηρίζεται ὑπὸ ἰδίας ἐντελεχείας — ἂν ἐπιτρέπεται ἡ χρησιμοποίησις τοῦ ὅρου τούτου —, ὡς δεικνύει ἡ πορεία της πρὸς τὴν τέχνην τοῦ Μιχαὴλ Θεσσαλονικαίου. Πιστεύω δέ, ὅτι θ' ἀποτελέσῃ πραγματικὴν ἐπιστημονικὴν προσφορὰν ἡ συστηματικὴ μελέτη τοῦ εἰς εἰκόνας ἐκ Θεσσαλονίκης ὑλικοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου καὶ ὅσου ὑπάρχει ἀκόμη ἐπὶ τόπου — ἐννοῶ τὰς ἐκκλησίας τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς περιοχῆς της καὶ ἐνδεχομένως τὰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς — ὡς καὶ ἐκείνου, τὸ ὁποῖον τυχὸν εὑρίσκεται εἰς τὰ ἐν Χαλκιδικῇ μετόχια τῶν ἀθωνικῶν μονῶν. Μέσῳ δὲ τῶν δεδομένων, τὰ ὁποῖα θὰ προσφέρῃ ἡ μελέτη τῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν ζωγραφικῆς τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει, ἴσως, νὰ ἐξετασθῇ καὶ τὸ εἰς εἰκόνας ὑλικὸν τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἡ μελέτη τοῦ ὁποίου ἔχει παράσχει δυσκολίας εἰς τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην [3], διὰ ν' ἀποκλεισθῇ ἐκ τοῦ ἁγιορειτικοῦ ὑλικοῦ, οὕτω, ὅ,τι ἐνδεχομένως σχετίζεται πρὸς τὴν τέχνην τῆς Θεσσαλονίκης. Δὲν μοῦ εἶναι ἐπαρκῶς γνωστὸν τὸ εἰς μεταβυζαντινὰς εἰκόνας ὑλικὸν τὸ κατεσπαρμένον ἀνὰ τὸ Ἅγιον Ὄρος· ἔχω ὅμως παρατηρήσει εἰκόνας δυναμένας — κατὰ τὴν γνώμην μου — νὰ ἐνταχθοῦν τεχνοτροπικῶς εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀλλ' ἐκ τοῦ δημοσιευμένου ἁγιορειτικοῦ ὑλικοῦ εἶναι πλέον δυνατόν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τεχνικῶν καὶ τεχνοτροπικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν ἐκ Θεσσαλονίκης εἰκόνων, ὡς ἀνεδείχθησαν ταῦτα εἰς τὰς προηγηθείσας σελίδας, ν' ἀποδοθοῦν μετ' ἀσφαλείας, ὡς νομίζω, εἰς τὴν ζωγραφικὴν τῆς μακεδονικῆς πρωτευούσης αἱ ἀκόλουθοι δύο εἰκόνες τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα : Ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἀντίπα (0,23 × 0,175 μ.) [4], χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ζωγραφικὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς, μὲ τὰ λευκὰ καὶ τὰ μελανά, ὡς μεγάλων χρώσεων ἢ κηλίδων (χαρακτηριστικὸς ἰδιαιτέρως εἶναι ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον χρησιμοποιεῖται ἡ μελανὴ χρῶσις εἰς τὸ μέτωπον δεξιὰ πρὸς δήλωσιν τῆς σκιᾶς),

1. Περὶ τοῦ Μακαρίου : Πάλλας, σ. 258. Ἀπόψεις διάφοροι : Χατζηδάκης, σ. 133.

2. Βιβλιογραφία : Πάλλας, αὐτόθι, σημ. 104. Νὰ προστεθῇ : Simonopetritis, Holy Mountain, πίν. ἔγχρ. μεταξὺ τῶν σσ. 112 καὶ 113.

3. Βλ. ἀνωτ., σ. 169.

4. Καρακατσάνη ἐν : Μονὴ Σταυρονικήτα, σ. 124, ἀριθμ. 24, πίν. 44.

τὸν τρόπον διακοσμήσεως τοῦ φωτοστεφάνου καὶ τὸ πλαίσιον μὲ γραπτὰς διακοσμήσεις (πρβλ. τὸ πλαίσιον πίν. ΚΑ' καὶ ΛΔ')· καὶ ἡ εἰκὼν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα (0,735 × 0,567 μ.) [1], χαρακτηριστικὴ ὡς πρὸς τοὺς τύπους τῶν κεφαλῶν μὲ τὴν ἰδιάζουσαν ἀπόδοσιν τοῦ μύστακος καλύπτοντος τὰ χείλη (ἐνθυμίζει ὁ μύσταξ φιτίλι ἀπὸ βαμβάκι), διὰ τὴν παρουσίαν χαραγῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνθυμίζουν τὴν τεχνικὴν τῆς χαλκογραφίας καὶ διὰ τὰ στικτὰς διακοσμήσεις περὶ τὸ ἡμικύκλιον τοῦ οὐρανοῦ, διὰ τῶν ὁποίων ὑπενθυμίζεται ἡ διακόσμησις τῶν φωτοστεφάνων εἰκόνων ἐκ Θεσσαλονίκης. Πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην ἐν πολλοῖς ὁδηγεῖ, τέλος, ἡ τεχνοτροπία — ἡ ζωγραφικότης ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσιν τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς παραλλήλως πρὸς ὅ,τι ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης ὀνομάζει «ἐξπρεσσιονιστικὸν» ὕφος, ἐπίσης δὲ τὸ πλάσιμον, ὁ τρόπος φωτισμοῦ τῶν ἐνδυμάτων, αἱ λεπταὶ γραμμαὶ αἱ ἐνθυμίζουσαι τὴν τεχνικὴν τῶν ἔργων χαρακτικῆς, ἡ διακόσμησις τῶν φωτοστεφάνων καὶ ἡ μορφὴ τῶν γραμμάτων — τῆς εἰκόνος τῆς Δεήσεως (0,62 × 0,435 μ.) τῆς αὐτῆς μονῆς [2]. Ὡς ἀφετηρία, συνεπῶς, διὰ τὴν διερεύνησιν τοῦ εἰς εἰκόνας ἀθωνικοῦ ὑλικοῦ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν ὄχι τόσον αἱ — σπάνιαι ἄλλωστε — ὑπογραφαὶ ζωγράφων, ὡς προτείνει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης [3], ἀλλὰ τὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα. Πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν ὑποχρεοῦταί τις νὰ πορευθῇ καὶ διὰ τὸν λόγον ἀκόμη, ὅτι ὑπάρχουν παραδείγματα, μάλιστα κρητῶν ζωγράφων, ἐκφραζομένων κατὰ διαφόρους τεχνοτροπίας, ἀναλόγως πρὸς τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐθνικὴν — ἴσως καὶ τὴν κοινωνικὴν — ὑπόστασιν τῶν πελατῶν των [4]. Ἐὰν ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἶχε προσέξει τὸ εἰς εἰκόνας ἄσημον ὑλικὸν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, θὰ εἴχομεν, ἴσως, ἀποφύγει τὴν προκειμένην συζήτησιν, ἡ ὁποία ἐν τούτοις, δὲν θ' ἀποβῇ, ὡς πιστεύω, ἄγονος διὰ τὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴν ἔρευναν.

Ἐπιλεγόμενα

Ἡ προκειμένη δευτερολογία εἰς τὴν συζήτησίν μου μετὰ τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη κατέλαβε σελίδας πολὺ περισσοτέρας ὅσων ὑπελόγιζον. Ἡ ὑπέρβασις ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη ἀντελήφθην, ὅτι ἔπρεπεν ἡ σκέψις τοῦ ἀναγνώστου νὰ χειραγωγηθῇ σχεδὸν βῆμα πρὸς βῆμα

1. Ἔνθ' ἀνωτ., σ. 126, ἀριθμ. 25, πίν. 45 καὶ 46.

2. Huber, Athos, εἰκ. 160. Ἐνθυμίζει ὅμως ἡ εἰκὼν αὕτη πολὺ ἐπίσης τὸν τρόπον ἀποδόσεως τῆς καλλιτεχνικῆς μορφῆς τοῦ ζωγράφου τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορος τοῦ Πρωτάτου (σσ. 174 κἑξ., πίν. ΙΔ'. Πρβλ. καὶ σ. 191_5).

3. Χατζηδάκης, σ. 136.

4. Βλ. Manolis Chatzidakis, Les débus de l'école crétoise et la question de l'école dite italogrecque ἐν : Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη (= Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βενετίας Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, ἀριθμ. 6), Βενετία 1974, σσ. 181 καὶ 210 - 211.

πρὸς τὴν μέθοδον ἐπιστημονικοῦ διαλογισμοῦ καὶ ἑρμηνείας φαινομένων τῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, ὡς τὰ ἐξετασθέντα. Θὰ ἦτο, ἴσως, προτιμότερον — βλέπω ἐκ τῶν ὑστέρων — ἀντὶ νὰ ἐκθέσω τὰς περὶ τοῦ προβλήματός μας ἀπόψεις μου εἰς πραγματείαν τύπου ἀντιελέγχου, ὡς ἡ παροῦσα, νὰ παρουσιάσω αὐτὰς συστηματικώτερον, αὐτοτελῶς, εἰς συνθετικήν τινα πραγμάτευσιν περὶ τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς. Ἀλλὰ σκέπτομαι, ὅτι θὰ εἶχον ν' ἀντιμετωπίσω ἐπίσης ἀντιρρήσεις ἐπὶ ἀφετηριακῶν θέσεων, ὡς αἱ τῆς προκειμένης συζητήσεως καὶ θὰ κατελήγομεν πάλιν εἰς τοιαύτην τινὰ ἐπιστημονικὴν ἀντιδικίαν. Ἐνισχύομαι δέ, εἰς τὸ νὰ ἐπιμείνω εἰς τὸν τύπον πραγματείας ἀντιελέγχου, ἐκ τῆς σκέψεως, ὅτι ὁ προβληματισμός, τὸν ὁποῖον θέτουν τὰ πράγματα, παρουσιάζεται οὕτω περισσότερον ἀνάγλυφος καὶ ἡ ἀνάγκη συζητήσεως, πρὸς ἐπεξεργασίαν μεθόδου, περισσότερον ἔκδηλος.

Ἐξ ὅσων ἀνέλυσα, ἐξήγησα καὶ ἀνέπτυξα εἰς τὰς προηγηθείσας σελίδας ἐπιβεβαιοῦται, ὡς νομίζω, ἡ θέσις, ὅτι, πρὶν ὁμιλήσωμεν θετικῶς ἢ ἀρνητικῶς περὶ τῶν τοπικῶν παραδόσεων ζωγραφικῆς, προέχει νὰ μελετηθῇ τὸ εἰς ἔργα ζωγραφικῆς ὑλικὸν δεδομένης περιοχῆς καὶ νὰ καθορισθοῦν μέσῳ τῆς μελέτης του οἱ ἰδιάζοντες κατὰ περιοχὰς τρόποι καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως· μὲ ἄλλους λόγους νὰ ἐξαρθοῦν τὰ κατὰ περιοχὰς κοινὰ τεχνοτροπικὰ γνωρίσματα. Διότι μόνον οὕτω θὰ καταστῇ δυνατὸν νὰ διαχωρισθῇ ἀπὸ τοῦ τοπικοῦ ὑλικοῦ ὅ,τι δὲν ἐντάσσεται εἰς κοινὴν τεχνοτροπίαν καὶ νὰ διαπιστωθοῦν ἐνδεχομένως ξέναι ἐπιδράσεις [1]. Εἶναι δ' εὐνόητον, ὅτι προϋπόθεσιν τῶν διαφόρων παραδόσεων τέχνης ἢ καλλιεργείας ἰδιαιτέρων τεχνοτροπιῶν συνιστοῦν οἱ καθ' ἕκαστον γενικώτεροι ὅροι ὑλικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς, ὡς καὶ οἱ ὅροι παραγωγῆς τοῦ ἔργου τέχνης. Τὸ ὅτι δ' αἱ ἐπὶ μέρους παραδόσεις τέχνης ἢ ἡ ἄσκησις δεδομένων τεχνοτροπιῶν συνιστοῦν συναρτήσεις ἀντιστοίχων βιοθεωριῶν εἶναί τι τετριμμένον. Ὑπενθυμίζω ὅτι οἱ Κρητικοὶ πρὸ τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐπίσης δ' οἱ Ἑπτανήσιοι καὶ οἱ Ἕλληνες τῆς Βενετίας καὶ τῶν ἄλλων παροικιῶν τῆς Δύσεως, ἔζων εἰς περιβάλλον ἐξαρτώμενον ἐκ τοῦ κλίματος τῆς ἰταλικῆς ἀναγεννήσεως καὶ ὅτι ἐν Κρήτῃ ἡ παραγωγὴ τῶν εἰκόνων εἶχε τὸν χαρακτῆρα ἐξαγωγικῆς βιοτεχνίας. Οἱ τουρκοκρατούμενοι ἔζων, ἀντιθέτως, ὑπὸ συνθήκας βίου μεσαιωνικὰς εἰσέτι, μὲ ἰδεολογίαν — ὡς κοινοῦ παρονομαστοῦ — ἀπαισιόδοξον [2], παραλλήλως δ' ἦσαν καὶ

1. Βλ. Πάλλα, Ἡ ζωγραφική, σσ. 258 - 260. Πρβλ. ὅσα ἀντιλέγει ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, Περὶ σχολῆς, σσ. 134 - 136 (δὲν σχολιάζω).

2. Συνεχίζεται π.χ. ἡ ἤδη πρὸ τῆς Ἁλώσεως ἀπαισιόδοξος ἄποψις, ὅτι ἡ πτῶσις τῆς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς ἦτο θεία παιδεία ἕνεκα τῶν ἁμαρτιῶν καὶ συνιστᾶται ἡ ὑπομονητικὴ συμμόρφωσις πρὸς τὰς ἐπιταγὰς τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας: Βίος ὁσιομάρτυρος Ρωμανοῦ: *Καλότυχος, όπου πληρώνει χαράτζι καὶ ἄλλα δοσίματα εἰς τοὺς τούρκους ἀγογγύστως, ὅτι ἐν τῇ κοινῇ ἀναστάσει μέλλει νὰ κατοικήσῃ αὐτὰ τὰ ὡραιότατα παλάτια* (Εὐλογίου Κουρίλα, Ἱστορία τοῦ ἀσκητισμοῦ. Ἀθωνῖται, Α', Θεσσαλονίκη 1929, σ. 75). Ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Γορδίου κηρύσσεται, ὅτι δὲν πρόκειται πλέον ν' ἀποκατασταθῇ ἡ κρατικὴ ὑπόστασις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ (Καισαρίου Δαπόντε, Ἱστορικὸς κατάλογος ἐπισήμων κλπ. ἐν: Κ. Ν. Σάθα, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Γ', Ἀθῆναι 1872, σσ. 119 - 120. Περισσότεραι πληροφορίαι: Ν. Α. Βέη (Bees), Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, Πρακτ. Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ. Γ', 1934 - 1936 (= Byz. - Neugr. Jahrb. 13, 1936 - 1937), σ. 32λθ'). Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐκφράζεται καὶ ἡ συντηρητικὴ ἰδεολογία τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου (βλ. Αἰκατερίνης Κουμαριανοῦ, Ὁ «Νέος Ραψάκης», Ἐρανιστὴς Ϛ', 1968, σσ. 14 - 17). Ἐποπτικῶς ἔχει διατυπωθῇ ἡ ἰδεολογία αὐτὴ διὰ τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ ἔναντι τῆς ἐξουσίας ἀπειθαρχήτου μεταξὺ τῶν κολασμένων, εἰς τὸ στόμα τοῦ Ἅδου, νὰ καταπίνεται ὑπὸ τούτου (τοιχογραφία Δευτέρας Παρουσίας εἰς τὸν πλάγιον νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Φιλανθρωπηνῶν ἐπὶ τῆς Νησῖδος τῶν Ἰωαννίνων [1560]. Δηλοῦται διὰ τῆς ἐπιγραφῆς: *Οὗτός ἐστιν ὁ μὴ ποιῶν τὴν ἐντολὴν τοῦ προεστοῦ*. Ἀνέκδοτος). Εἰς τὴν ἰδίαν συνυφὴν ὑπάγεται καὶ τὸ ὅτι ὑπὸ αὐστηροῦ ἀρχιερέως ἐτιμωρήθη εἰς τὰ Ἄγραφα ἱερεύς, ἐπειδὴ μὲ ἄλλους ἐτραγούδει τὸ θαλασσινὸν *Σίγα μόλα* (Εὐγενίου Αἰτωλοῦ, Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Λαρίσης Διονύσιον (1664): Τ. Γριτσοπούλου, Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι, Ἀθηνᾶ, 58, 1954, σ. 41, ἀριθμ. 3). Βεβαίως ὑπῆρχε καὶ ἡ αἰσιόδοξος ἰδεολογία (πρβλ. Πάλλαν, Ἐλεύθερα Γράμματα 3, 1947, ἀριθμ. 63, σσ. 86 - 87).

οὗτοι χωρισμένοι εἰς κοινωνικὰς ὁμάδας, ἡ δὲ παραγωγὴ εἰκόνων μεταξὺ τούτων εἶχεν ὀλιγώτερον ἐμπορευματικὸν — ἢ: περισσότερον ἱερουργικὸν — χαρακτῆρα. Ἐπιβεβαιοῦται δ' ἐπίσης τὸ ὅτι ἡ κρίσις περὶ τῆς ποιότητος ἔργου τινὸς τέχνης πρέπει νὰ διαμορφοῦται διὰ μέσου τῆς τεχνοτροπίας, εἰς τὴν ὁποίαν τοῦτο ἀνήκει καὶ ὄχι διὰ κριτηρίων προελθόντων ἐπὶ τῇ βάσει ἄλλης τεχνοτροπίας ἢ ἐπὶ τῇ βάσει ὑποκειμενικῶν προτιμήσεων. Συνάγεται δὲ περαιτέρω, ὅτι ἡ πράγματι δύσκολος εἰσέτι ἔρευνα ζητημάτων τῆς ἱστορίας τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς πρέπει νὰ βασίζεται πρωταρχικῶς ἐπὶ τεχνοτροπικῶν δεδομένων καὶ ὄχι ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως ἢ μὴ ὑπογραφῶν ἢ ἄλλων πληροφοριῶν περὶ τῶν ζωγράφων.

Τὸ ἔργον τέχνης συνιστᾷ, ὡς γνωστόν, ὕπαρξιν ἱστορικήν, ὡς διάλογος τοῦ δημιουργοῦ της, προσώπου καταγωγῆς, μαθήσεως καὶ δραστηριότητος ἐντὸς ὡρισμένου περιβάλλοντος, διάλογος μετὰ τοῦ ἐντολοδότου ἢ ἁπλῶς τοῦ ἀποδέκτου, ζῶντος ἐπίσης ἐντὸς ὡρισμένου περιβάλλοντος καὶ μὲ ἰδικάς του ὑψηλὰς ἢ χαμηλὰς πνευματικὰς ἀπαιτήσεις. Χρέος δὲ τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης ἀποτελεῖ, συνεπῶς, τὸ νὰ ἀνιχνεύσῃ, ὡς ἐπιστήμη, καὶ τοὺς ὑλικοὺς παράγοντας, ἐκ τῶν ὁποίων — κατὰ τὸ προσῆκον μέτρον — ἐξαρτῶνται αἱ μεταβολαὶ συγκεκριμένης καλλιτεχνικῆς μορφῆς, διὰ νὰ δυνηθῇ αὐτὴ νὰ φέρῃ οὕτω διὰ τῶν καλλιτεχνικῶν μορφῶν, ἀλλ' ὡς ἐπιστήμη, τὸ σήμερον εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ χθές. Ὑπάρχουν βεβαίως ποικίλοι ἄλλοι τρόποι καὶ θαυμαστὰ τεχνικὰ μέσα γνωριμίας τῆς τέχνης τῶν παρῳχημένων ἐποχῶν· ἀλλ' ὡς ἐμφάνισις ἐντὸς ἰδιαιτέρου ἑκάστοτε ἱστορικοῦ χώρου καὶ ἱστορικοῦ χρόνου τὸ ἔργον τέχνης ἀπαιτεῖ ἐξήγησιν περίπου ἀνάλογον ἐκείνης, ἡ ὁποία ἐπιζη-

τεῖται πρὸς κατανόησιν τῆς ἐντὸς συγκεκριμένου χώρου παρουσίας συγκεκριμένου βιολογικοῦ εἴδους, τὸ ὁποῖον, ὡς καὶ ἡ καλλιτεχνικὴ μορφή, ὑπάρχει μέσῳ τῶν ἐμμόνων χαρακτήρων του. Ἀπαιτεῖ δ' ἐπιστημονικὴν σκέψιν πρωτίστως.

Εἰς τὸ ἔργον της, ὡς ἀναζητήσεως ἐπιστημονικῆς ἀληθείας, ἡ ἱστορία τῆς τέχνης καταφεύγει κατ' ἀνάγκην, ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπιστήμη, εἰς ὑποθέσεις, αἱ ὁποῖαι ἢ μένουν ὑποθέσεις ἤ, ἐπαληθευόμεναι, μετατρέπονται εἰς βεβαιότητας. Ἀποκτᾷ ὅμως μία ὑπόθεσις τὸ κῦρος σχετικῆς βεβαιότητος καὶ ὅταν ἁπλῶς ἐντάσσεται εἰς συνυφὴν (contexte) φαινομένων, συναπαρτιζόντων ὁλότητα ἄνευ ἐσωτερικῶν ἀντιφάσεων. Ὁ δ' ἐρευνητὴς ἵσταται πάντοτε μετ' ἐπιφυλάξεως ἀπέναντι τοῦ ἀντικειμένου του, μάλιστα δ' ἐπὶ πεδίου τοῦ ἐπιστητοῦ, ὅπου τὰ πράγματα δὲν συνιστοῦν ταυτότητας ἀμέσως ἐλεγχομένας ἢ ἀποδεκτὰς ἄνευ ἑτέρου· ὅταν, μὲ ἄλλους λόγους, ἡ ἀποδοχὴ τῶν κρίσεων τοῦ ἐρευνητοῦ ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ κριτηρίου τῶν ἄλλων, ἐξ ἑνὸς τρόπου ὀρθῆς κρίσεως, διαμορφουμένης βαθμηδὸν καὶ ἐμπειρικῶς, ὡς εἴδους κοινῆς γνώμης. Τὸ ν' ἀποφαίνεται δέ τις ἄνευ τῶν «ἴσως» καὶ «πιθανῶς» [1] περὶ πραγμάτων, ἡ περὶ τῶν ὁποίων ἀντίληψις εἶναι ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ ὑποκειμενικὴ καὶ ρευστή, θὰ συνίστα, ἴσως, ὕβριν. Διὰ τῶν «ἴσως» καὶ «πιθανῶς», μεταδιδόντων εἰς τὸν ἀναγνώστην ἐξ ἀρχῆς τὴν ἀμφιβολίαν, προκαλεῖται ἡ προσοχή του καὶ συνειδητὴ συμμετοχὴ εἰς τὴν ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας, διὰ προκλήσεως πρὸς διαμόρφωσιν προσωπικοῦ κριτηρίου· κυρίως ὅμως ὑποσημαίνεται διὰ τούτων κάποια ἐγρήγορσις ἔναντι τοῦ κινδύνου προσφορᾶς ἀναληθῶν βεβαιώσεων.

Τἀνωτέρω δὲν ἀποτείνονται, βεβαίως, εἰς τὸν κ. Μ. Χατζηδάκην [2] — διαμορφωμένον ἐπιστήμονα. Ἀλλ' ἐθεώρησα χρήσιμον νὰ ὑπενθυμίσω πράγματα γνωστά, «γιὰ νὰ προληφθοῦν παρερμηνεῖες καὶ συγχύσεις σ' ἕνα πεδίο ἀρκετὰ παρθένο ἀκόμη», καὶ διὰ «νὰ μὴ λοξοδρομοῦν τὰ θέματα» [3], διὰ νὰ ὑποταχθῶμεν δ' οὕτω εἰς ἐπιστημονικὴν πειθαρχίαν (disciplina) καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς νὰ προωθήσωμεν τὴν ἔρευναν. Ἄλλως ἡ συζήτησις θὰ ἦτο ἄσκοπος. Συνιστοῦν ἐν τούτοις τἀνωτέρω μίαν ὑπόδειξιν — καὶ εὐχὴν — πρὸς μεθοδικὴν μελέτην τῆς ζωγραφικῆς τῶν ἔξω τῆς τέχνης τῆς Κρήτης, τῆς Ἑπτανήσου καὶ τῆς Βενετίας, ἐν πολλοῖς δ' ἀνερευνήτων εἰσέτι περιοχῶν ἑλληνικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἅλωσιν.

---

1. Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης εἰρωνεύεται τὴν ἀποδεικτικὴν μέθοδόν μου («ἴσως... μᾶλλον... ἡ ὑπόθεσις» — γράφει), ὅτι τάχα ἀπὸ τὴν «προοδευτικὴ ἀπόρριψη τῶν δικαιολογημένων ἐπιφυλάξεων στὴ διατύπωσι, καθαρῶν ὑποθέσεων» καταλήγω «σὲ ἀνεπιφύλακτες βεβαιώσεις», μέθοδον, ἡ ὁποία «δίδει τὴν ἐντύπωση κάποιας πνευματικῆς ἀνακολουθίας», ὡς ἰσχυρίζεται (Χατζηδάκης, Περὶ σχολῆς, σσ. 124 καὶ 125).

2. «Ἄγνωστο γιὰ ποιὸ σκοπὸ» γράφονται αὐτὰ θὰ διερωτηθῇ, ἴσως, ὁ ἴδιος (Χατζηδάκης, σ. 134).

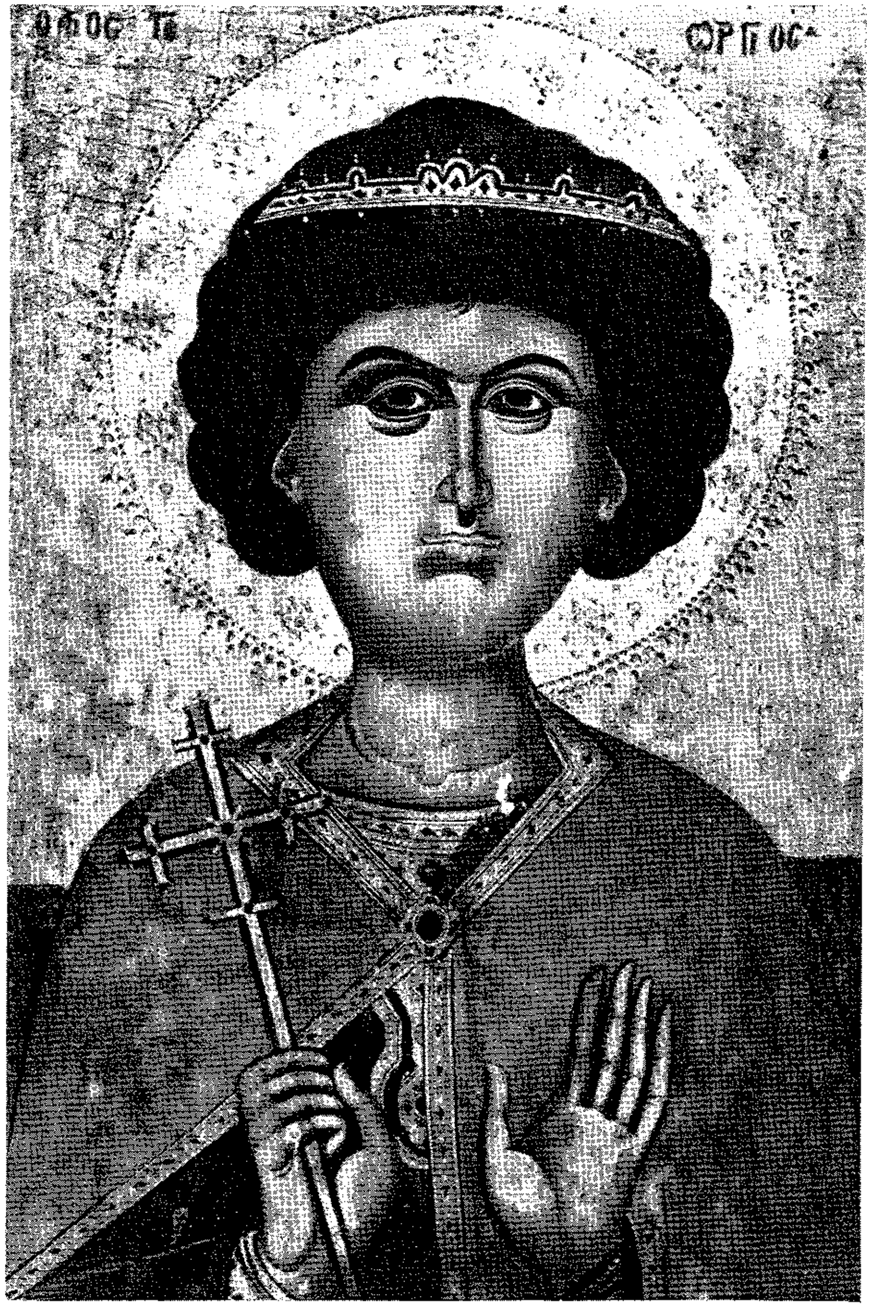
3. Αὐτόθι, σ. 121.

30 - 7 - 1976

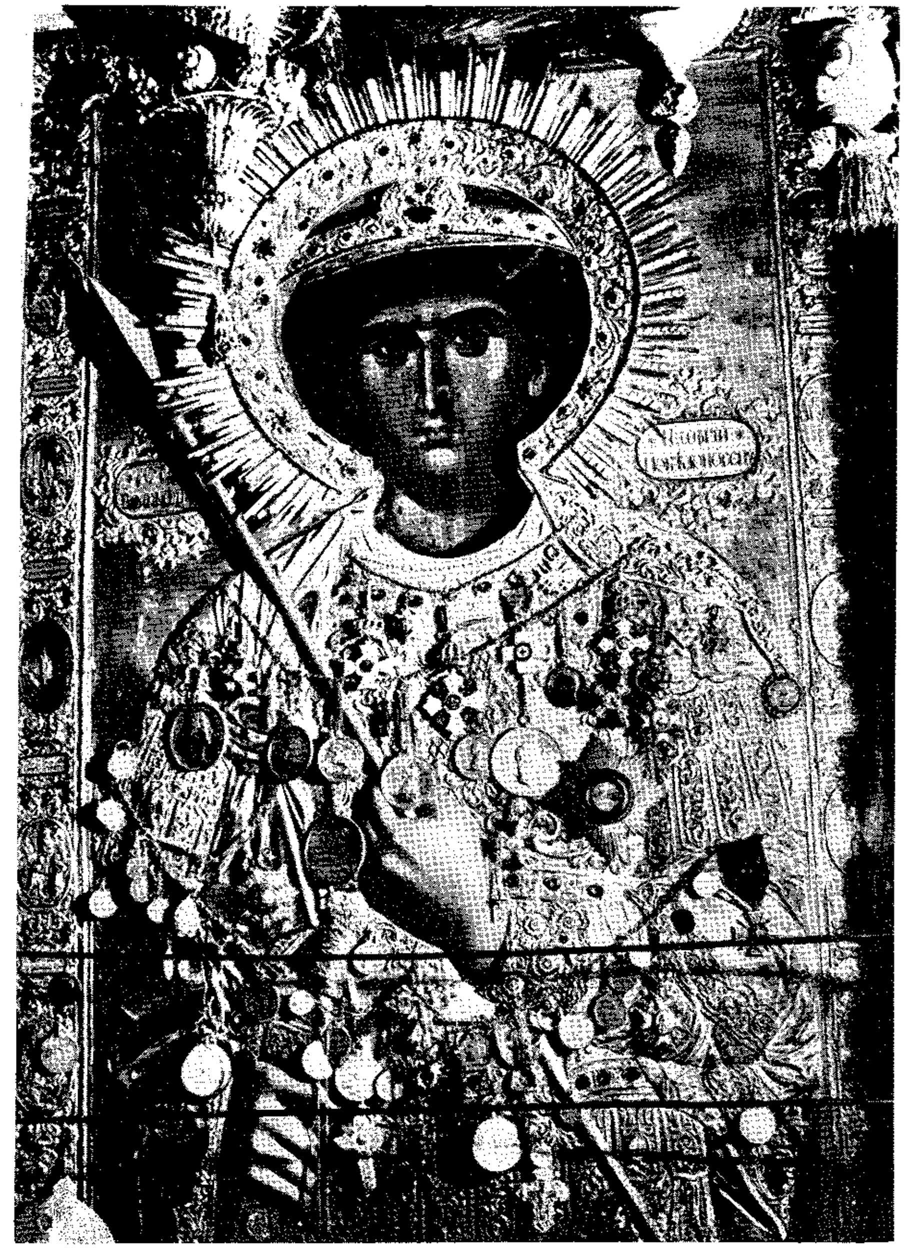
Κωνσταντινούπολις, Πατριαρχικὸν Σκευοφυλάκιον.
Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς πολεμιστοῦ.

Ζ′

Κωνσταντινούπολις, Πατριαρχικὸν Σκευοφυλάκιον.
Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὡς μάρτυρος.

Η′

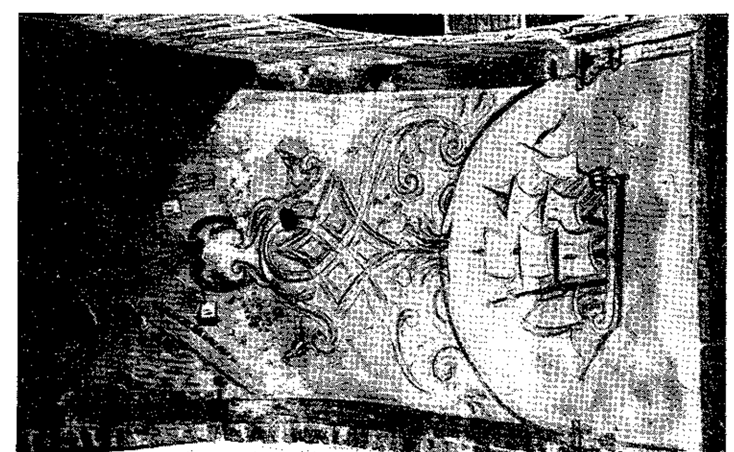
Ἄθως, Μονὴ Ζωγράφου. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τὸ παλλάδιον τῆς μονῆς.
(Φωτογρ. P. Huber, Athos 173).

Πάτμος, Μονὴ τοῦ Θεολόγου. Εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

2. Λευκάς, Παναγία «στὸ Φάω». Τοιχογραφία εἰς τὴν θέσιν θωρακίου κτιστοῦ τέμπλου.

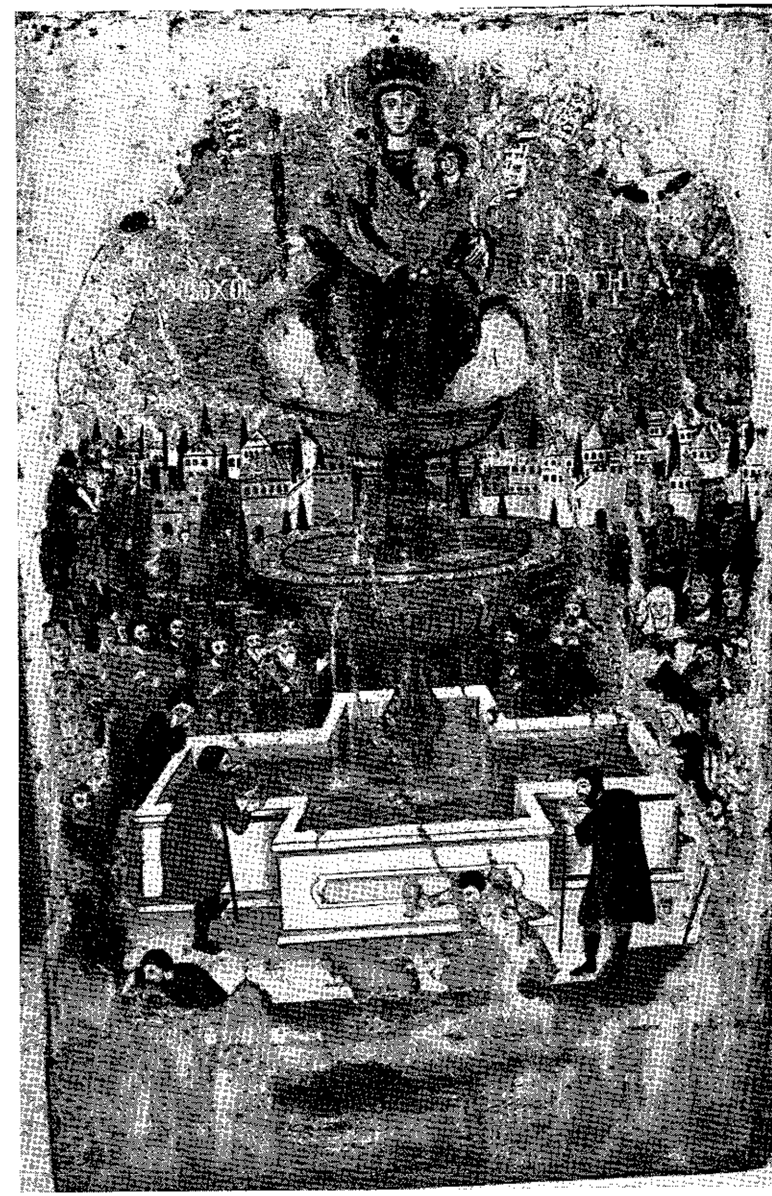
1. Μονὴ Ὁσίου Λουκᾶ Λεβαδείας. Τοιχογραφία εἰς τὴν ἄντυγα τοῦ τόξου ἐξωτερικῶς ὑπεράνω τῆς κυρίας εἰσόδου. (Φωτογρ. κ. Ε. Στίκα).

ΙΑ′

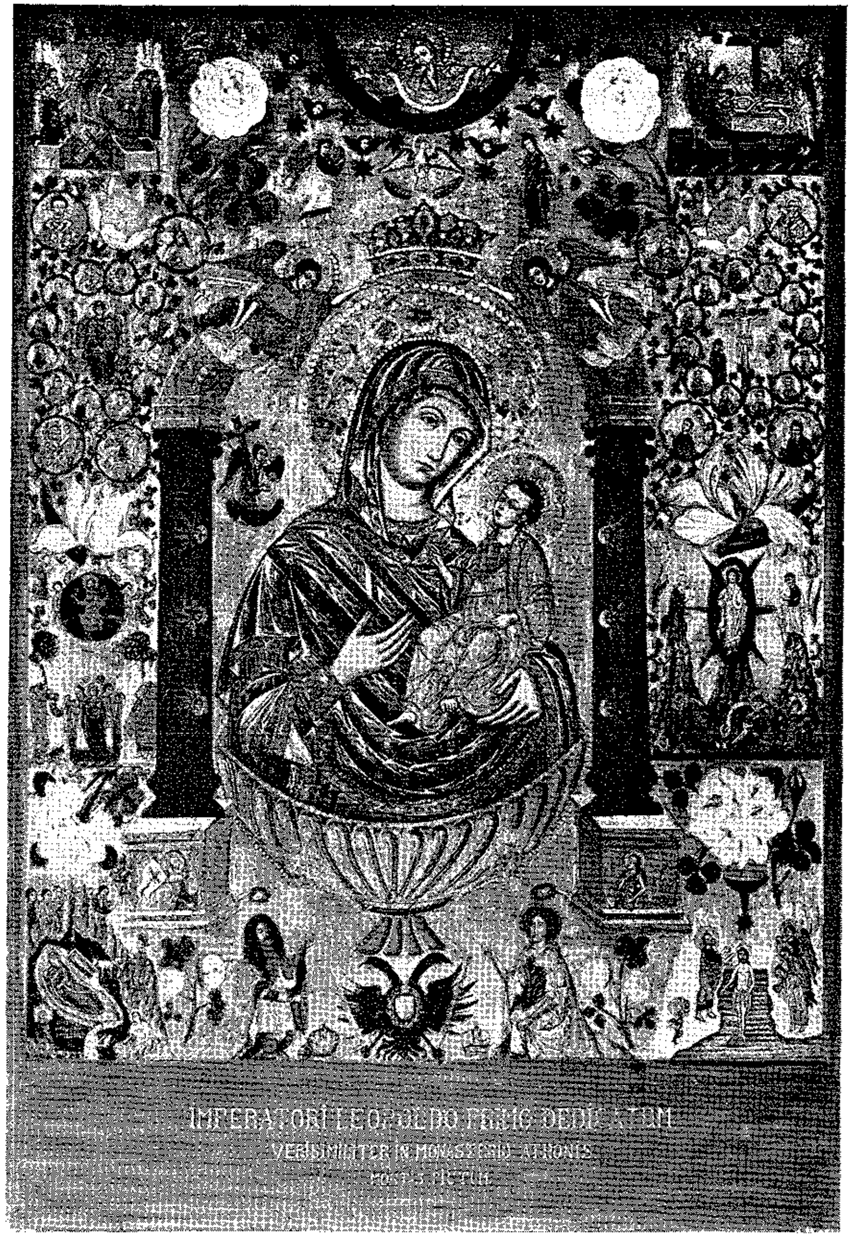

Μέτσοβον, Μονὴ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Τοιχογραφία ἐξωτερικῶς ἐπὶ τοῦ νοτίου ἀρχικῶς ὑποστέγου τοίχου. (Φωτογρ. κ. Δ. Τριανταφυλλοπούλου).

ΙΒ′

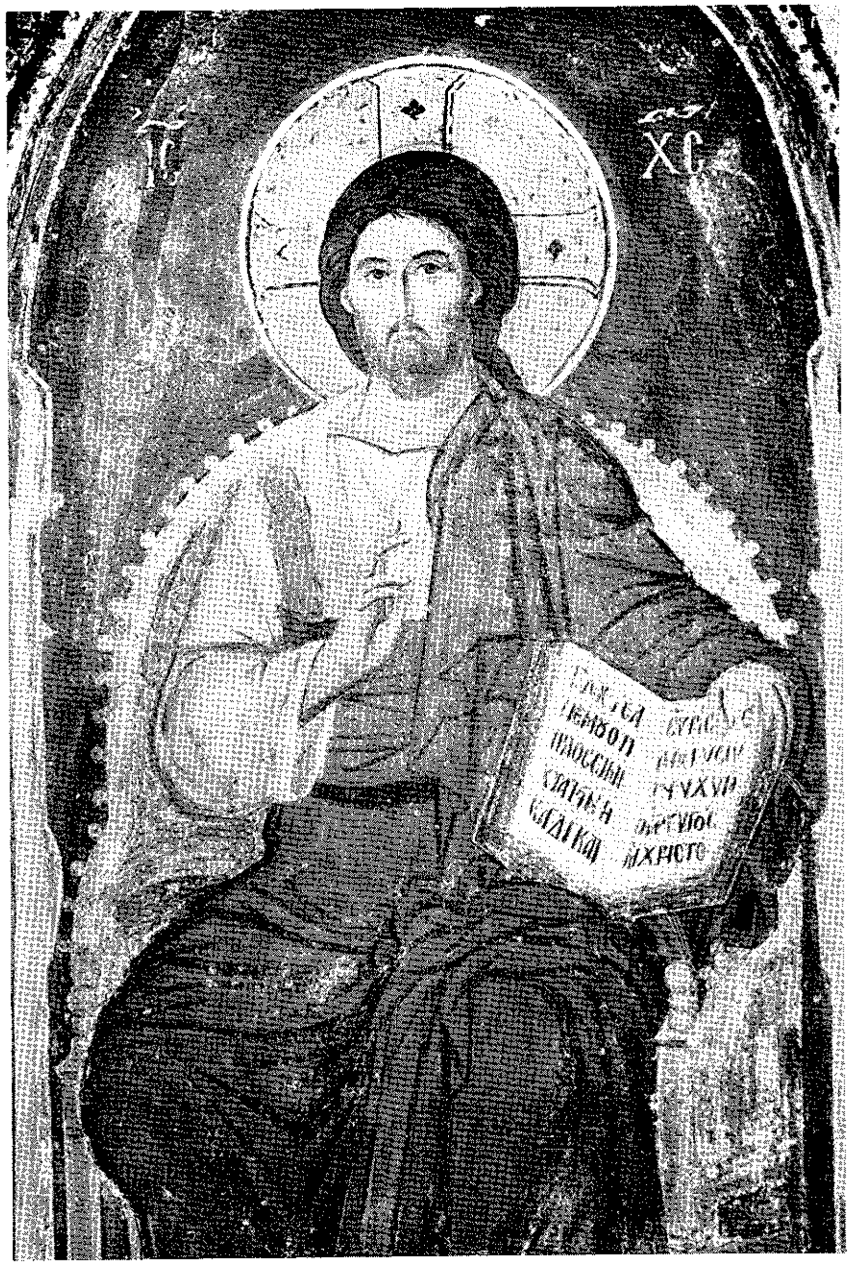
Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Ζωοδόχου Πηγῆς ἀριθμ. Β.Μ. 2232/Τ. 1062. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

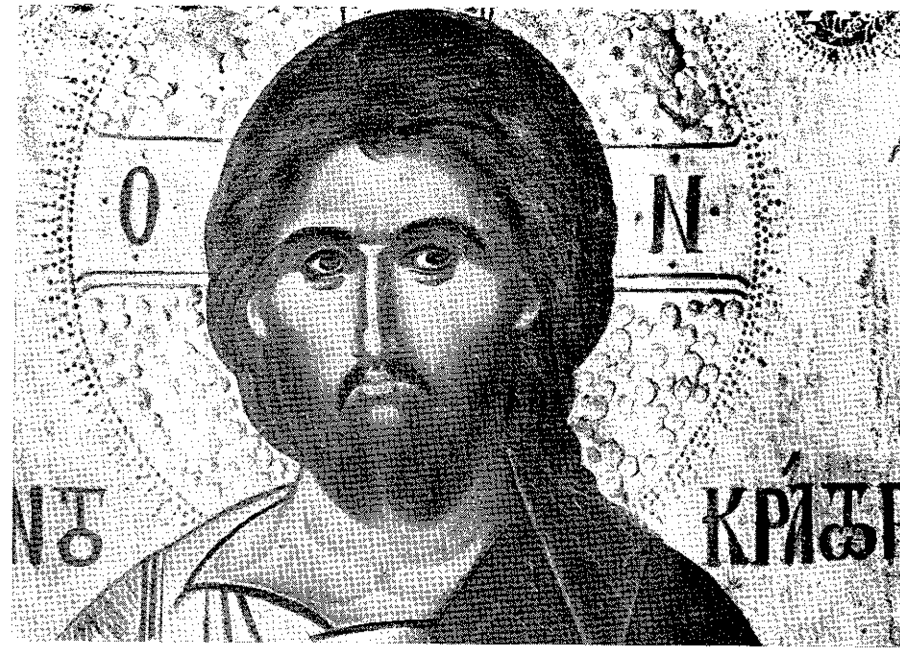
Βιέννη, Μουσεῖον Ἱστορίας τῆς Τέχνης. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου μετὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ζεύγους τῆς Αὐστρίας. (Φωτογρ. Μουσείου Ἱστορ. τῆς Τέχνης Βιέννης).

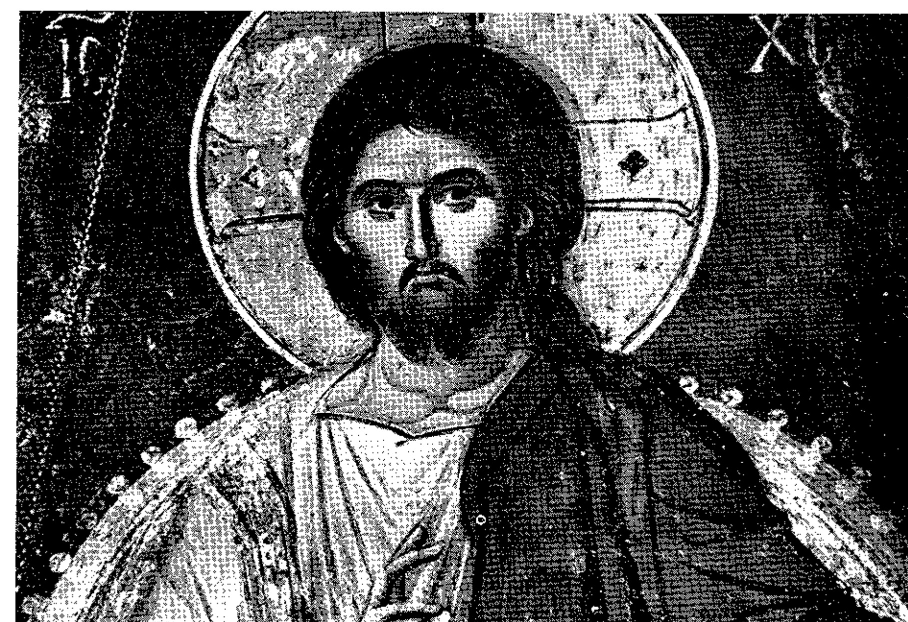
Ἄθως, Πρωτᾶτον. Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφον τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ νοτίου πεσσοῦ τοῦ βήματος. (Φωτογρ. κ. Μ. Χατζηδάκη).

Ἄθως, Πρωτᾶτον. Τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου πεσσοῦ τοῦ βήματος. (Φωτογρ. κ. Παύλου Μυλωνᾶ).

1. Ἄθως, Πρωτᾶτον. Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ, ἀντίγραφον τοιχογραφίας ἐπὶ τοῦ νοτίου πεσσοῦ τοῦ βήματος. (Φωτογρ. κ. Ν. Νικονάνου).

2. Ἄθως, Πρωτᾶτον. Τοιχογραφία τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου πεσσοῦ τοῦ βήματος. Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. κ. Ν. Νικονάνου).

Μόναχον, Βαυαρικὸν Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀριθμ. ΜΑ 375. (Φωτογρ. Βαυαρικοῦ Ἐθν. Μουσείου).

Μόναχον, Βαυαρικὸν Ἐθνικὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἀριθμ. ΜΑ 375. Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Βαυαρικοῦ Ἐθν. Μουσείου).

Ἄθως, Μονὴ Γρηγορίου. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ. (Φωτογρ. κ. Μ. Χατζηδάκη).

Σαμαρίνα, ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Τοιχογραφία τοῦ Ἁγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ. (Φωτογρ. κ. Λουΐζας Συνδίκα - Λαούρδα).

᾿Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν δύο ἁγίων· δεξιὰ ὁ ῞Αγιος Διονύσιος ὁ ἐν ᾿Ολύμπῳ
ἀριθμ. Β.Μ. 2027/Τ. 828 ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Γλυκοφιλούσης
ἀριθμ. Β.Μ. 1136/Τ. 137 ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

ΚΓ′

Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου ἀριθμ. Β.Μ. 2083/Τ. 685, ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

ΚΔ′

Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῶν Ἁγίων Αἰκατερίνης καὶ Μερκουρίου ἀριθμ. Β.Μ. 2081/Τ. 680 ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

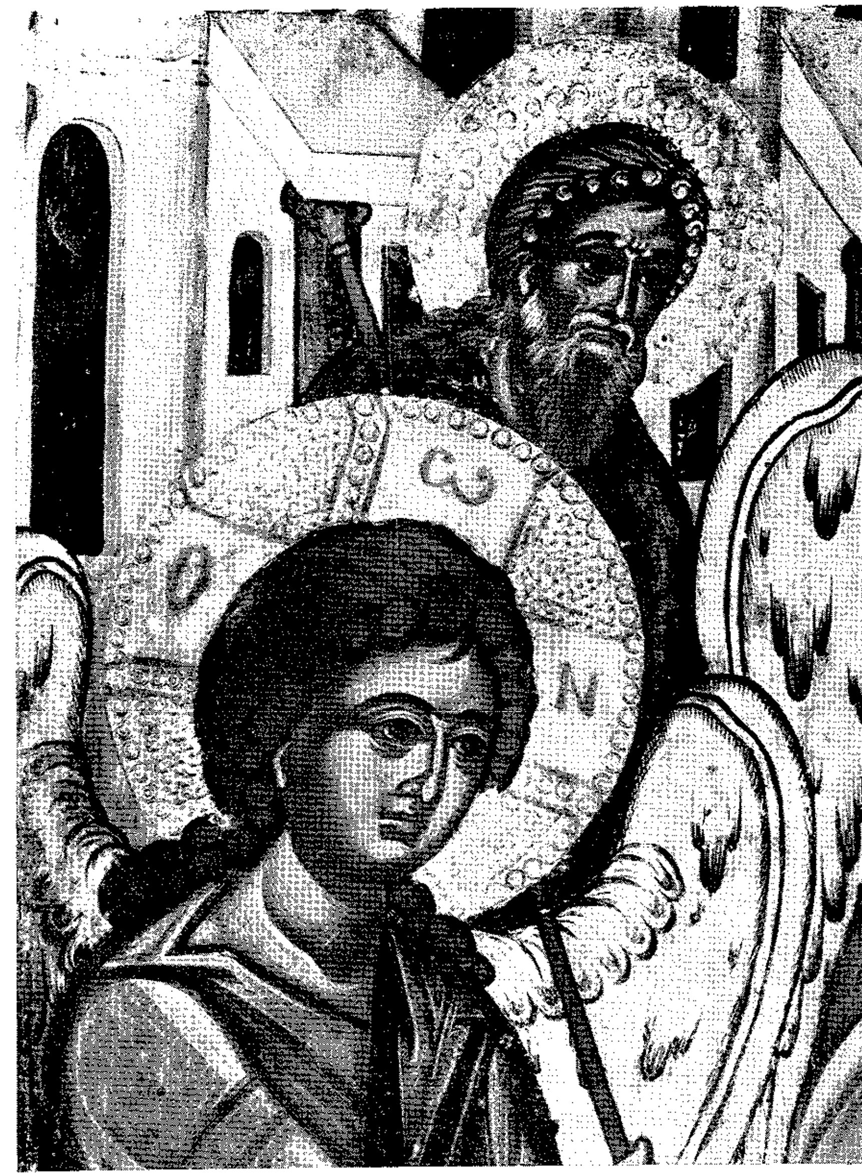
᾿Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ ῾Αγίου Μηνᾶ ἀριθμ. Β.Μ. 2017/Τ. 782, ἐκ Θεσσαλονίκης.

Θεσσαλονίκη, Χορτιάτης, ἐκκλησία τοῦ ῾Αγίου Γεωργίου. Εἰκὼν τοῦ ῾Αγίου ᾿Αθανασίου. (Φωτογρ. κ. Μ. Χατζηδάκη).

᾿Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Φιλοξενίας τοῦ ᾿Αβραὰμ ἀριθμ. Β.Μ. 1917/Τ. 160, ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

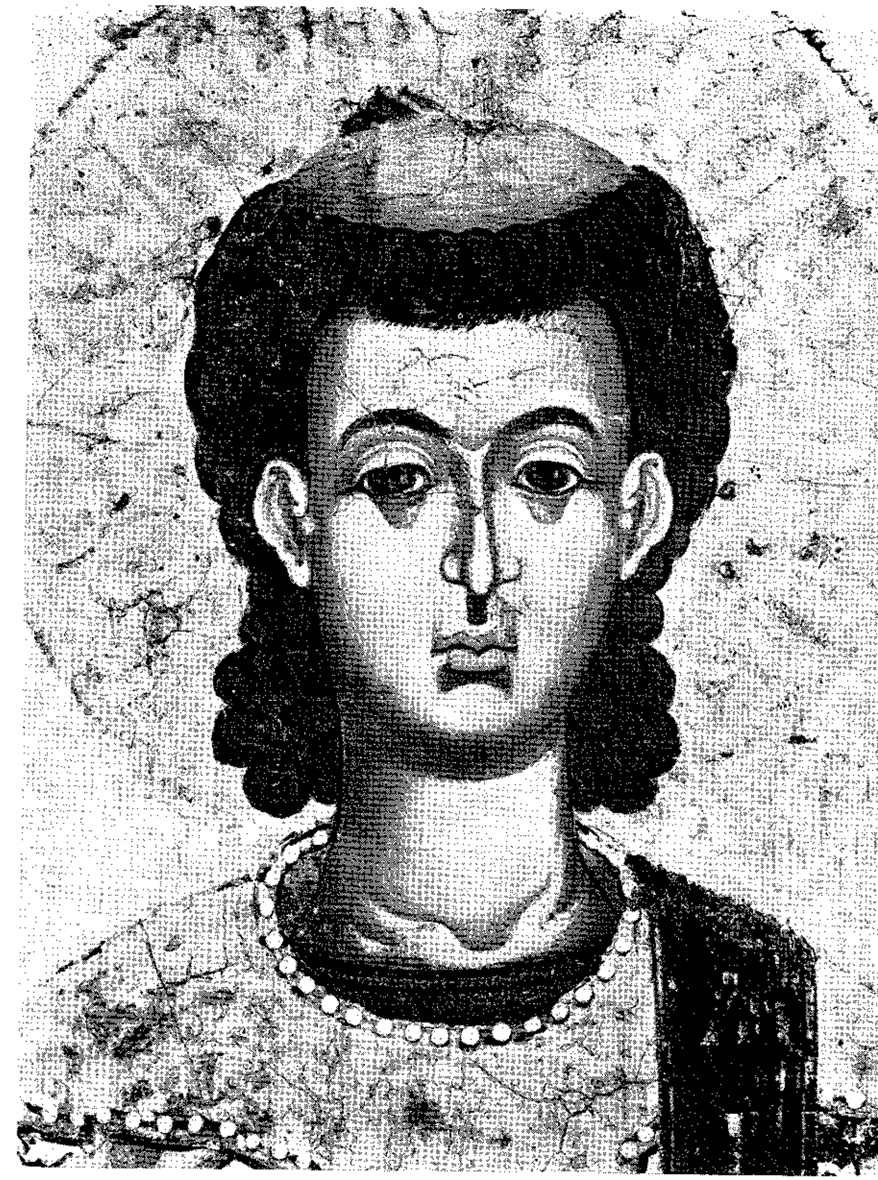
᾿Αθῆναι Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Φιλοξενίας τοῦ ᾿Αβραὰμ ἀριθμ. Β.Μ. 1917/Τ. 160, ἐκ Θεσσαλονίκης. Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

ΚΘ'

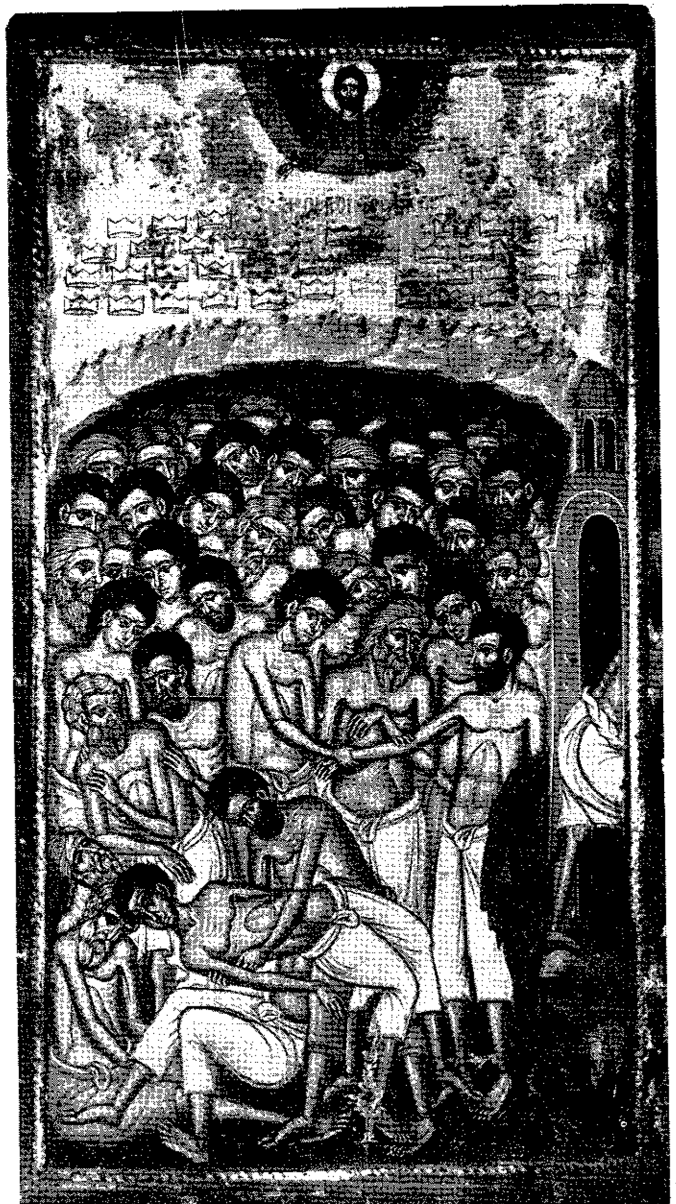

Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀριθμ. Β.Μ. 1914/Τ. ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζαντ. Μουσείου).

Λ'

Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Στεφάνου ἀριθμ. Β.Μ. 1914/Τ. 135, ἐκ Θεσσαλονίκης, Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Βυζαντ. Μουσείου).

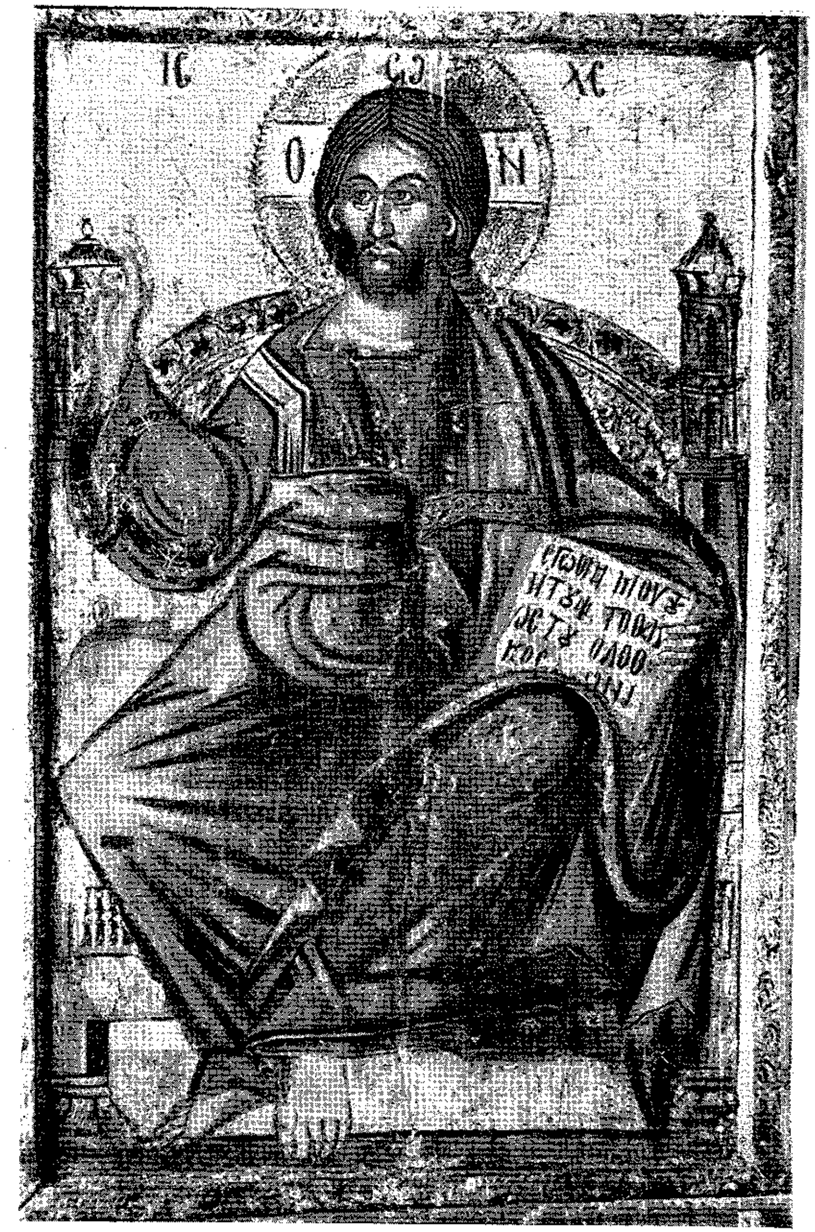
Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἀριθμ. Β.Μ. 1926/Τ. 199, ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζαντ. Μουσείου).

Ἀθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα ἀριθμ. Β.Μ. 1926/Τ. 199, ἐκ Θεσσαλονίκης. Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

'Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Κυκκιωτίσσης ἀριθμ. Β.Μ. 2093/Τ. 653, ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

'Αθῆναι, Βυζαντινὸν Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἐνθρόνου ἀριθμ. Β.Μ. 1131/Τ. 953, ἐκ Θεσσαλονίκης. (Φωτογρ. Βυζ. Μουσείου).

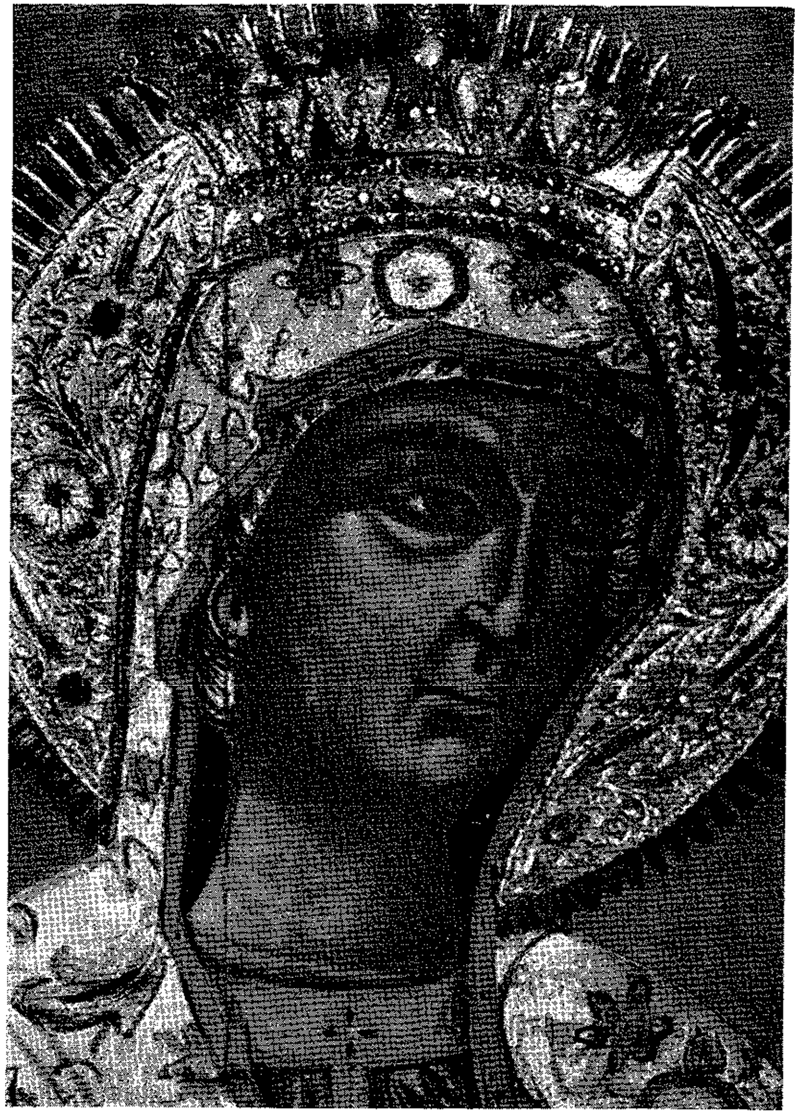

Μυστρᾶς, Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἀριθμ. 1469, ἔργον Μιχαὴλ «Θεσσαλονικαίου» (1776). (Φωτογρ. Μουσείου Μυστρᾶ).

Μυστρᾶς, Μουσεῖον. Εἰκὼν τοῦ Χριστοῦ ἀριθμ. 1469, ἔργον Μιχαὴλ «Θεσσαλονικαίου» (1776). Λεπτομέρεια. (Φωτογρ. Μουσείου Μυστρᾶ).

ΛΖ'

Ἄθως, Μονὴ Γρηγορίου. Εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Γαλακτοτροφούσης, ἐκ Θεσσαλονίκης. Λεπτομέρεια.

Ὁ κ. Μ. Χατζηδάκης, ἐπιγράφων τὴν ἀντιλογίαν του «Περὶ σχολῆς Κωνσταντινουπόλεως *ὀλίγα*» (ἡ ὑπογράμμισις ἰδική μου. Δ.Ι.Π.), φαίνεται νὰ ἔχῃ κατὰ νοῦν νὰ γράψῃ περὶ τοῦ θέματός μας εἰς ἄλλην περίστασιν *πολλά*. Ὑποθέτω, ὅτι διὰ τοῦ «ὀλίγα» ἐννοεῖ τὰ οὐσιαστικώτερα καὶ ὅτι διὰ τοῦ «πολλὰ» ἐννοεῖ τὰ ὀλιγώτερον οὐσιαστικά. Ἀνέκρινα εἰς τὰς προκειμένας σελίδας τὰ οὐσιαστικώτερα· εἰς τὰ ἐνδεχομένως ὀλιγώτερον οὐσιαστικά, εἰς τὰ «πολλά», δὲν θὰ τὸν ἀκολουθήσω, διότι ἡ συζήτησις θὰ ἐκπέσῃ εἰς διαπληκτισμὸν ἄνευ νοήματος πλέον. Κλείω ὅμως τὴν συζήτησιν ἀπὸ μέρους μου μὲ τὴν ὁμολογίαν ἀπορίας: Εἰς ἐπιστημονικὸν ἀντιρρητικὸν διάλογον καὶ ἔλεγχον, ὡς ὁ ἐκ μέρους τοῦ κ. Μ. Χατζηδάκη, εἰς τὸν ὁποῖον οὗτος προέβη ἐξ ἀρχῆς μὲ κάπως χλευαστικὸν ὕφος, ὑπονοεῖται ὅτι ὁ ἐπικρίνων πρέπει νὰ εἶναι ἀληθὴς ἔναντι τοῦ ἀνυπόπτου ἀναγνώστου· καὶ πολὺ προσεκτικὸς καὶ ἀκριβὴς καὶ εἰς τὰ ἐπιχειρήματά του καὶ εἰς τὴν μέθοδόν του. Ἀνακρίνοντες ὅμως ὅσα ἐκ τούτων ἦσαν ἐπιδεκτικὰ συζητήσεως, ἀπηντήσαμεν ἐλευθεριότητας, αἱ ὁποῖαι ὁμολογῶ ὅτι μὲ ἐξέπληξαν· καὶ ὑπεκίνησαν σκέψεις. Ἐν τούτοις δὲν γενικεύω.

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Εἷς κωνσταντινουπολίτης ζωγράφος: Εἶχον συνθέσει τὴν ἀνωτέρω δευτερολογίαν εἰς τὰ περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν μετὰ τὴν Ἅλωσιν, ὅτε ἦλθεν εἰς φῶς μία πράγματι ἀνακάλυψις: τὸ ὄνομα τοῦ κωνσταντινουπολίτου τεχνίτου Τζιώρτζη, ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μονῆς τοῦ Δουσίκου ἢ Μονῆς Μεγάλων Πυλῶν τῆς Θεσσαλίας (1557) [1]. Ἡ δραστηριότης τοῦ Τζιώρτζη συμπίπτει ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἐποχὴν τῶν μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας ἀνελύσαμεν, συναφῶς πρὸς τὴν ἄσκησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα [2]. Εἶναι χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Τζιώρτζης δὲν ἔχει ὑπογράψει τὸ ἔργον του.

Ὑπὸ τοῦ ἐρευνητοῦ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Δουσίκου κ. Γ. Βελένη, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται ἡ προκειμένη ἀνακάλυψις, ἀποδίδονται εἰς τὴν τέχνην τοῦ Τζιώρτζη καὶ αἱ τοιχογραφίαι τῶν καθολικῶν τῶν Μονῶν Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1546/47), Μεγάλου Μετεώρου (1552), Ρουσάνου Μετεώρων (1560) καὶ Δοχειαρίου τοῦ Ἁγίου Ὄρους (1567/68), ἔργα ἐπίσης ἀνυπόγραφα. Ἐκ τῆς ἀναλύσεως δὲ τῶν δεδομένων, ὅσων παρέχονται ὑπὸ τῶν σχετικῶν ἐπιγραφῶν, συνάγει ὁ ἐρευνητὴς οὗτος ὅτι ὁ Τζιώρτζης διεχείμαζεν ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὅτι ἔξω αὐτῆς εἰργάζετο μόνον κατὰ τὸ θέρος.

---

1. Γ. Βελένη, Πρῶτες πληροφορίες γιὰ ἕνα ζωγράφο τοῦ 16ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, (Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης) Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς. Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, VI, 2, 1974, σσ. 93 - 97.
2. Βλ. ἀνωτ., σσ. 130 κἑξ.

Βοτάνη > βοτάνι. Polvere > πόλβερη - (μ)πόλβερη

῾Η πυρῖτις κόνις, ἡ polvere τῶν ᾿Ιταλῶν, τὸ πρῶτον παρ᾿ ἡμῖν ὠνομάσθη *βοτάνη, ἡ*. Μαρτυρεῖ περὶ τούτου ὁ ἱστορικὸς Δούκας γράφων: «Βοτάνης σκευασία ἐκ νίτρου, τεάφης (=θείου) καὶ καρβούνου ἰτέας» XXX, 7. Καὶ ὁ Κριτόβουλος, πολλάκις ἀναφέρων τὸ πρᾶγμα (οἷον I, 29, 3 καὶ I, 30, 1, 4), ἔγραψεν: «ἡ τῆς βοτάνης ξυμβολή τε καὶ σκευασία ἐξ εἰδῶν ξυγκειμένη θερμοτάτων καὶ ξηροτάτων, νίτρου καὶ θείου καὶ καρβούνου καὶ βοτανῶν, ξηρὸν καὶ θερμὸν πνεῦμα ἀποτελούντων (=παραγόντων)...» I, 30, 7 [1]. ᾿Απὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀπὸ τοὺς Φράγκους ἔμαθον τὴν χρῆσιν τῆς βοτάνης οἱ Βυζαντινοί, διὸ διετηρήθησαν κατὰ τὴν πρώϊμον τουρκοκρατίαν ἀμφότεραι αἱ ὀνομασίαι, *βοτάνη* καὶ *πόλβερη*, ὡς δείκνυται ἐκ τῶν συγγραφέων τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου τοῦ τε Κεφαλλῆνος ᾿Ανθίμου Διακρούση καὶ τοῦ Ρεθυμνίου Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, ἐξ ὧν σημειῶ τὰ κάτωθι:

῾Ο μὲν Διακρούσης, λογιώτερος τοῦ Τζάνε, γνωρίζει καὶ τὸ *βοτάνη*, ἡ θηλυκὸν (*καὶ τὴν πολλὴ βοτάνη 80*, 19) καὶ τὸ οὐδέτερον *βοτάνι*, τὸ (*νὰ βάλετε βοτάνι στὰ θεμέλια 88*, 5, *καὶ τὸ βοτάνι τὸ πολὺ ποὺ εἶχαν εἰς τὴν φόσσαν 90*, 22). ῾Ο δὲ Τζάνες καὶ *τὸ βοτάνι 165*, 13 καὶ *165*, 20 (*483*, 6 καὶ *499*, 12 ὅπου κακῶς ὁ ἐκδότης *βοτάνη* θηλυκόν). ᾿Αλλὰ παραλλήλως καὶ ἡ *πόλβερη 215*, 10. *217*, 8 καὶ *349*, 25 καὶ ἡ *μπόλμπερη > οἱ μπόλμπερες 500*, 4, *162*, 2 - 3. Μπόλμπερες δ᾿ ἐπὶ ποσότητος πυρομαχικῶν, μεταφερομένων διὰ πλοίου.

῾Η κόνις αὔτη, εἴτε βοτάνη, βοτάνι, εἴτε (μ)πόλβερη, μπόλμπερη, ἐχρησιμοποιεῖτο διὰ νὰ γεμίζουν τὰς ὑπονόμους (μίνες - mine), τὰς ὁποίας ὑπέσκαπτον διὰ ν᾿ ἀνατινάξουν ὀχυρώματα τοῦ ἀντικειμένου ἐχθροῦ:

Καὶ πάραυτα νὰ βάλετε βοτάνι στὰ θεμέλια... Διακρ. *88*, 5
Τὸ πρῶτον ἐτρυπήσανε πού ᾿τον ὀμπρὸς στὴ σκάλα
τειχιὸ τὸ ὑψηλότερον καὶ πόλβερη τοῦ βάλα... Μπουν. *215*, 9 - 10
Καὶ τὸ βοτάνι βάλετε κι᾿ ἀπέκει ἔξω ἐβγᾶτε... Μπουν. *165*, 13
῾Ως ὥρισε τὸ κάμανε καὶ σκεπαστοὶ σιμῶσαν
καὶ τὸ τειχιὸ ἐτρυπήσανε, τὴ γῆ ἀνακουφῶσαν
καὶ τὸ βοτάνι ἐβάλανε........... Μπουν. *165*, 18 - 20
Τότες ἐδώκασι βουλήν, τὴν πέτραν νὰ τρυπήσουν
καὶ πᾶσιν-ε κάτω βαθειὰ βοτάνι νὰ γεμίσουν Μπουν. *499*, 11 - 12

N.B.T.

1. Πρβλ. καὶ Σ π. Λ ά μ π ρ ο ν, Τὰ ὀνόματα τοῦ πυροβόλου, τοῦ τουφεκίου καὶ τῆς πυρίτιδος παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς, ΝΕ 5, 1908, σσ. 400 - 413.

UN OPUSCOLO INEDITO DI MANUELE KARANTENO O SARANTENO

ad A n g e l o R. S o d a n o

οὐκ ἔστιν οὐδὲν κρεῖσσον ἢ φίλος σαφής
(Eur., *Or.* 1155)

1. Il codice Vindobonensis phil. gr. 321 (= V) tramanda ai ff. 224 - 232^v sette opuscoli attribuiti a Manuele Karanteno, definito, nella didascalia del primo (f. 224) *διάκονος* e *μαΐστωρ τῶν φιλοσόφων* [1]. Sono queste le sole notizie che abbiamo sulla posizione ufficiale del Karanteno alla Scuola Patriarcale di Costantinopoli [2]. La stessa didascalia fornisce indizî per la sistemazione cronologica dell'autore. Vi è detto infatti che il testo tràdito, una breve epistola, è indirizzato a Costantino Kaloethes, *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος* e poi vescovo metropolita di Madito (oggi Maidos) nel Chersoneso Tracio [3]. Costantino Kaloethes dové ricoprire la dignità episcopale in epoca posteriore al patriarcato costantinopolitano di Giorgio II Xifilino (1191 - 1198) [4], essendo attestato metropolita a Madito in quegli anni il vescovo Teofane; e poiché dall'opuscolo del Karanteno niente fa presumere che il Kaloethes sia all'epoca vescovo, si può ragionevolmente ritenere che esso risalga agli anni del patriarcato di Giorgio II e che proprio sotto questo patriarca il Nostro autore

1. Cfr. H. H u n g e r, Katalog der griechischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek, I, Wien 1961, p. 415, n. 26.

2. Sul problema della «Scuola Patriarcale», cfr. U. C r i s c u o l o, Chiesa ed insegnamento a Bisanzio nel XII secolo: sulla questione della cosiddetta Scuola Patriacale, in Siculorum Gymnasium XXVIII, 1975. L'incarico ricoperto dal Karanteno di *μαΐστωρ τῶν φιλοσόφων* non è attestato nelle liste degli *ὀφφίκια* pubblicate da J. D a r r o u z è s, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine, Paris 1970, pp. 538ss. Probabilmente, come suggerisce R. B r o w n i n g (cfr. «The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century», I, in Byzantion XXXII, 1962, p. 199) doveva trattarsi di un incarico in soprannumero, corrispondente a quello di *μαΐστωρ τῶν ῥητόρων,* su cui cfr. D a r r o u z è s, *op.cit.*, pp. 69, 70, 78ss., 256 al.

3. La didascalia dell'opuscolo del Karanteno è l'unica fonte in nostro possesso circa la posizione del Kaloethes nella scuola di S. Sofia. Del Kaloethes non abbiamo scritti superstiti. Cfr. B r o w n i n g, *art.cit.*, p. 197.

4. Cfr. V. G r u m e l, Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, I 3, Paris 1947, pp. 181 - 189.

ricoprisse in S. Sofia le dignità diaconale e didascalica [1]. Tale sistemazione cronologica è confermata dalla didascalia del sesto degli opuscoli tràditi, che consiste in un estratto *(τμῆμα)* da una *διδασκαλία* [2] pronunciata dal Karanteno nella festa di S. Giovanni Evangelista, essendo patriarca costantinopolitano Giovanni X Kamatero [3]. Giovanni X fu sul trono di S. Sofia, dopo Giorgio II, dal 1198 all'aprile - maggio 1206 [4] : l'opuscolo del Nostro deve essere sistemato in questo spazio di tempo, quasi certamente in epoca anteriore alla caduta (1204) di Costantinopoli in mano ai Crociati e all'instaurazione dell'Impero latino d'Oriente. Non siamo informati però, in questa didascalia, della funzione che il Karanteno ricopriva in S. Sofia in questo ultimo scorcio del XII secolo; ma che mantenesse un incarico didascalico appare confermato dal genere stesso del testo tràdito.

Il noto codice Escur. gr. 265 (*alias* Y II 10) tramanda, ai ff. 221 - 224ᵛ un *logos* che si dice nella didascalia letto nel patriarcato in occasione della festa di S. Lazzaro dal *γραμματικὸς* Manuele Saranteno [5]. Si pone il problema se il Karanteno autore degli opuscoli vindobonensi e il Saranteno, autore del *λόγος* escorialense sieno o no la stessa persona [6]. Casi di corruzione di nomi non sono infrequenti nella tradizione manoscritta del XIII secolo [7]; inoltre affinità formali tra l'opuscolo escorialense e quelli vindobonensi, in mancanza di riferimenti a situazioni personali, fanno ritenere come possibile l'ipotesi che unico ne sia l'autore. Conseguentemente si pone probabile l'identificazione in Karanteno o Saranteno del futuro patriarca costantinopolitano a Nicea Manuele I Saranteno (1217 - 1222), che Niceforo Kallisto dice conosciuto come *ὁ φιλόσοφος* [1], appellativo che ben si concilia con la carica didascalica ricoperta in S. Sofia dal nostro autore e con la decisa scelta per la filosofia che appare dall'opuscolo che qui si pubblica. Il fiorire del Karanteno [2] deve essere quindi posto negli ultimi anni del XII secolo; il passaggio da un incarico didascalico alla dignità episcopale, attestato per lui e per il contemporaneo e pure egli *διδάσκαλος* Costantino Kaloethes, conferma il perdurare di un *mos* anche in questi anni di rapido declino politico e culturale di Bisanzio [3].

1. Cfr. Browning, *art.cit.*, p. 199.

2. V, ff. 230 - 231. Il testo è da me edito in Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XXX, 1976.

3. Probabilmente, anche Giovanni Kamatero fu un «didáskalos» della Scuola Patriarcale prima di ascendere all'episcopato. Cfr. Browning, *art.cit.*, pp. 197s.

4. Cfr. Grumel, *op.cit.*, pp. 189 - 195.

5. Cfr. G. de Andrès, Catálogo de los Códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, II, Madrid 1965, p. 124, n. 26 e già E. Miller, Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque de l'Escurial, Paris 1848, p. 208; Browning, *art. cit.*, p. 199. *γραμματικός*, qualifica dàta all'autore nella didascalia dell'opuscolo, indica forse la funzione di segretario (e tale Saranteno è detto da K. Krumbacher, Geschichte der byzantinischen Litteratur, München 1897², p. 474).

6. Alla identità tra i cognomi Karanteno e Saranteno, e particolarmente tra Manuele Karanteno e il futuro patriarca Manuele I Saranteno, su cui *infra*, propende anche A. P. Každan, Sotzial'n. sostav gospodstvujuščego klassa v Vizantii XI - XII vv., Mosca 1974, pp. 90. 145. Così anche V. Laurent, che ritiene corretta la forma Saranteno (Σαραντηνός); cfr. Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople I 4, Paris 1971, pp. 38s.

7. Così *'Ιταλικός* è frequentemente corrotto in *'Ιταλός* nel cod. Oxon. gr. 131, cfr. Criscuolo, «L'epistola di Michele Italico ad Irene Ducas», in 'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν XXXVIII, 1971, p. 65. Altro esempio per Niceforo Basilace; cfr. A. Garzya, «Intorno al *prologo* di Niceforo Basilace», in Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik XVIII, 1969 (= Storia ed interpretazione di testi bizantini, London 1974, XII), p. 58.

2. La produzione letteraria di Manuele Karanteno è scialba e priva di un'autentica problematica culturale. Di un certo rilievo sono, accanto all'opuscolo *infra* edito, il primo di quelli vindobonensi, in cui, partendo da un'artificiosa situazione [4], l'autore s'intrattiene sui rapporti tra filosofia e geometria, ma non andando al di là di banalità e luoghi comuni, e la *διδασκαλία*, involuta però nella forma, appesantita da numerose citazioni testamentarie, e avara di riferimenti a situazioni storiche e personali. Sono testi lontani da vivacità e da serietà d'impegno : alla carenza di vera problematica l'autore cerca di rimediare creando situazioni artificiose e curando la forma, rendendola a volte oscura, a volte preziosa. Analoga è l'impressione che si ricava dagli opuscoli, ancòra inediti, del quasi contemporaneo Leone Balianite [5]. Il tutto

1. Cfr. *enarr. de episc. cpolit.* = PG CXLVII 466 C *Μανουὴλ διάκονος ὁ Σαραντηνὸς ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ βασιλέως* (*sc.* Teodoro I Lascaris), *ὁ λεγόμενος φιλόσοφος*. . .

2. Non potendosi stabilire quale delle due forme sia quella giusta, adotto qui ed *infra* quella dàta dal codice vindobonense.

3. Cfr. Criscuolo, «Chiesa ed insegnamento. . .», *cit.*

4. L'autore immagina che in una notte insonne, impegnata nello studio, dei topi abbiano avuto con lui colloqui sull'argomento di cui tratta nella lettera.

5. Gli opuscoli del Balianite sono tràditi dal codice escorialense, cfr. Browning, *art. cit.*, pp. 180 s. Del suo *cursus* alla scuola patriarcale sappiamo che fu *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος* dopo essere stato *διδάσκαλος τοῦ ψαλτηρίου*, sotto il patriarcato di Basilio II Kamatero (1182 - 1187). Dalla carica di *οἰκουμενικὸς διδάσκαλος* fu sùbito deposto (cfr. testo n. 1 = Escor. gr. 265, ff. 48ᵛ - 55, della lista dàta dal Browning, *art.cit.*, p. 180). Cfr. Darrouzès, *op.cit.*, p. 77.

rivela i segni di un'età di decadenza culturale, che ben risponde alla confusa situazione politica degli ultimi anni del XII secolo.

L'opuscolo *de philosophia et rhetorica*, che chiude la serie vindobonense, mi è parso degno di un certo rilievo in questa leziosa produzione letteraria. Esso è concepito come risposta ad un *ἐρώτημα* di un giovane, forse un allievo [1], che chiede di essere ragguagliato sulla rispettiva natura e funzione della filosofia e della retorica, in vista di una scelta culturale. Il Karanteno ha cosí modo di dire la sua su di un annoso dibattito, particolarmente avvertito dai letterati del XII secolo, sulla scia della soluzione che ad esso aveva dàta, nel secolo precedente, Michele Psello [2]. Dalla trattazione emerge netta la scelta per la filosofia, che è raccomandata all'allievo come la sola attività valida sul piano formativo. La competenza della retorica è invece ristretta ad attività puramente secondarie e non sempre moralmente dignitose. Ma i termini reali del dibattito son del tutto fraintesi; l'autore, in particolar modo, dà prova di non aver capito niente della funzione della retorica e del ruolo da essa ricoperto nella *παιδεία* greca e bizantina. La retorica è qui intesa secondo una concezione che segue in modo pedissequo il *Gorgia* platonico, di cui però non è capito lo spirito ed il significato storico [3]. Nonostante le riserve avanzate, l'opuscolo del Karanteno ha una sua validità come testimonianza del perdurare a Bisanzio, alla fine del XII secolo, di una *querelle* culturale, su argomenti per i quali non poteva ormai esser detto niente di nuovo, mentre ben altri problemi si ponevano per la civiltà bizantina, interessanti la sua stessa sopravvivenza, e che sono del tutto ignorati negli scritti di Manuele Karanteno.

Resta ancòra da dire qualcosa sul valore letterario del nostro opuscolo. Esso ha alla base una erudizione molto vasta, ma mal digerita; vi

1. L'opuscolo risale forse agli anni in cui Manuele Karanteno fu *μαΐστωρ τῶν φιλοσόφων*, o anche può essere riportato all'attività dell'insegnamento privato, a cui, pare, si dedicavano i *διδάσκαλοι* della Scuola patriarcale contemporaneamente all'insegnamento ufficiale. Cfr. «Chiesa ed insegnamento...», *cit.*

2. Sull'argomento e bibliografia, cfr. Michele Psello, Epistola a Giovanni Xifilino, a cura di U. Criscuolo, Napoli 1973 («Byzantina et Neo - Hellenica Neapolitana» 1), pp. 36 ss. Su particolari aspetti del dibattito nel XII secolo quale resulta dai testi di Michele Italico, cfr. anche Criscuolo, «Note filogiche», 3, in Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XXX, 1976, pp. 61 - 63.

3. La retorica è intesa dal Karanteno come «artefice di persuasione» e tale da mettere in grado l'uomo che la possiede di prevalere, anche con mezzi non onesti, nelle assemblee, sfoggiando discorsi curati solo esteriormente. Si tratta insomma, piú che della retorica, dell'arte dei sofisti, che Platone condanna severamente nel *Gorgia*.

abbondano le citazioni da autori classici, soprattutto da Luciano, che godé di vasta fortuna nel XII secolo [1], ma è da dire che non sempre esse vanno a proposito del têma trattato. Il Karanteno mostra di non conoscere, al di là del *Gorgia* platonico (ma con le riserve *supra* avanzate), i testi fondamentali del dibattito : Sinesio è appena presente, altri autori, al Nostro cronologicamente piú vicini, appaiono del tutto ignorati. Non era possibile dire, alla fine del XII secolo, qualcosa di storicamente e culturalmente valido, seppure non di nuovo, su di una *quaestio* fin troppo *vexata*, ignorando autori quali Michele Psello e Michele Italico. L'erudizione di cui il Karanteno fa compiaciuto sfoggio è quindi puramente dilettantesca. Molto curato appare il breve testo sotto l'aspetto formale e linguistico, ma anche qui s'avverte nient'altro che il compiacimento erudito : siamo molto lontani dalla vivacità dello stile e della lingua presente in altri autori del XII secolo, quali Michele Italico, Teodoro Prodromo e Niceforo Basilace [2].

3. L'opuscolo è, come s'è detto, l'ultimo della serie vindobonense e non è compreso nella lista che delle opere del Karanteno diede il Browning [3]. Il testo non è di lettura agevole ed è accompagnato, a f. 231^v, da annotazioni marginali per lo piú evanide.

1. Cfr., recentemente, Pseudo - Luciano, Timarione, a cura di R. Romano, Napoli 1974 («Byzantina et Neo - Hellenica Neapolitana» 2), pp. 16 ss.

2. Notiamo, nel nostro testo, il costrutto di l. 29 *φύσεώς τε πέρι καὶ ἀρετῆς*, per cui cfr. Plat., *Gorg.*, 455a *δικαίων τε πέρι καὶ ἀδίκων*. Sull'apporto linguistico - lessicale, notiamo i neologismi *βραχυετής* (l. 6), contrapposto a *πολυετής* (l. 5), adoperato però, quest'ultimo, non secondo le sue attestazioni piú antiche in Euripide (cfr. *Or.* 473; *Hel.* 651), ma con l'accezione assunta piú tardi di «lungo», «annoso» (cfr., p.e., Lucian., *merc. cond.*, 17); *συρφακικός* (l. 77 *συρφακικήν*), da *σύρφαξ*.

3. Cfr. *art. cit.*, pp. 198ss.

⟨MANUELIS KARANTENI VEL SARANTENI⟩ DE PHILOSOPHIA ET RHETORICA

V, f. 231v *1*. Εἶεν, ὦ τέκνον, ⟨οὐ⟩ ψυχῆς μικροφυοῦς τὸ ἐρώτημα καὶ ἀνάθλου
περὶ τὰ καλὰ καὶ ἐπικερδοῦς τὰ πολλὰ καὶ τοκογλυφεῖν εἰδυίας καὶ ἐκ μαθη-
μάτων χρηματίζεσθαι, τί τὸ διάφορον πυνθανόμενον τῆς μυστικῆς
καὶ ὑπερτάτης φιλοσοφίας καὶ τῆς περιπεζίου ταύτης καὶ ‛πανδήμου ῥητο-
5 ρικῆς᾽· τίς τε οὖν τούτων ἑκατέρα τυγχάνει καὶ ὁποία, πάντως πολυετὴς καὶ
εὐπόριστος, εἴτ᾽ οὖν καματηρὰ καὶ δυσέφικτος, ἢ τοὐναντίον ἅπαν βραχυετὴς
καὶ εὐπόριστος καὶ ἐπιτομωτάτη καὶ ὕπτιος, ὡς ταύτῃ γοῦν νεῖμαι τὸ
πᾶν καὶ κατὰ τὸ τῆς ‛Ἀμαλθείας κέρας᾽ ἀσπάσασθαι. τοίνυν αὐτὸς ἀμέλει,
μηδὲν ὀκνήσας, τὰ περὶ τούτων σοι καλῶς ἀναγράψομαι καὶ ἀμερὴς δικα-
10 στὴς ἐπικαθήσω μή τινι τούτων κεχειρωμένος ‛δι᾽ εὔνοιαν᾽, καὶ τὴν
σοφιστικὴν ἰδέαν χρωματουργήσω καὶ διαιτήσω κανονικῶς πρὸς τὸ τῆς φιλο-
σοφίας ὄντως χρῆμα θεσπέσιον καί, ὡς ὑπὸ πίνακι τῷ λόγῳ, ταύτας σοι
γυναικοπρεπεῖς ἀναστήσομαι καὶ ἀρρεπῶς κάρτα κατὰ τὴν ‛καταληπτικὴν
φαντασίαν᾽ εἰκονογραφήσομαι. σὺ δ᾽ οὖν, ὦ παιδίον, ἑκατέραν τούτων περιβλε-
15 ψάμενον καὶ ἐς ἀκριβὲς ἀθρῆσαν ἡλίκη, ἂν δὲ βούλῃ, πρόστρεχε καὶ προσφύου,
καὶ ὅλον σεαυτὸν ἐπιδίδου, ὡς οἱ κυβιστῶντες ἑαυτοὺς τῇ θαλάττῃ,
καὶ ἥμερον περιπλέκου καὶ ἐξέχου ταύτης εἰς δυσαπόσπαστον, καθὼς περὶ τῶν
λεπάδων τὸ ζωόφυτον. τοιγαροῦν ‛εἰς προὖπτον᾽ ὅρα τὰς εἰκόνας τούτων καὶ
διακρίνειν ἔχε ταύτας περιεργότερον τῷ τῆς διανοίας γνώμονι καὶ ἀπαρέγ-
20 κλιτον περιόδευε, ‛ὥσπερ οἱ ἐπὶ τῶν κάλων βαίνοντες᾽.

3 Isocr. 11, 1 *ἐκ δὲ φιλοσοφίας χρηματίζεσθαι* 4-5 Synes. ep. 1 = 638, 4 Herch. 7-8 Hom. Od. XX 36 al. 8 Anacr. 8 D. 1 s. ex Strab. III 2, 14 al. 9 cf. Lucian. Calumn. 8 = III 157, 32-158, 1 Iacob. *ἀμερεῖς... τὰς κρίσεις* 9-10 Ar. nub. 208 *δικαστὰς... καθημένους* 10 Plat. Prot. 337b 13-14 Zen. rat. cognit. 56 ex Numen. ap. Euseb. praep. evang. XIV 6, 13 = SVF I 17, 17 s. al. 16 Ar. Thesm. 213 *σαυτὸν ἐπιδιδὼς* 18 Eur. Hipp. 1366 al. 20 Lucian. rhet. praec. 9 = III 88, 16 s. Iacob.

Cod.: Vindob. phil. gr. 321 saec. XIII, ff. 231-232v = V Inscr. (f. 231): *τοῦ αὐτοῦ* (sc. *μανουὴλ τοῦ καραντηνοῦ*) *λογογραφία θαυμασία πάνυ φιλοσοφίας τε καὶ ῥητορικῆς* paene leguntur. Sequuntur alia nunc plerumque evanida.

1 *εἶεν* V *εἴη ἂν* con. Kourouses inserui 2-3 *καὶ ἐκ μαθημάτων* scripsi: *ἐκ μαθημάτων καὶ* V 6 *εἴτουν* V 15 *ἂν δὲ βούλῃ* scripsi: *ἂν καὶ βούλει* V *ἢ ἂν καὶ βούλῃ* con. Kourouses

2. Τὴν μὲν γὰρ ἴστω σοι τὴν φιλοσοφίαν γύναιον ἀτεχνῶς εὐ-
σταθές τι καὶ ἔνθεον, ἐπιεικῶς περιησκημένον, ‛ἀρρενωπὸν τὸ βλέμμα᾽
καὶ εἰς ὑπερβολὴν ὠφρυωμένον καὶ ὅλον σεμνοπροσωποῦν, δηλαδὴ τὸ κάρηνον
ἐν χρῷ κεκαρμένον, ὡς ἅπαν ὅτι περιττὸν ἀπορρίψαν τοῖς χαμαι-
25 ζήλοις, σεβάσμιον ἐν τῇ δεξιᾷ κατέχον ἄτρακτον μίτου λεπτοῦ,
τοῖς εὐσυνέτοις ὑποσημαῖνον τὴν λεπτολογουμένην διάνοιαν φύσεώς τε πέρι
καὶ ἀρετῆς, ἐν δὲ τῇ λαιᾷ, ἠρέμα πάνυ τὸ ὠλέκρανον περικυρτούσῃ, κόρην
ἁπαλὴν περιφέρον, καλὴν τὸ εἶδος, θεοπρεπῆ τὸ χρῶμα, γυμνὴν ὀφθῆ-
ναι καὶ ἀληθὲς ἀποβεβλημένην πᾶσαν ἄλλην ῥᾳδιουργίαν, περίθετον τὴν ἀλή-
30 θειαν παρεμφαῖνον, ἣν ἡ φιλοσοφία ζητεῖ· ἐν πᾶσιν ὅλως γυμνήν
τε καὶ ἀκαλλώπιστον. τῷ ἑνί γε τοῖν ποδοῖν τὸ ψεῦδος ἀπολακτίζον, ὡς ζῷον
μεμορφωμένον ἀναιδὲς καὶ ἐπίθρασυ, τραχὺ τὸ βλέμμα πρὸς τὴν ἀλήθειαν
καταρρίπτον, καί οἱ κομιδῇ κάρχαρον ἐπιχάσκον, καὶ ἆσθμα μύχιόν τι κα-
f. 232r πνῶδες καὶ σκοτεινόν, ὡς ἀμφικαλύψαι | ταύτην, τῶν ἐγκάτων ἀπερευγό-
35 μενον. θατέρῳ δὲ πέπλον περισοβοῦν καὶ ἱκανῶς ἀποδοκιμάζον πρὸς ὕβριν
καὶ καταπάτημα, εὐανθῆ τὴν κρόκην, δαιδάλεον τὴν γραφήν, τρυφῇ τὸ πᾶν
ἐγκατάστικτον, ὁπόσαπερ ἐς γαστέρα βλέπει καὶ ὑπογάστρια, καὶ κόρυζαν
παράλογον ἐκφυσᾷ καὶ εἰρωνείαν φεύγει καὶ βίον ἕλκει θορυβώδη καὶ
πολυπράγμονα. ἄνω δὲ περὶ τὴν κεφαλὴν κορυφὰς ἐς μέσας σφαιρίον ὑπανέχον
40 τι εὖ περιηγμένον εἰς ἀκριβὲς καὶ ἐπιεικῶς εὔστροφον, τὴν παντοστεγῆ σφαῖ-
ραν ὑποδηλοῦν καὶ οὐράνιον, ἣν ὁ σοφὸς ἀνεξετάζει νοῦς. καὶ ὅσαπερ
ἔνδον αὕτη σφίγγει εὐτάκτως ἀλληλουχούμενα εὖ μὲν τῷ τῆς φιλοσοφίας
λόγῳ, εὖ δὲ τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ δημιουργούμενα.

3. Τὴν δὲ τὴν ῥητορικὴν ἀλλὰ καὶ ταύτην μειράκιόν τι θηλυπρεπὲς ἀνα-
45 γράφω σοι, λίαν ἁβρόν τι καὶ τρυφερόν, φίλον Ἀφροδίτῃ καὶ Χάρισιν, ἀνα-
κεκλαμένον τὸ βάδισμα, καὶ ἐραστὸν τὴν θέαν, τὸ φύκιον

22-23 Soph. Ant. 964 *ἐνθέους γυναῖκας* cf. Synes. de regno 1c = 6, 7 Terz. *τὸν... ἔνθεον, ἀρρενωποὺς καὶ σεμνοὺς* 22 et 24 Lucian. bis accus. 20 = III 14, 14 Iacob. *ἐν χρῷ κέκαρμαι καὶ ἀρρενωπὸν βλέπω* 24 Xenoph. hist. hell. I 7, 8 *ἐν χρῷ κεκαρμένους* 25 Anth. Pal. VI 39 [Archias] 3s. = I 466 Boeckby *μίτου... ἄτρακτον* Synes. ep. 4 = 641, 34 s. Herch. *ἀπὸ λεπτοῦ φασι μίτου τὸ ζῆν ἠρτῆσθαι* Suid. s. v. *μίτος* = III 402, 14s. Adl. 26-27 cf. Plat. Gorg. 455a *δικαίων τε πέρι καὶ ἀδίκων* 28 Plat. symp. 210b *ἐπ᾽ εἴδει καλὸν* 29-30 Dionys. Hal. Thuc. 3 = 329, 6 Us.-Raderm. *τῆς φιλοσόφου θεωρίας σκοπός ἐστιν ἡ τῆς ἀληθείας γνῶσις* 38 Eur. Or. 206s. *βίοτον... ἕλκω* 41 Soph. El. 1016 *νοῦ σοφοῦ* 45-46 Suid. s. v. *σπάδων* = IV 412, 29s. Adl. *κεκλασμένως βαδίζοντας*

22 *περιησκημένον* scripsi: *περιδεκεμήνον* (sic) vel quid simile V *περιδεδεμένον* con. Kourouses (cf. 56 *περιδούμενον*) 24 *ἀπορρίψεν* V 37 *ὁπόσηπερ* V 42 *φίγει* V

ἐντριβόμενον καταπολὺ καὶ τὰς ὀφρύας περιγραφόμενον καὶ ὅλως
περὶ τὴν ἐπίπλαστον εἰκόνα ταύτην καὶ σκευαστὴν ἐκθύμως πάντῃ φιλοτιμού-
μενον, στωμύλον δ᾿ ἄλλως καὶ ἀνυπόστατον καὶ ἀκοὴν κνώμενον τῷ τοῦ
50 φθέγματος αἱμύλῳ καὶ γλαφυρῷ, καὶ ἄλλο πᾶν φώνημα τοσοῦτον ὑπερφωνοῦν
ὁπόσον τοὺς αὐλοὺς ἡ σάλπιγξ καὶ οἱ χοροὶ τοὺς ἐνδίδοντας καὶ τὰς μελίσσας
οἱ τέττιγες. περιττὸν τὴν κόμην καὶ βοστρύχων ἕλιξι βρύον καὶ χρυσῷ
τεττίγων τὰς ἕλικας ἐξ ἄκρων κατὰ τὴν κωμῳδίαν περικρατούμενον, τούτῳ
τὴν ἐν λόγοις πειθὼ δεικνύον, ἐκ τῶν προσαρτήσεων καὶ ἐπιθέτων καὶ μόνην
55 τὴν ἀκουστικὴν ἔξω κνωμένων στροφάλιγγα, τοὺς πολλοὺς ὑποσύρουσαν.
ἄνω δὲ ταινίᾳ τὴν κεφαλὴν περιδούμενον καὶ περὶ τὴν ταινίαν μειρά-
κια κυκλόσε περιθέοντα, γλαφυρὰ τὴν μορφὴν καὶ ἀποχρώντως ἐπέραστα,
ἔρωσι μικροῖς ἐοικότα καὶ ʽἀμφοτέραιςʼ τῶν τριχῶν ἐπισπώμενα, ἄν-
δρας ἀνεπαχθῶς παρεπομένους καὶ ἀγάλλοντας ⟨διὰ⟩ τὴν ἐπίσπασιν, γεννάδας
60 δή τινας καὶ ἀρχικούς, οὐ μόνον δὲ νοσοῦντας τὸ ἐκ φιλαυτίας εὐεξαπάτητον
καὶ τὸ περὶ τὴν εἰρωνείαν κεχηνὸς καὶ πλέον ἢ περὶ τὰ τῶν μητέρων οὔθατα
τὰ γαλακτοτροφούμενα.

4. Τοιαύτην σοι τὴν εἰκόνα φιλοσοφίας τε καὶ ῥητορικῆς, ὦ παιδίον,
ἀνέγραψα, καὶ τῆς μὲν τὸ σωφρονικὸν καὶ ἐλεύθερον, ὡς εἰπεῖν, ἀρχιτεκτο-
65 νικόν, τῆς δὲ τὸ μάχλον τε καὶ δουλοπρεπὲς καὶ εἰρωνικὸν ἀνετύπωσα. τοίνυν,
εἰ ἐμοὶ συμβούλῳ πείθῃ σοφῶς ὑποθεμένῳ τὰ κάλλιστα, τὸ τῆς φιλοσοφίας
χρῆμα ὥς τι ʽμέγιστον ἀγαθὸνʼ ἐναγκάλισαι, καὶ στέρνον ὅλον ῥῆξον πρὸς
f.232ᵛ εἰσδοχὴν καὶ πρὸς τὸν ταύτης σκόπελον τὸν ὄρειον | καὶ τραχὺν καὶ μὴ ὁδοι-
πόρων ἴχνεσι πληθυνόμενον· ἱδρῶτι πολλῷ καὶ συχνῷ καμάτῳ τρέχειν ἐπεί-
70 χθητι καὶ προσκάθισον τούτῳ μετάρσιος. ἐξ αὐτῆς γὰρ καὶ ἄποπτος δόξεις
ἀφ᾿ ὑψηλοῦ καὶ ψυχὴν κοσμήσεις καὶ σῶμα πρὸς ψυχὴν ῥυθμίσεις
καὶ ἁρμονίαν ταύτην ἀνθρωπικὴν καλῶς ἐργάσῃ κομψῷ βαρβίτῳ κρουομένην
τῆς γνώσεως. μακρά γε χαίρειν φράσον τῷ τῆς σοφιστείας

46 - 47 Lucian. hist. conscr. 8 = II 5, 29 s. Iacob. *φύκιον ἐντρίβοι* 49 Lucian. salt. 2 = II 144, 16s. Iacob. *τοῖς τὰ ὦτα πτερῷ κνωμένοις* 52 Lucian. am. 12 = II 213, 2 s. Iacob. *ταῖς κόμαις βρύοντα* 53 de re videsis shol. in Ar. eq. 1338 cf. Steph. Thes. Gr. l. s. v. *τέττιξ* = VII 2093 54 cf. Plat. Gorg. 453a *πειθοῦς δημιουργός ἐστιν ἡ ῥητορική* 56 Ar. ran. 1038 *κράνον περιδησάμενος* 58 Hom. Od. X 264 *ἀμφοτέραις* (sc. *χερσὶ*) al. Eur. Troian. 882 *κόμης ἐπισπάσαντες* al. 67 Xenoph. mem. II 4, 2 71 Plat. Phaed. 114e *κοσμήσας τὴν ψυχὴν* 73 Lucian. navig. 2 = III 213, 29 - 214, 1 *μακρὰ χαίρειν φράσας*

54 *προσαρτήσεων* scripsi : *προσαρτητῶν* (ut scribendum con. Kourouses) vel *προσαρτησῶν* V 55 *ἐξωκνωμένων* V 57 *κυκλόσε* scripsi : *κύλωσε* (*σε* suprascr.) V 59 inserui

χαμαιρριφεῖ καὶ ἐπιεικῶς ἀνδραποδώδει καὶ πορνικῷ, μήπως ὑπὸ ταύτῃ
75 ʽτὸ παράπανʼ παρατραπεὶς τὸ τῆς ψυχῆς εὐγενὲς ἀχρειώσῃς καὶ ἀγοραῖος
δόξης ἀμφήρης τε καὶ πολύγλωττος, καὶ λῆρον μακρὸν ἀσκήσῃς καὶ
στωμυλίαν συρφακικήν. καὶ εἰρωνικὸς ὀφθήσῃ τοῖς πολλοῖς καὶ εὐώνητος
κατεγνωσμένα βάζων καὶ χαλερά, καὶ ὅσα ψυχὴν ἐκχαυνοῖ χαμερπῆ τε πάν-
τως καὶ φίλαυτον, καὶ ὡς ἰχθὺν πεπλανημένον τε καὶ ἀστήρικτον· τῆς οἰκείας
80 ἕδρας ἐκκρούεται τῷ τῆς περιττολογίας δελέατι περὶ τὰ θωπεύοντα σπαί-
ρουσαν.

Università di Palermo UGO CRISCUOLO

75 Herodot. I 61 al. 76 Ar. nub. 931 *λαλιὰν μόνον ἀσκῆσαι* 80 cf. Synes. de regno 2a = 6, 9 Terz. *ἀνελευθέρου θωπείας χάριν.*

ΚΡΗΤΙΚΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΑ [1]

α΄) Ἡ Χωστὴ (Πανέθημος, Ἁγιὰ Ρουμέλη)

Χωρίδιον τῆς ὀρεινῆς Κυδωνίας, εἰς τὸν παλαιὸν δρόμον πρὸς Σέλινον, ἐγκαταλειφθέντα μετὰ τὴν χάραξιν τῆς ὁδοῦ διὰ Σκινὲ - Πρασὲ - Σέμπρωνα - Ἁγίας Εἰρήνης. Ναΐσκος τῆς Θεοτόκου. Πιθανώτατα οὗτος ἠκούετο *Παναγία ἡ Χωστὴ* (= κεχωσμένη, ὡς ἐν σπηλαίῳ ποτέ, ἀπόκρυφος, ὡς ἐκ τῆς θέσεώς της, ἡ ὁποία δὲν εἶναι ἀναπεπταμένη ἢ περίοπτος). *Χωστοὶ* ὠνομάζοντο οἱ μοναχοὶ (παρὰ Θ. Στουδίτη, Ἰω. Τζέτζῃ, κ.ἄ., ὡς ὁ Ducange, Gloss., στ. 1776 καὶ ὁ Κοραῆς, Ἄτακτα, ἐν λέξει). Ὅτι δὲ ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ ναοῦ καὶ ὁ οἰκισμὸς πρβλ. τὸ χωρίον τῆς Κισάμου *Πανέθημος* (= Πανεύφημος Θεοτόκος!). Ἐκ δὲ τῆς οἰκογενείας Ρουμέλη τινός, οὗ ἰδιόκτητος ὑπῆρξε *Παναγία τοῦ Ρουμέλη*, ὁ οἰκισμὸς *Ἁγιὰ Ρουμέλης* Σφακίων.

β΄) Ἁγία Γαλήνη (Ἁγιὰ Σωτήρα, Ψηλορείτης)

Ὁπουδήποτε τῶν παραθαλασσίων τῆς Κρήτης ὑπάρχει ἡ ἄγνωστος ἐν τῷ ἑορτολογίῳ ἁγία *Γαλήνη*, νοητέον ⟨στ' ἁγίου>ἅï⟩ *Γαλήνη*, ἤτοι ναὸς τοῦ *Χριστοῦ Γαληνίου* [2]. Πρβλ. *Χριστὸς (ὁ) Ψηλορείτης*>*Ψηλορείτης* (τὸ ὄρος Ἴδη), ἐκ τοῦ ἐν τῇ κορυφῇ ναϋδρίου τοῦ Χριστοῦ. Ἀνάλογος ὁ σχηματισμὸς τῆς *Ἁγιὰ-Σωτήρας*, ἀνυπάρκτου ἄλλως ἢ μόνον ὡς ἑορτῆς τῆς 6ης Αὐγούστου, τῆς *Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος*. Εὐχετικῶς δὲ εἴρηται τὸ *Γαλήνιος* εἰς πλησιοχώρους πρὸς τὸ πέλαγος ναούς.

γ΄) Γδερνέττο καὶ ὄχι Γ(κ)ουβερνέττο

Ἡ μονὴ τοῦ Ἀκρωτηρίου Μελέχα ἔχει τὸ ὄνομα ἐκ παρακειμένου πως, ἠρειπωμένου πρὸ πολλοῦ, εἰς τὸ *Καθολικὸν* (Αὐλάκι) χωρίου *Τὸ Γδερνέττο* [3], οὕτω δὲ καὶ ἀπαντᾶται εἰς πάντα τὰ παλαιὰ ἔγγραφα, ἐπιτόπια καὶ πατριαρχικά. Τὰ δὲ περὶ gubernare αὐτὴν τὰς ἄλλας ἐν Κρήτῃ μονὰς ἀνιστόρητα, ἀνυπόστατα καὶ χονδροειδοῦς ἀμαθείας ἀποκυήματα. Αἱ πατριαρχικαὶ καὶ σταυροπήγιαι ἐν Κρήτῃ μοναὶ ἦσαν *αὐτοδέσποτοι*, αἱ δὲ ἐνοριακαὶ ὑπήγοντο εἰς τὸν οἰκεῖον ἐπίσκοπον, οὐδέποτε δὲ τὸ Γδερνέττο διῴκει τὰς ἄλλας ἐν Κρήτῃ μονὰς ἢ ἐπρώτευεν αὐτῶν.

N.B.T.

1. Συγκεντρῶ ὅσα καὶ ὁ ἴδιος καὶ τυχὸν ἄλλοι ὑπεστήριξαν (ὁ Σ. Ξανθουδίδης διὰ τὴν *Πανέθημον* καὶ ὁ Δημ. Γεωργακᾶς διὰ τὸν Ψηλορείτην).
2. Ἤδη ὁ Ἐμμ. Γ. Γενεράλις ἐν τῇ Γεωγραφίᾳ του πρὸ 70 ἐτῶν ἔγραψεν *Ἅγιος Γαλήνης*.
3. Ἠρημώθη ἐκ πανώλους πιθανῶς τὸν ΙϚ΄ αἰ. Ἡ σημερινὴ μονὴ δὲν ἦτο ἐκτισμένη ἀκόμη.

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΙΣ ΑΓΙΟΝ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΝ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

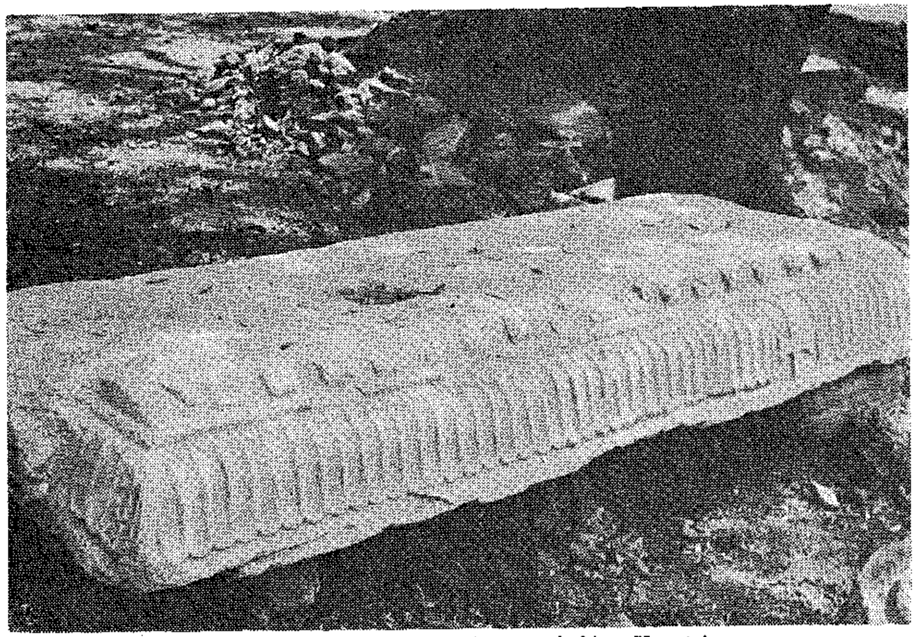
Ἡ περὶ τὰ τέλη Ὀκτωβρίου - ἀρχὰς Νοεμβρίου τοῦ ἔτους 1974 διεξαχθεῖσα ὑπ' ἐμοῦ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ Ἁγίου Χαραλάμπους Μαρωνείας Κομοτηνῆς, ἀπέχουσαν τριάκοντα μέτρα ἀπὸ τῆς θαλάσσης περίπου, ἔφερεν εἰς φῶς λίαν ἐνδιαφέροντα εὑρήματα [1].

Ἡ ἔρευνα ἐγένετο συγκεκριμένως ἐντὸς τοῦ ἀγροῦ Τζυρίνη διὰ χρηματικῶν κονδυλίων τῆς Ἐφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας. Ἐντὸς τοῦ ὡς ἄνω κτήματος, μετὰ τὸν ἐν ἔτει 1973 πραγματοποιηθέντα ὑπὸ τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς καθαρισμὸν καθ' ἅπαντα σχεδὸν τὸν ἐκτεταμένον ἀρχαιολογικὸν χῶρον τῆς ἀρχαίας καὶ Βυζαντινῆς πόλεως Μαρωνείας, εἶχον ἐπισημανθῆ κίονες, ἓν τμῆμα ὑπερθύρου (εἰκ. 1), ἓν κιονόκρανον φυλασσόμενον εἰς τὸ προσωρινὸν Μουσεῖον τῆς κωμοπόλεως Μαρωνείας κ.ἄ. ἀνήκοντα πιθανῶς εἰς τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν.

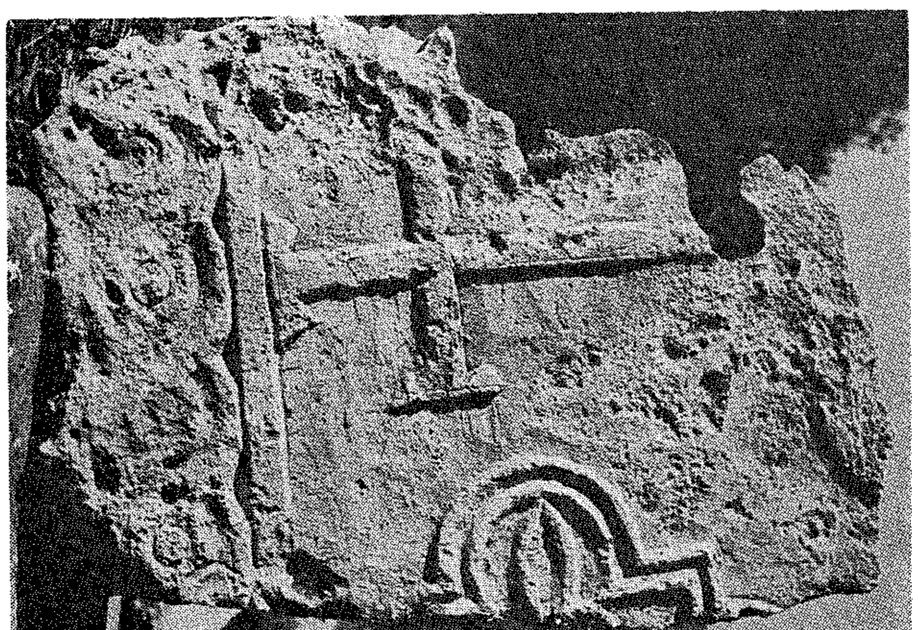
Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω σαφῶν ἐνδείξεων ὑπάρξεως χριστιανικοῦ κτηρίου ἐθεωρήθη σκόπιμον ὅπως περιορισθῇ τὸ ἀνασκαφικὸν ἔργον εἰς ἔκτασιν 11×4,50 μ., ἐκεῖ ὅπου μόλις ἐφαίνοντο διαγραφόμενοι δύο τοῖχοι μεγάλου πάχους ἤτοι 1,36 μ. καὶ 1,20 μ. ἀντιστοίχως ἕκαστος, οἱ ὁποῖοι ἐσχημάτιζον γωνίαν, ἔχουσαν πρὸς ΝΑ τὸ ἄνοιγμά της. Πρὶν ἢ προχωρήσῃ δὲ ἀρκούντως ἡ ἀνασκαφή, οἱ ἀνωτέρω τοῖχοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι ἐκτισμένοι διὰ μεγάλων ἀργῶν καὶ πελεκητῶν λίθων, ἔδιδον τὴν μορφὴν ποδαρικοῦ μεγάλου κτηρίου, ἴσως πύργου.

Ἀπὸ τῆς πρώτης ἤδη ἡμέρας τῆς ἐρεύνης ὅτε ἤρχιζε νὰ ἀφαιρῆται κατὰ στρώματα τὸ ὑλικὸν τῆς ἐπιχωματώσεως διὰ νὰ διευκρινηθῇ ἡ διάταξις, ἡ ἔκτασις καὶ ἡ μορφὴ τῶν σῳζομένων τοίχων, ἤρχοντο εἰς φῶς πλὴν

1. Εὐχαριστῶ θερμῶς καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης τὴν συνάδελφον κ. Εὐτ. Κουρκουτίδου - Νικολαΐδου, προϊσταμένην τότε τῆς Ἐφορείας Βυζ. Ἀρχαιοτήτων Καβάλας, ἥτις, εὐγενῶς φερομένη, πρὶν ἢ ἀναχωρήσῃ εἰς τὸ ἐξωτερικὸν μὲ ἐκπαιδευτικὴν ἄδειαν κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον τοῦ ἔτους 1974, ὑπέδειξεν εἰς ἐμὲ τὸ μέρος, ἔνθα θὰ διενηργεῖτο ὑπ' ἐμοῦ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα. Ὁμοίως εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφον κ. Διαμ. Τριαντάφυλλον, προϊστάμενον τότε τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς, ὅστις εὐγενέστατα παρέσχεν εἰς ἐμὲ πᾶσαν εὐκολίαν διὰ τὴν πραγματοποίησιν τῆς ἐρεύνης, ὡς καὶ τὸν ἔμπειρον καὶ δραστήριον φύλακα Ἀρχαιοτήτων Μαρωνείας κ. Φώτιον Νικολαΐδην.

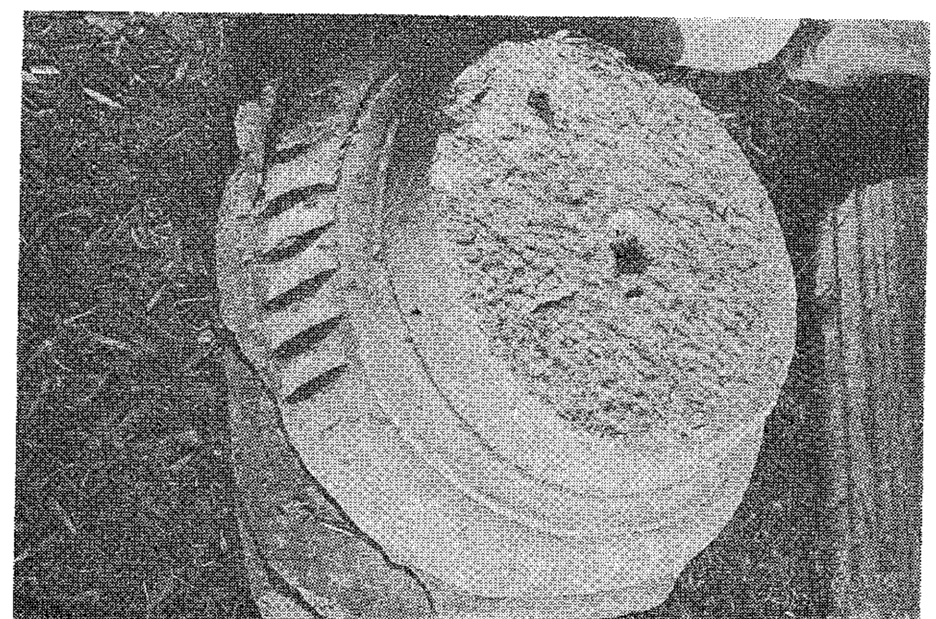
Εἰκ. 1. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους.
Τμῆμα ὑπερθύρου.

Εἰκ. 2. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Θωράκιον.
22 - 8 - 1976

Εἰκ. 3. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους.
Τμήματα ἐπιστυλίου Τέμπλου.

Εἰκ. 4. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Βάσις κίονος.

τῶν λίθων, πελεκητῶν ἢ ἀργῶν καὶ τοῦ χώματος, ἀρκετὰ σπαράγματα ἀσβεστοκονιάματος μετὰ ζωγραφικῆς διακοσμήσεως ἐπ' αὐτῶν.

Τὰ σπαράγματα ταῦτα, τὰ ἐκ τοιχογραφιῶν ἀσφαλῶς προερχόμενα, ἔφερον τὰ ἑξῆς χρώματα ρόζ, μέλαν, καφέ, ἀνοικτοπράσινον - βαθυπράσινον, βυσσινὶ καὶ φαιόν. Πολλὰ τοιαῦτα μικρὰ τμήματα ἐπιχρίσματος μετὰ χρώματος εὑρέθησαν εἰς βάθος 1,20 μ. καὶ τὸ ἐξ ἀσβεστοκονιάματος ὑλικὸν τούτου εἶναι ἀναμεμειγμένον μετὰ λεπτοῦ ἀχύρου, προφανῶς διὰ μεγαλυτέραν ἀντοχὴν τοῦ ἐπιχρίσματος καὶ κυρίως πρὸς ἀποφυγὴν ἀνεπιθυμήτων καὶ ἐπιζημίων ρωγμῶν ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας τῆς διακοσμήσεως.

Πέρα δὲ τούτων εὑρέθησαν καὶ τὰ κάτωθι: Ἓν τμῆμα γυψίνου θωρακίου (9ου - 10ου αἰῶνος) (διαστ. 0,64×0,43 μ.), κεκοσμημένου διὰ σταυροῦ καὶ ἁλυσοειδοῦς κοσμήματος (εἰκ. 2), δύο μαρμάρινα τμήματα ἐξ ἐπιστυλίου τέμπλου μὲ τὴν ἐπ' αὐτῶν ἀνάγλυφον διακόσμησιν φύλλων ἀκάνθης (εἰκ. 3), πλίνθοι καὶ βυζαντινὰ ὄστρακα, τμῆμα ἀρραβδώτου πρασινωποῦ κίονος (ἀτρακίου λίθου), προερχομένου πιθανῶς ἐκ κιβωρίου, μία βάσις κίονος (διαστ. 0,595×0,60 μ.) (εἰκ. 4), ἕτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τμῆμα βάσεως παλαιοχριστιανικοῦ ἐνδεχομένως ἄμβωνος (εἰκ. 5), ὡς καὶ μία ἐπὶ μαρμάρου ἀρχαία ἐπιγραφὴ ἔχουσα οὕτω:

ΓΛΥΚΕΡΑ ΠΡΟΚΛΕΟΥΣ
Γ(Υ)ΝΗΔΕΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΤΟΥ
Ο]ΚΛΕΟΥΣΦΥΣΕΙ ΔΕ ΗΓΗΣΙΠΠΟΥ

Τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι 0,035 - 0,04 μ.

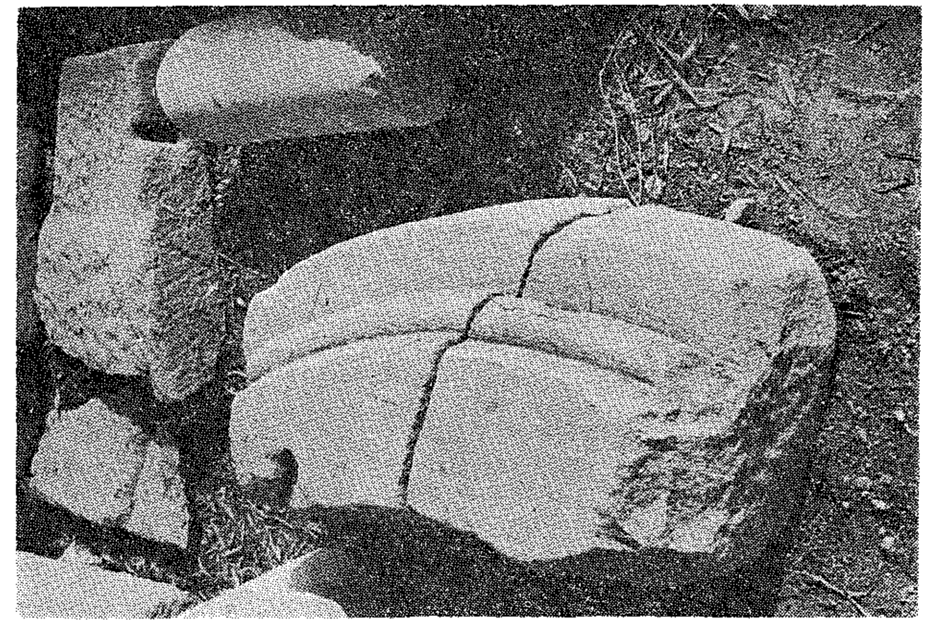
Τὸ πλέον ὅμως σημαντικόν, ἅμα δὲ καὶ ἐκπληκτικὸν εὕρημα τῆς ὀλιγοημέρου, ἀλλὰ καρποφόρου ταύτης ἐρεύνης ὑπῆρξεν ἡ ἀνακάλυψις εἰς βάθος 3,50 μ. περίπου ἀψῖδος ναοῦ κατεστραμμένης ἐν μέρει κατὰ τὸ ἄνω καὶ ἀριστερὸν μέρος αὐτῆς, ὅπου φαίνεται ὅτι ἐθεμελιώθη μεταγενεστέρως τὸ ὑπερκείμενον κτήριον μὲ τοὺς ὀγκώδεις τοίχους (εἰκ. 6).

Τὸ μεγαλύτερον μέρος τῆς ἀψῖδος, τὸ ὁποῖον κατέστη δυνατὸν νὰ ἀποκαλυφθῇ, φέρει ὡς ζωγραφικὸν διάκοσμον τὸ λίαν ἐνδιαφέρον εἰκονογραφικὸν θέμα τῆς ἀπεικονίσεως μεγάλου διαλίθου σταυροῦ (εἰκ. 7, 8, 9), στηριζομένου ἐπὶ βάσεως, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐκφύονται μεγάλα φύλλα. Ἑκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν τὰ μονογραφήματα:

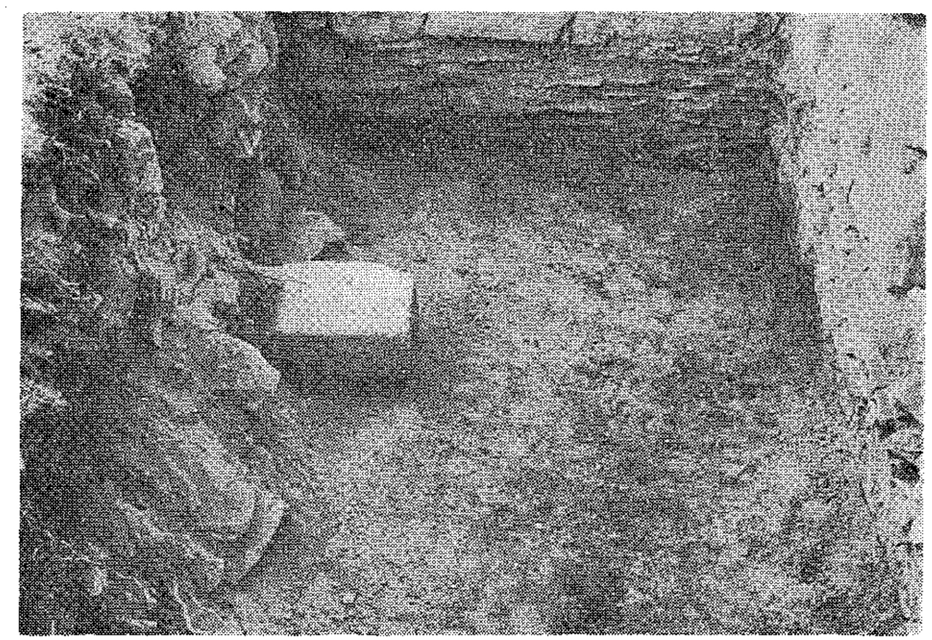
IC XC N K (= Ἰησοῦς Χριστὸς Νικᾷ).

Τὸ θέμα τῆς ἀπεικονίσεως τοῦ Σταυροῦ ἐπὶ τῆς ἀψῖδος ἀπαντᾶται, ὡς γνωστόν, οὐ μόνον κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴν ἐποχήν, ἀλλὰ προσέτι καὶ κατὰ τὴν εἰκονομαχικὴν περίοδον, ὅτε εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ ἀνεικονικὴ διακόσμησις.

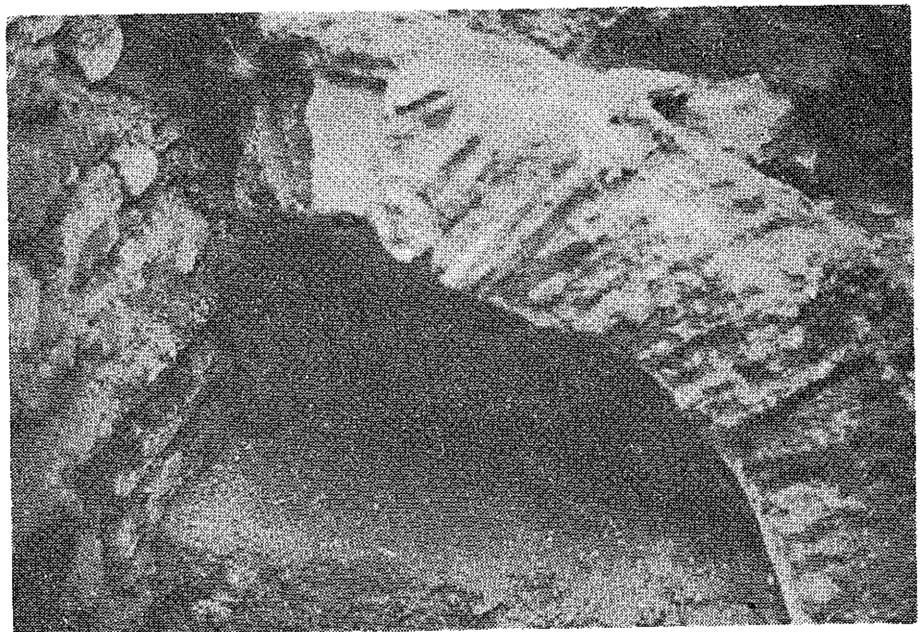
Ἡ λίαν ἐνδιαφέρουσα αὐτὴ ἔρευνα διὰ τὸν ἀνεξερεύνητον βυζαντινὸν

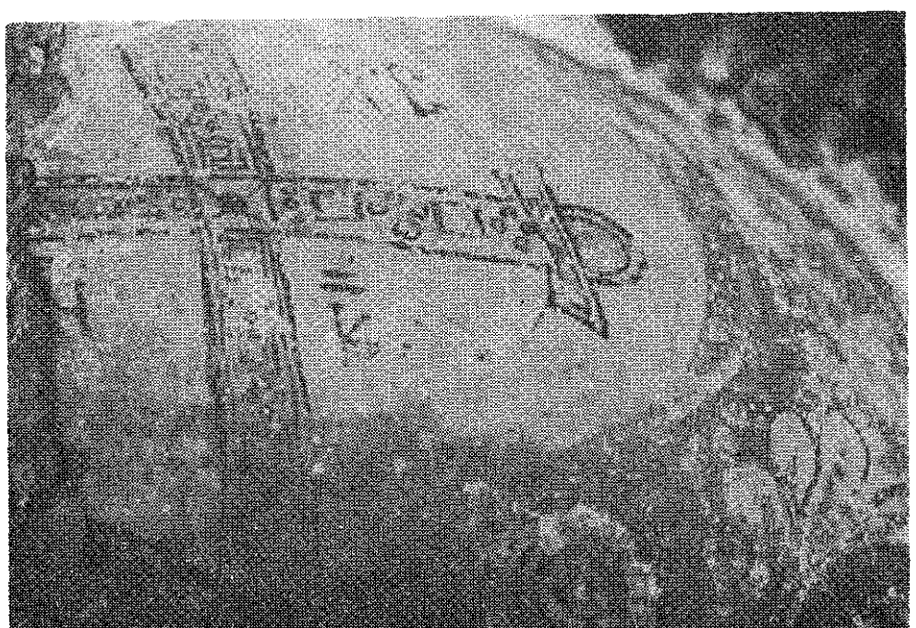
Εἰκ. 5. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Τμήματα βάσεως παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος.

Εἰκ. 6. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Γωνία κτηρίου.

Εἰκ. 7. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Ἁψὶς ναοῦ.

Εἰκ. 8. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Ἁψὶς ναοῦ. Λεπτομέρεια.

χῶρον τῆς Μαρωνείας διεκόπη ἀποτόμως λόγῳ δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ ἐπακολουθησάσης ἀποσπάσεώς μου ἐκ τῆς ὡς ἄνω περιφερείας εἰς τὴν Ἐφορείαν Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Πατρῶν. Ἐλπίζω ὅμως συντόμως νὰ δυνηθῶ νὰ συνεχίσω καὶ περατώσω τὴν ἀνασκαφὴν ταύτην, τὴν

Εἰκ. 9. Μαρώνεια Κομοτηνῆς. Ἀνασκαφὴ Ἁγ. Χαραλάμπους. Ἁψὶς ναοῦ. Λεπτομέρεια.

ὁποίαν ἤρχισα, καὶ ἡ ὁποία ἐνδεχομένως θὰ φέρῃ εἰς φῶς σπουδαῖον παλαιοχριστιανικὸν ἢ εἰκονομαχικὸν μνημεῖον.

Τότε, ὅτε πλέον θὰ ἔχῃ προχωρήσει σημαντικῶς ἡ ἔρευνα ἢ θὰ ἔχῃ ὁλοκληρωθῇ ἡ ἀποκάλυψις ἑνὸς αὐτοτελοῦς μνημείου, θὰ καταστῇ δυνατὴ ἡ πλήρης ἐπιστημονικὴ δημοσίευσις τοῦ ὑλικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἡ συναγωγὴ τῶν ἀναγκαίων καὶ χρησίμων συμπερασμάτων διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην τῆς πόλεως Μαρωνείας κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

ΕΙΚΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΟΥ ΤΕΧΝΗΣ ΕΝ ΣΙΦΝΩ

Ἐπὶ φορητοῦ εἰκονοστασίου τοῦ ναοῦ Μεταμορφώσεως Ἀπολλωνίας Σίφνου σῴζεται ἀξιόλογος εἰκὼν τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου (διαστ. 0,62×0,85 μ.).

Ὁ Εὐαγγελιστὴς εἰκονίζεται ἐν προτομῇ ἐστραμμένος δεξιᾷ κατὰ τὰ τρία τέταρτα κρατῶν μὲ τὰς δύο χεῖρας ἀνοικτὸν τὸ Εὐαγγέλιον, ἐφ' οὗ ἀναγράφεται ἡ ἀρχὴ τοῦ Εὐαγγελίου του: *ΕΝ ΑΡΧΗ ΗΝ | Ο ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ | Ο ΛΟΓΟΣ ΗΝ ΠΡΟΣ | ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΚΑΙ | ΘΕΟΣ ΗΝ Ο ΛΟ|ΓΟΣ ΟΥΤΟΣ | ἦν ἐν ΑΡΧΗ ΠΡΟΣ | ΤΟΝ ΘΕΟΝ ΠΑΝ|τα ΔΙ ΑΥΤΟΥ Ε|ΓΕΝΕΤΟ ΚΑΙ ΧΩΡΙΣ | ΑΥΤΟΥ ΕΓΕΝΕΤΟ | ΟΥΔΕ ΕΝ Ο ΓΕΓΟΝΕΝ || ΕΝ ΑΥΤΩ ΖΩΗ | ΗΝ ΚΑΙ Η ΖΩΗ | ΗΝ ΤΟ ΦΩΣ ΤΩΝ | ΑΝΘΡΩΠΩΝ.*

Φορεῖ πρασινόχρουν χιτῶνα καὶ βυσσινόχρουν ἱμάτιον μετὰ καφεχρύσων πτυχώσεων. Τὰ γένεια ἔχουν χρῶμα φαιόν. Τὰ ζυγωματικὰ καὶ αἱ ῥυτίδες διαγράφονται ἐντόνως μετὰ μεγάλης πλαστικότητος. Τὸ χρῶμα τῆς ἐπιδερμίδος ἔχει τόνον ὑπορόδινον. Τὸ ἱμάτιον καὶ τὸ φωτοστέφανον φαίνονται ἐπεζωγραφημένα, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ βάθος.

Ἀριστερᾷ τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἡ ἑξῆς ἐπιγραφή: *Ἐπεσκευάσθη δι' ἐξόδων Χαρικλείας Α. Βερνίκου*[1].

Ἡ πρώτη ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν σχηματίζει τις εὐθὺς ὡς ἀντικρύσῃ τὴν ἀνωτέρω εἰκόνα, εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἐμπνευσμένου, μνημειακοῦ, θὰ ἐλέγομεν, ἔργου ἐκτελεσθέντος ὑπὸ ζωγράφου προικισμένου μὲ ἰσχυρὰν καλλιτεχνικὴν προσωπικότητα[2].

Ἡ μελέτη τοῦ σπουδαιοτέρου στοιχείου χρονολογήσεως τῆς εἰκόνος μας, ἤτοι τῆς τεχνικῆς ἐκτελέσεως τοῦ προσώπου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου θὰ πείσῃ ὅτι πρόκειται περὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας γνησίως παλαιολογείου τέχνης[3]. Τὰ λοιπὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναφερθοῦν συμπλη-

1. Ἡ μνημονευομένη Χαρίκλεια Α. Βερνίκου εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ τῆς εἰκόνος τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ ὡς ἄνω ναοῦ, ἔνθα ἀναγράφεται καὶ ἡ χρονολογία ἐπισκευῆς 3 Ἰουλίου 1918.

2. Περὶ τῆς ζωγραφικῆς τῶν ναῶν τῆς Σίφνου θὰ διαλάβωμεν ἐκτενῶς εἰς τὴν ἐκδοθησομένην μελέτην μας «Αἱ εἰκόνες τῶν ναῶν τῆς Σίφνου».

3. Περὶ τῶν προβλημάτων τῆς παλαιολογείου παραδόσεως εἰς τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν ζωγραφικὴν γράφει ἐκτενῶς ὁ Α. Ξυγγόπουλος εἰς τὰς ἑξῆς μελέτας του: α') Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν, Ἀθῆναι 1957, σσ.

Σίφνος, ναὸς Μεταμορφώσεως Ἀπολλωνίας. Εἰκὼν Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.

ρωματικῶς διὰ νὰ βοηθήσουν εἰς τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἔργου, εἶναι ἐπισφαλῆ, λόγῳ τῆς ἐπιζωγραφήσεως καὶ ὡς ἐκ τούτου θὰ παραλειφθοῦν.

῾Η τεχνικὴ τῆς ἐκτελέσεως τοῦ προσώπου τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ἐμφανίζεται ὡς ἑξῆς: Τὰ ζωηρὰ φῶτα ἔχουν ἀποδοθῆ μὲ δύο τόνους, ἕνα μετρίας ἐντάσεως καὶ ἕνα ἀκόμη ἰσχυρότερον. 'Επὶ πλέον τὰ φῶτα εἰς τὸ πρόσωπον, τὴν κόμην καὶ τὰ γένεια εἶναι ἔντονα καὶ ἐκτεταμένα καὶ καλύπτουν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ὄχι πολὺ σκιεροῦ προπλασμοῦ. Μὲ ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν καὶ φροντίδα ἔχουν ἀποδοθῆ τὰ φῶτα εἰς τὰ προεξέχοντα σημεῖα τοῦ προσώπου, ὥστε νὰ προκαλῆται ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ἐντύπωσις ὅτι πρόκειται περὶ φωτεινῶν ἐπιπέδων, τὰ ὁποῖα δὲν διαλύονται εἰς λευκὰς γραμμάς. Αἱ ῥυτίδες τοῦ προσώπου, ἂν καὶ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμέναι ἐντελῶς διακοσμητικοῦ χαρακτῆρος, διατηροῦν κυρίως τὴν πλαστικότητα καὶ συντελοῦν εἰς τὴν φυσικωτέραν ἀπόδοσιν τῆς μορφῆς [1].

῾Η ἀνωτέρω τεχνικὴ εἶχεν ἀρχίσει νὰ κυριαρχῇ κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον κυρίως τοῦ 14ου αἰῶνος τόσον εἰς τὴν τοιχογραφίαν ὅσον καὶ εἰς τὴν φορητὴν εἰκόνα. Χαρακτηριστικὰ δὲ ἔργα τῆς τεχνικῆς ταύτης εἶναι αἱ τοιχογραφίαι τῆς Περιβλέπτου [2], χρονολογούμεναι ἐντὸς τῆς δεκαετίας 1375 καὶ 1385, αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὴν Θεοσκέπαστον τῆς Τραπεζοῦντος (1376) [3], αἱ τοιχογραφίαι εἰς τὴν μονὴν ῾Αγίου 'Ανδρέου παρὰ τὰ Σκόπια [4], ἡ εἰκὼν τοῦ 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Ζακύνθου [5], ἡ χρονολογουμένη κατὰ τὸν Ξυγγόπουλον εἰς τὸ τέλος τοῦ 14ου ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 15ου αἰῶνος [6], αἱ ὑπὸ τοῦ Θεοφάνους τοῦ ῞Ελληνος ἐκτελεσθεῖσαι τοιχογραφίαι εἰς τὸν ναὸν τῆς Μεταμορφώσεως (1378) τοῦ Νοβγορὸδ [7] καὶ αἱ φορηταὶ εἰκόνες τῆς Μεγάλης Δεήσεως (1405) εἰς τὸν ναὸν τοῦ Εὐαγγελισμοῦ τοῦ Κρεμλίνου τῆς Μόσχας [8], ἡ τοι-

---

178 κέξ., καὶ β') ῾Η παλαιολόγειος παράδοσις εἰς τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν ζωγραφικὴν εἰς Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τόμ. Β', 1960 - 1961, 'Αθῆναι 1962, σσ. 77 - 98.

1. ῾Η ἰδία τεχνικὴ ἀπαντᾶται καὶ εἰς τὴν εἰκόνα τῆς ψηλαφήσεως τοῦ Θωμᾶ εἰς τὴν μ. Μεταμορφώσεως τῶν Μετεώρων, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπουσιάζει παντελῶς ἡ σχηματοποίησις τῆς ἀποδόσεως τῶν φώτων (βλ. σχετικῶς παρὰ Α. Ξυγγοπούλου, Νέαι προσωπογραφίαι τῆς Μαρίας Παλαιολογίνας..., Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τόμ. Δ', 1964 - 1965, σσ. 53 - 70).

2. Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἅλωσιν, 'Αθῆναι 1957, σσ. 30 κέξ.

3. Α. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 28 κέξ., πίν. 5, 2.

4. S. Radojčić, Les maîtres de l'ancienne peinture serbe, Beograd 1955, πίν. XXIX.

5. Α. Ξυγγοπούλου, ῾Η παλαιολόγειος παράδοσις εἰς τὴν μετὰ τὴν ἅλωσιν ζωγραφικήν, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τόμ. Β', 1960 - 1961, 'Αθῆναι 1962, πίν. 35 - 37.

6. Α. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 85.

7. Β. Λάζαρεφ, ῾Ιστορία τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς (ρωσ.), Μόσχα 1947 - 1948, II, πίν. 291 - 300.

8. Β. Λάζαρεφ, Βυζαντινὰ Χρονικὰ 9, 1956, σσ. 193 κέξ., πίν. 2 κέξ.

χογραφία τοῦ ἀγνώστου ἁγίου (1428) εἰς τὴν Παντάνασσαν τοῦ Μυστρᾶ [1], ἡ εἰκὼν τοῦ ῾Αγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μυτιλήνης [2] (β' τέταρτον τοῦ 15ου αἰῶνος) καὶ αἱ εἰκόνες τῆς Μεγάλης Δεήσεως τοῦ Χιλανδαρίου [3], αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸν Ξυγγόπουλον χρονολογοῦνται εἰς τὸ δεύτερον τρίτον τοῦ 15ου αἰῶνος.

῾Η ἡμετέρα εἰκὼν ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως μεταγενέστερον στάδιον ἐξελίξεως τῆς τεχνικῆς ἰδίᾳ τῆς εἰκόνος τῆς Μυτιλήνης ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῶν φώτων καὶ τὴν φυσικωτέραν ἀπόδοσιν τῆς μορφῆς. ῾Επομένως θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθῇ εἰς τὸ τέλος περίπου τοῦ 15ου αἰῶνος καὶ μάλιστα πρὸ τῆς χρονολογίας τῶν εἰκόνων τῆς Μεγάλης Δεήσεως τοῦ Χιλανδαρίου (δεύτερον τρίτον περίπου τοῦ 15ου αἰῶνος), διότι εἰς τὰς εἰκόνας ταύτας αἱ φωτειναὶ μικραὶ κηλῖδες καὶ αἱ γραμμαὶ αἱ τονίζουσαι τὰ λίαν προεξέχοντα σημεῖα τοῦ προσώπου εἶναι κατὰ πολὺ ἠλαττωμέναι καὶ ἁπλούστεραι.

῎Εκδηλος εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου τῆς ἡμετέρας εἰκόνος νὰ ἀπελευθερωθῇ ἐκ τῆς ἀψύχου συμβατικότητος καὶ σχηματοποιήσεως τῶν ἐπὶ μέρους στοιχείων τοῦ προσώπου, παρὰ τὴν ἐλαφρὰν ὑποδήλωσιν τῆς σχηματοποιήσεως τῶν ῥυτίδων καὶ τῶν φώτων. Τὸ σαρκῶδες πρόσωπον τοῦ Εὐαγγελιστοῦ μὲ τὰ φυσικὰ καὶ κυματώδη γένεια ἀπεικονίζουν μορφὴν πλήρη δυνάμεως. Τὸ βλέμμα του εἶναι ἀνήσυχον, στοχαστικὸν καὶ ὑποβλητικόν, ὥστε νὰ προκαλῇ τὸ δέος, ἂν καὶ δὲν ἀτενίζει τὸν θεατήν [4].

Οὕτως ὁ ζωγράφος ἀποδεικνύεται διὰ τοῦ μνημειώδους ἔργου του ὁρμητικὸς καὶ ἐπιδιώκει τὴν ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν τῆς ζωῆς μὲ τὰς ἰσχυρὰς φωτιστικὰς ἀντιθέσεις διὰ τῶν ὁποίων δεικνύει μεγάλην ἐπιδεξιότητα ἀλλὰ καὶ ἀξιοθαύμαστον ἐλευθερίαν εὑρισκομένην μακρὰν πάσης συμβατικότητος, ἀφοῦ ἄλλωστε διὰ τῆς ἀπεικονιζομένης μορφῆς ἠθέλησεν οὗτος νὰ ἀπαθανατίσῃ τὸν ὑψιπέτην μαθητὴν τοῦ Χριστοῦ, τὸν ἠγαπημένον 'Ιωάννην.

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΧΡ. ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ

---

1. Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 9, 2.

2. Α. Ξυγγοπούλου, ἔνθ' ἀνωτ., πίν. 41 καὶ Manolis Chatzidakis - André Grabar, Die Malerei im frühen Mittelalter, Epochen der Kunst 4, 15ου αἰ., πίν. 69.

3. Μ. Χατζηδάκης, Κρητικὰ Χρονικὰ 10, 1956, πίν. ΚΕ'. Α. Ξυγγοπούλου, Σχεδίασμα, πίν. 35 καὶ V. Djurić ἐν BZ 53, 1960, πίν. VIII - XV.

4. ῾Ωρισμένα στοιχεῖα τῆς ἀπεικονιζομένης μορφῆς τοῦ Εὐαγγελιστοῦ ὡς ἡ ὀργανικὴ συνεκτικότης τῶν μερῶν, ἡ ἐπιμεμελημένη σχεδίασις τοῦ προσώπου, τὸ ἔντονον πλαστικὸν ὕφος συνδυαζόμενον μὲ ἀσυνήθη δύναμιν ἐκφράσεως ἀπαντοῦν σχεδὸν καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ εἰς ψηφιδωτὴν εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελιστοῦ (14ου αἰ.), εἰς τὴν Μονὴν Λαύρας (βλ. σχετικῶς παρὰ M. Sotiriou, L'icone en mosaïque de saint Jean l'Évangéliste de Lavra, Δ.Χ.Α.Ε., περίοδ. Δ', τόμ. Ζ', 1973 - 1974, πίν. 11). 'Ενδεχομένως ὁ ζωγράφος τῆς εἰκόνος τῆς Σίφνου εἶχεν ὡς πρότυπον τὴν ἀνωτέρω ψηφιδωτὴν εἰκόνα.

COPISTI GRECI DEL MEDIOEVO E DEL RINASCIMENTO

Aggiunte ai repertori di Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier e Wiesner - Victor, dai fondi dell'Escorial

INTRODUZIONE

Al momento attuale lo stato dei repertori di copisti greci risulta purtroppo carente: lo sviluppo recente degli studi in tale campo ha reso il repertorio compilato da M. Vogel e V. Gardthausen nel 1909 [1] incompleto, anche se a questo occorre fare riferimento per ogni ricerca nell'ambito della paleografia greca.

Attualmente è in preparazione in Germania un aggiornamento di D. Harlfinger dell'opera di M. Vogel e V. Gardthausen, ma non è facile poterne prevedere una rapida pubblicazione.

Dopo il 1909 sono usciti alcuni studi in cui, a parziale completamento dell'opera di Vogel - Gardthausen, l'interesse è concentrato soprattutto sui copisti del XV e XVI secolo [2].

Il presente lavoro prende invece in considerazione scribi dal X fino al XVI secolo.

Per compiere un aggiornamento al repertorio dei due studiosi tedeschi è utile lo spoglio di cataloghi di manoscritti greci apparsi posteriormente a tale lavoro, dai quali si desumono nominativi di copisti assenti oppure indicazioni di codici eseguiti da copisti già noti ma non registrati nel repertorio. Tenendo conto di ciò sono stati presi in

1. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909.

2. Ch. G. Patrinelis, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, in Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου 8 - 9, 1958 - 1959, pp. 63 - 124; P. Canart, Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinélis, in Scriptorium 17, 1963, pp. 56 - 82; K. A. de Meyier, Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen, de Patrinélis et de Canart, in Scriptorium 18, 1964, pp. 258 - 266; J. Wiesner - U. Victor, Griechische Schreiber der Renaissance. Nachträge zu den Repertorien von Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier, in Rivista di studi bizantini e neoellenici, n.s. 8 - 9 (18 - 19), 1971 - 1972, pp. 51 - 66.

esame i cataloghi posteriori al 1909 della biblioteca dell'Escorial [1], una delle più ricche di codici greci.

Per ognuno dei codici citati sono stati desunti i dati codicologici, il contenuto e la sottoscrizione; nel caso in cui il codice fosse sprovvisto di quest'ultima, viene indicato se l'autore del catalogo ha ricavato il nome del copista in base allo studio della scrittura oppure affidandosi ad attribuzioni precedenti.

Per ogni copista vengono forniti i riferimenti bibliografici a M. Vogel e V. Gardthausen, Ch. G. Patrinelis, P. Canart, K. A. de Meyier e J. Wiesner e U. Victor, nel caso che siano da essi citati.

Per una migliore visione storica del lavoro dei copisti presi in considerazione essi sono stati divisi secondo il secolo di appartenenza. Nell'ambito di ogni secolo sono stati poi ordinati alfabeticamente seguendo il metodo di M. Vogel e V. Gardthausen, che mettono sempre al primo posto il nome di battesimo dello scriba.

Le datazioni per secolo sono quelle fornite dagli autori dei cataloghi; sono indicate espressamente le datazioni in anni contenute nelle sottoscrizioni dei codici.

ABBREVIAZIONI

Canart = P. Canart, Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen et de Patrinélis, in Scriptorium 17, 1963, pp. 56 - 82.

de Andrés, II = G. de Andrés, Catálogo de los Códices Griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, II, Madrid 1965.

de Andrés, III = G. de Andrés, Catálogo de los Códices Griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, III, Madrid 1967.

de Meyier = K. A. de Meyier, Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel - Gardthausen, de Patrinélis et de Canart, in Scriptorium 18, 1964, pp. 258 - 266.

Patrinelis = Ch. G. Patrinelis, Ἕλληνες κωδικογράφοι τῶν χρόνων τῆς Ἀναγεννήσεως, in Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου, 8 - 9, 1958 - 1959, pp. 63 - 124.

Revilla, I = A. Revilla, Catálogo de los Códices Griegos de la Biblioteca de El Escorial, I, Madrid 1936.

Vogel - Gardthausen = M. Vogel - V. Gardthausen, Di egriechischen Schreibər des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909.

Wiesner - Victor = J. Wiesner - U. Victor, Griechische Schreiber der Renaissance. Nachträge zu den Repertorien von Vogel - Gardthausen, Patrinelis, Canart, de Meyier, in Rivista di studi bizantini e neoellenici, n.s. 8 - 9 (18 - 19), 1971 - 1972, pp. 51 - 66.

1. A. Revilla, Catálogo de los Códices Griegos del la Biblioteca de El Escorial, I, Madrid 1936; G. de Andrés, Catálogo de los Códices Griegos de la Real Biblioteca de El Escorial, II - III, Madrid 1965 - 1967.

SECOLO X

Κωνσταντῖνος Τζαντζάνελος (?)

Scor. X.III.13 (gr. 390); senza data esplicita.

Membranaceo (ff. I - III cartacei), ff. V, 227 (+ 30a, 42a, 148a, 178a; - 64 - 73).

Evangeliario con note ecfonetiche.

Nota con il nome del probabile copista: f. 40v: + *καὶ ἐμοῦ τοῦ γράψαντος Κωνσταντίνου Τζαντζανέλου εὔχεσθαι.*

de Andrés, II, pp. 318 - 319, n. 390.

SECOLO XI

Κωνσταντῖνος

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 254).

Scor. Σ.I.9 (gr. 69), ff. 1 - 32; senza data esplicita.

Membranaceo, ff. 304 in totale.

Nei ff. 1 - 32: S. Giovanni Damasceno, Discorso sulle sante icone; Martirio dei santi 40 martiri; S. Basilio arcivescovo di Cesarea, Encomio per i santi 40 martiri.

Sottoscrizione: f. 32: *Ὁ πατὴρ καὶ | ὁ υἱὸς καὶ πνεύμα τὸ ἅγιον· ἡ | μία θεότης, σῶ|σον. τὸν δού|λον σου | κων|σταν|τί|νον | ἀμήν* +

Revilla, I, pp. 242 - 244, n. 69.

Νεῖλος ἀχρεῖος καὶ παραβάτης

Scor. R.II.1 (gr. 21); senza data esplicita.

Membranaceo, ff. 249.

Γεροντικόν.

Sottoscrizione: f. 32: *δόξασοι ὁ θεὸς ἡμῶν δόξασοι: — Κύριε ἰησοῦ χριστὲ υἱὲ τοῦ θεοῦ, πρόσδεξαι τὸν κενὸν τούτον κόπον τοῦ ἀχρείου καὶ παραβάτου* (Revilla *πραβάτου*) *νείλου: Ἤδη μακάριε ἀντώνιε καννaβὲ ἐκ τὰ πάταρα πεπλήρωκά σου τὴν ἐντολὴν περὶ τοῦ γεροντικοῦ σὺν θεῷ καὶ εὔχου ἡμῖν ἐνδημῶν πρὸς κύριον* +. Nei margini di vari fogli si legge il nome del copista, in frasi come la seguente: *οὐαί σοι νεῖλε ἀμετανόντα ὅτι ἐλπίζεις.*

Revilla, I, pp. 74 - 96, n. 21.

SECOLO XII

Βασίλειος

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 58).

Scor. T.III.17 (gr. 177), ff. 1 - 157; senza data esplicita.

Membranaceo, ff. 202 (+ 21a, 86a-b, 157a, 164a) in totale.

S. Paolo, Lettere.

Sottoscrizione: f. 154v: *παῦλος πέφυκε μυσταγωγὸς τῶν ἄνω· | καὶ βασίλειος τῶν κάτω τετεκμέ|νων· αἰνῶ θεὸν τὸν δόντα νῦν κύρ|σαι τέλος:*

Revilla, I, pp. 544 - 548, n. 177.

Βάσστυλος (?)

Scor. Ω.III.16 (gr. 549); a.D. 1103 - 1104.

Membranaceo (ff. I - VII cartacei), ff. VIII, 370 (+ 105a, 245a, 291a; - 195, 201, 227, 256, 265, 273).

S. Basilio Magno, Opere varie.

Sottoscrizione: f. 369v: *Ἐγράφει ἡ παροῦσα βήβλος χειρὶ τοῦ ἁγιοτάτου καὶ Θεοῦ κατ(ας) καὶ Β(ασ)στυλω* (?) *κα[ὶ]... ἐν ἔτει ,ϛχιβʹ*; segue della medesima mano in scrittura crittografica *Ἐγὼ Ρογέριος Βλιοζακ.*

de Andrés, III, pp. 197 - 200, n. 549.

Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (?) (prima del 1197?)

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 122).

Scor. Y.II.10 (gr. 265): senza data esplicita.

Cartaceo, ff. XI, 536 (- 145, 188, 195).

Discorsi e lettere di retori del XII secolo.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è incerta (cfr. de Andrés, II, p. 130).

de Andrés, II, pp. 120 - 131, n. 265.

Καλλίνικος μοναχός

Scor. Ψ.III.9 (gr. 464); a.D. 1146.

Membranaceo (ff. I - III cartacei), ff. IV, 136 (+14a, 19a, 127a).

S. Paolo, Lettere; Lettere cattoliche ecc.

Sottoscrizione: f. 135: *Τὸ προσῆκον πέρ(ας) ἤλειψεν ἡ παροῦσα | ψυχοφελὴς βίβλος τῶν ἐπιστολῶν | τοῦ θεοκήρικος Παύλου τοῦ ἀποστόλου, | οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ αἱ καθολικαὶ ἐπιστολαὶ | Πέτρου τοῦ κορυφαιωτάτου τῶν ἀποστόλων | καὶ Ἰωάννου τοῦ θεολόγου καὶ Ἰούδα τοῦ ἀδελφοῦ | καὶ Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Κυρίου· μηνὶ μαΐω ιηʹ | ἡμέρα σαββάτω, ὥρα γʹ τῆς αὐτῆς ἡμέρας | (ἐν ἔτει) ,ϛχνδʹ, γραφεῖσα δὲ χειρὶ | Καλλινίκου μ(ονα)χοῦ εἰ καὶ ἀναξίου | καὶ θύτου.*

de Andrés, III, pp. 67 - 68, n. 464.

Λέων εὐτελὴς νοτάριος πόλεως Ῥηγίου, καλλιγράφος Τραΐνας (?)

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 262).
Scor. X.IV.10 (gr. 405); senza data esplicita.
Membranaceo (ff. II - III cartacei), ff. IV, 203.
Efrem Siro, Opere parenetiche.

La sottoscrizione manca. Il de Andrés propone, dubitativamente, l'identificazione del copista con il Leone di Reggio citato presso R. Devreesse, Les manuscrits grecs de l'Italie Méridionale (Studi e Testi, 183), Città del Vaticano 1955, p. 37, nota 7 : il codice infatti proviene dal monastero di s. Michele di Traina (cfr. nota di possesso al f. IV), con il quale sembra collegato Leone.

de Andres, II, pp. 339 - 341, n. 405.

SECOLO XIII

Ἀθανάσιος

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 11).
Scor. T.III.12 (gr. 172); senza data esplicita.
Membranaceo, ff. I, 237 (+162a).
Frammento del libro di Daniele; Menologio; Atti degli Apostoli; Lettere cattoliche; S. Paolo, Lettere.

La sottoscrizione manca. Il nome di Atanasio compare in alcuni epigrammi che precedono o seguono alcune delle lettere di S. Paolo e nella seguente nota a f. 237^v (non 273^v come in Revilla) : *Ὄμμα εὐμεναῖς δεῖξόν | μοι ἀθανασίω.*

Revilla, I, pp. 526 - 532, n. 172.

Ἄννα

Scor. Ω.II.13 (gr. 530); senza data esplicita.
Cartaceo (ff. 324 - 327 membranacei), ff. VII, 329 (- 325, 326).
S. Giovanni Crisostomo, Escerti dalle omelie sugli Atti degli Apostoli e sulle Lettere di S. Paolo; S. Cirillo Alessandrino, Contro Giuliano.

Sottoscrizione : f. 61^v : *Χ(ριστ)ὲ βοήθει μοι τῇ σῇ δούλῃ Ἄννῃ τῇ γραψάσῃ τὸ βιβλίον | τοῦτο. | Ὦ κορυφαῖε τῶν ἀποστόλων Παῦλε, σκέποις με τὴν δύστηνον τῇ | σῇ πρεσβείᾳ. | Ὦ δέσποινα σκέπουσα τὰ βροτῶν γένη σκέποιο κἀμὲ τῇ πολλῇ σεπησάσῃ | σχῶσα συνεργὸν τὸν κορυφαῖον Παῦλον, ὁμοῦ τε Πέτρῳ καὶ πᾶσι τοῖς ἁγίοις.*

de Andrés, III, pp. 166 - 168, n. 530.

Γεώργιος δοῦλος ὁ ταλαίπωρος

Scor. Ψ.IV.24 (gr. 498), ff. 172 - 201^v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. V, 264 (+37a, 123a; - 264) in totale.
Opere ascetiche.

Sottoscrizione : f. 201^v : *Ἐπλειρώθει ἡ βήβλος ταύτη | δι' εὐχῆς | τοῦ διδασκάλου μου καὶ τῆς ὑπεραγίας | Θεοτόκου καὶ τῆς μητρὸς ταύτης. Ὁ Χριστὲ βοήθη | τὸ σῶ δούλω Γεωργίω τῶ ταλαιπόρω | καὶ ἐλεῆσον ἡμᾶς, ἀμήν.*

de Andrés, III, pp. 111 - 113, n. 498.

Ἰωάννης ἱερεύς

Scor. R.I.18 (gr. 18); a.D. 1255.
Membranaceo, palinsesto, ff. 102.
Scrittura recente : Giovanni Tzetze, Scolii a Licofrone.

Sottoscrizione : f. 102 : + *τῷ δόντι τέρμα δόξα τιμὴ καὶ κράτος :— + ἐγράφη ἡ βίβλος αὕτη τοῦ λυκόφρονος διὰ χειρὸς ἰωάννου ἱερέ[ως] τοῦ ἀνδρα[τοῦ] καὶ ἐτελειώθη μηνὶ ἰουνίῳ· εἰς τὴν β τοῦ αὐτοῦ μη[νός]· ἡμέρα δ'. ὥρα δὲ ὡς δεκά[τῃ]: ἔτει δὲ ͵ϛψξγ τ[ῆς] ἰνδ. γ* +

Revilla, I, pp. 65 - 67, n. 18; Devreesse, op. cit., p. 50.

Πέτρος κληρικὸς Παλαιοκάππα

Scor. X.III.11 (gr. 388); senza data esplicita.
Membranaceo (ff. I - III cartacei), ff. III, 240 (- 62).
S. Teodoro Studita, Scelta di sermoni catechetici.

Sottoscrizione : f. 55 : *Ἐγράφη ἡ παροῦσα ψυχωφελὲς* (sic de Andrés) *βί|βλος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τῶν Στουδίου, μηνὶ μαρτίω, εἰς τὴν ιζ', | ἡμέρα ε', ὥρα ια' ὑπὸ χεηρὸς Πέτρου κληρικοῦ Παλεοκά(ππα).*

de Andrés, II, pp. 313 - 316, n. 388.

ΦΛΒΑ

Scor. Φ.III.4 (gr. 223); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 128.
Palladio, Storia Lausiaca; S. Teodoro Studita, Testamento.

A f. 121^v si legge la seguente nota per mano del copista : *Ὁ Θ(εὸ)ς τ(ῶν) π(ατέ)ρων ἡμ(ῶν) ἐλεῆσόν με τ(ὸν) ἀχρεῖον δοῦλον τὸν δοῦλόν σου | ΦΛΒΑ. Θεοτόκε μου βοήθει μοι τὸ δούλο σου.*

de Andrés, II, pp. 54 - 55, n. 223.

SECOLO XIV

Μανουήλ

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 284).

Scor. R.III.2 (gr. 36), ff. 1 - 11; senza data esplicita.

Bombicino, ff. 264 in totale.

Frammenti ed escerti vari (omiletici, innografici, ascetici).

Nota : f. 12r : *ὦ χρίστε* (sic Revilla) *βοήθει τῷ σῷ δούλῳ μανουήλ.*

Revilla, I, pp. 141 - 150, n. 36.

SECOLO XV

Γεώργιος ἱερεὺς ὁ τοῦ Γρηγοροπούλου

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 72 - 73; Patrinelis, p. 73; Canart, pp. 60, 74 - 75; Wiesner - Victor, p. 54).

Scor. Φ.II.17 (gr. 214); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. VI, 277 (- 1, 205 - 234).

Plutarco, Vite parallele.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, pp. 44 - 45, n. 214.

Δημήτριος Τριβώλης Πελοποννήσιος ἐκ Σπάρτης

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 105 - 106; Patrinelis, p. 119; Canart, p. 69; Wiesner - Victor, p. 63).

Scor. Ψ.I.1 (gr. 421); a.D. 1461 /1462.

Cartaceo, ff. III, 336 (+ 4a; - 11, 280 - 289, 305 - 324.

Platone, Opere.

Sottoscrizione : f. 207v : *Ἡ βίβλος ἥδε ἐγράφη δι' οἰκείας χειρὸς ἐμοῦ Δημητρίου Τριβώλη Πελοποννησίου ἐκ Σπάρτης τὰς διατριβὰς ποιοῦντος ἐν Κερκυραίων νήσῳ· μετὰ τὴν τῆς ἡμε|τέρας πατρίδος ἅλωσιν· ἔτει ,ϛϡο'.*

de Andrés, III, pp. 1 - 2, n. 421.

Θεόδουλος

Scor. Σ.III.11 (gr. 110), ff. 59 - 70; senza data esplicita.

Cartaceo, ff. I, 70 in totale.

Eudocia, Centone omerico.

Sottoscrizione : f. 70r : *τέλος σὺν θῷ τῶν ὁμεροκέντρων· χε ἄναξ βοήθει τῷ θεωδούλω τῷ γεγραφότι τὴν βίβλον ταύτην +*

Revilla, I, pp. 364-366, n. 110.

20 - 10 - 1976

Ματθαῖος Καμαριώτης (?)

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 295).

Scor. y.III.13 (gr. 336), ff. 1 - 10, 186 - 201v; a.D. 1460 circa.

Cartaceo, ff. VII, 201 (- 56) in totale.

Gennadio Scolario, patriarca di Costantinopoli, Alcune opere.

La sottoscrizione manca. L'identificazione è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, pp. 232 - 233, n. 336.

Μιχαὴλ ὁ Βαλσαμῶν

Scor. X.II.14 (gr. 374); a.D. 1429.

Cartaceo, ff. II, 229 (+ 63a, 86a, 163a, 184a).

«Basilicorum synopsis maior»; Leone imperatore, Novelle; Manuele Comneno, Novelle ecc.

Sottoscrizione : f. 178v : *'Ετελειώθη διὰ χειρὸς ἐμοῦ διακόνου Μιχαὴλ τοῦ Βαλσαμῶν τάχα καὶ μεγάλου ἐκκλησιάρχου, | τῇ κη' τοῦ ἰανουαρίου τῆς ϛ' ἰνδικτιῶνος τοῦ ,ϛϡλζ', ἔτους.*

de Andrés, II, pp. 284 - 286, n. 374.

Μιχαὴλ ἀναγνώστης

Scor. R.I.4 (gr. 4), ff. 25 - 27, 235, 242 - 245 cartacei (ff. 246 in totale, membranacei del sec. XIII eccetto i ff. cartacei sopra citati); senza data esplicita.

S. Giovanni Crisostomo, Omelie.

Il nome del copista che restaurò il codice nel sec. XV con i ff. cartacei è contenuto in un carme alla fine del ms. Gli ultimi versi sono : f. 245 : *ὁ γράψας ταύτην μιχαὴλ ἀναγνώστης — βοᾷ σοι φωνὴν ἐκ ρυπαρῶν χειλέων. — τοῦ τάξαι αὐτὸν εἰς μέρος παραδείσου.*

Revilla, I, pp. 3 - 4, n. 4.

Παρθένιος

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 375).

Scor. X.IV.16 (gr. 411), ff. 257 - 259v; senza data esplicita,

Cartaceo, ff. II, 407 (+ 223a, 305a, 311a, 404a; - 77, 101) in totale.

Acolutia contro le tentazioni (dall'Horologion).

Sottoscrizione : f. 259v : *Θ(εο)ῦ τὸ δῶρον καὶ Παρθενίου πόνος.*

de Andrés, II, pp. 348 - 349, n. 411.

SECOLO XVI

Ἄγγελος Βεργίκιος ὁ Κρής (?)

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 2 - 6; Patrinelis, p. 70; Canart, pp. 60, 74; de Meyier, pp. 258 - 259).

Scor. Y.III.10 (gr. 280), ff. 29v - 37v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. V, 126 in totale.
Giorgio Pachimere, Dalla parafrasi di Aristotele; Scritto anonimo sulla fisiognomia.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 155 - 157, n. 280.

Ἀνδρέας Δαρμάριος ὁ Ἐπιδαύριος

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 16 - 27; Patrinelis, pp. 75 - 79; Canart, pp. 60 - 61, 75 - 76; de Meyier, pp. 259, 264).

Scor. Σ.II.12 (gr. 92), ff. 2 - 24; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. 182 in totale.
Proclo, Sulla teologia di Platone.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal Revilla sulla base della scrittura.
Revilla, I, pp. 318 - 320, n. 92.

Scor. T.I.2 (gr. 122); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. VIII, 357 (-212).
Niceforo Gregora, Opere.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista : come sopra.
Revilla, I, pp. 396 - 399, n. 122.

Scor. Φ.II.13 (gr. 210); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. VI, 140 (+ 100a, 117a, 123a; - 92).
Proclo, Sulla teologia di Platone libro quinto.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 40 - 41, n. 210.

Scor. X.II.9 (gr. 369); a.D. 1564.
Cartaceo, ff. I, 77.
Nemesio vescovo di Emesa, Intorno alla natura dell'uomo.
Sottoscrizione : f. 77 : *Τέλος τοῦ παρόντος βιβλίου | ἔτει ἐκ τῆς τοῦ*

Χριστοῦ γενέσεως | ,αφξδ' Ἐνετίαζε (?). Il copista, il cui nome non compare nella sottoscrizione, è stato identificato dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, p. 274, n. 369.

Scor. X.II.17 (gr. 377); a.D. 1570 circa.
Cartaceo, ff. III, 457.
Giorgio Pachimere, Parafrasi di Aristotele divisa in 12 libri; Manuele File, Carme per la morte di Giorgio Pachimere.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 290 - 291, n. 377.

Scor. Ψ.IV.5 (gr. 479), ff. IV - VIIv; a.D. 1570 circa.
Cartaceo, ff. VII, 461 (+ 22a, 127a) in totale.
Indici ad Onosandro, Strategico.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista : come sopra.
de Andrés, III, pp. 89 - 90, n. 479.

Scor. Ω.III.3 (gr. 536), ff. 142 - 186, 213r-v, 218r-v, 230v - 283v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 340 (+ 187a, 187b) in totale.
S. Gregorio di Nissa, Opere varie.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista : come sopra.
de Andrés, III, pp. 176 - 178, n. 536.

Ἀνδρόνικος Νούντζιος Κερκυραῖος

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 31; Patrinelis, pp. 100 - 101; Canart, p. 79; Wiesner - Victor, p. 61).

Scor. T.I.13 (gr. 133); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. 445.
Proclo, Sul Parmenide di Platone.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal Revilla sulla base della scrittura.
Revilla, I, pp. 431 - 432, n. 133.

Scor. y.I.5 (gr. 298), ff. 1 - 447; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. II, 449 (+ 40a, 178a, 433a; - 384, 385, 386) in totale.
Filone Giudeo, Opere.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 182 - 183, n. 298.

Scor. Ψ.I.13 (gr. 433); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 237.
Estratti di alchimia con diagrammi da diversi autori e opere.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 18 - 19, n. 433.

Ἀντώνιος Καλοσυνᾶς

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 37 - 38; Patrinelis, p. 90; Canart, p. 63).
Scor. Ψ.II.1 (gr. 436); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 338.
S. Cirillo Alessandrino, Sui sette profeti minori; Teodoreto di Ciro, Commento a Osea.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 22 - 23, n. 436.

Scor. Ω.III.4 (gr. 537); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 393 (+ 202).
S. Cirillo di Gerusalemme, Catechesi e lettera a Costantino.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, pp. 178 - 179, n. 537.

Γεώργιος Μπεβαίνης

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 81 - 82).
Scor. Ψ.II.4 (gr. 439); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 176.
S. Cirillo Alessandrino, Su due profeti minori.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, pp. 25 - 26, n. 439.

Γρηγόριος τάχα καὶ θύτης (cfr. *Κωνσταντῖνος Παλαιοκάππα*)

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 95).
Scor. Φ.II.11 (gr. 208), ff. 1 - 50v, 59 - 289; a.D. 1563.
Cartaceo, ff. XXIII, 500 (- 155) in totale.

Porfirio, Vita di Plotino; Plotino, Enneadi.
Sottoscrizione: f. 289v: *τέλος εἴληφεν ἡ βίβλος τοῦ Πλωτίνου ἐν ἔτει ,ζοα´ μηνὶ αὐγούστω, ἰνδ(ικτιῶνος) ς´ | Πονῶν μογῶν ἄμετρα ταύτην τὴν βίβλον | τέλει δέδωκα Θεοῦ νενευκότος, | γεννῶσι δόξαν τοῖς φιλοῦσιν οἱ πόνοι, τοῖς δ᾽ αὖ ἀεργοῖς μῶμον ἡ ῥαθυμία | Θεοῦ δίδοντος, οὐδὲν ἰσχύει φθόνος. Θεοῦ τὸ δῶρον καὶ Γρηγορίου ὁ πόνος.*
de Andrés, II, pp. 37 - 39, n. 208.

Ἰάκωβος Διασσωρινός

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 152 - 154; Patrinelis, p. 79; Canart, p. 61; de Meyier, p. 259).
Scor. Ψ.I.15 (gr. 435); a.D. 1556 circa.
Cartaceo, ff. II, 290 (+51a, 109a, 157a, 168a, 240a, 252a; - 74, 75, 212).
S. Niceforo patriarca di Costantinopoli, Opere.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, p. 21, n. 435.

Ἰωάννης Κάτελος ὁ Ναυπλιώτης

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 173 - 174).
Scor. Φ.II.8 (gr. 205) (cfr. *Νικόλαος Τουρριανός*); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 154 (+27a-b, 29a, 108a, 114a).
Leone VI imperatore, Costituzioni tattiche.
La sottoscrizione manca, ma a f. 153 si trovano le sigle del nome del copista.
de Andrés, II, pp. 34 - 35, n. 205.

Scor. Ψ.IV.16 (gr. 490), ff. 42 - 202; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. IV, 203 (+203a) in totale.
Nicandro Nucio Corcirese, Viaggi.
La sottoscrizione manca, ma ai ff. 118 e 119 si trova il monogramma IK, iniziali del nome del copista.
de Andrés, III, pp. 101 - 102, n. 490.

Κωνσταντῖνος Παλαιοκάππα

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 247 - 250; Patrinelis, pp. 101 - 102; Canart, pp. 66, 79; de Meyier, pp. 262, 265 - 266).
Scor. Φ.II.11 (gr. 208), ff. 291 - 460 (cfr. *Γρηγόριος τάχα καὶ θύτης*); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. XXIII, 500 (-155) in totale.

Plotino, Enneadi; Michele Psello, Esposizione sommaria degli oracoli caldaici.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, pp. 37-39, n. 208.

Μᾶρκος

(cfr. Vogel-Gardthausen, p. 292).

Scor. X.IV.18 (gr. 413); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. I, 123 (+39a, 41a, 116a).

Licofrone, Alessandra con glosse interlineari; Pindaro, Le quattordici Olimpiche con glosse rosse marginali e interlineari di M. Moscopulo.

Sottoscrizione: f. 61^{v}: *Τέρμ' ὧδε Λυκόφρονος βίβλου γε τοῦ | ὀρεσκόους χεροῖν δι' ἐμοῦ | τέρμα γ' εἴληφεν Μάρκου.*

de Andrés, II, pp. 350-351, n. 413.

Μιχαὴλ ὁ 'Εκκιδώνιος

Scor. R.II.5 (gr. 25), ff. 229^{v}, 249-269; a.D. 1567.

Cartaceo, ff. 269 in totale.

Atti del Concilio di Ferrara e Firenze ecc.

Sottoscrizione: f. 269^{r}: + *ἐγεγράφη ὑπὸ χειρὸς μηχαήλου τοῦ ἐκκιδων[ίου] ἐν ἔτει ,αφξζ'· νοεμβρίου δη.*

Revilla, I, pp. 101-103, n. 25.

Μιχαὴλ ὁ 'Ρωσαιτός

(cfr. Vogel-Gardthausen, pp. 317-318).

Scor. Ω.I.2 (gr. 503); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. XII, 320 (+206a, 262a).

Indice grecolatino dei codici greci della Biblioteca Vaticana, disposto alfabeticamente.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrès sulla base della scrittura.

de Andrés, III, pp. 118-119, n. 503.

Νικόλαος Μαροῦλος Γαϊτάνος 'Επιδαύριος (?)

(cfr. Vogel-Gardthausen, p. 351).

Scor. Y.I.1 (gr. 240); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. I, 188.

Giamblico, Sulla scuola pitagorica.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, pp. 80-81, n. 240.

Νικόλαος Τουρριανός

(cfr. Vogel-Gardthausen, pp. 358-359; Patrinelis, pp. 115-116; de Meyier, p. 263).

Scor. Φ.II.8 (gr. 205), ff. 19^{v}-20 (cfr. *'Ιωάννης Κάτελος ὁ Ναυπλιώτης*); senza data esplicita.

Cartaceo, ff. I, 154 (+27a-b, 29a, 108a, 114a) in totale.

Leone VI imperatore, Costituzioni tattiche.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista nei due fogli citati è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, pp. 34-35, n. 205.

Scor. Y.III.22 (gr. 292), f. 90; senza data esplicita.

Cartaceo, ff. IV, 99 in totale.

Niceforo Blemmida, Epitome fisica.

La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.

de Andrés, II, p. 176, n. 292.

Scor. y.II.14 (gr. 322), ff. 259-282; senza data esplicita.

Membranaceo (ff. I-III, 259-282 cartacei), ff. V, 282 (+27a, 27b, 130; -222, 223, 224) in totale.

Tre ultimi quaternioni di un Metafraste del mese di settembre, aprile e ottobre.

Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.

de Andrés, II, pp. 212-214, n. 322.

Scor. y.III.18 (gr. 341), ff. 40-72^{v}; a.D. 1567 circa.

Cartaceo, ff. III, 138 (+39a) in totale.

Giorgio Trapezuntio, Sulla processione dello Spirito Santo; Fozio, Estratti dalla Dottrina sullo Spirito Santo.

Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.

de Andrés, II, pp. 240-241, n. 341.

Scor. X.I.17 (gr. 359), ff. 149-296; a.D. 1577.

Cartaceo, ff. X, 389 in totale.

Catalogo dei mss. presenti nella Reale Biblioteca Escorialense nel 1577.

Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 260 - 261, n. 359.

Scor. X.II.10 (gr. 370), ff. 1 - 36; a.D. 1590 circa.
Cartaceo (f. 439 membranaceo, secc. XI - XII), ff. III, 439 (+ 49a, 80a; - 98) in totale.
Vari scritti di carattere giuridico.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 274 - 278, n. 370.

Scor. X.III.6 (gr. 384), ff. 1 - 34v; senza data esplicita.
Cartaceo; il resto del codice (ff. V, 292, +43a-j) è membranaceo, e risale al 1107.
S. Giovanni Climaco, Scala del Paradiso, scalini I - IV.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 304 - 307, n. 384.

Οὐαλεριανὸς Φορολιβιεὺς ὁ 'Αλβίνου

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 369 - 372).
Scor. Y.I.8 (gr. 247); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 195.
Procopio di Cesarea, La guerra contro i Persiani, La guerra contro i Vandali.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 88 - 89, n. 247.

Scor. y.I.7 (gr. 300) (Vogel - Gardthausen attribuiscono invece il codice a *'Ιωάννης ὁ Μαυρομάτης,* cfr. p. 178. Così anche Ch. Graux, Essai sur les origines du fonds grec de l'Escurial, Paris 1880, p. 190); a.D. 1548 circa.
Cartaceo, ff. II, 281 (+ 249a).
Pappo di Alessandria, Frammenti; Autolico, Intorno alla sfera che si muove; Ipsicle, Anaforico; Aristarco di Samo, Dimensioni e distanze del sole e della luna con alcuni scolii.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 184 - 185, n. 300.

Πέτρος Καρναβάκα

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 384).
Scor. Φ.I.10 (gr. 188), ff. 128 - 143v; a.D. 1542.
Cartaceo, ff. VI, 231 (+ 143a, 160a, 188a) in totale.
Giorgio Pachimere, Parafrasi sulla meccanica di Aristotele.
Sottoscrizione: f. 143v: *Τέλος, χεὶρ Πέτρου.*
de Andrés, II, pp. 15 - 17, n. 188.

Scor. Φ.I.15 (gr. 193), ff. 143v - 186; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. IV, 214 in totale.
Anonimo, Scolii al I dei Primi analitici.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés in base a un monocondilio presente nel f. 186.
de Andrés, II, pp. 22 - 23, n. 193.

Scor. Y.I.9 (gr. 248), ff. 134 - 182; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 424 (- 345, 386) in totale.
Michele Psello, Capitoli teologici e fisici; Simeone Seth, Sulla natura.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 89 - 92, n. 248.

Scor. Y.I.12 (gr. 251), ff. 1 - 80v (?); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 170 (- 30) in totale.
Giovanni Filopono, Commento ai libri I e II dell'Aritmetica di Nicomaco di Gerasa.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 94 - 95, n. 251.

Scor. y.I.8 (gr. 301), ff. 162 - 268; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. V, 270 (+ 3a, 10a) in totale.
Areteo di Cappadocia, Intorno alle cause e ai segni delle malattie acute.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés in base al monocondilio di f. 268v.
de Andrés, II, pp. 185 - 186, n. 301.

Scor. X.I.4 (gr. 346), ff. 268 - 287; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 288 (+ 252a) in totale.

Giovanni Pediasimo, Geometria.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 244 - 245, n. 346.

Scor. Ψ.I.9 e Ψ.I.10 (gr. 429 - 430), ff. 686 - 692; a.D. 1543.
Cartaceo, ff. X, 345 (-105); V, 346 - 692 (+ 648a; - 427, 487, 523, 675) in totale.
Indice degli autori nel Myriobiblon di Fozio. A f. 692 si legge la sola data: ͵αφμγ' τέλος 1543. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 14 - 15, nn. 429 - 430.

Scor. Ω.I.11 (gr. 512), ff. 198 - 324v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. IX, 353 (+ 175a; - 213) in totale.
Polieno, Strategica.
Sottoscrizione: f. 324v : χεὶρ Καρναβάκας.
de Andrés, III, pp. 131 - 133, n. 512.

Σοφιανὸς Μελισσηνὸς Κρής

(cfr. Vogel - Gardthausen, pp. 401 - 402; Patrinelis, p. 97).
Scor. Φ.II.2 (gr. 199), ff. 1 - 109v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 226 (+ 34a) in totale.
Olimpiodoro Alessandrino, Scolii al Fedone di Platone.
La sottoscrizione manca. Per l'identificazione del copista il de Andrés rimanda al Graux, op. cit., p. 492.
de Andrés, II, p. 29, n. 199.

Scor. Φ.II.20 (gr. 217), ff. 1r-v, 10r-v, 31 - 77v, 82 - 82av, 113 - 114av, 134 - 139; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. II, 265 (+ 71a, 82a, 113a, 114a) in totale.
Olimpiodoro Alessandrino, Scolii al Fedone di Platone.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 47 - 48, n. 217.

Scor. Ψ.II.14 (gr. 449); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. IV, 322 (+ 257; - 301).
Atti del II Concilio di Nicea.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, p. 40, n. 449.

Scor. Ψ.II.15 (gr. 450); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. IV, 400 (- 274, 275, 330).
Atti del Concilio di Calcedonia.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, p. 41, n. 450.

Scor. Ψ.IV.6 (gr. 480), ff. 98 - 314; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. III, 315 (+ 16a; - 81, 290 - 299) in totale.
Teodosio Alessandrino, Le otto parti del discorso; Gregorio di Corinto, La sintassi del discorso; Massimo Planude, La sintassi dei verbi; Piccolo commento bizantino alla grammatica di Dionisio il Trace.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, pp. 90 - 91, n. 480.

Scor. Ω.III.12 (gr. 545), ff. 33 - 86; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. VI, 86 in totale.
Giovanni Doxapatri, Commentario a Ermogene.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, p. 189, n. 545.

Scor. Ω.III.13 (gr. 546), ff. 1 - 16; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. II, 151 (+ 8a, 28a, 60a, 70a, 131a, 149a) in totale.
S. Gregorio di Nissa, Sull'anima.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 190 - 191, n. 546.

Scor. Ω.IV.16 (gr. 568), ff. 87 - 283; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. II, 283 (+ 1a, 274a; - 138) in totale.
Opere varie (s. Ippolito, Evagrio Pontico, Germano II ecc.).
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 221 - 223, n. 568.

Alvar Gómez de Castro (?)

Scor. Υ.III.23 (gr. 293), ff. 1 - 2v; senza data esplicita.
Cartaceo, ff. I, 82 (+ 2a.b) in totale.
Demetrio Cidone, Intorno alla processione dello Spirito Santo.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata proposta, dubitativamente, dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, II, pp. 176 - 177, n. 293.

Antonio Agustín (?)

(cfr. Vogel - Gardthausen, p. 434).
Scor. Φ.I.7 (gr. 185), ff. 69 - 87; a.D. 1540 circa.
Cartaceo, ff. II, 88 in totale.
Raccolta di leggi civili, soprattutto Novelle.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, II, pp. 10 - 13, n. 185.

Juan Páez de Castro

Scor. b.IV.33 (gr. 586), ff. 168 - 206; a.D. 1550 circa.
Cartaceo, ff. II, 206 (+ 67a, 194a-c) in totale.
Scolii greci e latini sui canoni dei Concilii; Collezione di testi contro i Latini sullo Spirito Santo.
La sottoscrizione manca. L'identificazione del copista è stata fatta dal de Andrés sulla base della scrittura.
de Andrés, III, pp. 242 - 243, n. 586.

Scor. et IV.22 (gr. 590); senza data esplicita.
Cartaceo, ff. 236.
Estratti da diverse opere.
Senza sottoscrizione. Identificazione del copista: come sopra.
de Andrés, III, pp. 245 - 246, n. 590.

CARLA CASETTI BRACH

ΤΑ ΙΑΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΝΑΡΓΥΡΩΝ

Ἡ προηγουμένη μελέτη μας περὶ τῶν ἰαμάτων τοῦ Ἀσκληπιοῦ [1] ἦτο φυσικὸν νὰ μᾶς ὁδηγήσῃ εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, διότι καὶ αὐτὰ ἐπραγματοποιοῦντο κατὰ τὴν ἐγκοίμησιν τῶν ἀσθενῶν. Κατὰ τὸ διάστημα δηλαδὴ τῆς νυκτός, ἐνῶ οἱ πάσχοντες ἐκοιμῶντο ἐντὸς τοὺ ναοῦ ἢ εἰς τὰς στοὰς καὶ τοὺς ξενῶνας αὐτοῦ, οἱ ἅγιοι ἐνεφανίζοντο ἐν ὀνείρῳ καὶ εἴτε ἀπεκάλυπτον τὸν τρόπον τῆς θεραπείας εἴτε τὴν ἐπραγματοποίουν διὰ θαύματος ἢ εἰκονικῆς τινος ἀναιμάκτου ἢ αἱματηρᾶς ἰατρικῆς ἐπεμβάσεως.

Μετὰ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ἔργον τῶν θεραπευτῶν θεῶν ἢ ἡρώων, ὡς τοῦ Ἀσκληπιοῦ, τοῦ Ἀμφιαράου, τῶν Διοσκούρων, τοῦ Σαράπιδος κλπ., ἀνέλαβον διάφοροι ἅγιοι, ὡς ὁ Θεόδωρος, ὁ Ἀρτέμιος, ὁ Μηνᾶς, ὁ Δημήτριος, ὁ Θεράπων, ὁ Παντελεήμων, ἡ Θέκλα κλπ. Ὡς οἱ κατ' ἐξοχὴν ὅμως θεραπευταὶ ἐλογίζοντο οἱ ἅγ. Ἀνάργυροι, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται εἰς δύο ζεύγη, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὁ Κοσμᾶς καὶ ὁ Δαμιανός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὁ Κῦρος καὶ ὁ Ἰωάννης. Ἕκαστον ζεῦγος ἐπεκράτησεν εἰς ἓν τῶν δύο τότε σπουδαιοτέρων θρησκευτικῶν κέντρων τῆς Ἀνατολῆς, δηλαδὴ τῶν πατριαρχικῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἴσως τοῦτο ἀποτελεῖ ἓν δεῖγμα τῶν μεγάλων ἀντιθέσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπανειλημμένως διήρεσαν τὰς δύο ἐκκλησίας καὶ κατόπιν ὁλόκληρον τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ παροῦσα μελέτη θὰ ἐξετάσῃ ἐν ἀρχῇ τὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ καὶ ἐν συνεχείᾳ τὰ τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου.

ΜΕΡΟΣ Α΄

ΤΑ ΙΑΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΟΣΜΑ ΚΑΙ ΔΑΜΙΑΝΟΥ

Ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, οὐδεμία θετικὴ πληροφορία ὑπάρχει διὰ τοὺς ἁγ. Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν. Δὲν ἀποκλείεται βεβαίως νὰ ἦσαν ὑπαρκτὰ πρόσωπα, ἀλλ' ὁ θρῦλος ἔχει τελείως συγκαλύψει τὰ πραγματικὰ γεγονότα. Ἐκτὸς αὐτοῦ ἐδημιούργησεν ὅμως καὶ μεγάλην σύγχυσιν, ὅπως ἀποδεικνύει ὁ τριπλοῦς ἑορτασμὸς τῶν ἁγίων τὴν 1ην Ἰουλίου, τὴν 17ην Ὀκτωβρίου καὶ τὴν 1ην Νοεμβρίου, ἐνῶ οἱ καθολικοὶ τοὺς μνημονεύουν τὴν 27ην Σεπτεμβρίου.

1. Χ. Τούλ, Asclepius History and Legend, Surgery 53, St Louis U.S.A. 1963, σσ. 387 - 419.

Ἐνδιαφέρον εἶναι ὅτι εἰς τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, τῆς καλουμένης Ροτόνδας, τὰ ὁποῖα ὑπὸ πολλῶν θεωροῦνται ὡς ἀνήκοντα εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου, ὁ ἑορτασμὸς τῶν ἁγίων ἀναφέρεται ὡς τελούμενος κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον. Τοῦτο μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὸ ὅτι, κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς κατασκευῆς τῶν μωσαϊκῶν, ἡ Θεσσαλονίκη ἀνῆκεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς Ρώμης, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 733 [1]. Ἀλλ' εἶναι ἀπίθανον ὅμως ἡ λατρεία τῶν ἁγίων νὰ εἶχε προηγηθῇ ἐκεῖ πρὸ τῆς εἰσαγωγῆς αὐτῆς εἰς Ρώμην.

Ἐκ τῶν τριῶν ἑορτῶν τῶν ὀρθοδόξων, ἡ τῆς 1ης Ἰουλίου ἀφορᾷ εἰδικώτερον εἰς τοὺς Ρωμαίους ἁγ. Ἀναργύρους. Κατὰ τὸ χειρόγραφον τῶν ἰαμάτων ἐξ Edfu, ἡ ἑορτὴ ἐτελεῖτο πρὸ τοῦ ι' αἰῶνος ἐν Κωνσταντινουπόλει, διότι εἰς τὸ ἴαμα 24 ἀναφέρεται: *τῇ τε πρώτῃ κατὰ Ρωμαίους τοῦ Ἰουλίου μηνὸς ἡ τῶν ἁγίων ἐπιτελεῖται ἑορτή.* Τοῦτο ἐπιβεβαιώνεται ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου [2], ὅστις ἀναφέρει ὅτι τὴν ἡμέραν ταύτην ἐτελεῖτο προσκύνημα ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ καὶ ὁ πατριάρχης Μεθόδιος Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸ Μηνολόγιόν του, τὸ ὁποῖον εἶχε συντάξει ἐν Ρώμῃ περὶ τὸ 820, ἀναφέρει τὴν ἑορτὴν ταύτην τῶν ἁγίων. Πλὴν τούτου, τὸ μαρτύριον τῶν Ρωμαίων ἁγ. Ἀναργύρων ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Μαλάλα [3], ἤτοι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Παρουσιάζει βεβαίως οὗτος διαφοράς τινας, ὡς λ.χ. ὅτι ἔλαβε χώραν ἐν τῇ Κυρρηστικῇ, δηλ. εἰς τὴν βόρειον Συρίαν, καὶ ὄχι ἐν Ρώμῃ, ἀλλὰ τὰ περιγραφόμενα γεγονότα δὲν διαφέρουν.

Αἱ δύο ἄλλαι ἑορταὶ ἀναφέρονται εἰς τοὺς ὁμωνύμους Ἄραβας ἢ Ἀσιάτας ἁγίους, ἀλλὰ προφανῶς οὗτοι ταυτίζονται μετὰ τῶν Ρωμαίων. Ἁπλῶς μόνον ὁ θρῦλος καὶ ἡ ἡμέρα τοῦ ἑορτασμοῦ διαφέρουν κατὰ τοὺς τόπους τῆς λατρείας.

Ἡ ἐν Ρώμῃ λατρεία τῶν ἁγ. Ἀναργύρων εἶναι πιθανῶς νεωτέρα τῶν ἄλλων δυάδων, διότι εἰσήχθη κατὰ πρῶτον ὑπὸ τοῦ πάπα Συμμάχου (498-514), ὅστις ἀφιέρωσε παρεκκλήσιον εἰς μνήμην των ἐν τῇ βασιλικῇ τῆς St Maria. Ὀλίγον μετὰ ταῦτα τὸ 527, ἐπὶ πάπα Φήλικος τοῦ Δ', καθιερώθη ὁ πρῶτος ἀποκλειστικὸς ναὸς αὐτῶν ἐν τῇ via sacra τοῦ Forum (κατὰ τὸν Liber Pontificalis). Πρόκειται περὶ παλαιοτέρου ρωμαϊκοῦ κτιρίου (templum sacrae urbis), σωζομένου μέχρι σήμερον καὶ περιέχοντος ἀξιολόγους μωσαϊκὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων τοῦ ϛ' αἰῶνος.

---

1. E. Weigand, Der Kalenderfries von Hag. Georgios in Thessalonike, BZ 39, 1939, σσ. 116-145. H. Torp, Mosaik. St Georg Thessaloniki, Oslo 1963, σσ. 26, 71. Θ. Παζαρᾶ, Ροτόνδα τοῦ ἁγ. Γεωργίου, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 35, πίν. 12, 22, 23.
2. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Περὶ Βασ. Τάξεως 2, 13, 559 (Bonn).
3. Μαλάλας, Χρονογρ. 50, 12, 304-306 (Bonn).

Κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν Βίον [1], οἱ ἅγιοι ἤσκουν ἀνιδιοτελῶς τὴν Ἰατρικήν, πλησίον, ὡς φαίνεται, τῆς Ρώμης. Διεβλήθησαν ὅμως εἰς τὸν αὐτοκράτορα Καρῖνον ὡς χρησιμοποιοῦντες μαγικὰ μέσα κατὰ τὰς θεραπείας των, φοβηθέντες δὲ ἐκρύφθησαν ἐντὸς σπηλαίου. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ καταδιώκοντες αὐτοὺς ἤρχισαν νὰ συλλαμβάνουν τοὺς κατοίκους τῆς κώμης ὅπου διέτριβον, παρεδόθησαν οἰκειοθελῶς καὶ ὡδηγήθησαν εἰς τὸν αὐτοκράτορα. Διετάχθησαν τότε ὑπ' αὐτοῦ νὰ θυσιάσουν εἰς τὰ εἴδωλα, ἀλλ' ἠρνήθησαν. Ὅταν δὲ ὁ αὐτοκράτωρ τοὺς ἠπείλησε, διεστράφη ἡ κεφαλή του πρὸς τὰ ὀπίσω. Μετὰ τοῦτο ὁ Καρῖνος ἐπίστευσεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῶν ἁγίων. Κατόπιν ὅμως, μοχθηρός τις ἐπιστάτης, ἐξελθὼν μετὰ τῶν ἁγίων πρὸς συλλογὴν βοτανῶν, τοὺς ἐφόνευσε διὰ λίθων καὶ ἀπέκρυψε τὰ λείψανά των περὶ τὸ 284. Κατὰ τὴν παραλλαγὴν τοῦ Μαλάλα, ἡ διαστροφὴ τῆς κεφαλῆς τοῦ Καρίνου ἦτο ἄσχετος μὲ τὴν βιαίαν προσαγωγὴν τῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖοι ἀντιθέτως προσέρχονται ἑκουσίως καὶ τὸν θεραπεύουν, ἐπιτυχόντες οὕτω καὶ τὸν προσηλυτισμόν του.

Ὁ L. Deubner [2] ὑποστηρίζει, ὅτι οἱ Ρωμαῖοι ἅγ. Ἀνάργυροι πρέπει νὰ ταυτισθοῦν πρὸς τοὺς ὁμωνύμους Ἄραβας ἁγίους. Ἐν τούτοις, τὸ μαρτυρολόγιον τῶν Ἀράβων εἶναι τελείως διάφορον. Διότι, ὡς ἀναφέρεται, οἱ ἅγιοι ἐμαρτύρησαν ἐπὶ Διοκλητιανοῦ περὶ τὸ 303 ἐν Αἰγαῖς τῆς Κιλικίας, ὅπου κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὑπῆρχε διάσημον ἱερὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ [3]. Ἐκεῖ ὁ ἔπαρχος Λυσίας διέταξε τοὺς ἁγίους νὰ θυσιάσουν εἰς τὰ εἴδωλα καὶ μετὰ τὴν ἄρνησίν των τοὺς ὑπέβαλεν εἰς τὸ μαρτύριον τῆς στρεβλώσεως. Θείᾳ χάριτι ὅμως ἰάθησαν ἐκ τῶν συνεπειῶν, ὁπότε ὁ Λυσίας διέταξε νὰ τοὺς ρίψουν δεσμίους εἰς τὴν θάλασσαν. Τὰ δεσμά των, ἐν τούτοις, ἐλύθησαν ὑπὸ ἀγγέλου καὶ ἐξῆλθον σῶοι εἰς τὴν ξηράν. Παρ' ὅλον ὅτι δύο δαίμονες ἐμαστίγωσαν τὸν Λυσίαν, οὗτος διέταξε νὰ ρίψουν τοὺς ἁγίους εἰς πυράν. Ἀλλ' ἡ γῆ ἐσχίσθη πρὸς προστασίαν αὐτῶν καὶ τοὺς ἀπέδωσε σώους. Κατόπιν διέταξε νὰ τοὺς σταυρώσουν καὶ νὰ τοὺς κατατοξεύσουν. Ἐν τούτοις, τὰ βέλη ἐπέστρεφον πρὸς τοὺς τοξεύοντας καί, ὡς λέγεται, ἐφόνευσαν 5.000 ἐκ τῶν παρισταμένων. Τελικῶς οἱ ἅγιοι ἐφονεύθησαν διὰ ξίφους καὶ ἐτάφησαν ἐν τόπῳ καλουμένῳ Φερεμὰν ἢ Φερεμμᾶ.

Ὁ Deubner ἐνόμισεν ὅτι ἐπρόκειτο διὰ τὸ αἰγυπτιακὸν Πηλούσιον, κοπτικῶς Περεμοῦν. Εἰς τὴν πραγματικότητα ὅμως τὸ Φερεμὰν κεῖται πλησίον τῆς πόλεως Κύρρου τῆς ἄνω Συρίας. Ἐκεῖ ἱδρύθη κατ' ἀρχὰς μαρτύριον τῶν ἁγίων, ἀναφερόμενον καὶ εἰς τὸν Βίον τοῦ ἁγ. Δομετίου τοῦ Πέρσου,

---

1. L. Deubner, Kosmas und Damian, Leipzig-Berlin 1907, σσ. 208-217.
2. Αὐτόθι, σσ. 44-83.
3. Φιλόστρατος, Βίος Ἀπολλων. Τυαν. 1, 7 (Teubner, σ. 8). Σωζομενός, Ἐκκλ. Ἱστορ. 2, 5: PG 67, 948A. Ζωναρᾶς, Ἐπιτ. 13, 12: PG 134, 1152A.

μαρτυρήσαντος ἐπὶ Ἰουλιανοῦ: *ἐπὶ Κυρρεστῶν πόλιν... εὑρήσετέ με ἐν μαρτυρίῳ τῶν ἁγίων* [1].

Ἐν τούτοις, κατὰ τὸν P. Maas [2], δὲν πρέπει νὰ βασισθῶμεν ἐπὶ τῆς μαρτυρίας του. Βέβαιον ὅμως εἶναι ὅτι ἐπὶ τοῦ ἐπισκόπου τῆς Κύρρου Θεοδωρήτου (423-58) ὑπῆρχεν ἤδη ἡ βασιλικὴ τῶν ἁγίων [3]. Εἰς τὴν παλαιοτέραν συριακὴν Σύνοψιν περὶ τὸ 370 δὲν ἀναφέρονται οἱ ἅγιοι οὔτε καὶ εἰς τὸ συριακὸν ἑορτολόγιον τῆς Ἐδέσσης περὶ τὸ 411-412 (Maas). Πιθανῶς λοιπὸν ἡ ἀρχὴ τῆς λατρείας τῶν ἁγίων δὲν ὑπερβαίνει τὰς ἀρχὰς τοῦ ε' αἰῶνος. Ἡ πόλις Κύρρος, μετὰ παροδικὴν παρακμήν, ἤκμασε πάλιν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ἀποκληθεῖσα καὶ Ἁγιούπολις, ὡς φιλοξενοῦσα τὰ λείψανα τῶν ἁγίων. Ὁ Ἰουστινιανὸς μάλιστα ἀνεκαίνισε καὶ τὸν ναὸν αὐτῶν [4], ὅστις ἐσώζετο μέχρι τῆς εἰσβολῆς τοὐλάχιστον τῶν Ἀράβων [5].

Μετὰ ταῦτα, ὡς φαίνεται, τὰ λείψανα τῶν ἁγίων μετεφέρθησαν εἰς τὸν ἐν Κοσμιδίῳ ναὸν αὐτῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος [6] μνημονεύει ἐκεῖ τὴν ὕπαρξίν των καὶ οἱ Ρῶσσοι προσκυνηταὶ Ἀντώνιος καὶ Στέφανος ἐκ Νοβγορὼδ εἶδον τὰς κάρας καὶ ἄλλα λείψανα τῶν ἁγίων κατὰ τὸ διάστημα 1150-1350 [7]. Ἐν τούτοις, τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων, ἂν καὶ ἐγράφησαν εἰς τὴν Βασιλεύουσαν, ἀναφέρουν ὡς τόπον τῆς ἀρχικῆς ἀποθέσεως τῶν λειψάνων τὴν Κύρρον. Οὕτω λ.χ. ἐν τῷ ἰάματι Κ. 12 λέγεται: *τῶν Κυρρεστικῶν μερῶν τῆς Ἀνατολῆς... ἔνθα τὰ τίμια λείψανα τῶν θαυμαστῶν τούτων ἁγίων... ἀπόκεινται*, τὸ δὲ χειρόγραφον τοῦ Edfu I, 9 προσθέτει: *τῶν ἁγίων τὰ λείψανα κατέθεντο ἐν τόπῳ λεγομένῳ Φερεμμά, ὅ ἐστι Κυρρεστικῶν* [8]. Σημαίνει τοῦτο ἆράγε ὅτι αἱ ἀρχικαὶ πηγαὶ τῶν ἰαμάτων ἀνατρέχουν εἰς τοὺς χρόνους πρὸ τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀράβων;

Πάντως ἐκ τῶν ἀνωτέρω πρέπει νὰ ταυτίσωμεν τοὺς ἁγ. Ἀναργύρους τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τοὺς ὁμωνύμους Ἄραβας ἁγίους. Παρὰ ταῦτα, ὁ Βίος αὐτῶν, ὁ προλογίζων τὰ ἰάματα, τὰ ὁποῖα, ὡς ἐλέχθη, συνετάχθησαν ἐν τῇ Βασιλευούσῃ, οὐδὲν ἀναφέρει περὶ τοῦ μαρτυρίου τῶν ἁγίων, ἀλλ' ἀντι-

1. P. de Loe, Acta Graeca S. Dometii martyris, Analecta Boll. 19, 1900, σ. 307.
2. P. Maas, Rec. L. Deubner, Kosmas und Damian, BZ 17, 1908, σσ. 602-609.
3. Θεοδώρητος, Συνοδ. Τραγῳδ. Εἰρηναίου 133, PG 84, 747. Ἐπιστ. 144, PG 83, 1373.
4. Προκόπιος, Περὶ κτισμάτων 2, 11, 4, 242 (Bonn).
5. Ἰωάνν. Μόσχος, Λειμωνάριον, 127: PG 87, 2989.
6. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, Περὶ Βασ. Τάξεως 2, 13, 559 (Bonn).
7. J. Ebersolt, Constantinople, Paris 1951, σσ. 97-99.
8. E. Rupprecht, Cosmae et Damiani Vita et miracula, Neue Deutsche Forschungen, Berlin 1935, σσ. 1-83.

3-11-1976

θέτως λέγει ὅτι ἐτελειώθησαν ἐν εἰρήνῃ. Προσθέτει μάλιστα καὶ τὴν λεπτομέρειαν, ὅτι ὁ ἅγ. Δαμιανὸς ἀπέθανε πρὸ τοῦ ἀδελφοῦ του, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ θαῦμα τῆς ὁμιλούσης καμήλου. Κατὰ τὸν Βίον, ὁ ἅγ. Κοσμᾶς, δυσαρεστηθεὶς διότι ὁ ἀδελφός του εἶχε δεχθῇ παρὰ τῆς ἀσθενούσης Παλλαδίας τρία ᾠά, ἔδωσε τὴν ἐντολὴν νὰ μὴ ταφῇ εἰς τὸν ἴδιον τάφον. Μεταμεληθεὶς ὅμως κατόπιν, ἀπέστειλε πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ κάμηλον, τὴν ὁποίαν εἶχε θεραπεύσει παλαιότερον ἐκ κατάγματος, αὕτη δὲ ἀνήγγειλε μὲ ἀνθρωπίνην φωνὴν τὴν ἐπιθυμίαν του νὰ κατατεθῇ εἰς τὸν τάφον τοῦ ἀδελφοῦ του (Βίος 2, 3., Edfu Ιαβ).

Ἡ λατρεία τῶν ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶναι παλαιά, διότι κατὰ τὸν ε'-ϛ' αἰῶνα ὑπῆρχον ἤδη ἐκεῖ τέσσαρες ἐκκλησίαι ἀφιερωμέναι εἰς αὐτούς. Ἐκ τούτων ἡ εἰς τὸ Ζεῦγμα εἶχεν ἀνεγερθῆ ἐπὶ πατριάρχου Πρόκλου (437-447), δύο ἄλλαι εἰς τὰ Βασιλίσκου καὶ τὰ Δαρείου ἐπὶ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου τοῦ Β' (565-578) καὶ τέλος ἡ σπουδαιοτέρα ὅλων ἔκειτο εἰς τὰ Παυλίνου. Ἐξ αὐτῆς ὁλόκληρος ἡ περιοχὴ ἐκαλεῖτο Κοσμίδιον [1]. Κτίτωρ αὐτῆς ἦτο ὁ ὁ Παυλῖνος, ὁ εὐνοούμενος μάγιστρος τοῦ Θεοδοσίου Β', γνωστὸς ἰδίως ἐκ τοῦ ἀνεκδότου τοῦ μήλου. Τοῦτο εἶχε δωρίσει ὁ αὐτοκράτωρ εἰς τὴν σύζυγόν του Εὐδοκίαν, αὐτὴ δὲ εἰς τὸν Παυλῖνον καὶ οὗτος πάλιν εἰς τὸν Θεοδόσιον. Συνεπῶς ἡ ἐκκλησία ἐν Κοσμιδίῳ ἀνηγέρθη πρὸ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Παυλίνου περὶ τὸ 440.

Ἀνεκαινίσθη ὅμως καὶ ἐκοσμήθη ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, εὐγνωμονοῦντος διὰ τὴν θεραπείαν του ἐκ νόσου ὑπὸ τῶν ἁγίων [2]. Ἔκειτο δὲ ἐκτὸς τῶν τειχῶν τῆς πόλεως εἰς περίοπτον θέσιν πρὸς τὸν μυχὸν τοῦ Κερατίου. Εἰς τὸν ναὸν ἦτο προσηρτημένη μονή, ἡ ὁποία διέθετε ξενῶνα διὰ τοὺς προσκυνητὰς καὶ πρὸς περίθαλψιν τῶν ἀσθενῶν. Ὑπῆρχε δὲ καὶ ἰατρεῖον, χρησιμοποιούμενον διὰ τὰς χειρουργικὰς ἐπεμβάσεις (ἴαμα Κ. 30), καθὼς καὶ σχολεῖον τῶν ἰατρῶν (Edfu 46). Ὁ ναὸς ἐπυρπολήθη κατὰ τὴν πολιορκίαν τῶν Ἀβάρων τὸ 626, ὅπως ἀναφέρεται εἰς τὸ Πασχάλιον Χρονικόν [3]. Ὅταν ὁ Ἡράκλειος ἀνήγειρε τὸ τεῖχος τῶν Βλαχερνῶν, περιέλαβε μὲν ἐντὸς αὐτοῦ τὴν ἐκκλησίαν τῆς Θεοτόκου, τὸ Ἁγίασμα καὶ τὴν ἁγίαν Σορόν, ἀλλ' ἀφῆκεν ἐκτὸς τὸν ναὸν τῶν ἁγ. Ἀναργύρων. Ἀπὸ τοῦ τείχους ἐχωρίζετο δι' ἀνακτόρου μετὰ μεγάλου κήπου [4]. Ὁ Ρῶσσος περιηγητὴς Στέφανος ἐκ Νοβγορὼδ τὸ 1350 ἀναφέρει ὅτι διὰ νὰ ἐπισκεφθῇ τις τὴν μονὴν τῶν ἁγίων, ἔπρεπε νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς πόλεως (J. Ebersolt).

1. J. Hammer, Constantinopel, Bosporus 2, 1882, σσ. 32-35. J. Ebersolt, ἔνθ' ἀνωτ.
2. Προκόπιος, Περὶ κτισμ. 1, 6, 17, 193 (Bonn).
3. Πασχάλιον Χρον., PG 92, 1016.
4. Ἰωαν. Παπαδοπούλου, Palais et église de Blachernes, Θεσσαλονίκη 1928, σσ. 91-123.

Πλησίον τῆς μονῆς ἦτο καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς ἁγ. Φωτεινῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὸ Μηνολόγιον ἔκειτο ἔξω τῆς πόρτας τῶν Βλαχερνῶν.

Ὁ ναὸς τῶν ἁγίων ἐπανειλημμένως ἀναφέρεται εἰς τὰς βυζαντινὰς πηγάς, διότι, ὡς ἐλέχθη, ἐτελεῖτο ἐκεῖ τὴν 1ην Ἰουλίου προσκύνημα τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐν τῇ μονῇ ἐκάρη μοναχὸς ὁ Μιχαὴλ Δ' ὁ Καλαφάτης τὸ 1041[1]. Ὁ Μιχαὴλ Η' ὁ Παλαιολόγος ἐστρατοπέδευσεν εἰς τὸ ἐγγὺς ἀνάκτορον πρὶν εἰσέλθῃ εἰς Κωνσταντινούπολιν τὸ 1261, ὁ δὲ Ἀνδρόνικος ὁ νεώτερος παρέμεινεν ἐν τῇ μονῇ τὸ 1322[2].

Ἐν τούτοις, εἰς τὸ ἴαμα Κ. 18 ἀναφέρεται, ὅτι οἱ ἅγιοι ἐφάνησαν εἰς ἀσθενῆ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Βλαχερνῶν. Θὰ ἦτο δὲ εὔλογος ἡ ὑπόθεσις ὅτι δι' αὐτῆς νοεῖται ὁ περιφανὴς ναὸς τῆς Θεοτόκου. Ἀλλὰ τὸ χειρόγραφον Edfu ἐπανειλημμένως τοποθετεῖ τὸν ναὸν τῶν ἁγ. Ἀναργύρων εἰς τάς Βλαχέρνας. Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 7 ἀναφέρεται: *νεὼν σωτήριον Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ τῶν ἁγίων ἐν Βλαχέρναις*, εἰς δὲ τὸ Ε. 26 *ναοῦ τοῦ ἐν Βλαχέρναις Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ* καὶ πάλιν εἰς τὸ Ε. 27 *τὸν οἶκον ἡμῶν τὸν ἐν Βλαχέρναις* καὶ εἰς τὸ Ε. 29 *τὸ τέμενος αὐτῶν ὃ κεῖται ἐν Βλαχέρναις*. Ἐπὶ πλέον ὅμως καὶ τὸ Πασχάλιον Χρονικὸν ἐκεῖ ἐντοπίζει τὴν ἐκκλησίαν τῶν ἁγίων[3]. Διστάζομεν, ἐν τούτοις, νὰ δεχθῶμεν δύο ναοὺς τῶν ἁγίων εἰς τόσον μικρὰν ἀπόστασιν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν τειχῶν. Μήπως λοιπὸν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἀρχικῶς ἡ περιοχὴ τῶν Βλαχερνῶν, πρὸ τῆς ἀνεγέρσεως τῶν τειχῶν τοῦ Ἡρακλείου, ἐπεξετείνετο μέχρι τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων καὶ μετὰ ταῦτα περιωρίσθη ἐντὸς τῆς περιμέτρου αὐτῶν; Τὸ ἐκ τῆς ὑποθέσεως ὅμως ταύτης συμπέρασμα θὰ ἦτο, ὅτι αἱ πέντε πρῶται σειραὶ τῶν ἰαμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρέπει τότε νὰ θεωρηθοῦν ὡς προγενέστεραι τοῦ Ἡρακλείου.

Ἐνταῦθα ὅμως πρέπει νὰ συζητήσωμεν καὶ τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Deubner, κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἅγ. Ἀνάργυροι διεδέχθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοὺς Διοσκούρους. Οὗτοι δὲ ὄντως ἐλατρεύοντο εἰς τὸ ἀρχαῖον Βυζάντιον, ὡς δὲ ἀναφέρεται, τὸ ἱερὸν αὐτῶν εἶχεν ἱδρύσει ὁ Βύζας. Ἔκειτο δὲ εἰς τὸν μυχὸν Κερατίου, πλησίον τῆς ἐκβολῆς τῶν δύο ποταμῶν Βαρβύσου καὶ Κυδάρεως, δηλαδὴ εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ σημερινοῦ Ἐγιούπ. Ὁ Ἡσύχιος ὁ Μιλήσιος καὶ ὁ Ψ.Κωδινὸς προσθέτουν καὶ τὴν λεπτομέρειαν, ὅτι εἰς τὸ ἱερὸν *καὶ λύσις τῶν παθῶν τοῖς ἀνθρώποις ἐγίνετο*[4]. Ὁ Deubner στηρίζει τὴν ὑπόθεσίν του ἰδίως εἰς τὸ ἴαμα Κ. 9, Ε. 32. Τοῦτο ἀφορᾷ εἰς τὸν σχολαστικὸν Διόσκουρον, ἐθνικὸν τὸ θρήσκευμα, ὅστις ἦλθεν εἰς τὸν ναὸν πρὸς θεραπείαν τῆς παρέσεως ἢ δυσκαμψίας τῶν ποδῶν του. Τὸ ἴαμα ἀναφέρει ὅτι οἱ ἀσεβεῖς

1. R. Liddel, Byzance, Istanbul, London 1956, σ. 41.
2. Νικηφ. Γρηγορᾶς, 8, 11, 353 (Bonn). J. Hammer, ἔνθ' ἀνωτ.
3. Πασχάλιον Χρον., ἔνθ' ἀνωτ.
4. Ἡσύχιος Μιλήσ., FHG 4, σ. 149. Ψ.Κωδινός, Πάτρια, PG 157, 440.

ἐκάλουν τοὺς ἁγίους μὲ τὰ ὀνόματα τοῦ Κάστορος καὶ τοῦ Πολυδεύκους. Τὸ χειρόγραφον Edfu προσθέτει: *οὓς δαίμονας δῆθεν ἰατροὺς τῶν νοσημάτων σέβουσιν οἱ Ἕλληνες*. Ἀλλ' οἱ ἅγιοι ἠρνήθησαν νὰ ἀναλάβουν τὴν θεραπείαν τοῦ σχολαστικοῦ λέγοντες *«οὐκ ἐσμὲν ἡμεῖς οὔτε Κάστωρ οὔτε Πολυδεύκης»*. Τὸν ἐθεράπευσαν ὅμως ὅταν προσεχώρησεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν.

Ὀλιγώτερον πειστικὰ εἶναι τὰ ἄλλα ἐπιχειρήματα τοῦ Deubner. Εἰς τὸν Βίον τῶν ἁγίων (Β. 5., Ε. 3) ἀναφέρεται ὅτι προσκυνητὴς καλούμενος Μάλχος, προκειμένου νὰ ἀναχωρήσῃ εἰς μακρινὸν ταξίδιον, μετέβη μὲ τὴν γυναῖκα του εἰς τὸν ἐν Φερεμὰν ναὸν τῶν ἁγίων καὶ τὴν ἔθεσεν ὑπὸ τὴν προστασίαν των. Ὁ διάβολος ὅμως παρουσιάσθη κατόπιν εἰς τὴν γυναῖκα ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ Μάλχου καὶ τὴν ἔπεισε νὰ τὸν ἀκολουθήσῃ. Ἀνεχώρησαν λοιπὸν ἐπιβαίνοντες ὑποζυγίων, ὅταν ὅμως ἔφθασαν εἰς ἔρημον τόπον, ὁ διάβολος ἐπεχείρησε νὰ φονεύσῃ τὴν γυναῖκα. Αὐτὴ τότε ἐπεκαλέσθη τὴν βοήθειαν τῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖοι προσέτρεξαν ἔφιπποι καὶ τὴν διέσωσαν. Ἐπειδὴ καὶ οἱ Διόσκουροι κατὰ κανόνα ἀπεικονίζονται ὡς καλπάζοντες, ὁ Deubner τοὺς συσχετίζει μὲ τὴν ἔφιππον ἐμφάνισιν τῶν ἁγίων. Εἰς τὸ θαῦμα ὅμως δύναται νὰ δοθῇ καὶ ἁπλουστέρα ἐξήγησις. Ὅτι δηλαδὴ οἱ ἅγιοι, διὰ νὰ προλάβουν τὰ ὑποζύγια τῶν ταξιδιωτῶν, ἐχρησιμοποίησαν τὸ τότε ὑπάρχον ταχύτερον μέσον μετακινήσεως, δηλαδὴ τοὺς ἵππους.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἰάματα Κ. 44 καὶ 45, τὰ ὁποῖα ὁ Deubner ἐπικαλεῖται, δὲν εἶναι πολὺ πειστικά. Εἰς τὸ πρῶτον, οἱ ἅγιοι ἀνέλαβον τὸ πηδάλιον τοῦ ἀκυβερνήτου πλοίου, διὰ τοῦ ὁποίου μετεφέρετο ἡ ξυλεία τῆς μονῆς των. Εἰς τὸ δεύτερον, παρεστάθησαν εἰς τὸ πλοῖον, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ τοῦ πληρώματος, κρατοῦντες λαμπάδας κατὰ τὴν νύκτα. Ὁ Deubner τὰς ἑρμηνεύει ὡς τὸ γνωστὸν ἠλεκτρικὸν φαινόμενον τῶν Διοσκούρων ἢ τοῦ ἁγ. Ἔλμου. Οἱ ἅγιοι, ἐν τούτοις, δὲν εἶχον εἰδικευθῆ εἰς τὸ ἔργον τῶν ναυαγοσωστῶν, ὡς λ.χ. ὁ ἅγ. Νικόλαος. Ἦτο ἐξ ἄλλου φυσικὸν νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τὰ πλοῖα τὰ μεταφέροντα τὴν ξυλείαν τῆς μονῆς των. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ ἴαμα Κ. 46, ὅπου μετὰ τὸ ναυάγιον τοῦ πλοίου, ἐφρόντισαν νὰ διασωθῇ ἡ ξυλεία καὶ τὸ σήμαντρον τῆς ἐκκλησίας τὸ ὁποῖον ἐκόμιζε. Παρὰ ταῦτα, δὲν νομίζομεν ὀρθὸν νὰ χαρακτηρίζεται ἡ ὑπόθεσις τοῦ Deubner ὡς φαντασιώδης, διότι εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ χριστιανοὶ ἅγιοι εἰς πολλὰς περιπτώσεις διεδέχθησαν εἰς τὴν λατρείαν ἐθνικοὺς θεοὺς ἢ ἥρωας[1].

Ἡ χρονολόγησις τῶν ἰαμάτων παρουσιάζει δυσκολίας, διότι κατὰ τὸν Deubner, ἀποτελοῦνται ἐξ ἓξ σειρῶν, πλὴν τοῦ προλογίζοντος Βίου. Οὗτος ὅμως εἶναι ἀσφαλῶς παλαιότερος τοῦ Ἰουστινιανοῦ, διότι τὰ κυριώτερα ἐπεισόδιά του, ὡς τὸ ἴαμα τῆς Παλλαδίας, ἡ ὁμιλοῦσα κάμηλος, ὁ καταποθεὶς ὄφις, ἡ γυνὴ τοῦ ταξιδεύοντος Μάλχου, ἀναφέρονται εἰς κοντάκιον τοῦ Ρωμα-

1. H. Delehaye, Miracles des Saints, Analecta Boll. 43, 1925, σσ. 5 - 32.

νοῦ τοῦ Μελωδοῦ, τὸ ὁποῖον ὁ Ν. Λιβαδάρας θεωρεῖ γνήσιον[1]. Ἡ τελευταία τῶν ἓξ σειρῶν συνετάχθη ὑπὸ τοῦ διακόνου Μαξίμου, ἀκμάσαντος περὶ τὸ 1300, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐχρησιμοποίησε παλαιοτέρας πηγάς.

Τὸ ὅτι αἱ τρεῖς πρῶται σειραὶ τῶν ἰαμάτων εἶναι παλαιότεραι τοῦ ζ' αἰῶνος ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ συγγραφέως τῶν ἰαμάτων τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου. Διότι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν μοναχὸς Σωφρόνιος (περὶ τὰ 615) ἀποδίδει καὶ αὐτὸς τὸ ἴαμα Κ. 24 τῆς τρίτης σειρᾶς (τοῦ παρετικοῦ καὶ τῆς ἀλάλου) εἰς τὸν ἅγ. Κοσμᾶν. Ἐξ ἄλλου ὅμως ἀποδίδει τὸ ἴαμα Κ. 2 τῆς πρώτης σειρᾶς (τῆς Ἑβραίας μὲ τὸν καρκίνον) εἰς τοὺς ἁγ. Κῦρον καὶ Ἰωάννην, τὸ δὲ ἴαμα Κ. 14 τῆς δευτέρας σειρᾶς (ὁ ἅγιος ὡς ὑπηρέτης τοῦ λουτροῦ) εἰς τὸν ἅγ. Κῦρον[2]. Ἀλλὰ καὶ τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ἴαμα Κ. 12 τῆς 2ας σειρᾶς, ὅτι τὰ λείψανα τῶν ἁγίων εὑρίσκονται ἐν τῇ Κυρρεστικῇ, ἐπιβεβαιώνει ὅτι αὐτὴ εἶναι προγενεστέρα τῆς κατακτήσεως τῆς Κύρρου ὑπὸ τῶν Ἀράβων τὸ 637, διότι κατόπιν τὰ λείψανα τῶν ἁγίων πιθανώτατα μετεφέρθησαν εἰς Κωνσταντινούπολιν.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 17 τῆς 2ας σειρᾶς, ὁ ἀσθενὴς χαρακτηρίζεται ὡς ἐξωκιονίτης. Οὕτως ὅμως ἐκαλοῦντο κυρίως οἱ ἀρειανοί, διότι ὁ αὐτοκράτωρ Οὐάλης (364 - 378) εἶχεν ἐπιτρέψει εἰς αὐτοὺς νὰ ἀνεγείρουν τοὺς ναούς των ἔξω τῶν τειχῶν τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου εἰς τὸ Ἐξωκιόνιον. Ἡ συνοικία αὕτη περιελήφθη κατόπιν ἐντὸς τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν. Δυστυχῶς τὸ ἴαμα δὲν δύναται νὰ ἀξιοποιηθῇ χρονολογικῶς, διότι εἰς τὸ χειρόγραφον τοῦ Edfu (Ε. 30) ὁ ἄρρωστος ἀναφέρεται ὡς νεστοριανός. Ἀλλὰ καὶ ἡ μνεία τῶν ἐθνικῶν ἀσθενῶν εἰς τὰ ἰάματα Κ. 9, Ε. 32 καὶ Κ. 10 ἀποδεικνύει ὅτι ἡ πρώτη σειρὰ τοὐλάχιστον δὲν πρέπει νὰ ἀπέχῃ πολὺ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἡ 4η σειρὰ εἶναι ἀρχαιοτέρα τῆς 2ας Συνόδου τῆς Νικαίας τοῦ 787, διότι τὸ ἴαμα Κ. 30, Ε. 46 μνημονεύεται εἰς τὰ πρακτικὰ αὐτῆς, ὁμοῦ μετὰ τῶν ἰαμάτων Κ. 13, Ε. 34 καὶ Κ. 15[3]. Ὁλόκληρος ἡ 4η σειρὰ ἀναφέρεται εἰς τὸ χειρόγραφον Edfu (ἀρ. 23, 37, 38, 39, 45, 46), τοῦτο δὲ κατὰ τὸν W. Schubart τοποθετεῖται περὶ τὰ μέσα τοῦ ι' αἰῶνος (Rupprecht). Ἀλλὰ καὶ τὸ ἴαμα Κ. 33 τῆς 5ης σειρᾶς ἐπίσης περιλαμβάνεται εἰς τὸ ὡς ἄνω χειρόγραφον (Ε. 7). Ἡ δὲ σειρὰ ὁλόκληρος ἀναφέρεται εἰς ἄλλο χειρόγραφον τοῦ ι' αἰῶνος[4]. Τὴν ἀρχαιότητα τῆς σειρᾶς ἐπιβεβαιώνει καὶ τὸ ὅτι ὁ πάσχων εἰς τὸ ἴαμα Κ. 35 ἀποκαλεῖται φοιδερᾶτος. Εἶναι ὅμως

1. Ν. Λιβαδάρα, Τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητος τῶν ἁγιολογικῶν ὕμνων Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ, Ἀθῆναι 1959 [= Ῥωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ Ὕμνοι, Παράρτ. τόμου Δ'], σσ. 66 - 69.
2. Σωφρόνιος, Ἰάματα Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG 87, 3520.
3. Mansi 13, 64 (Πρακτ. Β' Συνόδου Νικαίας τοῦ 787).
4. H. Delehaye, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 10.

γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοῦ θ' αἰῶνος οἱ φοιδερᾶτοι ἀντικαθίστανται ὑπὸ τῶν στρατιωτικῶν Ἑταιρειῶν. Ὡς πρὸς τὴν 6ην σειρὰν τοῦ Μαξίμου, ἡ εἰς τὸ ἴαμα Κ. 40 μνημονευομένη Θεοδώρα, θυγάτηρ τοῦ λογοθέτου Ἀκροπολίτου, εἶναι πιθανῶς ἐγγονὴ τοῦ ἱστορικοῦ Γεωργίου καὶ θυγάτηρ τοῦ υἱοῦ του Κωνσταντίνου, ὅστις διετέλεσε λογοθέτης τοῦ γενικοῦ ἀπὸ τοῦ 1282 καὶ μέγας λογοθέτης μετὰ τὸ 1296. Πλέον δυσχερὴς εἶναι ὁ προσδιορισμὸς τῆς χρονολογίας τοῦ τελευταίου ἰάματος Κ. 48, ἤτοι τῆς μεταμοσχεύσεως τοῦ ποδὸς ἐκ τοῦ νεκροῦ εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ ἀκρωτηριασθέντος ποδὸς τοῦ πάσχοντος. Τὸ ἴαμα τοῦτο ἦτο πολὺ δημοφιλὲς εἰς τὴν Δύσιν, ὅπως μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν ἀπεικονίσεών του[1]. Ἦτο συνεπῶς φυσικὸν νὰ συνδεθῇ μὲ τὴν ἐν Ρώμῃ βασιλικὴν τῶν ἁγίων. Ἐν τούτοις, τὸ ἴαμα φαίνεται ἀνατολικῆς προελεύσεως, ὅπως συνάγεται ἐκ τῆς αἰθιοπικῆς καταγωγῆς τοῦ νεκροῦ δότου τοῦ ποδός. Ἐκτὸς δὲ τούτου, τὸ ἴαμα ἀναφέρεται εἰς τὸν ἑλληνικὸν κώδικα Vallicellianus F. 16 τοῦ ιε' αἰῶνος καὶ ἐντοπίζεται ὑπ' αὐτοῦ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ Κωνσταντινουπόλει (Deubner).

Κατάταξις τῶν ἰαμάτων τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ.

Τὴν κατάταξιν τῶν ἰαμάτων ἐθεωρήσαμεν ὡς σκόπιμον, διὰ νὰ δυνηθῇ ὁ ἀναγνώστης νὰ σχηματίσῃ γενικὴν ἰδέαν τοῦ περιεχομένου αὐτῶν. Πρῶτον τὰ κατατάσσομεν ἀναλόγως τῆς διαγνώσεως, συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν ἀποδιδομένων εἰς δαιμονικὴν αἰτίαν. Ἀκολουθεῖ ἡ κατάταξις ἀναλόγως τῆς ἐφαρμοσθείσης θεραπείας, ὡς διαίτης, φαρμάκων, εἰκονικῶν ἐπεμβάσεων, θαυμάτων. Διὰ τοῦ γράμματος Κ πρὸ τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ ἰάματος σημειοῦμεν τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν συλλογὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ διὰ τοῦ Ε τὰ τοῦ χειρογράφου τοῦ Edfu. Τὰ μικρὰ γράμματα *αβγ* τὰ ἀκολουθοῦντα τὸν ἀριθμόν, δηλώνουν ἢ ὅτι εἰς τὸ ἴδιον ἴαμα ἀναφέρονται περισσότερα τοῦ ἑνὸς νοσήματα ἢ ὅτι περιλαμβάνει περισσοτέρους ἀσθενεῖς. Εἰς τὰ ἰάματα ἔχουν προστεθῇ καὶ τὰ θαύματα τοῦ Βίου τῆς Κωνσταντινουπόλεως δηλούμενα διὰ τοῦ Β. Παρελείφθησαν ὅμως τὰ θαύματα τῶν μαρτυρολογίων τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Ρωμαίων ἁγ. Ἀναργύρων. Εἶναι βεβαίως γνωστὰ καὶ ἄλλα θαύματα τῶν ἁγίων, ὡρισμένα μάλιστα τούτων ἀναφέρονται εἰς ἱστορικὰ πρόσωπα, ὡς τὸν Ἰουστινιανόν, ἀλλὰ δὲν παρέχονται λεπτομέρειαι. Κατὰ τὸν Maas, ὁ ἐν τῇ συριακῇ γλώσσῃ Βίος τῶν ἁγίων περιέχει καί τινα ἰάματα μὴ ἀναφερόμενα εἰς τὸ ἑλληνικὸν κείμενον.

Διάγνωσις κατὰ χώραν.

1) κεφαλή: α') κεφαλαλγία Κ. 12α. β') ἀλαλία Κ. 7β, Κ. 24β. γ')

1. M. L. David-Danel, Côme et Damien. Iconographie des Saints Médecins, Lille 1958, σσ. 25, 58, 71 - 94.

κώφωσις Κ. 7α. δ΄) ἀπόστημα κρανίου Κ. 41. ε΄) ὀφθαλμία Κ. 22β καὶ Ε. 43β, Κ. 25β καὶ Ε. 11β, Ε. 36. ς΄) τύφλωσις Κ. 36, Κ. 43, Ε. 10, Ε. 27αβ. ζ΄) ἀπόστημα γνάθου Κ. 13 καὶ Ε. 34, Κ. 21β καὶ Ε. 42β. η΄) ἐξάρθρημα γνάθου Ε. 26.

2) τράχηλος: α΄) κυνάγχη Κ. 16βγ.

3) θώραξ: α΄) μαστοπάθεια Κ. 26α καὶ Ε. 44α. β΄) μαστῖτις Κ. 11 καὶ Ε. 22, Κ. 29 καὶ Ε. 45. γ΄) ὄγκος μαστοῦ Κ. 28 καὶ Ε. 37. δ΄) αἱμοπτυσίαι Κ. 6 καὶ Ε. 9, Κ. 20 καὶ Ε. 81, Ε. 28, Ε. 29.

4) κοιλία: α΄) ἀσκίτης, ὑδρωπικία Κ. 1 καὶ Ε. 5, Κ. 19 καὶ Ε. 33, Κ. 38, Ε. 24. β΄) γαστραλγίαι, κοιλιακοὶ πόνοι Κ. 21α καὶ Ε. 42α. γ΄) κοπρόστασις, συστροφὴ ἐντέρων Κ. 15, Ε. 47. δ΄) δυσεντεροειδὲς σύνδρομον Κ. 47. ε΄) ἀπόστημα κοιλίας Κ. 5, Κ. 33 καὶ Ε. 7. ς΄) ἑδροσυρίγγιον ἢ ἀπόστημα Κ. 16α, Κ. 35. ζ΄) δυσουρία Κ. 3 καὶ Ε. 6. η΄) μητρικὰ Κ. 8. θ΄) καρκίνος (μήτρας;) Κ. 2. ι΄) ἕλκος ἐφηβαίου Κ. 23 καὶ Ε. 35. ια΄) ὀρχῖτις Κ. 22α καὶ Ε. 43α. ιβ΄) φαγέδαινα βαλάνου Ε. 21.

5) ἄκρα: α΄) ἀπόστημα χειρὸς Κ. 42. β΄) πάρεσις χειρὸς Ε. 8. γ΄) συρίγγιον μηροῦ ἢ ἕδρας Κ. 30 καὶ Ε. 46. δ΄) κάταγμα ἐπιπεπλεγμένον κνήμης Κ. 27 καὶ Ε. 23. ε΄) ὀστεομυελῖτις κνήμης Κ. 48. ς΄) ἀπόστημα ποδὸς Ε. 4.

6) δυσκαθόριστος ἐντόπισις ἢ πάθησις: α΄) πάρεσις ἢ δυσκαμψία Κ. 4, Κ. 14, Κ. 17 καὶ Ε. 30, Κ. 24α, Κ. 31 καὶ Ε. 38, Κ. 32 καὶ Ε. 39, Κ. 34β, Ε. 25, Ε. 40. β΄) φαγέδαινα Κ. 34α. γ΄) πόνοι διάσπαρτοι Κ. 9 καὶ Ε. 32, Κ. 37. δ΄) ἄγνωστος πάθησις Κ. 39αβ, Κ. 40. ε΄) βουλιμία Ε. 41. ς΄) ἡμιτριταῖος Ε. 1α, (Β. 2;). ζ΄) δαιμονόπληκτος Κ. 12α.

7) ἰάματα μὴ ἰατρικά: α΄) ζηλοτυπία Κ. 25α καὶ Ε. 11. β΄) ἀνεργία Κ. 18. γ΄) προσηλυτισμοὶ Κ. 10, Κ. 26β. δ΄) ναυάγια Κ. 44, Κ. 45, Κ. 46. ε΄) κατάποσις ὄφεως Ε. 2 καὶ Β. 4. ς΄) ἀπόπειρα φόνου ὑπὸ τοῦ διαβόλου Ε. 3 καὶ Β. 5. ζ΄) ὁμιλοῦσα κάμηλος Ε. 1β καὶ Β. 3.

Ἐν συνόλῳ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἰαμάτων ἀνέρχεται εἰς 66. Ἐκ τούτων 4 ἀνήκουν εἰς τὸν Βίον, 27 ἀπαντοῦν μόνον εἰς τὰ ἰάματα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 14 μόνον εἰς τὸ χειρόγραφον Edfu καὶ 21 εἰς ἀμφότερα. Εἰς τὰ ἑπόμενα ἰάματα ἀναφέρονται δύο παθήσεις Κ. 7, Κ. 12, Κ. 21 καὶ Ε. 42, Κ. 22 καὶ Ε. 43, Κ. 24, Κ. 25 καὶ Ε. 11, Κ. 26 καὶ Ε. 44, Κ. 34, Κ. 39. Εἰς τὸ Κ. 16 περιέχονται τρεῖς παθήσεις. Εἰς τὸ Ε. 27 ἀναφέρονται δύο πάσχοντες ἐκ τοῦ αὐτοῦ νοσήματος. Εἰς τὸ Κ. 19 ἡ πάθησις δὲν μνημονεύεται. Συνεπῶς τὸ σύνολον τῶν περιπτώσεων φθάνει τὰς 78.

Αἴτια καὶ θεραπεῖαι.

α΄) θαύματα: Ε. 2 καὶ Β. 4, Ε. 3 καὶ Β. 5, Κ. 2, Κ. 3 καὶ Ε. 6, Κ. 4, Κ. 7αβ, Κ. 9 καὶ Ε. 32, Κ. 12αβ, Κ. 13 καὶ Ε. 34, Κ. 15, Κ. 18, Κ. 20 καὶ Ε. 31, Κ. 22αβ καὶ Ε. 43αβ, Κ. 23 καὶ Ε. 35, Κ. 27 καὶ Ε. 25, Κ. 30αβ, Κ. 37, Κ. 38, Κ. 43, Κ. 44, Κ. 45, Κ. 46, Κ. 48, Ε. 8, Ε. 21, Ε. 27αβ. Σύνολον 26 ἰάματα καὶ 31 περιπτώσεις.

β΄) εἰκονικαὶ ἐπεμβάσεις (νέα ἰάματα): Κ. 1 καὶ Ε. 5, Κ. 17 καὶ Ε. 30, Κ. 28 καὶ Ε. 37, Κ. 30 καὶ Ε. 46, Κ. 33 καὶ Ε. 7, Κ. 35, Κ. 41, Κ. 42, Ε. 4, Ε. 26, Ε. 41, Ε. 47. Σύνολον 12. (ἀνεφέρθησαν εἰς τὰ θαύματα) Κ. 12α, Κ. 13 καὶ Ε. 34, Κ. 22αβ καὶ Ε. 43αβ, Κ. 27 καὶ Ε. 23, Κ. 37, Κ. 48.

γ΄) ἐπεμβάσεις ἐκτελεσθεῖσαι ὑπὸ ἰατρῶν ἢ ἄλλων (νέα ἰάματα): Κ. 19 καὶ Ε. 33, Κ. 32 καὶ Ε. 39, Ε. 10. Σύνολον 3. (ἀνεφέρθη εἰς τὰ δύο προηγούμενα) Κ. 27 καὶ Ε. 23.

δ΄) φυσικὴ ἀποδρομὴ τῆς παθήσεως (νέα ἰάματα): Κ. 5, Κ. 14, Κ. 31 καὶ Ε. 38, Ε. 25. Σύνολον 4. (ἀνεφέρθη εἰς τὰ θαύματα) Ε. 24.

ε΄) δίαιτα (νέα ἰάματα): Κ. 16αβγ, Κ. 21α καὶ Ε. 42α, Ε. 28, Ε. 29, Ε. 40. Σύνολον ἰάματα 5 καὶ περιπτώσεις 7.

ς΄) φάρμακα καὶ φυσικοθεραπεία (νέα ἰάματα): Κ. 8, Κ. 11 καὶ Ε. 22, Κ. 21β καὶ Ε. 42β, Κ. 26αβ καὶ Ε. 44αβ, Κ. 29 καὶ Ε. 45, Κ. 36, Κ. 47, Ε. 36. Σύνολον ἰάματα 8 καὶ περιπτώσεις 10. (ἀνεφέρθησαν εἰς θαύματα) Κ. 13 καὶ Ε. 34, Κ. 22 καὶ Ε. 43, Κ. 27 καὶ Ε. 23. (εἰς εἰκονικὰς ἐπεμβάσεις) Κ. 1 καὶ Ε. 5, Κ. 22αβ καὶ Ε. 43αβ, Κ. 30 καὶ Ε. 46, Κ. 33 καὶ Ε. 7. (εἰς ἐπεμβάσεις παρ᾽ ἄλλων) Κ. 32 καὶ Ε. 39. (εἰς δίαιταν) Κ. 16αβγ, Κ. 21α καὶ Ε. 42α.

ζ΄) ἄγνωστος πάθησις ἢ θεραπεία (νέα ἰάματα): Ε. 1α καὶ Β. 2, Ε. 1β καὶ Β. 3, Κ. 39αβ, Κ. 40. Σύνολον ἰάματα 4 καὶ περιπτώσεις 5.

η΄) εὐσεβὴς βίος (νέα ἰάματα): Κ. 6 καὶ Ε. 9. Σύνολον 1. (ἀνεφέρθη εἰς εἰκονικὰς ἐπεμβάσεις) Ε. 4. (εἰς ἐπεμβάσεις παρ᾽ ἄλλων καὶ φάρμακα) Κ. 32 καὶ Ε. 39.

θ΄) προσηλυτισμὸς (νέα ἰάματα): Κ. 10. Σύνολον 1. (ἀνεφέρθησαν εἰς θαύματα) Κ. 2, Κ. 9 καὶ Ε. 32. (εἰς δίαιταν) Ε. 28.

ι΄) μὴ δυνάμενα νὰ καταταχθοῦν (νέα ἰάματα): Κ. 24αβ, Κ. 25αβ καὶ Ε. 11αβ. Σύνολον ἰάματα 2 καὶ περιπτώσεις 4. (ἀνεφέρθησαν εἰς θαύματα) Κ. 34αβ, Ε. 27.

Γενικὸν σύνολον ἰάματα 66 καὶ περιπτώσεις 78.

Τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ ἀναλυτικῶς.

Ἀπὸ ἰατρικῆς ἀπόψεως κυρίως ἐνδιαφέρουν τὰ ἰάματα εἰς τὰ ὁποῖα συνεστήθη διαιτητικὴ ἢ φαρμακευτικὴ θεραπεία ἢ ὅπου ἀναφέρεται ἐπέμβασις, ἔστω καὶ εἰκονική. Ἀπὸ γενικῆς ἀπόψεως ἐξ ἴσου ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ ἐκεῖνα, ὅπου ὑπερτερεῖ τὸ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον, διότι ἐξ αὐτῶν δυνάμεθα νὰ μελετήσωμεν τὰς προλήψεις καὶ τὴν νοοτροπίαν τῶν Βυζαντινῶν. Ἡ Ἰατρικὴ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἀσφαλῶς μικρὰν μόνον βοήθειαν ἦτο εἰς θέσιν νὰ προσφέρῃ διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ὀξέων λοιμωδῶν, ἀλλὰ καὶ πολλῶν χρονίων

νοσημάτων. 'Απέβλεπε δὲ κυρίως νὰ ἐνισχύσῃ τὰς ἀμυντικὰς δυνάμεις τοῦ ὀργανισμοῦ διὰ καταλλήλου διαίτης, φυσικοθεραπείας, φαρμάκων, ἀφαιμάξεων, μικρῶν ἐπεμβάσεων κ.ο.κ. Ἑπομένως ἡ ἴασις τῆς παθήσεως ἐξηρτᾶτο κυρίως ἐκ τῆς ἰατείρας Φύσεως, ὡς ἔλεγον οἱ τότε ἰατροί. Φυσικαὶ ἰάσεις ἀπαντοῦν καὶ εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων, ἔστω καὶ ἂν ἀποδίδωνται εἰς τὴν θαυματουργὸν ἐπέμβασιν αὐτῶν. Τὰ κατετάξαμεν εἰς τὰς ἰάσεις λόγῳ φυσικῆς ἀποδρομῆς τοῦ νοσήματος.

Φυσικὴ ἀποδρομὴ τοῦ νοσήματος. Εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀνήκει τὸ ἴαμα Κ. 5. 'Επρόκειτο περὶ ἀποστήματος κοιλίας, τὸ ὁποῖον εἶχε διανοιχθῇ ὑπὸ τῶν ἰατρῶν, ἀλλ' ἀτελῶς παροχετευθῇ. Ἡ ἴασις ἐπῆλθε δι' αὐτομάτου ῥήξεως τῆς ἑστίας εἰς τὸ ἔντερον, δηλαδὴ δι' ἐσωτερικῆς παροχετεύσεως. Πρόκειται περὶ φυσιολογικῆς ἐξελίξεως εἰς περίπτωσιν περιγεγραμμένης περιτοναϊκῆς συλλογῆς, ἡ ὁποία, ὡς φυσικόν, ἀπεδόθη εἰς τὴν παρέμβασιν τῶν ἁγίων.

Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 25 πρόκειται περὶ παρετικοῦ ἀσθενοῦς. Οἱ παρετικοὶ τῶν ἰαμάτων παρέχουν βεβαίως πολλὰ διαγνωστικὰ προβλήματα, κατὰ πόσον ὀφείλονται εἰς νευρικὴν βλάβην ἢ εἶναι ἀποτέλεσμα ρευματοαρθριτικῶν παθήσεων. Οἱ ἅγιοι ἐν ἀρχῇ συνέστησαν εἰς τὸν πάσχοντα νὰ ἔχῃ ὑπομονήν, εἰς δεύτερον ὅμως ὅραμα ἐχορήγησαν βακτηρίαν, μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ὁποίας ὤφειλε νὰ γυμνάζῃ τὰς χεῖρας καὶ τοὺς πόδας. Ταύτην δὲ πράγματι ἀνεῦρε τὴν ἑπομένην πρωΐαν παρὰ τὴν κλίνην του. Ἂν ἐξαιρέσωμεν δηλαδὴ τὰ ὁράματα καὶ τὴν ἀνεύρεσιν τῆς βακτηρίας (διὰ τὴν ὁποίαν χωρεῖ καὶ ἄλλη ἐξήγησις), ἡ βελτίωσις τῆς παθήσεως δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς φυσικὴν ἐξέλιξιν αὐτῆς.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸν παρετικὸν τοῦ ἰάματος Κ. 31 καὶ Ε. 38· 'Αφορᾷ εἰς ἐπαγγελματίαν ἐπαίτην, τὸν ὁποῖον οἱ ἅγιοι ἐθεράπευσαν τελείως μὲν ἀπὸ τῆς παρέσεως τῶν χειρῶν, ἀτελῶς ὅμως ἀπὸ τῆς τῶν ποδῶν· Διὰ ταύτην ἐχορήγησαν βακτηρίαν. Εἶπον δὲ εἰς τὸν πάσχοντα, μὲ πικρὸν μᾶλλον χιοῦμορ, ὅτι διὰ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐπαίτου δὲν συμφέρει ἡ πλήρης ἀποκατάστασις.

Ἂν καὶ ἡ ἴασις τοῦ παρετικοῦ εἰς τὸ ἴαμα Κ. 14 ἀποδίδεται εἰς θαυματουργὸν ἐπέμβασιν τῶν ἁγίων, ἀναφέρεται, ἐν τούτοις, διὰ τὸν πάσχοντα, ὅτι κατὰ τὴν παραμονήν του εἰς τὸν ναόν, μετέβαινεν εἰς τὰ λουτρὰ ἐν Συκαῖς (πιθανῶς εἰς Γαλατᾶν). Τὰ λουτρὰ τότε ἀνῆκον εἰς τὸν τύπον τῶν ὑποκαύστων, ὡς τὰ σημερινὰ χαμάμ. Εἶναι ὅμως γνωστὸν πόσον ταῦτα ὠφελοῦν εἰς τὰς περιφερικὰς νευρικὰς παθήσεις, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ρευματοαρθριτικάς· Λόγῳ αἰφνιδίας βροχῆς, ὁ διὰ φορείου μεταφερόμενος ἀσθενὴς εἶχεν ἐγκαταλειφθῇ ὑπὸ τῶν μεταφορέων του εἰς τὴν εἴσοδον τοῦ λουτροῦ· 'Εκεῖ ἐμφανίζεται εἰς αὐτὸν ὁ ἅγ. Κοσμᾶς, τὸν ὁποῖον ἐθεώρησεν ὡς ὑπηρέτην τοῦ λουτροῦ. Οὗτος προσφέρει εἰς αὐτὸν βακτηρίαν, τὸν ἐνθαρρύνει νὰ ἐγερθῇ καὶ τὸν βοηθεῖ νὰ

εἰσέλθῃ εἰς τὸ λουτρόν. 'Εκ τούτου κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ διὰ τῶν ἰδίων του δυνάμεων. Ὅταν ὅμως ὁ ἀσθενὴς ἀνεζήτησε τὸν δῆθεν ὑπηρέτην πρὸς χορήγησιν φιλοδωρήματος, οὗτος εἶχεν ἐξαφανισθῇ. Βεβαίως ὀλίγον διαφέρει τοῦ θαύματος, ἂν ὑπηρέτης τοῦ λουτροῦ δὲν ἐπιζητήσῃ νὰ λάβῃ τὸ φιλοδώρημά του. 'Εξ αὐτοῦ ὅμως δὲν συνάγεται ὅτι τὸν ἀντικατέστησε, σωματικῶς μάλιστα, ὁ ἅγ. Κοσμᾶς. Προφανῶς εἰς τὴν θεραπείαν τοῦ ἐν λόγῳ ἀσθενοῦς συνετέλεσε, πλὴν τῆς λουτροθεραπείας, καὶ τὸ σὺν 'Αθηνᾷ καὶ χεῖρα κίνει, ἤτοι ἡ συνεργασία του.

Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 24 ἡ ἀσθενὴς ἔπασχεν ἐξ ἀσκίτου. Παρέμεινεν εἰς τὸν ναὸν ἐπὶ τετράμηνον καὶ κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν ἁγίων εἶδεν ἐν ὁράματι τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν νὰ ἐξέρχεται ἐκ τοῦ εἰκονίσματός του καὶ νὰ ψαύῃ τὴν κοιλίαν της. Ὑπεσχέθη δὲ εἰς αὐτὴν ὅτι ἐντὸς δέκα ἡμερῶν θὰ ὑποχωρήσῃ ἡ διόγκωσις. Πάντως καὶ τὸ ἴαμα τοῦτο δὲν παρουσιάζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἑνὸς θαύματος, διότι ἡ ἴασις δὲν ἠκολούθησεν ἀμέσως μετὰ τὸ ὅραμα, ἀλλ' ἐπῆλθε βαθμιαίως, ὅπως συμβαίνει ἐπὶ φυσικῆς ἀποδρομῆς χρονίου νοσήματος.

Διαιτητικὴ ἀγωγή. Ἡ διαιτητικὴ ἀγωγὴ εἰς τὰ ἰάματα ἦτο ὑποτυπώδης, συχνὰ δὲ καὶ αὐθαίρετος. Οὕτω λ.χ. εἰς τρεῖς αἱμοπτυσίας τῶν ἰαμάτων Κ. 6 καὶ Ε. 9, Ε. 28, Ε. 29, εἰς μὲν τὴν πρώτην συνεστήθη δίαιτα ἐξ ἄρτου καὶ λαχάνων, ὁμοῦ μὲ τὴν τήρησιν τῶν θρησκευτικῶν νηστειῶν, εἰς τὴν δευτέραν ἐδόθη φάβα καὶ εἰς τὴν τρίτην πλιγοῦρι, συγχρόνως δὲ καὶ ἐντριβαὶ τοῦ στήθους διὰ θερμοῦ ἐλαίου.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 21α καὶ Ε. 42α ἡ πάθησις ἀναγράφεται ὡς γαστρικὴ ἢ σπληνική. Πρὸς ἀνακούφισιν τῶν γαστραλγιῶν καὶ τῆς δυσπνοίας ἐδόθη θυμίαμα δι' ἐντριβὰς καὶ ὡς δίαιτα ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν ὀσπρίων.

Εἰς τὸν ἀσθενῆ τοῦ ἰάματος Κ. 16α, μὲ τὸ περιεδρικὸν πιθανῶς συρίγγιον, συνεστήθη ἐπίσης δίαιτα καὶ τοπικὴ ἐπάλειψις διὰ κηρωτῆς.

Τέλος εἰς τὸν παραπληγικὸν τοῦ ἰάματος Ε. 40 ἐδόθη ἡ ἐντολὴ τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τῶν κρεάτων καὶ τῶν ἀφροδισίων. Δι' ἕνα ὅμως πράγματι παραπληγικὸν δὲν ἔχει λόγον ἡ τελευταία ἀπαγόρευσις.

Φαρμακευτικὴ ἀγωγή. Καὶ αὕτη ἦτο μᾶλλον λαϊκῆς φύσεως. Κατὰ κανόνα οἱ ἅγιοι ἐχορήγουν ὡς πανάκειαν τὴν κηρωτήν. Αὕτη δέ, ὡς φαίνεται, ἦτο εἶδος ἐμπλάστρου, τὸ ὁποῖον κατεσκευάζετο ἐκ τῶν ἀναφθέντων κηρίων τοῦ ναοῦ. Οὕτω λ.χ. ἐχρησιμοποιήθη πρὸς θεραπείαν ὀφθαλμίας (Κ. 22β καὶ Ε. 43β, Ε. 36), τυφλώσεως (Κ. 36), φλεγμονῶν ἢ ἀποστημάτων γνάθου (Κ. 13 καὶ Ε. 34, Κ. 21β καὶ Ε. 42β, Κ. 32 καὶ Ε. 39), εἰκονικῶν ἐπεμβάσεων ἐπὶ ἀποστημάτων ἢ συριγγίων κοιλίας (Κ. 1 καὶ Ε. 5, Κ, 33 καὶ Ε. 7), παρακεντήσεως φλεγμονώδους ὑδροκήλης (Κ. 22α καὶ Ε. 43α), ἑδροσυριγγίου (Κ. 16α), εἰκονικῆς ἐπεμβάσεως φυματιώδους συριγγίου μηροῦ (Κ. 30 καὶ Ε. 46), κατάγματος κνήμης (Κ. 27 καὶ Ε. 23). 'Ενδεχομένως ἡ χρῆσις τῆς κηρωτῆς ἀπέβη ὠφέλιμος εἰς ὡρισμένα ἰάματα. Ποίαν ὅμως λογικὴν ἔχει ἡ ἐσωτερικὴ

χορήγησις κηρωτῆς ἢ ἡ μάσησις τοῦ φιτιλίου τῆς κανδήλας εἰς δύο περιπτώσεις κυνάγχης (Κ. 16βγ) ἀγνοοῦμεν.

Καθαυτὸ φάρμακα ἢ φυσικοθεραπευτικὴ ἀγωγὴ ἐδίδοντο μόνον κατ' ἐξαίρεσιν. Οὕτως εἰς τὴν πάσχουσαν ἐκ μαστίτιδος εἰς τὸ ἴαμα Κ. 29 καὶ Ε. 45 ἐδόθη κατάπλασμα ἐκ θερμοῦ κέγχρου. 'Επὶ ἄλλης πασχούσης ἐκ μαστίτιδος εἰς τὸ ἴαμα Κ. 26 καὶ Ε. 44, οἱ ἅγιοι ἐφάνησαν ἐν ὁράματι εἰς κληρικὸν καὶ τὸν διέταξαν νὰ φανερώσῃ εἰς τὴν πάσχουσαν τὸ φάρμακον πρὸς ἐπάλειψιν τοῦ μαστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχον κρύψει εἰς τὴν κλίνην της.

"Αγνωστος εἶναι ἡ σύνθεσις τῆς ἀλοιφῆς (ὅπως ἦτο καὶ εἰς τὸ προηγούμενον ἴαμα), διὰ τῆς ὁποίας οἱ ἅγιοι ἐπέχρισαν τὴν κοιλίαν τοῦ ἐκ δυσεντερίας πάσχοντος τοῦ ἰάματος Κ. 47.

Εἰς τὰ φυτικὰ φάρμακα ἀνήκουν τὸ λασάριον καὶ ὁ γλήχων, τὰ ὁποῖα ἐδόθησαν εἰς τὴν πάσχουσαν ἐκ μητρικῶν τοῦ ἰάματος Κ. 8. Τὸ μὲν πρῶτον εἶναι τὸ δύσοσμον φυτὸν assa foetida, διδόμενον ἄλλοτε ἐπὶ ὑστερίας, ὁ δὲ γλήχων εἶναι ὁ σημερινὸς ἡδύοσμος.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 11 καὶ Ε. 22, ἡ ἐντολὴ τῶν ἁγίων εἰς τὸν θιασώτην τοῦ 'Ιπποδρόμου νὰ πίῃ ὑγρόπισσαν (κεδραίαν) πρὸς θεραπείαν τοῦ ἀποστήματος τῆς γνάθου ἢ τοῦ στήθους, μόνον ὡς τιμωρία εἶναι νοητή. 'Επειδὴ δὲ ὁ πάσχων, δι' εὐνοήτους λόγους, εἶχεν ἀντιρρήσεις, οἱ ἅγιοι ηὔξησαν προοδευτικῶς τὴν δόσιν εἰς τρία κύπελλα. Κατὰ συγκατάβασιν ὅμως ἐδέχθησαν, ἀντὶ νὰ πίῃ τὴν τριπλῆν δόσιν, νὰ θάψῃ τὰ κύπελλα εἰς τὴν σφενδόνην τοῦ 'Ιπποδρόμου. "Οταν ὅμως τὸ ἐπεχείρησεν, ἔγινεν ἀντιληπτὸς εἰς διαβάτας, οἱ ὁποῖοι τὸν κατηγόρησαν διὰ μαγγανείαν. Πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς κατηγορίας ὁ πάσχων ἀνέφερε τὴν ἐντολὴν τῶν ἁγίων καὶ εἰς ἀπόδειξιν κατάπιε τὴν ὑγρόπισσαν. 'Ηκολούθησε βίαιος ἔμετος, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ῥῆξιν τοῦ ἀποστήματος. 'Επομένως οἱ ἅγιοι τελικῶς τὸν ἠνάγκασαν νὰ πίῃ τὴν ηὐξημένην δόσιν, μεταχειρισθέντες, κατὰ τοὺς λατίνους, εὐσεβῆ ἀπάτην (pia fraus).

'Επεμβάσεις ἐκτελεσθεῖσαι παρ' ἰατρῶν ἢ ἄλλων. 'Επεμβάσεις τινές, ὡς ἀναφέρεται, ἐξετελέσθησαν ὑπὸ ἰατρῶν ἢ ἄλλων καθ' ὑπόδειξιν τῶν ἁγίων. Οὕτω λ.χ. εἰς τὸ ἴαμα Κ. 32 καὶ Ε. 39 οἱ ἅγιοι ἐφάνησαν εἰς τὸν ἰατρὸν τοῦ ἀσθενοῦς καὶ τὸν διέταξαν νὰ μὴ διανοίξῃ τὸ ἀπόστημα τῆς γνάθου, ὅπως εἶχε τὴν πρόθεσιν, ἀλλὰ νὰ προβῇ μόνον εἰς φλεβοτομίαν εἰς τὸν αὐχένα καὶ εἰς ἐπίχρισιν τῆς φλεγμονῆς δι' ἀλοιφῆς. Δι' αὐτῆς, ἐν τούτοις, οἱ πόνοι ηὐξήθησαν, ὁπότε οἱ ἅγιοι, ἐμφανισθέντες ἐκ νέου εἰς κληρικόν, διεβίβασαν δι' αὐτοῦ ὡς ἐντολήν των εἰς τὸν ἄρρωστον νὰ παύσῃ τοὺς παρανόμους του ἔρωτας. 'Αφοῦ δὲ ὑπήκουσεν, ἐπέτρεψαν εἰς αὐτὸν νὰ ἀλειφθῇ μὲ κηρωτήν, δι' ἧς ἐθεραπεύθη.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 19 καὶ Ε. 33 ἐπρόκειτο περὶ ὑδρωπικῆς. Καὶ εἰς αὐτὸ οἱ ἅγιοι ἐφάνησαν εἰς ἄλλον προσκυνητὴν κοιμώμενον πλησίον τῆς πασχούσης. Παρέδωσαν μάλιστα εἰς αὐτὸν μικρὸν μαχαιρίδιον πρὸς ἐκτέλεσιν σκαριφισμῶν εἰς αὐτήν. 'Εν ὀνόματι τῶν ἁγίων οὗτος ἐξετέλεσε τρεῖς σκαριφισμοὺς ἀπὸ

τοῦ ἐπιγαστρίου μέχρι τοῦ ὑπογαστρίου, διὰ τῶν ὁποίων ἐξῆλθον ἄνω τοῦ ἑνὸς κιλοῦ ὑγρά. Μᾶλλον ἐπρόκειτο περὶ οἰδήματος ἀνὰ σάρκα.

Τὸ ἴαμα Ε. 10 ἀφορᾷ εἰς τὸν ἐκ Ταρσοῦ ῥήτορα Στέφανον, γνωστόν, ὡς λέγεται, συγγραφέα. Οὗτος ἀνέμενεν ἐπὶ πέντε ἔτη εἰς τὸν ναὸν πρὸς θεραπείαν τῆς τυφλώσεώς του. Τελικῶς οἱ ἅγιοι τὸν συμβουλεύουν δι' ὁράματος νὰ ὑποβληθῇ εἰς νύξιν τῶν ὀφθαλμῶν διὰ σιδηρίου. Τὴν ἑπομένην διηγήθη τὸ ὅραμά του εἰς τοὺς ἰατροὺς τῆς μονῆς, οἱ ὁποῖοι ἐντὸς τοῦ ἱερατείου ἔνυξαν τοὺς ὀφθαλμούς του καὶ οὕτως ἀνέβλεψε. Πιθανώτατα πρόκειται περὶ ἐγχειρήσεως καταρράκτου δι' ἐξαρθρώσεως τοῦ φακοῦ ὑπὸ κεντητηρίου ὀργάνου, ὅπως περιγράφεται ὑπὸ τῶν ἀρχαίων [1]. 'Αξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τοιαῦται ἐγχειρήσεις ἐξετελοῦντο ἀκόμη εἰς τὸ Βυζάντιον, ἴσως καὶ μέχρι τοῦ ζ' αἰῶνος καὶ μάλιστα ἐν τῇ μονῇ τοῦ Κοσμιδίου.

'Ιάματα ἔνθα δὲν ἀναφέρεται ἡ πάθησις ἢ ἡ θεραπεία. Εἰς ὀλίγα μόνον ἰάματα παραλείπεται τὸ εἶδος τῆς θεραπείας ἢ ἐνίοτε καὶ ἡ διάγνωσις. Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 39 ἁπλῶς ἀναφέρεται ὅτι ὁ πλούσιος ἀσθενὴς ἔπασχε σφοδρῶς. Οὗτος ἐθεραπεύθη, ἀφοῦ ἔδωσεν ἐλεημοσύνην εἰς ἄλλους πένητας προσκυνητάς.

Τὸ ἴαμα Κ. 40 ἀφορᾷ εἰς τὴν μνημονευθεῖσαν Θεοδώραν 'Ακροπολίτισσαν, ἡ ὁποία ἀφιέρωσε χρυσοκέντητον πέπλον μὲ τὰς εἰκόνας τῶν ἁγίων, διότι τὴν ἐθεράπευσαν ἐκ μὴ ἀναφερομένου νοσήματος.

Εἰς τὸν Βίον τῶν ἁγίων ἀναφέρεται ἡ ἴασις τῆς Παλλαδίας ἐξ ἀγνώστου νοσήματος, δι' ὃ καὶ εὐγνωμονοῦσα προσέφερεν εἰς τὸν ἅγ. Δαμιανὸν τὰ περιώνυμα τρία ᾠά, τὰ ὁποῖα ἐπέφερον τὴν ῥῆξιν μεταξὺ τῶν δύο ἁγίων ἀδελφῶν. Εἰς τὸ χειρόγραφον ὅμως τοῦ Edfu ἀναφέρεται ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ἡμιτριταίου, χωρὶς πάλιν νὰ μνημονεύεται ὁ τρόπος τῆς θεραπείας.

Εἰς τὸν Βίον ἐπίσης μνημονεύεται ἡ ἴασις τοῦ κατάγματος τῆς ὁμιλούσης καμήλου ὑπὸ τοῦ ἅγ. Κοσμᾶ, ἄγνωστον ἂν διὰ θαύματος ἢ ἰατρικῶν μεθόδων.

Εἰκονικαὶ ἐπεμβάσεις. "Ισως εἰς αὐτὰς ἀνήκει τὸ ἴαμα Κ. 23αβ καὶ Ε. 35αβ. 'Η πάθησις, καίτοι ἀποκαλεῖται φλεγμονὴ ἢ ἕλκος τοῦ ἐφηβαίου, μᾶλλον ἀφορᾷ εἰς περίπτωσιν περιεσφιγμένης κήλης. 'Αναφέρεται ἄλλωστε ὅτι ὑπῆρχε καὶ χάλασμα τῶν ἐντέρων. 'Ως φαίνεται, οἱ ἅγιοι προέβησαν εἰς ἀνάταξιν τῆς κήλης, διότι ἔλαβον τὸ ὄσχεον καὶ τὸ μετεκίνησαν ἐκ τῶν ὀπίσω πρὸς τὰ ἐμπρός, κατόπιν δὲ ἐπέδεσαν τὸν πάσχοντα. 'Αλλὰ καὶ ἡ συνέχεια συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἑρμηνείας ταύτης. Διότι ἠκολούθησε κοπρόστασις, ἡ ὁποία ἐλύθη διὰ μαλάξεως (περιοδίας) τῆς κοιλίας ὑπὸ τῶν ἁγίων, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποβολὴν κοπρολίθων. Κατὰ τὸν Φ. Κουκουλέν, τὸ *περιοδεύω*, *περιοδία* χρησιμοποιεῖται ὑπὸ τῶν βυζαντινῶν ἀντὶ τοῦ θεραπεύω [2]. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν

1. Κέλσος 7, 7, 14, σ. 280 (C. Daremberg, Teubner 1891). Παῦλος Αἰγινήτ. 6, 21, CMG, Heiberg 1924, σ. 61.

2. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, 6, 'Αθῆναι 1955, σσ. 9 - 10.

εἰς τὸ ἴαμα τοῦτο, ἐκτὸς τῶν ἁγίων, νὰ ἐβοήθησαν καὶ ἀνθρώπιναι χεῖρες.

Τὸ ἴαμα Κ. 13 καὶ Ε. 34 ἔγινεν ἐν Λαοδικείᾳ, ἄγνωστον ὅμως εἰς ποίαν. Ἐπρόκειτο περὶ ἀποστήματος γνάθου εἰς γυναῖκα ἑνὸς λατρευτοῦ τῶν ἁγίων. Οἱ τελευταῖοι φανέντες ἐν ὀνείρῳ τὴν διέταξαν νὰ ἀνοίξῃ τὸ στόμα καὶ διὰ τοῦ δακτύλου ἐπέτυχον τὴν ῥῆξιν τοῦ ἀποστήματος. Τὴν ἑπομένην νύκτα, ἐπισκεφθέντες αὐτὴν ἐκ νέου, ἀπέθεσαν ἐπὶ τῆς κλίνης κηρωτήν.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 27 καὶ Ε. 23 πρόκειται περὶ κατάγματος κνήμης μετὰ πτῶσιν ἐξ ἵππου. Οἱ προσκληθέντες ἰατροὶ τὸ ἀκινητοποιοῦν διὰ καλάμων, κατ' ἐπιθυμίαν δὲ τοῦ ἀσθενοῦς προσθέτουν καὶ κηρωτὴν εἰς τὰ φάρμακά των. Τὴν νύκτα ἐπεφάνησαν οἱ ἅγιοι, προφανῶς κατ' οἶκον, ἔλυσαν ἐν μέρει τὴν ἐπίδεσιν καὶ ἀνήγγειλαν εἰς τὸν πάσχοντα ὅτι θὰ ἐπανέλθουν μετὰ τριήμερον. Οἱ ἰατροί, ὡς θὰ ἦτο φυσικόν, μετὰ τὴν ἀνάμειξιν τῶν ἁγίων ἀπεσύρθησαν. Οἱ ἐν λόγῳ δὲ ἐμφανισθέντες μετὰ τριήμερον, ἐβοήθησαν τὸν πάσχοντα νὰ ἐγερθῇ. Προφανῶς ἦσαν ὀπαδοὶ τῆς πρωΐμου ἐγέρσεως.

Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 4 πρόκειται περὶ φλεγμονῆς κατόπιν τραυματισμοῦ τῆς κνήμης. Οἱ ἰατροὶ συνέστησαν τὴν διάνοιξιν, ὁ πάσχων ὅμως φοβηθεὶς κατέφυγεν εἰς τοὺς ἁγίους. Εἶδε δὲ αὐτοὺς ἐν ὀνείρῳ νὰ ἐκθλίβουν τὸ πῦον ἐκ τοῦ ποδός, εἰς τρόπον ὥστε νὰ ἰαθῇ χωρὶς νὰ ἀπομείνῃ οὐλή.

Τὸ ἴαμα Κ. 42 ἀφορᾷ εἰς φλεγμονὴν τῆς χειρός, ἐπειδὴ ὅμως ὁ ὁδοιπορῶν ἀσθενὴς εὗρε κλειστὰς τὰς πύλας τῆς πόλεως, ἐκοιμήθη εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων, κειμένου ἔξω τῶν τειχῶν. Κατὰ τὴν νύκτα ὁ πάσχων εἶδε τοὺς ἁγίους νὰ προβαίνουν εἰς τὴν διάνοιξιν τοῦ φλέγμονος. Ὅπως δὲ διεπίστωσε τὴν ἑπομένην, τὸ ἀπόστημα εἶχε ραγῇ. Πιθανῶς ἐπρόκειτο περὶ αὐτομάτου ῥήξεως.

Τὸ ἴδιον πιθανῶς συνέβη εἰς τὸ ἴαμα Κ. 41. Ὁ ἑκατοντούτης ἀσθενὴς προσῆλθε μὲ ἀπόστημα τῆς κεφαλῆς συνοδευόμενον ὑπὸ ὑπνηλίας. Ἐν ὀνείρῳ εἶδε τοὺς ἁγίους νὰ ψηλαφοῦν τὴν κεφαλήν του καὶ ᾐσθάνθη ὀξὺν πόνον, ὡς νὰ ἐπλήγη διὰ μαχαίρας. Τὴν ἑπομένην τὸ ἀπόστημα εὑρέθη ραγέν.

Ἡ αὐτόματος ῥῆξις εἶναι σαφεστέρα εἰς τὸ ἴαμα Κ. 28 καὶ Ε. 37. Ἡ ἀσθενὴς ἔπασχεν ἐξ ἀποστήματος τοῦ μαστοῦ, ὁ δὲ προσκληθεὶς ἰατρὸς συνέστησε τὴν διάνοιξιν. Ἡ πάσχουσα ἐφοβήθη ὅμως καὶ κατέφυγεν εἰς τοὺς ἁγίους. Οὗτοι ἐφάνησαν ἐν ὁράματι ταὐτοχρόνως εἰς τὴν γυναῖκα καὶ τὸν ἰατρόν. Εἰς μὲν τὴν πρώτην περιεχάραξαν διὰ τοῦ δακτύλου τὸ ἀπόστημα, προσθέσαντες καὶ τὸ σημεῖον τοῦ σταυροῦ. Εἰς δὲ τὸν ἰατρὸν ἔδωσαν τὴν ἐντολὴν ποῖον φάρμακον νὰ ἐπιθέσῃ. Ὁ ἰατρὸς τὴν ἑπομένην ἐγύμνωσε τὸν μαστὸν καὶ εἶδεν, ὡς λέγεται, τὴν τομὴν εἰς τὴν ὁποίαν ἐπέθεσε τὸ φάρμακον. Ἀλλ' εἰς τὸ ἴαμα δὲν ἀναφέρεται ἡ ἐκτέλεσις τομῆς ὑπὸ τῶν ἁγίων, ὥστε μᾶλλον πρόκειται περὶ τῆς διαβρώσεως τοῦ δέρματος, συνεπείᾳ τῆς αὐτομάτου ῥήξεως.

Περισσοτέρας περιπετείας ἐμφανίζει τὸ ἴαμα Κ. 1 καὶ Ε. 5. Ὁ ὑδρωπικὸς ἀσθενής, ἀφοῦ ματαίως ἀνέμεινε τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἁγίων, ἀπεφάσισε νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν οἶκον του. Πρὸς τοῦτο μετεφέρθη διὰ φορείου εἰς τὴν παραλίαν, ὅπου ἀνέμενε πλοιάριον. Ἐκεῖ ἐμφανίζονται οἱ ἅγιοι ὑπὸ μορφὴν διαβατῶν καὶ τὸν ἐπιπλήττουν διὰ τὴν ὀλιγοπιστίαν του. Τελικῶς τὸν ἔπεισαν νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν ναόν, ὡς λέγεται δέ, οἱ ἴδιοι τὸν μετέφεραν διὰ τοῦ φορείου. Τὴν νύκτα ἐφάνησαν ἐκ νέου καὶ διὰ ξυραφίου ἐξετέλεσαν βαθεῖαν τομὴν εἰς τὴν κοιλίαν. Ἐξ αὐτῆς ἔρρευσε πολὺ δυσῶδες ὑγρόν. Τὴν ἑπομένην οἱ ἅγιοι ἐκόμισαν καὶ κηρωτὴν πρὸς ἐπούλωσιν τοῦ τραύματος. Ἂν ὅμως ἐξῆλθε δυσῶδες πῦον, ὡς ἀναφέρεται, τότε δὲν πρόκειται περὶ ὑδρωπικίας.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 33 καὶ Ε. 7 ὁ ἀσθενὴς ἀπὸ διετίας ὑπέφερεν ἐκ σπασμῶν τοῦ ἐντέρου καὶ εἶχε περιπέσει εἰς μεγάλην ἐξάντλησιν. Κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων, ὅπου ἀνέμεινε τὴν ἐμφάνισίν των ἐπὶ 7 μῆνας. Τελικῶς ἐφάνησαν ἐν ὀνείρῳ καὶ ἤνοιξαν τὴν κοιλίαν του κατὰ τὸν ὀμφαλόν. Ἐκ τῆς τομῆς ἐξῆλθεν ἄφθονον πῦον μετὰ μικρῶν σκωλήκων. Ἡ πυόρροια ἐξηκολούθησεν ἐπὶ 25 ἡμέρας, ὁ δὲ πάσχων ἐπέθετεν εἰς τὸ τραῦμα κηρωτὴν καὶ ἔλαιον τῆς κανδήλας. Ἴσως ἐπρόκειτο περὶ αὐτομάτου ῥήξεως κοιλιακοῦ ἀποστήματος, οἱ δὲ λεπτοὶ σκώληκες ἐνδεχομένως ἦσαν ἀσκαρίδες, ὁπότε ἀποδεικνύουν τὴν ἐντερικὴν προέλευσιν αὐτοῦ.

Δυσνόητον εἶναι τὸ ἴαμα Κ. 37. Ὁ ἀσθενὴς ἔπασχεν ἐκ σπλαγχνικῶν πόνων καὶ πρὸς θεραπείαν των κατέφυγεν εἰς τὸν ναόν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἅγιοι καθυστέρουν νὰ ἐμφανισθοῦν ἐδυσφόρει. Νύκτα τινὰ ἐμφανίζονται ὅμως ἀπειλητικοί, εἰς τρόπον ὥστε ὁ πάσχων ἐφοβήθη μήπως σφαγῇ (ἆράγε ἐγχειρηθῇ;) ὑπ' αὐτῶν. Καὶ πράγματι ὁ ἅγ. Κοσμᾶς ἀπέσπασε διὰ τῆς χειρὸς κάτι ἐκ τῶν ἐντοσθίων του καὶ ἔφυγε δρομαίως. Ὁ ἅγ. Δαμιανὸς τὸν καθησύχασεν ὅμως εἰπών, ὅτι τοῦτο ἔγινε πρὸς σωτηρίαν του.

Περίεργον εἶναι εἰς τὸ ἴαμα Κ. 35 τὸ ἀναφερόμενον αἴτιον τῆς παθήσεως. Ὁ πάσχων ἦτο βάρβαρος στρατιώτης (φοιδερᾶτος), περιέργως δὲ καὶ οἱ ἅγιοι ἦλθον μετημφιεσμένοι εἰς στρατιώτας, εἰς τρόπον ὥστε καὶ ὁ ἴδιος νὰ ἀμφιβάλλῃ ἂν ἐπρόκειτο περὶ αὐτῶν. Καίτοι προσῆλθε διὰ κοιλιακὰ ἐνοχλήματα, οἱ ἅγιοι τὰ ἀπέδωσαν εἰς συρίγγιον τῆς ράχεως, ἴσως τῆς ἕδρας. Διέταξαν δὲ τὸν ἀσθενῆ νὰ ἀνοίξῃ τὸ στόμα του, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνέσυραν ράμμα πάχους σχοινίου. Τοῦτο, ὡς φαίνεται, ἦτο τὸ αἴτιον τῶν ἐνοχλημάτων του(!).

Ἀσυνήθης εἶναι καὶ ἡ ἀγωγὴ εἰς τὸ ἀτελῶς σωζόμενον ἴαμα Ε. 47. Ὡς φαίνεται, ὁ πάσχων, κατόπιν ψύξεως, ἔπαθεν ἔμφραξιν τοῦ φάρυγγος ἢ τῶν ἐντέρων. Πρὸς ἀνακούφισίν του οἱ ἅγιοι εἰσάγουν διὰ τοῦ στόματος κάλαμον φλογέρας. Δι' αὐτοῦ ἐξῆλθον πολλὰ γαστρικὰ ἀέρια καὶ ὑγρά, μὲ μουσικὴν ὑπόκρουσιν πιθανῶς. Δυστυχῶς ἡ συνέχεια τοῦ περιέργου αὐτοῦ ἰάματος ἀπωλέσθη.

Ὁ πάσχων εἰς τὸ ἴαμα Κ. 17 καὶ Ε. 30 ἀναφέρεται ὡς παράλυτος ἀπὸ τῶν γονάτων καὶ κάτω, πιθανῶς ἐκ ρευματοαρθριτισμοῦ. Ἦτο αἱρετικὸς ἐξωκιονίτης, μᾶλλον ἀρειανὸς ἢ νεστοριανός, ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ τὸ χειρόγραφον

Edfu. Ἐπέμενε δὲ εἰς τὴν πλάνην του, διὸ καὶ οἱ ἅγιοι τὸν παρημέλησαν. Τελικῶς, καὶ μᾶλλον διὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν τῆς παρουσίας του, τὸν χειρουργοῦν ἐν ὁράματι εἰς τοὺς δύο μηροὺς κενώσαντες τὸ πῦον. Ὁ πάσχων ἐνεθυμήθη τὸ ὅραμα, ὅταν τὴν ἑπομένην εἶδεν εἰς τὸ ἀποχωρητήριον τὴν ἐπίδεσιν τῶν ἁγίων. Εἰς νέαν ἐμφάνισίν των τὸν διέταξαν νὰ φύγῃ ἐκ τοῦ ναοῦ διότι μισοῦν τοὺς αἱρετικούς.

Ὁ ἄρρωστος τοῦ ἰάματος Ε. 41 ἐβασανίζετο ἀπὸ ἀκατάσχετον βουλιμίαν. Οἱ ἅγιοι ἐν ὀνείρῳ ἀνοίγουν τὴν κοιλίαν του, ἐξάγουν τὸ ἔντερον πρὸς καθαρισμὸν καὶ τὴν κλείουν πάλιν, χωρὶς νὰ ἀφήσουν οὐλήν. Καὶ οὕτως ἰάθη ἐκ τῆς βουλιμίας καὶ ἠδυνήθη νὰ τηρήσῃ τὴν νηστείαν τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδος.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 30 καὶ Ε. 46 ὁ πάσχων ἦλθε διὰ φυματιῶδες συρίγγιον ἰσχίου, πρὸς θεραπείαν τοῦ ὁποίου εἶχεν ὑποβληθῆ εἰς πολλὰς ἐπεμβάσεις. Ἐνῷ ἀνέμενεν εἰς τὸν ναόν, ἐδεήθη εἰς μίαν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου ἐν μέσῳ τῶν ἁγίων. Τὴν ἰδίαν νύκτα ἐμφανίζεται ἡ Παναγία καὶ διατάσσει τοὺς ἁγίους νὰ τὸν θεραπεύσουν. Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ ἅγιοι ἐθίγησαν, διότι τὸν μεταφέρουν βιαίως εἰς τὸ ἰατρεῖον τοῦ ξενῶνος (ἢ εἰς τὸ σχολεῖον τῶν ἰατρῶν κατὰ τὸ Edfu). Ἐπειδὴ δὲ ἀμυνόμενος ἐλάκτισεν ἕνα τῶν ἁγίων, ἔδεσαν τοὺς πόδας του εἰς τὸ κάγκελλον τοῦ φαρμακείου. Μετὰ τὴν ἐγχείρησιν τὸν ἐπέδεσαν, χωρὶς ὅμως νὰ ἐπαλείψουν τὸ τραῦμα μὲ μέλι, ὅπως οἱ ἰατροί. Εἰς παρατήρησίν του, οἱ ἅγιοι ἀπήντησαν ὅτι δὲν ἔχουν ἀνάγκην μαθημάτων. Ὡς ἀναφέρεται, ἡ ἐπέμβασις ἦτο πραγματική, διότι ὁ πάσχων τὴν ἑπομένην εἶδε τὴν ἐπίδεσιν καὶ ἐψηλάφησε τὸ τραῦμα. Κατὰ τὴν νύκτα οἱ ἅγιοι ἔφερον ράκος μὲ κηρωτὴν πρὸς ἐπίθεσιν εἰς τὸ τραῦμα. Πρὸς τιμωρίαν πιθανῶς, τὸν ἠνάγκασαν νὰ παρατείνῃ ἐπὶ ἑξάμηνον τὴν παραμονήν του εἰς τὸν ναόν. Μήπως τυχὸν πρόκειται περὶ πραγματικῆς ἐγχειρήσεως ἐκτελεσθείσης παρὰ τῶν μοναχῶν ἰατρῶν τῆς μονῆς, τὴν ὁποίαν κατόπιν ἡ πίστις τοῦ πάσχοντος ἢ τοῦ συλλέκτου τῶν ἰαμάτων ἀπέδωσεν εἰς τοὺς ἁγίους;

Ἰάματα μὴ ἐπιδεκτικὰ κατατάξεως. Ὡρισμένα ἐκ τῶν ἰαμάτων τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀνήκουν μᾶλλον εἰς τὰ θαύματα. Οὕτω λ.χ. κακῶς ἀποκαλεῖται ἴαμα τὸ Κ. 18, διότι ὁ ἀναφερόμενος παιδαγωγὸς δὲν εἶχε προσέλθει διὰ πάθησίν τινα, ἀλλὰ διότι ἐπένετο ἐλλείψει ἐργασίας. Μὴ ἱκανοποιηθεὶς ὅμως ὑπὸ τῶν ἁγίων, μετέβη εἰς τὸν ναὸν τῶν Βλαχερνῶν (ἆράγε τὸν περιώνυμον τῆς Θεοτόκου;). Ἐκεῖ τὸν ἐπλησίασαν οἱ ἅγιοι ὑπὸ μορφὴν κληρικῶν καὶ ἐζήτησαν μίαν λίτραν χρυσοῦ πρὸς θεραπείαν τῆς καταθλίψεώς του. Ὅταν ἐξήγησεν εἰς αὐτοὺς τὴν πενίαν του, ἐδέχθησαν νὰ καταβάλῃ 10 ὀβολοὺς δι᾽ ἀγορὰν θυμιάματος. Ἀκολούθως ὑπέδειξαν εἰς αὐτὸν τὸν γραμματέα τοῦ Πραιτωρίου, ὅστις ἀνεζήτει παιδαγωγὸν διὰ τὸν υἱόν του. Πράγματι δὲ τὴν ἑπομένην ὁ γραμματεὺς τὸν προσέλαβεν. Ἔκτοτε ἑκάστην Παρασκευὴν προσφέρει τοὺς ὀβολοὺς εἰς τοὺς ἁγίους.

Εἰς τὴν ἰδίαν κατηγορίαν ἀνήκει καὶ τὸ ἴαμα Ε. 27, εἰς τὸ ὁποῖον περι-

λαμβάνονται δύο ἀσθενεῖς μὲ ἐπίχυσιν (καταρράκτην) τῶν ὀφθαλμῶν. Ὁ πρῶτος ἐξ αὐτῶν ἦτο πτωχός, παρὰ ταῦτα οἱ ἅγιοι τὸν ἠνάγκασαν νὰ δανεισθῇ διὰ νὰ ἀγοράζῃ ὀρνίθια πρὸς διατροφήν του. Ἐν τούτοις δὲν ἰάθη καὶ οὐχὶ ἀδίκως διεμαρτύρετο διότι ὑπεχρεώθη νὰ δανεισθῇ. Ὁ δεύτερος ὁμοιοπαθὴς ἦτο πλούσιος προσελθὼν βραδύτερον. Οἱ ἅγιοι ἐν ὁράματι τὸν διέταξαν νὰ δώσῃ εἰς τὸν πτωχὸν 120 νομίσματα, εἰς ἀντάλλαγμα διὰ τὴν θεραπείαν του. Τὸ ποσὸν τοῦτο ἦτο σημαντικὸν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, διότι ἐπρόκειτο περὶ χρυσῶν νομισμάτων [1]. Ὁ πλούσιος τὰ κατέβαλεν εἰς τὸν πτωχόν. Ὅταν ὅμως ὁ δεύτερος ἐξῆλθε τὴν νύκτα πρὸς φυσικήν του ἀνάγκην, συνελήφθη καὶ ἐρραπίσθη ὑπὸ τοῦ φύλακος, ὅστις ἐνόμισεν ὅτι ἐδραπέτευσε συναποκομίζων τὰ χρήματα. Ἐκ τοῦ ραπίσματος ἀποκατεστάθη ἡ ὅρασίς του, ὅπως καὶ τοῦ πλουσίου, φοβηθέντος ὅταν ἤκουσε τὰς κραυγὰς τοῦ πτωχοῦ. Ἂν πράγματι ἐπρόκειτο περὶ ὀργανικῆς βλάβης τοῦ φακοῦ, τότε ἡ ἴασίς των ὀφείλεται προδήλως εἰς θαῦμα. Ποῖον ὅμως λόγον ἔχει καὶ ἡ προσθήκη εἰς τὸ ἴαμα καὶ τῆς φάρσας;

Τὸ γνωστὸν λαογραφικὸν θέμα τῆς δοκιμασίας τῆς ἁγνότητος ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἴαμα Κ. 25. Ἐπρόκειτο νὰ ἀποδειχθῇ ἡ τιμιότης γυναικός, τὴν ὁποίαν ὁ σύζυγος, ἐξωθούμενος ὑπὸ τοῦ διαβόλου, παραλόγως ἐζηλοτύπει. Μεταξὺ τῶν προσκυνητῶν ἦτο καὶ ἀσθενὴς πάσχων ἐξ ὀφθαλμίας. Εἰς αὐτὸν οἱ ἅγιοι ἐφανέρωσαν ὅτι θὰ ἰαθῇ, ἂν πλύνῃ τοὺς ὀφθαλμούς του μὲ γάλα σώφρονος γυναικός. Ὁ ζηλότυπος ἐδέχθη νὰ ὑποβληθῇ ἡ σύζυγός του εἰς τὴν δοκιμασίαν ταύτην καὶ οὕτως ἐκ τῆς ἰάσεως τοῦ ὀφθαλμιῶντος ἀπεδείχθη περιτράνως ἡ ἁγνότης [2].

Τὸ ἴαμα Κ. 34αβ ἀφορᾷ εἰς πλούσιον ἀσθενῆ μὲ φαγέδαιναν ἀγνώστου ἐντοπίσεως. Οἱ ἅγιοι τὸν διέταξαν ἐν ὁράματι νὰ ζητήσῃ ἀπὸ παρετικὸν προσκυνητὴν νὰ κουρεύσῃ τὸ γένειόν του. Ὁ παρετικὸς ὅμως ἠρνήθη δικαιολογούμενος ὅτι, ὡς κρεοπώλης τὸ ἐπάγγελμα, οὔτε τὴν πεῖραν, ἀλλ᾽ οὔτε καὶ τὰ ἐργαλεῖα εἶχεν, ἀνεξαρτήτως τῆς ἀναπηρίας του. Οἱ ἅγιοι ὅμως εἰς νέαν ἐμφάνισιν προσκομίζουν καὶ τὰ ἐργαλεῖα τῆς κουρᾶς, ὁπότε ἠναγκάσθη νὰ συμμορφωθῇ. Ἡ μεγάλη προσπάθεια τὴν ὁποίαν κατέβαλε κατὰ τὴν κουρὰν τοῦ πλουσίου τὸν ἐθεράπευσεν ἀπὸ τῆς παρέσεως. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως κατὰ ποῖον τρόπον καὶ ὁ πλούσιος ἀπηλλάγη ἀπὸ τὴν φαγέδαιναν. Ἀσφαλῶς θὰ συνετέλεσαν καὶ τὰ 50 χρυσᾶ, τὰ ὁποῖα, κατ᾽ ἐντολὴν τῶν ἁγίων, ἔδωσεν εἰς τὸν πτωχὸν ὡς κουρευτικά. Ἂν εἶχε καταφύγει ἐγκαίρως εἰς τοὺς ἰατρούς, ἴσως θὰ ἐθεραπεύετο

---

1. H. J. Magoulias, The Lives of Saints as sources of data for the History of Byzantine Medicine in the 6th and 7th Centuries, BZ 57, 1964, σσ. 127-150.

2. Ἀ. Ἀδαμαντίου, Ἁγνείας πεῖρα, Λαογραφικὸν Δελτίον 1, 1909, σσ. 461-563.

μὲ ὀλιγώτερα χρήματα. Ἀλλ' ὡς φαίνεται, οἱ ἅγιοι ἐνδιεφέροντο περισσότερον διὰ τὴν θεραπείαν τοῦ πτωχοῦ κρεοπώλου, διότι, ὡς ἀπεδείχθη, εἶχον σκοπὸν νὰ τὸν ἐγκαταστήσουν ὡς μόνιμον κουρέα εἰς τὴν μονήν των.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 24αβ οἱ ἅγιοι περιγράφονται μὲ φιλοπαίγμονα διάθεσιν, ἡ ὁποία δυσκόλως συμβιβάζεται μὲ τὰς αὐστηρὰς ἀρχάς των εἰς τὰ ἄλλα ἰάματα. Πλούσιος παρετικὸς ἀσθενής, κοιμώμενος εἰς τὸν ναὸν πλησίον ἀλάλου γυναικός, διετάχθη ἐν ὀνείρῳ, τρὶς μάλιστα καὶ δι' ἀπειλῶν, νὰ συγκοιμηθῇ μετ' αὐτῆς. Συμμορφωθεὶς τελικῶς ἐπιβαίνει τὴν νύκτα εἰς τὴν κλίνην της. Ἡ ἄλαλος ὅμως τρομάξασα ἤρχισε μεγαλοφώνως νὰ καλῇ εἰς βοήθειαν καὶ οὕτως ἰάθη. Ἐξ ἄλλου καὶ ὁ παρετικός, φοβηθεὶς τοὺς προστρέξαντας, ἔφυγε δρομαίως ἰαθεὶς καὶ αὐτός. Ἂν βεβαίως ἡ ἀλαλία τῆς γυναικὸς ἦτο ὑστερικῆς αἰτιολογίας, ὁ αἰφνιδιασμὸς τὸν ὁποῖον ὑπέστη θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξηγήσῃ τὴν θεραπείαν της. Ἀλλὰ πῶς θὰ ἐξηγηθῇ καὶ ἡ ἴασις τοῦ παρετικοῦ; Διότι δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ χαρακτηρίσωμεν καὶ αὐτὸν ὡς ὑστερικὸν ἢ ἔστω ὡς ὑποκρινόμενον. Ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδώσωμεν καὶ τὰ ἄλλα ἰάματα εἰς ὁμαδικὴν ὑστερίαν ἢ θρησκευτικὸν παραλήρημα.

Θαύματα. Εἰς τὰ θαύματα κατετάξαμεν 25 ἰάματα. Ἐξ αὐτῶν ἐμνημονεύσαμεν ἐν τῇ συζητήσει τῆς θεωρίας τοῦ Deubner τὰ τρία ἰάματα Κ. 44, 45, 46, τὰ ἀναφερόμενα εἰς ναυάγια τῶν πλοίων τῶν μεταφερόντων τὴν ξυλείαν τῆς μονῆς. Ὁμοίως καὶ τὸ θαῦμα Β. 5 καὶ Ε. 3 τῆς διασώσεως τῆς γυναικὸς τοῦ Μάλχου ὑπὸ τῶν ἐφίππων ἁγίων. Ἐπίσης καὶ τὸ ἴαμα Κ. 9 καὶ Ε. 32, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἐθνικὸς προσκυνητὴς συγχέει τοὺς ἁγίους μὲ τοὺς Διοσκούρους.

Εἰς τὰ θαύματα πρέπει νὰ καταταχθῇ τὸ ἴαμα Κ. 43, κατὰ τὸ ὁποῖον ὁ ἐκδιωχθεὶς βοσκὸς τῆς μονῆς ἀπεπειράθη νὰ πυρπολήσῃ τὸν σταῦλον αὐτῆς. Ἠμποδίσθη ὅμως παρὰ τῶν ἁγίων τυφλωθεὶς καὶ μόνον ἀφοῦ ἐξεδήλωσε τὴν μετάνοιάν του καὶ πάλιν ἀνέβλεψεν.

Θαῦμα βεβαίως ἦτο καὶ ἡ ἐκβολὴ τοῦ δαιμονίου τῆς ἐρωτομανοῦς γυναικὸς εἰς τὸ ἴαμα Κ. 12.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὸ ἴαμα Κ. 7αβ, εἰς τὸ ὁποῖον δύο γυναῖκες, ἡ μία κωφὴ καὶ ἡ ἄλλη ἄλαλος, ἤκουσαν καὶ ἔψαλαν ὁμοῦ τὸ τρισάγιον.

Καὶ εἰς τὸ ἴαμα Κ. 15, μία ἀσθενὴς καταληφθεῖσα ὑπὸ στρόφου τῆς κοιλίας ἐθεραπεύθη, ἀφοῦ κατέπιε τὰ ξύσματα ἐκ μιᾶς εἰκόνος τῶν ἁγίων. Ἀλλὰ καὶ ἡ κατάπαυσις τῶν αἱμοπτύσεων εἰς τὸ ἴαμα Κ. 20 καὶ Ε. 31, δι' ἀποφράξεως τοῦ στόματος τοῦ πάσχοντος διὰ τῆς παλάμης τοῦ ἁγίου, ἐν ὁράματι βεβαίως, ἀνήκει εἰς τὰ θαύματα.

Πρὸς θεραπείαν τῆς ὑδρωπικῆς εἰς τὸ ἴαμα Ε. 24, ὁ ἅγιος ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ εἰκονίσματός του καὶ ἔψαυσε τὴν κοιλίαν της.

Εἰς ἄλλον ὑδρωπικὸν τοῦ ἰάματος Κ. 38, οἱ ἅγιοι ἔδωσαν ἐν ὀνείρῳ τὴν ἐντολὴν νὰ καταπίῃ τρία ξηρὰ κουκία ἐν ὀνόματι τῆς ἁγ. Τριάδος. Δημιουρ-

γεῖται βεβαίως ἡ ἀπορία, διατί δὲν ἤρκεσεν ἡ ἐπίκλησις τῆς Ἁγ. Τριάδος, ἀλλ' ἔπρεπε καὶ νὰ καταπίῃ τοὺς τρεῖς κυάμους;

Ὁ ἐκ μοχθηρίας τοῦ διαβόλου παρετικὸς τοῦ ἰάματος Κ. 4, ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῶν ἁγίων δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν.

Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 21 ὁ πάσχων προσῆλθε διὰ φαγέδαιναν τῆς βαλάνου μετὰ σκωλήκων. Οἱ ἅγιοι ἐν ὁράματι ἀνεκοίνωσαν εἰς αὐτὸν τὴν ἴασίν του.

Εἰς τὸν βίον τῶν ἁγίων (Β. 4 καὶ Ε. 5) μνημονεύεται τὸ θαῦμα τοῦ ὄφεως, τὸ ὁποῖον ἀπεικονίζεται εἰς τὴν Μητρόπολιν τοῦ Μυστρᾶ [1]. Εἰς κοιμώμενον γεωργὸν εἰσῆλθεν ὄφις διὰ τοῦ στόματος, χωρὶς νὰ τὸν ἀντιληφθῇ. Κατόπιν ὅμως ἤρχισε νὰ μετακινεῖται εἰς τὸν στόμαχον καὶ νὰ τὸν σπαράζῃ, ὁπότε κατέφυγεν εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων ἐν Κύρρῳ. Οἱ ἅγιοι ἐμφανισθέντες ἐν ὁράματι, διέταξαν τὸν ὑπὸ τοῦ διαβόλου ἀποσταλέντα ὄφιν νὰ ἐξέλθῃ. Ἡμέρας δὲ γενομένης ἐθεάθη ὁ κατηραμένος ὄφις ἐξερχόμενος ἐκ τοῦ στόματος, εἰς τρόπον ὥστε ὅλοι οἱ προστρέξαντες νὰ πιστοποιήσουν τὸ θαῦμα. Ἡ ἀντίληψις ὅτι ζῷα, μὴ ἀνήκοντα εἰς τὰ συνήθη παράσιτα τοῦ ἀνθρώπου δύνανται νὰ εἰσχωρήσουν εἰς τὸ σῶμα καὶ νὰ ἐπιβιώσουν ἐνίοτε ἐπὶ ἔτη, ὅσον καὶ ἂν φαίνεται παράδοξος, ἦτο τότε πολὺ διαδεδομένη, ὡς θὰ ἴδωμεν εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου. Πλέον ἐνεργὸς ἦτο ἡ ἐπέμβασις τῶν ἁγίων εἰς τὸ ἴαμα Κ. 12α. Εἰς πάσχουσαν ἐξ ἐπιμόνου κεφαλαλγίας, οἱ ἅγιοι ἐφάνησαν ἐν ὀνείρῳ καὶ ἔκρουσαν διὰ τοῦ δακτύλου τὸν ἕνα ρώθωνα αὐτῆς. Ἡ ρινορραγία ἡ ὁποία ἠκολούθησεν ἐθεράπευσεν ἀπὸ τῆς κεφαλαλγίας τὸ ἥμισυ μόνον τῆς κεφαλῆς. Ἡ απομείνασα ἡμικρανία ἐθεραπεύθη διὰ κρούσεως καὶ τοῦ ἄλλου ρώθωνος εἰς δευτέραν ἐμφάνισιν τῶν ἁγίων.

Τὸ ἴαμα Ε. 8 ἐνθυμίζει τὰς θεραπείας ὑπὸ τῶν ἱερῶν ζῴων τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ὅπως περιγράφονται εἰς τὰ ἰάματα τῆς Ἐπιδαύρου. Ὁ πάσχων εἶχε προσβληθῇ πρὸ τριμήνου ἐκ ριζίτιδος πιθανῶς τῆς δεξιᾶς χειρός, ἐκ τῆς ὁποίας, πλὴν τῶν πόνων, παρέμεινε πάρεσις καὶ ἀτροφία. Ἐνῷ ὁ πάσχων ἀνεπαύετο εἰς τὴν κλίνην, ἐξημερωμένη ἔλαφος ἥρπασε τὴν χειρίδα τῆς παραλύτου χειρὸς καὶ ἤρχισε νὰ τὴν μασᾷ καὶ νὰ τὴν σύρῃ. Ὁ πάσχων ἐδοκίμασε νὰ τὴν διώξῃ κινῶν τὴν χεῖρα καὶ οὕτως ἀνέκτησε τὴν πλήρη κινητικότητα. Πλὴν τοῦ θαύματος, πιθανῶς ἐβοήθησεν εἰς τὴν ἀποκατάστασιν καὶ τὸ σὺν Ἀθηνᾷ καὶ χεῖρα κίνει.

Τὰ δύο ἑπόμενα ἰάματα περιέχουν στοιχεῖα συμπαθητικῆς μαγείας. Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 22α καὶ Ε. 43α ὁ ἀσθενὴς προσῆλθε διὰ φλεγμονώδη διόγκωσιν τῶν ὄρχεων. Ἐνῷ ἐκοιμᾶτο ἐν τῷ ναῷ, εἶδε τὸν ἅγ. Κοσμᾶν νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτὸν κηρίον ἐκ χιόνος, τὸ ὁποῖον ἐτάκη εἰς τὰς χεῖρας του. Ἔδωσε δὲ τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν εἰς τὸ ὅραμα, ὅτι ἐσήμαινε τὴν τῆξιν τῆς φλεγμονῆς. Τοῦτο καὶ συνέβη, ὁπότε οἱ ἅγιοι ἐπιστάντες ἐκ νέου ἐκένωσαν τὸ ὑγρὸν διὰ παρα-

1. G. Millet, Monuments byzantins de Mistra, Paris 1910, πίν. 74,2.

κεντήσεως, προσθέσαντες καὶ κηρωτήν. Ἴσως εἶχε σχηματισθῆ φλεγμονώδης ὑδροκήλη.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 3 καὶ Ε. 6 ὁ ἀσθενὴς προσῆλθε πρὸς θεραπείαν τῆς δυσουρίας του. Οἱ ἅγιοι ἐν ὀνείρῳ ἔδωσαν τὴν ἐντολὴν νὰ λάβῃ τρίχας ἐκ τοῦ ἐφηβαίου τοῦ Κοσμᾶ καὶ ἀφοῦ τὰς καύσῃ νὰ πίῃ τὴν στάκτην ἐντὸς ὕδατος. Ὁ πάσχων ματαίως ἀνεζήτει μεταξὺ τῶν προσκυνητῶν Κοσμᾶν τινα πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς ἐντολῆς. Βεβαίως δὲν ἐγνώριζεν ὅτι εἷς ἐξ αὐτῶν εἶχε προσφέρει πρόβατον εἰς τοὺς ἁγίους, τὸ ὁποῖον οἱ ὑπηρέται τοῦ ναοῦ ἐκάλουν Κοσμᾶν. Ἀλλὰ τὸ πρόβατον ἦλθε μόνον του καὶ ἐστάθη πρὸ τοῦ πάσχοντος βληχώμενον. Τότε ὑπηρέτης διερχόμενος τὸ ἐφώναξε μὲ τὸ ὄνομά του καὶ οὕτως ὁ πάσχων κατενόησε τὴν ἔννοιαν τοῦ ὁράματος. Ἠκολούθησε τὴν συμβουλὴν τῶν ἁγίων καὶ ἐθεραπεύθη. Τὸ ἴαμα ὁμοιάζει πρὸς τοὺς διφορουμένους δελφικοὺς χρησμούς, ἀλλ' ἔχει καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς συμπαθητικῆς μαγείας, λόγῳ τῆς τοπογραφικῆς σχέσεως τοῦ ἐφηβαίου τοῦ προβάτου καὶ τῆς δυσουρίας τοῦ ἀσθενοῦς.

Εἰς τὸ ἴαμα Κ. 2 ἡ προσφυγοῦσα ἦτο Ἑβραία καὶ ἔπασχεν ἐξ ἐσωτερικοῦ καρκίνου, ἴσως τῆς μήτρας (ἐγκρυφίου). Οἱ ἅγιοι εἰς τρία ὁράματα τὴν διέταξαν νὰ φάγῃ κρέας χοίρου. Μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς τὸ ἐπρομηθεύθη, φοβουμένη ὅμως τὸν ἄνδρα της τὸ ἔκρυψεν εἰς τὰ ἐνδύματα. Οἱ ἅγιοι ἱκανοποιηθέντες, ὡς φαίνεται, μὲ τὴν συμμόρφωσίν της, ὑπεχρέωσαν τὸν καρκίνον νὰ μεταπηδήσῃ εἰς τὸ κρέας. Ἴσως ὁ συλλέξας τὰ ἰάματα ἐνόμιζε τὸν καρκίνον ὡς ζῷον, ὅπως καὶ ὁ Σωφρόνιος εἰς τὸ ἴαμα Α. 19 τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου. Διότι μόνον ἂν ἦτο ζῷον ἢ τοὐλάχιστον δαιμόνιον ἐξηγεῖται ἡ μεταπήδησις αὐτοῦ εἰς τὸ κρέας. Ἐξ ἄλλου, ἂν ἦτο δαιμόνιον, ἡ προτίμησις αὐτοῦ διὰ τοὺς χοίρους εἶναι γνωστὴ καὶ ἐκ τοῦ θαύματος τοῦ Εὐαγγελίου [1].

Τὸ ἴαμα Κ. 48 δύναται νὰ καταταχθῇ καὶ εἰς τὰς εἰκονικὰς ἐπεμβάσεις. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴν ἀπόδοσιν, ὁ πάσχων ἐξ ὀστεομυελίτιδος τῆς κνήμης μετὰ νεκρώσεως τοῦ ὀστοῦ, εἶχεν ἀναζητήσει τοὺς ἁγίους ἐν Νικομηδείᾳ. Ἡ κακοσμία τοῦ τραύματος ἦτο τόσον μεγάλη, ὥστε, ὡς ἀναφέρεται, οἱ ἅγιοι ἐσκέπασαν τὰς ῥῖνας των, ὅπως δηλαδὴ καὶ ἡ Πανάκεια εἰς τὸ ἀριστοφάνειον ἴαμα τοῦ Ἀσκληπιοῦ [2]. Οἱ ἅγιοι παρέπεμψαν τὸν πάσχοντα εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει ναὸν αὐτῶν, δικαιολογηθέντες ὅτι ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ἐπιτύχουν τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Θεοῦ. Αὐτὴ διεβιβάσθη διὰ τοῦ ἀγγέλου Ραφαήλ, ὅστις ὑπέδειξεν εἰς τοὺς ἁγίους ἕνα ἀπὸ τετραημέρου ταφέντα νεκρόν, ὡς τὸν Λάζαρον. Δὲν ἐπρόκειτο ὅμως νὰ τὸν ἀναστήσουν, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν κνήμην του ὡς μόσχευμα. Ὡς φαίνεται, προέβησαν καὶ εἰς ἐκταφὴν αὐτοῦ, διότι ὁ πάσχων εἶδεν ἐν ὁράματι τοὺς ἁγίους νὰ ἀκρωτηριάζουν τὴν

1. Ματθ. η' 31, Μάρκ. ε' 1, Λουκ. η' 32.
2. Ἀριστοφ., Πλοῦτος 703.

κνήμην του ἀπὸ τοῦ γόνατος καὶ κατόπιν τὴν ἀντίστοιχον κνήμην τοῦ νεκροῦ. Ἀφοῦ τὰς ἀντήλλαξαν, συγκολλοῦν αὐτὰς εἰς τὴν νέαν των θέσιν ἐν ὀνόματι τῆς ἁγ. Τριάδος. Καὶ οἱ μὲν ὀρθόδοξοι ἐπείσθησαν, ὅταν εἶδον τὸν νεκρὸν φέροντα τὴν πάσχουσαν κνήμην. Οἱ καθολικοὶ ὅμως, μεγαλοποιοῦντες τὸ θαῦμα, μετέβαλον τὸν νεκρὸν εἰς αἰθίοπα, ὥστε ἡ μεταμοσχευθεῖσα κνήμη νὰ διακρίνεται εἰς τὸν ἰαθέντα καὶ ἐκ τοῦ χρώματος. Εὐτυχῶς ὅτι τὴν ἐποχὴν ἐκείνην δὲν ὑπῆρχον φυλετικαὶ προκαταλήψεις.

Προσηλυτισμοί. Ἦτο φυσικὸν οἱ ἅγιοι νὰ ἐνδιαφέρωνται διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς τῶν ἀλλοδόξων καὶ τῶν αἱρετικῶν, δι' αὐτὸ δὲ δὲν παρέλειπον εὐκαιρίαν πρὸς προσηλυτισμὸν αὐτῶν. Ὡς λ.χ. ἐγένετο διὰ τὴν Ἑβραίαν εἰς τὸ προαναφερθὲν ἴαμα Κ. 2 ἢ διὰ τὸν ἐθνικὸν τοῦ ἰάματος Κ. 9 καὶ Ε. 32, τὸν ἐπικαλούμενον τοὺς Διοσκούρους. Προσηλυτισμὸς ἄλλου ἐθνικοῦ ἀναφέρεται εἰς τὸ ἴαμα Κ. 10. Ἐν ὁράματι οἱ ἅγιοι προσέφεραν εἰς αὐτὸν τεμάχιον ἄρτου, ὡς συμβολικὴν ὑπόδειξιν ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταλάβῃ. Τὸν νεστοριανὸν δὲ τοῦ ἰάματος Ε. 28 ὑπεχρέωσαν νὰ ἐπαναλάβῃ τὴν ἀρχὴν τοῦ κατ' Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ νὰ παραδεχθῇ τὴν Παναγίαν ὡς Θεοτόκον.

Εὐσεβὴς βίος. Ὁμοίως ἐφρόντιζον ὅπως οἱ προσκυνηταὶ τοῦ ναοῦ διάγουν βίον ἐνάρετον καὶ εὐσεβῆ. Οὕτω λ.χ. εἰς τὸ ἴαμα Ε. 4 διέταξαν τὸν πάσχοντα ἐκ φλέγμονος τοῦ ποδὸς νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν ἀκολασίαν. Εἰς τὸν σχολαστικὸν μὲ τὸ ἀπόστημα τῆς γνάθου εἰς τὸ ἴαμα Κ. 32 καὶ Ε. 39 ἀπέστειλαν κληρικὸν μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ διακόψῃ τοὺς παρανόμους του ἔρωτας. Τὸν προσφυγόντα πρὸς θεραπείαν τῶν αἱμοπτύσεων τοῦ ἰάματος Κ. 6 καὶ Ε. 9 διέταξαν νὰ μὴ βλασφημῇ καὶ νὰ τηρῇ τὰς θρησκευτικὰς νηστείας. Ἐξ ἄλλου ὑπεχρέωσαν τὸν πλούσιον τοῦ ἰάματος Κ. 39 νὰ δώσῃ εἰς τὸν πτωχὸν μῖμον δύο χιτώνια καὶ 100 χρυσᾶ νομίσματα καὶ ἀντ' αὐτῶν νὰ δεχθῇ ῥάπισμα εἰς ἔνδειξιν ταπεινοφροσύνης. Ἔχομεν μνημονεύσει τὸ ἴαμα Ε. 27, κατὰ τὸ ὁποῖον ὑπεχρέωσαν τὸν πλούσιον μὲ τὸν καταρράκτην νὰ καταβάλῃ 120 χρυσᾶ εἰς τὸν ὁμοιοπαθῆ πτωχόν. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ὁ πλούσιος μὲ τὴν φαγέδαιναν εἰς τὸ ἴαμα Κ. 34, ἠναγκάσθη νὰ δώσῃ 50 χρυσᾶ εἰς τὸν παρετικὸν κρεοπώλην διὰ κουρευτικά. Ὥστε ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης οἱ ἅγιοι, ὄχι μόνον δικαίως ἀποκαλοῦνται Ἀνάργυροι, ἀλλὰ καὶ ἐφρόντιζον ὅπως καὶ οἱ πλούσιοι προσκυνηταὶ ἀσκοῦν φιλανθρωπίαν πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς ἀσθενεῖς. Ἀκριβῶς δὲ ἡ εὐρεῖα ἄσκησις τῆς φιλανθρωπίας ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς πλέον συμπαθεῖς πλευρὰς εἰς τὴν τόσον πολυτάραχον καὶ συχνὰ ἐμπαθῆ Βυζαντινὴν Ἱστορίαν.

ΜΕΡΟΣ Β'

ΤΑ ΙΑΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΚΥΡΟΥ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΟΥ

Καὶ διὰ τοὺς ἁγ. Κῦρον καὶ Ἰωάννην ἱστορικῶς ἐλάχιστα εἶναι γνωστά, διότι καὶ εἰς αὐτοὺς ὁ θρῦλος καλύπτει τὸν τυχὸν ὑπάρχοντα ἱστορικὸν πυρῆνα. Κατὰ τὸν Βίον τῶν ἁγίων, τὸν ὁποῖον συνέγραψεν ὁ μοναχὸς Σωφρόνιος [1], ὁ Κῦρος ἦτο ἰατρὸς ἐξ Ἀλεξανδρείας καὶ εἶχε τὸ ἰατρεῖον του, ἐκεῖ ὅπου ἀνηγέρθη βραδύτερον ὁ ναὸς τῶν ἁγ. Τριῶν Παίδων. Κατηγορηθεὶς ὡς χριστιανός, ἔφυγεν εἰς Ἀραβίαν καὶ ἔγινε μοναχός. Ἐξηκολούθησεν ὅμως τὸ ἔργον τοῦ ἰατροῦ, θεραπεύων τοὺς πάσχοντας οὐχὶ διὰ φαρμάκων, ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεως καὶ τῆς προσευχῆς. Τότε προσῆλθεν εἰς αὐτὸν καὶ ὁ ἁγ. Ἰωάννης, ἐλθὼν ἐξ Ἱεροσολύμων, προηγουμένως ὅμως στρατιωτικὸς ἐξ Ἐδέσσης. Μετ' ἀκαθόριστον χρονικὸν διάστημα ἐπρόκειτο νὰ μαρτυρήσουν ἐν Κανώβῳ τρεῖς χριστιαναὶ παρθένοι ἡ Θεδότη, ἡ Θεοκτίστη καὶ ἡ Εὐδοξία. Πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς πίστεως αὐτῶν μετέβησαν καὶ οἱ ἅγιοι εἰς Κάνωβον. Ἐκεῖ ὅμως συνελήφθησαν ὑπὸ τοῦ ἄρχοντος Συριανοῦ ἐπὶ Διοκλητιανοῦ περὶ τὸ 292 καὶ ἀφοῦ ἐμαρτύρησαν ὑπὲρ τῆς πίστεως, ἐτελειώθησαν διὰ ξίφους. Τὰ σώματά των ἐτάφησαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀρκαδίου περὶ τὸ 400, ἐφανερώθη ἡ ὕπαρξις τῶν λειψάνων διὰ θαυμάτων. Ὑπάρχει ὅμως καὶ δεύτερος θρῦλος μὴ συμφωνῶν διὰ τὸν τόπον τῆς διαφυλάξεως τῶν ἱερῶν λειψάνων [2]. Κατ' αὐτόν, ἐπὶ πατριάρχου Ἀπολλιναρίου (551 - 568), προκειμένου νὰ ἀναγερθῇ ναὸς εἰς τοὺς ἁγίους, ἀπεστάλη μοναχὸς εἰς τὴν Βαβυλῶνα (παρὰ τὸ Κάϊρον) κομίζων ἐπιστολὴν πρὸς αὐτούς. Δι' αὐτῆς ἐζητεῖτο νὰ παραχωρήσουν μέρος τῶν λειψάνων αὐτῶν διὰ νὰ κατατεθοῦν εἰς τὰ ἐγκαίνια τοῦ νέου ναοῦ. Ὡς δὲ ἀναφέρεται, εἷς τῶν ἁγίων ἀνεκάθισε λαβὼν εἰς τὴν χεῖρα του τὴν ἐπιστολήν. Ὅταν δὲ ὁ μοναχὸς ἐπέστρεψε διὰ νὰ λάβῃ τὴν ἀπάντησιν, εὗρε τὴν χεῖρα τοῦ ἁγίου συγκρατοῦσαν τὴν ἐπιστολήν. Κατὰ τὴν προσπάθειαν νὰ τὴν ἀποσπάσῃ ἀπεκολλήθη καὶ ἡ χείρ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐθεωρήθη ὡς συγκατάθεσις τοῦ ἁγίου νὰ τὴν παραχωρήσῃ. Τὰ ἀνωτέρω ὅμως προσκρούουν εἰς τὴν ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου [3].

Ὁ προκάτοχος αὐτοῦ πατριάρχης Θεόφιλος, κατὰ τὸν ἀγῶνα του ἐναντίον τῶν ἐθνικῶν, εἶχε καταστρέψει τὸν ναὸν τοῦ Σαράπιδος ἐν Κανώβῳ καὶ ἀντ' αὐτοῦ ἀνήγειρεν ἐκκλησίαν εἰς τοὺς ἁγ. Ἀποστόλους [4]. Εἰς τὴν πλησίον κειμένην Μένουθιν ἢ Μενουθῇ διετηρεῖτο, ἐν τούτοις, ἡ λατρεία τῆς Ἴσιδος, ἡ ὁποία ἐξετέλει καὶ ἰάματα. Πρὸς ἐκρίζωσιν τῆς λατρείας της, ὁ Κύριλλος ἀνήγειρεν ἐκεῖ ἐκκλησίαν εἰς τοὺς Εὐαγγελιστάς, ὅπου μετέφερε καὶ τὰ λείψανα τῶν δύο ἁγίων. Ταῦτα, ὡς λέγει ὁ Κύριλλος, προηγουμένως ἔκειντο εἰς τὸν ναὸν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Προσθέτει δὲ καὶ τὴν λεπτομέρειαν, ὅτι τὰ λείψανα τῶν ἁγίων εὑρέθησαν ἀναμεμειγμένα. Ὁ ναὸς ἐν Μενουθῇ ἐγκατελείφθη πιθανῶς μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀράβων, ἡ ἀνάμνησις ὅμως τῆς τοποθεσίας του παραμένει μέχρι σήμερον, διότι τὸ Ἀμπουκίρ, γνωστὸν ἐκ τῆς νικηφόρου ναυμαχίας τοῦ Νέλσωνος, ἔχει τὴν προέλευσιν ἀπὸ τοῦ ἁγ. Κύρου. Ἴσως ὅμως τὰ λείψανα τῶν ἁγίων μετεφέρθησαν μετὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν Ἀράβων εἰς Κωνσταντινούπολιν, διότι Ρῶσσος περιηγητὴς τὸ 1200 ἀναφέρει ὅτι εἶδε τὰς κάρας των εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγ. Σοφίας. Πλὴν δὲ τούτου καὶ ἄλλα λείψανα αὐτῶν ἐφυλάσσοντο ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγ. Μωκίου. Ὑπῆρχε δὲ καὶ ναὸς τῶν ἁγίων ἐν Κωνσταντινουπόλει εἰς τὴν συνοικίαν Σφωρακίου [1].

Ὡς ἐλέχθη, τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων συνελέχθησαν ἐπιτοπίως ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου. Ἐχρησιμοποίησε διὰ τοῦτο κυρίως τὰς διηγήσεις τῶν ἰδίων τῶν ἀσθενῶν ἢ τῶν συγγενῶν αὐτῶν, ἄλλοτε καὶ πληροφορίας παρὰ τῶν ὑπηρετούντων εἰς τὸν ναόν. Ἀναφέρει ἐπίσης καὶ μίαν ἀφιερωτικὴν ἐπιγραφὴν εἰς τὸν ναὸν (Α. 69). Ἴσως ὅμως ἐστηρίχθη καὶ εἰς ἄλλας πηγάς, ὡς διὰ τὸ ἴαμα Α. 30 τοῦ παλαιοτέρου ἰατροσοφιστοῦ Γεσίου. Ὁ Σωφρόνιος, ὡς ἀναφέρει, ἐγεννήθη ἐν Δαμασκῷ περὶ τὸ 550. Τὴν Αἴγυπτον ἐπεσκέφθη ἐπὶ πατριάρχου Ἰωάννου τοῦ Ἐλεήμονος καὶ πιθανῶς ἔγραψε τὰ ἰάματα περὶ τὸ 615 [2]. Ὡς διδάσκαλόν του ἀναφέρει τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν Μόσχον, συγγραφέα τοῦ σωζομένου Λειμωναρίου [3]. Πιστεύεται σήμερον ὅτι ὁ Σωφρόνιος πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν ὁμώνυμον πατριάρχην Ἱεροσολύμων, τὸν παραδώσαντα τὴν πόλιν εἰς τοὺς Ἄραβας τὸ 638. Ἡ συλλογὴ τοῦ Σωφρονίου, παραβαλλομένη πρὸς τὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, ὑστερεῖ πολύ, ὄχι μόνον λόγῳ τῆς ἀκρίτου εὐπιστίας τοῦ συγγραφέως, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν λαϊκῶν ἀντιλήψεων, αἱ ὁποῖαι ἐπικρατοῦν εἰς αὐτὴν ἐν σχέσει μὲ τὴν αἰτιολογίαν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν νοσημάτων. Εἰς αὐτὰς δὲ ὀφείλεται ἡ μεγάλη σημασία ἡ ὁποία ἀποδίδεται εἰς τὰ δαιμόνια, τὰς φαρμακείας, τὰς μαγγανείας καὶ τὰ δαιμονικῆς προελεύσεως ζῷα.

Κατάταξις τῶν ιαμάτων τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου.

Ὅπως καὶ εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, προτάσσομεν περι-

1. Σωφρόνιος, Ἐγκώμιον Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG 87, 3389 - 3418.
2. Βίος Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG 87, 3677 - 3680.
3. Κύριλλος Ἀλεξανδρείας, Ὁμιλ. 18, PG 77, 1100 - 1101.
4. H. Delehaye, Les Saints d'Aboukir, Analecta Boll. 30, 1911, σσ. 448 - 450.

1. J. Ebersolt, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 97.
2. H. Delehaye, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 20, σημ. 24.
3. Ἰω. Μόσχος, Λειμωνάριον, PG 87, 2989.

ληπτικὴν κατάταξιν τῶν ἰαμάτων τοῦ Σωφρονίου, λόγῳ ὅμως τῆς διαφορᾶς μεταξὺ αὐτῶν κατ' ἀνάγκην ἐπὶ ἄλλης βάσεως.

1) κεφαλή. α') κεφαλαλγία, ἐμβοαὶ Α. 18 καὶ 23. β') κωφαλαλία Α. 64. γ') κώφωσις Α. 45. δ') λευκώματα κερατοειδοῦς Α. 2, 37, 38, 47. ε') ἐπίχυσις ὀφθαλμῶν Α. 51α καὶ 70. ς') τύφλωσις Α. 24α, 28αβ, 31, 46αβ, 65, 69. ζ') ὀφθαλμία Α. 9α. η') κλόνος κεφαλῆς Α. 63. θ') ὀδονταλγία, ἀπόστημα γνάθου Α. 10αβ. ι') ὑπερσάρκωσις ρινὸς Α. 53α. ια') μακρογλωσσία Α. 41.

2) τράχηλος. α') χοιράδες Α. 1α καὶ 58. β') συρίγγιον τραχήλου Α. 61α. γ') σφαγιασμὸς πρὸς αὐτοκτονίαν Α. 67.

3) θώραξ. α') αἱμοπτύσεις Α. 4. β') καταφορὰ (χρονία βρογχῖτις;) Α. 24β. γ') ραχιαλγία Α. 29 καὶ 30.

4) κοιλία. α') ὕδρωψ, ἀσκίτης Α. 20, 42, 66. β') πόνοι στομάχου ἢ κοιλίας Α. 1β, 21, 26, 27, 44, 48, 68. γ') ἔμφραξις κοιλίας (κοπρόστασις) Α. 5. δ') γαστρορραγία Α. 59. ε') ἡπατοπάθεια Α. 61β. ς') κωλικοὶ νεφροῦ Α. 40β. ζ') ὀρχῖτις Α. 16. η') μητρορραγίαι Α. 25. θ') καρκίνος (μήτρας;) Α. 19. ι') συρίγγιον (ἕδρας;) Α. 6.

5) ἄκρα. α') τραῦμα ἀγκῶνος Α. 9β. β') κάταγμα ἐπιπεπλεγμένον κνήμης Α. 3. γ') ἀτροφία ποδῶν Α. 7, 43β, 50. δ') λορδόπους (ἱπποποδία;) Α. 55. ε') πύρωμα ποδὸς (ἐρυσίπελας;) Α. 60. ς') σκίρρος ποδός; Α. 22. ζ') νέκρωσις δέρματος μηροῦ Α. 17. η') ποδάγρα Α. 36α. θ') δῆγμα πέλματος ὑπὸ καρχαρίου Α. 53β. ι') ἐλεφαντίασις ποδὸς Α. 15. ια') ρευματισμὸς ποδῶν Α. 11α.

6) ἄνευ ἐντοπίσεως. α') ἐξανθήματα Α. 8β καὶ 62. β') θλάσις ἐκ πτώσεως Α. 33. γ') λέπρα Α. 13. δ') παρέσεις ἢ δυσκαμψίαι Α. 12, 32α, 39α, 49α, 52, 56.

7) θαύματα. α') πτῶσις ἐξ ὕψους Α. 11β. β') κατάποσις ᾠοῦ ὄφεως Α. 34. γ') μαγγανεία, κατάδεσμος Α. 35. δ') ἀνάστασις ἐκ νεκρῶν Α. 51β. ε') κατάπαυσις τρικυμίας Α. 8α. ς') ἐκβολὴ δαιμονίων Α. 4, 36β, 40β, 49β, 54, 57.

8) προσηλυτισμοί. Α. 12, 36α, 37, 38, 39αβ.

Σύνολον ἰαμάτων 70. Ἐξ αὐτῶν 14 περιέχουν δύο παθήσεις (Α. 1, 8, 9, 11, 24, 32, 36, 39, 40, 49, 51, 53, 59, 61). Ἡ αὐτὴ πάθησις ἀναφέρεται ἐπὶ δύο ἀσθενῶν εἰς 4 ἰάματα (Α. 10, 28, 46, 48). Τὰ γράμματα α, β τὰ συνοδεύοντα τοὺς ἀριθμοὺς τῶν ἰαμάτων σημαίνουν εἴτε δύο ἀσθενεῖς, εἴτε δύο παθήσεις εἰς τὸ αὐτὸ ἴαμα. Ἑπομένως ἐπὶ 70 ἰαμάτων ἀντιστοιχοῦν περιπτώσεις 88.

Αἴτια παθήσεων. α') δαιμονικὰ Α. 9α, 14, 32β, 33, 36β, 40α, 41, 49β, 54, 56, 57, 63, 65, 67. Ἤτοι ἐπὶ 88 παθήσεων ἡ αἰτιολογία ἦτο δαιμονικὴ εἰς 14 (16%).

β') ζωικὰ 1) σκώληκες Α. 4, 10α, 18, 21. 2) ὄφις Α. 34. 3) σαῦραι Α. 59β, 4) ψύλλος Α. 29. 5) καρκίνος (ζῷον) Α. 19. 6) χοιρὰς ἀρρενοθῆλυς Α. 58. Ἐπὶ 88 περιπτώσεων τὸ αἴτιον ἦτο ζωϊκὸν εἰς 9 (10 %).

γ') φαρμακεῖαι Α. 27, 59α, 68, ἤτοι τρεῖς.

δ') μαγγανεῖαι Α. 12, 35, 55α, ἤτοι τρεῖς. Ἐπὶ 88 περιπτώσεων αἱ 6 ὠφείλοντο εἰς φαρμακείας καὶ μαγγανείας (7 %).

Ἐπειδὴ καὶ ἡ εἴσοδος τῶν ζῴων εἰς τὸ σῶμα ἀποδίδεται κατὰ κανόνα εἰς δαιμονικὴν ἐνέργειαν, αἱ δὲ μαγγανεῖαι καὶ φαρμακεῖαι προϋποθέτουν τὴν συνεργίαν τῶν δαιμόνων, συνάγεται ὅτι 29 περιπτώσεις (33%) ἦσαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως σατανικῆς προελεύσεως.

Πολεμικὴ κατὰ τῶν ἰατρῶν. Ὁ Σωφρόνιος παρουσιάζεται ὡς σφοδρὸς πολέμιος τῆς Ἰατρικῆς. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς ἀπαριθμήσεως τοῦ πλήθους τῶν ἰατρικῶν ἀποτυχιῶν, ἤτοι εἰς τὰ ἑξῆς ἰάματα (Α. 1 - 3, 5 - 9, 11 - 13, 17 - 30, 32, 35 - 36, 40 - 41, 43 - 48, 50 - 55, 58, 60 - 63, 66 - 70). Ἐν συνόλῳ δηλαδὴ οἱ ἰατροὶ ἀπέτυχον εἰς τὴν θεραπείαν 52 περιπτώσεων, ἤτοι εἰς 59%.

Ἡ ἐναντίον τῶν ἰατρῶν προκατάληψις ἐκδηλώνεται ἐντονώτερον εἰς ὡρισμένα ἰάματα. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 6 λέγεται διὰ τὸν ἀσθενῆ μὲ τὸ ἑδροσυρίγγιον, ὅτι ἐσπατάλησεν ἐπὶ ματαίῳ ὅλα τὰ χρήματά του εἰς τοὺς ἰατρούς. Τὸ αὐτὸ λέγεται καὶ διὰ τὸν τυφλὸν τοῦ ἰάματος Α. 69. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 25 οἱ ἰατροὶ τόσον πολὺ ἐξεμεταλλεύθησαν τὴν πάσχουσαν ἐκ μητρορραγιῶν, ὥστε ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ της νὰ κλέψῃ τοὺς ἁγίους. Ὁ ἀσθενὴς τοῦ ἰάματος Α. 40, ἀφοῦ ἀπηλλάγη ἀπὸ τοῦ δαιμονίου ὑπὸ τῶν ἁγίων, ἦλθεν εἰς συμφωνίαν μὲ ἰατρὸν νὰ καταβάλλῃ τρία χρυσᾶ εἰς αὐτὸν πρὸς θεραπείαν τῶν κωλικῶν τοῦ νεφροῦ. Οἱ ἅγιοι ὅμως τὸν ἠνάγκασαν νὰ τὰ προσφέρῃ εἰς τὸν ναόν. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 67 οἱ ἅγιοι ἐμαστίγωσαν ὑπηρέτην τοῦ ναοῦ, ἐπειδὴ ἐτόλμησε νὰ καλέσῃ ἰατρὸν διὰ νὰ προβῇ εἰς συρραφὴν τοῦ τραύματος τοῦ αὐτοσφαγιασθέντος προσκυνητοῦ. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 15 οἱ ἅγιοι ἐπαινοῦνται διότι ἔδωσαν εἰς τὸν πάσχοντα ἐξ ἐλεφαντιάσεως φάρμακον μὴ ἱπποκρατικόν. Τὸ ἴαμα τοῦ ἁγ. Κοσμᾶ (Κ. 14), εἰς τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται ὡς ὑπηρέτης τοῦ λουτροῦ καὶ θεραπεύει τὸν παρετικόν, ἀποδίδεται ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου εἰς τὸν ἁγ. Κῦρον (Α. 52). Μεταβάλλει ὅμως τὸν πάσχοντα ἐξ ἁπλοῦ πρεσβυτέρου εἰς τὸν ἀρχίατρον Ζώσιμον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, ὅστις ἀπέτυχε νὰ θεραπεύσῃ τὸν ἑαυτόν του. Τὴν κορωνίδα ὅμως τοῦ ἀντιιατρικοῦ πάθους παρουσιάζει τὸ ἴαμα Α. 30. Εἰς αὐτὸ ὁ ἰατροσοφιστὴς Γέσιος (Γέσσιος) κατηγόρει τοὺς ἁγίους ὅτι χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια φάρμακα ὅπως ὁ Ἱπποκράτης, ὁ Γαληνὸς καὶ περιέργως ὁ Δημόκριτος. Παθὼν ὅμως ραχιαλγίαν καὶ ἀποτυχὼν νὰ τὴν θεραπεύσῃ, προσφεύγει εἰς τοὺς ἁγίους, μήπως συστήσουν θεραπείαν τινὰ ἄγνωστον εἰς τὴν Ἰατρικήν. Ἐν ὁράματι οὗτοι τὸν διέταξαν νὰ θέσῃ εἰς τὴν ράχιν σάγμα ὄνου καὶ εἰς τὸν τράχηλον κώδωνα, συρόμενος δὲ ἐκ χαλινοῦ νὰ διαλαλῇ ὅτι εἶναι μωρός. Μετὰ τὴν διαπόμπευσιν ταύτην οἱ ἅγιοι τὸν ἐθεράπευσαν, εἰπόντες ὅτι παρομοία θεραπεία

οὐδέποτε ἐχορηγήθη ὑπὸ τοῦ Ἱπποκράτους, τοῦ Γαληνοῦ καὶ τοῦ Δημοκρίτου. Πρόκειται δὲ περὶ ὑπαρκτοῦ προσώπου, διότι ὁ ἰατροσοφιστὴς Γέσιος ἦτο φίλος τοῦ Αἰνείου καὶ τοῦ Προκοπίου ἐκ Γάζης. Ἀναφέρεται δὲ δι᾽ αὐτὸν ὅτι ὑπεστήριζε τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου, ἐν συμφωνίᾳ μὲ τὰς ἑλληνικὰς φιλοσοφικὰς δοξασίας. Ἀντιθέτως κατὰ τὴν κοσμογονίαν τοῦ Μωυσέως, ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ἐντὸς χρόνου.

Κατάταξις τῶν ἰαμάτων τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἁγ. Κοσμᾶν καὶ Δαμιανόν, οἱ ἅγ. Κῦρος καὶ Ἰωάννης δὲν ἐξετέλουν ποτὲ χειρουργικὰς ἐπεμβάσεις, ἔστω καὶ εἰκονικάς. Καὶ αὐταὶ ἀκόμη αἱ μαλάξεις ἢ ἄλλοι χειρισμοὶ ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν. Μόνον εἰς τὸ ἴαμα Α. 16 ἐμάλαξαν τοὺς φλεγμαίνοντας γεννητικοὺς ἀδένας τοῦ πάσχοντος. Τὴν κυριωτέραν κατηγορίαν εἰς τὰ ἰάματά των ἀποτελοῦν τὰ θαύματα. Ἐπειδὴ ὅμως πολλὰ ἰάματα τῆς κατηγορίας ταύτης συνοδεύονται ὑπὸ προσηλυτισμοῦ ἢ ἐντολῆς πρὸς ἐκτέλεσιν εὐσεβῶν πράξεων ἢ συστάσεως πρὸς λῆψιν οὐσιῶν τινων συνήθως ἄνευ θεραπευτικῆς δράσεως, πολλὰ ἰάματα ἐπαναλαμβάνονται καὶ εἰς τὰς ὑποδιαιρέσεις ταύτας. Τὰ διὰ πρώτην φορὰν ἀναφερόμενα χαρακτηρίζονται ὡς νέα ἰάματα.

Εἰς τὰ θαυματουργὰ ἰάματα ὑπάγονται τὰ ἑξῆς: Α, 1α, 2, 5, 8αβ, 9α, 10α, 11αβ, 12, 13, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 22, 23, 26, 27, 28β, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36αβ, 37, 38, 39αβ, 40αβ, 41, 42, 45, 46αβ, 48αβ, 49αβ, 51β, 52, 53β, 54, 56, 57, 63, 64, 65, 66, 69, 70. Σύνολον ἰαμάτων 49, περιπτώσεων 57 (65 %).

Ἄρνησις θεραπείας (νέα ἰάματα) Α. 32αβ καὶ 62, ἤτοι ἰάματα 2, περιπτώσεις 3.

Προσηλυτισμοὶ (ἀναφέρονται εἰς θαύματα) Α. 12, 36, 37, 38, 39αβ.

Εὐσεβεῖς πράξεις (νέα ἰάματα) Α. 24α καὶ 28α, ἤτοι ἰάματα 2, περιπτώσεις 2. (ἀναφέρονται εἰς θαύματα) Α. 1αβ καὶ 49β.

Χρῆσις οὐσιῶν μὴ θεραπευτικῶν (νέα ἰάματα ἢ περιπτώσεις) Α. 3, 4, 6, 7, 9β, 10β, 17, 20, 24β, 25, 43, 44, 47, 50, 51α, 53α, 55, 58, 59αβ, 60, 61αβ, 67, 68, ἤτοι ἰάματα 18, περιπτώσεις 25. (ἀναφέρονται εἰς θαύματα) Α. 1α, 5, 8α, 10α, 13, 15, 22, 27, 36, 38, 53β. (εἰς προσηλυτισμοὺς) Α. 38. (εἰς εὐσεβεῖς πράξεις) Α. 1αβ, 24α.

Γενικὸν σύνολον, ἰάματα 70, περιπτώσεις 87.

Τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου ἀναλυτικῶς.

Ἐνομίσαμεν προτιμοτέραν εἰς τὴν ἀναλυτικὴν περιγραφὴν τῶν ἰαμάτων, τὴν διαίρεσιν κατὰ ὁμοειδεῖς ὁμάδας, ὡς ἡ ἑπομένη τῶν δαιμονιώντων.

Δαιμονιῶντες. Τὸ ἴαμα Α. 54 ἀφορᾷ ἐπιληπτικὸν παιδίον δαιμονιόπληκτον. Οἱ ἅγιοι ἐμφανισθέντες ἐν ὁράματι εἰς τὴν μητέρα του, συνέστησαν εἰς αὐτὴν νὰ ἐπαλείψῃ τὸ παιδίον μὲ λίπος χοιρινόν. Συνεμορφώθη πρὸς τὴν

ἐντολὴν καὶ τὸ παιδίον ἰάθη. Ἡ ἰδία ὅμως δὲν ἔτρωγε ποτὲ κρέας χοίρου, διότι ἦτο ἀκόλουθος τοῦ Ἀδώνιδος, φονευθέντος, ὡς γνωστόν, ὑπὸ δαιμονικοῦ κάπρου. Τὸ ἴαμα ὁμοιάζει πρὸς συμπαθητικὴν μαγείαν, διότι πρὸς ἐκβολὴν τοῦ δαίμονος ἐχρησιμοποιήθη τὸ λίπος δαιμονικοῦ ζῴου.

Ἐν τούτοις, εἰς τὸν δαιμονιῶντα μανιακὸν τοῦ ἰάματος Α. 57 οἱ ἅγιοι δὲν ἐχρησιμοποίησαν κρέας χοίρου, ἀλλὰ ψητὸν κρέας μόσχου ἀναλυθὲν εἰς οἶνον πρὸς ἐντριβήν. Ἄλλος δαιμονιῶν τυφλὸς τοῦ ἰάματος Α. 65 ἐθεραπεύθη ἐκ τῆς τυφλώσεως δι᾽ ἐκβολῆς τοῦ προκαλέσαντος αὐτὴν δαιμονίου. Ὁ δαιμονιῶν τοῦ ἰάματος Α. 14, ἐνῶ εἰσήρχετο εἰς τὸν ναὸν εἶδεν ὅραμα, ὅτι ἀπηλλάγη ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀπὸ τοῦ βασανίσαντος ἐπὶ 18 ἔτη δαίμονος. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 36β ἀναφέρεται παρεμπιπτόντως δαιμονιῶν, ὅστις συνεβούλευσεν αἱρετικὸν ἀσθενῆ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Τὸ περίεργον εἶναι ὅτι ἐνταῦθα τὸ δαιμόνιον ἐνήργησεν ἐναντίον τοῦ συμφέροντός του. Ἄλλος δαιμονιῶν εἰς τὸ ἴαμα Α. 40β μετεφέρθη ἁλυσόδετος εἰς τὸν ναόν, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ ὁποίου παρέμεινε μετὰ τὴν ἴασίν του.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 49β ὁ πάσχων ἐδαιμονίσθη πρὸς τιμωρίαν, ἐπειδὴ κατεχράσθη τοὺς ἁγίους. Μετανοήσας προσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν καὶ παρέμεινεν ὡς ὑπηρέτης αὐτοῦ, καίτοι δὲν εἶχε τελείως ἀπαλλαγῆ τοῦ δαιμονίου. Πολὺ αὐστηρότερον ἐτιμώρησαν οἱ ἅγιοι τὸν ἐθνικὸν τοῦ ἰάματος Α. 32αβ, διότι δὲν ἐδέχθη νὰ βαπτισθῇ πρὸς θεραπείαν τῆς παρέσεως. Ὑπεχρέωσαν δηλαδὴ τὸ δαιμόνιον ἄλλου προσκυνητοῦ νὰ μεταπηδήσῃ εἰς αὐτόν. Τοῦτο δὲ καὶ τὸν ἀπέπνιξε μετὰ τὴν ἀναχώρησίν του ἐκ τοῦ ναοῦ. Δαιμονιῶν ἦτο καὶ ὁ πάσχων τοῦ ἰάματος Α. 40α, εἰς τὸν ὁποῖον οἱ ἅγιοι ἐξέβαλον τὸ δαιμόνιον. Πρόκειται περὶ τοῦ πάσχοντος, ὅστις εἶχε συμφωνήσει νὰ καταβάλῃ τὰ τρία χρυσᾶ εἰς ἰατρὸν πρὸς θεραπείαν τῶν κωλικῶν τοῦ νεφροῦ. Ταῦτα ὅμως τὸν ἠνάγκασαν οἱ ἅγιοι νὰ καταθέσῃ εἰς τὸν ναόν.

Παθήσεις δαιμονικῆς αἰτιολογίας. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 33 ὑγιὴς προσκυνήτρια προσήρχετο ἔφιππος εἰς τὸν ναόν. Καθ᾽ ὁδὸν ὁ διάβολος τὴν ἔρριψε κατὰ γῆς. Εἰς κακὴν κατάστασιν μετεφέρθη εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀφοῦ προσεκύνησεν, εἶπεν εἰς τοὺς ἁγίους, μὲ ὑπερβολικὴν ἴσως παρρησίαν, ἀλλὰ καὶ σχετικὸν χιοῦμορ, ὅτι ἐνῶ οἱ ἄλλοι προσκυνηταὶ προσέρχονται ἀσθενεῖς εἰς αὐτοὺς καὶ φεύγουν ὑγιεῖς, τὸ ἀντίθετον συνέβη εἰς αὐτήν. Δι᾽ αὐτὸ νομίζει ὅτι ἔχουν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ τὴν θεραπεύσουν. Καὶ πράγματι, ὅταν ἐπέστρεψεν εἰς τὴν οἰκίαν της, ἐδέχθη ἐν ὁράματι τὴν ἐπίσκεψιν τῶν ἁγίων, οἱ ὁποῖοι, χωρὶς πολλὴν κατανόησιν διὰ τὸ χιοῦμορ αὐτῆς, τὴν ἐθεράπευσαν μέν, ἀλλ᾽ ἀφοῦ προηγουμένως τὴν ἐρράπισαν.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 41, φθονερὸς δαίμων εἶχε σύρει μίαν σπιθαμὴν πρὸς τὰ ἔξω τὴν γλῶσσαν παιδίου, ὥστε νὰ ἀδυνατῇ νὰ μασήσῃ στερεὰν τροφήν. Ἡ ἴασίς του ἔγινε διὰ θαύματος κατὰ τὸ διάστημα τῆς ἡμέρας. Ἐνῶ τὸ παιδίον ἔπαιζε πρὸ τοῦ τάφου τῶν ἁγίων ἔπεσεν ἐπ᾽ αὐτοῦ. Μόλις ὅμως ἡ

γλῶσσα του τὸν ἤγγισεν ὑπεχώρησεν εἰς τὸ φυσικόν της μέγεθος. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 63 ὁ πάσχων προσῆλθε διὰ κλόνον τῆς κεφαλῆς δαιμονικῆς προελεύσεως. Ἰάθη δὲ ὑπὸ τῶν ἁγίων, ἀκολουθήσας τὴν ἐν ὁράματι δοθεῖσαν ἐντολὴν νὰ πίῃ ὕδωρ ἐξ Ἀδύτων (πλησίον τοῦ Ἐλ Ἀλαμέϊν;) καὶ νὰ πλύνῃ δι' αὐτοῦ τὸ πρόσωπον.

Ἐμμέσως, ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ διαβόλου, ἔδρασε καὶ ὁ νυκτικόραξ εἰς τὸ ἴαμα Α. 67. Ὁ πάσχων εἶχε προσέλθει ὡς δαιμονιῶν. Ἀλλ' ὁ δαίμων πρὸς βασανισμόν του ἀπέστειλε νυκτικόρακα, ὅστις ἐφώλευσεν εἰς τὴν στοὰν ὑπεράνω τῆς κλίνης του καὶ τὸν ἐρρύπαινε μὲ ἀκαθαρσίας. Καίτοι μετέφερε πολλάκις τὴν κλίνην του, ὁ νυκτικόραξ ἐν τούτοις τὸν ἠκολούθει, ἕως ὅτου ἀπελπισθεὶς ἔλαβε μάχαιραν καὶ ἐσφαγιάσθη. Ἐλέχθη ἤδη, πῶς οἱ ἅγιοι ἐμαστίγωσαν τὸν ὑπηρέτην, διότι ἀνεζήτησεν ἰατρὸν νὰ συρράψῃ τὸ τραῦμα. Παρ' ὅλον ὅτι εἶχε διανοιχθῆ ἡ τραχεῖα καὶ ὁ οἰσοφάγος, οἱ ἅγιοι τὸν ἐθεράπευσαν δι' ἐπαλείψεων ἐλαίου καὶ οἴνου. Ἐσωτερικῶς, ὡς φαίνεται, ἔδωσαν καὶ ἀλόην, ἡ ὁποία ἦτο καὶ τὸ μόνον φάρμακον τὸ ὁποῖον ἐχορήγησαν εἰς τὰ ἰάματα.

Ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ διαβόλου ἔδρασε καὶ ὁ λαγωὸς εἰς τὸ ἴαμα Α. 56. Ὁ καταδιώκων αὐτόν, ἐν ἀγνοίᾳ τῆς δαιμονικῆς του φύσεως, ὑπέστη πάρεσιν τῶν ποδῶν. Ἦλθεν εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀνέμενε τὴν ἐμφάνισιν τῶν ἁγίων. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν κατέφθανεν ἐγκαίρως εἰς τὸ ἀποχωρητήριον πρὸς ἀφόδευσιν, ἐκάθητο ἐπ' αὐτοῦ καὶ συχνὰ ἀπεκοιμᾶτο. Νύκτα τινὰ οἱ ἅγιοι τὸν εὗρον ἐκεῖ καθήμενον καὶ τὸν ἐλυπήθησαν. Ἐν ὀνείρῳ τὸν διέταξαν νὰ ἐγερθῇ καὶ νὰ μεταβῇ εἰς τὴν κλίνην του, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἀπεκοιμήθη. Ὅπως τὸν ἀναγκάσουν νὰ ἐγερθῇ, οἱ ἅγιοι προκαλοῦν εἰς αὐτὸν σφοδρὰν ἐπιθυμίαν νὰ φάγῃ ἄρτον. Μὴ δυνάμενος νὰ ἀντισταθῇ ἠγέρθη καὶ δρομαίως ἐπέστρεψεν εἰς τὴν κλίνην του ἰαθείς.

Μαγγανεῖαι. Ἡ συνεργία τῶν δαιμόνων εἶναι προϋπόθεσις διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς μαγγανείας, τῆς ὁποίας τρεῖς περιπτώσεις ἀναφέρονται εἰς τὰ ἰάματα. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 55αβ, ὁ πάσχων ἔπασχε πιθανῶς ἐκ παραλυτικῆς ἱπποποδίας (λορδόπους), τὴν ὁποίαν ἀπέδιδεν εἰς μαγγανείαν. Πρὸς θεραπείαν, οἱ ἅγιοι διέταξαν ἐν ὀνείρῳ νὰ καταφρύξῃ πνεύμονα χοίρου καὶ νὰ τὸν ἀναλύσῃ εἰς οἶνον πρὸς ἐντριβήν. Ἡ μαγγανεία πράγματι ἐλύθη, ἴσως διότι ὁ πνεύμων προήρχετο ἐκ χοίρου. Ἐπὶ πλέον οἱ ἅγιοι ὑπέδειξαν εἰς αὐτὸν νὰ σκάψῃ πρὸ τοῦ κοιτῶνος του, διὰ νὰ εὕρῃ τὸ αἴτιον τῆς μαγγανείας. Ὄντως δὲ τὸ εὗρε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποθάνῃ ὁ διαπράξας αὐτὴν Ἑβραῖος.

Πάρεσιν τῶν τεσσάρων ἄκρων ἔπαθεν ἐκ μαγγανείας ὁ αἱρετικὸς τοῦ ἰάματος Α. 12. Οἱ ἅγιοι ἔθεσαν ὡς ὅρον διὰ τὴν ἴασίν του τὴν προσχώρησιν εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Μετὰ πολλοὺς δισταγμοὺς ἐπείσθη. Διὰ νὰ μὴ ἐκτεθῇ εἰς τὰ ὄμματα τῶν ὁμοδόξων του, οἱ ἅγιοι εἶχον δεχθῆ, νὰ μεταλάβῃ εἰς τὸ τέλος τῆς λειτουργίας, μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τῶν ἐκκλησιαζομένων. Ἐν τού-

τοις δὲν ἠμπόδισαν τότε τὴν εἴσοδον 100 αἱρετικῶν, οἱ ὁποῖοι ἀπέβησαν μάρτυρες τῆς ἀποστασίας του. Θὰ ἀνέμενέ τις περισσοτέραν καλὴν πίστιν ἐκ μέρους τῶν ἁγίων ἢ ἔστω τοῦ Σωφρονίου.

Τὸ ἴαμα Α. 35 ἀφορᾷ εἰς εἰδικὴν περίπτωσιν μαγγανείας, τὸν κατάδεσμον. Συνεπείᾳ αὐτοῦ ὁ πάσχων εἶχεν ὑποστῆ πάρεσιν καὶ τῶν τεσσάρων ἄκρων. Καταφεύγει εἰς τὸν ναόν, ἐκεῖ δὲ οἱ ἅγιοι τὸν συμβουλεύουν ἐν ὁράματι νὰ μισθώσῃ ἁλιέα. Τοῦτο καὶ ἔπραξεν, ὅταν ὅμως ἀνεσύρθη τὸ δίκτυον, περιεῖχε μόνον ἓν ἐσφραγισμένον κιβώτιον. Ὁ ἁλιεὺς ἠρνήθη νὰ τὸ παραδώσῃ, ἰσχυριζόμενος ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ ἰχθύος. Συνεφώνησαν ὅμως νὰ λύσῃ τὴν διαφορὰν ὁ οἰκονόμος τῆς ἐκκλησίας. Ὁμοία περίπτωσις ἀναφέρεται καὶ ὑπὸ τοῦ Σουητωνίου [1]. Ὅταν ὁ οἰκονόμος ἤνοιξε τὸ κιβώτιον, εὑρέθη ἐντὸς αὐτοῦ χάλκινον ἀγαλμάτιον μὲ καθηλωμένα τὰ τέσσαρα ἄκρα. Μὲ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν ἥλων παρῆλθε καὶ ἡ πάρεσις.

Φαρμακεῖαι. Τὴν συνεργασίαν τοῦ διαβόλου προϋποθέτουν καὶ αἱ τρεῖς φαρμακεῖαι. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 68 ἡ πάσχουσα ὑπέφερεν ἐκ κοιλιακῶν πόνων λόγῳ τῆς φαρμακείας. Ἐν ὁράματι οἱ ἅγιοι τὴν διέταξαν νὰ βράσῃ φακὴν καὶ μέρος μὲν νὰ φάγῃ, μέρος δὲ νὰ θέσῃ ὡς κατάπλασμα εἰς τὴν κοιλίαν. Μετὰ ταῦτα οἱ ἅγιοι συνέστησαν εἰς αὐτὴν νὰ τρώγῃ πάστελλον, εἶδος τι πλακοῦντος.

Πρὸς συμπαθητικὴν μαγείαν ὁμοιάζει ἡ θεραπεία τῆς φαρμακείας τοῦ ἰάματος Α. 27. Ὁ ἀσθενὴς προσῆλθε πρὸς θεραπείαν τῶν κοιλιακῶν του πόνων. Οἱ ἅγιοι τὸν διέταξαν ἐν ὀνείρῳ νὰ φάγῃ τὸν δηλητηριώδη ὄφιν ἀσπίδα. Ὡς ἦτο φυσικόν, ὁ ἀσθενὴς ἐδίσταζε καὶ δι' αὐτὸ οἱ ἅγιοι ἐδέχθησαν νὰ μεταβῇ εἰς τὴν κρήνην τοῦ ναοῦ καὶ νὰ φάγῃ ὅ,τι ἤθελεν εὕρει. Ἀνεῦρεν ἐκεῖ ἓν ἀγγοῦρι, τὸ ὁποῖον ἤρχισε τρώγων. Τοῦτο ὅμως περιεῖχε μικρὰν ἀσπίδα, τὴν ὁποίαν ἐμάσησεν. Προφανῶς ἐξ ἀηδίας ἐπηκολούθησεν ἔμετος καὶ δι' αὐτοῦ ἀπεβλήθη τὸ φάρμακον. Δηλαδὴ τὸ ἓν δηλητήριον ἐξέβαλε τὸ ἄλλο, κατὰ τὸ ρητόν, πάσσαλος πασσάλῳ ἐκκρούεται. Πάντως οἱ ἅγιοι ἐπέτυχον τελικῶς διὰ τεχνάσματος νὰ φάγῃ τὴν ἀσπίδα.

Ὁ ἀσθενὴς τοῦ ἰάματος Α. 59αβ προσῆλθε πρὸς θεραπείαν τῶν γαστρορραγιῶν του, κατόπιν φαρμακείας. Οἱ ἅγιοι ἐν ὀνείρῳ συνέστησαν εἰς αὐτὸν νὰ φάγῃ ὠμὰ πράσα. Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρεται ὅτι ὁ πάσχων, κατὰ τὴν προσκύνησιν τοῦ τάφου τῶν ἁγίων, ἐκτύπησεν εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ ὅτι ἐκ τοῦ τραύματος ἐξῆλθε σκολόπενδρα. Αὐτή, παρὰ τὸ ὅτι εἶχε διαβρώσει τὸ ὀστοῦν, παρέμενεν ἐκεῖ ἀσυμπτωματικῶς. Δὲν ἀναφέρεται ὅμως κατὰ ποῖον τρόπον εἰσῆλθεν.

Παθήσεις ὀφειλόμεναι εἰς ζῷα. Ἐν γένει ὁ Σωφρόνιος ἀποδίδει πολλὰ νοσήματα εἰς ζῷα εἰσχωρήσαντα εἰς τὸ σῶμα. Ταῦτα συνήθως ἀπεστάλησαν

1. Σουητώνιος, De rhetoribus, σσ. 438-439 (Loeb).

ὑπὸ τοῦ διαβόλου πρὸς βασανισμόν, κατ' ἐξαίρεσιν ὅμως καὶ θεόθεν πρὸς τιμωρίαν. Περιέργως ἐπιστεύετο τότε ὅτι πολλὰ ζῷα, μὴ ἀνήκοντα εἰς τὰ συνήθη παράσιτα τοῦ ἀνθρώπου, ἠδύναντο νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν στόμαχον ἢ τὰ ἔντερα ἢ καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ σώματος καὶ νὰ παραμείνουν ἐκεῖ ἐνίοτε ἐπὶ ἔτη, ὡς ἡ μνημονευθεῖσα σκολόπενδρα εἰς τὸ προηγούμενον ἴαμα.

Ὁ πάσχων τοῦ ἰάματος Α. 23 παρεπονεῖτο διὰ κεφαλαλγίας καὶ ἐμβοάς. Οἱ ἅγιοι τὸν διέταξαν ἐν ὀνείρῳ νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ ναοῦ, ὁπότε θὰ συνήντα τρεῖς καμήλους. Ἀπὸ τῆς τρίτης κατὰ σειρὰν θὰ ἔπρεπε νὰ συλλέξῃ τὴν κόπρον πρὸς ἐπάλειψιν τῆς κεφαλῆς. Συμμορφωθεὶς πρὸς τὴν ἐντολὴν συνέλαβε τὴν τρίτην κάμηλον, ὁ καμηλελάτης ὅμως παρεξήγησε τὰς προθέσεις του καὶ τὸν ἐκτύπησεν διὰ ράβδου εἰς τὴν κεφαλήν. Ἐκ τοῦ τραύματος ἐξῆλθε πλῆθος μυιῶν, προφανῶς τὸ αἴτιον τῶν ἐνοχλημάτων του. Κατὰ θείαν ἐπιταγὴν ἀπεπάτησε τότε καὶ ἡ κάμηλος, ἡ δὲ κόπρος της ἐχρησιμοποιήθη πρὸς ἐπάλειψιν τοῦ τραύματος.

Ὁμοιότητας παρουσιάζει τὸ ἴαμα Α. 18, διότι καὶ εἰς αὐτὸ ὁ ἀσθενὴς παρεπονεῖτο διὰ κεφαλαλγίας καὶ ἐμβοάς. Οἱ ἅγιοι τὸν διέταξαν ἐν ὁράματι νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὴν δημοσίαν ὁδὸν καὶ νὰ ραπίσῃ τὸν πρῶτον διερχόμενον. Ἀκολουθῶν τὴν ἐντολὴν τὸν ἐρράπισεν, ἔτυχεν ὅμως νὰ εἶναι στρατιώτης καὶ εἰς ἀνταπόδοσιν τὸν ἐκτύπησε μὲ τὴν ράβδον του εἰς τὴν κεφαλήν. Ἐκ τοῦ τραύματος ἐξῆλθε πλῆθος σκωλήκων καὶ οὕτως ἰάθη. Ἐν γένει οἱ σκώληκες εἶναι τὸ συνηθέστερον αἴτιον τῶν νόσων. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 4 λ.χ., τὸ αἴτιον τῶν αἱμοπτύσεων ἀποδίδεται εἰς σκώληκα, ὅστις κατέτρωγε τὸν πνεύμονα τοῦ ἀσθενοῦς. Τοῦτον ἀπέβαλε δι' ἐμέτου, ἀφοῦ ἔφαγε προηγουμένως κίτρον κατ' ἐντολὴν τῶν ἁγίων.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 21 ἡ ἀσθενὴς ὑπέφερεν ἐκ κοιλιακῶν πόνων, πρὸς θεραπείαν τῶν ὁποίων κατέφυγεν εἰς τὸν ναόν. Οἱ ἅγιοι ἐμφανίζονται ἐν ὀνείρῳ καὶ ἀφοῦ ἤνοιξαν τὸ στόμα της, ἐφύσησαν ἐντὸς αὐτοῦ τρίς. Τὴν ἐπομένην ἡ πάσχουσα ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην κενώσεως, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπέβαλε σκώληκα καὶ ἐθεραπεύθη. Βεβαίως δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀπέβαλε ταινίαν ἢ ἕλμινθα.

Πλέον πολύπλοκος εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ ἰάματος Α. 10α. Ἐπρόκειτο περὶ μικρᾶς κόρης ὀδοντοφυούσης, εἰς τὸ στόμα τῆς ὁποίας ἀνεπτύχθη ἀπόστημα, πιθανῶς εἰς τὸν ἀνιόντα κλάδον τῆς κάτω γνάθου, διότι εἶχε προκαλέσει κώφωσιν. Ὅταν ἡ μήτηρ ἐξῆλθε πρὸς ἀναζήτησιν ἰατροῦ, ἐφάνη ἀντ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἰατρεῖον ὁ ἅγ. Κῦρος ὑπὸ μορφὴν μοναχοῦ. Εἶπε δὲ εἰς τὴν μητέρα νὰ ἀνοίξῃ τὸ ἑρμάριον τῶν φαρμάκων καὶ νὰ λάβῃ φάρμακον. Ἀνεῦρε μόνον μέλι, τὸ ὁποῖον ἐπέθεσεν εἰς τὸ ἀπόστημα, ὁπότε ἀπέπεσε θύλακος περιέχων σκώληκας. Τὸ μέλι ἐχρησιμοποιεῖτο τότε συχνὰ ἐπὶ τραυμάτων ἢ φλεγμονῶν (ἴδε Κ. 30 καὶ 46 ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ). Μήπως τυχὸν ἡ μήτηρ εἶδεν ἐν τῷ ἰατρείῳ μοναχὸν ἰατρὸν καὶ τὸν ἐξέλαβεν ὡς τὸν ἅγ. Κῦρον; Εἰς

ἄλλο ὅμως ὀδοντικὸν ἀπόστημα εἰς τὸ ἴδιον ἴαμα Α. 10β, οἱ ἅγιοι συνέστησαν τὴν ἐπίθεσιν συκαμίνων μετὰ κηρωτῆς.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 34, παιδίον 12 ἐτῶν, ἐρχόμενον μὲ τὴν μητέρα του εἰς τὸν ναόν, ἀνεῦρε καθ' ὁδὸν ᾠὸν ὄφεως καὶ τὸ κατέπιεν. Εἰς τὸν στόμαχόν του ὅμως ἐξεκολάφθη τὸ ὀφίδιον καὶ ἤρχισε νὰ τὸν σπαράζῃ. Τὴν νύκτα οἱ ἅγιοι ἐπεφάνησαν εἰς τὴν μητέρα καὶ τὴν διέταξαν νὰ μεταφέρῃ τὸ παιδίον ἔξω τοῦ ναοῦ καὶ νὰ παρακολουθήσῃ εἰς ἀπόστασιν. Ἐξετέλεσε τὴν ἐντολὴν καὶ εἶδε τὴν γεννήσασαν δράκαιναν νὰ πλησιάζῃ τὸ παιδίον καὶ διὰ συριγμῶν νὰ καλῇ τὸ ὀφίδιον νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τοῦ στομάχου. Πράγματι δὲ ὑπήκουσε καὶ ἠκολούθησε τὴν μητέρα του. Πιθανῶς τὸ ἴαμα εἶναι διασκευὴ ἐπὶ τὸ θαυμασιώτερον τῆς καταπόσεως τοῦ ὄφεως εἰς τὸ ἴαμα τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ (Β. 4 καὶ Ε. 2).

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 26 ἡ ἀσθενὴς εἶχε καταπίει μικρὸν βάτραχον. Ὅταν ὅμως ηὐξήθη ἐδημιούργει γαστραλγίας καὶ μετεωρισμόν. Οἱ ἰατροὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀνεύρουν τὴν αἰτίαν, διότι, ὡς φαίνεται, ὁ βάτραχος δὲν ἐκόαζεν. Ἡ θεραπεία τῶν ἁγίων ἦτο ἁπλῆ καὶ ἀποτελεσματική, ὅπως τὸ ᾠὸν τοῦ Κολόμβου. Διέταξαν ἐν ὁράματι τὴν πάσχουσαν νὰ πίῃ ὕδωρ πρὸ τοῦ φαγητοῦ. Ἡ κατάποσίς του ἐπέφερε τὸν ἔμετον καὶ δι' αὐτοῦ ἀπεβλήθη καὶ ὁ βάτραχος. Προφανῶς ἠκολούθησε κατὰ τὸν ἔμετον τὸ ὕδωρ, διότι τοῦτο ἦτο τὸ φυσικόν του περιβάλλον.

Παράδοξον εἶναι τὸ ἴαμα Α. 44. Δωδεκαετὴς κόρη, κατὰ τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν, ἔπαιζε μὲ καλάμια, τὰ ὁποῖα ἔφερεν εἰς τὸ στόμα της, ὁπότε κατέπιε τρεῖς μικρὰς σαύρας (σαμαμίθια). Ὅταν ὅμως ἀνεπτύχθησαν ἐδημιούργουν γαστραλγίας. Οἱ ἅγιοι ἐν ὀνείρῳ ἔδωσαν τὴν ἐντολὴν νὰ πίῃ τὸ πρωῒ νῆστις τρία ποτήρια ἀκράτου οἴνου. Ἡ κατάποσις τόσης ποσότητος ἐπέφερε τὸν ἔμετον καὶ δι' αὐτοῦ ἀπεβλήθησαν καὶ αἱ σαῦραι, ἐν ζάλῃ προφανῶς ἐκ τῆς ἀσυνήθους οἰνοποσίας.

Κατὰ τὸ ἴαμα Α. 29, πλουσία ἀλεξανδρινὴ εἶχεν ἐπανειλημμένως ἐκφράσει δυσπιστίαν διὰ τὰ θαυματουργὰ ἰάματα τῶν ἁγίων. Προδήλως πρὸς τιμωρίαν της ἀπεστάλη ψύλλος, ὅστις τὴν ἔδηξεν εἰς τὸ σφυρόν. Κύψασα νὰ τὸν συλλάβῃ, κατελήφθη ὑπὸ σφοδρῶν πόνων εἰς τὴν ράχιν καὶ δὲν ἠδυνήθη πλέον νὰ ἀνορθώσῃ τὸν κορμόν. Ἐπειδὴ οἱ ἰατροὶ δὲν κατώρθωσαν νὰ τὴν ἀνακουφίσουν, κατέφυγεν εἰς τοὺς ἁγίους. Μόλις δὲ ἐπάτησε τὸ κατώφλιον τῆς ἐκκλησίας ἐθεραπεύθη. Σήμερον ἡ πάθησις θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς κήλη τοῦ μεσοσπονδυλίου δίσκου. Ἴσως αἱ ἀπότομοι μετακινήσεις κατὰ τὴν μεταφοράν της διὰ φορείου εἰς τὸν ναὸν ἀνέταξαν τὴν κήλην.

Ὡς φαίνεται, ὁ Σωφρόνιος ἐθεώρει καὶ τὴν καρκινωματώδη νεοπλασίαν ὡς ζῷον, διότι λέγει *καρκίνῳ γὰρ ἐοικώς*. Οὕτως εἰς τὸ ἴαμα Α. 19, ἡ πάσχουσα ἐκ καρκίνου, πιθανῶς τῆς μήτρας (ἐγκρυφίου), ἐνῷ ἐδέετο πρὸ τοῦ τάφου τῶν ἁγίων, ἀπηλλάγη διὰ θαύματος ἀπ' αὐτοῦ, διότι ἀπέπεσεν κατὰ

γῆς σφαδάζων. Συνελήφθη ὅμως καὶ ἐκρεμάσθη ὡς ἀφιέρωμα εἰς τὸν τάφον Τὰ χαρακτηριστικὰ ζωικοῦ ὀργανισμοῦ ἔχει ἐπίσης ἡ ἀρρενοθῆλυς χοιρὰς τοῦ ἰάματος Α. 58. Αὕτη, ὡς ἀναφέρεται, ἐγέννησε τὰς λοιπὰς 66 χοιράδας εἰς τὸν τράχηλον τοῦ πάσχοντος. Κατὰ συμβουλὴν τῶν ἁγίων ἐπέθεσε κατάπλασμα ἐκ θερμοῦ ἄρτου, ὁπότε μετὰ πεντάωρον αἱ χοιράδες ἀπέπεσαν. Ἴσως εἰς τὰ ζωικὰ αἴτια πρέπει νὰ προστεθῇ καὶ ἡ ποδάγρα τοῦ ἰάματος Α. 36α, διότι περιγράφεται ὡς δράκων, τὴν κεφαλὴν τοῦ ὁποίου συνέτριψαν οἱ ἅγιοι (ἴδε ἐν τοῖς ἑπομένοις). Ἑπομένως αἱ ἀμέσως ἢ ἐμμέσως εἰς δαίμονας ἀποδιδόμεναι περιπτώσεις ἀνέρχονται εἰς 35, ἤτοι 40%.

Ὀφθαλμικαὶ παθήσεις. Ἡ συχνότης τῶν ὀφθαλμικῶν παθήσεων εἰς τὰ ἰάματα τοῦ Σωφρονίου ἐξηγεῖται, διότι εὑρισκόμεθα ἐν Αἰγύπτῳ. Ἐν συνόλῳ ἀναφέρονται 17 περιπτώσεις, ἤτοι 19 %. Ἐκ τούτων τὸ ἥμισυ περίπου χαρακτηρίζονται ὡς τυφλώσεις, αἱ περισσότεραι ὅμως αὐτῶν μᾶλλον ὀφείλονται εἰς παθήσεις τῶν ὀπτικῶν ὁδῶν, ὡς εἰς ὀφθαλμίας, λευκώματα καὶ ἐπιχύσεις (καταρράκτας). Κυρίως ἐνδιαφέρει ἡ αἰτιολογία καὶ ἡ ἐφαρμοσθεῖσα θεραπεία. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 65, ἡ τύφλωσις ἀπεδόθη εἰς τὸ δαιμόνιον τοῦ πάσχοντος, διὸ καὶ ἐθεραπεύθη διὰ τῆς ἐκβολῆς του καὶ ἀφοῦ ἔδωσε τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ ἀκολουθήσῃ ἀσκητικὸν βίον (ἴδε καὶ εἰς δαιμονιῶντας).

Εἰς τέσσαρα ἰάματα ἡ ὀφθαλμικὴ πάθησις εἶχεν ἐπιβληθῆ πρὸς τιμωρίαν. Οὕτω λ.χ. τὰ λευκώματα εἰς τὰ ἰάματα Α. 37 καὶ 38, διότι ἐπρόκειτο περὶ αἱρετικῶν (ἴδε προσηλυτισμός), αἱ δὲ τυφλώσεις εἰς τὰ ἰάματα Α. 31 καὶ 28α, ἐπειδὴ ὁ μὲν πρῶτος ἦτο βλάσφημος, ὁ δὲ δεύτερος ἀστρολόγος. Ἐκ τούτων, ὁ βλασφημήσας μετὰ τὴν μετάληψιν καὶ δι' αὐτὸ τυφλωθείς, ἰάθη ὑπὸ τῶν ἁγίων κατόπιν μετανοίας (Α. 31). Μετὰ τριήμερον δηλαδὴ ἀναμονὴν εἶδε κατὰ τὴν λειτουργίαν τοὺς πυρακτωμένους ἄνθρακας καὶ τὸν καπνὸν τοῦ θυμιατηρίου. Εἰς τὸ δεύτερον ἴαμα (Α. 28αβ) ἀναφέρονται αἱ ἰάσεις δύο τυφλῶν. Ὁ εἷς ἦτο ὁ ἀστρολόγος Νεμεσίων, τυφλωθεὶς πρὸς τιμωρίαν πιθανῶς, διότι ὅπως ὅλοι οἱ ὁμόδοξοί του ἐνόμιζε τὰ οὐράνια σώματα ὡς θεούς. Πιθανώτατα ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῶν ἁγίων, καίτοι τοῦτο δὲν ἀναφέρεται ρητῶς, διότι ἄλλως δὲν θὰ προέβαινεν εἰς μαρμαροθέτησιν καὶ εἰκονογράφησιν τοῦ τάφου των. Ὁ πτωχὸς τυφλὸς εἰς τὸ ἴδιον ἴαμα ἰάθη, ὅταν ὁ Νεμεσίων, κατ' ἐντολὴν τῶν ἁγίων, ἔθιξε τοὺς ὀφθαλμοὺς του.

Ἀσθενὴς δυσπιστοῦσα εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων ἐθεραπεύθη παρ' αὐτῶν ἐκ τῆς ὀφθαλμίας δι' ὁράματος, κατὰ τὸ ὁποῖον εἶδε τὸν ναὸν τῶν ἁγίων καὶ τὸ πλῆθος τῶν προσκυνητῶν (Α. 9α).

Εἰς τὴν εὐχαριστήριον ἐπιγραφήν, τὴν ὁποίαν ἀνέθεσεν εἰς τὸν ναὸν τῶν ἁγίων Ρωμαῖος προσκυνητὴς εἰς τὸ ἴαμα Α. 69, δὲν ἀναφέρεται τὸ αἴτιον τῆς ἐπὶ ὀκταετίαν τυφλώσεως αὐτοῦ, οὔτε καὶ ὁ τρόπος τῆς θεραπείας. Δύο τυφλοὶ τοῦ ἰάματος Α. 46αβ ἐθεραπεύθησαν, ἀφοῦ ἐξετέλεσαν τὴν ἐντολὴν τῶν ἁγίων

νὰ πλύνουν τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς τὴν γνωστὴν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου κολυμβήθραν τοῦ Σιλωὰμ τῶν Ἱεροσολύμων. Ὁ πάσχων ἐκ λευκωμάτων εἰς τὸ ἴαμα Α. 2, διετάχθη ὑπὸ τῶν ἁγίων νὰ πλύνῃ τοὺς ὀφθαλμούς του εἰς τὴν πηγὴν τοῦ ναοῦ. Ὅταν τοὺς ἔπλυνεν, εἶδε τὰ λευκώματα νὰ ἀποπίπτουν εἰς τὸ μανδήλιόν του.

Ὁ συγγραφεὺς τῶν ἰαμάτων Σωφρόνιος, πάσχων ἐξ ἐπιχύσεως (καταρράκτου), ἰάθη μετὰ πολλὰ ὁράματα, εἰς τὰ ὁποῖα εἶδε τοὺς ἁγ. Κῦρον καὶ Ἰωάννην, τὸν ἅγ. Θεόδωρον καὶ τὸν ἀπόστολον Θωμᾶν. Συμπληρωματικῶς ἐχρησιμοποίησε καὶ ἔλαιον τῆς κανδήλας τῶν ἁγίων πρὸς ἐπάλειψιν τῶν ὀφθαλμῶν του (Α. 70).

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 51α, τυφλός, πιθανῶς ἐκ καταρράκτου, ἐθεραπεύθη, ἀφοῦ ἔθεσεν ἐπὶ τῶν ὀφθαλμῶν του κηρωτὴν καὶ τυρόν, ὅπως διετάχθη ὑπὸ τῶν ἁγίων. Εἰς τὴν τυφλὴν τοῦ ἰάματος Α. 24α ἐδόθη ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐν ὀνείρῳ ἡ περίεργος ἐντολὴ νὰ ψήσῃ κρέας κροκοδείλου καὶ ἀφοῦ τὸ κονιοποιήσῃ νὰ ἐπαλείψῃ τοὺς ὀφθαλμούς. Ὄντως δὲ ἀνέβλεψεν.

Πρὸς θεραπείαν τῶν λευκωμάτων εἰς τὸ ἴαμα Α. 47, ὁ πάσχων ἔλαβε τὴν ἐντολὴν νὰ μεταβῇ εἰς τὸ λουτρὸν καὶ νὰ πλύνῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς δι' ἐσβεσμένης ἀσβέστου. Οἱ ἅγιοι δηλαδὴ τὸν ἐθεράπευσαν διὰ καυτηρίου, τὸ ὁποῖον ὅμως θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ τὸν ἀποτυφλώσῃ. Πρὸς ἴασιν τῶν λευκωμάτων τοῦ αἱρετικοῦ εἰς τὸ ἴαμα Α. 38, μεταξὺ ἄλλων, συνεστήθη ὑπὸ τῶν ἁγίων καὶ ἡ πλύσις τῶν ὀφθαλμῶν δι' ὀποῦ κιχωρίου (σερίδων).

Κώφωσις καὶ κωφαλαλία. Μόνον δύο ἰάματα ἀφοροῦν εἰς τὰς ἐν λόγῳ παθήσεις. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 45, ἡ κώφωσις ἐπῆλθεν αἰφνιδίως μετὰ νόσημα. Ὁ ἀσθενὴς προσέφυγεν εἰς τοὺς ἁγίους, ἀλλ' ἐνῷ ἐπορεύετο πρὸς αὐτούς, ἡ κώφωσις ἤρχισε νὰ ὑποχωρῇ καὶ ἐξηφανίσθη τελείως μόλις ἔφθασεν εἰς τὸν ναόν. Ὅταν οἱ ἅγιοι ἐνεφανίσθησαν ἐν ὁράματι εἰς τὸν ἐκ γενετῆς κωφάλαλον τοῦ ἰάματος Α. 64, μόνον διὰ νευμάτων ἠδυνήθησαν νὰ ὑποδείξουν, ὅτι ἔπρεπε νὰ πίῃ ὕδωρ ἐκ τῆς πηγῆς των. Πράγματι δὲ πιὼν ἐξ αὐτῆς ἰάθη καὶ οὕτως ἠδυνήθη νὰ διηγηθῇ τὸ θαῦμα τῶν ἁγίων.

Ὕδρωπες. Ποία ἀκριβῶς πάθησις ὑποκρύπτεται εἰς τοὺς ὕδρωπας τῶν ἰαμάτων εἶναι δύσκολον νὰ δοθῇ ἀπάντησις. Πρόκειται βεβαίως περὶ συλλογῆς ὑγροῦ εἰς τὴν κοιλίαν, ἡ ὁποία ὅμως ἦτο δυνατὸν νὰ ὀφείλεται εἰς ἀσκίτην ἐκ κιρρώσεως ἢ εἰς φυματίωσιν τοῦ περιτοναίου ἢ εἰς μεταστατικὰς νεοπλασίας αὐτοῦ, μὴ ἀποκλειομένων καὶ τῶν γιγαντιαίων κύστεων τῆς ὠοθήκης, ἴσως ὅμως καὶ εἰς καρδιακὰς ἢ νεφρικὰς παθήσεις.

Ἐκ τῶν τριῶν ὑδρώπων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἰάματα, ἡ θεραπεία τοῦ ἐν Α. 42 ἀνήκει εἰς τὰ θαύματα. Διότι ἡ ἴασις αὐτοῦ ἐπῆλθε δι' ἁπλῆς ψαύσεως τῆς κοιλίας τοῦ πάσχοντος ὑπὸ τῶν ἁγίων ἐν ὁράματι. Τὴν ἑπομένην οὗτος ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην πρὸς ἀφόδευσιν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὡς φαίνεται, ἀπέβαλε τὰ ὑγρά. Ὁ Σωφρόνιος ἀποδίδει τὴν πάθησιν εἰς τὴν ὑπερβολικὴν

ὑδατοποσίαν. Εἰς τὰ ἄλλα δύο ἰάματα οἱ ἅγιοι συνέστησαν καὶ θεραπείαν, ἀλλὰ καὶ ταύτην μὴ αἰτιολογικήν. Εἰς τὸν ἀσθενῆ λ.χ. τοῦ ἰάματος Α. 20 παρήγγειλαν νὰ θέσῃ ἐπὶ τῆς κοιλίας ὡς κατάπλασμα παξιμάδι, εἰς δὲ τὸν ἀσθενῆ τοῦ Α. 66 νὰ καλυφθῇ δι' ἄμμου.

Κοιλιακὰ ἐνοχλήματα. Ἀσαφὴς εἶναι διαγνωστικῶς ἡ σειρὰ τῶν γαστραλγιῶν ἢ κοιλιακῶν πόνων ἢ στρόφων ἢ ἐμφράξεων, περιλαμβάνουσα 10 περιπτώσεις (11 %). Ἀνεφέραμεν εἰς τὰ ζωικὰ αἴτια τὰ ἰάματα Α. 21, 26, 34, 44 καὶ εἰς τὰς φαρμακείας τὰ Α. 27 καὶ 68.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 1β, οἱ ἅγιοι συνέστησαν εἰς τὸν πάσχοντα πρὸς θεραπείαν τῶν γαστραλγιῶν του, νὰ φάγῃ κηρωτὴν καὶ ἔλαιον τῆς κανδήλας. Οὗτος παραδόξως ἀντέδρασεν ἐπιτυχῶς εἰς τὴν δύσπεπτον αὐτὴν ἀγωγήν. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 48β δὲν ἀναφέρεται, ἂν ἡ ἀποβολὴ τοῦ μεγέθους ᾠοῦ κοπρολίθου ὑπὸ τῆς ἀσθενοῦς ὠφείλετο εἰς θαῦμα ἢ εἰς ἀγωγήν τινα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ πάσχουσα ἀφιέρωσε τὸν λίθον εἰς τοὺς ἁγίους.

Θαυματουργός, ἀντιθέτως, ἦτο ἡ θεραπεία τῶν σπλαγχνικῶν πόνων εἰς τὸ ἴαμα Α. 48α. Οἱ ἅγιοι ἐν ὁράματι διέταξαν τὸν πάσχοντα νὰ φυτεύσῃ ἄμπελον καὶ νὰ προσφέρῃ μέρος τοῦ οἴνου εἰς τὸν ναόν. Ὡς δὲ ἀναφέρεται, οἱ ἴδιοι οἱ ἅγιοι ἐβοήθησαν εἰς τὴν φύτευσιν, τὸν τρυγητὸν καὶ τὸ πάτημα τῶν σταφυλῶν, χάρις δὲ εἰς τὴν βοήθειάν των ἡ ἄμπελος ἐκαρποφόρησεν ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους.

Ἡ ἔμφραξις τῆς κοιλίας εἰς τὸ ἴαμα Α. 5 πρέπει μᾶλλον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς κοπρόστασις. Τοῦτο δέ, διότι ὁ πάσχων ἐθεραπεύθη, ἀφοῦ ἔφαγε τὸ μοναδικὸν ξηρὸν σῦκον (ὅσον καὶ ἂν ἦτο θαυματουργόν), τὸ ὁποῖον οἱ ἅγιοι ἀπέθεσαν εἰς τὴν κλίνην του.

Παρετικοὶ κλπ. Ἄλλη σειρὰ ἐκ 12 κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ὁμοειδῶν παθήσεων ἀφορᾷ εἰς τὰς παρέσεις, ρευματικὰς ἢ ἀρθριτικὰς παθήσεις, ἀτροφίας τῶν ἄκρων κλπ., ἤτοι τὰ 13,6 % τῶν περιπτώσεων. Αἱ πλεῖσται τῶν ἀνωτέρω παθήσεων ἀποδίδονται ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου εἰς τιμωρίαν ἐπιβληθεῖσαν εἰς ἀσεβεῖς ἢ αἱρετικούς, ἄλλοτε ὅμως εἰς δαιμονικὰ αἴτια ἢ μαγγανείας. Εἰς τοὺς δαιμονιῶντας ἀνεφέραμεν τὸν παρετικὸν ἐθνικόν, τὸν ὁποῖον οἱ ἅγιοι παρέδωσαν εἰς τὸν δαίμονα, ὅταν ἠρνήθη νὰ βαπτισθῇ (Α. 32). Ἐπίσης καὶ τὸν παρετικὸν κυνηγὸν τοῦ δαιμονικοῦ λαγωοῦ (Α. 56). Εἰς τὰς μαγγανείας ἐμνημονεύσαμεν τὸν πάσχοντα ἐξ ἀτροφίας τοῦ ποδὸς (Α. 55α), τὸν ὁμοιοπαθῆ του αἱρετικὸν τὸν ἰαθέντα κατόπιν προσηλυτισμοῦ (Α. 12) καὶ τὸν ἐκ καταδέσμου παρετικὸν τὸν ἀπαλλαγέντα μετὰ τὴν ἁλιείαν τοῦ ἀγαλματίου εἰς τὸ ἴαμα Α. 35.

Ἄλλος αἱρετικὸς τοῦ ἰάματος Α. 39α ὑπέστη πάρεσιν κατόπιν μακρᾶς ἀσθενείας. Οἱ ἅγιοι ἔθεσαν ὡς ὅρον τῆς θεραπείας του νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Τελικῶς ἐδέχθη, ὅταν οἱ ἅγιοι τὸν διεβεβαίωσαν ὅτι ἀναγνωρίζουν τὴν Σύνοδον τῆς Χαλκηδόνος. Ὀρθόδοξος ἀντιθέτως ἦτο καὶ μάλιστα

5 - 11 - 1976

διάκονος τοῦ ναοῦ ὁ πάσχων ἐκ ρευματισμῶν τῶν ποδῶν εἰς τὸ ἴαμα Α. 11β. Οὗτος ὄχι μόνον ἰάθη, ἀλλὰ καὶ ἔλαβε παρὰ τῶν ἁγίων πρόσκλησιν εἰς δεῖπνον, ἐν ὁράματι βεβαίως.

Ἐτιμωρήθη διὰ παραλυσίας ὁ πάσχων τοῦ ἰάματος Α. 49α, ἐπειδὴ κατεχράσθη χρήματα τῶν ἁγίων. Μετανοήσας προσῆλθεν εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀνέμενεν ἐπὶ 7 μῆνας. Οἱ ἅγιοι μετὰ ταῦτα ἐδέχθησαν νὰ τὸν θεραπεύσουν, ἂν ἐπέστρεφε τὰ κλαπέντα. Ἐπειδὴ ἦτο ἄπορος τὰ συνέλεξαν οἱ ἄλλοι προσκυνηταὶ καὶ οὕτως ἰάθη.

Διὰ τὸ ἴαμα Α. 52 τοῦ ἀρχιάτρου Ζωσίμου, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἅγ. Κῦρος ὑπὸ μορφὴν ὑπηρέτου τοῦ λουτροῦ τὸν ἐθεράπευσεν, ὡμιλήσαμεν εἰς τὰς ἀντιιατρικὰς προκαταλήψεις τοῦ Σωφρονίου. Τὸ ἴδιον ἴαμα ἀποδίδεται καὶ εἰς τὸν ἅγ. Κοσμᾶν. Εἰς τὰ τρία ἰάματα Α. 7, 43, 50, ἐπὶ πασχόντων ἐξ ἀτροφίας τοῦ ποδός, ἐνδιαφέρει ἰδίως ἡ ἐφαρμοσθεῖσα ὑπὸ τῶν ἁγίων θεραπεία. Εἰς τὸ Α. 7 συνεστήθη ἐπάλειψις δι' ἐλαίου τῆς κανδήλας. Πλέον πρωτότυπος ἦτο ἡ θεραπεία εἰς τὸ Α. 43, διότι ὁ πάσχων διετάχθη νὰ τρίψῃ τοὺς πόδας μὲ παστὸν ὀρτύκιον. Εἰς τὸ Α. 50 ἡ ἴασις ἐπῆλθε μὲ τὴν κηρωτήν,τὴν γνωστὴν πανάκειαν τῶν ἁγίων.

Ἐλεφαντίασις καὶ παρεμφερεῖς παθήσεις. Ἡ πάθησις ἐν τῷ ἰάματι Α. 15 ἀποκαλεῖται ἐλεφαντίασις. Πρὸς ἴασιν αὐτῆς ἐχρησιμοποιήθη ἐντελῶς πρωτότυπος ἀγωγή. Διότι οἱ ἅγιοι διέταξαν ἐν ὁράματι τὸν πάσχοντα νὰ κονιοποιήσῃ ὕαλον καὶ νὰ τὴν ἐπιχύσῃ ἐντὸς ὕδατος εἰς τὸ πάσχον ἄκρον. Πράγματι δὲ ὅπου διεβρέχετο τὸ ἄκρον ὑπὸ τοῦ ἐναιωρήματος τούτου, εὐθὺς ἐξηφανίζοντο τὰ σημεῖα τῆς ἐλεφαντιάσεως. Ἴσως καὶ ὁ σκίρρος τοῦ ποδός, ὅστις ἔφθανε μέχρι τῶν βουβώνων, ἦτο εἶδος τι ἐλεφαντιάσεως. Πρὸς ἴασίν του συνεστήθη ὑπὸ τῶν ἁγίων ἡ ἐπάλειψις μὲ κηρωτὴν καὶ ἔλαιον τῆς κανδήλας (Α. 22).

Δὲν γνωρίζομεν τί ἀκριβῶς ἦτο τὸ ἐν Α. 60 ἀναφερόμενον πύρωμα τοῦ ποδός, ἆράγε περίπτωσις ὑποτροπιάζοντος ἐρυσιπέλατος; Οἱ ἅγιοι πάντως τὸ ἐθεράπευσαν δι' ἐπαλείψεων πηλοῦ.

Δερματικαὶ παθήσεις. Εἰς ταύτας ὑπάγεται τὸ ἴαμα Α. 8β, διότι ἀναφέρεται ὅτι ἀπέπεσαν φύματα καὶ λεπίδες. Τοῦτο συνέβη, ὅταν ἐν ὁράματι οἱ ἅγιοι, παριστάμενου καὶ τοῦ ἁγ. Θεοδώρου, ἐπέθεσαν εἰς τὸν πάσχοντα τὰς χεῖρας των. Μετὰ ταῦτα τὸν διέταξαν νὰ πλυθῇ διὰ χυλοῦ μπιζελίων.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 62, ἐν τούτοις, οἱ ἅγιοι ἠρνήθησαν τὴν θεραπείαν, διότι ἐθεώρησαν τὴν πάθησιν ὡς ἀνίατον. Ἂν ὁ χαρακτηρισμὸς αὐτῆς ὡς ἄνθρακος ἀντιστοιχῇ πρὸς τὸν σύγχρονον ὁρισμόν, τότε ἡ πρόγνωσίς των ἦτο ὀρθή. Ἡ ταύτισις ὅμως εἶναι ἀμφίβολος. Πάντως εἶναι ἡ μόνη περίπτωσις, τὴν ὁποίαν ἠρνήθησαν νὰ ἀναλάβουν, ἐξαιρέσει τοῦ ἀμετανοήτου ἐθνικοῦ τοῦ Α. 32.

Εἰς τὰς δερματικὰς παθήσεις κατετάξαμεν καὶ τὴν μοναδικὴν περίπτωσιν λέπρας τοῦ ἰάματος Α. 13. Ὡς γνωστόν, πολλαὶ ἄλλαι δερματοπάθειαι

ἰάσιμοι δὲν διεκρίνοντο τότε ἀπὸ τῆς λέπρας, ὡς ἡ ψωρίασις κ.ἄ. Ἡ καθαυτὸ λέπρα ἐθεωρεῖτο ὡς μὴ ἰάσιμος ἰατρικῶς, ἀλλὰ μόνον διὰ θαύματος. Κατ' ἐντολὴν τῶν ἁγίων δοθεῖσαν ἐν ὀνείρῳ, ὁ λεπρὸς ὤφειλε νὰ συλλέξῃ τὴν κόπρον τῆς τετάρτης καμήλου ἑνὸς καραβανίου καὶ νὰ ἐπαλειφθῇ δι' αὐτῆς. Ὁ ἀσθενὴς ἠκολούθησε τὴν ἐντολήν, ἀλλ' ἐξ εὐνοήτου ἀηδίας παρέλειψε νὰ ἀλείψῃ καὶ τὸ πρόσωπον, διὰ τοῦτο δὲ διετήρησεν εἰς αὐτὸ τὰ στίγματα τῆς λέπρας. Ἡ ρητὴ ὑπόδειξις τῆς 4ης καμήλου τοῦ καραβανίου ἀποδεικνύει τὴν θαυματουργὸν φύσιν τοῦ ἰάματος (ἴδε καὶ τὸ Α. 23).

Συρίγγια. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 61αβ ἐπρόκειτο περὶ τραχηλικοῦ συριγγίου. Οἱ ἅγιοι ἐν ὁράματι συνέστησαν πλύσιν διὰ κιτροφύλλων. Ὁ πάσχων ὑπέφερε καὶ ἐξ ἡπατοπαθείας, πρὸς θεραπείαν τῆς ὁποίας οἱ ἅγιοι συνέστησαν εἰς αὐτὸν νὰ τρώγῃ ἐλαίας χλωράς, ἄλλας δὲ νὰ ἐπιθέτῃ ὡς κατάπλασμα εἰς τὴν ἡπατικὴν χώραν. Εἰς τὰ συρίγγια δύνανται νὰ ὑπαχθοῦν καὶ αἱ 60 χοιράδες τοῦ τραχήλου τοῦ ἰάματος Α. 1α. Ἐπειδὴ ὁ ἄρρωστος ἦτο πλούσιος, διετάχθη ὑπὸ τῶν ἁγίων νὰ σαρώσῃ τὸ μνῆμα των εἰς ἐπίδειξιν ταπεινοφροσύνης. Κατόπιν ἔδωσαν τὴν ἐντολὴν νὰ ἐπιθέσῃ κατάπλασμα ἐκ κηρωτῆς καὶ ἄρτου. Μετὰ τὴν ἐπίθεσιν αὐτοῦ αἱ χοιράδες ἀπέπεσαν πρὸ τοῦ μνήματος.

Συρίγγιον, πιθανῶς τῆς ἕδρας, ἀναφέρεται εἰς τὸ ἴαμα Α. 6. Κατὰ σύστασιν τῶν ἁγίων ὁ πάσχων ἔθεσεν ἐπ' αὐτοῦ κατάπλασμα περιέχον σησάμι, μέλι καὶ ἄρτον, ὁπότε, ὡς λέγεται, ἡ σύριγξ ἐξεπήδησεν.

Τραύματα. Εἰς τὰ τραύματα ἀνήκουν τρία ἰάματα, κατ' ἐπέκτασιν ὅμως θὰ προσθέσωμεν καὶ ἄλλα δύο. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 9β ἡ ἀσθενὴς εἶχε πέσει ἐνῷ ἐλούετο καὶ ἐτραυματίσθη εἰς τὸν ἀγκῶνα. Οἱ ἅγιοι συνέστησαν ἐν ὁράματι νὰ ἐπιθέσῃ εἰς αὐτὸ κρέας λαβρακίου καὶ οἶνον. Σοβαρώτερον ἦτο τὸ τραῦμα εἰς τὸ ἴαμα Α. 3, διότι ἐπρόκειτο περὶ ἐπιπεπλεγμένου κατάγματος τῆς κνήμης. Χάρις ὅμως εἰς τὸ ἔλαιον τῆς κανδήλας τὰ νεκρώματα τοῦ ὀστοῦ ἀπέπεσαν ταχέως.

Τὸ ἴαμα Α. 53β ἐνδιαφέρει διὰ τὰς παραδόξους συνηθείας τὰς ὁποίας ἀποδίδει εἰς τοὺς καρχαρίας. Ἐνῷ ὁ ὑπηρέτης προσκυνητοῦ τινος ἐλάμβανε θαλάσσιον λουτρόν, ἀνηρπάγη ἐκ τοῦ πέλματος ὑπὸ θαλασσίου κυνὸς καὶ κατεχώσθη εἰς τὴν ἄμμον τοῦ βυθοῦ διὰ νὰ καταβροχθισθῇ βραδύτερον. Ἐδεήθη ὅμως εἰς τοὺς ἁγίους, οἱ ὁποῖοι τὸν ἀνέσυραν ἐκ τῶν τριχῶν τῆς κεφαλῆς καὶ τὸν ἀπέθεσαν εἰς τὴν ξηράν. Οἱ ἅγιοι συνεκόλλησαν τὸ ἀποσπασθὲν πέλμα διὰ κηρωτῆς. Κύων θαλάσσιος ἦτο πιθανώτατα εἶδος καρχαροειδοῦς, διότι ὁ Πολύβιος λέγει «γαλεώτας, οὓς καὶ ξιφίας λέγεσθαι καὶ κύνας φασίν». Ἡ κατάχωσις ὅμως τῆς τροφῆς εἶναι συνήθεια τῶν τετραπόδων κυνῶν, τὴν ὁποίαν ὁ Σωφρόνιος αὐθαιρέτως ἐπεκτείνει καὶ εἰς τοὺς καρχαρίας.

Ἂν τὸ βρέφος τοῦ ἰάματος Α. 11α δὲν ἐτραυματίσθη κατὰ τὴν πτῶσιν του ἐκ τοῦ ἄνω ὀρόφου εἰς τὸ χοιροστάσιον, τοῦτο ὀφείλεται ἀσφαλῶς εἰς

θαῦμα τῶν ἁγίων. Τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν ἦτο ἄλλωστε φυσικόν, διότι ὁ πάππος τοῦ βρέφους ὑπηρέτει ὡς διάκονος τοῦ ναοῦ.

Ἐκ ποίας αἰτίας ὁ πάσχων τοῦ ἰάματος Α. 17 ἔπαθε δερματικὴν νέκρωσιν τοῦ μηροῦ εἶναι ἄγνωστον. Οἱ ἅγιοι φανέντες κατὰ τὴν νύκτα τὸν διέταξαν νὰ ἐκτελέσῃ ἐντριβὰς μὲ κύμινον καὶ ἅλας. Καίτοι δὲ ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὰ ἀρτύματα τῆς μαγειρικῆς, ὁ πάσχων ἐν τούτοις ἰάθη.

Μεμονωμέναι παθήσεις. Ἡ πάθησις εἰς τὸ ἴαμα Α. 53α χαρακτηρίζεται ὡς ὑπερσάρκωσις τῆς ρινός. Ἦτο ἄραγε ρινόφυμα; Κατ' ἐντολὴν τῶν ἁγίων ὁ πάσχων ἔθεσεν εἰς τοὺς ρώθωνας πεφρυγμένον πέπερι καὶ ἰάθη.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 24β, ἡ ἐντολὴ τῶν ἁγίων πρὸς κατάκλισιν τῆς ἀσθενοῦς, πασχούσης ἐκ χρονίου πνευμονικοῦ νοσήματος εἰς τὸ δάπεδον τοῦ ναοῦ, ἀσφαλῶς θὰ προκαλέσῃ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ἰατρῶν. Ἡ ἀγωγὴ ὅμως ἐξηγεῖται, διότι ἐπεβλήθη πρὸς τιμωρίαν εἰς τὴν πλουσίαν ἀσθενῆ, ἐπειδὴ δὲν διέθετε κατὰ χριστιανικὸν τρόπον τὰ πλούτη της εἰς τοὺς πτωχούς. Πάντως αὕτη ἀπεδείχθη ex juvantibus ὡς ἀποτελεσματική. Εἰς τὸ ἴαμα Α. 25, ἡ πάσχουσα ἐκ μητρορραγιῶν, ἀφοῦ ματαίως διεσκόρπισεν ὅλην τὴν περιουσίαν της εἰς τοὺς ἰατρούς, ἀπεφάσισεν ἐν τῇ ἀπελπισίᾳ της νὰ κλέψῃ τὸν ναὸν τῶν ἁγίων (ἴδε ἀντιιατρικὰς προκαταλήψεις). Παρὰ ταῦτα, οὗτοι τὴν ἐθεράπευσαν, συστήσαντες ἐν ὁράματι νὰ πίῃ ἐκχύλισμα μυρσίνης ἐντὸς οἴνου.

Προσηλυτισμοί. Ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει πολλὰς προσπαθείας τῶν ἁγίων νὰ προσηλυτίσουν ἀσθενεῖς, ὡς τὴν ἀποτυχοῦσαν περίπτωσιν τοῦ ἐθνικοῦ εἰς τὸ ἴαμα Α. 32, τὸν ὁποῖον παρέδωσαν εἰς τὸν δαίμονα. Διὰ τὸν προσηλυτισμὸν τοῦ αἱρετικοῦ εἰς τὸ ἴαμα Α. 12 ὡμιλήσαμεν εἰς τὰς μαγγανείας καὶ τοῦ ἄλλου αἱρετικοῦ εἰς τὸ Α. 39α εἰς τὰς παρέσεις.

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 37, ὁ πάσχων ἐκ λευκωμάτων τοῦ κερατοειδοῦς εἶδεν ἐν ὁράματι τοὺς ἁγίους καθημένους πρὸ τοῦ τάφου των. Ἔδωσαν δὲ εἰς αὐτὸν ποτήριον γάλακτος καὶ ἄρτον. Ὀρθῶς δὲ τὸ ἐξήγησεν ὡς ἐντολὴν τῶν ἁγίων νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν. Τοῦτο καὶ ἔπραξε, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ θεραπευθῇ. Κατόπιν ὅμως ἐπανῆλθεν εἰς τὰς αἱρετικάς του πλάνας, διὸ καὶ οἱ ἅγιοι τὸν ἐτύφλωσαν διὰ ραπίσματος. Μεταμεληθεὶς ὅμως ἐπέστρεψεν εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀνέβλεψεν, ὅταν ὁ διάκονος ἀνέγνωσεν ἐκ τοῦ Εὐαγγελίου «ἦν τυφλὸς καὶ ἀνέβλεψεν» (Ἰωάν. θ' 18).

Εἰς τὸ ἴαμα Α. 38 ἄλλος αἱρετικὸς πάσχων ἐκ τῆς ἰδίας παθήσεως, εἶδε τοὺς ἁγίους προσφέροντας εἰς αὐτὸν ἀντίδωρον. Τοῦτο ὅμως ἐξέφευγε τῶν χειρῶν του. Ἔδωσε καὶ αὐτὸς τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν ὅτι ὤφειλε νὰ μεταλάβῃ, συμμορφωθεὶς δὲ ἐθεραπεύθη. Ἀλλὰ καὶ οὗτος ἐπανῆλθεν εἰς τὴν αἵρεσιν καὶ ἐτυφλώθη ἐκ νέου. Μετενόησε δὲ μόνον ὅταν εἶδεν ἐν ὀνείρῳ τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἡ ὁποία μάλιστα ἐδώρισεν εἰς αὐτὸν χρυσοῦν σταυρόν. Ὡς φαίνεται δέ, οὗτος δὲν ἦτο εἰκονικός, διότι μετὰ ταῦτα αἰγύπτιος λῃστὴς ἐπεχείρησε νὰ τὸν κλέψῃ. Τελικῶς ἰάθη διὰ πλύσεως τῶν ὀφθαλμῶν μὲ ὀπὸν κιχωρίου.

'Ακόμη δυσκολώτερος ἦτο ὁ προσηλυτισμὸς τοῦ αἱρετικοῦ εἰς τὸ ἴαμα Α. 36α, τοῦ πάσχοντος ἐκ ποδάγρας. Προηγήθησαν τοὐλάχιστον ἓξ ὁράματα μὲ ἐμφανίσεις τῶν δύο ἁγίων, τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου μέχρις ὅτου πεισθῇ. Εἰς τοῦτο συνετέλεσαν καὶ αἱ ἀπειλαὶ τοῦ δαιμονίου ἑνὸς δαιμονιῶντος. Τελικῶς μετέβη εἰς τὸν ναὸν τοῦ εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, ὅπου εἶδε τὸ τελευταῖον ὅραμά του. 'Εξῆλθε δηλαδὴ ἐκ τῶν ποδῶν του ὁ δράκων τῆς ποδάγρας, τοῦ ὁποίου τὴν κεφαλὴν συνέτριψαν οἱ ἅγιοι καὶ οὕτως ἰάθη.

Τέλος, τὸν αἱρετικὸν τοῦ ἰάματος Α. 39β οἱ ἅγιοι μόνον διὰ ραβδισμῶν ἐπέτυχον νὰ πείσουν νὰ ἐγκαταλείψῃ τὴν πλάνην του. Τὴν ἐπιμονὴν ταύτην τῶν αἱρετικῶν ὁ Σωφρόνιος ἀποδίδει εἰς τὸν ἰδιαιτέρως πείσμονα χαρακτῆρα τῶν Αἰγυπτίων.

Θαύματα. Τὰ περισσότερα τῶν θαυμάτων ἔχομεν ἤδη ἀναφέρει εἰς τὰ δαιμονικὰ αἴτια, τὰς μαγγανείας, τὰς φαρμακείας, τὰ ζωικῆς προελεύσεως νοσήματα κλπ. 'Ενταῦθα θὰ προσθέσωμεν δύο μόνον μὴ μνημονευθέντα.

Θαῦμα ἦτο ἀσφαλῶς ἡ κατάπαυσις τῆς τρικυμίας τῆς Μαρεώτιδος λίμνης ὑπὸ τῶν ἁγίων εἰς τὸ ἴαμα Α. 8α καὶ ἡ διάσωσις τοῦ διαπλέοντος αὐτήν.

Τὸ μεγαλύτερον ὅμως θαῦμα τῶν ἁγίων ἀναφέρεται εἰς τὸ ἴαμα Α. 51β. 'Ο πρεσβύτερος Γεώργιος, τὸν ὁποῖον καὶ προηγουμένως οἱ ἅγιοι εἶχον θεραπεύσει ἐκ καταρράκτου, προσεβλήθη βραδύτερον ὑπὸ λοιμοῦ καὶ ἀπέθανεν. 'Ενῷ ὅμως ἡ ψυχή του εἶχε παραληφθῇ ὑπὸ τῶν ἀγγέλων, ἐδεήθη εἰς τοὺς ἁγίους, οἱ ὁποῖοι προθύμως ἐδέχθησαν νὰ μεσολαβήσουν εἰς τὸν Θεόν. 'Η μεσιτεία των εἰσηκούσθη, διότι ἠκούσθη φωνὴ ἐξ οὐρανοῦ προστάσσουσα τοὺς ἀγγέλους νὰ παραδώσουν τὴν ψυχήν του εἰς τοὺς ἁγίους ἐπὶ μίαν εἰκοσαετίαν. Μετὰ τὴν πάροδον αὐτῆς καὶ πάλιν ἀπέθανεν, ἀλλ' ἡ ψυχή του ἐκ νέου συνήντησε τοὺς ἁγίους καὶ ἔλαβε δευτέραν ἀναστολὴν ἀπροσδιορίστου χρόνου. 'Επειδὴ δὲ ὁ Γεώργιος ἦτο περίπου σύγχρονος τοῦ Σωφρονίου, πιθανώτατα ἔζη ἀκόμη κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν 'Αράβων. Μετ' αὐτὴν ὅμως ἀσφαλῶς δὲν ὑπῆρχε πλέον λόγος νὰ ζητήσῃ καὶ νέαν παράτασιν τῆς ζωῆς.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

'Η ἀνάλυσις τῶν ἰαμάτων τῶν ἁγίων 'Αναργύρων ὑπῆρξεν ἀρκετὰ λεπτομερής, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ἀπαιτήσῃ μακρὸν ἐπίλογον. Θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν νὰ πλουτίσωμεν τὴν μελέτην μας προσθέτοντες καὶ τὰ ἰάματα ἄλλων ἁγίων, ἰδίως δὲ τοῦ ἁγ. 'Αρτεμίου, τὰ ὁποῖα συνελέχθησαν εἰς τοὺς χρόνους τοῦ 'Ηρακλείου [1]. Τότε ὅμως αὐτὴ θὰ ἐξέφευγε τοῦ πλαισίου της. 'Αλλὰ καὶ μόνη

1. 'Αθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Varia Graeca Sacra, St. Peterburg 1909, σσ. 1 - 79.

ἡ σύγκρισις τῶν ἰαμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν αἰγυπτιακῶν τοῦ Σωφρονίου ἐπιτρέπει, κατὰ τὴν γνώμην μας, τὴν συναγωγὴν ὡρισμένων συμπερασμάτων. Πράγματι δὲ ὁ χαρακτὴρ τῶν ἰαμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως διαφέρει πολὺ ἀπὸ τῶν αἰγυπτιακῶν. Τὴν διαφορὰν ταύτην ἐν μέρει μόνον δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὴν καλογηρικὴν θρησκοληψίαν τοῦ Σωφρονίου, διότι καὶ οἱ συλλέκται τῶν ἰαμάτων τῆς Κωνσταντινουπόλεως πιθανῶς ἦσαν καλόγηροι τῆς μονῆς τοῦ Κοσμιδίου ἢ πάντως διετέλουν ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν των. Νομίζομεν συνεπῶς, ὅτι μᾶλλον πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὰς διαφορὰς αὐτὰς εἰς τὸ ἀνώτερον ἐπίπεδον μορφώσεως τῶν κατοίκων τῆς Βασιλευούσης κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ καὶ αἰγυπτιακοῦ κοινοῦ τῆς ἰδίας ἐποχῆς. 'Η 'Αλεξάνδρεια, ἰδίως ἀπὸ τῆς κατακτήσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν Περσῶν (618 - 619), εὑρίσκετο ἐν παρακμῇ καὶ εἶχε παύσει νὰ εἶναι τὸ κέντρον τῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἐπιστημῶν. 'Απὸ τοῦ 'Ιωάννου τοῦ Φιλοπόνου καὶ τῶν μαθητῶν του, ἡ σπουδὴ τῆς Φιλοσοφίας περιέρχεται εἰς τοὺς Χριστιανούς. 'Ο μαθητὴς αὐτοῦ Στέφανος ἔγινε σχολάρχης τῆς 'Ακαδημίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τῆς νεοϊδρυθείσης ὑπὸ τοῦ 'Ηρακλείου (610). Χριστιανοὶ ἦσαν καὶ οἱ μαθηταὶ τοῦ 'Ολυμπιοδώρου. 'Ο Παῦλος Αἰγινήτης ἦτο ὁ τελευταῖος γνωστὸς ἰατρός, ὁ ὁποῖος εἶχε σπουδάσει ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐξήσκησεν ὡς περιοδευτής.

Μετὰ τὴν κατάκτησιν τῶν 'Αράβων, οἱ περισσότεροι ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀλεξανδρινοὶ ἔφυγον, οἱ δὲ ὀλίγοι ἀπομείναντες ἀνεμείχθησαν μὲ τοὺς πολυπληθεῖς γηγενεῖς. Οὗτοι, ὡς σχισματικοί, ἀπεκάλουν τοὺς ὀρθοδόξους περιφρονητικῶς Μελχίτας, δηλ. βασιλικούς. Πάντως οἱ ἀπομείναντες μετὰ τὴν κατάκτησιν ὀρθόδοξοι ἔπαυσαν ἐπὶ μακρὸν νὰ ἐκλέγουν πατριάρχας 'Αλεξανδρείας. Οἱ μεταβιβάσαντες διὰ μεταφράσεων εἰς τοὺς Ἄραβας τὰ φιλοσοφικὰ καὶ τὰ ἰατρικὰ ἔργα τῶν 'Ελλήνων δὲν προήρχοντο ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἀλεξανδρινῶν, οὐδὲ καὶ ἐκ τῶν Κοπτῶν, ἀλλ' ἦσαν οἱ δίγλωσσοι Σύροι. Οὗτοι ὅμως, ὅπως καὶ οἱ Κόπται, εἶχον ἀπὸ μακροῦ ἤδη ἀποκτήσει τὴν ἐπίγνωσιν ὅτι ἀνήκουν εἰς ἄλλην ἐθνότητα καὶ δι' αὐτὸ ἐζήτουν νὰ ἀποσπασθοῦν ἀπὸ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ Ρωμαιο - βυζαντινοῦ Κράτους, ἔστω καὶ ἂν τοῦτο ἐχρησιμοποίει ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τὴν ἑλληνικήν. 'Η ἀφύπνισις τοῦ ἐθνικισμοῦ ἦτο πιθανῶς ἡ κυριωτέρα αἰτία τῆς ἐξαπλώσεως τῶν αἱρέσεων μεταξὺ τῶν λαῶν τῆς ἐγγὺς 'Ανατολῆς. 'Η αἵρεσις ἦτο μία ἐκδήλωσις τῆς ἀντιθέσεως τῶν ἰθαγενῶν πρὸς τὴν ἀφομοιωτικὴν θρησκευτικὴν πολιτικὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Πιθανῶς ἡ ἐχθρότης τῶν ἰθαγενῶν συνετέλεσε πολὺ περισσότερον εἰς τὴν ἀπόσπασιν τῶν περιοχῶν τούτων ἀπὸ τὰς ἐπιτυχίας τῶν Περσικῶν ἢ τῶν 'Αραβικῶν ὅπλων. Διὰ τοῦτο οἱ πλεῖστοι τούτων ὑπεδέχθησαν τοὺς κατακτητὰς ὡς ἐλευθερωτάς. Τοῦτο ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἀναχαίτισις τῶν 'Αράβων εἰς τὰ σύνορα τῆς Μ. 'Ασίας, διότι αὐτὴ δὲν εἶχεν

ἐποικισθῆ ὑπὸ σημιτικῶν λαῶν, ἀλλ' ὑπὸ Ἑλλήνων ἢ ἀπὸ μακροῦ ἐξελληνισθέντων.

Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς ὑπὸ ποίας συνθήκας ἐδιδάσκετο ἡ Ἰατρικὴ εἰς τὸ Βυζάντιον. Πάντως εἶναι βέβαιον, ὅτι πλὴν τῶν ἐλευθέρων ἐπαγγελματιῶν, ἐξ ὧν πολλοὶ ἦσαν Ἰουδαῖοι, καὶ τῶν δημοσίων ἰατρῶν, ὑπῆρχον καὶ πολλοὶ μοναχοὶ ἢ καὶ κληρικοὶ οἱ ὁποῖοι τὴν ἐξήσκουν. Ἐν ἀρχῇ οὐδὲν ἐμπόδιον ὑπῆρχε διὰ τὴν ἄσκησιν ὑπ' αὐτῶν, βραδύτερον ὅμως ἀπηγορεύθη εἰς τοὺς κληρικούς, ἀλλ' ὡς φαίνεται ἡ ἀπαγόρευσις δὲν ἴσχυσε. Κατὰ τὸν Νομοκάνονα, οἱ κληρικοὶ οἱ ἀσκοῦντες τὴν Ἰατρικὴν ἢ φλεβοτομοῦντες τιμωροῦνται δι' ἑβδομαδιαίας ἀργίας. Ἐν τούτοις, εἰς τὰς μονὰς τὰς διατηρούσας ξενῶνας, οἱ ἰατροὶ ὤφειλον νὰ εἶναι καὶ μοναχοί[1]. Τὰ ἀνωτέρω ἐπιβεβαιώνονται ὑπὸ τῶν ἰαμάτων τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, διότι ἡ ἐν Κοσμιδίῳ μονὴ αὐτῶν διετήρει ξενῶνα καὶ νοσοκομεῖον. Εἰς τὸ ἴαμα Ε. 10 ἀναφέρεται, ὅτι εἰς τὸν περίβολον τοῦ ναοῦ ὑπῆρχον κλίναι *ηὐτρεπισμέναι εἰς νοσοκομίαν τῶν ἐκεῖσε νοσούντων*. Τὴν ὕπαρξιν ἰατρείου καὶ σχολείου τῶν ἰατρῶν εἰς τὸν ξενῶνα πιστοποιεῖ τὸ ἴαμα Κ. 30 καὶ Ε. 46. Δι' αὐτὸ ὁ πάσχων εἰς τὸ ἄνω ἴαμα, ὅταν μετεφέρθη ὑπὸ τῶν ἁγίων εἰς τὸ ἰατρεῖον πρὸς ἐγχείρησιν, ἐνόμισεν ὅτι οὗτοι ἦσαν ἰατροὶ τῆς μονῆς καὶ ἀντεστάθη. Ἡ σύγχυσίς του προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι καὶ οἱ ἅγιοι πιθανῶς εἶχον ἐμφανισθῆ ὑπὸ μορφὴν μοναχῶν, ὅπως δηλαδὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι οἱ ἰατροὶ τῆς μονῆς. Οὕτω καὶ εἰς τὸ ἴαμα Κ. 47, οἱ ἅγιοι ἐνδεδυμένοι μὲ φαιὰ ράσα, ἐδήλωσαν εἰς τὸν πάσχοντα ὅτι ἦσαν ἰατροὶ τῆς μονῆς τοῦ Κοσμιδίου. Ἄλλοτε βεβαίως ἐλάμβανον καὶ ἄλλας μορφάς, ὡς κληρικῶν (Κ. 18, Ε. 26) ἢ ἰατρῶν (Κ. 29, Ε. 45) ἢ ὑπηρέτου τοῦ λουτροῦ (Κ. 7) ἢ στρατιωτῶν (Κ. 35) ἢ νεανιῶν (Κ. 43) ἢ διαβατῶν (Κ. 5, Ε. 3).

Ἡ ἁρμονικὴ συνεργασία τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ μετὰ τῶν μοναχῶν ἰατρῶν, ἐξηγεῖ τὴν ἔλλειψιν πάσης ἀντιθέσεως εἰς τὰ ἰάματα αὐτῶν πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴν Ἰατρικήν. Ἐξ ἄλλου βλέπομεν ὅτι καὶ οἱ ἰατροί, πιθανῶς διότι ἦσαν μοναχοί, σέβονται καὶ ὑπακούουν εἰς τὰς ἐντολὰς τῶν ἁγίων. Οὕτω λ.χ. εἰς τὸ ἴαμα Κ. 20, Ε. 31 συμμορφώνονται μὲ τὴν ἐντολήν των νὰ μὴ δώσουν εἰς τὸν πάσχοντα ἐξ αἱμοπτύσεων τὴν πικρὰν ἀντίδοτον. Ὁμοίως δὲν ἐπεχείρησαν νὰ ἀνανεώσουν τὴν ὑπὸ τῶν ἁγίων χαλαρωθεῖσαν ἐπίδεσιν εἰς τὸν ἔχοντα τὸ κάταγμα τῆς κνήμης (Κ. 27, Ε. 23). Δέχονται τὴν ἐντολὴν αὐτῶν νὰ ἐπιθέσουν ὡρισμένον φάρμακον, ἀντὶ τῆς ἐπεμβάσεως, εἰς τὴν πάσχουσαν ἐξ ἀποστήματος μαστοῦ (Κ. 28). Περιωρίσθησαν νὰ προβοῦν μόνον εἰς φλεβοτομίαν καὶ ἐπίθεσιν ἀλοιφῆς εἰς τὸν ἀσθενῆ μὲ τὸ ἀπόστημα τῆς γνάθου, ὅπως ὑπεδείχθη ὑπὸ τῶν ἁγίων (Κ. 32, Ε. 39). Ὅτι δὲν ὑπῆρχεν ἀνταγωνισμὸς ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς ὑπὸ τῶν ἁγίων μιᾶς ἡπλοποιημένης

1. Φ. Κουκουλές, ἔνθ' ἀνωτ., τ. 6, Ἀθῆναι 1957, σσ. 9-35.

διαιτο - φαρμακευτικῆς ἀγωγῆς καὶ ἐκ τῆς ἐκτελέσεως ὑπ' αὐτῶν ἀναιμάκτων ἢ αἱματηρῶν ἐπεμβάσεων, ἔστω καὶ εἰκονικῶν, κατ' ἀπομίμησιν τῶν ἰατρικῶν. Δηλαδὴ ὑπῆρχε μία κατάστασις συμβιώσεως τῆς θαυματουργικῆς μετὰ τῆς ἐπαγγελματικῆς Ἰατρικῆς, ὅπως παρατηρεῖται καὶ εἰς τὰ ἰάματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ. Ἡ ἀνάμειξις βεβαίως τοῦ θαυμασίου εἰς τὰ ἰάματα τῶν ἁγίων καθιστᾷ ἐνίοτε τὴν περιγραφήν, ἰδίως τῶν χειρουργικῶν ἐπεμβάσεων, πολὺ ἀπίθανον, ὡς λ.χ. τὴν ἐξαγωγὴν καὶ τὸν καθαρισμὸν τῶν ἐντέρων εἰς τὸν πάσχοντα ἐκ βουλιμίας (Ε. 41) ἢ τὴν μεταμόσχευσιν τῆς κνήμης τοῦ νεκροῦ εἰς ἀντικατάστασιν τῆς ἀκρωτηριασθείσης τοῦ πάσχοντος εἰς τὸ ἴαμα Κ. 48.

Κατὰ πόσον πρέπει νὰ ἀποδώσωμεν τὰς ἐν λόγῳ εἰκονικὰς ἐπεμβάσεις εἰς τὴν πίστιν τῶν ἀσθενῶν διὰ τὴν πραγματικότητα τῶν ὁραμάτων των ἢ εἰς ἀποκυήματα τῆς φαντασίας των ἢ εἰς διασκευὴν τῶν ἀφηγήσεών των ἐπὶ τὸ θαυμασιώτερον ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν ἰαμάτων, ἐπαφίεται εἰς τὴν κρίσιν τῶν ἀναγνωστῶν. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τὸ ἐνδεχόμενον νὰ ἐπρόκειτο ἐνίοτε περὶ πραγματικῶν ἐπεμβάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐξετελέσθησαν ὑπὸ τῶν ἰατρῶν τῆς μονῆς, ὑπὸ τὰς εὐλογίας πάντως τῶν ἁγίων. Αὗται ὅμως ἀπεδόθησαν κατόπιν εἰς τούτους, εἴτε ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν ἀσθενῶν, εἴτε ὑπὸ τῶν συλλεκτῶν τῶν ἰαμάτων ad majorem dei gloriam. Πρὸς τοῦτο συχνὰ ἔλειπε τὸ τελευταῖον μόνον βῆμα. Ὡς λ.χ. εἰς τὸ ἴαμα Κ. 19, Ε. 33, ἔνθα οἱ ἅγιοι ἔδωσαν εἰς προσκυνητὴν μαχαιρίδιον πρὸς ἐκτέλεσιν σκαριφισμῶν εἰς τὴν πάσχουσαν ἐξ ὕδρωπος. Διότι ἡ ἐπέμβασις αὕτη εὐκόλως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς ἁγίους, ἐμφανισθέντας ὑπὸ μορφὴν προσκυνητῶν. Ἐπίσης θὰ ἦτο εὔκολον νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοὺς ἁγίους ἡ ἐγχείρησις τοῦ καταρράκτου εἰς τὸ ἴαμα Ε. 10, τὴν ὁποίαν ἐξετέλεσαν οἱ ἰατροὶ τῆς μονῆς, ἂν οἱ τελευταῖοι θεωρηθοῦν ὡς μία προσωποποίησις αὐτῶν.

Εἰς τελείαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ εὑρίσκονται τὰ αἰγυπτιακὰ ἰάματα τῶν ἁγ. Κύρου καὶ Ἰωάννου. Ὡς ἐλέχθη, τὰ 33% τῶν παθήσεων θεωροῦνται ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου ὡς ὀφειλόμενα εἰς δαιμονικοὺς παράγοντας. Εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας ἡ Ἰατρικὴ εἶναι βεβαίως ἀνίσχυρος, διότι οὔτε δαιμόνια δύναται νὰ ἐκβάλλῃ, οὔτε καὶ νὰ λύῃ μαγγανείας ἢ φαρμακείας. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀντίθεσις τῶν ἁγίων, καθὼς καὶ τοῦ συγγραφέως τῶν ἰαμάτων Σωφρονίου πρὸς τὴν Ἰατρικήν, φαίνεται καὶ εἰς τὴν φαρμακευτικήν των ἀγωγήν, ἡ ὁποία κατὰ κανόνα οὐδεμίαν ἔχει θεραπευτικὴν δρᾶσιν. Τοῦτο ἰσχύει ὄχι μόνον διὰ τὴν κηρωτὴν ἢ τὸ ἔλαιον τῆς κανδήλας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἄλλα, ὡς τὸν τυρόν, τὰ μπιζέλια, τὴν φακῆν, τὸ πλιγοῦρι, τὸ κύμινον, τὰ διάφορα κρέατα πρὸς ἐντριβήν, ὡς τοῦ κροκοδείλου, τοῦ ὀρτυκίου, τοῦ χοίρου, χωρὶς νὰ λησμονήσωμεν καὶ τὴν κόπρον τῆς καμήλου. Ἐκ τῶν πραγματικῶν φαρμάκων μνημονεύεται μόνον ἡ ἀλόη (Α. 67). Οἱ ἅγιοι Κῦρος καὶ Ἰωάννης οὐδέποτε ἐξετέλουν χειρουργικὰς ἐπεμβάσεις, κατ' ἐξαίρεσιν δὲ μόνον ἀναιμάκτους χειρισμούς, ὡς μάλαξιν.

'Η ἔλλειψις ἀκριβῶς πάσης αἰτιολογικῆς ἢ καὶ συμπτωματικῆς θεραπείας, ἀποτελεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν αἰγυπτιακῶν ἰαμάτων. 'Αντιθέτως δὲ ὁ Σωφρόνιος δὲν παραλείπει εὐκαιρίαν διὰ νὰ ὑπογραμμίσῃ τὰς ἀποτυχίας τῶν ἰατρῶν, ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ θεαματικὰ ἀποτελέσματα τῶν θαυματουργῶν ἰαμάτων. Κατ' αὐτόν, προϋπόθεσις διὰ πᾶσαν θεραπείαν εἶναι ἡ πίστις τοῦ ἀσθενοῦς. 'Η ἔλλειψις αὐτῆς τιμωρεῖται ὑπὸ τῶν ἁγίων, ὅπως συνέβη μὲ τὴν δυσπιστοῦσαν ἀλεξανδρινήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀπεστάλη ὁ τιμωρὸς ψύλλος (Α. 29). Πρὸ παντὸς ὅμως ἐπεδείχθη αὐστηρότης εἰς τοὺς δυσπίστους ἰατροὺς τῶν ἰαμάτων Α. 30 καὶ 52, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος διεπομπεύθη συρόμενος ἐκ τοῦ χαλινοῦ καὶ φέρων τὸ σάγμα τοῦ ὄνου. 'Εν τῷ προσώπῳ ὅμως τοῦ ἐν λόγῳ ἰατροσοφιστοῦ Γεσίου διαπομπεύεται ὄχι μόνον ἡ 'Ιατρικὴ ('Ιπποκράτης, Γαληνός), ἀλλὰ καὶ ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐν γένει. 'Η ἐχθρικὴ αὐτὴ στάσις τοῦ Σύρου μοναχοῦ Σωφρονίου καὶ τῶν αἰγυπτίων πληροφοριοδοτῶν του, ἐπιβεβαιώνει ὅμως τὸν ἐπελθόντα ἐκβαρβαρισμὸν τῶν λαϊκῶν μαζῶν τῆς ἐγγὺς 'Ανατολῆς κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος, μέχρι τοῦ σημείου ὥστε ἐλάχιστα νὰ διαφέρουν ἀπὸ τῶν ἀξέστων 'Αράβων νομάδων, τῶν μετ' οὐ πολὺ κατακτητῶν τῆς χώρας των.

Δὲν νομίζομεν ἀναγκαῖον νὰ ἀφιερώσωμεν πολὺν χῶρον πρὸς ἐξήγησιν τοῦ λόγου, διατὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν· ἐκείνην οἱ ἀσθενεῖς κατέφευγον εἰς τοὺς θεραπευτὰς ἁγίους. Ἄλλωστε τὸ θέμα τοῦτο ἀνήκει μᾶλλον εἰς τὴν Ψυχολογίαν, τόσον τὴν ἀτομικήν, ὅσον καὶ τὴν μαζικήν, διὰ τὴν ὁποίαν ἄλλοι εἶναι ἁρμοδιώτεροι. Θὰ ἠδύνατο ἐπίσης νὰ μελετηθῇ τὸ φαινόμενον τοῦτο ἐν τῇ 'Ιστορίᾳ τῶν Θρησκευμάτων. 'Εν πάσῃ περιπτώσει, εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ τοὺς πολιτισμούς, οἱ ἄνθρωποι ἔχουν νὰ ἀντιμετωπίσουν πολλὰ προβλήματα εἰς τὴν ζωήν των, τὰ ὁποῖα συχνὰ προκαλοῦν ἀγωνίαν, ἄγχος, Stress κ.ο.κ. Εἰς τὰ προβλήματα ταῦτα ἕκαστον ἄτομον ἀντιδρᾷ ἀναλόγως πρὸς τὴν ψυχοσύνθεσίν του, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τοῦ κοινωνικοῦ του περιβάλλοντος. 'Επομένως εἶναι φυσικὸν αἱ ἀντιδράσεις τῶν ἀτόμων νὰ διαφέρουν, ὄχι μόνον ἐκ τῶν ἀνωτέρω λόγων, ἀλλὰ καὶ ἀναλόγως τῶν θρησκευτικῶν των πεποιθήσεων ἢ τῶν κοσμοθεωριῶν εἰς τὰς ὁποίας πιστεύουν.

Ἓν κοινὸν σημεῖον τῶν ἀγχωδῶν τούτων καταστάσεων εἶναι ἡ ἐπίδρασις ἐπὶ τοῦ νευροφυτικοῦ συστήματος, ἡ διαταραχὴ τοῦ ὁποίου ἐκδηλώνεται διὰ λειτουργικῶν ἀνωμαλιῶν ἀπὸ τῶν διαφόρων ὀργάνων τῶν νευρουμένων ὑπ' αὐτοῦ. 'Υπάρχουν ὅμως καὶ ἀντιδράσεις καὶ ἀπὸ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ συστήματος, αἱ ὁποῖαι ἐκδηλώνονται διὰ ψυχονευρώσεων ἢ καὶ ψυχικῆς νόσου εἰς προδιατεθειμένα ἄτομα. Σήμερον ἀντιμετωπίζομεν τὰς ἀνωτέρω καταστάσεις κατὰ κύριον λόγον φαρμακευτικῶς. Τὰ φάρμακα δροῦν ἢ συμπτωματικῶς ἐπὶ τοῦ δυσλειτουργοῦντος ὀργάνου ἢ κατασταλτικῶς καὶ διεγερτικῶς ἐπὶ τοῦ νευροφυτικοῦ συστήματος ἢ καὶ κατ' εὐθεῖαν ἐπὶ τοῦ κεντρικοῦ νευρικοῦ τοιούτου, τῇ βοηθείᾳ καὶ τῆς καταλλήλου ψυχοθεραπείας. Εἶναι γνωστὸν τὸ

εὐρὺ πεδίον δράσεως, τὸ ὁποῖον ἀναπτύσσουν σήμερον εἰς πολλὰς κοινωνίας, ὡς ἐν ΗΠΑ, οἱ ψυχοθεραπευταί. Τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς ἀποστολὴν ἐξετέλουν τότε οἱ θεραπευταὶ ἅγιοι, ὅπως καὶ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους τὰ 'Ασκληπιεῖα, τὰ Μαντεῖα καὶ βραδύτερον ἡ ἀστρολατρεία.

Ψυχολογικὰς ὅμως ἀντιδράσεις δὲν προκαλοῦν μόνον τὰ καθημερινὰ προβλήματα τῆς ζωῆς, ἀλλὰ πολὺ περισσότερον αἱ ὀργανικαὶ παθήσεις. 'Η ἀλληλοεπίδρασις μάλιστα μεταξὺ τῶν δύο παραγόντων, δηλαδὴ τοῦ σωματικοῦ καὶ τοῦ ψυχικοῦ, δύναται συχνὰ νὰ ὁδηγήσῃ εἰς παράτασιν ἢ καὶ ἐπιδείνωσιν τῆς παθολογικῆς καταστάσεως. Ποίαν σημασίαν ἔχει ἡ ἐξουδετέρωσις τῆς ψυχικῆς ἀντιδράσεως τῆς συνοδευούσης τὴν ὀργανικὴν πάθησιν, ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ θεαματικοῦ ἐνίοτε ἀποτελέσματος μετὰ χορήγησιν ἑνὸς εἰκονικοῦ ἢ ἠρεμιστικοῦ φαρμάκου. 'Επίσης ὅμως καὶ ἐκ τῆς προσκαίρου ἐπιτυχίας τῶν διαφόρων ἀγυρτῶν, τῶν ἐκμεταλλευομένων τὴν εὐπιστίαν τοῦ κοινοῦ. 'Η βάσις ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζονται ὅλαι αἱ ἀνωτέρω θεραπεῖαι εἶναι ἡ πίστις τῶν ἀσθενῶν. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως τῆς ψυχολογικῆς ταύτης θεραπείας καθίστανται πολὺ πλέον ἐντυπωσιακά, ἐφόσον ἀντὶ τῆς ἀγυρτίας ἢ τῶν εἰκονικῶν φαρμάκων ἢ τῆς συμπτωματικῆς θεραπείας ἢ καὶ τῆς ψυχαναλύσεως, στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀκλονήτου θρησκευτικῆς πεποιθήσεως τῶν πασχόντων, ὅπως ἐπεκράτει κατὰ τὴν πρωτοχριστιανικήν, ἀλλὰ καὶ ἐν μέρει κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχήν.

ΧΑΡΗΣ ΙΑΚ. ΤΟΥΛ

ΤΟ ΕΠΙΣΤΟΛΑΡΙΟΝ ΤΟΥ COD. TAURIN. GR. LXIV. C. III 7

Ἐκ τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν Τουρίνῳ Βιβλιοθήκης ὁ ὑπ' ἀρ. LXIV. C. III 7 ⟨C. II. 3⟩ περιγραφεὶς παλαιότερον ὑπὸ τῶν J. Pasinus - A. Rivautella - Fr. Berta [1] περιεῖχε πλὴν ἄλλων καὶ συλλογὴν ἐπιστολῶν Ἑλλήνων λογίων μετὰ τὴν Ἅλωσιν [2]. Ὁ κῶδιξ οὗτος φθαρεὶς ἐκ πυρκαϊᾶς τῷ 1904 ἀπωλέσθη κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου [3], εἶχεν ὅμως μελετηθῆ τῷ 1861 ὑπὸ τοῦ Π. Χιώτου, ὑποστηρίξαντος ὅτι ἦτο αὐτόγραφος τοῦ Ἀλ. Νερούλη [4], τὸ τμῆμα δὲ τὸ περιλαμβάνον τὰς ἐπιστολάς, ὡς καὶ ἀπόσπασμα ἐκ τῶν «Ἀποδημιῶν» τοῦ Ν. Νουκίου [5], εἶχεν

1. I. Pasinus - A. Rivautella - Fr. Berta, Codices manuscripti Bibliothecae Regiae Taurinensis [—] ⟨Pars I⟩. Taurini MDCCXLIX, σ. 165.

2. Περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἅλωσιν χρόνους ἰδ. A. Manoussacas, Problèmes de l'épistolographie néohellénique, «Atti dello VIII Congresso di Studi Bizantini» I (1952) ⟨«Studi Bizantini e Neoellenici» VIII⟩, σ. 147 - 152. Κ. Δημαρᾶ, Νεοελληνικὴ Ἐπιστολογραφία ⟨Βασικὴ Βιβλιοθήκη «Ἀετοῦ», ἀρ. 43⟩. Ἀθῆναι [1955], σ. ιζ' - κζ'.

3. Ἐν ἐπιστολῇ (ἀπὸ 28 Ἀπριλίου 1960) τοῦ καθηγ. St. Bassi σημειοῦται· «Sono spiacente di comunicarle che il manoscritto C. II. 3 (observationes philologicae et epistolae Alexandri Nerulis...), già notevolmente dannegiato dall'incendio del 1904, è andato smarrito durante la guerra».

4. P. Chioti, Cenni sopra alcuni codici greci che si trovano nelle Biblioteche d'Italia. Siena 1861 (πρβλ. Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικὰ χειρόγραφα, «Πανδώρα» ΙΑ', 1861, σ. 407 - 408). Τὴν ἄποψιν τοῦ Π. Χιώτου εὐστόχως ἀπέρριψεν ὁ Ém. Legrand («Bibliographie Hellénique...» XV - XVI s., t. I. Paris 1885, σ. 254, σημ.) παρατηρήσας ὅτι «c'est, à n'en pas douter, l'œuvre de quelque écolier, qui ne comprenait souvent pas ce qu'il écrivait, comme le prouvent les fautes grossières qu'on relève à chaque ligne. On peut conjecturer que le copiste était un des élèves de Neroulis, qui transcrivait, comme modèles de style, les lettres écrites ou reçues par son maître». Χαρακτηριστικὴ ἐν προκειμένῳ (πλὴν τινων, σημαντικῶν, σφαλμάτων περὶ τὴν ἀναγραφὴν χρονολογίας εἰς ἐπιστολὰς) ἡ μετὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 39 ἐπιστολὴν Ἀλεξάνδρου [Νερούλη] πρός τινα Ἰωάννην ἀναγεγραμμένη ἐπιγραφὴ *«Τῷ σοφωτάτῳ κυρίῳ Ἑρμοδώρῳ τῷ Ληστάρχῳ. Τῷ αἰδεσιμωτάτῳ καὶ συνετωτάτῳ ἀνδρὶ καὶ κ(υρί)ῳ κ(υρί)ῳ Ἑρμοδώρῳ Ληστάρχῳ τῷ σοφωτάτῳ»*, ἥτις δὲν ἀνταποκρίνεται εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην (βεβαίως οὔτε καὶ εἰς τὴν ἀμέσως, ὑπ' ἀρ. 40, ἑπομένην Ἀνδρέου [Ληστάρχου] πρὸς τὸν Ἰάκωβον [Διασσωρινόν]).

5. Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Παρατηρήσεις εἰς τὰς «Ἀποδημίας» τοῦ Νουκίου, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ΛΔ', 1965, σ. 219 - 221.

ἀντιγραφῇ (τὸν Ἰούλιον τοῦ 1879) ὑπὸ τοῦ Ém. Legrand, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου τὸ ἀντίγραφον κατετέθη (8 Ἰανουαρίου 1904) ἐν τῇ Ἐθνικῇ Βιβλιοθήκῃ Παρισίων, ὑπ' ἀρ. Suppl. Gr. 1311 [1].

Τὸ ἐν λόγῳ ἐπιστολάριον περιέχει 46 ἐπιστολάς [2], ἐκ τῆς μελέτης τοῦ περιεχομένου τῶν ὁποίων οὐ μόνον εἶναι δυνατὸς ὁ ἀκριβέστερος χρονικὸς προσδιορισμὸς πολλῶν ἐκ τῶν ἀχρονολογήτων, ἀλλὰ καὶ συγκεντροῦνται ἱκανὰ στοιχεῖα, ἄγνωστα ἐν πολλοῖς, περὶ τοῦ βίου, τῆς πνευματικῆς δραστηριότητος καὶ τοῦ χαρακτῆρος Ἑλλήνων λογίων τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, ὥστε νὰ διαγράφεται ζωηροτέρα ἡ εἰκὼν τῆς προσωπικότητός των.

Κατωτέρω προβαίνω (κατὰ τὴν ἐν τῷ κώδικι Paris. Suppl. Gr. 1311 κατάταξιν) εἰς βραχεῖαν ἔκθεσιν τοῦ περιεχομένου καὶ διατύπωσιν σχολίων ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν, καταχωριζομένων ἑκάστοτε χαρακτηριστικῶν ἀποσπασμάτων καὶ ἀναγραφομένης τῆς σχετικῆς πρὸς τὰ συζητούμενα θέματα τῶν ἐπιστολῶν βιβλιογραφίας.

1. *Ἀλέξανδρος Νερούλης τῷ σοφῷ Κορινθίῳ* (3 Ἰουλίου 1550)

2. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφῷ Κορινθίῳ* (6 Ἰουλίου 1550)

3. *Ἀλέξανδρος Νερούλης τῷ σοφῷ Κορινθίῳ* (24 Ἰουλίου 1540)

Διὰ τῶν τριῶν ἐκ Βενετίας ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη [3] διατυποῦται παράκλησις πρὸς ἀποστολὴν βιβλίων, ἐμμέσως διὰ τῆς τρίτης ἐπιστολῆς [4] ὑποδηλουμένης τῆς πλουσίας βιβλιοθήκης τοῦ Γεωργίου κόμητος Κορινθίου [5]·

1. Ch. Astruc - M. - L. Concasty, Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie : Le Supplément Grec. Tome III. Nos 901 - 1371. Paris MCMLX, σ. 585 - 589.

2. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Ch. Astruc καὶ M. - L. Concasty περιγραφὴν τοῦ Cod. Paris. Suppl. Gr. 1311 (ἔνθ' ἀν.) μετὰ τὸν ἀρ. 27 τίθεται ὁ ἀρ. 27b (σ. 587), ὥστε φαίνεται ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν ἀνέρχεται εἰς 48. Ὅμως ἡ φερομένη ὑπ' ἀρ. 5 ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ ἀτελὲς σχέδιον ἢ μᾶλλον ἀπόσπασμα τῆς ὑπ' ἀρ. 41 [= 42], καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. 14 ἀποτελεῖ παραλλαγὴν τῆς ὑπ' ἀρ. 23 [= 24], ὥστε πράγματι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπιστολῶν ἐκτείνεται εἰς 46.

3. Περὶ τοῦ Ἀλ. Νερούλη ἰδ. P. Chioti, Cenni sopra alcuni codici greci..., ἔνθ' ἀν. (καὶ Τοῦ αὐτοῦ, Ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἔνθ' ἀν.). Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 254 - 258, 297 - 299. Τοῦ αὐτοῦ, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas. Paris 1889, σ. 85 - 86, 93 - 94. Λ. Χ. Ζώη, Ἀλέξανδρος Νερούλης, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ΙΕ', 1939, σ. 79 - 84. Φ. Μαυροειδῆ, Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ΙϚ' αἰῶνα. Ἀθῆναι 1976, σ. 97 - 98.

4. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 253.

5. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Γεώργιος κόμης Κορίνθιος, «Κρητολογία», τεῦχ. III, Ἰούλιος - Δεκέμβριος 1976, σ. 117 - 128.

«ἔλαφος τρέχει ἐπὶ τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων κἀγὼ τρέχω εἰς τὴν πηγὴν τῶν σῶν βιβλίων διψῶν ἐμὲ ποτισθῆναι ἐξ αὐτῶν».

4. *Ἐπιστολὴ Ἰακώβου τοῦ σοφοῦ Διασσωρινοῦ* (26 Ὀκτωβρίου 1544)

Διὰ τῆς ἐκ Βενετίας ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ Ἰακ. Διασσωρινοῦ [1] πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην γίνεται γνωστὴ προσεχὴς μετάβασις τοῦ τελευταίου (πόθεν;) πρὸς τὴν πατρίδα του (Ζάκυνθον) [2]. Ὁ ἀποστέλλων παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι *«τὸν καιρὸν ὁρῶν παρερχόμενον καὶ τὴν πενίαν, πάνυ κατατρύχουσαν, μὴ δυνάμενος φέρειν, ὁδόν τινα τοῦ ζῆν εὔπορον»* εὗρε· μαθὼν δ' οὗτος τὸν θάνατον *«τοῦ σοφοῦ καὶ γενναίου* [Μιχ.] *Ρωσαίτου»* [3] ἱκετεύει τὸν Θεὸν νὰ κατατάξῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ εἰς τόπον φωτεινόν. Ὑποδεικνύει ἀκόμη πρὸς τὸν ἀποδέκτην *«ἀεὶ τὰ θεῖα διερευνᾶν καὶ ἀναγινώσκειν»* [4], γράφων δὲ ἐπιστολὰς νὰ χρησιμοποιῇ τὰς λέξεις τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ Ἰσοκράτους καὶ ὄχι τραγικῶν καὶ ποιητῶν· *«ἐπιστολαὶ γὰρ οὐ δεινὰς οὔτ' ἂν ποιητικὰς τὰς λέξεις βούλονται, ἀλλ' ἀνθηρὰς καὶ σαφεῖς»*. Τέλος ὁ Ἰάκ. Διασσωρινὸς κακίζει τὸν Ἀλ.

1. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Ἰακώβου Διασσωρινοῦ. Ἐκδεδομένα, προσγραφόμενα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» ΛΖ', 1969 - 1970, σ. 365 - 373, 566 (ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

2. Ἡ χρονολόγησις καὶ ὁ τόπος ἀποστολῆς (ὡς ἀναγράφονται εἰς τὸν μελετώμενον κώδικα) ἐνίων ἐπιστολῶν, καὶ μάλιστα τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη, παρουσιάζουν προβλήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ περίπτωσιν συζητοῦνται. Ὁπωσδήποτε ἐν τῇ προκειμένῃ ἐπιστολῇ γίνεται ὑπαινιγμὸς περὶ ἀναχωρήσεως τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη ἐξ Ἰταλίας, πιθανῶς ἐκ Ρώμης ἢ καὶ ἐκ Βικεντίας, ὅπου κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου ἔτους ἐπανέρχεται (ἰδ. κατωτ., ἐπιστολὴν ὑπ' ἀρ. 10).

3. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Ἀ. Μουστοξύδου, Μιχαὴλ Ροσσαῖτος, «Ἑλληνομνήμων», ἀρ. 5 (Μάϊος 1843), σ. 295. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία. Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 146 - 147. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 258. M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Rennaissance. Leipzig 1909, σ. 317 - 318. Ὁ Μιχ. Ρωσαῖτος φέρεται κτήτωρ καὶ τῶν ὑπ' ἀρ. CCXLI καὶ CCLXXVII ἑλλην. χγφ. κωδίκων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Μονάχου (ἰδ. Ign. Hardt, Catalogus codicum manuscriptorum graecorum Bibliothecae regiae bavaricae, t. III. Monachii MDCCCVI, σ., ἀντιστοίχως, 13 - 15 καὶ 161 - 165).

4. Κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην (Ἀλέξανδρος Νερούλης, ἔνθ' ἀν., σ. 82) ὁ Ἀλέξ. Νερούλης ἐχειροτονήθη ἱερεὺς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Κεφαλληνίας - Ζακύνθου Λοβέρδου (πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ Ἀθανασίου ἢ Σωφρονίου Λοβέρδου, περὶ οὗ ἰδ. Ἐμμ. Κριαρᾶ, Ἀνέκδοτος κατάλογος ἱεραρχῶν Κεφαλληνίας, Ζακύνθου καὶ Ἰθάκης, «Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου» Β', 1940, σ. 4, 9 καὶ Λ. Χ. Ζώη, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου. Ἀθῆναι 1955 [1957], σ. 298, σημ. 2). Δεδομένου δὲ ὅτι ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 42 ἐπιστολῇ (ἀπὸ 1 Ὀκτ. 1545), ὁ Ἀλέξ. Νερούλης χαρακτηρίζεται ὡς *«Ζακυνθίων ἐλάχιστος»* φαίνεται πιθανὸν ὅτι ἤδη ἦτο ἱερεύς.

Νερούλην ἀναζητοῦντα διὰ τὰς ἐπιστολάς του σπανίας λέξεις ἐκ τῶν Λεξικῶν καὶ προτρέπει αὐτὸν νὰ προσέχῃ καὶ περὶ τὴν ὀρθογραφίαν, *«ἵνα εὖ φαίνωνται τὰ ποιηθέντα»*.

5. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφῷ Ἀνδρέᾳ*

Πρόκειται περὶ ἀποσπάσματος ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἀνδρέαν Τελουντᾶν, πλῆρες τὸ κείμενον τῆς ὁποίας εὕρηται κατωτέρω ὑπ' ἀρ. 42.

6. *Τῷ* [...] *τιμιωτάτῳ καὶ εὐγενεστάτῳ ἄρχοντι κ(υρί)ῳ Φράγκῳ Δηλοντᾷ* [1]

Πρόκειται περὶ φιλικῆς ἀχρονίστου ἐπιστολῆς ἀνωνύμου, ὁμολογοῦντος ὅτι πολλὰ δεινὰ ἐν τῇ ξένῃ ἐγνώρισεν, εἰς τὰ ὁποῖα προστίθεται καὶ ἡ ἔλλειψις ἐπικοινωνίας μετὰ τοῦ ἀποδέκτου [2].

7. *Ἀλέξανδρος Ἰακώβῳ* (19 Φεβρουαρίου 1545)

Τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ Ἀλεξάνδρου Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκωβον Διασσωρινὸν ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν περιγραφὴν πυρκαϊᾶς κατὰ τὴν ὑπὸ φοιτητῶν (ἄνευ προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου) [3] διδασκαλίαν κωμῳδίας· *«Κοινῇ τοῖς φοιτηταῖς ἔδοξε κωμῳδίαν ἀπαγγεῖλαι, ὅπου ἐκλήθη ἡ Γερουσία· ἦλθον δὲ καὶ πάντες, φοιτηταὶ καὶ χυδαῖοι καὶ χειρώνακτες. Ξύλινον θέατρον ἦν μέγιστον ἐν τῷ πρυτανείῳ ὑπ' ἐκείνων πεποιημένον, μέγιστον πάνυ· ἦλθον δὲ καὶ τῶν ἐπισκόπων οἱ πλεῖστοι. Ἦμεν δὲ ὑπὲρ τοὺς τρισχιλίους· ἦσαν δὲ καὶ γυναῖκες καὶ τῶν πλουσίων τὰ ἀκρόβια μειράκια. Ἀπηγγέλλετο δὲ ὑπὸ τῶν φοιτητῶν ἡ κωμῳδία διὰ παλαιᾶς καὶ ἐκρότουν οἱ θεαταί, ὡς καλή, ὡς γλαφυρά. Εἶτα — ὤ, τῆς τύχης! — ὅτε τρόπαια σακχάρει πεποιημένα καὶ σατύρας κατεσκευασμένας ταῖς ἁδραῖς οἱ φοιτηταὶ ἔφερον γυναιξίν, ἐκ τῆς σκηνῆς πῦρ ἀνέφαινε καὶ ἤδη κατεκαίετο καὶ ὁ Κυλλοποδίων ηὔφραίνετο ὁρῶν γυναῖκας καὶ παρθένους καὶ τρυφερὰ μειράκια καὶ πλουσίους πολίτας καὶ ἐπισκόπους συγκεχυμένους* [...] *Ἤδη δὲ διερρήγνυντο αἱ σαλάμβαι καὶ αἱ θύραι*

1. Ἰδ. Κ. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἔνθ' ἀν., σ. 232. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 258.

2. Κατὰ σημείωσιν τοῦ Ém. Legrand ἐν σ. 8 τοῦ Cod. Paris. Suppl. gr. 1311, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη «n'offre aucun intérêt. Ce n'est qu'un pur exercice de style».

3. Ἂν γίνῃ δεκτὸν ὅτι ἡ ὑπ' ἀρ. 10 ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ματθ. Δεβαρῆν, ἐκ Βικεντίας ἀποσταλεῖσα, πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ ἔτος 1545 (ἀντὶ τοῦ 1544), τότε εἶναι πιθανὸν ὅτι καὶ ἡ ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 7 ἐγράφη ἐν Βικεντίᾳ.

ἠνοίγοντο καὶ ὁ ὄχλος ἐξήρχετο. Κατεπατοῦντο αἱ γυναῖκες, ὁ τοῦ πάπα υἱωνὸς ἀπὸ θυρίδος ἐκρεμάσθη καὶ ἠνίετο, κλαυθμὸς δ' ἦν καὶ οἰμωγὴ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ὀλολυγμὸς καὶ γραϊδίων κολοσυρτός. Ἐγὼ δ' ἀναστὰς σύν τινι νεανίσκῳ [. . .] τῆς θυρίδος ἐκρεμάσθην καὶ μετὰ σαλάμβης ἐγὼ καὶ ὁ νεανίας ἐξερρίφθημεν· καὶ ἡ φλὸξ πολλὴ καὶ ἐπάλληλος φερομένη πρῶτον μὲν περιεκύκλει, ἔπειτα εἰς ὕψος ἤρετο. Τεθνήκασι δὲ πέντε ἄθλιοι φοιτηταί, εἴκοσι τὰ σκέλη ἐπηρώθησαν, δέκα τοὺς ὀφθαλμούς, εἷς τοὺς ὀδόντας [. . .]· ἐγὼ δέ, χάριτι τοῦ σεμνοῦ θεοῦ, ὑγιὴς ἔμεινον καὶ τῷ Θεῷ χάριν οἶδα».

8. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ* [1545]

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ (ἐν Βενετίᾳ, ὡς ρητῶς ἀναγράφεται, μετά τινος μοναχοῦ Ἀμβροσίου [1] συνδιαλεγέντος) Ἰακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὴν ἀμέσως προηγουμένην (ὑπ' ἀρ. 7) καὶ ἀναφέρεται, μετὰ διαθέσεως εἰρωνικῆς, εἰς τὴν διάσωσιν τοῦ τελευταίου, κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ περιγραφεῖσαν πυρκαϊάν· *«Τὴν σὴν ἔγνων ὑγείαν [. . .] πρὸς τούτοις καὶ τὴν καλὴν ἀνδραγαθίαν, ἣν ὡς ἀθλητὴς ἀριστεύων ἀπέφηνας, ἑαυτὸν τῆς θυρίδος χαλάσας [. . .] καὶ τἆλλα τὰ μορμορωπὰ καὶ δεινὰ ὅσα προεχειρήσω ἡμῖν γνωρίσαι περιγράψας, ἐν οἷς μοι πλατὺν κεκίνηκας γέλωτα ἀνθρώπων ἀκούοντι ἐλάφων δίκην ἁλλομένων καὶ μελισσῶν θορυβουμένων καὶ σοῦ τὸ ἑλληνικὸν ἀποδείξαντος λῆμα κρημνιζομένου»*. Ἐν συνεχείᾳ ὁ ἀποστολεὺς ὑπογραμμίζει τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, ὅπερ ἐπεδείκνυε περὶ τοῦ Ἀλέξ. Νερούλη ὁ Ἑρμόδωρος Λήσταρχος [2]· *«Ἐγὼ δέ, ὡς αὐτὸς οἶδας, συνήδομαί σοι εὐπραγοῦντι καὶ πᾶν ὃ βούλει ἀσμένως ποιήσω χάριν φιλίας καὶ εὐγενείας καὶ τοῦ ἐμοῦ δεσπότου σοφοῦ καὶ γενναίου Ἑρμοδώρου, τοῦ ἀείποτέ μοι γράφοντος περὶ σοῦ καὶ ἔναγχος γεγραφότος»*.

Καίτοι τοῦ Ἰακ. Διασσωρινοῦ κατηγορηματικῶς δηλοῦντος ὅτι *«ἐκ πολλοῦ μοι τὰ σὰ δεξαμένῳ ἀνάγκης κατεπειγούσης τινὸς οὐκ ἐξῆν ταχέως ἀποκριθῆναι»*, οὐχ ἧττον ἡ ἀχρόνιστος αὕτη ἐπιστολή του δὲν δύναται νὰ προσδιορισθῇ εἰς μακρὸν μετὰ τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1545 χρόνον.

1. Εἰς ἐνθύμησιν ζακυνθινοῦ κώδικος φέρεται τῷ 1507, ἐν Ζακύνθῳ, *«ἱερομόναχος Ἀμβρόσιος»* ὡς διδάσκαλος Ἰωάννου Παλαιολόγου (ἰδ. Ν. Κατραμῆ, Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου. Ἐν Ζακύνθῳ 1880, σ. 271). Περὶ τοῦ Ἰω. Παλαιολόγου ἰδ. Φ. Μαυροειδῆ, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ΙϚ' αἰῶνα, ἔνθ' ἀν., σ. 112 (μετὰ τῆς αὐτόθι βιβλιογραφίας).

2. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Α' : Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος. Ἀθῆναι 1959.

9. *Ἀλέξανδρος Νερούλης τῷ σοφῷ καὶ γενναίῳ Ἐμμανουήλῳ Κατακουζηνῷ* (Νοέμβριος 1545)

Ἡ ἐκ Βενετίας ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἐμμανουὴλ Κανταχουζηνόν [1], εἰς Κνωσὸν τῆς Κρήτης, εἶναι φιλική· γίνεται ὅμως ἐν αὐτῇ μνεία τοῦ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου ὡς ἐν Ρώμῃ διατρίβοντος καὶ προσαγορεύονται οἱ *«ἐντιμότατοι δεσπόται»* Δημήτριος, Κωνσταντῖνος, Ἀλογίζος καὶ Μιχαὴλ ὁ Πετροκόκκινος [2].

10. *Ἀλέξανδρος Ματθαίῳ Δεβαρῇ* [1545]

Ὁ Ἀλέξ. Νερούλης, διὰ τῆς ἐκ Βικεντίας ἐπιστολῆς [3] του ἀποκαλύπτει πρὸς τὸν Ματθαῖον Δεβαρῆν [4] ὅτι ὁ Γ. Βλακούδης ἀπεφάσισε νὰ διακόψῃ τὰς σχέσεις του μετὰ τοῦ ἐπιστολογράφου, προκρίνας ἀντ' αὐτοῦ τὸν ἀποδέκτην τῆς παρούσης ἐπιστολῆς, τὸν ὁποῖον ὁ Ζακυνθινὸς λόγιος συμβουλεύει νὰ εἶναι ἐπιφυλακτικός, μήπως ὁ νέος φίλος του ἐπιδιώκει μόνον νὰ ἀποκομίσῃ παρ' αὐτοῦ ὀφέλη [5].

1. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Ioan. C. Filitti, Archiva Gheorge Grigore Cantacuzino. Bucureşti 1919, σ. XX (ἔνθα καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία). Τοῦ αὐτοῦ, Notice sur les Cantacuzène du XIe au XVIIe siècles, [Bucureşti] 1939, σ. 12 - 13. Φ. Μαυροειδῆ, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ΙϚ' αἰῶνα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 133 - 135 (μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας).

2. Ὁ Μιχαὴλ Πετροκόκκινος νῦν τὸ πρῶτον γίνεται γνωστός. Οὗτος δὲν ἀναφέρεται οὔτε ὑπὸ τοῦ Δ. Πετροκοκκίνου (: α) Notice sur la famille Petrocochino. Génève 1909. β) Οἱ Πετροκόκκινοι τῆς Χίου, πούχαν τὸ παρατσούκλι «Ἁμαρτωλοί». Ἀθήνα 1900) οὔτε ἐν τῷ ἐντύπῳ γενεαλογικῷ δένδρῳ τῆς οἰκογενείας («Γενεαλογικὸς Πίναξ τῆς οἰκογενείας τῶν Πετροκοκκίνων (κλάδου Ἁμαρτωλῶν), ἐκ τῶν Γραικῶν ἀρχόντων τῆς νήσου Χίου : 1387 - 1919»).

3. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 252.

4. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Β' : Τὰ Ἐπιγράμματα τοῦ Ματθαίου Δεβαρῆ. Ἀθῆναι 1962.

5. Ἐν τῷ χειρογράφῳ ἡ ἐπιστολὴ φέρει χρονολογίαν *«β ἐπὶ δέκα Ἰανουαρίου ͵αφμδ'»*. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι πρέπει τὸ ἔτος νὰ διορθωθῇ εἰς *͵αφμε'*. Ὁ ἐπιστολογράφος ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 18 ἐπιστολῇ, γράφων ἐκ Ζακύνθου (12 Ἰανουαρίου 1544), πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν πληροφορεῖ αὐτὸν ὅτι ἐπιθυμεῖ *«τὴν ταχίστην ἐλθεῖν Ἑνετιάσδε, ἢν Θεὸς θέλῃ . . .»*. Καὶ ὁ τελευταῖος ἐν (τῇ ὑπ' ἀρ. 16) ἐπιστολῇ του ἐκ Βενετίας (23 Ἰανουαρίου 1544) παρακαλεῖ τὸν Ἀλέξ. Νερούλην *«εὑρεῖν ὠτάριχα»*. Δὲν εἶναι δυνατὸν δύο ἐπιστολαὶ τοῦ αὐτοῦ Ἀλεξ. Νερούλη, ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀκριβῶς χρονολογίαν, νὰ ἀπεστάλησαν ἡ μὲν ἐκ ἐκ Ζακύνθου ἡ δὲ ἐκ Βικεντίας. Εἶναι ὅμως φυσικὸν ὁ Ἀλέξ. Νερούλης ἐκ Χίου (1543) νὰ ἐπέστρεψε πρῶτον εἰς Ζάκυνθον καὶ νὰ μετέβη κατόπιν ἐκεῖθεν εἰς Ἑσπερίαν, ἔνθα ἄλλωστε εὑρίσκεται (συμφώνως πρὸς τὰ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 7 ἐπιστολῇ ἐκτιθέμενα) τὸν Φεβρουάριον τοῦ 1545.

11. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφῷ Ἰακώβῳ*

Διὰ τῆς ἀχρονίστου [1] ταύτης ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν ἐξαίρεται ἡ σημασία σπουδῆς τῆς φιλοσοφίας· *«αὕτη γὰρ ἡμᾶς ἐκ τοῦ σκότους ἀποσπᾷ καὶ τῷ φωτὶ τῆς γνώσεως καὶ τῶν καρπῶν αὐτῆς τρυφᾶν κελεύει»*. Διατυποῦται δὲ προτροπὴ πρὸς τοὺς φίλους νὰ ἀποδιώξουν τὴν πνευματικὴν ὀκνηρίαν καὶ διὰ καθαρᾶς τῆς καρδίας νὰ ἱκετεύσουν *«τὸν κ(ύριο)ν ἡμῶν Ἰ(ησοῦ)ν Χ(ριστό)ν»*, καθ' ὅσον οὗτος *«ἐστὶν αἰτία πάντων τῶν ἀγαθῶν ἔργων, σοφία τε καὶ ἀλήθεια καὶ ἡμᾶς ἀξίους ποιήσει ἐπιτυχεῖν τῆς αἰωνίου ζωῆς καὶ τοῦ παρόντος θησαυροῦ τῆς γνώσεως»*.

12. *Ἀλέξανδρος Ἰακώβῳ τῷ σοφῷ* [1545]

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη *«Ἀπὸ Ζακύνθου, Μαΐου γ' ἱσταμένου»* [ἄνευ ἔτους] ἀποσταλεῖσα πρὸς τὸν Ἰάκωβον Διασσωρινὸν πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 4, τοῦ τελευταίου, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι οὗτος εἰς δεινὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν περιελθὼν εὗρεν *«ὁδόν τινα τοῦ βίου εὔπορον»*. Ὡς τεκμαίρεται δ' ἐκ τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς τῆς παρούσης ἐπιστολῆς (*«Al nobil giovane messer Hiacomo Diasorino Greco* [...] *in Venetia, al campo de S. Bartolomeo, a la speciaria de l'Angelo»*) [2], ὁ Ἰάκ. Διασσωρινὸς εἰργάζετο ἐν φαρμακείῳ καὶ φαίνεται ὅτι (ἐν λανθανούσῃ ἤδη ἐπιστολῇ του) θὰ εἶχε διαμαρτυρηθῇ, ἐπειδὴ ἡ περὶ τὴν ἰατρικὴν ἐνασχόλησις ἀπέτρεπε τοῦτον τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀλέξ. Νερούλης ἀναφωνεῖ· *«Ὦ πάντες θεοί, τοσοῦτον ἰσχύσειέ ποτε τέχνη βάναυσος ἢ φθόνος τις τῆς Ἑλλήνων γλώττης, ὥστε τὸν σοφὸν Ἰάκωβον* [...] *ὃν ἐξ ἁπαλῶν, τὸ δὴ λεγόμενον, ὀνύχων ἱδρῶσι συνεκομίσατο, νῦν ἐπιλαθέσθαι; Κοινὴ γὰρ ἂν εἴη συμφορὰ πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν»* [3]. Καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν συμβουλεύει· *«Εἰ δέ σοι καὶ ἰατρικῆς δεῖ, σκόπει πότερον ψυχῶν ἢ σωμάτων ἐπιμελεῖσθαι βέλτιον εἴη, ἤγουν φιλοσοφία μόνη ψυχῆς νόσον ἰᾶται, οὐ περὶ ἀμίδας καὶ σκωραμίδας καταγινομένη»*. Ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς παρακαλεῖται ὁ ἀποδέκτης νὰ παραδώσῃ ἐσώκλειστον *«Ἰάνῳ τῷ Μινδωνίῳ»* [4].

---

1. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου της θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ προσδιορισθῇ χρονικῶς ἀκριβέστερον, ἂν ἦτο γνωστὸς ὁ χρόνος ἱερωσύνης τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη (ἰδ. καὶ ἀνωτ., σ. 300, σημ. 4).

2. Θεωρῶ πιθανὸν ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ Κερκυραίου ἰατροῦ Ἀγγέλου Φορτίου, περὶ οὗ ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. CC. M. Vitti, Βιβλιογραφικὰ στὸν 16ο αἰῶνα (Ὁ Κερκυραῖος γιατρὸς Ἄγγελος Φορτίας alias Angelo Forte), «Ὁ Ἐρανιστὴς» Γ', 1965, σ. 273 - 276.

3. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ ἔτος 1545.

4. Περὶ τοῦ ἀνδρός, ὡς ἐπιμελητοῦ ἐκδόσεως «Μηναίων» καὶ ἐπιγραμματοποιοῦ,

23 - 12 - 1976

13. *Ἀλέξανδρος Ἰωάννῃ τῷ Μινδωνίῳ* [1545?]

Διὰ τῆς συντομωτάτης καὶ ἀχρονίστου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰωάννην Μινδώνιον ἐπιζητεῖται ἡ ἀλληλογραφία μετὰ τοῦ ἀνδρός, ἀνατιθεμένης τῆς φροντίδος διαβιβάσεως τῶν ἐπιστολῶν εἰς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινόν [1].

14. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ* (15 Σεπτεμβρίου 1544)

Πρόκειται περὶ φιλικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον Νερούλην, ἔνθα ἀναφέρεται ὅτι *«δεσπότης μὲν ὁ ἐμὸς καὶ καθηγητὴς* [2] *χρόνιος τὴν Κερκυραίων ἐάσας ἐρρωμένος τὴν τῶν Ἑνετῶν ἔχει νῦν· σέ τε καὶ Ἰωάννην* [3] *τοὺς ποθεινοτάτους ἀσπάζεται. Δημήτριος* [4] *δὲ ὁ ἐμὸς συγγενὴς ἀφίκετο σῶς ἡμέρᾳ ταύτῃ δεκάτῃ καὶ τὴν σὴν προσαγορεύει γενναιότητα»*.

15. *Ἀλέξανδρος Ἰωάννῃ* (21 Νοεμβρίου 1544)

Ἡ ἐκ Ζακύνθου ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρός τινα Ἰωάννην [5], πλὴν τινων φραστικῶν μεταβολῶν εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 9 τοῦ αὐτοῦ ἀποστολέως (ἐκ Βενετίας πρὸς τὸν Ἐμμ. Κανταχουζηνόν).

ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique..., XV - XVI s., t. II, Paris 1885, σ. 164 - 166, 177 - 181, 186 - 188, t. IV, Paris 1906, σ. 117 - 119, 153 - 154, 232 - 233. Κ. Ι. Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν (1566 - 1822). Σχολεῖα καὶ Λόγιοι. Πειραιεὺς 1946, σ. 45.

1. Ἂν πρόκειται περὶ τῆς ἀναφερομένης, ὡς ἐσωκλείστου, ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 12 ἐπιστολῇ, τότε θὰ ἠδύνατο νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ ἔτος 1545.

2. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ Ἑρμοδ. Ληστάρχου, παρ' ᾧ συνεμαθήτευσαν ὁ Ἀλ. Νερούλης, ὁ Ἰάκ. Διασσωρινὸς καὶ ὁ ἐν συνεχείᾳ μνημονευόμενος Δημήτριος «νοτάριος τοῦ ρηγὸς τῆς Μπογδανίας», κατὰ τὸν M. Crusium (Turcograecia..., Basileae [1584], σ. 249). Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν : Α' Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, ἔνθ' ἀν., σ. 19 - 20.

3. Ἂν δεχθῶμεν ὅτι ὁ Ἀλ. Νερούλης εὑρίσκετο εἰς Ζάκυνθον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτίσωμεν τὸν ἀναφερόμενον Ἰωάννην πρὸς τὸν Μινδώνιον. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάννου Παλαιολόγου (περὶ οὗ ἰδ. ἀνωτ., σ. 302, σημ. 1).

4, Περὶ τούτου ἰδ. ἀνωτ., σημ. 2 καὶ Ém. Legrand, Deux vies des Jacques Basilicos... Paris 1889, σ. 34, 137.

5. Ἡ ἐν τῇ ἐπιστολῇ μνεία τῶν αὐτῶν (καὶ ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 9 ἐπιστολῇ) προσώπων (πλὴν τοῦ ἐπωνύμου τοῦ Πετροκοκκίνου) ἐπιτρέπει ἴσως νὰ μὴ δεχθῶμεν ὅτι ἀποδέκτης εἶναι ὁ Μινδώνιος.

16. *᾿Ιάκωβος Διασσωρινὸς τῷ τιμίῳ καὶ λογίῳ κ(υρί)ῳ ᾿Αλεξάνδρῳ τῷ Νερούλῃ* (23 ᾿Ιανουαρίου 1544)

Εἰς τὴν ἐκ Βενετίας ἐπιστολὴν τοῦ ᾿Ιακ. Διασσωρινοῦ διατυποῦται παράκλησις πρὸς τὸν ᾿Αλέξ. Νερούλην· *«ἀντιβολῶ σε τοίνυν ζητῆσαι εὑρεῖν ἐμοῦ γε ἕνεκεν ὠοτάριχα, ἅ τινες κοινῶς ἀβγοτάραχα λέγουσιν, στατήρων τεσσάρων [. . .] ἢ παρὰ τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἱερέως κυρίου Θεοδώρου ἢ παρὰ τοῦ ὁσιωτάτου ἱερομονάχου κυρίου Μανασσῆ, οἳ τὴν τῶν ἰχθύων ἔχουσιν ἄγραν, ἢ παρά τινος ἄλλου καὶ μή με τῆς αἰτήσεως ἀποστερήσῃς πένητα ὄντα καί ποτε ἡμεῖς μέχρις χαλκοῦ ἀποτίσομεν· ἐγὼ γὰρ σοῦ γράψαντος παρέξω κυρίῳ Μάρκῳ Σαμαριάρῃ*[1] *τὰ χρήματα, ἢ ἄλλῳ τινὶ βούλει»*. ᾿Επαναλαμβάνεται δὲ ἡ διαβεβαίωσις· *«οἶδας γὰρ ὅτι πένης μέν εἰμι, ἀλλ᾽ ὅμως τὸ κατ᾽ ἐμὲ εὐεργέτης καὶ ἐλεύθερος οὐχ ἧττον τῶν εὐπορούντων»*.

17. *᾿Ανδρέας Τελουντᾶς ᾿Αλεξάνδρῳ τῷ Νερούλῃ* [ἀρχαὶ 1545]

᾿Εν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ ᾿Ανδρέας Τελουντᾶς[2] πληροφορεῖ τὸν (ἐν Ζακύνθῳ) ᾿Αλέξ. Νερούλην, ἀρεσκόμενον μᾶλλον *«τὰ τῶν χριστιανῶν σπουδάζειν ἢ τὰ τῶν ῾Ελλήνων»* ὅτι ὡς *«σημεῖον φιλίας»* ἀποστέλλει *«τὴν τοῦ Θεολόγου τραγῳδίαν καὶ τοὺς τοῦ σοφωτάτου ᾿Αντωνίου τοῦ ᾿Επάρχου*[3] *ἐλέγους*[4], *ἄμφω νεωστὶ τετυπωμένα»*[5].

---

1. Περὶ αὐτοῦ ἰδ. Ν. Κατραμῆ, Φιλολογικὰ ἀνάλεκτα Ζακύνθου, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 271 κἑξ. ᾿Ιω. Βελούδου, ῾Ελλήνων ᾿Ορθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ. ῾Ιστορικὸν ὑπόμνημα. ῎Εκδοσις δευτέρα. Βενετία 1893, σ. 26, 28, 184. Λ. Χ. Ζώη, Λεξικὸν ῾Ιστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμος Α᾽: ῾Ιστορικὸν - βιογραφικόν. ᾿Αθῆναι 1963, σ. 577.

2. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Ι. Κ. Χασιώτη, Οἱ ῞Ελληνες στὶς παραμονὲς τῆς Ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου [. . .]. Θεσσαλονίκη 1970, σ. 108 - 112. — P. Canart, Les Épigrammes de Th. Trivizanos, «Θησαυρίσματα» 8, 1971, σ. 236 κ.ἑξ.

3. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. L. Dorez, Antoine Éparque, «Mélanges d'archéologie et d'histoire» XIII, 1893, σ. 281 - 364. — K. A. de Meyier, Un nouveau catalogue des manuscrits grecs d'Antoine Éparque, «Scriptorium» IX, 1955, σ. 99 - 104. — Gr. Andrés, La Coleccion Escurialense de mss. griegos de Antonio Eparco, «Scriptorium» XV, 1961, σ. 107 - 112.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ ἔργου *«Εἰς τὴν ῾Ελλάδος καταστροφὴν Θρῆνος»*, περὶ οὗ ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. I, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 259 - 262.

5. Δεδομένου ὅτι ὁ *«Θρῆνος»* τοῦ ᾿Αντ. ᾿Επάρχου ἐξεδόθη ἐν Βενετίᾳ τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1544 (ἰδ. ἀνωτ., σημ. 4) καὶ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ὑπ᾽ ἀρ. 42 (ἀπὸ 1 ᾿Οκτ. 1545) ἐπιστολήν, δι᾽ ἧς ὁ ᾿Αλέξ. Νερούλης ἀπαντᾷ εἰς τὸν ᾿Α. Τελουντᾶν, ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 1545. Βεβαίως ἐν τῷ κειμένῳ ταύτης σημειοῦται *«ἐλαφηβολιῶνος ζ᾽ ἱσταμένου ,αφδ᾽ ἐνετίησιν»*. ῾Ως ὅμως διὰ τῆς ἐντὸς παρενθέσεως λέξεως *sic* δηλοῖ καὶ ὁ Ém. Legrand (ἐν τῷ ἀντιγράφῳ του) ἡ χρονολογία αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβής. Δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ ᾿Α. Τελουντᾶς νὰ ἀποστείλῃ βιβλίον μήπω κυκλοφορηθέν.

18. *᾿Αλέξανδρος Νερούλης τῷ σοφωτάτῳ ᾿Ιακώβῳ τῷ Διασσωρινῷ* (11 ᾿Ιανουαρίου 1544)

᾿Εν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ ᾿Αλέξ. Νερούλης πληροφορεῖ τὸν ᾿Ιάκ. Διασσωρινὸν ὅτι ἐπιθυμεῖ *«τὴν ταχίστην ἐλθεῖν ῾Ενετίασδε, ἢν Θεὸς θέλῃ, σὺν βαμβάκων σάκταις δέκα καὶ μετὰ μαλβισίων»* καὶ παρακαλεῖ τοῦτον νὰ προσαγορεύσῃ *«τὸν σοφὸν ᾿Ιωάννην τὸν Μενδώνιον καὶ τοὺς συμφοιτητὰς ἡμῶν πάντας»*.

19. *᾿Ιάκωβος ᾿Αλεξάνδρῳ* [1545]

῾Η ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ ᾿Ιακ. Διασσωρινοῦ ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὴν (ἀνωτ. ὑπ᾽ ἀρ. 12) τοῦ ᾿Αλεξ. Νερούλη, ἐπαινουμένου διὰ *«τὸ γλαφυρὸν καὶ διάτορον τῶν λόγων, πρὸς τούτοις δὲ καὶ τὸ σεμνὸν τῶν τρόπων»* καὶ διὰ τὴν καθόλου ἔναντι τοῦ ἐπιστολογράφου εὐμενῆ διάθεσιν, δι᾽ ἣν καὶ οὗτος εὔχεται ὅπως ὁ ἀποδέκτης μὴ δουλωθῇ ποτε εἰς βάναυσον τέχνην καὶ στερηθῇ τῆς περὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐνασχολήσεως[1].

20. *᾿Ιάκωβος ᾿Αλεξάνδρῳ* [1545]

᾿Εν τῇ φιλικῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ ᾿Ιακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν ᾿Αλέξ. Νερούλην γίνεται λόγος περὶ ἐπιστολῆς, ἣν *«ἀπὸ Ρώμης»* ἀπέστειλε *«᾿Ανδρείας ὁ τοῦ νωϊτέρου καθηγητοῦ καὶ δεσπότου ἀδελφός»*[2].

21. *᾿Αλέξανδρος ᾿Ιακώβῳ* [1545]

᾿Εν τῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ ᾿Αλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν ᾿Ιάκ. Διασσωρινόν, φράσεις τινὲς ὡς *«φθόνον γὰρ εἰσάγεις καὶ σκώμματα ἐν τοῖς γράμμασι, μετεωρολογικοὺς ἡμᾶς καλῶν [. . .] καὶ ἄλλα τινά, ἄθλους καὶ γραϊδίων κολοσυρτοὺς»* ἐπιτρέπουν ἴσως τὴν διαπίστωσιν ὅτι ἀναφέρεται αὕτη εἰς τὰς ἀνωτέρω ὑπ᾽ ἀρ. 7 καὶ 8 ἐπιστολάς, μετὰ τῶν ὁποίων πρέπει ἐνδεχο-

---

1. ῎Αν (κατὰ τὰ ἐν τῇ ὑπ᾽ ἀρ. 23 ἐπιστολῇ ἐκτιθέμενα) ἡ ὑπ᾽ ἀρ. 12 τεθῇ εἰς τὸ ἔτος 1545, τότε εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος πρέπει νὰ χρονολογηθῇ καὶ ἡ ὑπ᾽ ἀρ. 19.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ ᾿Ανδρέου Ληστάρχου (πρεσβυτέρου κατὰ τὸ γενεαλογικὸν δένδρον τῆς οἰκογενείας) ἀδελφοῦ τοῦ ῾Ερμοδώρου. ᾿Ιδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, ῞Ελληνες Λόγιοι μετὰ τὴν ῞Αλωσιν. Α᾽ Μιχαὴλ - ῾Ερμόδωρος Λήσταρχος, ἔνθ᾽ ἀν., σ. 46 - 47. ῾Η ἐπιστολὴ χρονολογεῖται ἐν συσχετισμῷ πρὸς τὴν ὑπ᾽ ἀρ. 40 (ἰδ. κατωτ.).

μένως νὰ συσχετισθῇ [1]. Ὅπως δήποτε ἡ ἐπιστολὴ οὐδὲν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσιάζει.

22. *Ἀλέξανδρος Ἰακώβῳ*

Ἡ ἀχρόνιστος ἐπιστολὴ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν ἀναφέρεται κυρίως εἰς μὴ κατονομαζόμενον ἰατρόν, ὅστις *«τέτταρα σπουδάζων ἔτη πάντ' ἔμαθε, μὴ εἰδὼς σχεδὸν τὰ πρῶτα γράμματα, καίπερ αὐτὸς σεμνοπροσωπεῖ ἐπὶ τῇ φιλοσοφίᾳ, τῆς ἀγροικίας αὐτοῦ ἕνεκεν· βούλει* [sic] *γὰρ εἶναι φιλόσοφος φιλοσοφίαν μὴ ἀσκήσας· ἓν δὲ καὶ μόνον μεμάθηκε τὸ σεμνύνεσθαι καὶ ὑπερηφανεύεσθαι, ὃ ἔργον ἀμαθίας ἐστίν, ὥστε καὶ τοιοῦτον ὄντα εὐδοκιμήσειν οἶμαι παρὰ τοῖς ἡμῶν βαρβάροις, τοῖς ἐν τῇ πατρίδι»*. Παρεμπιπτόντως γίνεται λόγος περὶ τοῦ ἐν Παταβίῳ *«σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου Λαζάρου»* [2]. Ἐν συνεχείᾳ δὲ ὑπὸ τοῦ ἐπιστολογράφου περιγράφεται ἡ συμπεριφορά, μὴ κατονομαζομένου ἐπίσης, γέροντος νυμφευθέντος νέαν τινὰ καὶ παρακαλεῖται ὁ ἀποδέκτης νὰ προσαγορεύσῃ *«τὸν περιφανῆ κύριον Μαρῖνον»* [3].

23. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ* (25 Αὐγούστου 1534)

Φιλικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην, ἔνθα κατηγορηματικῶς δηλοῦται ὅτι ὁ ἐπιστέλλων δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνήκει εἰς τοὺς εὐδαίμονας· *«οὐκ ἐκ τῶν εὐδαιμονούντων ἐσμέν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῶν δυστυχῶν· πῶς γὰρ εὐδαιμονήσωμεν ἂν † οἱ τὴν ἡμετέραν τυραννικῶς ἔχοντες βάρβαροι πατρίδα, ἡμεῖς δὲ ὧδε κἀκεῖσε ὑπὸ τῆς τύχης περιφερόμενοι ζητοῦντες εὑρεῖν τινα ὁδὸν πρὸς τὸ ζῆν εὔπορον καὶ καθ' ἑκάστην ἐν αὐτῷ μοχθοῦντες;»* [4].

24. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ* [15 Σεπτεμβρίου 1544]

Τὸ κείμενον τῆς (ὑπὸ ἔνδειξιν μόνην *«Μαιμακτηριῶνος ε' ἐπὶ δέκα»*) ἐπι-

1. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιστολὴ πρέπει νὰ χρονολογηθῇ εἰς τὸ ἔτος 1545.

2. Πρόκειται προφανῶς περὶ τοῦ Λαζάρου Βοναμίκου, περὶ οὗ ἰδ. G. Marangoni, Lazaro Bonamico e lo studio padovano nella prima metà del Cinquecento, «Nuovo Archivio Veneto» I, 1901, σ. 118 - 151, II, 1901, σ. 131 - 196. — G. Mercati, Una lettera greca di Lazaro Buonamico, «Bessarione» XXXII, 1917, σ. 334 - 340.

3. Δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ ταυτισθῇ ὁ ἐν τῇ ἐπιστολῇ «περιφανὴς κύριος Μαρῖνος» πρὸς τὸν Χῖον Ἀλβέρτον Μαρῖνον (περὶ οὗ ἰδ. Κ. Ἀμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἔνθ' ἀν., σ. 48 - 49).

4. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρέπει νὰ συσχετισθῇ πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 4 (ἀπὸ 26 Ὀκτωβρίου 1544), ἔνθα ὁ *«ἀναζητῶν»* εὗρεν *«ὁδὸν πρὸς τὸ ζῆν εὔπορον»*.

στολῆς τοῦ Ἰακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην ἀποτελεῖ μικράν τινα παραλλαγὴν τῆς ὑπ' ἀρ. 14 (ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου 1544) [1].

25. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφῷ Ἰακώβῳ* [1544?]

Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη (ἐκ *«Ζακύνθου»*) πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὅτι ἀποτελεῖ ἀπάντησιν εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 14 καὶ 24 (ἔνθα ἡ μνεία τῆς ἐκ Κερκύρας ἀποδημίας τοῦ Ἑρμ. Ληστάρχου). Πρόκειται περὶ φιλικῆς ἐπιστολῆς ἔνθα γίνεται λόγος διὰ *«τὸν εὐγενῆ κ(ύριο)ν Καλλιέργην»* [2] καὶ παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι *«Κύριος Ἰωάννης ὁ Μινδώνιος τάχιον ἐλεύσεται πρὸς ὑμᾶς καὶ μαθήσει τὰ περὶ αὐτοῦ»*. Ἐν συνεχείᾳ ὁ Ἀλέξ. Νερούλης ἀναφερόμενος εἰς παλαιοτέραν (ἐν λανθανούσῃ ἐπιστολῇ) παράκλησιν τοῦ Ἰακ. Διασσωρινοῦ δηλοῖ ὅτι δὲν ἀπέστειλεν εἰς τὸν ἐν Χίῳ εὑρισκόμενον πατέρα τοῦ τελευταίου τὸ ἱμάτιον καὶ δικαιολογεῖται· *«ἀπελθόντων γὰρ ὑμῶν ἐνθάδε μία μόνη ὁλκὰς ἐς Χίον ἀφίκετο καὶ αὕτη πάνυ σφαλερά· οὐκ ἔδοξε δέ μοι πέμψαι τοῦτο δεδοικὼς τὸ τῶν πειρατῶν πλῆθος, οἳ ἐν τῷ Αἰγαίῳ ἐτύγχανον»* [3].

1. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ διαφορὰ ἀποκαλύπτουσα ὅτι τὸ σχετικὸν χωρίον ἔχει ὀρθότερον ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 14 ἐπιστολῇ :

«Δεσπότης μὲν ὁ ἐμὸς καὶ καθηγητὴς [. . .] τὴν τῶν Ἑνετῶν ἔχει· νῦν σέ τε καὶ Ἰωάννην τοὺς ποθεινοτάτους ἀσπάζεται. Δημήτριος δὲ ὁ ἐμὸς συγγενὴς ἀφίκετο σῶς ἡμέρᾳ ταύτῃ δεκάτῃ καὶ τὴν σὴν προσαγορεύει γενναιότητα» (ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 14).

«Δεσπότης μὲν ὁ ἐμὸς καθηγητὴς [. . .] τὴν Ἑνετῶν ἔχει, τὴν ἡμετέραν προσαγορεύων φιλίαν. Ἰωάννης δὲ ὁ ἐμὸς συγγενὴς ι' ἔχων ἡμέρας, ἐξ ἧς ἤλυθεν, εὖ ἔχει ὑμᾶς τὰ μάλιστα προσαγορεύων» (ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 24).

2. Μήπως πρόκειται ὄχι διὰ τὸν *«Καλλιέργην»*, ἀλλὰ διὰ τὸν Ἀντώνιον *«Καλλιάρχην»*, μεθ' οὗ ὁ Ἀλ. Νερούλης συνεμαθήτευσε παρὰ τῷ Ἑρμ. Ληστάρχῳ; (Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες Λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Α' : Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, ἔνθ' ἀν., σ. 21 - 22, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία). Πρβλ. καὶ κατωτ., ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 26 ἔνθα γίνεται λόγος διὰ *«τὸν κύριον Ἀντώνιον»* καὶ *«τὸν σοφὸν Ἴανον Μενδώνιον»*. (Ὁπωσδήποτε περὶ τοῦ Ἀντ. Καλλιέργη, τὸν ὁποῖον ὁ Ν. Σοφιανὸς ἐν τῷ Προλόγῳ τοῦ *«Πλουτάρχου, Παιδαγωγοῦ»* ἀποκαλεῖ «ἐνδοξότατον καὶ δοχεῖον τῶν ἀρετῶν», ἰδ. A. Firmin-Didot, Alde Manuce et l'Hellénisme à Venise. Paris 1875, σ. 235, 291, 516 - 517. — Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV - XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. 251).

3. Ἡ ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς χρονολογία *(«αφμγ ἑκατομβαιῶνος ἕκτῃ ἐπὶ δέκα»)* δὲν φαίνεται ἀκριβής. Ἡ συσχέτισις τῆς ἐπιστολῆς ταύτης πρὸς τὰς ὑπ' ἀρ. 14 καὶ 24 (ἀπὸ Σεπτεμβρίου 1544), ἡ μνεία μὴ ἀποστολῆς ἱματίου εἰς τὸν πατέρα τοῦ Ἰακ. Διασσωρινοῦ (περὶ οὗ γίνεται λόγος καὶ εἰς τὰς ὑπ' ἀρ. 24 καὶ 27) ἐπιτρέπει νὰ χρονολογήσωμεν τὴν ὑπ' ἀρ. 25 εἰς τὸ ἔτος 1544.

26. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφωτάτῳ καὶ λογιωτάτῳ κυρίῳ κυρίῳ Ἰακώβῳ Διασσωρινῷ* [1544 ?]

Ἐν τῇ φιλικῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη («*Ἐκ Ζακύνθου*») πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν ρητῶς ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ ἐπιστολογράφου· «*Ἐγὼ τοίνυν φιλονεικῶν ὥσπερ κόρον λαβεῖν τοῦ καλοῦ οὐκ ἔχω ῥαδίως ἐντεῦθεν ἀναχωρεῖν, οὐχ ἕνεκα φίλης ἀλόχου καὶ τέκνων γλυκυτάτων, ὡς ἡ σὴ τιμιότης φησὶ (οἶδα γὰρ καὶ ἄλλους ἀποδημοῦντας ἢ δι' ἐμπορίαν ἢ ἄλλο τι τῶν τοιούτων, οὐκ ὀλίγον χρόνον), ἀλλὰ βιωτικῶν χρείας, ὅσας γε ἡμᾶς εἰδέναι ὁ παρ' ἡμῖν καιρὸς ἤνεγκε*». Ἐν τέλει σημειοῦται· «*Τὸν κύριον Ἀντώνιον*[1] *ἀσπάζομαι μυριάκις καὶ τὸν σοφὸν Ἴανον τὸν Μενδώνιον καὶ τοὺς ἄλλους, ὅσοι πεφιλημένοι ὑπὸ σοῦ ὦσιν*».

27. *Ἀλέξανδρος Ἑρμοδώρῳ τῷ Ληστάρχῳ* [1544]

Ἐν τῇ ἀχρονίστῳ ἐπιστολῇ ταύτῃ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἑρμόδωρον Λήσταρχον διατυποῦνται φιλόφρονες λόγοι τοῦ πρώην μαθητοῦ πρὸς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· «*Λαβὼν τὴν παρὰ σοῦ πρὸς ἡμᾶς πεμφθεῖσαν ποθεινοτάτην ἐπιστολὴν τοσοῦτον εὐφράνθην, ὥστε ὑπολαμβάνειν με ἐν αὐτῇ τῇ ὥρᾳ εἶναι μεθ' ὑμῶν καὶ ἀκούειν τῆς τῶν ἐπῶν σου ἡδύτητος, ἃ παρὰ τῆς σῆς γλώσσης ρεόμενα τὴν τοῦ ἀκούοντος καταγλυκαίνει καὶ φωτίζει ψυχήν. Μᾶλλον δὲ ἥσθην ἐπὶ τὸ καλῶς παραγεγονέναι σε ἐν ταύτῃ τῇ περιβοήτῳ πόλει καὶ τὸ εὐτυχῶς διελθεῖν σε τοὺς ἐν θαλάττῃ κινδύνους. Ὃ δὲ πρὸς ἡμᾶς γράφεις, ὅτι διατηρεῖν ἀνάγκη ἐστὶ γράμμασιν τὴν ἡμῶν φιλίαν, ἵνα μὴ τὸ τοῦ χρόνου καὶ τόπου διάλειμμα ἐξαλείψῃ αὐτήν, λέγω δὲ τῇ σῇ ἐνδοξότητι ὅτι οὔτε χρόνου τε καὶ τόπου διάστημα οὔτε τι ἕτερον ἰσχύσειεν ἂν ἐξαλεῖψαι τὴν ἀγάπην τοῦ κ(υρίο)υ καὶ καθηγητοῦ ἡμῶν Ἑρμοδώρου*». Ἐν τέλει προστίθεται ἡ παράκλησις· «*Τὸν σοφὸν Ἰάκωβον ὡς ἀπ' ἐμοῦ προσαγόρευσον καὶ λέξον αὐτῷ ὅτι τὴν ἐξ ἐρίων ἐσθῆτα πέπομφα τῷ ἑαυτοῦ πατρί*»[2].

28. *Ἑρμόδωρος Λήσταρχος Ἀλεξάνδρῳ* (15 Ἰουνίου 1544)

Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην εἶναι φιλική. Ἡ μόνη ἐνδιαφέρουσα πληροφορία εἶναι ὅτι ὁ Ἰάκωβος Διασσωρινὸς εὑρίσκετο τότε ἐν Παταβίῳ.

1. Ἰδ. καὶ ἀνωτ., ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 25 καὶ σχετικὴν σημ.
2. Χρονολογικῶς ἡ ἐπιστολὴ αὕτη πρέπει νὰ τεθῇ πρὸ τῆς ὑπ' ἀρ. (14) 24 (ἀπὸ 15 Σεπτεμβρίου 1544), ἔνθα ὁ Ἰάκωβος Διασσωρινός, προκειμένου περὶ τοῦ ἱματίου τοῦ πατρός του, γράφει πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην· «*οἶδ' ὅτι νῦν πέπομφας· πολὺς γὰρ χρόνος*». (Πρβλ. καὶ σχετικὴν σημείωσιν ἐν ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 25).

29. *Ἀλέξανδος τῷ σοφῷ Ἰακώβῳ* [1545][1]

Ἐν τῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν ἀνακοινοῦται ὅτι ὁ ἐπιστέλλων μέλλει νὰ γράψῃ «*ταχέως ἐπιστολάς, ἃς μὲν πατρί, ἃς δὲ Ματθαίῳ, ἃς δὲ Ἐμμανουήλῳ*» καὶ ζητεῖ πληροφορίας «*εἰ Ἐμμανουῆλος ἐνθάδε διάγειν ἐθέλει*». Ἐν συνεχείᾳ παραινεῖται ὁ ἀποδέκτης μὴ «*συκοφάνταις*» ὁμιλεῖν· «*οὐ γάρ ἐστι τῷ Διαβόλῳ μέρος ἐν Παραδείσῳ, ἂν δέ γε λάθῃ διαδὺς ἐξελαύνεται*».

30. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ*

Ἐν τῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἰακώβου Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην, ἥτις δύναται νὰ σχετισθῇ πρὸς τὴν ἀμέσως προηγουμένην, παρέχεται εἰς τὸν ἀποδέκτην ἡ συμβουλὴ «*ἐπισχέσεως τῆς γλώττης*».

31. *Ἰάκωβος Ἀλεξάνδρῳ* (20 Μαΐου 1544)

Πρόκειται περὶ φιλικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἰακ. Διασσωρινοῦ πρὸς τὸν Ἀλέξ. Νερούλην, ἥτις κατὰ τὸ περιεχόμενον, ἐν ἀρχῇ τοὐλάχιστον, εἶναι παρομοία τῆς (ὑπ' ἀρ. 23) ἀπὸ 25 Αὐγούστου 1544 τοῦ αὐτοῦ. Ἐν τέλει γίνεται λόγος περὶ τοῦ Ἑρμοδώρου Ληστάρχου, ὡς ἐν Ρώμῃ διατρίβοντος.

32. *Ἀλέξανδρος Ἰακώβῳ* [1544]

Ἐν τῇ ἀχρονίστῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν περιγράφεται ὄνειρον τοῦ ἐπιστέλλοντος· «*Ἀναγινώσκοντά με Διοσκουρίδην τῷ ἰλιγγι τῆς συνεχοῦς ἀναγνώσεως ὁ καλὸς εἷλεν ὕπνος καὶ ταῦτα νήδυμος, ὡς ὁ ποιητὴς εἴρηκεν, καί μοι ὄνειρον προσήγαγεν ὑπὲρ κεφαλῆς* [sic]· *ἐδόκει γάρ μοι ἐν Παταβίῳ διατρίβοντι καί σοι συνόντι παῖδας τινὰς ὁρᾶν καὶ ταῦτα Ἔρωτος ἀξίους κύκλῳ σου περιπολοῦντος καὶ τῷ θάμβει κατασχεθεὶς ταχέως ἐξηγρόμην*»[2].

33. *Ἀλέξανδρος τῷ σοφῷ Ἰακώβῳ*

Διὰ τῆς («*ἐκ Ζακύνθου*») φιλικῆς, ἀχρονίστου, ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Ἰάκ. Διασσωρινὸν διατυποῦται ἡ ἄποψις ὅτι δὲν εἶναι δυνατὴ

1. Ἰδ. κατωτ. τὴν ὑπ' ἀρ. 36 ἐπιστολήν.
2. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ὑπ' ἀρ. 28 (ἀπὸ 15 Ἰουνίου 1544) ἐπιστολὴν ὁ Ἰάκ. Διασσωρινὸς διέτριβεν ἐν Παταβίῳ, πρέπει ἴσως εἰς τὸ αὐτὸ ἔτος νὰ προσδιορισθῇ καὶ ἡ σύνταξις τῆς ἐπιστολῆς ταύτης.

ἡ ἀποστολὴ ἐπιστολῶν, ὅταν δὲν ὑπάρχει εἰς αὐτὰς ἀνταπόκρισις· *«εἰ δὲ σὺ μὲν σιωπῴης, ἐμὲ δὲ λέγειν βούλοιο, παντάπασί μοι δοκεῖς τοῦ προσήκοντος ἐπιλελῆσθαι»*.

34. *'Αλέξανδρος τῷ σοφῷ Λαζάρῳ*

'Εν τῇ ἀχρονίστῳ ἐπιστολῇ τοῦ 'Αλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν Λάζ. Βοναμῖκον ὑποστηρίζεται ὅτι καίπερ οἱ πάντες προσπαθοῦν νὰ ἐπιβάλουν εἰς τὸν ἐπιστέλλοντα νὰ μεταβῇ *«εἰς τὸ τοῦ Παταβίου φροντιστήριον»*, ὅμως οὗτος προτιμᾷ τὴν *«Φερραρίαν»*, ὅπου παρακαλεῖ νὰ λαμβάνῃ ἐπιστολὰς τοῦ φίλου του.

35. ⟨*'Ιωάννῃ*⟩ [Μινδωνίῳ?] (6 'Ιουλίου 1544)

'Εν τῇ ἀνεπιγράφῳ [1] καὶ ἀνωνύμῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ (ἐξ 'Ενετίας) ὁ ἐπιστέλλων παραπονεῖται δι' ἀσθένειαν καὶ μεμψιμοιρεῖ διὰ τὴν συμπεριφορὰν τοῦ ἀποδέκτου· *«'Εγὼ γάρ, ὦ Ἴανε, ἑκάστοτ' ἐφίλουν, ἐθαύμαζον, ᾔνουν ὡς αὐτὸν καὶ τὰ ταπεινά σοι καὶ ἀηδῆ μεγάλα καὶ περιφανῆ τοῖς πᾶσι τὸ κατὰ χάριν ἐδείκνυον καὶ τανῦν ἔργον ἀγαθὸν ἀνδρὸς χρηστοῦ ποιῶν· σὺ δέ τισιν ἐρωτηθεὶς περὶ ἐμοῦ προπηλακισμοὺς πολλοὺς [...] προφέρων ἐξήμεσαι, σαυτὸν μόνον ὑπερεπαινῶν [...] οὐκ εἰδὼς τὸ παρὰ τοῦ φιλοσόφου λεχθέν, οὐ τοῦ τιμωμένου ἀλλὰ τοῦ τιμῶντος ἡ τιμὴ [...]. Γέγραπται δέ μοι τόδε μιμνήσκοντί σοι ὡς πάντ' οἶδα τὰ κατ' ἐμοῦ σοι λεχθέντα»*.

36. ⟨*'Ιάκ. Διασσωρινὸς 'Αλεξ. Νερούλῃ*⟩ [ἀρχαὶ 1545]

'Εν τῇ ἀνεπιγράφῳ, ἀνωνύμῳ καὶ ἀχρονίστῳ ἐπιστολῇ, βεβαιοῦται ἡ λῆψις ἐπιστολῆς, δι' ἧς ὁ ἀποδέκτης προέτρεπε τὸν νῦν ἐπιστολογράφον νὰ μὴ πιστεύῃ εἰς συκοφάντας· *«ἐδεξάμην σοι τὰ πεμφθέντα, δι' ὧν σὲ οἶδα[...]καί με μὴ συκοφάνταις πιστεύειν παραινοῦντα»*. 'Εν συνεχείᾳ σημειοῦται· *«Κύριος Ματθαῖος τὰς σὰς ἐδέξατο»* καὶ *«Μανουῆλος σὲ προσαγορεύει»*. 'Υποδεικνύεται δέ· *«ἢν μὲν γράψῃς τὴν ἐπιγραφὴν In campo di S. Bartholomeo a la S(peciari)a del Angelo, ἵνα μοι πρόχειρος ῥᾳδίως εὑρεθήσεται»*.

Τὸ καθόλου περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐπιτρέπει : α) νὰ προσδιορίσωμεν ὡς ἀποστολέα τὸν 'Ιάκ. Διασσωρινὸν καὶ ὡς ἀποδέκτην τὸν 'Αλέξ. Νερούλην· β) νὰ σχετίσωμεν ταύτην πρὸς τὴν ὑπ' ἀρ. 29 ἀχρόνιστον ἐπιστολήν, εἰς ἣν καὶ ἡ παροῦσα ἀποτελεῖ κυρίως ἀπάντησιν· γ) νὰ προτάξωμεν ἀμφοτέρας (τὰς ὑπ' ἀρ. 29 καὶ 36) τῆς ὑπ' ἀρ. 12 (ἀκολουθούσης εἰς τὴν ὑπ' ἀρ. 4)· δ) ἄρα νὰ χρονολογήσωμεν τὰς ὑπ' ἀρ. 29 καὶ 36 εἰς τὸ ἔτος 1545.

1. 'Ο Ém. Legrand ἐσημείωσεν ἄνωθι τῆς ἐπιστολῆς *à Jean Lascaris?* Κατόπιν διέγραψε τοῦτο καὶ πλαγίως ἀνέγραψε *Janus Mindonios*.

37. *'Αλέξανδρος 'Ερμοδώρῳ* [1543? ἀρχαὶ 1544]

'Εν τῇ συντόμῳ ταύτῃ ἐπιστολῇ τοῦ 'Αλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν 'Ερμόδωρον Λήσταρχον παρέχεται ἡ πληροφορία ὅτι *«ἀσπάζεταί τε Νικόλαος [1] ὁ ἡμέτερος ἐν 'Εφέσῳ διάγων»* [2].

38. *'Αλέξανδρος κ(υρί)ῳ 'Ερμοδώρῳ τῷ Ληστάρχῳ* (26 Νοεμβρίου 1543)

'Εν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ (*«ἀπὸ Χίου»*) τοῦ 'Αλεξάνδρου Νερούλη πρὸς τὸν 'Ερμόδωρον Λήσταρχον παρέχονται κυρίως πληροφορίαι περὶ ἀγορᾶς καὶ ἀντιγραφῆς διαφόρων ἔργων· *«Ὠνησόν μοι τὰ ἀποστολικὰ βιβλία, φίλτατε· τὴν δ' ὤνησιν κύριος Ματθαῖος ὁ Πικρολάδης ἀποτίσει. Τὰ δ' ἐν Χ(ριστ)ῷ τῷ Θ(ε)ῷ τέκνα ἀγαπητὰ 'Ιάκωβον, 'Ιωάννην καὶ Γεώργιον ἐν Χ(ριστ)ῷ ἀσπάζομαι. Τὸ κατὰ Λατίνων βιβλίον κυρίου Νείλου, ὅσον ὁ Ράλλης [3] ἔγραψε, ἀδωροδοκήτως ἐποίησε· εἰς δὲ τὸ ἐπίλοιπον, ὅπερ ὁ μακαρίτης Κοσμᾶς [4] ἔγραψεν, ἀπεπληρώσαμεν πρὸς τὴν ἐκείνου μητέρα π(ου)γ(γία) $\overline{β}$»*.

39. *'Αλέξανδρος 'Ιωάννῃ*

Πρόκειται περὶ τυπικῆς [5] φιλόφρονος ἐπιστολῆς τοῦ 'Αλεξάνδρου Νερούλη πρός τινα 'Ιωάννην.

1. Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ Νικολάου τοῦ Χίου (Νησιώτου), περὶ οὗ ἰδ. Κ. Ι. 'Αμάντου, Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53 (μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας).

2. 'Η ἐν τῇ ἐπιστολῇ μνεία τοῦ τόπου καὶ χρόνου συντάξεως (*«'Απὸ Χίου, τοῦ ͵αφμδ' ἔτους 'Ιανουαρίου ια'»*) δημιουργεῖ πρόβλημα, ἂν ἡ ἐν λόγῳ ἐπιστολὴ σχετισθῇ πρὸς τὰς ἀνωτ. ὑπ' ἀρ. 10 (ἔνθα φέρεται *«'Εκ Βικεντίας β ἐπὶ δέκα 'Ιανουαρίου ͵αφμδ'»*, διωρθώθη ὅμως ὑπ' ἐμοῦ εἰς *͵αφμε'*) καὶ ὑπ' ἀρ. 18 (ἔνθα φέρεται *«ἐκ Ζακύνθου τοῦ ͵αφμδ' Γαμηλιῶνος πρώτῃ ἐπὶ δέκα»*). Τὸ περιεχόμενον ὁπωσδήποτε τῆς τελευταίας ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσωμεν ὅτι αὕτη ἐστάλη ἐκ Ζακύνθου. Ἄρα ἀποκλείεται νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἥ τε ὑπ' ἀρ. 18 καὶ ἡ ὑπ' ἀρ. 37 ἔχουν κοινὸν τόπον προελεύσεως τὴν Χίον.

3. Πρόκειται περὶ τοῦ Κωνσταντίνου Ράλλη (1505 - 1573), περὶ οὗ ἰδ. 'Αντ. Χ. Χατζῆ, Οἱ Ραούλ, Ράλ, Ράλαι (1080 - 1800). 'Ιστορικὴ μονογραφία. Kirchhain N.-L. 1900, σ. 66 - 68.

4. Πρόκειται περὶ ἀγνώστου ἄλλοθεν εἰς ἐμὲ βιβλιογράφου.

5. 'Ιδ. Ch. Astruc - M.-L. Concasty, Catalogue des manuscrits grecs. Troisième partie. Le supplément grec. Tome III, ἔνθ' ἀν., σ. 568 (ἔνθα περὶ ἐξαρτήσεως τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Συνεσίου).

40. *'Ανδρείας 'Ιακώβῳ* (15 'Ιουνίου 1545)

'Η (*«ἀπὸ Ρώμης»*) ἐπιστολὴ τοῦ 'Ανδρέου Ληστάρχου πρὸς τὸν 'Ιάκ. Διασσωρινὸν εἶναι φιλικὴ καὶ ὑποδηλοῖ τὴν μετριοφροσύνην τοῦ ἐπιστέλλοντος, θεωροῦντος τοὺς πρὸς αὐτὸν ἐπαίνους ὡς *«μηδαμῶς προσήκοντας»*, δι' ὃ καὶ *«ἀναγινώσκων μόνον αὐτοὺς ἐρυθριᾷ»* [1].

41. *'Ανδρείας 'Ιάνῳ*

Τὴν ἀχρόνιστον ταύτην ἐπιστολὴν γράφει 'Ανδρείας τις πρός τινα 'Ιάνον. Δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ προσδιορισθοῦν ὅ τε ἐπιστέλλων καὶ ὁ ἀποδέκτης. Πιθανῶς πρόκειται ἀντιστοίχως περὶ τοῦ 'Ανδρέου Ληστάρχου καὶ 'Ιωάννου Μινδωνίου. Οὐδεμία ὅμως ἐσωτερικὴ ἔνδειξις ἐπιτρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ἐκδοχὴ αὕτη ὡς ἀναμφισβήτητος. Χαρακτηριστικὴ πάντως ἐν τῷ κειμένῳ εἶναι ἡ ἔξαρσις ἐκδηλώσεων φιλικῆς διαθέσεως· *«τὸ δὲ τῶν φίλων αὐτῶν ἐπιλελῆσθαι, τοῦτ' ἤδη πᾶσαν ἐπιδέχεται κατηγορίαν· ἡ γὰρ φιλία τῆς ἀρετῆς τὸ μέγιστον παρὰ πάντων ὁμολογεῖται»*.

42. *'Αλέξανδρος Νερούλης Ζακυνθίων ἐλάχιστος τῷ σοφῷ 'Ανδρέᾳ καὶ φιλοσόφῳ πατρὶ καὶ ῥήτορι ἀδελφῷ καὶ λογίοις αὐταδέλφοις* (1 'Οκτωβρίου 1545)

'Η (ἐκ Ζακύνθου) ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ 'Αλεξ. Νερούλη πρὸς τὸν 'Ανδρ. Τελουντᾶν διασῴζει πλῆρες τὸ κείμενον (ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἡ ἀνωτ. ὑπ' ἀρ. 5 ἐπιστολή). 'Εν ταύτῃ γίνεται λόγος περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ ἀποδέκτου (ὡς ἐν τῇ ὑπ' ἀρ. 17 ἐπιστολῇ φαίνεται) ἀποσταλέντων εἰς τὸν Ζακύνθιον λόγιον βιβλίων· *«ἐνθυμηθεὶς τὴν πάλαι μοι πεμφθεῖσαν ἐπιστολήν, ἄριστ' 'Ανδρέα, ἀπολογίαν ἐκείνης, εἰ καὶ χρονίως, σοὶ πέμπω, σὺν ᾗ καὶ βιβλίδια δύο μοι πέπομφας· ἓν μὲν ἡ τοῦ θεολογικωτάτου Γρηγορίου τραγῳδία* [2], *τὸ δ' ἕτερον ὁ τοῦ σοφοῦ ποιητοῦ 'Αντωνίου 'Επάρχου Θρῆνος ἣν τῆς 'Ελλάδος· δικαίως δ' ἄμφω ἔδεισας συγκρῖναι βουλόμενος τὸν τῇ μελίνῃ πυρὸν* [...] *καί, νὴ Δία, πλατὺν κεκίνηκα θρῆνον, τὸν ἄθρηνον θρῆνον ἑωρακώς· ἐγὼ δὲ σὺν τούτοις καὶ ἄνευ τούτοις* [sic] *σὸς ἀεὶ διατελῶ, μικρόν τι ἀμφορίδιον, ὃ καὶ μαλβισίου ἐρυθροῦ πεπλήρωκα, σίκλα ἔχον δέκα καὶ τέσσαρα* [...] *χάριν φιλίας σοί τε καὶ τῷ σοφῷ Θεοδοσίῳ καὶ 'Αντωνίῳ λογίῳ πέμπω»*. 'Εν συνε-

1. 'Εκ τῆς χρονολογουμένης ταύτης ἐπιστολῆς εἶναι δυνατὸν ἀκριβέστερον νὰ χρονολογηθῇ ἡ ἀνωτ., ὑπ' ἀρ. 20, ἔνθα καὶ γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 40 ('Ιδ. ἀνωτ., σ. 307).

2. Περὶ τοῦ ἔργου «Χριστὸς Πάσχων» ἰδ. A. Tuilier, Gr. de Nazianze «La passion du Christ». Tragédie. Paris 1969.

χείᾳ διατυποῦται παράκλησις καὶ παρέχεται πληροφορία περὶ οἰκογενειακοῦ τινος θέματος τοῦ ἐπιστολογράφου. *«'Ο ἐμὸς καθηγητής, ὁ πνευματικὸς ἀδελφὸς 'Ιάκωβος, εἰ 'Ενετίῃσι διάγει, παράδος αὐτῷ σίκλα τέτταρα* [...] *Τὸν τὴν ἰταλικὴν διάλεκτον καὶ σοφίαν διδάσκοντα τὸν καθηγητὴν ἡμῶν, τὸν τῶν Αὐσονίων κόσμον, ὡς ἀπ' ἐμοῦ προσαγόρευσον καὶ τὸν αὐτοῦ ἀνεψιὸν καὶ τοὺς εὐπατρίδας ῥήτορας καὶ μεγαλοπρεπεῖς κύριον 'Ιωάννην καὶ Κωνσταντῖνον* [...] *καὶ πάντες ἐμοὶ συγχαιρέτωσαν ὅτι ὁ πατήρ μου* [1] *τῆς δουλείας τῶν ἀσεβῶν ἠλευθέρωται θείῳ βουλήματι· χρημάτων ἑκατὸν* [2] *καὶ ἐπέκεινα ὁ ἀδελφός μου* [3] *δέδωκεν καὶ τῷ ἁγίῳ Θεῷ χάριν οἴδαμεν»*. 'Εν τέλει ἐπισημαίνεται· *«Δέομαί σου, τιμία κεφαλή, περὶ τὰ τῶν σηρῶν νήματα καὶ ἐρίων Πελοποννήσου καὶ βαμβάκων Ζακύνθου καὶ ἑτέρων ἄλλων ἐμπορίας ἕνεκεν* [...] *γράψεις τὸ τίμημα πόσον ἐστί»*.

43. *'Ανδρείας Λήσταρχος Μιχαὴλ*

Πρόκειται περὶ ἄνευ ἰδιαιτέρου ἐνδιαφέροντος τυπικῆς ἀχρονίστου ἐπιστολῆς τοῦ 'Ανδρέου Ληστάρχου πρός τινα Μιχαήλ, ἐν ᾗ γίνεται μνεία καί τινος 'Ιγνατίου ἱερομονάχου· *«'Ιγνάτιον τὸν ἱερομόναχον προσκυνῶ μὲν ἐγώ, ἀσπάζεται δὲ ὁ ἀδελφός»*.

44. *Κυρίῳ Νικήτᾳ τῷ Φαύστῳ ἀνδρὶ σοφῷ καὶ λογίῳ καὶ ἐν Οὐενετίαις δημοσίᾳ τὸν τοῦ διδασκάλου τόπον ἐπέχοντι 'Ιουστῖνος ὁ Δεκάδυος* [1518]

Πρόκειται περὶ φιλικῆς ἐπιστολῆς τοῦ 'Ιουστίνου Δεκαδύου [4] πρὸς τὸν Νικ. Φαῦστον [5], ἡ ἀξία τοῦ ὁποίου ἐξαίρεται· *«Τὸ δὲ τὸν τοῦ κοινοῦ διδασκάλου θρόνον ἐγχειρισθῆναί σοι ἐν τῇ κρατιστευούσῃ καὶ ταῦτα τῶν πόλεων, ὅπου μυρίοι σοφοὶ καὶ διδάσκαλοι, τοῦτο δὴ καὶ σοφίας κατηγορεῖ σου, ἧς οὐδὲν οὔτε εὐκταιότερον οὔτ' εὐκλεέστερον γένοιτ' ἂν καὶ τῶν ἄλλων ἔξοχον*

1. 'Ο πατὴρ τοῦ 'Αλεξ. Νερούλη (κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην, 'Αλέξανδρος Νερούλης, ἔνθ' ἀν., σ. 79) ὠνομάζετο Νικόλαος.

2. 'Από 3 'Ιουλίου 1560 ἱδρύθη ἐν Ζακύνθῳ Εἰδικὸν Ταμεῖον πρὸς ἐξαγορὰν αἰχμαλώτων ('Ιδ. Λ. Χ. Ζώη, Ταμεῖον ἐξαγορᾶς αἰχμαλώτων, «'Επετηρὶς 'Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν» Ε', 1928, σ. 342-347).

3. 'Ο ἀδελφὸς τοῦ 'Αλεξ. Νερούλη (κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην, 'Αλέξανδρος Νερούλης, ἔνθ' ἀν., σ. 79) ὠνομάζετο Πιέρος (Πέτρος).

4. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς ἰδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV-XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. CII-CVII, σ. 22-25 καὶ t. II, σ. 347-350.

5. 'Ιδ. Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique... XV-XVI s., t. I, ἔνθ' ἀν., σ. CV-CVI.

εἶναι ὁμολογεῖ· οὐ γὰρ ἂν εἰς τοιοῦτον ἀξίωμα ἀνεβίβασαν τῶν συνετῶν Οὐενετῶν οἱ πατρίκιοι, κοινῷ δόγματι τῆς βουλῆς, εἰ μὴ γνωρίσμασιν ἀρετῆς ἑώρων ἐμπρέποντα, εἰ μή σε τρόπων μᾶλλον ἢ λόγων ἔβλεπον παιδευτήν, εἰ μὴ λογιώτερον ἔκριναν τῶν παρ' αὐτοῖς λογίων τε καὶ σοφῶν, ἅτε καὶ αὐτοὶ σοφοὶ ὄντες οἱ πλείους αὐτῶν καὶ ἀκριβεῖς ἐξετασταὶ καὶ κανόνες τῶν τοιούτων καὶ γνώμονες· εὗρόν σε γὰρ οὐχ ὅπως τῆς Ἑλλήνων φωνῆς ἐπιστήμονα, ἀλλὰ καὶ τῆς Ρωμαίων οὐκ ἀδαήμονα, ἅπερ ἡ φύσις καὶ πόνων οὐκ ἄνευ ὀλίγοις χαρίζεται»[1].

45. *Εἰς ἱερέα. Ἰωάννου Ζυγομαλᾶ* [5 Σεπτεμβρίου 1549]

Διὰ τῆς (ἐκ Ναυπλίου) ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς[2] του πρὸς *«τὸν εὐλαβέστατον καὶ τιμιώτατον ἐν ἱερεῦσι παπᾶν κύριον καὶ Σακελλάριον τῆς θεοφρουρήτου* [Μητροπόλεως] *Ζακύνθου»* ὁ Ἰωάννης Ζυγομαλᾶς[3] πληροφορεῖ περὶ ἀναβολῆς τῆς μεταβάσεώς του εἰς Ζάκυνθον, λόγῳ προσκλήσεως τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου[4] ὅπως μεταβῇ εἰς Κωνσταντινούπολιν· βεβαιοῖ ἐν συνεχείᾳ ὅτι ὁ ἀποδέκτης θὰ λάβῃ τὰ *«γράμματα»*, ὅσα ἐζήτησε παρὰ *«τοῦ ἁγίου Κορίνθου»*[5] καὶ διατυπώνει φιλόφρονας ἐκφράσεις πρὸς λαϊκοὺς καὶ κληρικοὺς τῆς Ζακύνθου· *«Τὸν αὐθέντην τὸν μισὲρ Μᾶρκον Ἀντώνιον*[6] *τὸν καγκελλάριον, τὸν ἄξιον ὡς ἀληθῶς οὐκ ὀφφικίου τούτου, ἀλλ' αὐθεντικῆς ἀξίας*

1. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ém. Legrand, Bibliographie Hellénique XV - XVI s., t. II, ἔνθ' ἀν., σ. 347 - 348 (Ὑπὸ τοῦ ἐκδότου, ἔνθ' ἀν., t. I, σ. CV, χρονολογεῖται εἰς τὸ ἔτος 1518).
2. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσίευσεν ὁ Ém. Legrand («Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas. Paris MDCCCLXXXIX, σ. 91 - 93) ἐξ ἰδιοκτήτου κώδικος τοῦ ΙΖ' αἰ.
3. Περὶ αὐτοῦ ἰδ. Ém. Legrand, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, ἔνθ' ἀν.
4. Οἰκουμενικὸς πατριάρχης ἦτο ὁ Διονύσιος Β', περὶ οὗ ἰδ. Μ. Γεδεών, Πατριαρχικοὶ Πίνακες. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1890, σ. 509 - 510. Μητρ. Σάρδεων καὶ Πισιδίας Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς Πατριαρχικοὺς Καταλόγους Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως καὶ ἑξῆς. Μέρος πρῶτον (1454 - 1702). Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1935, σ. 35 - 36, 86. Ἐν τῷ ὑπ' ἀρ. *Φ 11* καταλοίπῳ τοῦ Ξ. Α. Σιδερίδου (ἀποκειμένου ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ Ἀθηνῶν) εὕρηται «ἐξηκριβωμένη ἡ ἱστορία τοῦ οἰκουμ. πατριάρχου» (Ἰδ. Κ. Ι. Δυοβουνιώτου, Τὰ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Ξ. Α. Σιδερίδου κατάλοιπα αὐτοῦ, «Θεολογία» ΚΗ', 1957, σ. 332.
5. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωάσαφ, περὶ οὗ ἰδ. Μεθ. Γ. Φούγια, Ἱστορία τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου, ἀπὸ ἀρχῆς μέχρι σήμερον. Ἀθῆναι 1968, σ. 235.
6. Τοῦτον δυνάμεθα νὰ ταυτίσωμεν πρὸς τὸν Νοτάριον Ζακύνθου Ἀντ. Βασταπένα, περὶ οὗ ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Νοτάριοι Ζακύνθου, «Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου» 8, 1958, σ. 126. Λ. Χ. Ζώη, Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 83.

καὶ ἐξουσίας διὰ τὰς αὐτοῦ καὶ πολλὰς καὶ μεγάλας ἀρετὰς ἀσπάζομαι ποθεινῶς· τὸν μισὲρ Ντονάδον Σαλβιάτη[1]*, τὸν λογιώτατον δικολέκτην· τὸν ἄριστον ἄρχοντα τὸν Ἁγιαποστολίτην*[2] *ὡσαύτως ἀσπάζομαι ἐκ ψυχῆς* [. . .] *ἐκ δὲ τῶν ἱερέων τὸν εὐλαβέστατον παπᾶν κύριον Φίλιππον*[3]*, πατέρα τοῦ σοφοῦ Ἑρμοδώρου, προσκυνῶ· τὸν ἡμέτερον παπᾶν κύριον Νούφριον*[4] *καὶ συμπολίτην ὁμοίως· τὸν οἰκονόμον τὸν παπᾶν κὺρ Κοτρονᾶν*[5] *ὁμοίως· τὸν ἅγιον τὸν πρωτοπαπᾶν*[6]*, τὸν ἁγιώτατον κύριον Ἀλέξανδρον τὸν Νερούλην, τὸν ἄριστον ἀρχίατρ(ον), τὸν πατέρα τοῦ Βιτζέντζου σὺν τῷ ῥηθέντι αὐτοῦ υἱῷ καὶ τοὺς λοιποὺς φίλους καὶ ἀδελφοὺς καὶ πατέρας, ὧν τὰ ὀνόματα καλῶς οὐκ οἶδα, προσαγαρεύω ποθεινῶς»*.

46. ⟨*Ἀλέξανδρος Νερούλης Ἰωάννῃ Ζυγομαλᾷ*⟩ (1 Ὀκτωβρίου 1549)

Πρόκειται περὶ τυπικῆς φιλόφρονος ἐπιστολῆς[7] τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη, *«ἐκ Ζακύνθου»* ἀποστελλομένης πρὸς τὸν *«σοφὸν καὶ γενναῖον ῥήτορα Ναυπλίου»* Ἰωάννην Ζυγομαλᾶν, εἰς ἀπάντησιν σχετικῆς (λανθανούσης) ἐπιστολῆς τοῦ τελευταίου.

47. ⟨*Ἀλέξανδρος Νερούλης Ἰωάννῃ Ζυγομαλᾷ*⟩ (9 Αὐγούστου 1530)

Διὰ τῆς (ἐκ Βενετίας) ἐπιστολῆς του ὁ Ἀλέξ. Νερούλης καθιστᾷ γνωστὸν εἰς τὸν Ἰω. Ζυγομαλᾶν ὅτι ἐγένετο δεκτὴ ἡ αἴτησίς του ὅπως τοπο-

1. Κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην («Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου». Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 576) ἡ οἰκογένεια Σαλβιάτη, ἐκ τῶν ἐγγεγραμμένων ἐν τῇ Χρυσοβίβλῳ Ζακύνθου [1527], ἐξέλιπε τῷ 1709.
2. Περὶ αὐτοῦ ἰδ. Π. Γ. Ζερλέντου, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τὰς ἐκκλησίας τῶν Νήσων τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου Θαλάσσης. Τόμ. Α'. Ἐν Ἑρμουπόλει 1913, σ. 189 - 191.
3. Ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Α': Μιχαὴλ-Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, ἔνθ' ἀν., σ. 8 - 9.
4. Πρόκειται περὶ τοῦ ἱερέως τοῦ κατέχοντος τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου εἰς Φιολίτη (ἰδ. Λ. Χ. Ζώη, Ἑπτανήσιοι Ἱεράρχαι : Ἰωαννίκιος Μαρκόπουλος, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» ΙΒ', 1913, σ. 262 - 266).
5. Περὶ τοῦ Εὐσταθίου Κοτρονᾶ (1511 - 1598), ἰδ. Λ. Χ. Ζώη, Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 320.
6. Δὲν εἶναι εὐχερὲς νὰ ταυτισθῇ μετ' ἀσφαλείας ὁ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ἀναφερόμενος πρός τινα τῶν πρὸ τοῦ 1553 λαβόντων τὸ ἀξίωμα τοῦτο, διότι δι' αὐτοὺς ἀκριβῶς ἐλλείπουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα. (Περὶ τῶν Πρωτοπαπάδων Ζακύνθου ἰδ. Λ. Χ. Ζώη, Ἱστορία τῆς Ζακύνθου, ἔνθ' ἀν., σ. 299 - 303. Τοῦ αὐτοῦ, Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 553 - 554).
7. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ém. Legrand (Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, ἔνθ' ἀν., σ. 93 - 94) ἐκ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἰδιοκτήτου κώδικος.

θετηθῇ ὡς ἐφημέριος τοῦ ναοῦ Ἁγ. Γεωργίου[1] καὶ ἐκτίθενται οἱ τιθέμενοι ὅροι· *«πάντες λίαν ἀσμένως ἐδέξαντο τὴν σὴν ἁγιωσύνην, ἵνα ἡ σὴ τιμιότης ἔλθῃ [καὶ] ἐφημερεῖν εἰς τὸν ναὸν χρόνον ἕνα καὶ ἐξαγορεύειν τὰς ψυχὰς τοῦ χριστοφόρου λαοῦ καί, ἂν ἀρέσκῃ τοῖς ἀδελφοῖς, ποιήσεις δ' ἂν καὶ ἑτέρους χρόνους· εἰ δέ [σε] βούλει εἰς τὸν οἶκόν σου ἐπανελθεῖν τοιούτῳ δὲ τρόπῳ, ἵνα ὀφείλειν σε δοῦναι τῷ εὐλαβεστάτῳ ἱερεῖ Τριζέντῳ[2] φλουρία πεντήκοντα τὸν καθέκαστον χρόνον»*[3].

48. ⟨*Ἀλέξανδρος Νερούλης Ἰωαννικίῳ*⟩

Διὰ τῆς ἐκ Βενετίας ἀχρονίστου ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη *«τῷ θεοφιλεστάτῳ καὶ ψυχῇ καὶ σώματι λελαμπρυσμένῳ Ἰωαννικίῳ[4] ἄκρῳ ἀρχιερεῖ καὶ συμπολίτῃ»* ἀποκαλύπτεται ἄγνωστος περιπέτεια τοῦ Ζακυνθινοῦ λογίου, ἕνεκα τῆς ὁποίας, ὡς φαίνεται, ἠναγκάσθη νὰ μεταβῇ εἰς Βενετίαν· *«ἐκ τῆς εἰς Ἑνετίας δὲ γενομένης μοι ἐπιδημίας, ἧς - ἴσθι - οὐδέποτε εὐφράνθην, ἐκ τῶν ἀλιτηρίων τινῶν τῆς ἡμετέρας πατρίδος τῶν μηδέποτε ληγόντων [...] οἳ ἐν τῷ πανσέπτῳ καὶ θείῳ ναῷ Παντοκράτορος[5] εἶρξαν ἐμὲ τοῦ λέγειν [...] ὡς νουνεχέστατοι πάντων, τοῖς δὲ ἑαυτῶν διδασκάλοις ὑψαυχενοῦντες οὐδὲ Χ(ριστό)ν βούλονται ἀκούειν ἢ πιστεύειν· ἐγὼ δὲ τούτων εὐνοίᾳ συμπεριενεχθεὶς μετ' ἄχθους ἐνταῦθα δ' ἀφικόμην καὶ τοῖς πᾶσι, καθὼς ἔπρεπεν, ἐφηγησάμην· σὺν δὲ τούτοις ὁσημέραι πρὸς τὸν φιλάνθρωπον Θεὸν εὔχομαι ὁμοφύλους αὐτοὺς ἐμὲ καταστῆσαι καὶ ἀκροατὰς πάλιν τῶν θείων λογίων τοῦ ἱεροῦ εὐαγγελίου καταξιῶσαι»*. Ἐν τέλει γίνεται μνεία *«τοῦ εὐγενοῦς κυρίου Γαγᾶ Φραγκίσκου»*[6] καὶ παρακαλεῖται ὁ ἀποδέκτης νὰ προσαγορεύσῃ *«Ἀνδρείαν Λήσταρχον σὺν τῷ πατρὶ αὐτοῦ ὡς ἀληθῶς θεολόγῳ, ποθεινοτάτῳ μοι πρεσβυτέρῳ καὶ Νικόλαον υἱὸν Βενεδίκτου, αἰδεσιμωτάτου ἱερομονάχου καὶ πνευματικοῦ ἡμῶν»*[1].

ΦΑΙΔΩΝ Κ. ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ

---

1. Ἰδ. ἐπὶ τοῦ θέματος καὶ Ém. Legrand, Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas, ἔνθ' ἀν., σ. 8 - 9.

2. Περὶ τοῦ Νικολάου Τριζέντου, ἰδ. Ἰω. Βελούδου, Ἑλλήνων ὀρθοδόξων ἀποικία ἐν Βενετίᾳ, ἔνθ' ἀν., σ. 61 - 65. Μ. Μανούσακα, Γράμματα Πατριαρχῶν καὶ Μητροπολιτῶν τοῦ ΙϚ' αἰ. ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς ἐν Βενετίᾳ Ἑλληνικῆς Ἀδελφότητος, «Θησαυρίσματα» 5, 1968, σ. 8 - 13, 15 - 16.

3. Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Ém. Legrand (Notice biographique sur Jean et Théodose Zygomalas», ἔνθ' ἀν., σ. 85 - 86) ἐκ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος ἰδιοκτήτου κώδικος.

4. Πρόκειται περὶ τοῦ Ἰωαννικίου Μαρκοπούλου, ἐπισκόπου Ρέοντος, καταφυγόντος μετὰ τὸ 1540 εἰς Ζάκυνθον (ἔνθα καὶ ἔτυχε προνομίων), περὶ οὗ ἰδ. Δημ. Χρ. Δουκάκη, Ἐπισκοπὴ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ, «Θεολογία» 1, 1923, σ. 109 - 110. Λ. Χ. Ζώη, Ἑπτανήσιοι Ἱεράρχαι: Ἰωαννίκιος Μαρκόπουλος, ἔνθ' ἀν., σ. 262 - 266 (μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας).

5. Περὶ τοῦ ἐν Ζακύνθῳ ναοῦ τοῦ Παντοκράτορος (ἱδρυθέντος τῷ 1517), ἰδ. Λ. Χ. Ζώη, Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου. Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 512.— Ντ. Κονόμου, Ζακυνθινὲς ἐκκλησίες, «Ἠώς», περ. Γ', ἔτ. Δ', ἀρ. 7 - 8, 1961, σ. 34 - 35.

6. Κατὰ τὸν Λ. Χ. Ζώην («Λεξικὸν ἱστορικὸν καὶ λαογραφικὸν Ζακύνθου». Τόμ. Α', ἔνθ' ἀν., σ. 112) ἡ οἰκογένεια Γάγκα ἐκ τῶν ἐγγεγραμμένων ἐν τῇ Χρυσοβίβλῳ, ἐξέλιπε τῷ 1573.

1. Ὁ χρόνος συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη δὲν σημειοῦται. Ἂν ληφθῇ ὅμως ὑπ' ὄψιν ὅτι (κατὰ Λ. Χ. Ζώην, Ἀλέξανδρος Νερούλης, ἔνθ' ἀν., σ. 82) οὗτος εὑρίσκετο ἐν Ζακύνθῳ τὸν Ἰούνιον τοῦ 1553, κατὰ Δεκέμβριον δὲ τοῦ αὐτοῦ ἔτους φαίνεται ὅτι ἀπέθανε καὶ ὁ ἐν τῇ ἐπιστολῇ μνημονευόμενος Φίλιππος Λήσταρχος, πατὴρ τοῦ Ἀνδρέου (ἰδ. Φ. Κ. Μπουμπουλίδου, Ἕλληνες λόγιοι μετὰ τὴν Ἅλωσιν. Α': Μιχαὴλ - Ἑρμόδωρος Λήσταρχος, ἔνθ' ἀν., σ. 9), τὸ ἔτος τοῦτο πρέπει νὰ ἀποτελῇ καὶ τὸν terminus ante quem τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀλεξ. Νερούλη. Ἴσως ὁ ἀντίστοιχος terminus post quem πρέπει νὰ τεθῇ εἰς τὸ ἔτος 1550, ὁπόθεν ἐκ Βενετίας ἀλληλογραφεῖ πρὸς τὸν Γ. κόμητα Κορίνθιον (ἰδ. ἀνωτ. ἐπιστ. ὑπ' ἀρ. 1).

EPHREM: VERSIONS GRECQUE LATINE ET SLAVE

Addenda et corrigenda

A la mémoire
de l'abbé M. Richard
(décédé le 15 juin 1976)

MANUSCRITS ÉTUDIÉS

A. Grecs

Paris, Bibliothèque Nationale

1. Ancien fond

IXe siècle

1470 (de l'année 890) Recueil, 443 Palimpseste.

Xe siècle

593 Ephrem Corpus, 598 Corpus, 913 Recueil + fragment d'un corpus Ephrémien, 1171 Recueil, 1147 Panégyrique, 1485 Ménologe, 1540 Ménologe.

XIe siècle

595 Corpus, 749 Chrysostome + Ephrem (Assemani II 21 - 41), 751 Recueil, 920 Corpus, 1056 Recueil, 1066 Recueil, 1172 Corpus, 1173 Panégyrique, 1175 Panégyrique, 1179 Panégyrique, 1188 Corpus, 1198 Corpus, 1463 Ménologe, 1485 Ménologe, 449 Recueil, 1480 Metaphraste.

XIIe siècle

9 (codex Ephraemi rescriptus) Corpus, 22 Recueil, 760 Corpus, 897 Recueil, 927 Recueil des extraits, 1173 Recueil, 1174 Panégyrique, 1176 Recueil, 1217 Recueil, 1505 Recueil, 760 Corpus.

XIIe - XIIIe siècle

489 Recueil.

XIIIe siècle

594 Corpus, 596, 597, 599A : Corpus (tous les trois), 767 Panégy-

24 - 12 - 1976

rique, 822 Recueil, 979 Panégyrique, 1302 Recueil, 1370 Recueil, 2408 Recueil.

XIVe siècle

599 Corpus, 635 Recueil, 760 Corpus, 770 Recueil, 771 Recueil, 1138A Recueil, 1154 Recueil, 1186 Recueil, 1608 Recueil, 1631 Recueil, 2408 Mélanges de divers textes.

XIVe - XVe siècle

1100 Recueil, 1170 Recueil, 1556 Panégyrique.

XVe siècle

269 Recueil, 772 Recueil, 773 Recueil, 897 Recueil, 929 Recueil, 1021 Recueil, 1034 Recueil, 1036 Recueil, 1164 Recueil, 1214 Recueil, 1595 Recueil, 1612 Recueil, 1613 Recueil, 1625 Recueil, 2500 Recueil.

XVIe - XVIIe siècle

395 Recueil, 583 fragments de divers manuscrits en grec, latin et français et textes d'Ephrem; 987 Recueil, 1035 Recueil, 1190 Panégyrique, 1210 Recueil.

2. Coislin Grec

Xe - XIe siècles

105 Ménologe, 110 Ménologe, 123 Recueil, 193 Recueil, 245 textes divers, 259 Recueil.

XIIe - XIIIe siècle

238 Ephrem Corpus précédé des œuvres de Dorothée, 281 œuvres ascétiques, 296 Recueil.

XIIIe siècle

118 Evergétinos.

XIVe siècle

59 Corpus, 60 Corpus, 121 lectures hagiographiques, 304 textes hagiographiques, 309 Ménées.

XIVe - XVe siècle

285 Recueil.

XVIe siècle

307 Panégyrique.

XVIIe siècle

381 Corpus.

3. Suppl. Grec

Xe siècle

1156 + fragment d'un manuscrit Ephrémien (Corpus).

XIe siècle

1092 + fragment d'un manuscrit Ephrémien.

XIIe siècle

1002 Recueil, 1279 Recueil, 1329 Littérature ascétique.

XIVe siècle

1284 fragments des manuscrits parmi lesquels et Ephrem.

XVe siècle

1031 Office liturgique et Homélies.

XVIe siècle

1032 manuscrit liturgique.

Rome, Vatican

XIe siècle

Ottob. gr. 457 Corpus, Vat. gr. 2030 (de l'année 1020) Corpus, Vat. gr. 1524 Recueil asc., Vat. gr. 439 Corpus, Vat. gr. 1815 (de l'année 1022 - 1023) Corpus, Vat. gr. 1641 Vie des Saints et Homélies.

XIIe - XIIIe siècle

Vat. gr. 387 Corpus.

XIVe - XVe siècle

Vat. gr. 1581 vies des Martyrs.

Vienne

XIe - XIIe siècle

Theol. gr. 165 Corpus.

Londres

XIIe siècle

British Museum Add. 28825 Corpus.

Berlin

XIIIe siècle

Berol. gr. 256 anc. 18.

Oxford Bibl. Bodléienne

XIIe siècle

317 = S.g. 29187 (Auct. I; infra 11 - 9) Corpus.

Athènes Bibl. Nationale

XIIe siècle

271 Corpus, 1050 Corpus.

XIIIe siècle

513 Recueil.

XIIIe - XIVe siècle

539 Evergétinos, 233 Recueil asc.

XIVe siècle

242 Homiliaire, 244 Ménologe.

XVe siècle

273 Panégyrique.

Palestine

XIe siècle

Jérusalem Hagios Stavros 13 Corpus.

XIe - XIIe siècle

Ste Ecatérine de Sina 332 I partie, ff. 1 - 195 Corpus (ff. 196 - 285 Sermons de Théodore Magistre, St Basile et Métaphraste).

XIVe siècle

Jérusalem Hagios Sabas Ms 34 de l'année 1310 Corpus.

XIVe - XVe siècle

Ste Ecatérine de Sina manuscrit 1909, ff. 1 - 289 Corpus (ff. 290 - 325 écrits d'une autre main extraits ascétiques anonymes).

XVe siècle

Ste Ecatérine de Sina manuscrit 333 (de l'année 1421) Corpus.

Patmos

IXe - Xe siècle

191 Homiliaire.

B. Latins

Paris, Bibliothèque Nationale

VIIIe siècle (première moitié)

12634 en onciale.

VIIIe - Xe siècle

St Omer 33bis

XIe siècle

1713, 1714.

XIIe siècle

1715.

Berlin

IXe siècle

Berol. theol. lat. 355.

Rome

VIIe - VIIIe siècle

Palat. lat. 220.

VIIIe siècle

Vat. Barber. 671.

IXe - Xe siècle

Palat. lat. 212.

C. Slaves

Russie

XIIIe siècle

Lenin 7 Corpus.

Bulgarie

XIVe siècle

Sofiensis 251 (de l'année 1353) Corpus.

XIVe - XVe siècle

Sofiensis 298 (init. mut.) Corpus.

XVIe siècle

Sofiensis sl. 299 (de l'année 1592) init. et fine mut. qui contient la lacune d'Ass. II 51F1 ss. (ff. 198v - 199v) Corpus.

Autriche

XIVe siècle

Vind. sl. 152 Recueil.

XVe - XVIe siècle

Vind. sl. 117 Prières.

XVIIe siècle

Vind. sl. 83 (de l'année 1644).

Finlande

XVe - XVIe siècle

Partie d'un corpus dont les photocopies m'ont été envoyées par feue Melle Vidnas.

BIBLIOGRAPHIE

E. Beck, Ephrem le Syrien, Dict. Sp. IV, 1959, col. 788 - 800.
D. Iliadou, Ephrem versions (Ephrem grec et latin), ib., col. 800 - 819.
J. Kirchenmeyer, Autres versions (arméniennes, géorgiennes, slaves, coptes, syro - palestiniennes), ib., 819 - 822.
A. Ehrhard, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Litteratur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zu Ende des 16. Jahrhunderts T.U. 50, 51, 52, 1937 - 1939, et surtout T.U. 52, 3(52), pp. 998 - 1002 : Die Schriften Ephrem des Syrers.
M. Géerard, Clavis Patrum Græcorum, volumen II, Brepols Turnhort 1974, pp. 366 - 468.

Sans essayer d'élucider les problèmes précis les plus ardus et les plus contestés que l'œuvre d'Ephrem le Syrien (mort en 373) présente, nous exposons ici les résultats de longues recherches sur l'Ephrem; versions grecque, latine et slave, ou pour être plus précise, je complète ce que j'ai déjà publié sur ces sujets.

On connaît la conclusion erronée et répétée jusqu'à nos jours : «Peut on parler de l'Ephrem grec alors que l'authenticité des pièces grecques est mise à chaque instant en question?

J'ai déjà prouvé le contraire pour certaines pièces qui sont traduites du syriaque, et qui font partie des œuvres d'Ephrem, conservées et considérées comme authentiques par les syriacisants.

Aujourd'hui après l'étude des œuvres d'Ephrem ou du Pseudo - Ephrem version grecque - dans un grand nombre des manuscrits, et en utilisant celles qui ont été imprimées au XVIIIe siècle par Assemani, je suis en état de modifier et surtout de compléter mes publications et en même temps de reconnaître formellement à certains de ces textes l'authenticité éphrémienne.

Pourtant pour bien saisir et comprendre les particularités que l'Ephrem grec présente on est obligé d'essayer d'esquisser l'histoire du texte de l'Ephrem Grec.

Bien sûr je ne peux dans la plupart de cas que faire d'hypothèses et de suggestions.

On conçoit facilement combien il est difficile d'éviter les hypothèses puisque la question éphrémienne n'est pas tout à fait claire, même dans le domaine syriaque. En effet : premièrement nous ne connaissons pas quelles sont les œuvres considérées par les syriacisants comme authentiques, et deuxièmement quel est le nombre exact des pièces

attribuées par les manuscrits syriaques à Ephrem. Il y a hélas encore des pièces non étudiées, et ce qui est plus grave non reperées.

Sans suivre Vööbus [1] et prétendre qu'Ephrem dans la littérature syriaque pose les mêmes problèmes qu'Homère dans la littérature Grecque, contentons nous de reconnaître qu'Ephrem est un «casse - tête».

La littérature patristique en général pose plus ou moins les mêmes problèmes qu'il s'agisse d'Ephrem en syriaque, de Chrysostome en grec, d'Augustin en latin etc. etc.

Authenticité discutée et discutable, pseudépigraphes, pièces composites, flottement des noms et des mots, attribution d'un et même texte à deux ou trois pères de l'Eglise, ou plus; paternité des extraits utilisés dans une chaîne où un florilège quelconque...etc. etc.

A ces problèmes on ajoutera le manque des éditions critiques pour la plupart des auteurs patristiques, le manque des catalogues des manuscrits, d'études partielles des données théologiques et de la langue de chacun.

Chaque père de l'Eglise est représenté 1) des manuscrits qui contiennent seulement ses œuvres authentiques ou supposées authentiques. Il s'agit des *Corpus* Ephrémien, Chrysostomien, Augustinien etc. 2) D'autre part certaines de ces œuvres sont utilisées dans les divers recueils; Panégyriques, Homiliaires, Ménées, dans lequels on trouve deux ou trois sermons. 3) Des sentences et de larges extraits de leurs œuvres ont leur place dans les Florilèges, les recueils ascétiques et didactiques (centons), les chaînes exégétiques, et enfin on repère certains sermons dans des Recueils dont on ignore le but et la raison d'être. On repère aussi un certain nombre des pièces de deux ou trois ou plusieurs pères, réunis dans un ensemble; on tombe aussi sur le cas de pièces composites faites de larges extraits soit de l'œuvre d'un seul et même auteur, soit de deux ou plus etc...

Mais je reviens à Ephrem grec d'abord tel que nous le connaissons par les trois tomes d'Assemani; par les manuscrits ensuite.

Il y a donc d'abord les textes qu'Assemani a réproduits d'après des manuscrits qu'il a lui même choisis sans hélas prévenir son lecteur en les notant [2].

1. Arthur Vööbus, Literary Critical and Historical Studies in Ephraem the Syrian, Stockholm 1958, dit «comme le problème homérique est à la tête de l'histoire de la litterature grecque, de même à la tête de la littérature syriaque se trouve Ephrem».

2. Assemani signale les manuscrits qu'il a utilisés, seulement au III tome de son édition ; à la différence de Twhaïtes, Assemani a indiqué de façon assez

Ils viennent après les textes des manuscrits (non utilisés par Assemani). Les manuscrits se divisent aux : 1) *Corpus* : manuscrits dont le contenu est exclusivement composé des œuvres qui portent le nom

capricieuse dans les marges de son édition les manuscrits qu'il a édités. Voici les indications partielles qu'il donne dans la mesure où il a été possible de les vérifier.

1 - 2 F Vat. gr. 579, XIVe - XVe s., fol. 115^{r-v}.
2 F - 6 Ottob. gr. I, XIe - XIIe s., fol. 208 - 213.
86 - 89 Vat. gr. 440, XIe - XIIe s., fol. 149 - 150^{v}.
134 - 139 D + 140 B - 143 Vat. gr. 1524, X^{e} - XIe s., fol. 75 - 78^{v}.
139 D - 140 A Vat. gr. 526, XIVe s., fol. 77.
219 - 234 Barber. gr. 528 (V 24), XIe s., fol. 259^{v}.
234 - 239 Vat. gr. 442, VIIIe s., fol. 299^{r} - 301^{r}.
254 - 260 Laur. VIII, 1, XIe s., fol. 345^{v} - 349^{r}.
260 - 267 E Vat. gr. 1636, daté de 1064, fol. 107^{r} - 110^{v}.
267 E - 273 Vat. gr. 702, milieu du XVIe s., fol. 170 - 172^{v}.
273 - 278 Vat. gr. 572, XIVe - XVe s., fol. 224^{v} - 229^{r}.
308 - 314 Vat. gr. 581, XIVe s., fol. 159^{v} - 162^{v}.
324 - 356 Marc. gr. 52, Xe s.
356 - 357 Vat. Palat. gr. 68, XIIIe s., fol. 32 - 33^{v}.
358 Vat. gr. 733, XIVe s., fol. 310^{r} - 311^{v}.
358 - 359 Vat. gr. 633, XVe s., fol. 188^{r-v}.
361 - 362 Vat. gr. 790, XIVe - XVe s., fol. 84^{r-v}.
362 - 365 Vind. theol. gr. 178, XVe s., fol. 239^{v} - 243^{r}.
365 - 368 Vind. hist. gr. 63, daté de 1319, fol. 38^{v} - 39.
381 - 385 Marc. gr. 52.
385 - 395 Vind. theol. gr. 263, XVe s., fol. 117^{v} - 129^{r}.
385 - 396 Vind. theol. gr. 140, XIIIe s.
397 Vind. theol. gr. 67, XIVe s., fol. 85^{r} - 86^{r}.
398 - 401 Vind. hist. gr. 67, fol. 111^{v} - 114^{v}.
401 - 403 Ambr. gr. 506 (M 15 sup.), fin du XIVe s., fol. 167 - 169.
403 - 406 Vat. gr. 375, XIVe s., fol. 179 - 181.
407 - 417 Laur. VIII, 1, fol. 323^{r} - 333^{v}.
418 - 424 Barber. gr. 528 (V. 24), XIe s., fol. 298^{r}.
425 - 435 Palat. gr. 91, XIIIe s., fol. 145^{r} - 150^{r}.
439 - 454 Coisl. 381, daté de 1609, fol. 42^{r} - 55^{v}.
455 - 458 Coisl. 296, XIIe s., fol. 207^{r} - 213^{v}.
471 - 476 Vat. gr. 2013, Xe s.
476 - 478 Vat. gr. 662, XIIIe s., fol. 247^{v}.
478 C - D Vat. gr. 663, XVe s., fol. 177^{r-v}.
478 - 479 Vall. gr. 42 (C. 72), XIVe s., fol. 110.
480 - 482 Vat. gr. 375, vers 1345, fol, 189^{r} - 190^{r}.
482 - 483 Vat. gr. 1815, daté de 1023, fol. 107.
483 - 484 Vat. gr. 778, vers 139J, fol. 432^{v}.
484 - 485 Vat. gr. 662, XIIIe s., fol. 288^{r-v}.
486 Vat. gr. 778, fol. 104^{v} - 105^{v}.

d'Ephrem, 2) les divers Recueils [1], Florilèges, Chaînes et Centons qu'on ne peut pas considérer et appeler manuscrits éphrémiens, mais qu'on est obligé d'examiner et étudier.

Parmi ces manuscrits on relève 1) ceux qui omettent de longs passages — les mêmes presque toujours si on compare avec l'édition Assemani, 2) ceux qui complètent les lacunes du texte imprimé par Assemani. «On remarquera partout» que ces lacunes sont toujours les mêmes, 3) Ceux qui offrent une fin inédite à certains sermons reproduits par Assemani, 4) ceux qui offrent une version écourtée des textes, 5) ceux qui présentent deux sermons comme un seul et sous un titre différent, 6) ceux qui contiennent des pièces composites à souhait ou des extraits et séquences de plusieurs sermons réunis à un ensemble formant de nouvelles pièces, parmi lesquelles une quantité de pseudépigraphes. «On remarquera» que partout le texte d'Ephrem ou Pseudo - Ephrem souffre de découpages, de télescopages, d'agglutination; bref il est flottant ou à l'état liquide.

Cet état de choses oblige à traiter chaque manuscrit et chaque pièce comme un «cas d'espèce», comme un témoin unique. C'est pourquoi on ne peut pas suivre ou appliquer une méthode stricte en étudiant le texte d'Ephrem et les manuscrits éphrémiens. Pour ma part j'ai étudié son texte d'abord en comparant les manuscrits avec l'édition Assemani, et entre eux, si c'était possible.

Il en résulte ce que Martin écrit «Un florilège grec d'homélies christologiques» (Le Muséon 1941, p. 40) «ainsi notre étude a peut - être posé plus de nouveaux problèmes qu'elle n'en a resolu d'anciens». Nous pouvons dire la même chose pour l'ensemble des études patristiques et en particulier pour les études éphrémiennes. Pourtant les quelques

487 - 489 Vat. gr. 607, XVe s., fol. 89^{r} - 90^{r}.
489 - 490 Vat. gr. 790, XIVe - XVe s., fol. 20^{v} - 21^{r}.
490 - 491 Vat. gr. 490, fol. 82^{r} - 83^{v}.
492 - 523 sup. Vat. gr. 1190, daté de 1542, fol. 1117^{r} - 1133^{v}.
523 inf. Vat. gr. 775, XVe s., fol. 158^{r-v}.
524 - 552 Vat. gr. 1190, fol. 1133^{v} - 1152^{r} (Prières 1 - 4 et 6 - 12).

1. Recueils ... malgré notre respect pour M. Richard nous ne sommes pas d'accord avec lui dans l'ensemble de ce qui a écrit au catalogue de M. Aubineau, Codices Chrysostomi Graeci I: Documents, Etudes et Répertoires XIII, Paris 1968, p. X, lignes 28 ss. Je n'appellerai jamais les divers Recueils qui contiennent deux ou trois textes attribués à Ephrem manuscrits éphrémiens. Je pense en plus qu'il faut signaler au moins les noms des autres auteurs dont les œuvres authentiques ou pseudépigraphes figurent. Un coup d'œil aux Florilèges, Chaînes, Centons etc. s'impose.

solutions aussi minimes qu'elles soient que ces études apportent, écartent un certain nombre d'anciens problèmes. Je pense qu'une analyse détaillée du contenu et des particularités de chaque pièce — sermons, discours centons etc. éponymes, pseudepigraphes ou composites — s'impose pour les œuvres patristiques des IVe - VIIe siècles, si on veut arriver à des données sûres et à des solutions probables.

La transmission manuscrite, comparée toujours avec les éditions existantes, les thèmes théologiques, le vocabulaire et le style de chacune des pièces, doit être étudiée en détail. Bien sûr je ne parle pas de l'ensemble des textes authentiques ou considerés comme tels, mais des textes discutés et discutables, qui charrient des morceaux authentiques, des emprunts faits à d'autres textes, pris très souvent avec une grande liberté, et des séquences anonymes qui s'inspirent plus au moins des textes qui leur servent de base.

L'héritage littéraire des pères de l'église, à l'époque byzantine, prête a priori à contestation. On a l'impression désagréable souvent, qu'on perd son temps pour arriver «de contestations en chicanes». Il faut donc essayer avant tout non seulement de trouver les sources mais si possible d'isoler l'archétype contaminé de chaque pièce. Aux IVe - VIIe siècles, les centres «étant périphériques» ou mieux «des centres culturels se trouvant sur la péripherie de la Méditerranée» Egypte Sina - Palestine Syrie et monde latin en Europe, nous tombons sur des types régionaux : I) l'Egypto - sinaïtico - Palestinien, 2) l'hiérosolymitain 3) le Syrien, 4) le Romain.

Les trois premiers sont a priori Grecs. Le quatrième est double : grec et syrien (syriaque), le cinquième latin dont le centre se trouvait à Rome.

Ephrem est représenté par le type syrien (texte syriaque et authentique) les types grecs (contaminés dès le début) et le type latin. Son texte pose les mêmes problèmes aux syriacisants, aux hellénistes et un peu moins aux latinistes.

Ces problèmes, je le répète, sont :

1) les pseudépigraphes,

2) les versions longues ou courtes ou variées,

3) les textes composites,

4) les textes inspirés d'œuvres authentiques mais où leur reminiscence est difficile à préciser, vu que certaines idées d'Ephrem étaient très courantes et communes à d'autres auteurs de son époque; grecs, syriens ou latins,

5) les traductions,

6) la contamination.

Les moyens pour résoudre ces problèmes et y répondre d'une façon satisfaisante dans l'ensemble où pour quelques uns au moins, dépendent des plusieurs facteurs : manuscrits, transmission du texte etc., de la personne aussi qui s'en occupe et dont la formation très souvent est incomplète : Il faut être philologue, théologien, paléographe, polyglotte etc. etc.

Prenons exemple les manuscrits : Le plus grand nombre des manuscrits (catalogués ou non) présente des défauts fixes : chute et perte des folios, déplacement d'un bon nombre de folios. En plus certains manuscrits ont souffert de l'humidité, du feu, des vers et surtout des hommes; ils leur manquent des coins et des marges, certains folios ne sont que des lambeaux; l'encre très souvent est effacée : des scholies, des notes de toute époque, surchargent les marges et les parties des folios restées blanches; des dessins à la plume de toute époque aussi se trouvent un peu partout où il y avait de place pour les ajouter... On ajoutera que parfois les manuscrits sont mal reliés; et chose qui est plus grave, certains manuscrits se composent des fragments d'autres manuscrits, réunis un peu au hasard et où la dimension compte plus que le contenu. On me répliquera que ce n'est pas seulement les manuscrits d'Ephrem qui présentent ces inconvénients. Je le sais; mais le texte éphrémien considéré jusqu'à présent comme un «inconvénient» souffre en apparence beaucoup plus que les autres textes. Ces inconvénients peuvent parfois vous conduire en erreurs d'appréciation. Voilà pourquoi les manuscrits éphrémiens doivent être étudiés folio par folio, colonne par colonne, ligne par ligne, constamment comparés à Assemani et entre eux, quand il s'agit de manuscrits qui sont issus d'un archétype commun car, il y a *des archétypes*.

Une enquête préliminaire et des recherches effectuées jadis, m'avaient permis de présenter la version grecque et latine des œuvres éphrémiennes et pseudo-éphrémiennes, ainsi que la version slave de celles-ci. J'avais divisé mon article du Dictionnaire de Spiritualité selon les rubriques suivantes.

A. Ephrem Grec

Introduction (colonnes 800 - 802).

1) Textes ayant un original syriaque (c. 802 - 803).

2) Textes présentant des leçons du Diatessaron (c. 803 - 804).

3) Textes citant des Apocrypha et des Agrapha (c. 804).

4) Pièces métriques (c. 804 - 806).

5) Sermons eschatologiques (c. 806 - 807).
6) Prières (c. 807 - 808).
7) Dubia (c. 808).
8) Ecrits d'autres Pères mis sous le nom d'Ephrem (c. 808 - 811).
9) Compositions et remaniements de basse époque (c. 811 - 814).
10) Doublets (c. 814 - 815).

B. Ephrem Latin

1) Les traductions latines (c. 815 - 818).
2) L'influence (c. 818 - 819).
J'ajoute une troisième rubrique
3) Oeuvres latines mises sous le nom d'Ephrem.

C. Ephrem Slave

Inventaire littéraire, après comparaison avec l'édition Assemani. L'Ephrem slave couvre une centaine de pièces traduites du grec.

Ces traductions du fait que probablement certaines, si non toutes, ont été faites sur des manuscrits grecs anciens, antérieurs au Xe siècle — c'est en effet à l'époque de Cyrille (IXe s.) que les Slaves commencèrent leurs traductions — s'accordent avec la version latine (VIe - IXe) mais non avec le texte imprimé par Assemani.

Dans l'ensemble rien n'est changé de ce que j'ai déjà publié; à la suite pourtant des récents travaux sur Ephrem, ainsi que de mes recherches et l'étude d'un certain nombre de manuscrits grecs, etc. il y a de petits compléments à ajouter avec des réponses satisfaisantes pour quelques problèmes. Je suivrai donc le schéma de mon article du D. Sp. auquel je renvoie constamment, ainsi qu'à mes autres publications.

Voici d'abord les compléments bibliographiques.

E. Baur: Initia Patrum Graecorum, Studi e Testi 180 - 181, Vatican 1955.

Fr. Halkin: Manuscrits Grecs de Paris Inventaire hagiographique, Subsidia hagiographica 44, Bruxelles 1968.

Dém. Iliadou: Les citations évangéliques de l'Ephrem Grec, Βυζαντινά 5, Thessalonique 1973, pp. 315 - 393.

M. Roncaglia et Samir Khalil, Essai de Bibliographie sur Saint Ephrem et Compléments, Parole d'Orient IV, 1973, pp. 343 - 370 et 371 - 39. Cette bibliographie laisse à désirer mais au moins satisfait ses compositeurs et leur Maître, Mr... «Moi»! (l.c.,p. 343, ligne 19)

M. Géerard: Clavis Patrum Graecorum: Volumen II ab Athanasio ad Chrysostomum. Corpus Christianorum, Brepols... 1974. Ephrem pp. 366 - 468, n°s 3904 - 4175.

Ensuite, il faut préciser qu'actuellement la notion de l'authenticité (Dict. Sp. 801, lignes 4 - 10) a la même signification pour l'Ephrem Grec que pour l'Ephrem original. Car nous disposons des traductions littérales en grec dont les modèles syriaques sont considérés par les syriacisants comme des pièces authentiques écrites par Ephrem.

I. *Textes ayant un original syriaque* (col. 802 - 803). Cette rubrique se divise en.

a) Textes traduits des œuvres authentiques.

b) Textes traduits des œuvres écrites en syriaque attribuées ou non à Ephrem par les manuscrits et la tradition.

a) Textes traduits des œuvres d'Ephrem :

1) Sermon sur Jonas, Dict. Sp. IV 803,5 édité depuis. Voir D. Iliadou, Saint - Ephrem le Syrien - Sermon sur Jonas, Le Muséon LXXX, Louvain 1967, pp. 47 - 74.

2) Sermon Ascétique, Assemani I 40 - 70, Dict. Sp. IV, 802, 1.

3) De morbo linguae, Assemani II 279 - 289, Dict. Sp. IV, 803,4.

4) Adversus scrutatores, Assemani III 418 - 424, dont 418 = Assemani Syriaque 3, pp. 15 - 16 = Beck IV 5, 6 et 421B - C = Assemani Syriaque 3, p. 5 = Beck VII 5 - 6.

5) Sermo alius in Patres defunctos, Dict. Sp. IV, 805, 6. En outre voir A. Vööbus, Literary Critical and Historical Studies in Ephrem the Syrian, Stockholm 1958, p. 72: «memra» about the anachorets, hermits and mountainers, cf. Ass. I 175 - 180. De ces textes 1) le Sermon sur Jonas est une traduction mot à mot. Le traducteur grec a pourtant omis volontairement les passages - répétitions, 2) une partie du Sermo Asceticus (Dict. Sp. IV, 802, 1) traduction mot à mot, de l'hymne IV «de confessoribus et martyribus».

b) Textes traduits des œuvres syriaques.

1) In vitam beati Abraamii, Dict. Sp. IV, 803, 2. On ajoutera les travaux : D. Iliadou, Étude comparative des versions grecque, latine et slave de la vita Abraamii. Dans : Études Balkaniques II - III, Sofia 1965, pp. 301 - 308. J. L. Scharpé F Vynck, Bdinski Sbornic an old Slavonnic Menologium of women Saints. With an introduction by E. Vordeckers Brugge (1973). Aux pp. 43 - 55 l'édition du texte slave d'Ass. II 11 F 1 - 20. Le texte fut composé au Ve - VIe siècle. Certains mss grecs l'attribuent à Ephrem. Rares sont les mss qui le présentent comme Anonyme; par ex. Paris Grec 1468, XIe siècle,

Sina Grec 519, XIe siècle, et Athous Kararallu 6, X^{e} - XIe siècle (relevés par Ehrhard I, 371 et I, 240). A noter que au XIe siècle il était connu comme Anonyme. Paul d'Evergète [1] (1050) dans sa collection en a utilisé des extraits qu'il présente comme anonymes.

2) Assemani I 159, Dict. Sp. IV, 805, 3. Pièce métrique (I 154 - 158) à rapprocher d'une sogita. Voir V ö ö b u s, Literary etc., p. 17.

3) Reprehensio sui ipsius, Assemani I 18 - 23, I 119 - 144 (dont I 129B - 144 = III 439B2 - 454). Texte composé d'éléments grecs et de passages traduits d'un texte syriaque. Voir V ö ö b u s, Literary etc., pp. 18 - 26, qui conclut : «The Greek Reprehensio stems from a Syriac Original».

4) Encomion Greg. Nysseni. Assemani I, I - XIX, PG 46, 819 ss. A. V ö ö b u s, Die Selbstanklagen Ephrems des Syrers in griechischer Überlieferung. Beobachtungen über ihre Herkunft, Oriens Christianus 41, 1957, pp. 97 - 100. Vööbus pour démontrer l'origine syriaque du texte se base sur les citations scripturaires conformes au Diatessaron et à la Pešitta. I. O r t i z d e U r b i n a, Patr. Syr., Rome 1958, pp. 53 et 18 dit que cet encomion dépend de la vie d'Ephrem (syr.) de Syméon de Samosates.

1. *Εὐεργετινὸς ἤτοι συναγωγὴ τῶν θεοφθόγγων ῥημάτων καὶ διδασκαλιῶν τῶν θεοφόρων καὶ ἁγίων πατέρων*. Première édition, Venise 1763. Dernière édition Βίκτωρος Ματθαίου, Athènes 1957. Paul d'Evergète se base sur l'Ephrem Grec. Il compose ses extraits en empruntant ici et là des phrases. Exemples : dans le Coislin 118, XIIIe s., nous trouvons :

a) Ass. I 90 E_{1-5} + I 94 D_{4-6} + I 102 D_{3-5} + I 102 E_8 - F_7 + 102 E_{2-5} + 107 F_{4-8} (f. 55).

b) Ass. I 77 E_6 - F_1 + I 81 C_4 - D_1 + I 100 F_{3-6} (f. 63).

c) Ass. I 87 D_{7-8} + I 108 F_{3-6} (f. 142).

d) Ass. I 77 F_{3-4} + I 78 D_{3-5} + I 95 A_{5-6} (f. 173).

e) Ass. I 95 C_7 - D_2 + I 107 C_8 - D_5 (f. 428^{r} etc.).

En plus le Père Leroy avait la gentillesse de me remettre une fiche que je reproduise en le remerciant.

Textes d'Ephrem dans le recueil de catéchèses
de Paul de l'Evergétis

cat. 218 *Marc. gr. II. 40*, f. 324 et *Cromvellianus 22*, p. 201
inc. *'Εν τῷ βίῳ τούτῳ τοῦ θεοῦ ἡμᾶς συγκαλέσαντος*
= *de virtute*, Assemani I, 203 D_1

cat. 219 *Marc. gr. II. 40*, f. 326
inc. *Πάσῃ φυλακῇ τὰς ἑαυτῶν τηρῶμεν καρδίας καὶ τὰς αἰσθήσεις*
= *de virtute*, Assemani I, 209 C_3 - 209 E_4

cat. 220 *Marc. gr. II. 40*, f, 327^{v}
inc. *'Απεχώμεθα παντελῶς τοῦ μετὰ γυναικῶν ἔχειν γνωριμότητα*
= *de virtute*, Assemani I, 221

5) In Transfigurationem, Ass(emani) II 41 - 49, Dict. Sp. IV, 811, 12. En partie traduit du Syriaque (Isaac d'Antioche) en partie texte grec.

6) Testamentum, Ass. II 230 - 247, Dict. Sp. IV, 803, 3 = Ass. Syr. III 395 - 410. Voir R. D u v a l, Le Testament d'Ephrem, Journal Asiatique IX 18, 1901, pp. 234 - 319. F. N a u, R.O.C, 1901, pp. 115 ss. S c h i e v i t z, Das Morgenländische Mönchtum 3, Wien 1938, pp. 96 - 102. V ö ö b u s, Literary Critical and Historical Studies in Ephraem Syrian, pp. 11 - 16.

On ajoutera que Ass. II 192 - 209 A = II 209 - 222, II 222 - 230 et 247 - 258 sont à rapprocher à Lamy.
II 209 - 222 et 250 - 257 cf. Lamy 3, 188 - 212,
II 249 E - F cf. Lamy 3, 304, lignes 2 - 11,
II 257 F_6 - 258 A_4 cf. Lamy 3, 325, lignes 41 ss.

Enfin pour Ass. III 134F, 136F; 136F - 140A et 140B - 143 tous les trois Sermons sur la Seconde Venue, qui ont leur parallèle dans Lamy 3, 188 - 122. Voir I. O r t i z d e U r b i n a, Patr. Syriaca, Rome 1958, p. 70, § 19, n° 29.

cat. 221 *Marc. gr. II. 40*, f. 329^{v} et *Cromvell. 22*, p. 206
inc. *'Εὰν ὁ πόλεμος τῆς σαρκὸς ἐπανίσταται ἡμῖν, μὴ φοβώμεθα*
= *de virtute*, Assemani I, 232 - 235

cat. 251 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 21
inc. *Μηδὲν ὧν ἐπιχειροῦμεν πράττειν ἄνευ συμβουλῆς*
= *de vita spirituali*, Assemani I, 266 (?)

cat. 252 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 22
inc. *'Αγαπήσωμεν τὴν εὐλάβειαν καὶ τοσοῦτον αὐτῆς*
= *de recta vivendi ratione*, Assemani II, 56 - 59

cat. 254 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 25^{v}
inc. *'Εὰν γὰρ ὀρθοῦ βίου ὀρεγώμεθα, ταπεινοφροσύνης*
= *de recta vivendi ratione*, Assemani II, 56 - 59

cat. 255 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 26^{v}
inc. *Φεύγωμεν τὴν κενοδοξίαν, ἀγαπῶμεν τὴν ταπεινοφροσύνην*
= *de humilitate*, Assemani I, 301 - 303

cat. 256 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 28
inc. *Εἰ βουλόμεθα τὸ ἔργον ἡμῶν σὺν θεῷ ἀνύσαι*
= *de humilitate*, Assemani I, 306, 308 - 309

cat. 257 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 29^{v}
inc. *'Εὰν λογισμοὶ ῥυπαροὶ διαταράξωσιν ἡμῶν τὴν διάνοιαν*
= *de humilitate*, Assemani I, 331 - 332

cat. 258 *Athous - Esphigmenou 45*, f. 30^{v}
inc. *Εἰ ἀξίως ἔχειν βουλόμεθα τὸν κύριον ἐν ἡμῖν*
= *de humilitate*, Assemani I, 333

Ass. II 279 - 289 à rapprocher à Lamy 4, 312 - 316 (Ass. Syr. 3, 667 - 682).

Ass. III 385D - 395 = Texte syriaque Lamy 1, 313 - 338. V. O r t i z d e U r b i n a, Patr. Syr., Rome 1958, p. 69, § 19, n. 14.

Ass. III 418 - 424 = Texte syriaque pour 419 - Ass. syr 3, 15 - 16F, Beck IV, 1. 421B-C = Ass. Syr. III 421 E - C, Beck VII, pp. 5 - 6.

II) *Textes présentant des leçons du Diatessaron*, Dict. Sp. IV, 803 - 804. On ajoutera D é m. I l i a d o u, Les citations évangéliques de l'Ephrem Grec, Βυζαντινὰ IV, Thessalonique 1973, pp. 315 - 393.

En outre un article sur les citations de l'Ancien Testament a paru en 1888 (que je n'ai pas réussi à trouver), A. Z d a n o v, O tolkovanijah prepodobnago Efrema Sirina na. svjaté Pisanie Vethago Zaveta (A propos des commentaires d'Ephrem sur l'Ancien Testament), Probavlenija XLIII, 1888.

III) *Textes citant des Apocrypha et des Agrapha*, Dict. Sp. IV, 804. On ajoutera que la prière de Joseph au tombeau de Rachel (Ass. II § 3. 26, C - F) est à rapprocher des Apocryphes Juifs, cf. M i g n e, Dictionnaire des Apocryphes, tome 2, 1192 - 1193.

On consultera J. P o r f i r i e v, Récits apocryphes relatifs aux personnages cités dans la Bible, ainsi que des épisodes d'après les manuscrits de la Bibliothèque Solovečk (en russe) dans Sbornik otdelenij russk. jazika i Slovesnosti 17, 1877, et D. R o u s s o, Studi Bysantino-romain., Bucarest 1907, qui dit pour l'hymne de Romain le Mélode sur Joseph (v. P i t r a, Analecta Sacra I, 89) qu'il s'inspire d'Ephrem au moins pour l'épisode de la tombe de Rachel.

IV) *Sermons eschatologiques*, Dict. Sp. IV, 806 - 807.

On ajoutera le temoignage de Jean Damascène PG 95, 276 C: *«ὁ τῆς τοῦ Χριστοῦ δευτέρας παρουσίας ἀκριβέστατος μύστης Ἐφραὶμ...»* et que des phrases empruntées à S. Basile, se repèrent ici et là.

V) *Prières*, Dict. Sp. IV, 807 - 808.

On ajoutera que les prières éphrémiennes (Ass. III 492 - 523) attribuées par certains manuscrits à *Θηκαρᾶς*, forment en slave un corpus mineur où elles ne sont pas attribuées à *Θηκαρᾶς*. Elles sont la traduction fidèle, du texte grec, parfois sous une forme plus brève, donc probablement plus ancienne que celle qui est imprimée en Grec. Voir D. I l i a d o u, L'Ephrem Slave, l. c., p. 95.

VI) *Dubia*, Dict. Sp. IV, 808.

VII) *Ecrits d'autres Pères mis sous le nom d'Ephrem*, Dict. Sp. IV, 808 - 811.

VIII) *Compositions et remaniements de basse époque mis sous le nom*

d'Ephrem, Dict. Sp. IV, 811 - 814 (N.B. Les rubriques VII et VIII sont fusionnées dans les listes qui suivent).

Pour les listes nous suivons l'édition Assemani tome par tome : a) en restituant certaines pièces à leurs veritables auteurs (ou supposés tels), b) en citant les noms d'auteurs auxquels certains manuscrits attribuent certains textes «éphrémiens», c) Je complète là où il y a lieu la bibliographie.

ASSEMANI I

1) p. 102 E - 102 F. Alphabet, Dict. Sp. IV, 811, § 9, 2.

2) pp. 111 - 118 [1], Dict. Sp. IV, § 9, 3

A ajouter que les manuscrits : Oxford cod. Gr. Misc. 168, XIe siècle, et cod. de la Badia Basiliana 1646, XIIe siècle, l'attribuent à Niphon. S. G. M e r c a t i, Per la storia dei manoscritti greci di Genova e di varie badie Basiliane d'Italia e di Padova, Studi e Testi 68, Vatican 1935, p. 92, note 1, et F. L e r o y, L'Homilétique de Proclus de Constantinople, Studi e Testi 247, p. 89.

3) pp. 299 - 335, Dict. Sp. IV, 811, § 9, nº 11.

On ajoutera que les pp. 305 - 306, ch. 20 et 308 - 309, ch. 29 sont citées par Evergétinos comme tirées d'un Géronticon (Athènes gr. 539, XIIIe siècle f. 129r-v); cf. Evagre, PG 79, 1445.

4) pp. 324 - 333: Maxime, PG 90, 961 ss.

On ajoutera les éloges calqués sur les louanges à la Croix [2] aux pages a) I 67 E_5 éloge de *καύχημα*, b) I 71 E_2 de *φόβος*, c) I 208 A_7 - E_5 de *ταπεινός*.

ASSEMANI II

1) pp. 1 - 20, Dict. Sp. IV, 803, § 1, 2 (et plus haut: textes traduits du syriaque nº 1).

On ajoutera que les pp. 16 - 16 B_5 sont imprimées sous le nom de Chrysostome, PG 62, 760ss.

1. Ass. I 112 est à rapprocher de II 279. En plus des phrases d'Ass. I 112 se retrouvent à Ass. I 144.

2. Les litanies sur la croix, les psaumes, la tranquillité, la charité, le jeûne etc. qu'on retrouve dans la littérature éphrémienne incorporées à de sermons eschatologiques ou isolées, et chez Chrysostome, Sévérien de Cabala etc. se caractérisent par le même lectique et se composent de petites phrases qui rappellent lès acclamations et les premières prières chrétiennes ; elles doivent, je pense, avoir été composées dans un milieu monastique en Egypte ou en Syrie de très bonne heure (IVe - VIe s. le plus tard).

2) pp. 21 - 41 [1], Dict. Sp. IV, 805, 9.

Certains fragments sont publiés par S. G. Mercati dans Biblica I, 1920, pp. 371 - 375.

De p. 21 - 29 C il existe une traduction latine ancienne (cod. Monacensis lat. 3516, IXe - Xe s., ff. 109v - 117r) publiée en 1973 [2].

3) pp. 41 - 49, Dict. Sp. IV, 811, § 9, 12 (voir aussi Textes traduits du Syriaque, nº 2 ci-dessus).

4) pp. 72 - 186 [3], Dict. Sp. IV, 812, 13.

On ajoutera que les parénèses 36, 40 et 46 (Ass. II 132 - 133, 145 - 148 et 169 sont des calques des litanies sur la Croix, cf. Ass. II 249 et III 471. On retrouve des textes analogues en syriaque, Ephrem, en grec chez Chrysostome, Sévérien de Gabala, Alexandre le Moine etc.

5) pp. 209 - 222 dont les pages 209 C_2 - 210 C_8 Pseudo-Chrysostome, PG 62, 771 - 772.

6) pp. 247 - 258, Dict. Sp. IV, 812, 15.

7) pp. 259 - 279, Dict. Sp. IV, 812, 16.

On ajoutera que selon M. Richard, Bulletin de Patrologie, M.S.R. VI, 1949, pp. 111 - 133, c'est un texte fabriqué au Ve siècle par les chalcédoniens au temps de l'hénoticon (ibid., p. 130).

En plus p. 263 E_3 - F_1 et F_{3-6} se retrouve chez Ephrem d'Antioche : PG 86, 2110 A_7 - B_1, 2109 C_{3-5}.

8) pp. 289 - 296, Dict. Sp. IV, 805, 13.

9) pp. 306 - 312, Dict. Sp. IV, 806, 15.

Voir aussi J. Aldama, Repertorium Pseudo - Chrysostomicum, Paris 1965, pp. 196 - 197, n. 524.

10) pp. 312 - 319, Dict. Sp. IV, 806, 16.

On ajoutera P. Maas dans BZ 23, 1914 - 1919, pp. 451 - 452, lequel à propos du livre de S. G. Mercati, Monumenta Biblica et Ecclesiastica I, 1 Ephraem Syri Opera, soutient que le sermon sur Abraam et Isaac d'Ephrem grec dépend de Grégoire de Nysse : Voir aussi S. Haidacher, Die Rede über Abraham und Isaac bei Ephrem Sy-

1. Le Sermon sur Joseph présente de points communs avec les Testaments de douze Patriaches (éd. Chaltes, Londres 1913). En plus certains manuscrits le présentent avec le Roman d'Asenethe, Lettre de G. Vican de 14 mai 1976.

2. L. Bailly, Une traduction latine d'un sermon d'Ephrem dans le c.l.m. 3516 : Sacris Erudiri Jaarbook voor Godsdienstwetenschappen 21, 1972 - 73, pp. 71 - 80.

3. Plusieurs manuscrits insèrent parmi les Parénèses aux moines d'Egypte Ass. III 6 - 11 sermon sur Elie. En plus Ass. II 98 C_7 - 99 E_4 paraît s'inspirer du Ps. Méliton. Voir Am. Santos Otero, Evangiles Apocryphes, 1956.

rus und Ps. Chrysostomos, Zeitschrift für Katholische Theologie, 1905, pp. 764 - 776 ou

Ass. II 312 D - F : PG 46, 565 C - D.

Ass. II 313 C - 316 B : PG 46, 565 D - 569 D (= Grégoire de Nysse).

Ass. II 316 F - 318 A : PG 46, 569 D - 572 D).

Le même sermon sous le nom de Chrysostome, PG 56, 537 - 542. Voir J. A. de Aldama, Repertorium Pseudo - Chrysostomicum, Paris 1965, p. 11, nº 36.

11) 321 C - 332 à rapprocher de J. Damascène, PG 95, 80 A, § α′ (321 C_{1-5}) et 81, § η′ les trois premières lignes (321 E_7 - F_1).

11 b) 324 A_2 B_1 C D, PG 28, 55 et 78 chaîne in Octateuchon.

12) 326 - 333, Dict. Sp. IV, 809, 1, Ps. Macaire/Syméon.

Dernière édition : E. Klostermann, H. Berhold, Neue Homilien des Makarios Symeon aus Typus III, T. U. 72, Berlin 1961, pp. 42 - 45.

13) pp. 336 - 340, Dict. Sp. IV, 809, 2, Ps. Macaire.

Nouvelle édition F. Dörries, E. Klostermann, M. Kroeger, Die L geistlichen Homilien des Makarios, Patr. Texts and Studies, Berlin 1964, pp. 312 - 319.

14) pp. 341 - 346, Dict. Sp. IV, 806, 13.

15) pp. 356 - 364, Dict. Sp. IV, 809, 3, Hypérechios. Le ms. Vienne, cod. theol. gr. 305 attribue Ass. II, 356.

16) pp. 364 - 365, Dict. Sp. IV, 812, 19, Alphabet non Ephrémien.

17) pp. 366 E, 368 D, Ps. Macaire (= extrait de B 55).

18) pp. 370 A - 372, 373 - 377 B dont 372 B D voir Defensor de Ligugé Liber Scintillarum XL, 36 - 40 et Ps. Macaire, Epist. 3, 31 - 33.

Voir A. Wilmart, R.A.M. 3, 1922, pp. 418, J. Kirchmeyer - D. (Hemmerdinger) Iliadou, Saint Ephrem et le Liber Scintillarum, Recherches de Science Religieuse XLVI, 1958, p. 549.

19) pp. 393 - 394, Dict. Sp. IV, 809, nº 4 = Pallade Hist. Lausiaque.

20) pp. 424 ACD = fragments de chaînes.

21) pp. 427 F - 428. On retrouve cet extrait dans la Chaîne de Nicétas et partiellement dans A. Mai, Script. Vet., Nova Collectio IX, Roma 1837, pp. 637 et 705. D'après le témoignage du Moine Alexandre [1] (VIe siècle), ce texte provient d'un sermon d'Ephrem sur

1. Je ne suis pas d'accord avec Mercati sur la conservation du mot Ἀπελλαίῳ. La leçon d'Alexandre, σπηλαίῳ et des deux manuscrits : Vat. gr. 504, fol.

la Nativité (PG 87, 4015 - 4088, spécialement col. 4032 A_{1-12}. Voir e.g. M e r c a t i, Note critiche, Studi Bizantini e Neoellenici 4, 1935, pp. 297ss.

22) pp. 428 - 432, Dict. Sp. IV, 809, 5 = Damascène.

ASSEMANI III

1) pp. 1 - 6 imprimé sous le nom de Chrysostome (Ps. Chrys.), PG 48, 1067 - 1070.

F. O g a r a, La homilia intitulata «de Sacerdotio liber Septimus», Gregorianum 27, 1946, pp. 145 - 155, propose Procle comme auteur.

2) pp. 6 - 11, Dict. Sp. IV, 812, n° 22.

3) pp. 11 - 12. A comparer avec Grégoire de Nanzianze, PG 36, 311 - 316. Une version longue est imprimée par P a t o u s s a s, *Ἐγκυκλοπαίδεια Φιλολογική*, tome II, Venise 1710, pp. 296 - 298.

4) pp. 13 - 17, Dict. Sp. IV, 813, 23, 1er couplet, en partie et mis sous le nom de Chrysostome (Ps. Chrysostome).

5) p. 18 A_8 C_1 éloge de psaume, calqué sur les louanges à la Croix (II 249 et III 471 et Chrysostome passim etc.).

6) p. 20 A_6 - C_5 éloge de la prière (voir n° précédent).

6b) p. 22 A - C_7 éloge de *καύχημα*.

7) pp. 22 F - 23, Dict. Sp. IV, 813, 26, tiré de S. Basile. En plus éloge du «jeûne» aux pages 22 F_7 - 23 C_5.

8) 23 E - 24 D, Dict. Sp. IV, 807, 7, Anastase de Sina (?).

En slave le Receuil de Sviatoslave daté de 1073 porte un titre plus complet : *Ἐκ τοῦ περὶ κρίσεως πῶς νοητέον τὸ «Δύο ἔσονται ἐν τῷ ἀγρῷ»*, qu'on trouve dans le Vat. gr. 1815. Voir D. I l i a d o u, L'Ephrem slave et sa tradition manuscrite, p. 96.

9) 25 E - 26 A, Dict. Sp. IV, 809, § 5, 6. En partie Isaac de Ninive (VIIe siècle) (traduction grecque).

10) pp. 36 D - 38 A, Dict. Sp. IV, 809, n° 7, Ps. Macaire.

Ed. H. D ö r r i e s, E. K l o s t e r m a n n, M. K r o e g e r, l.c., pp. 259 - 260.

11) p. 53 C_5 - E_1, éloge de psaume (calque voir plus haut).

11b) p. 56 D E_4 - 58, série de citations.

12) pp. 60 A - 63 B_5, série de citations.

6r et Reg. gr. 15, fol. 63, est à mon avis meilleure. Les Séleucides ont occupé la Syrie entre 330 - 65 avant Jésus Christ. Je ne vois pas donc Ephrem ou un autre auteur syrien utiliser au IVe s. après Jésus Christ les noms des mois macédoniens.

13) pp. 64 - 67, non Eprémien selon Mercati (De tit. Ps. Cr. ch. P. 10, 1944, pp. 7 - 9 (?).

14) pp. 70 - 74, Dict. Sp. IV, 809, 9.

Il est cité aussi sous le nom de Chrysostome par J. Damascène, Sacra Parallela, PG 95, 1325 - 1329, 70 - 72 E = PG 95, 1325 A_1 - 1329 A_2, pp. 70 - 72 F = PG 95, 1325 A_2 - 1329 A_2, pp. 72 F - 73 B_4 D_8 (PG 95, 1329 B premières lignes) et 78 B_4 - D_8 rappelle, mais à l'envers, les éloges. Voir J. A l d a m a, Rep. Ps. Chrys., pp. 138 - 139, n° 381.

p. 73 litanie sur les méchancetés de la femme; calque à l'inverse des litanies sur la Croix.

15) pp. 93 - 104, Dict. Sp. IV, 813, 35.

Voir en outre G r i b o m o n t, Un manuscrit Athonite, Studia Monastica 5, 1963, pp. 406 - 407, qui a démontré que 101 - 102 C = = 233 C = 234 B = Ps. Chrys., PG 63, 940 E - 941 E.

16) pp. 219 B - 234, Dict. Sp. IV, 809, 10.

On ajoutera J. K i r c h m e y e r, Le moine Marcien, Stud. Patr. T. U., n° 80, Berlin 1962, pp. 349 - 351. J. L e b o n - A. v a n R o e y, Le moine Saint Marcien, Etude critique de sources. Edition de ses écrits, Spicilegium Sacrum Lovaniense 36, Leuven 1968, qui rejette Ephrem et Marcien comme auteurs.

17) pp. 234 C - 236 C. *Παραίνεσις περὶ Ἡσυχίας*. En réalité = Isaïe. Voir I. H a u s h e r r, Direction spirituelle en Orient autrefois, OCA 144, 1955, p. 163, n. 34.

18) pp. 244 - 248. Le Vat. Syr. 368 (VIIe s.) ainsi que le Vat. Syr. 253 (VIIIe s.) l'attribuent à Chrysostome.

On consultera J. M. S a u g e t, 1) Deux Homiliaires Syriaques de la Bibl. Vaticane, OCP 27, 1961, pp. 387 - 423 et spécialement p. 406, 2) L'Homiliaire du Vatican syriaque 253, Essai de reconstitution, Le Muséon 81, 1968, pp. 297 - 349 et spécialement p. 335. Les manuscrits grecs : 1) British Museum Harley 5639 (XVIe, XVe et XIVe s.), voir M. A u b i n e a u, Glanes hagiographiques dans les manuscrits grecs de Grande Bretagne, Anal. Boll. 86, 1968, pp. 323 - 331 et spécialement p. 325, 2) Sina Grec 492 (VIIIe - IXe s.) Ephrem Ass. III 245 E - 248 A termine un texte composite tiré de textes de Ps. Chrysostome d'Amphiloche, d'un texte non identifié d'Ephrem qui occupe les ff. 50r - 54v.

19) pp. 308 - 314, Dict. Sp. IV, 813, 45, BHG 2183n.

L'Homiliaire arabe de la Bibliothèque Ambrosienne X 198 sup. attribue ce morceau à Chrysostome. Voir J. S a u g e t, L'Homiliaire arabe de la B. Ambr. et ses membra disjecta, Anal. Boll. 88, 1970,

pp. 391 - 497, et spécialement p. 436, n. 20, et J. Aldama, Rep. ps. Chrys., p. 121, n. 331.

20) pp. 314 - 316 F, Dict. Sp. IV, 809, 11, Macaire.

Dernière édition H. Dörries - E. Klostermann - M. Kroeger, l.c., pp. 20 - 25.

21) pp. 317 A - 324 C, Dict. Sp. IV, 810, 12, Ps. Macaire /Syméon.

Dernière édition E. Klostermann, H. Berthold, Neue Homilien des Makarius/Symeon. I Typus III, T.U. 72, 1961, pp. 64 - 70.

22) pp. 324 D - 356 A, Dict. Sp. IV, 810, 13, Ps. Macaire.

23) pp. 356 A - 357 F, Dict. Sp. IV, 810, 14, Ps. Macaire.

Dernière édition H. Dörries - E. Klostermann - M. Kroeger, l.c., p. 194 et 356 A - D cp. Théophile, PG 65, 201 C (Séparation du corps et de l'âme).

24) pp. 359 B_{13} - 361 A, Dict. Sp. IV, 813, 47.

De plus Evergétinos attribue la partie Ass. III 360 C_5 - 361 A_2 à Maxime le Confesseur (voir Coislin 118, f. 98r ss.).

25) pp. 362 F - 365 D, Dict. Sp. IV, 814, 48.

26) pp. 365 E - 368, Dict. Sp. IV, 814, 49.

27) pp. 371 - 375 attribué aussi à Chrysostome.

28) p. 376 D - F cp. Théophile, PG 65, 200 B - G.

29) pp. 392 B_6 - C_1 = S. Basile Homélie sur le Baptême (fin), PG 31, 44).

Le même texte mais développé chez Ass. II, 385 D - E.

30) p. 397 A - F, Dict. Sp. IV, 810, 15.

31) pp. 404 - 407, Léon le Sage, *Οἰακιστικὴ ψυχῶν ὑποτύπωσις*.

Edition A. Papadopoulos Kerameus, Varia Graeca Sacra, S. Petersburg 1909 (pp. 213 - 253):

p. 231 ch. NZ', NH'
p. 232 ch. NH', NΘ'
pp. 216 - 217 ch. H', Θ'
p. 218 ch. IΓ'
p. 219 ch. IE'
p. 221 ch. KB'
p. 223 ch. B', Γ', Δ', E'
pp. 224 - 225 ch. IE', IZ', IH', K'
p. 228 ch. ΛE'
p. 229 ch. MB'
p. 243 ch. Ξ'

} forment Ass. III 404 - 407.

32) pp. 425 A - 435 F [1], Dict. Sp. IV, 810, 16.

33) pp. 455 - 458, Dict. Sp. IV, 810, 17.

Voir J. Aldama, Rep. Ps. Chr., p. 89 nº 245. Edition récente : J. Daniélou, A. M. Mallingrey, R. Flacelière, Sur l'Incompréhensibilité de Dieu, Paris 1970, p. 308ss.

34) pp. 462 - 470, cp. Lamy 4, 681ss. Dict. Sp. IV, 814, 56 et Hesychius de Jérusalem, PG 93, 1477, 1480 (cf. BHG 704).

35) pp. 482 - 483, Léonce de Naples Vie de St Syméon ch. V, PG 93, 1693 A.

Voir D. Iliadou, Les citations évangéliques de l'Ephrem Grec, Βυζαντινά 5, 1973, pp. 315 - 393, et spécialement p. 329.

36) p. 485 B - F., Dict. Sp. IV, 810, 18 = Prière de St Eustratios.

37) p. 486. Peut être Chrysostome : voir Géerard, Clavis Patrum Graecorum, p. 439.

38) p. 501 A. B, fontes Grégoire de Nanzianze, voir Dict. Sp. IV, 810, 19.

39) pp. 532 - 536 considéré comme pseudépigraphe : voir Géerard, l.c., p. 444.

40) 535 A - 536. Il se retrouve sous le nom de Germain de Constantinople, PG 98, 317 C_{12} - 320, voir Dict. Sp. IV, 807, 6, Prières.

41) pp. 536 - 539 = Jean Damascène.

Voir A. Papadopoulos Kerameus, BZ 14, 1905, pp. 234 - 236, et Mercati, Alfabeti, p. 42, et Géerard, l.c., p. 444.

42) pp. 543 C - 545, cp. Germain de Constantinople, PG 98, 317 - 320.

Il faut aussi ajouter en renvoyant au Dict. Sp. les textes.

Ass. III, pp.	Dict. Sp. IV, col.
403 - 406	814, 51
407 - 417	814, 52
471 - 476	814, 57
476 - 478	814, 58
481 E - 482 B	814, 59
528 - 532	814, 60

Au total dans le tome III d'Assemani sont réunis des textes qui sans aucun doute ne sont pas éphrémiens. L'Ephrem slave ignore la plupart de ces textes. Du IIIe tome d'Assemani il connait seulement les textes suivants : III 31 - 33, 79 - 81, 93 - 104, 131 - 134, 215 - 219, 222 - 230 agglutinés avec 130 - 139, 234 - 236, 244 - 248, 343 D - E suivi

1. Voir aussi C. A. Trypanis, Dante and a Byzantine Treatise on Virtues and Vices, Medium Aevum XIX, 1950, pp. 43 - 49.

de II 279 D - 280 D, 356 - 357, 381 - 385. A mes yeux c'est une preuve supplémentaire de l'ancienneté des manuscrits grecs que les traducteurs slaves ont eu sous la main et dont aucun n'était du XIe siècle et suivants.

On ajoutera enfin parmi les pseudépigraphes : a) le centon tiré des œuvres de Grégoire le Grand (d'après R. Etaix) et mis sous le nom d'Ephrem. Voir D. Iliadou, De compunctione cordis, Patrologiae Supplementum IV, 1967, col. 641 - 648. Voir la notice ibid., col. 608, § 1. b) Les Pseudépigraphes slaves [1].

Textes que les manuscrits attribuent tantôt à Ephrem tantôt à un autre auteur.

Paris

1) Ancien fond 269, XVe s., ff. 341 - 342, attribue à Ephrem une prière de Damascène PG 96, 853 - 856.

1173, XIe s., ff. 194 - 195, attribue à Ephrem un morceau de Chrysostome PG 61, 687 - 690. Au ff. 229[v] - 232[r] *Λόγος εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα* de Grégoire d'Antioche, PG 88, 1846, 1848, 1852 - 53, 1855, 1857, 1860, 1859, 1861, 1864, attribué à Ephrem.

1175, Xe s., attribue à Chrysostome Ass. II 306 - 312.

1470, daté de 890, attribue à Chrysostome Ass. II 306 - 312.

2) Suppl. Grec 1302, ff. 45 - 46, attribue à Marc le Moine Ass. II, 484 - 485.

1329, XIIIe s., les *Θρῆνοι κατανυκτικοὶ* attribué à Isaïe de Scète par Coislin 123, ff. 97 - 105.

Vatican

439, XIIe s., attribue à l'abbé Marcien Ass. III 218.

1636 attribue à Chrysostome Ass. II 41 - 49 ainsi que le sermon de Grégoire d'Antioche (PG 88, 848 ss).

---

1. Aux Pseudépigraphes d'Ephrem s'ajoutent les pseudépigraphes slaves, comme le sermon du moine russe Georges Zarubskij traducteur d'Ephrem Grec sur ordre du prince Vladimir Vollynie en 1288, les Sermons de Judicia et de Hostia (voir Iliadou, Ephrem slave, p. 93), le sermon du cod. Lenin. 7, ff. 62[r] - 66[v] et Sofiensis 253, ff. 75 - 88, l.c. p. 92, n° 44, le Sermon sur le Salut de l'âme et la componction (l.c., p. 95), la Parénèse sur les justes et les pécheurs (l.c., p. 95), le sermon utile à l'âme et sur l'humilité (l.c., p. 96). En plus en slave on rencontre la combinaison que nous n'avons pas trouvée en grec Ass. III 343 DE + II 279 D - 280 D que le slave de Vienne attribue à Syméon (l.c., p. 96) dont Ass. III 324 - 365 Institutio ad monachos, la Grande Lettre de Macaire et II 279 - 289 De morbo linguae. Et enfin nous trouvons, ça va de soi, et des traductions de manuscrits byzantins plus où moins conformes à leur modèle.

Barberini : Gr. 430, XIIIe s., attribue à Ephrem le sermon de Grégoire d'Antioche (PG 88, 1848 ss.).

1587, de 1389, attribue à Chrysostome Ass. III 308, et à Anastase le Sinaïte Ass. III, 260.

1865, XVe s., attribue à Chrysostome Ass. I 28 - 40.

Angelicus Gr. 108, XIe - XIIe s., attribue à Chrysostome Ass. II 297 ss.

Ottob. Gr., e XIe s., attribue à Chrysostome Ass. III, 93 ss. et III 308 ss.

Vallic. Gr. 101, XIVe s., attribue à Chrysostome Ass. III, 93 ss. et IV, 308 ss.

Milan

Ambr. Gr. 506, XIIe - XIVe s., attribue à Chrysostome Ass. III 74 - 99.

Athos

2751 (Dochiariou 77), XVe s., attribue à Ephrem le sermon d'Anastase de Sina, PG 89, 1077 ss.

Vatopédi 181, de l'année 997, attribue à Marc l'ascète Ass. II 336 - 340 (en réalité Ps. Macaire).

Karakallou 6, X[e] - XIe s., présente comme anonyme Ass. II 1 - 20.

Palestine

Jérusalem St Savas 30, X[e] - XIe s., attribue à Chrysostome Ass. III, 312.

Sina gr. 519 présente comme anonyme Ass. II, 1 - 20.

Moscou

427, XVIe s., attribue à Isaac le Syrien Ass. II, 326 - 334.

N.B. La liste a été faite surtout sur les manuscrits de Paris et sur Ehrhard.

On voit bien que noms d'auteurs ne peuvent pas servir toujours comme une preuve d'authenticité, hypothétique ou non.

Ephrem dans son ensemble

Comme textes traduits de syriaque et d'après les données dont nous disposons nous avons :

1) Des traductions littérales presque mot à mot, comme le

Sermon sur Ionas[1] et l'Hymne 4 de Confessoribus et martyribus[2].

2) Des traductions - adaptations comme le *Περὶ γλωσσαλγίας*.

3) Des textes qui s'inspirent des œuvres syriaques mais qu'en aucune façon on ne peut mettre en parallèle avec un texte syriaque.

4) Des textes mixtes ou des morceaux de textes syriaques inserés dans le texte grec (ex *Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν*).

D'autre part nous avons des textes qui sont très anciens mais dont nous ignorons la plupart du temps le modèle syriaque. Existe-t-il? Les critères pour leur authenticité sont premièrement les citations scripturaires — il s'agit de savoir si elles sont conformes à la Pešitta[3] pour l'Ancien Testament, ou au Diatessaron et à la Vetus Syra pour le Nouveau Testament; deuxièmement l'ancienneté des manuscrits qui les ont conservés; et enfin le fait qu'ils sont cités par des auteurs du Ve - VIIIe siècle. Peu importe d'ailleurs si les manuscrits où les auteurs les attribuent à un autre auteur qu'Ephrem.

Les causes des pseudépigraphes ont un double aspect.

1) Plusieurs Pseudépigraphes ont leur origine dans les luttes contre les hérétiques du Ve - VIIe s. Les intéressés pour soutenir leurs positions façonnaient et fabriquaient des écrits qu'ils attribuaient à des prélats et à des pères de l'Eglise, dont l'orthodoxie n'avait jamais été mise en cause. C'est ainsi que les Nestoriens ont fait circuler une soi-disant œuvre d'Athanase contre les Théopaschites[4].

L'Ephrem grec nous offre plusieurs textes analogues (Ex. Ass. II, 259 - 279, III, 202 - 203, III, 203 F - 205 etc., et on pourrait allonger cette liste). La question qui se pose est de savoir où et dans quel endroit les textes en question furent composés. Pas de réponse sûre pour le moment. A priori on penserait à Constatinople.

2) A ce qu'il paraît un grand nombre de pseudépigraphes serait dû à l'organisation des bibliothèques monastiques et autres, dont les parties ou rayons étaient désignés par des termes génériques: *Ἁγία*

1. Bien que les répétitions d'Ephrem aient été omises par le ou les traducteurs Grecs.

2. Il existe une traduction en arménien, d'une partie de la Strophe A de l'hymne IV de Confessoribus. Selon Louis Maries et Ch. Mercier, la traduction arménienne a été faite au Ve s. Voir L. Maries et Ch. Mercier, Hymnes de S. Ephrem en Arménien, Patrologia Orientalis XXX, 1, 1961.

3. Ephrem utilise la Pešitta, le texte hebreux et les *ἑρμηνεῖαι* des Hebreux pour l'Ancien Testament. Il suit donc la Bible mot à mot.

4. Voir H. G. Opitz, Untersuchungen zur Ueberlieferung der Schriften des Athanasius, Arbeiten zur Kirchengeschichte 23, Berlin-Leipzig 1935.

Γραφὴ = Ancien et Nouveau Testament, peut-être aussi les commentaires et certaines chaînes.

Ἐφραιμικὰ καὶ Χρυσοστομικά. Pères de l'Eglise etc.

Il est facile de supposer que, dans les couvents de la Syrie - Palestine les Pères de l'Eglise portaient comme titre générique Ephraemica tandis que dans la région grecque ou de civilisation et administration de langue grecque le terme était Chrysostomica.

Le terme *Χρυσοστομικὰ* a duré jusqu'au XIXe siècle. Le missionaire John Hartley qui a parcouru la Grèce et le Levant en 1826 - 1828 écrit dans son livre *Researches in Greece and the Levant*, 2e ed., Londres 1833 (ch. X: Circulation of Tracts and other religious Publications, pp. 132 - 138), p. 133: «The best works of divinity, which the Greeks have possessed, are the writing of the Fathers. Not only are printed editions to be find amongst them, but in the monasteries numerus manuscript copies of Chrysostome Gregory Basil Epiphanius and others» et en note: «They are known by the generic name Chrysostomic».

J'ajouterai que dans l'Eglise Grecque jusqu'à nos jours on utilise le terme *Ἀπόστολος* pour les Epîtres des Apôtres, et *Πραξαπόστολος* pour désigner ensemble les Epîtres et les Actes. On peut aller plus loin en disant que, dans le monde latin, Augustin, Tertullien, Grégoire le Grand, etc. prétaient leurs noms aux rayons de bibliothèques en contenant les Pères de l'Église.

On ajoutera pour en finir que plus tard (IXe siècle) des Pères comme Ephrem, Chrysostome etc. servirent comme prête-nom à des auteurs qui voulaient pour une raison ou pour une autre garder l'anonymat et imposer leur œuvre. Encore plus tard, l'ignorance des copistes a compliqué les pseudépigraphes en attribuant n'importe comment et à n'importe qui le texte qu'ils copiaient en partie ou dans son ensemble. Le ms Pluteus VIII codex 1 de la bibliothèque Laurentienne qui ne contient que des textes éphrémiens porte comme titre *Ἰωάννου Χρυσοστόμου Ὁμιλίαι*[1]. Enfin la structure des textes peut aider à percer les secrets de leur authenticité.

Les œuvres éphrémiennes préiconoclastes ainsi que les syriaques se composent[2]: a) d'un *προοίμιον* ou *εἰσαγωγή*, b) du texte essentiel

1. Voir Ang. Bandini, Catalogus Codicum Manuscr. Bibl. Mediceae Laurentinae². Vol. I, Lipsiae MCMLXI, pp. 321 - 323. C'est lui même qui a collationné les textes de cod. Pluteus VIII, 1 avec l'édition Assemani.

2. Johannes List, Studien zur Homiletik Germanos I. von Konstantino-

en forme de dialogue en prose ou en vers expliquant et interprétant les exemples bibliques ou autres utilisés, et c) d'un *ἐφύμνιον* ou conclusion. De plus les citations sont elliptiques. Ce sont parfois simples allusions ou en bref résumé aussi bien pour l'Ecriture Sainte que pour les textes des autres auteurs, utilisés. On est très loin du domaine byzantin où les longues citations et un flot de paroles pour les accompagner sont la régle.

C'est le mélange des textes préiconoclastes et post-iconoclastes qui a abouti plus tard à «l'état liquide» et aux multiples versions. Mais la littérature éphrémienne n'est pas seule en cause. Les versions courtes ou longues d'un même texte, les différentes versions pour d'autres textes, sont des phénomènes communs de la littérature hagiographique. Ces phénomènes posent une série de problèmes et surtout ils engendrent une multitude de questions auxquelles il est parfois très difficile de répondre d'une façon satisfaisante, qu'il s'agit d'Ephrem ou d'Evagre etc.

Krumbacher en 1907 [1] avait écrit à propos de textes hagiographiques «quot codices tot recensiones». Dom Leclerq [2] a écrit à propos de sentences d'Evagre «ainsi en usait-on avec une grande liberté à l'égard des sources les plus respectées des autorités les plus hautes dans des compilations qui avaient un but pratique... on se permettais de transformer, d'adapter, de gloser les documents qui devaient servir de règle de vie; c'est souvent sous une forme aussi élaborée que les textes monastiques de l'antiquité parviennent jusqu'à nous.

Festugière appelle «aberrants» [3], certains manuscrits analogues. Je me demande si cette littérature monastique qui nous a été transmise après avoir subi plusieurs élaborations, peut porter à juste titre l'éponyme d'Evagre, d'Ephrem etc. puis que les parties vraiment authentiques se perdent dans cette situation. Je suis tentée de répondre «oui» dans une large mesure.

L'Ephrem connu par le monde grec et moins, il est vrai, par le monde

pel und seiner Zeit, Texte und Forschungen zur Byz.- Neugr. Philologie 29, Athen 1939. List commence par l'étude du sermon d'Ephrem sur Marie - Madeleine.

1. Miscellen zu Romanos. Abh. d. k. Bayer. Akad. I Kl., XXVI Bd (1907), p. 65. Cité par J. Festugière dans Antioche payenne et chrétienne, Paris 1959, p. 377.

2. Dom. Leclerq, L'amour des lettres et le désir de Dieu, p. 92. Cité par Festugière, l.c., addenda, p. 510.

3. J. Festugière, Historia Monachorum in Aegypto, Edition critique du texte et traduction annotée, Bruxelles 1971, p. LXXIX.

latin est cet Ephrem élaboré, amplifié, glosé. C'est de lui qu'on a tiré des extraits pour des recueils didactiques. C'est de lui que les artistes s'inspirèrent pour présenter en art [1] (peinture, miniature et sculpture) la Seconde Venue, le Jugement Dernier et le Sacrifice d'Abraham. Cet Ephrem «Grec» pendant des siècles fut célébre, respecté et exploité sur le même pied que les grands Antiochiens, et les Pères Grecs du IVe siècle et suivants.

Mais dans l'ensemble cet Ephrem Grec a été jusqu'à présent vilipendé et étudié d'une manière accessoire. Jamais on n'a étudié la langue et le style. Certains côtés théologiques ont été étudiées mais non l'ensemble des données qu'il renferme. Une nouvelle édition des œuvres post-iconoclastes serait très utile et elle est souhaitable.

En ce qui concerne l'édition du corpus conservé à la fois en Grec, latin et slave et qui a ses origines à l'époque pre-iconoclaste, j'éspère l'achever bientôt. Toutefois il ne couvre que six pièces (8 en réalité) voir T.U. 78, 1961, pp. 72 - 80. La publication des inédits, pièces entières ou fragments en grec me préoccupe.

Le fragment sur Joseph (Voir Bailly, l.c.). ainsi que celle de la traduction latine de Traversari préparée par Vordeckers [2].

1. D. (ex Hemerdinger) Iliadou, Les données archéologiques dans les versions grecques des sermons de Saint Ephrem le Syrien, Cahiers Archéologiques 13, 1962, pp. 29 - 37. G. Vican, historien de l'art byzantin, prépare une étude des manuscrits illustrés du Sermon sur Joseph, Ass. II 21 - 41. Lettre de Vican de 14 may 1976.

2. Ambrogio Traversari plus connu sous le nom de Calmadule a traduit au XVe s. un Recueil Ephrémien composé de pièces suivantes (cf. M. Géerard, Clavis Patrum Graecorum, p. 367)

Ass. I 183 - 187 A	Ass. I 166 - 167
II 50 - 56	I 193 - 198
I 40 - 70 (avec la lacune d'Ass. I 60 morceau sur la Grâce)	I 154 - 158 D
I 254C - 258C	III 244 - 248 E
III 459 - 461 B	III 418 - 424
I 172 - 175 D	II 222 B - 230 C
III 219 B - 234 B	III 74 - 79
I 148 - 153	III 248 F - 254
I 167 - 171	II 21 - 41C

Donc 19 sermons au total qui furent traduits du grec. La question que je me pose est la suivante. Traversari a traduit un manuscrit grec ou ayant sous la main plusieurs, il a choisi les pièces lui même ? Je n'ai pas hélas eu la chance de tomber sur un manuscrit grec d'Ephrem qui présente cette ordre.

En même temps on peut se demander pourquoi Traversari a traduit des ma-

La traduction du reste du corpus latin est souhaitable ainsi que celle du grand corpus slave. Inutile d'insister sur l'Ephrem syriaque; il est en bonnes mains (Beck, Leloir, Vööbus etc.).

Les études de l'Ephrem Géorgien, Arménien et Arabe sont aussi en bonne voie. Tout cela permettra peut-être dans un proche avenir la solution non seulement des problèmes Ephrémiens mais en même temps d'une quantité de problèmes de la littérature patristique prise dans son ensemble et même de la littérature religieuse au moyen âge.

Ephrem Grec

Malgré les agglutinations, les transpositions, les assemblages ou découpages de toute sorte nous sommes toujours devant une tradition en «état liquide»; on peut même avancer que la modification de tout un ensemble de pièces se rencontre partout. Néanmoins la structure et la genèse de la littérature connue seulement dans sa forme grecque et par les traductions faites sur le grec ne pourront être déterminés que le jour où l'histoire particulière de chacune des pièces sermons, homélies, textes, ascétiques, eschatologiques et centons, pourra être écrite en détail et accompagnée de l'étude de la langue, du style et de son contenu théologique. Bien sûr on fera toujours des erreurs dans le détail mais dans l'ensemble, on arrivera à écrire l'histoire de chaque pièce, ce qui permettra un jour d'entreprendre l'histoire du texte de l'Ephrem Grec dans son ensemble.

Pour le moment et après l'étude comparative d'un nombre restreint des manuscrits éphrémiens et par conséquent aussi de pièces, on peut affirmer qu'il y a trois traditions homogènes dans l'Ephrem Grec. Ces traditions ne se trouvent pas toujours au même stade d'évolution et dans certains manuscrits on relève des éléments tantôt séparés et tantôt unis.

Les questions qui se posent sont les suivantes :

1) A-t-il existé un recueil d'Ephrem ou Ps. Ephrem qu'on pourrait

---

nuscrits grecs ou un seul ? Ignorait-il les manuscrits latins ? ou c'est à cause du fait qu'il n'avait pas sous la main les manuscrits latins (anciens) d'Ephrem ? De toute façon les traductions en français etc. dépendent presque toutes de la traduction de Traversari.

Il faut donc chercher trouver si possible un manuscrit grec qui plus ou moins présente le même ordre que celui de la traduction de Traversari. Vu le contenu de cette traduction je pense qu'il s'agit d'un manuscrit intermédiaire entre la collection que Photius a connu et les divers corpus byzantins.

considérer comme une espèce d'archétype, d'où les deux autres traditions sont issues ?

2) Chacune de ces traditions a-t-elle connu une existence autonome, ou l'une dépend-elle de l'autre?

Il est prudent de ne pas avancer une réponse à la première question. Pour la deuxième si on accepte que chacune des traditions a eu une existence autonome mais de courte durée, on est obligé de reconnaître que par la suite elles se sont influencées réciproquement et contaminées. Toutes puisaient aux mêmes sources grecques ou syriennes, et, de ce fait à des sources syro - égypto - palestiniennes locales mais fortement grécisées.

La tradition la plus ancienne est a priori celle qui se présente sous une forme courte. La forme la plus longue étant due aux scribes qui en recopiant leur modèle l'amélioraient. Ils rectifiaient l'ordre du texte copié; ils ajoutaient à leur modèle et le développaient. C'est ainsi que progressivement le texte original a été transformé en une ou plusieurs compilations qui parfois sont géniales.

L'idéal des moines copistes ne fut jamais la fidélité envers leur modèle. Ils étaient chacun à sa manière compositeurs; ils choisissaient leurs pièces; ils y ajoutaient en changeant l'ordre. Ils étaient des sortes de copistes adaptateurs dont la littérature hagiographique dans son ensemble fut la victime.

Malheureusement pour l'Ephrem grec je n'ai aucune certitude, pas même une idée approximative concernant les dates des adaptations continues ou non, qui sont devenues progressivement (je suppose) des compilations attrubuées à Ephrem.

A première vue on serait tenté de considérer ces compilations comme des produits post-iconoclastes. En effet à l'époque de Photius il y avait un recueil éphrémien qui avait une forme fixe mais liquide. Cette considération apparaîtra comme une confirmation de l'opinion généralement admise qu'«il n'y a rien d'éphrémien dans l'Ephrem Grec». Pourtant jadis l'étude partielle de quelques manuscrits m'avait amenée à la conclusion opposée pour un petit nombre des pièces de l'Ephrem Grec et je le maintiens.

Pour y voir clair, il faudrait pouvoir dégager quelques importantes collections homogènes. Or les manuscrits que j'ai étudiés nous offrent au moins trois collections de textes. On pourrait parler aussi d'une quatrième [1] mais pour celle-ci je ne connais que deux manuscrits et

---

1. Les Paris. gr. 596, XIIIe s., le Bodl. 317 = S. G. 29187, XIIe s. et le Tu-

un troisième qui s'accorde avec les deux autres selon le catalogue de Pasini et les incipit. Peut-être il y a et une cinquième [1].

A côté on rencontre plusieurs manuscrits «aberrants» cela va de soi. C'est un fait que toujours nous sommes en présence de trois ensembles homogènes mais différents entre eux :

I) La collection archaïque que j'appelle préiconoclaste : elle est syro - palestinienne et elle se compose de 8 pièces :

1. Ass. I 40 - 66 A_2 *Λόγος ἀσκητικὸς* (cf. Latin livre I)
2. Ass. II 370 - 372 + I 67 C_5 - 68 F_3 + II 374 E_6 - 375 (cf. Latin livre II)
3. Ass. I 292 - 298 B *Μακαρισμοὶ* (cf. Latin livre IV)
4. Ass. I 148 - 153 *Περὶ μετανοίας* (cf Latin livre V)
5. Ass. III 74 - 79 *Περὶ παρθενίας* (Latin seul 74 - 76 C livre VII)
6. Ass. II 50 - 55 *Περὶ κρίσεως καὶ κατανύξεως* (Latin livre VI)
7. Ass. II 21 - 41 *Λόγος εἰς τὸν πάγκαλον Ἰωσὴφ* (Monacensis lat. 3516, IXe - Xe s., ff. 109 - 117[v] = Ass. II 21 - 29 C)
8. Ass. II 1 - 20 *Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Ἀβραμίου καὶ τῆς ἀνεψιᾶς αὐτοῦ Μαρίας*

Voir T.U. 78, 1961, pp. 72 - 80.

II) La collection connue par Photius PG 103, 657 - 661. Elle est beaucoup plus riche et se compose de 49 pièces qui couvrent :

Ass. I 119 - 144 *Ἔλεγχος αὐτῷ καὶ ἐξομολόγησις.*

Ass. II 72 - 184 *Λόγοι παραινετικοὶ πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον μοναχοὺς*

Ass. peut-être II 50 - 55 *Λόγος περὶ κρίσεως καὶ μετανοίας*

---

rin. 115 (B II, 14), XIVe s., qui contiennent trois fragments inédits intéressants. Le manuscrit de Turin m'a été signalé par le R. P. Paramelle.

1. Un cinquième est seulement représenté par deux manuscrits (moi j'en connais deux) les suivants le *Vat. Gr. 439* Corpus, Devreesse, p. 178 qui insère aux œuvres attribuées à Ephrem aux ff. 62[r](b) - 79[v](b), ligne 23)

α) *Σεραπίωνος ἐπισκόπου ἐπιστολὴ πρὸς μονάζοντας*

β) *Ἠσαΐου Ἀββᾶ Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς μοναχοὺς περὶ τοῦ φροντίζειν ἑαυτῶν*

γ) *Νείλου ἀσκητοῦ πρὸς Ἀχίλλειον διάκονον περὶ τοῦ μὴ ἀποποιεῖσθαι τὸ κρίμα*

δ) *τοῦ ἀββᾶ Μαρκιανοῦ ὅτι δεῖ τὸν μοναχὸν ὡς ἐν παρατάξει πολέμου, οὕτως ἀγωνίζεσθαι*

ε) *Ἰωάννου τοῦ βλέποντος ἐκ τῆς διδασκαλίας πρὸς τοὺς Ἱεροσολυμίτας*

et le British Mus. Add. 28825, XIIIe siècle, qui insère aux textes éphrémiens, ff. 57[v] - 60[v], ces textes excepté le premier. A remarquer que le texte de Marcien se retrouve en partie imprimé chez Assemani III 219 B ss. J'en ai aussi rencontré d'autres séquences de ce texte dans d'autres mss. Malheureusement je n'ai pas poussé mes recherches sur l'ensemble de ces textes. Enfin depuis le XIe siècle plusieurs mss associent des œuvres de Dorothée et d'Ephrem etc.

2 - 2 - 1977

Ass. I 299 - 333 *Περὶ ταπεινοφροσύνης Κεφάλαια Ρ'*

Ass. I 254 - 258 *Περὶ τοῦ οὐ χρὴ γελᾶν καὶ μετεωρίζεσθαι. . .*

et Ass. I 1 - 18 *Λόγος πρὸς Μετεβίνους μοναχοὺς (Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν).*

Je crois qu'elle a été composée pendant la querelle des images (VIIIe - IXe s.) et cela à cause des textes empruntés à la littérature monastique. Parénèses aux Moines, Paterica Gerontica - textes ascétiques, didactiques et moraux.

III) La grande collection post-iconoclaste ou byzantine qui en héritant les deux premières les a amplifiées en ajoutant des textes de toute sorte et de toute provenance. De plus en découpant et en arrangeant les anciens textes dont elle s'en est servie pour fabriquer grâce à des séquences prises ici ou là, des textes nouveaux. De là, il résulte des *incipit* qui varient, des titres différents, des doxologies finales qui changent; un désordre textuel continu, et la présence fréquente d'œuvres d'autres auteurs mis sous le nom d'Ephrem etc. etc.

Je souligne qu'on relève les mêmes additions, les mêmes combinaisons de textes, les citations scripturaires copiées mot à mot, la présence de prières, de passages liturgiques et parfois de morceaux relatifs à la vie quotidienne (vie des artisans, des seigneurs et semblables). Bref, des fusions de toute sorte d'où les doublets et les triplets qui accompagnent la littérature composite et plagiaire. En un mot, plusieurs corpus dont certains circulent en plusieurs exemplaires.

Bien sûr on constate que même la première et la deuxième collection présentent aussi quelques phénomènes de contamination. Le Recueil pré-iconoclaste fut enrichi pendant le Ve et le VIe siècles de textes fabriqués afin, soit de soutenir les positions des hérétiques exemple Ass. II 259 - 279, soit pour les réfuter (exemples Ass. III, 202 A_6 - 203 F_7 (contre les anabaptistes) Ass. III, 203 F_7 - 205 C (contre les novatiens) III 407 - 417 (antinestorien) et peut-être les quatre fragments inédits de Par. Gr. 596. Mais les textes en question devraient circuler séparement. Ils ne devraient donc pas figurer dans l'Ephrem (le recueil, le corpus).

D'ailleurs on constate que certains œuvres anciennes, même des traductions du syriaque devaient circuler isolées. Je pense à l'œuvre «De morbo Linguae» Ass. II, 279 - 289. A ma connaissance on ne la trouve pas dans des manuscrits antérieurs au XIe siècle.

Le sermon sur la Passion du Sauveur Ass. III 244 - 248 se trouve dans des manuscrits syriaques du VIIIe siècle et il est attribué à Chrysostome et dans les manuscrits grecs après le Xe siècle. Et on pourrait augmenter ces exemples.

Cet état de choses explique la présence de noyaux éphrémiens authentiques dans des pièces contaminées ou même dans des pièces qui ont été écrites par des Grecs qui ne devaient pas préférer a priori l'usage du Diatessaron et de la Vetus Syra ni connaître et utiliser des tours de la langue syriaque.

Je m'étendrai davantage sur la genèse et la formation du recueil préiconoclaste dans l'introduction de mon édition; bien qu'il appartienne aux théologiens de traiter le côté théologique ex professo et par le menu, et que de surcroît mon ignorance du syriaque pose de sérieux problèmes en m'obligeant à répéter ce que les spécialistes ont écrit (ex. pour le syriaque Vööbus) Beck, Léloir etc.

Le Recueil que Photius a connu, je le répète, fut enrichi avec des emprunts à la littérature monastique dont le but visait à fortifier le zèle des moines et à les encourager à lutter pour le culte des images. Le Recueil Byzantin héritier des deux autres en amplifiant d'une manière constante les œuvres soi-disant d'Ephrem, brouille toujours l'étude de l'ensemble: Ephrem authentique et pseudo - Ephrem.

Nous exagérons pourtant tous en considérant ce cas comme un cas unique. Les «Pseudo» sont la calamité de la littérature religieuse. Quel est le Père Syrien Grec ou Latin qui ne charrie pas ses pseudépigraphes et qui ne pose pas les mêmes problèmes qu'Ephrem ?

Comment peut-on traiter séparement des œuvres supposées authentiques d'Ephrem, de St Basile, de Jean Chrysostome, d'Augustin etc. etc. puisque les moyens dont on dispose sont très très faibles. Se baser sur l'ancienneté des manuscrits? Bien que je ne connaise pas en totalité l'ensemble des manuscrits éphrémiens, je peux affirmer qu'il n'y en a aucun qui est contemporain de l'auteur. Les plus anciens même en Syrie datent du VIe, VIIe, VIIIe siècle et on relève dans des manuscrits du VIe de fausses attributions. L'exemple est cité par Ortiz de Urbina Patr. Syr., p. 68, où il écrit qu'un manuscrit du VIe siècle, qui est le premier a attribuer à Ephrem, la Vita d'Abraham de Qiduna, lui attribue aussi une œuvre de Theodoret sur Jean de Sabba. Le même Urbina nous affirme à la p. 55 § 19 *scripta* (Ephraemi) *ad authentiam stabilientam inseriunt hæc criteria:* 1) *Testes qui et antiquitate et auctoritate fidem faciant.* 2) *Mss. Antiqua* (Ve - VIIe siècle).

Pour moi il en résulte que les manuscrits anciens ne peuvent être toujours considérés comme une preuve d'authenticité : De se baser sur les idées et dire que certaines œuvres, à cause des idées exprimées sont authentiques? On retrouve grosso modo les mêmes idées dans l'ensemble des Pères de l'Eglise du IVe siècle ou au moins ils en ont en commun un assez grand nombre. Il ne reste que 1) l'usage des citations scripturaires par les auteurs, qui peut éclairer dans une certaine mesure l'authenticité de l'ensemble. Les Syriens utilisaient le Diatessaron et la Vetus Syra pour les Evangiles séparés, tandis que les Grecs utilisaient l'hexaple.

Je signale que parfois on relève dans les textes grecs — des textes conformes au Diatessaron et à la Vetus Syra, mais qui contiennent des séquences éphrémiens. De même aussi chez les latins.

2) La Théologie et 3) la langue qui peuvent d'une façon solide résoudre la question d'authenticité d'une œuvre d'Ephrem, Proclus Evagre, Chrysostome etc. etc.

La conclusion s'impose d'elle même : la question d'authenticité était, est et reste toujours sujette à caution pour les œuvres des Pères de l'église du IVe et Ve et même du VIe et encore bien plus pour leurs traductions en grec, en syriaque en latin, en copte, en arménien, en arabe etc., et n'oublions pas que n'importe quelle traduction est fautive par définition.

Avant tout, ce qui impose est une vaste enquête des manuscrits «éphrémiens» etc. suivie d'une enquête sur la tradition indirecte. Florilèges, Chaînes, Homiliaires ou Panégyriques, Ménologes, Collections dogmatiques et ascétiques ou morales.

Les enquêtes sur les chaînes, les homiliaires, Evagre, les Apophthegmata Patrum des Devreesse, Ehrhard, Festugière, Guy [1], Guillaumont [2] et d'autres ont prouvé avec leurs résultats que c'est la meilleure méthode qui conduit à des conclusions sûres et heureuses.

Le seul inconvenient est que de telles enquêtes qui commencent par un petit sujet, deviennent fatalement vastes et posent de nouveaux problèmes. Pourtant même mal faites, et je parle pour la mienne, elles aident à la solution de certains problèmes épineux des études Patristiques et hagiographiques.

1. J. Guy, Recherches sur la tradition grecque des Apopthegmata Patrum, Subsidia Hagiographica 36, Bruxelles 1962.

2. Sur Evagre on consultera Ant. Guillaumont et Claire Guillaumont, Evagre le Pontique Traité pratique ou le Moine, Sources Chrétiennes 170 - 171, Paris 1971, dont les Grecs après son anathème par le concile æcuménique de Constantinople en 553, ont conservé surtout les traités ascétiques. Ces traités comme le souligne Guillaumont furent souvent mis par les copistes sous d'autres noms, les plus souvent sous celui de Saint Nil.

En récapitulant

Premièrement : si on compare les trois recueils pre-iconoclaste, iconclaste et post-iconolaste ou byzantin, on constate du premier coup que les liaisons entre le premier et les deux autres sont très faibles, mais je répète en le soulignant, qu'à côté de ces recueils il y a eu toujours des sermons isolés attribués à juste titre ou à tort à Ephrem. On peut supposer que chaque scriptorium en préparant son «Ephrem», ajoutait une des pièces isolées, en écartant une autre ou même n'écartant aucune des pièces figurant dans son modèle.

Ephrem ou Pseudo-Ephrem était un auteur très lu.

Certains de ses sermons avaient trouvé leur place dans les Homiliaires et Panégyriques dès le huitième siècle. Durant la querelle des Images Ephrem non seulement fut enrichi par des emprunts plagiats à la littérature monastique (Paterica-Gerontica Apophtegmes etc.) mais en outre des extraits de son œuvre seuls, ou avec des extraits d'autres textes analogues formèrent des recueils monastiques.

Je cite ici deux passages, l'un emprunté au Typicon du couvent de la Vierge Evergétis de Constantinople : *χρὴ δὲ γινώσκειν καὶ τοῦτο ὅτι τὰ Σαββατοκύριακα τῆς τεσσαρακοστῆς, ἐὰν μὴ εἴη μνήμη μεγάλου ἁγίου ἔχουσα ἀνάγνωσιν ἐν τῷ ὄρθρῳ, ἀναγιγνώσκομεν ἐξ ἑτέρου βιβλίου ἢ ἀπὸ τῶν ἠθικῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἢ ἀπὸ τῶν ταῦ Χρυσοστόμου ἢ τοὺς ἀνδριάντας ἢ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ ψαλτῆρος ἢ τὴν ἑξαήμερον, καὶ ἁπλῶς οἷον προκρίνει ὁ προεστώς· τὰς δὲ λοιπὰς Ε' τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας τὸν ἅγιον Ἐφραίμ* [1].

L'autre : *διέλθέ μοι καὶ δέλτον Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου ... καὶ τὴν Διαδόχου γνωστικὴν ἑκατοντάδα καὶ τὴν διπλῆν μάλιστα τοῦ Καρπαθίου* [2].

L'Ephrem Grec donc circulait largement dans les milieux religieux, couvents, églises etc. et ses œuvres avaient tendance à se melanger entre elles. Pour pouvoir préciser et isoler cette influence, il aurait fallu que j'aie étudié et examiné l'ensemble des manuscrits éphrémiens. Je repète donc que seule l'étude de l'ensemble des manuscrits permettra un jour de donner des réponses positives et non hypothétiques. Pour le moment j'ai beau essayer d'éviter les hypothèses, domaine peu

1. Cité par S. G. Mercati, Alla ricerca dei nomi degli altri traddutori nelli omilie sui Salmi di S. Giov. Crisostomo e variazioni su olcune catene del Saltevio, Studi e Testi 158, Vatican 1952, p. 12 note. Le passage est emprunté à A. Dmitrievskij, Opišanie liturgičeskih tukopisei, tome F, Kief 1895, p. 520.

2. Cité par V. Nikitin, Jean de Carpathe et les berontica, Izvestija Imper. Akademij Nauka VIe serie, St. Petersburg 1911, pp. 615 - 636, note de la page 623.

stable, mouvementé et dangereux, que je veuille ou non, j'y suis hélas toujours réduite.

Deuxièmement : de quelque côté qu'on envisage la question (éphrémienne) elle impose une étude d'ensemble et en même temps l'étude de chaque manuscrit, de chaque pièce séparement. Bien sûr on trouve des manuscrits que se groupent en familles, ou qui dépendent d'un archétype perdu ou inconnu. Seulement ils ne sont jamais identiques : des divergences lectiques, grammaticales, l'ordre des phrases d'une seule et même pièce, les distinguant l'un de l'autre. Voilà pourquoi on est obligé de chercher à trouver les versions les plus antiques et non les textes originaux primitifs.

Il ne faut pas oublier que le phénomène de l'agglutination, pour n'en citer qu'un, est très ancien : exemple la Béatitude XX (Ass. I, 294 E_4 - 299) séparation du corps et de l'âme qui se présente aussi comme un sermon isolé (Ass. III, 376 B_4 - 380) manuscrit latin de Paris St Omer 33 VIIIe s., ff. 89[v] - 91[v]). De méme plusieurs vers des Béatitudes I à XIX (Ass. I, 292 - 294 E_3) se retrouvent dans les sermons ascétiques (Ass. I, 40 - 66).

J'achève mon article avec un tableau car s'il n'est pas toujours possible de faire un stemma pour les œuvres des auteurs classiques du fait de la contamination, il est tout à fait impossible pour les œuvres d'Ephrem du fait de l'Etat liquide».

Le voici :

A. Texte Syriaque

B. Traductions grecques des IVe - VIe siècles fidèles à leur modèle dont ne sont conservées que celles du «Sermon sur Jonas» et de l'hymne 4 de Confessoribus...

C. Traductions grecques remaniées des VIe - VIIe s., c'est à dire a) les sept sermons conservés en grec, latin et slave, b) des pièces traduites du syriaque qui circulent de façon isolée et dont certaines doivent être pour le moment considérées comme perdues : «Sermon sur le Saint Esprit» [1], cité par Saint Jérôme, «Sermon sur la nativité du Christ» cité par Alexandre le moine (VIe) et d'autres conservées «De morbo linguae», Sermon sur la Pecheresse et le Sermon sur la Passion de Jésus Christ.

D. Textes grecs du VIIIe - IXe s. qui doivent être considérés comme l'ancêtre de certains manuscrits ou au moins d'une partie de ces manuscrits, exemples Paris Grec 593 et 596.

1. Saint Jérôme, De viris illustribus, 115, T.U. XIV I, p. 51 «Legi de Spiritu Sancto graecum volumen quod quidam de syriaca lingua verterat».

A ces textes je classe aussi le Recueil connu par Photius.

E. Textes grecs des IXe - Xe siècles dans lesquels les emprunts à la littérature monastique sont fréquents.

F. Versions Grecques de la deuxième moitié du Xe siècle et suivants en «état liquide» et charriant plusieurs pseudépigraphes.

Mon intention était d'aboutir à une image approximativement juste de ce casse-tête nommé Ephrem. Y ai-je réussi ? C'est à la critique de répondre et d'en juger. Mes hypothèses se basent sur l'étude des versions grecque, latine et slave, et hélas sur un nombre restreint de mansucrits. J'ai pourtant l'impression nette, qu'un grand nombre des autres manuscrits Ephrémiens doivent être à peu près semblables aux manuscrits que j'ai etudiés; mes recherches limitées sont devenues une sorte de vaste enquête d'ensemble dont je présente les glanes.

Je remercie d'avance les collègues qui auront la patience de compléter mes lacunes et de corriger mes erreurs.

Je pense enfin que je peux finir en citant et en y souscrivant l'apostrophe du scribe anonyme de Paris Grec 598 (XIVe siècle), f. 110, marge : *Ὢ τῆς πικρίας τῶν ἀχρήστων χαρτίων.*

APPENDICES

1) Liste des lacunes de l'édition Assemani, suivie de l'édition diplomatique d'une d'elles la plus fréquente (Ass. II 51 F_1).

2) Des omissions de l'édition Assemani.

3) Quelques exemples du contenu des manuscrits d'Ephrem (Corpus) Xe - XIIe s.

4) Liste des inédits.

5) Liste des Textes combinés (d'après les manuscrits).

APPENDICE I

Lacunes d'Assemani completées par les manuscrits

Ass. I 40 - 70 *Sermon Ascétique*

I 60 C_3 Morceau sur la Grâce.

Voir D. Iliadou, Vers une nouvelle édition de l'Ephrem Grec, Studia Patristica III, T U 78, Berlin 1961, pp. 72 - 80 et spécialement pp. 79 - 80, texte.

Mss grecs de Paris 760, 1188 (f. 27r(a) - 27v(b)), Coislin 381.

Mss latins de Paris 12634, VIe s., 1713, XIe s.

Mss Slaves: Sofiensis 297 de 1353, Lenin 7, XIIIe s., et Sofiensis 298, XIVe - XVe s., ff. 118^v - 119^r.

Ass. II 21 - 41 *Sermon sur Joseph*

II 33 E_3. Mss grecs de Paris 1463, 1179, 1595.

II 34 C. Mss de Paris 594, 920, 1179, 1198, 1463, 1505, Coislin 259.

Fin inédite a) recension brève Athènes B.N. 244, XIVe s., ff. 295r(b) - v(a).

b) Recension un peu plus longue que le Ms de Paris 1173.

c) Recension longue Mss de Paris 1175, 1505.

Recension brève et dans le Vat. gr. 1641, X^e - XIe s.

Le ms. Patmos 191 (IXe - Xe s.) contient aussi une fin inédite; n'ayant pas vu le ms j'ignore si elle est courte ou longue.

Mss Slaves: Lenin 7, XIIIe s. (grec Barroc. Gr. 192).

Ass. II 50 - 56 *Sermon sur le jugement* (Lacune d'Ass. II 51 F_1).

II 51 F_6 Mss Grecs de Paris 9, 583, 593, 595, 597, 598, 1608 et 1613.

St Ecat. de Sina 332 et 1909.

Jérusalem St Savas 34.

Constantinople Bibl. Patriarcale Panaghias 13, Xe s.

Vienne theol. gr., 165.

De même les manuscrits de la Vaticane, 439, 1815, 2030.

Ms latin : Paris Saint Omer 33 bis (VIIIe - IXe s.).

Mss slaves : Sofiensis 297 de l'année 1353, et 299 de l'année 1592.

Paris. Gr. 593 (Xe s.) [1], lacune d'Ass. II 51 F.

f. 32r *Οἵτινες ἐτύγχανον τῇ προθέσει ἀσεβεῖς καὶ οὐχὶ δὲ κατὰ φύσιν· πρὶν οὖν ἡμᾶς σωθῆναι, ἀσεβεῖς ἐτυγχάνομεν ὅλον τὸ γένος ἡμῶν, καὶ πάλιν μετὰ ταῦτα ἁμαρτωλοὶ ἦμεν τῇ ἡμῶν προαιρέσει. Αὐτὸς δέ, ὦ δέσποτα, ὁ αὐτὸς εἶ πάντοτε ἀγαθὸς καὶ εὔσπλαγχνος, φοβερὸς καὶ ἔνδοξος τῶν αἰώνων ποιητής, καὶ βαστάζεις ἀπ᾽ ἀρχῆς, τὴν δυσκολίαν ἡμῶν διὰ πολλοὺς οἰκτιρμούς σου. Ἔδειξας ⟨ἡμῖν⟩ τοῖς υἱοῖς τῶν ἀνθρώπων τὴν ὁδὸν τῆς σωτηρίας. Ἐνικήθης ὁ θεὸς ὑπὸ τῆς ἀγάπης σου καὶ ἁγίων οἰκτιρμῶν ὁμιλήσας τῷ σταυρῷ, ἕνεκεν σωτηρίας πάσης τῆς οἰκουμένης· ἀπὸ τῆς σῆς χάριτος, ἔμαθον τοῦ εἰπεῖν ἔμπροσθεν τῆς δόξης σου, εἰ μὴ γὰρ ἐνικήθης ὑπὸ τῶν σῶν σπλάγχνων, Χριστέ, ἑαυτὸν οὐκ ἐδίδους ὑπὲρ τῶν ἁμαρτωλῶν θυσίαν καὶ προσφοράν. Ἐνεπλήσθη, δέσποτα, ὁ νοῦς τοῦ ἱκέτου σου, ἀπὸ τῆς γλυκύτητος τῆς χάριτος καὶ τῆς ἀγάπης σου· πάντοτε γλυκαίνεται, πάντοτε φωτίζεται καὶ πάντοτε ἀθετεῖ καὶ εἰς τὴν πικρότητα ἑαυτοῦ μεταβάλλει, μὴ βουλόμενος ἀεὶ τὴν γλυκύτητα ἔχειν τοῦ ἰδίου δεσπότου, (Ἰησοῦ) μονογενές, ἀπαύγασμα τοῦ πατρός, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον, ὁ φωτίσας χάριτι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην, φώτισον τὸν ἐν ἐμοὶ ἐσκοτισμένον ὀφθαλμόν, φώτισον αὐτὸν ἀεὶ χάριτι καὶ* f. 32v *οἰκτιρμοῖς, | ἵνα μὴ σκοτίζηται ἀπὸ τοῦ λυμαιῶνος. Ἔοικεν γὰρ δέσποτα ὁ ἀσθενὴς ἡμῶν νοῦς τῷ νεοφύτῳ ξύλῳ, ὅτι χρήζει πάντοτε τὴν πνοὴν τοῦ ὕδατος ὅπως ἡ διάνοια ἡμῶν ἀσθενὴς οὖσα ἀδιαλείπτως δέεται ἀπὸ τῆς χάριτος φωτισμὸν καὶ στηριγμόν, ὁ λόγος σου Κύριε ἀνέωξε ὀφθαλμοὺς τυφλοῦ ἐκ μήτρας γεννηθέντος· μέγα θαῦμα γέγονεν δέσποτα ἐν Σιλωάμ, τυφλοῦ ἀναβλέψαντος σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς, ἐφωτίσθη τῷ ἔσω ὀφθαλμῷ τῆς διανοίας τοῦ κηρύξαι ἄφοβος τὸν ἑαυτοῦ δεσπότην καὶ ἰατρὸν θεὸν εἶναι καὶ σωτῆρα. Φώτισον καὶ τοὺς ἡμῶν ὀφθαλμοὺς τῆς καρδίας ἀγαπᾶν σὲ δέσποτα καὶ πόθω ἐπιτελεῖν ἀεὶ τὰ σὰ θελήματα· καὶ ἐπειδὴ ὁ Σιλωὰμ μακρὰν ἡμῶν ἀπέχει, ἰδοὺ τὸ ποτήριον τοῦ φρικτοῦ σου αἵματος πλῆρες φωτὸς καὶ ζωῆς. Τοῦτο ἡμῖν χαρίσαι σύνεσιν καὶ φωτισμόν, ἵνα μετὰ πίστεως, πόθῳ καὶ ἁγιασμῷ προσερχόμεθα αὐτῷ, ἵνα γένηται ἡμῖν ἁμαρτιῶν ἄφεσις καὶ μὴ εἰς κατάκριμα ἐν ἡμέρᾳ κρίσεως. Ὁ γὰρ προσερχόμενος τοῖς θείοις μυστηρίοις ἀναξίως ἑαυτὸν κατακρίνει μὴ ἁγνίσας ἑαυτὸν βασιλέα δέξασθαι ἐν τῷ ἑαυτοῦ νυμφῶνι· ἡ ἡμετέρα ψυχὴ νύμφη ἁγία ἐστὶν κλπ.* (Ass. II 52 A_6).

1. Cf. Par. gr. 595, 597, 598, 599 A etc. et Vienne theol. gr. 165, XIIIe s., ff. 152v(b) - 153r(a).

Lacune d'Ass. II 51 F.

Texte latin, d'après le ms St Omer (Odomarensis) 33 bis, VIIIe-(IXe s., f. 93, et Berolinensis theol. lat. 355, ff. 40[r]-41[r]. Par. Lat. 1713 (XIe s.) etc.).

f.93r(b) ... *non secundum naturam sed propria voluntate quasi pius atque misericors amator omnium benignus salvasti nos sed iterum per negligentiam nostram atque peccatis incubimus. Tu autem semper idem ipse es et misericors et miserator terribilis et gloriosus conditor saeculorum patienter ab initio sustinens perversitatem nostram donans nobis tempus penitentiae et remissionem peccatorum, propter inefabilis miserationes tuas quas ostendisti nobis filiis hominum. Victus es domine deus noster a caritate tua et a sanctis miserationibus tuis ut per crucem tuam totum mundum salvaris. Nisi enim victus fuisses caritate misericors Christe* (*Xriste* ms), *temetipsum hostiam vivam et immaculatam numquam pro peccatoribus obtulisses; hoc ipsum gratiae tuae ductus sum Dominator Domine quia repleta est mens famuli tui multitudinis caritatis tuae. Dulcedo enim tua iugiter oblectat et confirmat me et semper exarcervabo atque ad amaritudinem emetipsum produco nolens dulcedinem tuam perfrui; Iesu unige-*f.93v(a) *nite splendor aeterna patris, lumen habitans* | *inaccessibile, lumen incomprehensibile qui inluminasti gratia tua universum mundum, inlumina quae in me tenebrosum oculum meum. Velatus est enim, et cecus (caecus) inlumina eum semper et miserationibus tuis ut ne crassance diabolo poenitus obscuretur. Adsimilata est enim mens nostra infirmissima Domine, lignum praeplantata quod semper indiget firmitate et inluminatione gratiae. Verbum tuum domine aperuit oculos ceci (caeci) ex utero nato, missus qui ad Siloam statim post restitutionem oculorum carnalium spiritales oculi eius interiores inluminati sunt, ut te summum salvatorem et medicum sine metu aliquo, deum et dei filium et praedicaret et crederet. Inlumina etiam nostros interiores oculos, dominator domine, ut te iugiter dilimus tibique confiteamur, ex caritate magis quam ex necessitate. Omnes voluntates tuas perficere; valeamus nam si procul est a nobis Siloam; a quo missus est cecus (caecus), sed praeciosus calix sanguinis tui plenus est vitae et lumine, nobis in proximo est. Tanto propinquior quanto qui accesserit fuerit purior; hoc ergo nobis restat misericors Christe* (*Xϱe* ms) f.93v(b) *ut ple*|*ni gratiae inluminatione scientiae tuae cum fide et sanctificatione ad calicem tuum accedamus ut perficiat nobis ad remissionem peccatorum et ad contempnationem* (?) *in die iudicii; quaquicumque mysteriis tuis indignus accesserit suam animam ipse condempnat, non se castificans ut caelestem regem atque immortalem sponsum in suis pectoris purissimum*

suscipiat talamo. Nam anima nostra sponsa est immortalis sponsi; copula autem nuptiarum, caelestia sacramenta sunt; quia cum manducamus corpus eius et sanguinem bibemus, et ipse in nobis est, et nos in eum. Attende ergo tibimet ipsi frater, festina cordis tui thalamo iugiter virtutibus extornatus, ut mansionem cum benedicto patri suo facit apud te; et nunc coram angelis et archangelis erit tibi laus et gloria et gloriatio; et cum magna exultatione et gaudium ingredieris in paradiso. Quid enim praeter salutem tuam o homo ... etc.

APPENDICE II

Omissions des manuscrits

Ass. I 40 - 70 *Sermon Ascétique*

I 41 F_2 - 43 D_5. Mss de Paris 593, 595, 597, 598, 599 A, 760. Supp. grec 1329. Coislin 59, 238 et 381.
Ste Ecaterine de Sina 332 (XIVe et XIIe s.). Ephrem à la partie du ms. du XIVe s.
Ste Ecaterine de Sina 332 de 1421.
Ste Ecaterine de Sina 1909 (XIVe - XVe s.).
Jérusalem Hagios Stavros 13 (XIe s.). Le manuscrit en plus coupe le sermon en séquences pour la lecture.
Jérusalem St Savas 34 de 1310.

I 45 B - 46 B_5. Mss de Paris 597, 598, 599 A, 760.
Ste Ecatérine de Sina 332, 333.
Jérusalem Hagios Stavros 13, St Savas 34.

I 45 F_4 - 46 A_7. Mss de Paris 595, 597, 598, 599 A. Coislin 59 et 238.
Ste Ecatérine de Sina 333 et 1909.

I 62 C_5 - 64 C_5. Constantinople Bibl. Patriarcale Panagias 13.

E 62 F_8 - 63 F_2. Mss de Paris 593, 595, 597, 598, 599 A. Coislin 238.
Ste Ecaterine de Sina 332, 333, 1909.

I 64 C_8 - F_3. Mss de Paris 593, 595, 597, 599 A. Coislin 59 et 238.
Ste Ecaterine de Sina 332, 333.
Jérusalem Hagios Stavros 13 et St Savas 34.

Le Vat. Gr. 1815 de l'année 1022 - 1023 omet Ass. I 41 F_3 - 43 D_5 etc. et offre une version très abrégée de I 65 A_4 - 66 A_2. De même le Vat. 2030 de l'année 1020, et le Vat. Gr. 1524 (X[e] - XIe s).

APPENDICE III

Quelques exemples du contenu des manuscrits d'Ephrem (Corpus X^e - XIIe s.)

Corpus du Xe siècle

a) Paris. Gr. 593

Il contient: 1) Ass. I 40 - 70 *Λόγος ἀσκητικὸς*
2) Ass. I 23 - 28 *Τοῦ αὐτοῦ πρὸς καθαίρεσιν ὑπερηφανείας*
3) Ass. I 113 - 118 *Πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐμπαθῶς διαγόντων καὶ τιμὰς ἀπαιτούντων*
4) Ass. II 50 - 56 *Περὶ κρίσεως*
5) Ass. III 439 - 454 *Ἔλεγχος ἑαυτῷ καὶ ἐξομολόγησις*
6) Ass. I 166 - 167 *Λόγος παραινετικὸς*
7) Ass. II 411 - 423 *Περὶ τοῦ τέλειον εἶναι τὸν μοναχὸν*
8) Ass. II 279 - 289 *Περὶ γλωσσαλγίας*
9) Ass. I 193 - 198 *Περὶ ψυχῆς ὅταν πειράζηται ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ, πῶς ὀφείλει μετὰ δακρύων τῷ θεῷ προσεύχεσθαι* (*Περὶ συνοχῆς ψυχῆς ὅταν ἀσθενῇ ἀπὸ τοῦ πολέμου τοῦ ἐχθροῦ καὶ ἐντυγχάνῃ τῷ Κυρίῳ* le ms).
10) Ass. III 205 - 215 *Νουθεσία τοῖς ἀδελφοῖς*
11) Ass. I 188 - 193 *Ὑπομνηστικὸν ἤτοι ἐπιστολὴ*
12) Ass. I 154 - 158 *Περὶ κατανύξεως*
13) Ass. II 370 - 377 *Νουθεσία πρὸς μοναχοὺς*
14) Ass. I 158 - 161 *Λόγος κατανυκτικὸς*
15) Ass. III 79 - 81 *Περὶ μετανοίας*
16) Ass. III 31 - 33 *Ὠδὴ εὔρυθμος*
17) Ass. I 148 - 153 *Περὶ μετανοίας*
18) Ass. I 144 - 147 *Περὶ τῶν παθῶν*
19) Ass. III 97 - 104 *Περὶ ὑπομονῆς καὶ περὶ συντελείας καὶ τῆς δευτέρας παρουσίας*
20) Ass. I 172 - 175 *Λόγος εἰς πατέρας τελειωθέντας*
21) Ass. I 292 - 299 *Μακαρισμοὶ*
22) Ass. III 1 - 6 *Περὶ Ἱερωσύνης*
23) Ass. I 28 - 40 *(Περὶ μετανοίας) λόγος κατανυκτικὸς*
24) Ass. I 161 - 175 *Λόγος ἕτερος κατανυκτικὸς*
25) Ass. I 1 - 18 *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*
26) Ass. II 209 - 216, 195 - 209 A$_4$ *Περὶ μετανοίας, περὶ ἀγάπης... καὶ τῆς μελλούσης κρίσεως*
27) Ass. III 140 - 143 *Περὶ Ἀντιχρίστου*

28) Ass. II 72 - 186 *Λόγος παραινετικὸς πρὸς τοὺς κατ' Αἴγυπτον ἀδελφοὺς*
29) Ass. I 299 - 334 *Κεφαλαὶ ἑκατόν. Πῶς κτᾶταί τις τὴν ταπεινοφροσύνην*

b) Vaticanus gr. 2030 de l'année 1020

1) Ass. I 304 - 334 G *Κεφαλαὶ ἑκατὸν (ἀκέφαλον)*
2) Ass. III XXIII - XXXI *Περὶ τοῦ ἁγίου Ἐφραὶμ*
3) Ass. II 230 C - 247 A *Ἐφραὶμ Διαθήκη*
4) *Περὶ θείας ἀνταποδόσεως* texte édité récemment par M. Manussacas, Τὸ «Ὑπομνηστικὸν» τοῦ Λ. Ντελλαπόρτα καὶ τὸ πεζὸ πρότυπό του, ΕΕΒΣ ΛΘ' - Μ', 1972 - 73, pp. 60 - 74 et le texte d'Ephrem, pp. 63 - 66.
5) Ass. I 40 - 70 *Λόγος Ἀσκητικὸς*
6) Ass. III 205 - 215 *Νουθεσία τοῖς ἀδελφοῖς*
7) Ass. I 254 - 258 *Ὅτι οὐ χρὴ γελᾶν*
8) Ass. III 31 - 33 *Ὠδὴ εὔρυθμος*
9) Ass. II 334 - 335 *Περὶ μακαρισμῶν καὶ ταλανισμῶν*
10) Ass. I 193ss *Περὶ ψυχῆς ὅταν πειράζηται* etc.
11) Ass. II 50 - 56 (plus la lacune de II 51 F) *Περὶ κρίσεως*
12) Ass. II 326 - 333 (Ps. Macaire) *Περὶ ὑπομονῆς*
13) Ass. I 292 *Μακαρισμοί*
14) Ass. I 161 *Περὶ κατανύξεως*
15) Ass. I 167 - 171 *Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν*
16) *Περὶ κρίσεως* dont le début s'accorde avec Ass. II 50 + III 148
17) Ass. III 38ss *Ἀσκητικὸν ὠφέλιμον*
18) Ass. II 336 - 340 (Ps. Macaire) *Περὶ πίστεως*
19) Ass. III 74 - 79 *Περὶ παρθενίας*
20) Ass. III 83 - 85 *Περὶ μετανοίας καὶ ὑπομονῆς*
21) Ass. I 148 - 155 *Περὶ μετανοίας*
22) Ass. I 111 - 118 *Πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐμπαθῶς διαγόντων*
23) Ass. I 18 (la fin manque dans le ms. Vat. 2030)
24) Ass. II 371 - 372 *Νουθεσία ἤγουν κατήχησις πρὸς μοναχούς*
25) Ass. I 199 - 201 *Ἐξομολόγησις*
26) Ass. II 222 - 224 + III 134 - 138 *Περὶ Ἀντιχρίστου, περὶ πραϋπαθείας*
27) Ass. II 50 A - B$_2$ + I 35 - 36 D$_3$ +? + III 134 - 138 a) *Περὶ κρίσεως*, b) *Λόγος κατανυκτικὸς* (I 28 - 40), c) ?..., d) *Λόγος ψυχωφελὴς* (III 365 - 368), e) *Περὶ τῶν λεγόντων μὴ εἶναι ἀνάστασιν* (III 127 - 134).
28) Ass. III 127 - 134 *Περὶ τῶν λεγόντων μὴ εἶναι ἀνάστασιν*
29) Ass. III 104 - 113 *Ἐρωτήσεις - Ἀποκρίσεις*
30) Ass. III 21 - 22 *Περὶ φιλοπτωχείας*

31) Ass. III 26 - 28 *Περὶ τῶν μακαρίων τόπων*
32) Ass. III 11 - 12 *Περὶ ἑορτῶν*
33) Ass. II 247 - 258 + II 211 - 212 *Περὶ τοῦ Σταυροῦ*
34) Ass. III 144 + II 211ss + II 250ss. *Περὶ τῶν ὄπισθεν τοῦ σταυροῦ*
35) Ass. III 17 - 19 *Περὶ ψαλμοῦ*
36) Ass. III 22 - 23 *Περὶ νηστείας*
37) Ass. III 24 - 25 *Περὶ ὧν ἔχει ὁ βίος*
38) Ass. I 183 - 187 *Περὶ φόβου ψυχῆς*

Vat. Gr. 2030, XIe s., Ire partie, ff. 1 - 106, au f. 106 notice : *(ἐγράφη) διὰ χειρὸς Μάρκου ἀναξίου κληρικοῦ ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Σώζοντος μηνὶ Νοεμβρίῳ κα' ἰνδ. ια'.*

Corpus du XIe siècle
Jérusalem Hagios Stavros ms 13

1) Ass. I 40 - 70 *Λόγος ἀσκητικός*
précédé de Ass. I 39 E_6 - F_1 col. a
2) Ass. I 70 - 71 } *Κατὰ μίμησιν τῶν παροιμιῶν*
3) Ass. I 71 - 111 }
4) Ass. I 111 - 118 *Πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐμπαθῶς διαγόντων*
5) Ass. I 119 - 144 *Ἔλεγχος αὐτοῦ καὶ ἐξομολόγησις*
6) Ass. I 144 - 147 *Περὶ τῶν παθῶν*
7) Ass. I 148 - 153 *Περὶ μετανοίας*
8) Ass. I 154 - 158 *Περὶ κατανύξεως*
9) Ass. I 166 - 167 *Λόγος παραινετικός*
10) Ass. I 158 - 161 *Λόγος κατανυκτικός*
11) Ass. I 172 - 175 *Λόγος εἰς πατέρας τελειωθέντας*
12) Ass. I 175 - 180 *Λόγος ἕτερος εἰς πατέρας τελειωθέντας*
13) Ass. I 181 - 182 }
14) Ass. I 193 - 198 } sans titre.
15) Ass. II 50 - 56 }
16) Ass. III 93 - 104 }
17) Ass. II 170 - 174 une de parénèses le n° 47 aux moines d'Egypte
18) Ass. I 254 - 258
19) Sans titre ; non identifié. Inc. *Προσέλθετε καὶ δεῦτε υἱοὶ τοῦ φωτός*
20) Ass. I 167 - 171 (en réalité I 167 - 168 A_4, 170 C_6 - D_7 + 170 AB_{3-6}, 170 B_5 - C_6, 168 A_5 171)
21) Ass. I 299 }
22) Ass. III 74 - 79 } sans titre
23) Ass. III 31 - 33 }
24) Ass. I 199 - 201 }

25) Ass. II 138 - 145 (Parénèse 39)
26) Ass. II 145 - 148 (Parénèse 40)
27) Ass. II 148 - 154 (Parénèse 41)
28) Ass. II 154 - 161 (Parénèse 42)
29) Ass. II 164 - 165 (Parénèse 44)
30) Ass. II 169 - 170 (Parénèse 46)
31) Ass. II 175 - 183 (Parénèse 47)
32) Ass. II 183 - 184 (Parénèse 49)
33) Ass. II 185 - 186 (Parénèse 50)
34) Ass. III 244 - 248 *Λόγος περὶ τοῦ πάθους τοῦ Σωτῆρος*
35) Ass. III 148 - 150 *Λόγος περὶ κρίσεως καὶ ἀναστάσεως*
36) Ass. III 38 - 42 *Ἀσκητικὸν ὠφέλιμον*
37) Ass. II 326 - 330 *Περὶ ὑπομονῆς*
38) Ass. III 86 - 92 *Λόγος περὶ ὑπομονῆς καὶ κατανύξεως*
39) Ass. III 119 - 127 *Λόγος περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*
40) Ass. III 56 - 64 *Περὶ τῶν δελεαζόντων ψυχὰς*
41) Ass. III 6 - 11 *Ἀπολογία πρὸς ἀδελφὸν*
42) Ass. I 299 - 334 C_2 *Κεφαλαὶ ἑκατὸν*
43) Ass. III 254 - 260 *Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ ἀσκητοῦ*
44) Ass. III 114 - 119 *Περὶ μνήμης θανάτου...*
45) Ass. I 188 - 193 *Ὑπομνηστικὸν*
46) Ass. I 1 - 18 *Λόγος περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν*
47) Ass. I 258 - 282 *Συμβουλία περὶ πνευματικοῦ βίου*
48) Ass. I XX - XXIX *Βίος Ἐφραὶμ Σ. Μεταφραστοῦ*
49) Ass. II 74 (Parénèse 2)
50) Ass. II 76 (Parénèse 3)
51) Ass. II 77 (Parénèse 4)
52) Ass. II 78 - 79 (Parénèse 5)
53) Ass. II 80 (Parénèse 7)
54) Ass. II 81 (Parénèse 8)
55) Ass. II 84 - 85 (Parénèse 11)
56) Ass. II 86 (Parénèse 13)
57) Ass. II 87 (Parénèse 14)
58) Ass. II 89 (Parénèse 15)
59) Ass. II 90 (Parénèse 16)
60) Ass. II 92 (Parénèse 17)
61) Ass. II 93 (Parénèse 18)
62) Ass. II 95 (Parénèse 19)
63) Ass. II 95 (Parénèse 20)
64) Ass. II 97 - 100 (Parénèse 21)

65) Ass. II 165 - 169 (Parénèse 45)
66) Ass. II 366 (Ps. Macaire)
67) Ass. II 100 (Parénèse 22)
68) Ass. II 102 (Parénèse 23)
69) Ass. II 107 (Parénèse 24)
70) Ass. II 108 E (Parénèse 25)
71) Ass. II 111 (Parénèse 26)
72) Ass. II 114 - 115 (Parénèse 27)
73) Ass. II 116 - 117 (Parénèse 28)
74) Ass. II 117 - 119 (Parénèse 29)
75) Ass. II 128 (Parénèse 34)
76) Ass. II 129 (Parénèse 35)
77) Ass. II 132 - 133 (Parénèse 36)

Paris. Gr. 920, XIe s.

1) Ass. III 217 A_6 - 219 A_5 + II 197 B_2 - 209 A_4
2) Ass. II 186 - 191
3) Ass. I 201 - 216 (Chapitres ascétiques *Περὶ Ἀρετῆς*)
4) Ass. I 216 - 229 *Περὶ Ἀρετῆς* Κεφ. Γ΄
5) Ass. I 230 - 254 *Εἰς τὸ πρόσεχε σεαυτῷ* Κεφ. ΙΒ΄
6) Ass. I 254 - 258 C *Ὅτι οὐ δεῖ γελᾶν*
7) Ass. I 258 D - 282 *Συμβουλία...* Κεφ. ϞϚ΄
8) Ass. II 56 - 72 *Περὶ ὀρθοῦ βίου* Κεφ. ΠΘ΄
9) Ass. I 282 C - 292 B *Μακαρισμοὶ* Κεφ. ΝΕ΄
10) Ass. I 292 - 299 *Μακαρισμοὶ ἕτεροι*
11) Ass. II 72 - 186 + III 6 - 11 *Λόγοι παραινετικοὶ πρὸς τοὺς κατ᾽ Αἴγυπτον μοναχοὺς* (50)
12) Ass. I 299 - 334 *Κεφαλαὶ ἑκατόν: Πῶς κτᾶταί τις ταπεινοφροσύνην*
13) Ass. II 209 - 222 *Λόγος εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν*
14) Ass. III 308 E - 314 *Εἰς τὸν μάταιον βίον* (Ps. Chrysostome)
15) Ass. II 411 - 423 *Περὶ τοῦ τέλειον εἶναι τὸν μοναχὸν*
16) Ass. III 42 - 47 *Περὶ τῆς θείας χάριτος*
17) Ass. II 279 - 289 *Περὶ γλωσσαλγίας παθῶν* (original syriaque).

Corpus du XIIe siècle
Paris. Gr. 9 (codex Ephraemi rescriptus)

1) Ass. I 1 - 15 *Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν* (Α΄ - Κ΄)
2) Ass. I 26 - 28 *Πρὸς καθαίρεσιν ὑπερηφανείας* (partie finale de I 23 - 28)
3) Ass. I 28 - 40 *Λόγος κατανυκτικὸς*

9 - 2 - 1977

4) Ass. I 40 - 70 *Λόγος ἀσκητικός*. Omission de I 41 F_4 - 43 D_5, 62 F_8, 63 F_1, 64 C_7 - F_3 version très courte de I 65 A - 66.
5) Ass. I 71 - 111 *Κατὰ μίμησιν τῶν παροιμιῶν*
6) Ass. I 111 - 118 *Πρὸς διόρθωσιν τῶν ἐμπαθῶς διαγόντων*
7) Ass. I 119 - 144 *Ἔλεγχος αὐτοῦ καὶ ἐξομολόγησις*
8) Ass. I 144 - 147 *Περὶ τῶν παθῶν*
9) Ass. I 148 - 153 *Περὶ μετανοίας*
10) Ass. I 154 - 158 *Περὶ κατανύξεως*
11) Ass. I 158 - 161 *Λόγος κατανυκτικός*
12) Ass. I 161 - 165 *Λόγος ἕτερος κατανυκτικός*
13) Ass. I 166 - 167, 167 - 171 *Λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν*
14) Ass. I 172 - 175 *Λόγος εἰς πατέρας τελειωθέντας*
15) Ass. I 175 - 180 *Λόγος ἕτερος εἰς πατέρας τελειωθέντας*
16) Ass. I 181 - 182 *Λόγος τετρασύλλαβος*
17) Ass. I 182 *Λόγος ἑπτασύλλαβος*
18) Ass. I 183 - 187 *Περὶ φόβου ψυχῶν*
19) Ass. I 187 *Εὐχή*
20) Ass. I 188 - 193 *Ὑπομνηστικόν, ἤτοι ἐπιστολή*
21) Ass. I 193 - 198 *Περὶ ψυχῆς ὅταν πειράζηται ὑπὸ τοῦ ἐχθροῦ πῶς ὀφείλει μετὰ δακρύων τῷ θεῷ προσεύχεσθαι*
22) Ass. II 50 - 56 *Περὶ κρίσεως καὶ κατανύξεως*
23) Ass. II 326 - 333 B_7 *Τοῦ αὐτοῦ περὶ ὑπομονῆς*
24) Ass. II 334 - 335 *Περὶ μακαρισμῶν καὶ ταλανισμῶν*
25) Ass. I 199 - 202 *Ἐξομολόγησις, ἤγουν προσευχὴ πρὸς Θεόν*
26) Ass. I 167 - 171 *Εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν*
27) Ass. II 336 - 340 *Τοῦ αὐτοῦ περὶ πίστεως*

APPENDICE IV

Liste des inédits

a. Manuscrits de Paris

1) Grec 269, XVe s., ff. 34v (l. 44) - 342v (l. 34) *Εὐχὴ ἑτέρα τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ*. Elle sera imprimée dans l'appendice «Inédits» de mon catalogue des mss éphrémiens de la B.N. de Paris.
2) Grec 596, XIIIe s., f. 199r (lignes 9 - 20) *Ἐκ τοῦ ἁγιωσύνης λόγου εὑρεθεὶς ἐν παλαιῷ βιβλίῳ* qu'il se retrouve dans le ms de la Bodléienne 317 = S. G 29187 (Auct. I infra II 9), f. 211v(b) et dans le ms. Turin 115 (B II 14) (XCVI c IV 10).

Il sera imprimé dans l'appendice «Inédits», d'après le ms de Paris (dans mon catalogue).

3) Grec 596, ff. 199r (l. 21) - 199v (l. 5) *'Ἐκ τοῦ περὶ ἐλεημοσύνης λόγου*
Voir Bodl. Auct. T infra II 9, ff. 212r (fin) - 212v(a) même titre, et ms. Turin 115 (B II 14) (XCVI c IV 10), f. 182, même titre.
Il sera imprimé dans l'appendice de mon catalogue d'après le ms de Paris.

4) Grec 596, f. 199v (lignes 5 - 24) *'Ἐκ τοῦ λόγου εἰς τὸν 'Ἀδὰμ καὶ εἰς τὸν παράδεισον καὶ εἰς τὸν Μαρκίωνα τὸν αἱρετικόν*
Voir Bodl. Auct T infra II 9, f. 212r(b) - v(a) et ms. Turin 115 (B II 14) (XCVI c IV 10), f. 182v.
Il sera imprimé dans l'appendice de mon catalogue.

5) Grec 596, f. 199v (l. 25) *'Ἐκ τοῦ λόγου εἰς τὸν Κάϊν*
Voir Bodl. Auct I infra II 9, ff. 212v(b) - 213r(a) et Turin 115 (B II 14) (XCVI c IV 10), f. 182v.
Il sera imprimé dans l'appendice de mon catalogue.

6) Grec 751, Xe - XIe s., ff. 188 - 190 *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν 'Ἐφραὶμ λόγος ἐπὶ τοῖς ἐγκαινίοις τῆς ἀναστάσεως καὶ περὶ τοῦ τόπου τοῦ μνήματος*
qui se retrouve aussi dans le ms de la Bibl. Nat. d'Athènes 244, XIVe, ff. 80 - 82v.
Je prépare l'édition.

7) Grec 1188, XIe s., ff. 94r(b) - 95r(b) *'Ἐφραὶμ λόγος περὶ κατανύξεως*
(texte de basse époque).
Il sera imprimé dans l'appendice de mon catalogue.

b. Autres manuscrits

8) Athènes Bibl. N. 244, XIVe s., ff. 62v - 65r *Τοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ Σταυρῷ ἐπὶ τῶν ἐγκαινίων καὶ περὶ τοῦ ἁγίου ξύλου τοῦ Σταυροῦ*
Voir BH 417 d.
Je prépare l'édition.

9) Ms de Moscou 284 (215 Vladimir), IXe s.. ff. 101 - 103 *Τοῦ μακαρίου 'Ἐφραὶμ λόγος ὅτε οἱ μάγοι παρεγένοντο εἰς 'Ἱεροσόλυμα*
Je prépare l'édition voir BHG 1912 m.

10) Grec Jérusalem S. Savas 103, ff. 95 - 97 *'Ἰωάννου Χρυσοστόμου, λόγος τῇ ἁγίᾳ μεγάλῃ Παρασκευῇ*
De séquences de ce texte se retrouvant dans la version arabe du ms. Beyrout 511 qui l'attribue à Ephrem, et un passage étant la traduction d'une «soghita», excluent Chrysostome.
Je prépare l'édition.

11) Grec 70 (olim 67 et 74) de la *Μονὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ* à Sciathos, XIe s., Dorothée, f. 52v *'Ἐφραὶμ Προσευχὴ εἰς τὰ Φῶτα*
Elle sera imprimée dans l'appendice de mon catalogue.
Voir D. Iliadou, Un ms de Dorothée, Scriptorium XVI,2, 1962, p. 363.

12) Jérusalem 80, XIIIe s., ff. 83v - 92v *'Ἐφραὶμ λόγος περὶ τοῦ Κάϊν καὶ τοῦ Ἄβελ τῆς ἀναιρέσεως*
Inc. *'Ἀρύσασθε ἀκριβῶς.*
Voir Papadopoulos Kerameus, *'Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη,* II, p. 149. Ce texte se trouve aussi dans le ms Grec 1133 d'Athos (Pantocrator 99), XVIe s., no 16 même incipit. Je n'ai vu aucun des ces manuscrits.

13) Jérusalem 366, XIIIe s., f. 135 *'Ἐφραὶμ* (sans titre)
Inc. *Τὴν σὴν διαστροφὴν μὴ ἐπίγραφε*
Voir Papadopoulos Kerameus, l.c., p. 482.

14) Bibl. Ambrosienne de Milan Grec M 57 sup. (520, XIIIe s., f. 134v) (ligne 22) - 135r (ligne 1 - 26) *Τοῦ 'Ἁγίου 'Ἐφραὶμ ἐκ τῶν αὐτῶν ἱερῶν Γραφῶν διάλυσις*
En partie ce texte se retrouve dans Turin Bibl. Nat. 150 (B III 24) XIIe s., f. 167 et cod. 21 (A 84 Sup.), f. 134v. Voir Martini Bassi..., tome I, p. 20.
Ce texte sera imprimé dans l'appendice de mon catalogue (Ils m'ont été communiqué par le R. P. J. Paramèle).

15) Athos Dochiariou 115, XVe s., f. 157r-v *Πῶς ὁ λῃστὴς πρὸ τῆς ἀναστάσεως εἰσῆλθεν εἰς τὸν Παράδεισον* (mutilé à la fin)
Inc. *Οἱ τὴν τῶν σωμάτων ἀνάστασιν ἐξαρνούμενοι τὸ σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσω ἐν τῷ παραδείσῳ προβάλλονται*
Je prépare l'édition.

16) Météores Grec 394, XIIe s., ff. 395 - 404v *Τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν 'Ἐφραὶμ κεφάλαια πάνυ τερπνά*
Inc. *Τὰ τερπνὰ τοῦ βίου θεωρῶν, πρόσεχε μὴ ἑλκυσθῇς*
Voir N. A. Bees, Catalogue des manuscrits de Météores, Athènes 1967, p. 409.
Je n'ai pas vu le manuscrit, j'ignore donc si il ne s'agit pas des extraits de textes publiés.

17) Athos Iviron 4887 (767), XVIIIe s., Sermon 2 *'Ἐφραὶμ εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἁγίου Βονιφατίου*

APPENDICE V

Textes combinés
(d'après les manuscrits)

Paris Grec 9, XIe - XIIe s., Ass. I 166 - 167 + I 167 - 171.
» Grec 594, XIIIe s., Ass. I 282 - 292 + I 292 - 299.
» Grec 595, XIe s., Ass. I 166 - 167 + I 167 - 171.
» Grec 598, Xe s., Ass. I 166 - 167 + I 167 - 171.
» Grec 599 A, XIIIe s., Ass. III 79 - 80 + I 152 - 153.
» Grec 929, XVe s., Ass. I 23 B-F_5+25 B_{5-7}+25 E_6 - F_2+144 D_2-145 A_8.
» Grec 1036, XVe s., Ass. II 50 A - B_2 + I 35 C_1 - 36.
» Grec 1172, XIe s., Ass. I 282 - 292 + I 292 - 299.
» Grec 1173 A, XIIe s., Ass. II 215 - 219 + II 382 - 393.
» Grec 1188, XIe s., Ass. I 40 - 66 + II 370 - 377.
Paris Coislin 381 (1609), Ass. I 144 - 146 + I 298 - 299.
Paris Coislin 1625, XVe s., Ass. III 234 - 236 + I 318 - 321.
Ste Ecatérine de Sina Gr. 332, XIVe s. et XIIe s., ff. 173 - 176r, Ass. I 166 - 167 + I 167 - 171.
Ste Ecatérine de Sina Gr. 333 de 1421, ff. 215r - 229v, Ass. I, 166 - 167 + I 167 - 171.
Berlin Grec 256, ff. 71 - 77, Ass. I 166 + III 74 - 79.
Berlin Grec 293, ff. 71 - 76, Ass. I 166 + I 167 - 171.
Milan Ambr. Gr. 730, XVe s., Ass. I 161 - 165 + II 334 - 335.
Milan Ambr. Gr. 354, XIIIe s., Ass. II 222 - 230 + II 377 C - 388 D + II 380 C. Dans tous ces mss. nous avons la combinaison de deux sermons.
Paris Grec 269, XVe s., ff. 252 - 255v, Ass. I 156 B_{2-4} + I 156 C_5 - G_1 + I 157 E_1 - 158 A_2 + III 384 F_6 - 385 B_2 + III 385 B_8 - C_3 + II 21 - 22 A_1 + III 22 D_1 - E_4 et E_{6-8} + III 26 F_2 - 27 C_2 + III 27 F_6 - 28 + III 11 D_{8-12}.
Paris Grec 599 A, XIIIe, Ass. II 222 - 230 + III 134 - 136 + III 136 - 140.
Paris Grec 772, XVe s., ff. 68 - 75r, Ass. II 222 - 224 + III 135 B_1 - 136 F_1 + III 134 E - 136 F_1 + II 225 F_{4-8} + III 137 - 143.
Paris Grec 1138 A, XIVe s., ff. 125v - 136, Ass. III 133 A_5 - 134 D_5 + III 106 C_6 - 107 A_8 + 107 F_6 - 108 D_2 + III 111 C_1 - 192 A_1 + III 24 - 25 + III 132 C_7 - D_7 et F + III 133 A_3 - B_2 + ? + III 328 B_8 - F_1 + III 365 E_6 - 366 E_4 + I 192 D_8 - G.
Paris Grec 1164, XVe - XVIe s., ff. 157v - 166, Ass. II 211 A_3 - 212 F_4 + 373 A_6 - 374 A_2 + III 74 D_5 - E_2 + II 212 F_8 - 213 F_5 + II 216 F - 220 + II 201 E_1 - 203 C_5 + II 221 D - E_6 + II 389 C_6 - 391 B.

Paris Grec 1188, XIe s., ff. 197v(b) - 210r(b), Ass. III 209 D-F_3+III 480 A - C_2 + I 54 C_6 - 55 B + I 66 C_7 - E_3 + B_8 + I 44 C_8 - F_1 + II 91 D_{1-6} + II 166 F_5 - 167 C_5 + II 177 D_3 - E_1 + II 178 B_3 - D_5 + II 182 E_8 - F_7 + II 146 A_6 - B_8 + II 157 G_6 - 158 A_1 + II 158 A_8 - C_7 + II 153 E_5 - 158 F_2 + II 158 F_5 - 159 D_5 + II 152 C_1 - D_7 + II 153 E_5 - 154 C_4 + I 151 D_4 - 152 B_3 + II E_5 + I 168 D_5 - 169 C_3 + I 170 C_7 - 171 C_7 + I 41 D_5 - 42 B_4 + I 150 C_6 - F_8 + II 168 B_4 - F_4 + II 178 F_3 - 179 D_5 + II 131 C_4 - 132 A_2 + II 143 A_8 - 144 E_7 + II 174 A_7 - E_7 + II 151 F_2 - 152 F_7.
Paris Grec 1556, XVe s., ff. 317v - 325, Ass. II 209 - 215 + ? + II 219 - 212 A + II 215 - 219 A_4.
Vienne Slave 152, XIVe s., f. 95r, Ass. III 343 D - E + Ass. II 279 D - 280 D.
Vatican Gr. 2030 de l'année 1020, ff. 80r(a) - 81v(b), Ass. II 50 A - B_2 + I 36 C_7 - D_1 et $_3$ + morceau non identifié + Ass. I 35 - 36 A + III 366 A_8 - B_7 + III 133 B_6 - C_1 + ? + III 366 B_7 - C_4 + ? + III 131 C_8 - D_2.

Dans tous ces manuscrits nous avons de combinaisons de toute sorte, de sermons, de sequences de sermons, de phrases tirées de parénèses etc. En plus, certains ms. présentent le texte imprimé par Assemani dans un ordre différent : c'est le cas pour Ass. I 167 - 171.

N.B. J'ai signalé quelques uns car, il y en a d'autres.

DEMOCRATIE ILIADOU †

Σημ. Συντάξεως. Ἡ παροῦσα μελέτη ἐτυπώθη μετὰ τὸν θάνατον τῆς συγγραφέως († 28.XII.76), εἶχε δὲ στοιχειοθετηθῆ προηγουμένως· ἀλλ᾽ ἡ συγγραφεὺς ἀσθενήσασα δὲν ἠδυνήθη νὰ διορθώση, εἰμὴ ἐλάχιστα, τὰ τυπογραφικὰ δοκίμια. Ἡ Σύνταξις τῆς Ἐπετηρίδος περιωρίσθη εἰς διόρθωσιν ἐμφανῶν ἀβλεπτημάτων ἢ συμπλήρωσιν κενῶν· κατὰ τἆλλα ἐτηρήθη πιστῶς τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου.

ΕΝΕΤΙΚΟΙ ΝΑΥΤΙΚΟΙ ΟΡΟΙ ΤΟΥ ΙΖ' ΑΙΩΝΟΣ

Εἰς τελευταίως ἐκδοθείσας δύο ἐκθέσεις Γενικῶν Προβλεπτῶν ἐν Κρήτῃ Antonio Priuli (1667) καὶ Antonio Barbaro (1668) [1], συνήντησα τοὺς ἑπομένους ναυτικοὺς ὅρους [2]:

Armata (grossa, sottile) ἐπὶ ἐλαφροῦ καὶ βαρέος στόλου.
Bergantini, μπεργαδιά.
Ciurme = πληρώματα τοῦ στόλου (οὐχὶ τσοῦρμες, ἀνήκουστον!).
Galleazze, γαλεάτσες.
Galeote, γαλιότες.
Galere di guardia, zavale, sottili, aussiliarie. Ὁ ἐκδότης δὲν ἐνόησε τὰς δύο τελευταίας αἵτινες σημαίνουν βεβλαμμέναι (ἄχρηστοι) καὶ συμμαχικαί, οὐχὶ βοηθητικαί, γαλέραι [3]. Τὸ zavali ἐκ τοῦ τουρκικοῦ, καὶ σήμερον ἐν Κρήτῃ ἐπιφωνηματικῶς (ζάβαλε).
Forze marittime, ναυτικαὶ δυνάμεις.
Convoglio, νηοπομπή.
Legni (piccioli, publici), ξύλα, πλεούμενα.
Londre, λόντρες.
Navi, πλοῖα γενικῶς (πολεμικὰ ἰδία).
Petacchio (πατάκι).
Saica, σάϊκα, ἱστιοφόρον.
Squadra (di Spagna etc.) Μοῖρα στόλου.
Tartana, ταρτάνα, ἐν προκειμένῳ γαλλικὸν πλοῖον.
Vascello, βασέλλο, πλοῖον.

Ἀγνοῶ διατί ὁ ἐκδότης τὸ *Napoli di Romania* (Ναύπλιον) μετέτρεψεν εἰς Napoli di *Romagna* — Νάπολη τῆς Ρωμάνιας. Ἡ μὲν Romagna εἶναι ἐπαρχία τῆς Ἰταλίας, ἡ δὲ Ρωμανία γεωγραφικὸς μεσαιωνικὸς ἑλληνικὸς ὅρος.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. Στεργίου Γ. Σπανάκη, Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας, τόμος VI, Ἡράκλειο 1976.
2. Περὶ τῶν ἑλληνικῶν (παρὰ τοὺς ξένους) ναυτικῶν ὅρων τοῦ ιζ' αἰ. διέλαβον ἐν τῷ τρίτῳ τεύχει τοῦ περ. «Κρητολογία», 1976, σσ. 5 - 46.
3. Ὁ ἐκδότης μετέφρασε πανταχοῦ τὸ aussiliare ὡς βοηθητικὸς ἀντὶ τοῦ συμμαχικὸς καὶ τὸ confidente ἐμπιστευτικὸς ἀντὶ κατάσκοπος, καὶ τοὺς τεχνικοὺς ὅρους ἄλλως ἢ ἑλληνικῶς, ἀλλ' ἐδῶ δὲν γίνεται περὶ τούτων λόγος.

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΙΩΣΗΦ ΔΟΞΑ
ἀρχιεπισκόπου Σεβαστείας καὶ πάσης Ἀρμενίας

Α'

Ὁ ἐν Ἀργοστολίῳ φίλος ἰατρὸς ἱστοριοδίφης κ. Γερ. Η. Πεντόγαλος, ἀναγνοὺς τὴν ἐν τῷ παρόντι τόμῳ σσ. 3 - 56 μελέτην μου περὶ Ἰωσὴφ Δόξα, μοὶ ἀπέστειλε [1] φωτογραφίας (μετὰ προχείρων πως μεταγραφῶν) τριῶν ἐγγράφων τὰ ὁποῖα ηὑρέθη ἐκ τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης (τόμος 370, φφ. 137α, 142αβ), ἐκ φακέλου σχηματισθέντος περὶ τὴν 1ην Ὀκτωβρίου 1663, ἀφορῶντος δὲ εἰς τὸν πολύπλαγκτον Ἰωσὴφ Δόξαν, ὧν καὶ παρέχομεν περαιτέρω εὐρείας περιλήψεις. Ἐκ τῶν ἐγγράφων τούτων πληροφορούμεθα ὅτι:

1) Ὁ Ἰωσὴφ Σεβαστείας συνεστήθη εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης Giovanni Querini (Δεκ. 1644 - 1669) [2] ὑπὸ τοῦ Francesco Gozzadini (11 Μαρτίου 1654 - 16 Φεβρ. 1672) [3], εἶτα ἐπισκόπου (Λατίνου Κεφαλληνίας καὶ) Ζακύνθου. Ὁ Gozzadini οὗτος πιθανῶς ἦτο Νάξιος [4], προϋπηρέτησε δὲ ὑπὸ τὸν Querini ἐν Χάνδακι κατὰ τὴν πολιορκίαν, ὡς κανονικὸς τῆς λατινικῆς μητροπόλεως Κρήτης. Δεδομένου δ' ὅτι ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος ἀφίχθη τὸ πρῶτον εἰς τὴν πολιορκουμένην πόλιν (ἡ ὁποία μόνη μετὰ τῆς νησῖδος Σπιναλόγκας καὶ τῆς νήσου Κυθήρων ἀπήρτιζε τότε τὴν ἐμπερίστατον ἐπαρχίαν του) τὴν 2αν Ἰουνίου 1659 s.V., ἡ σύστασις ἐγένετο μετὰ τὴν ἡμερομηνίαν ταύτην, ἐπροτείνετο δὲ νὰ ἐπιτραπῇ εἰς τὸν Σεβαστείας ἡ ἐνέργεια χειροτονιῶν

1. Διὸ καὶ ἐντεῦθεν τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς.
2. Πρβλ. Hierarchia Latina Orientis ὑπὸ Giorgio Fedalto, Verona 1976 εἰς τὴν σειρὰν Studi Religiosi 3. La Chiesa Latina in Oriente, vol. II, ἐν σ. 108.
3. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 73. Ἐκτενέστερον ὁ Γερ. Η. Πεντόγαλος, Λατῖνοι ἐπίσκοποι Κεφαλονιᾶς - Ζακύνθου, «Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας» 11, ἀρ. 11, σσ. 165 - 166. Ὁ Πεντόγαλος ἀντὶ 11 Μαρτίου θέτει τὴν ἐκλογὴν εἰς τὴν 22 Μαρτίου 1654 (ν.ἡ. ?). Ἦτο δ' ὁ Gozzadini ἐπίσκοπος Cephaloniensis, ἐνῶ ἥδρευεν ἐν Ζακύνθῳ ὡς πάντες οἱ λατῖνοι Κεφαλληνίας, ἐνῶ οἱ ὀρθόδοξοι ἥδρευον ἐν Κεφαλληνίᾳ, ἔχοντες ἐπισκοπὴν τὴν περιφέρειαν τῶν δύο νήσων.
4. Νάξιος ἀσφαλῶς ἦτο ὁ Calamonensis Ioannes Franciscos Gozzadini, ἐπίσκοπος Λατῖνος τῆς ἐν Κρήτῃ Ρεθύμνης (12. 8. 1641 - 1646). Πρβλ. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 65. Πρβλ. ἀκόμη τὸν Marco Petta, La Chiesa Latina di Creta negli ultimi anni del dominio Veneto. Documenti dell'Archivio della S. Congregazione di Propaganda Fide, ἐν BGF n.s. vol. XXII, 1968, σσ. 3 - 56, ἐν σσ. 5 ἑξ. ὅπου ἀλληλογραφία αὐτοῦ. Πιθανῶς ἦτο θεῖος τοῦ κανονικοῦ Francesco Gozzadini τοῦ γενομένου Κεφαλληνίας - Ζακύνθου.

(ὀρθοδόξων) ἱερέων, ὑπὸ τὸν ρητὸν ὅρον ὅτι θὰ προέβαινεν εἰς ὁμολογίαν πίστεως (τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας). Ὁ Ἰωσὴφ Δόξας ἀπέφυγε νὰ προβῇ εἰς τὴν ὁμολογίαν καὶ ἑπομένως δὲν τῷ παρεχωρήθη ἡ σχετικὴ ἄδεια. Πιθανὸν ν' ἀφεώρα τὴν ἐν Κρήτῃ ἐλευθέραν περιοχήν, χωρὶς ν' ἀποκλείεται νὰ πρόκειται περὶ τῶν Κυθήρων, ὅπου συνήθως ἐχειροτονοῦντο οἱ Κρῆτες ἱερωμένοι. Ἴσως ὅμως εὑρίσκετο τότε ὁ Ἰωσὴφ εἰς Χάνδακα μετὰ τοῦ ἐνετικοῦ στόλου.

2) Ὁ Ἰωσὴφ Σεβαστείας μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Παροναξίας εἰς τὴν νόμιμον ἕδραν του ἐν Νάξῳ, ἐνεργείαις τῶν Ἑνετῶν, ἐκίνησε τὸν ἐκεῖ Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Ἕδραν, ὅπως μεσολαβήσῃ παρὰ τοῖς Ἑνετοῖς διὰ τὴν ἐκ νέου ἐπίβασιν αὐτοῦ εἰς τὴν ἐπαρχίαν Παροναξίας. Οἱ ἐν Ρώμῃ ἐζήτησαν περὶ αὐτοῦ πληροφορίας, νομίζοντες δ' ὅτι διέμενεν ἐν Κερκύρᾳ, ἀπηυθύνθησαν πρὸς τοῦτο εἰς τὸν ἐκεῖ Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Carolo Labria [1] ὁ ὁποῖος τοὺς ἐπληροφόρησεν ὅτι ὁ Δόξας διέμενεν εἰς Κεφαλληνίαν, προϊστάμενος (ἀρχὰς 1663) μοναστηρίου, ἔδωκεν ὅμως πληροφορίας περὶ τῆς καταγωγῆς, ἡλικίας, ἤθους, παιδείας καὶ γλωσσομαθείας αὐτοῦ.

3) Οἱ ἐν Ρώμῃ ἐσκέφθησαν (ἀφοῦ πιθανώτατα διηκρίβωσαν ἁρμοδίως ὅτι ὁ Δόξας ἦτο ἀνεπιθύμητος εἰς τὸ Αἰγαῖον ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς) νὰ χρησιμοποιήσουν τὸν Σεβαστείας ὡς Ἕλληνα (οὐνίτην) ἀρχιερέα διὰ τὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ὅπου πάντοτε ἐχρειάζετο εἷς Ἕλλην ἐπίσκοπος διὰ τὰς χειροτονίας τῶν μαθητῶν καὶ ἀποφοίτων τοῦ ἱδρύματος τούτου [2]. Ἐζητήθησαν πληροφορίαι περὶ αὐτοῦ, διότι αἱ τοῦ Κερκύρας ἦσαν ἔμμεσοι, ὁ δὲ Λατῖνος Παροναξίας παρίστα αὐτὸν ὡς κανονικὸν ἐκεῖ ἀρχιερέα. Οὕτω θὰ ἠναγκάζετο ὁ Δόξας νὰ προσέλθῃ εἰς Ρώμην, νὰ ὁμολογήσῃ εἰς τὸν Πάπαν, νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν προϊστάμενον τοῦ Κολλεγίου καρδινάλιον καὶ ν' ἀφήσῃ ἡσύχους τοὺς ἐν Ἑπτανήσῳ καὶ Αἰγαίῳ. Ἀπηυθύνθησαν λοιπὸν πρὸς τὸν ἐν Ρώμῃ διαμένοντα Λατῖνον ἐπίσκοπον Κεφαλληνίας - Ζακύνθου Fr. Gozzadini, ὁ ὁποῖος ἀπήντησε δυσμενέστατα διὰ τὸν κρινόμενον.

4) Ἐκ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Gozzadini ἐξάγεται ὅτι τὸ 1662 ἐγένοντο ἐκλογαὶ ἐν Κεφαλληνίᾳ πρὸς ἀνάδειξιν ὀρθοδόξου Ἕλληνος ἐπισκόπου (Ζακύνθου καὶ) Κεφαλληνίας, γνωρίζομεν δ' ὅτι κατ' αὐτὰς ἐξελέγη ὁ Παΐσιος Χοϊδᾶς Κεφαλλὴν [3]. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐσώθη τὸ σχετικὸν πρακτικὸν δὲν ἐγνωρίζομεν ὅτι καὶ τότε ὁ Δόξας (μετὰ τοῦ Χοϊδᾶ καὶ ἑτέρων δύο) ὑπῆρξεν ὑποψήφιος. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον μανθάνομεν ἀκόμη τώρα, ἀσφαλῶς δέ, εἶναι ὅτι ὁ Gozzadini ἀπέκλεισε (διὰ πολιτικῶν προφανῶς ἐνεργειῶν) τὴν ἐκλογὴν τοῦ Δόξα, ἐπειδὴ τὸν ἐθεώρει σχισματικόν, πολυπράγμονα, ἐπικίνδυνον, πολιτικὸν δὲ πρόσωπον. Ὁ Gozzadini προτείνει νὰ γίνῃ δεκτὸς εἰς τὴν Ρώμην ὁ Ἰωσὴφ Δόξας, νὰ τῷ δοθῇ ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Κολλεγίου, ἀλλὰ νὰ μὴ τῷ ἔχουν ἐμπιστοσύνην καὶ νὰ παρακολουθῆται ἀγρύπνως, διότι ὁ ἴδιος γνωρίζει τὰ βάθη τῆς συνειδήσεως τοῦ Σεβαστείας, ὄντος σχισματικοῦ (ὀρθοδόξου) καὶ καταγγέλλει αὐτὸν ὡς ταραχοποιόν.

1. Οὗτος ὑπῆρξε Corfiensis ἀπὸ τῆς 27 Ἰαν. 1659 μέχρι τῆς 13 Σεπτ. 1677. Πρβλ. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 95.

2. Μακρὰν θὰ μᾶς ἔφερεν ἡ ἀπαρίθμησις τῶν ἐξ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων οὐνιτῶν, οἵτινες — ὑπὸ ἀθλίας συνθήκας — ὑπηρέτησαν εἰς τὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς Ρώμης εἴτε ὡς πνευματικοὶ εἴτε διὰ νὰ τελοῦν τὰς χειροτονίας κατὰ τὸ rito orientale τῶν ἐκεῖ ἐκτρεφομένων σχισματικῶν.

3. Πρβλ. Η. Τσιτσέλη, Κεφαλληνιακὰ Σύμμικτα, τόμος δεύτερος, ἐν Ἀθήναις 1960, σ. 120 (ὅπου διάφοροι χρονολογίαι ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ αὐτοῦ Παϊσίου Κεφαλληνίας († 23 Ὀκτωβρίου 1682)). Δὲν ἐδημοσιεύθη ποτέ, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὸ πρακτικὸν τῆς ἐκλογῆς, 19 Ὀκτ. 1663.

5) Ἐκ τῆς αὐτῆς καταγγελίας τοῦ Gozzadini πρὸς τὴν Ἁγίαν Ἕδραν μανθάνομεν ὅτι ὁ Ἰωσὴφ Δόξας ἐχειροτονήθη ἀρχιερεὺς ὑπὸ ἐκπτώτου πατριάρχου (Κωνσταντινουπόλεως) καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ χειροτονία του δὲν ἦτο ἰσχυρά. Πότε ὅμως καὶ ποῦ καὶ ὑπὸ ποίου δὲν λέγει.

Ἡ συνέχεια εἶναι εὐνόητος: Ὁ Ἰωσὴφ Δόξας, πολιτευόμενος μὲ κατανόησιν πρὸς τοὺς Λατίνους Κρήτης, Κυθήρων, Νάξου καὶ Ἑπτανήσου καὶ πρὸς τοὺς ἐν τέλει στρατιωτικοὺς τῆς Ἑνετίας, ὑποσχόμενος δ' ἀορίστως ὅτι θ' ἀνεγνώριζε τὸ πριμᾶτον - πρωτεῖον τοῦ Πάπα (οὐδαμοῦ λέγεται τι περὶ τοῦ διαλαλήτου Filioque, ὅπερ ἀπετέλει τὴν λυδίαν λίθον τῆς οὐνίας), δὲν ἐσκόπευε νὰ προσχωρήσῃ εἰς τὴν Λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Ἐπειράθη ἐπανειλημμένως νὰ καταλάβῃ τὸν ὀρθόδοξον θρόνον τῆς Κεφαλληνίας, ὅτε θὰ ὑπήγετο εἰς τὸν Κορίνθου καὶ εἰς τὸν Οἰκουμενικὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριάρχην, ἀλλ' ἀπέτυχε τοῦ σκοποῦ. Ἠρκέσθη λοιπὸν εἰς τὰ παραχωρούμενα αὐτῷ μοναστήρια (Σισσίων Κεφαλληνίας, Ἀναφωνητρίας Ζακύνθου) καὶ ἀπέθανεν ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ. Οἱ Ἑνετοὶ τὸν ἐχρησιμοποίησαν νέον ὄντα εἰς Κρήτην καὶ Αἰγαῖον διὰ τοὺς σκοποὺς των καὶ μετὰ ταῦτα τὸν ἐγκατέλειψαν. Ἄνθρωπος τόσον γενναῖος, δραστήριος καὶ μορφωμένος θὰ ἦτο ἐπικίνδυνος καὶ δι' αὐτούς, ὅσον καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης.

Περαιτέρω δημοσιεύω φωτογραφίας τῶν ἐγγράφων συνοδευομένας ὑπὸ περιλήψεων αὐτῶν ὡς καὶ ἀνεπτυγμένων μεταφράσεων, αἱ ὁποῖαι νομίζω ὅτι δὲν ἔχουν ἀνάγκην, τό γε νῦν ἔχον, περισσοτέρων σχολίων διὰ νὰ γίνουν κατανοηταί. Ἐξ ὅσων δὲ γνωρίζω, ὁ Ἰωσὴφ Δόξας δὲν ἐδέχθη ποτὲ τὴν θέσιν εἰς τὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, ἡ ὁποία προϋπέθετε τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πρωτείου καὶ τοῦ Filioque. Κατὰ τοῦτο τὰ ἔγγραφα εἶναι ηὐξημένης σπουδαιότητος, καθὼς ἔρχονται ὡς ἐπιβεβαίωσις τῆς χειροτονίας τοῦ αὐτοῦ Ἰωσὴφ ὑπὸ μὴ κατέχοντος τὸν θρόνον (Κωνσταντινουπόλεως) ἱεράρχου.

Β' ΤΑ ΕΓΓΡΑΦΑ

Collegio Greco v. 370, ff. 137r, 142r-v.

1

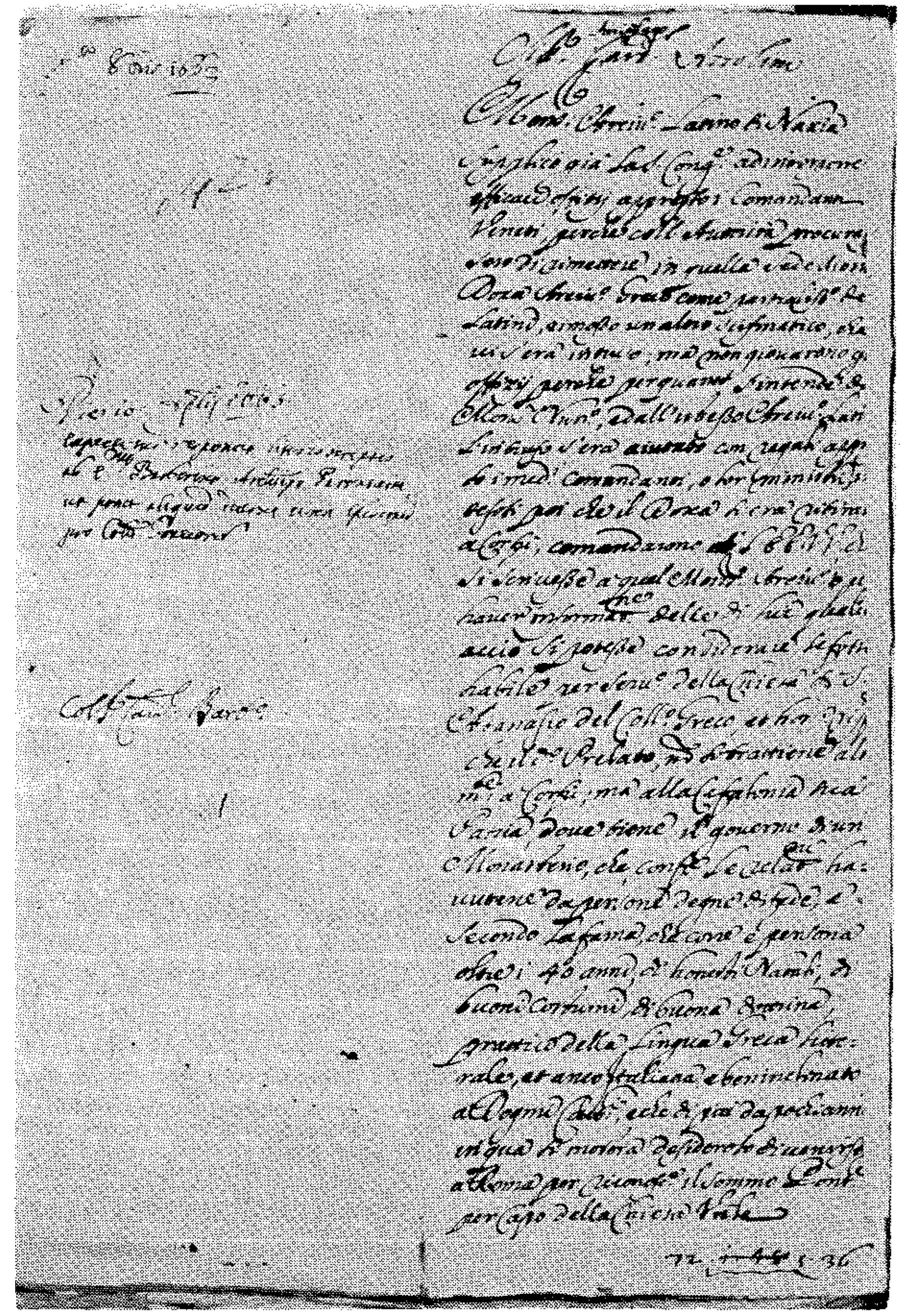
Περίληψις

Σημείωμα ὅτι ὁ Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Νάξου (Pola), διὰ προηγουμένων του ἀναφορῶν εἶχε ζητήσει ἀπὸ τὴν Ἁγίαν Ἕδραν νὰ μεσολαβήσῃ παρὰ τοῖς ἁρμοδίοις Ἑνετοῖς νὰ ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ἕδραν τοῦ Ἕλληνος ἀρχιεπισκόπου Παροναξίας τὸν ἐκεῖθεν ἀπομακρυθέντα Ἰωσὴφ Δόξαν καὶ ν' ἀπομακρύνουν τὸν σχισματικὸν (Νικόδημον), ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπανέλθει. Ἀντὶ τούτου οἱ Ἑνετοὶ διοικηταὶ (ὁ ναύαρχος τοῦ Αἰγαίου) ἐπανέφερεν τὸν σχισματικόν. Ἡ δὲ Ἁγία Ἕδρα, ζητοῦσα πληροφορίας περὶ τοῦ Δόξα ἔγραψε πρὸς τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας Κάρολον, διὰ νὰ μάθῃ περὶ τίνος πρόκειται, ὑποθέτουσα ὅτι οὗτος διαμένει εἰς τὴν νῆσον ταύτην, ἐνῶ ὁ Δόξας προΐσταται μοναστηρίου εἰς τὴν πατρίδα του (!) Κεφαλληνίαν. Αἱ πληροφορίαι ἀπεσκόπουν εἰς τὸ ἂν ὁ Δόξας ἦτο κατάλληλος ὡς Ἕλλην ἐπίσκοπος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου τῆς Ρώμης. Ὁ Κερκύρας ἀπήντησεν ὅτι ὁ Δόξας, συμφώνως πρὸς τὰς ληφθείσας πληροφορίας ἀξιοπίστων προσώπων καὶ κατὰ τὴν περὶ αὐτοῦ φήμην, κατὰ μὲν τὴν ἡλικίαν εἶναι ὑπερτεσσαρακοντούτης, κατὰ δὲ τὴν καταγωγὴν ἐκ γονέων ἐντίμων. Εἶναι χρηστοήθης καὶ πεπαιδευμένος, γνωρίζων τὴν λογίαν Ἑλληνικὴν καὶ τὴν Ἰταλικὴν καὶ ἐπὶ πλέον εὔνους πρὸς τὰ δόγματα τῆς Λατινικῆς Ἐκκλησίας, ἀπό τινος χρόνου δ' ἐπιθυμῶν νὰ μεταβῇ εἰς Ρώμην διὰ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν Πάπαν ὡς ἀρχηγὸν τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ⟨ἀλλ' οὐχὶ νὰ ὁμολογήσῃ πίστιν εἰς τὰ δόγματα!⟩.

1η Ὀκτωβρίου 1663

Κύριον Καρδινάλιον Azzolini

Ὁ μονσινιὸρ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Νάξου ⟨Pola⟩ παρεκάλεσεν ἤδη τὴν Ἱερὰν Σύνοδον νὰ μεσολαβήσῃ μὲ ἀποτελεσματικὰς ἐνεργείας παρὰ τοῖς Ἑνετοῖς διοικηταῖς, ὅπως μετὰ κύρους προβλέψουν νὰ ἐπαναφέρουν εἰς αὐτὴν τὴν ἕδραν (Παροναξίας) τὸν μονσινιὸρ Ἕλληνα ἀρχιεπίσκοπον, ὡς εὐνούστατον πρὸς τοὺς Λατίνους, ἀπομακρυνομένου ἑνὸς ἄλλου σχισματικοῦ (ὄντος), ὁ ὁποῖος παρενεβλήθη. Ἀλλὰ δὲν ἴσχυσαν αἱ ἐνέργειαι, ἐπειδὴ — καθ' ὅσον γινώσκεται ἀπὸ τὸν κύριον Νούντσιον καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον, ὁ παρεισαχθεὶς ⟨Νικόδημος⟩ ἐβοηθήθη μὲ κρατικὴν ὑποστήριξιν ἀπὸ τοὺς ἰδίους τοὺς Διοικητὰς καὶ τοὺς ὑφισταμένους των. Γνωσθέντος εἶτα ὅτι ὁ Δόξας ἀπεσύρθη εἰς Κέρκυραν, διέταξαν αἱ ἐξοχότητές Σας νὰ γραφοῦν γράμματα πρὸς ἐκεῖνον τὸν ἀρχιεπίσκοπον (Κερκύρας) διὰ νὰ πορισθοῦν πληροφορίας περὶ τῆς ποιότητος αὐτοῦ (τοῦ Δόξα), ὥστε νὰ δυνηθοῦν νὰ ἐκτιμήσουν ἐὰν ἠδύνατο νὰ εἶναι κατάλληλος πρὸς ὑπηρεσίαν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Κολλεγίου, καὶ τώρα ἀπαντᾷ (ὁ Κερκύρας) ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ἱεράρχης (Δόξας) δὲν εὑρίσκεται εἰσέτι εἰς Κέρκυραν, ἀλλ' εἰς Κεφαλληνίαν, πατρίδα του, ὅπου διοικεῖ ἓν Μοναστήριον. Ὅτι συμφώνως πρὸς

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἔγγραφον.

τὰς ληφθείσας πληροφορίας ἀπὸ ἄξια καὶ πιστὰ πρόσωπα, καὶ κατὰ τὴν τρέχουσαν φήμην, εἶναι πρόσωπον ἄνω τῶν 40 ἐτῶν ἐκ γονέων ἐντίμων, καλῶν ἠθῶν, καλῆς παιδεύσεως, κάτοχος τῆς Ἑλληνικῆς λογίας γλώσσης καὶ τῆς Ἰταλικῆς καὶ καλῶς κλίνων πρὸς τὰ Καθολικὰ δόγματα, ὁ ὁποῖος ἐπὶ πλέον ἀπό τινος χρόνου καὶ ἐκεῖθεν δεικνύεται κατεχόμενος ὑπὸ ἐπιθυμίας νὰ ἔλθῃ εἰς Ρώμην διὰ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν Ἄκρον Ἀρχιερέα ὡς κεφαλὴν τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας.

2

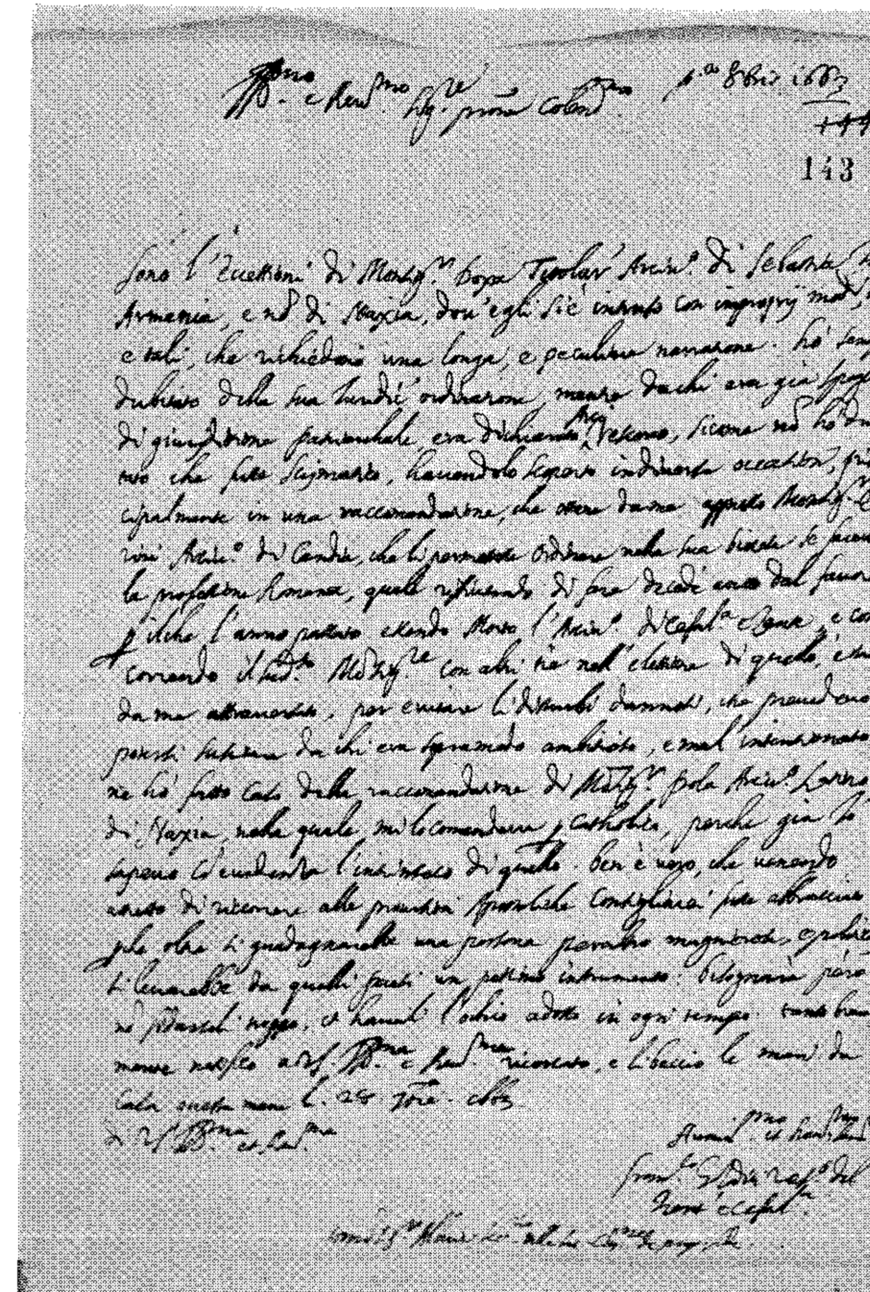
Περίληψις

Ὁ Λατῖνος ἐπίσκοπος Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας Φραγκῖσκος πρὸς τὴν Προπαγάνδαν εἰς Ρώμην περὶ τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα ἀρχιεπισκόπου Σεβαστείας. Ὅτι οὗτος ἐχειροτονήθη ὑπὸ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως ἐκπτώτου τοῦ θρόνου ἀντικανονικῶς καὶ ὅτι ἐπέβη τῆς μητροπ. Παροναξίας δι' ἀκαθάρτων μέσων. Ὅτι ὁ γράφων τὸν εἶχε συστήσει εἰς τὸν ἀρχιεπ. Κρήτης Κουερίνην, νὰ τῷ ἐπιτρέψῃ ἱεροπρακτεῖν ἐκεῖ (ἢ ἐν Κυθήροις;), ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ προβῇ πρότερον εἰς ὁμολογίαν πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' οὗτος ἠρνήθη καὶ οὕτως ἐξέπεσε τῆς εὐνοίας. Ὅτι μετὰ ταῦτα κατὰ τὸ 1662 ἐπεδίωξεν, ἔχων ἑτέρους τρεῖς συνυποψηφίους νὰ ἐκλεγῇ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἀλλ' ὁ γράφων τῷ ἐματαίωσε τὴν ἐπίτευξιν ταύτην, κρίνων αὐτὸν φιλόδοξον, ἐπικίνδυνον ταραχοποιόν. Παρὰ τὴν σύστασιν τοῦ Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Παροναξίας Pola, ὅτι πρόκειται περὶ οὐνίτου, ἐγὼ γνωρίζω τὸ βάθος τῆς καρδίας του, ὅτι εἶναι σχισματικός. Τώρα εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ καταφύγῃ εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν αὐλήν, ὅπου πρέπει νὰ τύχῃ μὲν ἐναγκαλισμοῦ, διὰ νὰ γλυτώσουν τὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ ἐπικίνδυνον ἄνθρωπον καὶ νὰ κερδηθῇ ἀπὸ τὴν Λατ. Ἐκκλησίαν προσωπικότης ἐπιτηδεία καὶ πολιτική, ἀλλὰ δὲν πρέπει ποτὲ νὰ τοῦ ἔχετε ἐμπιστοσύνην καὶ πρέπει νὰ εἶναι ὑπὸ συνεχῆ παρακολούθησιν.

1η Ὀκτωβρίου 1663

Ἐπιφανέστατε καὶ Σεβασμιώτατε Κύριε Πάτρων,

Εἶναι αἱ αἰσχρότητες τοῦ μονσινιὸρ Δόξα, τιτουλαρίου ἀρχιεπισκόπου τῆς Σεβαστείας ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ ὄχι τῆς Νάξου, ὅπου οὗτος παρεισήχθη δι' ἀκαθάρτων μέσων, τόσαι καὶ τοιαῦται, ὥστε ν' ἀπαιτοῦν μακρὰν καὶ λεπτομερῆ διήγησιν. Ἀμφέβαλλον πάντοτε περὶ τῆς κανονικῆς του χειροτονίας, ἐνῷ ἀπὸ ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος ἤδη εἶχεν ἀπογυμνωθῇ τῆς πατριαρχικῆς δικαιοδοσίας, προεκηρύχθη ἀρχιεπίσκοπος, οὕτως ὥστε δὲν ἀμφέβαλον ποτὲ ὅτι ὑπῆρξε σχισματικός, ἔχων ἀποκαλύψει αὐτὸν εἰς διαφόρους εὐκαιρίας, πρωτίστως ἐκ μιᾶς συστατηρίου (ἐπιστολῆς) τὴν ὁποίαν ἔλαβε παρ' ἐμοῦ πρὸς τὸν μονσινιὸρ Κουερίνην ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης, ὁ ὁποῖος θὰ τῷ ἐπέτρεπε νὰ χειροτονῇ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ του ἐὰν προέβαινε εἰς ὁμολογίαν τοῦ Ρωμαϊκοῦ δόγματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μὲ τὸ ν' ἀρνηθῇ νὰ πράξῃ ἐξέπεσε καὶ τῆς εὐνοίας. Ὡς ἐκ τούτου, ἀποθανόντος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος τοῦ (ὀρθοδόξου) ἀρχιεπισκόπου Κεφαλ-

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 2 ἔγγραφον.

ληνίας καὶ Ζακύνθου καὶ συναγωνιζομένου (διὰ τὴν ἐκλογὴν) τοῦ ὡς ἄνω μονσινιὸρ (Δόξα) μετ' ἄλλων τριῶν κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοιούτου (ἐπισκόπου Κεφαλληνίας ὀρθοδόξου), ἀπεκλείσθη ὑπ' ἐμοῦ, διὰ ν' ἀποφύγωμεν ἐπιζημίους ταραχάς, τὰς ὁποίας προέβλεπον ὅτι θὰ ἠδύναντο ν' ἀνακύψουν ἀπὸ αὐτὸν ὁ ὁποῖος ἦτο ὑπερβαλλόντως φιλόδοξος καὶ κακῶς (πρὸς ἡμᾶς) διατεθειμένος.

Ἔλαβον ὑπ' ὄψιν τὴν σύστασιν τοῦ μονσινιὸρ Πόλα, Λατίνου ἀρχιεπισκόπου Νάξου, ἐν τῇ ὁποίᾳ μοὶ τὸν συνίστα διὰ καθολικόν, ἐν τούτοις ἐγὼ ἤδη ἐγνώριζον σαφῶς τὸ ἐσώτερον αὐτοῦ (τοῦ Δόξα) καλῶς καὶ ἀληθῶς. Ὁ ὁποῖος ἠναγκασμένος νὰ καταφύγῃ (ὡς εἶναι) εἰς τὴν πρόνοιαν τῆς Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας (τῆς Ῥώμης), θὰ συνεβούλευον νὰ τύχῃ ἐναγκαλισμοῦ, ἐπειδὴ ἐκτὸς τοῦ ὅτι θὰ ἐκερδίζετο μία προσωπικότης κατὰ τὰ ἄλλα ἐπιτηδεία καὶ πολιτική, θὰ (συνετέλει εἰς τὸ νὰ) ἀρθῇ ἐντεῦθεν (ἐξ Ἑπτανήσου) ἓν χείριστον ὄργανον. Θὰ χρειασθῇ ἐν τούτοις νὰ μὴ τύχῃ πολλῆς ἐμπιστοσύνης καὶ νὰ τὸν ἐπιβλέπουν (συνεχῶς) εἰς κάθε καιρόν.

Τόσον βραχύτατα καθιστῶ γνωστὸν εἰς τὴν ἐξοχότητα καὶ σεβασμιότητά Σας κλπ.

Οἴκοι τὴν 28 Δεκεμβρίου 1663
τῆς Ὑμ. ἐπιφανεστάτης σεβασμιότητος
ταπεινότατος καὶ λίαν ἀφωσιωμένος δοῦλος
Φραγκῖσκος Gozzadin, ἐπίσκοπος (Λατῖνος) Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας.

3

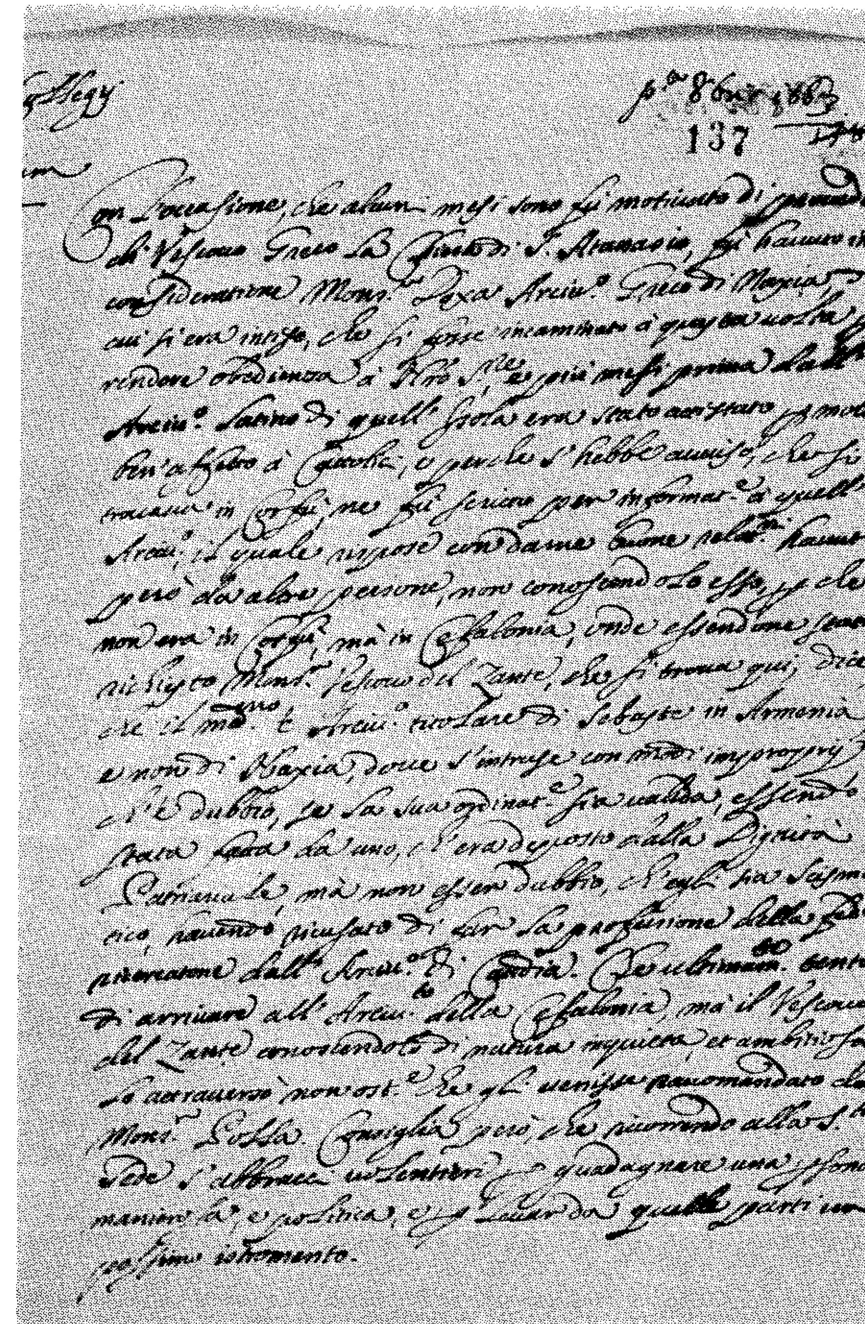
Περίληψις

Συνοψίζονται ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ παρὰ τῇ Προπαγάνδᾳ τὰ κατὰ τὴν ὑπόθεσιν Δόξα, οὐχὶ ὡς πρὸς τὴν τυχὸν ἐπάνοδον αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ὅπου θὰ ἦτο ἐπιζήμιος, ἀλλὰ ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα τῆς προσλήψεώς του διὰ τὸ Κολλέγιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τιθεμένης τῆς σειρᾶς τῶν ἐνεργειῶν ἀφ' ἑνὸς τοῦ ὑποψηφίου καὶ ἐξ ἄλλου τῆς Ἁγίας Ἕδρας, πρὸς ἐξακρίβωσιν περὶ τίνος προσώπου πρόκειται. Ἡ κατάληξις τῶν σκέψεων συγκλίνει πρῶτον μὲν πρὸς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Δόξα ἐξ Ἀνατολῆς ὅπου οὗτος εἶναι ἓν χείριστον ὄργανον καὶ δεύτερον εἰς τὸν περιορισμόν του εἰς Ῥώμην, ἀφοῦ δηλώσῃ πάντως παραδοχὴν τοῦ ὅρου τῆς Φλωρεντίας κλπ.

1η Ὀκτωβρίου 1663

Ἑλλὰς - Κολλεγίου
Περίληψις ⟨ὑποθέσεως Δόξα⟩

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τῆς ἀπό τινων μηνῶν ἀνακινήσεως τοῦ θέματος νὰ προβλεφθῇ (πρόσληψις) Ἕλληνος ἐπισκόπου (διὰ) τὸν ναὸν Ἁγίου Ἀθανασίου (τῶν οὐνιτῶν Ῥώμης) ἐτέθη ὑπ' ὄψιν (ἡ ὑποψηφιότης) τοῦ μονσινιὸρ Δόξα, Ἕλληνος ἀρχιεπισκόπου Νάξου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγνώσθη ὅτι ἐπορεύθη ἐνταῦθα διὰ νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν (πάπαν). Καί τινας μῆνας

Τὸ ὑπ' ἀριθ. 3 ἔγγραφον.

πρότερον ἀπὸ τὸν Λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον τῆς νήσου ἐκείνης (Νάξου) συνεστήθη ὅτι ἐδείχθη καλῶς ἀφωσιωμένος εἰς τοὺς Καθολικούς, καὶ ἐπειδὴ ὑπῆρξε εἴδησις ὅτι εὑρίσκετο εἰς Κέρκυραν (ὁ Δόξας) ἐγράφη περὶ τούτου πρὸς τὸν (Λατῖνον) ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας· ὁ ὁποῖος ἀπήντησεν δίδων καλὰς συστάσεις προερχομένας ἀπὸ ἄλλα πρόσωπα, ἐπειδὴ ὁ ἴδιος (ὁ Κερκύρας) δὲν τὸν ἐγνώριζεν, ἐπειδὴ δὲν διέμενεν εἰς Κέρκυραν ἀλλ' εἰς Κεφαλληνίαν. Ὅθεν ἀναζητηθεὶς ὁ μονσινιὸρ (Λατῖνος) ἐπίσκοπος τῆς Ζακύνθου, ὁ ὁποῖος εὑρίσκεται ἐδῶ (εἰς Ρώμην), λέγει ὅτι ὁ ἴδιος (Δόξας) εἶναι τιτουλάριος ἀρχιεπίσκοπος τῆς Σεβαστείας ἐν Ἀρμενίᾳ καὶ ὄχι τῆς Νάξου, ὅπου παρεισήχθη μὲ μὴ νόμιμα μέσα, ὅτι εἶναι ἀμφίβολον ἐὰν ἡ χειροτονία του εἶναι ἰσχυρά, δεδομένου ὅτι ἐγένετο παρ' ἑνὸς ὁποῖος ἐξέπεσε τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος, ἀλλ' ὅτι δὲν εἶναι ἀμφίβολον ὅτι οὗτος (ὁ Δόξας) εἶναι σχισματικός, ἔχων ἀρνηθῆ νὰ προβῇ εἰς ὁμολογίαν πίστεως, ἡ ὁποία τῷ ἐζητήθη ἀπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κρήτης, ὅτι ἐσχάτως ἀπεπειράθη ν' ἀνέλθῃ εἰς τὴν (Ἑλληνικὴν) ἀρχιεπισκοπὴν τῆς Κεφαλληνίας, ἀλλ' ὁ (Λατῖνος) ἐπίσκοπος τῆς Ζακύνθου (Gozzadini), γνωρίζων αὐτὸν ἀνησύχου καὶ φιλοδόξου φύσεως, τὸν ἀπέκλεισεν, παρ' ὅτι εἶχε συστηθῆ ἀπὸ τὸν μονσινιὸρ (Λατ. ἐπίσκ. Νάξου) Πόλα. Συμβουλεύει ὅμως (τὸν Δόξαν) προστρέχοντα πρὸς τὴν ἁγίαν Ἕδραν νὰ ἐναγκαλισθῶμεν προθύμως, διὰ νὰ κερδηθῇ ἓν πρόσωπον πολύτροπον καὶ πολιτικὸν καὶ διὰ ν' ἀρθῇ ἀπὸ αὐτὰ τὰ μέρη (Ἑπτανήσου) ἓν χείριστον ὄργανον.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

19 - 2 - 1977

ΠΑΝΤΟΛΕΩΝ ΑΡΧΙΘΥΤΗΣ
ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΚΑΛΛΙΠΟΛΕΩΣ
(Un'iscrizione byzantina rinvenuta a Gallipoli, prov. Lecce) [1]

Nel 1959, al pianterreno dell'episcopio di Gallipoli (prov. Lecce), furono iniziati alcuni lavori di restauro e di sterramento, e tra il materiale di risulta ivi esistente vennero alla luce due cippi marmorei che erano stati interrati in occasione della costruzione della cattedrale le cui fondazioni furono poste sull'area della vecchia cattedrale e del vecchio episcopio verso la fine della terza decade del sec. XVII, come apprendiamo da un protocollo di notar Giovanni Sgura, il cui istrumento giacente nell'Archivio di Stato di Lecce porta la data del 2 giugno 1629.

Per testimonianza dello Stefanonio risalente a due anni prima e cioè al 1627, questi due cippi erano visibili nell'atrio del vecchio episcopio, dove appunto sono stati ora ricollocati e dove li aveva visti lo stesso Stefanonio, il quale trasmise la lettura dei testi latini. Questi cippi portano ciascuno sulla faccia anteriore un'iscrizione in lingua latina, la cui incisione, a giudizio di quelli che se ne sono occupati, risale ad epoca molto antica. Queste due iscrizioni figurano nel C I L, IX, 7 - 8. Recentemente sono state ripubblicate da G. Susini nel suo volume intitolato «Fonti per la storia greca e romana del Salento», Bologna 1962, con relativa bibliografia, e successivamente sono state riprese, descritte e riesaminate dal prof. Cosimo Pagliara dell'Istituto archeologico dell'Università di Lecce in un articolo intitolato «Note di epigrafia salentina (II)», apparsa nella riv. Athenaeum, vol. XLVIII, fascicolo dell'1.2.1970, pp. 92 - 103.

Con questa premessa ho voluto dare soltante brevi dati storici sulle vicende subite dai cippi rinvenuti per caso, ma quello che c'interessa dei due è il cippo la cui iscrizione latina è riportata nel C I L, IX, 7, perchè la faccia posteriore di esso fu utilizzata per incidervi un testo greco che, secondo il Pagliara (v. op. cit.) «si riferisce alla vita del vescovato gallipolino nel periodo che va dal IX all'XI secolo».

1. Comunicazione al 3º Congresso Nazionale di Studi Bizantini (Napoli - Palermo 1975).

Ho tentato di far fotografare la parte del cippo che ci interessa, ma o per insufficienza tecnica o per l'ulteriore deterioramento dei caratteri dovuto a corrosione atmosferica (il cippo è stato ricollocato allo scoperto nell'atrio episcopale)[1], le fotografie non sono riuscite, e ho dovuto, perciò, servirmi della fotografia pubblicata dal Pagliara, la quale mi è sembrata fedele nel rilevamento dei caratteri; ma le lacune dovute alle successive fratture subite, in un lato, dal marmo e la asimmetria con cui sono stati incisi i righi debordanti dalla cornice del marmo stesso non forniscono sufficienti elementi per fare delle congetture accettabili circa la integrazione delle parole e la interpretazione del testo.

Tuttavia dal punto di vista storico, basandomi su alcune coincidenze, ritengo che, contrariamente a quanto vorrebbe il Pagliara, la data della composizione del testo debba essere riferita al sec. XIII anzichè al XI. Infatti il vescovo Pantoleone (*Παντολέων*) qualificato nel testo dell'iscrizione come *Πρόεδρος τοῦδε τοῦ θρόνου*, non può essere altro che il Pantoleone vescovo di Gallipoli del sec. XIII, qualificato con le identiche parole da Giorgio di Gallipoli, archivista della curia vescovile di quella città, nell'VIII epigramma (vedi l'edizione critica di Marcello Gigante dei poeti italobizantini del sec. XIII)[2] composto per l'inaugurazione di una porta dell'episcopio celebrata dallo stesso vescovo Pantoleone, il quale anche nell'epigramma III della stessa edizione figura come *ἐν ἀρχιθύταις εὐτελὴς Παντολέων*. L'epigramma III è dedicato ai santi confessori Guria, Samona e Abibo. «I versi del 5º dal 9º, scrive il Gigante, contengono un auspicio di Pantoleone vescovo di Gallipoli; egli ha inciso in una colonna le figure dei tre confessori con infinito zelo e con bello ornamento, e si augura di trovare gli stessi santi, che punirono il Goto e liberarono Eufemia, propizi difensori armati di spada contro gli avversari e i nemici della sua chiesa». Gli avversari e i nemici della chiesa di Pantoleone erano certamente i preti di rito latino, i quali mal vedevano al governo della diocesi gallipolina un vescovo ortodosso, affiancato nella sua curia dall'archivista Giorgio, anche egli ortodosso e nemico dichiarato del rito latino, amico ed esaltatore di Federico II di Svevia, i cui sentimenti verso il Papa erano ben noti in quell'epoca. A Gallipoli, durante il governo di Pantoleone, che peraltro non figura

1. Data l'importanza dei due cippi sopra descritti, sotto l'aspetto archeologico e storico, ritengo che debbano, senz'altro, essere informati gli Enti culturali interessati per gli opportuni provvedimenti alla loro adeguata conservazione.

2. Poeti italobizantini del secolo XIII. Introduzione, testo critico e commentario di Marcello Gigante. Napoli 1953.

nella «series episcoporum» del Gams, dovettero intercorrere polemiche burrascose tra cattolici e ortodossi, gli uni sotto il vessille del Papa, gli altri sotto quello di Federico. Allusioni a tali contrasti ricorrono nelle poesie del ghibellino Giorgio, come si può rilevare dai suoi fieri anatemi di sapore biblico. La porta della sede del vescovo, della cui inaugurazione è detto nell'epigramma VIII, «non ha bisogno di serrature, perchè ben custodita dall'aquila imperiale e dai leoni. L'archivista, osserva il Gigante, coglie anche questa occasione per celebrare la potenza di Federico e l'era della splendida gloria del suo impero». Il governo ortodosso della curia di Gallipoli ebbe un periodo di cultura greca, forse unico, da ricollegarsi certamente al circolo fridericiano dei poeti bizantini di S. Nicola di Casole, dove domina la figura del dotto abate Nettario amico di Giorgio Bardanes vescovo di Corfù[1] ambedue notoriamente avversari del rito latino. Condivido a questo punte l'opinione del Parlangeli (v. riv. «La parola del passato», 1953, pp. 132 - 133) secondo il quale i poeti italobizantini del Salento «sono essenzialmente legati a tutto il movimento culturale fridericiano... con esso nascono e con esso muoiono... anche la musa di Giorgio tace quando il suo grande Re (Federico) muore». Stando alla giusta affermazione del compianto studioso salentino, è vero, almeno fino a prova contraria, che nel Salento per tutto il periodo della dominazione bizantina non vi fu mai una tradizione letteraria di lingua greca dotta accanto a una lingua greca popolare. Frutto di questa produzione isolata di poesia dotta bizantina del Salento è l'iscrizione gallipolina composta certamente sotto il governo di un vescovo ortodosso, e questo non puo essere se non il vescovo *Παντολέων*, indicato nell'iscrizione come colui che assegna al cippo la funzione di fare da piedistallo a una statua, quello stesso *Παντολέων* cantato ed esaltato da Giorgio in analoghi epigrammi.

Scomparso Federico dalla scena del mondo e morte o forse cacciato dalla sua sede vescovile di Gallipoli Pantoleone e succedutogli, come si può supporre, un vescovo di rito latino[2], il *Χαρτοφύλαξ* Giorgio rimane a lottare solo contro i suoi nemici, come si può arguire dall'epi-

1. Cfr. Studia patristica et Byzantina — 11. Heft Nicolaos - Nektarios von Otranto Abt von Casole — Beiträge zur Geschichte der ost - westlichen Beziehungen unter Innozenz III. und Friedrich II. von Iohannes M. Hoeck OSB und Raymund - J. Loenertz OP, 1965 — Buch - Kunstverlag Ettal.

2. Cfr. Ernesto Pontieri, Ricerche sulla crisi della monarchia siciliana nel secolo XIII, Napoli 1958, p. 23.

gramma IX che, secondo il Gigante, «è una veemente deplorazione di un assalto di sacerdoti contro la sua chiesa, ordinato dal vescovo della chiesa latina». L'epigramma è intessuto di ricordi biblici, dove i sacerdoti cattolici e il loro vescovo sono adumbrati in una schiera di ladroni maledetti, di ubriachi dal muggito taurino, guidati da Achaab (prototipo di empietà) all'azione perversa.

Se si confronta la conclusione dell'iscrizione gallipolina con gli ultimi due versi dell'epigramma VIII, appare evidente l'affinità metrica:

(Iscrizione gallipolina):
Κύρις καθυφίζανεν εὐσεβοφρόνως.
Παντολέων Πρόεδρος τοῦδε τοῦ θρόνου.

(Epigramma di Giorgio):
Αἴρει δὲ λίθον εὐφυῶς ἡρμοσμένον
Παντολέων Πρόεδρος τοῦδε τοῦ θρόνου.

In ambedue i componimenti uguale è l'atteggiamento di Pantoleone, e identica è la *σφραγὶς* che li conclude; di uguale fattura metrica e stilistica è il dodecasillabo, in cui «l'accento si sostituisce alla quantità della sillaba». Questa è la forma metrica usata dai poeti italobizantini, ricalcata soltanto esteriormente su quella classica, secondo la giusta osservazione del Gigante, il quale, sulla scorta del noto saggio del Maas [1], ritiene che questo dodecasillabo «è caratterizzato dalla rigorosa isosillabia, dalla parossitonesi, e dalla adozione di quelle che per comodità continuiamo a chiamare *cesure*». Pur sentendo di trovarsi davanti a un'iscrizione metrica, tuttavia dobbiamo ammettere che lo stato lacunoso del testo e la incisione asimmetrica dei righi non ci danno la possibilità di individuare con precisione tutti i versi della rimanente parte dell'epigrafe, in cui, a mio avviso, il *lapis* (il cippo), pervenuto a Pantoleone narra in prima persona come, dopo essere stato trasferito alla mensa ospitale di Marsilio e di Trifone (forse vescovi predecessori), sia stato poi collocato, con ogni onore, dallo stesso Pantoleone, come piedistallo alla statua di Magino (?) patrono e sacerdote [2]. È probabile che proprio il vescovo abbia affidato a Giorgio il compito di comporre l'epigrafe, sia perchè *Χαρτοφύλαξ* della curia, sia perchè dotto poeta.

1. P. Maas, Der byzantinische Zwölfsilber, in «Byzantinische Zeitschrift» XII, 1903, pp. 278 ss.
2. Maximo ? Sono ancora in corso le mie ricerche per una congetturabile integrazione delle lacune del testo epigrafico.

In conclusione, ammettendo, secondo la mia indagine, che l'epigrafe è stata composta da Giorgio, di conseguenza la data di composizione dovrà essere attribuita alla fine della prima metà del sec. XIII, allorchè fiorì, pressappoco, l'attività poetica di Giorgio di Gallipoli, e in questo giro di tempo dovrà essere collocato anche il governo episcopale della diocesi di Gallipoli da parte di Pantoleone di rito ortodosso tanto più che in questa diocesi proprio in questo periodo di tempo figura una lunga lacuna nella «series episcoporum» del Gams [1].

Lecce PAOLO STOMEO

1. Cfr. Pius Bonifacius Gams, Series episcoporum Ecclesiae Catholicae, Graz 1957.

ΕΙΣ ΝΕΙΛΟΥ ΜΠΕΡΤΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ ΕΡΓΑ
(Hannerole - Aposkiti - Stammler: *Nathanael - Neilos Bertos*, 1974).

Διορθώσεις εἰς τὰ αὐτόθι κείμενα:

σ. 119, στ. 881: *ξηρίζουσιν* τὰ γένια των. Γραπτέον *ξυρίζουσιν* τὰ γένεια των.

σ. 119, στ. 887: καὶ πότε νὰ *εὐθυμηθῇ*. Γραπτέον ... *ἐνθυμηθῇ*.

σ. 128, στ. 1053: (ὁ σκύλος) εὐθὺς γυρίζει καὶ *ξερὰ* ... Γραπτέον ... *ξερ⟨ν⟩ᾷ*.

σ. 140, στ. 1284: *κεφαλουργίαν*. Forsitan *κεφαλαργίαν*, ὡς τὰ νῦν.

σ. 142, στ. 1326: (πουλὶν) *μὴ τὴν* γὰρ ἔχῃ δυνατὴν ... Γραπτέον *μύτην* γὰρ ἔχει ...

σ. 149, στ. 48: στέκονται *τιμὲς* στὴν ἐκκλησίαν ... Γραπτέον ... *τινὲς* ...

σ. 167, στ. 167: τῶν *ψηλῶν* τῆς καρδίας διανοημάτων ... Γραπτέον ... *ψιλῶν* ...

σ. 183, στ. 267 - 268: Νοεῖς ὁ λέγω ἢ ὅλως ἀναίσθητος εἶ καὶ *λυσσοκάρδιος*; Γραπτέον *λιθοκάρδιος* (ὅπερ βλέπε ἐν Lampe, Lexicon).

σ. 192, στ. 392: εἰκόναν ἢ βιβλίον ψυχικὸν οὐ *κτίζομεν* ... Γραπτέον ... *κτήζομεν* (= ἀποκτῶμεν).

σ. 199, στ. 524: Ὁ Χριστός μου καλεῖ *πίνοντας*, διψῶντας ... Γραπτέον ... *πεινῶντας*.

σ. 210, στ. 699: *ἰδιορρυθμίοντες* (εἰς μονήν). Forsitan *-ίζοντες*.

σ. 235, στ. 1140: *Ἀλλοῦ⟨ν⟩* εἰς τὰ μοναστήρια πάντοτε ψάλλουσι ... Γραπτέον: *Ἀλλ' οὐ* ...

σ. 237, στ. 1171: *κάβας* τρέφεις καὶ εἰς τὰ κυνήγια τρέχεις ... Γραπτέον ... *κύνας* ...

Ἑρμηνευτικά:

σ. 87 στ. (252 -) 253: *ποιοῦσιν καὶ τὴν Παναγίαν* scilicet ἐν τῇ τραπέζῃ τελοῦν τὴν ὕψωσιν τῆς Παναγίας (διὰ τοῦ πρὸς τοῦτο ἄρτου ἢ γλυκίσματος, οὗπερ γεύονται ἐν συνεχείᾳ).

σ. 224, στ. 949: οὐκ ἔχω *ἄδειαν* τοῦ ἀναγινώσκειν sciliet καιρὸς οὔ μοι δίδεται, χρόνος ...

σ. 237, στ. 1175: *ὁμάδας πελεκᾷς* ... Νοητέον *ἀμάδας*, λίθους πρὸς τὸ παίγνιον ἁρμοδίους τὸ ἀμάδες λεγόμενον.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΩΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΕΠΙ ΤΗΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΝ ΑΡΓΥΡΟΧΟΪΑΝ

Εἰς τὴν Ἤπειρον, τρία χιλιόμετρα νοτίως τοῦ Βουργαρελίου, σῴζεται ὁ ναὸς τῶν Γενεθλίων τῆς Θεοτόκου, σταυροειδὴς μετὰ τρούλλου τοῦ τύπου τῶν δικιονίων, γνωστὸς ὑπὸ τῶν ἐντοπίων ὡς «Κόκκινη Ἐκκλησιά» — προφανῶς λόγῳ τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος τῶν χρησιμοποιηθεισῶν πλίνθων — καὶ ὑπὸ τῶν λογίων ὡς «Παναγία Βελλᾶς» [1]. Ὁ ναὸς ἀνηγέρθη ὑπὸ τῆς γνωστῆς δυναστείας τῶν Κομνηνοδουκῶν καὶ παρουσιάζει ἄκρως σημαντικὰ στοιχεῖα εἰς τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται καὶ αἱ σωθεῖσαι τοιχογραφίαι. Εἰς τὸν νάρθηκα καὶ ὑπεράνω τῆς ξυλογλύπτου ἐκ ξύλου καρυδιᾶς ἐσωτερικῆς θύρας, ἡ ὁποία εὑρίσκεται μεταξὺ νάρθηκος καὶ κυρίως ναοῦ, ἀπεικονίζεται σύνθεσις λαϊκῶν καὶ ἁγίων [2]: ἄνω ἡ Θεοτόκος κρατοῦσα τὸν Χριστὸν μεταξὺ δύο προσκλινόντων ἀγγέλων· ἀμέσως κάτωθι τῶν ποδῶν τῆς Παναγίας εἰκονίζονται κεφαλαὶ ἁγίων, δεξιὰ δὲ καὶ ἀριστερὰ αὐτῶν καὶ ἐντὸς ἐρυθρῶν πλαισίων ἀνὰ ἓν ζεῦγος λαϊκῶν, καθὼς διαφαίνεται ἐκ τῆς ἐλλείψεως φωτοστεφάνων καὶ τῶν λευκῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ κυανοῦ βάθους αἱ ὁποῖαι τὰ συνοδεύουν. Οἱ λαϊκοὶ εἰκονίζονται εἰς τὴν συνήθη στάσιν τῆς δεήσεως· πλησιέστερον πρὸς τὸ μέσον ἵστανται οἱ ἄνδρες τῶν ὁποίων ὁ πρὸς τὰ ἀριστερὰ προσφέρει ὁμοίωμα τρουλλωτοῦ ναοῦ, προφανῶς αὐτοῦ τούτου τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας. Τὰ εἰκονιζόμενα ζεύγη ἀποτελοῦν, ὡς διεπιστώθη ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν ἐπιγραφῶν, προσωπογραφίας τοῦ κτήτορος τῆς μονῆς πρωτοστράτορος Θεοδώρου καὶ τῆς συζύγου του Μαρίας (εἰκ. 1), ὡς καὶ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ κτήτορος Ἰωάννου τοῦ Τζιμισκῆ καὶ τῆς συζύγου του Ἄννας. Αἱ προσωπογραφίαι, κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ καθηγητοῦ Ὀρλάνδου [3], ἐξετελέσθησαν κατὰ τὸ ἔτος 1281 μ.Χ., ὁπότε καὶ ἐγένετο ἡ εἰκονογράφησις τοῦ ναοῦ καθὼς καὶ αἱ προσωπογραφίαι τοῦ νάρθηκος.

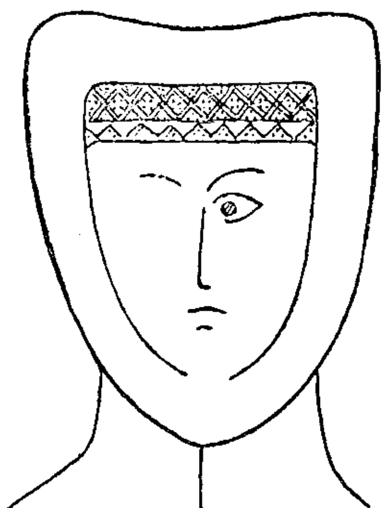
Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ τρόπος ἀποδόσεως τοῦ κεφαλοδέσμου τῶν γυναικῶν τῶν κτητόρων τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς, ἐνθυμίζων τὸν νεώτερον κεφαλόδεσμον τοῦ Πωγωνίου [4]. Ἀποτελεῖται ἐκ πεποικιλμένου χρωματιστοῦ κε-

---

1. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου. Ἡ Κόκκινη Ἐκκλησιά (Παναγία Βελλᾶς), Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Β', 1927, σ. 153.
2. Αὐτόθι, σ. 160.
3. Αὐτόθι, σ. 167.
4. Αὐτόθι, σ. 163· Ἀγγελ. Χατζημιχάλη, Ἠπειρωτικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ Ε', 1930, σ. 254· Δημητρ. Β. Οἰκονομίδου, Λαογραφικὴ ἀποστολὴ εἰς τὸ Πωγώνιον Ἠπείρου, ΕΛΑ ΙΗ' - ΙΘ', 1967, σ. 210.

κρυφάλου[1] ἐμφανιζομένου εἰς τὸ μέτωπον καὶ ἐξ ἑνὸς κεφαλομάντηλου, τὸ ὁποῖον ἄνω εἶναι ὁριζόντιον, κατερχόμενον δὲ περιβάλλει τὰς παρειὰς καὶ τὴν σιαγόνα.

Καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐνίοτε ἡ κεφαλὴ περιεβάλλετο ὡς γνωστὸν διὰ μιᾶς καὶ μόνον ταινίας, ὥστε νὰ σχηματίζεται εἶδος «σκουφοειδοῦς» καλύμματος, τὸ ὁποῖον καὶ ἦτο γνωστὸν ὡς κεφαλὴ περίθετος. Αὕτη ἀπαντῶσα εἰς ἀγγειογραφίας[2] ὁμοιάζει ἐπίσης πρὸς τὸν νεώτερον κεφαλόδεσμον Πωγωνίου[3], ὁ ὁποῖος συνηθίζετο μὲ ἐλαφρὰς παραλλαγὰς εἰς σαράντα περίπου χωρία τῆς ὁμωνύμου ἐπαρχίας[4]. Τὸν ἰδιότυπον κεφαλόδεσμον, τὸ φακιόλι

Εἰκ. 1. Ὁ κεφαλόδεσμος τῆς Μαρίας.
Κόκκινη Ἐκκλησιά. 13ος αἰ. μ.Χ.

1. Κατερίνας Γ. Κορρέ, Περὶ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος, Πλάτων 26, 1974, σ. 200.
2. Kleinmeisterschale, München J. 16 (R. Hackl, JdI XXII, 1907, σ. 104 εἰκ. 23/24· βλ. καὶ W. Helbig, HE², 1887, σ. 225, 7).
3. Κατερίνας Γ. Κορρέ, Περὶ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν κόμμωσιν, Κεφαλόδεσμος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 202 (κεφαλὴ περίθετος).
4. Μουσεῖον Μπενάκη. Ἑλληνικαὶ Ἐθνικαί Ἐνδυμασίαι. Κείμενον Ἀγγελικῆς Χατζημιχάλη, Β', 1954, σ. 12· βλ. τῆς αὐτῆς, Ἠπειρωτικὴ Λαϊκὴ Τέχνη, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 257· Δημητρίου Β. Οἰκονομίδου, Λαογραφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ Πωγώνιον τῆς Ἠπείρου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 210 - 211.

ἢ ὀμπόλια, φορεῖ ἡ γυναῖκα ἐπισήμως τὴν Δευτέραν, ἑπομένην τοῦ γάμου, ὁπότε τὴν φακιολίζουν[1].

Τὰ μαλλιὰ πλέκονται κοτσίδες, τὶς κόσες· ἄνωθι ἑκάστου κροτάφου τοποθετοῦνται ἀνὰ δύο μικροὶ θύσανοι ξένων μαλλιῶν βαμμένων μὲ ὀκνᾶ εἰς χρῶμα ἐρυθρωπὸν τὰ τζουλούφρια· τὰ μαλλιὰ καλύπτονται μὲ λευκὸ βαμβακερὸ μαντήλι· ἐπάνω του δένεται ἡ ὑφαντὴ λινὴ ἀπὸ κανάβι, βαμβακερὴ ἢ μεταξωτὴ (συρματένια, συρματερή)[2] ὀμπόλια πλ. 0,25×0,30 μ. καὶ μήκους 4×4,20 μ. περίπου, χρώματος λευκοῦ ἢ κιτρινωποῦ (αἱ τελευταῖαι ἦσαν σαφρανισμέναι[3] δηλ. ἐβάπτοντο μὲ τὸ σαφράνι, τὸ ὁποῖον περισυνέλεγον εἰς τὰ ἁλώνια). Τὶς ὀμπόλιες ὕφαιναν εἰς εἰδικοὺς ἀργαλειοὺς εἰς Δελβινάκι, Βήσσανη, Τσαραπλανᾶ ἢ τὸ Κάστρο[4]. Ἡ ὑπόλευκος ἐπιφάνεια τῆς ὀμπόλιας διακόπτεται μόνον ὑπὸ δύο ἐρυθρῶν γραμμῶν, αἱ ὁποῖαι ὀνομάζονται πόσια[5]· τὰ πόσια ἔχουν πλάτος ἑνὸς δακτύλου καὶ ὑφαίνονται μὲ βαμβακερὰ νήματα δεκαπέντε περίπου ἑκατοστόμετρα ἀπὸ τὰ ἄκρα τῆς ὀμπόλιας. Κατὰ τὸ δέσιμο τῆς ὀμπόλιας ἰδιαιτέρα καταβάλλεται φροντὶς ὥστε τὸ ἕνα κόκκινο πόσι νὰ πίπτῃ ἐπὶ τοῦ ἀριστεροῦ κροτάφου καὶ τὸ ἄλλο εἰς τὸ ὀπίσθιον τμῆμα τῆς κεφαλῆς. Ἡ κόκκινη ὑφαντὴ γραμμὴ ὀνομάζεται καὶ ρούσα, εἰς περίπτωσιν δὲ πένθους τὴν ἐκάλυπτον διὰ μαύρου ὑφάσματος[6] (λουρίδα).

Ἡ ὀμπόλια δένεται κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ ἀποδίδῃ σχῆμα πανομοιότυπον πρὸς τὸ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς: τὴν νεοελληνικὴ ὀμπόλια στρέφουν τέσσαρας φορὰς γύρω ἀπὸ τὴν κεφαλήν, δύο ὁριζοντίως γύρω ἀπὸ τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ μέτωπον καὶ ἄλλας δύο γύρω ἀπὸ τὴν κεφαλὴν καὶ τὴν σιαγόνα. Παρ' ὅλον ὅτι ἡ νεωτέρα ὀμπόλια δὲν φέρει παρὰ μόνον τὰ ἐρυθρὰ πόσια, παλαιότερον λέγεται ὅτι ἔφερεν εἰς τὸ μέτωπον χρυσᾶ κοσμήματα (ἡ ἀλλαγὴ ἐπεβλήθη κατὰ τὴν παράδοσιν ὑπὸ τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ ὁ ὁποῖος ἀπηγόρευσε τὴν χρῆσιν κοσμημάτων καὶ πολυτελῶν κεντημάτων), πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ἐνθυμίζει ἔτι περισσότερον τὸ πεποικιλμένον τμῆμα

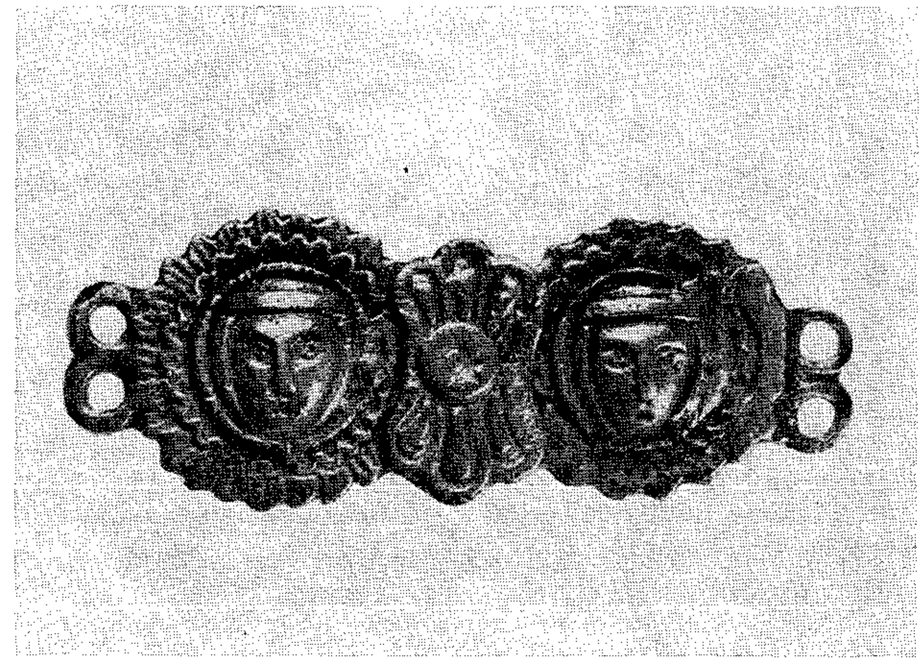
1. Μουσεῖον Μπενάκη. Ἑλληνικαὶ Ἐθνικαὶ Ἐνδυμασίαι, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 12· Σπύρου Στούπη, Πωγωνησιακὰ καὶ Βησσανιώτικα, Α', 1962, σ. 52.
2. Εἰς προικοσύμφωνον τοῦ ἔτους 1881 ἀναφέρονται 5 : *πέντε ομπολιες η μια σιρματένια* : Νικολάου Θωμᾶ Ὑφαντῆ, Ὁ Πωγωνήσιος Γάμος, 1972, σ. 91.
3. Σπύρου Στούπη, Πωγωνησιακὰ καὶ Βησσανιώτικα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 52· Νικολάου Θωμᾶ Ὑφαντῆ, Ὁ Πωγωνήσιος Γάμος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 41.
4. Αὐτόθι, σ. 41.
5. Μουσεῖον Μπενάκη. Ἑλληνικαὶ Ἐθνικαὶ Ἐνδυμασίαι, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 12· Σπύρου Στούπη, Πωγωνησιακὰ καὶ Βησσανιώτικα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 52· Νικολάου Θωμᾶ Ὑφαντῆ, Ὁ Πωγωνήσιος Γάμος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 41.
6. Σπύρου Στούπη, Πωγωνησιακὰ καὶ Βησσανιώτικα, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 52· Δημητρίου Β. Οἰκονομίδου, Λαογραφικὴ ἔρευνα εἰς τὸ Πωγώνιον τῆς Ἠπείρου, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 211.

Εἰκ. 2. Πόρπη Ἠπειρωτικὴ 19ου αἰ. Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἰωαννίνων.

τὸ καλῦπτον τὴν ἐπὶ τοῦ μετώπου «ταινίαν» τῶν τοιχογραφιῶν τῶν γυναικῶν τῆς Παναγίας Βελλᾶς.

Εἰς πολλοὺς πράγματι νεοελληνικοὺς κεφαλοδέσμους φαίνεται ὅτι συχνάκις τὸ χρυσοποίκιλτον κέντημα ἀντικαθιστᾷ τὸ κόσμημα καὶ τἀνάπαλιν ἄλλοτε τὸ κόσμημα τὸ κέντημα, ἐνῷ σπανιώτερον εἶναι δυνατὸς ὁ συνδυασμὸς καὶ τῶν δύο, ὅπως π.χ. εἰς τὸν ἐπιμετώπιον «ἄ μ π υ κ α»[1] τῶν χωρίων τῆς

Εἰκ. 3. Πόρπη Ἠπειρωτικὴ 19ου αἰ. Συλλογὴ Αἰκ. Κ. Ἀθῆναι.

Ἀττικῆς, τὸ ξ ε λ ί κ ι ἢ ξ ε λ ί τ σ ι, ὅπου ἐπὶ χρυσοκεντήτου «ἡμιδιαδήματος» ἐπιτίθεται λεπτότατον γ ι ο ρ ν τ ά ν ι.

Τὸν ἰδιότυπον κεφαλόδεσμον τοῦ Πωγωνίου ἐπεσήμανα εἰς δύο νεοελληνικὰ παραδείγματα Ἠπειρωτικῆς ἀργυροχοΐας:

1) Εἰς πόρπην «Ἠπειρωτικὴν» προερχομένην ἐκ τῆς Συλλογῆς Σπυρίδωνος, ἀποκειμένην εἰς τὴν Συλλογὴν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων (ἀριθ. ἀντικ. 52/92, εἰκ. 2). Σφυρήλατος, μὲ ἐγχαράξεις καὶ συμπλήρωσιν λεπτομερειῶν μὲ σαβάτι, ἔχει σχῆμα χονδρικῶς ὀρθογώνιον καμπυλωτὸν ἀκολουθοῦν τὴν καμπύλην τῆς μέσης. Ὁ γραμμικὸς καὶ φυτικὸς διά-

1. Κ α τ ε ρ ί ν α ς Γ. Κ ο ρ ρ έ, Περὶ τὴν νεωτέραν ἑλληνικὴν κόμμωσιν. Κεφαλόδεσμος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 192.

κοσμος διακόπτεται εἰς τὸ ἄκρον τῶν δύο πρὸς τὸ κέντρον τῆς πόρπης συνορευόντων πλευρικῶν τμημάτων διὰ μιᾶς εἰς πλαγίαν, ὡς πρὸς τὸν θεατήν, τοποθέτησιν μικροσκοπικῆς γυναικείας κεφαλῆς φερούσης ὀ μ π ό λ ι α· σαφῶς διακρίνεται τὸ ὁριζόντιον δ έ σ ι μ ο εἰς τὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς κεφαλῆς καθὼς καὶ ἡ ταινία ἡ περιβάλλουσα τὰ πλάγια τμήματα τοῦ προσώπου καὶ τὴν σιαγόνα. Ἡ γυναικεία κεφαλὴ περιέχεται ἐντὸς «κυκλικοῦ» τμήματος ἐνθυμίζοντος φωτοστέφανον.

2) Εἰς πόρπην (συλλογὴ Αἰκ. Κ., Ἀθῆναι, εἰκ. 3) τριμερῆ κατὰ τὴν μορφὴν «σπαστὴ» εἰς δύο· ἐντὸς τῶν δύο κυκλικῶν πλευρικῶν τμημάτων, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ὀδοντωτὴν ἀπόληξιν, ἀπεικονίζονται ἀνὰ ἓν γυναικεῖον πρόσωπον ἐντὸς κύκλου μὲ τὸ χαρακτηριστικὸν κ ε φ α λ ό δ ε μ α τῶν γυναικείων μορφῶν τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας Βελλᾶς, πρόδρομον τύπον τοῦ νεωτέρου κεφαλοδέσμου τοῦ Πωγωνίου.

Τὸ γεγονὸς ὅτι ἀνάλογα παραδείγματα γυναικείων κεφαλῶν μὲ τὸν χαρακτηριστικὸν κεφαλόδεσμον δὲν εἶναι γνωστὰ παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν Ἤπειρον μὲ ὁδηγεῖ εἰς τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται περὶ ἀντιγραφῆς ὑπὸ ἀνωνύμου λαϊκοῦ χ ρ υ σ ι κ ο ῦ τῶν κεφαλῶν τῶν συζύγων τῶν κτητόρων ἐκ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Κόκκινης Ἐκκλησιᾶς· ἡ ἐκκλησία αὐτή, ἄλλωστε, ὑπῆρξε προσφιλέστατον λαϊκὸν προσκύνημα τῶν Ἠπειρωτῶν, καθὼς διαφαίνεται ἀπὸ γνωστὰς λαϊκὰς παραδόσεις[1] συνδεομένας πρὸς αὐτήν. Κατὰ τὴν γνώμην μου, ὁ λαϊκὸς τεχνίτης ἀντιγράφων τὰς γυναικείας κεφαλὰς τῆς Κόκκνης Ἐκκλησιᾶς, ἐπίστευεν ὅτι ἀνῆκον εἰς ἁγίας καὶ ὄχι εἰς λαϊκὰς μορφὰς καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν περιβάλλει τὰς κεφαλὰς μὲ κύκλον - φωτοστέφανον. Ἄλλωστε εἰς τὴν λαϊκὴν ἀντίληψιν ὅλαι αἱ μορφαὶ αἱ ἀπεικονιζόμεναι εἰς τὸν Οἶκον τοῦ Θεοῦ ἀνήκουν εἰς ἁγίους.

Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὡσαύτως τὸ γεγονὸς ὅτι αἱ γυναικεῖαι κεφαλαὶ ἀπεικονίζονται κατ' ἐνώπιον — ἡ μετωπικότης σημαίνει ἐπιβολὴν ἰσχύος, ἀμεσότητα παρουσίας[2] — καὶ μάλιστα ἐπὶ ἀντικειμένων τῶν ὁποίων ὁ φυλακτικὸς - ἀποτρεπτικὸς χαρακτὴρ εἰς τὴν νεοελληνικὴν καὶ γενικώτερον εἰς τὴν Βαλκανικὴν Τέχνην ἔχει ἤδη ἐπισημανθῆ[3], πιστοποιούμενος ἀπὸ θέματα συχνότατα φυλακτικὰ — ἀποτρεπτικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἔθιμα πολλῶν ἑλληνικῶν τόπων καθὼς καὶ ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΡΡΕ

1. Π.χ. Ὁ Πρωτομάστορας, Ὁ βασιληᾶς τῆς Τσιούκας καὶ ἡ θύρα τοῦ Νάρθηκος, Ὁ ἀρχαιοκάπηλος τῶν χουλιαράδων, βλ. Ἀ ν. Κ. Ὀ ρ λ ά ν δ ο ν, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 167 - 169.

2. Κ α τ ε ρ ί ν α ς Γ. Κ ο ρ ρ έ, Ἡ ἀνθρωπίνη κεφαλὴ θέμα ἀποτρεπτικὸ στὴν Νεοελληνικὴ λαϊκὴ Τέχνη, 1976, Μέρος Β', κεφ. Α' (ὑπὸ ἔκδοσιν).

3. Τ ῆ ς α ὐ τ ῆ ς, Νεοελληνικὴ Ζώνη, Νέα Ἑστία, τ. 1177 καὶ 1178, 1976, σ. 16 (ἀνάτ).

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΕΠΙ ΤΩΝ ΑΝΑΜΝΗΣΕΩΝ ΛΟΓΑΡΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ Γ'

ἀφορῶσα εἰς τὴν καταδίκην τῶν «καθολικῶν κριτῶν» (1337)*

Α'

1. Ὁ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων[1] Λογαρᾶς[2] εἶναι γνωστὸς ὡς παραλήπτης δύο ἐπιστολῶν τοῦ μητροπολίτου Ἐφέσου Ματθαίου Γαβαλᾶ[3]. Δὲν παραδίδεται ὅμως τὸ βαπτιστικὸν ὄνομα αὐτοῦ καὶ δὲν εἶναι γνωστὸν ποίαν σχέσιν ἔχει πρὸς ἑτέρους συγχρόνους Λογαρᾶδες, περὶ τῶν ὁποίων πληροφοροῦν ἄλλαι πηγαί. Ὁ M. Treu[4] παλαιότερον ἐταύτισε τοῦτον εὐκόλως πρὸς τὸν

* Εὐχαριστῶ καὶ ἐντεῦθεν τὸν δ.Φ. κ. Στ. Κουρούσην διὰ τὰς χρησίμους ὑποδείξεις του.

1. Ὁ τίτλος *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων* δηλοῖ καὶ πολιτικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα. Εἰς τὸν Ψευδο - Κωδινὸν (σσ. 185,25 - 186,2, ἔκδ. Verpeaux) ἀναγινώσκομεν : *τὸ τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων ὑπηρέτημα πάλαι μὲν ἦν τὸ ἀπογράφεσθαι τοὺς ἐν ταῖς στρατείαις καὶ ἀλλαχοῦ ἀριστεύοντας, ἀναμιμνήσκειν τε ὑπὲρ αὐτῶν τῷ βασιλεῖ, ἵνα λαμβάνωσι τὰς προσηκούσας τιμάς· κατὰ δὲ τὸ παρὸν οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν ἔχει.* Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ παρὰ J. D a r r o u z è s, Recherches sur les ὀφφίκια de l'Église byzantine, Paris 1970, σ. 357. Πλείονα περὶ τοῦ ἀξιώματος βλ. παρὰ R. G u i l l a n d, Études sur l' histoire administrative de l'Empire byzantine. Sur quelques titres du Bas Empire byzantin : le mémorialiste, ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων, le myrtaïte et le tatas, JÖB 16, 1967, σσ. 147 - 152.Βλ. ἐπίσης R. G u i l l a n d, Observations sur la liste des dignitaires du Pseudo - Codinos, RÉB 12, 1954, σσ. 58 - 68 (= R. G u i l l a n d, Recherches sur les institutions byzantines II, σσ. 278 - 286).

2. Περὶ τοῦ ἐτύμου τοῦ ὀνόματος *Λογαρᾶς* (παραγομένου ἐκ τῆς λέξεως *λογάρι* = χρήματα) καὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι καὶ Κύπρῳ Λογαράδων βλ. Κ. Χ α τ ζ η ψ ά λ τ η, Τὸ ἐν Ἑλλάδι καὶ Κύπρῳ οἰκογενειακὸν ὄνομα Λογαρᾶς κατὰ τὴν Βυζαντινὴν καὶ Μεταβυζαντινὴν περίοδον, Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν 6, 1972 - 73, σσ. 133 - 168 (Λευκωσία 1973).

3. Βλ. M. T r e u, Matthaios metropolit von Ephesos. Ueber sein leben und seine schriften, Programm des Victoria - Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1901, σσ. 23, 50 - 51, 53 - 56, Σ. Κ ο υ ρ ο ύ σ η, Μανουὴλ Γαβαλᾶς, εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2 - 1355/60). Α' - Τὰ βιογραφικά, ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 262 - 265, καὶ D. R e i n s c h, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vind. Theol. Gr. 174, Berlin 1974, σσ. 175 - 182, ἔνθα καὶ τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν, ὑπ' ἀριθμ. 55 - 56 κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ Treu.

4. M. T r e u, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 50.

Φίλιππον Λογαρᾶν, παραλήπτην ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ [1], ἐσχάτως δὲ ὁ D. Reinsch [2] ἐπανέλαβε τὴν ταύτισιν, ἀλλὰ μετ' ἐπιφυλάξεως.

Αἱ δύο [3] ἐπιστολαὶ τοῦ Ματθαίου ἐπέμφθησαν πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔτους 1339 [4] ἐξ 'Εφέσου, τῆς ἀρχιερατικῆς του ἕδρας εἰς ἣν εἶχε μεταβῆ προσφάτως, εἰς τὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει προφανῶς διατρίβοντα Λογαρᾶν. Εἰς τὴν πρώτην, ἥτις διαλαμβάνει τὰ κατὰ τὸ ταξίδιον τοῦ Γαβαλᾶ πρὸς Ἔφεσον καὶ τὰ κατὰ τὴν συμπεριφορὰν τῶν κατεχόντων ταύτην Τούρκων πρὸς τὸν ἀρχιερέα καὶ τοὺς Χριστιανούς, δὲν παρέχονται στοιχεῖα ἱκανὰ νὰ φωτίσουν τὸ πρόσωπον τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων.

'Αλλὰ καὶ ἐκ τῆς δευτέρας ἐπιστολῆς μόνον προβλήματα προκύπτουν. 'Εν αὐτῇ ὁ Ματθαῖος ἀποδίδει τὰς συμφορὰς τοῦ γένους εἰς ραθυμίαν, ἀβελτηρίαν καὶ ἀβουλίαν τῶν ἡγεμόνων, ἀντιθέτως πρὸς τὸν πρεσβεύοντα διαδεδομένας ἀντιλήψεις Λογαρᾶν, ὁ ὁποῖος, φιλοσοφῶν, ἀνάγει ταύτας εἰς ἠθικὰ παραπτώματα (*πλημμέλειά τις κοινὴ τῶν κατὰ γνώμην ἡμαρτημένων*, στ. 15). Κατακρίνει ὁ Ματθαῖος καὶ τὴν τακτικὴν τῶν ὑπευθύνων, οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο αἴτιοι τῆς ἀπωλείας τῶν ἑλληνικῶν ἐδαφῶν, συνιστᾷ δὲ ἐν τέλει εἰς τὸν Λογαρᾶν νὰ μάχεται χάριν τῆς ἀρετῆς καὶ νὰ ἀντισταθῇ κατὰ τῆς *ἀλόγου φορᾶς* τῶν πραγμάτων, διότι, πέρα τῆς *δυνάμεως τοῦ λέγειν*, ὁ Λογαρᾶς περιβάλλεται νῦν *θειότερον σχῆμα* (στ. 102 - 103). Τί σημαίνουν ὅμως αἱ φράσεις αὗται; 'Η *δύναμις τοῦ λέγειν* εἶναι ἡ ρητορικὴ δεινότης ἢ μήπως εἶναι ἡ δυνατότης τοῦ Λογαρᾶ νὰ συνομιλῇ μετὰ ἀνωτέρων ἀξιωματούχων ἢ καὶ μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ὡς ἔχων τὸ ἀξίωμα τοῦ *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων*; Ἤ, ἐὰν τὸ ἀξίωμα τοῦτο ἦτο ἐκκλησιαστικόν [5], τότε ἡ φράσις *ὃ νῦν ἐπηλυγάσω θειότερον σχῆμα*, ἥτις ἐθεωρήθη ὅτι σημαίνει εἴσοδον εἰς τὰς τάξεις τῶν μοναχῶν [6], δύναται πιθανῶς νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ὡς ἄνοδος εἰς ἀνώτερον ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα.

'Η μόνη ἀσφαλὴς εἴδησις λοιπὸν ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων εἶναι ὅτι ὁ ἀνωτέρω Λογαρᾶς κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ τίτλου τῆς α' ἐπιστολῆς [7]. Δὲν εἶναι ὅμως βέβαιον ἂν ἦτο πολιτικὸν

1. ἐκδοθεισῶν ἐσχάτως ὑπὸ G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 - nach 1350), Wien 1973, I. Teil: Einleitung, Adressaten, Regesten, Register, II. Teil: Text.

2. D. Reinsch, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 35 - 36, ὅπου ὁμιλεῖ περὶ Φιλίππου Λογαρᾶ, καὶ σ. 412 (εὑρετήριον), ὅπου γράφει (Philippos) Logaras.

3. 'Η προσπάθεια τοῦ Reinsch (ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 36 - 37) νὰ θεωρήσῃ τὸν Λογαρᾶν ὡς παραλήπτην καὶ τρίτης ἐπιστολῆς τοῦ Γαβαλᾶ δὲν εἶναι ἀναντίρρητος.

4. Περὶ τῆς χρονολογήσεως βλ. Σ. Κουρούσην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 266.

5. ὅπερ δὲν εἶναι βέβαιον, ὡς ἀβασανίστως δέχεται ὁ Κ. Χατζηψάλτης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 137.

6. Βλ. Σ. Κουρούσην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 265.

7. παρὰ τὴν ἀσυμφωνίαν τῶν ἀναγνωσάντων αὐτὴν ἐν τῷ κώδ. Vind. theol. gr.

ἢ ἐκκλησιαστικὸν τὸ ἀξίωμά του οὐδὲ ἂν ἐκάρη μοναχὸς περὶ τὸ ἔτος 1339. Δύναται ὅμως νὰ ταυτισθῇ, ὡς ἐλέχθη ἤδη, πρὸς τὸν Φίλιππον Λογαρᾶν, παραλήπτην ἐπιστολῶν τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ; Αἱ σωθεῖσαι ἐπιστολαὶ τοῦ Γαβρᾶ (462 τὸν ἀριθμὸν) χρονολογοῦνται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1307 - 1327 [1]. Συνολικῶς 28 ἐξ αὐτῶν ἀπευθύνονται πρὸς τὸν Φίλιππον, αἵτινες ἐπέμφθησαν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1320 - 1327 [2], φέρουν δὲ τὴν ἐπιγραφὴν *Τῷ Λογαρᾷ κυρῷ Φιλίππῳ* (ἢ *Τῷ αὐτῷ*) ἄνευ ἄλλης ἐνδείξεως ἀξιώματος. Πρέπει ὅμως νὰ εἶχεν ἀνώτερον ἀξίωμα ὁ Φίλιππος, ὅπως φαίνεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς 295 (κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ Φατούρου), ἔνθα ὁ Γαβρᾶς παρακαλεῖ τὸν Λογαρᾶν νὰ μεσολαβήσῃ ὑπὲρ αὐτοῦ εἰς τὸν ἔπαρχον τῆς Βιθυνίας, ὥστε νὰ μὴ ζητῇ φόρους διὰ τὸν ἐν Χαλκηδόνι ἀμπελῶνά του (ἐκτὸς ἐὰν μετὰ τοῦ ἐπάρχου εἶχε προσωπικὰς φιλικὰς σχέσεις ὁ Φίλιππος). Εἶναι δὲ ὁ Λογαρᾶς ὁ καλύτερος φίλος τοῦ Γαβρᾶ (ἐπ. 198,8-10), προσκείμενος μάλιστα πλέον αὐτοῦ τῷ πρεσβυτέρῳ 'Ανδρονίκῳ (ἐπ. 220,32-33). Περαιτέρω ἡ ἐπ. 243 πληροφορεῖ ὅτι ἦτο φίλος τῆς δικαιοσύνης (στ. 41 - 42), ὁ δὲ Γαβρᾶς τὸν συγχαίρει εἰς τὴν ἐπ. 437, διότι ὑπερήσπισε χήραν τινὰ ἀδικηθεῖσαν. Εἶχε καὶ φιλολογικὰ διαφέροντα ὁ Λογαρᾶς· κατεῖχε χειρόγραφον τοῦ 'Αριστείδου (ἐπ. 449), εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Γαβρᾶς ἐπήνεγκε διορθώσεις. 'Ως καὶ ὁ Γαβρᾶς, ἦτο ἰδιοκτήτης ἀγροῦ ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ τῆς Θράκης, ἀμφοτέρων ὅμως οἱ ἀγροὶ ἐδῃώθησαν κατὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον μεταξὺ πρεσβυτέρου καὶ νεωτέρου 'Ανδρονίκου (ἐπ. 232 καὶ 267). Τέλος, ἡ ἐπ. 338 ἐσφαλμένως προσγράφεται τῷ Λογαρᾷ, ἐναλλαγεῖσα πρὸς τὴν 340, ὡς παρετήρησεν ὁ Κουρούσης [3].

Εἶναι λοιπὸν φανερὸν ὅτι δὲν παρέχονται βάσιμοι καὶ ἀναντίρρητοι ἀποδείξεις διὰ τὴν ταύτισιν τοῦ Φιλίππου πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων· ἴσως, ἐὰν ἡ διαπίστωσις ὅτι ὁ παραλήπτης τοῦ Γαβρᾶ περιβάλλεται ἀξίωμα τῆς Πολιτείας εἶναι ὀρθή, συντρεχούσης καὶ τῆς κοινῆς ἰδιότητος ἀμφοτέρων, ὅτι εἶναι πεπαιδευμένοι, ὑπάρχει δυνατότης συσχετισμοῦ τῶν δύο προσώπων.

Ἄλλος Λογαρᾶς δρῶν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους εἶναι ὁ Σάββας Λογαρᾶς, γνωστὸς ὡς παραλήπτης τεσσάρων ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου 'Ακιν-

174, φ. 53r. 'Ο M. Treu, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 51, δὲν ἦτο βέβαιος περὶ τῆς ὀρθότητος τοῦ τίτλου, ὃν ἀνέγνωσεν *ἀναμνήσεων*. 'Ο Σ. Κουρούσης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 262, ἀνέγνωσεν *ἀναμνησίῳ*, ἀνέγραψεν ὅμως καὶ οὗτος *ἀναμνήσεων*. 'Ο D. Reinsch δέ, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 33, ὑπεστήριξε τὴν μορφὴν *ἀναμνήσιος*, ὡς παράλληλον πρὸς τὴν μαρτυρουμένην μορφὴν *κανίκλειος*. Πιθανὸν ὁ τύπος οὗτος νὰ ἦτο λαϊκώτερος.

1. G. Fatouros, ἔνθ' ἀνωτ., I, σσ. 15 - 19 καὶ Σ. Κουρούσης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 18.

2. G. Fatouros, ἔνθ' ἀνωτ., I, σ. 60.

3. Σ. Κουρούσης, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 55 - 60 καὶ 91 - 93, ὅπου καὶ ἡ ἐπιστολὴ 339 θεωρεῖται ὡς ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Ματθαῖον 'Εφέσου, καὶ ὄχι πρὸς τὸν Φίλιππον Λογαρᾶν.

δύνου. Ἐπ' αὐτῶν, κειμένων ἀνεκδότων ἐν τῷ κώδ. Marc. gr. 155 (φφ. 44ᵛ, 45ᵛ, 49ʳ, 69ᵛ), στηριχθεὶς ὁ J. Meyendorff [1], ἐταύτισε τὸν Σάββαν Λογαρᾶν πρὸς τὸν Θεσσαλονικέα ἅγιον Σάββαν τὸν Νέον, τὸν ὁποῖον ἔχει βιογραφήσει ὁ πατριάρχης Φιλόθεος [2]. Καὶ οὗτος ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ἀναντιρρήτως πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶν. Βέβαιον εἶναι μόνον ὅτι δὲν εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς τὸν Φίλιππον, ὡς θὰ ἠδύνατο πρὸς στιγμὴν νὰ ὑποθέσῃ τις, δεχόμενος ὅτι ὁ Φίλιππος ἐκάρη μοναχὸς καὶ ἤλλαξεν ὄνομα, διότι κατὰ κόσμον ὁ Σάββας ὁ Νέος ὠνομάζετο Στέφανος [3]. Τὸ αὐτὸ συμπέρασμα φυσικὰ προκύπτει, καὶ ἂν εἰσέτι δὲν δεχθῶμεν τὴν ταύτισιν τοῦ Σάββα Λογαρᾶ πρὸς τὸν Σάββαν τὸν Νέον. Καὶ εἰς ποίημα τοῦ Μανουὴλ Φιλῆ μνημονεύεται ἀνωνύμως Λογαρᾶς τις, *ὃν πρεσβύτην δείκνυσιν ἡβῶν ὁ χρόνος* [4]. Φαίνεται ὅτι εἶναι λαϊκός, διαβιῶν παρά τινι ἰδιώτῃ, ταύτισις ὅμως πρὸς Λογαρᾶν τινα ἐκ τῶν προαναφερθέντων δὲν εἶναι εὔκολος.

Κατὰ ταῦτα, τὸ α' ἥμισυ τοῦ ιδ' αἰῶνος ἀπαντοῦν εἰς τὰς ἀνωτέρω πηγὰς τέσσαρες Λογαρᾶδες, δύο ἀνώνυμοι καὶ δύο ἐπώνυμοι. Βέβαιον εἶναι μόνον ὅτι οἱ δύο ἐπώνυμοι δὲν ταυτίζονται. Τίς ὅμως ἡ σχέσις τῶν ἄλλων, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθῇ μόνον διὰ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν στοιχείων.

2. Τὸ κατωτέρω ἐκδιδόμενον κείμενον, κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ περιέχοντος κώδικος Vind. phil. gr. 273, φφ. 55ʳ - 56ʳ, τοῦ ιδ' αἰῶνος [5], εἶναι ἔργον τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ, καὶ ἀπευθύνεται πρὸς τὸν αὐτοκράτορα. Ποῖος ὅμως ὁ αὐτοκράτωρ οὗτος; Συμφώνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω ἀναφερθέντα, ὁ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶς γράφει καὶ κινεῖται λήγούσης τῆς δεκαετίας 1330 - 1340, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Γαβαλᾶ, τοῦ ὁποίου ἄρα θὰ πρέπει νὰ ἦτο περίπου συνηλικιώτης. Μνεία δὲ ἐν τῷ κειμένῳ ἀποπείρας δολοφονίας τοῦ βασιλέως καὶ μακροθυμίας του πρὸς τοὺς συνωμοτήσαντας κατ' αὐτοῦ (στ. 12 - 15) ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀνδρονίκου τοῦ Γ' (1328 - 1341) [6], κατὰ τοῦ ὁποίου

1. J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, σσ. 106 - 107.

2. ἔκδ. τοῦ βίου ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, τόμ. Ε', 1888, σσ. 190 - 359.

3. Αὐτόθι, σ. 196,$_{25-26}$.

4. E. Miller, Manuelis Philae carmina, τόμ. I, Parisiis 1855, σσ. 234 - 235.

5. Περιγραφὴν τοῦ κώδικος καὶ τὰ περιεχόμενα αὐτοῦ βλ. παρὰ H. Hunger, Katalog der griechischen Handschriften der Oesterreichischen Nationalbibliothek. Teil I: Codices Historici. Codices Philosophici et Philologici, Wien 1961, σσ. 377 - 378.

6. Γενικῶς περὶ Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου βλ. τὴν μελέτην τῆς U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos. Versuch einer Darstellung der byzantinischen Geschichte in den Jahren 1321 - 1341, Amsterdam 1965.

9 - 3 - 1977

μαρτυρεῖται ἀπόπειρα δολοφονίας τῷ 1334 [1], ὅτε τὰ σχέδια τῶν στασιαστῶν ἀπεκαλύφθησαν ἐγκαίρως καὶ ἐξουδετερώθησαν οὗτοι. Ὁ αὐτοκράτωρ ὅμως *οὐδὲν ἀπηνὲς ἐνεδείξατο πρὸς τοὺς ἐλεγχθέντας στασιαστάς, ἀλλὰ τοὺς μὲν ἄλλους ἀφῆκε τέλεον, μόνους δὲ τοὺς τοῦ Ἀσὰν υἱοὺς ἐν ἀδέσμῳ καὶ φιλανθρώπῳ κατεῖχεν εἱρκτῇ, ἵνα μὴ ἀτιμωρήτου καθάπαξ τῆς κακίας μενούσης πάντες εἰς τὴν ὁμοίαν κακίαν ὁρμήσωσιν* [2]. Τὸ συμπέρασμα δὲ τοῦτο ἐνισχύει καὶ ἡ φράσις τοῦ κειμένου *ὥσπερ γάρ σε ἐν τοῖς ὅπλοις ἀήττητον ὁρῶντες...* (στ. 43 - 44), ἡ ὁποία, ὅσον καὶ ἂν εἶναι ρητορική, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρίζῃ ἄλλον πρὸ ἢ μετὰ τὸν Ἀνδρόνικον Γ' αὐτοκράτορα, οἵτινες ὀλίγας νίκας καὶ πολλὰς ἥττας ἐγνώρισαν. Ἐὰν ἐξαιρεθῇ ἡ ἐν Φιλοκρήνῃ τῆς Βιθυνίας τροπὴ τοῦ ὑπὸ τὸν Ἀνδρόνικον Γ' στρατεύματος ὑπὸ τῶν Τούρκων [3], ἡ βασιλεία τούτου κατήγαγε πολλὰς νίκας καὶ κατὰ τῶν Σλαύων καὶ τῶν Λατίνων καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου [4].

Ἀλλὰ καὶ τὸ γενικώτερον περιεχόμενον τοῦ κειμένου ἐπιτρέπει τὴν συσχέτισιν πρὸς ἕτερον γνωστὸν γεγονὸς τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', τὴν καταδίκην τῶν *καθολικῶν κριτῶν* τὸ ἔτος 1337 [5]. Ὡς εἶναι γνωστόν, ὁ Ἀνδρόνικος Γ' τῷ 1329 ἀνεμόρφωσε τὴν ἀνωτέραν δικαστικὴν ἀρχήν, καὶ εἰς τὴν θέσιν τῶν 12 ἀνωτέρων δικαστῶν, τοὺς ὁποίους εἶχεν ἐγκαταστήσει τῷ 1296 ὁ Ἀνδρόνικος Β' [6], ἀνέδειξε τέσσαρας δικαστὰς ἐν Κωνσταντινουπόλει, δύο λαϊκοὺς καὶ δύο κληρικούς, οἵτινες ὠνομάσθησαν «καθολικοὶ κριταὶ τῶν Ῥωμαίων». Ἰδοὺ τὰ ὀνόματα καὶ οἱ τίτλοι τῆς πρώτης ὁρισθείσης τετράδος, ὡς παραδίδονται εἰς ἔγγραφον τῆς μονῆς Ἐσφιγμένου [7]:

1. Γρηγορᾶς XI, 2 : I, 530,$_{1}$ - 535,$_{10}$. Καὶ ἄλλοτε ἐξυφάνθησαν συνωμοσίαι κατὰ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', ὡς μαρτυρεῖ ὁ αὐτὸς Γρηγορᾶς XI, 9 : I, 552,$_{7}$ - 553,$_{10}$.

2. Γρηγορᾶς XI, 2 : I, 534,$_{1-5}$.

3. Γρηγορᾶς IX, 9 : I, 433,$_{9}$ - 436,$_{18}$, Καντακουζηνὸς II, 6 - 8 : I, 342,$_{1}$ - 363,$_{8}$. Βλ. καὶ U. V. Bosch, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 152 - 158.

4. U. V. Bosch, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 5 et passim.

5. Πλήρης ἐξιστόρησις τῶν κατὰ τὸν θεσμὸν τῶν καθολικῶν κριτῶν παρὰ P. Lemerle, Le juge général des grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial Louis Petit, Bucarest 1948, σσ. 292 - 316. Μερικωτέρας συμβολὰς εἰδικῶς εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς καταδίκης ἔκαμεν ὁ I. Ševčenko, Léon Bardalès et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles, Byzantion 19, 1949, σσ. 247 - 259, καὶ ὁ G. J. Theocharides, Die Apologie der verurteilten höchsten Richter der Römer, BZ 56, 1963, σσ. 69 - 100. Νέα στοιχεῖα καὶ κριτικὴ τῶν δύο προηγουμένων μελετῶν παρὰ P. Lemerle, Documents et problèmes nouveaux concernant les juges généraux, ΔΧΑΕ 4, 1964, σσ. 29 - 44. Ἀπὸ νομικῆς κυρίως πλευρᾶς ἐξετάζει τὸ θέμα του ὁ E. Schilbach, Die Hypotyposis der Katholikoi Kritai ton Romaion vom Juni 1398 (?), BZ 61, 1968, σσ. 44 - 70.

6. Παχυμέρης III, 16 - 17 : II, 235,$_{11}$ - 237,$_{8}$.

7. J. Lefort, Actes d'Esphigménou, Texte, Paris 1973, σ. 134.

Ὁ μητροπολίτης Ἄπρω ὑπέρτιμος καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων Ἰωσήφ.

Ὁ δικαιοφύλαξ καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων Γρηγόριος διάκονος ὁ Κλειδᾶς.

Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως ὁ μέγας διοικητὴς ὁ Γλαβᾶς καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων.

Ὁ δοῦλος τοῦ κραταιοῦ καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ καθολικὸς κριτὴς τῶν Ῥωμαίων Νικόλαος ὁ Ματαράγγος.

Τῷ 1337 ὅμως κατηγορήθησαν οὗτοι ἐπὶ δωροδοκίᾳ, καὶ μόνον εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ Νικόλαος Ματαράγγος, ἠθῳώθη. Οἱ λοιποὶ τρεῖς ἐξέπεσαν τοῦ ἀξιώματός των καὶ ἐξωρίσθησαν. Ἀπὸ τῆς ἐξορίας ἀπηύθυναν Ἀπολογίαν [1] πρὸς τὸν βασιλέα καὶ τὸν πατριάρχην, δι' ἧς προσεπάθησαν νὰ ἀποδείξουν ὅτι ἐγένοντο θύματα συκοφαντίας, καὶ ἐζήτησαν ἐπανεξέτασιν τῆς ὑποθέσεως καὶ συγχώρησιν. Δὲν φαίνεται ὅμως ὅτι ἐπέτυχον τούτου, ὡς ἐνόμισεν ὁ Γ. Θεοχαρίδης [2]. Οὔτε καὶ ὁ Γλαβᾶς μόνος συνεχωρήθη [3], διότι τὸ χωρίον τοῦ Καντακουζηνοῦ [4], ἔνθα οὗτος μνημονεύεται ὡς μεταφέρων μήνυμα τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' περὶ τῆς ἀσθενείας του εἰς τὴν αὐτοκράτειραν, δὲν τοποθετεῖται χρονικῶς εἰς τὸ 1341. Πρόκειται σαφῶς περὶ τῆς κατὰ τὸ 1330 ἀσθενείας τοῦ βασιλέως [5].

Ἡ καταδίκη λοιπὸν τῶν καθολικῶν κριτῶν φαίνεται ὅτι παρέμεινεν ἀμετάκλητος. Καὶ εἰς τὴν καταδίκην ἀκριβῶς ταύτην πρέπει νὰ ἀναφέρεται ἡ ἔχουσα μορφὴν ἐπιστολῆς παράκλησις τοῦ Λογαρᾶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα, διότι ἐν αὐτῇ μνημονεύεται καταδίκη δικαστῶν, ἡ ὁποία θὰ ἔχῃ ἔντονον ἀπήχησιν εἰς τοὺς *ἔπειτα δικάζειν μέλλοντας* (στ. 4), ὥστε νὰ μὴ σημειωθοῦν εἰς τὸ ἑξῆς παρόμοιαι παραβάσεις (στ. 2-6). Φαίνεται σαφῶς ὅτι δὲν πρόκειται περὶ καταδίκης τυχόντων δικαστῶν, ἀλλὰ ὑψηλὰ ἱσταμένων· διὰ τοῦτο ἡ ἐπιβληθεῖσα ποινὴ ἀσφαλῶς εἶναι δικαία, εἶναι ὅμως καὶ αὐστηρά. Ἡ παράκλησις τοῦ *ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων* προσπαθεῖ νὰ φέρῃ ἀντίρροπον τῆς δικαιοσύνης τὴν ἐγνωσμένην φιλανθρωπίαν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ', διὰ νὰ τύχουν τελικῶς συγγνώμης οἱ καταδικασθέντες, πολλὰ παθόντες μέχρι τοῦδε, ὥστε νὰ φανῇ ὅτι ὁ βασιλεὺς μιμεῖται τὸ θεῖον ἔργον, ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς (στ. 6-26). Καταλήγει δὲ ὁ Λογαρᾶς εἰς προσπάθειαν φιλοσοφικῆς θεμελιώσεως τῶν λεγομένων (στ. 26-53). Ἴσως συνεδέετο

1. ἐκδοθεῖσαν ὑπὸ G. J. Theocharides, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 79-89.
2. G. J. Theocharides, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 79.
3. P. Lemerle, Le juge..., σ. 309.
4. Καντακ. III, 14 : II, 91,22.
5. ὡς φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἀναλόγου χωρίου II, 14 : I, 391,7-399,10.

φιλικῶς πρός τινα τῶν καταδικασθέντων ἢ καὶ πρὸς ὅλους [1]. Ἐὰν ἐκινήθη ἰδίᾳ πρωτοβουλίᾳ ἢ παρακληθεὶς δὲν προκύπτει.

Πέρα δὲ τούτων καὶ αἱ παρατηρούμεναι νοηματικαὶ ἀντιστοιχίαι μεταξὺ τῆς Ἀπολογίας τῶν καθολικῶν κριτῶν καὶ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λογαρᾶ [2] πείθουν ὅτι καὶ τὸ κείμενον τοῦτο ἐγράφη ἐντὸς τοῦ αὐτοῦ κλίματος τῆς προσπαθείας ἀναθεωρήσεως τῆς καταδίκης τοῦ 1337. Δὲν εἶναι πιθανὴ σύνδεσίς του μὲ καταδίκην δικαστῶν κατὰ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ 1329 — τοιαύτη ἄλλωστε οὐδαμοῦ μαρτυρεῖται —, διότι προϋποθέτει καὶ πάροδον ἱκανοῦ χρόνου ἀπὸ τῆς ἀναλήψεως τῆς ἐξουσίας ὑπὸ τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' (1328), ὥστε νὰ ἔχῃ κατὰ καιροὺς ἐκδηλωθῇ ἐπιβουλὴ κατὰ τῆς ζωῆς αὐτοῦ καὶ νὰ ἔχῃ γίνει τοῖς πᾶσι γνωστὸν τὸ φιλάνθρωπον τοῦ βασιλέως. Ὡς terminus post quem λοιπὸν διὰ τὴν χρονικὴν ἔνταξιν τοῦ κειμένου δύναται νὰ ληφθῇ τὸ ἔτος καταδίκης τῶν καθολικῶν κριτῶν, τὸ 1337 [3]. Ὁ terminus ante quem εἶναι ἡ 15 Ἰουνίου 1341, ὅτε ἀπέθανεν ὁ Ἀνδρόνικος Γ' [4], ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Λογαρᾶς παρέτεινε τὸν βίον καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ 1339, ὅτε ἔλαβε τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γαβαλᾶ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ μεσολάβησις τοῦ Λογαρᾶ φαίνεται ὅτι δὲν ἔσχεν ἀπήχησιν, καὶ δὲν ἀνεκλήθη ἡ ἀπόφασις τοῦ Ἀνδρονίκου. Εἶναι γνωστὸν ἐξ ἄλλου τὸ λεγόμενον ὅτι οὗτος δὲν ἐδέχετο συμβουλάς [5]. Ἡ ἐπιστολὴ πάντως δεικνύει τὴν παρρησίαν τοῦ Λογαρᾶ καὶ εἶναι τὸ μόνον γνωστὸν ἀναντιρρήτως ἔργον τοῦ καλάμου του [6].

1. Δὲν εἶναι ἴσως ἄσχετον πρὸς τὴν φιλίαν τοῦ Λογαρᾶ μετὰ τῶν καθολικῶν κριτῶν καὶ τὴν ὅλην σύνδεσιν τοῦ κειμένου αὐτοῦ πρὸς τὴν ὑπόθεσιν τούτων καὶ τὸ ὅτι ἐν τέλει τοῦ κώδικος (φ. 85ᵛ) σημειοῦται : *Ἐκ τῶν τοῦ Ματαράγγου ἀπομνημονευμάτων* (H. Hunger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 378).
2. Κοινὴ εἶναι λ.χ. ἡ ἔκκλησις πρὸς τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην τοῦ βασιλέως, ἡ μνεία τῶν πολλῶν δεινῶν, ἅτινα ὑπέστησαν ἕνεκα τῆς καταδίκης καὶ ἡ ὑπενθύμισις τῆς θείας ἐπεμβάσεως διὰ τὴν ἄνοδον εἰς τὸν θρόνον. Τὰ παράλληλα χωρία σημειοῦνται εἰς τὸν σχολιασμὸν τοῦ κειμένου.
3. Ἢ ἴσως τὸ 1336, βλ. P. Lemerle, Documents..., σ. 30.
4. Bosch, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 189.
5. Γρηγορᾶς XI, 11 : I,565,15-17. Βλ. καὶ Bosch, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 4.
6. Τὸ ἐν συνεχείᾳ εἰς φ. 56ᵛ κείμενον, ἴσως τοῦ ἰδίου τοῦ Λογαρᾶ (βλ. Hunger, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 377), εἶναι ἄσχετον πρὸς τὸ ἡμέτερον, διαλαμβάνον περὶ τοῦ οἴκτου τοῦ βασιλέως Θεοῦ (καὶ ὄχι ἐπιγείου βασιλέως) πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ περὶ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀνταποδώσῃ ὡς δεῖ εἰς τὸν Θεόν. Εἶναι αὐτόγραφον τοῦ ἀγνώστου συγγραφέως, διότι φέρει διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς διαγραφὰς (σημειωθείσας ἐν τῇ ἐν συνεχείᾳ ἐκδόσει διὰ ⟦ ⟧) καὶ προσθήκας (σημειωθείσας διὰ ⌜ ⌝). Ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς :

Εἰ τὸν ἀγαπήσαντά σε βασιλέα καὶ ἰσότιμον αὐτοῦ ἀναδείξαντα ἠπίστησας καὶ πρὸς τὸν ἐχθρὸν αὐτοῦ ηὐτομόλησας, εἶτα κατασχών σε καθεῖρξεν ἐκεῖνος καὶ πληγαῖς ἀνιάτοις ἐπέθηκε, καὶ τὰ πάνδεινά σε πάσχοντα, οἶκτον λαβὼν ὁ βασιλεὺς † ⌜ἔπεμψε τοὺς αὐτοῦ

Τὸ κείμενον, γεγραμμένον δι' εὐκρινοῦς γραφῆς τοῦ ιδ' αἰῶνος, δὲν ἐνεφάνισεν ἰδιαιτέρας δυσκολίας κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ἔκδοσιν. Ἀντεγράφη ἀρχικῶς ἐπιτοπίως εἰς τὴν Handschriftensammlung τῆς Nationalbibliothek τῆς Βιέννης (δι' ὃ καὶ ἐντεῦθεν εὐχαριστῶ τὸ προσωπικὸν αὐτῆς διὰ τὴν ἐξυπηρέτησιν ἣν παρέσχε μοι), ἡ περαιτέρω δὲ μελέτη ἐγένετο ἐπὶ φωτογραφίας τῶν σχετικῶν φύλλων. Ἐν στ. 13 προσετέθη τὸ μόριον *οὐ*, ἵνα εὐοδωθῇ τὸ νόημα, ἐφ' ὅσον ἀκολουθεῖ ἡ ἀρνητικὴ πρότασις *ἀλλ' οὐδ'* ... *πέμψαι.*

ἀρίστους † καὶ στρατιώτας ἐκεῖθέν σε ἐλευθερώσοντας, ἀλλὰ καὶ τούτων ἐκεῖσε πεσόντων⌉, δουλικὸν ⌈ὕστερον ὁ βασιλεὺς⌉ ἐνεδύσατο σχῆμα καὶ πρὸς τὸν κατέχοντά σε αἰχμάλωτον πορευθεὶς ⌈καὶ τραυματισθεὶς⌉ ἐρρύσατό σε τῆς ἐκείνου χειρός, ἆρ' οὖν εἶχές ⌈τι⌉ δοῦναι ⌈ὅλως⌉ αὐτῷ εἰς ἀντάμειψιν ἀξίαν τῆς τοιαύτης αὐτοῦ εὐεργεσίας; πάντως οὐδέν. εἰ δὲ καὶ τὸ οἰκεῖον αἷμα ἐξέχεε διὰ σέ, ἔτι πλέον ἔμεινας τῆς κατ' ἀξίαν ἀπολειπόμενος ἀμοιβῆς. εἰ δὲ καὶ κοινωνόν σε ⟦μετὰ ταῦτα⟧ αὖθις τῆς αὐτοῦ δόξης ἐποίησε ⌈καὶ τῆς πρώτης ἀξίας βελτίω⌉, πόσῳ μᾶλλον· ὅπερ ὁ θεοπάτωρ κατανοήσας Δαυΐδ, τί ἀνταποδώσω τῷ κυρίῳ, ἔλεγε, περὶ πάντων ὧν ἀνταπέδωκέ μοι; ποτήριον σωτηρίου λήψομαι, ἤτοι ὅπερ ἔσχε πολὺ τῆς ἀξίας ἀπολειπόμενον.

Infra textum manu altera:
Ἰησοῦς Χριστὸς νικᾷ ζῇ καὶ βασιλεύει εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας.

Β'

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Vind. phil. gr. 273

f. 55r **Τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων τοῦ Λογαρᾶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα**

Ἔδει μέν σε, ἔδει, θεῖε βασιλεῦ, ἀκούοντα τὸ δίκαιον πατούμενον ὑπὸ τῶν πάλαι τούτῳ βοηθεῖν κριθέντων μηδὲν μετρίως χαλεπῆναι, ἀλλὰ πολλὴν ἀφέντα τὴν ὀργὴν εἰς τούτους διδάξαι καὶ τοὺς ἔπειτα δικάζειν μέλλοντας
5 *τηρεῖν ὀρθῶς τὸν τοῦ δικαίου λόγον, μέγιστον ἐντεῦθεν ἐκείνοις ἀνασείσαντα τὸν φόβον. ὥσθ' [ὁ] τἆλλα σὺ φιλανθρωπότατος, ὧν ἴσμεν, τοσοῦτον νῦν γε κατ' αὐτῶν ἐχρήσω τῷ θυμῷ, ὥστε καὶ ὑπὸ τῶν σφόδρα μισουμένων μὴ βούλεσθαι προσθήκην γεγενῆσθαι τῇ τούτων τιμωρίᾳ, ἀγνοήσας τὸ φιλάνθρωπον ἐνταῦθα σεαυτοῦ τῷ τῶν δικαίων ἔρωτι ἀμέτρῳ. οὐ μὴν ἐμέμψατό τις*
10 *τὸ γεγενημένον, ἀλλ' εἶδον πάντες ὅπως σὺ καὶ πρό γε τῆς ἀρχῆς, μᾶλλον δὲ καὶ πρὸ σαυτοῦ, τὰ δίκαια τιμᾶν νομίζεις.*

Τοὺς μὲν γὰρ ἐπὶ σὲ ληφθέντας ἄλλοτ' ἄλλους μόνον οὐ γυμνὰ τὰ ξίφη φέρειν καὶ δικαίως ἂν τοῦ ζῆν ἐκπεπτωκότας οὐ μόνον ⟨οὐ⟩ τὰ δεινότατα

3 *τούτῳ* ex *τοῦτο*

3 *κριθέντων*: Ἀποτελεῖ ἆρά γε ἡ λέξις ἐξεπίτηδες λογοπαίγνιον πρὸς τὸν τίτλον *κριταί*;

7 *ἐχρήσω τῷ θυμῷ*: Πβ. Ἡροδ. 1, 137.

7 - 8 *ὥστε* ~ *τιμωρίᾳ*: Ὡσαύτως καὶ εἰς τὴν Ἀπολογίαν, στ. 1 - 2 (Theocharides, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 79): ...*τοσαῦτα πεπονθότες δεινὰ καὶ οἷα σχεδὸν τοὺς κακούργους ἢ λῃστὰς ἢ προδότας πάσχειν οἱ νόμοι προτρέπουσιν*..., καὶ στ. 139 (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 83): ...*καὶ τηλικαύτας κολάσεις οὕτω φιλοτίμως ἡμῖν ἐπεμέτρησας*...

8 *τὸ φιλάνθρωπον*: Διὰ τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' βλ. ἐπίσης εἰς τὴν Ἀπολογίαν, στ. 4 - 5 (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 80): *ἥκομεν τῷ βασιλεῖ πρὸς τοὺς λιμένας τῆς σῆς φιλανθρωπίας τε καὶ δικαιοσύνης καταφεύγοντες*, στ. 37 - 39 (αὐτόθι): *βουλὴ μὲν οὖν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς μεγάλη καὶ σκέψις ἐπίμονος περὶ τοῦ πῶς ἂν ἀναλάμψειε τὸ πάλαι Ῥωμαίοις γενόμενον ἐλλιπές, ἡ δικαιοσύνη*, καὶ στ. 262 (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 87): *ναί, ἐκ βασιλέως, ὡς ἀληθῶς, ναὶ ἐκ τοῦ δικαιοτάτου τε καὶ συμπαθεστάτου*. Πβ. ἐπίσης τὴν νεαρὰν XLII τοῦ Ἀνδρονίκου Γ' παρὰ Ι. καὶ Π. Ζέπῳ, Jus graecoromanum, τόμος Α', Ἀθῆναι 1931, σ. 581: *Ἐπεὶ ἡ βασιλεία μου, πολύν τινα τὸν ἔρωτα περὶ τὸ δίκαιον ἔχουσα... καὶ περὶ πλείστου ποιουμένη δικαιοσύνην*... Γενικῶς περὶ τῆς φιλανθρωπίας ὡς ἀρετῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ὡς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ, βλ. H. Hunger, Φιλανθρωπία. Eine griechische Wortprägung auf ihrem Wege von Aischylos bis Theodoros Metochites, Wien 1963, σ. 10 κέξ. (= τοῦ αὐτοῦ, Byzantinistische Grundlagenforschung, London 1973 [Variorum Reprints], XIII).

12 - 15 *τοὺς μὲν* ~ *ἐξιστάμενος*: Πέρα τῶν ἀνωτέρω, σ. 401 σημειωθέντων βλ. καὶ Καντακ. II, 15: I, 397,9-11: *τίνος γὰρ κατεψηφίσατο θάνατον ὁ βασιλεύς, καὶ ταῦτα οὐκ ὀλίγους αὐτῷ ἐπιβουλεύοντας εὑρὼν καὶ αὐτόχειρας μονονουχί;*

ἠξίωσας αἰκίσασθαι, ἀλλ' οὐδ' εἰς δεσμωτήριον ἐπείσθης πέμψαι, Θεῷ κα-
15 *λῶς ποιῶν τῆς δίκης ταύτης ἐξιστάμενος. νῦν δ' ἐπιβουλευόμενον τὸ δίκαιον*
μαθών, μείζω τὸν θυμὸν ἐξήνεγκας τῆς γνώμης τῆς σαυτοῦ καὶ πρὸς τὸ
κολάζειν ἑτοιμότατα κατέστης. ἀλλ' ὥσπερ τὰ μέχρι νῦν σοι πεπραγμένα
μειζόνων γέμει τῶν ἐπαίνων κἂν ταῖς συγγραφαῖς, ὁπότε δέοι περὶ σοῦ εἰ-
πεῖν τι, ἕκαστος εἰς θαυμαστὴν ὑπόθεσιν ἀνοίσει ταῦτα, οὕτω καὶ νῦν ἐκεῖθεν
20 *σὲ ἰδεῖν ποθοῦμεν ἐπανήκοντα πρὸς τὸ φιλάνθρωπον, μάλιστα τῆς γνώμης*
ἐπιχώριον τῆς σεαυτοῦ, ὅπως θαῦμα θαύματι συνάψῃς καὶ τοῖς γράφουσι
f. 55ᵛ *μὴ εἴη ὥσπερ τὰ τῶν ἄλλων βασι|λέων οὕτω καὶ τὰ σὰ ῥᾳδίως ἀφηγεῖσθαι*
ἢ μᾶλλον πρὸ τῶν ἄλλων ἔχοιεν ὑμνεῖν τὰ σά. εἰ γὰρ ἀπὸ τοῦ θυμοῦσθαι καὶ
κολάζειν ἐπὶ τὸ συγγινώσκειν τοῖς ἠτυχηκόσι τούτοις ἔλθοις, βασιλεῦ, Θεοῦ
25 *μιμεῖσθαι ἔργα δόξεις ἀκριβῶς, οὗ καὶ τὸ τῆς σῆς ἀρχῆς πηδάλιον ἐν τῇ χειρὶ*
πιστεύομεν ἐγκεῖσθαι. ἀμέλει καὶ ὥσπερ ἐκεῖνα τοῦ Θεοῦ εἰς θαῦμα μ[έγ]ι-
στον ἀνήκει, ὅσα τὴν αὐτοῦ εἰς τὸ φιλάνθρωπον ὑπερβολὴν σημαίνει, οὕτω
τοι καὶ σοῦ ἐκεῖνα μάλιστα ἐκπλήξει τοὺς ὁρῶντας, ὅσα οἴκτου καὶ φιλανθρω-
πίας γέμει πρὸς τοὺς πλημμελοῦντας. οὐ γὰρ ὅταν γῆν κινῇ καὶ καταπέμπῃ
30 *χάλαζαν καὶ τἆλλα ὀργιζόμενος Θεὸς δεικνύῃ, τότ' ἀποθαυμάζειν μάλιστα*
ἐπαίρει τοὺς ὁρῶντας, ἀλλ' ὅταν μὲν ἐν ὥρᾳ ὕῃ, ἀπ' ἐλαχίστου δὲ σπέρματος
μεγάλους κομίζεσθαι διδῷ καρπούς· τὸ μὲν γὰρ ἀμήχανον εἰς τὸ κολάζειν
ἔχειν τὴν ἰσχὺν οὐχ οὕτω τις θαυμάζει τοῦ Θεοῦ, τὸ δὲ μηδένα κεῖσθαι ὅρον
τῇ τούτου δήπουθεν φιλανθρωπίᾳ, τοῦτο πάντα ὄγκον θαύματος νικᾷ, ὥστε
35 *καὶ τὰς ἑορτὰς καὶ πανηγύρεις ὑπὲρ τῶν φιλανθρωποτέρων ἴσμεν εἰς ἡμᾶς*
πραγμάτων τοῦ Θεοῦ γεγενημένας τὴν ἀρχήν. οὐ γὰρ χαίρει τις ἀκούων ὕδα-
τι τὴν γῆν ἐπικλυσθεῖσαν πάλαι οὐδ' αὖ πορείαν καινοτέραν ἄνωθεν εἰς γῆν
πυρὸς οὐδὲ περὶ τούτων ἀγαπᾷ τις θύειν, ἀλλ' ὅταν Θεὸν πολιτευόμενον μαν-
θάνῃ ἐν ἐλέῳ, καὶ νῦν μὲν ἐκείνου χεῖρα, νῦν δὲ τούτου πόδα, ἄλλων δ' ἄλλα
40 *ὑπὲρ λόγον πάνυ τι καμνόντων σῴζοντα, τότ' ἔμπλεως ὑφ' ἡδονῆς γεγενη-*
μένος φέρων δίδωσιν αὐτὸν τῇ πανηγύρει.

---

30 *δεικνύῃ* ex *-ει*
41 *αὐτὸν* cod.

---

25 - 26 *οὗ καὶ τὸ ~ ἐγκεῖσθαι* : Ἀπετέλει ἰσχυρὰν πεποίθησιν ἡ ἀντίληψις περὶ τῆς θείας προελεύσεως τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας. Βλ. σχετικῶς W. Enßlin, Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, ἐν Das byzantinische Herrscherbild (hrsg. H. Hunger), Darmstadt 1975, σσ. 54 - 85. Προσθετέον καὶ τὸ χωρίον τῆς Ἀπολογίας τῶν καθολικῶν κριτῶν (ἔνθ' ἀνωτ., σ. 80,27-33) : *...οὐκ ἐκ γένους μόνον διαδοχῆς καὶ κλήρου πατρῴου μεμνήστευταί σοι τὸ βασίλειον κράτος, ἀλλὰ Θεὸς ἄνωθεν... ἀναμφισβήτητόν σοι τὴν μοναρχίαν κατέστησε.*

36 - 37 *ὕδατι ~ πάλαι* : Γέν. ζ'.

37 - 38 *πορείαν ~ πυρός* : Ἰησοῦς Ναυῆ ι' 12 - 14.

Δὸς τοίνυν, δός, θεῖε βασιλεῦ, καὶ σὺ διὰ τοῦ λυθῆναι τῆς ὀργῆς τοὺς
ἁμαρτάνοντας ἑορτάσαι νῦν ἡμᾶς τὸ σὸν φιλάνθρωπον τῆς γνώμης. ὥσπερ
f. 56ʳ *γάρ σε ἐν τοῖς ὅπλοις ἀήττητον ὁρῶντες χαίρειν ἀξιοῦμεν, | οὕτω καὶ πρὸς*
45 *τὸ φιλανθρωπεύεσθαι βουλόμεθα τοὺς πάντας ὑπερβάλλειν. ἔπειτα καὶ νόμος*
ὥσπερ σός ἐστιν ἐκεῖνο λέγων ἅμα καὶ δεικνὺς ἐπὶ τῶν ἔργων καθημέραν,
τὸ τῇ φιλανθρωπίᾳ μᾶλλον ἤπερ τῷ δικαίῳ χρῆσθαι, ὡς τοῦ δικαίου καὶ βλά-
βος ἐνίοτε ποιοῦντος τῷ χρωμένῳ, τήν γε μὴν φιλανθρωπίαν ὁρῶμεν πανta-
χοῦ ὑπὲρ τοῦ σῴζειν πολιτευομένην. εἰ γὰρ ὁ δανεισάμενος καὶ ἀπορῶν ἐκτίνειν
50 *ἕλκοιτο σὺν τῷ δικαίῳ, αὐτίκα ἂν διαφθαρείη μὴ τυχὼν φιλανθρωπίας τῆς*
ἐκεῖθεν τοῦτον τάχιστα σῳζούσης. ὥρα τοίνυν, βασιλεῦ, καὶ νῦν τὸν σὸν τοῦ-
τον νόμον τηρηθῆναι, τὸν τὰ εὐμενῆ τε καὶ φιλάνθρωπα ἁπλῶς δήπου ἀξιοῦντα,
ἄλλως θ' ὅταν καὶ τοσοίδε τἀξ αὐτοῦ οἱ δυστυχοῦντες μέλλωσι μερίζεσθαι.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Κ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

---

47 - 48 *τοῦ δικαίου ~ χρωμένῳ* : Πβ. Σοφ. Ἠλέκτραν, στ. 1042 : *ἀλλ' ἔστιν ἔνθα χἠ δίκη βλάβην φέρει.*

53 *τοσοίδε* : Ὅτι πέρα τῶν καθολικῶν εἶχον καταδικασθῆ καὶ ἄλλοι κριταὶ τῷ 1337 βλ. P. Lemerle, Documents..., σ. 33.

Ο ΜΕΓΑΣ ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΒΑΣΙΛΑΣ ΚΑΙ Η ΕΙΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΝ Β′ († 1332) ΜΟΝΩΔΙΑ ΑΥΤΟΥ

Α′

1. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ὁ θάνατος βασιλέων, πέρα τῶν πολιτικῶν ἐπιπτώσεων τὰς ὁποίας εἶχεν ἐν Βυζαντίῳ καὶ τῶν ἀναφυομένων ἔστιν ὅτε προβλημάτων ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς διαδοχῆς, δὲν παρήρχετο πάντοτε ἀδακρυτί, ἀλλ' εἴτε ἀπετυποῦτο ἡ θλῖψις ἐντὸς τῶν γενικωτέρων ἱστορικῶν ἢ ἄλλων ἔργων εἴτε ἐθρηνεῖτο ὁ θανὼν δι' εἰδικῶς συντασσομένων μονῳδιῶν ἢ ἐπιταφίων πεζῶν ἢ ἐμμέτρων. Οὕτως ἡ ῥητορική, ὅπως προσέφερε τοὺς ἐγκωμιαστικούς, προσφωνητικοὺς κ.ἄ. λόγους εἰς βασιλεῖς διὰ γεγονότα χαρμόσυνα, ὑπηρέτησε καὶ δι' ἀναλόγων ἔργων ἐν καιροῖς πένθους. Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῶν πρωΐμων Παλαιολογείων χρόνων π.χ. τὸν μὲν Μιχαὴλ Η′ († 1282), λατινίσαντα, δὲν ἐμονῴδησαν [1], ἂν καὶ ζῶντα πολλάκις ἐνεκωμίασαν [2], ἀλλὰ τὸν Μιχαὴλ Θ′ († 1320) ἐθρήνησαν ὁ Θεόδωρος Ὑρτακηνός [3], ὁ ῥήτωρ Σταφιδάκης [4] καὶ ὁ Μιχ. Γαβρᾶς [5], εἰς δὲ τὸν Ἀνδρόνικον Β′, καίτοι ἀποθανόντα ἔκπτωτον († 1332) καὶ περιβεβλημένον τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἀφιέρωσε μονῳδίαν ὁ σοφὸς Νικηφόρος Γρηγορᾶς [6] (ὅστις καὶ τὸν ἔγγονον τούτου

---

1. Ἐσώθησαν βεβαίως τρία ἐπιγράμματα ἀγνώστου ποιητοῦ (ἢ ποιητῶν) εἰς πολιτικοὺς στίχους ἐπιγραφόμενα : «Εἰς τὸν θάνατον τοῦ βασιλέως κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Παλαιολόγου», ἀλλὰ δὲν δύναται μετὰ βεβαιότητος νὰ ὑποστηριχθῇ ἂν ἀναφέρονται εἰς τὸν Μιχαὴλ Η′ ἢ εἰς τὸν Μιχαὴλ Θ′· βλ. σχετικῶς D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palæologus and the West (1258 - 1282), Cambridge Mass. 1959, σσ. 381 - 383, ἔνθα (σσ. 382 - 383) ἐκδίδονται καὶ τὰ κείμενα. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὸν ὅτι καὶ ὁ υἱὸς καὶ διάδοχος αὐτοῦ Ἀνδρόνικος Β′ δὲν ἐμερίμνησε περὶ τῆς κατὰ τὰ εἰωθότα κηδείας καὶ τοῦ μνημοσύνου τοῦ διαιρέσαντος τὴν Ἐκκλησίαν πατρὸς (*τὸν πατέρα δόξαντα περὶ τὴν ἐκκλησίαν ἁμαρτεῖν ἄταφον ἀφῆκε καὶ ἀμνημόνευτον,* Παχυμέρης, Ἀνδρ. Παλ. II, 5 : II, 121,$_{6-7}$· πβ. καὶ αὐτόθι I, 11 : II, 36,$_{12-15}$).
2. Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης π.χ., ὁ Γρηγόριος Κύπριος, ὁ Μανουὴλ Ὁλόβωλος, ἀνώνυμος καὶ εἴ τις ἄλλος, περὶ ὧν βλ. συνοπτικῶς παρὰ L. Previale, Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo, BZ 42, 1943 - 1949, σσ. 1 - 49.
3. J. E. Boissonade, Anecdota Græca, τ. I, Parisiis 1829, σσ. 254 - 268.
4. Βλ. κατωτέρω, σ. 420.
5. ἐν ἀπολεσθέντι «Λόγῳ εἰς βασιλέα ἐξ ἀνθρώπων γεγονότα», βλ. G. Fatouros, Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 - nach 1350), I. Teil, Wien 1973, σσ. 25 - 26.
6. Οὗτος περιγράφει μὲν ἐν ἐκτάσει τὰ κατὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ (IX, 14 : I, 460,$_{4}$-

Ἀνδρόνικον Γ′ ἐμονῴδησε τῷ 1341 [1]), πέρα τῶν συντεθέντων ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ στίχων [2], μέλη δὲ τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἐθρήνησαν ὁ Θ. Ὑρτακηνός, ὁ Ἀλέξιος Λαμπηνὸς [3] κ.ἄ.

Θρηνῳδὸς τοῦ Ἀνδρονίκου Β′ ἐγένετο καί τις μέγας διοικητὴς Καβάσιλας, ὡς συνάγεται ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τῆς κατωτέρω ἐκδιδομένης μονῳδίας, ἡ ὁποία κατὰ καιροὺς ἐξελήφθη ὡς ἀναφερομένη εἰς τὸν θάνατον ὁτὲ μὲν τοῦ Ἀνδρονίκου Γ′ ὁτὲ δὲ τοῦ Ἀνδρονίκου Δ′, ἔτι δὲ καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἐταυτίσθη πρὸς τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν· ἀλλὰ σήμερον καὶ ἡ πατρότης αὐτῆς καὶ ὁ θρηνούμενος βασιλεὺς ἔχουν πλέον καθορισθῆ ἀσφαλῶς ὑπὸ τοῦ J. Darrouzès [4] καὶ τοῦ I. Ševčenko [5]. Συγγραφεὺς εἶναι ὁ καὶ ἄλλοθεν γνωστὸς μέγας διοικητὴς Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας, ὁ δὲ θανὼν αὐτοκράτωρ ὁ Ἀνδρόνικος Β′ († ιγ′ Φεβρουαρίου 1332 [6]).

Δὲν εἶναι γνωστὰ τὰ χρονικὰ ὅρια τοῦ βίου τοῦ Θ. Καβάσιλα οὐδὲ πότε ἀκριβῶς ἀνήχθη εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διοικητοῦ. Αἱ πρωϊμώτεραι μνεῖαι αὐτοῦ ὡς μεγάλου διοικητοῦ ἴσως δὲν εἶναι παλαιότεραι τῶν ἀρχῶν τῆς β′ δεκαετίας τοῦ ιδ′ αἰ. Σῴζονται πρὸς αὐτὸν ἐπ. τοῦ Ἰωάννου Χούμνου (υἱοῦ τοῦ ἐπὶ τοῦ κανικλείου Νικηφόρου Χούμνου) : «Τῷ μεγάλῳ διοικητῇ τῷ Καβάσιλᾳ» [7], ἐν ᾗ ἐπαινεῖται ἐπὶ δικαιοκρισίᾳ ὁ Νικόλαος Ματαράγγος, ὁ γνωστὸς μετὰ ταῦτα καθολικὸς κριτής, καὶ ἐπ. (ἀρ. 127) τοῦ Μιχ. Γαβρᾶ : «Τῷ μεγάλῳ διοικητῇ κυρῷ Θεοδώρῳ τῷ Καβάσιλᾳ» [8] πεμφθεῖσα τῷ 1316 λήγοντι [9], δι' ἧς αἰτεῖταί τι παρ' αὐτοῦ, ἀρωγοῦ τῶν ἀδυνάτων.

Ἑτέραν εἰκόνα εἰς προγενέστερον χρόνον μεγάλου διοικητοῦ, περιγραφο-

---

463,$_{20}$), παρεμβάλλει δὲ τῇ ἑξῆς διηγήσει καὶ τὴν ἣν ἐξεφώνησε *τῇ δευτέρᾳ τοῦ πένθους ἡμέρᾳ* μονῳδίαν (X,1 : I,465,$_{1}$ - 474,$_{12}$), ἡ ὁποία ἐσώθη καὶ ἐκτὸς τῆς Ἱστορίας ἐν τῇ χφῳ παραδόσει τῶν λοιπῶν ἔργων αὐτοῦ (βλ. R. Guilland, Essai sur Nicéphore Grégoras, Paris 1926, σσ. XIX, XXI, XXIII, XXV).

1. Γρηγορᾶς XI, 11 : I, 560,$_{13}$ - 565,$_{13}$.
2. Κατωτέρω, σσ. 421 - 422.
3. J. F. Boissonade, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 269 - 281. Σπ. Λάμπρου, Αἱ μονῳδίαι Ἀλεξίου τοῦ Λαμπηνοῦ, ΝΕ ΙΑ′, 1914, σσ. 359 - 400.
4. J. Darrouzès, Les catalogues récents de manuscrits grecs, RÉB VII, 1949, σ. 62.
5. I. Ševčenko, Nicolaus Cabasilas' Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts BZ 47, 1954, σ. 56, σημ. 5, βλ. καὶ τὸν αὐτὸν ἐν DOP 11, 1957, σ. 86, σημ. 20. Συνοπτικῶς τὰ γραφέντα περὶ τοῦ κειμένου τούτου καί τινα συναφῆ παρὰ Στ. Ἰω. Κουρούση, Μανουὴλ Γαβαλᾶς εἶτα Ματθαῖος μητροπολίτης Ἐφέσου (1271/2 - 1355/60), τ. Α′, ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 378 - 379.
6. Γρηγορᾶς IX, 14 : I, 460,$_{11-13}$, X, 1 : I, 474,$_{10-11}$.
7. J. F. Boissonade, Anecdota Nova, Parisiis 1844, σσ. 211 - 213. Περὶ τῆς χρονολογήσεως αὐτῆς παρὰ Κουρούση, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 245 κἑξ.
8. G. Fatouros, ἔνθ' ἀνωτ., II. Teil, σ. 208.
9. Σ. Κουρούσης, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 126, σημ. 1.

μένου διὰ μελανῶν χρωμάτων, παρέχει ἐπιστολὴ τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου σταλεῖσα «Τῷ μεγάλῳ λογοθέτῃ ⟨Κωνσταντίνῳ⟩ τῷ Ἀκροπολίτῃ» κατὰ τὰ ἔτη 1305/6 [1] καὶ ἡ ἐπ. 26 (ἀπευθυνομένη εἰς τὸν μέγαν διοικητὴν) τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' Κωνσταντινουπόλεως πεμφθεῖσα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς β' πατριαρχίας αὐτοῦ (1303 - 1309) [2]. Κατὰ τὰς ἐπιστολὰς ταύτας ὁ μέγας διοικητὴς εἶναι ἀπηνής, διώκων ἀδίκως ἀνθρώπους, ἀλάστωρ, ὅστις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἐλεοῦντα καὶ συμπαθοῦντα τοῖς δεσμίοις αὐτοκράτορα, *ἀδικεῖ καὶ ὀργίζεται*, σφετερίζεται δὲ τὴν οὐσίαν Μακρεμβολίτου τινός, προβαλλόμενος σοφιστικῶς λόγους ἐνδιαστρόφους, ὥστε νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' «ἀπληστότατος ἅμα καὶ ἀδικώτατος». Ἀλλ' οὕτως ἐλάχισται πιθανότητες ὑπάρχουν ταυτίσεως αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄλλως διὰ μεταγενεστέρων εἰδήσεων μαρτυρούμενον Καβάσιλαν.

Εἰς μέγαν διοικητὴν ἀλλ' οὐχὶ ἐν δυναμένῳ νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς χρόνῳ ἐπέμφθη καὶ ἡ ἐπ. μγ' τοῦ Θεοδώρου Ὑρτακηνοῦ, ἄγοντος, ὡς γράφει, γεροντικὴν ἡλικίαν, ἐν καιρῷ χειμῶνος καὶ αἰτοῦντος χλαῖναν ἢ σισύραν [3]. Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἦτο ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας οὗτος, διότι ὁ χρόνος τοῦ γήρατος τοῦ Ὑρτακηνοῦ (θεωροῦντος ἑαυτὸν γέροντα ἤδη κατὰ τὴν πατριαρχίαν τοῦ Ἰωάννου ΙΓ' τοῦ Γλυκέος [1315 - 1319], ἐπ. ξζ' [4], καὶ παρατείναντος τὸ ζῆν καὶ μετὰ τὸ 1327) συμπίπτει πρὸς τὸν χρόνον καθ' ὃν ὁ Καβάσιλας κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦτο (τῷ 1327 μαρτυρεῖται λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ).

Γνωστὸς ἀντιθέτως εἶναι ὁ χρόνος (χειμὼν 1315 - 1316) ἄλλης ἐπιστολῆς «Τῷ μεγάλῳ διοικητῇ», τῆς ὑπ' ἀρ. *26* τοῦ πρωτονοταρίου Φιλαδελφείας Μανουὴλ Γαβαλᾶ [5], αἰτοῦντος συμπαράστασιν παρ' αὐτοῦ ἐπὶ ὀξέος ἐκκλησιαστικοῦ θέματος. Σαφῶς πρέπει παραλήπτης αὐτῆς νὰ εἶναι ὁ Θ. Καβάσιλας, διότι κατὰ τὸ ἔτος 1316 καὶ εἶχεν ἤδη τὸ ἀξίωμα τοῦτο καὶ ἐδέ-

1. I. Ševčenko, The Imprisonment of Manuel Moschopulos in the Year 1305 or 1306, Speculum XXVII, 1952, σσ. 138,62 - 140,70.

2. A.-M. Maffry Talbot, The Correspondence of Athanasius I, Patriarch of Constantinople, Dumbarton Oaks 1975, σσ. 56 - 58. Βλ. καὶ V. Laurent, Le regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, fasc. IV, Paris 1971, σσ. 474 - 475, ἀρ. 1685.

3. F. J. G. la Porte - du Theil, ...Lettres anecdotes de Théodôre l'Hyrtacènien, Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres Bibliothèques V, Paris 1801, σ. 12.

4. Στ. Ἰω. Κουρούση, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ' ὁ Γλυκύς, ΕΕΒΣ ΜΑ', 1974, σσ. 347, 349, 351.

5. Σ. Κουρούση, Μανουὴλ Γαβαλᾶς, τ. Α', σσ. 126 - 127, 128, 139. Τὸ κείμενον αὐτῆς ἔχει ἐκδοθῇ παλαιότερον ὑπὸ τοῦ J. Gouillard, Après le schisme arsénite. La correspondance inédite du Pseudo-Jean Chilas, Académie Roumaine, Bull. de la sect. hist. XXV, 1944, σσ. 203 - 207, μέλλει δὲ νὰ ἐπανεκδοθῇ ὑπ' ἐμοῦ προσεχῶς ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Μαν. Γαβαλᾶ.

χθη καὶ τὴν ἐπ. 127 τοῦ Γαβρᾶ [1]. Ἡ ἐπ. τοῦ Γαβαλᾶ εἶναι χρήσιμος, διότι μαρτυρεῖ παλαιὰν φιλίαν τῶν δύο ἀνδρῶν, ἐγνώριζεν αὐτὸν ὁ ἐπιστολογράφος ἐκ νεαρᾶς (μαθητικῆς) ἡλικίας καὶ νῦν, ὅτε ἐπιστέλλει, ὀνομάζει αὐτὸν ἀπόντα (ἐκ Φιλαδελφείας προφανῶς), ἀλλὰ δυνάμενον νὰ βοηθήσῃ αὐτῷ, διότι εὑρίσκεται ἐγγὺς τοῦ βασιλέως [2]. Εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ ἦτο Φιλαδελφεὺς ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας.

Ἐφ' ὅσον ὁ Μανουὴλ Γαβαλᾶς γνωρίζει τὰ κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν αὐτοῦ, τὴν πρόοδον ἐν τῇ παιδεύσει, πρέπει νὰ ἦτο ἡλικιώτης τούτου ἢ μᾶλλον πρεσβύτερος, ὅπερ καὶ τὸ πιθανώτερον, διότι ἄλλως θὰ διετύπου τὴν φράσιν τῆς ἐπ. *26 : ὁπηνίκα κατὰ παῖδας τῇ παιδεύσει συνῆς*. Δὲν ἦσαν π.χ. ὁμήλικες καὶ συμμαθηταὶ ὡς ὁ Γαβαλᾶς μετ' ἄλλου φίλου αὐτοῦ τοῦ Καλλιέργῃ, ὃν καὶ θανόντα ἔκλαυσεν [3]. Ἐφ' ὅσον ὁ Γαβαλᾶς φαίνεται ὅτι εἶχεν ἰδίαν ἐμπειρίαν τῆς μαθητικῆς ἡλικίας, τῆς προόδου καὶ τῶν κλίσεων τοῦ νεαροῦ Θεοδώρου Καβάσιλα, αἵτινες ἀντελαμβάνετο ὅτι προεμήνυον τὴν μετέπειτα σταδιοδρομίαν αὐτοῦ, πρέπει νὰ ἦτο ὁπωσοῦν πρεσβύτερος αὐτοῦ. Οὕτως ἐὰν ἡ γέννησις τοῦ φίλου αὐτοῦ τοποθετηθῇ περὶ τὸ 1280, τότε ὑπερτριακοντούτης οὗτος θὰ κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διοικητοῦ καὶ ὑπερπεντηκοντούτης θὰ ἐμονῴδησε θανόντα τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικον Β'.

Ἐλθὼν εἰς ΚΠολιν καὶ τὴν παιδείαν αὐτοῦ θὰ προήγαγε καὶ εἰς τοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πολιτείας θὰ εἰσῆλθεν ἀναδεχθεὶς ἄγνωστον ποῖον ἀξίωμα ἀρχικῶς. Μαρτύριον τῆς σοφίας καὶ τῆς ἐν λόγοις εὐδοκιμήσεως αὐτοῦ ἐν ΚΠόλει ἀποτελεῖ καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν πεμφθεῖσα ἐπ. β' τοῦ Θεοδώρου Πεδιασίμου, καίτοι κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν αὐτῆς φέρεται ὡς ἀπευθυνθεῖσα «Νικολάῳ τῷ Καβάσιλᾳ» [4]. Ὁ Θεόδωρος Πεδιάσιμος διδάσκαλος τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως μνημονεύει διδάσκων τοῦ λογίου φίλου αὐτοῦ καὶ μάλιστα ἀπαγγέλ-

1. Ἀνωτ., σ. 409.

2. *... ἐπὶ τοσοῦτον δόξης ἐλάσας, ἀνδρῶν βέλτιστε... ...τουτὶ μέν σοι τὸ σχῆμα πάνυ μὲν οὖν ὑπισχνεῖτο καὶ βραχεῖά τις ἡλικία, ὁπηνίκα κατὰ παῖδας | τῇ παιδεύσει συνῆς... | ...δύνασαι, κἂν ἀπῇς, τῇ σῇ φύσει τε καὶ δυνάμει βοηθῆσαι καὶ νόμῳ καὶ δικαίῳ καὶ φίλῳ καὶ οὐθὲν οὕτω θαυμαστότερος γενήσῃ παρὼν ἢ ἀπὼν καὶ μακρόθεν τὴν σὴν καλοκαγαθίαν δεικνύς*, κῶδ. Par. gr. 2022, φφ. 153v - 154r, 155r.

3. L. Previale, Due monodie inedite di Matteo di Efeso, BZ 41, 1941, σσ. 21 - 26.

4 Ἐσώθη δυστυχῶς μόνον τὸ προοίμιον αὐτῆς ἐν φ. 107v τοῦ κώδ. Vind. phil. gr. 219, ὁπόθεν ἐκδέδοται ὑπὸ M. Treu, Theodori Pediasimi eiusque amicorum quæ extant, Programm des Victoria - Gymnasiums zu Potsdam, Potsdam 1899, σ. 31. Τὸ ἐσφαλμένον τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς (ἀντὶ «Θεοδώρῳ τῷ Καβάσιλᾳ») κατέδειξεν ὁ I. Ševčenko, BZ 47, 1954, σ. 56, σημ. 5· οὐδαμοῦ τῶν ἔργων τοῦ Νικολάου Καβάσιλα κεῖται μονῳδία εἰς βασιλέα. Πρόκειται προφανῶς περὶ τῆς ἐν τῷ κοϊσλινιανῷ κώδικι, τῆς ὁποίας δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφισβητηθῇ ὁ συγγραφεύς.

λει καί τινα χωρία τῆς ἐπὶ τῷ βασιλεῖ μονῳδίας τούτου [1]. Φαίνεται ὅτι συντρεχούσης καὶ τῆς παιδείας αὐτοῦ συνεδέθη στενώτερον ὁ Καβάσιλας μετὰ τοῦ προστάτου τῶν λογίων Ἀνδρονίκου Β', ἀλλὰ καὶ τοῦ υἱοῦ τούτου Μιχαὴλ Θ', ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ὅσων λέγει περὶ αὐτοῦ ἐν τῇ μονῳδίᾳ. Τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διοικητοῦ οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν εἶχε κατὰ τὸν γράφοντα μεσοῦντος τοῦ ιδ' αἰ. Ψ.Κωδινόν [2], ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ I. Ševčenko καὶ ὁ V. Laurent τοὐλάχιστον ὁ μέγας διοικητὴς τῆς ἐπ. 26 τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' εἶχεν οὐσιαστικὴν ἐξουσίαν ὡς ὁ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μανουὴλ Μοσχοπούλου [3], ἀλλὰ καὶ ὁ τῆς ἐπ. *26* τοῦ Γαβαλᾶ, ὅστις ἴσχυε παρὰ τῷ βασιλεῖ. Πρέπει νὰ εἶχε σχέσιν πρὸς τὴν ἀπονομὴν τῆς δικαιοσύνης [4] καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὁ μέγας διοικητὴς Γλαβᾶς ὡς κεκτημένος νομικὴν ἐμπειρίαν τῷ 1329 ἀνεδείχθη εἰς «καθολικὸν κριτὴν τῶν Ῥωμαίων» [5].

Ὑπολείπεται νὰ μνημονευθῇ ἐκ τῆς τότε ἐπιστολογραφίας μία εἰσέτι ἐπιστολή, ἡ ἐπ. 176 τοῦ (Γεωργίου) Οἰναιώτου, ἀκροτελεύτιος ἐν τῷ σωθέντι οὐχὶ πλήρει ἐπιστολαρίῳ [6] καὶ διὰ τοῦτο κολοβή. Ἀπευθύνεται «Τῷ υἱῷ τοῦ μεγάλου διοικητοῦ», ἀλλ' οὐδὲν προσφέρει χρήσιμον περὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, οὐδὲ περὶ τίνος μεγάλου διοικητοῦ πρόκειται.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ μεγάλου διοικητοῦ μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ «πανσεβάστου σεβαστοῦ» ἔφερεν ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας καὶ τῷ 1322, ὡς μαρτυρεῖται ἐν

1. Ἕνεκα τῆς νῦν μικρᾶς ἐκτάσεως καὶ τῆς ἀμέσου σχέσεως πρὸς τὴν ἐκδιδομένην κατωτέρω μονῳδίαν παρατίθεται ἐνταῦθα τὸ σωθὲν κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἔκδοσιν τοῦ M. Treu :

Τοῦ αὐτοῦ Νικολάῳ* (sic) *τῷ Καβάσιλᾳ

*Οἱ πρός με τῆς ἐγκυκλίου παιδεύσεως κατ' ἔρωτα φοιτῶντες παῖδες συνήθως μου περὶ τῆς σῆς περὶ λόγους μαθήσεώς τε καὶ εὐδοκιμήσεως διεξιόντος καί τινα χωρία τῆς ἐπὶ τῷ βασιλεῖ σου λαμπρᾶς μονῳδίας ἀπὸ στόματος φράζοντος, οὗτοι δὴ σπουδαίως καὶ ὡς προσῆκεν ἀκηκοότες καί σε καὶ τὴν σὴν σοφίαν καὶ μεγαλόνοιαν ὡς ἐξ ὀνύχων τὸν λέοντα, ὃ δή φασι, κατειληφότες, εὐθὺς τὰς ψυχὰς διαθερμάναντες τοῦ σοῦ πόθου διακαῶς γίνονται· ὅθεν αὐτοὶ μὲν σοὶ περὶ τοῦ ταύτην πεπομφέναι γράψαν****

2. J. Verpeaux, Pseudo-Kodinos Traité des offices, Paris 1966, σ. 185,15-16.

3. I. Ševčenko, The Imprisonment, σ. 154, σημ. 76 (σ. 155), V. Laurent, Regestes, σ. 475· πβ. καὶ A.-M. Maffry Talbot, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 335. Μέγας διοικητὴς ἀσκῶν ἐξουσίαν εἶναι καὶ ὁ λήγοντος τοῦ ιδ' ἢ ἀρχομένου τοῦ ιε' αἰ. ἐν Θεσσαλονίκῃ Ἰωάννης Δούκας (D. I. Polemis, The Doukai, London 1968, σ. 197, ἀρ. 250.

4. I. Ševčenko, ἔνθ' ἀνωτ.

5. Ἐκ τῆς πολλῆς βιβλιογραφίας : P. Lemerle, Le juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III, Mémorial Louis Petit, Bucarest 1948, σ. 309.

6. Κῶδ Laur. S. Marci 356, φφ. 292^r - 294^v· πβ. καὶ E. Rein, Die florentiner Briefsammlung, Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ, Ser. B, XIV,2, Helsinki 1915, σσ. 84 - 85.

προστάγματι τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (μετὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1322) πρὸς τὸν καθηγούμενον τῆς μονῆς Βατοπεδίου ἁγίου Ὄρους περὶ συμβολῆς τῶν μοναχῶν διὰ δεήσεων μετὰ τὴν λύσιν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου (β' φάσεως αὐτοῦ : τέλος Ἰουλίου 1322) εἰς τὴν εὐδοκίμησιν τῶν κοινῶν καὶ τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν ἐχθρῶν. Ἐν τέλει τοῦ κειμένου διαλαμβάνεται : *ἀπεστάλη καὶ αὐτόθι παρὰ τῆς βασιλείας μου καὶ ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς οἰκεῖος αὐτῇ μέγας διοικητὴς κὺρ Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας καὶ ὡρίσθη καὶ παρηγγέλθη καὶ μέλλει συντυχεῖν καὶ εἰπεῖν καὶ πρὸς ὑμᾶς ὅσον ὡρίσθη καὶ ἀνετέθη παρὰ τῆς βασιλείας μου* [1]. Εἰς ἀξίωμα ἀνώτερον προήχθη τὸ βραδύτερον τῷ 1327, διότι λήγοντος τοῦ ἔτους τούτου μαρτυρεῖ ὁ Ἰω. Καντακουζηνὸς [2] ὅτι ὁ *λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ Θεόδωρος ὁ Καβάσιλας* ἦν *συνετὸς μὲν... καὶ σοφὸς καὶ παρὰ τῷ πρεσβυτέρῳ βασιλεῖ πολλῆς ἀπολαύων εὐμενείας καὶ οἰκειότητος, οὐδὲν δὲ ἧττον καὶ παρὰ τῷ νέῳ* (sc. Ἀνδρονίκοις). Ἡ μαρτυρία αὕτη ἔχει πολλὰ κοινὰ σημεῖα πρὸς τὰς ἐκ τῆς ἐπ. τοῦ Γαβαλᾶ εἰδήσεις περὶ μ. διοικητοῦ καὶ συμβάλλει εἰς τὴν ταύτισιν αὐτοῦ πρὸς τὸν μέγαν διοικητὴν Θ. Καβάσιλαν.

Δὲν γνωρίζω ἂν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀντληθοῦν καὶ ἄλλοθεν εἰδήσεις περὶ τοῦ Θεοδώρου Καβάσιλα [3], ὥστε νὰ συναχθοῦν πλείονα προσωπογραφικὰ

1. J. Bompaire - L. Mavromatis, La querelle des deux Andronic et le mont Athos en 1322, RÉB 32, 1974, σ. 196 (βλ. καὶ σ. 192, σημ. 31). Δὲν πρέπει διὰ λόγους χρονολογικοὺς νὰ ταυτισθῇ ὁ πανσέβαστος σεβαστὸς Θ. Καβ. πρὸς τὸν ἐν ἐγγράφῳ 12 τῆς μονῆς Χιλανδαρίου πανσέβαστον σεβαστὸν ἀκτουάριον Καβάσιλαν τοῦ ἔτους 1296 (L. Petit - B. Korablev, Actes de Chilandar, S. Peterburg 1911, σ. 30,13-14). Ὁ δ' ἐπὶ τοῦ στρατοῦ Καβάσιλας παρὰ M. - M., Acta, V, σ. 87, εἶχεν ἀποθάνει τῷ 1321.

2. Καντακουζηνὸς I,49 : I,240,10-14. Μετέσχε καὶ ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας ὡς λογοθέτης τοῦ στρατιωτικοῦ τῆς κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1327 πρεσβείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' πρὸς τὸν ἐν Ῥηγίῳ Ἀνδρόνικον Γ' στασιάσαντα προσφάτως κατὰ τοῦ πάππου αὐτοῦ· Καντακουζηνὸς I, 45 - 49 : I, 219,15 - 247,2, Γρηγορᾶς IX,2 : I, 397,17 - 403,6. Πβ. καὶ D. M. Nicol, The Byzantine Family of Kantakouzenos, Dumbarton Oaks 1968, σ. 39, καὶ U. V. Bosch, Kaiser Andronikos III. Palaiologos, Amsterdam 1965, σσ. 43 - 44.

3. Ἴσως παρὰ τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῆς μονῳδίας ὁ μέγας διοικητὴς Θεόδωρος Καβάσιλας εἶναι λογιώτατος καὶ ἑπομένως καὶ βιβλία εἶναι εὔκολον νὰ εἶχε καὶ ἄλλα νὰ ἀντέγραφε, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτισθῇ ἀσφαλῶς πρὸς τὸν γραφέα τῶν τετραδίων 9 καὶ 10 τοῦ κώδ. Laur. 74, 10 (ιδ' αἰ. κατὰ Bandini καὶ περιέχοντος Γαληνὸν κ.ἄ.), τὰ ὁποῖα σημειοῦται ὅτι ἔγραψεν *ὁ Καβάσιλας κύρ(ιος) Θεόδωρος* (A. M. Bandini, Catalogus codd. MSS Bibliothecæ Mediceæ Laurentianæ, τ. III, στ. 97, καὶ M. Vogel - V. Gardthausen, Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance, Leipzig 1909, σ. 223, ἔνθα φέρεται ζῶν τῷ ιε' αἰ. ταυτιζόμενος πρὸς ὁμώνυμον τοῦ κώδ. Bonon. Bibl. Commun. A I 18, 19 τοῦ ιε' αἰ.), ἐὰν θεωρηθῇ οὗτος ὁμῆλιξ καὶ ἴσως καὶ συγγενὴς τοῦ γράψαντος τὰ τετράδια 5 καὶ 6 τοῦ αὐτοῦ κώδικος *Καβάσιλα κυρ(ίου) Νείλου* (αὐτόθι), ταυτιζομένου πρὸς τὸν Θεσσαλονικέα θεῖον τοῦ Νικολάου Καβάσιλα. Συγγένεια τοῦ Θεοδώρου πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ οἶκον τῶν Καβασιλῶν (Νείλου,

στοιχεῖα· ἐὰν διετέλεσε καὶ συγκλητικὸς δὲν μαρτυρεῖται, ἀλλ' εἶναι πολὺ πιθανόν [1]. Μικρὸν πρόβλημα πάντως συνιστᾷ τὸ ὅτι, ἐνῷ οὗτος ἀπὸ τοῦ 1327 ἔχει ἀναδειχθῆ εἰς τὸ ἀνώτερον τοῦ μεγάλου διοικητοῦ ἀξίωμα τοῦ λογοθέτου τοῦ στρατιωτικοῦ [2], ἐξακολουθεῖ ἐν τῇ μεταγενέστερον γραφείσῃ μονῳδίᾳ αὐτοῦ φερόμενος ὡς μέγας διοικητής. Θὰ ὑπέθετέ τις ὅτι πρόκειται περὶ διαφορετικῶν προσώπων· ἀλλὰ καὶ μόνον τὸ ὅτι τῷ 1329 ἀπαντᾷ ἕτερος μέγας διοικητὴς πείθει ὅτι ἀπό τινος καὶ ἑξῆς δὲν ἤσκει ὁ Καβάσιλας τὰ καθήκοντα τοῦ μεγάλου διοικητοῦ, ἀλλ' ὁ ἀναδειχθεὶς τῷ 1329 εἰς τὸ ἀνώτατον νομικὸν λειτούργημα τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ Γλαβᾶς (ἀνωτ., σ. 412), ὅστις σημειωτέον καὶ μετὰ τὸ ἔτος τοῦτο δὲν παύει φέρων τὸν τίτλον τοῦ μ. διοικητοῦ. Ἑπομένως δὲν πρέπει νὰ ἀμφισβητηθῇ ἡ κατὰ τὸ 1327 ἢ πρὸ τούτου προαγωγὴ τοῦ Καβάσιλα εἰς λογοθέτην τοῦ στρατιωτικοῦ, ἀξίωμα τὸ ὁποῖον ὡς καὶ τὸ τοῦ μεγάλου διοικητοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ψ.Κωδινοῦ *οὐδεμίαν ὑπηρεσίαν ἔχει* (σ. 184,8-9). Ἴσως ἐπειδὴ ἐπὶ μακρὰν σειρὰν ἐτῶν ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας ἦτο γνωστὸς ὡς μέγας διοικητής, δὲν ἀποκλείεται δὲ ὁμοῦ μετὰ τοῦ προστάτου αὐτοῦ Ἀνδρονίκου Β' νὰ περιέπεσεν εἰς ἀφάνειαν ἀπὸ τοῦ 1328 καὶ νὰ μὴ ἤσκει ἁρμοδιότητας λογοθέτου τοῦ στρατιωτικοῦ πλέον (ἂν ὑφίσταντο), παρέμεινε γνωστὸς ὡς μέγας διοικητὴς καὶ ὡς τοιοῦτον ἀνέγραψεν ὁ ἐπιγράψας τὴν μονῳδίαν. Πιθανὸν νὰ συνετέλεσε καὶ ἡ αἴγλη τὴν ὁποίαν ἐκτήσατο τὸ ἀξίωμα τοῦτο συνδυασθὲν μετὰ τοῦ τοῦ καθολικοῦ κριτοῦ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Γλαβᾶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὥστε νὰ τιμᾶται ὀνομαζόμενος πάλιν μέγας διοικητὴς ὁ προδιατελέσας Καβάσιλας.

2. Ἡ μονῳδία παρέχει ἱκανὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπιτρέπουν τὴν ἀνίχνευσιν ἱστορικῶν γεγονότων καὶ τὴν ταύτισιν αὐτῶν πρὸς ἀνάλογα ἱστορούμενα ὑπὸ τοῦ Γρηγορᾶ, ὥστε νὰ ἀποδεικνύηται μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ μονῳδούμενος αὐτοκράτωρ εἶναι ὁ Ἀνδρόνικος Β'. Ἤδη ὁ I. Ševčenko [3]

Νικολάου καὶ τῶν παρὰ Γ. Ι. Θεοχαρίδη, Δημήτριος Δούκας Καβάσιλας καὶ ἄλλα προσωπογραφικὰ ἐξ ἀνεκδότου χρυσοβούλλου τοῦ Καντακουζηνοῦ, Ἑλληνικὰ 17, 1962, σσ. 1 - 23) δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ. Οὐδὲ κἂν ἄλλως τε νὰ συσχετισθῇ οὗτος διὰ λόγους χρονικῆς καὶ μόνον ἀποστάσεως πρὸς τὸν μέγαν διοικητὴν Θεόδωρον, ὅστις συνώδευσεν ὡς διερμηνεὺς τῷ 1275/6 τὸν ἀρχιδιάκονον Γεώργιον Μετοχίτην παρὰ τὸν πάπαν Γρηγόριον Ι' (βλ. V. Laurent, Regestes, σσ. 213, 290).

1. Αἰκ. Χριστοφιλοπούλου, Ἡ σύγκλητος εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικαίου Ἀκαδ. Ἀθηνῶν 2, 1949, σ. 54. Πβ. καὶ L.-P. Raybaud, Le gouvernement et l'administration centrale de l'empire byzantin sous les premiers Paléologues (1258 - 1354), Paris 1968, σ. 129.

2. Περὶ τούτου ὁ Ψ.Κωδινός, J. Verpeaux, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 138,28 καὶ 184,8-9. Βλ. καὶ τὴν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἱστορικὴν πορείαν αὐτοῦ παρὰ R. Guilland, Les logothètes, RÉB XXIX, 1971, σσ. 25 - 31.

3. I. Ševčenko, Nicolaus Cabasilas' Correspondence, σ. 56, σημ. 5.

ἐπεσήμανε τὴν σχέσιν τῆς μονῳδίας πρὸς τὰ συμβάντα κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πρεσβυτέρου Ἀνδρονίκου († ιγ' Φεβρ. 1332), ὡς διηγεῖται ταῦτα ὁ Γρηγορᾶς. Ὁ ἱστορικὸς οὗτος συνδυάζων ὑψηλὴν σοφίαν μετὰ ἱκανῆς δόσεως δεισιδαιμονίας, τῆς ὁποίας πρόχειρον δεῖγμα αἱ ἀστρολογικαὶ αὐτοῦ πεποιθήσεις, δὲν παρέλειψε νὰ σημειώσῃ ἐξαίσιά τινα γεγονότα προηγηθέντα ὀλίγῳ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως. Ταῦτα καταπλήξαντα πλὴν τοῦ Γρηγορᾶ καὶ ἄλλους προφανῶς καὶ ἐκληφθέντα ἐκ τῶν ὑστέρων ὡς διοσημίας περὶ τῆς ἐπικειμένης τελευτῆς τοῦ ποτὲ αὐτοκράτορος (καὶ τότε μοναχοῦ Ἀντωνίου) ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Καβάσιλας, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τεθοῦν ἐν παραλλήλῳ ἀμφότερα τὰ κείμενα, τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς μονῳδίας.

Μονῳδία Καβάσιλα	Ἱστορία Γρηγορᾶ (τ. Ι, Bonn)
...εἶδον καὶ τὴν κτίσιν ὥσπερ σοι ἐκπολεμωθεῖσαν, οὐρανοὺς μὲν στυγνοῖς ὀφθαλμοῖς κατιδόντας σε καὶ ἐκλείπουσιν ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ.. (στ. 51 - 53).	*ἐπισκότησις πρῶτον ἡλιακή, τοσαύτας ἡμέρας προειληφυῖα τὴν αὐτοῦ τελευτήν, ὅσα καὶ αὐτὸς ἦν ἔτη τὰ πάντα βεβιωκώς, ταύτην τὴν ἡλιακὴν ἐπισκότησιν ἔκλειψις διεδέξατο σεληνιακὴ* (σ. 460,6-9).
ἀέρος δὲ βρονταὶ καὶ πάταγοι καὶ ἦχοι ἀήθεις τὴν νύκτα ἐκείνην κατεῖχον (στ. 54 - 55). *...ἡ τῆς γείτονος θαλάσσης, ἣν οὐκ οἶδ' ὅπως καλέσαιμι, εἴτε λύσσα εἴτε μανία ἢ συμφορὰ θεήλατος· πῶς τὸν ἅπαντα αἰῶνα φίλα τὰ πρὸς τὴν πόλιν ἔχουσα ... νυνὶ δ' ἐξαίφνης, ὥς τις ἀγρία λαῖλαψ ἢ τυφωνικὰ πνεύματα ἢ ὅ τι ἄν τις κατονομάσειε τὸν βρασμὸν τῶν ὑδάτων ἐκείνων, ἐπεισπεσοῦσα τοῖς τείχεσι τὴν πόλιν ἄρδην ἠπείλησε καταστρέψαι καὶ τοὔδαφος ἅπαν ἐξερημῶσαι κτλ.* (στ. 61 - 71).	*κατ' αὐτὴν μέν γε τὴν τοῦ Φεβρουαρίου δωδεκάτην ἡμέραν, ἣν ἡ τῆς ἀπροσδοκήτου τελευτῆς ἐκείνου διαδέχεσθαι ἔμελλεν ἑσπέρα, βιαίου πεπνευκότος ἐκ τῶν βαράθρων τῆς μεσημβρίας ἀνέμου, ἠγρίωται μὲν τῆς θαλάττης κύματα τοσοῦτον ὥστε τοὺς ὅρους ὑπερβάντα πολλὰ μέρη τῶν ἑῴων καὶ παραλίων τοῦ Βυζαντίου τειχῶν καθῃρηκέναι, πολλὰς δὲ καὶ τῶν ἐν ἐκείνῳ τῷ μέρει πυλῶν ἐκμοχλεῦσαι καὶ εἰσδραμόντα δίκην τινῶν πολεμίων πολλὰ τῶν ἔνδον οἰκημάτων κατακλύσαι* (σ. 460,11-18).
κίονες ὡς μὲν εὐμεγέθεις ὡς δὲ εὐμήκεις πρὸς αὐτὸν τὸν αἰθέρα ἀποσαλεύοντες ... αἴφνης καταπεπτωκότες... (στ. 56 - 58).	*πέπτωκε δὲ καὶ ὁ πρὸ τοῦ νεὼ τῶν Τεσσαράκοντα μαρτύρων ἱστάμενος πάλαι κίων, ὃς ὑπό τινος μὲν καυτηρίας τεθραυσμένον εἶχε τὸ πρὸς τῇ βάσει μέρος ...* (460,21-23).
ὢ νὺξ ἐναγής, ὢ νὺξ ἀποφράς, οἵαν νύκτα ἡμῖν ἐπήγαγες; οἷον ἀστέρα ἠμαύρωσας; κτλ. (στ. 91 - 92).	*... καὶ καθίσας ἐπὶ τῆς κλίνης εὐθὺς ἀπήλλαξεν, οὔπω τῆς νυκτὸς ἐκείνης ληξάσης* (σ. 462,17-18).

Εἶναι ἐμφανὴς ἡ σύμπτωσις ἀμφοτέρων τῶν κειμένων ὡς πρὸς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν προηγηθεισῶν τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως ἐκλείψεων ἡλίου καὶ σελήνης (ὁ Γρηγορᾶς μάλιστα πληροφορεῖ καὶ πόσον χρόνον πρότερον

συνέβησαν [1]), τῆς ἀήθους ἐξαγριώσεως τοῦ ἀέρος καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος βρασμοῦ τῆς θαλάσσης, ἡ ὁποία ἔπληξε καὶ τὰ τείχη ἀλλὰ καὶ μέρος τῶν οἰκιῶν τῆς πόλεως ὀλίγῳ πρὸ τοῦ θανάτου. Ἀδιαμφισβήτητος τέλος καθίσταται ἡ ταυτότης τῶν ἐκτιθεμένων ἐκ τῆς ἀναφορᾶς ἀμφοτέρων τῶν κειμένων εἰς ἄλλο ἔκτακτον γεγονός, τὴν πτῶσιν κίονος κατὰ τὸν Γρηγορᾶν (ὅστις καὶ πάλιν διδάσκει σαφέστερον περὶ αὐτοῦ ὅτι ἵστατο πρὸ τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Τεσσαράκοντα), κιόνων εὐμεγέθων καὶ εὐμήκων κατὰ τὴν μονῳδίαν ἐπὶ τὸ ῥητορικώτερον. Πτῶσις κίονος καὶ ἄλλοτε συνεδέθη πρὸς θάνατον ἡγεμόνος, ὡς παραδίδει ὁ Πλούταρχος [2] καὶ διὰ τοῦτο ἴσως ὁ Γρηγορᾶς προσπαθεῖ νὰ συνδυάσῃ ἔτι μᾶλλον τὸν κίονα πρὸς τὸν βίον τοῦ αὐτοκράτορος ἐπιφέρων ἐν συνεχείᾳ ὅτι εἶπέ ποτε ὁ βασιλεύς : *«εἴθε συμπαρατείνοιτό μοι τὸ ζῆν τῇ τοῦδε τοῦ κίονος στάσει»* [3]. Μόνον τὸν σεισμὸν τὸν ἐπισυμβάντα τῇ ἑσπέρᾳ καθ' ἣν ἐτελεῖτο ὁ ἑσπερινὸς τῆς μνήμης τοῦ ὁμωνύμου τοῦ μοναχοῦ βασιλέως ἁγίου Ἀντωνίου (ιζ' Ἰαν.) [4] παραλείπει ὁ Καβάσιλας.

Ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα προσφέρει ἡ μονῳδία δὲν εἶναι ἄσχετα πρὸς σύγχρονα τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β' γεγονότα. Κατ' ἀρχὴν μιμνήσκεται ὁ μονῳδῶν τοῦ προγενεστέρου θανάτου ἑτέρου βασιλέως καὶ υἱοῦ τοῦ θρηνουμένου (στ. 95 - 108). Ὁ θάνατος ἐκείνου εἶχε σημάνει τὴν ἀπώλειαν σωτῆρος καὶ προμάχου, τὴν σύγχυσιν τῶν Ῥωμαϊκῶν πραγμάτων καὶ τὸν ἀλληλοσπαραγμὸν τοῦ βασιλικοῦ γένους. Εἶναι εὐνόητον ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα ὁ θάνατος τοῦ υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου Β', τοῦ Μιχαὴλ Θ', συμβασιλέως ἀπὸ τοῦ 1281, ἐπισυμβὰς ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ ιβ' Ὀκτωβρίου τοῦ 1320 [5]. Μετά τινας μῆνας (ἔαρ 1321) ἐπηκολούθησεν ἡ ῥῆξις τῶν Ἀνδρονίκων. Συμφωνοῦν δὲ καὶ τὰ ἐν συνεχείᾳ τῆς μονῳδίας (στ. 105 - 106), διότι πράγματι ὁ θανὼν βασιλεὺς ἀφῆκε τότε *ἄπαιδα πατέρα* τὸν Ἀνδρόνικον Β', *χήραν βασιλίδα* τὴν ἐξ Ἀρμενίας ἁρμοσθεῖσαν αὐτῷ σύζυγον τῷ

1. Γρηγορᾶς IX, 14 : I, 460,$_{6-9}$ (*ἐπισκότησις πρῶτον ἡλιακή, τοσαύτας ἡμέρας προειληφυῖα τὴν αὐτοῦ τελευτήν, ὅσα καὶ αὐτὸς ἦν ἔτη τὰ πάντα βεβιωκὼς* (= 74). *ταύτην τὴν ἡλιακὴν ἐπισκότησιν ἔκλειψις διεδέξατο σεληνιακή*).

2. Πλουτάρχου Περὶ τοῦ μὴ χρᾶν ἔμμετρα νῦν τὴν Πυθίαν, 397 E (ἐν Δελφοῖς *κίων τις ἑστὼς ἄνω χαλκοῦς Ἱέρωνος ἔπεσεν αὐτομάτως τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ᾗ τὸν Ἱέρωνα συνέβαινεν ἐν Συρακούσαις τελευτᾶν*). Τὸ χωρίον ἀνίχνευσεν ὁ Γ. Φατοῦρος, Ein Testimonienapparat zu Nikephoros Gregoras' Byzantina Historia, Byzantine Studies I, 2, 1974, σ. 115.

3. Γρηγορᾶς IX, 14 : I, 461,$_{6}$.

4. Γρηγορᾶς IX,14 : I,460,$_{9-11}$ (...*σεισμὸς γῆς ἐν ἑσπέρᾳ, ᾗ τὴν μνήμην ἐτέλουν ...τοῦ ὁμωνύμου αὐτῷ Ἀντωνίου*).

5. Περὶ τοῦ βασιλέως τούτου προσφάτως ὁ B. Ferjančić, Michael IX. Palaiologos (1277 - 1320), Recueil de Travaux de la Faculté de Philosophie, t. XII - 1 [= Mélanges Georges Ostrogorsky], Belgrade 1974, σσ. 333 - 354 [σερβιστὶ μετὰ γερμανικῆς περιλήψεως, σσ. 355 - 356].

31 - 3 - 1977

1295 Ῥίταν - Μαρίαν [1], *ὀρφανικὸν παῖδα* τὸν υἱὸν καὶ βασιλέα Ἀνδρόνικον Γ'.

Ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μονῳδουμένου βασιλέως ὑπαινίσσεται τὴν ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πολιτικὴν αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς *εἰσκωμασάσης αἱρέσεως* (στ. 79), τοῦ Λατινισμοῦ δηλονότι μετὰ τὴν σύνοδον τῆς Λυὼν (1274), τὸν ὁποῖον ηὐνόησεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἡ ἑνωτικὴ πολιτικὴ τοῦ Μιχαὴλ Η'. Ὁ Ἀνδρόνικος Β' ἐτήρησεν ἐπ' αὐτοῦ ἀντίθετον στάσιν ὑπερμαχήσας τῆς μερίδος τῶν Ὀρθοδόξων [2]. Ἀλλὰ καὶ οἰκοδομικὴν δραστηριότητα ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὁ αὐτοκράτωρ (*ὦ βασίλεια, ὦ ναῶν κάλλη καὶ μεγέθη, ὁ ἀνορθῶν ὑμᾶς καταπέπτωκεν*, στ. 117 - 118). Εἶναι γνωστὸν ὅτι τῷ 1317 ἐπεχείρησε στήριξιν τῆς ἁγίας Σοφίας, τῆς ὁποίας ἐφοβοῦντο μερικὴν πτῶσιν «οἱ δόκιμοι οἰκοδόμοι», ἀλλὰ καὶ ἄλλους παλαιοὺς ναοὺς ἀνεκαίνισε· μάρτυς καὶ πάλιν ὁ Γρηγορᾶς [3].

Καὶ ὁ περὶ αὐτὸν κύκλος τῶν δικαίων (κατὰ τὸν Καβάσιλαν) ἀνδρῶν καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐτοκράτορος ὡς *Μουσῶν θεάτρου* (στ. 86, 88) εἶναι γνωστὸν τί ὑπονοοῦν [4]. Ἔτι δὲ καὶ ἡ περιγραφὴ τῶν φυσικῶν χαρισμάτων τοῦ σώματος τοῦ τεθνεῶτος βασικῶς συμπίπτει πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τοῦ Γρηγορᾶ :

Μονῳδία Καβάσιλα	Ἱστορία Γρηγορᾶ (τ. I, Bonn)
σῶμα ἀξιέπαινον τὸ μέγεθος (στ. 31 - 32).	*ἦν δὲ τὴν ἡλικίαν εὐμήκης* (σ. 472,$_{18}$).
ἀξιάγαστον τὴν ὥραν (στ. 32).	*τὸ εἶδος εὐπρεπὴς* (αὐτόθι).
πρόσωπα φαιδρὰ καὶ διαυγῆ (στ. 34).	*πολλὴν μὲν ἐπὶ τοῦ προσώπου τὴν εὐφροσύνην ἡ φύσις ἐκένωσε, πολλὴν δ' ἐπὶ τοῖς ὀφθαλμοῖς τὴν γαλήνην* (σ. 473,$_{1-2}$).

Κατόπιν τῶν ἀνωτέρω εὐκόλως ταυτίζονται καὶ τὰ λοιπὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα τῆς μονῳδίας τοῦ Καβάσιλα. Ἡ ἐν στ. 3 - 4 πολλὴ καὶ μεγίστη καινοτομία τῆς βυζαντινῆς οἰκουμένης καὶ τὸ δεινὸν πτῶμα ἀλλὰ καὶ τὰ ἐν τέλει τῆς μονῳδίας ἐπιδημήσαντα ἀλγεινὰ τὰ καὶ ἴλιγγον ἐμποιοῦντα ὑπονοοῦν τὴν σταθερῶς φθίνουσαν πορείαν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων μετὰ μάλιστα τὸν προηγηθέντα ἀλληλοσπαραγμὸν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου τῶν ἐτῶν 1321 - 1328. Ὁ ἐγκωμιασμὸς τοῦ αὐτοκράτορος ὡς κόσμου τῶν ἱερῶν τελετῶν, φαιδροῦ πανηγυριστοῦ καὶ φιλεόρτου κλπ. (στ. 40 - 45) ὑπαινίσσεται τὴν γνωστὴν μέριμναν τοῦ Ἀνδρονίκου Β' περὶ τὴν τέλεσιν τῶν ἱερῶν ἑορτῶν, ἰδίᾳ δὲ τῆς Θεοτόκου, πρὸς τιμὴν τῆς ὁποίας εἶχε θεσπίσει νὰ ἀφιεροῦται ὁλόκληρος ὁ

1. A. Th. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, München 1938, σ. 36, ἀρ. 59.

2. A. E. Laiou, Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282 - 1328), Cambridge Mass. 1972, σσ. 32 - 37.

3. Γρηγορᾶς VII, 12 : I, 273,$_{14}$ - 275,$_{13}$.

4. Ἐκ τῶν πολλῶν μαρτυριῶν περὶ τοῦ χοροῦ τῶν λογίων τῶν κυκλούντων τὸν βασιλέα βλ. τὴν ἐν τῇ μονῳδίᾳ τοῦ Γρηγορᾶ εἰς αὐτόν, X, I : I, 471,$_{5-7, 11-12}$.

μὴν τοῦ Αὐγούστου [1]. Τέλος ὁ διάδοχος βασιλεὺς (στ. 126 κἑξ.), τοῦ ὁποίου ἡ παρουσία ἀποτελεῖ οἱονεὶ παραμύθιον τῆς πολλῆς θλίψεως, ἀναφέρεται ὡς ἀνάστημα τοῦ γηραιοῦ βασιλέως, περὶ τὴν βασιλικὴν ἀνατροφὴν τοῦ ὁποίου κατέβαλλεν οὗτος πολλὰς φροντίδας, παρὰ τὰ περὶ τοῦ ἐναντίου λεγόμενα (προφανῶς ὑπὸ τῶν φανατικῶν ὀπαδῶν τοῦ νεωτέρου 'Ανδρονίκου). Φαίνεται ἐνταῦθα ἡ προσπάθεια τοῦ Καβάσιλα γνώστου ἐκ τοῦ σύνεγγυς τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ φίλου ἔκπαλαι τοῦ γηραιοῦ βασιλέως, ὅπως συμβιβάσῃ τὰς συγκρουσθείσας φατρίας ἀποφεύγων τὴν ἀνάξεσιν παλαιῶν πληγῶν, νῦν ὅτε πλέον ὁ 'Ανδρόνικος Γ' δὲν ἔχει νὰ φοβῆται ἀντιδράσεις ἐκ τῶν ὑποστηριζόντων τὸν πάππον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μὴ μειώσῃ τὴν ὑπόληψιν περὶ τοῦ ἀποθανόντος βασιλέως, τοῦ ὁποίου οὕτως ἀμβλύνει τὴν ἐνοχὴν εἰς τὸν ἐμφύλιον πόλεμον.

3. 'Ο χ ρ ό ν ο ς συνθέσεως τῆς μονῳδίας δὲν εἶναι πολὺ δύσκολον νὰ ἀνιχνευθῇ. Κατ' ἀρχὴν πρόκειται περὶ κειμένου τὸ ὁποῖον προωρίσθη νὰ ἐκφωνηθῇ καὶ ὡς τοιοῦτο πρέπει νὰ ἠκούσθη κατά τινα σύναξιν εἰς μνήμην τοῦ 'Ανδρονίκου Β'. Δὲν εἶναι ἑπομένως ἀπίθανον νὰ ἀπηγγέλθη ἐπί τινι μνημοσύνῳ αὐτοῦ. 'Ο στίχος 121 - 122 (*τὸ σὸν πένθος οἴσομεν οὐκ ἐτήσιον*), ἔνθα γίνεται λόγος περὶ πένθους διαρκείας εἰδικῶς ἑνὸς ἔτους, πρέπει νὰ προσφέρῃ χρήσιμον χρονικὴν ἔνδειξιν. Ὅτε μάλιστα ἀντιδιαστέλλεται τὸ *ἐτήσιον* πρὸς τὸν ἐν τῷ αὐτῷ στίχῳ 122 *καθ' ἡμᾶς αἰῶνα ἅπαντα*, σημαίνοντα ἀπεριόριστον χρονικὴν διάρκειαν, καὶ οὐχὶ πρὸς ἄλλου χρόνου πένθος μικροτέρου τοῦ ἔτους (40 ἡμερῶν ἢ ἓξ μηνῶν π.χ.), ὁπότε θὰ ὑπενοεῖτο μνημόσυνον τεσσαρακονθήμερον κλπ., σημαίνει ὁ ὅρος οὗτος οὐχὶ κατ' ἔτος ἐπαναλαμβανόμενον ἤδη μνημόσυνον, ἀλλὰ τὸ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τοῦ α' ἔτους ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως γενόμενον. Δὲν θὰ λήξῃ ἐνταῦθα, εἰς τὸ χρονικὸν τοῦτο σημεῖον, ἡ θλῖψις, λέγει τὸ κείμενον, ἀλλ' ἅπας ὁ ἀνθρώπινος βίος μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος θὰ εἶναι χρόνος πένθους (κατὰ τὴν ῥητορικὴν ταύτην ὑπερβολὴν) τοῦ μακαρίτου. Πρέπει λοιπὸν νὰ συνέθηκεν ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας τὴν μονῳδίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ συμπληρώσει τοῦ α' ἔτους ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ 'Ανδρονίκου Β' καὶ νὰ ἐξεφώνησεν αὐτὴν κατὰ τὴν ἡμέραν τελέσεως τοῦ ἐτησίου μνημοσύνου αὐτοῦ ἐνώπιον ὁμηγύρεως, τῆς ὁποίας ἴσως καὶ πάλιν, ὡς καὶ πρὸ ἔτους [2], προΐστατο ἡ θυγάτηρ τοῦ ἀποθανόντος Σιμωνὶς ἡ Κράλαινα. 'Εφ' ὅσον ὁ βασιλεὺς ἀπέθανε τῇ ιγ' Φεβρουαρίου τοῦ 1332 [3], τὸ ἐτήσιον

1. Βλ. Σ. Κ ο υ ρ ο ύ σ ῃ, Μανουὴλ Γαβαλᾶς, Α', σ. 184, καὶ τὰ ἐν τῇ ἐκδοθησομένῃ Πραγματείᾳ ὑπ' ἀρ. *4* τοῦ Μανουὴλ - Ματθαίου Γαβαλᾶ ἀναφερόμενα περὶ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα ἐν τοῖς βασιλείοις.

2. Γρηγορᾶς Χ, 1 : Ι, 465,2-3.

3. ὡς πληροφορεῖ ὁ Γρηγορᾶς (IX, 14 : I, 460,11-13): ...*τὴν τοῦ Φεβρουαρίου δωδεκάτην ἡμέραν, ἣν ἡ τῆς ἀπροσδοκήτου τελευτῆς ἐκείνου διαδέχεσθαι ἔμελλεν ἑσπέρα*, τελευτήσαντος μετὰ τὸ μεσονύκτιον, ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἑπομένων (σ. 461,18-21).

αὐτοῦ μνημόσυνον πρέπει νὰ ἐτελέσθη κατὰ τὴν αὐτὴν ἡμερομηνίαν τοῦ ἑπομένου ἔτους, ἡμέραν Σάββατον καὶ μάλιστα τὸ πρὸ τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς κατὰ τὰ ἐθιμικῶς κρατοῦντα ἐν τῇ 'Ανατολικῇ 'Εκκλησίᾳ [1].

4. Ἂν καὶ δὲν ἀφίσταται τοῦ ὁρισμοῦ τοῦ ῥήτορος Μενάνδρου (γ' αἰ. μ.Χ.) ὅτι *ἡ μονῳδία ἀεὶ ἄνετος* [2], καὶ ὁ Καβάσιλας, ὅπως καὶ οἱ ἐκ τῶν συγχρόνων γράψαντες μονῳδίας, ἔχει ἐπηρεασθῇ ὁπωσδήποτε ἐκ τῆς μακρᾶς παραδόσεως τοῦ εἴδους ἀρχομένης ἀπὸ τοῦ 'Ομήρου ἤδη κατὰ τὸν αὐτὸν Μένανδρον. Κατ' ἀρχὴν ἀκολουθεῖ τὸν ἀφορισμόν : *θρηνεῖν τὸν ἀπελθόντα, παραμιγνύντα τὰ ἐγκώμια τοῖς θρήνοις, καὶ συνεχῶς τὸν θρῆνον ἐμφανίζειν, ἵνα μὴ ἀπολύτως ἐγκώμιον ᾖ, ἀλλ' ἵνα πρόφασις τοῦ θρήνου ᾖ τὸ ἐγκώμιον* (σ. 434,20-23 Spengel· σ. 128 Soffel) ἐγκατασπείρων οἰμωγὰς ἐντὸς τοῦ κατὰ τὰ λοιπὰ ἐγκωμιαστικοῦ λόγου· μὴ προσκολλώμενος ὅμως ἀπολύτως εἰς τὸ σχῆμα τὸ ὁποῖον προσφέρει ὁ Μένανδρος διατάσσει γενικώτερον τὸν λόγον αὐτοῦ οὕτως ὥστε νὰ διακρίνωνται τὰ ἑξῆς κύρια θέματα :

α') Ἔξαρσις τῆς ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ βασιλέως συμφορᾶς τῆς 'Ρωμαΐδος, τῆς καθ' ἡμᾶς οἰκουμένης, καὶ δήλωσις τῆς ἀνεπαρκείας τοῦ γράφοντος ὅπως θρηνήσῃ ἐπαξίως (στ. 3 - 29, Προοίμιον).

β') 'Εγκωμιασμὸς τῶν φυσικῶν χαρισμάτων σώματος καὶ ψυχῆς τοῦ θανόντος (στ. 30 - 39· πβ. Μένανδρον, σ. 436,15-21 Spengel· σ. 132 Soffel).

γ') 'Εγκωμιασμὸς τῶν ἔργων αὐτοῦ (στ. 40 - 49, 80 - 94).

Παράδοξον φαίνεται τὸ ἐν συνεχείᾳ λεγόμενον ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐδείπνησε πρὸ τοῦ θανάτου φαγὼν ὀστρακόδερμα *διὰ τὰ τῶν ν η σ τ ί μ ω ν ἐ κ ε ί ν ω ν ἡ μ ε ρ ῶ ν νόμιμα* (σσ. 461,23 - 462,2), ἐνῷ διαπιστοῦται ὅτι ἀπέθανεν οὗτος τῇ νυκτὶ τῆς Τετάρτης πρὸς τὴν Πέμπτην τῆς μετὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου ἑβδομάδος, καθ' ἣν *γίνεται κατάλυσις εἰς πάντα* κατὰ τὴν ἐν τῷ Τριῳδίῳ διάταξιν (τὸ Πάσχα τοῦ 1332 τῇ 19ῃ 'Απριλίου, V. G r u m e l, La chronologie, Paris 1958, σ. 261). Πιθανῶς ὁ Γρηγορᾶς γράφων περὶ τούτων ὕστερον δὲν μνημονεύει ἐπακριβῶς.

1. Γενικῶς περὶ μνημοσύνων νεκρῶν βλ. Φ. Ι. Κ ο υ κ ο υ λ έ, Βυζαντινῶν νεκρικὰ ἔθιμα, ΕΕΒΣ ΙϚ', 1940, σσ. 62 - 65, καὶ Γ. Κ. Σ π υ ρ ι δ ά κ η, Τὰ κατὰ τὴν τελευτὴν ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἁγιολογικῶν πηγῶν, ΕΕΒΣ Κ', 1950, σσ. 166 - 171.

2. Μενάνδρου 'Ρήτορος Περὶ ἐπιδεικτικῶν, 16 : Περὶ μονῳδίας, ἔκδ. L. S p e n g e l, Rhetores Græci, τ. III, Lipsiæ [Teubn.] 1856, σσ. 434 - 437 (ἡ παρατεθεῖσα φράσις αὐτόθι, σ. 437,4). Νεωτάτη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κεφαλαίου τούτου τῶν 'Επιδεικτικῶν τοῦ Μενάνδρου (σσ. 128 - 134) ὁμοῦ μετὰ τοῦ 9 : «Περὶ παραμυθητικοῦ» καὶ τοῦ 11 : «Περὶ ἐπιταφίου» (σσ. 136 - 152) μετὰ γερμανικῆς μεταφράσεως ὑπὸ J. S o f f e l, Die Regeln Menanders für die Leichenrede in ihrer Tradition dargestellt, herausgegeben, übersezt und kommentiert, Meisenheim am Glan 1974 (τὸ ἀνωτέρω χωρίον, αὐτόθι, σ. 134). Τὸ ἔργον εἶναι διεξοδικὴ μονογραφία περὶ τῶν ἐπὶ πένθει λογοτεχνικῶν ἔργων διαλαμβάνον πέρα τῶν πονημάτων τοῦ Μενάνδρου καὶ τῶν κατ' αὐτὸν καὶ περὶ τῶν καλλιεργησάντων τὸ εἶδος τοῦτο καὶ τῶν σῳζομένων ἀπὸ τῆς ἑλληνκῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐντεῦθεν μέχρι καὶ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καὶ τοῦ Χορικίου τοῦ Γαζαίου ἀναλόγων κειμένων.

δ΄) Ἐμφάνισις καὶ τῆς ἀψύχου φύσεως ὡς συνθρηνούσης (διὰ τῆς παρατηρήσεως προηγηθεισῶν τοῦ θανάτου διοσημιῶν τινων, στ. 50 - 79).

ε΄) Σύγκρισις τῆς νῦν θλίψεως πρὸς παλαιοτέρας συμφορὰς (διὰ τῆς ἀναδρομῆς εἰς τὸ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Μιχαὴλ Θ΄, υἱοῦ τοῦ μονῳδουμένου, πένθος, στ. 95 - 118).

ϛ΄) Τὸ πένθος θὰ εἶναι αἰώνιον καὶ μόνην παραμυθίαν θὰ ἀποτελέσῃ ὁ ἤδη βασιλεύων διάδοχος Ἀνδρόνικος Γ΄ (στ. 119 - 135, Ἐπίλογος).

Εἶναι δῆλον ὅτι τἀνωτέρω καλύπτουν κατὰ τὰ ὑπὸ τοῦ Μενάνδρου (σσ. 435,16 - 436,10 Spengel· σσ. 130 - 132 Soffel) ἀπαιτηθέντα τὰς χρονικὰς φάσεις τοῦ παρόντος (α΄, δ΄), τοῦ παρελθόντος (γ΄, ε΄) καὶ τοῦ μέλλοντος (ϛ΄), ἂν καὶ δι' ἄλλου περιεχομένου, ἀποτελοῦν δὲ (πλὴν τοῦ τελευταίου) τὰ θέματα περὶ τὰ ὁποῖα στρέφεται ὁ λόγος καὶ ἐν ἑτέρᾳ συγχρόνῳ μονῳδίᾳ εἰς βασιλέα, γραφείσῃ ὑπὸ τοῦ ῥήτορος Σταφιδάκη ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ βασιλέως Μιχαὴλ Θ΄ († ιβ΄ Ὀκτωβρίου 1320) [1], ἡ ὁποία ἀσφαλῶς μειονεκτεῖ πρὸ τῆς τοῦ Καβάσιλα ἕνεκα τῶν συχνῶν ἐπαναλήψεων καὶ τῆς ῥητορικωτέρας ὑφῆς. Ταῦτα εἶναι χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα καὶ τῆς εἰς τὸν Ἀνδρόνικον Β΄ μονῳδίας τοῦ Γρηγορᾶ, ἔνθα ἀναμειγνύονται ὁμοίως ἐγκώμια καὶ οἰμωγαὶ εἰς ἔντονον ῥητορικὸν ὕφος μὴ προσφερομένων πολλῶν ἱστορικῶν στοιχείων, τὰ ὁποῖα ἄλλως τε παρέχει οὗτος ἐν τῷ καθ' αὑτὸ κειμένῳ τῆς Ἱστορίας αὐτοῦ. Φαίνεται δὲ ὅτι, καίτοι προηγήθη κατὰ τὴν ἐκφώνησιν τοὐλάχιστον [2] (ἀλλ' ἄδηλον ὑπὸ ποίαν μορφήν), ἡ μονῳδία τοῦ Γρηγορᾶ δὲν ἀπετέλεσε πηγὴν ἐμπνεύσεως εἰς τὴν τοῦ Καβάσιλα. Αἱ θεματικαὶ συμπτώσεις [3] εἶναι τυχαῖαι ἢ κοινοὶ τόποι τῶν μονῳδιῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν δὲ νὰ στηρίξουν ὑπόθεσιν περὶ μιμήσεως.

Ὁπωσδήποτε μείζονα συγγένειαν ὕφους ἀλλὰ καὶ θεματικὴν ἐμφανίζει ἡ μονῳδία τοῦ Καβάσιλα πρὸς τὴν «μονῳδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῷ» τοῦ Λιβανίου (ἐγράφη τῷ 365). Καὶ τὸν Ἰουλιανὸν πενθεῖ ἡ Ῥωμαίων, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἡ γῆ, καὶ αὐτὸς πέπτωκε μισηθεὶς (παραδόξως) ὑπό τινος θεοῦ ἢ δαίμονος (§§ 4, 23), ὑμνοῦνται τὰ ἔργα αὐτοῦ, ἡ ἐκ τοῦ θανάτου ζημία εἶναι μεγάλη, ὑπερβάλλει δὲ ἡ ἐπενεχθεῖσα συμφορὰ τὰς ἐκ τῶν θανάτων προαπελθόντων ἡγεμόνων (§§ 31 - 32). Καὶ ἐνταῦθα τὸ πένθος θὰ διαρκέσῃ αἰωνίως (§ 34): *οὐκ ἐπ' ἤματι* (Ὅμ. Τ 229), *ἀλλ' ὄφρ' ἂν ὕδωρ τε νάῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ* (Πλάτ. Φαῖδρ. 264d). Πλὴν τούτων ὑπάρχει καὶ λεκτικὴ ἐν πολλοῖς

1. Ἐξεδόθη προσφάτως ὑπὸ A. Meschini, La monodia di Stafidakis, Università di Padova, Istituto di studi bizantini e neogreci, Quaderni 8, 1974, σσ. 20 (τὸ κείμενον σσ. 13 - 20).

2. *τῇ μέντοι δευτέρᾳ τοῦ πένθους ἡμέρᾳ προτραπεὶς ἔγωγε ὑπὸ τῆς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως τῆς Κραλαίνης* (= Σιμωνίδος) ... *ᾆσαί τινα θρῆνον ἀπὸ γλώττης αὐτοσχεδίως προσήκοντα τῷ καιρῷ, ἐπὶ τῇ τοῦ πλήθους ἀθροίσει παρελθὼν ἔλεξα τοιάδε*... (Γρηγορᾶς X, 1 : I, 465,1-5).

3. Σημειοῦνται κατὰ τόπους ἐν τοῖς σχολίοις.

ὁμοιότης, σύμπτωσις δὲ εἰς τὴν χρῆσιν τῆς αὐτῆς πινδαρικῆς φράσεως (Ὀλυμπ. II, 89· Λιβάν., § 3, καὶ Καβάσ., στ. 80). Ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ἐνταῦθα εἶναι σαφὴς ἡ διάκρισις παρόντος, παρελθόντος καὶ ζοφεροῦ μέλλοντος [1]· δὲν διαγράφεται ἐν τῇ μονῳδίᾳ ταύτῃ (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν τοῦ Καβάσιλα) παρήγορος ἐλπὶς περὶ τοῦ μέλλοντος, μεταπεσούσης πάλιν τῆς ἀρχῆς εἰς τοὺς Χριστιανούς.

Νέας ὁδοὺς λοιπὸν δὲν τέμνει ὁ Θεόδωρος Καβάσιλας μονῳδῶν, ἀλλ' οὐδὲ μιμεῖται ἀπολύτως ὡρισμένον πρότυπον, ἀκολουθεῖ ἐπὶ τοῦ προκειμένου τὴν πεπατημένην χρησιμοποιῶν τὴν γνωστὴν ἔκπαλαι φρασιολογίαν ἀλλὰ καὶ φροντίζων νὰ ἐγκατασπείρῃ πολλοὺς ἱστορικοὺς ὑπαινιγμοὺς ἐν τῷ λόγῳ, ὥστε ὁ ἀναπόφευκτος ῥητορισμὸς νὰ μετριάζηται.

5. Τὸ κείμενον παρεδόθη ἐν τῷ παρισινῷ κώδ. τοῦ ιδ΄ αἰ. Coisl. 192, φφ. 100ᵛ - 103ᵛ [2], ὅστις κατὰ τὴν ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ τοῦ φ. 1ʳ σημείωσιν ἦν ποτε κτῆμα *τῶν κατηχουμένων | τῆς ἁγίας καὶ ἱερᾶς λαύρας | τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου* [3]. Περιέχει διάφορα κείμενα (καὶ ὑμνογραφικὰ εἰσέτι) [4], ἀπὸ δὲ τοῦ φ. 98ʳ περιλαμβάνει συλλογὴν ἐμμέτρων (εἰς πολιτικοὺς στίχους) ἀφορώντων κυρίως εἰς τὸν θάνατον τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ (φ. 98ʳ-ᵛ: «Τοῦ σοφωτάτου Φιλῆ στίχοι μονῳδικοὶ εἰς τὸν ἐν βασιλεῦσιν ἀοίδιμον εὐσεβέστατον καὶ φιλόχριστον αὐθέντην καὶ βασιλέα ἡμῶν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιολόγον μετονομασθέντα Ἀντώνιον» [ἔκδ. E. Miller, Manuelis Philæ Carmina, τ. II, Parisiis 1857, σσ. 375 - 376]· ἕπονται ἐν τῷ αὐτῷ φ. 98ᵛ «Στίχοι τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸν τάφον τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Καππαδόκη, ὡς ἀπὸ τοῦ

1. J. Soffel, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 41.

2. Περιγραφὴ παρὰ R. Devreesse, Le fonds Coislin, Paris 1945, σ. 166.

3. Ὑπάρχει καὶ ἑτέρα κτητορικὴ σημείωσις διὰ τῆς αὐτῆς χειρὸς ἐν τῇ ἄνω ᾤᾳ τοῦ φ. 280ʳ : *τῶν κατηχουμενείων ἐστὶ τὸ βι(βλίον).*

4. Τὸ ἐν φφ. 60ʳ - 67ʳ κείμενον, τὸ ἐπιγραφόμενον ἐν τῇ ἄνω ᾤᾳ τοῦ φ. 60ʳ «χρονικόν», ἀρχόμενον : *μέγας Ἀθανάσιος, τῆς ἐν Τύρῳ συνόδου προσταγῇ τοῦ βασιλέως Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου συλλεγείσης ἀναθεωρῆσαι τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τοῦ ἁγίου καταψευσαμένης καὶ ἐρήμην καταδικασάσης αὐτοῦ συσκευῇ καὶ δυναστείᾳ τῶν τῷ ὁμοουσίῳ πολεμούντων, ἐκεῖθεν ἀποφυγὼν πρὸς τὸν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριάρχην καὶ ὁμολογητὴν κατέλαβε Μάξιμον καὶ ὃς αὐτίκα σύνοδον ἰδίαν συγκροτήσας καὶ ἄκυρα τὰ ἐν Τύρῳ κατὰ Ἀθανασίου γεγονότα πεποιηκὼς αὐτόν τε ἀνορθοῖ καὶ τὸ ὁμοούσιον ἐπιβεβαιοῖ*... εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀκέφαλον ἀρχόμενον ἀπ' ἀρχῆς τετραδίου, δὲν ἀποτελεῖ δὲ πράγματι ἁπλῶς ἐκκλησιαστικὸν «χρονικόν», ἀλλ' ἐγράφη ὅπως ἐμφανίσῃ ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας παραδείγματα προσκαίρων διαστάσεων ὀρθοδοξούντων ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, αἱ ὁποῖαι ὅμως δὲν ὡδήγησαν εἰς σχίσματα, διότι συνέδεε τούτους τὸ ὀρθόδοξον. Ἡ κατακλεὶς τοῦ κειμένου εἶναι διαφωτιστικὴ καὶ περὶ τοῦ χρόνου καὶ περὶ τοῦ προκαλέσαντος τὴν συγγραφὴν αἰτίου (φ. 67ʳ) : *τοῦ γοῦν Ἰσαακίου* (Β΄, 1185 - 1195) *ἐπὶ χρόνοις ἐννέα κρατήσαντος πέντε κατὰ διαδοχὴν παρ' αὐτοῦ πατριάρχαι προήχθησαν, ἐξ ὧν καθ' ἑξῆς χειροθεσίαι πᾶσαι κατὰ διαδοχὴν καὶ ἐξ ὧν ἡ ἱερωσύνη πᾶσα καὶ ἡ*

αὐταδέλφου αὐτοῦ τοῦ Κυζίκου», inc. : ⟨Ἀ⟩δελφὲ *σὺ μὲν καὶ τελευτήσας μένεις*· καὶ αὐτόθι «ὡς ἀπὸ τοῦ μεγάλου οἰκονόμου», inc. ⟨Ἐ⟩*κεῖνο τοῦτ᾿ ἦν ὃ πρὸ παντὸς ἐσκόπουν* [ἔκδ. E. Miller, αὐτόθι, τ. I, Parisiis 1855, σσ. 442 - 443. Εἰς τὸν αὐτὸν Ἀλέξιον Καππαδόκην, μέγαν οἰκονόμον ἔχει γράψει καὶ ὁ Γρηγόριος Βουλγαρίας ἰαμβικοὺς «στίχους ἐπιταφίους», κειμένους ἐν τῷ φ. 2^{v} τοῦ αὐτοῦ κώδικος καὶ ἐκδεδομένους ὑπὸ E. Miller, αὐτόθι, τ. II, σ. 372] καὶ ἐν φ. 99^{r-v} πάλιν στίχοι μονῳδικοὶ εἰς τὸν αὐτὸν βασιλέα ὑπὸ «τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων», ὡς σημειοῦται ἐν τῇ ἄνω ᾤᾳ τοῦ φ. 99^{r}, ἐνῷ ἐκ τῆς ἐξεσμένης ἀρχικῆς ἐπιγραφῆς ἀναγινώσκεται : *νουὴλ*[*Φ*]*ιλῃ* [ἔκδ. E. Miller, αὐτόθι, τ. II, σσ. 376 - 378], ἐν δὲ φφ. 99^{v} - 100^{r} «τοῦ αὐτοῦ ἕτεροι» [ἔκδ. E. Miller, αὐτόθι, τ. II, σσ. 378 - 379]).

Ἀκολουθοῦσα ἀπὸ φ. 100^{v} ἡ μονῳδία τοῦ Καβάσιλα εἶναι εὔλογον νὰ ἐπιγράφηται : ⟨Τ⟩*οῦ λογιωτ(ά)του μεγ(ά)λου διοικητοῦ τοῦ Καβάσ(ι)λ(α) μονῳδία εἰς τὸν αὐτὸν ἀοίδιμον αὐθ(έν)την ἡμῶν καὶ βασιλέα*. Κατὰ τὴν ἐν συνεχείᾳ ἔκδοσιν δὲν ἐμφανίζει ἰδιαιτέρας δυσκολίας, πλὴν ἴσως τῆς ἐν στ. 102 γραφῆς *συνέχῃ* τοῦ κώδικος, ἥτις προφανῶς πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς lapsus calami καὶ νὰ διορθωθῇ εἰς *συνεχ⟨ύθ⟩η*, τὸ δ᾿ ἐν στ. 107 *ἐφ᾿ ὑμᾶς*, ἐφ᾿ ὅσον ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀποθανόντος βασιλέως Μιχαὴλ Θ′, εἰς ὃν καὶ ἀπευθύνεται ὁ συγγραφεύς, καὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ, πρέπει νὰ μεταβληθῇ εἰς *ὑφ᾿ ὑμᾶς*.

ἐκκλησίᾳ κατάγεται· ἐξ ὧν καὶ τὰ τῆς ἱερωσύνης πάντως καὶ εἰς τὸν μέγαν ἔφθασε Γερμανὸν (Β′, 1223 - 1240) *τὸν ὄντως πατριάρχην, τὸ καύχημα Νικαίας, ἐξ οὗ πάλιν ἀκολούθως καὶ εἰς τοὺς πρὸ ἡμῶν προσεχῶς τὸ μέχρις ἡμῶν, τὸ νῦν ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν. Καὶ τὸ δὴ θαυμαστὸν ὅτι καὶ οἱ εἰρημένοι ε′ πατριάρχαι πάντες ἐν τοῖς ζῶσιν ἐτέλουν ἐν ἡμέραις τοῦ τοιούτου βασιλέως ἄλλος ἄλλον διαδεχόμενοι καὶ οὐδαμῶς ἀλλήλων σχιζόμενοι διὰ τὸ ὀρθόδοξον· καθόλου δὲ εἰπεῖν ἓν τοῦτο μόνον ζητεῖται τῇ ἐκκλησίᾳ πανταχοῦ, τὸ ὀρθόδοξον, καὶ τῆς κατὰ κοινωνίαν διαιρέσεως δίχα μόνον αἱρέσεως ἄλλη ἀξιόλογος αἰτία οὐχ εὕρηται.* Προφανῶς πρόκειται περὶ κειμένου συνταχθέντος μετὰ τὴν πατριαρχίαν τοῦ Γερμανοῦ Β′ καὶ σκοποῦντος ὅπως συμβιβάσῃ ἀντιμαχομένας ἐκκλησιαστικὰς παρατάξεις τὰς ὁποίας δὲν διήρει δογματικόν τι θέμα, αἵρεσις· εἶναι δὲ τοῦτο οὐχὶ ἕτερον ἀλλ᾿ ἢ τὸ κατ᾿ ἐκεῖνο σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, τῶν ὁποίων συμβιβασμὸν μετὰ τῆς Ἐκκλησίας δι᾿ ὁμοίων κειμένων ἐπεχείρησαν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ μοναχὸς Κάλλιστος. Ἐπιστολὴν τούτου πρὸς τὸν μητροπολίτην Θεσσαλονίκης Ἐμμανουὴλ Δισύπατον ἐδημοσίευσεν ὁ Ἰω. Συκουτρῆς, Περὶ τὸ Σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν, Ἑλληνικὰ Γ′, 1930, σσ. 17 - 26. Πβ. καὶ τὴν «Μεθοδίου μοναχοῦ Συλλογὴν ἐκ διαφόρων συνοπτικῶν βιβλίων, ὅτι οὐ δεῖ σχίζεσθαι τοὺς λαοὺς ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων ὀρθοδόξων ὄντων, εἰ κατά τινα ἐγκληματικὴν περίστασιν ἡ χειροτονία αὐτῶν προβῇ», PG 140, 781 - 805. Γενικῶς βλ. J. Darrouzès, Documents inédits d'ecclésiologie byzantine, Paris 1966, σσ. 95 - 98 (ἰδίᾳ σ. 97, σημ. 4), καὶ τὸν αὐτὸν παλαιότερον ἐν RÉB XIX, 1961, σ. 77, σημειοῦντα διάφορα ἀνάλογα κείμενα ἐν κώδιξιν, ἐν οἷς καὶ ὁ παρὼν κοϊσλινιανός.

Σημ. Τὰ ἀνωτέρω προσωπογραφικὰ στοιχεῖα συνέκρινα καὶ πρὸς τὰ ἐν τῷ ἀρχείῳ τοῦ Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit τῆς Βιέννης· εὐχαριστῶ δὲ καὶ ἐντεῦθεν τὸν ἐπιτρέψαντά μοι τὴν χρῆσιν τοῦ ἐν αὐτῷ ὑλικοῦ καθηγητὴν κ. E. Trapp.

Β′

ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟΝ

Coisl. 192 f. 100^{v}

⟨Τ⟩οῦ λογιωτάτου μεγάλου διοικητοῦ τοῦ Καβάσιλα μονῳδία εἰς τὸν αὐτὸν ἀοίδιμον αὐθέντην ἡμῶν καὶ βασιλέα

⟨Π⟩ρὸς τῇ πολλῇ καὶ μεγίστῃ τῆς καθ᾿ ἡμᾶς οἰκουμένης καινοτομίᾳ καὶ τῷ δεινῷ πτώματι ἔμελλεν ἄρ᾿ ἡμῖν καὶ σὲ νεκρὸν κατόψεσθαι, θεσπέσιε
5 *βασιλεῦ, καὶ μήπω τῶν προτέρων ἀπαλλαγεῖσιν, ἃ Τελχῖνές τινες δαίμονες ἐπήνεγκαν ἄγριοι, μείζω ταύτην ἐπιδαψιλεύσεσθαι συμφοράν. ὤμοι ἐγώ, ὥς μοι βαρεῖα τύχη νῦν ἐπεστάθη, κακὸν ἄφραστον ἐξ ἀλαστόρων τινός. ὢ τοῦ πελάγους τῶν συμφορῶν, ὢ τοῦ πυκνοῦ καὶ ἀφύκτου κύματος. ὢ οἷον ἄλγος εἶδον οὐ τλητὸν οὐδὲ ῥητόν; ὢ τίς ἂν ἀξίως Ἱερεμίας ὀδύραιτο καὶ εἰκότως*
10 *βοήσοι καὶ νῦν, ὁ τῶν προφητῶν συμπαθέστατος «ἀνάβηθι ὁ κῆρυξ ἐπὶ μετεώρου καὶ κράξον καὶ ἐξ ὄρους ὑψηλοῦ δὸς φωνήν, ὅτι συνετρίβη ὁ δυνατός»; ἔτι δὲ καὶ ὕδωρ ἐπιζητήσει τῇ κεφαλῇ καὶ πηγὰς δακρύων τοῖς ὀφθαλμοῖς. ὢ πῶς ἄν σε ἀξίως θρηνήσαιμι; ὦ σὺ πάντα νικῶν λόγον καὶ ζῶν καὶ νῦν ἀπελθών. ὢ τῶν κοινῶν ἀνδραποδισμῶν. τίς οὕτω θὴρ ἀναιδὴς ὁ μέσου ἡμῶν*
15 *ὑφαρπάσας σε;*

Σεσίγηκεν ἡ σειρὴν τῶν λόγων τὸ προσηνὲς φθέγμα ἡ ἀναψύχουσα αὔρα

---

9 *ὀδύραιτο* : -αι- e corr. cod. 10 *βοήσῃ* (οι supra lin.) cod.

---

3 *τῆς καθ᾿ ἡμᾶς οἰκουμένης* : Ὁ ὅρος δηλοῖ τὴν βυζαντινὴν ἐπικράτειαν, ἀλλαχοῦ διαστελλομένην πρὸς τὴν «οἰκουμένην» ὡς εὐρυτέραν ἔννοιαν. Πβ. Σταφιδάκη Μονῳδ., σ. 17,23-25, Meschini (*ὦ πληγὴ διὰ πάσης ἰοῦσα τῆς οἰκουμένης καὶ πᾶν ὅσον εἰς Ῥωμαίους τελεῖ τύπτουσά τε καὶ κατατέμνουσα*) καὶ Ματθαίου Ἐφέσου *Εὐχὴν γενομένην ἐπὶ τῷ γεγονότι θανατικῷ κατὰ πᾶσαν τὴν ὑπὸ Ῥωμαίους γῆν καὶ καθ᾿ ὅλης τῆς οἰκουμένης κατὰ τὸ ͵ϛωνϛ′* (= 1348), D. Reinsch, Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Cod. Vind. Theol. Gr. 174, Berlin 1974, σ. 51.

4 (τῆς ... οἰκουμένης) *τῷ δεινῷ πτώματι* : Πβ. Λιβανίου μονῳδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῷ, 27 (*ὦ πτῶμα τῆς οἰκουμένης κοινόν*). Ὑπαινιγμὸς τῆς μετὰ τὸν ἐμφύλιον πόλεμον (1321 - 1328) δυσπραγίας.

5 *Τελχῖνες ... δαίμονες* : Πβ. Στράβ. XIV, 653 - 654 κ.ἀ.

7 *βαρεῖα τύχη* : Πβ. Αἰσχ. Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας, 332 (*βαρείας...τύχας*).

11 *ὄρους ὑψηλοῦ* : Πβ. Ἱερεμ. θ′ 10, κβ′ 20.

11 *συνετρίβη ὁ δυνατός* : Πβ. Δανιὴλ ια′ 3 - 4.

12 *ὕδωρ ∼ δακρύων* : Πβ. Ἱερεμ. θ′ 1.

16 *ἡ σειρὴν τῶν λόγων* : Πβ. τὸ περὶ Ἰσοκράτους λεγόμενον, Φιλοστρ. Βίοι σοφ. 1, ιζ′, καὶ Βίος παρὰ A. Westermann, Vitarum scriptores Græci minores, Braunschweig 1845, σ. 259,65-67. Ἀνάλογος καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς ἐν τῇ μονῳδίᾳ τοῦ Γρηγορᾶ : *ἐκεῖνος ἦν ἡ εὔστροφος καὶ μέλιτος γέμουσα γλῶσσα* (σ. 466,20-21). Πβ. καὶ Μ. Φιλῆν : *ἐσίγησε τῆς φυσικῆς ῥητορικῆς τὸ στόμα* (E. Miller, ἔνθ᾿ ἀνωτ., τ. II, σ. 375,18).

αἱ πυκναὶ φρένες τὸ ταμεῖον τοῦ νοῦ, ὧν νῦν στέρονται πάντες οἱ σὲ ποθοῦντες.
f.101r *σοῦ λαλοῦντος, ὅσον | ἐχέφρον τοῦ συλλόγου τοῦ περὶ σέ, πάντες ἦγον τῶν λόγων σχολήν· νυνὶ δὲ σιγῶντος ἀνάγκη πάντως βοᾶν καὶ τὸν οἰκεῖον βασιλέα*
20 *καλεῖν καὶ τῆς συνήθους φωνῆς ἀκούειν ποθεῖν. ταῦτά τοι καὶ ἐμαυτὸν ἥκω φέρων εἰς λόγους τὸν δεσπότην ἐπιβοώμενος τὸν κηδεμόνα τὸν σοφὸν καθηγητὴν τὸν γενναῖον ἐκεῖνον καὶ ἡρωικὸν βασιλέα. ἔδει μὲν γὰρ ἐμὲ ὥσπερ ἐμβρόντητον τῷ πάθει γενόμενον σιγῇ καθῆσθαι τούτῳ ἐκπεπληγμένον, πένθη μέγιστα δακρύων καρπούμενον. ἀλλὰ γὰρ καταπέψαι μέγα πάθος οὐκ ἐδυνάσθην*
25 *καὶ ἀνένηψα μόλις καὶ τὸν γνόφον τῆς ἀθυμίας περικεχυμένον τῷ νῷ μόλις ἴσχυσα τοῦτον διᾶραι καὶ τοῦ βυθοῦ τοῦ κατέχοντος ἀνανῆξαι καὶ τῶν δεινῶν αἰσθέσθαι καὶ ταῦθ᾽ ὡς ἐνὸν ἀποκλαύσασθαι καὶ μὴ καθυφεῖναι. ὢ τῶν κοινῶν συμφορῶν, ὢ τῆς κοινῆς ζημίας. οἴχεται τὸ κάλλιστον ἐξ ἀνθρώπων, οἴχεται πέπτωκεν ἀπερρύη.*

30 *Ἀλλὰ πῶς ἂν ἐγγὺς τῆς ἀξίας τἀκείνου διηγησαίμην; ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν καὶ φαινομένων ἐπὶ τὰ πρόσω χωρῶν. σῶμα μὲν γὰρ ἐκείνῳ οἷον οὐκ ἄλλῳ, ἀξιέπαινον μὲν τὸ μέγεθος ἀξιάγαστον δὲ τὴν ὥραν, πᾶσαν ἀμετρίαν ἐκπεφευγός, μηδὲν πέρα τοῦ δέοντος μήτ᾽ ἐκδρομαῖς χρήσασθαι μήτ⟨ε⟩ συστολαῖς, ψυχῆς ἀνδρικῆς ἐκείνης οἰκεῖον οἴκημα. πρόσωπα φαιδρά τε καὶ διαυγῆ*
35 *καὶ χαρίεντα τοῖς πόρρωθεν τοῖς ἐγγύθεν ἐπιεικῶς διαλάμποντα. κεφαλὴν δὲ καὶ χεῖρας καὶ τὴν πᾶσαν εὐφυΐαν τοῦ σώματος τίς ἰδὼν οὐκ ἂν μὴ σὺν θαύματι μέγα ἀνέκραγεν. ἂν δ᾽ εἰς νοῦ βάθος ἐλθὼν προχωρήσειε καὶ κατανοήσειεν, ὄντως ἀξίως ἂν πρὸς Θεὸν εἰπεῖν ἔχοι «ἐθαυμαστώθη ἡ γνῶσίς σου ἐξ αὐτοῦ».*

40 *Ὦ κόσμε τῶν ἱερῶν τελετῶν, ὦ τῶν ὀργίων Θεοῦ φαιδρὲ πανηγυριστὰ καὶ φιλέορτε καὶ ἀγαλματοφορούμενε σὺ καὶ λαμπρῶς ἐμπομπεύων τούτοις ὥσπερ ἐνθουσιάζων, οἷά τις Θεοῦ οὐράνιος ἄγγελος καὶ τοὺς καλλίστους θριάμβους ἐπιτελῶν ὡς ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ, κυδαίνων μὲν τὴν ἁλουργίδα ταῖς*
f.101v *ἱεραῖς τελεταῖς, γεραίρων δὲ καὶ αὐτὸς | ὅσον ἐφικτόν σοι τὸν ἐν ταύταις*

---

17 *στέρονται* ex *-ων-* cod. 39 *αὐτοῦ* ex *ἐμοῦ* cod.

---

17 *πυκναὶ φρένες* : Πβ. Ὅμ. Ξ 294.

17 *στέρονται* : Συνήθης ὅρος τῶν μονῳδικῶν κειμένων· πβ. J. Soffel, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 163.

23 *ἐμβρόντητον τῷ πάθει* : Πβ. τὴν μονῳδίαν τοῦ Γεωργίου Γαλησιώτου εἰς τὴν πτῶσιν τοῦ Τρούλλου τῆς ἁγίας Σοφίας (1346), Στ. Ἰω. Κουρούση, Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου..., ΕΕΒΣ ΛΖ΄, 1969 - 1970, σ. 250,108-109 (*ἐμβεβροντημένους ἡμᾶς τοὺς ἀθλίους ἀπεργασαμένη*).

24 *καταπέψαι ... πάθος* : Πβ. Ὅμ. Α 81 (*χόλον ... καταπέψῃ*), Ἰαμβλ. Βίον Πυθ. 196 (*καταπέττειν ... τὸ πάθος*).

37 *νοῦ βάθος* : Πβ. Πλάτ. Θεαίτ. 183e.

38 - 39 *ἐθαυμαστώθη* ∼ *αὐτοῦ* : Πβ. Ψαλμ. ρλη΄ 6 (*ἐξ ἐμοῦ*).

45 *ὑμνούμενον κύριον. τίς οὐ κατακλᾶται τῷ πάθει τῷ σῷ; τίς οὐ διαπετᾷ χεῖρας πρὸς Θεὸν ὑπὲρ σοῦ; τίς ὀφθαλμοὺς οὐ διαίρει; ταῦθ᾽ ἅπερ αὐτὸς μόνος τῶν πώποτε βασιλέων ἐν πᾶσι τοῖς ὑπὸ σὲ ἀλώβητα διετήρησας. πῶς οὕτως ἔδυς αἴφνης ὁ γλυκὺς ἥλιος; ὄντως νυκτὸς ἐκεῖνο τὸ ἔργον· οὐδὲ γὰρ οὐδ᾽ ἀνεκτὸν φωτὶ σιγῶντά σε κατιδεῖν.*

50 *Ὦ πόλις ἡ Κωνσταντίνου — ἀλλ᾽ οὐκ ἐξάγομαι οὐδὲν ἂν εἰπεῖν φαῦλον —, πῶς τοῦτ᾽ ἐπὶ σοὶ τετόλμηται; εἶδον γὰρ εἶδον καὶ τὴν κτίσιν ὥσπερ σοι ἐκπολεμωθεῖσαν, οὐρανοὺς μὲν στυγνοῖς ὀφθαλμοῖς κατιδόντας σε καὶ ἐκλείπουσιν ἡλίῳ τε καὶ σελήνῃ· ταῦτα δὴ τὰ φαιδρότατα καὶ διαυγέστατα κάλλη πρὸ μικροῦ μέλανα ὥσπερ ἀμφιασάμενα ὅσον φθῆναί γε ἡμᾶς. ἀέρος δὲ βρονταὶ*
55 *καὶ πάταγοι καὶ ἦχοι ἀήθεις τὴν νύκτα ἐκείνην κατεῖχον ὀνειδίζοντες ὥσπερ καὶ ἀπειλοῦντες τὴν πόλιν ἀναστατῶσαι. κίονες ὡς μὲν εὐμεγέθεις ὡς δὲ εὐμήκεις πρὸς αὐτὸν τὸν αἰθέρα ὥσπερ ἀποσαλεύοντες, συχνοῦ τινος πάνυ τοῦ χρόνου θαῦμα τοῖς ὁρῶσιν ὄντες, αἴφνης καταπεπτωκότες οἷά τινι σκληρᾷ καὶ λιθίνῃ ῥάβδῳ τοὔδαφος τῆς πόλεως καταξάναντες ἔκπληξις καὶ δέος,*
60 *ὡς δὴ καὶ αὐτὸς σύ, θεοείκελε βασιλεῦ, καὶ ἱστάμενοι καὶ πεσόντες ὄντες. τὸ δὲ πάντα μὲν λόγον ἐκφεῦγον οὐδὲ πιστευθῆναι ταῖς ἀκοαῖς ῥᾴδιον, ἡ τῆς γείτονος θαλάσσης, ἣν οὐκ οἶδ᾽ ὅπως καλέσαιμι, εἴτε λύσσα εἴτε μανία ἢ συμφορὰ θεήλατος· πῶς τὸν ἅπαντα αἰῶνα φίλα τὰ πρὸς τὴν πόλιν ἔχουσα καὶ περιπλεκομένη καὶ κατασπαζομένη καὶ τοῖς τείχεσιν οἷον προσπαίζουσα,*
65 *καὶ οὐ μᾶλλον εἶπέ τις ἰδὼν προτέραν τῶν τειχῶν γενέσθαι τὴν θάλασσαν ἢ πρὸ τῶν θαλαττίων ὑδάτων τετειχίσθαι τὴν πόλιν, ἀλλ᾽ ἅμα καὶ θάλασσα καὶ πόλις δεδημιούργηνται — τοσοῦτον ἦν τὸ σπένδον ἐν ἀμφοτέροις καὶ τὸ ἀλώ-*
f.102r *βητον —, νυνὶ δ᾽ ἐξαίφνης | ὥς τις ἀγρία λαῖλαψ ἢ τυφωνικὰ πνεύματα ἢ ὅ τι ἂν τις κατονομάσειε τὸν βρασμὸν τῶν ὑδάτων ἐκείνων, ἐπεισπεσοῦσα*
70 *τοῖς τείχεσι τὴν πόλιν ἄρδην ἠπείλησε καταστρέψαι καὶ τοὔδαφος ἅπαν ἐξερημῶσαι. καὶ τὰ μὲν τῆς θαυμαστῆς ἐκείνης οἰκοδομίας τοῖς κόλποις ἑαυτῆς κατέδυσε, τὰ δ᾽ ὥσπερ σκόπελοί τινες ἢ πρῶονες ἄκροι τοῖς αἰγιαλοῖς ἵστανται, τὰ δ᾽ ἡμίπληκτα γεγονότα πτῶσιν ἀπειλοῦσι τὴν ὀλεθρίαν. ἴδοις δ᾽ ἂν καὶ τὴν αὐτῆς δυναστείαν, ὡς καὶ πολὺ τοῦ τῆς πόλεως διαμασωμένην ἐδά-*
75 *φους ὥσπερ τις λύκος ἄγριος ἢ ἄρκτος ἀπορουμένη ἢ λέαινα τὸν σκύμνον ἐπιζητοῦσα. ἀλλὰ τίνος ἕνεκα ταῦτα; ἐγὼ μὲν οἶμαι τούτων ἕκαστον ἅμα καὶ συναλγοῦν καὶ τὸ οἰκεῖον ἐπιποθοῦν φαίνεται· ἥλιος μὲν τὸν μετὰ δικαίων*

---

54 *φθῆναι* : fort. *φῆναι* 73 - 74 *ἂν* ∼ *δυναστείαν* in marg. cod.

---

45 *κατακλᾶται τῷ πάθει* : Πβ. Ἰεζ. ιθ΄ 12 (*κατεκλάσθη ἐν θυμῷ*).

46 *ὀφθαλμοὺς ... διαίρει* : Συνήθως *διαίρειν στόμα* (πβ. Κ. Κόντον, Ἀθηνᾶ Ζ΄, 1895, σσ. 330 - 336), *ἀλλὰ καὶ ὀφθαλμοὺς* (αὐτόθι, σ. 332). Ἐνταῦθα σημαίνει *ὑψοῦν*.

56 - 58 *κίονες* ∼ *καταπεπτωκότες* : Πβ. μονῳδίαν Γρηγορᾶ, σ. 470,8-10.

συναριθμούμενον, ὅτε λάμψουσιν οἱ δίκαιοι ὡς ὁ ἥλιος, σελήνη δὲ τὸν τῆς
ἐμῆς νυκτὸς καταφωτίσαντα τὰς ἀρχάς, τῆς κακῶς εἰσκωμασάσης αἱρέσεως.
80 Ἀλλ', ὦ κίον ἀστραβὴς τῶν πρὸς τὸ θεῖον ἡμετέρων ὀρθῶν δογμάτων,
ὦ θάλασσα τῶν καλῶν πιστοὺς μὲν εἰς γῆν διασῴζουσα τῆς ἐπαγγελίας, τοὺς
δὲ ἄλλως φρονοῦντας φαραωνίτας καταποντίσασα. ὦ σὺ τὰ πάντα καλῶς
βουλευόμενος βασιλεῦ, τοῦτο μόνον οὐ καλὸν πεποίηκας τὸ συνάλλαγμα
φωτὸς σκότος ἀνταλλαξάμενος, ζωῆς θάνατον, καλλίστου σώματος χοῦν ἀ-
85 χρεῖον. ἀπίστῳ παρακατέθου σεαυτὸν συναλλάκτῃ, οὐδὲν τῶν σῶν συντηρήσει
τοιοῦτον οἷον παρέδωκας· ἀντὶ τῶν δικαίων ἀνδρῶν, ⟨οἷς⟩ ἀεὶ διετέλεις συνὼν
καὶ τούτων μηδὲν προτιμῶν τῶν ἁπάντων, ᾅδῃ πλεονέκτῃ σαυτὸν συνῴκισας,
οὐδέν σοι κἀκείνῳ κοινόν. ὦ Μουσῶν θέατρον, ὦ κάτοπτρον βασιλέων, ὦ
φυτὸν οὐράνιον μέσον τῆς γῆς φυτευθὲν ὄντως γνωστὸν καλοῦ τε καὶ πονηροῦ,
90 νυνὶ δ' αἴφνης δεινῇ καταιγίδι ῥιζόθεν ἀνασπασθέν. ὦ θαῦμα τοῖς ἐγγὺς τοῖς
πόρρω τοῖς ἐσομένοις, ἀπώλεσας μᾶλλον ἢ κατέφθισο. ὦ νὺξ ἐναγής, ὦ νὺξ
ἀποφράς, οἵαν νύκτα ἡμῖν ἐπήγαγες; οἷον ἀστέρα ἠμαύρωσας; οἵαν λαμπάδα |
f.102v οὐκ ἐπὶ λυχνίαν ἔθηκας ἀλλ' ὑπὸ γῆν ἔκρυψας τὸν βίον ἡμῖν ἀβίωτον καὶ
αὐχμηρὸν καὶ ἀφεγγῆ καταπράξασα;
95 Ὦ πρότερον μὲν πάντας βασιλέας ἀρεταῖς ἀποκρύπτων, νῦν δὲ ἀποκρύ-
ψας τὴν μεγίστην καὶ δεινὴν ἡμῶν συμφορὰν τοῦ θειοτάτου βασιλέως ἡμῶν,
σοῦ δὲ φιλτάτου υἱοῦ. μέγα μὲν γὰρ τὸ κατ' ἐκεῖνον πάθος — καὶ πῶς γὰρ
οὔ; — ἀπολωλεκότες τὸν ζῶντα σωτῆρα, τὸν ζῶντα πρόμαχον, τὸν ἀναστέλ-
λοντα πάντοθεν ἀφ' ἡμῶν τὰ δεινά, ὡς ὅτε μήτηρ παιδὸς ἐέργει μυῖαν, τὸν
100 φραγμὸν τοῦ καθ' ἡμᾶς ἀμπελῶνος, ὃν ἀφελόντος τοῦ Θεοῦ γεγόναμεν κατα-

89 ὄντως : iteratum in cod. 98 ἀπολελωκότες cod.

78 - 82 τὸν τῆς ~ καταποντίσασα : Πβ. μονῳδίαν Γρηγορᾶ, σσ. 468,5-8, 469,24 - 470,2.

80 ὦ κίον ἀστραβής : Πβ. Πίνδ. Ὀλυμπ. II 89.

81 - 82 θάλασσα ~ καταποντίσασα : Πβ. Ἔξ. ιδ' 27 - 31. Πβ. καὶ τὸ τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου (οἶκος ια'): χαῖρε θάλασσα ποντίσασα φαραὼ τὸν νοητόν.

84 - 85 χοῦν ἀχρεῖον : Πβ. μονῳδίαν Γρηγορᾶ, σ. 467,3 (βραχεῖα κόνις).

89 φυτὸν οὐράνιον : Πβ. Μ. Βασ. Ἑξαήμ. Θ', 2 : PG 29, 192A (τὸ οὐράνιον φυτὸν ὁ ἄνθρωπος).

89 γνωστὸν καλοῦ τε καὶ πονηροῦ : Πβ. Γέν. β' 9.

93 ἐπὶ λυχνίαν : Πβ. Ματθ. ε' 15.

93 ὑπὸ γῆν ἔκρυψας : Πβ. Ἰὼβ ιη' 10, μ' 13, Παρ. α' 11, Ἡσ. β' 10. Πβ. καὶ τὸν εἱρμὸν τῆς α' ᾠδῆς τοῦ Κανόνος τοῦ Τριῳδίου εἰς τὸ μέγα Σάββατον (ὑπὸ γῆν ἔκρυψαν).

99 ὡς ~ μυῖαν : Ὅμ. Δ 130 - 131.

100 φραγμὸν ... ἀμπελῶνος : Πβ. Ἡσ. ε' 1 - 2 καὶ Ματθ. κα' 33, Μάρκ. ιβ' 1. Πβ. καὶ Λιβανίου μονῳδίαν ἐπὶ Ἰουλιανῷ, § 2 (τοῦ περιφράττοντος ἀπολωλότος).

πάτημα, τὸν γλυκὺν φωσφόρον, οὗ δύντος ὑπὸ γῆν ὡς ἐν νυκτομαχίᾳ δεινῇ
τὸ πᾶν συνεχ⟨ύθ⟩η τῆς Ῥωμαΐδος, τὸν τοῦ γένους σύνδεσμον καὶ διαλλακτήν,
οὗ πεσόντος πικρῶς διαλέλυται στασιάσαν. τὸ σὸν πτῶμα, φιλάνθρωπε βα-
σιλεῦ, τῶν ἐμῶν κακῶν ὁ κολοφὼν ἦν, ἡ θύρα τῶν συμφορῶν. τὸ σὸν πτῶμα
105 τὴν σιδηρᾶν ἡμῖν τῶν ἀλγεινῶν ἐξέκαυσε κάμινον. τὸ σὸν πτῶμα τὸν ἄπαιδα
πατέρα, τὴν χήραν βασιλίδα, τὸν ὀρφανικὸν παῖδα, αὐτὸν δὴ τοῦτόν φημι τὸν
ἱερὸν ἅπαντα χορὸν τὸν βασίλειον καὶ τὸ ὑφ' ὑμᾶς ἅπαν ἀναστάτους πεποίη-
κεν. οὕτως ἐγὼ παραμυθοῦμαι τὴν συμφορὰν ὀδυρμοῖς ὀδυρμοὺς ἐξαίρων καὶ
109 πάθει πάθος ἀποκρουόμενος. τοιαύτην τὴν ἐπομβρίαν τῶν ἀλγεινῶν τὸ βαθὺ
f.103r νέφος τῶν ἁμαρτιῶν μοι | προυξένησεν.
Ἀλλὰ τούτων μὲν ἅλις εἰ καὶ μὴ ἅλις· τὸ δὲ σοῦ τοῦ βασιλέως καὶ πατρὸς
πάθος προστεθὲν ἐπ' ἐκείνῳ μέγιστον πεποίηκε τὸν κατακλυσμόν. ὦ κιβωτὲ
πάντα τὰ κάλλιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγώγιμα φέρουσα, ἃ σαυτῷ συγκα-
τέδυσας, ἃ σαυτῷ συνέχωσας, ἐν ᾗ καὶ πλάκες αἷς ἐγκεχαραγμένα πάντα τὰ
115 ἔμπροσθεν καὶ τὰ ὄπισθεν· οὐδεὶς γὰρ περὶ οὑτινοσοῦν ἀπορῶν εἶτ' ἐξιὼν
ἐκεῖθεν οὐκ εὐπορῶν ἦν. ὦ περιλειπόμενοι βασιλεῖς, ὁ ὑμέτερος κόσμος ἐν
ἀκοσμίᾳ. ὦ βασίλεια, ὦ ναῶν κάλλη καὶ μεγέθη, ὁ ἀνορθῶν ὑμᾶς καταπέ-
πτωκεν.
Ἀλλ' ὦ θεσπέσιε βασιλεῦ, ὦ φύσεως ἄγαλμα, ἑστία τῶν ἀρετῶν, ἀγα-
120 θῶν πρυτανεῖον, ἐνδιαίτημα νοῦ, σὲ μὲν καὶ τὰ σὰ καὶ νῦν καὶ εἰσέπειτα δι'
αἰῶνος κλαύσονται οἵ τε ἰδόντες οἵ τε διαδεξόμενοι· τὸ γὰρ σὸν πένθος οἴσο-
μεν οὐκ ἐτήσιον, ὁ δὲ καθ' ἡμᾶς αἰὼν ἅπας τῶν σῶν κατορθωμάτων στήσεται
ἀνδριάς. τὰ δ' ἡμέτερα δέδοικα μὴ οὐδὲ τῶν θρηνησόντων εὐπορήσαιεν· οἴ-
χεται γὰρ μικροῦ συναπιόν σοι τὸ συμπαθὲς ἅπαν τὸ ἐν ἡμῖν. ἀλλὰ γὰρ ἴδοι
125 ἄν τις, εἰ καὶ νῦν κατοπτεύσειε, τὸ σὸν περὶ ἡμᾶς προμηθές· τούτων γὰρ
οὕτως ἐχόντων καὶ ἡμῶν οὕτω συμπεπτωκότων τοῖς ἀλγεινοῖς προειδὼς
ὥσπερ τὸ μέλλον μίαν κατέλιπες ἡμῖν τὴν ἀναψυχήν, ἓν τῶν μακρῶν καμάτων

102 συνεχη (vel συνέχη) cod. 107 ὑφ' ὑμᾶς : ἐφ' ὑμᾶς (ὑ- e corr.) cod. 109 πάθει ex πάθεσι cod. 126 τοῖς ἀλγεινοῖς : in marg. γρ. ταῖς συμφοραῖς cod.

101 - 102 νυκτομαχίᾳ ... Ῥωμαΐδος : Πβ. τὸ τοῦ Ματθ. Γαβαλᾶ : νυκτομαχοῦσι Ῥωμαῖοι ..., Ἐπ. 88, f. 55r, Reinsch, σ. 179,13.

106 χήραν ... ὀρφανικόν : Ὅροι συνήθεις ἐν ταῖς μονῳδίαις· πβ. J. Soffel, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 163.

112 - 115 ὦ κιβωτὲ ~ ὄπισθεν : Πβ. Δευτ. ι' 1 - 5, καὶ Γρηγορᾶ μονῳδίαν, σ. 470,14, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς κιβωτοῦ τοῦ Νῶε (Γέν. ϛ' 14 κ.ἑ.).

117 - 118 ὦ βασίλεια ~ καταπέπτωκεν : Πβ. μονῳδίαν Γρηγορᾶ, σ. 470,2-3 (... τείχεσι δὲ καὶ ναοῖς καὶ οἰκίαις ἐς τὸ πρὶν ἀνήνεγκας κάλλος αὐτήν).

121 - 122 τὸ γὰρ ~ ἐτήσιον : Πβ. μονῳδίαν Γρηγορᾶ 472,1-3 (ἡμεῖς δ' ὀρφανοὶ καταλελειμμένοι τὸ μὲν στένειν ἐλεεινῶς καὶ δακρύειν οὐδέποτ' ἂν οἶμαι παυσαίμεθα).

μέγιστον παρηγόρημα, ἕνα τὸν ἀντιταλαντεύοντα πάσαις ταῖς ἡμῶν βαρυδαιμονίαις, τὸν ὑμῶν τῶν λεόντων σκύμνον, τὸν ὅλον λεοντώδη, τὸν ὅλον
130 *βασιλικόν, τὸν ἐμὸν πρᾶον καὶ φιλάνθρωπον βασιλέα, τὴν σὴν βασιλικὴν καὶ θείαν εἰκόνα, ὃν ὁρῶντες εἰς σὲ τὴν μνήμην ἀνάγομεν, ὃν θείως καὶ βασιλικῶς ἔτρεφες ἠδ᾽ ἀτίταλλες, ὃν ἀντὶ πάντων καὶ ἀντὶ τῆς σαυτοῦ ψυχῆς ἦγες (οἰχέσθω φθόνος, εἰδόσι λέγω). ὃν δὴ μετὰ σὲ μακροῖς αἰῶσιν ἵλεων ἔχοντες*
f.103v *ῥᾴους γενοίμεθα τῶν ἐπιδημησάντων ἡμῖν | ἀλγεινῶν, ἃ τῷ νῷ ἐπικείμενα καὶ*
135 *ἴλιγγον ἐμποιοῦντα κατεπείγουσι καὶ σιγᾶν.*

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

---

132 *ἀτίταλες* cod.

---

132 *ἔτρεφες ἠδ᾽ ἀτίταλλες*: Ὅμ. Ξ 202 κ.ἀ. Πβ. καὶ Θεμιστίου λόγον 20 (Ἐπιτάφιον τῷ πατρί), 234b, Downey-Norman, τ. II, σ. 3,20-21.

133-135 *ὃν δὴ ∼ σιγᾶν*: Εἰς εὐχὴν ὑπὲρ τοῦ νέου Ἀνδρονίκου καταλήγει καὶ τὸ β´ ποίημα τοῦ ἐπὶ τῶν δεήσεων εἰς Ἀνδρόνικον Β´ (E. Miller, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 379).

ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΕΔΙΑΔΙΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΑΠΑΝ ΙΝΝΟΚΕΝΤΙΟΝ Γ´ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΑΣ ΜΙΧΑΗΛ Δ´ ΤΟΥ ΑΥΤΩΡΕΙΑΝΟΥ

Ὅτε ὁ πάπας Ῥώμης Ἰννοκέντιος Γ´ ἀπέλυσεν ἐγκύκλιον περὶ συγκλήσεως ἐν Λατερανῷ «οἰκουμενικῆς» συνόδου [1], μεταξὺ τῶν παραληπτῶν αὐτῆς περιέλαβε καὶ τὸν Βασίλειον Πεδιαδίτην, μητροπολίτην Κερκύρας [2]. Ἀπάντησιν τούτου εἰς τὴν παπικὴν ἐγκύκλιον περιέχει ἡ κατωτέρω κριτικῶς ἐκδιδομένη ἐπιστολή [3], ἥτις παραδίδεται διὰ τριῶν χειρογράφων κωδίκων, τοῦ κώδ. 368 τῆς ἐν Μόσχᾳ Συνοδικῆς βιβλιοθήκης (Vladimir 240), φφ. 60v-62r, αἰ. ιδ´ (M), τοῦ κώδ. 207 τῆς αὐτῆς βιβλιοθήκης (Vladimir 250), φφ.

---

1. Περὶ τῆς συνόδου ταύτης βλ. τὸ σχετικὸν ἄρθρον ἐν DTC, τ. 8, στ. 2652 - 2667, καὶ τὸν τόμον Conciliorum Oecumenicorum Decreta, curantibus J. Alberigo, J. A. Dossetti, P. Joannou, Cl. Leonardi, P. Prodi, consultante Huberto Jedin, Bologna 1973, σσ. 227 - 271, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Περὶ τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Βασιλείου Πεδιαδίτου δὲν ὑπάρχει δυστυχῶς εἰσέτι μονογραφία οὐδὲ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ ἔχουν ἐκδοθῆ. Ἀπὸ μακροῦ, ὡς ἤδη ἔχει ἀνακοινωθῆ, ἑτοιμάζω ἔκδοσιν αὐτῶν, ἡ ὁποία δὲν θὰ βραδύνῃ νὰ ἔλθῃ εἰς φῶς. Εἰδήσεις περὶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἔργου του παρὰ H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, München 1959, σ. 665, καὶ R. Browning, The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century, Byzantion 33, 1963, σσ. 20 - 22, μετὰ μερικῆς βιβλιογραφίας. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων περὶ Πεδιαδίτου βλ. Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, Ἱστορία τῆς ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν, ἐν Κερκύρᾳ 1920, σσ. 30 - 35, Σπ. Λάμπρου, Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα, ἐν Ἀθήναις 1922, σσ. 42 - 49 (ἐκδίδοται αὐτόθι καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Πεδιαδίτου πρὸς Κωνσταντῖνον Στιλβῆν), Ἀντ. Μηλιαράκη, Ἱστορία τοῦ βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου (1204 - 1261), ἐν Ἀθήναις 1898, σσ. 186 - 187.

3. Τὴν ἐπιστολὴν ἐξέδωκε τὸ πρῶτον ἐξ ἑνὸς μόνον χειρογράφου, τοῦ ὑπ᾽ ἀρ. 208 (γρ. 207) τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Μόσχας, ὁ ἀρχιμ. Ἀ. Δημητρακόπουλος ἐν τῷ Ἐθνικῷ Ἡμερολογίῳ τοῦ Μ. Π. Βρετοῦ, τ. Α´, 1870, σσ. 187 - 192, μετὰ παραλείψεων ἢ προσθηκῶν, οὐδὲν δὲ σημειοῖ περὶ τοῦ συνεχομένου ἐν τῷ κώδικι κειμένου ἑτέρας ἐπιστολῆς περὶ τῆς μονῆς Σαγματᾶ. Προφανῶς ἀντιγράφων ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἡμερολογίου παραθέτει τὴν ἐπιστολὴν καὶ ὁ Σπ. Κ. Παπαγεωργίου, ἔνθ᾽ ἀνωτ., σσ. 31 - 33, μετὰ πολλαπλασίων ὅμως σφαλμάτων.

334r - 335v, αἰ. ιζ' (m)[1] καὶ τοῦ κώδ. 256 τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς Ξηροποτάμου, φφ. 181r - 184r, αἰ. ιη' (A)[2].

Τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι πλῆρες, διότι ἐλλείπει τὸ τέλος αὐτῆς ἢ τοὐλάχιστον ἡ κατακλείς, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ περιείχοντο αἱ συνήθεις καταληκτήριοι εὐχαὶ καὶ χαιρετισμοί. Τοῦτο στηρίζω εἰς τὸ ὅτι ἄνευ ἐνδείξεώς τινος ἀκολουθεῖ εὐθὺς μετὰ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς καὶ εἰς τὰ τρία χειρόγραφα τὸ κείμενον ἑτέρας, οὐδεμίαν σχέσιν ἐχούσης πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βασιλείου, καὶ διαλαμβανούσης περὶ τῆς παρὰ τὰς Θήβας μονῆς τοῦ Σαγματᾶ. Δεδομένου δὲ ὅτι καὶ ἡ δευτέρα αὕτη ἐπιστολὴ δὲν εἶναι πλήρης, ἀλλ' ἀκέφαλος, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ γραφεὺς τοῦ κώδ. M (διότι οἱ m καὶ A ἀποτελοῦν μεταγενέστερα ἀπόγραφα τούτου ὡς πρὸς τὰ δύο ταῦτα κείμενα[3]) ἀντέγραψεν ἐκ κώδικος περιέχοντος ἐπιστολὰς καὶ ἔγγραφα πρὸς πάπαν ἢ πάπας τῆς Ρώμης. Τοῦ κώδικος τούτου πιθανώτατα εἶχεν ἐκπέσει ἓν φύλλον περιέχον τὸ τέλος τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βασιλείου καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ κειμένου τῆς περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σαγματᾶ ἐπιστολῆς ἀπευθυνομένης ὡσαύτως πρὸς τὸν αὐτὸν πάπαν[4], κατὰ δὲ τὴν ἀντιγραφὴν ἐθεωρήθησαν τὰ δύο ταῦτα ἠκρωτηριασμένα κείμενα ὡς μία συνεχὴς ἐπιστολή.

Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ἀποτελούσης, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὴν μόνην διασωθεῖσαν ἀπάντησιν Ἕλληνος Ὀρθοδόξου μητροπολίτου εἰς τὴν

1. Περιεγράφησαν ὑπὸ Archimandrit Vladimir, Sistematičeskoe opisanie rukopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriaršej) Biblioteki. I. Rukopisi grečeskija, Μόσχα 1894, σσ. 314 - 319 καὶ 335 - 344 ἀντιστοίχως. Πρβλ. καὶ M. Richard, Répertoire des Bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs, Paris (CNRS) ²1958, σσ. 165 - 166.

2. Περιγραφὴ παρὰ Σπ. Λάμπρῳ, Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἁγίου Ὄρους ἑλληνικῶν κωδίκων, τ. Α', Cambridge 1895, σσ. 224 - 227, καὶ Εὐδοκίμου Ξηροποταμηνοῦ (Π. Δουρουντάκη), Κατάλογος ἀναλυτικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν ἁγίῳ Ὄρει τοῦ Ἄθω ἱερᾶς καὶ σεβασμίας βασιλικῆς, πατριαρχικῆς καὶ σταυροπηγιακῆς μονῆς τοῦ Ξηροποτάμου, Θεσσαλονίκη 1932, σσ. 131 - 132.

3. Ὡς φαίνεται ἐκ τῆς ἐν στ. 75 γραφῆς τοῦ m *ἔλεσθε*, ἥτις ἀποτελεῖ σαφῶς παρανάγνωσιν τοῦ ἐν M *ἔλαθε*, ἔνθα τὸ σύμπλεγμα *αθ* ὁμοιάζει πρὸς *σθ*, καὶ τῆς ἐν στ. 97 γραφῆς ἀμφοτέρων *πεταπὰ* καὶ κοινῶν σφαλμάτων καὶ τῶν τριῶν κωδίκων, ὡς ἐν στ. 56 *ἕτερος*, *τολμῆσαι κινήσομεν*, 73 *ἐξαποστείλας* καὶ κυρίως ἐκ τοῦ ὅτι τοὺς δύο κενοὺς χώρους ἐν M (φ. 62r-v) [βλ. τὴν ἑπομένην μελέτην μου περὶ τῆς μονῆς Σαγματᾶ, κατωτ., σσ. 443,19, 444,23], οἵτινες ἔχουν ἀφεθῆ πρὸς δήλωσιν ὅτι ἐν τῷ προτύπῳ ὑπάρχει φθορὰ τοῦ κειμένου, διατηροῦν ἀμφότεροι, καὶ ὁ m καὶ ὁ A. Σημειωτέον μόνον ὅτι ἐν τῷ A ἔχουν διορθωθῆ τινὰ τῶν προφανῶν σφαλμάτων, ὡς π.χ. τὸ ἐν στ. 31 *ἐδέδετο* τῶν Mm εἰς *ἐδέδοτο*, τὸ ἐν στ. 55 *τὸ* τῶν Mm εἰς *τοῦ*, τὸ ἐν στ. 97 *πετατὰ* εἰς *ποταπά*.

4. Τὸ κείμενον ἐκδίδω τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἀκολουθούσῃ μελέτῃ μου: «Ἄγνωστος μαρτυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ ιγ' αἰῶνος περὶ τῆς μονῆς τοῦ Σαγματᾶ» ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῆς ΕΕΒΣ, σσ. 441 - 444.

πρόσκλησιν τοῦ πάπα περὶ συγκροτήσεως οἰκουμενικῆς συνόδου εἶναι πολλοῦ ἄξιον. Διακρίνεται διὰ τὴν ἐμμονὴν εἰς τὴν προσαγωγὴν ἐπιχειρημάτων περὶ τοῦ ὅτι ἡ συγκαλουμένη σύνοδος δὲν δύναται νὰ εἶναι οἰκουμενική, κατηγορεῖται ὁ Ἰννοκέντιος Γ' διὰ τὴν βιαίαν ἀπομάκρυνσιν ἐκ τῶν ἑδρῶν των τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν, ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων καὶ διὰ τὰς χειροτονίας εἰς τὰς ἕδρας αὐτῶν Λατίνων, καὶ ἐλέγχονται οἱ κοσμικοὶ ἄρχοντες τῆς Φραγκοκρατίας οἱ συμπληρώσαντες τὴν ὑπὸ τοῦ πάπα ἐγκαινιασθεῖσαν βιαίαν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων. Ζητεῖ δ' ὁ Βασίλειος τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου, τοῦ ὁποίου ὑπενθυμίζει τὰ προνόμια, εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τονίζει ἰδιαιτέρως τὸ γεγονὸς ὅτι ἅπασαι αἱ οἰκουμενικαὶ σύνοδοι εἶχον συγκληθῆ ἐν τῇ Ἀνατολῇ.

Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης καταδεικνύεται ἡ ἐχθρικὴ στάσις τοῦ πάπα καὶ τῶν Λατίνων ἡγεμόνων ἔναντι τῶν ὀρθοδόξων· ἀποκαλύπτεται δὲ ὡσαύτως καὶ ἡ ὑπὸ τὴν προσπάθειαν συνδιαλλαγῆς διὰ τῆς συγκλήσεως οἰκουμενικῆς ἐν Λατερανῷ συνόδου πρὸς συζήτησιν δῆθεν τῆς εἰρηνεύσεως τῆς ἐκκλησίας δυσκόλως κρυπτομένη ἐπιθυμία τῆς πλήρους ὑποταγῆς τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος εἰς τὴν Ῥώμην. Διακηρύσσεται ὅμως καὶ ἡ ἄρνησις τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ λαοῦ νὰ ὑποταχθοῦν εἰς τὴν ὑπὸ τὸν πάπαν μίαν ἐκκλησίαν, ἐνῷ ἡ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος διδασκαλία τῶν Λατίνων θεωρεῖται ἐξ ἴσου σοβαρὰ αἵρεσις, ὡς αἱ τοῦ Ἀρείου, τοῦ Σαβελλίου καὶ τοῦ Μακεδονίου.

Τὸ ἔτος συντάξεως τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βασιλείου δύναται κατὰ μεγάλην προσέγγισιν νὰ ὁρισθῇ. Τὸ γράμμα τοῦ Ἰννοκεντίου Γ' ἀπολυθὲν τὴν 19ην Ἀπριλίου 1213[1] ἐδέχθη ὁ Βασίλειος ὁπωσδήποτε οὐχὶ μετὰ παρέλευσιν πολλοῦ χρόνου καὶ προφανῶς ἐντὸς τοῦ 1213, διότι ἡ μὲν νῆσος μικρὸν ἀπέχει τῆς Ἰταλίας, ἡ δὲ μορφὴ τοῦ Πεδιαδίτου ἦτο ἐκ τῶν σημαντικωτέρων τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας· γνωστοῦ δ' ὄντος ὅτι ἡ σύνοδος τελικῶς ἐπραγματοποιήθη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1215[2], συμπεραίνεται ὅτι ἡ ἀπάντησις τοῦ Βασιλείου ἐπέμφθη πρὸ τῆς ὡς ἄνω ἡμερομηνίας. Ἀλλὰ καὶ ἀκριβεστέρα χρονολόγησις τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι ἀδύνατος, καθ' ὅσον συνδέεται αὕτη χρονικῶς πρὸς τὴν λῆξιν τῆς πατριαρχείας τοῦ Μιχαὴλ Δ', περὶ τῆς ὁποίας προσφέρει ἐν ταὐτῷ ἀξιόλογον χρονικὴν μαρτυρίαν. Γράφει συγκεκριμένως ὁ Κερκύρας: *εἰ γοῦν οὕτω ταῦτα πάντως καὶ οὐκ ἄλλως, ἐλλιπὴς τῷ μεγίστῳ μέρει ἡ σύνοδος εὑρεθήσεται, μὴ καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάζοντος· νῦν μὲν γὰρ τέως χηρεύει ὁ καθ' ἡμᾶς θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πατριάρχου δὲ μὴ ἐπικηρυχθέντος, πῶς ἡ ὑπ' αὐτὸν*

1. Βλ. Conciliorum Oecumenicorum Decreta, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 227.

2. Αὐτόθι.

σύνοδος εἰς Ῥώμην ἐπιδημήσει; (στ. 22 - 26) καὶ ἐν συνεχείᾳ: ...*πῶς ἡμεῖς δογματικοὺς λόγους τολμήσομεν κινῆσαι μὴ ἔχοντες πατριάρχην, ἀλλ' ὄντες ἀκέφαλοι;* (στ. 56 - 57).

Δηλοῦται λοιπὸν ὅτι ὁ θρόνος τῆς Κωνσταντινουπόλεως τελεῖ ἐν χηρείᾳ, μὴ «ἐπικηρυχθέντος» νέου πατριάρχου. Μεταξὺ ὅμως τῶν ἐτῶν ἀποστολῆς τῆς ἐγκυκλίου καὶ τῆς συγκλήσεως τῆς ἐν Λατερανῷ Δ' συνόδου ἀπέθανε μὲν κατὰ τὸν V. Laurent [1] τὴν 26ην Αὐγούστου 1214 ὁ πατριαρχεύων ἀπὸ τῆς 20ῆς Μαρτίου 1208 Μιχαὴλ Δ' Αὐτωρειανός, μεσολαβήσαντος ὅμως χρονικοῦ διαστήματος μόνον 33 ἡμερῶν, καθ' ὅ παρέμεινεν ὁ πατριαρχικὸς θρόνος ἐν χηρείᾳ, ἀνεδείχθη ὁ ἑπόμενος πατριάρχης Θεόδωρος Β' ὁ Εἰρηνικὸς ἐκλεγεὶς τὴν 28ην Σεπτεμβρίου 1214, ὅστις ἐπατριάρχευσεν ἕως τῆς 31ης Ἰανουαρίου 1216 [2]. Ἐὰν λοιπὸν δεχθῶμεν ἀληθῆ τὸν χρόνον πατριαρχείας τοῦ Μιχαὴλ Δ', ὡς ὥρισε τοῦτον ὁ V. Laurent, τότε ἡ ἀπάντησις εἰς τὴν ἐγκύκλιον τοῦ πάπα ὑπὸ τοῦ Βασιλείου πρέπει νὰ ἐγράφη ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μιχαὴλ Δ', ἤτοι εὐθὺς μετὰ τὴν 26ην Αὐγούστου 1214. Τοῦτο ὅμως ἀποκλείεται. Ὁ Βασίλειος Κερκύρας, λαβὼν τὴν ἐγκύκλιον τοῦ πάπα ἐντὸς τοῦ 1213 δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀπήντησε μετὰ πάροδον ἔτους καὶ πλέον καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ διάστημα μηνὸς περίπου τὸ μεσολαβῆσαν μεταξὺ θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Δ' καὶ τῆς ἀναρρήσεως Θεοδώρου Β' εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιστολῆς καὶ τὰ παρατεθέντα ἀνωτέρω χωρία δὲν ἐπιτρέπουν τοιαύτην ἐκδοχήν· ἄλλως τε καὶ ἐκ τῆς φράσεως *νῦν μὲν γὰρ τέως χηρεύει ὁ καθ' ἡμᾶς θρόνος* (στ. 24) προκύπτει ὅτι εἶχε παρέλθει ἀρκετὸν χρονικὸν διάστημα ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Δ' μέχρι τῆς ἀποστολῆς τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Βασιλείου. Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ἐλεγκτέος καὶ ὁ χρόνος τῆς πατριαρχείας Μιχαὴλ τοῦ Δ'.

Ὁ V. Laurent [3] ἐξετάσας τὰς κατὰ καιροὺς διατυπωθείσας ὑπὸ τῶν J. Pargoire καὶ A. Heisenberg ἀπόψεις περὶ τοῦ χρόνου ἀνόδου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τοῦ Μιχαὴλ Δ' καὶ στηριχθεὶς εἰς τὴν μαρτυρίαν καθ' ἥν,

1. V. Laurent, La chronologie des patriaches de Constantinople au XIIIe s. (1208 - 1309), RÉB XXVII, 1969, σσ. 129 - 133.

2. Αὐτόθι, σσ. 133 - 134.

3. Αὐτόθι. Ὁ Σπ. Παπαγεωργίου, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 33 - 34, διατείνεται ἐσφαλμένως ὅτι ὁ Μιχαὴλ Δ' πατριαρχεύσας ἀπὸ τοῦ 1206 ἀπεβίωσε κατ' Αὔγουστον τοῦ 1212, μετὰ δέκα τρεῖς μῆνας δέ, ἤτοι τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1213, ἐξελέγη ὁ Θεόδωρος Β' ὁ Εἰρηνικός, ὅστις ἐπατριάρχευσε μέχρι Φεβρουαρίου τοῦ 1215. Ὁ πατριαρχικὸς θρόνος παρέμεινε, λέγει, κενὸς μέχρι Δεκεμβρίου 1215, ὅτε ἐξελέγη πατριάρχης ὁ Μανουὴλ Α'. Συμπεραίνει δὲ ὅτι ἡ ἀπάντησις τοῦ Βασιλείου Κερκύρας εἰς τὸν πάπαν ἐπέμφθη ἐντὸς τοῦ ἀνωτέρω διαστήματος τῆς ὑποτιθεμένης δεκαμήνου χηρείας τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου τοῦ 1215. Πρὸς ταῦτα συμφωνεῖ παρασυρόμενος ἐκ τοῦ Παπαγεωργίου καὶ ὁ D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 77 καὶ σ. 99, σημ. 3. Τὰς ἀπόψεις ταύτας δὲ ἀναφέρει ὁ Laurent ἀνωτέρω.

14 - 4 - 1977

μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου Ι' τοῦ Καματηροῦ, *ἐχήρευσεν ὁ θρόνος χρόνον ἕνα, μῆνας ι', διὰ τὸ τὸν βασιλέα ἐπιδημεῖν εἰς τὸ Θρακήσιον* [1] ἐτοποθέτησεν ὀρθῶς τὴν ἔναρξιν τῆς πατριαρχείας τοῦ Μιχαὴλ Δ' εἰς τὴν 20ὴν Μαρτίου 1208. Ἀκολούθως δεχόμενος ὡς ἀληθῆ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου Ξανθοπούλου, καθ' ἣν ὁ Μιχαὴλ Δ' ὁ Αὐτωρειανὸς

ἀρχιερατεύσας ἔτη ς', μῆνας ε' καὶ ἡμέρας ς' ἐτελεύτησεν [2] (Α),

ὑπελόγισεν ὡς ἡμερομηνίαν θανάτου τοῦ πατριάρχου τὴν 26ην Αὐγούστου 1214. Ἀλλ' ἡ μαρτυρία αὕτη τοῦ Ξανθοπούλου ἀντιτίθεται εἰς ἑτέραν μαρτυρίαν αὐτοῦ, καθ' ἣν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Δ'

ἐχήρευσεν ὁ θρόνος μῆνας δέκα ἥμισυ διὰ τὸ ἀποδημεῖν τὸν βασιλέα εἰς τὸ Θρακήσιον [3] (Β),

διότι ἀφαιρουμένου τοῦ διαστήματος τούτου τῆς χηρείας ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας ἀνόδου εἰς τὸν θρόνον τοῦ πατριάρχου Θεοδώρου Β' τοῦ Εἰρηνικοῦ, ἤτοι τῆς 28ης Σεπτεμβρίου 1214, ὁ θάνατος τοῦ Μιχαὴλ Δ' πρέπει νὰ ἐπῆλθε κατὰ τὴν 13ην Νοεμβρίου 1213. Ὁ V. Laurent δὲν δέχεται ὡς ὀρθὴν τὴν ὡς ἄνω μαρτυρίαν (Β) τοῦ Ξανθοπούλου καὶ μάλιστα παρερμηνεύων προφανῶς τὸ ἐν τῷ κειμένῳ *μῆνας δέκα ἥμισυ* παραθέτει τὸ σχετικὸν χωρίον ἐσφαλμένως ὡς ἑξῆς: *καὶ ἐχήρευσεν ὁ θρόνος μῆνας ις' διὰ τὸ ἀποδημεῖν τὸν βασιλέα εἰς τὸ Θρακήσιον* [4].

Μεθ' ὅσα ὅμως γράφει ὁ Κερκύρας Βασίλειος οὐδεμία ἐπιτρέπεται ἀμφιβολία περὶ τῆς ἀληθείας τῆς μαρτυρίας (Β) τοῦ Ξανθοπούλου. Κατὰ ταῦτα ἡ ὀρθὴ χρονολογία θανάτου τοῦ Μιχαὴλ Δ' τοῦ Αὐτωρειανοῦ εἶναι ἡ 13 Νοεμβρίου τοῦ 1213. Ὑπὲρ αὐτῆς μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὅτι τὸ τελευταῖον κεχρονισμένον ἔγγραφον ὑπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ὡς ἄνω πατριάρχου φέρει χρονολογίαν τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1213 [5].

1. V. Laurent, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 131.

2. Αὐτόθι. Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τόμ. ΙΕ', PG 147, 465A.

3. Αὐτόθι.

4. V. Laurent, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 133. Ἑρμηνείαν σαφῆ περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ *μῆνας δέκα ἥμισυ* ἀρυόμεθα ἐκ τῶν ὅσων καὶ ὁ ὅσιος Δωρόθεος γράφει ἐπὶ ἀναλόγου περιπτώσεως χρονικοῦ προσδιορισμοῦ: *λοιπὸν προστιθεμένου τοῦ Σαββάτου τοῦ μεγάλου καὶ τοῦ ἡμίσεος τῆς λαμπρᾶς καὶ φωτοποιοῦ νυκτός, τριάκοντα ἓξ ἥμισυ ἡμέραι εἰσίν· ὅπερ ἐστὶ τὸ δέκατον τῶν τριακοσίων ἑξήκοντα πέντε ἡμερῶν τοῦ ἐνιαυτοῦ, μετὰ πολλῆς ἀκριβείας. Τῶν γὰρ τριακοσίων τὸ δέκατόν ἐστι τριάκοντα καὶ τῶν ἑξήκοντα τὸ δέκατον ἢ ς', καὶ τῶν πέντε τὸ ἥμισυ. ἰδοὺ τριάκοντα ἓξ ἥμισυ ἡμέραι, καθὼς εἴπομεν* (Περὶ τῶν ἁγίων νηστειῶν, PG 88, 1788 D).

5. Πρβλ. V. Laurent, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, Les actes de patriarches, fasc. IV, Les regestes de 1208 à 1309, Paris

Οὕτω μεταξὺ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Μιχαὴλ Δ' (20 Μαρτίου 1208) καὶ τοῦ θανάτου αὐτοῦ (13 Νοεμβρίου 1213) μεσολαβοῦν ἔτη 5, μῆνες 7 καὶ ἡμέραι 23. Ἡ διάρκεια αὕτη ἐλάχιστα διαφέρει τῆς ἐν τῷ ὑπὸ τοῦ V. Laurent συνταχθέντι ἐπὶ τῇ βάσει μαρτυριῶν διαφόρων κωδίκων συγκριτικῷ πίνακι τῶν ἐτῶν πατριαρχείας ἑκάστου τῶν κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα πατριαρχευσάντων παρατιθεμένης μαρτυρίας τῶν 5 ἐτῶν καὶ 6 μηνῶν [1].

Τούτων οὕτως ἐχόντων ἐσφαλμένη πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἡ ὡς ἄνω παρατεθεῖσα μαρτυρία (A) τοῦ Ξανθοπούλου περὶ τῶν ἐτῶν πατριαρχείας τοῦ Μιχαὴλ Δ' καὶ ὡς ἀληθὴς ἡ μαρτυρία (B) περὶ τῆς διαρκείας τῆς χηρείας τοῦ θρόνου μέχρι τῆς ἀνόδου εἰς αὐτὸν Θεοδώρου Β' τοῦ Εἰρηνικοῦ.

Τὸ κείμενον τῆς ἐκδιδομένης ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολῆς τοῦ Βασιλείου ἐβασίσθη ἐπὶ τοῦ κώδικος M, ἐσημειώθησαν δ' ἐκ τῶν ἄλλων κωδίκων μόνον ἐκεῖναι αἱ γραφαί, αἱ ὁποῖαι εἴτε ἀποκλίνουσαι τυχαίως τῶν τοῦ M εἴτε ἀποτελοῦσαι ἑκουσίας μεταβολὰς ἀλλοιοῦν τὸν νοῦν, ἔτι δὲ καὶ αἱ ἀποκλίσεις τοῦ κειμένου τῆς ἐκδόσεως τοῦ Ἀ. Δημητρακοπούλου (Δ).

1971, σσ. 16 - 18 (ἀρ. 1214). Ἀκολουθοῦν βεβαίως (σσ. 18 - 22) ἕτερα τέσσαρα ἔγγραφα, ἀχρόνιστα ὅμως, τὰ ὑπ' ἀρ. 1215 - 1218, διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχει χρονικὴ ἔνδειξις ὅτι ἐξεδόθησαν μετὰ τὸ 1213.

1. V. Laurent, La chronologie..., RÉB XXVII, 1969, σ. 130.

Mosqu. synod. 368

f. 60v *Ἐπιστολὴ τοῦ παναγιωτάτου μητροπολίτου Κερκύρας κυροῦ Βασιλείου πρὸς τὸν πάπαν Ῥώμης*

Τῷ ἀξιοπροσκυνήτῳ πατρὶ πατέρων καὶ ἰσαποστόλῳ πάπᾳ Ῥώμης Βασίλειος ἐπίσκοπος τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Κερκύρας

5 *Προσκυνητὰ γράμματα τῆς σῆς ἐδεξάμην ἁγιότητος πλήρη πνεύματος*
f. 61r *ἁγίου, δεικνύντα τὸν ζῆλον ὃν ἔχει ἡ ἁγιωσύνη σου ὑπὲρ τῆς οἰκουμενικῆς | καταστάσεως καὶ τῆς εἰρήνης τῶν ἐκκλησιῶν Χριστοῦ. ἔλεγε γὰρ τὰ γράμματα ὅτι τὸν ἀμπελῶνα Κυρίου Σαβαὼθ παρασκευάζουσι κτήνη ἀποκαθεῖλαι καὶ διελάλησεν ἡ ἁγιότης σου σύνοδον οἰκουμενικὴν ἀθροισθῆναι κατὰ τὴν τῶν*
10 *ἁγίων πατέρων ἀρχαίαν συνήθειαν, ὥστε τὴν ἁγίαν γῆν ἀναμορφωθῆναι καὶ τὰ κτήνη ἀπελαθῆναι τοῦ ἀμπελῶνος. καὶ τὴν μὲν προαίρεσιν τῆς ἁγιότητός σου ἀποστολικοῦ ζήλου πεπληρωμένην ὑπερεπήνεσα· διασκεψάμενος δὲ εἰ καὶ δύναται περατωθῆναι, κατὰ τὴν μικρόνοιάν μου εὑρίσκω ὡς οὐ δύναται ἄρτι ἀπαρτισθῆναι.*

15 *Καὶ πῶς ἐγὼ λέγω; οἰκουμενικὴ ἀθροίζεται σύνοδος τῶν πέντε ἀποστολικῶν θρόνων συνηγμένων καὶ τῶν ὑπ' αὐτοὺς ἀρχιερέων συνεπομένων· λείποντος δὲ θρόνου ἑνὸς καὶ τότε τῶν ὑψηλοθρόνων, πῶς ἡ συνέλευσις ἐκείνη οἰκουμενικὴ λεχθήσεται σύνοδος; πάντως δὲ οἶδεν ἡ ἁγιότης σου τὰ προνόμια τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτι ἀπὸ διαγνώσεως τῶν οἰκουμενικῶν*
20 *συνόδων τὰ πρεσβεῖα ἔχει τοῦ θρόνου τῆς Ῥώμης ὁ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἰσοτίμως ἐκείνῳ τιμᾶται καὶ κατ' οὐδὲν ἐλλείπει τῆς δόξης τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου τῆς Ῥώμης. εἰ γοῦν οὕτω ταῦτα πάντως καὶ οὐκ ἄλλως, ἐλλιπὴς τῷ μεγίστῳ μέρει ἡ σύνοδος εὑρεθήσεται, μὴ καὶ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως παρουσιάζοντος· νῦν μὲν γὰρ τέως χηρεύει ὁ καθ' ἡμᾶς θρόνος τῆς*
25 *Κωνσταντινουπόλεως, πατριάρχου δὲ μὴ ἐπικηρυχθέντος, πῶς ἡ ὑπ' αὐτὸν σύνοδος εἰς Ῥώμην ἐπιδημήσει;*

Πρῶτα μὲν γὰρ ἀπαράδεκτον ἔδοξε ταῖς προλαβούσαις ἁγίαις οἰκουμενικαῖς ἑπτὰ συνόδοις εἰς Ῥώμην συνάγεσθαι παγκόσμιον σύνοδον· ἡ γὰρ ἀρχαία συνήθεια τῶν ἁγίων πατέρων ἀλλαχοῦ τοὺς τόπους τῶν συνελεύσεων
30 *ὥρισεν· εἰς Νίκαιαν δεύτερον, εἰς Ἔφεσον ἅπαξ, εἰς Χαλκηδόνα ἅπαξ, καὶ τρὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει. ὅπου γε καὶ εἰ εἰς τὴν Ῥώμην ἐδέδοτο συνελθεῖν, πῶς σύνοδος χωρὶς κεφαλῆς ἔμελλεν ἀπαντᾶν; οὔτε γὰρ τάγμα στρατιωτικὸν*

---

1 - 2 om. A 1 *κὺρ* m 2 *πάπα* mA 3 *ἀξιοπροσκυνήτῳ* ex *ἀξιοπρεπεστάτῳ* A *πατέρων* om. Δ 4 *τῆς* ∼ *μητροπόλεως* om. A 14 *ἀπαρτηθῆναι* MmΔ 17 *τότε*: *ταῦτα* A 19 *ἁγίων* post *οἰκουμενικῶν* add. A 22 *τῆς* om. mΔ *οὕτω* supra scr. M *οὕτω ταῦτα πάντως* : *ταῦτα πάντως* [*οὕτως ἔχει*] Δ 28 *συνόδοις ἑπτὰ* A 31 *εἰς Κωνσταντινούπολιν* A *ἐδέδετο* Mm *ἐδίδετο* Δ

τοῦ ἰδιαζόντως ἑκάστῃ ὑποστάσει πράξεις ἀπονενεμῆσθαί τινας, ὁ δὲ Ἄρειος ὁ ἐλαττονῶν τὸν Υἱὸν καὶ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας ἀποδιιστῶν καὶ τρεῖς ἐκφύλους εἰσάγων οὐσίας ἀπὸ τῶν τοῦ ὁμοουσίου λόγων καταστρατηγεῖται. Μα-
105 *κεδόνιος δὲ τὸ Πνεῦμα δογματίζων ὑποχείριον κατακεντεῖται ἐν οἷς δείκνυται τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον συνδημιουργοῦν καὶ τὴν κτίσιν καὶ τὴν ἀνάστασιν· ὥσπερ καὶ ὁ λέγων τὸ Πνεῦμα ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ καταπαλαίεται παρὰ τοῦ ἐκτεθέντος παρὰ τῶν οἰκουμενικῶν ἑπτὰ συνόδων ἁγίου Συμβόλου καὶ ἀπὸ τοῦ ἑλληνικὴν εἰσάγειν πολυαρχίαν τὸν εἰσάγοντα δύο ἀρχάς· μοναρχία γάρ*
110 *ἐστι τοῖς Χριστιανοῖς τὸ πρεσβευόμενον. Ὤφειλεν οὖν ἡ ἁγιότης σου δηλῶσαι ἡμῖν καὶ τὰ κτήνη τὰ τὸν ἀμπελῶνα λυμαινόμενα, ἵνα πρὸς αὐτὰ παρασκευασθῶμεν, ἀλλὰ μὴ ἔλθωμεν ἀπαράσκευοι, καὶ μάτην τοσοῦτον πόνον ὁδοιπορίας ἀνύωμεν. Εἰ οὕτω ταῦτα κανονικῶς οἰκονομήσει ἡ ἁγιότης σου καὶ σύνοδος ἀπηρτισμένη γενήσεται, καὶ τὰ ζιζάνια ἀνασπασθήσεται, ἃ ἔσπειρεν ὁ σπο-*
115 *ρεὺς τῆς κακίας, καὶ ἡ ἁγία Τριὰς ὁ Θεὸς ἡμῶν δοξασθήσεται, καὶ μία ποίμνη ἔσται καὶ ποιμὴν εἷς, καὶ τὰ πρόβατα οὔτε ἄλληλα κερατίσουσιν οὔτε τοὺς ποιμενάρχας.*

---

102 *ὁ*² om. Δ 104 *εἰσαγάγων* mΔ 105 *δογματίζων τὸ πνεῦμα* Δ *κατακεντᾶται* Δ 107 *ἐκ* : *ἀπὸ* A 112 *τῆς* post *πόνον* add. ΑΔ

ΣΧΟΛΙΑ

5 *προσκυνητὰ γράμματα* : Ἡ ἀπευθυνθεῖσα καὶ πρὸς τοὺς Ὀρθοδόξους ἐγκύκλιος τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' (ἔτους 1213)· βλ. τὸ ἐν PL 216, 823 - 825, σωθὲν κείμενον.

8 - 11 *τὸν ἀμπελῶνα* ~ *τοῦ ἀμπελῶνος* : Ἀποδίδει τὸ λατινικὸν κείμενον τοῦ παπικοῦ γράμματος ἀρχομένου ὡς ἑξῆς : *Vineam Domini Sabaoth multiformes moliuntur bestiae demoliri...* (PL 216, 823D).

8 *τὸν ἀμπελῶνα* ~ *Σαβαώθ* : Ἡσ. ε' 7.

8 *τὸν ἀμπελῶνα* ~ *ἀποκαθεῖλαι* : Πβ. Ἱερ. ιβ' 10.

18 - 22 *τὰ προνόμια* ~ *τῆς Ῥώμης* : Βλ. τὸν κανόνα γ' τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου καὶ κυρίως τὸν κη' τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι, ἔνθα διαλαμβάνεται : *οἱ ἑκατὸν πεντήκοντα θεοφιλέστατοι ἐπίσκοποι* (sc. τῆς Γ' οἰκ. συνόδου) *τὰ ἴσα πρεσβεῖα ἀπένειμαν τῷ τῆς Νέας Ῥώμης ἁγιωτάτῳ θρόνῳ εὐλόγως κρίναντες τὴν βασιλείᾳ καὶ συγκλήτῳ τιμηθεῖσαν πόλιν καὶ τῶν ἴσων ἀπολαύουσαν πρεσβείων τῇ πρεσβυτέρᾳ βασιλίδι Ῥώμῃ καὶ ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς ὡς ἐκείνην μεγαλύνεσθαι πράγμασι, δευτέραν μετ' ἐκείνην ὑπάρχουσαν* (Γ. Α. Ῥάλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. Β', Ἀθήνησιν 1852, σ. 281, βλ. καὶ τὰς αὐτόθι, σσ. 282 - 286, ἑρμηνείας τῶν Σχολιαστῶν καὶ τὸν κανόνα λς' τῆς ἐν Τρούλλῳ καὶ τὴν «Μελέτην ἤγουν ἀπόκρισιν χάριν τῶν πατριαρχικῶν προνομίων» τοῦ Ἀντιοχείας Θεοδώρου Βαλσαμῶνος (Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Δ', σσ. 542 - 543). Τὰ κατὰ τὰς συνεπείας καὶ τὴν ἐγερθεῖσαν συζήτησιν ἐκ τοῦ κανόνος τῆς Δ' οἰκ. συνόδου βλ. παρὰ μητροπ. Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων Γενναδίου, Ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τόμ. Α', Ἀθῆναι

1953, σσ. 141 - 190, καὶ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Τὸ πρωτεῖον τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης², Ἀθῆναι 1964, σσ. 78 - 86, καὶ F. Dvornik, The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legent of the Apostle Andrew, Cambridge Mass. 1958, σσ. 81 - 88.

49 - 52 *ἐζητήθησαν* ~ *οὐχ ὑπογράφομεν* : Βλ. τὸν κανόνα λ' τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου (Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Β', σσ. 288 - 291) καὶ τὴν δ' πρᾶξιν τῶν Πρακτικῶν αὐτῆς (J. D. Mansi, Sanctorum conciliorum nova et amplissima collectio, τ. 7, Florentiae 1762, στ. 56 - 61).

62 - 63 *ὁ ἁγιώτατος Ἀθηνῶν* : Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἐξελθὼν τῆς ἕδρας αὐτοῦ καὶ περιπλανηθεὶς μέχρι Θεσσαλονίκης, ἐκεῖθεν δὲ δι' Εὐβοίας κατελθὼν εἰς Κέω, εἶτα εἰς μονὴν Προδρόμου Μουντινίτσης, ἔνθα καὶ ἀπέθανε (ca. 1222). Βλ. Νικ. Χωνιάτην, σσ. 609,$_{84}$ - 610,$_{88}$ [van Dieten] καὶ G. Stadtmüller, Michael Choniates Metropolit von Athen (ca. 1138 - ca. 1222), Roma 1934, σσ. 184 - 202. Περὶ τῆς ἐγκαθιδρύσεως λατίνου ἀρχιεπισκόπου, τοῦ Berardus τῷ 1206, αὐτόθι, σσ. 152 - 153 καὶ 188.

64 *ὁ Θεσσαλονίκης* : Πρέπει νὰ εἶναι ὁ Ἰωάννης Χρύσανθος διαδεχθεὶς τὸν ἐκπεσόντα τῷ 1198 ἢ 1999 Κωνσταντῖνον Μεσοποταμίτην (βλ. G. Stadtmüller, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 313 - 314).

65 *ἀπέστειλεν ἕτερον* : Τὸν συμπράξαντα δηλ. μετὰ τῶν Φράγκων Κωνσταντῖνον Μεσοποταμίτην, ὅστις τὸ β' ἐγένετο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τῇ βοηθείᾳ τῶν κατακτητῶν πρὸ τοῦ 1215 (L. Petit, Les évêques de Thessalonique, ÉO V, 1901 - 1902, σ. 30).

65 *ὁ Βουλγαρίας* : Πρέπει νὰ εἶναι ὁ μετὰ τὸ 1183 ἀπαντῶν Ἰωάννης Καματηρὸς (Νικ. Χωνιάτης, σ. 274, van Dieten). Ὁ ἑπόμενος Δημήτριος Χωματιανὸς ἐχειροτονήθη ἱκανὸν μετὰ τὸ 1204, τῷ 1217 (H. Gelzer, Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902, σ. 11, D. M. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 80).

66 *ὁ Ζάρατος* : Καθ' ὅσον γνωρίζω οὔτε ὀνομασία μητροπόλεως οὔτε ἀρχιερεὺς Ζάρατος ἀπαντοῦν εἰς τὰς πηγάς. Μαρτυρεῖται ἐπίσκοπος Ζαράτοβας, λήγοντος τοῦ ιβ' ἢ ἀρχομένου τοῦ ιγ' αἰῶνος, ὑποκείμενος τῷ Θηβῶν, ὅστις πρέπει ὡς καὶ ὁ Θηβῶν Μανουὴλ νὰ ἐδιώχθη μετὰ τὸ 1204 καὶ τὴν ἐπισκοπὴν νὰ κατέλαβε λατῖνος κληρικὸς (πρβλ. H. Gelzer, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, ein Beitrag zur byzantinischen kirchen- und Verwaltungsgeschichte, München 1901, σσ. 585 καὶ 587. M. le Quien, Oriens Christianus, τ. III, Parisiis 1740, στ. 1087 - 1090. Βλ. ὡσαύτως G. Fedalto, La chiesa latina in Oriente, vol. II : Hierarchia latina Orientis, Verona 1976, σ. 240, J. Koder - Fr. Hild, Tabula Imperii Byzantini, 1: Hellas und Thessalia, Wien 1976, σ. 283, μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας). Ἐγγίζει πρὸς τὴν ὀνομασίαν τοῦ Ζάρατος καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Μιχ. Χωνιάτου ἀρχαιοπρεπὴς ὀνομασία τῆς πόλεως τῆς Καρύστου ὡς *λιμένος Ζάρηκος* (Σπ. Λάμπρου, Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σῳζόμενα, τ. Β', Ἀθήνησιν 1880, σσ. 363, 656, σημειωτέον ὅτι ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ μυθικοῦ Ζάρηκος καλεῖται ὄρος ἐν Εὐβοίᾳ)· δὲν ἔχει ὅμως ἀσφαλῶς εἰσέλθει αὕτη εἰς τὴν ἐπίσημον ἐκκλησιαστικὴν ὁρολογίαν, εἶναι δὲ γνωστὸς ἐκ τοῦ Μιχ. Χωνιάτου ἐπίσκοπος Καρύστου τότε ὁ Δημήτριος ὑποκείμενος εἰς τὸν Ἀθηνῶν. Ἀλλ' εἶναι δύσκολον νὰ γίνῃ δεκτὸν ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα περί τινος τῶν ὡς ἄνω ἐπισκόπων. Ὁ Βασίλειος ὡς παράδειγμα τοῦ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀπηνοῦς διωγμοῦ τῶν ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν παραθέτει διωχθέντας ἀρχιερεῖς μεγάλων μητροπολιτικῶν ἢ ἀρχιεπισκοπικῶν θρόνων, ὡς τὸν Ἀθηνῶν, τὸν Θεσσαλονίκης, τὸν Βουλγαρίας, τὸν Πατρῶν Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ παρεμβάλῃ καὶ ἐπίσκοπον ἥσσονος ἐπισκοπῆς; Ἀναφέρεται ἆρά γε εἰς τὸν Θηβῶν; Ἀλλὰ πάλιν δὲν μαρτυρεῖται, καθ' ὅσον γνωρίζω, ὀνομασία Ζάρα καὶ μητρόπολις Ζάρατος ἀντὶ τῆς Θηβῶν ἔστω καὶ ἐπὶ Λατινοκρατίας. Οἱ παλαιότεροι ἐκδόται

τοῦ κειμένου γράφουν *Ζαράτας* (Δημητρακόπουλος) καὶ *Ζαρνάτας* (Παπαγεωργίου), ἀλλὰ πρόκειται περὶ αὐθαιρέτου συσχετίσεως πρὸς τὴν ἄλλως μεταγενεστέραν λακωνικὴν ἐπισκοπήν. Ἀσφαλῶς δὲν πρόκειται καὶ περὶ τῆς Δαλματικῆς Ζάρας ἀνηκούσης εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν.

67 *ὁ Πατρῶν* : Προφανῶς τῶν Παλαιῶν Εὐθύμιος ὁ Τορνίκης, γνωστὸς καὶ ἄλλοθεν καὶ ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μιχ. Χωνιάτου πρὸς αὐτὸν διατρίβοντα ἐν Χαλκίδι ἐπὶ Φραγκοκρατίας (Ἀθ. Παπαδοπούλου Κεραμέως, Noctes Petropolitanae, S. Peterburg 1913, σσ. 211 - 214) καὶ ἐξ ἰδίων συγγραφῶν (αὐτόθι, σσ. 103 - 207).

71 *τόπους ἐκ τόπων ἀμείβοντες* : Πβ. Πλάτ. Σοφ. 224b (*πόλιν ἐκ πόλεως... ἀμείβοντα*) καὶ τὸ α' στιχηρὸν τῶν αἴνων τοῦ ἁγίου Δημητρίου (κϛ' Ὀκτωβρίου, Μηναῖον) : *τόπον ἐκ τόπου συνεχῶς διαμείβοντες* καὶ Λουκιανόν, Ἀνάχ., 18 (*ἄλλοτε ἄλλην γῆν ἀμείβων*).

72 *ἔμπνοοι στῆλαι* : Πβ. Βασίλειον Σελευκείας, Ὁμ. δ', PG 85, 73B

72 - 73 *μοιχούς* : Ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου ἐπὶ ἀντικανονικῶς ἐπιβαινόντων τῶν ἐπισκοπῶν ἀρχιερέων (μοιχεπιβατῶν) βλ. προχείρως Θεοφάνους Χρονογρ., σσ. 222,10, 408,3 (de Boor)

81 - 83 *ἐν τῇ τρίτῃ ~ ἐκύκησε* : Βλ. τοὺς κανόνας α' καὶ β' τῆς Γ' ἐν Ἐφέσῳ συνόδου καὶ τὰς σχετικὰς ἑρμηνείας τῶν Σχολιαστῶν (Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Β', σσ. 192 - 196).

87 - 88 *οἱ δὲ ~ πέντε εἰσί* : Πβ. τὰ ἐν τῇ ἀνωτέρω «Μελέτῃ» τοῦ Βαλσαμῶνος : *ὡς αἰσθήσεις πέντε μιᾶς κεφαλῆς ἀριθμούμεναι καὶ μὴ μεριζόμεναι παρὰ τῷ χριστωνύμῳ λαῷ λογιζόμενοι* (sc. οἱ πέντε πατριάρχαι) *ἰσοτιμίαν ἐν ἅπασιν ἔχουσι* (Ῥάλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα, τ. Δ', σσ. 543 - 544). Πβ. καὶ Χρυσόστομον Παπαδόπουλον, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 127, καὶ δύο βασικὰς μελέτας ἐπὶ τοῦ προκειμένου : Β. Ἰ. Φειδᾶ, Προϋποθέσεις διαμορφώσεως τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ἀθῆναι 1969, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορικοκανονικὰ προβλήματα περὶ τὴν λειτουργίαν τοῦ θεσμοῦ τῆς πενταρχίας τῶν πατριαρχῶν, Ἀθῆναι 1970.

114 - 115 *ὁ σπορεὺς τῆς κακίας* : Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν σπορέα τοῦ θείου λόγου παρὰ Ματθ. ιγ' 3, Μάρκ. δ' 3, καὶ Λουκ. η' 5.

115 - 116 *μία ποίμνη καὶ ποιμὴν εἷς* : Ἰω. ι' 16.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

ΑΓΝΩΣΤΟΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΟΥ ΙΓ' ΑΙΩΝΟΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝ ΒΟΙΩΤΙᾼ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΑΓΜΑΤΑ

Α'

Ἐν τοῖς ὑπ' ἀριθμ. 368 καὶ 207 (Vladimir 240 καὶ 250) χειρογράφοις τῆς ἐν Μόσχᾳ Συνοδικῆς βιβλιοθήκης αἰώνων ιδ' καὶ ιζ' ἀντιστοίχως ὡς καὶ ἐν τῷ 256 χειρογράφῳ τῆς ἐν Ἄθῳ μονῆς Ξηροποτάμου, αἰῶνος ιη', σῴζεται κείμενον ἀκέφαλον συνεχόμενον εἰς ἐπιστολὴν Βασιλείου τοῦ Πεδιαδίτου, μητροπολίτου Κερκύρας [1] καὶ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Βοιωτίᾳ μονὴν Σαγματᾶ [2].

Τοῦτο, ὅπερ τὸ πρῶτον ἐκδίδεται κατωτέρω, ἀποτελεῖ, καθ' ὅσον γνωρίζω, τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν περὶ τῆς μονῆς [3]. Παρὰ τὸ γεγονὸς δὲ ὅτι τὸ κείμενον σῴζεται ἀκέφαλον, ἐκ τῆς κατακλεῖδος αὐτοῦ : *τὴν ὀφειλομένην στέλλω προσκύνησιν τῇ ἁγιότητί σου καὶ τῇ κατ' αὐτὴν ἱερᾷ τῶν ἀρχιερέων καὶ συνεπισκόπων ἡμῶν ἀδελφότητι* (στ. 25 - 26) προκύπτει σαφέστατα ὅτι πρόκειται περὶ ἐπιστολῆς ἀρχιερέως τινὸς πρός τινα προκαθήμενον ἐκκλησιῶν. Ὅτι δὲ οὗτος ἦτο εἷς τῶν παπῶν τῆς Ῥώμης συνάγεται ἐκ τῆς ἀκολούθου φράσεως : *δέομαι τῆς ἁγιότητός σου ἵνα μὴ ἐγκύψῃ εἰς τὴν μονὴν*

1. Περὶ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὡς καὶ τῆς συνάψεως ἐν τέλει αὐτῆς τοῦ περὶ τῆς μονῆς Σαγματᾶ κειμένου βλ. Κ. Α. Μανάφη, Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον Γ' καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ' τοῦ Αὐτωρειανοῦ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 1976, σσ. 429 - 440, μετὰ τῆς σχετικῆς καὶ περὶ τῶν περιεχόντων αὐτὸ κωδίκων βιβλιογραφίας. Τὸ κείμενον τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν μονὴν Σαγματᾶ οὐδόλως ἀπησχόλησε τὸν πρῶτον ἐκδότην τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Κερκύρας Βασιλείου ἀρχιμ. Ἀνδρ. Δημητρακόπουλον, ὅστις οὐδὲ μνείαν ποιεῖται αὐτοῦ.

2. Περὶ αὐτῆς βλ. κυρίως Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος Ζ', 1951, σσ. 72 - 110, μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Πρβλ. ὡσαύτως Ἀντ. Ἀθ. Βασιλείου, Σαγματᾶς, τὸ «Βασιλομονάστηρο» τῶν Θηβῶν· ἱστορικὴ πραγματικότης 1300 ἐτῶν : 669 - 1969, Θῆβαι 1969, σσ. 29 κέξ.

3. Φέρεται βεβαίως ὡς ἀφορῶν εἰς τὴν μονὴν χρυσόβουλλον Ἀλεξίου Α' τοῦ Κομνηνοῦ τοῦ ἔτους 1106, ἀλλ' ἀπεδείχθη πλαστὸν ἤδη ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Βλ. Σπ. Λάμπρου, Τὸ χρυσόβουλλον τῆς μονῆς Σαγματᾶ, ΝΕ ΙΓ', 1916, σ. 363, μετὰ ἀναγραφῆς τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ ὡς καὶ τῶν μελετῶν τῶν ἀποδειξασῶν τὸ ὑποβολιμαῖον αὐτοῦ. Πρβλ. καὶ Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565 bis 1453, τ. 2, München - Berlin 1925, σ. 49, ἀρ. 1228, μετὰ τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας.

τὸ δεκατοῦσθαι, μᾶλλον δὲ βεβαιωθῇ διὰ προσκυνητοῦ ἀποστολικοῦ ὁρισμοῦ τοῦ εἶναι τὴν μονὴν ὑπερτέραν τῆς δεκατείας (στ. 10 - 12). Ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ὁ ἐπιστέλλων ἀρχιερεὺς αἰτεῖται τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς μονῆς Σαγματᾶ τοῦ φόρου τῆς δεκάτης, δύναται νομίζω μετὰ πολλῆς προσεγγίσεως νὰ προσδιορισθῇ καὶ ὁ χρόνος συντάξεως τῆς ἐπιστολῆς, μετὰ βεβαιότητος δὲ καὶ ὁ παραλήπτης. Οὗτος προφανῶς εἶναι ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ', ὅστις ἀπὸ τῆς 14ης Ἰουλίου 1208 ἐπενέβη ἐνεργῶς εἰς τὰ τῆς ἐκκλησίας τῶν Θηβῶν καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐμερίμνησε καὶ περὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς δεκάτης [1]. Φαίνεται ὅτι οἱ μοναχοὶ τοῦ Σαγματᾶ ἀπηυθύνθησαν εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Θηβῶν ἢ εἴς τινα τῶν ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπων παραπονούμενοι διὰ τὴν ἀπαίτησιν καταβολῆς τοῦ φόρου τούτου, εἷς δὲ τῶν λατίνων ἀρχιερέων [2] ἀνήνεγκε τὴν αἴτησιν εἰς τὸν πάπαν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιστολὴ συνετέθη μετὰ τὸν Ἰούλιον τοῦ 1208 καὶ ἀπευθύνεται εἰς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον Γ' [3], πρέπει δὲ ὁπωσδήποτε νὰ ἐπέμφθη πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἤτοι πρὸ τῆς 16ης Ἰουλίου 1216.

Δυστυχῶς οὐδεμία σαφὴς εἴδησις περὶ τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς περιέχεται ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐπιστολῆς πλὴν τῆς γενικῆς πληροφορίας ὅτι κατὰ τὸ παρελθὸν ἀπέλαυεν αὕτη τῶν εὐεργεσιῶν τῶν βασιλέων καὶ ἄλλων φιλοχρίστων ἀνδρῶν (στ. 2 - 4), ἐξ οὗ συνάγεται ὅτι ἦτο ἀρκούντως παλαιά, ἀφοῦ πολλοὶ βασιλεῖς εἶχον δωρήσει εἰς αὐτὴν κτήσεις. Καὶ εἶναι μὲν πλαστὸν τὸ περὶ τῆς μονῆς χρυσόβουλλον τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἡ ἀνωτέρω μαρτυρία ἐπιβεβαιοῖ ὅτι αὕτη ὑφίστατο κατὰ τὸν ιβ' αἰῶνα, ὡς ἄλλως τε δεικνύουν καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα τοῦ καθολικοῦ αὐτῆς [4]. Ἐκ τῆς αὐτῆς μαρτυρίας ἐλέγχεται ἐσφαλμένη ἀπολύτως ἡ λαϊκὴ ἑρμηνεία τῆς ὀνομασίας Σαγματᾶ ἐκ τοῦ τουρκικοῦ «σαματᾶ» [5], ἀφοῦ ἤδη κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα ὠνομάζετο ἡ μονὴ οὕτως.

---

1. Πρβλ. G. Fedalto, Simone Atumano, monaco di Studio arcivescovo Latino di Tebe, secolo XIV, Brescia 1968, σσ. 62 - 65.

2. Εἰς τὸν Θηβῶν ὑπήγοντο δύο ἐπισκοπαὶ κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Λατινοκρατίας ἡ τοῦ Καστορίου καὶ ἡ τῆς Ζαρατόβης. Πρβλ. G. Fedalto, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 63 - 65. Περὶ τούτων βλ. εἰδικώτερον M. le Quien, Oriens Christianus, τ. III, Parisiis 1740, στ. 1081 - 1090, J. Koder - F. Hild, Tabula Imperii Byzantini, 1 : Hellas und Thessalia, Wien 1976, σσ. 184, 283, καὶ G. Fedalto, La chiesa latina in Oriente, vol. II : Hierarchia latina Orientis, Verona 1976, σ. 222.

3. Ἐκτὸς τοῦ περιεχομένου τῆς ἐπιστολῆς καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἐν τοῖς κώδιξιν ἐνισχύει τὴν ἄποψιν ὅτι παραλήπτης αὐτῆς ἦτο ὁ πάπας Ἰννοκέντιος Γ'. Βλ. Κ. Α. Μανάφην, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 430.

4. Βλ. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδον, ἔνθ' ἀνωτ., σσ. 107 - 110.

5. J. et A. Notton, Monastères. Attique et Béotie, Athènes 1940, σ. 134, καὶ Τάκη Λάππα, Βοιωτικὰ μοναστήρια, Ἀθῆναι 1950, σ. 73. Τὴν ἐτυμολογίαν ταύτην ἠμφεσβήτησεν ὁ Ἀν. Ὀρλάνδος, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 74.

Mosqu. synod. 368

Β'

f. 62r

Η ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἡ κατὰ τὴν ἑλληνίδα Θήβαν σεβασμία μονὴ τοῦ Σαγματᾶ οὕτως εἶχε
f. 62v *τὴν σύστασιν· τῶν μὲν μακαριστῶν βασιλέων ἁδρὰς | δωρουμένων ταύτῃ*
φιλοτιμίας, τῶν δὲ φιλοχρίστων ἀνδρῶν ἀποχαριζομένων αὐτῇ, καθ' ὅ τι ἂν
εὐπορῇ ἕκαστος. νῦν δὲ τῶν τοιούτων πόρων πάντῃ ἐπιλιπόντων εἰς ἀπορίαν
5 *περιίσταται ἡ μονή· ὀφείλουσα γοῦν ἐλεεῖσθαι καὶ δεκάτας μᾶλλον ζητεῖτε.*
Καὶ ἐπεὶ τοῦτο τῆς παλαιᾶς νομοθεσίας ἐστὶ παράδοσις ἀποχαριζομένη τὸ
δεκατηλογεῖν τῇ κατ' ἐξαίρετον ἀνατεθείσῃ Θεῷ φυλῇ τοῦ Λευΐ, οὔτε κυ-
ριακοῦ ἐστι παραγγελία οὔτε ἀποστολικοῦ οὔτε πατρική, μᾶλλον γὰρ αἱ
τοῦ Παύλου χεῖρες διηκόνουν...
10 *Δέομαι τῆς ἁγιότητός σου ἵνα μὴ ἐγκύψῃ εἰς τὴν μονὴν τὸ δεκατοῦσθαι,*
μᾶλλον δὲ βεβαιωθῇ διὰ προσκυνητοῦ ἀποστολικοῦ ὁρισμοῦ | τοῦ εἶναι τὴν
μονὴν ὑπερτέραν τῆς δεκατείας. Ἐὰν γὰρ ἀπὸ τῶν ἀλλοτρίων καὶ οὐχὶ ἀπὸ
τῶν υἱῶν οἱ βασιλεῖς τὸν κῆνσον λαμβάνουσι κατὰ τὴν τοῦ μακαρίου Πέτρου
διάγνωσιν, ἄρα γε ἐλεύθεροι ὀφείλουσιν εἶναι τῆς δεκατείας οἱ διὰ τῆς ἀσκή-
15 *σεως γενόμενοι υἱοὶ Θεοῦ καὶ κληρονόμοι, συγκληρονόμοι δὲ τοῦ μεγάλου*
Θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Γέγραπται μὲν γὰρ «ἄξιος ὁ ἐργά-
της τοῦ μισθοῦ αὐτοῦ» καὶ «βοῦν ἀλοῶντα μὴ φιμώσῃς» καὶ «τὸν κοπιῶντα
γεωργὸν δεῖ πρῶτον τοῦ καρποῦ ἀπολαύειν» καὶ «τίς ποιμαίνει ποίμνην καὶ
ἐκ τοῦ γάλακτος αὐτῆς οὐκ ἀμέλγει;» καὶ «οἱ τῷ θυσιαστηρίῳ προσεδρεύ-

---

Codd. M : Mosquensis synod. 368 (Vladimir 240), f. 62r-v.
m : Mosquensis synod. 207 (Vladimir 250), f. 335r-v.
A : Athous, Xeropot. 256, ff. 184r - 185r.

1 ἢ m *Θήβα* codd. 2 *μακαρίτων* A 4 *πάντων* A *ἐπιλοιπόντων* Mm *ἐπιλειπόντων* A 7 *δεκατατηλογεῖν* Mm *θεοφιλῆ τοῦ λιβὸ* Mm 8 *πατρικὴ* ex *πατριαρχικὴ* A 9 post *διηκόνουν* spatium vacuum in codd. 10 *ἐκκύψῃ* m 14 *οἱ* om. Mm 17 *φιμώσῃ* Mm

---

1 *Θήβαν* : Ἀντὶ *Θήβας*· ἀνάλογον ἐκφορὰν *Σάρδης* ἀντὶ *Σάρδεων* βλ. παρὰ V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'empire byzantin, tome V,2 : L'Église, Paris 1965, σσ. 438, ἀρ. 1607, 495.

7 *φυλῇ τοῦ Λευΐ* : Πρβλ. Δευτερ. ιη' 1 - 8.

12 *δεκατείας* : Ἐκ τοῦ *δεκατεύω*, ἀπαντᾷ καὶ ὁ τύπος *δεκατία*· πρβλ. τοῦ ὁσίου πατρὸς Δωροθέου Περὶ τῶν ἁγίων νηστειῶν, PG 88, 1788D - 1789A (*αὕτη ἐστὶν ἡ δεκατία... τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ*).

12 - 13 *ἀπὸ τῶν ∼ λαμβάνουσι* : Ματθ. ιζ' 25 - 26.

16 - 17 *ἄξιος ∼ αὐτοῦ* : Λουκ. ι' 7, Α' Κορ. θ' 9.

17 - 18 *τὸν κοπιῶντα ∼ ἀπολαύειν* : Β' Τιμ. β' 6.

18 - 19 *τίς ποιμαίνει ∼ ἀμέλγει* : Α' Κορ. θ' 7.

20 οντες τῷ θυσιαστηρίῳ συμμερίζονται» καὶ οὕτω καὶ ὁ κύριος διετάξατο, τοὺς τὸ εὐαγγέλιον διαγγέλλοντας ἐκ τοῦ εὐαγγελίου διατρέφεσθαι καὶ ἀδάπανον μὴ εἶναι τὸ εὐαγγέλιον, ἀλλὰ διὰ πάντα ταῦτα δίδοται τὸ κανονικόν. Οἱ δὲ φιλευσεβεῖς βασιλεῖς, ἵνα ... ἀκινήτους ὄλβους κτήσεις ἀπονειμάμενοι ταῖς ἐκκλησίαις ἀπεχαρίσαντο, ἵνα μὴ περὶ τὰς δόσεις ὀκλάσουσιν οἱ 25 πενέστεροι. Τὴν ὀφειλομένην στέλλω προσκύνησιν τῇ ἁγιότητί σου καὶ τῇ κατ' αὐτὴν ἱερᾷ τῶν ἀρχιερέων καὶ συνεπισκόπων ἡμῶν ἀδελφότητι.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

20 κύριος supra Θεὸς (quod deletum est) scr. A 21 καταγγέλλοντας A 22 ταῦτα πάντα A 23 post ἵνα spatium vacuum in Mm. quod im marg. voc. λείπει indicat A κτήσει Mm

19 - 20 οἱ τῷ ~ συμμερίζονται : Α' Κορ. θ' 13.
21 τοὺς τὸ ~ διατρέφεσθαι : Α' Κορ. θ' 14.

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑΙ

ABBÉ MARCEL RICHARD (1906 - 15.6.1976)

Εἰλικρινῆ θλῖψιν προεκάλεσεν ἡ καθυστερημένως γνωσθεῖσα ἐν 'Αθήναις εἴδησις τοῦ θανάτου τοῦ Γάλλου καθηγητοῦ abbé M. Richard, παλαιοῦ συνεργάτου τῆς ἡμετέρας 'Επετηρίδος. Πρὸ πολλοῦ ἐγνωρίζετο ὅτι οὗτος ἠσθένει καὶ καρτερικῶς ὑπέμενε τὰ πλήγματα τοῦ γήρατος καὶ δὴ τὸν θάνατον τοῦ διδύμου του ἀδελφοῦ, ἀξιωματικοῦ καὶ ἐκείνου (ὡς ὁ πατήρ των) τοῦ πολεμικοῦ ναυτικοῦ καὶ σπηλαιολόγου, μετὰ τοῦ ὁποίου ἦτο στενῶς συνδεδεμένος. Εἶχε παύσει πλέον νὰ ἔρχεται, τακτικῶς ὡς ἄλλοτε κατὰ τὸ θέρος, εἰς τὰς 'Αθήνας, ὅθεν, ἐξορμῶν διὰ τὰς παλαιογραφικάς του ἐρεύνας καὶ τὰς κωδικολογικάς του ἐργασίας (φωτογραφήσεις) ἀνὰ τὰς μονὰς τοῦ Ἄθω κυρίως ἀλλὰ καὶ τὴν Πάτμον καὶ κέντρα τινὰ τῶν Κυκλάδων, ἀνεζήτει καὶ (χάρις εἰς τὴν ἡμετέραν ἀνιδιοτελῆ προθυμίαν) ἐπετύγχανε νὰ εὑρίσκῃ τοὺς κατὰ τὰς ἀποδημίας του ἀναγκαίους αὐτῷ συνεργάτας.

'Από τοῦ 1953 μέχρι καὶ τοῦ 1971 ἀντηλλάξαμεν πολλὰς δεκάδας ἐπιστολῶν, ἀπὸ δὲ τὰς τοῦ abbé Richard, τὰς ὁποίας ἔχω κρατήσει, φαίνεται ἡ πλουσία ἐπιστημονική του δρᾶσις, ἀλλὰ καὶ αἱ δυσκολίαι ἃς συνήντα καὶ τὸ κατὰ τὸ 1961 ἤδη ἐκφρασθὲν παράπονον ὅτι δὲν ηὐνοήθη ἀπὸ τὴν ὑπηρεσίαν εἰς ἣν εἰργάζετο δι' ἀναλόγου προαγωγῆς. Τὰ τελευταῖα ἔτη αἱ προσπάθειαί του ἀπέβλεπον περισσότερον εἰς ἐκδόσεις κειμένων παρὰ εἰς θησαύρισιν φωτογραφιῶν κωδίκων. Εἶχεν ἄλλως τε θησαυρίσει τὸ πρὸς τοῦτο ἀναγκαιοῦν αὐτῷ ὑλικόν.

Τελευταίως τὸν εἶδα εἰς τὸ «Στούδιόν» μου, ἀρχομένου 'Ιουνίου 1974, ὀλιγώτερον τώρα ἐνδιαφερόμενον διὰ ταξίδια, περισσότερον διὰ τὴν ἔκδοσιν θεολογικῶν κειμένων, ἔργον πολὺ ὄψιμον φεῦ δι' ἄνθρωπον προώρως γηράσαντα. Διετήρει ὅμως κάτι ἀπὸ τὴν παλαιὰν κοινωνικότητα, ζητῶν νὰ πληροφορῆται διὰ τὰ καθ' ἡμᾶς καὶ πληροφορῶν διὰ τὰ τοῦ Κέντρου 'Ερευνῶν (CNRS) τῶν Παρισίων, καταφανῶς στενοχωρημένος διά τε τὸν τρόπον τῆς μεταχειρίσεως καὶ τῆς διαδοχῆς του. Ὅσον δὲν ἐστενοχωρεῖτο πρὸ εἰκοσαετίας, ὅτε τοῦ εἶχε παραχωρηθῆ μία «κουζίνα» διὰ νὰ ἐγκαταστήσῃ τὰς θήκας τῶν μικροταινιῶν του καὶ τὴν μοναδικήν βοηθόν του!

Καθ' ὅσον ἠδυνάμεθα νὰ γνωρίζωμεν ἐδῶ, καὶ ἀπὸ τὰς ὑπηρεσίας τὰς ὁποίας προσέφερεν οὐ μόνον εἰς τοὺς Ἕλληνας ἀλλὰ καὶ παντοεθνεῖς φιλο-

λόγους, θεολόγους κ.ἄ. κλάδων μελετητάς, οἱ ὁποῖοι τοῦ ἐζήτουν νὰ τοὺς φωτογραφήσῃ εἰς τὸν Ἄθω ἢ τὴν Πάτμον καὶ ἀλλαχοῦ κείμενα ἀπρόσιτα εἰς αὐτούς, αἱ ἀθόρυβοι, πλήρεις μετριοφροσύνης καὶ προθυμίας, ἀνιδιοτελεῖς πρὸς πάντας ἐξυπηρετήσεις τοῦ abbé Richard ηὐκόλυναν τὰς ἐργασίας πολλῶν δεκάδων μελετητῶν. Παραλλήλως διὰ τοῦ Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs καὶ τῶν συμπληρωμάτων του (βλ. περαιτέρω), τοῦ ὁποίου, μοὶ ἔλεγεν ἐσχάτως, ἡτοίμαζεν ὁριστικωτέραν τρίτην ἔκδοσιν (ὡς ὅλοι οἱ γέροντες, ἀνικανοποίητοι ἀπὸ τὰς προηγουμένας ἐκδόσεις τῶν ἔργων των τὰ ἀναθεωροῦν, ἐνῷ τινες τῶν νέων κορυβαντιοῦν δι' ἀνυπάρκτους πολλάκις προσφοράς), εἶχεν ἀφαντάστως διευκολύνει τὴν δυνατότητα νὰ γνωρίζωμεν τὸ περιεχόμενον δυσευρέτων συλλογῶν κωδίκων καὶ τὴν τύχην αὐτῶν, δημοσιεύων τὰς βιβλιογραφικὰς ἐνδείξεις τῶν σχετικῶν καταλόγων.

Ὁ Marcel - Anatole - Camille Richard (ingénieur) ἐγεννήθη εἰς τὴν Cholet (Maine - et - Loire) τὴν 9ην Ἰανουαρίου 1907 ἐκ πατρὸς René κυβερνήτου φρεγάτας καὶ τῆς Μάρθας Rempler. Ἐσπούδασεν εἰς τὸ Σεμινάριον τοῦ Saint Suplice τῶν Παρισίων, εἰς τὸ «Angelicum» τῆς Ρώμης, ἔτυχε δὲ πλὴν τοῦ baccalaureat καὶ διδακτορικοῦ διπλώματος Θεολογίας. Ὑπηρέτησεν ὡς καπελλάνος τοῦ ἐν Ρώμῃ ναοῦ Saint Louis des Français (1934 - 1935), ὡς καθηγητὴς τῆς Θεολογίας εἰς τὸ γαλλικὸν πανεπιστήμιον τῆς Lille (Πατρολογίας) καὶ ὡς προϊστάμενος τοῦ Ἑλληνικοῦ τμήματος τοῦ ἐν Παρισίοις «Institut des Recherches et d'histoire des textes» (CNRS). Ἦτο ἑταῖρος τῆς Association des Études Grecques τῶν Παρισίων, ἐπίτιμος ἑταῖρος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας καὶ ἀντεπιστέλλων τῆς Βρεταννικῆς Ἀκαδημίας. Ἐδημοσίευσεν : Ἐκθέσεις περὶ τῶν διαφόρων ἀποστολῶν του τοῦ CNRS καὶ σὺν ἄλλοις τὰ κάτωθι (τὰ ὁποῖα συνεκδίδονται προσεχῶς ὡς «Opera Minora») :

«Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs», Παρίσιοι, α' ἔκδοσις 1948. Δευτέρα 1958.

Inventaire des manuscrits grecs du British Museum, I, 1953.

Asterii Sophistae Commentariorum in Psalmos quae supersunt. Accedunt aliquot Homiliae anonymae. Osloae 1956 (Symbolae Osloenses, fasc. Supplet. XVI). Κρίσις ὑπ' ἐμοῦ : ΕΕΒΣ 27, 1957, σσ. 420 - 421.

Ἀπὸ φωνῆς, περ. «Byzantion» (Bruxelles) XX, 1950, σσ. 191 - 222.

La lettre «Confidimus quidem» du Pape Damase, ἐν «Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves» (Mélanges H. Grégoire. Bruxelles) XI, 1951, σσ. 323 - 340.

Le recueil d'Homélies d'Astérius Sophiste, Osloae 1952, σσ. 24 - 33.

Les Chapitres à Épiphane sur les hérésies de Georges hiéromoine (VIIe siècle), ΕΕΒΣ 25, 1955, σσ. 331 - 362.

Les florilèges diphysites du Ve et VIe siècle, «Sonderdruck aus A. Grillmeier - H. Bacht, Das Konzil von Chalkedon. Geschichte und Gegenwart», σσ. 721 - 748.

Le pape Saint Léon le Grand et les scholia de Incarnatione Unigeniti de Saint Cyrille d'Alexandrie, ἐν «Mélanges Jules Lebreton», Paris 1951 - 1952, σσ. 118 - 128 (= Recherches de Science Religieuse, tomes XXXIX - XL).

Malchion et Paul de Samosate, Le témoignage d'Eusèbe de Césarée, «Ephemerides Theologicae Lovanienses» XXXV, fasc. 2, 1959, Gembloux, σσ. 325 - 337.

La question Pascale au IIe siècle, «L'Orient Syrien» VI, 1961, σσ. 179 - 212.

L'homélie XXXI d'Astérius le Sophiste et le codex Mosquensis 234, «Symbolae Osloenses», fasc. XXXVI, 1960, σσ. 96 - 98.

Florilèges spirituels ἐν τῷ «Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique», fasc. XXXIII - XXXIV, Paris 1962, στῆλαι 435 - 512.

Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Supplément I (1958 - 1963). Paris 1964, σσ. XVI + 76.

Une paraphrase grecque résumé du commentaire d'Hippolyte sur le «Cantique des Cantiques», περ. «Muséon» 77, 1964, σσ. 137 - 154.

Les «Parallela» de Saint Jean Damascène, εἰς τὰ «Actes du XIIe Congrès international des Études byzantines» II, Beograd 1964, σσ. 485 - 489.

Rapport sur une mission d'étude en Grèce et à Chypre, «Bulletin d'informations de l'Institut de Recherches et d'histoire des textes» XIII, 1964 - 1965, σσ. 29 - 56.

Le commentaire du grand canon d'André de Crète par Acace le Sabaïte, ΕΕΒΣ 34, 1965, σσ. 304 - 311.

Deux lettres perdues de Cyrille d'Alexandrie, «Studia Patristica» VII, 1966, σσ. 274 - 277.

Le florilège eucharistique du cod. Ochrid, Musée national 86 εἰς τὸ «Χαριστήριον» Ἀ. Ὀρλάνδου, 3, Ἀθῆναι 1966, σσ. 47 - 55.

Notes sur le comput de cent douze ans, RÉB 24, 1967, σσ. 257 - 277.

Le véritables «Questiones et réponses» d'Athanase le Sinaïte, «Bulletin d'informations de l'Institut de Recherches et d'histoire des textes» XV, 1967 - 1968, σσ. 39 - 56.

Le commantaire de la chaîne du cod. Marcianus gr. 23 sur Prov. XXX, 15 - 33 εἰς τὰ «Miscellanea della Biblioteca Marciana» . . ., Venezia 1969.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

RAYMOND - JOSEPH LOENERTZ O.P.
(10 Ἰουνίου 1900 - 31 Αὐγούστου 1976)

Μεταξὺ τῶν κατὰ τὸ παρελθὸν θέρος ἀποθανόντων συνεργατῶν τῆς Ἐπετηρίδος, καταλέγεται καὶ ὁ ἐπίτιμος Ἑταῖρος τῆς ΕΒΣπουδῶν καὶ γνωστότατος μελετητὴς τῶν Παλαιολογείων χρόνων καὶ τῆς κατ' Ἀνατολὴν Φραγκοκρατίας δομηνικανὸς πατὴρ R. - J. Loenertz. Scriptor ἄλλοτε τοῦ Τάγματός του καὶ μέλος τοῦ Ἱστορικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς ἐν Ρώμῃ Santa Sabina, ἀπὸ μακροῦ, φιλάσθενος ὤν, εἶχε καταλείψει τὴν Ρώμην, ἐφησυχάζων εἰς διάφορα μοναστήρια. Ἀπὸ δὲ τοῦ 1968 ἀσθενοῦντα, εὗρεν αὐτὸν ὁ θάνατος εἰς Παρισίους κατ' Αὔγουστον 1976.

Ὁ ἀείμνηστος φίλος ἐγεννήθη τὴν 10ην Ἰουνίου 1900 εἰς Λουξεμβοῦργον, ὅπου ἐσπούδασεν. Εἶτα παρηκολούθησε φιλολογικὰς σπουδὰς εἰς τὴν Σορβόννην· ἐκεῖ εὗρεν αὐτὸν ἡ κλῆσις πρὸς τὸν μοναχισμόν. Κατετάγη εἰς τὸ Τάγμα τῶν Δομηνικανῶν, ὅπου διεκρίθη ὡς μελετητής. Τὴν κλασσικήν του παιδείαν ὀφείλει εἰς τὴν Γαλλίαν, τὴν Νεοελληνικὴν γλῶσσαν δ' ἐξέμαθεν ἀρκούντως, ὥστε καὶ μὲ δημωδέστερα κείμενα ν' ἀσχοληθῇ. Μολονότι θεολόγος κατὰ βάσιν, προωρισμένος εἰς τὴν μελέτην τῆς ἱστορίας τοῦ Τάγματός του, ἤχθη εἰς φιλολογικὰς μελέτας καὶ ἱστορικὰς διαπραγματεύσεις ἐκ τῆς συναφείας πρὸς τὸ ἔργον τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ τὸν ἔσχατον αἰῶνα τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας Ἑλλήνων δομηνικανῶν. Πρὸς διαφώτισιν τῆς δράσεώς των ἐμελέτησεν ἀπὸ τὰς πηγὰς τὸν Μανουὴλ Καλέκαν καὶ τὸν Δημήτριον Κυδώνην, τῶν ὁποίων ἐξέδωκε τὰ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα καὶ διεφώτισε τὰς προσωπογραφικὰς σχέσεις τοῦ ιδ' - ιε' αἰῶνος, τόσον ὡς πρὸς τοὺς φιλενωτικοὺς ὅσον καὶ πρὸς τοὺς ἀνθενωτικούς. Ἡ περίοδος ἐκείνη εἶναι ἀρκούντως δύσκολος καὶ πολυπρόσωπος καὶ ἡ διακρίβωσις τῶν σχετικῶν εἰδήσεων, συνοδευομένη ἀπὸ ἀρχειακὴν ἔρευναν ἀνέδειξαν τὸν π. Loenertz ἀξιολογώτατον μελετητήν.

Μετὰ τοὺς ἐπιστολογράφους ἐστράφη εἰς τὴν διαφώτισιν τῆς κατὰ τοὺς Παλαιολογείους χρόνους Φραγκοκρατίας ἐκ τῶν πηγῶν, δημοσιεύσας ἀξιόλογον ἀριθμὸν σχετικῶν ἐγγράφων μεθοδικῶς ὑπομνηματισθέντων. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ παρατεθῇ πίναξ τῶν δημοσιευμάτων, τὸν ὁποῖον ὁ ἀναγνώστης ἔχει πρόχειρον εἰς τὴν ἀναθεωρημένην συναγωγὴν αὐτῶν εἰς τὴν σειρὰν Storia e Letteratura. Raccolta di studi e testi, N° 18, ὑπὸ τὸν τίτλον Byzantina et Franco - Graeca. Articles parus de 1935 à 1966, réédités

15 - 4 - 1977

avec la collaboration de P. Schreiner, Roma 1970, εἰς 8°, σσ. 629. Ἐκεῖ (σσ. XIX - XXIX) εὑρίσκει τις καὶ τὴν ἀναγραφὴν τῶν δημοσιευμάτων τοῦ ἀειμνήστου (1932 - 1970) [1] καὶ φωτογραφίαν τοῦ μειλιχίου κληρικοῦ, γενειάζοντος κατὰ τὸν παραδοσιακὸν ἀνατολικὸν τύπον (ὡς οἱ καρδινάλιοι Βησσαρίων καὶ G. Mercati!)

Ἡ ἀθόρυβος συμβολὴ τοῦ Loenertz ὑπῆρξε θετικὴ τόσον διὰ τὴν ἱστορίαν ὅσον καὶ διὰ τὴν γραμματείαν ἡμῶν τῶν ιγ' - ιε' αἰώνων. Ὑπῆρξε πράγματι καὶ συστηματικὸς μελετητὴς καὶ ἐρευνητὴς καὶ προσεκτικὸς ἐκδότης. Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἡ παλαιογραφική του κατάρτισις ἀλλὰ καὶ ἡ ἀρίστη γνῶσις τῆς Ἑλληνικῆς, ἣν ἐπηύξησε καὶ διὰ τῆς ἐκμαθήσεως τῆς λαλουμένης δημώδους. Διότι ἄνευ γλωσσικῆς καταρτίσεως ἡ παλαιογραφία εἶναι ἄχρηστος εἰς τοὺς ἐκδότας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. Μετὰ ταῦτα ἐδημοσίευσεν: Hosios Lukas de Stiris dans quelques documents latins (1210 - 1309), περ. «Θησαυρίσματα» 11, 1974, σσ. 21 - 35.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΛΕΞ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ - ΑΡΝΑΚΗΣ
(1912 - 1976)

Τὴν 3ην Δεκεμβρίου 1976 αἰφνιδίως ἀπεβίωσεν ἐν Texas (Austin, U.S.A.) ὁ ἐκεῖ τουρκολόγος καὶ νεοελληνιστὴς ἱστορικὸς Γεώργιος Ἀλεξ. ΑΡΝΑΚΗΣ. Ἡ εἴδησις γνωσθεῖσα ἐν Ἑλλάδι κατέθλιψε τοὺς πολυαρίθμους του φίλους.

Ὁ Ἀρνάκης εἶχε γεννηθῆ τὴν 2αν Ἰουλίου 1912 ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκεῖ δὲ ἀπεφοίτησε τῆς Ροβερτείου Σχολῆς (1933). Εἶτα ἐσπούδασε Θεολογίαν μὲν ἐν Θεσσαλονίκῃ, Φιλολογίαν δ' εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ ἐγένετο μαθητὴς τοῦ ἀειμν. Κ. Ἰ. Ἀμάντου. Παραλλήλως καὶ μετὰ ταῦτα ἐδίδασκε τὴν ἀγγλικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν εἰς σχολεῖα (1931 - 1941, 1945 - 1948) καὶ ἰδιωτικῶς κατὰ τὴν κατοχήν.

Ἡ ἐν Ἀθήναις ἐγκριθεῖσα διδακτορική του διατριβή, καὶ ὡς παράρτημα τῶν B-NJ τοῦ Ν. Α. Βέη ἐκδοθεῖσα, φέρει τὸν τίτλον «Οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί, Συμβολὴ εἰς τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, Ἀθῆναι 1947», ἐστηρίχθη δὲ καὶ εἰς τουρκικὴν βιβλιογραφίαν διότι καὶ τῆς Τουρκικῆς ἦτο κάτοχος ὁ Ἀρνάκης, ὢν κατὰ τὰ λοιπὰ πολύγλωσσος.

Ὡς ἀγγλοδιδάσκαλος ἐδημοσίευσεν : α') Ἱστορίαν τῆς ἀγγλικῆς Λογοτεχνίας, Ἀθῆναι 1945. β') Selection from Thucydides in Basic English, 1946 καὶ γ') Studies in English Grammar and Idiom, 1945, 1946, 1962. Εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἀγγλ. Λογοτεχνίας, ἣν συνέταξε διαρκούσης τῆς Κατοχῆς, ἐπέταξε καὶ συνοπτικὸν κεφάλαιον περὶ τῆς Λογοτεχνίας τῶν Ἡν. Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς.

Τὸ 1948 ὁ Ἀρνάκης (ἐνωρὶς ἐγκαταλείψας τὸ ἐπώνυμον Γεωργιάδης) προσεκλήθη ὡς ἐπισκέπτης καθηγητὴς ἀπὸ τὸ πανεπιστήμιον Missuri εἰς Kansas City, ὅπου ἐδίδαξε βυζαντινὴν ἱστορίαν. Ἐν συνεχείᾳ ἐδίδαξε βυζαντινὴν καὶ νεοελληνικὴν ἱστορίαν εἰς Σικάγον καὶ τέλος εἰς Austin (Texas), ὅπου καὶ ἐγκατεστάθη τελικῶς, ἐσχημάτισεν οἰκογένειαν καὶ εἰργάσθη ὑπὲρ τῶν ἑλληνοαμερικανικῶν σχέσεων. Ὑπερηφάνως ἔφερε τὸν υἱόν του, δικηγόρον, εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου συχνὰ ἤρχετο, ἐπιλαμβανόμενος τῆς εὐκαιρίας συνεδρίων ἢ καὶ διδασκαλίας. Οὕτω τὸ 1963 ἦλθεν εἰς Θεσσαλονίκην ὡς ἐπισκέπτης καθηγητὴς τῆς Ἱστορίας, τῷ ἐδόθη δὲ ἡ εὐκαιρία νὰ περιηγηθῇ τὸ Ἅγιον Ὄρος.

Ὁ Arnakis δὲν εἶχε τὸ παράπαν ἐπηρεασθῆ ἀπὸ τὴν ἐν Ἀμερικῇ ὑπηρεσίαν του. Τοῦτο διαισθανόμενοι καὶ τὴν χρησιμότητα ἣν θὰ εἶχεν ἐν Ἑλλάδι ἡ διδασκαλία του, μετὰ τὴν κατὰ τὸ 1970 ἔξοδον ἐκ τῆς Σχολῆς μας τοῦ κ. Δ. Α. Ζακυθηνοῦ τῷ ἐπροτείναμεν ὁ ἀείμν. συνάδελφος Γ. Τ. Κόλιας καὶ ἐγὼ νὰ δεχθῇ μετάκλησιν. Τὸ ἐσκέφθη ἀλλ' ἦτο ἀργὰ νὰ διακυβεύσῃ τὴν σταδιοδρομίαν του καὶ νὰ ἐγκαταλείψῃ τὸ Κέντρον καὶ τὸ περιοδικὸν τὰ ὁποῖα εἶχεν ἱδρύσει εἰς τὸ Austin. Καὶ ἠρνήθη εὐγενῶς. Ἄλλως τε τότε πλέον ἡ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας (εἰς ἣν διέπρεπεν ἐν U.S.A. ὁ Deno Γιαννακόπουλος, ὁ Βρυώνης, ὁ Anastos, ὁ Charanis κ.ἄ.) εἶχεν ἔλθει δι' αὐτὸν εἰς δευτέραν μοῖραν, ἐνῷ τὰ ἱστορικά του νεοελληνικὰ διαφέροντα τὸν ἔτρεψαν εἰς τὴν δημοσίευσιν κειμένων καὶ βιογραφιῶν τῶν Ἀμερικανῶν Φιλελλήνων ἐκείνων, ὡς ὁ Χάου [1] καὶ ὁ Στίλλμαν [2], οἵτινες εἶχον βοηθήσει τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Μεγάλην Ἐπανάστασιν 1821 - 1830 ἢ κατὰ τὴν Κρητικὴν Ἐπανάστασιν 1866 - 1869. Καρπὸς τῶν ἐρευνῶν του τούτων, πλὴν ἄλλων ἄρθρων καὶ ἀνακοινώσεων ὑπῆρξαν τρία βιβλία, ὧν εἰς τὸ πρῶτον συνειργάσθη μετὰ τῆς σεμνῆς βιβλιοφύλακος τῆς ἐν Ἀθήναις Γενναδείου ἀειμν. Εὐρυδίκης Δημητρακοπούλου, ζωηρῶς καὶ ἐκείνης ἐνδιαφερομένης διὰ τὸν ἀμερικανικὸν Φιλελληνισμόν. Ταῦτα εἶναι : α') American in the Greek Revolution I. George Jarvis, his Journal and related Documents (κείμενον, εἰσαγωγή, σημειώσεις), Θεσσαλονίκη 1965. β') Samuel G. Howe, An Historical Sketch of the Greek Revolution, part I, Books I - IV, Austin Texas 1966. γ') American Consul in a Cretan War : William J. Stillman. Revised Edition of 1866 - 7 - 8 with Introduction and Notes. Center for Neo - Hellenic Studies, Austin Texas ⟨1966⟩ (πράγματι ἐτυπώθη ἐν Θεσσαλονίκῃ).

Εἰς τὴν σειρὰν τοῦ Κέντρου του Νεοελληνικῶν Σπουδῶν ἐξέδωκε πρῶτον μὲν τρεῖς τόμους «Bulletins» (1967, 1968 καὶ 1970), εἶτα δὲ καὶ δύο τόμους ἐτησίου δημοσιεύματος ὑπὸ τὸν τίτλον «Neo - Hellenica», ὧν ὁ πρῶτος ἐφάνη τὸ 1970 καὶ ὁ δεύτερος μόλις τὸ 1975, λόγῳ τῆς παρεμπεσούσης ἀσθενείας τοῦ Ἀρνάκη ἐπιβραδυνθέντος. Εἰς τὴν αὐτὴν σειρὰν ἐξεδόθη : Γεωργίου Ἀρνάκη, Ἐπιστροφὴ στὸ Ἅγιον Ὄρος, 1963, Austin Texas (πράγματι : Θεσσαλονίκη 1968), τόμος περιέχων περιηγητικὰς ἐντυπώσεις ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπισκέψεως τοῦ συγγραφέως κατὰ τὸν ἑορτασμὸν τῆς χιλιετη-

---

1. Σχετικὸν πρὸς τὸν Σαμουὴλ Χάου, ὁ ὁποῖος ἔδρασε καὶ ἐν Κρήτῃ τὸ 1866, εἶναι τὸ δημοσίευμα : George G. Arnakis, The historical Work of Samuel Howe and the Historian George Finlay, «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου», Ἀθῆναι 1960, σσ. 201 - 217.

2. Σχετικὴ πρὸς τὸν Στίλλμαν εἶναι ἡ ἀνακοίνωσις : G. G. Arnakis, Consul Stillman and the Cretan Revolution of 1866, «Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου (1966)» τόμος Δ', ἐν Ἀθήναις 1969, σσ. 99 - 106.

ρίδος ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Μεγίστης Λαύρας. Οὕτω ὁ ἐν Austin Arnakis ἐπανασυνεδέθη πρὸς τὸν ἐν Θεσσαλονίκῃ σπουδάσαντα Θεολογίαν Ἀρνάκην.

Ὁ ἀποθανὼν ὑπῆρξε συνεργάτης τῆς Ἐπετηρίδος ΕΒΣπ, δημοσιεύσας εἰς τὸν τόμον ΚΒ', 1952, σσ. 135 - 139 μελέτην τουρκολογικὴν καὶ εἰς τὸν τόμον ΚΑ', 1951, σσ. 309 - 313 βιβλιοκρισίαν βιβλίου τοῦ Γενναδίου Ἀραμπατζόγλου, ἱστορικοῦ τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Κατεσπαρμέναι μένουν (τινὲς καὶ ἀνέκδοτοι) αἱ ἀνακοινώσεις του εἰς διάφορα συνέδρια, εἰς τὰ διεθνῆ βυζαντινολογικά, κρητολογικά, τῆς Ἱστ. Νοτιανατολικῆς Εὐρώπης, ὧν τακτικῶς μετεῖχεν ὁ Arnakis [1]. Τὸ τελευταῖον ἐξ αὐτῶν ἦτο τὸ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης Δ' διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνέδριον, ὅπου ἔφθασε κατὰ τὰς ἀρχὰς Σεπτεμβρίου 1976 μέσῳ Πελοποννήσου καὶ Κισάμου — πόλεως Χανίων. Οὕτως ἀπεχαιρέτησε τὴν Ἑλλάδα. Κατ' ἀντίθεσιν δὲ πρὸς ἄλλους συνέδρους ὁμιλήσαντας εἰς ξένας γλώσσας, ὁ ἀποθανὼν ἀνέγνωσε μετάφρασιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τῆς ἀγγλιστὶ γραφείσης ἀνακοινώσεώς του!

Τὸν Ἀρνάκην ἐγνώριζα πρὸ πολλοῦ, εἶχον δὲ καὶ συχνὴν μετ' αὐτοῦ ἀλληλογραφίαν. Μοὶ ἐνεπιστεύθη πρὸ 15ετίας τὸ κρύφιον παράπονόν του, ὅτι ὁ ἀείμν. διδάσκαλός μας Κ. Ἰ. Ἄμαντος δὲν ἐνδιεφέρθη διὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι τακτοποίησίν του εἰς ἐπιστημονικὸν ἵδρυμα καὶ οὕτως ἠναγκάσθη νὰ ἐκπατρισθῇ, μολονότι καὶ ὡς πολύγλωσσος, τουρκομαθὴς καὶ καλὸς ἐρευνητὴς θὰ ἦτο ἐδῶ χρησιμώτατος. Τῷ παρετήρησα ὅτι καὶ ἐμὲ ὁ Ἄμαντος παρώτρυνεν ἐπιμόνως νὰ μὴ ἀφήσω τὴν θέσιν τοῦ διευθυντοῦ τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης! Παρὰ τὸ δίκαιον παράπονον, ὁ Ἀρνάκης συνειργάσθη εἰς τὸν τόμον «Εἰς μνήμην Κ. Ἀμάντου», τιμήσας τὸν διδάσκαλόν του († 1960).

Ἡ πρόωρος ἀπώλεια τοῦ ἀειμν. Ἀρνάκη ἀπεδυνάμωσε τὸ ἐν U.S.A. ἑλληνικὸν ἐπιστημονικὸν στοιχεῖον ἀπὸ παράγοντα ὁ ὁποῖος πολλὰ θὰ ἠδύ-

1. Καταχωρίζω ἐδῶ ὅσα προχείρως εὑρίσκω δημοσιεύματα ἀνακοινώσεων καὶ μελετῶν τοῦ A r n a k i s, Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as historical Sources, Speculum 26, 1951, σσ. 104 - 108. Gregory Palamas, the Χιόνες, and the Fall of Gallipoli, Byzantion 22, 1952, σσ. 305 - 312. Futuwwa Traditions in the Ottoman Empire. Akhis, Bektashi Dervishes, and Craftsmen, ἐν «Journal of Near Eastern Studies» XII, No 4, 1953, σσ. 232 - 247. Turanism an Aspect of Turkish Nationalism, ἐν «Balkan Studies» 1, 1960, σσ. 19 - 32. Byzantium and Greece, ἐν «Balkan Studies» 4, 1963, σσ. 379 - 400. The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism, ἐν «The Balkans in Transition», University of California Press, 1963, σσ. 115 - 144. Byzantium's anatolian Provinces during the reign of Michael Palaeologos, ἐν «Actes du XIIe Congrès international d'Études Byzantines» (Ochride 1961), tome II, Beograd 1964, σσ. 37 - 44. Modern Greek Studies in the United States ἐν «C.N.H. S. Bulletin», number two, 1968, σσ. 40. The First American volunteer in the Greek Revolution George Jarvis, ἐν «Neo - Hellenica» I, 1970, σσ. 79 - 93. Everett and the Question of Recognition of Greece in 1823 - 1824, ἐν «Neo - Hellenica» II, 1975, σσ. 149 - 159.

νατο ἀκόμη νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ μέσου καὶ δὴ τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ καὶ εἰδικώτερον τῶν Ἑλληνοαμερικανικῶν πολιτιστικῶν καὶ πολιτικῶν σχέσεων. Ἂς εἶναι ἐλαφρὰ καὶ ὡς ἑλληνικὴ ἡ γῆ τοῦ τάφου του [1].

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

1. Ὡραίαν νεκρολογίαν — ψυχογραφικὴν — τοῦ Arnakis ἐδημοσίευσεν ὁ Ἠ λ ί α ς Κ. Ζ ι ώ γ α ς, εἰς τὸ περ. «Παράδοσι» 1, 1977, σσ. 75 - 76, ὅπου καὶ νεανικὴ φωτογραφία του μὲ μύστακα (χωρὶς γένειον τὸ ὁποῖον ἔφερε κατόπιν).

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΗΛΙΑΔΟΥ (1918 - 1976)

Τὴν ἐγνώρισα τὸ θέρος τοῦ 1935, πρωτοετῆ φοιτήτριαν, εἰς τὸν κύκλον τῶν πρὸ πολλοῦ νεκρῶν ἀειμν. φίλων Σόλωνος Π. Βογιατζάκη καὶ Βασιλείου Λαούρδα. Τὸν Μάϊον τοῦ 1941 τὴν εἶδον αἴφνης εἰς Χανιὰ μὲ στολὴν στρατιωτικῆς νοσοκόμου, ἐθελόντριαν, φεύγουσαν τοὺς καταλαβόντας τὰς Ἀθήνας Ναζί. Τὴν ἐπανεῦρον εἰς Ἀθήνας τὴν ἄνοιξιν τοῦ 1943, τὴν δὲ 5ην Ἰουλίου τοῦ ἔτους ἐκείνου ὠργάνωσε μνημόσυνον διὰ τὸν πρὸ δωδεκαμήνου πνιγέντα Βογιατζάκην, εἰς τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, ὅπου σὺν ἄλλοις παρέστησαν μὲν οἱ Κ. Ἄμαντος καὶ Ν. Βέης, ἔψαλε δὲ τὴν ἀκολουθίαν ὁ Κρήτης Βασίλειος, ἐξόριστος τότε.

Δὲν γνωρίζω πότε ἔφυγεν εἰς τὸ Παρίσι ὅπου ἐσπούδασε καὶ ἐνυμφεύθη, τὸν Γάλλον κ. Hemmerdinger, λαβοῦσα καὶ τὴν γαλλικὴν ὑπηκοότητα, ἣν καὶ διετήρει ἔκτοτε. Τὰ τελευταῖα ἔτη διεζευγμένη πλέον, προώρως καταβεβλημένη, ἐπερνοῦσε τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ χρόνου της εἰς Κηφισιάν, ἐταξίδευεν ὅμως συχνά, καὶ ἀπὸ κανὲν συνέδριον ἀπὸ Μόσχας μέχρι Κύπρου καὶ ἀπὸ Ὀξφόρδης μέχρι Σόφιας καὶ Ἡρακλείου Κρήτης δὲν ἔλειπεν. Καὶ πάντοτε κάτι εἶχε νὰ ἀνακοινώσῃ. Ἐπέμενε δὲ μέχρι τέλους ἐργαζομένη, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔπασχε καὶ ἐξ ἄλλων νοσημάτων καὶ καρκίνου, ἐξ οὗ καὶ ἀπεβίωσεν ἐν Ἀθήναις (ὅπου καὶ ἐτάφη τὴν 28ην Δεκεμβρίου 1976), θαρραλέα μέχρι τέλους.

Ὁ ἀνυστερόβουλος χαρακτὴρ καὶ ἡ εἰλικρίνεια ἀφ' ἑνός, ἐξ ἄλλου δὲ ἡ ἐπιμονὴ εἰς τὴν τιμίαν ἔρευναν (τὴν ἐπείραζε πολὺ ν' ἀνακαλύπτῃ ὅτι ἐλεηλατοῦντο τὰ γραπτά της, χωρὶς μνείαν τῆς πηγῆς), καθίστων τοὺς κατὰ βάθος γνωρίζοντας τὴν «Κράτη», συμπαθέστατον ἀγωνιστικὸν φαινόμενον, ἀνθρώπου μὴ ἔχοντός τι νὰ διεκδικήσῃ ἀλλ' ἐπιθυμοῦντος νὰ προσφέρῃ. Ἐπροθυμοποιήθην π.χ. νὰ τὴν βοηθήσω νὰ λάβῃ διδακτορικὸν δίπλωμα, συντάσσουσα διατριβὴν εἰς τὸν κλάδον μου, ἀλλ' ἀπεποιήθη.

Εἶναι κρῖμα ὅτι ἔμειναν ἀνεκμετάλλευτοι ἡ σλαβομάθεια καὶ αἱ ἄλλαι γνώσεις της περὶ τοῦ (ἑλληνικοῦ ἰδίᾳ) κειμένου τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, πολυπλόκου θέματος ὅπερ ἐγονάτισε καὶ αὐτὸν τὸν S. G. Mercati, διὰ τὸ ὁποῖον θέμα ἄλλως ἠδιαφόρησεν ἥ τε φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη, μολονότι ἐξ αὐτοῦ (τῆς διαψεύσεως δηλονότι τῆς ἐξαρτήσεως τοῦ ἰδικοῦ μας ἀπὸ τὸν Σύρον) ἐξαρτᾶται τὸ ζήτημα τῆς πρωτοτυπίας Ρωμανοῦ τοῦ Μελῳδοῦ. Ὁ ἀείμν. Mercati, ἀπελπίσας ἀπὸ τὴν σύγχυσιν, τὴν νοθείαν, τὸ

πλῆθος τῶν κωδίκων καὶ τὴν γεννωμένην ἐξ αὐτῶν ἀμφιβολίαν, διέλυσε τὴν ἐσχάτην ἐν τυπογραφικοῖς δοκιμίοις περὶ τοῦ Ἐφραὶμ μελέτην του καὶ τὰ κείμενα τοῦ Ἕλληνος Ἐφραὶμ τὰ ὁποῖα ἐξέδιδεν. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι καὶ τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς σταδιοδρομίας του ἐξέδωκεν ὡς ἐφραιμικὰ οὐδεὶς δέχεται ὡς τοιαῦτα. Ἐν τούτοις ἀγροτικὸς ποιητὴς ὡς ὁ Ἐφραίμ, ὁμιλῶν πρὸς τοὺς νομάδας τῆς Μεσοποταμίας καὶ τοὺς βοσκοὺς καὶ ἀγρότας τῆς περιοχῆς, οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὸν γράφοντα διὰ τοὺς ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει ἢ Θεσσαλονίκῃ ἡμέτερον Ρωμανόν. Ἡ Ἠλιάδου βεβαίως δὲν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ εἰς τοιαύτας συγκρίσεις.

Αἱ ἐπιστημονικαὶ ἀσχολίαι τῆς Ἠλιάδου ἦσαν περιέργως ἀντίθετοι πρὸς τὸ ὑποτιθέμενον μαρξιστικὸν πιστεύω της: θέματα ἁγιολογικά, ὁ Ἐφραὶμ ὁ Σύρος, οἱ περιηγηταὶ οἱ γράψαντες περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, θέματα νεωτέρας ἱστορίας, ἔρευναι εἰς βιβλιοθήκας καὶ ἀρχεῖα, μὴ ὑποτασσόμεναι εἰς κοινωνικὴν σκοπιμότητα. Ἡ ἐλευθεροστομία της καὶ ἡ κριτικὴ ἣν ἤσκει πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἐλάχιστοι ἡμέτεροι καὶ ξένοι (ἐν οἷς καὶ ὁ ὑποφαινόμενος ὃν ἐνεπιστεύετο καὶ ἐτίμα διὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν του) διέφυγον. Τοῦτο τὴν καθίστα διὰ τοὺς κρινομένους ὀχληρὰν καὶ συνετέλεσε ποτὲ νὰ μὴ εὕρῃ ἐπιστημονικὴν ἐπαγγελματικὴν στέγην εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὅπου τόσα ἐλαφρότατα ἄχυρα ἐσταδιοδρόμησαν ἀκόπως καὶ κλασαυχενίζονται δι' ἀξιώματα καὶ θέσεις ἃς ἀναξίως κατέλαβον. Κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸν χειμαρρώδη προφορικόν της λόγον ὅ,τι ἔγραψεν ὑπῆρξε μετρημένον. Ἡ Ἐπετηρὶς ἦτο τὸ τελευταῖον της καταφύγιον καὶ δὲν ἐπέπρωτο νὰ ἴδῃ τυπωμένην τὴν καταχωριζομένην εἰς τὸν παρόντα τόμον μελέτην της, ἧς τὴν τύπωσιν ἐπεμελήθη ὁ κ. Στ. Ἰ. Κουρούσης συμπληρώσας ὅσα ἦτο δυνατόν.

Περαιτέρω συνεκέντρωσα προχείρως ὅσα ἠδυνήθην ἀπὸ τὰ γνωστά μου δημοσιεύματα τῆς Iliadou - Hemmerdinger, διὰ νὰ δείξω καὶ τὴν εὐρύτητα τῶν ἀσχολιῶν της (ἁγιολογικά, ὑμνογραφικά, ἱστορικὰ θέματα). Συνιστῶ μόνον τῶν περὶ περιηγητῶν ἀποσπασμάτων κειμένων νὰ γίνεται προσεκτικὴ χρῆσις, διότι γέμουν λαθῶν ἢ παραναγνώσεων καὶ δὲν ἔχουν ὑπομνηματισθῆ ἀρκούντως.

ΤΙΝΑ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ Δ. ΗΛΙΑΔΟΥ

Un encomion grec inédit de S. Démétrius, ἐν AB 73, 1955, σ. 17 (σημείωμα).

Ephrem le Syrien (saint), † 373. (Vie et personnalité - œuvres, doctrine spirituelle, ἐν «Dictionnaire de Spiritualité», fasc. XXVII - XXVIII, Paris 1959, col. 788 - 800) ἐν συνεχείᾳ coll. 800 - 815 : Ephrem Grec καὶ 815 - 819 : Ephrem Latin. (Supplementum ἐν PL suppl. vol. IV, Paris 1968, col. 608).

L'authenticité sporadique de l'Ephrem Grec, ἐν «Akten des XI. Internationalen Byzantinisten - Kongresses (München 1958), München 1960, σσ. 232 - 236.

Sermon grec inédit de S. Ephrem sur le bon larron, AB 85, 1967, σσ. 429 - 439 (σσ. 433 ἑξ. τὸ κείμενον τοῦ Ἐφραὶμ εἰς τὸν ἐπὶ τοῦ σταυροῦ λῃστήν).

Saint Ephrem le Syrien : Sermon sur Jonas (texte grec inédit) ἐν «Le Muséon» (Louvain), tome LXXX, 1967, σσ. 47 - 74 (τὸ κείμενον : Λόγος εἰς τὸν προφήτην Ἰωνᾶν καὶ περὶ μετανοίας τῶν Νηνευϊτῶν, σσ. 52 ἑξ.).

La représentation iconographique de Cyrille et Methode ἐν «Ἑόρτιος τόμος Κυρίλλῳ καὶ Μεθοδίῳ», Α', Θεσσαλονίκη 1966, σσ. 333 - 344 + πίν. καί : Imagination et réalité dans l'histoire de Cyrille et Méthode, αὐτόθι, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1968, σσ. 135 - 159.

Βιβλιοκρισίαν βιβλίου τοῦ A r š, (ρωσικοῦ), ἐν «Balkan Studies» 11, 1970, σσ. 348 - 351.

La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322 - 1684) ἐν «Studi Veneziani» IX, 1967, σσ. 535 - 623 καὶ (1322 - 1684) αὐτόθι XV, 1973, σσ. 451 - 584.

Basile Grigorovič Barskij (1702 - 1747) en Crète l'an 1745, «Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου» (Ρέθυμνον 1971), τόμος Γ', ἐν Ἀθήναις 1975, σσ. 124 - 132.

Un pèlerin Tchèque à Chypre en août 1598, ἐν «Πρακτικὰ τοῦ πρώτου διεθνοῦς Κυπρολογικοῦ Συνεδρίου» (Λευκωσία 1969) τόμος Γ', Λευκωσία 1973, σσ. 121 - 124.

Les citations évangéliques de l'Ephrem Grec ἐν «Βυζαντινὰ» Θεσσαλονίκης 5, 1973, σσ. 315 - 393.

Deux inscriptions inédits de la Crète de la fin du XVIIe siècle d'après le dossier Mar. B[7] des Archives Nationales de Paris, ἐν «Ἀθηνᾶ» ΟΓ' - ΟΔ' (Λειμωνάριον), ἐν Ἀθήναις 1972 - 1973, σσ. 799 - 810.

Les Balkans jouet de la politique des Puissances européennes pendant les XVIIIe et XIXe siècles, ἐν «Balkan Studies» 16, 1975, σσ. 133 - 190.

Ephrem : Versions grecque, latine et slave. Addenda et corrigenda (εἰς μνήμην M. Richard) ἐν ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 1976, σσ. 320 - 370.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

G i o r g i o F e d a l t o, La Chiesa Latina in Oriente, vol. I, Verona 1973, 8°, σσ. 526, vol. II. Hierarchia Latina Orientalis, Verona 1976, 8°, σσ. 282. Εἰς τὴν σειρὰν «Studi Religiosi, 3».

Ὁ Ἰταλὸς μελετητής, καθολικὸς ἱερωμένος don Giorgio Fedalto εἶναι γνωστότατος ἀπὸ πολλὰς ἀνακοινώσεις καὶ δημοσιεύσεις ἀναφερομένας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν καὶ ἱστορίαν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ βιβλία ὡς τὸ περὶ Μαξίμου Μαργουνίου ἐπισκόπου Κυθήρων καὶ Σίμωνος ἐπισκόπου Θηβῶν (Κρητῶν). Ἰδιαζόντως λοιπὸν ἱκανοποιητικὴ ὑπῆρξεν ἡ παρουσία τῶν δύο ὡς ἄνω τόμων, ὧν ὁ πρῶτος ἀποτελεῖ ἐξιστόρησιν τῆς δράσεως τῶν παπικῶν δι' ἱδρύσεως (παρὰ τὰς κανονικὰς Ἐκκλησίας τῶν Ὀρθοδόξων) πατριαρχείων καὶ ἀρχιερατικῶν διοικήσεων εἰς τὸν χῶρον τῶν Νήσων (Ἑπτάνησα, Κρήτη, Κυκλάδες, Ρόδος, Δωδεκάνησα, Εὔβοια κλπ.) καὶ τῆς Ἑλληνικῆς Χερσονήσου τόσον ὅσον καὶ τῆς Μικρασίας, τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ Β. Ἀφρικῆς, χῶρον διατελέσαντα ὑπὸ τὴν πολιτικὴν κατοχὴν καὶ διοίκησιν τῶν Φράγκων διὰ τῶν Σταυροφοριῶν καὶ μετ' αὐτὰς μέχρι τέλους τοῦ ιη' αἰῶνος. Τινὲς τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων ἢ συνέχισαν ἢ συνεχίζουν ἔτι τὴν ὕπαρξίν των, ἄλλαι διήρκεσαν ὅσον ἡ ἐπ' αὐτῶν Ἑνετοκρατία ἢ Φραγκοκρατία, ἄλλαι δὲ ἐξέλιπον μετὰ τῆς ἀκολουθησάσης Τουρκοκρατίας ἢ μερικῶς μόνον διετηρήθησαν. Οὕτως ὁ πρῶτος τόμος, μετὰ προκαταρκτικὰς διαπραγματεύσεις, ἀναφέρεται εἰς τὰ πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων, Ἀντιοχείας καὶ Ἀλεξανδρείας εἰς ἓν πρῶτον μέρος καὶ εἰς ἓν δεύτερον εἰς τὸ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ὁ don Fedalto ἐπιμένει εἰς τὰ τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Βασιλευούσης, τῶν Θηβῶν, τῶν Πατρῶν καὶ τῆς Λατινικῆς Κρήτης, ἐπιτάσσει δὲ τὰ περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Μισσιοναρίων, προπαγανδιστῶν δρώντων εἰς τὴν Βαλκανικήν, τὴν Μέσην καὶ τὴν ἀπωτέραν Ἀνατολήν. Δὲν θὰ ἐπιμείνω ἐπὶ τῶν θέσεων ἃς ὑποστηρίζει ὁ συγγραφεύς, ἀφοῦ ἄλλωστε αἱ ἰδικαί μου, Ἕλληνος καὶ Ὀρθοδόξου, δὲν εἶναι ἄγνωστοι. Ὁ παπισμὸς πάντοτε ἐνδιεφέρθη νὰ ἐξώσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὁπουδήποτε ὑπεχώρει ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία, εἰσέδυσε δὲ καὶ διὰ Προπαγάνδας, δελεασμοῦ καὶ εἰδικῶς ἐκπαιδευομένων Ἑλλήνων εἰς τὰς τάξεις τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εὐθέως διὰ λατίνων ἢ πλαγίως δι' οὐνιτῶν.

Ὁ δεύτερος τόμος ἀποτελεῖται ἀπὸ Πίνακας τῆς Λατινικῆς ἐν Ἀνατολῇ Ἱεραρχίας, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὴν βεβαίωσιν τοῦ συγγραφέως, σσ. 5 - 6 : «gli elenchi delle sedi latine in Oriente dai loro inizi fin a tutto il periodo di residenza dei rispettivi prelati», δὲν κατεστρώθησαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς ταύτης, διότι, ὡς εἶπον καὶ ἀνωτέρω καὶ ὡς θὰ δειχθῇ περαιτέρω ἐναργέστερον, δι' ἄλλας μὲν ἕδρας ἐκαταλογογραφήθησαν οἱ συμπίπτοντες πρὸς τὴν Ἑνετοκρατίαν - Φραγκοκρατίαν, δι' ἄλλας δὲ ἡ περίοδος ἐπεξετάθη ἢ ἐκολοβώθη, καὶ διά τινας ἐφθάσαμεν μέχρι τέλους τοῦ ιη' αἰ.

Τὸ θέμα τῆς συντάξεως τῶν Καταλόγων ἀρχιερέων εἶναι ἀπὸ τὰ δυσχερέστερα ἐρευνητικῶς, ἡ ὑπόθεσις δὲ πολλάκις περιῆλθεν εἰς ἀδαεῖς καὶ ἐπιπολαίους συγγραφεῖς, ἀκρίτως καταχωρίζοντας πᾶσαν εἴδησιν. Καὶ βασικῶς μὲν εἶναι εἰς πάντας γνωσταὶ αἱ ἐργασίαι τοῦ Le Quien (1740), Gams (1873 - 1886), Eibel (1913 - 1914) καὶ βασικῶν τινων ἐρευνητῶν, ὡς ὁ G. Gerola διὰ τὴν Κρήτην, ἀναγκαία ὅμως διὰ τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ ἀγροῦ ἀπὸ τὰ ξένα ζιζάνια ἦτο μία εὐρεῖα ἔρευνα εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ (πρὸς ἐξακρίβωσιν τῶν ἐκλογῶν, χειροτονιῶν, ἐγκρίσεων, μεταθέσεων, θανάτων κ.λπ. τῶν ἀρχιερέων) καὶ εὐρυτέρα χρῆσις τῶν πολιτικῶν (ἑνετικῶν π.χ.) καὶ τοπικῶν ἀρχειακῶν πηγῶν, τῶν τε δημοσιευμένων καὶ τῶν κατασπάρτων ἀνεκδότων. Ὁ δὲ don Fedalto δὲν ἐφείσθη χρόνου καὶ κόπου οὐ μόνον νὰ ἐρευνήσῃ τὰ σχετικὰ ἀρχεῖα τοῦ Βατικανοῦ, νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τοὺς πρὸ αὐτοῦ καταλόγους καὶ εὐρυτάτην δυτικὴν βιβλιογραφίαν, ἀλλὰ καὶ μεθοδικῶς νὰ κατατάξῃ τὰ συμπεράσματά του εἰς στήλας ἐμφαινούσας λατινιστὶ (καὶ ἰταλιστὶ) ὡς συνηντῶντο τὰ ὀνόματα τῶν ἀρχιερέων, νὰ διακριβώσῃ γεωγραφικῶς τὰς ἐπισκοπάς, νὰ σημειώσῃ τὴν ἡμέραν ἐκλογῆς, τοὺς πάπας ἐφ' ὧν ἐγένετο αὕτη, τὴν διάρκειαν τῶν ἀρχιερατειῶν, τὰς μαρτυρίας περὶ αὐτῆς ὅπου ἦτο τοῦτο ἐφικτόν, τὸν λόγον δι' ὃν ἔπαυσεν ἡ ἀρχιερατεία (μετάθεσις, θάνατος, τιμωρία κ.λπ.) καὶ τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν συντομογραφικῶς καὶ δὴ διὰ παραπομπῶν εἰς τὰς ἀρχειακὰς πηγάς. Ἐπὶ πλέον κατέταξε μεθοδικῶς τὴν βιβλιογραφίαν - πηγὰς ἐφ' ὧν ἐστηρίχθη, συνέταξε δὲ καὶ τοὺς ἀλφαβητικοὺς πίνακας τῶν ἀπαντωμένων ἀρχιερέων καὶ τοῦ κλίματος εἰς ὃ ἀνῆκον οὗτοι κατὰ Λατινικὰ πατριαρχεῖα καὶ Ἐκκλησίας. Τὸ πολύμοχθον τοῦτο ἔργον χρησιμοποιεῖ τις ἀφοῦ ἀναγνώσῃ διαφωτιστικὰς εἰσαγωγάς, ὅπου οὐδὲν τὸ ἀσαφὲς ἢ περιττὸν ἢ φλύαρον ὑπάρχει. Ὡς ἐκ τούτου ἔργον περιέχον πλῆθος νέων εἰδήσεων δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ ν' ἀποβῇ πολύτιμον ἐγχειρίδιον - βοήθημα διὰ ποικίλας ἱστορικὰς καὶ κανονικὰς χρήσεις εἰς πολυαρίθμους μελετητὰς τοῦ χώρου εἰς ὃν ἀνάγεται, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ εἰς ἐμέ. Παρὰ ταῦτα νομίζω ὅτι ἡ βιβλιογραφία θὰ ἦτο πληρεστέρα, ἂν ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν ἐργασίαι οὐ μόνον ἑλληνικαὶ (στηριχθεῖσαι εἰς ἀρχειακὴν ἔρευναν) ἀλλὰ καὶ ἄλλαι ὡς τοῦ G. Hofmann ἢ τοῦ G. Gerola, αἱ ὁποῖαι

θὰ ἐβελτίωνον καὶ ἐπηύξανον τὰς εἰδήσεις τῶν Πινάκων, ἐργασίαι πάντως κατεσπαρμέναι εἰς περιοδικά, καὶ δὴ οὐχὶ τὰ συνήθη.

Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὰς Ἑλληνικὰς δημοσιεύσεις καὶ ἐρεύνας, ὑπάρχουν δύο δικαιολογίαι, ὧν ἡ πρώτη εἶναι τὸ δυσπρόσιτον τῶν ἑλληνικῶν δημοσιευμάτων ἐν Ἰταλίᾳ, ἡ δὲ δευτέρα ἡ προκατάληψις περὶ τῆς ἀξίας αὐτῶν. Αἱ περαιτέρω παρατηρήσεις θὰ δείξουν ὅτι ἡ δευτέρα δικαιολογία δὲν εὐσταθεῖ πάντοτε, ἐνῷ διὰ τὴν πρώτην θὰ ἤρκει διὰ νὰ ἀρθῇ ἓν ταξίδιον εἰς Ἀθήνας ἢ Παρισίους (διὰ τὴν εἰς Γαλλίαν χρησιμοποίησιν τῆς βιβλιοθήκης τῶν Assomptionistes, πλέον ἐνημερωμένης τῆς τοῦ Βατικανοῦ). Ἀλλ' ὡς ἔχει ἤδη ἡ βιβλιογραφία τοῦ βιβλίου εἶναι ἀτελὴς καὶ παραπλανητική, τοὐλάχιστον δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας. Ὅτι δὲ καὶ ἡμεῖς χρησιμοποιοῦμεν τὰ ἀρχεῖα καὶ τὰ τοπικὰ (Ἑπτανήσου π.χ.) καὶ τὰ ξένα οὐδὲν ἄπορον. Μελετηταὶ οἷοι ὁ Ζερλέντης, ὁ Πασχάλης, ὁ Ἀργέντης, ὁ Πεντόγαλος, ὁ Τσίτσας εἶδον οἱ ἴδιοι τὰ δοκουμέντα. Δείγματος χάριν θὰ φέρω δεκάδα παραδειγμάτων :

Agiensis (Κυδωνίας) : Ν. Β. Τωμαδάκης, Ἐπισκοπὴ καὶ ἐπίσκοποι Κυδωνίας, «Κρητικὰ Χρονικὰ» 11, 1957, σσ. 1 - 42. Ἐν σσ. 17 - 18 : Ἐπίσκοποι Agienses (Λατῖνοι) ⟨σύντομος Κατάλογος⟩.

Andrensis (Ἄνδρου) : Περικλέους Γ. Ζερλέντου, Ἰγνάτιος Ρόσας ⟨Ignazio Rossa⟩ ὁ τελευταῖος Φράγκος ἐπίσκοπος Ἄνδρου 1670 - 1710. Ἐν Ἑρμουπόλει ⟨= Σύρῳ⟩ 1924. Δημητρίου Π. Πασχάλη, Λατῖνοι ἐπίσκοποι Ἄνδρου (1208 - 1710), ἐν Ἀθήναις 1927 (= Ἡ Ἄνδρος, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, τόμος Β' : Ἀπὸ τῆς Φραγκοκρατίας μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς. Ἐν Ἀθήναις 1927. Ἐν σσ. 124 - 148 : ⟨20⟩ Λατῖνοι ἐπίσκοποι Ἄνδρου (1208 - 1710). Καὶ περὶ Ἐπιτηρητῶν μέχρι 1855). Καὶ οἱ δύο μελεταὶ ἐβασίσθησαν ἐπὶ δοκουμέντων.

Ὁ don Fedalto σταματᾷ τὸν Κατάλογον τῶν Andrenses εἰς τὸν Marino Grimani μαρτυρούμενον τὴν 6 Σεπτεμβρίου 1531 (II, σ. 39). Ἐν τούτοις πολλὰ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντλήσῃ ἀπὸ τὴν Ἔκθεσιν τοῦ ἐπισκόπου Σαντορήνης Pietro de Marcis O. P., Χίου ἀνδρὸς (1611 - 1625, εἶτα Σμύρνης, 1648 †), ἐνεργήσαντος ἀνακρίσεις κατὰ τοῦ Andriensis Paolo Pucciarelli (7 Ἰουνίου 1621 - 1631 †) διὰ κακὴν κατὰ τοῦ κλήρου του συμπεριφορὰν καὶ καταχρήσεις. Ὁ Σαντορήνης Πέτρος μετέβη ἐκεῖ μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Σύρας Giovanni Girardi (1619 - 1625) καὶ ἔτυχε κακῆς ὑποδοχῆς εἰς Ἄνδρον. Ἀνέφερε δὲ τὰ σχετικὰ εἰς τὴν Propaganda. Τὸ ἰταλικὸν κείμενον τῆς ἐκθέσεώς του μετὰ μεταφράσεως, εἰσαγωγῆς καὶ σχολίων πολυτίμων ἐδημοσίευσεν ὁ Δημήτριος Ι. Πολέμης, Πέτρου ντε Μάρκις, Λατίνου ἐπισκόπου Σαντορίνης, ἔκθεσις περὶ τῆς ἐν Ἄνδρῳ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ΕΕΚυκλ. Μελετῶν Ζ', 1968, σσ. 703 - 751, ὅπου ὑπάρχουν καὶ ἄλλη βιβλιογραφία καὶ αἱ παραπομπαὶ εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ G. Hofmann δημοσιευθείσας ἐκθέσεις Ἀπο-

στολικῶν Ἐπισκεπτῶν εἰς διαφόρους νήσους τῶν Κυκλάδων καὶ τὴν Ἄνδρον. Σημειωτέον ὅτι καὶ τοὺς *Syrenses* (ὑπὸ τὸ λῆμμα Sudenses, II, σσ. 214 - 215) σταματᾷ ὁ don Fedalto εἰς τὸ 1537, Μαΐου 14, ὥστε νὰ μὴ ἀναφέρεται ὁ ὡς ἄνω Giovanni Girardi. Τὸ 1694 συναντῶμεν Λατῖνον Σύρου τὸν Antonio Giustiniani. Πρβλ. Ν. Α. Λιβαδάραν ἐν ΕΕΒΣ ΚΓ', 1953, σ. 724.

Γενικῶς βλέπε Δημ. Πασχάλη, Ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία εἰς τὰς Κυκλάδας ἐπὶ Φραγκοκρατίας, περ. «Ἀνδριακὰ Χρονικὰ» 2 - 3, 1948, σσ. 5 - 136, ὅπου περὶ τῶν Λατινεπισκόπων συνοπτικῶς ἐν σ. 108.

Cephaloniensis (Ζακύνθου - Κεφαλληνίας) : Φιλολογικὰ Ἀνάλεκτα Ζακύνθου ὑπὸ Νικολάου Κατραμῆ, ἐν Ζακύνθῳ 1850, σσ. 91 - 92. Γερ. Η. Πεντόγαλος, Λατῖνοι ἐπίσκοποι Κεφαλονιᾶς - Ζακύνθου (ἀναθεωρημένος Κατάλογος - Νεώτερα στοιχεῖα), «Δελτίο Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας» 11, 1974, σσ. 145 - 178.

Ciensis (Χίου) : Ἰωάννης Μ. Ἀνδρεάδης, Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνησιν 1940. Μέρος Α', σσ. 28 - 32 : Κατάστασις τῆς ἐν Χίῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπὶ Λατινοκρατίας. Ἐν σσ. 30 - 31 δύο κατάλογοι τῶν Λατίνων ἐπισκόπων Χίου, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος διὰ τὸ 1564 - 1936 συνετάχθη ὑπὸ Νικολάου Χαρικιοπούλου, καθολικοῦ ἐπισκόπου, ὁ δὲ δεύτερος διὰ τὰ ἔτη 1316 - 1938 ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἀρχιμανδρίτου Ἰω. Μ. Ἀνδρεάδου. Ἰδίᾳ : Ph. P. Argenti, Diplomatic Archive of Chios 1577 - 1841, Cambridge 1954, vol. II, σσ. 805 - 806 ⟨καὶ συμπληρώσεις - διορθώσεις ἐν⟩ τοῦ αὐτοῦ, The Occupation of Chios by the Genoese and their Administration of the Island 1346 - 1566, I, 1958, ἐν σσ. 651, σημ. 2 (Τὸ κεφάλαιον αὐτόθι, σσ. 651 - 656 : The Greek orthodox and Roman catholic Churches).

Corfiensis (= Corcyrensis, Κερκύρας) : Α(θανασίου) Χ. Τσίτσα, Ἡ Ἐκκλησία τῆς Κερκύρας κατὰ τὴν Λατινοκρατίαν 1267 - 1797, Κέρκυρα 1969 (Κατάλογος ⟨52⟩ Λατινεπισκόπων 1310 - 1798 ἐν σσ. 170 - 176). Τοῦ αὐτοῦ, Angelus Maria Quirinus, λατινεπίσκοπος Κορυφῶν 1723 - 1727, «Δελτίον Ἀναγνωστικῆς Ἑταιρείας Κερκύρας» 8, 1971, σσ. 7 - 41.

Naxiensis et Pariensis (Παροναξίας) : ἀρχιμανδρίτου Ἐμμανουὴλ Ἰ. Καρπαθίου ⟨μετὰ ταῦτα μητροπ. Κῴου, καὶ εἶτα Μεσημβρίας⟩, Ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλάδες κατὰ τὸν ιη' αἰῶνα (Ἐκθέσεις πρὸς τὸ Συνέδριον τῆς Προπαγάνδας Πίστεως...), ἐν Ἀθήναις 1936 ⟨τῶν Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Κρίσπη 1783 - 1800 καὶ τοῦ Ἀντωνίου Giustiniani, (1694 Σύρου) Φεβρ. 1701 - 21 Μαρτίου 1730 † διοικήσαντος καὶ τὰς λατινικὰς ἐπισκοπὰς Μήλου καὶ Ἄνδρου 1701, 1702 ἑξ.⟩. Αἱ ἐκθέσεις ἐδημοσιεύθησαν ἐν νεοελληνικῇ μεταφράσει μετὰ σχολίων.

Tinarum et Myconensis (Τήνου καὶ εἶτα Τήνου καὶ Μυκόνου) : Λεω-

νίδου Ἰω. Φιλιππίδου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου Τήνου, Ἀθῆναι 1963 (= Ἐπ. Ἑτ. Κυκλαδικῶν Μελετῶν 3, 1963), ἐν σσ. 58 - 60 : Λατῖνοι (ἐπίσκοποι) Τήνου, καὶ ἐν σσ. 94 - 95 : Δυτικοὶ Τήνου - Μυκόνου 1718 - 1816. Τὴν 7ην Μαρτίου 1661 διετέλει Τήνου ὁ Maurizio Doria, πρβλ. Ζαχ. Τσιρπανλῆν, «Παρνασσὸς» 16, 1974, σ. 525. Ὅτι χρήσιμος ὁ Κατάλογος τοῦ Φιλιππίδου φαίνεται π.χ. ἐκ τοῦ ὅτι διαπιστοῖ ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Petrus Giustiniani προδιατελέσας Παροναξίας 1691 - 1698, ὅπου διεδέχθη τὸν Petro de Stefani, ἐγένετο Τήνου καὶ Μυκόνου, ἀπέθανε δὲ τὴν 8ην Ἰανουαρίου 1715, ἐνῶ ὁ Fedalto, I, σ. 229, τὸν συναντᾷ μόνον μέχρι 10ης Μαΐου 1700). Νικόλαος ἐπίσκοπος Τήνου σημειούμενος μόνον μέχρι τοῦ 1619 ἀπαντᾶται τὴν 26 Ἰουλίου 1640. Πρβλ. Σπ. Θεοτόκην, περ. «Ἑλληνικὰ» 4, 1931, σ. 112. Ὁ δὲ διάδοχός του Μαυρίκιος Doria τοὐλάχιστον τὸ 1667, ὅτε ἦτο 47 ἐτῶν καὶ φέρεται ὡς μορφωμένος.

Σημειωτέον ὅτι ἡ Τῆνος ἔμεινεν ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς μέχρι τοῦ 1713, ὁ δὲ Fedalto καταγράφει ἀπὸ 1295 - 1 Ἰουλίου 1716. Ὁμοίως ὅτι πρὸς καιρὸν ὑπήγετο ὑπὸ τὸν Κρήτης (Cretensem), πρᾶγμα ὅπερ δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ κρινόμενον βιβλίον, ὅπου οὗτος, σ. 278, ὑποτάσσεται ὡς sufraganeo εἰς τὸν Παροναξίας καὶ ὅπου παραδόξως ὁ *Scarphatensis (Καρπάθου)* ἐν σ. 277 ὑπάγεται εἰς τὸν Κρήτης (Cretensem), ἐνῶ ἐν σσ. 200 - 201 ὀρθῶς παρετηρήθη ὅτι ἡ ἵδρυσις τῆς ἐπισκοπῆς ἐξηρτήθη ἀπὸ τὴν κατάληψιν τῆς Ρόδου ὑπὸ τῶν Ἱπποτῶν (cavalieri di Malta).

(Ἐκκλησία Κύπρου) Nicosiensis, Famagustanus, Nimociensis (Λεμεσοῦ), *Paphensis* : Ἰωάννου Χάκκετ, Ἱστορία τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κατὰ μετάφρασιν καὶ συμπλήρωσιν Χαριλάου Ἰ. Παπαϊωάννου, τόμος Γ'. Ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία, οἱ Λατῖνοι ἐπίσκοποι καὶ τὰ λατινικὰ ἱδρύματα ἐν Κύπρῳ ἐπὶ Φραγκοκρατίας, ἐν Πειραιεῖ 1932. Ἐν σσ. 81 - 135 : Λατῖνοι ἐπίσκοποι Κύπρου (ἰδίᾳ κατὰ τὸν De Mas Latrie κλπ.), καὶ σσ. 210 - 211 : Οἱ Λατῖνοι ἀρχιεπίσκοποι Λευκωσίας (= Archives de l'Orient Latin II, σσ. 217 - 328). Συμπληρώσεις ὁ Χ. Γ. Πατρινέλης, Ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις ἐκ τοῦ ἡμερολογίου τοῦ Marino Sanudo, ΔΙΕΕ 17, 1963 - 1964, ἐν σσ. 25 - 28.

Ἀλλὰ πέρα τῶν εἰδικῶν δημοσιεύσεων, ὧν δείγματα παρέσχον ἀνωτέρω, δὲν ἐγένετο κἂν χρῆσις μεγάλων συλλογῶν ἑνετικῶν ἐγγράφων, ὡς τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Σπυρίδωνος Θεοτόκη κρητικὰ εἰς τὴν σειρὰν τῶν Μνημείων τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν ἢ τὰ Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας τοῦ Σ. Σπανάκη (I - VI), ὅπου ἰδίᾳ ὑπάρχουν διάσπαρτοι εἰδήσεις περὶ Λατίνων ἐν Κρήτῃ ἀρχιερέων.

Δὲν θέλω νὰ ἐπιμείνω ἰδιαιτέρως εἰς τὴν Κρήτην ἢ τὴν Παροναξίαν, μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν ὁποίων ἀσχολοῦμαι. Ὡς πρὸς τὴν τε-

λευταίαν ὁ Fedalto σταματᾷ τοὺς *Naxienses et Parienses* εἰς τὸ ἔτος 1569, ἐνῷ εἶναι γνωστότατον ὅτι καὶ μετὰ ταῦτα ὑπῆρξε σειρὰ Λατίνων ἀρχιερέων ἐν Νάξῳ, ὧν τινας ἐμνημόνευσα ἀνωτέρω, τὸν δὲ Pola (1662 - 3) ἐμνημόνευσα ἐν τῷ παρόντι τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος (σσ. 375 - 384) ἐπανειλημμένως. Αἱ ἰδικαί μου προσθῆκαι εἰς τοὺς Λατίνους ἀρχιερεῖς Κρήτης καὶ τὰς ὑποκειμένας τῷ Κρήτης ἐπισκοπὰς εἶναι πολλαί, ἀποτελοῦν δ' εἰδήσεις τὰς ὁποίας ἠλίευσα ἐπὶ ἔτη παρακολουθῶν συγγενῆ θέματα. Πρὸς πίστωσιν δ' ἐπιφέρω τὰ ἑξῆς δείγματα:

Ὁ Fedalto ἐν II, σ. 104 καταχωρίζει πρῶτον Cretensem τὸν Iacobus Viadro, 13 Ἀπριλ. 1213. Ἀλλ' ὁ ἀείμν. G e o r g H o f m a n n, Documenta inedita Honorii III papae et Reipublicae Venetorum, ἐν «Studia Misionalia» VII, Roma 1952, σ. 419, λέγει αὐτὸν Jacobo Madro Cret. arch., ἐπιφέρων «Ex hoc documento certiores fimus de nomine primi archiepiscopi latini Cretensis, usque hoc ignoto». Madro λοιπὸν καὶ οὐχὶ Viadro. Ἐκ τοῦ ἐκεῖ δημοσιευομένου ἐγγράφου τοῦ δούκα τῆς Ἐνετίας Pietro Ziani προκύπτει καὶ Matteo (Ματθαῖος) ἐπίσκοπος *Mylopotamensis* (Αὐλοποτάμου), καταχωρισθεὶς ὑπὸ τοῦ Fedalto μόνον κατὰ Μάρτιον 1212 (σ. 152). Οὕτω καὶ ἀπὸ πρᾶξιν τοῦ L. Marcello notaio, δημοσιευθεῖσαν ὑπὸ τῶν Mario Chiaudano καὶ Antonio Lompardo, Venezia 1960, σ. 156, Nº 454, ὁ arch. Cretensis Leonardo Pantaleo τὴν 9ην Φεβρουαρίου 1281 συναινεῖ εἰς δικαιοπραξίαν τοῦ παπᾶ Βασίλη Λιβανάκη ἀπὸ Κάτω Ἀρχάνες. Ὁ Fedalto τελευταίαν περὶ αὐτοῦ εἴδησιν ἔχει τῆς 11ης Μαρτίου 1279, (βλ. σ. 105).

Διὰ τὸν Cretensem Fantinum Vallaresso (15 Δεκ. 1425 - 18 Μαΐου 1443 †) διηυκρίνησα τὰ κατ' αὐτὸν ἐν ΕΕΒΣ 21, 1951, σσ. 117 - 118, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὅσων ἀνέμειξε χρονικῶς ὁ Ἀ γ α θ ά γ γ ε λ ο ς Ξ η ρ ο υ χ ά κ η ς, Αἱ Σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, ἐν Ἀθήναις 1933. Τοῦ Vallaresso τούτου ἐκεῖ ἐσημείωσα καὶ τὰ ἔργα [1].

Διὰ νὰ φέρω ἓν ἀκόμη παράδειγμα παραλείψεως ἐκ τῆς Ἰταλικῆς βιβλιογραφίας, ὁ Agiensis Giorgio Perpignani, ἀναφερόμενος ὑπὸ τοῦ Fedalto (σ. 32) τὸ πρῶτον τὸ 1619, εὑρίσκεται καὶ τὸ 1620 ὡς φαίνεται παρὰ G. G e r o l a, I Francescani in Creta al tempo del dominio Veneziano, «Collectanea Franciscana» II, 1932, σσ. 445, 448 (ἡ μελέτη σσ. 446 - 461, ἀνάτυπον σσ. 42).

1. Σημειῶ ὅτι μέχρι τῶν χρόνων μου ὑπῆρχον Λατινεπίσκοποι ἐν Κρήτῃ, κατὰ μὲν τὸν παρελθόντα ὑπερμεσοῦντα αἰῶνα ἐν Ἡρακλείῳ ὁ Ἀλοῦσιος Καννάβός, κατὰ δὲ τὴν πρὸ τοῦ 1922 περίοδον ὁ φραγκισκανὸς Francesco Seminara. Τούτου θανόντος, δὲν ἐδόθη ἄδεια ἐγκαταστάσεως τοῦ πρὸ τοῦ 1940 ὑπὸ τοῦ Βατικανοῦ ἐκλεγέντος εἰς ἀναπλήρωσίν του.

Ὁ ἐν σ. 32 φερόμενος ὡς τελευταῖος Agiensis Giorgio de Mezzo (Demedus) γνωρίζεται ὑπὸ τοῦ Fedalto μέχρι 7 Μαρτίου 1664. Ἔκθεσίν του 7 - 11 - 1660 ἐδημοσίευσεν ὁ M a r c o P e t t a, σσ. 215, 218. Οὗτος πάντως ἐξελέγη μετὰ τὴν ἅλωσιν τῶν Χανίων ἀπὸ τοὺς Τούρκους (1645) τὸ 1657 καὶ οὐδέποτε ἐπάτησεν ἐκεῖ, διαρκοῦντος καὶ λήξαντος τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου (1645 - 1669).

Δὲν ἐπιθυμῶ νὰ ἐκταθῶ πλειότερον, ὑπολογίζων ὅτι θὰ ἔχω ἄλλην πρὸς τοῦτο εὐκαιρίαν. Ἁπλῶς θέλω νὰ τονίσω ὅτι καὶ μεμονωμένων μελετῶν ἡ κάρπωσις καὶ σειρῶν ἐντύπων Relazioni ἢ ἀρχείων, ἐπιγραφῶν, σφραγίδων κλπ. δύναται νὰ καταστήσῃ τοὺς οἱουσδήποτε ἀρχιερατικοὺς Καταλόγους πληρεστέρους, καὶ δὴ ὅπου ἡ ἀρχειακὴ ἔρευνα δὲν δίδει πάντοτε τὰς ζητουμένας παρ' ἡμῶν πληροφορίας. Ἀλλὰ αἱ συναντώμεναι πληροφορίαι ἐκ τοῦ κατασπάρτου ὑλικοῦ χρωματίζουν περισσότερον τοὺς ἀρχιερεῖς, τὴν ἱστορίαν καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν, ὅταν μάλιστα τινὲς ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν καὶ θεολόγοι ἢ ἄλλως συγγραφεῖς ἀξιόλογοι καὶ ρέκται. Εἰς μίαν δευτέραν ἔκδοσιν ὁ don Fedalto θὰ ἔχῃ τὴν ὑπομονήν, πιστεύω, νὰ πλουτίσῃ περισσότερον τοὺς Καταλόγους του καὶ τὴν βιβλιογραφίαν του. Μέχρι τότε τοῦ εἴμεθα εὐγνώμονες δι' ὅ,τι νέον προσέφερε μετὰ θαυμαστῆς ἐπιμελείας καὶ μόχθου πολλοῦ.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Γ ε ω ρ γ ί ο υ Ἀ θ. Χ ώ ρ α, Ἡ «Ἁγία Μονὴ» Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους, ἐν Ἀθήναις 1975, 8ον, σσ. 330 + Πίν. 32 (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ).

Ὁ ἀριθμὸς τῶν μονογραφιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰς ἑλληνικὰς μονὰς τῆς Βυζαντινῆς περιόδου εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογος πρὸς τὸ πλῆθος τῶν μονῶν. Συμβολὴν εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἀποτελεῖ τὸ ὑπὸ τὴν ὡς ἄνω ἐπιγραφὴν βιβλίον τοῦ κ. Γ. Χώρα.

Ἡ μελέτη διαιρεῖται εἰς ΙΑ' κεφάλαια, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον ἀναφέρεται εἰς τὴν τοπογραφίαν, τὴν ὀνομασίαν, τὴν ἵδρυσιν, τὴν περιγραφὴν τοῦ καθολικοῦ, τοῦ σκευοφυλακίου καὶ τῆς βιβλιοθήκης, τὴν ἱστορίαν ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν μας (Βυζάντιον, Ἐνετοκρατία Α' καὶ Β', Τουρκοκρατία Α' καὶ Β', ἔτη τῆς ἐθνεγερσίας, ἀνασύστασις κατὰ τὸ 1875) καὶ εἰς τὴν νομικὴν κατάστασιν τῆς μονῆς Ἀρείας.

Ἐν παραρτήματι πέρα τῆς ἐπανεκδόσεως τοῦ Τυπικοῦ καὶ τοῦ Ὑπομνήματος τοῦ ἐπισκόπου Λέοντος τοῦ Ἄργους καὶ Ναυπλίου ἐκδίδονται καὶ

15 διάφορα ἔγγραφα, ἀνέκδοτα μέχρι σήμερον καὶ ἄκρως ἐνδιαφέροντα διὰ τὴν παρακολούθησιν τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς μονῆς. Εἰς τὸ τέλος ἐπιτάσσεται πλουσία βιβλιογραφία, περίληψις τοῦ περιεχομένου εἰς τὴν ἀγγλικήν, εὑρετήριον ὀνομάτων καὶ πραγμάτων ὡς καὶ 32 πίνακες ἐκτὸς κειμένου.

Εἶναι ἀξιοπαρατήρητος ἡ μεθοδικότης τοῦ συγγραφέως. Μετ' ἐπιμονῆς πολλῆς ἀντλεῖ ἐκ τῶν πενιχρῶν εἰδήσεων καὶ περιγράφει τὴν ἐξέλιξιν τῆς μονῆς ἀπὸ τῆς ἱδρύσεώς της μέχρι τῆς καταλύσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ὑπὸ τῶν Λατίνων. Κυρία πηγὴ τὸ Τυπικὸν καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Λέοντος ὡς καί τινες σποραδικαὶ εἰδήσεις. Λίαν ἐπιτυχὴς εἶναι ἡ ἑρμηνεία τοῦ σ. εἰς τὸν ὅρον «Νέα» Μονή, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ A. Struck ὑποστηριχθέντα.

Διὰ τοὺς χρόνους τῆς Α' ἐν Ναυπλίῳ Ἑνετοκρατίας (1389 - 1540) ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου τῆς μονῆς γίνεται λεπτομερέστερον, ἐπειδὴ καὶ αἱ εἰδήσεις ἐπιτρέπουν τοῦτο. Ἰδίᾳ ἐπιμένει ὁ σ. εἰς τὴν στήριξιν τῆς αὐτοτελείας τῆς μονῆς κατὰ τὰ ὡς ἄνω ἔτη ἀντλῶν πληροφορίας καὶ ἐξ ἀνεκδότων πηγῶν. Ἡ αὐτὴ μεθοδικότης καὶ ἡ ἐξαντλητικὴ ἐκμετάλλευσις τῶν γνωστῶν καὶ ἀγνώστων μαρτυριῶν διακρίνει τὴν συγγραφὴν καὶ διὰ τὴν κατάστασιν τῆς μονῆς κατὰ τὸν ΙΖ', ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνα, ἄγνωστον μέχρι σήμερον. Διὰ πρώτην φορὰν ἐπισημαίνει ὁ σ. τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας τῆς μονῆς διὰ τῆς δημοσιεύσεως τὸ πρῶτον τῶν ἐπισήμων καταγραφῶν αὐτῆς, τῆς πρώτης ἀναγομένης εἰς τὸ ἔτος 1679, τῆς δὲ τελευταίας εἰς τὸ ἔτος 1868.

Λίαν ἐνδιαφέρουσα διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι μονὰς καθόλου εἶναι ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ θέματος τῆς μεταβολῆς τῆς Νέας μονῆς ἀπὸ κτήματος Ὀθωμανικοῦ εἰς κτῆμα ἐθνικὸν μετὰ τὴν παλιγγενεσίαν τοῦ 1821. Κατὰ τοῦτο τὸ σχετικὸν κεφάλαιον ἐνδιαφέρει καὶ ὡς ὑπόθεσις διοικητικοῦ δικαίου, διότι ἀργότερον ἡ μονὴ ἐξεχωρήθη εἰς ἰδιώτας, ἐν οἷς καὶ ἡ Μπουμπουλίνα. Μείζονος ἔτι σημασίας εἶναι τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τὸ ἐπιγραφόμενον «Περὶ τοῦ νομικοῦ καθεστῶτος τῆς Μονῆς», ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ σ. ἀποδεικνύει ὅτι τὸ καὶ σήμερον ἰσχῦον αὐτοδέσποτον τῆς μονῆς διήκει δι' ὅλων τῶν ἐτῶν λειτουργίας αὐτῆς, ὥστε αὐτὴ νὰ συνιστᾷ ἰδιάζουσαν περίπτωσιν, μὴ ὑπαγομένη μεταξὺ τῶν λοιπῶν ἐν τῷ κράτει κανονικῶν μονῶν.

Παραθέτω ἐν συνεχείᾳ παρατηρήσεις τινὰς πέρα τῶν παρατηρουμένων ἐνιαχοῦ τυπογραφικῶν ἀβλεπτημάτων:

Ἐν σσ. 46 καὶ 47, Περὶ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης καὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου θὰ ἠδύνατο ὁ σ. νὰ παραπέμψῃ καὶ εἰς εἰδικὰς μονογραφίας περὶ τῶν ἀνδρῶν καὶ οὐχὶ μόνον εἰς τὸν Ἰ. Καραγιαννόπουλον.

Ἐν σ. 54, δὲν νομίζω ὅτι εὐσταθεῖ ἡ ἄποψις τοῦ σ. ἡ αἰτιολογοῦσα τὸν ὑπὸ τοῦ κτήτορος τῆς μονῆς περιορισμὸν τῶν μοναχῶν εἰς 36, καθ' ἣν «ὁ ἀριθμὸς τριάκοντα ἓξ εἶναι ἐπιθυμητὸν ὅριον μοναχῶν διὰ τὴν συγκρότησιν μιᾶς εὐκολοδιοικήτου μονῆς». Κατὰ τοὺς κτήτορας τῶν βυζαντινῶν μονῶν

ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν τῶν μελλόντων νὰ ἀσκηθοῦν εἰς τὰς ὑπ' αὐτῶν ἱδρυομένας μονὰς ἦτο συνάρτησις τῶν δυνατοτήτων τῆς μονῆς εἰς στέγασιν καὶ κυρίως διατροφὴν καὶ κάλυψιν τῶν λοιπῶν ἀναγκῶν ἀδελφότητος. (Πρβλ. π.χ. τὸ Τυπικὸν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει μονῆς τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, Ἑλληνικὰ Α', 1928, σσ. 245 - 314.

Ἐν σ. 58 προφανῶς ἐκ παραδρομῆς ὁ σ. ἀναγράφει ὅτι κατὰ τὴν σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει τοῦ 1157 παρεκάθησεν ὁ πατριάρχης Κωνσταντῖνος Δ' ὁ Χλιαρηνός, ἐνῷ πρόκειται περὶ τοῦ πατριάρχου Λουκᾶ Χρυσοβέργη, τοῦ ὁποίου τὰ ἔτη τῆς πατριαρχείας ὀρθῶς ἀναφέρει ἐν σ. 68, σημ. 4.

Δὲν διατηρεῖται ἡ αὐτὴ ὀρθογραφία ὡς πρὸς τὴν λέξιν *κτήτωρ*, ἥτις πολλάκις ἀναγράφεται ὀρθῶς, ἐνῷ ἀλλαχοῦ ἐσφαλμένως ὡς *κτίτωρ*, π.χ. σσ. 66, 67. Βεβαίως ὁ σ. διακρίνει ἐν σ. 91 τὸν Λέοντα ὡς κτίτορα καὶ κτήτορα, ἀλλ' ἡ διάκρισις δὲν χρειάζεται.

Ἐν σ. 248 ἀντὶ *ξεκουρίτην* γραπτέον *ξενοκουρίτην*, δὲν ὑπάρχει δὲ λόγος διατηρήσεως τῆς γραφῆς *ἀποβίου* ἀνθ' ἧς γραπτέον *ἀπόβιον*. Οὔτε τὸ ἐν σημ. 3 προτεινόμενον *ἀπόβλητον* εἶναι ὀρθόν. Ἡ λέξις *ἀπόβιος* ἀπαντᾷ παρ' Εὐσταθίῳ (Πονημάτ., σ. 214,73) καὶ σημαίνει τὸν μονάζοντα.

Αἱ ὀλίγαι ὡς ἄνω παρατηρήσεις οὐδόλως μειώνουν τὴν ἀξίαν τῆς μελέτης. Ὁ σ. ἐπέτυχε κατὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τοῦ θέματός του νὰ περιγράψῃ τὴν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας παρουσίαν τῆς μονῆς ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καὶ πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἀργοναυπλίας καὶ οὕτω νὰ λύσῃ ἐπιτυχῶς τὰ πάσης φύσεως προβλήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὴν Μονήν. Ἡ μονογραφία αὐτὴ τοῦ κ. Χώρα ἱκανοποιεῖ τοὺς εἰδικοὺς καὶ προάγει θετικῶς τὴν μοναστηριολογίαν.

Κ. Α. ΜΑΝΑΦΗΣ

Ἱερωνύμου Λιάπη, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, Ἀθῆναι 1971, 4ο, σελ. 200 + 1 ἄ.ἀ. (παράρτημα), πίνακες ΙΔ' (ἔγχρωμοι) + 160.

Ξεφυλλίζοντας κανεὶς τὸ βιβλίο τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἱερωνύμου Λιάπη, Πρωτοσυγκέλλου τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θηβῶν καὶ Λεβαδείας, αἰσθάνεται κάτι σὰν δέος. Ἡ ἐξαιρετικὴ πολυτέλεια τῆς ἐκδόσεως, ὁ ὄγκος καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ βιβλίου, τὸ «Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» (1971), ὁ πρόλογος τοῦ Σεβασμιωτάτου (τότε) Χαλκίδος κ. Νικολάου, ἡ ἀφιέρωσίς του στὸν Σεβασμιώτατο Θηβῶν καὶ Λεβαδείας κ. Νικόδημο, ἡ ἔκδοσίς του δαπάναις Ἱδρύματος, καθὼς καὶ οἱ κατὰ τὴν συγγραφὴν τοῦ ἔργου ὑποδείξεις τῶν σοφῶν μας ἀκαδημαϊκῶν Ἀ. Ὀρλάνδου καὶ Ἀ. Ξυγγοπούλου —

ὅπως τουλάχιστον μᾶς διαβεβαιώνει ὁ συγγραφεὺς (σελ. 14) — εἶναι πράγματα ποὺ συναντοῦμε σὲ πολὺ - πολὺ λίγα βιβλία.

Κι' ὅμως ἡ ἔκδοσις καὶ κυρίως ἡ βράβευσις τοῦ βιβλίου αὐτοῦ δημιούργησε ἀπορίες καὶ ἐρωτηματικά, πραγματικὸ δὲ σκάνδαλο ξέσπασε μὲ τὴ δίκαιη ὀργὴ τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Κ. Καλοκύρη, ποὺ τὸν ἑπόμενο χρόνο δημοσίευσε τὸ μικρὸ βιβλίο: «Ποῖον τὸ Βιβλίον: "Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας", Ἀθῆναι 1971». Ἡ ὀργὴ καὶ ἡ δημοσίευσι τοῦ καθηγητοῦ Καλοκύρη, ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν καὶ ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων παρένθεσι στὸ βιβλίο ἑνὸς παραρτήματος μιᾶς σελίδος (μετὰ τὴ σελίδα 200), ὅπου προστίθενται 15 ὑποσημειώσεις καὶ «προτάσεις αὐτούσιοι (sic) ἢ συγγενεῖς φράσεις» ἀπὸ βιβλίο τοῦ Καλοκύρη παίρνουν τὴ «δίκαιη παραπομπή», δὲν κρίνουν τὸ βιβλίο, ποὺ ἂν δὲν κάνω λάθος, παρὰ τὰ σχόλια τῶν βυζαντινολόγων μας στὶς κατ' ἰδίαν συζητήσεις, κατάφερε ν' ἀποφύγη τὶς βιβλιοκρισίες καὶ ν' ἀναπαύεται πάνω στὶς «δάφνες» τοῦ βραβείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Παρὰ τὸν ἐντυπωσιακό του ὄγκο τὸ βιβλίο δὲν ἀσχολεῖται παρὰ μονάχα μὲ πέντε μοναστήρια καὶ δέκα ναοὺς καὶ — ὅπως προσωπικὰ πιστεύω — γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ καὶ ὁ τίτλος «Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας», τίτλος ποὺ ἀπαιτοῦσε τὸ προκηρυγμένο βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας, περιγράφονται μέσα σὲ πέντε σελίδες καὶ τέσσερα κάστρα (Καρα-Μπαμπάς, Castel Rosso, Κάστρο τῶν Φύλλων καὶ Ριζόκαστρο Ἀλιβερίου).

Στὸν πρόλογό του (σελ. 13) ὁ συγγραφεὺς γράφει: «Κατεβλήθη ἐπίσης προσπάθεια νὰ συμπεριληφθοῦν ὅσον τὸ δυνατὸν περισσότερα μνημεῖα, διότι ἡ παροῦσα μελέτη δὲν ἀποβλέπει εἰς τὴν λεπτομερῆ ἐπιστημονικὴν ἀνάλυσιν ἑνὸς ἑκάστου, ἀλλὰ κυρίως εἰς τὴν παράθεσιν πλουσίου ὑλικοῦ. Διὰ τοῦτο, ἐνῷ περιέχονται λεπτομερεῖς φωτογραφίαι, μερικὰ μόνον ἐκ τούτων ἐξετάζονται λεπτομερῶς. Τῶν ἄλλων γίνεται ἁπλῆ περιγραφὴ μὲ τὴν ἐλπίδα, ὅτι ὁ Θεὸς θὰ ἐπιτρέψῃ εἰς τὸ μέλλον ἕκαστον ἐξ αὐτῶν νὰ γίνῃ ἀντικείμενον ἰδιαιτέρας μελέτης [13]».

Στὴν ὑποσημείωσί του (σελ. 162), συνεχίζοντας ὁ συγγραφεὺς προσθέτει: «Εἰς τὴν παροῦσαν ἐργασίαν δὲν συμπεριελήφθησαν ἡ Ἁγία Τριὰς Κριεζώτη, οἱ μικροὶ ναοὶ τῆς Βάθειας, ὁ Ἅγιος Δημήτριος παρὰ τὸ χωρίον Ἅγιος τῆς Εὐβοίας, περὶ τῶν ὁποίων ἔγραψεν ὁ Ἀκαδημαϊκὸς Ἀναστ. Ὀρλάνδος εἰς ΑΒΜΕ Ε', 1939 - 40, σελ. 3 - 16, Ζ', 1951, σελ. 111 - 130, 168 - 177».

Ἔτσι δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωσις ὅτι αὐτὰ εἶναι ὅλα κι' ὅλα τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας. Κι' ὅμως εἶναι γνωστὸν ὅτι στὴν Εὔβοια ὑπάρχουν ἢ ὑπῆρξαν πάνω ἀπὸ τριάντα μοναστήρια καὶ δεκάδες βυζαντινῶν ναῶν καὶ μεσαιωνικῶν ὀχυρωμάτων, ποὺ οὔτε κἂν ὀνομαστικῶς δὲν ἀναφέρονται στὸ κρινόμενο βιβλίο. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ὅταν ὁ π. Λιάπης ἔγραψε τὸ κρινόμενο βιβλίο, ἤδη πολλὰ ἄλλα μνημεῖα εἶχαν μελετηθῇ καὶ δημοσιευθῇ, ὅπως π.χ. ἡ Μονὴ Λευκῶν (Α. Ὀ ρ λ ά ν δ ο υ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ, τόμ. Α', 1935, σελ. 51 - 52), Ὁ Ταξιάρχης στὰ Καλύβια Καρύστου (Ν. Μ ο υ τ σ ο π ο ύ λ ο υ, Ὁ Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, ΑΕΜ, τόμ. Η', 1961, σελ. 204 - 248), Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Γυμνοῦ (Γ. Δ η μ η τ ρ ο κ ά λ λ η, Ὁ Ἅγιος Γεώργιος Γυμνοῦ Εὐβοίας, «Τεχνικὰ Χρονικὰ» (Ε.Ε. Νο 2 (Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1964), σελ. 31 - 37), ἐνῶ πλῆθος ἄλλα ἦταν γνωστὰ ἂν καὶ ὄχι μελετημένα καὶ δημοσιευμένα, ὅπως π.χ. Ἡ Ἁγία Θέκλα στὸ Αὐλωνάρι, ἡ Θεοτόκος στὴ Μαραθιὰ τῆς Αἰδηψοῦ καὶ τόσα ἄλλα.

Ὡς ἐπιστημονικὴ προσφορά, ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ ἀναλογικὰ λίγο, ἢ μᾶλλον πολὺ λίγο ὑλικὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχολεῖται, τὸ βιβλίο δὲν ἔχει καμμιὰ ἀπολύτως ἀξία. Καὶ γιὰ τὰ δεκαεννέα σχεδὸν μνημεῖα μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ὑπάρχουν σημαντικὲς ἢ καὶ θαυμάσιες εἰδικὲς μονογραφίες, ὥστε τελικὰ τίποτα τὸ καινούργιο νὰ μὴ προσφέρεται. Φυσικὰ σημειώνω ὅτι ὁ συγγραφεὺς φαίνεται νὰ ἀγνοῇ τελείως μονογραφίες ποὺ γράφτηκαν γιὰ μνημεῖα ποὺ μᾶς παρουσιάζει, ὅπως π.χ. τὴν ἐργασία τοῦ Θ. Θ ε ο χ ά ρ η, Ἡ ξυλόστεγος βασιλικὴ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς Χαλκίδος (ΑΕΜ, τόμ. Ζ', 1960, σελ. 140 - 156).

Ἴσως θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἂν δὲν δημοσιεύονται καινούργια μνημεῖα, τουλάχιστον γίνεται μιὰ συνθετικὴ ἐπεξεργασία τοῦ παλαιοῦ γνωστοῦ ὑλικοῦ. Ἀλλὰ δυστυχῶς στὸ σημεῖον αὐτό, τὸ κενὸ τοῦ βιβλίου εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερο. Ἡ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Εὔβοια παρουσιάζει ὡρισμένες σημαντικὲς ἰδιορρυθμίες. Μιὰ ἀπ' αὐτὲς εἶναι π.χ. ἡ ὕπαρξις τῶν πολλῶν σταυρεπιστέγων ναῶν — ἂς θυμηθοῦμε τὴ γνωστὴ φράσι τοῦ Λαμπάκη: «Ἡ Εὔβοια εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν χώρα τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν» — ποὺ περιέργως εἶναι ὅλοι χτισμένοι στὸ νότιο τμῆμα τῆς νοητῆς γραμμῆς Χαλκίδα - Κύμη. Στὸ τμῆμα αὐτό, ἐλάχιστοι εἶναι οἱ σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένοι, ποὺ σὰν ναοδομικὸς τύπος κυριαρχεῖ στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῆς Εὐβοίας. Ἄλλες ἰδιορρυθμίες εἶναι ἡ παντελὴς ἔλλειψις τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ, ἑνὸς τύπου ἐξαιρετικὰ διαδεδομένου, ὄχι μόνο σ' ὅλη τὴν ἄλλην Ἑλλάδα, ἀλλὰ γενικὰ σ' ὅλο σχεδὸν τὸν χριστιανικὸ κόσμο. Ἐλλείπουν ἐπίσης οἱ ὀκταγωνικοὶ ναοί, τόσο γνωστοὶ στὴν γειτονικὴ Ἀττικοβοιωτία, ἐνῶ τὸ τρίκογχο σχέδιο παρουσιάζει πάντα ἀσυνήθιστες λύσεις (Ἅγιος Δημήτριος στὸ χωριὸ Ἅγιος Αἰδηψοῦ, Θεοτόκος Μαραθιᾶς πάλι στὴν Αἰδηψό, Καθολικὸ Μονῆς Λευκῶν). Γιὰ ὅλα ὅμως αὐτὰ τὰ πράγματα στὸ κρινόμενο βιβλίο δὲν γράφεται οὔτε μία γραμμή.

Τὸ μέγεθος τῶν ὁλοσελίδων σχεδίων ποὺ δημοσιεύονται, ἴσως θὰ μποροῦσε κανεὶς — μὲ ἐπιπόλαιη ὅμως πρώτη ματιὰ — νὰ τὰ χαρακτηρίσῃ σὰν μιὰ οὐσιαστικὴ προσφορὰ τοῦ ἔργου, ἰδίως ἂν λάβῃ κανεὶς ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὅπως μᾶς διαβεβαιώνει ὁ συγγραφεύς, ἔγιναν ἀπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Ἄννα Ψωμᾶ. Δυστυχῶς οὔτε στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ βρεθοῦν καλὰ λόγια γιὰ τὸ ἔργο ποὺ κρίνομεν. Ἀπὸ τὰ 36 ἀρχιτεκτονικὰ σχέδια ποὺ δημοσιεύονται, τέσσερα

(εἰκ. 3, 4, 5, 14) προέρχονται ἀπὸ δημοσιεύσεις τοῦ καθηγητοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου, παρ' ὅλο ποὺ αὐτὸ δὲν γράφεται πάντοτε (εἰκ. 3, 4, 14). Δύο προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιὰ μονογραφία τοῦ Josef Strzygowski (εἰκ. 20, 21), ἕνα προέρχεται ἀπὸ μιὰ δική μου δημοσίευσι (εἰκ. 29) καὶ πέντε (εἰκ. 15 - 19) ἀπὸ τὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀρχείου Ἀρχιτεκτονικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου. Ἂν θυμᾶμαι καλά, τὰ τελευταῖα αὐτὰ σχέδια ἔγιναν τὸ 1964 ἀπὸ τρεῖς σποδάστριες ὡς ἐργασία στὸ μάθημα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Μορφολογίας καὶ Ρυθμολογίας ἐπὶ Παναγιώτη Μιχελῆ, τοῦ ὁποίου τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ἤμουν καὶ ἐπιμελητής. Δὲν ξέρω ἂν τὰ σχέδια ποὺ ὁ πανοσιολογιώτατος χρησιμοποίησε εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔγιναν τὸ 1964, ἀλλ' ἂν ναί, τότε ἀπὸ προσωπικὴ πιὰ ἐμπειρία ξέρω ὅτι δὲν ἦσαν ἀπολύτου ἀκριβείας.

Ἀλλὰ ἂς δοῦμε καὶ τὴν ποιότητα τῶν πρωτοτύπων σχεδίων τοῦ κρινομένου ἔργου: α) Στὰ περισσότερα σχέδια παραλείπονται ἢ καὶ καθόλου δὲν σημειώνονται ἄλλοτε οἱ κατακλίσεις τῶν θόλων (εἰκ. 7, 16, 24, 26, 28, 30, 32, 33) καὶ ἄλλοτε οἱ προβολές των (εἰκ. 7, 16, 26), ὥστε ὁ τρόπος καλύψεως τῶν χώρων νὰ εἶναι πράγματι ἄγνωστος ἢ ἀσαφής, ὅπως π.χ. συμβαίνει μὲ τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Γαλατάκη (εἰκ. 16). Σ' ὡρισμένα ὅμως σχέδια (εἰκ. 22) οἱ σημειούμενες κατακλίσεις εἶναι τελείως ἐσφαλμένες, κι' ἀποδεικνύουν ὅτι ὁ συντάκτης τῶν σχεδίων ἦταν τελείως ἄπειρος ἢ ὅτι ὁλωσδιόλου ἐπιπόλαια ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀποτύπωσι καὶ τὴν σχεδίασι τῶν ναῶν. Τὰ ἴδια περίπου παρατηροῦνται καὶ στὴν κάτοψι τῆς Ἁγίας Θέκλας, ποὺ μάλιστα ἀναφέρεται καὶ σὰν δικό μου σχέδιο ... Τίποτε ὅμως ἀνακριβέστερο. Ἀπὸ τὴν μελέτη μου (Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἁγίας Θέκλας Εὐβοίας, «Τεχνικὰ Χρονικά», Nº 227 (Ἰούνιος 1963), σελ. 52 - 75) πῆραν τὴν κάτοψι καὶ τὴν ξανασχεδίασαν κατὰ τρόπο ὄχι ἀκριβῆ.

β) Οὐσιαστικὲς παραλείψεις παρατηροῦνται καὶ στὶς τρεῖς κατὰ μῆκος τομὲς τῶν ἁπλῶν σταυρεπιστέγων ναῶν (εἰκ. 24, 30, 32). Οἱ προβολὲς δηλαδὴ τῆς τομῆς τῆς ἐγκαρσίας καὶ τῆς κατὰ μῆκος καμάρας δὲν σημειώθηκαν καθόλου. Σοβαρωτάτη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ παράλειψις νὰ σημειώνεται κάθε φορὰ ὁ προσανατολισμὸς τῶν ναῶν (ἐκτὸς τῆς εἰκ. 15).

γ) Ἕνα βασικώτατο λάθος εἶναι ὁ τρόπος σχεδιάσεως τοῦ μετὰ νευρώσεων σταυροθολίου, ποὺ καλύπτει τὸν νάρθηκα τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὀξύλιθο (εἰκ. 26). Ἡ πραγματικὰ δύσκολη μέτρησις καὶ σχεδίασις τοῦ σταυροθολίου ἀντιμετωπίσθηκε μὲ τὴν παράλειψι: Στὴν κάτοψι δὲν σημειώθηκαν οἱ προβολὲς (διακεκομμένες) καὶ στὴν τομὴ δὲν σχεδιάσθηκαν οἱ προβαλλόμενες ὄψεις τῶν νευρώσεων (συνεχεῖς).

δ) Στὴν κατὰ μῆκος τομὴ τῆς ἴδιας εἰκόνας (εἰκ. 26) παρατηρεῖται κάτι ποὺ εἶναι τελείως ἀπίστευτο! Οἱ προβολὲς τῶν θυρῶν καὶ παραθύρων ἀπὸ ἄγνοια σχεδιάσθηκαν στοὺς ἀπέναντι τοίχους, σὰν οἱ τοῖχοι αὐτοὶ νὰ ἦταν κάτοπτρα ..., ἐνῶ τὸ παράθυρο καὶ ἡ κόγχη ποὺ εἶναι κοντὰ στὸ ἱερὸ — καὶ

ποὺ αὐτὰ φαίνονται — δὲν σημειώθηκαν καθόλου. Θὰ ἦταν κανεὶς διατεθειμένος νὰ δεχθῇ ἀναποδογύρισμα τοῦ διαφανοῦς ἢ τοῦ φίλμ, ἀλλὰ τὰ λάθη αὐτοῦ εἰδικῶς τοῦ σχεδίου εἶναι τόσο πολλά, ποὺ ἀναγκαστικὰ τὸ χονδροειδὲς λάθος ποὺ ἀποκλείω ὅτι μπορεῖ νὰ ἔγινε ἀπὸ συνάδελφο ἀρχιτέκτονα, νὰ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ σὲ ἄπειρο σχεδιαστή. Ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ λάθη αὐτῆς τῆς τομῆς ἐπισημαίνω: Δὲν σημειώνεται ἡ τομὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ τοῦ ἡμικυκλίου τοῦ ἱεροῦ, δὲν σημειώνεται ὁ τοῖχος(;) ποὺ διακρίνεται στὸν πίνακα 64β, ἐνῶ τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ ναοῦ, προφανῶς ξυλόστεγο, σχεδιάζεται, σὰν ὁ ναὸς νὰ ἦταν θολοσκεπής, ἐνῶ κάτι ἀμφίβολες παράλληλες γραμμοῦλες ὑποτίθεται ὅτι εἶναι ἢ ζευκτὰ χωρὶς ἑλκυστῆρα ... ἢ τεγίδες χωρὶς ζευκτά!

Στὸ κρινόμενο ἔργο ὑπάρχουν καὶ μερικὰ ἐλεύθερα σχέδια (εἰκ. 35 - 38), ὅτι ὅμως καὶ νὰ πῇ κανεὶς γιὰ τὴν ἀδεξιότητα καὶ τὴν κακὴ ποιότητα τῶν σχεδίων αὐτῶν θὰ εἶναι πάρα πολὺ λίγο.

Ἀφοῦ παραλείψω τὰ τῶν τοιχογραφιῶν, μὲ τὰ ὁποῖα ἀσχολήθηκε ἤδη ὁ καθηγητὴς Καλοκύρης, σταματῶ γιὰ λίγο στὶς ὑποσημειώσεις, ποὺ κι' αὐτὲς μὲ τὴ σειρά τους ἀποδεικνύουν πόσο πρόχειρα ἢ καὶ βιαστικὰ γράφτηκε τὸ κρινόμενο βιβλίο, καὶ ἐνδεικτικὰ σημειώνω μερικὰ παραδείγματα:

α) Στὶς ὑποσημειώσεις 159, 175, 244 τὸ περιοδικὸ «Ἠπειρωτικὰ Χρονικά» ἀναφέρεται Η.Χ., ἐνῶ στὶς 227 - 230 ὁ τίτλος τοῦ περιοδικοῦ γράφεται πλήρης, β) Στὴν ὑποσημείωσι 44 ὁ π. Λιάπης γράφει L. Bréhier, Nouvelles ... σ. 77. Ὁμολογῶ ὅτι μὲ δυσκολία μπόρεσα νὰ ταυτίσω ποιὸ βιβλίο τοῦ Bréhier ἐννοοῦσε ὁ συγγραφεύς, ποὺ σημειωτέον δὲν μνημονεύει στὴ βιβλιογραφία του (σελ. 177 - 182). Φυσικὰ ὁ ἐλλιπέστατος αὐτὸς τρόπος παραπομπῆς δὲν γίνεται μόνο μιὰ φορά, γ) Στὶς ὑποσημειώσεις 7, 19, 115, 178, 250, 276, 295 δὲν ἀναφέρεται ἡ σελίδα τοῦ βιβλίου ὅπου γίνεται ἡ παραπομπή, ὥστε βασικὰ νὰ εἶναι ἄχρηστη, δ) Τέλος ἀλλοῦ δὲν σημειώνεται ὁ τόπος ἐκδόσεως τῶν βιβλίων (ὑποσ. 8, 34, 50, 65 κ.ο.κ.), ἡ χρονολογία τοῦ τόμου τῶν ἀναφερομένων περιοδικῶν (ὑποσ. 248, 256), ὁ ἀριθμὸς τῶν τόμων καὶ πολὺ συχνότερα ὁ τίτλος τῆς μελέτης. Φυσικὰ δὲν ἀσχολοῦμαι μὲ τὰ τυπογραφικὰ σφάλματα.

Ὡς πρὸς τὴ βιβλιογραφία (σελ. 177 - 182) σημειώνονται ὡρισμένες παραλείψεις, ἐπιβαρυντικὲς γιὰ τὴν ἐπιστημονικὴ ποιότητα τοῦ βιβλίου. Ὁ συγγραφεὺς δὲν ἀναφέρει τὴν ἐκτεταμένη μελέτη του «Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου "ΑΡΜΑ" Εὐβοίας», δημοσιευμένη στὸ «Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν» (τόμ. ΙΑ', 1964, σελ. 273 - 310), ποὺ σχεδὸν ἀναδημοσιεύει στὸ κρινόμενο βιβλίο (σελ. 39 - 60) καὶ ποὺ ἀποτελεῖ τὸ 15% τοῦ κειμένου τοῦ βραβευμένου βιβλίου. Ἂς σημειωθῇ ὅτι ὁ συγγραφεὺς τὴν μελέτη του αὐτὴ δὲν ἀναφέρει οὔτε στὶς ὑποσημειώσεις του. Ἄλλη σημαντικὴ παράλειψις στὴ βιβλιογραφία εἶναι τοῦ συντόμου ἄρθρου τοῦ Ἀ. Ἰωάννου, Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Ἄη-Γιώργη τοῦ Ἀρμᾶ στὴν Εὔβοια («Ζυγός», Nº 21 (Ἰούλιος 1957), σελ.

6 - 7). Ἂν καὶ εἶναι πολὺ σύντομη, ὁ συγγραφεὺς θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν ἀναφέρῃ ὁπωσδήποτε, γιατὶ ἐκεῖ, κι' ἂν δὲν κάνω λάθος γιὰ πρώτη φορά, δημοσιεύθηκε σωστὰ ἡ γνωστὴ χρονολογία τοῦ ναοῦ ͵ΖΡΜΕ' ἀντὶ γιὰ ͵ΑΡΜΑ'. Μὲ τὴν παράλειψιν αὐτὴ τοῦ συγγραφέως δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωσις ὅτι αὐτὸς πρῶτος διάβασε σωστὰ τὴν χρονολογία καὶ παρασύρονται ἔτσι μὴ ἀπόλυτα ἐνημερωμένοι ἐρευνητὲς (βλ. J. Koder, Negreponte, Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianerherrschaft, Wien 1973, σελ. 148).

Οἱ παραλείψεις ποὺ ὀφείλονται σὲ ἄγνοια τῆς βιβλιογραφίας εἶναι πάρα πολλές, ὅπως π.χ. ἡ γνωστὴ ἔκθεσις - δημοσίευσις τοῦ Π. Λαζαρίδη γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο τὸν Ἀρμᾶ καὶ πολλὲς ἄλλες μελέτες καὶ ἐκθέσεις τοῦ ἴδιου βυζαντινολόγου. Ὁ πανοσιολογιώτατος ἀγνοεῖ ἐπίσης τὶς ἔρευνες τοῦ Εὐστ. Στίκα στὰ Ψαχνὰ τῆς Εὐβοίας, τοῦ Μ. Χατζηδάκη στὴ Λίμνη κλπ. κλπ.

Τὸ βιβλίο δὲν γράφτηκε μόνο πρόχειρα, ἀλλὰ καὶ τυπώθηκε πρόχειρα, παρὰ τὸ ἐξώφυλλό του καὶ τὶς ἔγχρωμες ὁλοσέλιδες εἰκόνες του. Ἔτσι ἡ εἰκόνα 17, βρίσκεται στὴ σελίδα 75, ἐνῶ ἡ εἰκόνα 18 στὴ σελίδα 72. Στὴ σελίδα 100 ὑπάρχει ἡ ὑποσημείωσις 259, ποὺ ἕπεται τῆς ὑποσ. 274 (σελ. 99) καὶ προηγεῖται τῆς 275 (101). Ἡ ὑποσημείωσις αὐτή, ποὺ δὲν ἔχει σχέσι μὲ μιὰ ἄλλη ποὺ ἔχει τὸν ἴδιο ἀριθμὸ (σελ. 93), δὲν ὑπάρχει τελικὰ στὸν πίνακα τῶν ὑποσημειώσεων. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ εἶναι θλιβερὸ εἶναι τὸ ὅτι οἱ πίνακες 20β καὶ 22α εἶναι τυπωμένοι ἀντίστροφα, ὥστε οἱ ἐπιγραφὲς νὰ διαβάζωνται ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τὰ ἀριστερά ...[1]

Παρ' ὅλα αὐτὰ τὸ κρινόμενο βιβλίο πῆρε Βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Οἱ βυζαντινολόγοι ἀκαδημαϊκοί μας — κι' αὐτὴ τὴ στιγμή, ὅ,τι καλύτερο ἀπὸ τὶς ἐπιστημονικές μας δυνάμεις στὸν τομέα τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας βρίσκεται στὴν Ἀκαδημία — δὲν εἶναι ὑπεύθυνοι. Ἡ βράβευσις τοῦ βιβλίου τοῦ πανοσιολογιώτατου θὰ πρέπει ν' ἀναζητηθῇ μᾶλλον στὸ σύστημα βραβεύσεων τῆς Ἀκαδημίας, στὸν τρόπο δηλαδὴ εἰσηγήσεων καὶ ψηφοφορίας κ.ο.κ. Καὶ γράφει μὲν ὁ πανοσιολογιώτατος (σελ. 14) ὅτι οἱ σοφοί μας ἀκαδημαϊκοὶ Ἀ. Ὀρλάνδος καὶ Ἀ. Ξυγγόπουλος τοῦ ἔκαναν πολύτιμες ὑποδείξεις, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι οἱ ὑποδείξεις αὐτὲς θὰ ἦταν διευκρινιστικὲς ἀπαντήσεις σὲ ἀπορίες του ἢ καὶ εἰς ὑποδείξεις μεθόδου. Ἡ γνωστὴ ἐμβρίθεια τῶν δύο ἀκαδημαϊκῶν δὲν ἐπιτρέπει νὰ τοὺς συσχετίσουμε μὲ τὴν πολὺ κακὴ ποιότητα τοῦ βιβλίου.

Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

1. Ὅλα τὰ παραπάνω ἀφοροῦν τὰ πολὺ χονδρὰ λάθη τοῦ βιβλίου. Δὲν ἀσχολήθηκα μὲ λεπτομέρειες, γιατὶ τότε ἡ ἔκτασι τῆς βιβλιοκρισίας ἀσφαλῶς θὰ ξεπερνοῦσε τὴν ἔκτασι τοῦ κρινομένου βιβλίου. Πάντως συνιστῶ καὶ τὴν ἀνάγνωσι τοῦ φυλλαδίου τοῦ καθηγητοῦ Κ. Καλοκύρη, Ποῖον τὸ βιβλίον: Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Εὐβοίας κλπ. Ὁ καθηγητὴς Καλοκύρης εἶναι πολὺ ὀξύτερος καὶ αὐστηρότερος, σχετικὰ μὲ τὰ λίγα ποὺ ἔγραψα ὁ ἴδιος.

Nicétas Magistros, Lettres d'un exilé (928 - 946). Introduction, édition, traduction et notes par L. G. Westerink. (Le monde Byzantin, publié sous la direction de Paul Lemerle). Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris 1973, σελ. (1) - 154.

Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικήτα μαγίστρου εἰς τὰ προλεγόμενα (σελ. 9 - 16) ἐκθέτει γενικὰς ἀπόψεις τόσῳ διὰ τὴν καθόλου βυζαντινὴν φιλολογίαν καὶ τὴν παράδοσιν τῶν βυζαντινῶν κειμένων ὅσῳ καὶ διὰ τὴν κατάστασιν εἰς τὴν ὁποίαν εὑρίσκονται σήμερον αἱ ἐκδόσεις τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων. Καὶ διὰ τοὺς βυζαντινοὺς κύριον μέλημα ἦτο ἡ ἐνασχόλησις μὲ τὰ κλασσικὰ καὶ τὰ πατερικὰ κείμενα καὶ ἡ φροντὶς διὰ τὴν παράδοσιν τῶν κειμένων αὐτῶν. Διὰ τὰ ἰδικά των βυζαντινὰ κείμενα ἐνδιεφέροντο ὀλιγώτερον καὶ κυρίως μόνον διὰ τὴν παράδοσίν των εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Χάρις εἰς τὴν ἐπιμέλειαν τῶν γραφέων καὶ τὸν ζῆλον τῶν διορθωτῶν ἡ παράδοσις τῶν βυζαντινῶν κειμένων εἶναι γενικῶς ἐξαίρετος. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ἀπουσιάζει εἶναι τὰ βιογραφικὰ δεδομένα. Μὲ ἐξαίρεσιν τὸν Μιχαὴλ Ψελλόν, τὸν Νικηφόρον Βλεμμύδην, τὸν Γρηγόριον Κύπριον οἱ ὁποῖοι συνέταξαν οἱ ἴδιοι αὐτοβιογραφίας, ἀπὸ τοῦ ϛ' αἰ. καὶ ἑξῆς ἡ μεγάλη ἑλληνιστικὴ παράδοσις τῶν βιογραφιῶν τῶν συγγραφέων διακόπτεται καὶ γενικῶς μόνον τὰ ἐγκώμια μᾶς δίδουν βιογραφικὰ στοιχεῖα. Κατὰ συνέπειαν ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἔργων τῶν συγγραφέων ἀπομένει καὶ ἡ μόνη πηγὴ βιογραφικῶν στοιχείων. Τὸ πλεῖστον τῶν βυζαντινῶν φιλολογικῶν κειμένων ἔχει περιωρισμένην χειρόγραφον παράδοσιν. Τοῦτο ἀπὸ μιᾶς ἄλλης ἀπόψεως περιορίζει τὰς πιθανότητας φθορᾶς τοῦ κειμένου, ἐφ' ὅσον δὲν μεσολαβοῦν πολλοὶ ἐνδιάμεσοι μεταξὺ τοῦ συγγραφέως καὶ τῶν ἄλλων ἀντιγραφέων. Ἐνίοτε ὅμως ἔντονοι καὶ σημαντικαὶ διαφοραὶ εἰς τὴν παράδοσιν ἑνὸς κειμένου ὀφείλονται εἰς αὐτὸν τὸν συγγραφέα ἢ τοὺς φίλους του οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ «ἐκδώσουν» τὸ ἔργον πρὸ τῆς τελικῆς του διορθώσεως. Αἱ ἐσφαλμέναι ἀποδόσεις ἔργων παρουσιάζονται συχναὶ εἰς τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν, ἀλλὰ τοῦτο ἐμφανίζεται συχνότερον εἰς τὰς συλλογὰς ἐπιστολῶν, ὅπου αἱ γενικαὶ ἀποδόσεις «τοῦ αὐτοῦ» ἢ «τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὸν αὐτὸν» δημιουργοῦν πλήρη σύγχυσιν. Ὡς πρὸς τὴν ἐκδοτικὴν τῶν βυζαντινῶν κειμένων κατὰ τὸ μέγιστον μέρος εὑρισκόμεθα ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τῶν ἐκδόσεων τοῦ ΙϚ' αἰ., τὴν ἔκδοσιν δηλαδὴ ἑνὸς κειμένου ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς χειρογράφου κατὰ τύχην εἰλημμένου. Ὁ σ. καταλήγει ὅτι μία ἔκδοσις δὲν θὰ εἶναι πράγματι χρήσιμος, ἐφ' ὅσον δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ὅλην τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ κειμένου. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Νικήτα μαγίστρου προσφέρουν ἓν χρήσιμον ὑπόδειγμα.

Μετὰ τὴν παράθεσιν τῆς βιβλιογραφίας, ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται εἰς

τὴν ἔκδοσιν (σελ. 17 - 19), ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς εἰσαγωγή, ὅπου ἐξετάζονται τὰ τοῦ βίου τοῦ Νικήτα μαγίστρου, ἡ χρονολόγησις τῶν ἐπιστολῶν του, ὁ βίος τῆς ἁγίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας, ἡ χειρόγραφος παράδοσις τῶν ἐπιστολῶν καὶ τὸ παράρτημα τῶν ἐσφαλμένως εἰς τὸν Νικήταν ἀποδιδομένων ἐπιστολῶν (σελ. 23 - 52).

Τὰ τοῦ βίου τοῦ Νικήτα μαγίστρου στηρίζονται κυρίως εἰς τὰ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν του δεδομένα καὶ εἴς τινα χωρία τῶν «Συνεχιζόντων τὸν Θεοφάνη» καὶ θεμελιοῦνται ἐπὶ δύο ὑποθέσεων· α') ὅτι ὁ Νικήτας μάγιστρος τῶν ἐπιστολῶν εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον μὲ τὸν Νικήταν τὸν συγγραφέα τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης τῆς Λεσβίας καὶ β') ὅτι ἡ σειρὰ τῶν ἐπιστολῶν εἶναι κατ' ἀρχὴν χρονολογική. Ὁ Νικήτας ὁ μάγιστρος ἐγεννήθη εἰς τὴν Λάρισαν τῆς Θεσσαλίας, περὶ τὸ 870, καὶ πρέπει νὰ ζῇ ἀκόμη τὸ 946. Ἐκ πατρὸς κατήγετο ἀπὸ τὴν Σπάρτην καὶ ἐκ μητρὸς ἀπὸ τὰς Ἀθήνας. Ἡ ζωή του συνεδέθη μὲ τὸν Ρωμανὸν τὸν Λεκαπηνόν, τὸν ὁποῖον ἐβοήθησε διὰ νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ νὰ ἑδραιώσῃ τὸν θρόνον του. Προηγουμένως ἔχει ἤδη ἀπὸ τοῦ 890/895 ἐγκατασταθῆ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ ἔχει ἐνταχθῆ εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν στόλον ὑπὸ τὸν Ἱμέριον. Ὁ συναυτοκράτωρ Χριστοφόρος, υἱὸς τοῦ Ρωμανοῦ, νυμφεύεται τὴν Σοφίαν, θυγατέρα τοῦ Νικήτα μαγίστρου, ἡ ὁποία τὸν Φεβρουάριον τοῦ 922 ἀναγορεύεται αὐγοῦστα. Οἱ δεσμοὶ τοῦ Νικήτα καθίστανται στενότεροι μὲ τοὺς Λεκαπηνούς, ἀλλὰ δι' ὀλίγον. Τὸ 928 κατηγορεῖται ὅτι παρεκίνησε τὸν Χριστοφόρον νὰ καθαιρέσῃ τὸν πατέρα του, ἀκολούθως ἐξορίζεται, κείρεται μοναχὸς καὶ ἐγκαθίσταται εἰς τὴν Ἑρμωτὸν τῆς Βιθυνίας. Ἐν τέλει τὸ Πάσχα τοῦ 946 (ἢ 947) ἐπανέρχεται εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκτήσῃ τὰ πρότερα ἀξιώματα.

Ἐντὸς αὐτῆς τῆς χρονικῆς περιόδου τῆς ἐξορίας χρονολογοῦνται αἱ 31 ἐπιστολαὶ τοῦ Νικήτα μαγίστρου. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τῆς ὁσίας Θεοκτίστης «Νικήτας πανευκλεέστατος μάγιστρος» ταυτίζεται πρὸς τὸν Νικήταν τῶν ἐπιστολῶν θεμελιοῦται εἰς τό, κοινόν, ὄνομα Νικήτας, εἰς τόν, σπανιώτερον, τίτλον τοῦ μαγίστρου, εἰς τὸν χρόνον κατὰ τὸν ὁποῖον διαδραματίζονται τὰ γεγονότα τοῦ βίου (τοῦ συγγραφέως, ἐπὶ τοῦ Ἱμερίου, 905 - 912) καὶ εἰς τὸ κοινὸν ὕφος. Πάντως ὁ Νικήτας τῶν ἐπιστολῶν δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν Νικήταν τὸν «πανεύφημον πατρίκιον καὶ κοιαίστορα» συγγραφέα βίου τοῦ ἁγίου Ἀνδρέου Κρήτης.

Τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Νικήτα μαγίστρου παραδίδουν ἓξ χειρόγραφα, ἀλλ' οὐδὲν τούτων παρέχει πλήρη παράδοσιν. Ὁ ἀρχαιότερος καὶ καλύτερος κῶδιξ εἶναι ὁ περίφημος καὶ ἐξ ἄλλων Vindobonensis Phil. Gr. 342 (ΙΑ' αἰ.) καὶ ἀκολουθοῦν ὁ Vaticanus Gr. 306 (ΙΓ' - ΙΔ' αἰ.), ὁ Bodleianus Misc. Gr. 242 (ΙϚ' αἰ.) καθὼς καὶ οἱ Baroccianus Gr. 131 (ΙΔ' αἰ.), Laurentianus Pl. 32, 33 (ΙΔ' αἰ.), Vaticanus Gr. 1891 (ΙΓ' - ΙΔ' αἰ.) οἱ ὁποῖοι παραδίδουν ἀπὸ μίαν ἐπιστολήν. Αἱ ἐπιστολαὶ 32 - 51, αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐκδοθῆ παλαιότερον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Νικήτα μαγίστρου, δὲν ἀνήκουν ὁπωσδήποτε εἰς αὐτόν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν εἰς τὸν Συμεῶνα, τὸν Λέοντα τῶν Συνάδων καὶ τὸν Βάρδαν.

Εἰς τὴν σελ. 53 παρατίθενται τὰ sigla τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις (σελ. 54 - 133) 31 ἐπιστολῶν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν· «Ἐπιστολαὶ Νικήτα τοῦ πανευφήμου μαγίστρου». Τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν συνοδεύει κριτικὸν ὑπόμνημα, testimonia τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ χωρία ἄλλων συγγραφέων, σχόλια εἰς τὸ κείμενον καθὼς καὶ γαλλικὴ μετάφρασις. Ἀποδέκται τῶν ἐπιστολῶν φέρονται Γρηγόριος πρωτασηκρῆτις, Ἰωάννης πατρίκιος καὶ μυστικός, Θεοφάνης πρωτοβεστιάριος, Θεόδωρος (;) μητροπολίτης Κυζίκου, Ἀλέξανδρος μητροπολίτης Νικαίας, Λέων κοιαίστωρ, Κοσμᾶς μάγιστρος, Κωνσταντῖνος πρωτασηκρῆτις ὁ Κόμβος, Γρηγόριος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Σοφία δέσποινα σύζυγος συναυτοκράτορος Χριστοφόρου καὶ θυγάτηρ Νικήτα, Γρηγόριος πατρίκιος ὁ Ρωμαῖος, Σέργιος μοναχός, Στέφανος μυστικὸς καὶ ἐπὶ τοῦ κανικλείου, Ἰωάννης νοτάριος, Κωνσταντῖνος βασιλεύς. Τὴν λαμπρὰν αὐτὴν ἔκδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Νικήτα μαγίστρου, ἀπὸ τὸν καὶ ἄλλοθεν γνωστὸν καὶ λαμπρὸν ἐκδότην κειμένων τοῦ Ἀρέθα καὶ ἄλλων L. G. Westerink, κλείουν πίνακες προσωπογραφίας (σελ. 135 - 138), κυρίων ὀνομάτων καὶ λεξιλογίου (σελ. 139 - 147), χωρίων Ἁγίας Γραφῆς καὶ διαφόρων συγγραφέων (ὅπου τὴν πλέον σημαντικὴν θέσιν ἔχει ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἑρμογένης, ὁ Προκόπιος Γάζης) (σελ. 148 - 150), τῶν ἀρχῶν τῶν ἐπιστολῶν (σελ. 151).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Alice-Mary Maffry Talbot, The Correspondence of Athanasius I Patriarch of Constantinople. Letters to the Emperor Andronicus II, Members of the Imperial Family and Officials. An Edition, Translation, and Commentary by —, Dumbarton Oaks 1975, 8ον, σσ. lii + 467 [Dumbarton Oaks Texts, III = Corpus Fontium Historiæ Byzantinæ, vol. VII].

Δὲν ἦτο ἄγνωστος μέχρι τοῦδε ἡ χρησιμότης τοῦ πολυτίμου ἐπιστολαρίου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' πατριαρχήσαντος δὶς (1289 - 1293 καὶ 1303 - 1309) ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β'. Ἐπιστολαί τινες αὐτοῦ ἐκδοθεῖσαι παλαιότερον κεῖνται ἐν PG 142, 471 - 513, συνοπτικὴν δὲ μελέτην περὶ τοῦ συνόλου αὐτῶν ἐδημοσίευσε πρὸ ἱκανῶν ἐτῶν ὁ R. Guilland,

La correspondance inédite d'Athanase patriarche de Constantinople, ἐν Mélanges Charles Diehl, τ. I, Histoire, Paris 1930, σσ. 121 - 140 [καὶ ἐκεῖθεν ἐν τοῦ αὐτοῦ, Études Byzantines, Paris 1959, σσ. 53 - 79]. Βραδύτερον ἄλλας ἐπιστολὰς ἐξέδωκεν ἐντὸς σχετικῶν ἢ γενικωτέρων μελετῶν ὁ Γεννάδιος Ἀραμπατζόγλου, μητροπολίτης Ἡλιουπόλεως καὶ Θείρων, ἐν «Ὀρθοδοξίᾳ» 27, 1952, ΕΕΒΣ ΚΒ', 1952, σσ. 227 - 232, καὶ ἐν σσ. 364, 375 - 381, 392 - 393 τοῦ Α' τόμου τῆς «Ἱστορίας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου», Ἀθῆναι 1953, ἐσχάτως δὲ ἡ Α. Λαΐου δέκα ἐξ αὐτῶν ἐν σσ. 333 - 340 τῆς λίαν ἀξιολόγου μελέτης αὐτῆς : Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II (1282 - 1328), Cambridge Mass. 1972. Σημειωτέον ὅτι τὰς ἀφορώσας εἰς τὸ διὰ τῶν Regestes συγκεντρούμενον ὑλικὸν ἐπιστολὰς ἐμελέτησε καὶ ὁ V. Laurent ἐν τῷ κώδ. Vat. gr. 2219, συμβουλευθεὶς δ' ἐπ' ἐνίων καὶ τὰς χρονολογήσεις τῆς Talbot κατεχώρισε σχετικὰς σημειώσεις εἰς τὰς Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, vol. I, fasc. IV, Paris 1971, σσ. 372 - 559, 566 - 580.

Διὰ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων μελετῶν εἶχε πρὸ πολλοῦ ἐπομένως καταστῆ σαφὲς ὅτι αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου Α' ἀποτελοῦν πλουσίαν ἱστορικὴν πηγὴν τῶν χρόνων τοῦ ιγ' αἰ. λήγοντος καὶ τοῦ ἀρχομένου ιδ'. Τὰ θέματα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται ἀφοροῦν καὶ εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μέριμναν τοῦ ἄλλως αὐστηροῦ ἱεράρχου πρὸς ἀποκατάστασιν κοινωνικῆς δικαιοσύνης, ἠθικὴν ἀναμόρφωσιν τοῦ ποιμνίου, ἐνίσχυσιν τῶν πασχόντων καὶ ἄλλα ποικίλα ζητήματα. Οὕτω παρέχονται καὶ πολλαὶ λεπτομέρειαι περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Ἀνδρονίκου Β', πλουτίζονται δὲ καὶ ἄλλοθεν γνωσταὶ εἰδήσεις περὶ αὐτοῦ (ὡς φιλεόρτου π.χ. [βλ. πρόσθεν, σ. 424,40 κἑξ.], ἐπ. 71) ἢ ἔρχονται καὶ εἰς φῶς στοιχεῖα χρήσιμα ἱστορικὰ (ὡς π.χ. αἱ συμπληρωματικαὶ μαρτυρίαι περὶ τῆς συνωμοσίας τοῦ Ἰω. Δριμέος, 1305 - 1306 [ἐπ. 81, 103]). Ἀλλὰ καὶ ἡ παιδεία τοῦ συγγραφέως πατριάρχου γίνεται φανερά, ὅστις παρὰ τὴν πολλάκις πλημμελῆ χρῆσιν τοῦ λόγου, ἔχει εὐχέρειαν εἰς τὸ γράφειν καὶ εἰς τὴν παράθεσιν ἰδίᾳ πολλῶν γραφικῶν ἢ θεολογικῶν χωρίων, εἶναι δὲ διαφανὴς τοὐλάχιστον ἡ θεολογικὴ κατάρτισις αὐτοῦ· καὶ ταῦτα πρὸς μετριασμὸν τῆς κρίσεως τοῦ Γρηγορᾶ (Ἱστ. VI, 5 : I, 180, 18 - 19) ὅτι ἦτο *ἀδαὴς τῆς τῶν γραμμάτων παιδείας*.

Ἡ ἐκδότις ἔχει ἐπιτύχει εἰς ἓν κύριον θέμα, εἰς τὴν κατανόησιν τῆς ἰδιορρύθμου ἐκφράσεως τοῦ Ἀθανασίου καὶ τὴν κατ' ἐπέκτασιν ὀρθὴν ἔκδοσιν, διόρθωσιν ἐνιαχοῦ καὶ μετάφρασιν τῶν 115 ἐπιστολῶν πρὸς τὸν βασιλέα, τὸν βασιλικὸν οἶκον καί τινας τῶν ἀρχόντων, αἵτινες ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἐξ 181 ἐπιστολῶν, ὅσας τοὐλάχιστον περιέχει ὁ βατικανὸς κῶδιξ, ἐπιστολαρίου, ἂν καὶ ἐνίοτε ὁμολογεῖ (καὶ εἶναι ἄλλως τε φανερὸν) ὅτι ἀντιμετωπίζει πραγματικὰ ἑρμηνευτικὰ αἰνίγματα.

Προηγοῦνται προλεγόμενα (σσ. xv - lii) περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς παιδεύσεως τοῦ πατριάρχου, τῶν χειρογράφων κωδίκων τοῦ ἐπιστολαρίου (ὧν ὁ Vat. gr. 2219 εἶναι ὁ καλλίτερος καὶ ἀρχαιότερος, σύγχρονος τοῦ συγγραφέως, ἀποτελεῖ δὲ καὶ τὴν βάσιν τῆς ἐκδόσεως), περὶ τῶν μέχρι τοῦδε σχετικῶν μελετῶν καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκδόσεων καὶ τῶν φιλολογικῶν ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἐτηρήθησαν κατὰ τὴν ἔκδοσιν. Ἕπεται δὲ τῶν κειμένων (σσ. 307 - 442) ἑρμηνευτικὸς καὶ ἱστορικὸς ὑπομνηματισμός, ἔνθα καταβάλλεται καὶ προσπάθεια χρονολογήσεως τῶν ἐπιστολῶν. Πίνακες τέλος κυρίων ὀνομάτων, ὅρων καὶ πραγμάτων, λέξεων καὶ τῶν ἀρχῶν (incipits) τῶν ἐπιστολῶν κατακλείουν τὴν ἔκδοσιν (σσ. 443 - 467) καὶ καθιστοῦν εὔχρηστον τὸ δημοσιευθὲν ὑλικόν.

Σποραδικαί τινες παρατηρήσεις, ἐπὶ ὅσων ὑπέπεσαν εἰς τὴν ἀντίληψίν μου, δὲν μειοῦν προφανῶς τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου οὐδὲ πληροῦν πραγματικὰς ἐλλείψεις τοὐλάχιστον σχολιασμοῦ, δεδομένου ὅτι ἡ ἐκδότις ὑπομνηματίζουσα κατώρθωσε νὰ περιορισθῇ μόνον εἰς τὸ οὐσιῶδες, διότι καὶ ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ φιλολογικὸς ὑπομνηματισμὸς ἐὰν ἐπεξετείνοντο, θὰ ἀπητεῖτο συγγραφὴ νέου ὀγκώδους τόμου. Σημειῶ τὰ ἑξῆς :

Ἐν ἐπ. 3,11 ἀντὶ *ἁμαρτωλὸν* γραπτέον *ἁμαρτωλῶν*, ἐν ἐπ. 5,19 ἀντὶ *ἄρξου* γρ. *ἄρξον*, ἐν ἐπ. 23,3 ἀντὶ *εἴσι* γρ. *εἰσί*. Ἡ φράσις : *Πάλιν ὡς καὶ πολλάκις παρακαλοῦμεν* τῆς ἐπ. 6,2 πρέπει νὰ ἀποτελῇ ἀπήχησιν τῆς ἐν εὐχῇ τῆς Λειτουργίας Ἰω. τοῦ Χρυσοστόμου : *Πάλιν καὶ πολλάκις σοὶ προσπίπτομεν καὶ σοῦ δεόμεθα*. . ., ἡ δὲ ἐν τῇ αὐτῇ ἐπ. ἐν συνεχείᾳ : *εἰσάκουσον τῆς φωνῆς μου* εἶναι ψαλμικὸν χωρίον (Ψαλμ. ρκθ' 1). Ἐν ἐπ. 63,6 (*ἡ μαρτυρία τοῦ Κυρίου πρὸς τὸν προφήτην καὶ πρόδρομον*) ὑπόκειται ἡ φράσις τοῦ ἀπολυτικίου τῶν ἑορτῶν τοῦ Ἰωάννου Προδρόμου : *σοὶ δὲ ἀρκέσει ἡ μαρτυρία τοῦ Κυρίου, Πρόδρομε*. Καίτοι ἡ ἔκδοσις φέρει χρονολογίαν 1975, ἐμφανίζει ἔλλειψιν ἐνημερώσεως ἐπί τινων προγενεστέρων καὶ ὁπωσοῦν προσφάτων δημοσιευμάτων, ἀλλὰ δικαιολογεῖται, διότι ἡ ἐκτύπωσις θὰ εἶχεν ἀρχίσει ἔτη τινὰ προηγουμένως. Οὕτω π.χ. ἐν σσ. 335, 374, ἔνθα ὑπομνηματίζονται αἱ ἐπ. 26, 63 ἐξακολουθεῖ τὸ ἐκδοθὲν ὑπὸ τοῦ Γ. Φατούρου τῷ 1973 ἐπιστολάριον τοῦ Μιχαὴλ Γαβρᾶ φερόμενον ὡς ἀνέκδοτον, γινομένων τῶν σχετικῶν παραπομπῶν εἰς τὸν μαρκιανὸν κώδικα αὐτοῦ, ὁ δὲ Μανουὴλ Γαβαλᾶς δὲν ἔχει εἰσέτι ἀποβάλει τὸ προσωπεῖον τοῦ Ψευδο-Ἰωάννου Χειλᾶ. Ἐν σ. 442 νομίζω ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου χαρακτηρισμὸς (ἐπ. 115,125) τοῦ Γεωργίου - Γρηγορίου Κυπρίου ὡς δυσσεβοῦς δὲν ἀφορμᾶται ἐκ τῆς ἐπὶ Μιχαὴλ Η' ἑνωτικῆς τοποθετήσεως αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς θεωρίας, ἣν διετύπωσε βραδύτερον ὡς πατριάρχης (1285) περὶ τῆς *ἀϊδίου ἐκφάνσεως* τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐκ τοῦ Υἱοῦ καὶ τῆς σχετικῆς ἑρμηνείας, ἥτις ἐκίνησε τὸν πόλεμον πολλῶν ἀρχιερέων, ἐχόντων καὶ ἄλλας ἀφορμὰς πρὸς τοῦτο (βλ. J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959, σσ. 25 - 30).

Ἴσως ἡ προσθήκη καὶ τινος πίνακος ἐπὶ πλέον μὴ κανονικῶν γραμματικῶν σχηματισμῶν, ἔνθα θὰ κατεχωρίζοντο τύποι, οἷον: *φιλοθεέστατος* (ἐπ. 2,55-56), *παρεσιώπουν* (ἐπ. 2,59), δὲν θὰ ἦτο περιττή.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐκδόσεως ἦλθεν εἰς φῶς σημαντικὴ πηγὴ εἰδήσεων τῶν Παλαιολογείων χρόνων, εἶναι δὲ ἐπιβεβλημένον ὅπως καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἀθανασίου, αἱ ὁποῖαι θὰ προσφέρουν χρήσιμον προσωπογραφικὸν ὑλικόν, καὶ οἱ σωθέντες λόγοι αὐτοῦ τεθοῦν διὰ προσεχοῦς ἐκδόσεως εἰς κοινὴν χρῆσιν.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Βασιλ. Φρ. Τωμαδάκη, Γεώργιος Σερούϊος (ἢ Σέρβιος) (1783-1849). Βίος καὶ ἔργον, ἐν Ἀθήναις 1977, 8ον, 245 σελ.

Ἡ προκειμένη μονογραφία περὶ τοῦ ἐκ Κέας τῶν Κυκλάδων διδασκάλου τοῦ Γένους Γεωργίου Σερουΐου ἀπαρτίζεται ἐκ Προλόγου (σσ. 7 - 10) καὶ δύο τμημάτων. Εἰς τὸ πρῶτον (σσ. 13 - 54) περιλαμβάνονται 11 ἐπὶ μέρους κεφάλαια, εἰς τὰ ὁποῖα παρατίθενται ἐξηκριβωμένα στοιχεῖα περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ ἀνδρός, ἀρυόμενα ἐξ ἀνεκδότων ἐγγράφων, ἐρχομένων τὸ πρῶτον εἰς φῶς, καὶ ἐξ εἰδήσεων, κατεσπαρμένων εἰς διάφορα ἔντυπα. Τὰς ἐν λόγῳ εἰδήσεις ὑπέβαλεν ὁ συγγρ. εἰς τὸν ἀπαιτούμενον ἔλεγχον καὶ διώρθωσεν ἱκανὰ σφάλματα προγενεστέρων ἐρευνητῶν. Οὕτω π.χ. ἀποκατέστησε τὰ πράγματα ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν διμορφίαν τοῦ ἐπωνύμου *Σερούϊος - Σέρβιος*, ἐξ ἧς ὑπετέθη ὑπὸ τοῦ Rudolf Nicolai καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Δε-Κιγάλλα ὅτι πρόκειται περὶ δύο διαφόρων προσώπων, προσέθηκε δὲ καὶ τὴν εἴδησιν ὅτι ὁ ἐν λόγῳ διδάσκαλος ἦτο γνωστὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὡς Κεῖος. Ὡς πρὸς τὴν χρονολογίαν γεννήσεως αὐτοῦ ὀρθῶς ὑπεστήριξεν ὅτι δὲν εἶναι τὸ ἔτος 1785 (ὡς ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον, ἐκδοθὲν κατὰ τὴν 2αν Ἰουλίου 1845 ὑπὸ τῆς Διοικήσεως Σύρου), ἀλλὰ τὸ 1783, ὡς προκύπτει ἐκ τῆς ὑπὸ τοῦ συγγρ. δημοσιευομένης ἐν Παραρτήματι τῆς ὑπὸ ἀνάλυσιν καὶ κρίσιν μονογραφίας (σσ. 228 - 232) ἀνεκδότου μέχρι τοῦδε διαθήκης τοῦ Βρανᾶ Σέρβου, πατρὸς τοῦ Γεωργίου Σερουΐου, ὡς καὶ ἐκ μαρτυρίας τοῦ ἰδίου τοῦ Σερουΐου εἰς λόγον του, ἐκφωνηθέντα ἐν Σύρῳ κατὰ τὴν 6ην Ἰουνίου 1843.

Τὰ περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Γ. Σερουΐου ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Ἀκαδημίᾳ Κωνσταντινουπόλεως, εἰς ἣν διήκουσε σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τῶν μαθημάτων τοῦ σοφοῦ Δωροθέου τοῦ Πρωΐου, καὶ τὰ τῆς ὑπηρεσίας του ὡς οἰκοδιδασκάλου παρὰ τῇ φαναριωτικῇ οἰκογενείᾳ τοῦ Ἀλεξάνδρου Σούτσου ὁ συγγρ. στηρίζει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς δημοσιευομένας ὑπ' αὐτοῦ ἀνεκδότους ἐπιστολὰς

τοῦ ἰδίου τοῦ Γ. Σερουΐου, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς πληροφορίας παλαιοτέρων καὶ νεωτέρων ἐρευνητῶν καὶ δὴ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ.

Ὀρθῶς γράφει κατόπιν ὅτι ὁ Γ. Σερούϊος ἠκολούθησεν εἰς Βουκουρέστιον τὴν οἰκογένειαν τοῦ ὡς ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας ὀνομασθέντος Ἀλεξάνδρου Σούτσου, ἥτις ἀφίχθη ἐκεῖ τὴν 17ην Ἰανουαρίου τοῦ 1819. Ἐν Βουκουρεστίῳ οὗτος συνέχισε διδάσκων τοὺς ἡγεμονόπαιδας, ὡς καὶ τὰ τέκνα ἄλλων ἐπισήμων οἰκογενειῶν, ἀλλὰ δὲν ἐγένετο καθηγητὴς τῆς αὐτόθι ἡγεμονικῆς Ἀκαδημίας, ὡς περὶ τοῦ ἀντιθέτου ἐσφαλμένως ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Τρύφωνος Εὐαγγελίδου, ἔλαβεν ὅμως τὸ ὀφφίκιον τοῦ λογοθέτου, διωρίσθη μέλος τοῦ ἐποπτικοῦ συμβουλίου τοῦ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Βλαχίας συσταθέντος ἑλληνικοῦ θεάτρου καὶ εἰργάσθη διὰ τὸν καταρτισμὸν θιάσου ἐκ μαθητῶν τῆς ἡγεμονικῆς Ἀκαδημίας. Εἰς τὰ ὑπ' αὐτῶν παρασταθέντα ἔργα περιλαμβάνονται καὶ αἱ ἰδικαί του μεταφράσεις τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Voltaire «Ὁ θάνατος τοῦ Καίσαρος», «Ὁ Μωάμεθ» καὶ ἡ «Μερόπη».

Ὁ συγγρ., στηριζόμενος εἰς τὰ γραφέντα περὶ τοῦ Γ. Σερουΐου ὑπὸ τοῦ Μ. Νικολαΐδου Ρεθυμνίου, λέγει: «ἀσφαλῶς (ὁ Σερούϊος) ἦτο μεμυημένος εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν» (σελ. 24). Καλύτερον ὅμως νὰ ἔγραφε: «πιθανῶς», ἐφ' ὅσον εἰς οὐδένα ἀναφέρεται ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε Καταλόγων τῶν μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, δημοσιευθέντων ὑπὸ Ἰω. Φιλήμονος, Β. Μέξα καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν.

Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1821 μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξ. Σούτσου μετέβη μετ' ἄλλων ἐκ Βουκουρεστίου προσφύγων εἰς Μπρασὼβ (Στεφανούπολιν) τῆς Τρανσυλβανίας, ποὺ διετέλει ὑπὸ τοὺς Αὐστριακούς, πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἐν τῇ πόλει τοῦ Βουκουρεστίου ἀναρχίας καὶ πρὸς ἀποφυγὴν τῆς θηριωδίας τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων, τῶν ὁποίων ἀνεμένετο ἡ εἰσβολή. Εἰς τὸ Μπρασὼβ παρέμεινε μέχρι τοῦ 1827, ἐξακολουθῶν ἀμισθὶ τώρα τὸ ἔργον τοῦ οἰκοδιδασκάλου παρὰ τῇ οἰκογενείᾳ τῆς εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν καταφυγούσης χήρας τοῦ ἡγεμόνος Εὐφροσύνης Καλλιμάχη - Σούτσου. (Βλ. περὶ τῶν ἐκ Βουκουρεστίου εἰς Μπρασὼβ καταφυγόντων προσφύγων εἰς τὴν μελέτην μου: Ἄγνωστα ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐν Μολδοβλαχίᾳ ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821, σειρὰ πρώτη, ΔΙΕΕ, τόμ. 11, 1956, σ. 144).

Ἐπανελθὼν ὁ Γ. Σερούϊος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐνυμφεύθη ἐν τῇ γενετείρᾳ του τὴν Κατίγκω, κόρην τοῦ Ἰακώβου Παγκάλου, ἐξ ἧς ἀπέκτησε τρία τέκνα καὶ διωρίσθη γενικὸς ἀστυνόμος Μήλου καὶ Κιμώλου τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1828, ἀλλά, πρὶν συμπληρώσῃ ἔτος εἰς τὴν θέσιν του ταύτην, μετετέθη εἰς τὴν Νάξον καὶ παρῃτήθη κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ 1829, ὅτε καὶ προσελήφθη εἰς τὸ Σχολεῖον τῆς Κέας, ἔνθα ἐδίδαξε κλασσικοὺς Ἕλληνας πεζογράφους καὶ ποιητὰς καὶ τὴν γαλλικὴν γλῶσσαν. Μετὰ διετίαν περίπου ἐγκατέλειψε τὴν Κέαν (ἐπειδὴ κατεδιώκετο ὡς ἀντικαποδιστριακός) καὶ κατέφυγεν εἰς Κύθνον, ἔνθα ἵδρυσεν ἰδίαν Σχολήν, ἀλλὰ τὴν διέλυσε μετὰ τὴν δολοφονίαν

τοῦ Καποδιστρίου καὶ κατέφυγεν εἰς τὴν Σῦρον. Ἐν ἔτει 1833 ὁ νομάρχης Εὐβοίας Γεώργιος Αἰνιὰν εἰσηγήθη τὴν ἐν Χαλκίδι ἵδρυσιν δύο Σχολείων, ἑλληνικοῦ καὶ ἀλληλοδιδακτικοῦ, καὶ ἐκάλεσε τὸν Γ. Σερούϊον, ὅπως ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν τοῦ πρώτου. Οὗτος μετέβη καὶ ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἐν λόγῳ Σχολείου, παραμείνας εἰς τὴν θέσιν ταύτην ἐπὶ διετίαν, εἶτα δὲ μετετέθη ὡς διευθυντὴς εἰς τὸ ἐν Μεσολογγίῳ γυμνάσιον κατ' Ὀκτώβριον τοῦ 1835, ἔνθα ἐδίδαξεν ἐπ' ὀλίγον χρόνον. Κατὰ τὸ 1836 μετετέθη ὡς γυμνασιάρχης εἰς τὸ ἐν Σύρῳ γυμνάσιον, διαδεχθεὶς τὸν Νεόφυτον Βάμβαν. Ἐν Σύρῳ ὑπηρέτησεν ἀπὸ τοῦ 1836 μέχρι τοῦ 1849, ἐξασκῶν τοὺς μαθητάς του εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἀναθέτων εἰς αὐτοὺς συνθέσεις διαφόρων γυμνασμάτων, συνισταμένων κυρίως εἰς περιλήψεις, παραφράσεις, ἴδια ποιήματα καὶ ρητορικοὺς λόγους. Ἐνῷ δ' ἐγυμνασιάρχει ἐν Σύρῳ ἐξελέγη τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1843 ὑπὸ τῶν Κείων τιμῆς ἕνεκεν πληρεξούσιος ἀντιπρόσωπος τῆς ἰδιαιτέρας του πατρίδος εἰς τὴν Ἐθνοσυνέλευσιν τοῦ 1843, χωρὶς ὅμως νὰ μετάσχῃ εἰς αὐτήν, λόγῳ «τῶν ἐμβριθῶν καὶ σοβαρῶν χρεῶν τῆς θέσεώς του».

Κατόπιν ὁ συγγρ. ἐξετάζει τὰ τῆς μεταβάσεως τοῦ Γ. Σερουΐου εἰς Τῆνον κατὰ τὸ 1841, διὰ νὰ ὀργανώσῃ οὗτος τὸ ἐκεῖ Σχολεῖον, τὰ τῶν ταξιδίων του εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὰς θερινὰς διακοπάς, τὰ τῆς δημιουργίας ἐν Σύρῳ θεατρικῶν παραστάσεων ὑπὸ τῶν μαθητῶν του καὶ τὰς διὰ τὸ εὐρύτερον κοινὸν παραδόσεις του εἰς τὸ αὐτόθι κατὰ τὸ 1833, ἱδρυθὲν «Ἑλληνικὸν Μουσεῖον».

Συνεχίζων τὸ ὡς ἄνω τμῆμα τῆς μονογραφίας του κάμνει ἴδιον λόγον διὰ τὸν κατὰ τὴν 4ην Μαΐου 1849 ἐπισυμβάντα θάνατον τοῦ Γ. Σερουΐου, παραθέτων καὶ σχετικὸν ποίημα τοῦ Κ. Π. Ὑακίνθου (σσ. 40 - 41).

Λίαν ἐκτενές, ἐνδιαφέρον καὶ πλούσιον βιβλιογραφικῶς εἶναι τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον περὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἀνδρὸς μετὰ τῶν Ἠλία Ταντταλίδου, Ἀλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ, Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, Παναγιώτου Ν. Σούτσου, Νικολάου Ἀριστάρχου, Νεοφύτου Δούκα, Γρηγορίου Κωνσταντᾶ καὶ Γεωργίου Αἰνιᾶνος. Ὁ βίος τοῦ ἀνδρὸς κλείεται μὲ τὰς περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος ἰδέας αὐτοῦ, αἵτινες συνέπιπτον μὲ τὰς τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ.

Τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς μονογραφίας μετὰ τῶν ἐξ ἀνεκδότων κειμένων παραρτημάτων (σσ. 59 - 235) ἀναφέρεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἀνδρός. Ὁ συγγρ. ἐξετάζει ἐν πρώτοις τὰ σχολικὰ τοῦ Γ. Σερουΐου ἐγχειρίδια, ὡς εἶναι τὸ «Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς ὀρθογραφίας», ἐκδοθὲν τὸ πρῶτον τὸ ἔτος 1837 καὶ ἐπανεκδοθὲν τετράκις, τὸ «Ψυχολογία στοιχειώδης», τὸ «Χειραγωγὸς εἰς τὴν Ψυχολογίαν» καὶ τὸ γραμματολογικοῦ περιεχομένου περὶ ποιήσεως «Καλλιόπη».

Λεπτομερῆ ποιεῖται λόγον ὁ συγγρ. περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Γ. Σερουΐου συγγραφέντων λόγων, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησεν ἐν Χαλκίδι, Μεσολογγίῳ καὶ Σύρῳ. Ἐξ αὐτῶν ἀρκετοὶ περιελήφθησαν εἰς τὸ κατὰ τὸ 1846 ἐκδοθὲν ὑπ' αὐτοῦ βιβλίον: «Σκαλαθύρματα φιλολογικά». Ἐκ τῶν λόγων τούτων οἱ περισσότεροι ἀναφέρονται εἰς ἐκπαιδευτικὰ θέματα καὶ κυρίως εἰς τὰς περὶ μεθόδου διδασκαλίας ἀντιλήψεις τοῦ Γ. Σερουΐου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ ὁ ἐπιμνημόσυνος εἰς τοὺς ἐθνικοὺς εὐεργέτας Ζωσιμάδας, ὁ ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν ἀποθανόντα τὴν 3ην Φεβρουαρίου 1843 Θεόδωρον Κολοκοτρώνην καὶ ὁ ἐπιτάφιος εἰς τὸν Νεόφυτον Δούκαν. Κατωτέρω ἐξετάζονται ἕτεροι λόγοι καὶ ἄρθρα τοῦ Γ. Σερουΐου.

Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιον περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Γ. Σερουΐου συγγραφέντων ποιημάτων καὶ ἐπιγραμμάτων καὶ ἕπεται τὸ περὶ τῶν ἀνεκδότων μέχρι τοῦδε αὐτογράφων τοῦ ἀνδρὸς ἐπιστολῶν.

Ἀπὸ τῆς σελ. 81 μέχρι τῆς σελ. 150 ὁ συγγρ. ἀσχολεῖται μὲ τὸ μεταφραστικὸν ἔργον τοῦ ἀνδρός. Ἐν πρώτοις κάμνει λόγον διὰ τὴν μετάφρασιν τῆς «Μερόπης» τοῦ Voltaire, ποὺ παρεστάθη ἐν Βουκουρεστίῳ τὴν 20ὴν Ἀπριλίου τοῦ 1819 καὶ ἐξεδόθη αὐτόθι κατὰ τὸ 1820, ἔπειτα δὲ διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ «Φανατισμοῦ», ἢ «Μωάμεθ» τοῦ Voltaire, ἐκδοθεῖσαν ἐν Σύρῳ κατὰ τὸ 1848.

Ἀκολούθως ἐκδίδει ἐν Παραρτήματι τὴν ἀνέκδοτον μετάφρασιν τοῦ «Θανάτου τοῦ Καίσαρος» τοῦ Voltaire ἐκ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 10078 κώδικος τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βρεταννικοῦ Μουσείου (σσ. 97 - 150), παραθέτων μετὰ ταῦτα πλῆρες, κατὰ τὸ δυνατόν, λεξιλόγιον (σσ. 151 - 161). Τὸ ἔργον τοῦτο παρεστάθη ἐν Βουκουρεστίῳ τὴν 23ην Φεβρουαρίου 1819. Ἕπεται ἡ ἔκδοσις 14στίχου ποιήματος τοῦ Γ. Σερουΐου, 12 ἀνεκδότων ἐπιστολῶν αὐτοῦ, 26 διαφόρων πρὸς αὐτὸν καὶ μιᾶς πρὸς τὴν σύζυγον αὐτοῦ. Μετὰ ταῦτα ἐκδίδονται τὰ κείμενα τῆς διαθήκης τοῦ πατρὸς τοῦ Γ. Σερουΐου Βρανᾶ Σέρβου καὶ τῆς διαθήκης τῆς μητρός του Κατερνέτας Σέρβου (σσ. 229 - 235). Ἡ μονογραφία κλείεται μὲ πίνακα κυρίων ὀνομάτων, ὅρων καὶ πραγμάτων. Σημειωτέον δ' ὅτι εἰς τὸ βιβλίον περιλαμβάνονται ἐντὸς κειμένου 12 φωτοτυπικοὶ πίνακες ἐκ χειρογράφων.

Ἡ ἀναλυθεῖσα μονογραφία τοῦ Βασιλ. Τωμαδάκη, ἀναφερομένη εἰς ἕνα «τῶν ἡσσόνων πνευματικῶν ἀνδρῶν καὶ διδασκάλων, ὡς πρὸς τὴν φήμην καὶ τὴν ἐπιβολήν, ἀλλὰ πιστὸν εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγεννήσεως» (σελ. 7 τοῦ Προλόγου) ἐγράφη μὲ ἐπιμέλειαν καὶ ὀρθὴν ἐπιστημονικὴν μέθοδον, ἐνδιαφέρει δὲ τὴν ἐν γένει φιλολογικὴν κίνησιν εἰς τὴν νεωτέραν Ἑλλάδα κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 19ου αἰ., τὴν ἱστορίαν τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκπαιδεύσεως, τὴν Ἐπιστολογραφίαν, τὰς ἐκ τῆς γαλλικῆς γλώσσης νεοελληνικὰς μεταφράσεις καὶ τέλος τὴν ἱστορίαν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ θεάτρου.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Δημ. 'Ι. Γεωργακᾶς, 'Η 'Ελληνικὴ Λεξικογραφία καὶ τὸ μεσαιωνικὸ Λεξικὸ τοῦ Ε. Κριαρᾶ (ἕνα πολυτιμότατο ὄργανο ἔρευνας), περ. «Βυζαντινὰ» Θεσσαλονίκης 8, 1976, σσ. 247 - 294.

'Ο συνάδελφος κ. Κριαρᾶς συνειθίζει νὰ μὴ ἀφήνῃ ἀναπάντητον οἱανδήποτε κρίσιν ἐξενεχθεῖσαν περὶ δημοσιεύματός του, ὥστε νὰ γεννᾶται πρόβλημα διὰ τοὺς παρουσιάζοντας τὰ ἔργα του πῶς θ' ἀντιμετωπισθοῦν κατὰ τὴν ἀναπόφευκτον ἀπάντησιν. Κατ' ἐξαίρεσιν τὸ ὡς ἄνω ἄρθρον δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸν ἴδιον ἀλλ' ἀπὸ τὸν θαυμαστήν του γλωσσολόγον καθηγ. Δ. Γεωργακᾶν, ὁ ὁποῖος — μολονότι καὶ ὁ ἴδιος προβαίνει εἰς σωρείαν παρατηρήσεων — ἀνέλαβε ν' ἀπαντήσῃ οὐ μόνον εἰς τὸν ἐπικρίναντα τὸ Λεξικὸν Δικαῖον Βαγιακάκον, ἀλλὰ καὶ τοὺς λίαν ἐπαινέσαντας αὐτὸ Κ. Μητσάκην, Π. Φόρην καὶ τὸν ὑποφαινόμενον, γράψαντα ἐγκωμιαστικῶς εἰς 'Αθηνᾶς 71, 1969 - 1970, σσ. 451 - 453 (βλ. σσ. 267 - 269 τῶν «Βυζαντινῶν»). Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀπάντησις στρέφεται καὶ περὶ μεθοδολογικὰ ζητήματα, ὅπου τὰ θέματα ἀπὸ διαφόρου σκοπιᾶς τίθενται ἀπὸ τὴν τοῦ Κριαρᾶ, ἀλλὰ τοῦτο δὲν δικαιολογεῖ τὴν ὀξύτητα τῶν ἐκφράσεων τοῦ Γεωργακᾶ ὡς πρὸς ἐμὲ καὶ τὸ ἁγιολογικὸν ἐγκώμιον ὡς πρὸς τὸν λεξικογράφον. Διὰ νὰ συνταχθῇ μία ἀνταπάντησίς μου sine ira et studio, θὰ ἐχρειάζετο μακρὸς χρόνος. 'Απὸ τοῦδε ὅμως σημειῶ ὅτι δὲν ἐπείσθην εἰς τὴν διαφήμισιν διὰ τρίτου, οὐδὲ εἰς τὴν σκοπιμότητα νὰ γράφωνται εἰς μίαν ἀπάντησιν τόσον πολλά, ὧν τὰ πλεῖστα ἔχουν ἤδη ἀλλαχοῦ δημοσιευθῇ (Orbis 22, 1973) προσφάτως. Κατὰ τὰ ἄλλα οὐδεὶς ἀμφισβητεῖ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἐργατικότητα τοῦ Κριαρᾶ καὶ τὴν ἐπιμελῆ ὑπ' αὐτοῦ ἐξεύρεσιν καὶ χρησιμοποίησιν ἀξιολόγων συνεργατῶν καὶ ἀφθόνων ὑλικῶν μέσων. Εἴθε τὸ ἔργον ν' ἀχθῇ εἰς πέρας αἴσιον καὶ ἀνάλογον πρὸς τὰς δαπάνας. 'Ημεῖς μόνον χρόνον, καὶ τοῦτον ἐξ ἰδίων λαμβάνοντες, δαπανῶμεν, πρὸ πολλοῦ δ' ἀντελήφθημεν τὴν αἰτίαν διατί ἐν 'Ελλάδι εὐκολώτερον γράφεται ἐγκυκλοπαίδεια πολύτομος ἢ βιβλιοκρισία ἐλεγκτική, προσπορίζουσα τῷ γράφοντι μνησίκακον ἔχθραν. Χαιρεκάκως δὲ θ' ἀναμείνωμεν τί θ' ἀπαντήσῃ ὁ Κριαρᾶς πρὸς Γεωργακᾶν, διὰ τὰ σημεῖα εἰς ἃ διαφωνοῦν μεταξύ των. Ἴδωμεν.

N.B.T.

BYZANTION. Index tomes I (1924) - XXX (1960), par Blanche Lagarde, Bruxelles 1975, 8ο, σσ. 240.

Εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν ἐκδίδονται διάφορα ἐγχειρίδια βιβλιογραφικά, προσωπογραφικά, χρονολογίας κλπ. εἶναι εὐνόητον πόσον χρήσιμοι ἀποβαίνουν αἱ ἐκδόσεις τῶν εὑρετηρίων (Indices) τῶν πληθυνθέντων καὶ εἰδικευομένων περιοδικῶν, καὶ ἀντιθέτως πόσην δυσκολίαν συναντῶμεν ὅπου οὗτοι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἕκαστος συγγραφεὺς ὀφείλει νὰ δαπανήσῃ μακρότατον χρόνον δι' ἀποδελτιώσεις ἰδίας χρήσεως. Τοῦτο, προκειμένου περὶ τῶν βυζαντινολογικῶν, ἐννόησαν οἱ παρ' ἡμῖν ἐνωρίτατα, ὥστε νὰ ἔχωμεν ἀπὸ τοῦ 1930 Εὑρετήριον τοῦ «Νέου 'Ελληνομνήμονος» (1 - 21) τοῦ Σπ. Λάμπρου, συνταχθὲν ἀπὸ τὸν Γ. Χαριτάκην, ἀπὸ τοῦ 1934 εὑρετήριον τῶν τόμων 1 - 10 τῆς ΕΕΒΣ, ὀφειλόμενον εἰς τὸν συνάδελφον 'Εμμ. Γ. Κριαρᾶν, καὶ ἀπὸ τοῦ 1962 τῶν τόμων 11 - 30, συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ

28 - 4 - 1977

Ν. Μ. Παναγιωτάκη (τόμος 31 τῆς ΕΕΒΣ). 'Ετοιμάζεται δ' ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ Εὑρετήριον τοῦ περ. «'Ελληνικά», περιέχοντος πολλὴν Βυζαντινὴν καὶ μεταβυζαντινὴν ὕλην. Καὶ τῆς BZ ἐξεδόθησαν περιεχόμενα τῶν πρώτων 12 τόμων καὶ τῆς «'Αθηνᾶς» τῶν τόμων 1 - 45 (ὑπὸ Ν. 'Ανδριώτη, 1934). Δὲν πρωτοτυπεῖ λοιπὸν τὸ περ. «Byzantion» τῶν Βρυξελλῶν, ὡς φαντάζεται ἐν σ. 6 (la première revue d'histoire et de philologie byzantines qui ait été en mesure de publier un répertoire aussi étendu et aussi riche...).

Διὰ τοῦ παρόντος τόμου δίδεται μὲ πολλὴν ἐπιμέλειαν πρῶτον εἷς πίναξ τῶν συγγραφέων (ὅπου καταχωρίζονται οἱ τίτλοι τῶν δημοσιευομένων πραγματειῶν των, τῶν κρινομένων βιβλίων των καὶ τῶν ὑπ' αὐτῶν κρινομένων βιβλίων ἄλλων συγγραφέων), ἕπεται δὲ εἷς πίναξ ἀναλυτικὸς κατὰ θέματα, εἰς τὸν ὁποῖον ἰδίαν σημασίαν ἔχει, κατ' ἐμέ, ἡ καταχώρισις τῶν ἀριθμῶν τῶν κωδίκων τῶν βιβλιοθηκῶν, ὧν γίνεται μνεία καὶ διαπραγμάτευσις ἐν τῷ τόμῳ. Τὸ τεράστιον ὑλικὸν συνεπτύχθη, ἀλλὰ καὶ μεθοδικῶς ἀλληλοεξηρτήθη διὰ παραπομπῶν, αἱ ὁποῖαι σχεδὸν πάντοτε εἶναι ἐπιτυχεῖς. 'Υπάρχουν δηλαδὴ καὶ ἀτυχεῖς περιπτώσεις, ὧν σημειῶ μίαν : Σελὶς 207 : *ὁ κάτηας καὶ οἱ ποντικοὶ* καταχωρίζεται εἰς τὸ O. 'Αλλὰ τότε διατί εἰς τὴν αὐτὴν σελίδα τὰ λήμματα occident, ode, œcuménique δὲν καταχωρίζονται εἰς τὸ L (l'occident, l'ode, l'œcuménique); Μία ἄλλη παρατήρησις: Τὸ *η* ἀποδίδεται διὰ τοῦ e (Chatzemichalis, Chatzepsaltes κλπ.). Οὐδεὶς τῶν 'Ελλήνων ὑπογράφεται οὕτως ὅταν γράφῃ εἰς ξένην γλῶσσαν.

Τὰ ἑλληνικὰ κακοποιοῦνται κραυγαλέως. Παράδειγμα φέρω τὸ ἐν σ. 30 ἀποδιδόμενον εἰς τὸν 'Αντώνιον Χατζῆν «ποθὲν τὸ εἴνικον Σκιπέταρ», ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ «Πόθεν τὸ ἐθνικὸν Σκιπετάρ»! Ταῦτα εἶναι ἀνεπίτρεπτα δι' ἑλληνολογικὸν περιοδικὸν καὶ δὴ τοῦ ἑλληνομαθεστάτου ἀειμν. H. Grégoire!

'Απὸ τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς Blanche Lagarde (σ. 8) μανθάνομεν ὅτι ἓν Εὑρετήριον (Index) «plus approfondi» παρασκευάζεται διὰ τοὺς ἑπομένους 10 τόμους. 'Εκεῖ ἐλπίζομεν νὰ δοθῇ εἰς τὰ ἑλληνικὰ λήμματα ἡ προσήκουσα προσοχή.

N. B. T.

Παναγιώτου Κων. Βλάχου, Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς καὶ τὸ φερώνυμον 'Ελληνομουσεῖον Πνευματικὸν Κέντρον Καρπενησίου, 'Αθῆναι 1976, 8ο, σσ. 300. (Σύνδεσμος «Εὐγένιος ὁ Αἰτωλὸς» ἐν Καρπενησίῳ).

Αἱ σσ. 13 - 86 τοῦ ὡς ἄνω βιβλίου ἀφιεροῦνται εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Εὐγενίου 'Ιωαννουλίου, διδασκάλου 'Αναστασίου τοῦ Γορδίου, λογίων γνωστῶν διὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴν δρᾶσιν των εἰς τὴν περιοχήν, ἧς μακρυνὸς ἀντίκτυπος ἡ ἵδρυσις «'Ελληνομουσείου» εἰς Καρπενήσι, ἔργον εἰς ὃ συνέβαλε τὰ μέγιστα ὁ λόγιος καὶ ρέκτης συγγραφεὺς τοῦ ἀνωτέρω βιβλίου, ὁ ὁποῖος ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν εὐρεῖαν βιβλιογραφίαν. Ἄξια δ' ἐπαίνου καὶ τὸ βιβλίον καὶ τὸ Ἵδρυμα εἰς ὃ ἀναφέρεται τὸ λοιπὸν τμῆμα τῆς ὡς ἄνω συγγραφῆς.

N. B. T.

Iohannis Spatharakis, The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts, Leiden 1976. (Μὲ 182 πίνακας), 8ο, σσ. XVI + 288.

'Εκ τοῦ κώδικος Vat. gr. 1851, ὁ Σπαθαράκης ἐδημοσίευσεν (σσ. 220 - 227) ἔμμετρον κείμενον ἀναφερόμενον εἰς ἀποστολὴν καὶ ἄφιξιν εἰς Κωνσταντινούπολιν βασιλικῆς νύμφης, παραθέσας τοῦτο καὶ φωτογραφικῶς (πίν. 158 - 173). Τὸ κείμενον ὑποτίθεται ὅτι ἐδημοσιεύθη sic ut, ὡς ἔχει ἐν τῷ χειρογράφῳ.

Ἐξ ἀντιπαραβολῆς ὅμως εἰς ἣν προέβην προέκυψαν τὰ ἑξῆς λάθη ἀναγνώσεως:

f. 1^{v} (Fig. 163) στίχος 3 ἀντὶ *καρδιᾶς* ἀνάγνωθι *καρδίας* — στίχος 16 ἀντὶ *ἀποβολὴ καρδίας* ἀνάγνωθι *ἀποδοχὴ κ.*

f. 7^{v} (Fig. 165) στίχος 1 ἀντὶ *βασιλεὺ* ἀνάγνωθι *βασιλεῦ* — στίχος 4 ἀντὶ *ἀσύγκρητε* ὁ κῶδιξ παρέχει τὸ ὀρθὸν *ἀσύγκριτε*.

f. 3^{r} (Fig. 166) στίχος 9 ἀντὶ *πρόκρειτας* ἀνάγνωθι *πρόκρειττας* (προφανῶς ὁ συνθέτης δὲν εἶχε κατὰ νοῦν τὸ *πρόκριτος* ἀλλὰ τὸ *πρὸ - κρεῖττον*).

f. 5^{r} (Fig. 168) στίχος 17 ἀντὶ *φοβεροτέραν* ὁ κῶδιξ παρέχει *φοβερωτέραν*.

f. 5^{r} (Fig. 169) στίχοι 1 - 4 ἀναγνωστέοι: *ῥαγῇ ἡ καρδία μου καὶ σπασθῇ* | *καὶ* (*ἅμα σπασθῇ* editor) *ἀναπασθῇ ἀπ' ἐμέναν* | *ἢ τί ποτε ἐκ τὰ ἐπώδυνα* | (*γενῇ μετὰ μεγάλα* editor) *γενῇ με τὰ μεγάλα.*

f. 4^{v} (Fig. 173) στίχος 1 ἀντὶ *ἔχων* ἀνάγνωθι *ἔχον* (*τὸ μὴ ἔχον* sc.!).

N.B.T.

Supplementa Byzantina:

Band 1: Theodoros Studites Jamben ... Einleitung, Kritischer Text, ... Paul Speck, Berlin 1968.

Band 2: Nicetas Choniates Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie von Jan-Louis van Dieten, Berlin 1971.

Band 3: Symeon Neos Theologos Hymnen. Prolegomena, Kritischer Text, Indices besorgt von Athanasios Kambylis, Berlin 1976. Ἐκδόσεις Walter de Gruyter and Company, Berlin - New York.

Ὡς παραρτήματα — Supplementa τοῦ Corpus Fontium Historiae Byzantinae, εἰς τὴν σειρὰν τοῦ ὁποίου ἐξεδόθησαν ἤδη διάφοροι ἀνόμοιοι καὶ ποικίλης προελεύσεως καὶ περιεχομένου τόμοι, τῶν συνεργαζομένων ἱδρυμάτων διαφόρων χωρῶν, ἤρχισαν ἐκδιδόμενα τὰ ὡς ἄνω ἔργα, ὧν τὸ πρῶτον περιλαμβάνει τοὺς Ἰάμβους τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου, τὸ δεύτερον ἀποτελεῖ εἰσαγωγὴν εἰς τοὺς Λόγους καὶ τὰς Ἐπιστολὰς τοῦ Νικήτα Χωνιάτου καὶ τὸ τρίτον καὶ ὀγκωδέστερον περιλαμβάνει τοὺς Ὕμνους Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου, κείμενα ταῦτα μὴ εἰσηγμένα εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν, μεθ' ὧν συνεκδίδονται καί τινα ἐπιγράμματα διαφόρων.

Καὶ πάντων μὲν τῶν κειμένων τούτων βασικῶς προϋπῆρχον ἐκδόσεις, ἀλλ' αἱ σημεριναὶ βασίζονται ἐπὶ τῆς γνώσεως περισσοτέρων χειρογράφων, ἐγένοντο μὲ τὰς συγχρόνους μεθόδους καὶ ἐπλουτίσθησαν διὰ κριτικῶν ὑπομνημάτων καὶ σημειώσεων ἐξαντλητικῶς. Χαρακτηριστικὸν δὲ καὶ τῶν τριῶν τόμων εἶναι ὅτι ὑπηρετοῦν ὀλιγώτερον τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν καὶ περισσότερον τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν, ὁ δὲ τόμος τῶν «Ὕμνων» καὶ τὴν Θεολογίαν.

Λόγῳ τῆς ἐκτάσεως τῶν ἔργων, ἐπιφυλασσόμενος δι' εὐρυτέραν παρουσίασιν αὐτῶν, ἀναβάλλομεν δι' αὐτὴν καὶ παρατηρήσεις τινὰς ἐπὶ τῶν σχετικῶν κειμένων. Χαίρομεν δὲ διότι ὁσημέραι, κινουμένου τοῦ διεθνοῦς διαφέροντος, ἐπαυξάνονται αἱ ἐργασίαι ἐπὶ τῶν ἑλληνικῶν κειμένων τοῦ Βυζαντίου, κατ' ἐξοχὴν κατοπτριζόντων τὸν πολιτισμὸν αὐτοῦ, ἰδιαζόντως δὲ διότι τὸν μέγαν καὶ πολύμοχθον τόμον τῶν Ὕμνων Συμεῶνος τοῦ Νέου Θεολόγου ὀφείλομεν εἰς τὸν Ἕλληνα καθηγητὴν Ἀθανάσιον Καμπύλην, ὑποτάξαντα τὴν κλασσικήν του μάθησιν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Φιλολογίας τῶν Μέσων Χρόνων καὶ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας.

N. B. T.

Michele Psello, Epistola a Giovanni Xifilino. Testo critico, introduzione e commentario a cura di Ugo Criscuolo. Università di Napoli - Cattedra di Filologia Bizantina. 1973, σελ. (1) - 86 + 2. (Εἰς τὴν σειρὰν *Università di Napoli - Cattedra di Filologia Bizantina. Byzantina et Neo-hellenica Neapolitana. Collana di Studi e Testi diretta da Antonio Garzya, I*).

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ εἰς τὸν Ἰωάννην τὸν Ξιφιλῖνον εἶχεν ἐκδοθῆ ὑπὸ τοῦ Κ. Σάθα εἰς τὸν Ε' τόμον τῆς Μεσαιωνικῆς Βιβλιοθήκης. Ὁ U. Criscuolo ἐπανεκδίδει τὴν ἐπιστολὴν κατόπιν νέας ἀναγνώσεως τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου Parisinus Gr. 1182 (ΙΓ' αἰ.), τοῦ πλέον σημαντικοῦ ἐκπροσώπου διὰ τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως εἰς τὴν εἰσαγωγὴν τοποθετεῖ πρῶτον χρονολογικῶς τὴν ἐπιστολὴν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1055 καὶ 1064, ἀφοῦ ἐξετάσῃ ἀναλυτικῶς τὰς μέχρι τοῦδε προταθείσας ἀπόψεις. Εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον ἐξετάζει τὸ ὕφος καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ ὕφος τῆς ἐπιστολῆς δὲν εἶναι συνεπές, διότι βασικῶς ἡ ἐπιστολὴ εἶναι ἀπαντητικὴ εἰς ἄλλην τοῦ Ξιφιλίνου, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπιτιμήσει τὸν Ψελλὸν διὰ τὴν ἀποχώρησίν του ἐκ τῆς μονῆς. Ὁ Ψελλὸς δὲν εἶναι μόνον Πλατωνικός, ἀλλ' ἔχει μελετήσει καὶ Ἀριστοτέλη καὶ ἄλλα φιλοσοφικὰ συστήματα. Ὑποστηρίζει θερμῶς τὴν χριστιανικήν του πίστιν καὶ τὴν ἀντιθέτει εἰς τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ φιλοσοφήματα. Ἔχει ἐπίγνωσιν τῆς ἀντιλογίας μεταξὺ ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ νέου ἀνθρωπιστικοῦ πνεύματος καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ τοποθέτησίς του δὲν εἶναι ἀντίθετος πρὸς τὴν χριστιανικὴν ὁμολογίαν. Ὁ Ξιφιλῖνος δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν παιδείαν, ἡ ὁποία εἰσέδυσεν εἰς τὴν χριστιανικήν, ἀλλ' ἐπισημαίνει τὸν κίνδυνον ὅτι ἡ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας φαίνεται ὡς δοκιμὴ ἀπελευθερώσεως ἐκ τῶν ὁρίων τοῦ δόγματος. Εἰς τὸ ἑπόμενον κεφάλαιον, ὅπου ἐξετάζεται ὁ ἀνθρωπισμὸς τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, ὁ σ. σημειώνει ὅτι ὁ ἀνθρωπισμὸς αὐτὸς θεμελιοῦται ἐπὶ μιᾶς ἀπόψεως ξένης πρὸς τὸ ἀσκητικὸν ἰδεῶδες. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀξία καθ' ἑαυτὴν καὶ ἔχει ἀνάγκην μιᾶς καθ' ἑαυτὴν ἐλευθερίας. Πρέπει νὰ δημιουργήσῃ μόνος του τὴν μοῖράν του. Ὁ Συνέσιος εἶναι ἡ ἀγαπητὴ μορφὴ τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ. Ὡς βάσις τοῦ ἀνθρωπισμοῦ τοῦ Ψελλοῦ εὑρίσκεται μία ἑνοῦσα θεώρησις τῆς παιδείας· συνδυάζει τὴν φιλοσοφίαν μὲ τὴν ρητορικήν, ἐμφανίζονται συγγραφεῖς οἱ ὁποῖοι διήκουν δι' ὅλου τοῦ Βυζαντίου, τοποθετεῖται κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον εἰς μίαν συνεχῆ ἱστορικὴν γραμμὴν ἡ ἄποψις τοῦ Μιχαὴλ Ψελλοῦ.

Τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία ἐπιγράφεται Michaelis Pselli, ad Ioannem Xiphilinum Epistola (ἐνῷ καλύτερον θὰ ἦτο νὰ τεθῇ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ χειρογράφου: «Τῷ μοναχῷ κὺρ Ἰωάννῃ καὶ γεγονότι πατριάρχῃ τῷ Ξιφιλίνῳ») καὶ ἀρχ. «Ἐμὸς ὁ Πλάτων, ἁγιώτατε καὶ σοφώτατε, ἐμός», συνοδεύουν μετάφρασις εἰς τὴν ἰταλικήν, σχόλια καὶ πίνακες τῶν ἀξιοσημειώτων λέξεων, τῶν κυρίων ὀνομάτων, τῶν χωρίων καὶ τῶν συγχρόνων συγγραφέων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ

Otto Mazal, Die Prooimien der byzantinischen Patriarchenurkunden, Wien 1974, 8ον, σσ. 247 [= Byzantina Vindobonensia, Bd. VII. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften].

Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τοῦ καθηγητοῦ H. Hunger (Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964 καὶ τῶν συμπληρωματικῶν ὑπὸ τοῦ καθηγ. R. Browning, Notes on Byzantine Prooimia, Wien 1966) περὶ τῆς ἰδεολογίας τὴν ὁποίαν ἐκφράζουν τὰ προοίμια τῶν Βυζαντινῶν πολιτικῶν ἐγγράφων, ἡ παροῦσα μελέτη ἐπεκτείνει τὴν ἔρευναν καὶ εἰς τὸν χῶρον τῶν ἰδεῶν

τὰς ὁποίας θεμελιοῦν καὶ προσπαθοῦν νὰ διαδώσουν τὰ προοίμια τῶν ἐξαπολυομένων πατριαρχικῶν ἐγγράφων. Τὰ ἐξεταζόμενα κείμενα, προϊόντα τῆς πατριαρχικῆς γραμματείας, διακρίνει ὁ συγγρ. εἰς τὰ προσωπικῶς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου κατὰ καιροὺς συντασσόμενα (ἐπισήμους ἐπιστολάς, ὑπομνήματα, γράμματα, ἄλλα ἰδιαίτερα ἔγγραφα) καὶ εἰς ἔγγραφα τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συνόδου (σημειώματα, ἐπιστολὰς τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς συνόδου, γράμματα συνοδικά, διαγνώσεις, πράξεις, ἄλλα ἔγγραφα), σσ. 17 - 63. Ἡ ἔρευνα ἐκτείνεται χρονικῶς ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Νεστορίου (428 - 431) μέχρι καὶ τοῦ Ἰωσὴφ Β' (1416 - 1439), σημειοῦνται δὲ (σσ. 189 - 239) ποῖα ἔγγραφα (410 τὸν ἀριθμὸν) ἐκ τῶν πατριαρχιῶν τούτων ἐξετάζονται. Ἡ χρησιμότης εἶναι πολλαπλῆ : ἱστορική, φιλολογική, θεολογική.

Τὸ ἰδεολογικὸν περιεχόμενον τῶν προοιμίων συνιστοῦν κυρίως τὰ ἑξῆς θέματα :

α') Αἱ ὁμολογίαι αὐτῶν τῶν πατριαρχῶν περὶ τῆς πατριαρχικῆς ἐξουσίας, ὅτι εἶναι θείας προελεύσεως, προωρισμένη νὰ θεραπεύῃ τὰ ψυχικὰ τῶν ἀνθρώπων πάθη καὶ νὰ ὁδηγῇ αὐτοὺς εἰς σωτηρίαν, ὅτι ὡς ἄνθρωποι οἱ πατριάρχαι δὲν εἶναι ἄξιοι τοσούτου ἀξιώματος, ἀναδείκνυνται δὲ διὰ τῆς φιλανθρωπίας καὶ τῶν ἀπορρήτων κριμάτων τοῦ Θεοῦ ἀλλὰ καὶ τῆς εὐμενείας τοῦ βασιλέως (σσ. 67 - 75).

β') Ἡ σχέσις πατριάρχου καὶ ἐπισκόπων. Ἐνταῦθα ἐξετάζονται τὰ ἔγγραφα τὰ ἀπευθυνόμενα πρὸς ἐπισκόπους, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν εἰς πληρώσεις χηρευουσῶν ἑδρῶν, ἀναδείξεις ἀρχιερέων, μεταβολὰς δικαίων ἢ ὁρίων μητροπόλεων, συνενώσεις ἐπισκοπῶν, ὑποβιβασμοὺς πτωχευσασῶν, μεταθέσεις ἀρχιερέων. Τὰ προοίμια τούτων διαλαμβάνουν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἐπισκοπικοῦ βαθμοῦ ὡς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν οὐράνιον ἱεραρχίαν καὶ τῶν ἐντεῦθεν ἀπορρεόντων πολλαπλῶν καθηκόντων ἔναντι τοῦ ποιμνίου καὶ τῶν σχέσεων τοῦ πατριάρχου πρὸς τοὺς ὑποκειμένους μητροπολίτας καὶ ἐπισκόπους ἢ τῆς μερίμνης περὶ τοὺς ἐνδεεῖς ἐξ αὐτῶν (σσ. 76 - 119).

γ') Ἄλλο θέμα συχνάκις συναντώμενον εἶναι ἡ ἔξαρσις τῆς ἱερωσύνης ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ καθήκοντα τοῦ ἱερέως, ἤτοι τῆς φυλακῆς τῆς πίστεως, τῆς πειθαρχίας τῷ Θεῷ, τῆς διδασκαλίας (σσ. 120 - 123).

δ') Κεφάλαιον ἰδιαίτερον ἀπαρτίζουν ὅσα περὶ μοναχισμοῦ λέγουν τὰ προοίμια, ἔνθα συνήθως ἐκθειάζεται ὁ μοναχικὸς βίος καὶ αἱ ἀρεταὶ τῶν μοναχῶν, μακαρίζονται οἱ ἱδρυταὶ ἢ ἀνακαινισταὶ μονῶν (κτήτορες) καὶ ἐξαίρεται ἡ φροντὶς τοῦ πατριάρχου περὶ τὰς μονὰς (σσ. 124 - 137).

ε') Ὑπολείπεται ἡ ἐξέτασις τῆς σχέσεως τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν πιστῶν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἐπὶ γῆς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τὸ κοινὸν τῶν ψυχῶν ἰατρεῖον καὶ ἡ ὁποία παρὰ τὰς προσβολὰς τοῦ ἀντικειμένου μένει ἀήττητος καὶ ἀνάλωτος. Ἔναντι αὐτῆς, ὅπως καὶ οἱ πιστοί, ἔχει καὶ ὁ πατριάρχης ὑποχρέωσιν μερίμνης (σσ. 138 - 146).

ς') Δὲν εἶναι ὅμως ἄγνωστος εἰς τὰ πατριαρχικὰ προοίμια καὶ ὁ συσχετισμὸς ἱερωσύνης καὶ βασιλείας, αἱ ὁποῖαι ἀμφότεραι διέπουν τὴν ἐκκλησίαν. Καὶ τοῦ βασιλέως ἡ ἀρχὴ προέρχεται ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ οὗτος μιμεῖται τὸν μέγαν βασιλέα Χριστόν, ἔχει δὲ χρέος ὅπως λάμπῃ δι' ἐναρέτου βίου, ἐν εὐσεβείᾳ καὶ Ὀρθοδοξίᾳ, φρονήσει, δικαιοσύνῃ καὶ εὐποιΐᾳ (σσ. 147 - 157).

ζ') Καὶ τὰ θεολογικὰ τέλος στοιχεῖα ἢ καὶ ἠθικὰ δὲν λείπουν ἐκ τῶν προοιμίων, ὑποστηριζομένων γνωστῶν ἐκ τῆς θεολογίας θέσεων (σσ. 158 - 186).

Ἡ ἔρευνα τοῦ κ. Mazal ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι φροντίζει νὰ παραθέτῃ παραδείγματα κατὰ περίπτωσιν ἐξ ἐγγράφων ἐποχῶν ἀπεχουσῶν ἀλλήλων αἰῶνας ὁλοκλήρους, ὥστε νὰ ἀποδεικνύηται ἡ ὑπερχρονικότης τῶν ἐκφραζομένων ἰδεῶν. Ἡ ἐπιλογὴ τῶν κειμένων εἶναι πλουσία ἐκ τῶν μέχρι τῆς συντάξεως τῆς μελέτης ἐκδόσεων· αἱ δὲ μετὰ ταῦτα ἐκδόσεις ὁμοίων ἐγγράφων εἶναι βέβαιον ὅτι δὲν μέλλουν νὰ προσφέρουν νέας κατηγορίας ἰδεῶν. Οὕτω π.χ. τὰ προσφάτως ἐκδοθέντα νέα κείμενα (εὐχὴ εἰς τοὺς βασιλεῖς, παραίτησις, διαθήκη) τοῦ πατριάρχου Ἰωάννου ΙΓ' τοῦ Γλυκέος, 1315 - 1319 (ἐν ΕΕΒΣ ΜΑ', 1974 [1975], σσ. 391 - 405) προστιθέμενα εἰς τὰ πολλὰ κείμενα τοῦ πατριάρχου τούτου (ἀρ. 319 - 337) ἐντάσσονται κανονικῶς εἰς τὰς ὁρισθείσας κατηγορίας ἀποτελοῦντα ὁμολογίας τοῦ οἰκ. πατριάρχου περὶ τοῦ ὕψους καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ πατριαρχικοῦ ἀξιώματος, τῶν σχέσεων πατριάρχου καὶ ἐκκλησίας, βασιλέως καὶ ἐκκλησίας κ.τ.ὅ.

Πρόκειται περὶ ἐξόχως μεθοδικῆς ἐργασίας, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ εὐρεῖαν ἔρευναν καὶ ἀρτίαν γνῶσιν τοῦ θέματος.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Nicetæ Choniatæ Historia; recensuit I o a n n e s A l o y s i u s v a n D i e t e n, Berolini et Novi Eboraci MCMLXXV [Walter de Gruyter], 8ον. Pars prior praefationem et textum continens, σσ. CXVIII + 656 + πίν. 2. Pars altera indices continens, σσ. 143 [Corpus Fontium Historiæ Byzantinæ, vol. XI/1, XI/2].

Ἀπό τινων ἐτῶν ἦτο φανερὸν ὅτι ἡ ἔκδοσις τῶν ἔργων τοῦ Νικήτα Χωνιάτου εἶχεν ἀναληφθῆ ὑπὸ ἐμπείρων χειρῶν. Δεῖγμα τῆς σοβαρότητος δι' ἧς ἀντιμετωπίζετο τὸ πρᾶγμα ἀπετέλει ἀρχικῶς (μετὰ τὴν ἐμφάνισιν ἐλασσόνων μελετῶν) ἡ εἰσαγωγικὴ εἰς τὴν ἔτι ἀναμενομένην ἔκδοσιν τοῦ θεολογικοῦ ἔργου τοῦ Νικήτα, τῆς «Πανοπλίας δογματικῆς», ἐργασία τοῦ ἀνωτέρω ἐκδότου J.-L. v a n D i e t e n, Zur Überlieferung und Veröffentlichung der Panoplia Dogmatike des Niketas Choniates, Amsterdam 1970, καὶ ἐν συνεχείᾳ αἱ ἐκδοθεῖσαι τῷ 1971 τ ο ῦ α ὐ τ ο ῦ, Niketas Choniates. Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie, Berlin - New York, ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὴν κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος (1972) ἐμφανισθεῖσαν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἔκδοσιν τῶν ΙΗ' λόγων καὶ τῶν ΙΑ' ἐπιστολῶν τοῦ συγγραφέως τούτου (Nicetæ Choniatæ Orationes et Epistulæ, Berol. et N. Ebor.).

Οὕτω μετὰ τὴν γραμματολογικὴν καὶ προσωπογραφικὴν ἔρευναν, διὰ τῆς ὁποίας, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀνενεώθη τὸ διαφέρον περὶ τὸν Νικήταν Χωνιάτην, ἐτέθησαν ὑπὸ κριτικὴν βάσανον πᾶσαι αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὸν βίον καὶ τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ῥήτορος εἰδήσεις, ἀπηκριβώθησαν χρονολογίαι καὶ ὑπεμνηματίσθησαν οἱ λόγοι καὶ αἱ ἐπιστολαί, ἐπηκολούθησεν εἰς ἐπιβλητικὸν τόμον ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας, σημαντικωτάτης πηγῆς τῶν χρόνων ἀπὸ Ἰωάννου Κομνηνοῦ (1118 - 1143) μέχρι καὶ πέρα τῆς ἁλώσεως τοῦ 1204, περιλαμβανούσης ἐν τέλει καὶ τὴν περὶ τῆς τύχης τῶν μνημείων τῆς κατακτηθείσης ΚΠόλεως ἔκθεσιν (De statuis) ὡς ἀναπόσπαστον μέρος τοῦ ἱστορικοῦ κειμένου καὶ οὐχὶ ὡς αὐτοτελὲς ἔργον, καθ' ἃ ἔδειξεν ὁ V. Grecu (RÉB VI, 1948, σσ. 58 - 66). Ἀντικατεστάθη τοιουτοτρόπως ἡ ἀπὸ τοῦ 1835 χρησιμοποιουμένη παλαιὰ ἔκδοσις τῆς Βόννης ὑπὸ I. Bekker.

Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ (σσ. VII - CXV) ποιεῖται λόγον ὁ ἐκδότης περὶ τῆς διαρθρώσεως τοῦ ἔργου (διακρίνων 19 βιβλία) καὶ δὴ καὶ ἀναλυτικῶς περὶ τῆς χειρογράφου παραδόσεως αὐτοῦ, τοῦ ὁποίου οἱ ἀρχαιότεροι κώδικες εἶναι τοῦ ιγ' αἰῶνος μὴ ἀπέχοντες πολὺ τῆς συγγραφῆς τοῦ ἔργου, συμπληρωθείσης μετὰ τὸ 1206 (ὁ θάνατος τοῦ Νικήτα τίθεται εἰς τὰ ἔτη 1215/6). Περιγράφονται τὰ χειρόγραφα λεπτομερῶς, ἀξιολογοῦνται, ἐξετάζονται αἱ πρὸς ἄλληλα σχέσεις καὶ διακρίνονται εἰς οἰκογενείας. Μετὰ δὲ τὴν ἀνασκόπησιν τῶν μέχρι τοῦδε ἐκδόσεων, τῶν μεταφράσεων καὶ παράθεσιν τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας ἕπεται (σσ. 1 - 655) ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῆς Ἱστορίας μετὰ ὑπομνήματος, χωρίων συγγραφέων καὶ κριτικοῦ ὑπομνήματος (ἔνθα καὶ ἀποσπάσματα ἐκ τῆς ἐπὶ τὸ δημωδέστερον παραφράσεως τοῦ κειμένου, σημειουμένων εἰς ἰδιαίτερον στρῶμα καὶ κατὰ τόπους τῶν χρονολογιῶν τῶν γεγονότων). Πρόκειται περὶ κριτικῆς ἐργασίας, τῆς ὁποίας πρυτανεύουν αὐστηραὶ ἀρχαὶ ἐκδοτικῆς, ἀποτελεῖ δὲ ἀπόρροιαν ὀρθῆς ἀντιμετωπίσεως τῆς χειρογράφου παραδόσεως. Ἴσως θὰ ἔπρεπε νὰ κατεβάλλετο περισσοτέρα φροντὶς κατὰ τὴν διόρθωσιν τῶν τυπογρα-

φικῶν δοκιμίων, ὥστε εἰς ἔκδοσιν αὐτῆς τῆς ἐπιστημονικῆς ἀξίας νὰ ἀπεφεύγοντο ἀβλεπτήματα οἷα τά : *τέχαμος* (σ. 595,29), *πμεῦμα* (σ. 607,18) κ.ἄ.

Οἱ πίνακες τοῦ β' τόμου περιλαμβάνουν εὑρετήρια κυρίων ὀνομάτων, βυζαντινῶν ὅρων, indicem Græcitatis, ἔνθα σημειωτέον ὅτι ἡ λ. *ἀλμαία*, ἡ, δὲν χρησιμοποιεῖται τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Νικήτα· ἤδη ἀπαντᾷ ἐν τῷ Τυπικῷ τῆς μονῆς τοῦ Παντοκράτορος (1136), ἔκδ. P. G a u t i e r, RÉB 32, 1974, σ. 132, ἔνθα φέρεται ὡς νηστίσιμον βρῶμα ἐσθιόμενον κατὰ τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν (βλ. αὐτόθι, στ. 468, σ. 57). Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ πίνακος τῶν σημειωθέντων κατὰ στίχους τοῦ κειμένου χωρίων θεολογικῶν καὶ θύραθεν.

ΣΤΑΥΡΟΣ ΙΩ. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ

Κ ο σ μ ᾶ Ν., Ὁ ἀνέκδοτος κώδικας 161 τῆς Χίου γιὰ τὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430 καὶ τὴ μάχη τῆς Βάρνας, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 64.

Ὑπὸ τὸν τίτλον τοῦτον, ὁ συγγραφεὺς ἐκδίδει τμήματά τινα τοῦ κώδικος 161 τῆς «Βιβλιοθήκης Κοραῆ» Χίου (συγκεκριμένως τὰ φφ. 20v - 44 καὶ 242v - 244), ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ βιβλίου μνημονευόμενα ἱστορικὰ γεγονότα. Τὸν κώδικα τοῦτον, περιέχοντα τὴν χρονογραφίαν τοῦ Μαλαξοῦ, περιέγραψε τὸ πρῶτον ὁ Κ. Ἄ μ α ν τ ο ς, Ἑλληνικὰ 1, 1928, σσ. 46 - 58, ἐτόνισε τὴν σημασίαν του, ἐπεσήμανε τὸ πρόβλημα τοῦ τίς ἡ σχέσις του πρὸς ἄλλους, συγγενοῦς περιεχομένου, κώδικας καὶ πρὸς τὸ «Βιβλίον Ἱστορικὸν» τοῦ Δωροθέου, καὶ ὑπέδειξεν ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ ἔκδοσις κατὰ κώδικα πρὶν ἢ τὸ πρόβλημα τοῦτο λυθῇ. Ἡ ἔρευνα ἔκτοτε ὀλίγον ἔχει προχωρήσει. Ἐλλείπει, καθ' ὅσον γνωρίζω, μελέτη συγκριτικὴ τῶν διαφόρων παραλλαγῶν τῆς χρονογραφίας καὶ δὲν ὑπάρχει συμφωνία ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τῆς χρονογραφίας τοῦ Μαλαξοῦ πρὸς τὴν τοῦ Δωροθέου. Ὡς ἐκ τούτου, ἡ προσπάθεια τοῦ συγγραφέως θὰ εἶχε νόημα ὡς προεργασία διὰ τοιαύτην μελέτην ἢ ἔκδοσιν τῶν παραλλαγῶν, ὅπερ ὅμως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πρόθεσις τοῦ συγγραφέως.

Παρέρχεται διὰ «χρονογραφικῆς» πράγματι συντομίας τὰ μνημονευθέντα προβλήματα καὶ χωρεῖ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου, ὑστερῶν ὅμως καὶ εἰς τοῦτο. Δὲν μνημονεύομεν πλεῖστα ὀρθογραφικὰ λάθη (παράλειψιν ὑπογεγραμμένης, γραφὴν κυρίων ὀνομάτων διὰ μικροῦ ἀρκτικοῦ γράμματος κ.λ.π.), διότι ὑπάρχουν οὐσιωδέστεραι ἐλλείψεις. Δὲν ἀναφέρει, λ.χ., ὁ συγγραφεὺς τὴν μέθοδον, ἣν ἠκολούθησεν ἐκδίδων, τίνα κριτικὰ σύμβολα χρησιμοποιεῖ, ἀκολουθεῖ περίεργον σύστημα ἀριθμήσεως τῶν φύλλων, ἀρχόμενος διὰ τοῦ συστήματος Λάμπρου (1, 1β) καὶ μεταπίπτων εἰς τὸ 1, 1α. Δυστυχῶς δὲν ἀποφεύγονται καὶ πλεῖστα σφάλματα παραναγνώσεως τοῦ χειρογράφου, ὅπερ εἶναι εὔκολον νὰ διαπιστώσῃ τις παραβάλλων τὸ ἐκδιδόμενον κείμενον πρὸς τὰ ἐπισυναπτόμενα φωτογραφικὰ πανομοιότυπα φύλλων τοῦ κώδικος (π.χ. σ. 17,7 ἀντὶ *κώμης* γρ. *μονῆς* [φωτ., σ. 42], σ. 17,18 ἀντὶ *ἔσκυψαν* γρ. *ἔσμιξαν* [φωτ., σ. 43], σ. 22,26 ἀντὶ *θέλειν αὐτὸν* γρ. *θέλει νὰ τὸν* [φωτ., σ. 47] κ.ἄ.).

Τῆς ἐκδόσεως τοῦ κειμένου ἕπονται σχόλια σχετικὰ μὲ τὰ μνημονευθέντα ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐκτενῆ βιβλιογραφίαν παραθέτει ὁ συγγραφεύς, δὲν θὰ ἔπρεπε ὅμως νὰ ἀγνοήσῃ πολυτιμοτάτην πηγὴν διὰ τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας, τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Συλβέστρου Συροπούλου (ἐκδοθέντα προσφάτως ὑπὸ V. L a u r e n t, Les «Mémoires» du Grand Ecclésiarque de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le concile de Florence (1438 - 1439), Paris 1971). Τὸ βιβλίον τοῦ O. T a f r a l i, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913, ἀναγράφεται δίς : ἅπαξ ὡς ἀνωτέρω, καὶ ἅπαξ ὡς Thessalonique au quatorziemme siecle (sic). Ἡ ἐργασία ἔχει τὸν χαρακτῆρα μελέτης γενομένης ἐν σπουδῇ. Ἐὰν κατεβάλλετο περισσοτέρα φροντίς, πολλὰ θὰ διωρθοῦντο.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ Κ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

περιέχουσα μελέτας δημοσιευθείσας ὑπὸ Ἑλλήνων τὸ γένος ἐν Ἑλλάδι καὶ τῇ Ἀλλοδαπῇ κατὰ τὰ ἔτη 1975 - 1976 καὶ σχετιζομένας πρὸς τὸν ὑπὸ τῆς Ἐπετηρίδος ἐπιδιωκόμενον σκοπόν.

ΕΡΕΥΝΗΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΑΙ

ΑΕΜ	= Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΑΘ	= Ἀρχεῖον Θράκης (περ.), Ἀθῆναι.
Ἀμάλθεια	= (περ.), Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης.
ΑΠ	= Ἀρχεῖον Πόντου (περ.), Ἀθῆναι.
Βυζαντινὰ	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
ΓΠ	= Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς (περ.), Θεσσαλονίκη.
Διοτίμα	= (περ.), Ἀθῆναι.
Δωδώνη	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων.
ΕΕΒΣ	= Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΕΘΣΠΘ	= Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
ΕΚΕΕ	= Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν (περ.), Λευκωσία.
Ἐρανιστὴς	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΕΦ	= Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος (περ.), Ἀθῆναι.
ΗΕ	= Ἠπειρωτικὴ Ἑστία (περ.), Ἰωάννινα.
Θεολογία	= (περ.), Ἀθῆναι.
Θησαυρίσματα	= (περ.), Βενετία.
Ἰλισὸς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Κερ. Χρ.	= Κερκυραϊκὰ Χρονικὰ (περ.), Κέρκυρα.
Κληρονομία	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
Κρητολογία	= (περ.), Ἡράκλειον.
ΚΣ	= Κυπριακαὶ Σπουδαὶ (περ.), Λευκωσία.
Λαογραφία	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΛΣ	= Λακωνικαὶ Σπουδαὶ (περ.), Ἀθῆναι.
Μακεδονικὰ	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
Μαντατοφόρος	= Bulletin of Modern Greek Studies, Birmingham.
Μικρ. Χρ.	= Μικρασιατικὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.

* Συνετάχθη ὑπὸ Σ τ υ λ. Κ. Λ α μ π ά κ η, φοιτητοῦ Φιλολογίας.

ΜΛ	= Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1975.
Μνήμων	= (περ.), Ἀθῆναι.
ΝΕ	= Νέα Ἑστία (περ.), Ἀθῆναι.
ΝΠ	= Νέα Πορεία (περ.), Θεσσαλονικη.
Νισυριακὰ	= Νισυριακὰ Χρονικὰ (περ.), Ἀθῆναι.
Παρνασσὸς	= (περ.), Ἀθῆναι.
Πελοποννησιακὰ	= (περ.), Ἀθῆναι.
Πλάτων	= (περ.), Ἀθῆναι.
Φιλ. Πρωτ.	= Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ (περ.), Ἀθῆναι.
Φίλτρα	= Τιμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1976.
BMGS	= Byzantine and Modern Greek Studies (περ.), London.
B-NJ	= Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher (περ.), Ἀθῆναι.
BS	= Balcan Studies (περ.), Θεσσαλονίκη.
Byzantinoslavica	= (περ.), Πράγα.
Byzantion	= (περ.), Βρυξέλλαι.
BZ	= Byzantinische Zeitschrift (περ.), Μόναχον.
Cyrillomethodianum	= (περ.), Θεσσαλονίκη.
FN	= Folia Neoellenica (περ.), Amsterdam.
GRBS	= Greek, Roman and Byzantine Studies (περ.), U.S.A.
JÖB	= Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (περ.), Βιέννη.
Neohellenica	= (περ.), Texas.
RÉB	= Revue des Études Byzantines (περ.), Παρίσιοι.
TM	= Travaux et Mémoires, Παρίσιοι.
ZB	= Zeitschrift für Balkanologie (περ.), Μόναχον.
ZR	= Zbornik Radova (περ.), Βελιγράδιον.

Α' — ΓΕΝΙΚΑ, ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

Γεωργίου Τ., Ἡ βυζαντινὴ μελῳδία στὰ Κάλαντα, Φιλ. Πρωτ. 32, 1975, σσ. 297-298.

Δάμπαση Ι., Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν βυζαντινὴν ἰατρικήν, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 397-408.

Ἐπετηρὶς ἱερᾶς μητροπόλεως Πέτρας (1956-1976), Νεάπολις Κρήτης 1976, 12ον, σσ. 160.

Θέμελη Χρυσοστ., μητροπολίτου Μεσσηνίας, Ὁ «Λόγος περὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς» τοῦ Ναθαναὴλ Ἰωάννου, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 209-230.

Καραθανάση Ἀ. Θ., Βερνάρδος Ἄκρης ὁ Κύπριος (;-1667 ca). Ἡ συμβολή του στὴν ἐκπαίδευση τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Βενετίας, ΚΣ ΑΗ'-ΑΘ', 1974-75, σσ. 45-52.

Conomos D., Music for the Evening Office on Whitsunday, XVe Congrès international d'études Byzantines. Rapports et Co-rapports III. Art et Archéologie, Athènes 1976, σσ. 259-278.

Μελετήματα στὴ μνήμη Βασιλείου Λαούρδα, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. viii + 648.

Papadopoullos Th., Methodological Issues in Byzantinology, ΕΚΕΕ VII, 1973-1975, σσ. 1-20.

Προβατάκη Θ. Μ., Ἄθως, ἱστορία, τέχνη, παράδοση, Θεσσαλονίκη 1975.

Στάθη Γ., Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς. Ἅγιον Ὄρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν Μονῶν καὶ Σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τόμος Α', Ἀθῆναι 1975, 4ον σσ. οη' + 723 + πίν. κδ'.

— Ἡ παλαιὰ βυζαντινὴ σημειογραφία καὶ τὸ πρόβλημα μεταγραφῆς της εἰς τὸ πεντάγραμμον, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 193-220 + Πίνακες, σσ. 429-460.

Stathis G., Ioasaph Riliotes et ses «Exégéseis» à certaines compositions Byzantines, BS 17, 1976, σσ. 131-142.

Σταύρου Τ., Τὸ ζωντανὸ Βυζάντιο, Ἀθῆναι 1976, σσ. 197.

Τάγαρη Α., Πορεία αἰώνων. Ἡ ἱστορία ἀπὸ τοῦ ὀγδόου μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος τῆς ἀρχοντικῆς βυζαντινῆς οἰκογενείας τῶν Ταγαραίων, Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 80.

Τηλλυρίδου Α., Περὶ τὸν Γερμανὸν Ἱεροσολύμων (1543-1579), ΓΠ 58, 1975, σσ. 224-233.

— Κοσμᾶς Μαυρουδῆς Μητροπολίτης Κιτίου (15 Ἰουλίου 1643-15 Ἰανουαρίου 1702), ΚΣ ΑΗ'-ΑΘ', 1974-75, σσ. 53-75.

Τυπάλδου-Λασκαράτου Ι, Οἰκογένειαι Κεφαλᾶ εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἱστορικὰ καὶ ἑραλδικὰ στοιχεῖα, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 436-450.

Τωμαδάκη Ν., Οἱ Κρητολόγοι καὶ ἡ Κρητολογία, Κρητολογία 1, 1975, σσ. 5-27.

Φίλτρα. Τιμητικὸς τόμος Σ.Γ. Καψωμένου, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. κδ'+436.

Χατζηγιακουμῆ Μ., Μουσικὰ χειρόγραφα Τουρκοκρατίας (1453-1832), τόμ. Α', Ἀθῆναι 1975, 4ον, σσ. 503+Πίν. XXV.

Bryer A.,-Fassoulakis St.-Nicol D. M., A Byzantine Family: the Gabrades. An Additional Note, Byzantinoslavica XXXVI, 1975, σσ. 38-45

Β' — ΛΟΓΙΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀγγελάτου Φ., Ἡ μεταξὺ τῶν νόθων ἔργων τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου ὁμιλία «Εἰς τὸν Τίμιον Σταυρόν», Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 71-79.

Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, Δογματικὰ Β'. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Σ. Τοκατλίδη, Θεσσαλονίκη 1975, 16ον, σσ. 368 [Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»].

— Δογματικὰ Γ'. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Ν. Τσιομεσίδη, Θεσσαλονίκη 1975, 16ον, σσ. 368 [Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»].

— Ἑρμηνευτικὰ Α'. Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Β. Στογιάννου, Θεσσαλονίκη 1975, 16ον, σσ. 338.

Vaporis N., The Translation of the Scripture and the Ecumenical Patriarchate: The Translation Efforts of Hilarion of Tirnovo, BMGS 1, 1975, σσ. 141-174.

Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου Α., Προσῳδιακὴ καὶ ρυθμοτονικὴ ποίησις, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 353-362.

Bühler W. und Theodoridis Ch., Johannes von Damaskos terminus post quem für Choiroboskos, BZ 69, 1976, σσ. 397-401.

Δεδούση Χ., Less Menander from Byzantine Lexica: Fragments 686, 308, 686b, 269, Φίλτρα, σσ. 21-31.

Deligiorgis St., A Byzantine Romance in international perspective: The Drosilla and Charicles of Niketas Eugenianos, Neohellenika II, 1975, σσ. 21 - 32.

Δρίτσα Δ., Ἡ συγγραφικὴ μέθοδος τοῦ Εἰρηναίου, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 338 - 347.

— Ρυθμικαί τινες εὐχαὶ ἐκ τῶν γνωστικῶν ἀποκρύφων πράξεων, ΓΠ 58, 1975, σσ. 372 - 389.

— Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας ὡς συγγραφεύς, Θεολογία ΜΖ', 1976, σσ. 105 - 113.

Θεοδωρακοπούλου Ι., Ἡ θέση τοῦ Πλήθωνος μέσα στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Δυτικῆς Φιλοσοφίας, ΛΣ 2, 1975, σσ. 63 - 76.

Iliadou D., Ephrem: Versions grecque, latine et slave. Addenda et corrigenda ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 320 - 373.

Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Δογματικὰ Α'. Εἰσαγωγαὶ ὑπὸ Π. Κ. Χρήστου καὶ Θ. Ν. Ζήση, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια ὑπὸ Κ. Γ. Φραντζολᾶ, Θεσσαλονίκη 1976, 16ον, σσ. 576 [Πατερικαὶ ἐκδόσεις «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς»].

Kambylis A., Textkritische Bemerkungen zum Gedicht auf die Enthaltsamkeit des Theodoros Meliteniotes, Φίλτρα, σσ. 227 - 242.

— Zum «Programm» der byzantinischen Historikerin Anna Komnene, Δώρημα Hans Diller zum 70. Geburtstag, Athen 1975, σσ. 127 - 146 [Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία, 27].

Κομίνη Α., Γρηγόριος μητροπολίτης Κορίνθου. Λόγιος ἱεράρχης τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 17 - 23.

— Προβλήματα βυζαντινῆς ποιήσεως καὶ προσωπογραφίας, Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 106.

Κοσμᾶ Ν., Ὁ ἀνέκδοτος κώδικας 161 τῆς Χίου γιὰ τὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, τὴν ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430 καὶ τὴ μάχη τῆς Βάρνας. Εἰσαγωγή, κείμενο, σχόλια, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 64.

Κουρούση Σ., Ὁ μέγας διοικητὴς Θεόδωρος Καβάσιλας καὶ ἡ εἰς Ἀνδρόνικον Β' († 1332) μονῳδία αὐτοῦ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 408 - 428.

Λαμπάκη Σ., Ἐπιστολὴ τοῦ ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Λογαρᾶ πρὸς τὸν Ἀνδρόνικον Γ' ἀφορῶσα εἰς τὴν καταδίκην τῶν «καθολικῶν κριτῶν» (1337), ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 397 - 407.

Λαμψίδου Ο., Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ Βίος καὶ ἔργα, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 312 [= Περιοδικοῦ «Ἀρχεῖον Πόντου» Παράρτημα 7. Πηγαὶ τῆς ἱστορίας τῶν Ἑλλήνων τοῦ Πόντου 1].

Μανάφη Κ., Γραμματολογικὰ καὶ κείμενα συγγραφέων ΙΒ' αἰῶνος. Τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1976, 8ον, σσ. ιϛ' + 264.

— Ἐπιστολὴ Βασιλείου Πεδιαδίτου μητροπολίτου Κερκύρας πρὸς τὸν πάπαν Ἰννοκέντιον Γ' καὶ ὁ χρόνος πατριαρχείας Μιχαὴλ Δ' τοῦ Αὐτωρειανοῦ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 429 - 440.

— Ἄγνωστος μαρτυρία τῶν ἀρχῶν τοῦ ιγ' αἰῶνος περὶ τῆς ἐν Βοιωτίᾳ μονῆς τοῦ Σαγματᾶ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 441 - 444.

Μανούσακα Μ. Ι., Μελετίου Πηγᾶ ἀνέκδοτον γράμμα πρὸς τὸν Δόγην Pasquale Cicogna καὶ τὴν Γερουσίαν τῆς Βενετίας (26 Σεπτ. 1590), Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 7 - 13 + πίν. Α' - Β'.

Μουτσούλα Η., Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τῶν «τριῶν κατὰ Ἀρειανῶν» λόγων τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, Θεολογία ΜΖ', 1976, σσ. 543 - 557.

Μπαρτζελιώτου Α., Fate or Heimarmene according to Pletho, Διοτίμα 3, 1975, σσ. 137 - 149.

Μπουμπουλίδου Φ., Τὸ ἐπιστολάριον τοῦ cod. Taurin. Gr. LXIV. C. III 7, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 298 - 319.

Naoumides M., Ρητορικαὶ λέξεις. Editio princeps, ἐν Ἀθήναις 1975, 8ον, σσ. 96+ πίν. IV [Ἀθηνᾶ», Σειρὰ διατριβῶν καὶ μελετημάτων, 20].

— Codex Athen. Mus. Byz. 186 and Photius, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 1976, σσ. 85 - 100.

Papathomopoulos M., À propos de la Métaphrase Planudéenne des Héroides d'Ovide, Φίλτρα, σσ. 107 - 118.

Πολέμη Δ. Ι., Δύο ποιήματα τοῦ Ἰωάννου Δούκα, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 66 - 91.

Πολίτη Α., Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μητροφάνους Κριτόπουλου, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 156 - 160.

Προμπονᾶ Ι., Διόρθωσις εἰς Μανουὴλ Ὁλόβωλον, B - NJ XXI, 1976, σ. 233.

Τσάμη Δ. Γ., Ἰωσὴφ Καλοθέτου λόγοι, Θεσσαλονίκη 1975.

Τσολάκη Ε., Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ χρονογραφικοῦ ἔργου τοῦ Ἰωήλ, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 449 - 461.

Τωμαδάκη Ν., Εἰς Νείλου Μπέρτου ἱερομονάχου ἔργα (Hannerole - Aposkiti - Stammler: Nathanael - Neilos Bertos, 1974), ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 1976, σ. 390.

— Σέργιος Πατρίκιος Ὁμολογητὴς πατὴρ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου καὶ ὁ εἰς μνήμην του (13 Μαΐου) Κανὼν Ἰωσὴφ τοῦ Ὑμνογράφου, ΕΦ ΝΘ', 1977, σσ. 152 - 161.

Fatouros G., Textkritische Beobachtungen zu Ioannes Skylitzes, JÖB 24, 1975, σσ. 91 - 94.

Φούσκα Κ. Μ., Στόματα τοῦ λόγου. Οἱ Πατέρες καὶ οἱ Ἐκκλ. συγγραφεῖς μέχρι τοῦ 325 μ.Χ., Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 188.

— Θεηγόροι ὁπλῖται. Οἱ Πατέρες καὶ Ἐκκλ. συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 325 - 750 μ.Χ., Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 248.

Ψευτογκᾶ Β., Εἷς εὐχαριστήριος ὕμνος μετὰ τὸ δεῖπνον λεγόμενος καὶ ἡ τεχνικὴ τῆς δομῆς αὐτοῦ, ΓΠ 58, 1975, σσ. 112 - 121.

— Ἀνωνύμου μητροπολίτου Βεροίας δύο ὁμιλίαι εἰς τὸν Σταυρόν, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 99 - 115.

Γ' — ΔΗΜΩΔΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀλεξιάδη Μ., Συμβολὴ στὴν ἔρευνα τοῦ Καρπαθιακοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 47.

Alexiou M. - Holton D., The origins and development of «politikos stichos»: a select critical bibliography, Μαντατοφόρος 9, 1976, σσ. 22 - 34.

Ἀλεξίου Σ., Συμπληρωματικὰ στὴ Βοσκοπούλα, Φίλτρα, σσ. 223 - 226.

— Λέξεις Ἐρωτοκρίτου, Κρητολογία 2, 1976, σσ. 155 - 182.

Δετοράκη Θ., Ἀνέκδοτα δημοτικὰ τραγούδια τῆς Κρήτης, Ἡράκλειον 1976, 8ον, σσ. 230.

Ζώρα Γ., Πανάρετος — νέα λαϊκὴ διασκευὴ τῆς Ἐρωφίλης, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 435 - 445.

Ζ[ώρα Γ.], Τὰ κυπριακὰ ἐρωτικὰ ποιήματα τοῦ ΙϚ' αἰῶνος, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, 469 - 474.

— Ἡ Κυπριακὴ φιλολογία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Φραγκοκρατίας, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 603 - 632.

Κακουλίδη Ε., Ἰωαννίκιος Καρτάνος. Συμβολὴ στὴ δημώδη πεζογραφία τοῦ 16ου αἰῶνα, Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 218 - 256 + πίν. 1.

Κεχαγιόγλου Γ., Συμπληρωματικὰ γιὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 420 - 425.
Κουτσαντωνάκη Ε., Τὸ τραγούδι τοῦ Μεμέτακα, Ἀμάλθεια 6, 1975, σσ. 194 - 208.
Κριαρᾶ Ε., Ἔλεγχος παρατηρήσεων τοῦ Α. Σαχίνη στὴν «Πανώρια» τοῦ Χορτάτση, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 425 - 431.
— Ἡ «Πανώρια» τοῦ Χορτάτση καὶ ἡ νέα ἔκδοση τοῦ κειμένου, ΝΕ 99, 1976, σσ. 376 - 382.
— Ἡ διγλωσσία στὰ ὑστεροβυζαντινὰ γράμματα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 213 - 243.
Krikos K., The «Song of the Dead Brother»: a bibliography, Μαντατοφόρος 6, 1975, σσ. 23 - 30.
Λαμψίδου Ο., Ὁ Ὀρφεὺς εἰς Ποντικὸν παραμύθιον, ΑΠ 33, 1975 - 76, σσ. 54 - 92.
Μανούσακα Μ., Ἀποκατάσταση τοῦ πρώτου δημοσιευμένου (1584) ἑλληνικοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, Φίλτρα, σσ. 255 - 274.
Παναγιωτάκη Ν. Μ., Ὁ ποιητὴς τῆς γκιόστρας τῶν Χανίων (1594) καὶ ἡ οἰκογένεια Zancarolo, Δωδώνη 4, 1975, σσ. 111 - 131.
— Παιδιόφραστος, Φίλτρα, σσ. 275 - 290.
— Οἱ κρητικὲς ἐνθυμήσεις τοῦ σιναϊτικοῦ κώδικα 1639, Δωδώνη 5, 1976, σσ. 121 - 132.
Παπαδοπούλλου Θ., Τὸ ᾆσμα τῆς Θεονίτσας, ΚΣ Μ', 1976, σσ. 181 - 243.
Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη Ν., «Σπανέας» καὶ «Λόγοι Διδακτικοὶ» τοῦ Φαλιέρου, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 92 - 101.
Πασχαλίδου-Παπαδοπούλου Γιολάντα, Δύο ἀνώνυμα θρησκευτικὰ ἀλφαβητάρια σὲ χειρόγραφο τῆς Μονῆς Ἰβήρων, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 174 - 178.
Πηδώνια Κ., Πίνακας χωρίων μεσαιωνικῶν κειμένων ποὺ διορθώνονται στὸ Λεξικὸ Μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς Δημώδους Γραμματείας Ε. Κριαρᾶ, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 223 - 250.
— Ἕνα κείμενο τοῦ Ἀνθίμου Διακρούση καὶ ὁ Νικόλαος Ἀναστάσης, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 350 - 374.
Πολίτη Λίνου, Ποιητικὴ ἀνθολογία. Βιβλίο πρῶτο. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση, Ἀθῆναι 1975, 16ον, σσ. 204.
— Ποιητικὴ ἀνθολογία. Βιβλίο δεύτερο. Μετὰ τὴν ἅλωση. 15ος καὶ 16ος αἰώνας, Ἀθῆναι 1975, 16ον, σσ. 176.
— Ποιητικὴ ἀνθολογία. Βιβλίο τρίτο. Ἡ κρητικὴ ποίηση τοῦ δέκατου ἕβδομου αἰώνα, Ἀθῆναι 1976, 16ον, σσ. 228.
— Ποιητικὴ ἀνθολογία. Βιβλίο τέταρτο. Οἱ Φαναριῶτες καὶ ἡ Ἀθηναϊκὴ Σχολή, Ἀθῆναι 1976, 16ον, σσ. 224.
Politis L., A History of Modern Greek Literature, London 1975, 8ον, σσ. xiii + 338.
Τρωΐλου Ι. Α., Βασιλεὺς ὁ Ροδολῖνος. Τραγῳδία (Θησαυροὶ τῆς Γενναδείου, 1), Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. XXVI+140 [φωτοτυπικὴ ἐπανέκδοσις τοῦ ἀντιτύπου τοῦ 1647 τῆς Γενναδείου, μετὰ προλόγου F.R. Walton (σσ. IX - XII, ἀγγλιστὶ) καὶ εἰσαγωγῆς Μ. Ι. Μανούσακα (σσ. XIII - XXVI, ἑλληνιστί)].
Τσελίκα Α., Πέντε ἀνέκδοτα βυζαντινὰ ἐρωτικὰ ποιήματα σὲ μαρκιανὸ κώδικα, Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 148 - 154.
Τωμαδάκη Ν., Οἱ ἄρχοντες εἰς τὰ «ριζίτικα» Κρητικὰ δημοτικὰ τραγούδια, Ἀμάλθεια 6, 1976, σσ. 185 - 188.

Fatouros G., Ueber das Volkslied «τοῦ κάστρου τῆς Ὡριᾶς», Neohellenika II, 1975, σσ. 33 - 36.
Χορτάτση Γ., Πανώρια. Κριτικὴ ἔκδοση μὲ εἰσαγωγή, σχόλια καὶ λεξιλόγιο Ε. Κριαρᾶ, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. vi + 299 + πίν. 4.
Χούμνου Γ., Ἡ Κοσμογέννησις. Ἀνέκδοτον στιχούργημα τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Ἔμμετρος παράφρασις τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Κριτικὴ ἔκδοσις ὑπὸ Γ.Α. Μέγα, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. vii + 221 + πίν. ιδ'.

Δ' — ΓΛΩΣΣΑ

Ἀνδριώτη Ν., Γλωσσικὰ Σύμμεικτα. 1. Μορφολογικά. 2. Ἐτυμολογικά, Φίλτρα, σσ. 305 - 321.
— Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν νεοελληνικῶν ἐπωνύμων. Ἐπώνυμα ἀπὸ ρήματα, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 394 - 400.
— Φαινόμενα συναλοιφῆς καὶ χασμωδίας στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα (Μέρος Α'), Ἑλληνικὰ 29, 1976, σσ. 5 - 45.
Andriotis N., La genèse des dialectes, Athènes 1976, 8ον, σσ. 20 [XVe Congrès International d'études byzantines].
Βαγιακάκου, Δ., Γλωσσικαὶ - Λαογραφικαὶ - τοπωνυμικαὶ ἔρευναι περὶ Κορινθίας, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 47 - 91.
Vayacacos D., Les toponymes grecs provenant des termes géographiques, BS 16, 1975, σσ. 184 - 190.
Βαφειάδου Β, Γλωσσάριον τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος Σῳζοπόλεως Βορειοανατολικῆς Θρᾴκης, ΑΘ 37, 1974, σσ. 107 - 176, 38, 1975, σσ. 139 - 184 καὶ 39, 1976, σσ. 119 - 148.
Γεωργακᾶ Δ., Ἡ ἑλληνικὴ λεξικογραφία καὶ τὸ μεσαιωνικὸ λεξικὸ τοῦ Ε. Κριαρᾶ (ἕνα πολυτιμότατο ὄργανο ἔρευνας), Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 245 - 294.
Γιαταγάνα Α., Ἀθησαύριστοι λέξεις, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 312 - 313.
Jochalas T., Sulla problematica dei prestiti Bizantini e Neo - Greci nei dialetti Italo - Albanesi, BS 16, 1975, σσ. 44 - 55.
Θαβώρη Α., Φιλολογικὰ καὶ Γλωσσικά, Φίλτρα, σσ. 33 - 42.
Thavoris A., The Slavs and slav toponyms and their endings in Greece, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 190 - 218.
Thaworis A., Die Archaismen der griechischen Lehnwörter im Bulgarischen, BS 16, 1975, σσ. 146 - 153.
Theodoridis C., Zur Etymologie von προύν(ε)ικος, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 418 - 420.
Καλογερᾶ Β., Ἠχοποίητες λέξεις καὶ ρίζες στὴν Ἑλληνική, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. 440.
Kapsomenos A., Ἐνδακρύειν, a ghost - word? Φίλτρα, σσ. 69 - 72.
Καραναστάση Α., Γλωσσικὰ ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος, Φίλτρα, σσ. 349 - 364.
Κοντοσοπούλου Ν., Κρητικὰ ἐτυμολογικά. Τὸ κουράδι καὶ τὸ νάκλι, Κρητολογία 1, 1975, σσ. 177 - 180.
Κριαρᾶ Ε., Λεξικογραφικά, Φίλτρα, σσ. 365 - 374.
— Μεσαιωνικὰ γλωσσικά. 1. Ἀντίτυπος - ἀντίτοπος καὶ συγγενικά. 2. Ἰ(ν)κάντο - ἰκαντεύω ἢ καντεύω (Σχόλιο στὸ Γεώργιο Χοῦμνο), Ἑλληνικὰ 29, 1976, σσ. 163 - 166.

Κριαρᾶ Ε., Σχόλια σὲ βυζαντινὴ ἐπιγραφή, Ἑλληνικὰ 29, 1976, σσ. 166 - 171.

Kriaras E., Sprachliche Beobachtungen im Zyprischen und anderes, FN I, σσ. 77 - 84.

Λαμψίδου Ὀ., Τὰ ὀνόματα ἐν τῷ Λεξιλογίῳ τῆς Χρονικῆς Συνόψεως Κωνσταντίνου τοῦ Μανασσῆ, Πλάτων 25, 1973, σσ. 19 - 70, 26, 1974, σσ. 209 - 222, 27, 1975, σσ. 51 - 89.

Μακρυμίχαλου Σ., Καὶ ἄλλη ἀθησαύριστος λέξις, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 66 - 67.

Μηνᾶ Κ., Γλωσσικὰ ἀνάλεκτα, Δωδώνη 4, 1975, σσ. 133 - 145.

Μουσελίμη Σ., Τοπωνύμια τῆς Λάκκας Σουλίου, ΗΕ ΚΔ', 1975, σσ. 810 - 825 καὶ ΚΕ', 1976, σσ. 47 - 62, 196 - 207, 403 - 410.

Moutsos D., Varia etymologica Graecanica, Byzantion XLV, 1975, σσ. 118 - 130.

— Modern Greek λουμάκι and Albanian lumak, ZB XII/1, 1976, σσ. 47 - 50.

Μωραλίδη Ι., Γλωσσικὰ σύμμικτα ἢ περὶ τοῦ ἀρνητικοῦ μορίου *me ἐν τῇ συνθέσει, Πλάτων 27, 1975, σσ. 273 - 311.

Παπαϊωάννου Γ., Τοπωνύμια Παππίγγου Ζαγορίου, ΗΕ ΚΔ', 1975, σσ. 655 - 669, 796 - 809.

Παπαϊωάννου Μ., Τὸ γλωσσάριο τῶν Γρεβενῶν, Θεσσαλονίκη 1976, 8ον, σσ. 162 [=Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 48].

Παπαχρίστου Κ., Νεοελληνικὰ ἐτυμολογικά, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 295 - 335.

Πιλαβάκη Κ., Συναγωγὴ κυπριακοῦ τοπωνυμικοῦ ὑλικοῦ, ΚΣ ΛϚ', 1972, Παράρτημα, σσ. 1 - 32, ΛΖ, 1973, Παράρτημα, σσ. 33 - 64, ΛΗ' - ΛΘ', 1974 - 75, Παράρτημα, σσ. 65 - 96, Μ', 1976, σσ. 97 - 160 (συνεχ.).

Σετάτου Μ., Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ χώρου στὴν Ποντιακὴ διάλεκτο, Φίλτρα, σσ. 375 - 401.

Συμεωνίδη Χ., Ἡ νεοελληνικὴ ὑποκοριστικὴ κατάληξη -κα, -κας, Φίλτρα σσ. 403 - 417.

— Ποντιακὰ ἔτυμα ἀνατολικῆς προέλευσης, ΑΠ 32, 1970, σσ. 311 - 336, 33, 1975 - 76, σσ. 243 - 276.

Symeonidis C., Zu der Problematik der romanischen Entlehnungen des Türkischen auf Grund des Griechischen, BS 16, 1975, σσ. 140 - 145.

— Der Vokalismus der griecischen Lehnwörter im Türkischen, Θεσσαλονίκη 1976, 8ον, σσ. 144 [Institute for Balkan Studies, 141].

Τσικριτσῆ - Κατσανάκη Χ., Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν τοπωνυμίων τῆς Κρήτης, Ἀμάλθεια 6, 1975, σσ. 25 - 98.

Τσοπανάκη Α., Μελετώντας τὴν νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα, ΝΠ ΚΑ', 1975, σσ. 1 - 11.

Τωμαδάκη Ν. Β., Βυζαντινὰ γλωσσικὰ καὶ φιλολογικά: Ι. Ἀρχαγγέλων ἐπίθετα, ΙΙ. Γεωργικοὶ ὅροι ἐκ κρητικῶν ἐνετικῶν ἐγγράφων, ΙΙΙ. Εἰς κείμενα Λουκᾶ ἐπισκόπου Βοὸς (Bova), Φίλτρα, σσ. 419 - 432.

— Γλωσσικὰ καὶ λαογραφικὰ ἐκ Κρήτης, Κρητολογία, τεῦχ. 3, 1976, σσ. 77 - 88.

— Συμβολὴ εἰς τοὺς ναυτικοὺς ὅρους τοῦ ιζ' αἰῶνος καὶ ἰδίᾳ εἰς τοὺς παρ' Ἀθανασίῳ Πικρῷ καὶ Μ. Τζάνε - Μπουνιαλῇ καὶ αἱ ὀνομασίαι τῶν σκαφῶν παρ' αὐτοῖς, Κρητολογία, τεῦχ. 3, 1976, σσ. 5 - 46.

— Βοτάνη>βοτάνι. Polvere>πόλβερη - (μ)πόλβερη, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σ. 212.

— Κρητικὰ τοπωνυμικά, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σ. 223.

— Ἐνετικοὶ ναυτικοὶ ὅροι τοῦ ιζ' αἰῶνος, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σ. 375.

Χαλκιᾶ Κ., Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως Σπόα ἢ Σπῶα, Νισυριακὰ 5, 1976, σσ. 305 - 307.

Ε' — ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Ἀνδριοπούλου Π. Χ., Τὸ πρόβλημα τοῦ «Ἱστορικοῦ Ἰησοῦ» ἐν τῇ συγχρόνῳ ἑρμηνευτικῇ τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Θεολογίας Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας, Ἀθῆναι 1975.

Βλαχοπούλου Π., Ὁ ἀριθμὸς 7 στὴν Ἀποκάλυψη, Ἰλισὸς 20, 1975, σσ. 51 - 52.

Voulgaris Chr., «...εἰ καὶ ἐγνώκαμεν κατὰ σάρκα Χριστόν, ἀλλὰ νῦν οὐκέτι γινώσκομεν», 2 Cor. 5 : 16 and the problem of St. Paul's opponents in Corinth, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 148 - 164.

Γιανναρᾶ Χ., Ἡ ἀπολογητικὴ στὰ ὅρια τῆς ὀρθοδόξου Θεολογίας, Ἀθῆναι 1975.

— Κεφάλαια πολιτικῆς Θεολογίας, Ἀθῆναι 1976.

Γιαννοπούλου Β. Ν., Αἱ χριστολογικαὶ ἀντιλήψεις τῶν Εἰκονομάχων, Ἀθῆναι 1975, σσ. 198.

Γιαννουλάτου Α., Ἰσλάμ. Θρησκειολογικὴ ἐπισκόπησις, Ἀθῆναι 1975.

Ζήση Θ.Ν., Ὁ συμβολισμὸς τοῦ μαύρου χρώματος εἰς τὴν ἀμφίεσιν τῶν μοναχῶν ἰδίᾳ κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, ΓΠ 57, 1974, σσ. 405 - 412 καὶ 58, 1975 σσ. 15 - 27.

— Αἱ μοναχικαὶ τάξεις καὶ αἱ βαθμίδες τῆς τελειώσεως κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 72 - 86.

— Περὶ τὴν χρονολόγησιν τῆς Κατὰ Ἀρμενίων πραγματείας τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 315 - 326.

Θεοδώρου Α., Ἡ εἰκονικὴ - συμβολικὴ ἀναλογία τοῦ φωτὸς ἐν τῇ Θεολογίᾳ τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Θεολογία ΜΖ', 1976, σσ. 28 - 44, 235 - 272, 500 - 530.

Θεοδωρούδη Γ., Ἡ νηστεία κατὰ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης, ΓΠ 58, 1975, σσ. 214 - 223.

Θεοκλήτου, μοναχοῦ Διονυσιάτου, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς. Ὁ Βίος καὶ ἡ Θεολογία του, Ἅγιον Ὄρος - Θεσσαλονίκη 1976, 12ον, σσ. μς' + 290.

Κολιτσάρα Ι.Θ., Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 353.

Κρικώνη Χ., Περὶ ἑρμηνευτικῶν σειρῶν (Catenae), Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 89 - 139 + πίν. 1 - 26.

Bebis G., The Concept of εὐδαιμονία ih the Fathers of the Eastern Church, Κληρονομία, 7, 1975, σσ. 1 - 7.

Μπόνη Κ. Γ., Βασίλειος Καισαρείας ὁ Μέγας, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 200.

— Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου «Περὶ ψευδοῦς Ἀσκήσεως», Θεολογία ΜΕ', 1974, σσ. 19 - 29, 205 - 220, 417 - 432, 593 - 607, ΜϚ', 1975, σσ. 7 - 22, 257 - 272, 465 - 481, 681 - 688, ΜΖ', 1976, σσ. 7 - 14, 209 - 217, 417 - 429.

Μπούμη Π., Τὸ κῦρος καὶ ἡ ἰσχὺς τῶν ἱερῶν κανόνων, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 94 - 114.

Νέλλα Π., Ἡ περὶ δικαιώσεως διδασκαλία Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. Συμβολὴ εἰς τὴν ὀρθόδοξον σωτηριολογίαν, Πειραιεὺς 1975, 8ον, σσ. 182 + πίν. 1.

— Αἱ θεολογικαὶ πηγαὶ Νικολάου τοῦ Καβάσιλα. Ἀναφοραὶ καὶ ἐξαρτήσεις, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 327 - 344.

Νησιώτου Ν., Ἡ ἀπολογία τῆς ἐλπίδος, Θεολογία ΜΓ', 1975, σσ. 41 - 61, 273 - 291.
Ὀρφανοῦ Μ. Σ., Ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα εἰς τὴν Τριαδολογίαν τοῦ Μ. Βασιλείου, Ἀθῆναι 1976.
Orphanos M., Creation and Salvation according to St. Basil of Caesarea, Athens 1975, 8ον, σσ. 182.
Παπαγεωργίου Γ.Χ., Τὰ «ἀστρονομικά», «φυσικὰ» καὶ «ἀριθμητικὰ» ἐντὸς τῶν Πατερικῶν κειμένων, ΓΠ 58, 1975, σσ. 390 - 391.
Παπαδοπούλου, Σ., Γ. Ἀθανάσιος ὁ Μέγας καὶ ἡ θεολογία τῆς οἰκουμενικῆς Συνόδου, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 216.
— Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ αἱ προϋποθέσεις πνευματολογίας αὐτοῦ, Ἀθῆναι 1975.
Romanides J., The Filioque, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 285 - 314.
Τατάκη Β., Ἡ ἑλληνικὴ πατερικὴ καὶ βυζαντινὴ φιλοσοφία, Δευκαλίων 14, 1975, σσ. 146 - 202.
Tsirpanlis C., The Liturgical Theology of Nicolas Cabasilas, Θεολογία ΜΓ', 1975, σσ. 183 - 197, 429 - 445, 543 - 555, 836 - 850, ΜΖ', 1976, σσ. 85 - 104.
Χρήστου Π., Θεολογικὰ Μελετήματα, 2. Γραμματεία τοῦ Δ' αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. 277 [Πατριαρχικὸν Ἵδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν].
— Κριτικὰ εἰς τὸ κείμενον τῆς Πρὸς Διόγνητον, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 273 - 284.
Ψευτογκᾶ Β., Αἱ περὶ Σταυροῦ καὶ Πάθους τοῦ Κυρίου ὁμιλίαι ἀνατολικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων ἀπὸ τοῦ 2ου μέχρι καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 245.
Constantelos D., Theological considerations for the Social Ethos of the Orthodox Church, ΜΑ, σσ. 323 - 335.
Harkianakis St., Das athonitische Mönchtum, ΜΑ, σσ. 313 - 321.

Ϛ' — ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ahrweiler H., L'idéologie politique de l'empire byzantin, Paris 1975, 8ον, σσ. 158.
— L'organisation des campagnes militaires à Byzance, ἐν V.J. Parry - M.E. Yapp, War, Technology and Society in the Middle East, London 1975, σσ. 89 - 96.
— Erosion sociale et comportements excentriques a Byzance aux XIe - XIIIe siècles, Athènes 1976, 8ον, σσ. 24 [XVe Congrès International d'Études Byzantines].
— Recherches sur la societè byzantine au XIe siècle: nouvelles hiérarchies et nouvelles solidarités, TM 6, 1976, σσ. 99 - 124.
— Byzance: les pays et les territoires, London 1973 [Variorum Reprints], 8ον σσ. 338.
Asdracha C., Le terme 'Haemos' chez Pachymère, Recherhes de géographie historique 2 (Sofia 1975), σσ. 137 - 142.
— Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie, RÉB 34, 1976, σσ. 175 - 209.
— La Région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles; étude de géographie historique; préface de Nicolas G. Svoronos, Athen 1976 [Texte und Forschungen zur Byzantinische und Neugriechische Philologie, 49], σσ. LII+295.
Βαρζοῦ Κ., Σπουδὴ βυζαντινῶν προσωπογραφιῶν. Ἀλέξιος Κομνηνὸς - Εἰρήνη ἡ Ρωσικὴ καὶ οἱ ἄτυχοι ἀπόγονοί τους, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 129 - 175.

Βέη - Σεφερλῆ Ε., Ὁ χρόνος στέψεως τοῦ Θεοδώρου Δούκα ὡς προσδιορίζεται ἐξ ἀνεκδότων γραμμάτων Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, Β - ΝJ XXI, 1976, σσ. 272 - 279.
Vranoussi E., À propos des opérations des Normands dans la mer Egée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185 - 1186). De nouveau sur une source hagiographique négligée, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 203 - 211.
Vryonis Sp., Islam and Cultural change in the middle Ages, Wiesbaden 1975,
— Byzantine and Turkish societies and their sources of manpower, ἐν V.J. Parry - M. E. Yapp, War, Technology and Society in the Middle East, London 1975, σσ. 125 - 152.
— Patterns of population movement in byzantine Asia Minor 1071 - 1261, Athènes 1976, 8ον, σσ. 20 [XVe Congrès International d'études byzantines].
Γεωργιάδη Θ., Μοσχόπολις, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 144 + Εἰκ. 31 + Χάρτ. 2.
Yannopoulos P., La société profane dans l'empire byzantin des VIe, VIIe et IXe siècles, Louvain 1975, 8ον, σσ. XLVII + 332.
Γλαβίνα Α. Α., Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Βίκτωρος Β' πρὸς τὴν αὐτοκράτειραν τοῦ Βυζαντίου Θεοδώραν, ΓΠ 58, 1975, σσ. 289 - 295.
Zakythinos D., Le Despotat grec de Morée. Édition revue et augmentée par Chryssa Maltézou, London 1975, 8ον, τόμ. 1: histoire politique, σσ. iii+395, τόμ. 2: Vie et institutions, σσ. viii+432.
— The Making of Modern Greece. From Byzantium to Independence. Translated with an introduction by K. P. Johnstone, London 1976, 8ον, σσ. xii + 235.
Καλονάρου Π. Π., Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς καὶ τὸ ἀκριτικὸν ἔπος - Ἡ ἅλωσις, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 207.
Καραγεώργου Β. Σ., Λιουτπράνδος ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης ὡς ἱστορικὸς καὶ διπλωμάτης, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 311.
Καραγιαννοπούλου Ἰω., Κεντρόφυγοι καὶ κεντρομόλοι δυνάμεις στὸν βυζαντινὸ κόσμο, Athènes 1976, 8ον, σσ. 20 [XVe Congrès International d'Études Byzantines].
Κεσελοπούλου, Α., Βίος τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου Ϛ' τοῦ Καντακουζηνοῦ (ἢ Ἰωάσαφ Μοναχοῦ) (1295 - 1383), Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 573 - 610.
Κρεμμύδα Β., Εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας (1700 - 1821), Ἀθῆναι 1976, 16ον, σσ. 238.
Kyriakis M., Student Life in Eleventh Century Constantinople, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 375 - 388.
Laiou A., Peasant Names in Fourteenth - Century Macedonia, BMGS 1, 1975, σσ. 71 - 96.
Λαμψίδου Ο., Ἡ ἐκ τῶν «ἀνωτέρω μερῶν» καταγωγὴ Γρηγορίου τοῦ Γαβρᾶ, ΑΠ 33, 1975 - 76, σσ. 51 - 53.
Lampsidis O., Ein unbekannter Kunstgriff des Nikephoros Phokas bei der Landung auf Chandax (Kreta) (960), BZ 69, 1976, σσ. 9 - 12.
Lappa - Zizikas E., Le voyage de Jean VII Paleologue en Italie, RÉB 34, 1976, σσ. 139 - 142.
Λουγγῆ Τ. Κ., Μία ἄγνωστη οἰκογένεια βυζαντινῶν πρεσβευτῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 556 - 561.
Μαυροειδῆ Φ., Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ΙϚ' αἰῶνα. Ἔκδοση τοῦ Β' μητρῴου ἐγγράφων (1533 - 1562), Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 374.

Μέντζου Κ., Συμβολαί είς τὴν μελέτην τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τῆς πρωίμου βυζαντινῆς περιόδου. (Ἡ προσφορὰ τῶν ἐκ Μ. Ἀσίας καὶ Συρίας ἐπιγραφῶν καὶ ἁγιολογικῶν κειμένων), Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 259 + πίν. 1 [= Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 31].
Μουσελίμη Σ., Ἡ βυζαντινὴ Ὀσδίνα καὶ τὰ ἀρχαῖα αὐτῆς τείχη, Θεσσαλονίκη 1975, 8ον, σσ. 25.
Μπακιρτζῆ Χ., Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης (παρατηρήσεις καὶ προβλήματα), Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 289 - 341 + πίνακες, σσ. 463 - 495.
Ντόκου Κ., Ἡ Στερεὰ Ἑλλὰς κατὰ τὸν Ἐνετοτουρκικὸν πόλεμον (1684 - 1699) καὶ ὁ Σαλώνων Φιλόθεος, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 256.
Oikonomides N., A Chronological Note on the First Persian Campaign of Heraclius (622), BMGS 1, 1975, σσ. 1 - 10.
— La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée: A propos de la «Partitio Romaniae», Athènes 1976, 8ον, σσ. 28 [XVe Congrès International d'études byzantines].
— L'évolution de l'organisation administrative de l'Empire byzantin au XIe siècle (1025 - 1118), TM 6, 1976, σσ. 125 - 152.
— Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe - XVe s). Préface de H. Ahrweiler, London 1976, 8ον, σσ. 340.
Papadopoullos Th., Chypre: Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin, Athènes 1976, 8ον, σσ. 52 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
Σαράντη Ε., Ἡ Πάτρα ὅπως τὴν εἶδαν οἱ περιηγητὲς ἀπὸ τὸ 1204 ὡς τὸ 1500, Μνήμων 5, 1975, σσ. 7 - 34.
Σβορώνου Ν. Γ., Ἐπισκόπηση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας. Βιβλιογραφικὸς ὁδηγὸς Σ. Ι. Ἀσδραχᾶ, Ἀθῆναι 1976, 16ον, σσ. 338.
Svoronos N., Remarques sur les structures économiques de l' Empire byzantin au XIe siècle, TM 6, 1976, σσ. 49 - 67.
Σπυριδάκι Κ., Ἡ ἐθνολογικὴ σύνθεσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κύπρου ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰ ἀντίστοιχα ἱστορικὰ γεγονότα καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν σημερινὴν σύνθεσιν αὐτοῦ, ΚΣ ΛΗ' - ΛΘ', 1974 - 75, σσ. 1 - 11.
Σταυρίδου-Ζαφράκα Α., Ὁ Ἀνώνυμος λόγος «ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει», Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 343 - 406.
Στράτου Α. Ν., Πότε ἐξεθρονίσθη ὁ αὐτοκράτωρ Ἡράκλειος Β' (Ἡρακλωνᾶς), Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 177 - 191.
Charanis P., The Slavs, Byzantium, and the historical significance of the first Bulgarian Kingdom, BS 17, 1976, σσ. 5 - 24.
— Composition and movement of the population in the Byzantine World, 1071 - 1261. A supplementary report, Athènes 1976, 8ον, σσ. 12 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
— Imperial Coronation in Byzantium: some new evidence, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 37 - 46.
Χιδίρογλου Π., Διοικητικοί τινες θεσμοὶ τῆς Τουρκοκρατίας ἐν Κύπρῳ, ΚΣ ΛΗ' - ΛΘ', 1974 - 75, σσ. 93 - 110.
Χριστοφιλοπούλου Α., Βυζαντινὴ Ἱστορία Α', 324 - 610, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. η'+400.
Χρυσοῦ Ε. Κ., The date of papyrus SB 4483 and the Persian occupation of Egypt, Δωδώνη 4, 1975, σσ. 341 - 348.

Chrysos, E., Die «Krönung» Symeons in Hebdomon, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 169 - 173.
Chrysostomides, J., Corinth 1394 - 1397: Some new facts, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 81 - 110.
— An unpublished letter of Nerio Acciaiuolli (30 October 1384), Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 111 - 128.

Ζ' — ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ἀγγελοπούλου Α., Τὸ ἐκκλησιαστικὸν καθεστὼς τῶν μητροπόλεων τῆς Βορείου Μακεδονίας ἀπὸ τοῦ 1913 μέχρι σήμερον, Μακεδονικὰ 15, 1975, σσ. 28 - 44.
Ἀτέση Β. Γ., Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, ΕΦ 56, 1974, σσ. 105 - 180, 417 - 496, 57, 1975, 111 - 173, 447 - 450 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 338].
Βέη-Σεφερλῆ Ε., Νικόλαος, ἕνας ἀνύπαρκτος μητροπολίτης τοῦ ΙΓ' αἰῶνα (1227 - 1234), Β-ΝJ XXI, 1976, σσ. 280 - 286.
Κονιδάρη Γ., Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Athènes 1976, 8ον, σσ. 32 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
Constantelos D., Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I (1289-1293, 1303-1309) of Constantinople, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 611 - 625.
Λιάτα Ε., Ὁ Γεράσιμος Θηβῶν (1722 - 1734) καὶ ἔπειτα Π. Πατρῶν (1734 - 1759) καὶ ἡ ἀνακαίνιση τοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τῆς Θήβας, Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 155 - 170 + πίν. 1.
Μαραγκουδάκη Χ., ἀρχιμ., Ἱερὰ μονὴ Ἁγ. Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 64.
Μιτσίδου Α., Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς ἐκκλησίας Κύπρου, Athènes 1976, 8ον, σσ. 20 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
Μπούμη Π., Αἱ διπλαῖ γραφαὶ βυζαντινῶν τινων ὅρων. Περὶ τῶν ἐξωκατακοί(ή)λων καὶ τῶν ἐξω(α)κιονιτῶν, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 43 - 58.
Παναγιωτοπούλου Κ., Πατριαρχικὰ γράμματα καὶ ἄλλα ἔγγραφα (1571 - 1576) γιὰ τὸν Ἱέρωνα - Ἰωάννη Μποναφέ, Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 309 - 355.
Papadakis A., Gregory II of Cyprus and an Unpublished Report to the Synod, GRBS 16, 1975, σσ. 227 - 239.
Παπαδοπούλου Κ., Οἱ ἐπίσκοποι τῆς Λατινικῆς Ἀφρικῆς ὑπὲρ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 22 - 26.
Παπαδοπούλου Σ., Ὁ Διονύσιος Κορίνθου καὶ τὸ μέγα κῦρος τῆς Ἐκκλησίας Κορίνθου (Β' αἰ. μ.Χ.), Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 138 - 146.
Papachryssanthou D. - Granstrem E. - Medvedev I., Fragment d'un praktikon de la région d'Athènes (avant 1204), RÉB 34, 1976, σσ. 5 - 44 + πίν. 4.
Παπουλίδη Κ., Ἦτο Κύπριος ὁ Ἰγνάτιος (ca. 1540 - ca. 1640) Πατριάρχης Μόσχας (1605 - 1606, 1611); ΚΣ Μ', 1976, σσ. 69 - 76.
Παχυγιαννάκη Ε., πρωτοπρεσβυτέρου, Αἱ ἐκκλησίαι τῆς πόλεως Ἁγίου Νικολάου Κρήτης, Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 80 + εἰκόνες.
Πεντογάλου Γ., Ἐπίσκοπος Ἀντώνιος Ἀτζαγιώλης. Πλασματικὸς ἢ πραγματικὸς προκαθήμενος τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας Κεφαλλονιᾶς - Ζακύνθου, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 79 - 85.

Στράτου Α., Ὁ Πατριάρχης Πύρρος, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 9 - 19.
Ταρνανίδου Ι., Ἡ διαμόρφωσις τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας (864 - 1235), Θεσσαλονίκη 1976 (Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Σειρὰ Φιλολογικὴ καὶ Θεολογική, 13), 8ον, σσ. 190.
— Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτικὴ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η' Παλαιολόγου ἔναντι τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 47 - 87.
— Byzantine - Bulgarian Ecclesiastical Relations during the Reigns of Ioannis Vatatzis and Ivan Asen II, up to the Year 1235, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 28 - 52.
Τζωρτζάτου Β., μητροπολίτου Κίτρους, Οἱ βασικοὶ θεσμοὶ διοικήσεως τῆς αὐτοκεφάλου ὀρθοδόξου ἐκκλησίας τῆς Πολωνίας μετὰ ἱστορικῆς ἀνασκοπήσεως, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 62 - 93.
— Ἡ αὐτοκέφαλος Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας καὶ οἱ βασικοὶ θεσμοὶ Διοικήσεως αὐτῆς, Θεολογία ΜΓ', 1975, σσ. 689 - 739.
— Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, Θεολογία ΜΖ', 1976, σσ. 450 - 462.
Τηλλυρίδου, Α., Κοσμᾶς Μαυρουδῆς μητροπολίτης Κιτίου (15 Ἰουλίου 1643 - 15 Ἰανουαρίου 1702), ΚΣ ΛΗ' - ΛΘ', 1974 - 75, σσ. 53 - 75.
— Ἄγνωστα κείμενα διὰ τοὺς μητροπολίτας Κυρηνείας Τιμόθεον (1625; - 1647), Πάφου καὶ Τριμυθοῦντος Νεκτάριον (1677 - 1686) καὶ Ἀμαθοῦντος Γερμανὸν (1572 - 1600), Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 820 - 835, ΜΖ', 1976, σσ. 151 - 158, 362 - 390.
Tillyrides A., Additions on Cosmas Mauroudes bishop of Kition, ΚΣ Μ', 1976, σσ. 77 - 85.
Τιμοθέου, μητροπολίτου Γορτύνης καὶ Ἀρκαδίας, Ἡ Παναγία Καλυβιανὴ καὶ τὰ ἱδρύματα, Μοῖρες Κρήτης 1975, 12ον, σσ. 64.
Τωμαδάκη Ν. Β. Κρῆτες ἐκκλησιαστικοὶ ἐξακριβούμενοι, Κρητολογία 1, 1975, σσ. 167 - 176.
— Περὶ χωρεπισκόπων καὶ πρωτοπαπάδων τῶν Κυκλάδων νήσων, Κιμωλιακὰ Ζ', 1977, σσ. 3 - 16.
— Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωαννίκιος Β' ἀπὸ Ἡρακλείας, ΛΣ 2, 1975, σσ. 127-161.
— Ὁ (ἀρχι)επίσκοπος Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξας ὁ Ζακύνθιος ἐν Κρήτῃ, Κυθήροις καὶ Παροναξίᾳ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 5 - 56 + πίν. 5.
— Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ Ἰωσὴφ Δόξα, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 375 - 384.
— Ὁ Σεβαστείας Ἰωσὴφ Δόξας κατὰ τὸν Κρητικὸν Πόλεμον (1645 - 1669), Κρητολογία 2, 1976, σσ. 39 - 46.
— Ἰωαννικίου Β' οἰκουμενικοῦ πατριάρχου τοῦ ἀπὸ Ἡρακλείας γράμματα, ἐπιστολαί, τόμοι, ὑπομνήματα καὶ ἄλλα ὑπ' αὐτοῦ ὑπογραφέντα ἔγγραφα (1624 - 1657), ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 57 - 84.
Φειδᾶ Β., Κόρινθος - Ἀλεξάνδρεια. Ἡ ἐκκλησία τῆς Κορίνθου μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 153 - 160.
— Ἡ προεδρία τῆς Α' ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ΕΦ 57, 1975, σσ. 218 - 268, 407 - 446.
Χώρα Γ. Α., Ἡ «Ἁγία Μονὴ» Ἀρείας ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ καὶ πολιτικῇ ἱστορίᾳ Ναυπλίου καὶ Ἄργους, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 330 + πίν. 32.

Η' — ΑΓΙΟΛΟΓΙΑ

Γκέλη Κ., Ὁ Ἅγιος Γεράσιμος Κεφαλληνίας τῶν ὀρθοδόξων προστάτης, Ἀθῆναι 1975.
Δετοράκη Θ., Γεράσιμος ὁ Καλογνώμων, ποιητὴς ἀκολουθίας εἰς τὸν Ἅγιον Μύρωνα, Κρητολογία 2, 1976, σσ. 65 - 75.
Κομίνη Ἀ., Ἁγιολογία - ὑμνολογία εἰς ἁγίαν Βαρβάραν ἐξ ἀφορμῆς ἐπιτοπίου λατρείας, Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν, Ἀθῆναι 1976, σσ. 30 - 34.
Κούτσα Σ. Π., Ἀκολουθία καὶ ἐγκώμιον τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Συμεὼν τοῦ Νέου Θεολόγου ψαλλομένη τῇ ιβ' τοῦ μηνὸς Ὀκτωβρίου, ποιηθεῖσα μὲν ὑπὸ τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου, ἀποκατασταθεῖσα δὲ κριτικῶς ὑπὸ — Ἀθῆναι 1975.
Νεοσκητιώτου - Μπιλάλη Ν., Ὁ ὅσιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης. Τόμος Α': ὁ Βίος τοῦ Ὁσίου, Ἅγιον Ὄρος - Ἀθῆναι 1975.
Τσακουμάκα Π., μητροπολίτου Φιλίππων - Νεαπόλεως, Οἱ ἐν Κορινθίᾳ τιμώμενοι ἅγιοι Νικόλαοι, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 103 - 112.

Θ' — ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ - ΤΕΧΝΗ

Ἀλιπράντη Θ., Χρυσοκέντητα ἄμφια τῆς Ἱ. Μονῆς Λειμῶνος Λέσβου, ἐν Ἀθήναις 1975, 8ον, σσ. 85 + 28 πίν.
— Ἀνασκαφὴ εἰς Ἅγιον Χαράλαμπον Μαρωνείας Κομοτηνῆς, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 223 - 229.
— Εἰκὼν παλαιολογείου τέχνης ἐν Σίφνῳ, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 230 - 233.
Ἀντουράκη Γ. Β., Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου - Χριστοῦ εἰς Κουρνᾶν Χανίων, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 20.
Βλαχογιάννη - Δαγκλῆ Α., Εἰδωλολατρικὰ πρότυπα εἰς τὴν Χριστιανικὴν Τέχνην, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 115 - 147.
Βοκοτοπούλου Π., Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἤπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, 4ον, σσ. XXII + 232 + πίν. 59 [Κέντρον Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Βυζαντινὰ Μνημεῖα 2].
Βολανάκη Ι., Ὁ Βυζαντινὸς ναὸς τῆς Θεοτόκου Κοσμοσωτείρας τῆς Βήρας (Φερῶν - Θράκης), Ἀλεξανδρούπολις 1975.
Γεωργιάδου - Κουντούρα Ε., Ἡ βυζαντινὴ παράδοση σὲ τέσσερις Νεοέλληνες ζωγράφους, Βυζαντινὰ 8, 1976, σσ. 141 - 157 + πίν. 27 - 44.
Γεωργοπούλου - Μελαδίνη Μ., Τοιχογραφία μὲ σκηνὲς τοῦ Πάθους στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἁγ. Γεωργίου ΑΡΜΑ στὰ Φύλλα Εὐβοίας, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 255 - 276.
Γριτσοπούλου Τ., Οἱ Ναυπλιεῖς τοιχογράφοι Μόσχοι καὶ ἡ διακόσμησις τῆς μονῆς Βουλκάνου, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, σσ. 1 - 30.
— Χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς Σοφικοῦ, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 161 - 171.
Deliyanni - Doris H., Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios, München 1975 [Misc. Byz. Monacensia, 18], σσ. XVI + 311 + πίν. VII + XXXII.
Δημητροκάλλη Γ., Οἱ δίκογχοι χριστιανικοὶ ναοί, Ἀθῆναι 1976.

Δημητροκάλλη Γ., Ἅγιος Γεώργιος ὁ Ἀρμᾶς, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 198 - 203.
Δρανδάκη Ν., Λείψανα Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναΐσκου παρὰ τὸ Σελεγούδι Λακεδαίμονος (1439/40), ΛΣ 2, 1975, σσ. 95 - 109.
Θεοχαρίδου Γ., Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία ἡ ἐν τῷ Σταδίῳ (;), ΜΑ, σσ. 203 - 239.
Θέμελη Χρυσοστ., μητροπ. Μεσσηνίας, Ἡ ἐν Γιαννίτσῃ Μεσσηνίας ἱερὰ εἰκὼν τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, Καλαμάτα 1976, 16ον, σσ. 32.
Kissas S., Icons of a Kozani Menologion, BS 17, 1976, σσ. 93 - 113.
Κλαδᾶ-Πουταχίδη Σ. Γ., Ἕνα μοναστήρι τοῦ Πόντου ἀνιστορεῖται στὶς πλαγιὲς τοῦ Μπέλλες. Παναγία ἡ Σουμελᾶ, Ἀθῆναι 1975.
Κοκκίνη Σπύρου, Τὰ μοναστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, 16ον, σσ. 298.
Κουκουνάρη Α., Ἀδημοσίευτα χριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέρη εἰς τὴν νῆσον Αἴγιναν, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 414 - 428.
— Τὸ ναΐδριον τοῦ Ἁγίου Στυλιανοῦ εἰς τὸν Καρέα Ἀττικῆς, Θεολογία ΜΖ', 1976, 142 - 150.
Κωνσταντουδάκη Μ., Μαρτυρίες ζωγραφικῶν ἔργων στὸ Χάνδακα σὲ ἔγγραφα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ., Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 35 - 136.
Constantoudaki M., Dominicos Théotocopoulos (El Greco) de Candie à Venise. Documents inédits (1566 - 1568), Θησαυρίσματα 12, 1975, σσ. 292 - 308 + πίν. 2.
Λουΐζου Α., Παραδοσιακοὶ οἰκισμοὶ καὶ Βυζαντινὰ Μοναστήρια εἰς τὴν σημερινὴν Βουλγαρίαν, ΑΘ 39, 1976, σσ. 55 - 76.
Μαυροπούλου-Τσιούμη Χ., Οἱ μικρογραφίες τοῦ Ψαλτηρίου ἀρ. 65 τῆς Μονῆς Διονυσίου (Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν ψαλτηρίων καὶ τῶν βυζαντινῶν ἀντιγράφων), Κληρονομία 7, 1975, σσ. 131 - 171.
Mouriki D., The Frescoes of the Church of St. Nicholas at Platsa in the Mani, Athens 1975.
Moutsopoulos N., La morphologie des inscriptions byzantines et post-byzantines de Grèce, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 53 - 105.
Ξενογιάννη Κ. Ν., Δύο φωτανάματα εἰς ἱστορικὴν μονὴν τῆς Μεσσηνίας, Ἀθῆναι 1976.
— Ἡ ἱστορικὴ μονὴ Δημιόβης ἐξ ἐπόψεως ἀρχιτεκτονικῆς, ἁγιογραφικῆς καὶ αἰσθητικῆς. Συμβολὴ εἰς τὴν μοναστηριακὴν ἀρχιτεκτονικήν, Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 160.
— Ταξιάρχαι. Τὸ περίτεχνον βυζαντινὸν μνημεῖον τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας (12ου αἰ.), Ἀθῆναι 1976, 12ον, σσ. 48.
Ξυγγοπούλου Α., Τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Μελενίκου εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην Ἀθηνῶν, Θεσσαλονίκη 1975 [Ἑταιρεία Μακεδ. Σπουδῶν, Μακεδονικὴ Βιβλιοθήκη, 47], 8ον, σσ. 51 + 17 πίν.
— Ἀμνοὶ Χρυσοΰφαντοι, ΜΑ, σσ. 303 - 305.
Ὀρλάνδου Α. Κ., Συμπληρωματικαί τινες παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐν Μυστρᾷ Παλαιολογείων οἰκιῶν, ΛΣ 2, 1975, σσ. 77 - 84.
— Βυζαντινὸς πύργος παρὰ τὴν Ὄλυνθον, Φιλ. Πρωτ. 33, 1976, σσ. 25 - 26.
Πάλλα Δ., Περὶ τῆς ζωγραφικῆς εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ τὴν Θεσσαλονίκην μετὰ τὴν Ἅλωσιν (Μεθοδολογικά), ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975 - 76, σσ. 101 - 211 + πίν. 32.
Papageorgiou A., The early Christian architecture of Cyprus, Athènes 1976, 8ον, σσ. 16.
Παπαδάκη Ν., Τὸ μεσαιωνικὸ τεῖχος τῆς Χαλκίδας, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 277 - 317.
Πεντογάλου Γ. Η., Πληροφορίες γιὰ τὴ Μονὴ τοῦ Δαφνιοῦ ἀπὸ ἀνέκδοτο Κεφαλονίτικο ἔγγραφο τοῦ ΙϚ' αἰῶνα, Παρνασσὸς ΙΗ', 1976, σσ. 69 - 73.

Πλατάκη Ε., Οἱ μονὲς τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στοὺς Γαλήνους καὶ τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος στὴ Φόδελε, Κρητολογία 1, 1975, 37 - 90.
— Αἱ «Τρεῖς Ἐκκλησίες» εἰς τὸ φαράγγι τοῦ Ἁλμυροῦ Ἡρακλείου, Ἀμάλθεια 6, 1975, σσ. 99 - 125.
— Εἰδήσεις ἐκ τῶν πηγῶν περὶ τῆς μονῆς Ἀγκαράθου, Κρητολογία 2, 1976, σσ. 81 - 154.
Sacopoulo Marina, La Théotokos à la mandorle de Lythrankomi, Paris 1975, σσ. 112 + 66 πίν.
Σκούρα Θ., Ὀχυρώσεις στὴν Εὔβοια (Μερικὲς λύσεις στὰ τοπογραφικά τους προβλήματα), ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 327 - 400.
Spatharakis I., The Portrait in Byzantine illuminated manuscripts, Leiden 1976, 8ον, σσ. 288 + πίν. 182 (= Byzantina Neerlandica, 6).
Σταυροπούλου-Μακρῆ Α., Εἰκόνα Παναγίας Βρεφοκρατούσας στὸ Μέτσοβο, Δωδώνη 4, 1975, σσ. 377 - 396.
Stylianou A. and J., The painted Church of the Archangel Michael Kholi, Paphos, ΚΣ ΛΗ' - ΛΘ', 1974 - 75, σσ. 31 - 44.
— The Church of Panagia Skouriotissa, ΚΣ Μ', 1976, σσ. 245 - 248 + πίν. 10.
Trypanis C., A possible Portrait of Johannes Geometres Kyriotes, ΜΑ, σσ. 301 - 302.
Tsangadas B. C. P., Topographica Constantinopolitana : «Brachialia», ΜΑ, σσ. 165 - 175.
Tsitouridou A., À propos de deux nouvelles représentations de «l'enfant Basile» dans le cycle de Saint Nicolas, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 178 - 182 + πίν. 3.
Φιλολογικὸς σύλλογος Χανίων «ὁ Χρυσόστομος» : Εἰκόνες τοῦ νομοῦ Χανίων, Ἀθῆναι 1975, 4ον, σσ. 108 (εἰσαγωγικὸν σημείωμα καὶ περιγραφικὸς κατάλογος τῶν εἰκόνων ὑπὸ Μ. Μπορμπουδάκη, σσ. 11 - 13 καὶ 67 - 96).
Charalampidis C. P., The meaning of the representation of the Light of Thabor in Byzantine Art, Κληρονομία 7, 1975, σσ. 123 - 130.
— Une Interprétation Théologique de l'Ivoire du «Bayerisches Nationalmuseum» de Munich, Βυζαντινὰ 7, 1975, σσ. 33 - 41.
— The importance of the Threnos in the Church of Saint Panteleimon at Nerezi, Cyrillomethodianum III, 1975, σσ. 149 - 162.
Χατζηδάκη Μ., Εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς συλλογῆς τοῦ Ἰνστιτούτου. Λεύκωμα. Βενετία 1975, 4ον, σσ. xxxviii + πίν. 79.
Chatzidakis M., Études sur la peinture post-byzantine, London 1976, [Variorum Reprints], 8ον, σσ. 430.
— L'évolution de l'icône aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon, XVe Congrès International d'études Byzantines. Rapports et co-rapports III. Art et Archéologie, Athènes 1976, σσ. 157 - 192 + πίν. 15.

Ι' — ΔΙΚΑΙΟΝ

Zepos P., Droit et institutions franques du royaume de Chypre, Athènes 1976, 8ον, σσ. 12 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
Μάτση Ν., Τὰ σχόλια εἰς τὴν Ἑξάβιβλον τοῦ Ἁρμενοπούλου καὶ ἡ Ἐκλογὴ ἐκ τῶν 10 πρώτων βιβλίων τῶν Βασιλικῶν, B-NJ XXI, 1976, σσ. 169 - 176.

Μάτση Ν., Ἡ Νεαρὰ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου περὶ τριμοιρίας, B-NJ XXI, 1976, σσ. 177-192.
Μουτζούρη Ι., Μακάριος ὁ Νοταρᾶς καὶ τὸ ἀναγεννητικόν του ἔργον, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 121-137.
Papastathis C., Zur Verbreitung der «Hexabiblos» des Harmenopoulos im slawischen Raum, BS 17, 1976, σσ. 67-78 (καὶ ἑλλην. μετάφρ., Ἡ διάδοσις τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἁρμενοπούλου εἰς τὸν Σλαβικὸν κόσμον, Μακεδονικὰ 15, 1975, σσ. 16-27).
Svoronos N., Questions sur la situation sociale et juridique des Grecs Chypriotes pendant la domination franque, Athènes 1976, πολυγρ. 4ον, σσ. 18 [XVe Congrès International d'études Byzantines].
Sérémetis D., Sources du Droit dans le contexte de la réception du Droit Romain-Byzantin en Grèce, BS 16, 1975, σσ. 130-139.
Χριστοφιλοπούλου Ἀν., Τὸ ἑλληνικὸν ὀρθόδοξον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον κατὰ τὰ ἔτη 1972 καὶ 1973, Θεολογία ΜϚ', 1975, σσ. 626-661.

ΙΑ' — ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀβούρη Σπ., Ὀνομασίες τῆς Παναγίας στὴ Ζάκυνθο, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 353-356.
Ἀλεξάκη Ε., Ἡ δομὴ τῆς ἑλληνικῆς οἰκογενείας στὴ Θράκη, Μνήμων 5, 1975, σσ. 49-80.
Alexiou M., The Lament of the Virgin in Byzantine Literature and Modern Greek Folk-Song, BMGS 1, 1975, σσ. 111-140.
Ἀνδρεάδου Χ., Ὁ Γεώργιος Βιζυηνὸς ὡς πρόδρομος λαογράφος, ΑΘ 38, 1975, σσ. 101-112.
Βέη Μ., Ἐκ χειρογράφου σελίδος τοῦ Νίκου Βέη ἀναπηδᾷ τὸ ὀνοματεπώνυμον τοῦ θρυλικοῦ Καραγκιόζη, Φιλ. Πρωτ. 33, 1976, σσ. 65-67.
Βλάχου Ε., Λαογραφία καὶ Ἱστορία τῆς Ἴμβρου, ΑΘ 38, 1975, σσ. 227-274.
Δάνου Τ., Λαογραφικὰ Βίτσης Ζαγορίου, ΗΕ ΚΔ', 1975, σσ. 792-795.
Δετοράκη Θ., Στεφάνου Ξανθουδίδου ἀνέκδοτος συλλογὴ παροιμιῶν, Κρητολογία 1, 1975, σσ. 91-166.
Δημητροκάλλη Γ., Ἡ λατρεία τοῦ Ἁγίου Φωκᾶ στὴ βυζαντινὴ Νάξο, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 373-374.
Διαμαντῆ Ἀ., Τὸ μουσεῖον λαϊκῆς τέχνης Κύπρου. Ἱστορικὴ ἀναδρομή, ΚΣ Μ', 1976, σσ. 249-260.
Θωμᾶ Γ., Τοῦ «παπᾶ ἡ λίμνη» στὴ Β. Εὔβοια — ἕνας ἄγνωστος αἰτιολογικὸς θρῦλος, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 75-93.
Imellos St., Neugriechische und antike Erzählung über den Betrug von Feinden durch eine List, B-NJ XXI, 1976, σσ. 1-9.
Κλώντζα Μ., Ὁ κρητικὸς γάμος, Ἀμάλθεια 6, 1975, σσ. 225-248.
Κοκκίνη Σ., Φωτογραφικὸ ἀρχεῖο λαϊκῆς καὶ νεοκλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 319-326.
Κορδώση Μ., Ἁγιορειτικὴ μοναστικὴ ζωὴ καὶ λαογραφία, ΗΕ ΚΕ', 1976, σσ. 187-195, 388-402, 570-579, 770-782 (συνεχ.).
Κορρὲ Αἰκ., Περίπτωσις ἐπιδράσεως τῆς βυζαντινῆς τέχνης ἐπὶ τὴν Νεοελληνικὴν ἠπειρωτικὴν ἀργυροχοΐαν, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975-76, σσ. 391-396.
— Νεοελληνικὴ ζώνη, ΝΕ Ρ', 1976, σσ. 941-949, 1016-1025.

Κουμέντου Ν., Ὁ Γάμος στὴ Νίσυρο (Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ τοῦ θεσμοῦ), Νισυριακὰ 5, 1976, σσ. 157-263.
Κρεκούκια Δ., Τὰ στοιχεῖα εἰς τὰς ἀργολιδοκορινθιακὰς παραδόσεις, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 147-152.
Λαζαρίδη Κ., Παραδοσιακὰ παιγνίδια τοῦ χωριοῦ μου (Κουκουλιοῦ-Ζαγοριοῦ), ΗΕ ΚΔ', 1975, σσ. 28-42, 166-189.
Megas G., Die Ballade von der Arta-Brücke. Eine vergleichende Untersuchung, Θεσσαλονίκη 1976 [Institute for Balkan Studies, 150], 8ον, σσ. 204.
Μηνᾶ Κ., Λαογραφικὲς παρετυμολογίες, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 17-30.
Παπαδάκη Ε. Μ., Μορφαὶ τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Κρήτης τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰῶνος κατὰ τὰς γραμματειακὰς πηγάς, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 206.
Παπαδοπούλλου Θ., Κυπριακαὶ ἐπῳδαί, ΚΣ ΛΗ'-ΛΘ', 1974-75, σσ. 167-181.
— Κυπριακὰ παραμύθια ἐκ τῆς συλλογῆς Γεωργίου Λουκᾶ, ΚΣ ΛΗ'-ΛΘ', 1974-75, σσ. 111-166.
Παπαχαραλάμπους Γ., Μῦθοι ζῴων, ΚΣ ΛΗ'-ΛΘ', 1974-75, σσ. 19-30.
Pieridou A., Cyprus Embroidery, ΕΚΕΕ VII, 1973-1975, σσ. 277-303 + πίν. 48.
Σακελλαρίδη Κ., Νισύρικα Παραμύθια, Νισυριακὰ 5, 1976, σσ. 5-108 [καὶ αὐτοτελῶς, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 112].
Σαμαρᾶ Ἠλ., Λαογραφικὰ τοῦ Κλειστοῦ Εὐρυτανίας, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 314-342.
Σέττα Δ., Εὔβοια. Λαϊκὸς πολιτισμός. Αἰνίγματα, παροιμίες, θήρα, λαϊκὴ τέχνη, Ἀθῆναι 1976, 8ον, σσ. 324.
Σκανδαλίδη Μ., Λαογραφικὰ τῆς νήσου Χάλκης τῶν Δωδεκανήσων, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 343-352.
Σταμέλου Δ., Νεοελληνικὴ λαϊκὴ τέχνη, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 189.
Τατσιοπούλου Λ., Λαογραφικὰ Κομποτίου Ἄρτης, ΗΕ ΚΔ', 1975, σσ. 326-341.
Τούλ Χ., Τὰ ἰάματα τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ΕΕΒΣ ΜΒ', 1975-76, σσ. 253-297.
Τσαγκαλᾶ Κ., Ἀκριτικὰ τραγούδια στὴ Θεσσαλία, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 161-234.
Φαράντου Χ., Τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὰ νεκρικὰ ἔθιμα τῆς περιοχῆς Καβο-ντόρο τῆς Εὐβοίας: Ἀμυγδαλιά, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 95-123.
Φιλίππου Π., Κυπριακὲς παροιμίες, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 380-383.
Φουφοπούλου Π., Παροιμίες ἀπὸ τὸ Λαμπέτι Ἠλείας, Λαογραφία Λ', 1975-76, σσ. 383-384.
Χρυσάνθη Κ.-Κυπριανοῦ Χρ., Ἀνθολογία Κυπριακῆς Λαογραφίας, τόμ. Α', Λευκωσία 1975, 8ον, σσ. 116.
Ψάλτη Ε., Ὁ Θρακιώτικος γάμος. Γάμος Ἀνατολικῆς Θράκης, ποὺ μεταφυτεύθηκε στὴν Ξυλαγανὴ Κομοτηνῆς τῆς Δυτικῆς Θράκης ΑΘ 38, 1975, σσ. 275-281.

ΙΒ' — ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ - ΕΓΓΡΑΦΑ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἀγγελοπούλου Α., Τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Μακεδονικὰ 15, 1975, σσ. 361-365.
Διαμάντη Κ., Εὐβοϊκὰ ἔγγραφα καὶ χειρόγραφα, ΑΕΜ Κ', 1975, σσ. 5-32.
Ἡλιοὺ Φ., Σημειώσεις γιὰ τὰ «τραβήγματα» τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων τὸν 16ο αἰώνα, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 102-141.

Θεοδωρίδη Χ., Παλαιογραφικά. Α. Ἀπόσπασμα λεξικοῦ σὲ περγαμηνὸ φύλλο τοῦ 13ου αἰώνα. Β. Περγαμηνὸ φύλλο μὲ ἀποσπάσματα ἀπὸ λόγο Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Φίλτρα, σσ. 43 - 51.

Θέου Θ., Τουρκικὰ χειρόγραφα ἀγοραπωλητήρια, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 405 - 408.

— Ἐνθυμήσεις ἀπὸ ἕνα ψαλτήρι ἐκκλησίας, Παρνασσὸς ΙΖ', 1975, σσ. 409 - 411.

Καββάδα Στ., Κατάλογος τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ Χίου «Ἀδαμάντιος Κοραῆς» ἱστορικῶν βιβλίων μέχρι τοῦ 1973, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 368.

Καρανικόλα Π., μητροπολίτου Κορινθίας, Δύο σειραὶ δικαιοπρακτικῶν καὶ ἄλλων ἐγγράφων, Πρακτικὰ τοῦ Α' τοπικοῦ συνεδρίου Κορινθιακῶν ἐρευνῶν, Πελοποννησιακὰ ΙΑ', 1975, παράρτημα, σσ. 9 - 16.

Κύρρη Κ., Ἀναλυτικὸς Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, ΕΚΕΕ VII, 1973 - 1975, σσ. 305 - 415.

Μαρκοπούλου Α., Ἕνα χειρόγραφο ἀπὸ τὸ Μελένικο στὴ βιβλιοθήκη John Rylands τοῦ Μάντσεστερ (Ψευδο - Δωρόθεος, Λέων Ϛ' ὁ Σοφός), Μνήμων 5, 1975, σσ. 35 - 48.

Μαστροδημήτρη Π., Τὰ χειρόγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Θεσσαλονίκης, ΕΕΦΣΠΘ ΙΔ', 1975, σσ. 263 - 284 + πίν. 8.

Μαυροειδῆ Φ., Εἰδήσεις γιὰ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἰταλίας τὸν 16ο αἰώνα. Δωδώνη 4, 1975, σσ. 235 - 252.

Μπόμπου - Σταμάτη Β., Παρατηρήσεις στὰ χειρόγραφα τῶν ἔργων τοῦ Γερασίμου Βλάχου, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 375 - 393.

Μπουμπουλίδου Φ. Κ., Βιβλιογραφία νεοελληνικῆς φιλολογίας τῶν ἐτῶν 1971 - 1972, Ἀθῆναι 1975, 8ον, σσ. 196 + πίν. 2.

Papachryssanthou D., Actes du Prôtaton, Paris 1975, 4ον, σσ. XIV+322 (=Archives de l'Athos, VII).

Παπίγκη Ἰ., Βιβλιογραφία Βασιλείου Λαούρδα, ΜΛ, σσ. 3 - 28.

Πολίτη Λ., Παλαιογραφικά. Γιὰ τὸν Γκίνο καὶ πάλι — Ἕνας ψευδομακρόβιος βιβλιογράφος, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 160 - 171 + πίν. 6.

— Συνοπτικὴ ἀναγραφὴ χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν, Θεσσαλονίκη 1976, 8ον, σσ. 112 (= Ἑλληνικά, Παράρτημα 25).

Politis L., Paléographie et littérature byzantine et néo - grecque. Recueil d'études. Préface de D. Zakythinos, London 1975 [Variorum Reprints], 8ον, σσ. 422.

— Das Scriptorium und die Bibliothek des Prodromos - Klosters bei Serres. Wandlungen, Studien zur antiken und neueren Kunst (Waldsassen, Stiftland - Verl. 1975), σσ. 278 - 295 + πίν.

Σταυρινίδου Ν., Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης. Τόμος Α' : Ἔγγραφα τῆς περιόδου ἐτῶν 1657 - 1672 — Ἐγίρας 1067 - 1082, Ἡράκλειον 1975, 4ον, σσ. λγ' + 464.

Τασιοῦ Φ., Οἱ κώδικες 2121 καὶ 2151 τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, Ἑλληνικὰ 28, 1975, σσ. 171 - 173.

Τσολάκη Ε., Ἕνα νέο χειρόγραφο τῆς «Χρονογραφίας ἐν συνόψει» τοῦ Ἰωὴλ [Ἁγίου Ὄρους, Μονῆς Ἰβήρων 349 (= Α), φφ. 21r - 82v], Φίλτρα, σσ. 291 - 302.

Τωμαδάκη Ν. Β., Ἡ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Θεοτόκου Κερὰ - Καβαλαρέας μεταξὺ 1555 καὶ 1580, Κρητολογία 2, 1976, σσ. 76 - 80.

Φωσκόλου Μ., Συμπλήρωμα στὶς ἑλληνικὲς ἱστορικὲς βιβλιογραφίες (1523 - 1874), Ἐρανιστὴς 12, 1975, σσ. 28 - 51.

ΛΗΦΘΕΝΤΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΜΕΘ' ΩΝ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΕΤΑΙ Η ΕΠΕΤΗΡΙΣ

Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis, XI, 1975 (Debrecin).
Ἀθηνᾶ, ΟΕ', 1974 - 1975 (Ἀθῆναι).
Ἀνάλεκτα, 24, 1975 (Ἀλεξάνδρεια).
Analecta Bollandiana, 93 - 94, 1975 - 1976 (Bruxelles).
Antichthon, 8, 1974 (Sydney).
Ἀπόστολος Βαρνάβας, ΛΕ' - ΛϚ', 1974 - 1975 (Λευκωσία).
Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, Κ', 1975 (Ἀθῆναι).
Ἀρχεῖον Πόντου ΛΓ', 1975 - 1976 (Ἀθῆναι).
Balcanoslavica, 4, 1975 (Prilep).
Bolletino della badia greca di Grottaferrata, n. serie XXIX - XXX, 1975 - 1976 (Grottaferrata).
Βυζαντινά, 7 - 8, 1975 - 1976 (Θεσσαλονίκη).
Byzantinische Zeitschrift, 68, 1975 (München).
Byzantinoslavica, XXXVI - XXXVII, 1975 - 1976 (Prague).
Cyrillomethodianum, III, 1975 (Θεσσαλονίκη).
Dacia, XIX - XX, 1975 - 1976 (Bucureşti).
Dumbarton Oaks Papers, 29, 1975 (Washington).
Ἑλληνικά, 28, 1975 (Θεσσαλονίκη).
Emerita, XLIII, 1975 (Madrid).
Ἐπετηρὶς Κέντρου Ἐπιστημονικῶν Ἐρευνῶν Κύπρου, VII, 1973 - 1975 (Λευκωσία).
Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλληνικῆς Λαογραφίας Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ΚΓ', 1973 - 1974 (Ἀθῆναι).
Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ΚΔ', 1974 (Ἀθῆναι).
Études Balkaniques 11, 1975 (Sofia).
Études et travaux, VIII - IX, 1975 - 1976 (Warszawa).
Greek - Roman and Byzantine Studies, 16 - 17 1975 - 1976 (Durham).
Ἠπειρωτικὴ Ἑστία, ΚΔ' - ΚΕ', 1975 - 1976 (Ἰωάννινα).
Θεολογία, ΜϚ' - ΜΖ', 1975 - 1976 (Ἀθῆναι).
Θησαυρίσματα, 12, 1975 (Βενετία).
Irénikon, XLVIII - XLIX, 1975 - 1976 (Chevetogne).
Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 24 - 25, 1975 - 1976 (Graz - Wien - Köln).
Journal of Hellenic Studies, XCV - XCVI, 1975 - 1976 (London).
Journal of Warburg and Courtauld Institutes, XXXVIII - XXXIX, 1975 - 1976 (London).
Κληρονομία, 7, 1975 (Θεσσαλονίκη).
Κυπριακαὶ Σπουδαί, ΛΗ' - Μ', 1974 - 1975 (Λευκωσία).
Κυπριακὸς Λόγος, 43 - 47, 1976.
Μακεδονικά, ΙΕ' - ΙϚ', 1975 - 1976 (Θεσσαλονίκη).
Mitteilungen des deutschen Arch. Instituts, Röm. Abt., 82, 1975 (Rom).
Monumentet, 7 - 10, 1974 - 1975 (Tirane).
Νισυριακά 5, 1976.

Nouvelle Revue Théologique, 107 - 108, 1975 - 1976 (Louvain).
Orientalia Christiana Periodica, XLI - XLII, 1975 - 1976 (Roma).
Πάνταινος, 67 - 68, 1975 - 1976 (Ἀλεξάνδρεια).
Παρνασσός, ΙΖ' - ΙΗ', 1975 - 1976 (Ἀθῆναι).
Philologus, 119 - 120 (Berlin).
Proceedings of the Royal Irish Academy, 75 - 76, sect. C, 1975 - 1976 (Dublin).
Revista de Historie şi Teoria Literară, 24, 1975 (Bucureşti).
Revue Canadienne - Américaine d'Études Slaves, 9, 1975 (Montreal).
Revue d'Histoire Ecclésiastique, LXX - LXXI, 1975 - 1976 (Louvain).
Revue des Études Arméniennes, XI, 1975 (Paris).
Revue des Études Byzantines, XXXIII - XXXIV, 1975 - 1976 (Paris).
Revue des Études Sud-est Européennes, XIV, 1976 (Bucarest).
Revue Historique, 513 - 520, 1975 - 1976 (Paris).
Revue Roumaine d'Histoire, 14 - 15, 1975 - 1976 (Bucarest).
Scriptorium, XXV/2, 1971 (Bruxelles).
Srednie Vjeka, 39 - 40, 1975 - 1976 (Μόσχα).
Starinar, XXIV - XXV, 1973 - 1974 (Beograd).
Studii şi Cercetări de Istoria Artei, 20 - 21, 1973 - 1974 (Bucarest).
Studii şi Cercetări de Istorie Veche, 23 - 24, 1972 - 1973 (Bucarest).
Südost - Forschungen, XXXIV - XXXV, 1975 - 1976 (München).
Travaux et Mémoires, 6, 1976 (Παρίσιοι).
Vizantijskij Vremennik, 37, 1976 (Μόσχα).
Sbornik Radova Viz. Inst. (Recueil de Travaux), XVI - XVII, 1975 - 1976 (Beograd).
Zeitschrift für Balkanologie, 11 - 12, 1975 - 1976 (München).

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 1975

Κύριοι Ἑταῖροι,

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ Ἑταιρεία μας συνέχισε τὰς ἐργασίας της μὲ τὸν συνήθη ρυθμόν. Θὰ διακρίνωμεν αὐτὰς εἰς τὴν κίνησιν τῶν μελῶν, τὰς μεταβολὰς τοῦ Δ.Σ., τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος, τὰ οἰκονομικὰ καὶ τὸ αἰωνίως καὶ ἀλύτως ἀπασχολοῦν ἡμᾶς στεγαστικὸν πρόβλημα, συναρτώμενον πρὸς τὴν αὔξησιν καὶ λειτουργίαν τῆς βιβλιοθήκης.

Τὴν 30ὴν Ἰουνίου 1975, μετὰ μακρὰν καὶ πολυώδυνον νόσον, ἀπεβίωσεν ἐν Ἀθήναις ὁ ταμίας τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν καθηγητὴς Γεώργιος Κ. Σπυριδάκης, ὁ ὁποῖος καὶ ἐτάφη ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν Σητείαν. Μολονότι νεκρολογία αὐτοῦ εὕρηται ἐν τῷ τόμῳ τῆς Ἐπετηρίδος, ἐπαναλαμβάνομεν καὶ ἐδῶ ὅτι ὁ ἀείμνηστος παλαιὸς ἑταῖρος καὶ ἐπὶ πολλὰ ἔτη μέλος τοῦ Δ.Σ., κατέβαλε πᾶσαν ἄοκνον προσπάθειαν πρὸς συντήρησιν καὶ πρόοδον τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας, τῆς ὁποίας ἦτο βασικὸν στέλεχος. Ἐν τῷ Συμβουλίῳ ἀνεπληρώθη ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐπιλαχόντος, καθηγητοῦ κ. Κων. Μανάφη, τὴν δὲ θέσιν τοῦ ταμίου κατέλαβεν ὁ σύμβουλος κ. Θεόδωρος Γιαννακόπουλος. Ὁ ἀείμν. Σπυριδάκης κατέλιπε μετὰ σχολαστικῆς τάξεως τὴν διαχείρισιν, ἣν ἐνήργει τοὺς τελευταίους μῆνας τῆς ζωῆς του διὰ τοῦ ἑταίρου κ. Σταύρου Κουρούση, ὥστε οὐδὲν ζήτημα προέκυψεν ἐκ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς.

Πλὴν τοῦ αειμνήστου Σπυριδάκη ἀπῆλθον τοῦ κόσμου τούτου ἀδοκήτως μὲν ὁ καθηγητὴς Νικ. Κοντολέων, διαπρεπὴς ἀρχαιολόγος, ἐν γήρει δὲ οἱ ἑταῖροι Βασ. Πετρούνιας, Εὐάγγελος Μανῆς, Ἰω. Δημαρᾶς, ὧν ὁ θάνατος περιῆλθεν εἰς γνῶσιν ἡμῶν. Πάντων τούτων θὰ διατηρήσωμεν ζωηρὰν τὴν μνήμην.

Πλὴν τῶν ἀποθανόντων διεγράφησαν οἰκείᾳ βουλήσει, ἀρνηθέντες τὴν ὑπὲρ τῆς Ἑταιρείας συνδρομὴν ἀριθμός τις ἀπραγῶν ἑταίρων, ἐνῷ ἐνεγράφησαν 2 νέοι ἑταῖροι.

Τὴν 29ην Μαΐου 1975 ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας μετέσχεν εἰς τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τὸ διοργανούμενον καὶ ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας Ἐθνικῆς Μουσικῆς τοῦ κ. Σ. Καρᾶ, ὁμιλήσας ἐπὶ θέματος σχετικοῦ πρὸς τὴν Ἅλωσιν καὶ τοὺς κατ' αὐτὴν πεσόντας.

Ὡς πρὸς τὴν Ἐπετηρίδα ἡ τύπωσις τοῦ τόμου 1974 συνεχίσθη καθ' ὅλον τὸ ἔτος, ὥστε αὕτη νὰ κυκλοφορηθῇ περὶ τὸ τέλος τοῦ λήξαντος ὀγκώδης καὶ πλουσία εἰς ὕλην. Τῶν δ' ἐτῶν 1975 - 1976 θὰ συνεκδοθῇ εἷς τόμος καὶ δι' ἄλλους λόγους καὶ πρωτίστως δι' οἰκονομικούς. Ἡ διάδοσις τοῦ

περιοδικοῦ καταφαινομένη ἐκ τῶν πωλήσεων καὶ ζητήσεως αὐτοῦ πανταχόθεν δεικνύει τὴν περίοπτον αὐτοῦ θέσιν μεταξὺ τῶν τε ἑλληνικῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν διεθνῶν ὁμοειδῶν δημοσιευμάτων. Ἀνταλλάσσεται δὲ πρὸς πλῆθος ἡμετέρων καὶ ξένων δημοσιευμάτων καὶ ἀποστέλλονται πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἐπετηρίδα πολλὰ νεοεκδιδόμενα βιβλία, ὥστε νὰ προκύπτῃ ἐκ μόνου τούτου τοῦ λόγου ἀξιόλογος αὔξησις τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας. Ὑπάρχει ὅμως πρόβλημα ἤδη τῆς ἀποθηκεύσεως τῶν διαθεσίμων τόμων, τὸ ὁποῖον σὺν τῷ χρόνῳ θ' ἀποβῇ ὀξύτερον. Τὸ δ' ὅλον πρόβλημα ἐξαρτᾶται βεβαίως ἐκ τῆς ὁριστικῆς στεγάσεως τῆς Ἑταιρείας, πρὸς ἣν κατεύθυνσιν οὐδὲ βῆμα ἐπροχωρήσαμεν ἀπὸ ἐτῶν. Αἱ δ' ἐπελθοῦσαι ἀνατιμήσεις καὶ ἡ κρίσις οὐδὲ σκέψιν ἐπιτρέπουν πρὸς τὴν λύσιν δι' ἀγορᾶς ἀκινήτου, ἀλλὰ καὶ αἱ γενόμεναι παρ' ἡμῶν προσπάθειαι πρὸς ἄγραν εὐεργέτου δὲν εὐωδώθησαν. Τούτων ἕνεκεν χρῆσις τῆς βιβλιοθήκης καὶ τῆς συλλογῆς Μυστακίδου ἐγένετο, καὶ διὰ λόγους ἀσφαλείας, ὑπὸ περιωρισμένου μόνον ἀριθμοῦ μελετητῶν.

Ὡς πρὸς τὰ οἰκονομικά, ταῦτα ἦσαν μὲν πάντοτε πενιχρά, ἀλλὰ δὲν ἀνέστειλαν τὴν στοιχειώδη κίνησιν τῆς Ἑταιρείας. Τὰ σταθερώτερα δ' ἐξ ἐπιχορηγήσεων ἔσοδα εἶναι ἡ τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, παρ' οὗ εἰσεπράχθη κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος τὸ ποσὸν δρχ. 30.000, καὶ ἡ τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἐπιχορηγησάσης διὰ ποσοῦ δρχ. 36.000. Ὁμοίως κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἔτους εἰσεπράχθη ἐπιχορήγησις τῆς ἐν Ἀθήναις Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἐκ δρχ. 20.000, καὶ ἐκ μέρους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν ποσὸν δρχ. 15.000. Κατὰ τὰ ἄλλα εἰσεπράχθησαν ἐκ συνδρομῶν δρχ. 7.050, ἐκ πωλήσεως τόμων καὶ σειρῶν τῆς Ἐπετηρίδος δρχ. 75.210 καὶ ἐξ ἄλλων πόρων δρχ. 500.

Ἤτοι, ἐνῶ ἡ προηγουμένη χρῆσις κατέλιπε περίσσευμα ἐκ δρχ. 262.878, τὰ ἐντὸς τοῦ 1975 εἰσπραχθέντα ἀνῆλθον εἰς δρχ. 183.760 καὶ τὸ καταλειφθὲν τὴν 31.12.1975 ὑπόλοιπον εἰς δρχ. 231.023. Ὡς πρὸς τὰ ἔξοδα, ταῦτα ἀντιπροσωπεύουν δρχ. 184.445 διὰ δαπάνας ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος (ἀμισθὶ συντασσομένης καὶ διορθουμένης) καὶ δρχ. 26.674 δι' ἐνοίκια κ.λπ. ἔξοδα συντηρήσεως καὶ λειτουργίας τῶν Γραφείων αὐτῆς.

Ταῦτα ἐν ὀλίγοις, Κύριοι ἑταῖροι, ἔπραξε τὸ Δ.Σ. τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, ὅπερ ὑπῆρξε δύσκολον λόγῳ τῆς οἰκονομικῆς καὶ ἐθνικῆς κρίσεως. Ἡ Ἑταιρεία ἡμῶν διὰ τῆς Ἐπετηρίδος της δὲν ἔπαυσε νὰ ἐπισημαίνῃ τὴν παρουσίαν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς μεσαιωνολογικὰς σπουδάς. Ἡ δ' εὐχὴ πάντως εἶναι ἡ ταχεῖα καὶ εὐτυχὴς ἔξοδος ἐκ τῶν ἀπειλούντων τὴν ἀνθρωπότητα καὶ τὴν περιοχὴν ἡμῶν δεινῶν.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 30ῇ Ἀπριλίου 1976
Ὁ Γεν. Γραμματεὺς
Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1975

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ		Δρχ.
Α΄. Ἔσοδα		
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		7.150
2. Ἐκ πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		75.210
3. Ἐκ χορηγιῶν:		
α΄) Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς	36.000	
β΄) Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν	30.000	
γ΄) Τῆς Φιλεκπαιδευτικῆς Ἑταιρείας ἔτους 1974	20.000	
δ΄) Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν	15.000	101.000
4. Ἐκ δωρεᾶς κ. Φ. Φάλμπου εἰς μνήμην Κ. Ζαμπαθᾶ		500
	Σύνολον	183.760
Β΄. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς Οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1974		262.878,20
	Σύνολον	446.638,20
ΔΑΠΑΝΑΙ		
1. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΑ΄ τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		133.000
2. Προμήθεια χάρτου διὰ τὴν ἐκτύπωσιν τῆς Ἐπετηρίδος		48.907
3. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων ΜΑ΄ τόμου Ἐπετηρίδος		2.538
4. Δι' ἐνοίκιον γραφείου καὶ ἀποθήκης		9.132
5. Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. τοῦ Μεγάρου		14.798
6. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας		800
7. Ταχυδρομικὰ ἔνσημα		720,50
8. Τηλεφωνικὰ καὶ τηλεγραφικὰ τέλη		1.200,40
9. Φωτισμὸς τῶν γραφείων καὶ ὕδρευσις		1.210,40
10. Γραφικὴ ὕλη καὶ ἔντυπα		476
11. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		333
12. Δωρεὰ ὑπὲρ Ἀντικαρκινικοῦ Ἰνστιτούτου εἰς μνήμην Γ. Σπυριδάκη		1.000
13. Ἀναγγελία διὰ τοῦ τύπου πένθους Ἑταιρείας ἐπὶ τῷ θανάτῳ Γ. Σπυριδάκη		1.500
	Σύνολον	215.615,30
Ὑπόλοιπον εἰς κατάθεσιν ἐν τῷ Ταχυδρομικῷ Ταμιευτηρίῳ καὶ εἰς μετρητὰ ἐν τῷ ταμείῳ		231.022,90
	Σύνολον	446.638,20

Ἐν Ἀθήναις τῇ 20 Ἰανουαρίου 1976
Ὁ Ταμίας
Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ 1976

Κύριοι Ἑταῖροι,

Τὸ διαρρεῦσαν ἔτος αἱ ἐργασίαι τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας διεξήχθησαν ὡς συνήθως, δηλονότι συντηρουμένης τῆς καταστάσεως τῆς Βιβλιοθήκης καὶ συνεχιζομένης βραδέως πως τῆς ἐκδόσεως τοῦ διπλοῦ τόμου ΜΒ΄ (1975 - 1976) τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας. Εἰς τοῦτο τὸ τελευταῖον συνετέλεσαν καὶ ἄλλαι δυσκολίαι περὶ τὴν ὕλην καὶ ἡ ἀτυχὴς σύμπτωσις νὰ καθυστερηθῶμεν ἐκ συντεθειμένης ἀτελοῦς ὅμως ἐργασίας τῆς ἀειμν. συνεργάτιδος Δημοκρατίας Ἠλιάδου, ἡ ὁποία πρὶν ἢ διορθώσῃ καὶ συμπληρώσῃ τὰ δοκίμια τῆς ἐργασίας της περὶ Ἐφραὶμ ἀπεβίωσεν. Χάρις εἰς τὴν ἄοκνον καὶ ἐν προκειμένῳ ἐργατικότητα τοῦ ἑταίρου κ. Σταύρου Ἰ. Κουρούση, τοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη βοηθοῦντος με εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ περιοδικοῦ, ὑπερεπηδήθησαν τὰ σχετικὰ ἐμπόδια καὶ ἡ μελέτη τῆς ἀειμν. Ἠλιάδου ἐτυπώθη κατὰ τοὺς πρώτους μῆνας τοῦ 1977, ἀφοῦ καθυστέρησε τὴν πρόοδον τῆς ἐκτυπώσεως τοὐλάχιστον ἐπὶ ἑξάμηνον.

Τὸ παρελθὸν ἔτος 1976 ἦτο ὀλέθριον διὰ τὰς τάξεις τῶν βυζαντινολόγων. Πλὴν τῆς προαναφερθείσης συνεργάτιδος Δ. Ἠλιάδου, ἡ ὁποία πολλὰ καὶ καλὰ ἔγραψεν οὐ μόνον διὰ τὸν Ἐφραὶμ ἀλλὰ καὶ διὰ ἁγιολογικὰ θέματα καὶ τοὺς παλαιοὺς περιηγητάς, κατὰ τὸ λῆξαν ἔτος ἀπῆλθε τοῦ κόσμου τούτου ὁ Σλάβος βυζαντινολόγος, Ρῶσος τὴν γέννησιν, Γιουγκοσλάβος τὴν ὑπηκοότητα, Γεώργιος Ostrogorsky (1902 - 24 Ὀκτωβρ. 1976), ἐπιφανὴς ἱστορικὸς τοῦ Βυζαντίου.

Ὁμοίως ὁ κωδικολόγος καὶ θεολόγος ἀββᾶς Μάρκελλος Richard († 15 Ἰουνίου 1976), γνωστότατος εἰς τοὺς κύκλους μας καὶ ὁ δομηνικανὸς scriptor πατὴρ R. J. Loenertz († 31 Αὐγούστου 1976), ἱστορικοφιλόλογος τῶν Παλαιολογείων χρόνων καὶ τῆς Φραγκοκρατίας. Τέλος λήγοντος τοῦ ἔτους (3 Δεκεμβρίου 1976) ἀπέθνησκεν εἰς Austin τοῦ Texas ὁ ἐκεῖ Ἕλλην καθηγητὴς Arnakis τουρκολόγος. Τῶν συνεργατῶν τῆς ἡμετέρας Ἐπετηρίδος εὑρίσκει τις εἰς τὸν τελευταῖον τόμον της νεκρολογίας καὶ ἀναγραφὰς τῶν δημοσιευμάτων των, γραφείσας ὑπ' ἐμοῦ, μετὰ τοῦ ὁποίου οἱ ἀείμνηστοι συνεδέθησαν διὰ πολυχρονίου φιλίας. Ἀπέθανε δὲ ἐκ δυστυχήματος πλήρης ἡμερῶν τὴν 22αν Ὀκτωβρίου 1976 καὶ ὁ καθηγητὴς Γ. Α. Μέγας, λαογράφος καὶ ἐκδότης κειμένων, διευθυντὴς δὲ τοῦ περιοδικοῦ «Λαογραφία». Οὗτος εἶχε διατελέσει καὶ μέλος τοῦ Διοικ. Συμβουλίου τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας.

Μεταξὺ τῶν τακτικῶν καὶ προθύμων Ἑταίρων τῶν ἀπελθόντων (2 Δεκεμβρίου 1976) μνημονεύω ἐνταῦθα ἀρίστου ἀνδρός, τοῦ Εὐθυμίου Καν-

17 - 5 - 1977

δρῆ, παρέδρου τοῦ Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου. Ἰδιαίτερος λόγος θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ διὰ τὸν παλαιὸν συνεργάτην τῆς Ἐπετηρίδος γλωσσολόγον καθηγητὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Νικόλαον Ἀνδριώτην, Ἴμβριον, ἀποθανόντα αἰφνιδίως ἐκεῖ τὴν 28ην Σεπτεμβρίου 1976, ἐνῷ τρεῖς ἑβδομάδας πρὶν εἶχε μετάσχει τοῦ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου. Ὁ Ἀνδριώτης προσέφερεν οὐ μόνον σπουδαῖον λεξικογραφικὸν ἔργον, ἀλλὰ καὶ ἐθνικὰς ὑπηρεσίας, μέσῳ τοῦ Ἱδρύματος τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου καὶ πολλῶν δημοσιευμάτων του, δι' ὧν ὑπερήσπισε τὸν Ἑλληνισμὸν τῆς Μακεδονίας, ὡς ἄνθρωπος δ' ὑπῆρξε σεμνὸς καὶ ἀκέραιος.

Διὰ νὰ καταλείπωμεν τὰς νεκρολογίας, ἐρχόμεθα εἰς πλέον εὐχάριστα γεγονότα, τινὰ τῶν ὁποίων λεπτομερέστερον θὰ εἴδατε εἰς τὰς Εἰδήσεις τῶν ἐφημερίδων. Εἰς τὸν θαλερὸν καὶ γονιμώτατον γῆρας ἀξιωθέντα σεβαστὸν ἡμῶν πρόεδρον ἀπενεμήθησαν καὶ ἄλλαι τιμαὶ καὶ ὁ τίτλος τοῦ ἐπιτίμου καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Τὸν δὲ γενικὸν γραμματέα ἐπαρασημοφόρησε μὲν τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον, κατέλεξαν δὲ μεταξὺ τῶν ἑταίρων του μὲν τὸ ἐν Palermo Ἰνστιτοῦτον Βυζαντινῶν καὶ Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, καὶ ὡς ἐπίτιμον Ἑταῖρον ἡ ἐν Λευκωσίᾳ Ἑταιρεία Κυπρ. Σπουδῶν.

Πολλοὶ δ' ἑταῖροι ἡμῶν μετέσχον εἰς διεθνῆ Συνέδρια ἐν Ἑλλάδι καὶ τῷ Ἐξωτερικῷ ἐν οἷς τὰ κατὰ Αὔγ. - Σεπτ. 1976 Δ΄ Κρητολογικὸν καὶ τὸ ἐν Ἀθήναις ΙΕ΄ Βυζαντινολογικόν. Ἄλλοι δ' ἐτιμήθησαν δι' ἐκλογῶν εἰς ἕδρας καὶ ἄλλα ἀξιώματα.

Κύριοι Ἑταῖροι,

Ἐπειδὴ τὸ Καταστατικὸν ἐπιτάσσει ἐφέτος ἀνανέωσιν τοῦ Δ. Σ. αἰσθάνομαι ὅτι δὲν ἔχω τόσας δυνάμεις πλέον ὥστε καὶ τὴν διεύθυνσιν τῆς Ἐπετηρίδος νὰ κρατῶ καὶ τὴν Γενικὴν Γραμματείαν τῆς Ἑταιρείας. Ἑταῖρος ἀπὸ τοῦ 1932, μέλος τοῦ Δ. Συμβουλίου ἀπὸ τοῦ 1947, μετὰ τριάκοντα ἐτῶν συνεχῆ ἐν αὐτῷ θητείαν, ἐπιθυμῶ ν' ἀποχωρήσω. Ἀλλ' ὑπακούων εἰς τὴν κοινὴν βοὴν θὰ περιορισθῶ εἰς θέσιν συμβούλου, ὡς πρὸ τριακονταετίας ἐξεκίνησα, παραδίδων εἰς ἄλλον πολὺ νεώτερόν μου καὶ ἀκμαῖον τὰς δυνάμεις τὴν Γεν. Γραμματείαν, διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἐκεῖνος καὶ ἐκεῖ ὅπου ἐγὼ ἀπέτυχον καὶ δὴ εἰς τὸ θέμα τῆς στεγάσεως καὶ λειτουργίας τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ ὅμως, ἀφοῦ ἡ σημερινή μου λογοδοσία εἶναι ἡ τελευταία μου ὡς Γ. Γραμματέως, νὰ προβῶ εἰς ἀναδρομικὴν ἔκθεσιν τοῦ τί ἔπραξα ἢ τί παρέλειψα κατὰ τὴν ὑπερεικοσαετῆ ὑπηρεσίαν μου.

Ὅτε ἀνέλαβον τὴν Γραμματείαν ἡ κατάστασις τῆς Ἑταιρείας ἦτο ἡ ἑξῆς.

α΄) Ἰδιόκτητον κτήριον διὰ νὰ τὴν στεγάζῃ δὲν ὑπῆρχεν. Τὰ ὑπολείμματα πολυαρίθμων τόμων τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἑταιρείας καὶ τὸ στὸκ τῶν Ἐπετηρίδων, στεγαζόμενα τέως εἰς τὸ γκαρὰζ τῆς ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Λευ-

κωσίας 12 οἰκίας Κουκουλὲ ἀντὶ ἁδροῦ ἐνοικίου (δρχ. 2.000), εἶχον συσσωρευθῆ εἰς ἀποθήκην τινὰ τῶν Π. Ἀνακτόρων, ὑποτιθεμένου ὅτι ἀνῆκε καὶ ἠλέγχετο αὕτη ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου Ἐπικρατείας, τοῦ ὁποίου Πρόεδρος ἦτο ὁ καὶ τῆς Ἑταιρείας ἡμῶν Πρόεδρος Παν. Πουλίτσας. Ἐκεῖθεν ἐλεηλατήθη ἀδιστάκτως ἥ τε βιβλιοθήκη καὶ αἱ σειραὶ τῆς Ἐπετηρίδος καὶ δὴ μετὰ τὴν ἔξοδον ἐκ τῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Πουλίτσα. Ἡ Ἀγορὰ εἶχε πλημυρίσει ἀπὸ ἀντίτυπα τῶν πρώτων 15 τόμων τῆς Ἐπετηρίδος, πωλουμένων ἐκεῖ μὲ τὴν ὀκᾶν ἀντὶ 10 - 20 δρχ.! Οὕτως ἡμεῖς οὐδένα τόμον τῶν διαρρεόντων ἠδυνάμεθα νὰ διαθέτωμεν διὰ τῶν βιβλιοπωλείων πρὸς ὄφελος τῆς Ἑταιρείας! Οἱ μετὰ τὸ 1947 ἐκδοθέντες τόμοι ἔκειντο εἰς ἕτερα τρία διάφορα σημεῖα: Εἷς εἰς τὴν Μασσαλίας 4, ἕτερος εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Τυπογράφου Μυρτίδου εἰς Ν. Σμύρνην καὶ τρίτος εἰς τὸ τυπογραφεῖον τοῦ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Θησέως. Οὐδεμία δ' ἐπίβλεψις ὑπῆρχεν.

β') Κατόπιν παραστάσεών μου πρὸς τὸν κ. Φ. Δραγούμην μᾶς ἐνοικίασεν ἡ Μπάγκειος Ἐπιτροπὴ δύο συνεχόμενα δωμάτια κτηρίου της εἰς τὸν χῶρον τῆς Δημοτικῆς ἀγορᾶς, ὅπου διὰ συνεργείου φοιτητῶν καὶ νεαρῶν ἐπιστημόνων ταχύτατα περισυνελέξαμεν ἀπὸ τὰ 4 πέρατα τῶν Ἀθηνῶν τὰ ἐναπομείναντα βιβλία καὶ τὰς Ἐπετηρίδας καὶ ἀπεθηκεύσαμεν αὐτά. Οὕτως ἐντὸς 2 - 3 ἐτῶν, ἐξαντληθέντων τῶν κλαπέντων τόμων τῆς Ἀγορᾶς, ἠρχίσαμεν νὰ διαθέτωμεν μόνον ἡμεῖς ὡς Ἑταιρεία τὴν Ἐπετηρίδα καὶ νὰ ἔχωμεν ἐξ αὐτῆς ἔσοδα. Συνεδέσαμεν δὲ καὶ τὴν συνδρομὴν πρὸς τὴν παραλαβὴν τοῦ τόμου, διότι ἄλλως ἐλάχιστοι ἑταῖροι, 10 - 20 μόνον, ἠγόραζον τὸ περιοδικόν, τὸ ὁποῖον ἐναπεθηκεύετο ἄχρηστον καὶ ἐλάχιστα γνωστόν.

γ') Τὴν πολύτιμον Μυστακίδειον Βιβλιοθήκην εὕρομεν ἀποθηκευμένην εἰς Σπουδαστήριον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς (αἴθουσα πρὸς τὴν πλευρὰν τῆς Ἀκαδημίας). Διὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ ὁτιδήποτε ἐξ αὐτῆς, ἔπρεπε νὰ τύχωμεν τῆς ἀδείας τῶν βοηθῶν. Ὅτε ὅμως διερράγησαν τὰ κλεῖθρα, ἀπερρίφθησαν τὰ βιβλία, τὰ δὲ ἔπιπλά μας ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ νὰ τεθοῦν εἰς αὐτὰ βιβλία τοῦ Σπουδαστηρίου, κατεφάνη ὁ κίνδυνος τῆς λεηλασίας τῆς ἐν λόγῳ βιβλιοθήκης. Εἰσηγήσει τοῦ ἀειμν. ἑταίρου καὶ ταμίου μας καθ. Γ. Κ. Σπυριδάκη, ὁ σύμβουλος κ. Δημήτριος Γκίνης, ἐδώρησε συμβολαιογραφικῶς πρὸς τὴν Ἑταιρείαν τὴν ἐσοχὴν (ρετιρὲ) τοῦ μεγάρου Ἀριστείδου 8 (ἔτος 1958 - 1959), ὅπου οὐ μόνον μετεφέρθη ἐπιστασίᾳ μας, διὰ τοῦ ἑταίρου κ. Ν. Φοροπούλου, ἡ Μυστακίδειος μετὰ τῶν ἐπίπλων καὶ ἠσφαλίσθη, ἀλλὰ καὶ ἐξεκενώθη ἡ ἀποθήκη τῆς Μπαγκείου, τῆς Ἐπετηρίδος ἀποθηκευθείσης ἔκτοτε εἰς ἀποθήκην τοῦ αὐτοῦ μεγάρου Ἀριστείδου 8, ἐνοικιασθείσης ἐπὶ τούτῳ. Ἔκτοτε ἐτηρήθη βιβλίον Εἰσαγωγῆς τῶν πρὸς τὴν Ἑταιρείαν στελλομένων βιβλίων καὶ περιοδικῶν, ἰδίᾳ τῶν ἐπ' ἀνταλλαγῇ τῆς Ἐπετηρίδος. Διερρυθμίσθη δὲ τὸ διαμέρισμα τοῦτο ἐπὶ τὸ εὐπρεπέστερον καὶ ἀνετώτερον, ἀλλ' ἀπὸ πολλοῦ δὲν ἐπαρκεῖ διὰ

τὸν σκοπὸν δι' ὃν ἀπεκτήθη, παρ' ὅλον ὅτι ἐνοικιάσαμεν εἰς τὸ αὐτὸ μέγαρον καὶ εἰς τὸν ἕβδομον ὄροφον δωμάτιον διὰ τὸν ταμίαν καὶ τοὺς νέους τόμους τῆς συνεχιζούσης τὴν ἔκδοσίν της Ἐπετηρίδος. Πάντως ἂν δὲν ἐπετεύχθη ἄλλο τι, ἐξησφαλίσαμεν τὴν περιουσίαν τῆς Ἑταιρείας ἀπὸ κλοπὰς καὶ ὑπεξαιρέσεις.

Σημειωτέον ὅτι αἱ ἐκκλήσεις μου δι' ἰδιωτικῶν ἐνεργειῶν ἀλλὰ καὶ διὰ δημοσιευμάτων καὶ δημοσίων ὁμιλιῶν εἰς οὐδὲν μέχρι σήμερον συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν καταλληλοτέρας στέγης. Γεγονὸς ὅμως τυγχάνει ὅτι οὐδὲν ἀπὸ τοῦ 1955 ἀπωλέσθη ἢ ἐκλάπη, ἐνῶ κατὰ τὴν παραλαβὴν τῆς Μυστακιδείου διεπιστώθη ὅτι εἰς τὸ Θεολ. Σπουδαστήριον τοῦ Πανεπ. Ἀθηνῶν εἶχον ἀπολεσθῆ πρὸ τοῦ 1959 περὶ τοὺς τετρακοσίους τόμους, ἐν οἷς καὶ ἡ πολυτιμοτάτη σειρὰ τῆς «Ἐκκλησιαστικῆς Ἀληθείας» Κωνσταντινουπόλεως, τὴν ὁποίαν εἶχεν ἡ ἐν λόγῳ βιβλιοθήκη. Ἀπὸ οὐδένα δὲ ἦτο δυνατὸν νὰ ζητηθοῦν εὐθῦναι, διότι ἡ Μυστακίδειος δὲν εἶχεν ἀσφαλισθῆ διὰ πρωτοκόλλου τινὸς παραδόσεως καὶ παραλαβῆς.

Παρὰ τὰς δυσκολίας ἐκ τῆς στενότητος τοῦ χώρου καὶ ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς κλοπῆς, κατὰ τὰ ἔτη 1959 μέχρι σήμερον ἐχρησιμοποιήθη ἡ Μυστακίδειος καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ἀρχεῖον τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου Βασ. Μυστακίδου ὑπὸ διαφόρων μελετητῶν ἰδίᾳ τῆς Ἐκκλησ. Ἱστορίας τοῦ Οἰκουμ. θρόνου καὶ τῆς Παιδείας, ἐν οἷς καὶ ὁ κ. Τάσος Γριτσόπουλος καὶ ἡ δὶς Κ. Μαμώνη. Ἀλλά, μὴ ὑπαρχούσης δυνατότητος διορισμοῦ μονίμου καὶ καταλλήλου μισθωτοῦ ὑπαλλήλου, τακτικὴ λειτουργία τῆς βιβλιοθήκης κατέστη ἀδύνατος μέχρι σήμερον.

δ') Καὶ ταῦτα μὲν περὶ στέγης τῆς Ἑταιρείας, περὶ τῆς διαρροῆς τῆς βιβλιοθήκης αὐτῆς, περὶ Μυστακιδείου βιβλιοθήκης καὶ περὶ καταληστεύσεως τῶν πρώτων τόμων τῆς Ἐπετηρίδος. Ἔρχομαι ἤδη λεπτομερέστερον εἰς τὰ κατὰ τὸ περιοδικόν.

Εἰς τὴν ἔκδοσιν τῆς Ἐπετηρίδος συνειργάσθην τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ ἐνάτου τόμου τὸ 1932, πρὸ ἐτῶν 45 δηλονότι καὶ ἔκτοτε ἀνελλιπῶς, εἰς δὲ τὴν σύνταξιν εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπανέκδοσιν αὐτῆς τὸ 1948 (ΙΗ' τόμος). Τοὺς τόμους ΙΘ' - ΚΒ' συνεξέδωκα μετὰ τοῦ ἀειμνήστου Φ. Κουκουλέ, τοὺς τόμους ΛΖ' - ΛΗ', ΜΑ' καὶ ΜΒ' μετὰ τοῦ συνεργάτου μου Σταύρου Ἰ. Κουρούση, ὁ ΛΑ' ἀποτελεῖ τὸ Εὑρετήριον τῶν τόμων ΙΑ' - Λ'. Τοὺς τόμους ΛΘ' - Μ' (Λειμωνάριον πρὸς τιμήν μου) συνέταξεν ὁ κ. Σταῦρος Ἰ. Κουρούσης, τοὺς δὲ ΚΓ' (1953) ἕως Λ' καὶ ΛΒ' - ΛϚ', ἤτοι 13 τόμους συνέταξα καὶ διώρθωσα μόνος. Ὥστε πρὸ μὲν τῆς ἀναλήψεως τῆς διευθύνσεως τῆς Ἐπετηρίδος μέχρι τοῦ 1954 συνετάγησαν καὶ ἐξεδόθησαν οἱ τόμοι ΙΘ' - ΚΔ', ἤτοι τόμοι 6, μετὰ δὲ τὴν κατὰ τὸ 1955 ἀνάληψιν τῆς διευθύνσεως ἐπὶ 22 ἔτη ἐξεδόθησαν μετὰ τοῦ Εὑρετηρίου τόμοι 18, ἤτοι ἐν ὅλῳ τόμοι 24, ἀνερχόμενοι εἰς σελίδας ὑπὲρ τὰς 10.000, ὧν τὴν ὕλην ἐν πολλοῖς ὑπέδειξα,

ὡς θέματα, ἀνέγνωσα καὶ διώρθωσα. Τοῦτο δὲ ἐνῶ κατὰ τὸ αὐτὸ διάστημα διηύθυνον καὶ τὴν ΑΘΗΝΑΝ τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἑταιρείας καὶ ἐπί τινα ἔτη καὶ τὸ μακαρίᾳ τῇ λήξει ΔΙΕΕ. Καὶ τὸν μὲν τύπον τοῦ περιοδικοῦ διετήρησα ὡς εὗρον. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ὕλην αὐτοῦ καὶ τοὺς συνεργάτας: εὕρομεν πολλοὺς παλαιοὺς συνεργάτας τοῦ περιοδικοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐξηκολούθησαν, καὶ ἐλάχιστοι— λόγῳ γήρατος ἢ θανάτου — εἶναι οἱ ἐξακολουθοῦντες νὰ συνεργάζωνται. Ὑπὸ τὴν διεύθυνσίν μου ὅμως προσετέθησαν ὑπὲρ 100 νέοι συνεργάται, ὧν οἱ ἡμίσεις ξένοι, Βέλγοι, Βρεταννοί, Γάλλοι, Γερμανοί, Γιουγκοσλάβοι, Ἰταλοί, Ὁλλανδοί, Αὐστριακοί, Ρουμάνοι, Ἀμερικανοί, Ἑλληνοαμερικανοὶ καὶ ἄλλων ἐθνικοτήτων ἐρευνηταὶ γράφοντες γαλλιστί, γερμανιστί, ἀγγλιστί, ἰταλιστὶ καὶ λατινιστί, ἐνῶ παλαιότερον τῶν ἐλαχίστων ξένων μελετητῶν τῶν συνεργατῶν μας μετεφράζοντο τὰ κείμενα εἰς τὴν Νεοελληνικὴν λογίαν γλῶσσαν καὶ οὕτως ἐτυποῦντο!

Δὲν δύναται λοιπὸν νὰ εὐσταθήσῃ ἡ ὑφέρπουσα κατηγορία ὅτι κατέστησα προσωπικὸν ἢ οἰκογενειακὸν ὄργανον τὰ περιοδικὰ γενικῶς τὰ ὁποῖα διηύθυνα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἀφιλοκερδῶς. Ἄλλως τε συνειργάσθην ἀμισθὶ εἰς πεντήκοντα περίπου ἡμέτερα καὶ ξένα περιοδικὰ καὶ κλεισταὶ θύραι δι' ἐμὲ δὲν ὑπῆρχον. Ἐκ τῶν ξένων συνεργατῶν καταριθμῶ τοὺς M. Aubineau, F. Babinger, R. Browning, P. Canart, R. Cataudella, St. Caruso, P. Charanis, G. Cronţ, Ugo Criscuolo, J. Darrouzès, R.M. Dawkins, Fr. Dölger, G. Fedalto, E. Follieri, Ant. Garzya, K. Fusco, H. Gerstinger, C. Giannelli, H. Grégoire, V. Grumel, R. Guilland, Fr. Halkin, Harry Hionides, G. Hofmann, Br. Imhaus, H. καὶ R. Kahane, R. Katičić, P. Lemerle, Br. Lavagnini, V. Laurent, P.L.M. Leone, R. Loenertz, Cyril Mango, Or. Parlangéli, M. Richard, S. Salaville, V. Sichem, Morton Smith, Paolo Stomeo, Peter Topping, E. Trapp., Alexander Turyn καὶ εἴ τινα ἄλλον.

Ἐκ τῶν Ἑλλήνων ἀναφέρω: Μιχ. Ἀδάμης, Στυλ. Ἀλεξίου, Ἀστέριος Ἀργυρίου, Δ. Βασιλειάδης, Ἁγνὴ Βασιλικοπούλου, Π. Βοκοτόπουλος, Ἔρα Βρανούση, Θ. Δετοράκης, Γ. Δημητροκάλλης, Ν. Δρανδάκης, Μαρία Θεοχάρη, Γεράσιμος Κονιδάρης, Αἰκατ. Γ. Κορρέ, Στ. Κουρούσης, Κωνστ. Κύρρης, Ἰω. Λιάπης, Ν. Λιβαδάρας Γ. Λουπάσης, Χρύσα Μαλτέζου, Ἰω. Μαμαλάκης, Κ. Μαμώνη, Κ. Μανάφης, Β. Μανδηλαρᾶς, Μ. Ἰ. Μανούσακας, Π. Μαστροδημήτρης, Νικ. Μάτσης, Νικ. Μουτσόπουλος, Φ. Μπουμπουλίδης, Μᾶρκος Ναουμίδης, Παν. Νικολόπουλος, Ἀγγ. Νικολοπούλου, Μαρία Νυσταζοπούλου, Θεόδ. Ξύδης, Δ.Β. Οἰκονομίδης, Νικ. Παναγιωτάκης, Σοφία Παπαδημητρίου, Ἰω.-Θεοφ. Παπαδημητρίου, Στυλ. Παπαδόπουλος, Χρῖστος Πατρινέλης, Γ.Σ. Πλουμίδης, Δ. Πολέμης, Νικ. Πολίτης, Δημ. Σοφιανὸς ἀρχιμ. Βασ. Στεφανίδης, Β. Σφυρόερας, Σ. Σωφρονίου, Χ. Τούλ, Ἰω. Τριανταφυλλόπουλος, Σπ. Τρωϊᾶνος, Ζ. Τσιρπανλῆς, Εὐτ. Τωμαδάκης, Ν. Φορόπουλος, Μαρία Χαιρέτη, Αἰκατερ. Χριστοφιλοπούλου, Ἰω. Χατζηφώτης,

καὶ ὁ μητροπ. Κοζάνης Διονύσιος Ψαριανός, ὡς καὶ οἱ ἁγιορεῖται Εὐθύμιος Διονυσιάτης, Παντελεήμων Λαυριώτης καὶ Γεράσιμος Μικραγιαννανίτης. Πάντες οὗτοι, ὧν ἱκανὸς ἀριθμὸς γυναικῶν, ἁγιολόγοι, ἀρχαιολόγοι ἀρχιτέκτονες, ἐνετολόγοι, θεολόγοι, ἱστορικοί, λαογράφοι, μουσικολόγοι, νομικοί, παλαιογράφοι, φιλόλογοι κλπ. εἰδικοτήτων. Καὶ τὰς μὲν Εἰδήσεις περιεστείλαμεν, ὡς ἐν πολλοῖς ἀσχέτους πρὸς τὰς μεσαιωνολογικὰς σπουδάς, τὴν δὲ συντασσομένην Ἑλληνικὴν βιβλιογραφίαν διετηρήσαμεν καὶ ἐβελτιώσαμεν. Ὅση δὲ προθυμία ὑπῆρξε — μικρὰ δυστυχῶς — διὰ τὴν συγγραφὴν βιβλιοκρισιῶν ἢ παρουσίασιν τῶν βιβλίων διὰ βιβλιοκριτικῶν σημειωμάτων, ἐπέτρεψε τὴν συντήρησιν τῶν σχετικῶν στηλῶν. Ἀνελλιπῶς δὲ ἐνεκρολογήθησαν οἱ καταλιπόντες τὸν κόσμον τῆς ἐπιστήμης καὶ τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν μας ὁμότεχνοι ἡμέτεροι καὶ ξένοι, ἀναδρομικῶς μάλιστα, καί τινων συνετάγησαν χρήσιμοι βιβλιογραφίαι τῶν δημοσιευμάτων, ὡς ἡ περὶ Β. Μυστακίδου καὶ ἡ περὶ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν ἔργων τοῦ Κ. Δ. Μέρτζιου, βοηθήματα χρησιμώτατα εἰς τοὺς καθ' ἡμᾶς μελετητάς. Χωρὶς δὲ νὰ παραμεληθῇ ὁ γενικὸς χαρακτὴρ τοῦ περιοδικοῦ καὶ ἡ καταχώρισις ἐν αὐτῷ ἀρχαιολογικῶν ἢ ἱστορικῶν ἢ νομικῶν πραγματειῶν, ἰδιαίτερα φροντὶς ἐδόθη εἰς τὴν δι' αὐτοῦ κριτικὴν ἔκδοσιν κειμένων ἐκ τῶν χειρογράφων ὑπὸ τῶν ἡμετέρων καὶ ξένων μελετητῶν, διότι οὐδεὶς παράγων τονίζει τὴν ἑλληνικότητα τοῦ Μέσου Ἑλληνισμοῦ ὅσον ἡ γλῶσσα αὐτοῦ, καὶ ἡ συναφὴς παράδοσις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ρητορικῆς καὶ ἱστοριογραφίας. Διὰ πολλοὺς τῶν νεωτέρων συνεργατῶν ἡ δημοσίευσις διὰ τῆς Ἐπετηρίδος ἐργασίας ὑπῆρξεν ἐπίσημος καθιέρωσις καὶ εἴσοδος εἰς τὴν χορείαν τῶν μεσαιωνολόγων, ὅταν μάλιστα εἰς νεωτάτους ἀλλὰ φερέλπιδας παρεχωρήθησαν αἱ στῆλαι μας.

Ὁ δὲ διεθνὴς ἀντίκτυπος ἐκ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος καταφαίνεται νομίζω ἐκ τῆς κυκλοφορίας αὐτοῦ εἰς τὸ Ἐξωτερικόν, τῆς μνείας αὐτοῦ εἰς πᾶν βυζαντινολογικὸν σύγγραμμα καὶ ἡ προσοχὴ μεθ' ἧς συντάσσεται καὶ ἐκτυποῦται, ὥστε πᾶς νέος τόμος, ἂν δὲν εἶναι καλύτερος τῶν προηγουμένων, νὰ μὴ ὑστερῇ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἀνάλογος ὑπῆρξεν ἡ στάγδην ἐκ τοῦ Ἐσωτερικοῦ βοήθεια τῶν ἁρμοδίων καὶ τῶν δυναμένων. Κατὰ δὲ τὰ τελευταῖα ἔτη κατέστη ὅλως προβληματικὴ οἰκονομικῶς ἡ ἔγκαιρος καὶ ἐτησία ἔκδοσις αὐτῆς, δοθείσης τῆς αὐξήσεως τῆς τιμῆς τοῦ χάρτου καὶ τῶν ἐργατικῶν. Ἐνῶ π.χ. πρὸ 20 ἐτῶν μία ἐπιχορήγησις 10.000 δρχ. ἐκάλυπτε τὴν δαπάνην χάρτου καὶ τυπογραφικῶν δι' 9 τυπ. φύλλα, νῦν μία χορηγία 40.000 δρχ. μόλις καλύπτει τὴν δαπάνην τῶν 3 ἢ τεσσάρων φύλλων (ἂν μάλιστα ἡ μελέτη εἶναι εἰκονογραφημένη).

ε') Ὡς πρὸς τὸ ἐτήσιον μνημόσυνον τὸ ὁποῖον ἐτέλει παλαιόθεν ἡ Ἑταιρεία τὴν 29ην Μαΐου εἰς μνήμην τῶν πεσόντων κατὰ τὴν Ἅλωσιν, συνδυάζουσα θρησκευτικὴν τελετήν, ἐπιμνημόσυνον λόγον καὶ ἐκδρομὴν

εἰς τὰ περίχωρα τῶν Ἀθηνῶν, τοῦτο ἐτελέσθη ἀπὸ τοῦ 1956 εἴτε ὑπὸ μόνης τῆς Ἑταιρείας εἴτε συμπραττούσης πρὸς τὴν Ἑταιρείαν Ἐθνικῆς Μουσικῆς τοῦ κ. Σίμωνος Καρᾶ, συνήθως δ' ὡμίλουν ὁ ἴδιος, ἐλλείψει ἄλλου ὁμιλητοῦ, πάντων ὑποσχομένων καὶ οὐδενὸς προθυμοποιουμένου πρὸς τοῦτο. Κατὰ δὲ τὸ παρελθὸν ἔτος 1976 τὸ μνημόσυνον ἐγένετο σύντομον μεταξὺ τῶν Ἑταίρων πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπηύθυνα λόγον μὴ δυνάμενον δυστυχῶς νὰ τυπωθῇ, διὰ γενικωτέρους λόγους. Αἱ δ' ἐκδρομικαὶ ἐκδηλώσεις κατηργήθησαν.

Καὶ τώρα ἐρχόμεθα εἰς τὰ τῶν ἐσόδων, ἐξόδων καὶ διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας, τὰ ὁποῖα λεπτομερέστερον εἰκονίζει, ὑπὸ τοῦ κ. ταμίου τῆς Ἑταιρείας συνταχθεὶς Ἀπολογισμὸς τοῦ ἔτους. Ἐκ τούτου καταφαίνεται ὅτι αἱ συνδρομαὶ καὶ αἱ πωλήσεις τόμων ἀπέδωσαν ποσὸν δρχ. 149.630. Ἐκ δὲ τῶν ἐπιχορηγήσεων τοῦ Ὑπ. Πολιτισμοῦ (δρχ. 30.000), τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν καθὼς καὶ ἐκ μικρῶν τινων δωρεῶν (δρχ. 9.000) εἰσεπράχθησαν δρχ. 55.000.

Ἀλλὰ πάντα ταῦτα λεπτομερέστερον θὰ εἴπῃ ὑμῖν ὁ κ. ταμίας καὶ ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπή.

Περίπου ἡ αὐτὴ κίνησις εἰς τὴν πώλησιν τοῦ περιοδικοῦ ἐσημειώθη καὶ κατὰ τοὺς διαρρεύσαντας μῆνας τοῦ 1977, κατὰ τοὺς ὁποίους εἰσεπράχθη μὲν ἡ ἐπιχορήγησις τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν διὰ τὸ 1976 δρχ. 15.000 (τῆς Μπαγκείου Ἐπιτροπῆς διὰ τὸ 1977 ἀναμένεται), ἐδέχθημεν δὲ κατὰ μῆνα Μάρτιον καὶ τὴν ἔκτακτον δωρεὰν ἐκ δρχ. 20.000 ὑπὲρ τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἐπετηρίδος τοῦ παλαιοῦ ἑταίρου ἡμῶν ἁγιογράφου κ. Θεοδώρου Λαζαρῆ καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ κας Θεανοῦς, λάτρεων τοῦ Βυζαντινοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐνδιαφερομένων διὰ τὴν συνέχισιν τοῦ βίου τῶν μεσαιωνικῶν μας σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι. Ἀμφοτέρους κατελέξαμεν εἰς τοὺς δωρητὰς τῆς Ἑταιρείας.

Περαίνων δὲν ἔχω εἰ μὴ νὰ εὐχηθῶ πρῶτον μὲν ὅπως ἡ Ἑταιρεία μὴ ἐκτραπῇ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν σκοπῶν οὓς ἔθεντο οἱ ἱδρύσαντες αὐτὴν καὶ δὴ ὁ ἀείμν. Φαίδων Κουκουλές, ἐπὶ τὰ ἴχνη τοῦ ὁποίου καὶ ἐβάδισα, δεύτερον δὲ οἱ μεθ' ἡμᾶς νὰ εἶναι κατὰ πάντα εὐτυχέστεροι καὶ νὰ λύσουν τὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τὰ ὁποῖα δὲν εἴχομεν ἡμεῖς τὴν δυνατότητα νὰ λύσωμεν.

Ἐν Ἀθήναις κατὰ Μάρτιον 1977

Ὁ Γεν. Γραμματεὺς τῆς ΕΒΣ

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΧΡΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1976

		Δρχ.
ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ		
Α'. Ἔσοδα		
1. Ἐκ συνδρομῶν τῶν ἑταίρων		15.550
2. Ἐκ πωλήσεως τόμων τῆς Ἐπετηρίδος		134.080
3. Ἐκ τόκων καταθέσεως εἰς τὸ Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον ἔτους 1975		8.240
4. Ἐκ χορηγιῶν:		
α') Τῆς Παγκείου Ἐπιτροπῆς ἔτους 1976	36.000	
β') Τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν ἔτους 1976	30.000	
γ') Τοῦ Ἐθνικοῦ Ἱδρύματος Ἐρευνῶν ἔτους 1976	10.000	76.000
5. Ἐκ δωρεῶν		9.000
Σύνολον		242.870
Β'. Ὑπόλοιπον ἐκ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1975		231.022,90
Σύνολον		473.892,90
ΔΑΠΑΝΑΙ		
1. Ἐξόφλησις τοῦ λογαριασμοῦ ἐκτυπώσεως τῆς Ἐπετηρίδος, τ. ΜΑ'		57.072
2. Ἔναντι ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΒ' τόμου τῆς Ἐπετηρίδος		160.000
3. Προμήθεια χάρτου ἐκτυπώσεως τοῦ ΜΒ' τόμου ΕΕΒΣ		13.082
4. Κατασκευὴ μεταλλογραφημάτων τοῦ ΜΒ' τόμου ΕΕΒΣ		2.394
5. Ἐνοίκιον γραφείων καὶ ἀποθήκης		9.132
6. Μισθὸς θυρωροῦ, θέρμανσις κλπ. τῶν γραφείων		18.622
7. Ἀμοιβαὶ διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας		4.700
8. Ἔντυπα, δακτυλογραφήσεις, γραφικὰ κλπ.		499
9. Ταχυδρομικὰ ἔξοδα		2.180
10. Τηλεφωνικὰ τέλη, φωτισμός, ὕδρευσις		2.507,80
11. Ἀσφάλισις τοῦ διαμερίσματος τῶν γραφείων τῆς Ἑταιρείας		459
12. Δικαιώματα τοῦ εἰσπράκτορος τῶν συνδρομῶν τῶν Ἑταίρων		650
Σύνολον		271.297,80
Ὑπόλοιπον εἰς μετρητὰ καὶ εἰς κατάθεσιν εἰς Ταχυδρομικὸν Ταμιευτήριον		202.595,10
Σύνολον		473.892,90

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Ἰανουαρίου 1977

Ὁ Ταμίας

Θ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟ ΠΡΩΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Πρόεδρος
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †

Ἀντιπρόεδροι
Ι. Μ. ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ †

Γεν. Γραμματεὺς
ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ †

Ταμίας
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΙΠΑΛΔΟΣ †

Σύμβουλοι

ΙΩ. ΖΕΡΒΟΣ †
ΣΠΥΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΙΜΙΛΙΑ ΚΑΛΛΙΓΑ †
ΝΙΚ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΠΑΝ. Δ. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ †
ΑΡΙΣΤ. ΚΟΥΖΗΣ †
† ΑΡΧ. ΧΡ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ †
Κ. Ν. ΡΑΔΟΣ †
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ †

ΤΟ ΝΥΝ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ

Πρόεδρος
ΟΡΛΑΝΔΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

Ἀντιπρόεδροι
ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΜΠΟΝΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Γεν. Γραμματεὺς
ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Ταμίας
ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ

Σύμβουλοι

ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ ΔΙΚΑΙΟΣ
ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ΛΕΑΝΔΡΟΣ
ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΖΕΠΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΚΟΡΡΕΣ ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ
ΛΙΒΑΔΑΡΑΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ
ΜΑΝΑΦΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ
ΤΡΩΪΑΝΟΣ ΣΠΥΡΙΔΩΝ

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΙΔΡΥΤΑΙ

ΑΜΠΟΤ Ε. †
ΒΟΛΙΔΗΣ Θ. †
ΔΑΜΒΕΡΓΗΣ Ι. †
ΔΑΡΑΛΕΞΗΣ Χ. †
ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ Π. †
ΖΕΡΒΟΣ Ι. †
ΖΩΓΡΑΦΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ
ΗΛΙΑΔΟΥ ΕΥΦΗ †
ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΠ. †
ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΕΥΑΓΓ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ Π. Δ. †
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥΛΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ Β. †
ΛΟΥΚΙΔΗΣ Γ. †
ΜΑΘΙΟΠΟΥΛΟΣ Π. †
ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡ. †
† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Κ. †
ΣΑΡΟΓΛΟΥΣ Π. †
ΣΙΜΩΝΙΔΗΣ Β. †
ΣΚΟΥΤΑΡΗ ΝΕΛΛΗ †
ΤΙΠΑΛΔΟΣ Γ. †
ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ Γ. †

ΜΕΓΑΛΟΙ ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΓΚΙΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΔΕΛΤΑΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΩΣ
ΛΑΜΠΙΚΗ ΣΟΦΙΑ †
ΛΑΜΠΙΚΗΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ †
ΟΙΚΙΑΔΗΣ ΜΙΧ. †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΣ †
ΜΠΕΝΑΚΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ †
ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΠΑΓΚΕΙΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜ. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΡΑΚΤΙΒΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ-ΕΠΙΣΤ.
ΧΩΡΕΜΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ †

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΤΟ ΑΘΗΝΗΣΙ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
ΑΚΙΛΟΓΛΟΥΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ
ΑΜΠΟΤ ΕΥΓΕΝΙΑ †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ †
ΔΕΛΤΑ ΠΗΝΕΛΟΠΗ †
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ
ΚΑΜΠΑΝΗΣ ΛΕΩΝΙΔΑΣ †
ΚΑΣΔΑΓΛΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ †
ΚΟΡΚΟΔΕΙΛΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ †
ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ ΦΑΙΔΩΝ †
ΚΤΕΝΑ ΟΛΓΑ †
ΛΑΪΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
† ΑΡΧ. ΛΙΑΝΑΣ ΖΑΧΑΡΙΑΣ †
ΛΟΒΕΡΔΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
MILLER WILLIAM †
ΝΟΜΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ
ΠΟΥΡΗΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ †
ΡΟΥΣΣΟΣ ΝΙΚΗΤΑΣ †
ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ ΞΕΝΟΦΩΝ †
ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΡΙΚΟΓΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ
ΧΩΡΕΜΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ †

ΔΩΡΗΤΑΙ

ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΓΕΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΣ ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ †
ΕΥΓΕΝΙΔΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ †
ΘΕΟΔΩΡΑΚΑΚΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ †
ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΚΑΜΠΕΡΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ
† Ο ΚΙΤΙΟΥ ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ †
ΚΥΤΙΚΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ †
ΛΑΖΑΡΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΙ ΘΕΑΝΩ
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
ΠΑΠΑΘΕΟΛΟΓΟΥ ΣΤΕΡΓΙΟΣ †

ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΕΛΗ ΕΠΙΤΙΜΑ

† Ο ΑΘΗΝΩΝ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ †
† Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ †
ALBERTONI ALDO †
ANASTASIJEVIĆ DRAG. †
BABINGER FRANZ †
BĂNESCU N. †
BENEŠEVIĆ V. †
ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ΕΛ. †
BRECCIA EV. †
BREHIER L. †
BROUWER FRANC. DE SIMONE †
BURY J. B. †
BYRON R. †
CADAFALCH J. P. †
COLLINET PAUL †
DAIN A. †
DANIÉLOU JEAN †
DARKO E. †
DAWKINS R. M. †
DELEHAYE HIPPOL. †
DIEHL CHARLES †
DÖLGER FR. †
EBERSOLT J. †
EHRHARD ALBERT †
FERRARI DALLE SPADE GIAN. †
GERLNED E. †
GIANNELLI CIRO †
GRÉGOIRE HENRI †
GUILLAND RODOLPHE
JERPHANION GUIL. DE †
HALKIN FR.
HEISENBERG A. †
HESSELING D. †
HOFMANN GEORG †
IORGA N. †
KURTZ ED. †
LAURENT VIT. †
LEMERLE PAUL
LOENERTZ R. - J. †
MARSHALL F. H. †
MERCATI SILVIO GIUSEPPE †
MERTEN ERICH
MILLER WILLIAM †
MILLET G. †
MORAVCSIK G. †
MURATI FR. †
ΜΥΣΤΑΚΙΔΗΣ Β. Α. †
NOAILLES PIERRE DE †
PALMIERI AUR. †
PAVOLINI PAOLO †
PERNOT HUMBERT †
† Ο ΠΡΟΥΣΗΣ ΔΩΡΟΘΕΟΣ †
RODD SIR RENNELL
ΡΟΥΣΣΟΣ ΔΗΜΟΣΘ. †
SCHELTEMA H.
SCHLUMBERGER G. †
ΧΑΪΛΕ ΣΕΛΑΣΙΕ †
SOKOLOV I. †
STRZYGOWSKI JOS. †
TAFRALI O. †
ΤΣΙΚΝΟΠΟΥΛΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ †
USPENSKIJ F. †

ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Α' ΤΑΚΤΙΚΑ

Ἀγαπητὸς Γεώργιος
Ἀθανασιάδης - Νόβας Γεώργιος
Αἰκατερινίδης Γεώργιος
Ἀλεξόπουλος Γεώργιος
Ἀμαργιαννάκης Γεώργιος
Ἀντωνοπούλου - Δανιὴλ Ἥβη
Ἀραβαντινὸς Γεώργιος
Ἀρβιλιὰς Κωνσταντῖνος
Ἀρμένης Ἀριστοτέλης
Ἀτέσης Βασίλειος

Βαγιακάκος Δικαῖος
Βάλληνδας Στυλιανὸς
Βάρτσος Ἰωάννης
Βασιλειάδης Δημήτριος
Βασιλείου Σπῦρος
Βασιλικοπούλου - Ἰωαννίδου Ἁγνὴ
Βελαώρας Δημήτριος
Βελουδίου Μαρία
Βέλτσος Γεώργιος
Βλάχος Παναγιώτης
Βουκίδης Τιμολέων
Βρανούση Ἐρασμία
Βρανούσης Λέανδρος

Γαβαλᾶς Ἀναστάσιος
Γερουλᾶνος Ἰωάννης
Γιαννακόπουλος Θεόδωρος
Γιαννακόπουλος Γεώργιος Π.
Γιαννακόπουλος Κωνσταντῖνος
Γκητάκος Μιχαὴλ
Γκίνης Δημήτριος
Γουὴλ Ἄννα
Γριτσόπουλος Τάσος

Δημακοπούλου Φωφὼ
Δημητροκάλλης Γεώργιος
Δοανίδου Σοφία
Δραγούμης Φίλιππος
Δρανδάκης Νικόλαος

Ζακυθηνὸς Διονύσιος
Ζέπος Παναγιώτης
Ζούβας Παναγιώτης
Ζώρα Πόπη
Ζώρας Γεώργιος

Ἥμελλος Στέφανος

Θεμελῆ - Κατηφόρη Δέσποινα
Θεοδωρακόπουλος Ἰωάννης
Θεοφανίδης Ἰάσων
Θεοχάρη Μαρία
Θεοχάρης Κωνσταντῖνος

Καλλιγᾶς Μαρῖνος
Καλποῦζος Ἰωάννης
Καραναστάσης Ἀναστάσιος
Κασιμάτης Γρηγόριος
Κασκαμπᾶς Ἰωάννης
Κατσάνης Ἀθανάσιος
Κατσάνης Μιχαὴλ
Κατσουρὸς Ἀντώνιος
Κονιδάρης Γεράσιμος

Κοντὸς Παναγιώτης
Κορρὲς Στυλιανὸς
Κούκκου Ἑλένη
Κουρμούλης Γεώργιος
Κούρνιας Κωνσταντῖνος
Κουρούσης Σταῦρος
Κούρσης Νικόλαος
Κουσκουτόπουλος Χρυσόστομος
Κουτσιλιέρης Ἀνάργυρος
Κουτσοκώστα Δάφνη
Κουτσούκου Φωτεινὴ
Κουτσοχέρας Στάθης
Κραντονέλλη Ἀλεξάνδρα
Κρεκούκιας Δημήτριος
Κυριαζοπούλου - Μιράσγεζη Μαρία
Κυριάκης Κυριάκος
Κυριακόπουλος Κωνσταντῖνος
Κωνσταντινίδης Ἐμμανουὴλ
Κωτούλας Κωνσταντῖνος

Λαζαρῆς Θεόδωρος
Λαμψίδης Ὀδυσσεὺς
Λιβαδάρας Νικόλαος
Λιβεριάδης Εὐελπίδης
Λουκᾶτος Σπυρίδων

Μαμώνη Κυριακὴ
Μανάφης Κωνσταντῖνος
Μανδηλαρᾶς Βασίλειος
Μανῆ Ἄννα
Μανούσακας Μανοῦσος
Μαργαρίτης Ἀλκιβιάδης
Μηλίγκου - Μαρκαντώνη Μαρία
Μαρκουΐζος Ἰωάννης
Μαστροδημήτρης Παναγιώτης
Ματορῖκος Παναγιώτης
Μάτσης Νικόλαος
Μαυρομάτης Κωνσταντῖνος
Μιράσγεζης Δημοσθένης
Μουσούρης Σπυρίδων

Μουστάκης Βασίλειος
Μουτούση Ἀντιγόνη
Μπόνης Κωνσταντῖνος
Μπουμπουλίδης Φαίδων Κ.
Μπρατσιώτης Παναγιώτης

Νικολαΐδης Σοφοκλῆς
Νικολόπουλος Παναγιώτης
Νικολοπούλου Χάρις
Νομικὸς Γεώργιος

Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας
Ξύδης Θεόδωρος

Οἰκονομίδης Δημήτριος
Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος

Πάλλας Δημήτριος
Παναγόπουλος Ἰωάννης
Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
Παπαμιχαὴλ Ἄννα
Παπανδρικόπουλος Γεώργιος
Παπαντωνίου Ἀγησίλαος
Πέρδικας Παναγιώτης
Περιστέρης Σπυρίδων
Πλακίδης Σταῦρος
Πολίτης Νικόλαος
Πολίτου Δανάη
Ποῦλος Ἰωάννης

Ράμφος Ἰωάννης
Ρωμαῖος Κωνσταντῖνος

Σαραντῆς Μιλτιάδης
Σεργόπουλος Γεώργιος
Σερπιέρης Ἰω. Βαπτιστὴς
Σιμόπουλος Εὐθύμιος
Σιφωνίου - Καράπα Ἀναστασία
Σκυριανοῦ Εὐτέρπη
Σμπαρούνης Ἀθανάσιος
Σουλογιάννης Εὐθύμιος

Σούρλας Κίμων
Σοφιανὸς Δημήτριος
Σταθοπούλου Ἐλευθερία
Σταματιάδου Εἰρήνη
Σταμίρης Γεώργιος
Στεφανίδης Μάνος
Στίκας Εὐστάθιος
Στράτος Ἀνδρέας
Σωφρονόπουλος Γεώργιος

Τουρτόγλου Μενέλαος
Τραυλὸς Ἰωάννης
Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης
Τρωϊᾶνος Σπυρίδων
Τσάλλη Μίνα
Τσαντίλης Περικλῆς

Τσάτσος Ἰωάννης
Τωμαδάκης Εὐτύχιος
Τωμαδάκης Νικόλαος

Φορόπουλος Νικόλαος

Χαιρέτη Μαρία
Χατζηθεοδώρου Ἀντιγόνη
Χατζηνικολάου - Μαραβᾶ Ἄννα
Χατζῆς Παναγιώτης
Χατζηφώτης Ἰωάννης
Χριστόπουλος Παναγιώτης
Χριστοφιλόπουλος Ἀναστάσιος
Χριστοφιλοπούλου Αἰκατερίνη
Χωματᾶ Αἰκατερίνη

Ψαλτόπουλος Λάζαρος

Β' ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ

Δετοράκης Θεοχάρης

Θέμελης Χρυσόστομος

Καψωμένος Στυλιανὸς
Κοτζιᾶς Δαμασκηνὸς
Κουκουμενίδης Βασίλειος
Κριαρᾶς Ἐμμανουὴλ
Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος

Μούτσογλου Σταῦρος
Μουτσόπουλος Νικόλαος
Μπιλάλης Νικόδημος

Ναουμίδης Μᾶρκος

Παναγιωτάκης Νικόλαος
Πανταζόπουλος Νικόλαος
Πατρινέλης Χρῖστος
Πελεκανίδης Στυλιανὸς
Πολέμης Δημήτριος

Stroux Christoph

Τσολάκης Εὔδοξος
Turyn Alexander

Χαραλαμπίδης Κωνσταντῖνος
Χατζηγεωργίου Γεώργιος Ι.

Ψαριανὸς Διονύσιος

RÉSUMÉS DU VOLUME XLII (1975 - 76)

N. B. T o m a d a k i s, L'(arch)évêque de Sébastie, Joseph Doxas de Zante, en Crète et Paronaxie, pp. 5 - 56 (+ pl. Α' - Ε').

Le prélat Joseph Doxas, originaire de Zante, sporadiquement rencontré dans les sources, est connu comme supérieur des monastères de Céphalonie et de Zante. D'ailleurs sa signature comme archévêque de Sébastie et exarque d'Arménie se rencontre dans des actes. Pourtant les titres d'archévêque et d'exarque n'ont jamais été conférés dans cette époque-là (vers le milieu du XVIIe siècle) à Constantinople, notamment à propos d'un évêché jadis florissant.

L'auteur se réfère en bref à l'histoire de l'évêché de Sébastie et puis il examine l'histoire de la métropole de Paronaxie pendant la Guerre Crétoise (1645 - 1669). Il précise les prélats du XVIIe siècle et il se réfère aux malheurs de l'île de Naxos et des Cyclades pendant les opérations turcovénitiennes dans la mer Égée pendant cette époque-là.

L'auteur raconte comment Joseph Doxas a été nommé métropolite de Paronaxie par l'intervention de l'amiral de la flotte Vénitienne et sans l'approbation du patriarcat œcuménique de Constantinople. Il dépiste les activités de ce prélat, ses rélations avec les Latins des îles et le temps de son «autorité». Il prolonge aussi sa recherche dans l'époque qui a suivi la fin de la Guerre Crétoise en étudiant surtout les rélations de Doxas avec le ex-patriarche de Constantinople Ioannikios qui, après l'échec de la révolte de la région du Magne, vivait à Cythère offrant ses services aux Vénitiens.

L'auteur publie un acte d'excommunication, à la rédaction duquel Joseph de Sébastie aussi fut d'accord, signé par Ioannikios II, une circulaire de Doxas comme archévêque de Paronaxie en faveur des pères Jésuites de la Paronaxie (1661) et d'autres documents. Entre eux ce sont : a) un épigramme à Joseph écrit par Anastase Gordios et b) les prolégomènes d'un petit livre inconnu, édité par Doxas sous le titre de «Catéchèse».

I d e m, Regestes des actes, tomes, notes et autres documents (1624 - 1659) *signés par Ioannikios II, patriarche œcuménique, ancien métropolite d'Héraclée*, pp. 57 - 84.

L'auteur a examiné les activités du patriarche Ioannikios II pendant la Guerre Crétoise, en Crète, à Magne, aux Cyclades et à Cythère dans un article récent (Revue Lakonikai Spoudai 2, 1975, pp. 127 - 161). Maintenant il dresse l'inventaire de 137 documents signés par Ioannikios entre les années 1624 et 1656. Ioannikios a signé 12 de ces documents comme métropolite de Ganos et Chora (années 1624 - 1636), 23 comme métropolite d'Héraclée (années 1636 - 1646) et 102 comme patriarche œcuménique (années 1646 - 1656). L'inventaire contient également 45 actes d'élection et 23 autres actes concernant des prélats. Deux indices à la fin de l'étude facilitent l'usage de l'inventaire dont les 205 documents sont aussi rélatifs à la monastériologie du territoire grec.

M a r k N a o u m i d e s, Codex Athen. Mus. Byz. 186 *and Photius*, pp. 85 - 100.

D. P a l l a s, La peinture à Constantinople et à Thessalonique après Byzance (Questions de méthode), pp. 101 - 211 (+ pl. Ϛ' - ΛΖ').

Les problèmes de la peinture religieuse à Constantinople et dans d'autres grandes villes après la chute de Byzance font l'objet de discussions entre M. M. Chatzidakis et l'auteur du présent article (Δελτίον Χριστιαν. Ἀρχαιολ. Ἑταιρ., Per. IV, 5, 1966 - 1969, p. 186, Ἀρχαιολ. Δελτίον 26, 1971, pp. 201 - 224, 225 - 238 et 239 - 263, ib. 27, 1972, pp. 121 - 137).

A. Le problème et le débat qu'il soulève

M. Chatzidakis affirme que la population grecque des villes sous la domination turque — Constantinople, Thessalonique, Smyrne, Jannina — ne s'adonne plus à la peinture religieuse après la prise de Constantinople. L'auteur de cet article confirme le contraire.

B. Localisation des icônes

Les icônes de saint Georges (pl. Ϛ') et de Théotokos Glykophiloussa (pl. ΚΒ') sont les points de départ d'après leurs témoignages intérieurs : la première pour l'étude de la peinture de Constantinople,

la seconde pour celle de la peinture de Thessalonique. L'icône (pl. ϛ') n'a point de ressemblance iconographique avec l'icône du Monastère de Zographou à Mont Athos (pl. H' et fig. 1).

C. Examen des points de désaccord

1. L'icône «Epi soi chairei» du Musée Byzantin: La lucarne avec une rosace (fig. 5) ne constitue pas un argument pour attribuer l'icône à l'art de la Crète.

2. Les témoignages de Stéphane Gerlach, Théodosios Zygomalas et Martin Krusius: L'interprétation juste des témoignages de ces personnages offre un appui extérieur en faveur de ce qui résulte de l'examen des matériaux constantinopolitains. Il y avait des peintres à Constantinople.

3. Remarques sur les icônes constantinopolitaines. — a. Noms et centres d'activité des peintres: D'après les matériaux on peut distinguer deux catégories des peintres: des peintres étrangers qui signent leurs oeuvres et des peintres qui ne signent pas leurs œuvres en suivant la tradition de l'anonymat. Ces derniers sont, probablement, des artistes locaux.

b. Les icônes de l'église de la Théotokos de Belgrade: Il n'est pas possible que ces icônes, datées de 1539, aient été apportées de Belgrade à Constantinople en 1521.

c. Icônes à décorations en rélief en plâtre: Les arguments présentés par M. Chatzidakis en faveur du Mont Athos, en ce qui concerne l'attribution de cette technique à la tradition athonienne, ne l'emportent pas sur les raisons qui désignent à un contexte constantinopolitain.

4. Constantinople, centre de création de nouveaux thèmes iconographiques. — a. La Théotokos Zoodochos Pigi (Source aux eaux vives): Il s'agit de la troisième phase de ce thème; elle se caractérise par la représentation des murailles de Constantinople (pl. IB').

b. La Théotokos Rodon to Amaranton (La rose immarcescible): Les origines de ce thème se localisent dans l'enceinte de Constantinople; l'icône de Hofbourg, à Vienne (pl. IΓ'), représente une variété qui précède le type définitif de ce sujet.

5. La peinture religieuse dans les villes occupées par les Turcs: La différence de style entre la peinture des villes sous la domination vénitienne et celle des villes sous la domination turque est un phénomène dont l'explication se trouve dans la différence du niveau de la vie économique de ces catégories des villes.

6. Le témoignage de Parthénios de Smyrne: Il ne prouve pas l'inexistence de peintres à Smyrne; il montre seulement que les Smyrniotes recherchent des artistes de niveau très élevé.

D. Styles

1. Définition de base: La notion de l'«expressionisme» proposée par M. Chatzidakis comme un trait distinctif des icônes de Constantinople (pl. ϛ' et Z') et de Thessalonique (pl. KB'), notion qui — d'après M. Ch. — place ces icônes dans la tradition de la peinture du Mont Athos, amène dans un impasse. La définition d'un style se fait par des termes relatifs à la phénoménologie de la forme artistique; sa notion par le terme d'«expressionisme», comme un équivalent — d'après M. Chatzidakis — du style «populaire», «monastique» etc., est vague.

2. L'icône du Christ du Prôtaton: Il ne s'agit pas d'une forme «laide» d'après le style de l'art «populaire» ou «monastique» (pl. IΔ' et Iϛ', 1), mais d'une récréation de la fresque du Prôtaton (pl. IE' et Iϛ', 2); elle est, même, d'une haute valeur artistique.

3. Constantinople et Thessalonique: L'examen des matériaux de Constantinople et de Thessalonique aboutit à admettre ces deux villes comme des centres distincts de la peinture religieuse. On ne peut pas attribuer les matériaux provenants de ces villes à la peinture du Mont Athos; son art d'ailleurs n'est pas suffisamment connu.

a. Constantinople: L'analyse des matériaux constantinopolitains amène à distinguer un style qui reflète l'idéologie d'une couche d'artisans et de commerçants (pl. ϛ', Z', IZ' et IH'). Un autre groupe d'icônes semble exprimer l'idéologie d'une couche du peuple attaché à un mode de vie loin du confort de la vie citadine. Un troisième groupe se montre ouvert vers l'art occidental.

b. Thessalonique: Les matériaux de Thessalonique dépassent le nombre des 400 icônes. Leur diversité stylistique (pl. IΘ', KA' - Kϛ') reflète des couches sociales différentes. La peinture de Thessalonique se distingue par son autonomie. L'étude de cette peinture aidera la recherche sur la peinture post-byzantine du Mont Athos.

Appendice: Un peintre de Constantinople: La découverte du nom du peintre constantinopolitain Tziortzis, qui a exécuté les fresques du monastère de Dousikos ou des Grandes Portes en Thessalie (1557), confirme ce qui résulte des témoignages écrits sur la peinture à Constantinople au XVIe siècle.

Note: Il est dommage que la discussion sur le problème exposé ci-dessus est dispersée en trois revues différentes. La faute n'est pas due à l'auteur de cet article.

U g o C r i s c u o l o, *Un opuscolo inedito di Manuele Karanteno o Saranteno*, pp. 213 - 221.

T h. C h r. A l i p r a n t i s, *Une fouille à Saint Charalampos à Maronia (Komotini)*, pp. 223 - 229.

I d e m, *Une icône du style de l'époque des Paléologues à Sifnos, pp.* 230 - 233.

C a r l a C a s e t t i B r a c h, *Copisti Greci del Medioevo e del Rinascimento*, pp. 234 - 252.

H. T o o l e, *Les miracles des saints Guérisseurs ('Ανάργυροι)*, pp. 253 - 297.

Le culte des saints Côme et Damien est originaire de la Syrie, tandis que celui des saints Cyrus et Jean de l'Égypte. Les miracles des saints Côme et Damien forment six recueils, collectionnés à Constantinople. Leur église fut fondée par Paulinos, le favori de Théodose II, et embellie par Justinien. Les recueils s'étendent de la fondation du couvent jusqu'au XIVe siècle. Un hôpital fut annexé au couvent et servait à l'enseignement des moines médecins. Les traitements prescrits par les saints étaient en général conformes avec ceux de la Médecine professionnelle ou tâchaient à les imiter. Le recueil des miracles des saints Cyrus et Jean fut collectionné par le moine Sophronios au temps d'Héraclios. L'élément miraculeux y domine. Les maladies sont attribuées aux démons ou aux animaux démoniaques. Les saints n'administrent pas de médicaments et n'opèrent jamais. Quelquefois ils prescrivent des onguents, comme p.ex. la fiente des chameaux. Le traitement médical est déprécié. Un médecin fut châtié par les saints par dénonciation à l'indignation publique tiré par une bride avec une selle d'âne sur son dos. Les différences des deux recueils sont dues tant à la crédulité de Sophronios, qu'à l'état intellectuel plus bas de la population égyptienne au VIIe siècle, en comparaison avec celui des habitants de Constantinople alors le centre de la civilisation.

P h. C. B o u b o u l i d i s, *L'épistolaire du cod. Taurin. gr. LXIV. C. III 7*, pp. 298 - 319.

D é m. I l i a d o u, *Ephrem : Versions grecque, latine et slave*, pp. 320 - 373.

N. B. T o m a d a k i s, *Éléments nouveaux concernant Joseph Doxas, archévêque de Sébastie et d'Arménie*, pp. 375 - 384.

De trois documents édités dans l'article l'auteur tire la conclusion que a) Doxas n'a pas été ni Latin ni unite; il n'a pas même accepté la place offerte à lui dans le «Collegio Greco» de Saint Athanase à Rome. b) Doxas a été sacré hors de sa diocèse par un patriarche déposé (selon toute probabilité par Ioannikios) pour être utilisé par les Vénitiens qui, en tout cas, après la fin de la Guerre Crétoise ne désiraient pas son séjour dans le territoire grec, car il le soupçonnaient. L'auteur nous donne aussi des renseignements sur l'âge, les études et le caractère de Doxas.

L'auteur (N. B. Tomadakis) a écrit quelques petits articles placés pour des raisons techniques dans différents points du tome (pp. 212, 222, 374, 390) dans lesquels il examine du point de vue linguistique des mots, des toponymies etc. ou il donne l'étymologie de différents mots. Il propose également des corrections dans des textes ou il note des termes marins, géographiques ou techniques.

P a o l o S t o m e o, *Παντολέων 'Αρχιθύτης πρόεδρος Καλλιπόλεως (Un' iscrizione byzantina rinvenuta a Callipolis, prov. Lecce)*, pp. 385 - 389.

C a t h. C o r r é, *Un cas d'influence de l'art byzantin sur l'orfèvrerie néohellénique d'Épire*, pp. 391 - 396.

La représentation sur deux boucles de ceinture épirotes d'une tête féminine portant la coiffure caractéristique de la région de Pogoni avec la bande qui couvre pratiquement toute la tête a été influencée par la peinture byzantine du XIIIe siècle et spécialement par les fresques de l'église Panayia Vellas (Épire) qui fut un site de culte très populaire pendant l'époque post - byzantine. Cette même coiffure est portée par Maria, épouse du donateur Théodore, et Anna, épouse du frère du donateur.

S t. L a m p a k i s, *Une lettre de l'ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων Logaras à Andronikos III concernant la condamnation des juges généraux* (1337), pp. 397 - 407.

L'auteur démontre que le destinataire de la lettre de Logaras (cod. Vind. phil. gr. 273, ff. 55r - 56r) est le roi Andronikos III et que cette lettre consiste un effort d'intervention sans succès en faveur des juges généraux condamnés en 1337.

L'édition se précède des renseignements rélatifs à la famille de Logaras de la première moitié du XIVe siècle. L'insuffisance pourtant des éléments essentiels ne permet pas l'identification définitif de Logaras, auteur de la lettre, dont le prénom reste inconnu, avec un des membres témoignés de la famille.

S t. K o u r o u s è s, *Le grand diocète Théodore Cabasilas et sa monodie à Andronikos II* († 1332), pp. 408 - 428.

L'auteur examine les renseignements qu'offrent les sources de premières décennies du XIVe siècle à propos de Théodore Cabasilas. Ce dignitaire de l'État byzantin fut originaire, selon toute probabilité, de Philadelphie. Il fut dès son enfance ami de Manuel Gabalas quoique plus jeune que lui. Sa naissance est posée vers 1280. Cabasilas avait une formation importante. A Constantinople il fut revêtu des dignités politiques. Dans la deuxième décennie du XIVe siècle il fut nommé grand diocète tandis que dès 1327 il est rencontré dans les sources sous le titre du logothète de stratiotikon. Probablement il fut aussi sénateur. Il appartenait au milieu du roi Andronikos II, dont la mort (1332) a pleuré dans une monodie. Cette monodie, qui se trouve dans le cod. Coisl. 192, ff. 100r - 103r, est maintenant pour la première fois éditée avec quelques remarques philologiques. La date de sa composition est l'année 1333, c'est à dire un an après la mort du roi déchu.

C. A. M a n a p h i s, *Une lettre de Basile Pédiaditès, métropolite de Corfou, au pape Innocence III et le temps du patriarcat de Michel IV Autoreianos*, pp. 429 - 440.

Édition critique et commentée de la lettre du métropolite Orthodoxe adressé au pape Innocence III en reponse de son invitation à la synode du Lateran de 1215. D'après cette lettre de Pediaditès la date de la mort du patriarche de Constantinople, Michel IV Autoreianos est transférée du 26 août 1214 à 13 Novembre 1213. Le texte montre les conséquences de la conquête latine du territoire grec sur l'Église Orthodoxe dont les métropolites sont chassés etc.

D u m ê m e, *Un témoignage inconnu du début du XIIIe siècle concernant le monastère de Sagmatas en Béotie*, pp. 441 - 444.

Édition critique d'une lettre adressée d'un métropolite de la région des Thèbes au pape Innocence III par laquelle les moines du monastère de Sagmatas demandent la dispense de leur monastère de décime. Il s'agit du plus ancien témoignage sur ce monastère.

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ - ΠΡΟΣΘΗΚΑΙ

Σελ. 8 στ. 6 ἐκ τῶν κάτω ἀντὶ Μάριος γραπτέον Μᾶρκος

» 409 στ. 14 » » ἄνω εἰς τοὺς θρηνήσαντας τὸν Μιχαὴλ Θ' πρόσθες καὶ τὸν Θεόδωρον Μετοχίτην ἐν τῷ θ' ποιήματι αὐτοῦ : «Ἐπιτάφιος εἰς τὸν νέον ἄνακτα Μιχαὴλ τὸν Παλαιολόγον...», βλ. R. Guilland, Les poésies inédites de Théodore Métochite, ἐν τοῦ αὐτοῦ Études Byzantines, Paris 1959, σσ. 189 - 191 (ἀνατ. ἐκ τοῦ Byzantion III, 1926, σσ. 265 - 302).

» 424 στ. 40 - 45 πρόσθες σχόλιον : Πβ. τὴν ἐπ. 71 τοῦ οἰκ. πατριάρχου Ἀθανασίου Α' (Talbot, σσ. 176 - 178).

» 449, σημ. 1 προσθετέον : La belle Maguelone ou le fondement historique d'un roman de Chevalerie (ἱπποτικὸν μυθιστόρημα), περ. «Θησαυρίσματα» 13, 1976, σσ. 40 - 46 (μεταθανατίως).

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΚΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΜΒ' ΤΟΜΟΥ, 1975 - 1976